

ISSN 2566-3224

PORODICA I SAVREMENO DRUŠTVO IZAZOVI I PERSPEKTIVE

ZBORNİK RADOVA

FAMILY AND THE MODERN SOCIETY CHALLENGES AND PERSPECTIVES

BANJA LUKA, 2020. GODINE

**PETA MEĐUNARODNA NAUČNA KONFERENCIJA
„DRUŠTVENE DEVIJACIJE“
V INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
“SOCIAL DEVIATIONS”**

**PORODICA I SAVREMENO DRUŠTVO - IZAZOVI I PERSPEKTIVE
ZBORNİK RADOVA
FAMILY AND MODERN SOCIETY - CHALLENGES AND
PERSPECTIVES**

Banja Luka, 2020. godine

Izdavač:

**Centar modernih znanja, Banja Luka
Resursni centar za specijalnu edukaciju, Beograd**

**Glavni i odgovorni urednik:
Prof.dr Nebojša Macanović**

Urednici:

**Prof. dr Jagoda Petrović
*Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Banjoj Luci***

**Prof.dr Goran Jovanić
*Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Univerzitet u Beogradu***

Naučni odbor:

Akademik prof.dr Miodrag Simović (Banja Luka–BiH), prof.dr Vanda Hajkova (Prague-Czech Republic), prof.dr Milenko Kundačina (Mostar-BiH), prof.dr Olga B. Mikhailova (Moscow – Russia), prof.dr Aleksandar Jugović (Beograd – Srbija), prof.dr Jasminka Zloković (Rijeka-Hrvatska), prof.dr David Ferenc (Pécs-Hungary), prof.dr Velimir Rakočević (Podgorica – Crna Gora), prof.dr Snežana Mojsoska (Skopje-Makedonija), prof.dr Oliver Bačanović (Skopje-Makedonija), prof.dr Dragana Bašić (Banja Luka-BiH), prof.dr Goran Nedović (Beograd-Srbija), prof.dr Goran Jovanić (Beograd-Srbija), prof.dr Goran Bašić (Växjö-Švedska), prof.dr Anita Zovko (Rijeka-Hrvatska), doc.dr Andreja Hočevar (Ljubljana-Slovenija).

Recezentски odbor:

Prof.dr Jagoda Petrović (Banja Luka-BiH), prof.dr Refik Čatić (Zenica-BiH), prof.dr Vladimir Stojanović (Banja Luka-BiH), prof.dr Tatjana Gerginova (Skopje-Makedonija), doc.dr Mirjana Đorđević (Beograd-Srbija), prof.dr Vanda Hajkova (Prague-Czech Republic), prof.dr Petar Rajčević (K. Mitrovica-Srbija), prof.dr Veselin Mićanović (Nikšić-Crna Gora), prof.dr Goran Bašić (Växjö-Švedska), doc.dr Nada Šakotić (Nikšić-Crna Gora), doc.dr Andreja Hočevar (Ljubljana-Slovenija), doc.dr Nikolina Grbić- Pavlović (Banja Luka-BiH), doc.dr Slobodan Simić (Banja Luka-BiH), prof.dr Goran Nedović (Beograd-Srbija), prof.dr Muhamed Omerović (Tuzla-BiH), prof.dr Dragana Bašić (Banja Luka-BiH), doc.dr Kristina Bobrek Macanović (Banja Luka – BiH), prof.dr Goran Jovanić (Beograd-Srbija), doc.dr Vildana Pleh (Sarajevo-BiH), prof.dr Jasminka Zloković (Rijeka-Hrvatska), prof.dr Gordan Radić (Mostar – BiH), prof.dr Nebojša Macanović (Banja Luka-BiH), prof.dr Anita Zovko (Rijeka-Hrvatska).

**Tehnička priprema:
Danijel Jović**

**Štampa:
Markos**

**Tiraž:
200**

SADRŽAJ

Predgovor	7
Doc.dr Tatjana Marić <i>RODITELJSTVO U ADOLESCENCIJI – KAKO VASPITAVAM SVOJE DIJETE?</i>	11
Dr Filip Mirić <i>KRIMINOLOŠKI OSVRT NA PORODICU KAO FAKTOR MALOLETNIČKE DELINKVENCije</i>	20
Associate Professor Olga B. Mikhailova <i>INTERNET SPACE AND PERSONALITY DEVELOPMENT: CHALLENGES AND PROSPECTS</i>	30
Akademik prof. dr Miodrag N. Simović, prof. dr Milena Simović, prof. dr Vladimir M. Simović <i>PRAVO NA PRIVATNI I PORODIČNI ŽIVOT U PRAKSI EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA I USTAVNOG SUDA BOSNE I HERCEGOVINE</i>	38
Akademik prof. dr Borislav Đukanović, mr Svetlana Duković <i>SVAKODNEVNI ŽIVOT U CRNOGORSKIM PORODICAMA</i>	61
Prof.dr Olga Zvereva <i>COLLABORATION BETWEEN FAMILY AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS</i>	72
Prof. dr Nikola Mijanović <i>CJELOŽIVOTNO OBRAZOVANJE I UČENJE KAO FAKTOR VASPITNOG OSNAŽIVANJA PORODICE</i>	80
Prof. dr. sc. Jasminka Zloković, prof. dr. sc. Anita Zovko <i>OSNAŽIVANJE OBITELJI I POZITIVNI MEĐUGENERACIJSKI ODNOSI – SOCIJALNO- PEDAGOŠKI MIT ILI SOCIJALNO BOGATSTVO?</i>	93
Prof. dr Petar Đ. Rajčević <i>PORODIČNO VASPITANJE I IZAZOVI NOVOG DOBA</i>	102
Dr. sc. Anna Alajbeg, prof. dr. sc. Sonja Kovačević, mr. sc. Joško Barbir <i>ULOGA KVALITETE OBITELJSKIH INTERAKCIJA NA PONAŠANJA DJECE U VRŠNJAČKOM NASILJU</i>	110
Izv. prof. dr. sc. Gorana Bandalović, mag. soc. Josipa Kaselj, izv. prof. dr. sc. Zorana Šuljug Vučica <i>ODNOSI IZMEĐU ČLANOVA U JEDNORODITELJSKIM OBITELJIMA I NJIHOV POLOŽAJ U DRUŠTVU</i>	119
Doc.dr. Sandra Bjelan-Guska, prof.dr. Lejla Kafedžić <i>PERCEPCIJA STUDENATA O KVALITETI ODNOSA U OBITELJIMA ORIJENTACIJE</i>	131
Mag. paed. et educ. phil Valentina Bolčević Novak, izv. prof. dr. sc. Kornelija Mrnjauš <i>MEĐUGENERACIJSKE VRIJEDNOSNE ORIJENTACIJE I VRIJEDNOSNI PRIORITETI</i>	143
Dr Dragan Bašić, mr Slavica Bašić <i>RAZVOJ LIČNIH I PORODIČNIH VRIJEDNOSTI I UTICAJ NA DEMOKRATIZACIJU DRUŠTVA</i>	154
Prof.dr Sunčica Dimitrijoška <i>PREVENTION OF VIOLENCE AGAINST CHILDREN</i>	162

Prof.dr Dragana Vilić <i>UTICAJ ASISTIRANE REPRODUKTIVNE TEHNOLOGIJE NA PORODICU I RODITELJSTVO U SAVREMENOM DRUŠTVU</i>	171
Anida Dudić, MA <i>MLADI U BOSNI I HERCEGOVINI O BRAKU I ALTERNATIVNIM OBLICIMA PARTNERSTVA</i>	181
Dužanka Slijepčević, MA <i>OPŠTA TEORIJSKA RAZMATRANJA MEĐUGENERACIJSKIH ODNOSA U SAVREMENOJ PORODICI</i>	194
Jovana Anđelković, MA <i>UPRAVNI POSTUPAK U RADU CENTRA ZA SOCIJALNI RAD</i>	204
Bakhotskaya Maria <i>GENDER FEATURES OF MODERN PRESCHOOLERS' MANIFESTATION OF ANXIETY</i>	216
Mr Mišel Buvač <i>DRUŠTVO I PORODICA – ISTORIJSKA POVEZANOST I MEĐUSOBNA USLOVLJENOST</i>	220
Dr. Alla Ganicheva, Assoc. Prof. <i>DOMESTIC VIOLENCE AS A SOCIO-PEDAGOGICAL PROBLEM</i>	227
Mr Helena Krnetić <i>DJECA I MEDIJI</i>	234
Prof.dr Makedonka Radulovic, prof.dr Vladimir Ilievski, prof.dr Irena Avirovic Bundalevska <i>FIRST FAMILY CENTER SERVICES OF THE CITY OF SKOPJE REGARDING THE VICTIMS AND PERPETRATORS OF DOMESTIC VIOLENCE</i>	240
Predrag Janković, MA <i>ULOGA PORODIČNOG ZAKONODAVSTVA U ZAŠTITI PORODICE</i>	253
Biljana B. Joksimović, MA <i>SARADNJA RODITELJA I NASTAVNIKA U MLAĐIM RAZREDIMA OSNOVNE ŠKOLE</i>	265
Prof.dr Biserka Košarac <i>PORODIČNI VREDNOSNI SISTEM MLADIH U REPUBLICI SRPSKOJ</i>	277
Izr. prof. dr. Nives Ličen, izr. prof. dr. Aleksandra Šindić <i>OLDER ADULTS IN A FAMILY: RESEARCHING DIVERSITY AND INTERGENERATIONAL RELATIONS IN AN AGING SOCIETY</i>	286
Prof.dr.sc. Maja Ljubetić, doc.dr.sc. Anita Mandarić Vukušić, Ena Amižić <i>ULOGA BAKE I DJEDA U OBITELJI: MIŠLJENJA I STAVOVI MAJKE</i>	294
Prof.dr Sanja Radetić Lovrić, mr Slađana Popović <i>RAZLIKUJU LI SE VASPITNI STAVOVI RODITELJA DJECE KOJA IGRAJU IGRE NA SREĆU I KOJA NE IGRAJU?</i>	306
Doc.dr Zorica Šaljić, prof. dr Emina Hebib <i>THE FAMILY-SCHOOL PARTNERSHIP AS REGARDS PROVIDING STUDENTS WITH ADDITIONAL SUPPORT</i>	318

Doc.dr.sc. Marijana Škutor <i>PROVJERA METRIJSKIH KARAKTERISTIKA INSTRUMENTA ZA PROCJENU VRIJEDNOSTI, NAVIKA, UZORA MLADIH USVOJENIH U OBITELJI</i>	328
Mag.rehab.educ. Vanja Marković, mag. primarnog obrazovanja Kristina Alviž Rengel <i>DIJETE S TEŠKOĆAMA U RAZVOJU NA PRIJELAZU IZ VRTIĆA U ŠKOLU – KORAK NAPRIJED ILI KORAK NAZAD?</i>	336
Mr Olivera Mastikosa <i>BOLEST ČLANA PORODICE I ODNOSI U PORODICI</i>	346
Sladana Milošević, MA <i>KVALITET ŽIVOTA PORODICA MENTALNO OBOLELIH OSOBA</i>	355
Doc. dr Tamara Kovačević <i>KOMUNIKACIJA U PORODICI GLUVE I NAGLUVE DECE</i>	365
Dipl.soc. radnik Ranka Kazimirović <i>ODNOS DRUŠTVA PREMA DJECI SA POTEŠKOĆAMA U RAZVOJU</i>	375
Vera Petrović, MA, prof.dr Goran Jovanić <i>NASILJE U PORODICI I PARTNERSKIM ODNOSIMA</i>	382
Dr. sc. Daša Poredoš Lavor, mag. ing. tech. graph Kristina Grdić <i>NASILJE U OBITELJI NAD OSOBAMA STARIJE ŽIVOTNE DOBI</i>	396
Predrag Đ. Bajić, MA <i>UOKVIRAVANJE PORODICE U ONLAJN MEDIJIMA U SRBIJI</i>	409
Doc.dr Dragan Radišić <i>MESTO I ULOGA PORODICE U DRUŠTVU, S POSEBNIM OSVRTOM NA EKONOMSKU, VASPITNU I RELIGIJSKU FUNKCIJU</i>	417
Dr Valentina Smolović <i>LICE ZA PODRŠKU KAO NOVI INSTITUT U PORODIČNOM ZAKONU CRNE GORE</i>	427
Doc.dr Dragan Stefanovski <i>THE ATTITUDE OF THE YOUNG POPULATION TOWARDS MARRIAGE AND FAMILY IN R. MACEDONIA</i>	435
Doc.dr Tamara Marić <i>PRAVNI POSTUPAK ZA ZAŠTITU OD NASILJA U PORODICI U REPUBLICI SRPSKOJ</i>	444
Prof. dr Vesna S. Trifunović, prof. dr Gordana Budimir Ninković <i>DRUŠTVO, PORODICA I OBRAZOVANJE O STAROSTI I STARIJIMA</i>	455
Prof.dr Zorica Mršević <i>SINOVI UBICE MAJKI</i>	464
Prof.dr Marina M. Simović, prof.dr Miomira P. Kostić <i>KRIMINOLOŠKI DISKURS PORODICE I PORODIČNIH ODNOSA</i>	476
Prof. dr Danica Vasiljević-Prodanović, doc. dr Milica Kovačević <i>JEDNORODITELJSKE PORODICE I MALOLETNIČKA DELINKVENCJA</i>	488

Doc. dr. Vildana Pleh, mr. sc. Elma Omersoftić <i>PREVENCIJA MALOLJETNIČKOG PRESTUPNIŠTVA I PROGRAM (SEKUNDARNE) PREVENCIJE I NEPRIHVATLJIVIH OBLIKA PONAŠANJA I ZAŠTITE UČENIKA U OSNOVNIM ŠKOLAMA KANTONA SARAJEVO</i>	494
Prof.dr Nebojša Macanović <i>STRUKTURA I SOCIOEKONOMSKA OBILJEŽJA PORODICA MALOLJETNIH PRESTUPNIKA</i>	505
Dr Gordana Nikolić <i>MALOLETNICI KAO IZVRŠIOCI KRIVIČNOG DELA NASILJA U PORODICI</i>	512
Mr.sci Ljubinka Lazić, dipl.soc.radnik Deana Đekić <i>ANALIZA SOCIO-EKONOMSKOG STANJA PORODICA ZATVORENIKA NA PODRUČJU OPŠTINE DERVENTA</i>	524
Mr Ivica Luketić <i>STARIJE OSOBE NA IZDRŽAVANJU KAZNE ZATVORA U REPUBLICI HRVATSKOJ</i>	533
Mr.sc. Nejra Zejnullahu Suljagić <i>PORODICA I OVISNOST O PSIHOAKTIVNIM SUPSTANCAMA</i>	543
Mr.sc. Sanela Pekić <i>ULOGA PORODICE U PREVENCIJI OVISNOSTI O PSIHOAKTIVNIM SUPSTANCAMA</i>	550
Prof.dr Hatidža Beriša, prof.dr Vladimir Tomašević <i>FENOMEN DECE RATA (RATNIKA)</i>	560
Prof.dr Miroslav Baljak <i>ZAŠTITA CIVILNOG STANOVNIŠTVA U USLOVIMA PADA POD VLAST NEPRIJATELJA</i>	569
Mr Gorana Đukić <i>VIRUS KORONA KAO SAVREMENI BEZBJEDONOSNI IZAZOV I NJEGOV UTICAJ NA PORODICU</i>	577
Prof.dr Nemanja Đukić, mr Olivera Grbić <i>GRAFITI KAO KULTURA OTPORA MLADIH</i>	584
Associate Professor I.B. Kudinova, assistant Ho Vo Kue Ti, Associate Professor S.S. Kudinova, A.V.Hovhannisyan <i>VALUE-SEMANTIC PREDICATORS OF THE ADAPTIVITY OF FOREIGN STUDENTS IN RUSSIA</i>	590
Prof. Doctor of Psychological Sciences S.I. Kudinov, Associate Professor S.S. Kudinov, V.S. Kudinov <i>RESPONSIBILITY OF PERSONALITY AS A FACTOR OF SUCCESSFUL IMPLEMENTATION OF ACTIVITY</i>	600
Prof dr Almedina Čengić <i>DEKADENCIJA DRUŠTVENIH I PORODIČNIH ODNOSA NA PRIMJERU GRAĐANSKE DRAME S KRAJA XIX I POČETKA XX VIJEKA</i>	607
Doc.dr Vesna Novaković, doc.dr Kristina Bobrek Macanović <i>PORODIČNI BIZNIS KROZ ASPEKTE PREDUZETNIŠTVA I BRENDIRANJA</i>	615
Doc. dr sci Lajšić Helena <i>PRAĆENJE I EVIDENTIRANJE ZADOVOLJSTVA POSLOM UZ PODRŠKU SISTEMA POSLOVNE INTELIGENCIJE</i>	622

PREDGOVOR

Porodica je u današnje vrijeme suočena sa brojnim teškoćama i problemima kako bi se održale i ispunile pretpostavljene funkcije i očekivane uloge. Promjene koje se odvijaju velikom brzinom u svim segmentima savremenog društva ostavljaju značajne posljedice na stanje, razvoj, ulogu i mjesto porodice u društvu.

Porodica kao jedna od najstarijih ljudskih institucija doživjela je mnoge transformacije na individualnom planu, koje su se reflektovale prvenstveno na promjene životnoga stila i porodične strukture. Bez obzira na njenu strukturu, životni stil ili zaposlenost roditelja, dijete predstavlja integralni dio života u porodici, a pozitivni odnosi i porodično zajedništvo značajan faktor njezinog zdravog razvoja. Porodica je mjesto gdje se nadasve dijete razvija fizički, intelektualno, gdje razvija svoje osjećaje, socijalne i moralne vrijednosti, te gdje se stvara i razvija porodični identitet.

Različiti su pristupi i teorije nastale na temelju proučavanja porodice i njenog uticaja na razvoj djece i funkcionisanje u porodici kako na ličnom tako i društvenom planu. Mnoge teorije i savremena istraživanja idu ka smjeru kako porodicu osnažiti i potaknuti razvoj pozitivnih odnosa i zajedništva. Mnoga istraživanja pokazuju da su snažne porodice ključ razvoja njezinih članova i društva u cjelini. Kao institucija porodica se nalazi između pojedinca i društva, ona je posrednik između njihovih odnosa, a koja u skladu sa tim vrši više različitih funkcija.

U oblasti društvenih nauka različiti autori već duži vremenski period pokazuju interesovanje za postojeće promjene i savremene koncepte porodičnog života i modela, imajući u vidu savremene demografske trendove, a sve u cilju razmatranja perspektive i kreiranja odgovarajućih politika i programa podrške kako bi porodica sačuvala svoju funkciju i ulogu.

Ipak brojni ekonomski, politički, socijalni i drugi problemi s kojima se društvo i njihovi članovi svakodnevno susreću reflektuju se i na funkcionalnost porodice. Porodica je danas izložena brojnim promjenama i poteškoćama koje često dovode i do krize unutar nje ili čak narušavanja njene strukture.

Problemi sa kojima se savremena porodica suočava i na početku XXI vijeka su i dalje siromaštvo, nezaposlenost, nasilje, međugeneracijsko razmimoilaženje, nedostatak ljubavi i razumijevanja, loša socijalna i zdravstvena zaštita, smanjenje članova domaćinstva, iseljavanje, migracije i drugi socijalni i ekonomski uticaji koji svakodnevno ugrožavaju funkcionalnost porodice. Upravo izazovi koji su stavljeni pred savremenu porodicu početkom XXI vijeka podstakli su nas da se bavimo ovom zahtjevnom temom.

Svi radovi koji su prezentovani na ovom, petom po redu, međunarodnom skupu i publikovani u zborniku imaju izuzetnu naučnu i društvenu vrijednost, ali i aplikativan značaj za brojne profesije i institucije koje se bave pitanjem i problemom porodice. Pored centralne teme autorima je ponuđen veći broj podtema koje se direktno bave pitanjem porodice i njenih članova što je motivisalo autore da ovoj temi daju mnogo širi dijapazon od onog koji smo očekivali.

Cilj ovogodišnje konferencije je bio da se prezentuju dosadašnja iskustva stručnjaka i naučnih radnika, efikasna rješenja, pogledi i pristupi u vezi sa temom skupa, kao i rezultati istraživanja čija praktična upotreba može unaprijediti funkcionalnost savremene porodice.

U takvom duhu pripremljen je i ovaj Zbornik. U njemu su prikazani radovi autora iz različitih naučnih disciplina. Svaki autor dao je svoj doprinos u osvjetljavanju pitanja položaja i uloge porodice u savremenom društvu. Prezentovana su dosadašnja iskustva stručnjaka i naučnih radnika, efikasna rješenja, pogledi i pristupi u vezi sa temom konferencije, kao i rezultati istraživanja čija praktična upotreba može unaprijediti položaj porodice u vremenu stalnih društvenih promjena i vrijednosti. Učešće autora iz sedam zemalja daje mogućnost sagledavanja i kompariranja situacije u različitim društvenim kontekstima, ali i preuzimanja pozitivnih iskustava. Ponudeni su pogledi i rješenja iz ugla različitih naučnih oblasti, što odražava nastojanje da se multidisciplinarnim pristupom govori o položaju porodice u savremenom društvu.

Ovogodišnja naučna konferencija koja je održana u jeku pandemije korone dokaz je istrajnosti i želje svih učesnika da svojim naučnim radom i prezentovanim radovima u ovom Zborniku daju svoj doprinos u očuvanju ne samo nauke, nego i normalizaciji životnih tokova u ovoj složenoj društvenoj situaciji.

Banja Luka, septembar, 2020. godine

Urednici

PLENARNA IZLAGANJA

RODITELJSTVO U ADOLESCENCIJI – KAKO VASPITAVAM SVOJE DIJETE?

*Dr Tatjana Marić¹, docent
Univerzitet u Banjoj Luci
Prirodno-matematički fakultet*

Apstrakt: Ljudi nisu rođeni roditelji, roditeljstvo se uči. Rad ukazuje na važnost roditeljske uloge u adolescenciji kao važnom prelaznom period odrastanja. Cilj istraživanja je bio ispitati koji vaspitni stilovi su zastupljeni kod roditelja u današnjoj porodici, te kako se odražavaju na kvalitet odnosa djeteta-roditelja. Istraživanje je vršeno na uzorku od 269 roditelja četrnaestogodišnjih učenika banjalučkih osnovnih škola. U radu su prikazane dominantne forme roditeljskih stilova u vaspitanju adolescenta, kao i koji stilovi preferišu kod roditelja s obzirom na pol, spremu, dob roditelja, kao i na red rođenja djeteta. Korelirajući neutralne varijable i roditeljske stilove otkrili smo da majke više preferišu poželjni $t(268)=1,93, p<,05$ i promjenjivi roditeljski stil vaspitanja $t(268)=2,06, p<,05$ u odnosu na očeve. Također što su roditelji obrazovaniji razvije pozitivniji pristup u vaspitanju ($F=2,78, p=,04$). Dobijeni rezultati ukazuju na dominantnost poželjnih stilova vaspitanja demokratskog ($M=20,65, SD=5,70$) i uravnoteženog roditeljskog stila ($M=21,76, SD=5,64$), ali i prisustvo nepoželjnih kao što su zanemarujući ($M=2,08, SD=3,78$) i zlostavljajući stil vaspitanja ($M=3,85, SD=4,03$). Rezultati istraživanja omogućuju bolji uvid u dinamiku varijabli i pokazuju kako i koje varijable posredno djeluju na kvalitetno roditeljstvo.

Ključne riječi: roditeljski stilovi vaspitanja; adolescencija; vaspitanje, školska postignuća.

Uvod

Savremena porodica se nalazi u procesu stalne transformacije, kako u strukturi i dinamici porodičnih odnosa, tako i u pogledu promjena uloga njenih članova. Ono što je primarno u vaspitanju i obrazovanju za porodicu danas, jeste okrenutost i usmjerenost na dijete, što je osnovna i opšta orijentacija, zajednička karakteristika svih tipova porodice. „Brinuti se za djecu, podizati ih, učestvovati u njihovom putu ka sazrijevanju i odrastanju oduvijek su, nesporno, bili osnove roditeljstva u svim istorijskim periodima. Ipak, način na koji se taj osnovni zadatak obavljao nije bio isti. Djeca su odrastala, i sama postajala odrasli, a roditelji su na tom putu bili prisutan i važan činilac“ (Капор-Стануловић, 1985, str. 26). Odnos roditelja prema djetetu i djeteta prema roditelju je, suštinski, proces stalnog prilagođavanja jednih na druge. Od promjena u tom procesu zavisiće kontinuitet razvoja, prije svega, u mijenjanju spremnosti roditelja da objektivno prepoznaju individualne karakteristike djeteta i uravnoteže ih sa svojim osobinama.

Roditeljstvo se istraživalo sa ciljem određivanja mogućih povoljnih i nepovoljnih uticaja na dijete i djetetove razvojne rezultate (Čudina-Obradović i Obradović, 2003; Марић, 2017; Milivojević, Bilban, Kokelj, Kramberg, Steiner, i Kožuh, 2007). Savremena pedagogija odbacuje mogućnost jednosmjernog uticaja na dijete, te uzima u obzir i važnost međusobnog uticaja djeteta, roditelja i šire socijalne sredine. Za razumijevanje odnosa adolescenta i roditelja su važne dvije dimenzije, jedna se odnosi na roditeljske *stilove vaspitanja*, a druga na njihove *postupke*. Neminovni su sukobi roditelja i adolescenata ako roditelji primjenjuju autoritarni i nedosljedan stil (Darling & Steinberg, 1993; Reuter & Conger, 1998). Adolescenti će pokazivati otpor i prkos, dok će se kod roditelja izazvati smanjenje topline, brige i

¹ tatjana.maric@pmf.unibl.org

zaštitništva, a povećati strogost, disciplinovanje i postavljanje zahtjeva. Time se stvara negativan odnos roditelj-adolescent i sve manje mogućnosti da se uspostave granice i dobri odnosi. Puno se manje negativnih odnosa između roditelja i adolescenata događa u porodicama koje su uspjele zadržati karakteristike autoritativnog stila: pozitivne metode nadzora, uz nagrađivanje dobrog ponašanja. Iz toga možemo izvući zaključak kako bi se roditelji, uprkos ponašanju adolescenata, trebalo truditi da zadrže tople odnose jer je to jedini pravi put uspostavljanja dobrih odnosa kada prođe razdoblje adolescencije.

U adolescenciji se javlja potreba za oslobađanjem zavisnosti o roditeljima i istovremeni pokušaj održavanja odnosa sa njima. Adolescenti, pošto još nisu razvili svoj identitet, imaju znatnu potrebu pripadati nekoj grupi. Pripadanje grupi zahtijeva konformisanje ponašanja, razmišljanja i osjećaja za grupne standarde. Mladi uglavnom dijele vrijednosti neposredne vršnjačke grupe. Iako se ponekad čini da adolescenti roditelje doživljavaju kao neprijatelje, oni u vršnjacima nalaze istomišljenike u borbi za nezavisnosti, dok se roditeljima obraćaju u potrazi za utjehom i podrškom. Povećana potreba za diferenciranjem sebe od drugih i izgradnja vlastitog identiteta jedno je od dominantnih obilježja adolescencije. Dakle, možemo zaključiti da adolescenti provode manje vremena s roditeljima u odnosu na ranije razvojno doba. Važno je napomenuti da iako teže individualnosti i izolovanosti, kao i većoj usmjerenosti na vlastite ciljeve i interese (koji se razlikuju od roditeljskih), adolescenti sebe i dalje doživljavaju kao dio porodice i očekuju roditeljsku emocionalnu predanost. Jedna od teorija koja pokušava objasniti odnose između adolescenata i roditelja je Bolbivjeva (John Bowlby) *teorija privrženosti*. Ova teorija naglašava važnost iskustva u ranom djetinjstvu za odnos adolescenta i roditelja. Dijete rano razvije unutrašnji model svojih odnosa sa roditeljima (najčešće sa majkom) koji se u daljem životu nalazi u podlozi bliskih odnosa. *Sigurno privrženi* adolescenti imaju razvijene kognitivne modele koji im omogućuju adekvatne odnose sa roditeljima, ali i sa vršnjacima. *Nesigurno privrženi* adolescenti imaju unutrašnji kognitivni model zbog kojeg im drugi ljudi djeluju prijeteće i neprijateljski, a sebe vide kao nevrijedne ljubavi i pažnje (Allen & Land, 1999). Prema teoriji privrženosti, na temelju iskustva u odnosu sa roditeljima djeca stvaraju unutrašnje mentalne predstave ili „radne modele“ sebe i drugih. Ovi se modeli postupno uključuju u strukturu dječije ličnosti, upravljaju njegovim ponašanjem u novim uslovima i djeluju na kvalitet odnosa sa drugim ljudima (Marvin & Britner, 1999). Iz perspektive teorije privrženosti, adolescencija je prelazni period u kojem adolescenti nastoje biti manje ovisni o primarnim objektima privrženosti, tj. roditeljima, jer uviđaju da veze sa vršnjacima mogu bolje zadovoljiti njihove sadašnje potrebe nego što su mogli njihovi roditelji. Potreba za samostalnošću u odnosu na roditelje raste i stvara dodatni pritisak kako bi adolescenti počeli koristiti vršnjake kao objekte privrženosti. Dakle, adolescencija nije period u kome potrebe privrženosti nestaju, nego prelaz u kojem se te potrebe postupno usmjeravaju prema vršnjacima. Prema teoriji privrženosti, privrženost se stvara u ranom djetinjstvu, ali se ona isto tako smatra integralnim dijelom ljudskog ponašanja tokom čitavog životnog razdoblja neke osobe.

Istraživanje ukazuje na važnost toplog i prihvaćujućeg roditeljstva na dječiji razvoj. „Nježan roditelj koji pozitivno vrednuje svoje dijete i pruža emocionalnu podršku prenosi djetetu osjećaj da je ono vrijedno, te ovi aspekti roditeljskog vaspitnog stila povezani su sa samopoštovanjem ne samo u djetinjstvu, nego i u mladalačkoj dobi i ranoj odrasloj dobi“ (Maccoby & Martin – vidi kod Gronlick, & Ryan, str. 144). Istraživanja se uglavnom slažu u tome da su djeca i mlađi adolescenti autoritativnih roditelja nezavisni, sposobni regulisati vlastito ponašanje, emocionalno prilagođeni, zadovoljni i društveno odgovorni (Darling, & Steinberg, 1993; Spera, 2005; Steinberg, Lamborn, Dornbusch, & Darling, 1992). Pored stilova koji smo istraživali, ne treba zanemariti ni *postupke* neophodne za održavanje dobrog roditeljstva: nadzor, komunikacija i učestvovanje u odlukama, uključenost u školsko učenje, iskazivanje poštovanja i ljubavi, disciplina, briga u uključivanje u pozitivnu skupinu vršnjaka, briga za strukturiranje svakodnevice, briga za organizovanje slobodnog vremena i izbjegavanje negativnog začaranog kruga „prkosni adolescent-oštre mjere“ (Čudina-Obradović i Obradović, 2006, Marić, 2019). Njih možemo posmatrati unutar procesa socijalizacije, kao što su područja razvijanja nezavisnosti ili podsticanja školskog postignuća. Ali i u okviru vaspitnog stila jer će ti postupci imati sasvim drugačije posljedice ako se odvijaju u *toplom* emocionalnom okruženju, za razliku od onog koje je strogo i bez topline.

Metodološka osnova istraživanja

U istraživanju nivo zastupljenosti roditeljskog stila vaspitanja podrazumijeva devet formi stilova vaspitanja. Roditeljske vaspitne uticaje prepoznali smo kroz devet formi stilova vaspitanja, od kojih smo zlostavljajuću, zanemarujuću i manipulativnu formu svrstali u nepoželjan stil vaspitanja, formu demokratskog, uravnoteženog i kongruentnog stila vaspitanja svrstali smo u poželjan stil vaspitanja, dok smo uočili da su forme razmažujućeg, prezaštićujućeg i socijalno-ovisničkog stila vaspitanja forme divergentnog (promjenjivog) stila vaspitanja. Cilj istraživanja je bio ispitati koji vaspitni stilovi su zastupljeni kod roditelja u današnjoj porodici, te kako se odražavaju na kvalitet odnosa djeteta-roditelj. Konkretizacijom cilja istraživanja došli smo do sljedećih istraživačkih hipoteza:

H1 Pretpostavljamo da će devet formi vaspitnih stilova i iz njih izvedeni stilovi vaspitanja biti različito zastupljeno kod roditelja.

H2 Očekujemo da pol, prema, dob roditelja i red rođenja djeteta roditelja različito determinišu roditeljski stil vaspitanja.

Za potrebe istraživanja koristili smo instrument K2R (*Kako roditelji reaguju*). Kod primjene upitnika roditeljskog ponašanja od njih se tražilo da odgovaraju na pitanja o vlastitom trenutnom ponašanju ili da se prisjete svojih roditeljskih postupaka iz prošlosti. Situacioni test K2R (*Kako roditelji reaguju*) se sastoji od 18 situacija, gdje svaka situacija ima tri ponuđena odgovora. Prinudnim izborom roditelj je birao jednu od ponuđenih roditeljskih reakcija na datu situaciju. Zlostavljajuću, zanemarujuću i manipulativnu formu svrstali u nepoželjan stil vaspitanja, formu demokratskog, uravnoteženog i kongruentnog stila vaspitanja svrstali smo u poželjan stil vaspitanja, dok smo uočili da su forme razmažujućeg, prezaštićujućeg i socijalno-ovisničkog stila forme divergentnog (promjenjivog) stila vaspitanja. Prisilnim izborom roditelj je birao jednu od ponuđenih roditeljskih reakcija na zadanu situaciju. S namjerom da provjerimo dosljednost instrumenta roditelji su se odlučivali između tri opcije: (a) nepoželjan, (b) poželjan, (c) divergentan vaspitni stil. Ove tri opcije posmatrali smo kao rangove, te smo Kendelovim koeficijentom slaganja (W) ustanovili da su se roditelji u više situacija, na više pitanja, opredjeljivali za isti rang, tj. ustanovljeno je koliko su se slagali u ovim rangovima. U Tablici 1 su prikazani prosječni rangovi po varijablama i Kendelov koeficijent slaganja ($W=,72$, $p=,01$) što znači da su ispitanici, roditelji odgovarali relativno principijelno, te da K2R test može proći kriterij dosljednosti.

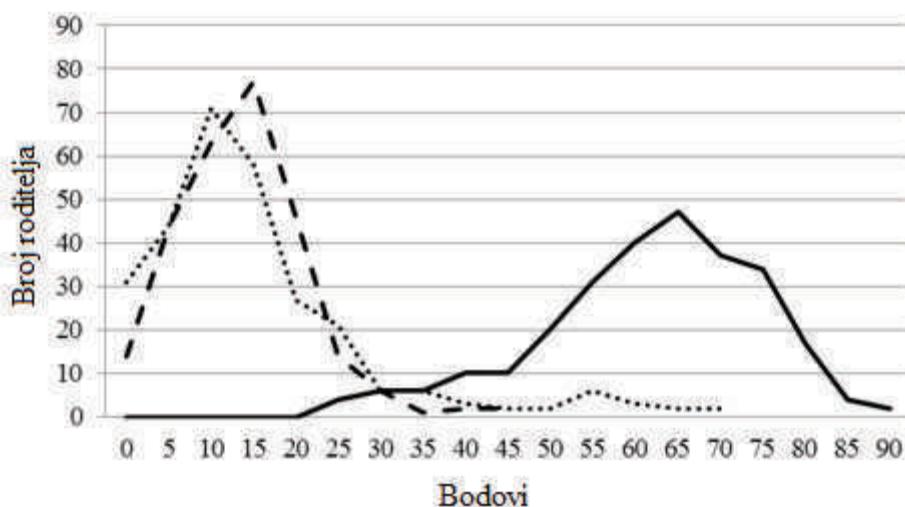
Od ukupno 269 roditelja koji čine uzorak, testirano je 189 majki, što je 70% od ukupnog uzorka i 80 očeva, što je 30% od ispitanih roditelja. Razlog mnogo nižem odzivu očeva u popunjavanju situacionog testa u odnosu na majke, pretpostavljamo, potiče od činjenice da su majke vezanije za djecu školskog uzrasta, više brinu o njima, bolje ih poznaju, a u skladu sa patrijarhalnim shvatanjima, očevi prepuštaju najveći dio školskih obaveza i vaspitanje, brigu o djeci majkama, smatrajući da je to majčino pravo i dužnost, te su one u većem procentu popunjavale upitnike. Prosječna starost roditelja je 37,88 godina ($SD=3,45$). Uzorak roditelja smo razlikovali po sljedećim kriterijumima: prema polu, prema stučnoj spremi, dobu, red rođenja djeteta.

Rezultati istraživanja i diskusija

Da bismo dokazali prvu hipotezu da će devet formi stilova vaspitanja i iz njih izvedeni stilovi vaspitanja biti različito zastupljeno kod roditelja, poslužili smo se podacima dobijenim istraživačkim instrumentom K2R (*Kako roditelji reaguju*). Roditelji su u prosjeku davali 20,65 bodova na „demokratske“ odgovore ($SD=5,70$) i 21,27 bodova ($SD=5,64$) na „uravnotežene“ odgovore koji se pripadaju kategoriji poželjnog stila vaspitanja (Grafikon 1). Roditeljske forme (zlostavljajućeg i zanemarujućeg) stila vaspitanja imaju minimalne roditeljske zahtjeve, pohvale i nagrade, dok su pretjerane kritike i kazne (Milivojević, Bilban, Kokelj, Kramberg, Steiner, i Kožuh, 2007). Rezime formi roditeljskih stilova vaspitanja daje nam za pravo da tvrdimo kako u roditeljskoj percepciji stilova vaspitanja dominira poželjan stil, odnosno forme demokratskog, uravnoteženog i kongruentnog stila vaspitanja. Karakteriše ga sklad i uravnoteženo zadovoljavanje potreba djeteta i roditelja. Zasnovan je na unutrašnjem autoritetu, sa

visokim, ali ostvarivim zahtjevima, uz indirektnu kontrolu izvršavanja (molbama, objašnjenjima, zahvalnošću).

Maksimalan skor, koji je mogao biti ostvaren, koji mjeri nivo zastupljenosti formi stilova vaspitanja pojedinačno, jeste po 30 bodova, a maksimalan broj bodova za vaspitne stilove mjerene instrumentom K2R situacionim testom iznosi 90. Horizontalna osa Grafikona 1 odnosi se na zastupljenost stila vaspitanja, a vertikalna predstavlja broj roditelja sa istim nivoom zastupljenosti određenog stila vaspitanja. Možemo uočiti da se poželjan stil vaspitanja prostire u gornjim frekvencijama u obliku Gausove krive, što ukazuje da se raspoređuju u normalnoj frekvenciji. Druge dvije krive, koje predstavljaju nepoželjan i divergentni stil vaspitanja, minimalno se poklapaju sa krivom koja predstavlja poželjan stil vaspitanja. To upućuje na činjenicu da su relativno nezavisne od nje. Kriva divergentnog stila vaspitanja preklapa se sa krivom nepoželjnog stila vaspitanja (Grafikon 1).

Napomena: --- forma nepoželjnog stila vaspitanja; — forma poželjnog stila vaspitanja; ... forma promjenjivog (divergentnog) stila vaspitanja.

Grafikon 1. Nivo zastupljenosti roditeljskih stilova vaspitanja

U ovom servej istraživanju bilo je bitno ispitati kombinovano djelovanje više stilova, jer je to kod roditelja najčešće zastupljena kombinacija. Takođe, bitno je bilo istražiti kombinovane uticaje više vaspitnih modela, jer roditelj nikad ne primjenjuje samo jedan vaspitni stil, nego najčešće sva tri, ali u različitom obimu. Potpuno čistih vaspitnih stilova gotovo da nema, jer većina sadrži forme većeg broja stilova (npr. mogu preovladati kongruentni, manipulativni i socijalno-ovisnički elementi formi u roditeljskom stilu vaspitanja koji predstavlja kombinaciju sva tri). Zbog toga smo se u interpretaciji nalaza istraživanja usmjerili na forme koje su najzastupljenije. Na osnovu uvida u nalaze istraživanja, možemo potvrditi našu prvu hipotezu da je devet formi stilova vaspitanja različito zastupljeno među roditelja, što vrijedi i za stilove vaspitanja. Sa zadovoljstvom možemo uočiti da su forme poželjnog stila vaspitanja pretežno zastupljene kod ispitanih roditelja, dok su forme koje su imale negativne konotacije mnogo nezastupljenije. Pedagoški značaj ovog nalaza je da je među roditeljima zastupljen roditeljski vaspitni stil baziran na primjerenom ispoljavanju roditeljske ljubavi i toplih osjećanja, fleksibilnoj strukturi zasnovanoj na umjerenim zahtjevima, očekivanjima i roditeljskoj kontroli, uzajamnom poštovanju ličnosti, uz mogućnost zadovoljavanja potreba i djece i roditelja.

U cilju potpunije interpretacije *druge hipoteze* istraživanja zanimao nas je odnos roditeljskih vaspitnih stilova i varijabli: pol, stručna sprema, dob roditelja, kao i red rođenja djeteta. *Pol roditelja* smo izdvojili kao jednu od varijabli istraživanja s obzirom na najnovija istraživanja majčinstva i očinstva koja ukazuju na dvije vrste roditeljstva, koje se razlikuju u količini uključenosti, po vrsti dominantnih

aktivnosti, te po vrsti i načinu odnosa prema djetetu. Savremena istraživanja ukazuju da majke u svom odnosu sa djetetom prvenstveno ostvaruju kvalitet privrženosti, a njihove interakcije sa djecom karakteriše bliskost, podsticanje emocionalnosti, usmjeravanje, naredbe i učenje lijepog ponašanja. Očevi se češće orijentišu na igru i podučavanje, rješavanje problema, podsticanje samostalnosti i uključivanje u svijet izvan porodice (Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Polazeći od činjenice da postoje eventualne razlike između majčinstva i očinstva, nastojali smo da utvrdimo da li se one reflektuju na specifičnost roditeljskog stila vaspitanja (Tabela 1).

Dugo vremena se majčina ljubav smatrala „važnijom“ od očeve, što je vjerovatno rezultiralo manjim brojem istraživanja o uticaju očeva na razvoj djeteta. Istraživanja naglašavaju važnost majke, budući da je ona najčešće više nego otac uključena u svakodnevne školske aktivnosti (Stright & Yeo, 2014). Autori naglašavaju uticaj odnosa među roditeljima, odnosno pozitivniji odnos majke prema djetetu i kvalitetnije roditeljstvo na bolje kognitivne rezultate. Neke karakteristike majke, poput slušne verbalne sposobnosti, samostalno doprinose razvojnim ishodima kod djece, ali da su i efekti roditeljstva jači. Roditeljsko ponašanje majki je puno češće ispitivano nego roditeljsko ponašanje očeva. Važnost očeva se više ističe u području identifikacije sa polnom ulogom, a manje u socijalizaciji ostalih oblika društvenog ponašanja. Očeva ljubav podjednako je važna za djetetova postignuća u odrasloj dobi kao i majčina ljubav. „Očeva igra s djetetom, hrabrenje i razgovor s djetetom pokazao se značajnim uticajem na djetetov dobar socijalnoemocionalni razvoj, prilagođavanje i životno zadovoljstvo u adolescenciji i odrasloj dobi, za djetetov intelektualni razvoj, socijalnu kompetenciju i unutrašnji lokus kontrole“ (Rohner, 1998–vidi kod Čudina-Obradović i Obradović, 2003, str. 50).

Tabela 1

Razlika aritmetičkih sredina između očeva i majki u pogledu roditeljskih stilova vaspitanja i njihovih formi

Varijabla	Očevi		Majke		t-vrijednost	p
	M	SD	M	SD		
Poželjni stil vaspitanja	59,55	12,05	62,84	14,37	-1,93	0,045
Forma demokratskog stila vaspitanja	19,56	5,52	21,11	5,72	-2,08	0,039
Forma kongruentnog stila vaspitanja	18,80	6,40	19,72	8,72	-0,97	0,335
Divregentni stil vaspitanja	14,75	10,12	12,08	8,51	-2,06	0,041
Forma razmažujućeg stila vaspitanja	6,50	5,75	5,13	5,29	-2,82	0,020

Napomena: Negativni predznak u t-vrijednostima znači da statistička značajnost razlike aritmetičkih sredina ide u korist druge varijable.

Na osnovu *t* vrijednosti jasno je da majke više preferišu *poželjan stil vaspitanja* ($t=-1,93$ značajno na nivou ,05) u odnosu na očeve (Tabela 1). Jedno ranije istraživanje je pokazalo da „majčinska uloga proizilazi iz neodgovornih djetetovih potreba i obuhvata ne samo vještine i znanja nego i uspostavljanja dubokog emocionalnog odnosa neophodnog za razvoj djetetovog osjećaja sigurnosti i buduće socijalne i kognitivne kompetencije“ (Ruddick, 1980–vidi kod: Čudina-Obradović, i Obradović, 2003, str. 48). U okviru poželjnog stila vaspitanja, takođe u korist druge varijable (majke) posebno se izdvojila forma demokratskog stila vaspitanja ($t=-2,08$ značajno na nivou ,05), koja je bazirana na otvorenom autoritetu, fleksibilnosti, poštovanju ličnosti djeteta, zadovoljenju potreba i roditelja i djeteta, te adekvatnom nagrađivanju i kažnjavanju, hvaljenju i kritikovanju, uz postavljenje realnih i ostvarljivih zahtjeva. Takođe, majke više nego očevi preferišu *promjenjivi (divergentni) vaspitni stil*, $t=-2,06$ značajno na nivo $p=,05$ (Tabela 1). Posebno se izdvojila forma razmažujućeg vaspitnog stila roditelja ($t=-2,82$ značajno na nivou 0,05). Na izvjestan način možemo reći da je to normalna pojava jer se pretpostavlja da majke pružaju djeci bezuslovnu ljubav, prihvataju dječija osjećanja, potrebe i želje, a vrlo često zanemaruju

svoje. Dok s druge strane, na taj način ne razvijaju dječije uvažavanje i poštovanje, što predstavlja slab preduslov socijalizacije djeteta.

Tabela 2

Roditeljski stilovi vaspitanja s obzirom na spremu roditelja

Varijabla	Sprema roditelja	N	M	SD	F	p
Poželjan stil vaspitanja	OŠ	26	54,81	11,18	2,78	0,042
	SŠ	201	60,45	14,47		
	VŠ	22	62,34	12,37		
	VSS	20	62,77	16,81		
	Total	269	60,09	13,71		
Nepoželjan stil vaspitanja	OŠ	26	15,76	9,24	2,99	0,032
	SŠ	201	12,95	9,71		
	VŠ	22	11,69	12,08		
	VSS	20	10,94	7,29		
	Total	269	12,84	9,58		

Napomena: OŠ = osnovna škola; SŠ = srednja stručna sprema; VŠ = viša stručna sprema; VS = visoka stručna sprema.

Na osnovu analize varijanse jasno je da roditelji sa visokom ($M=62,77$, $SD=16,81$) i višom stručnom spremom ($M=62,34$, $SD=12,37$) više preferišu poželjan stil vaspitanja u odnosu na roditelje ostalih stepena stručne spreme koje smo ispitali (Tabela 2). Što su roditelji obrazovaniji razvijae pozitivniji pristup u vaspitanju. Školovaniji roditelji su zainteresovaniji za pedagošku literaturu, češće primjenjuju savremene trendove u vaspitanju, razvijajući pri tome jaču senzibilnost i svijest o važnosti vaspitanja djece i njihove uloge u njemu. Kada su u pitanju nepoželjni stilovi vaspitanja, postoji razlika između roditelja različite stručne spreme ($F=2,99$, $p=.03$). Roditelji sa nižim nivoom obrazovanja, osnovna škola ($M=15,76$, $SD=9,24$) imaju više zastupljen nepoželjni vaspitni stil (Tabela 2). Univerzalna i bitna pretpostavka uspješnog roditeljstva je roditeljska ljubav. Međutim, nije samo dovoljno da roditelj puno voli svoju djecu, važno je da pruža u približnom omjeru uslovnu i bezuslovnu ljubav. Što je roditelj obrazovaniji, slabije su šanse da će imati nerealno visoke zahtjeve i očekivanja prema svom djetetu. Ovaj nalaz još jednom potvrđuje da su obrazovaniji roditelji svjesniji važnosti vaspitanja djece, te su slabije šanse da će projektovati svoje neostvarene snove prema djetetu i imati nerealne zahtjeve i očekivanja od njega. Mnoga istraživanja pokazuju na pozitivan uticaj *stručne spreme roditelja* na školski uspjeh. Pokazalo se da se obrazovaniji roditelji više i kvalitetnije bave svojom djecom (Sayer, Gauthier, & Furstenberg, 2004). Obrazovaniji roditelji postavljaju pred djecu veće zahtjeve, brže uočavaju i ispravljaju greške u vaspitanju, te bolje sarađuju sa školom. S druge strane, živeći u podsticajnoj sredini, djeca su snažnije motivisana za sticanje obrazovnih i kulturnih dobara (Strugar, 1991. vidi kod: Rečić, 2003).

Možemo zaključiti da školska sprema roditelja pokazuje znatnu povezanost sa školskim uspjehom djece. Djeca obrazovanih roditelja postižu bolje rezultate u školi. Obrazovanje roditelja može djelovati na školski uspjeh djeteta na više načina: preko roditeljskog odnosa, tako manje obrazovani roditelji češće pokazuju autoritaran stil roditeljstva (Spera, 2005), postupka vaspitanja, roditeljske uključenosti, najšire rečeno, preko govornih i iskustvenih podsticaja u porodici (Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Obrazovaniji roditelji su u većoj mogućnosti osigurati bolje mogućnosti obrazovanja, pomagati djetetu u učenju, te im na taj način prenijeti kognitivne kompetencije. Postavljanjem većih zahtjeva pred dijete, prenošenjem stavova i uvjerenja o važnosti školovanja, te uključenosti u proces obrazovanja i saradnjom sa školom obrazovaniji roditelji utiču na uspjeh svoje djece.

Najstarije dijete, kognitivno, fizički i emocionalno zrelije i razvijenije, ima više šanse da bude prvo i superiorno, pokazuje visok nivo odgovornosti, motivacije za postignuće, orijentacije prema odraslima i kooperacije, ambicioznije je i samouvjerenije, drugorođeno najčešće postaje buntovnik, ima visok stepen osjećaja neadekvatnosti u odnosu na superirnijeg brata ili sestru i trudi se da ga dostigne (Стојаковић, 2000). Djeca jedinci dugo će zadržavati egocentrizam u mišljenju i ponašanju. Postojanje braće i sestra

ubrzava proces napuštanja egocentrizma jer je mlađe dijete prisiljeno prihvatiti pravila u porodici gdje žive i starija djeca. Starija braća su obično bolji učenici, dok mlađa socijalno zrelija i kompetentnija, druželjubivija i omiljenija u društvu vršnjaka (Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Najstarije dijete je često favorizovano, dok najmlađe dobija poseban tretman od roditelja jer izgleda mlađe i nježnije od druge djece što može negativno da se odrazi na njegovo samopouzdanje (Nelesen & Glenn, 2008). Nalazi našeg istraživanja nisu pokazali statistički značajne razlike aritmetičkih sredina roditeljskih vaspitnih stilova (poželjni, nepoželjni, divergentni) u odnosu na *red rođenja djeteta* – prvo, drugo, treće i više.

Iako istraživanja ukazuju da su stariji roditelji brižniji, anksiozniji i tolerantniji, a mlađi neiskusniji i skloniji zanemarivanju (Čudina-Obradović i Obradović, 2006), nismo utvrdili statistički značajne razlike između roditeljskih vaspitnih stilova u odnosu na *dob roditelja*.

Zaključak

Možemo zaključiti da varijable (pol, stručna sprema) utiču na opšte porodične odnose i interakcije roditelj-dijete (roditeljski stil vaspitanja, roditeljske postupke), a oni utiču na karakteristike učenika (ciljeve, vrijednosti, motivaciju, strategije učenja).

Vaspitanje je jedan od najsloženijih društvenih fenomena u kojima se akcenat stavlja na roditeljsku ulogu. Moglo bi se reći da je jedan od najvažnijih zaključaka ovog istraživanja saznanje da roditelji koriste različite forme roditeljskih stilova, ali da su dominate forma poželjnog stila vaspitanja. Pedagoški značaj ovih nalaza je da je među roditeljima zastupljeniji vaspitni stil baziran na primjerenom ispoljavanju ljubavi i toplih osjećanja, fleksibilnoj strukturi zasnovanoj na umjerenim zahtjevima, očekivanjima i roditeljskoj kontroli, uzajamnom poštovanju ličnosti, uz mogućnost zadovoljavanja potreba i djece i roditelja.

Kao što smo pretpostavili roditeljski stilovi vaspitanja, odnosno forme vaspitnih stilova roditelja određuju odnos roditelja i djece. Rezultati istraživanja omogućuju bolji uvid u dinamiku tih varijabli i pokazuju kako i koje varijable posredno djeluju na kvalitetno roditeljstvo. Kao najvažnija odrednica kvalitetnog roditeljstva pojavljuje se forma poželjnog stila vaspitanja. To je roditelj koji djetetu pokazuje ljubav i od njega zahtjeva disciplinu. Zbog jasno iskazane ljubavi, dijete ima razvijeno samopoštovanje i samopouzdanje, a zbog toga što je primilo disciplinu, ono ima razvijenu i samodisciplinu.

Roditelji u ovom periodu su jako važni kao adekvatan model koji adolescentu pomaže da se uspješnije snađe u novim ulogama i očekivanjima koji idu uz njih, kao i zbog pružanja podrške i oslonca. Ma koliko adolescenti željeli autonomiju, oni se nalaze pred velikom dilemom: s jedne strane ako postanu samostalni, mogu da izgube podršku i pomoć roditelja, a u isto vrijeme im je jako važno da postanu samostalni i da se *odvoje* od njih, pošto to znači da odrastaju. Kao najbolje moguće rješenje dileme, adolescenti biraju da postanu samostalni, ali uz očuvanje dobrog odnosa sa roditeljima.

Značaj ovog istraživanja ogleda se u mogućnosti neposredne primjene dobijenih rezultata u institucijama koje se bave porodicom i vaspitanjem i obrazovanjem adolescenata, unapređivanjem komunikacijskih i interakcijskih veza u međusobnim odnosima adolescenata i roditelja, poboljšavanju opštih postignuća i efekata vaspitno-obrazovnog rada.

Literatura

- Allen, J. P., & Land, D. (1999). Attachment in adolescence. In Guilford. J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment theory and research and clinical applications* (pp. 319–335), New York: Guilford.
- Čudina-Obradović, M. i Obradović, J. (2003). Potpora roditeljstvu: Izazovi i mogućnosti. *Revija za socijalnu politiku* 1, стр. 45–65.
- Čudina-Obradović, M. i Obradović J. (2006). *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Darling, N., & Steinberg, L. (1993). Parenting style as context: An integrative model. *Psychological Bulletin*, 3, 487–496. doi: 10.1037/0033-2909.113.3.487
- Gronlick, W. S., & Ryan, R. M. (1989). Parent styles associated with children' self- regulation and competence in school. *Journal of Education of Psychology*, 81(2), 143–154. doi: 10.10370022-0063.81.2.143
- Капор-Стануловић, Н. (1985). *Психологија родитељства*. Београд: Полит.
- Марић, Т. (2017). Родитељски стилови васпитања и стидљивост дјече. *Нова школа*, 12(2), 94-107. doi:10.7251/NS1702094M
- Marić, T. (2019). Prevencija upotrebe psihoaktivnih supstanci i socijalno neprihvatljivog ponašanja mladih razvojem porodičnih vještina, Naučni skup *Položaj marginalizovanih grupa u društvu*, Banja Luka: Centar modernih znanja. doi:10.7251/ZCMZ0119426M
- Marvin, R. S., & Britner, P. A. (1999). Normative development: The ontogeny of attachment. In J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (p. 44–67). The Guilford Press.
- Milivojević, Z., Bilban, K., Kokelj, V., Kramberg, M., Steiner, T. i Kožuh, B. (2007). *Mala knjiga za velike roditelje: priručnik za vaspitavanje dece*. Novi Sad: Psihopolis institute.
- Nelesen, J. L., & Glenn, S. H. (2008). *Pozitivna disciplina od A do Š*. Beograd: Leo Commerce.
- Rečić, M. (2003). *Obitelji i školski uspjeh učenika*. Đakovo: Tempo d.o.o.
- Reuter, M. A., & Cogner, R. D. (1998). Reciprocal influences between parenting and adolescents' problem solving behavior. *Development Psychology* 34, 1470–1482.
- Sayer, L. C., Gauthier, A.H., & Furstenberg, F. F. (2004). Educational differences in parents's time with children: Cross-national variations. *Journal of Marriage and Family*, 66, 1152–1169. doi: 10.1111/j.0022-2445.2004.00084.x.
- Spera, C. (2005). A Review of the relationship among parenting practices, parenting style and adolescent school achievement. *Educational Psychology Review*, 17 (2), 125–146. doi: 10.1007/s10648-005-3950-1
- Steinberg, L., Lamborn, S. D., Dornbusch, S. M., & Darling, N. (1992). Impact of parenting practices on adolescent achievement: authoritative parenting, school involvement, and encouragement to succeed. *Child Development* 63, 1266–1281. doi: 10.1111/j.1467-8624.1992.tb01694.x
- Стојаковић, П. (2000). *Даровитост и креативност*. Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства Републике Српске
- Stright, A.D., & Yeo, K. L. (2014). Maternal parenting styles, school involvement, and children's school achievement and conduct in Singapore. *Journal of Educational Psychology*, 2, 301–304.

PARENTHOOD IN ADOLESCENCE – HOW DO I EDUCATE MY CHILD?

*Dr Tatjana Marić, assistant professor
University of Banja Luka
Faculty of Natural Sciences and Mathematics*

Abstract: People are not born as parents, parenting is taught. The work points to the importance of the parental role in adolescence which is an important transitional period of adulthood. The aim of the study was to examine which upbringing styles are represented by parents in today's family, and how they reflect on the quality of the child-parent relationship. The study was conducted on a sample of 269 parents of fourteen-year-old students from elementary schools in Banja Luka. The dominant forms of parenting styles in adolescent upbringing are presented in the paper, as well as which styles are preferred by parents with regard to gender, age, parental age, and the order of birth of the child. Based on correlation of neutral variables and parenting styles, it was found that mothers preferred more desirable $t(268)=1.93, p < .05$ and variable parenting style of upbringing $t(268)=2.06, p < .05$ compared to fathers. The more educated parents will develop a more positive approach to education ($F=2.78, p = .04$). The obtained results indicate the predominance of desirable upbringing styles such as democratic ($M = 20.65, SD = 5.70$) and balanced parenting style ($M = 21.76, SD = 5.64$), but also the presence of undesirable styles such as neglecting ($M = 2.08, SD = 3.78$) and abusive upbringing style ($M = 3.85, SD = 4.03$). The results of the study provide a better insight into the dynamics of these variables and show how and which variables indirectly affect quality parenting.

Key words: parenting styles of upbringing; adolescence; upbringing, school achievements.

КРИМИНОЛОШКИ ОСВРТ НА ПОРОДИЦУ КАО ФАКТОР МАЛОЛЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ*

Др Филип Мирић**
Правни факултет Универзитета у Нишу, Србија

Апстракт: *Породица је веома важан фактор криминогенезе. Нарушени породични односи могу представљати услов, али веома често и узрок малолетничке делинквенције. Породица је природно и најсигурније окружење за малолетника. Уколико хармонични породични односи изостану, породично окружење се трансформише у један од најугрожавајућих фактора малолетничке делинквенције. Аутор се у раду управо и бави породичним односима као фактором малолетничке делинквенције. У раду се, између осталог, указује и на правце развоја савремене породице, како би се сузбио њен криминогени потенцијал.*

Кључне речи: *породица, породични односи, криминогенеза, малолетничка делинквенција.*

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Породица је “камен темељац друштва” и примарна друштвена група у којој се одвија процес васпитања и социјализације, она је психосоцијални миље, који прелама друштвене вредности и ствара сопствене системе. Породица врши бројне функције: биолошку, културну, репродукцију итд, јер ствара комплетан процес васпитања детета до зреле личности, развија друштвену комуникацију и емоционалне способности које су неопходне за сваку људску акцију. Породица је основа узраста и искуства, испуњења или неуспеха, болести или здравља (Мирић, 2014: 192).

По Кантовом учењу циљ васпитања је да сваки појединац достигне највећи степен савршенства. Овде се има у виду сталан процес усвајања моралних начела и усавршавања и уздизања деце у сваком погледу. Породица односно родитељи представљају незаобилазне чиниоце у овом процесу. Што су односи у породици лошији, то ће дете бити под већим утицајем других друштвених група од којих су најваније две - школа и вршњачке групе. Нажалост, сведоци смо да ови утицаји нису увек повољни по психосоцијални развој детета, што га може одвести на пут делинквентног, па и криминалног понашања. Разне социопатолошке појаве у породици попут алкохолизма и наркоманије код родитеља, насиље над децом у било ком виду и друге негативне и опасне појаве из домена социјалне патологије, могу дете одвести на пут вршења кривичних дела било зато што се оно препушта утицајима других друштвених група или зато што дете једноставно

*Рад је настао приређивањем и прилагођавањем дела докторске дисертације „Савремена схватања феноменологије и етиологије малолетничке делинквенције“, аутора Филипа Мирића, одбрањене 04. 11. 2014. године на Правном факултету Универзитета у Нишу, стр. 192-206.

** Др Филип Мирић је научни сарадник и самостални стручно-технички сарадник за студије и студентска питања III степена Правног факултета Универзитета у Нишу, filip.miric@gmail.com, filip@prafak.ni.ac.rs.

присваја и имитира криминално понашање својих родитеља, у ком се јавља „криминално породично огњиште“, феномен о коме се тако пуно говорило међу криминолозима различитих опредељења и писало у криминолошкој литератури.

Породица има кључну улогу у превенцији малолетничке делинквенције. Основне моралне постулате друштва у коме живи дете усваја управо у оквиру породице. Родитељи својим ставом према себи самима, детету, породици, послу и раду и уопште друштву и свету који их окружује у многе одређују животни пут свог детета. Овом констатацијом се никако не жели умањити утицај осталих друштвених група и односа унутар њих у које ће дете ступити током живота на формирање његове личности, већ само истаћи кључни утицај породице на процес васпитања и социјализације детета.

Породица је веома важан фактор криминогенезе. Нарушени породични односи могу представљати услов, али веома често и узрок малолетничке делинквенције. Породица је природно и најсигурније окружење за малолетника. Уколико хармонични породични односи изостану, породично окружење се трансформише у један од најутцајнијих фактора малолетничке делинквенције. Аутор се у раду управо и бави породичним односима као фактором малолетничке делинквенције. У раду се, између осталог, указује и на правце развоја савремене породице, како би се сузбио њен криминогени потенцијал.

РАЗВОЈНЕ ФАЗЕ МЛАДИХ И ДЕЛИНКВЕНТНО ПОНАШАЊЕ

У раном детињству и на почетку школовања (у предшколским установама васпитања и образовања деце, и донекле у нижим разредима основне школе) породица има пресудну улогу у обликовању будућег животног стила омладине. Та улога постепено слаби, како због дејства фактора који утичу на децу мимо породице, првенствено оних који се преламају кроз односе у вршњачким дружинама у школској средини, тако и фактора који условљавају динамику породичних односа, првенствено оних који делују на родитеље у виду притисака економске и социо-културне природе (Максимовић, Кулић, 2010).

Социјално-културним ставом родитеља обухваћена су разна очекивања усмерена према још нерођеном детету у смислу изгледа или пола детета када ће само случајност моћи да утиче да се та очекивања остваре. Родитељи у процесу одгајања свога потомства, очекују да виде слику дечије наивности, а у дететовим поступцима виде нешто бесмислено, смешно и неразборито. Та нереална слика, са дозом подсмешљивог у себи, носи опасност да дете својим понашањем, иначе адекватним за одређени период развоја, проузрокује губитак наклоности особа од којих егзистенцијално зависи. Ипак, развој детета одвија се по одређеној закономерности на коју таква очекивања немају посебан утицај (Јовашевић and Костић, 2012: 139).

Формирање личности се одвија у породици кроз процесе култивације, социјализације и индивидуализације. Дете током тих процеса постаје засебна личност која се изграђује у односу на културно наслеђе и друштвени живот који оно најпре упознаје у породици. Начин на који ће оно гледати на свет зависи од тога шта и како му родитељи, старија браћа и сестре и остали чланови породице преносе из тог света, како га они доживљавају и да ли у њему активно учествују или га одбацују.

Раст и развој људске јединке представља један континуиран и динамичан процес који се одвија од рођења, па до смрти. Овај процес се одвија по одређеном редоследу јер је одређен људским геномом и утиче на јављање одређених карактеристика. На развојне фазе људских бића утичу три повезана фактора: наслеђе, средина и активност појединца. Ови чиниоци сви заједно утичу на формирање личности на њене карактеристике које су јединствене и непоновљиве и на тај начин формирају идентитет одређене особе.

Овде је посебно важно скренути пажњу на процес социјализације и његов утицај на формирање личности. Кроз процес социјализације дете усваја правила друштвеног живота и учи да разуме начин живота друштва у коме одраста и које га окружује, кроз процес усвајања различитих друштвених улога, али оно такође развија и сопствена мерила и критеријуме за одређена

понашања. Овај процес се одвија на неколико начина међу којима су најважнији: васпитавање, образовање, обучавање и просвећивање. Кроз васпитавање се настоји да се детету свесно усаде жељене црте карактера и особине, док је социјализација шири појам и обухвата и случајне утицаје којим дете прима различите информације из спољњег света. Циљеви и задаци процеса васпитања су врло значајан део вредносно-нормативне културе сваког друштва. Представа детета садржи у себи две представе које су саме по себи често одвојене, а некада и противречне - шта је дете по природи и шта оно кроз процес васпитања треба да постане. Уколико се антагонизам између ове две тежње не разреши на адекватан начин, могуће су кризе и ломови у структури личности малолетника који су нарочито карактеристични за период адолесценције, у чијој превенцији породица има незаменљиву улогу.

Посебно значајан сегмент у развоју сваке личности је развој моралности. Овај процес зависи од когнитивног развоја детета и породичних односа. Одрасле особе нису увек спремне да слушају дечија размишљања о моралу иако деца поседују своју властиту моралност. Ако дете понови неколико моралних фраза, које је чуло, већина родитеља ће сматрати да је оно усвојило основна морална начела и норме понашања својих родитеља. Међутим, дете пролази кроз ступњеве моралности који се међусобно разликују. У дечијој психологији најчешће се говори о три ступња моралности. Преконвенционални ступањ је први ступањ моралног расуђивања. Културне ознаке за добро и лоше дете усваја путем њихових физичких последица - награде и казне. Особа која се налази на другом конвенционалном ступњу сматра да је само по себи вредно да оправда очекивања и правила своје породице, групе или нације. Постконвенционални ступањ моралности би се одликовао усвајањем аутономних моралних принципа, чија је ваљаност и применљивост независна и од ауторитета група или особа које их поштују и од идентификације појединца са тим групама или особама. Од врсте интеракције и комуникације које дете добија у породици зависиће морални развитак индивидуе. Дакле, дете може бити виктимизовано у свом моралном развоју крутим наметањем друштвених норми, кроз обавезно поштовање родитељског ауторитета, што би код њега створило затвореност моралног расуђивања-догматизам, стереотипно мишљење или формирање предрасуда (Јовашевић, Костић, 2012: 142).

Важан период у развоју детета, који се свакако рефлектује и на прилике и односе унутар саме породице, представља средње детињство, када дете стиче једно веома важно искуство-школско искуство. Дете у великој мери подиже своје самопоуздање у овом периоду јер постаје свесније својих стваралачких и интелектуалних потенцијала и способности. Морал колектива и његова правила понашања за дете постају нешто најузвишеније и најобавезније.

До посебних тешкоћа у односима између родитеља и деце долази у периоду пубертета. Период од пубертета до зрелости је испуњен снажним нагонима и врло колебљивим инхибицијама. Младост је, као што је то познато, доба највећих жеља, али и недостатка могућности да се оне остваре. У овом периоду деца се одлучују на извршење злочина због „ритерског презира младости према упозорењима.“ (Хентинг, 1959: 159 према Јовашевић, Костић, 2012: 143)

Сукоб са родитељима око ослобођења од зависности има врло значајне последице и на потенцијалну криминалну активност младих. Теже последице настају код оне деце чији родитељи им нису дозвољавали да одрасту. У таквим сукобима деца или препуштају одлучивање другима, или прихватају само она решења која су супротна савету родитеља, па макар била и супротна њиховим интересима и мање повољна по њих. Брзе промене у понашању од детињства ка зрелом добу често су застрашујуће за само дете, али и за његове родитеље. Уз одржавање сталног и реалистичног става, потешкоће у односу родитељ - дете се могу ублажити, посебно ако родитељи прихвате чињеницу да су ове промене пратећа појава одрастања и сазревања њиховог детета и да се дешавају независно од његове воље. Зависност адолесцената од својих родитеља у економским условима какви владају у Србији, потенцирана је чињеницом да они најчешће немају сопствене изворе прихода, нису завршили процес образовања и радног оспособљавања, те остају зависни у економском, а често и у емоционалном и сваком другом смислу, дужи временски период након стицања пунолетства. У периоду адолесценције посебно је важан надзор понашања малолетника од стране родитеља. Тако, контрола понашања адолесцената од стране њихових родитеља је показала

позитивне ефекте у решавању проблема у школи. Лонгитудинална истраживања су показала да ефикасан и правовремен родитељски надзор може смањити злоупотребу дувана и других по здравље штетних супстанци (Dishion, Andrews, 1995).

Иако је породица претрпела многе промене, у погледу економске функције, губитка контроле над члановима, вредносне оријентације и породичних улога, опстала је, али је такође, постала један од битних фактора малолетничке делинквенције. Две основне атмосфере које преовлађују унутар породице су демократска и ауторитарна. Најзначајнији утицај породица остварује на своје најмлађе чланове и то путем интеракције, којим се одвије процес социјализације детета и формирање ставова и узора понашања.

У савременом друштву све је већи број породица које су деградиране и дефицијантне, па се у њима породични односи не одвијају складно и хармонично. Такве породице су предмет изучавања криминологије, јер представљају фактор малолетничке делинквенције (Хрнчић, 1999, Barber, 1996). Осим тога, деца су често жртве психичког, физичког, сексуалног насиља и занемаривања у оквиру породице. Изузимајући војску за време рата, породица је средина са највећом вероватноћом да неко буде убијен, претучен или да претрпи неки други облик насиља. Велика већина малолетника који су извршили неко од најтежих кривичних дела, у првом реду убиства, потичу управо из дисфункционалних породица у којима су породични односи далеко од хармоничних (Костић, 2001). На основу свега наведеног може се закључити да нарушени породични односи представљају значајан фактор малолетничке делинквенције, што је и емпиријски потврђено бројним истраживањима, о чему ће бити више речи у наставку рада.

ПОРОДИЧНИ ОДНОСИ И МАЛОЛЕТНИЧКА ДЕЛИНКВЕНЦИЈА

Утицај породице на делинквентно понашање младих је био предмет интересовања бројних криминолога почев од најранијег периода развоја ове науке. Ломброзо је, рецимо, сматрао да је овај фактор знатан, поред фактора наслеђивања, те да је међу криминалцима велики број деце порочних родитеља, ванбрачне деце и сирочади.

Брачни пар Глук, је у свом истраживачком раду утврдио да у преко 50% случајева, родитељи делинквената живе одвојено од њих, да су код делинквената ређе кохезивне породице, емотивне везе су лабавије, родитељи ређе показују љубав према деци. Очеви су неправедно и претерано строги, а мајке занемарују децу и неправедне су, док су очеви и мајке код неделинквената строги, али љубазни. Мек Корд и сарадници су поделили породице у следеће категорије: кохезивне, растурене, свађалачко-афективне и свађалачко-занемарујуће. Код неделинквената преовлађују кохезивне, а код делинквената свађалачко- занемарујуће породице.

Тakoђе, деца из разбијених породица у већој мери постају делинквенти, као и она деца која потичу из породица у којима су злостављана. Може се закључити да су разбијене породице и насилни родитељи најчешћи индикатори лошег породичног живота. Агресивност у породици много више подстиче агресивност детета од агресивности ван породице. Такође, још неки од фактора су: да ли је дете прворођено у породици, да ли има здравствених проблема, проблема у одрастању, одрастање у породици са више деце, као и слабљење улоге породице у савременим западним друштвима.

Деца која трпе физичко злостављање од стране чланова својих породица постају агресивна према члановима својих породица и вршњацима. Сprovedено је више криминолошких истраживања која потврђују ову тврдњу (Костић, 2012). Најопаснији вид насиља који ова деца испољавају су свакако убиства и суицидални покушаји. У САД је 1992. године спроведено истраживање на узорку од 263 малолетна делинквента о томе „да ли би желели да умру, да се убију или да убију неког другог“. У свим случајевима када је дете било жртва озбиљног насиља у породици, постојала је већа вероватноћа да оно изрази жељу ка деструктивним понашањем (Костић, 2001).

На појаву малолетничке делинквенције није без утицаја ни емоционално насиље којем су деца изложена у оквиру породице. Емоционално злостављање је најтеже утврдити, а често захтева и експертизу стручњака из области менталног здравља о интензитету, хроничитету и последицама родитељског насиља. Неопходно је нагласити да се углавном ради о поновљеним облицима понашања, па је важно уочити кумулативне последице родитељског чињења и нечињења по дете. Јер, последице најчешће нису одмах видљиве, него се испољавају после систематског злостављања детета у дужем периоду (Љубојев, 2004).

Посебно је истраживан утицај физичког насиља коме су деца била изложена на појаву малолетничког хомицида. У САД средином прошле деценије овог века озбиљно физичко злостављање деце у раном детињству сврстано је у групу биопсихосоцијалних карактеристика које одликују личност деце убица. Ове карактеристике уочене су код деце пре извршеног убиства (Otnow Lewis et al., 2007). Насупрот овом схватању, други аутори злостављање и занемаривање деце сврставају у категорију спољашњих ситуационих фактора малолетничке делинквенције (слично као и одсуство позитивне мушке особе у породици која би детету служила као модел за идентификацију). Сматрамо да је ово друго схватање исправније јер је у духу савремених схватања етиологије малолетничке делинквенције по којима не постоји одређени психолошки тип малолетног делинквента, па самим тим не постоје ни неке посебне психолошке особине које би биле својствене само особама са делинквентним понашањем.

Непотпуна (дефицијентна) породица је потенцијална опасност за појаву малолетничког криминалитета. На основу бројних истраживања закључено је да је велики удео малолетника са делинквентним понашањем баш из оваквих породица. Такође је указивано да непотпуна породица услед смрти једног родитеља може да створи бољу породичну атмосферу, него непотпуна породица услед развода. Ово из разлога јер се услед смрти једног родитеља сва пажња малолетника преусмерава на другог, па је мање вероватно да ће овакав малолетник почети делинквентно да се понаша. С друге стране, ако је породица постала непотпуна услед развода брака родитеља и ако је развод резултирао и погоршањем породичних односа, све то ствара погодно тло за девијатно и делинквентно понашање малолетника. Неке студије су показале да развод родитеља теже подносе адолесценти од адолесценткиња без обзира на године старости (Emery, 1982).

Међутим, треба истаћи да непотпуна породица није сама по себи одлучујући фактор криминалитета, иако недостатак једног родитеља доприноси емоционалној несигурности, онемогућава позитивну идентификацију са родитељима, готово по правилу, доводи до осећаја одбачености и усамљености, који јесу подобни чиниоци за криминогену активност.

Деградирана (разорена) породица, са лошим породичним односима је један од битних фактора. То су у првом реду оне породице у тешким материјалним условима, оне у којима се јавља алкохолизам, проституција, породичне свађе и неслагања, напуштања, авантуризам и сличне појаве породичне патологије. За такве породице, у којима родитељи практично стимулишу децу да врше кривична дела и предузимају друге противправне активности, употребљава се термин “криминогено породично огњиште”.

Породични односи и породична атмосфера се сагледавају кроз односе између брачних другова, родитеља и деце, деце која живе у породици, остваривање васпитног утицаја и метода васпитања и постојање социјално патолошких појава у породици (Vissing et al., 1991).

Најснажнији криминогени утицај имају лоши односи између брачних другова и поремећени односи родитеља и деце. У породицама где владају конфликти, где су односи поремећени, што је најтежи вид породичне подвојености, деца често испољавају антисоцијалне реакције. Њихово асоцијално и антисоцијално понашање повезано је са драмама, породичним кризама и проблемима њихових родитеља, те их таква атмосфера и нагони на вршење кривичних дела, као једини излаз из њих. У таквим породицама долази до васпитног кварења, што је натежи облик угрожавања социјалне адаптације, и испољава се у облику навођења деце на вршење кривичних дела. Такође, одбацивање без обзира на мотиве, удаљава децу од породице, јер је она према њима хладна и одбојна, те се она одају бежању, скитњи, агресивном понашању, крађама.

Свађе и туче међу родитељима, разбијају хармонију породичног живота, али и деградирају њихов ауторитет према деци.

Констатовано је да породична ситуација различито утиче на делинквенте мушког и женског пола. Тако је Рут Морис, у својим истраживањима нашла да су делинквентне девојке, живе у породицама где су доминирале свађе. Крађе и сексуалне деликте су вршиле девојке које су потицале из поремећених породица, ређе оне које су биле одвојене или одбачене од родитеља, а да су се проституцијом бавиле оне девојке у чијим су породицама постојала породична нестабилност између оца и мајке. Сразмера девијација преступница је већа од дечака преступника.

Као други фактор, јавља се однос родитеља и деце, који зависи од строгости и попустљивости родитеља, постојања контроле и дисциплине, примене казни и награда у процесу васпитања, а највише од емоционалне повезаности родитеља и деце. Уколико постоји недостатак ових позитивних односа, често се дешава да деца падају под утицај разних група или појединаца, које на њих лоше утичу. Дисциплина је мера превентивног понашања, по неким писцима, и уколико је лабава, а поготову њено одсуство у породици, постаје фактор делинквентног понашања. Велики број породица које су разбијене нису ни способне да остваре контролу над својим најмлађим члановима, као што су растављени бракови, када један супружник није жив, када родитељи не посвећују довољно пажње деци и сл. Одсуство контроле је неоспорно штетан фактор у процесу васпитања деце који може у великој мери допринети појави малолетничке делинквенције. С друге стране, и породице у којима су деца презаштићена могу имати криминогени утицај на децу јер управо та превелика брига родитеља према деци може утицати да деца стекну нереалну слику о животу и свету који их окружује.

Социјално патолошке појаве у породици као што су алкохолизам, коцкање или наркоманија могу погодновати појави преступништва код младих. Најмлађи чланови породице, путем имитације и идентификације опонашају старије, а родитељи истовремено у девијацијама свог понашања губе ауторитет и контролу над децом. Та појава означава постојање високе корелације између криминалног понашања родитеља, као најнижег облика девијантног понашања и осталих девијантних понашања и криминалитета малолетника, што указује на директни криминогени утицај породице на децу. Породица у којој родитељи врше кривична дела и утичу на децу да се самостално или са њима криминално понашају је управо “криминогено породично огњиште”, о коме је раније било више речи.

Делинквентно понашање родитеља на дужи рок утиче на делинквентно понашање деце. Неке од најважнијих информација о утицају делинквентног понашања родитеља на делинквентно понашање њихове деце прикупио је британски Дејвид Ферингтон (David Farrington), који је заједно са својим сарадницима, спровео низ лонгитудиналних истраживања међу којима и Кембричку анкету о развоју делинквентног понашања- Youth Survey and the Cambridge Study in Delinquent Development (CSDD). Неки од најважнијих резултата поменутог истраживања су:

1. Значајан број очева младих делинквената испољава делинквентно понашање. Око 8% младих чији очеви не испољавају делинквентно понашање постају хронични криминалци у односу 37% младих чији се очеви предузимају различите криминалне активности.
2. Вршњачко насиље у школама може бити и интер и транс генерацијско. Деца насилника постају насилници, који такође постају очеви који су испољавали вршњачко насиље. Тако, постоје породице у којима су деда, отац и син испољавали вршњачко насиље у школама.
3. Деца родитеља који су осуђени на затворске казне су под много већим ризиком да постану извршиоци кривичних дела у односу на другу децу. Познато је да дефицијентна породица услед развода представља много јачи криминални фактор од дефицијентне породице настале болешћу или смрћу једног од родитеља. Одвајање од деце узроковано одласком родитеља на издржавање затворске казне прогнозира антисоцијално понашање деце после навршене 32. године живота што указује на дужевременске негативне последице овакве породичне ситуације (Siegel, Welsh, 2009: 258).

Ова истраживања, као и многа друга спроведена у другим деловима света, јасно указују да постоји неспорна веза између делинквентног понашања родитеља и деце јер деца оваква понашања уче по моделу. Овом утицају треба посветити и посебну пажњу приликом креирања ефикасних криминалополитичких мера за сузбијање малолетничке делинквенције, будући да се овде као криминогени фактор јавља породица, као примарни чинилац социјализације малолетника, на коју је због природе породичних односа, најтеже утицати применом екстерних мера социјалне контроле, што даље отежава борбу против малолетничке делинквенције и примену мера за њено сузбијање.

Посебан фактор малолетничке делинквенције представља виктимизираност детета унутар породице нарочито ако је оно било изложено злостављању. Као последица претрпљеног злостављања, код детета се могу јавити извесне форме девијантних понашања, почев од индивидуалног неприлагођеног понашања, које одступа од душтвеног стандарда (скитња, просјачење, алкохолизам, наркоманија, суицид), па све до оних најтежих, као што је криминалитет (Костић, 2012).

С друге стране, испољавање агресије код детета може настати као резултат имитирања грубог и насилничког поступања родитеља према потомству. Амерички социолог Данијелс је творац теорије о агресивности и насиљу, по којој агресије и насиље могу да се јаве услед идентификације са агресором. Ако дете има непријатељски расположеног, окрутног родитеља или његову замену, оно може постати потчињена, покорна, уплашена или, чак, мазохистичка особа, али исто тако љутита и агресивна, као и његов мучитељ. Они који се понашају насилно су врло често и сами били жртве насиља. Родитељ-мучитељ у „синдрому претученог детета“ не поступа толико као садиста колико екстремно ригидно, осуђујући дететова понашања повезана са поносом и пркосом. Тако виктимизирана деца могу постати окрутна у каснијим годинама живота. Данијелс су посебно интересовале последице физичког насиља у васпитању деце. Родитељи који кажњавају физичком агресијом имају физички агресивну децу. Откривено је да кажњавање од стране ауторитивне фигуре спречава директно насиље према особама које кажњавају, а везује се са високо деструктивном агресијом према могућим метама. Ово повишено насиље од стране жртве може да потиче од бола и фрустрације због родитељског кажњавања, али и из имитације и моделовања (Костић, 2012).

Ови елементи деградиране породице су узроци и услови делинквентног понашања омладионе и деце, а на бази оваквих породица рађају се антидруштвене активности, па и криминалитет деце и малолетника. Кривична дела која су детерминисана овим негативним породичним утицајима се у криминологији означавају као „породични криминалитет“, а под тиме се подразумева вршење кривичних дела у оквиру породице, а то су она дела која се врше између самих брачних другова, и она која један или оба брачна друга врше према деци, као и сва остала кривична дела детерминисана негативним породичним утицајем.

Такође, и послератни услови, у земљама где је рат утицао на слабљење породичних веза, повећан број развода и разарање породица уопште, са свим другим породичним проблемима, који испољавају негативне утицаје, не доводе до правилне или уопште до било какве социјализације и друштвеног развоја деце. У данашње време, поред свих ових фактора, који утичу на слабљење породице као ауторитета и основне друштвене јединице, „породична еманципација“ доводи до стварања нових ауторитета, конфликта у систему вредности, асоцијација, амбивалентности и других психичких промена у животу адолесцената, па све то може да их наведе на пут делинквентног понашања. А ионако ослабљена породица, није у могућности да им помогне својим позитивним утицајем.

Због тога би, цело друштво, кроз своје факторе стабилизације, кроз породицу и социјално окружење, требало би да се постара да утиче на очување и учвршћавање породице и кохезије између њених чланова.

ЗАКЉУЧАК - САВРЕМЕНА ПОРОДИЦА НА ГРАНИЦИ ИЗМЕЂУ ХАРМОНИЈЕ И ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

Као што је већ речено, породица је основна ћелија сваког друштва. У њој се не врши само биолошка репродукција становништва, већ се на децу преносе основни морални постулати сваког друштва путем васпитавања деце од стране родитеља. Наше породично законодавство доста широко схвата породицу. Чак ни Породични закон Републике Србије не даје прецизну дефиницију породице, већ само у чл.2. предвиђа: „Породица ужива посебну заштиту државе.“² На овај начин се и законом истиче пресудни значај правилног васпитавања деце у оквиру породице у циљу стварања физички и психички здравог подмлатка и одлучујућег утицаја државе на заштиту породице. Није претерано рећи да без здравог подмлатка нема здравог друштва. Без обзира на све ово, у породици, тој елементарној ћелији сваког друштва, често се дешавају ломови и конфликти који, ако дуже трају, могу да резултирају и вршењем различитих кривичних дела од стране њених најмлађих чланова.

Какав је однос родитеља и деце у нашим савременим породицама и може ли се он емпиријски истражити? У криминолошкој литератури се могу пронаћи старија истраживања која су се бавила овим питањем. Тако, према истраживању неформалних група у Југославији 70 % младих наводи да се повремено сукобљава са родитељима, 22 % изјављује да нема сукоба, а само 8 % испитаних није у стању да идентификује да ли има сукоба или не. Као најчешћи разлози сукоба на релацији родитељи-деца наводе се: животна опредељења и ставови младих, новчана питања, изласци, школски проблеми, односи са супротним полом, облачење и изглед (Константиновић Вилић, Костић, 2009: 369).

На крају излагања о повезаности породичних прилика и односа и малолетничке делинквенције треба истаћи да, за разлику од лоше формираних ставова, многи облици тзв. „проблемског понашања“ представљају уствари адекватно понашање деце за одређени узраст. Али ипак, неки облици таквог понашања не треба да буду игнорисани са надом да ће они нестати спонтаним преласком детета у наредну развојну фазу. Млад човек који у адолесценцији манифестује одређене поремећаје у понашању и поремећаје личности, вероватно ће их задржати и још више развити у одраслом добу, што ће га још више осујећивати у нормалном функционисању. Због тога породица има примарну и готово пресудну улогу у раном препознавању асоцијалних и антисоцијалних понашања и тенденција својих најмлађих чланова и адекватном и правовременом реаговању на њих.

Бројна социолошка истраживања су показала да што је стабилнија породица то је вероватноћа да њени најмлађи чланови крену путем криминалитета мања. Као што је раније наведено, све „нестабилне“ породице се могу поделити у две основне групе: дефицијентне (непотпуне) и деградиране (разорене). Непотпуне породице се даље могу поделити на непотпуне услед смрти једног од родитеља и непотпуне услед развода родитеља. Ма колико парадоксално звучало, као што је то више пута до сада истакнуто, утврђено је да непотпуност породице услед смрти једног од родитеља представља далеко лошију основу за развој криминалитета код деце у односу на непотпуну породицу услед развода. Ово се тумачи тиме што сва дечија пажња после смрти једног од родитеља остаје фокусирана на другог родитеља и на тај начин се вероватноћа криминалног понашања умногоме смањује. Једна студија спроведена у нашој земљи у периоду од 1958-1962. године показала је да чак 61,8 % малолетних делинквената потиче из разорених породица (Константиновић Вилић, Костић, 2009: 373). Из свега напред реченог изводи се закључак да само јака, кохерентна и стабилна породица може бити гарант подизања здравог и напредног подмлатка што је првенствени и најважнији циљ сваког нормалног и перспективног друштва.

Због деловања читавог низа негативних фактора и уопште неповољних услова живота који су обележили транзицијски период у Србији, породица је престала бити идеал и камен темељац

² Породични закон („Службени гласник РС“, бр.18/05,...6/2015).

нашег друштва. То за последицу има, поред свеопште моралне кризе и поремећаја породичних односа и вредности и стварање погодног тла за различита девијантна и криминална понашања малолетника. Везе унутар породице слабе, што утиче и на њену дезинтеграцију и губљење њене кохезивне снаге. С тога, на државним органима стоји један врло комплексан, озбиљан и захтеван задатак, а то је помоћ у функционисању оним породицама које својим лошим односима утичу на појаву малолетничке делинквенције и малолетничког криминалитета. У овом процесу кључна је улога центара за социјални рад, који по српском породичном праву, врше и послове органа старатељства, да предузимањем мера из своје надлежности допринесу побољшању породичних односа у сваком конкретном случају где је то потребно, као и побољшању укупног друштвеног угледа српске породице, као једне од најважнијих институција нашег друштва. Као што смо видели, породица и односи и прилике унутар ње представљају један од најважнијих егзогених фактора који утичу на појаву малолетничке делинквенције (Мирић, 2014: 191-192). Да би се овај утицај донекле смањено, потребно је уложити још много напора у осмишљавање активности на јачању породичне кохезије. Тек тада можемо говорити о савременој породици као фактору хармоније, а не делинквенције.

КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА

Barber, B.K. (1996) Parental psychological control: Revisiting a neglected construct, *Child Dev*, vol. 67, no. 6, 296-319.

Dishion, T.J, Andrews, D.W. (1995) Preventing escalation in problem behaviors with high-risk young adolescents: Immediate and 1-year outcomes, *Consult Clin Psychol*, vol. 63, no. 4, 538-548.

Emery, R.E. (1982) Interparental conflict and the children of discord and divorce, *Psychol Bull*, vol. 92, no. 2, 310-330.

Otnow Lewis, D., Moy, E., Jackson, L., Aaronson, R., Restifo, N., Serra, S, Simos, A. (2007) *Biopsychosocial Characteristics of Children Who Later Murder: A Prospective Study*, 9 Nov, [Online], Available: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2072934/> [29 Jan 2020].

Siegel, J.L, Welsh, B.C. (2009) *Juvenile Delinquency-Theory, Practice and Law*, Wadsworth: Cengage Learning Academic Center.

Vissing, Y.M, Straus, M.A, Gelles, R.J, Harrop, J.W. (1991) 'Verbal aggression by parents and psychosocial problems of children', *J Child Abuse Neg*, vol. 15, no. 3, 223-238.

Јовашевић, Д, Костић, М. (2012) *Политика сузбијања криминалитета*, Ниш: Центар за публикације Правног факултета.

Константиновић Вилић, С, Костић, М. (2009) *Криминологија*, Ниш: Центар за публикације Правног факултета Универзитета у Нишу.

Костић, М. (2001) *Деца убице- докторска дисертација*, Ниш: Правни факултет Универзитета у Нишу.

Костић, М. (2012) Девијантно понашање деце као последица претрпљене виктимизације, У: Константиновић-Вилић, С. (ур.) *Виктимологија*, Ниш: Центар за публикације Правног факултета Универзитета у Нишу.

Костић, М. (2012) Насиље у породици-две методе судске заштите, У: Константиновић-Вилић, С. (ур.) *Виктимологија*, Ниш: Центар за публикације Правног факултета Универзитета у Нишу.

Љубојевић, Н. (2004) Видови емоционалног злостављања детета у породици', *Социјална мисао*, по. 3-4, 33-50.

Максимовић, Н, Куљић Р. (2010) Фактори ризичног понашања деце, *Социолошки преглед*, по. 3, 407-417.

Мирчић, Ф. (2014) *Савремена схватања феноменологије и етиологије малолетничке делинквенције-докторска дисертација*, Ниш: Правни факултет Универзитета у Нишу.

Хентинг, В. (1959) *Злочин узроци и услови*, Сарајево: „Веселин Маслеша“.

Хрнчић, Ј. (1999) *Делинквент или пацијент-студија породичног неуспеха*, Београд: Задужбина „Андрејевић“.

CRIMINOLOGICAL REVIEW OF THE FAMILY AS A FACTOR OF JUVENILE DELINQUENCY

Filip Mirić, LL.D.
Faculty of Law, University of Niš, Serbia

Abstract: Family is a very important factor in criminogenesis. Broken family relationships can be a condition, but very often the cause of juvenile delinquency. Family is the natural and safest environment for a minor. In the absence of harmonious family relationships, the family environment is transformed into one of the most influential factors in juvenile delinquency. The author deals with family relations as a factor of juvenile delinquency. Author in this paper points out, among other things, the directions of development of the contemporary family in order to suppress its criminogenic potential.

Keywords: family, family relations, criminogenesis, juvenile delinquency.

INTERNET SPACE AND PERSONALITY DEVELOPMENT: CHALLENGES AND PROSPECTS

*Dr. Olga B. Mikhailova, Chair of Social and Differential Psychology,
Peoples' Friendship University of Russia (RUDN University), Moscow, Russia
E-mail: olga00241@yandex.ru*

Abstract. *The article provides a theoretical and empirical analysis of personal involvement in the Internet space. Basing on a considerable amount of the conducted research, the article gives the definition of the online world and substantiates its role in a modern person's life and activity. The aim of the conducted empirical research is to study personal characteristics of humanities students, involved and not involved in computer games. The research is based on a number of hypotheses: 1) considerable differences exist in personal characteristics of students with different levels of computer games involvement; 2) specific correlations between particular personal characteristics exist in a group of students with different levels of computer games involvement.*

As a result of the conducted research basic recommendations on the level of involvement diagnostics and Internet addiction prophylaxis as well as recommendations on applying the Internet space in contemporary higher education are formulated.

Key words: *Internet space, personal potential, Internet addiction, student personality.*

Introduction

Rapid informatization and digitalization of society is primarily aimed at improving the living conditions and meeting the informational needs of humanity. However, the trend of widespread introduction of information technologies has not only positive sides, but also negative consequences. The growing involvement of people in the virtual space has led to a narrowed range of interests, the replacement of real communication with virtual, as well as the inappropriate use of time resources. Psychological and pedagogical sciences are facing the problem of uncontrolled use of the Internet and dependence on it.

The virtual world is becoming an integral part of reality, and its potential to influence the human psyche cannot be underestimated. It is important for modern researchers to study both the positive (psychological, psychotherapeutic and developmental) and negative possibilities of the Internet space, as well as the features of personal self-realization in a virtual environment. The Internet, digitalization and informatization are an intangible environment that has a set of properties that allows us to consider this environment as an alternative to the physical world in psychological, social and economic terms (Soldatova G. U., Rasskazova E. I., & Nestik T. A. (2018; Mikhailova, 2018). The global Internet can significantly improve the quality of human life and destroy the adequate development of the psyche.

A number of modern researchers (Yee, 2006; Voiskunskiy, 2015; Belozarov, 2015; Stošić, 2015) believe that mediated activity in virtual worlds can meet the basic psychological needs of a person. For people with mobility problems, disabilities, physical or social isolation, communication in the virtual world can be an effective means of social self-rehabilitation.

A. S. Belozarov considers virtual space to be an alternative environment to the social and psychological problems of the real world. The researcher highlights several advantages that virtual space offers to a modern person: 1) subjective well-being; 2) friendly communities and strengthening

interpersonal relationships; 3) romantic relationships and positive emotions; 4) the state of group insight; 5) psycho - and self-therapy; 6) improving the social conditions of people with disabilities and people physically and socially isolated. According to the author, there is a "virtual reality anesthesia" for injuries and problems of the real world (Belozarov, 2015, p. 75).

It is obvious that the virtual world challenges modern people, involving the activity of the psyche and the activity of the individual into its space. The problem of Internet addiction and its impact on the self-realization of individual capabilities and abilities is one of the most relevant in modern psychological research.

The virtual world poses serious challenges to the institution of the family. More and more young people prefer to search for a couple through online dating. They spend a lot of time communicating with the opposite sex and using digital technology. Does this communication help transform into a real relationship and long-term real living together? Perhaps, in the near future, humanity will not need real close, friendly and sexual relationships at all. Therefore, there are risks that the family institution may disappear, and the family and *Homo sapiens* as a species will follow.

Digital technologies contribute to changing the way of various population groups' life-style. This is especially true for young people, especially those who experience difficulties in social interaction and social adaptation. Young people, who live in different countries and in different families, get withdrawn, closed, and lose ambition. The reasons for the emergence of socially infantile people are not only specific cultural features that stimulate this phenomenon, but also factors that influence digitalization, similar in different cultures. The availability of digital technologies has significantly transformed the life of the international community — traditional socialization has been replaced by digital socialization that is more acceptable for younger generations, allowing them to become even more active not in a real environment, but in a new "digital sociality" (Voiskunskiy & Soldatova, 2019).

In modern Russia, there are 87 million Internet users, which is 71% of the country's population. Of these, 62 million people go online every day, spending an average of 91-124 minutes per day there. Internet use among young people (16-29 years old) is close to the maximum value – 97%. At the same time, according to Russian studies, the prevalence of Internet addiction among adolescents reaches 4.3%, while Internet abuse was detected in 29.3% of cases (Soldatova, Rasskazova, & Nestik, 2018).

It is important to identify the criteria of Internet addiction and Internet involvement of modern users of different ages and social groups. It is equally important to identify the main online risks that young people may be exposed to, and to consider the main strategies for personal self-realization in the modern Internet space.

The purpose of our empirical research, conducted in 2018-19, was to study the personal characteristics of students of Humanities universities involved and not involved in computer games. The study was based on a number of hypotheses: 1) there are significant differences in the personal characteristics of students with different levels of involvement in computer games; 2) there are specific relationships of certain personal characteristics in a group of students with different levels of involvement in computer games.

Method of research

To test the hypotheses, we formed a sample of students of the II-IV year, which included 50 people involved in computer games (group 1), and 50 people not involved in computer games (group 2). The study involved students of Humanities of the II-IV courses of the Philology department at the Peoples' Friendship University of Russia: 51 young men and 49 girls.

The following methods were used in the study: 1) "Questionnaire for assessing the degree of enthusiasm for role-playing computer games" (Belovol, & Kolotilova, 2011); 2) A 16-factor personal questionnaire of R. B. Kettell* (form A); 3) test "Big five". A five-factor personal questionnaire by R. McCrae and P. Costa (Sergeeva, Kirillov, & Dzhumagulova, 2016).

Results

Using the method "Questionnaire for assessing the degree of enthusiasm for role - playing computer games" (E. V. Belovol, & I. V. Kolotilova, 2011), two groups of students were identified: group 1 — involved in computer games and group 2 — not involved in computer games.

The results of involved and not involved students' personal characteristics diagnostics using the method "A 16-factor personal questionnaire by R. B. Kettell" are shown in Figure 1.

There are obvious differences in some scales of R. B. Kettell's questionnaire. In the first group, we can observe higher scores on a scale of "*sociability*", higher scores on a scale of "*courage*," and in the second group, it is possible to notice higher rates on a scale of "*dreaminess*" and the less manifested results on a scale of "*concern*". Students with a high level of involvement in computer games are less sociable. Students with a low level of involvement in computer games are more determined.

In the group with a high level of involvement in computer games, the dreaminess scale is more pronounced, such indicators are characteristic of creative people with a well-developed imagination. It should be assumed that representatives of this group do not always obey social norms and are often immersed in themselves, in their ideas. Students with a high level of involvement in computer games are more careless, which may indicate that they tend not to always fulfill promises, they do not perceive social norms as binding. Students with a low level of involvement in computer games have an extroverted orientation, they are easier to contact, like to make acquaintances, and are sociable.

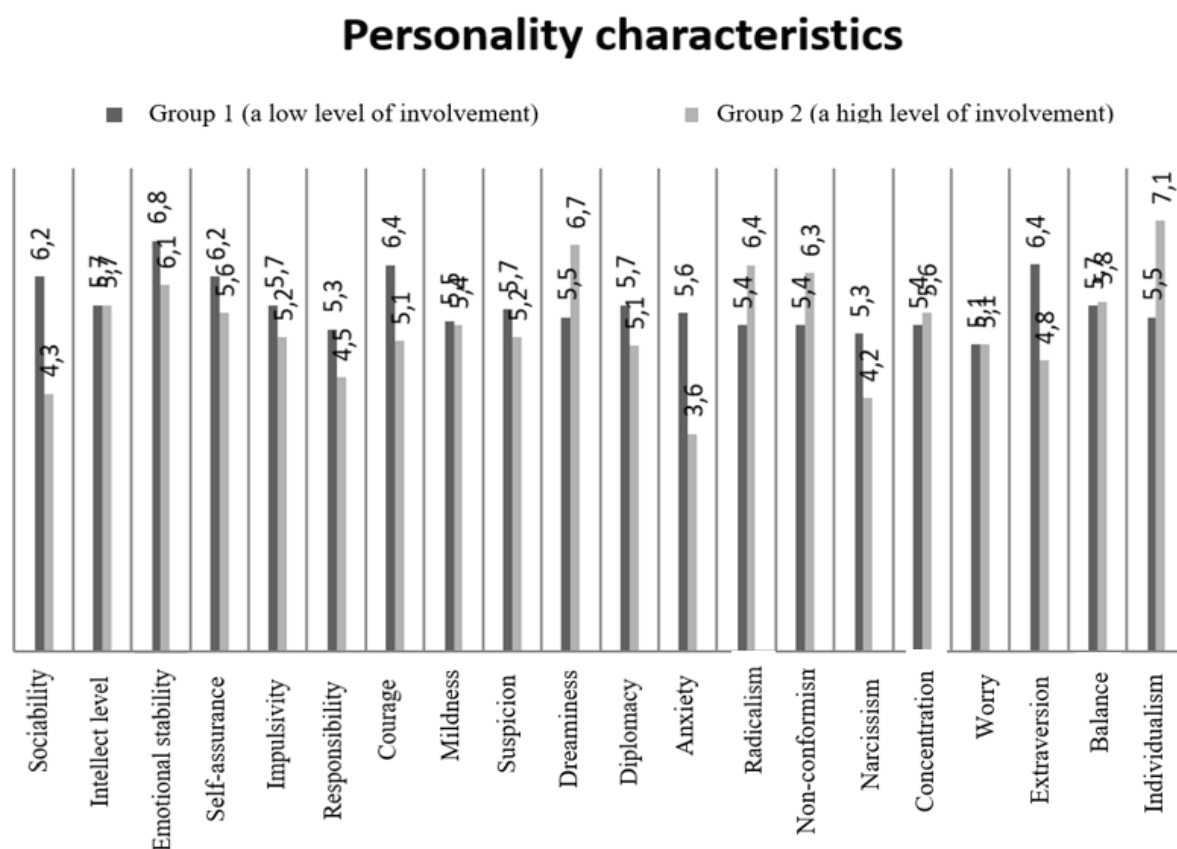

Fig. 1. Comparison of the index of personal characteristics in students involved and not involved in computer games using the method "A16-factor personal questionnaire by R. B. Kettell".

Group 1 (a low level of involvement)

Group 2 (a high level of involvement)

To determine the significance of differences, we performed mathematical and statistical processing of the obtained empirical data and calculated the Mann-Whitney U-criterion. The calculation results are shown in Table 1.

Table 1.

Results of significant differences in the personal characteristics of students involved and not involved in computer games, according to the method "A 16-factor personal questionnaire of R. B. Kettell»

Personal traits	Mann-Whitney u-critetion	p-level
Sociability	36,000	,000**
Courage	43,000	,001**
Anxiety	39,000	,000**
Narcissism	74,000	,044*
Extraversion	35,000	,000**
Individualism	49,000	,002**

Note: * - criteria indicators that are significant at the 0.05% level; * * - criteria indicators that are significant at the 0.01% level.

The results of students' personal characteristics diagnostics using the method "Multidimensional questionnaire "Big five test"» (R. McCrae, P. Costa) are shown in Figure 2.

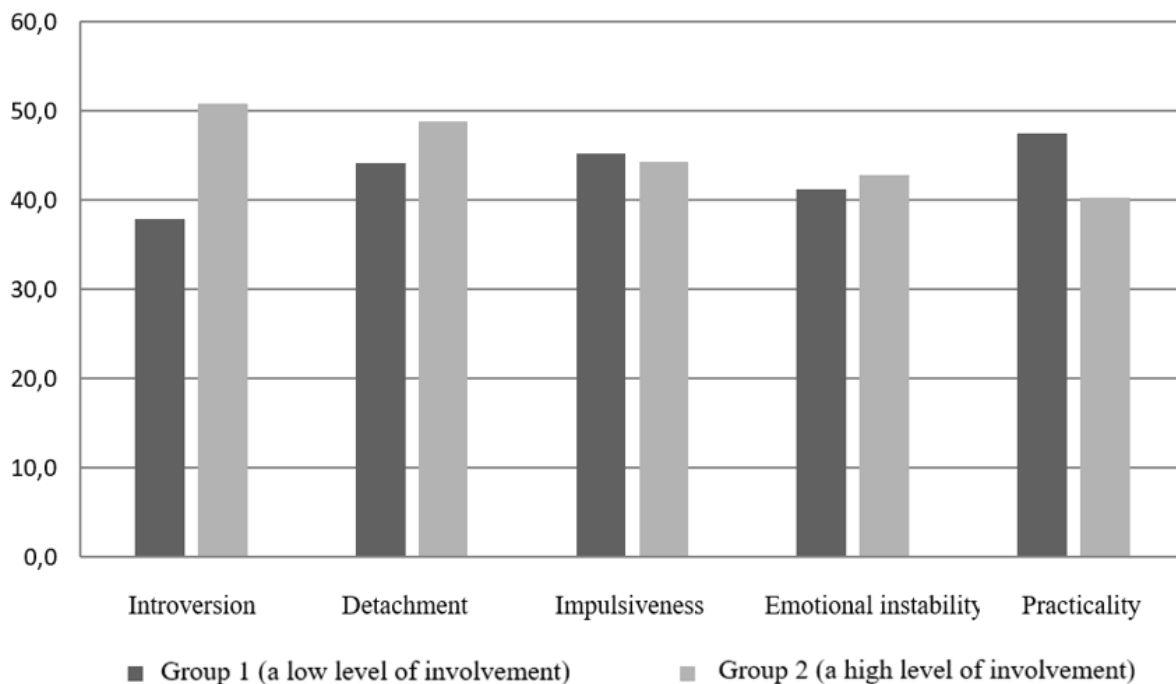

Fig. 2 - The results of students' personal characteristics diagnostics using the method "Multidimensional questionnaire "Big five test"» (R. McCrae, P. Costa)

Introversion
Detachment
Impulsiveness
Emotional instability
Practicality
Group 1 (a low level of involvement)
Group 2 (a high level of involvement)

The greatest difference between the groups involved and not involved in computer games was found in indicators of personal characteristics, such as: 'introversion/extroversion' and 'expressiveness/practicality'.

To determine the significance of differences, we performed mathematical and statistical processing of the obtained empirical data and calculated the Mann-Whitney U-test. As a result, statistically significant differences were obtained on such scales as: 'extraversion/introversion', 'attachment/isolation', 'expressiveness/practicality' (Fig.2).

The results of correlation analysis for all variables in groups with high and low levels of involvement using Spearman's rank correlation coefficient are presented in Tables 2 and 3.

Students who are not involved in computer games are focused on external communication, but are not prone to inflated self-esteem, independent in their actions, balanced and practice-oriented in their activities (Table 2).

Table 2. Results of correlation analysis of the group with low involvement in computer games

Scales of the 16-factor Kettell's questionnaire	Scales of the Five-factor questionnaire				
	Introversion	Detachment	Impulsiveness	Emotional instability	Practicality
Radicalism	0,365	,757**	0,433	-0,197	0,147
Non-conformism	0,155	0,082	0,061	-0,155	-0,154
Narcissism	-,533*	-0,16	0,235	0,242	0,234
Concentration	0,023	0,114	-0,209	0,475	-0,12
Anxiety	0,376	0,501	-0,105	0,198	0,098
Extraversion	-,858**	-,528*	-0,169	0,358	0,156
Balance	-0,436	0,006	0,081	0,283	,633*
Individualism	-0,078	0,399	0,475	0,242	-0,041

Note: * - criteria indicators that are significant at the 0.05% level; * * - criteria indicators that are significant at the 0.01% level.

Students involved in computer games are introverted, soft-spoken, detached and balanced, but tend to be impulsive and undiplomatic, although they are also balanced and practice-oriented in their activities (Table 3).

Table 3. Results of correlation analysis of a group with high involvement in computer games

Scales of the 16-factor Kettell's questionnaire	Scales of the Five-factor questionnaire				
	Introversion	Detachment	Impulsiveness	Emotional instability	Practicality
Impulsiveness	-0,423	0,191	,918**	-0,366	0,192
Responsibility	-0,354	-0,11	-0,284	0,053	-0,03
Courage	-,762**	0,243	0,188	-0,272	-0,092
Mildness	,564*	-0,477	-0,344	0,286	-0,405
Diplomacy	0,412	0,21	-,609**	0,216	0,061
Extraversion	-,909**	0,162	0,308	-0,326	0,087
Balance	-0,385	,599*	0,218	0,027	,524*

Note: * - criteria indicators that are significant at the 0.05% level; * * - criteria indicators that are significant at the 0.01% level.

The results obtained can be used in the activities of practical psychologists when working with students involved in computer games, the development of various trainings, as well as to expand theoretical understanding of the psychological aspects of computer games and their impact on the individual personal characteristics of students of various specialties.

Conclusion

Currently, it is important to use the Internet space as a resource for developing the personal potential of modern generations. The activity of the subject acts as one of the criteria and regulatory mechanisms by which the activity is carried out. Various types of activity, including virtual activity, are prerequisites for innovation activity and a real expression of an individual's innovative potential. Therefore, modern teachers, psychologists and game developers need to jointly search for new stories to use virtual space for the benefit of personal development.

According to D. A. Leontiev, personal potential is the integral systematic characteristic of individual psychological characteristics of personality, the underlying ability of the person to come from sustainable internal criteria and benchmarks in their life and keep stability of semantic orientations and effectiveness of activity amid a changing external environment (Leontiev, 2011).

We define the potential of a person as an integrative combination of aptitudes, abilities, individual characteristics and personal qualities that provide the basis for the implementation of human capabilities in various activities (Mikhailova, 2018). Therefore, in the psychological and pedagogical support of the personal potential formation and development, it is important to use game scenarios of the virtual world for the formation and implementation of personal opportunities in a creative objective reality.

For effective use of Internet resources in academic, educational and practical psychological-pedagogical activity in the higher education system it is necessary to conduct scientific and educational work among all the participants of the educational process: 1) faculty (use of the Internet environment for didactic and educational purposes); 2) universities management (organization of educational environment of institutions using the possibilities of the Internet space); 3) parents on the problems of psychological and pedagogical mediation (prevention and main criteria of Internet addiction, online risks in the Internet space); 4) students (strategies for developing personal capabilities and optimizing self-realization in the Internet space).

ACKNOWLEDGMENTS

The article is made in the framework of the initiative of "Internet-space as an Innovative Environment for Personal Self-realisation in Contemporary Society", performed on the basis of social and differential psychology department of Peoples' Friendship University of Russia (RUDN University).

REFERENCES

- Belovol, E.V. & Kolotilova, I.V. (2011). Razrabotka oprosnika dlya ocenki stepeni uvlechennosti rolevymi komp'yuternymi igrami. *Psihologicheskij zhurnal*, 6. (32), 49-58.
- Belozarov, S.A. (2015). Virtual'nye miry MMORPG: Chast I. Opredelenie, opisanie, klassifikaciya. *Psihologiya. Zhurnal vysshej shkoly ekonomiki*, 1(12), 54-70.
- Vojskanskij, A.E. (2015).K psihologii komp'yuternoj igry. *Psihologiya. Zhurnal vysshej shkoly ekonomiki*, 1 (12), 5-12.
- Vojskanskij, A.E., & Soldatova, G.U. (2019). Epidemiya odinochestva v cifrovom obshchestve. *Konsul'tativnaya psihologiya i psihoterapiya*, 3(27), 22 - 43.
- Sergeeva, A.S., Kirillov, B.A., & Dzhumagulova, A.F.(2016). Perevod i adaptaciya kratkogo pyatifaktornogo oprosnika lichnosti (TIPI-RU): ocenka konvergentnoj validnosti, vnutrennej soglasovannosti i test-retestovoj nadezhnosti. *Eksperimental'naya psihologiya*, 3 (9), 138–154.
- Leont'ev, D.A. (2011). Lichnostnyj potencial: struktura i diagnostika. Moskva: Smysl.
- Soldatova, G.U., Rasskazova, E.I., & Nestik, T.A. (2018). Cifrovoe pokolenie Rossii: kompetentnost' i bezopasnost'. Moskva: Smysl.

- Mikhailova, O. (2018). Features of Creativity and Innovation Development in Students at Secondary and High. *International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education*, 6, 2, 11-20.
- Stošić, L. (2015). The Importance of Educational Technology in Teaching. *International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education (IJCRSEE)*, 3(1), 111-114.
- Yee, N. (2006). *The psychology of MMORPGs: Emotional investment, motivations, relationship formation, and problematic usage*. In R. Schroeder, & A. Axelsson (Eds.), *Avatars at work and play: Collaboration and interaction in shared virtual environments* - London, England: Springer-Verlag

ИНТЕРНЕТ- ПРОСТРАНСТВО И РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация: В статье представлен теоретический и эмпирический анализ феномена вовлеченности личности в интернет-пространство. На основании анализа современных научных работ в статье дано определение виртуального мира, обоснована его роль в жизни и деятельности современного человека. Целью проведенного эмпирического исследования стало изучение личностных особенностей студентов гуманитарных вузов, вовлеченных и не вовлеченных в компьютерные игры. Исследование основывалось на ряде гипотез: 1) существуют значимые различия в личностных особенностях студентов с разным уровнем вовлеченности в компьютерные игры; 2) существуют специфические взаимосвязи определенных личностных характеристик в группе студентов с разным уровнем вовлеченности в компьютерные игры. В результате проведенного исследования сформулированы основные рекомендации по диагностике степени вовлеченности и профилактике интернет-зависимости, а также рекомендации по использованию интернет-пространства в практике современного обучения в высшей школе.

Ключевые слова: интернет-пространство, потенциал личности, интернет-зависимость, личность студента

PRAVO NA PRIVATNI I PORODIČNI ŽIVOT U PRAKSI EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA I USTAVNOG SUDA BOSNE I HERCEGOVINE

*Akademik prof. dr Miodrag N. Simović,
sudija Ustavnog suda Bosne i Hercegovine i redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci, redovni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, redovni član Evropske akademije nauka i umjetnosti i inostrani član Ruske akademije prirodnih nauka*

*Prof. dr Milena Simović,
vanredni profesor na Fakultetu za bezbjednost i zaštitu Nezavisnog univerziteta u Banjoj Luci*

*Prof. dr Vladimir M. Simović,
tužilac Tužilaštva Bosne i Hercegovine i vanredni profesor Fakulteta za bezbjednost i zaštitu Nezavisnog univerziteta u Banjoj Luci i Pravnog fakulteta Univerziteta „Vitez“ u Vitezu*

Sažetak: *Pravo na privatnost obuhvata pravo na porodični život, dom i prepisku, pravo na sklapanje braka i osnivanje porodice i na jednakost supružnika. Kad se radi o ljudskim pravima ove prirode, onda se zapravo od države traži apstinencija ili negativne obaveze. Važno je da pravo na privatnost štiti ličnu autonomiju pojedinca, bez obzira na to da li je u drugim zakonskim odredbama to pravo precizirano. Ovo pravo mora biti ustavom zagantovano da bi postojala ravnoteža sa drugim pravima koja mogu biti ograničavajuća.*

Privatni život izražava pravo čovjeka da uredi svoj pravatni život po vlastitoj želji, da bude zaštićen od neželjene javnosti i da odnose sa drugim ljudima takođe uspostavlja po vlastitom nahođenju. To privatnost povezuje sa javnošću u mjeri u kojoj je to upravo uslov njegovog vlastitog poimanja razvoja i afirmacije vlastite ličnosti i ličnosti onih koji ga neposredno okružuju. To pravo, shvaćeno kao zaštita od neželjenog publiciteta, često se sukobljava sa slobodom štampe. Ta dva dobra, privatnost i slobodu štampe, treba staviti u ravnotežu i odrednicom o opravdanom interesu javnosti da štampa ima pravo da objasni sve što je u interesu javnosti, ali ne i da naruši privatnost. Kada dođe do sukoba takva dva prava, prednost je na snagi onog koje ima ustavnu garanciju.

Evropski sud za ljudska prava je, uzimajući u obzir društvene i zakonodavne promjene u zemljama potpisnicama Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, pojam porodičnog života proširio van okvira formalnih odnosa, odnosno pojma porodičnog života de iure, tako da je pojam porodičnog života, u smislu člana 8 ove konvencije, u stvari, porodični život de facto. Stoga, danas, pojam porodičnog života obuhvata: vršenje roditeljskog prava; starateljstvo i davanje djeteta na usvajanje.

Evropski sud za ljudska prava je u velikom broju prilika u svojoj praksi naveo da pojam „porodični život” u članu 8 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda nije ograničen samo na porodice zasnovane na braku i može da obuhvati i druge de facto odnose. U odlučivanju da li se za neki odnos može da kaže da se svodi na „porodični život”, niz činilaca može da bude relevantan, uključujući da li par živi zajedno, trajanje njihove veze i da li su prikazali privrženost jedno drugom tako što su zajedno rodili decu ili na drugi način.

Ključne riječi: *privatnost, porodični život, Ustav Bosne i Hercegovine, Ustavni sud Bosne i Hercegovine, Evropski sud za ljudska prava.*

1. Uvodne napomene

U pogledu prava na privatnost, porodični život, stan i prepisku, Univerzalna deklaracija o pravima čoveka (član 12) i Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (član 17) propisuju: Niko ne smije biti izložen proizvoljnom ili nezakonitom miješanju u privatni život, porodicu, stan ili prepisku, niti protivzakonitim napadima na čast i ugled i ima pravo na zakonsku zaštitu od takvog miješanja ili napada.

Ova prava su zaštićena i članom 8 Evropske konvencije za zaštitu qudskih prava i osnovnih sloboda (Evropska konvencija), s tim što izuzetno javna vlast može narušiti ova prava jedino onda kada je to, u skladu sa zakonom, neophodno zbog interesa nacionalne bezbjednosti, javne bezbjednosti ili ekonomske dobrobiti zemlje, kao i radi sprečavanja nereda ili kriminala, zaštite zdravlja ili morala ili radi zaštite prava i sloboda drugih. „U vezi s brakom u toku braka i u slučaju njegovog raskida supružnici su ravnopravni u pravima i obavezama privatnopravnog karaktera i u odnosima prema svojoj djeci. Ovim se članom države ne sprečavaju da preduzimaju potrebne mjere radi zaštite interesa djece“ (član 5 Protokola broj 7 uz Evropsku konvenciju). S druge strane, država je pozvana da preduzme određene mjere kako bi zaista bila osigurana sloboda privatnog života koji uključuje spomenuta prava iz ovog domena. U tom smislu je vidljivo da se Evropska konvencija oslonila na odredbu člana 12 Univerzalne deklaracije o pravima čoveka.

I Evropska socijalna povelja³ sadrži niz odredaba o zaštiti djece i porodice. Zbog ugroženosti privatnog života razvojem kompjuterske tehnologije i automatske obrade podataka, kada javne vlasti i komercijalne organizacije mogu zloupotrijebiti kompjuterizovane podatke koje imaju o građanima, u okviru Savjeta Evrope usvojena je Konvencija o zaštiti lica u odnosu na automatsku obradu ličnih podataka (1981). Osnovan je i poseban Savjetodavni konsultativni komitet čiji je zadatak da pruža pomoć u implementaciji ove onvencije (član 18).

S tim u vezi, Komitet ministara Savjeta Evrope izdao je više preporuka sa ciljem zaštite privatnosti automatski obrađenih podataka, među kojima su: podaci medicinske prirode (1981.), podaci u policijskim dosijeima (1987.), podaci o zaposlenosti (1989.), podaci o finansijskim plaćanjima i transakcijama (1990.), zatim posebnim preporukama uređeno je prenošenje podataka trećim licima putem javnih institucija (1991.), kao i zaštita personalnih podataka u oblasti telekomunikacija, posebno telefonskih usluga (1995.). Mnoga pitanja iz oblasti porodičnog života, posebno ona koja se tiču jednakosti roditelja u vršenju svojih prava i obaveza prema djeci i o zaštiti prava i interesa djece, uređena su posebnim konvencijama Savjeta Evrope. U više slučajeva o ovoj kategoriji ljudskih prava rješavao je i Evropski sud za ljudska prava (Evropski sud).

Američka konvencija o ljudskim pravima⁴ (1969.) je regionalni sporazum o ljudskim pravima kojim se na sličan način predviđa pravo na porodični život u skladu s članom 17 stav 1: porodica je prirodna i temeljna jedinica društva i ima pravo na zaštitu od strane društva i države.

Zaštita porodice i ranjivih skupina navedena je u okviru Afričke povelje o ljudskim pravima i pravima naroda⁵ u članu 18, u kojem se navodi: porodica je prirodna jedinica i osnova društva. Zaštićena

³ https://www.ombudsman.co.me/docs/Evropska_socijalna_povelja.pdf, 17.2.2020. Kao komplementaran instrument Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda koja štiti građanska i politička prava, Evropska socijalna povelja je evropski ugovor potpisan u Torinu 1961. godine i unapređuje zatitu osnovnih socijalnih i ekonomskih prava građana država potpisnica.

⁴ American Convention n Human Rights “Pact of San Jose, Costa Rica” (B-32) (http://www.oas.org/dil/treaties_b-32_american_convention_on_human_rights.htm, 20.2.2020).

⁵ Afričku povelju o ljudskim pravima i pravima naroda (*Carta africana dei diritti dell'uomo e dei popoli*) usvojila je Organizacija afričkog jedinstva 1981. godine, a počela je da se primjenjuje 21. oktobra 1986. godine (<https://hr.glosbe.com/hr/it/Afrička%20povelja%20o%20ljudskim%20pravima%20i%20pravima%20naroda>, 22.2.2020).

je od strane države koja će se brinuti o njenom fizičkom zdravlju i moralu. Država ima dužnost pomagati porodicu koja je čuvar morala i tradicionalnih vrijednosti koje priznaje zajednica.

Unutar Ujedinjenog Kraljevstva pravo na porodični život kvalifikovano je u skladu sa Human Rights Act 1998.⁶ Ova kvalifikacija omogućuje javnom tijelu da „ometa“ pravo na porodični život ako je to potrebno u zaštiti tuđih prava ili u interesu šire zajednice. Nova imigracijska pravila stupila su na snagu unutar Ujedinjenog Kraljevstva 9. jula 2012. godine, pružajući veću težinu sposobnosti država da kontrolišu ulazak i boravak u uporedbi s individualnim pravom na porodični život. Postoji pretpostavka da će se odlukama donesenima u skladu s imigracijskim pravilima prekršiti član 8 Evropska konvencija u „zaista izuzetnim okolnostima“ (*genuinely exceptional circumstances*). Ta pretpostavka znatno ograničava sposobnost pojedinca da uspješno osporava odluke za koje vjeruju da su prekršile njegovo temeljno pravo na porodični život.

2. Pravo na privatnost

Pravo na privatnost podrazumijeva: (a) pravo na privatni život; (b) pravo na porodični život; (c) pravo na poštovanje doma; (d) pravo na poštovanje prepiske; (e) pravo na brak i (f) pravo da se formira porodica. U takvim nastojanjima moguće je da država postavi samo one barijere i ograničenja koja se tiču javnog interesa i drugih principa demokratskog društva. Činjenica da postoje porodice koje su vezane brakom i one druge, da postoje djeca rođena u braku i ona druga koja nisu rođena u braku, te da postoje i drugi odnosi poput usvojenja i slično, javlja potrebu da se država umiješa u porodični život, i to ne samo u interesu društva demokratski, nego i radi interesa samih članova porodice (Sadiković, 2001: 99).

Kada je u pitanju pravo na poštovanje doma, Evropski sud je u svojoj praksi u neprikosnovenost doma uključio i prostore za obavljanje određene profesionalne djelatnosti, kao što su advokatske kancelarije. U kontekstu prava na poštovanje prepiske, pojam prepiske podrazumijeva i tehnička sredstva komuniciranja kao što su telefon, faks i elektronska pošta. i slično. Države su dužne da preduzmu sve potrebne mjere kako bi se spriječilo da se državne vlast ili neki drugi subjekti domognu informacija privatne prirode.

Telefonsko prisluškivanje je nesumnjivo miješanje u pravo na privatnost. Međutim, države, na zakonom dopušten način, vrše kontrolu ovog vida korespondencije kao način legitimnog kontrolisanja modernih oblika kriminala, špijunaže i terorizma. Ma koliko da je to miješanje dopušteno prema stavu 2 člana 8 Evropske konvencije, moraju se spriječiti zloupotrebe ovog državnog ovlašćenja.

Uopšte, pojam „privatnog života“ je širok i ne može da se definiše do kraja: „Međutim, bilo bi i suviše restriktivno ograničiti taj pojam na *unutrašnji krug* u kom pojedinac može da živi svoj lični život onako kako želi i time ga potpuno isključiti iz spoljnog svijeta koji nije obuhvaćen tim krugom. Poštovanje privatnog života, takođe, mora do određenog nivoa obuhvatiti pravo da se uspostave i razvijaju odnosi s drugim ljudskim bićima“⁷. Osim toga, Evropski sud je objasnio sljedeće osnovne principe u pogledu „porodičnog života“: „Sud, slično tome, ne smatra da je zajednički život *sine qua non* porodičnog života roditelja i maloljetne djece. Smatrao je da se odnos stvoren između supružnika u zakonitom i istinskom braku mora da smatra porodičnim životom. Iz koncepta porodice na kojem je zasnovan član 8 slijedi da je dijete rođeno u takvoj zajednici *ipso iure* dio tog odnosa; tako, od trenutka rođenja djeteta i samom tom činjenicom između njega i njegovih roditelja postoji takva veza koja predstavlja porodični život čak i ako roditelji tada ne žive zajedno. Naravno, naknadni događaji mogu da prekinu tu vezu...“⁸.

⁶ <https://www.citizensadvice.org.uk/law-and-rights/civil-rights/human-rights/when-can-a-public-authority-interfere-with-your-human-rights/>, 17.2.2020.

⁷ Vidi odluku Evropskog suda, *Niemietz protiv Njemačke*, presuda od 16. decembra 1992. godine, Serija A br. 251, tačka 29.

⁸ Vidi, Evropski sud, *Berrehab protiv Holandije*, presuda od 21. juna 1988. godine, Serija A br. 138, tačka 21.

3. Praksa Evropskog suda za ljudska prava

Bosna i Hercegovina je u julu 2004. godine ratifikovala Konvenciju Vijeća Evrope o zaštiti lica s obzirom na automatsku obradu ličnih podataka i izmjene i dopune iste Konvencije (od 15. juna 1999. godine) i Dodatni protokol uz Konvenciju (od 8. novembra 2001. godine).

Kod zaštite prava na privatnost najvažniji uticaj na stvaranje međunarodno priznatih standarda imala je praksa Evropskog suda. Prema mišljenju Evropskog suda, privatni život predstavlja široki koncept, kojem je nemoguće dati konačnu definiciju⁹. Poštovanje privatnog života mora sadržavati i određeni stepen prava na uspostavljanje i razvijanje odnosa sa drugim ljudskim bićima¹⁰. Uopšteno, praksa suda je dovela do širenja koncepta privatnosti na: fizički i moralni integritet ličnosti¹¹; prikupljanje podataka koje traži država¹²; pristup ličnim informacijama¹³; pitanje regulisanja imena i prezimena¹⁴ i drugih ličnih podataka u policiji, pa čak i kada se radilo o tajnim podacima, zatim pitanja koja se odnose na medicinske podatke i vođenje medicinskih evidencija.

U najnovijoj praksi Evropski sud se pravom na privatni život bavio i u sljedećim odlukama:

3.1. *Lozovyye v. Russia* (no. 4587/09) od 24. aprila 2018. godine (povreda člana 8 Evropske konvencije)

Aplikanti su Andrey Lozovoy i Tamara Lozovaya, muž i žena. Slučaj se ticao njihove pritužbe da ih vlasti nisu obavijestile da je njihov sin ubijen u Sankt Peterburgu 1. decembra 2005. godine. Oni su saznali da je krivični postupak pokrenut protiv ubice njihovog sina, te su kontaktirali istražitelja koji je bio zadužen za taj slučaj u februaru 2006. godine. Njihov je sin u međuvremenu bio pokopan kao „netražen“ (*unclaimed*). Nekoliko sedmica kasnije im je bilo dopušteno ekshumirati ostatke njihovog sina i prevesti ih u Belomorsk gdje je izvršen pokop.

Aplikanti su pokrenuli postupak za naknadu materijalne i nematerijalne štete koja je proizašla iz propusta istražitelja da ih odmah obavijesti o smrti njihovog sina. Njihov zahtjev je odbijen.

Evropski sud je ispitao prigovore roditelja o propustu vlasti da ih uredno obavijesti o smrti sina prema članu 8 Evropske konvencije. Evropski sud je utvrdio da ni istražitelj nadležan za slučaj ubistva ni policija nisu iskoristili telefonske zapise i službene dokumente žrtve, koji su ih lako mogli dovesti da roditelja žrtve. Sin aplikanta je čak bio pokopan i dobio je status žrtve u krivičnom predmetu prije nego što je potraga za njegovom rodbinom zapravo službeno završena. Sud je stoga zaključio da vlasti nisu učinile ono što bi se moglo razumno očekivati od njih kako bi pronašli roditelje i obavijestili ih o smrti njihovog sina.

⁹ *Costello-Roberts protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, presuda od 25. marta 1993. godine, stav 36

¹⁰ *Neimez protiv Njemačke*, presuda od 16. decembra 1992. godine.

¹¹ Evropski sud je u predmetu *X i Y protiv Holandije* (presude od 26. marta 1985. godine, stav 22) zaključio da je privatni život koncept koji obuhvata fizički i moralni integritet osobe, uključujući i njen seksualni život.

¹² Evropski sud je u svojoj praksi razmatrao razna pitanja vezana za prikupljanje podataka koje traži država, kao npr. pohranjivanje otisaka prstiju, fotografija i drugih ličnih podataka u policiji, pa čak i kada se radilo o tajnim podacima, zatim pitanja koja se odnose na medicinske podatke i vođenje medicinskih evidencija.

¹³ Značajan predmet Evropskog suda u vezi sa ovim aspektom člana 8 Evropske konvencije jeste *Gaskin protiv Ujedinjenog Kraljevstva*.

¹⁴ *Stjerna protiv Finske*, presuda od 25. novembra 1994. godine, serija A,

3.2. *X v. 'the former Yugoslav Republic of Macedonia'* (no. 29683/16) od 17. januara 2019. godine
(povreda člana 8 Evropske konvencije)

Aplikant je X, državljanin Makedonije, koji živi Skoplju. Predmet se ticao upravnog postupka u kojem je aplikant, koji je transrodna osoba, tražio da se na rodnom listu oznaka pola - roda promijeni.

Prilikom rođenja X je registrovan kao djevojčica, sa jasnim ženskim imenom. Od rane dobi X je postao svjestan da je više muškarac, nego žena. X je 2010. godine otišao u specijalističku kliniku u Beogradu, gdje mu je psiholog i seksolog dijagnostikovao "transseksualnost". X je počeo da uzima hormone kako bi povećao nivo testosterona, što je preporučila Klinika.

U junu 2011. godine X je podnio zahtjev za promjenu imena i prezimena. Ministarstvo unutrašnjih poslova je odobrilo zahtjev, registrujući X pod jasno muškim imenom i izdajući X sa novom ličnom kartom. Međutim, oznaka pola - roda i lični matični broj ostali su isti, identifikujući X kao ženu.

U julu 2011. godine X je zatražio da se oznaka pola - roda i lični matični broj na njegovom rodnom listu ispravi kako bi se pokazivalo da je muškarac. Međutim, Ministarstvo pravde (Ministarstvo) je odbilo zahtjev X sa obrazloženjem da nema službenog dokumenta koji pokazuje da je aplikant promijenio pol.

X se žalio Ministarstvu, tvrdeći da ne postoji zakonska odredba koja bi regulisala to pitanje. Operacija promjene pola nije bila dostupna u njegovoj domovini i neopravdana u njegovom slučaju. Štaviše, takav zahtjev bi ga podvrgnuo neželjenom liječenju i sterilizaciji. Tvrdio je da je već bio dijagnosticiran kao transseksualac, što je bilo dovoljno da dobije pravno priznanje pola. Ministarstvo je u oktobru 2011. godine odbilo žalbu, ali je u februaru 2013. godine Upravni sud poništio odluku Ministarstva.

X je u junu 2013. godine podvrgnut dvostrukoj mastektomiji (uklanjanje grudi) u Beogradu i nastavio sa hormonskom terapijom. U nastavljenom postupku vlasti su naložile Institutu za forenziku da ispita X koji je utvrdio da mu treba omogućiti dobijanje dokumenta kojim se potvrđuje njegov novi pol. Međutim, u decembru 2014. godine, Ministarstvo je ponovo odbilo njegov zahtjev za promjenom oznake pola - roda u matičnoj knjizi rođenih, budući da još uvijek nije dobio „dokaze o stvarnoj promjeni pola“. Novi postupak pred Upravnim sudom je bio još uvijek u toku.

X je podnio izvještaje iz 2012. i 2016. godine koji pokazuju da je dugotrajna procedura o pravnom priznanju njegovog rodnog identiteta imala negativne posljedice na njegovo mentalno zdravlje i život. Pozivajući se posebno na član 8 Evropske konvencije, X se žalio na nepostojanje regulatornog okvira za pravno priznavanje pola i proizvoljno nametanje uslova za genitalnu hirurgiju. Takođe se žalio na osnovu člana 13 Evropske konvencije zbog nedostatka efikasnog pravnog leka.

Evropski sud je utvrdio da okolnosti predmeta otkrivaju zakonodavne praznine i ozbiljne nedostatke koji ostavljaju podnosioca zahtjeva u situaciji uznemirujuće neizvjesnosti u odnosu na njegov privatni život i priznavanje njegova identiteta. Kao što je Evropski sud naveo, dugotrajno ispitivanje zahtjeva podnosioca zahtjeva, za koje su nacionalne vlasti imale isključivu odgovornost, imalo je dugoročne negativne posljedice za njegovo mentalno zdravlje. Prethodna razmatranja su dovoljna da bi Sud mogao zaključiti da trenutni pravni okvir u tuženoj državi ne pruža „brze, transparentne i dostupne postupke“ za promjenu rodni listova registrovanih transrodnih osoba. Sud zaključuje da je došlo do povrede člana 8 Konvencije zbog nedostatka regulatornog okvira koji osigurava pravo na poštovanje aplikantovog privatnog života.

3.3. *Y. protiv Slovenije* (41107/10) od 28. maja 2015. godine

Slovenačke vlasti su propustile da zaštite lični integritet navodne žrtve u krivičnom postupku koji se odnosio na seksualno zlostavljanje. Žrtva navodnog seksualnog zlostavljanja ne bi smjela biti izložena uvredljivom ispitivanju optuženog za seksualni delikt - povreda člana 8 Evropske konvencije.

Sažetak činjenica

Podnositeljka predstavke, gđa Y., slovenačka je državljanka, rođena u Ukrajini 1987. godine. Ona je stigla u Sloveniju 2000. godine sa sestrom i majkom, koja se udala za Slovenca. Predmet se odnosio na njen prigovor da je krivični postupak, pokrenut protiv porodičnog prijatelja kojeg je ona optužila za seksualno napastvovanje, bio predugačak i traumatičana za nju.

Majka podnositeljke predstavke je podnijela krivičnu prijavu protiv porodičnog prijatelja u julu 2002. godine, optužujući ga da je u periodu od jula do decembra 2001. godine prisiljavao njenu kćerku, koja je tada imala 14 godina, na seksualni odnos s njim. Porodični prijatelj, koji je tada imao 55 godina, često se brinuo za podnositeljku predstavke, zajedno sa svojom suprugom, pomažući joj da se pripremi za izbore za mis.

Domaće vlasti su ispitale podnositeljku predstavke i njenog navodnog napadača (koji je poricao da je imalo seksualne odnose sa njom), ispitao brojne svjedoke i angažovao vještake da razjasne suprotstavljena svjedočenja. Dva ginekološke izvještaja nisu ni potvrdila ni opovrgnula navode podnositeljke predstavke, a dva eksperta su došla do kontradiktornih zaključaka: psiholog je utvrdio da podnositeljka predstavke jasno pokazuje simptome seksualnog zlostavljanja, a stručnjak - ortoped je smatrao da okrivljeni nije mogao savladati podnositeljku predstavke i učiniti djela za koje je optužen zbog invaliditeta (lijeva ruka mu nije u funkciji od rođenja).

U septembru 2009. godine, nakon održanih ukupno 12 ročišta, domaći sudovi su oslobodili navodnog napadača podnositeljke predstavke svih optužbi. Žalba državnog tužioca protiv te presude je odbijena u maju 2010. godine, kao i zahtjev podnositeljke predstavke za zaštitu zakonitosti vrhovnom državnim tužiocu nekoliko mjeseci kasnije.

Pritužbe podnositeljke predstavke su bile dvostruke. Ona prvo navodi (prema članu 3 Evropske konvencije) da su istraga njenih tvrdnji o seksualnom napadu i sudski postupci bili nerazumno dugi (prošlo je sedam godina između podnošenja tužbe i izricanja prvostepene presude) i neefikasni, te da su vlasti imali predrasude zbog njenog ukrajinskog porijekla. Drugo, ona se žalila po osnovu člana 8 Evropske konvencije na kršenje njenog ličnog integriteta u toku krivičnog postupka, a posebno da je traumatizovana unakrsnim ispitivanjem optuženog u toku dva ročišta.

Ocjena Evropskog suda

U ovom predmetu zadaća Suda bila je utvrditi da li je postignuta pravična ravnoteža između zaštite ličnog dostojanstva podnositeljke predstavke i zaštite prava na odbranu okrivljenog X. U interesu pravičnog postupka je bilo da X. ima mogućnost da unakrsno ispita podnositeljku predstavke, naročito imajući u vidu da su njenim svjedočenjem na suđenju izneseni jedini direktni dokazi u ovom predmetu i što su ostali dokazi bili protivrječni.

Kada je riječ o konfliktu između interesa odbrane i interesa svjedoka u krivičnom postupku, Sud je napomenuo da je u nekoliko navrata izrazio stav da krivični postupci treba da se organizuju na takav način da ne ugrožavaju neopravdano život, slobodu ili sigurnost svjedoka, a naročito žrtava koje se pozovu da svjedoče, niti generalno njihove interese u području djelovanja člana 8 Konvencije. Dakle, interesi odbrane treba da se postave u ravnotežu sa interesima žrtvi koje se pozivaju da svjedoče. Krivične postupke koji se odnose na seksualna krivična djela - žrtve često doživljavaju kao mučenje, naročito kada nisu spremne da se suoče sa optuženim. Ova su obilježja još izraženija kada je u predmet uključeno maloljetno lice. Stoga, u takvim postupcima mogu da se preduzmu određene mjere da bi se žrtva zaštitila, uz uslov da se te mjere mogu pomiriti sa adekvatnim i djelotvornim ostvarivanjem prava na odbranu.

Sud je dalje istakao da je ispitivanje podnositeljke predstavke trajalo tokom četiri ročišta u trajanju od sedam mjeseci, što je dug period koji izaziva zabrinutost sam po sebi, naročito s obzirom na to da nije bilo nikakvog jasnog razloga za duge periode između ročišta. Dalje, na dva od tih ročišta, X. je lično unakrsno ispitao podnositeljku predstavke, osporavajući konstantno vjerodostojnost njenih odgovora i upućujući joj pitanja lične prirode. Prema mišljenju Suda, pitanja koja je postavio X. bila su formulisana tako da su predstavljala napad na kredibilitet podnositeljke predstavke, te degradiranje njenog karaktera.

Međutim, uprkos obavezi sudskih vlasti da kontrolišu formu i sadržaj pitanja i komenatara osobe X. i da ako je potrebno, intervenišu, predsjednik suda nije intevenisao adekvatno da bi ublažio ono što je očigledno bilo bolno iskustvo za podnositeljku predstavke.

U vezi s tvrdnjom podnositeljke predstavke da je advokat osobe X. trebao biti izuzet iz postupka jer ga je ona konsultovala o pitanju tih seksualnih napada čak i prije nego što je policija obaviještena o cijeloj stvari, Evropski sud je ustanovio da primjenjivo domaće pravo ili način na koji je ono primijenjeno na ovaj predmet, nije dovoljno vodilo računa o intresima podnositeljke predstavke. Sud nije mogao da ne uzme u obzir da je negativni psihološki efekat činjenice da je unakrsno ispitivanje advokata M. značajno prevazilazilo uznemirenost koju je podnositeljka predstavke mogla da preživi da ju je ispitivao drugi advokat. Shodno tome, to je bio argument koji nije trebalo u potpunosti zanemariti u odlučivanju da li je trebalo izuzeti advokata M. iz postupka. Štaviše, uopštenije gledano, Sud je dodao da je svaka informacija koju je M. mogao dobiti od podnositeljke predstavke u svojstvu advokata, čak i bez prethodnog ugovora o angažmanu, trebalo da se tretira kao povjerljiva i nije trebalo da se koristi u korist lica sa suprotnim interesima u istoj stvari. Zato, Sud nalazi da domaće pravo o izuzimanju branioca ili način na koji je ono primijenjeno u ovom konkretnom predmetu, nije u dovoljnoj mjeri uzelo u obzir interese podnositeljke predstavke.

Evropski sud je takođe istakao neadekvatnost pitanja koja je postavljao ginekolog podnositeljki predstavke, kojeg je imenovao Okružni sud - da bi ustanovio da li je podnositeljka imala seksualne odnose u relevantno vrijeme. U tom pogledu se traži od vlasti da osiguraju da svi učesnici u postupku koji su pozvani da pomognu u istrazi ili procesu odlučivanja tretiraju žrtve i ostale svjedoke dostojanstveno, te da im ne uzrokuju nepotrebnu nelagodu. Međutim, ginekologu koji je određen je nedostajala ne samo potrebna edukacija za vođenje razgovora sa žrtvama seksualnog zlostavljanja, nego je čak upućivao optužujuća pitanja podnositeljki predstavke i opaske koje prevazilaze opseg njegovog zadatka i medicinske ekspertize. Posljedica toga je bila činjenica da je podnositeljka predstavke stavljena u položaj da se brani, što je nepotrebno povećalo tenzije krivičnog postupka.

Iako su domaće vlasti preduzele niz mjera da bi spriječile dalju traumatizaciju podnositeljke predstavke, takve mjere su se konačno pokazale nedovoljnim da bi podnositeljki predstavke omogućile zaštitu potrebnu kako bi se uspostavila odgovarajuća ravnoteža između njenih prava i interesa, koje je garantuje član 8 i prava na odbranu dodijeljnih osobi X. na osnovu člana 6 Konvencije.

Sud je utvrdio i povredu člana 3 Konvencije zbog propusta vlasti tužene države da obezbijede brzu istragu i krivično gonjenje po pritužbi podnositeljke predstavke da je došlo do seksualnog zlostavljanja.

3.4. Grba protiv Hrvatske (47074/12) od 23. novembra 2017. godine

Povreda prava iz člana 8 Evropske konvencije jer istražni sudija Županijskog suda u Puli nije obrazložio rješenja kojim je odobrio, između ostalog, snimanja telefonskih razgovora podnosioca predstavke s drugim osobama koje su se sumnjičile za krivotvorenje novca, te praćenje i snimanje osoba. Povreda prava na pravično suđenje jer domaći sudovi nisu dovoljno analizirali niti obrazložili odluku o prigovora podnosioca predstavke da je kod prodaje krivotvorenih novčanica došlo do nedozvoljenog podsticanja.

Sažetak činjenica

Podnosilac predstavke je Zoran Grba, državljani Bosne i Hercegovine. Predmet se odnosio na njegovu pritužbu u vezi sa policijskom klopkom.

Istražni sudija Županijskog suda u Puli je u julu 2008. godine odobrio posebne istražne radnje (prisluškivanje telefona, praćenje preko prikrivenih istražitelja, te simulirani otkup predmeta) protiv podnosioca predstavke - osumnjičenog za nabavljanje krivotvorenih novčanica u toj zemlji. Naredbom sudije u novembru 2008. godine trajanje ovih radnji je produženo za još mjesec dana. Podnosilac predstavke je u četiri navrata u periodu između avgusta i novembra 2008. godine prikrivenim

istražiteljima prodao 800 krivotvorenih novčanica od po 100 eura. Uhapšen je u novembru, te mu je određen pritvor pod optužbom za krivotvorenje novca. Tokom sudskog postupka, podnosilac predstavke se izjasnio da nije kriv u odnosu na tri navodne prodaje krivotvorenih novčanica, ali je priznao da je odgovoran za prodaju u novembru 2008. godine, zbog toga što ga je policija na nju podsticala.

Opštinski sud u Pazinu je u maju 2009. godine podnosioca predstavke proglasio krivim i osudio na kaznu zatvora u trajanju od pet godina i šest mjeseci. Sud je u isto vrijeme naredio njegovo protjerivanje iz Hrvatske. On se žalio na navedenu presudu tvrdeći kako nisu uzete u obzir sve okolnosti u vezi sa klopkom koju mu je policija postavila.

Županijski sud u Puli je ukinuo presudu i vratio predmet na ponovno odlučivanje, ali ga je prvostepeni sud ponovo, u aprilu 2010. godine, osudio na istu kaznu zatvora. Podnosilac predstavke se žalio na tu odluku, pobijajući naročito naredbu za provođenje posebnih istražnih radnji, s obzirom na to da, prema njegovim tvrdnjama, ona nije bila dovoljno obrazložena i nije bilo razloga za nastavkom simuliranog otkupa nakon prve prodaje.

Županijski sud u Puli je potvrdio odluku Opštinskog suda u Pazinu, a zahtjevi podnosioca predstavke za vanredno preispitivanje pred Vrhovnim sudom, odnosno ustavna žalba, su odbijeni (ova posljednja u decembru 2011. godine).

pozivajući se na član 6 stav 1 (pravo na pravično suđenje) i član 8 (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života, doma i prepiske), aplikant se žalio na klopku postavljenu od istražitelja, nezakonit tajni nadzor i upotrebu dokaza pribavljenih u postupku protiv njega.

Ocjena Evropskog suda

Evropski sud je utvrdio da prvi put (od ukupno četiri prodaje) kada je podnosilac predstavke prikrivenom istražitelju prodao krivotvorenu novčanicu - nije bilo nedozvoljenog podsticanja. Prodaja je bila rezultat vlastitog ponašanja podnosioca predstavke. Međutim, kada je riječ o ostale tri prodaje, Sud je utvrdio da nema jasnih dokaza o tome na čiju inicijativu su se odvili daljnji susreti podnosioca s prikrivenim istražiteljima i prodaja krivotvorenih novčanica, te da istražni sudija nije dovoljno obrazložio produženje posebne mjere upotrebe prikrivenog istražitelja i simuliranog otkupa predmeta.

Sud je istakao da u relevantnom periodu nije bilo indikacija da je podnosilac predstavke krivotvorine novčanice prodavao i nekom drugom, osim prikrivenim istražiteljima. Sud je zaključio da postupak donošenja odluke koji je doveo do ozbiljnije aplikantove kazne za višestruku prodaju krivotvorenog novca - nije udovoljio zahtjevima pravičnosti. To ne znači da je aplikant pogrešno osuđen zbog prodaje krivotvorenog novca, već da domaći sudovi nisu uspjeli utvrditi je li njegovim sudjelovanjem u naknadnim nedopuštenim transakcijama opseg njegove kriminalne aktivnosti produžen zbog nepravilnog ponašanja vlasti - što je zahtijevalo izvođenje zaključaka u skladu sa Konvencijom.

3.5. Dragoș Ioan Rusu protiv Rumunije (22767/08) od 31. oktobra 2017. godine

Presretanje prepiske podnosioca predstavke u predmetu koji se ticao krijumčarenja drogom je bilo nezakonito, ali je krivični postupka posmatran u cjelini bio pravičan. Povreda člana 8 Evropske konvencije (prepiska); nema povrede člana 6 stav 1 Evropske konvencije.

Sažetak činjenica

Podnosilac predstavke je Dragoș Ioan Rusu, rumunski državljanin. Predmet se ticao njegove osude za krijumčarenje Diazepamom preko svog lokalnog poštanskog ureda.

Lokalni poštanski ured je u januaru 2005. godine obavijestio policiju o pošiljkama koje sadrže sumnjive materije, nakon čega ih je policija provjerila, te utvrdila da sadrže Diazepam, zabranjenu drogu. Nakon toga je tužilaštvo izdalo naredbu za zapljenu spomenutih koverti po hitnom postupku u skladu sa

članom 98 stav 1 Zakona o krivičnom postupku. O naredbi je potom obaviješten Opštinski sud. Poslije toga je pokrenuta istraga, te je određen nadzor u prostorijama lokalnih poštanskih ureda.

Podnosilac predstavke je u martu 2005. godine u dva poštanska ureda identifikovan kao osoba koja sumnjive pošiljke šalje u inostranstvo, koje su nakon toga zaplijenjene po istom hitnom postupku iz člana 98 stav 1, a obaviještenje je proslijeđeno Opštinskom sudu. Dvije apoteke su takođe identifikovale podnosioca predstavke kao osobu kome su prodale lijekove bez recepta, nakon čega je tužilac zaključio kako podnosilac predstavke pokušava da u inostranstvu proda lijekove okarakterisane kao droga i optužilo ga za neovlašteno stavljanje u promet droge.

Tokom postupka, podnosilac predstavke (univerzitetski istraživač) je porekao bilo kakvu uključenost u krijumčarenje droge, tvrdeći kako je u inostranstvo slao naučne radove i uzorke koji su u vezi sa njegovim istraživačim radom. Podnosioca predstavke je ipak Opštinski sud u februaru 2009. godine osudio na uslovnu kaznu zatvora u trajanju od tri godine zbog neovlaštenog prometa drogom. Opštinski sud se u obrazloženju odluke pozvao na dokaze iz spisa: zaplijenjene pošiljke sa nalazom i mišljenjem vještaka o njihovom sadržaju, te rukopisu na njima (za kojeg se utvrdilo da pripada podnosiocu predstavke); transkripte audio i video nadzora, izjave svjedoka (uglavnom farmaceuta, doktora, radnika u pošti i saradnika podnosioca predstavke); rezultate provjere osoba kojima su pošiljke bile upućene i novca koji je podnosilac predstavke uplaćivao iz inostranstva, te policijskih izvještaja o provjerama apoteke koje je koristio podnosilac predstavke i njegovom navodnom naučnom radu u inostranstvu na internetu.

Prigovori podnosioca predstavke koji su se ticali zakonitosti presretanja njegove korespondencije su odbijeni. Sud je našao da je zakonom propisano da tužilac može da presretne pošiljku bez naredbe suda, te da je situacija bila hitna, kao i da je o sud obaviješten o preduzetim mjerama. Revizija podnosioca predstavke je odbijena u junu 2010. godine.

Pozivajući se na član 8, aplikant se žalio na nezakonitost presretanja njegove prepiske, te pozivajući se na član 6 stav 1 (pravo na pravično suđenje), smatrao da je osuda nepravična jer je zasnovana na nezakonito pribavljenim dokazima, prvenstveno pošiljci koju je zaplijenilo tužilaštvo bez naredbe suda.

Ocjena Evropskog suda

Evropski sud je utvrdio kršenje člana 8 jer upotreba hitnog postupka, predviđenog domaćim zakonom za oduzimanje korespondencije podnosiocu predstavke, nije na odgovarajući način osigurana od moguće zloupotrebe. Naročito, u slučaju podnosioca predstavke nije bilo načina da se zna da li su domaći sudovi, kao najbolja jamstva nezavisnosti i nepristranosti, uopšte i ispitivali nalog tužioca kojim se odobrava oduzimanje omotnica. Evropski sud je zaključio da nema povrede člana 6 stav 1 (pravo na pravično suđenje) u odnosu na pravičnost postupka u cjelini, imajući u vidu zaštitne mjere oko procjene prihvatljivosti i pouzdanosti oduzete omotnice i njihove upotrebe u postupku.

3.6. Brazzi v. Italy (no. 57278/11), 27.9.2018. godine (povreda člana 8 Evropske konvencije)

Aplikant je Marco Brazzi, italijanski državljanin. Živi u Minhenu i upisan je u registar italijanskih osoba koje žive u inostranstvu.

Predmet se odnosio na pretres koji su izvršile italijanske poreske vlasti u kući koju aplikant posjeduje u Italiji od 2009. godine, a u kojoj žive njegova supruga i djeca tokom školske godine.

U julu 2010. godine Tužilaštvo u Mantuu pokrenulo je krivičnu istragu protiv aplikanta zbog sumnje na utaju poreza. U avgustu 2010. godine njegova je kuća u Italiji pretražena na osnovu naloga koje je izdalo Tužilaštvo. Međutim, nikakvi dokumenti nisu zaplijenjeni. Slučaj je naknadno prekinut, nakon što je aplikant razjasnio svoju poresku situaciju tokom postupka, naročito nakon što je dokazao da je

Njemačka njegovo primarno mjesto prebivališta. Aplikant je u međuvremenu izjavio žalbu Kasacijskom sudu žaleći se na nezakonitost pretresa kuće, ali je njegova žalba proglašena nedopuštenom.

Pozivajući se na član 8, aplikant se žalio na povredu njegovog prava na poštovanje doma. Pozivajući se na član 6 (pravo na pravično suđenje) i član 13 (pravo na djelotvorno pravno sredstvo), on se žalio da nije imao djelotvorno pravno sredstvo za svoje pritužbe po osnovu člana 8.

Evropski sud je utvrdio da uplitanje u aplikantovo pravo na poštovanje njegovog doma nije bilo „u skladu sa zakonom“, u smislu člana 8 stav 2 Konvencije, jer nije postojao učinkovit nadzor koji zahtijeva vladavina prava u demokratskom društvu. Nijedan sud nije ispitivao zakonitost ili nužnost naloga za pretres aplikantovog doma, ni prije niti nakon pretraživanja. Italijanski zakon, stoga, nije obezbijedio dovoljne garancije u pogledu zaštite od rizika zloupotrebe vlasti ili arbitrarnosti.

4. Praksa Ustavnog suda BiH

Od početka svog djelovanja do danas, Ustavni sud BiH (Ustavni sud) se savjesno i hrabro koristi svojim ustavnim ovlašćenjima zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda zajemčenih Ustavom, a ukupnost odluka u tim predmetima čini stvaran doprinos Ustavnog suda zaštiti i promovisanju vladavine prava u Bosni i Hercegovini. Ne samo navedene, već i druge odluke Ustavnog suda pokazale su da je ovaj sud efikasan mehanizam zaštite ljudskih prava građana na domaćem nivou, tj. tamo gdje je zaštita ljudskih prava i sloboda najefikasnija.

4.1. AP 4987/17 (povrat u posjed stana)¹⁵

Povrijeđeno je apelantičino pravo na poštovanje doma iz člana II/3f) Ustava Bosne i Hercegovine i člana 8 Evropske konvencije jer miješanje u apelantičino pravo ne predstavlja neophodnu mjeru u demokratskom društvu budući da je na apelanticu stavljen prekomjeran teret u situaciji kada je apelantici naloženo napuštanje stana u kojem živi dugi niz godina bez naznaka da li će i kada njena imovinska prava koja se ogledaju u legitimnom očekivanju, u smislu Odluke Ustavnog suda u predmetu broj AP-1203/10 u vezi s predmetnim stanom, biti realizovana.

U konkretnom predmetu Ustavni sud je morao prvo utvrditi da li se stan o kojem je riječ može smatrati apelantičinim „domom“ u okviru značenja člana 8 Evropske konvencije i, ako je to slučaj, da li preduzete mjere predstavljaju „miješanje“ u njeno pravo na poštovanje doma i da li je to miješanje opravdano prema stavu 2 člana 8 Evropske konvencije.

Prema praksi Evropskog suda, pojam „dom“ obuhvata kako iznajmljen dom, tako i dom u privatnom vlasništvu¹⁶. U skladu s ovom interpretacijom, Ustavni sud je proširio domen člana 8 Evropske konvencije na stanove u kojima se stanuje na osnovu stanarskog prava¹⁷. Ustavni sud je takođe usvojio stav da se „domom“, u smislu člana 8 Evropske konvencije, može smatrati i stan u koji se neko lice uselilo na osnovu rješenja o dodjeli stana, čak i ukoliko nije zaključilo ugovor o korištenju stana¹⁸. Ustavni sud je u svojim odlukama zaključio i da je „dom“ faktičko stanje koje ne zahtijeva postojanje pravnog osnova¹⁹.

¹⁵ <http://www.ustavnisud.ba/dokumenti/AP-4987-17-1207118.pdf>.

¹⁶ Vidi Evropski sud, *Gillow protiv Velike Britanije*, presuda od 24. novembra 1986. godine, serija A, broj 109, stav 46f i *Kroon protiv Holandije*, presuda od 27. oktobra 1994. godine, serija A, broj 297-C, stav 31.

¹⁷ Vidi Ustavni sud, Odluka broj U-8/99 od 11. maja 1999. godine, „Službeni glasnik Bosne i Hercegovine“ broj 24/99.

¹⁸ Vidi, *mutatis mutandis*, Ustavni sud, Odluka broj U 102/03 od 14. oktobra 2004. godine, „Službeni glasnik Bosne i Hercegovine“ broj 60/04.

¹⁹ Vidi Ustavni sud, Odluka broj AP-323/04, „Službeni glasnik Bosne i Hercegovine“ broj 34/05.

Što se tiče pitanja da li se predmetni stan može smatrati apelanticinim „domom“ u svrhu člana 8 Evropske konvencije, Ustavni sud primjećuje da je apelantica u posjed predmetnog stana uvedena 28. maja 2004. godine u postupku izvršenja odluke CRPC-a od 2. septembra 2003. godine kojom je potvrđeno da je apelanticin suprug bio nosilac stanarskog prava od 1984. godine. Ustavni sud dalje zapaža da je predmetna odluka CRPC-a u daljnjem postupku stavljena van snage i da je u konačnici odbijen apelanticin zahtjev za povrat u posjed predmetnog stana, međutim da apelantica neprekidno živi u predmetnom stanu od 28. maja 2004. godine. Imajući u vidu zauzete stavove Ustavnog suda da je „dom“ faktičko stanje koje ne zahtijeva postojanje pravnog osnova, Ustavni sud zaključuje da predmetni stan predstavlja apelanticin dom u smislu člana 8 Evropske konvencije.

Ustavni sud je, dalje, morao utvrditi da li je osporenim odlukama došlo do miješanja javne vlasti u apelanticino pravo na poštovanje njenog doma i, ako je to slučaj, da li je to miješanje bilo opravdano. Ustavni sud smatra da je osporena presuda Vrhovnog suda kojom je u konačnici odbijena apelanticina revizija i potvrđene nižestepene presude kojima je apelantici naloženo da predmetni stan preda tuženoj slobodan od lica i stvari - rezultirala miješanjem javne vlasti u apelanticino pravo na poštovanje doma u smislu stava 1 člana 8 Evropske konvencije.

Ustavni sud zapaža da je Vrhovni sud u osporenoj presudi utvrdio da je o apelanticinom zahtjevu za povrat predmetnog stana konačno odlučeno Presudom Suda BiH broj U-82/08 kojom je, shodno članu 3a Zakona o prestanku primjene Zakona o napuštenim stanovima, odbijen apelanticin zahtjev za povrat u posjed. Vrhovni sud je takođe utvrdio da se na strani apelantice nisu stekle zakonske pretpostavke za mogućnost zadržavanja stana u posjedu dok joj tužena ne isplati odgovarajuću naknadu shodno Odluci Ustavnog suda broj AP-1203/10 budući da o apelanticinom zahtjevu za naknadu nije pravosnažno odlučeno. Stoga je Vrhovni sud zaključio da apelantica, shodno članu 286 Zakona o obligacionim odnosima, nema dospjelo potraživanje na osnovu kojeg bi mogla zadržati stvar dok joj potraživanje ne bude isplaćeno. Imajući u vidu navedeno, Ustavni sud zaključuje da tumačenje i primjena navedenih zakonskih odredbi od strane Vrhovnog suda u konkretnom slučaju nisu proizvoljni, odnosno da obrazloženja koja je dao Vrhovni sud u vezi s tim ne sadrže elemente proizvoljne primjene materijalnog prava. Polazeći od navedenog, Ustavni sud zaključuje da je miješanje u apelanticino pravo na dom u konkretnom slučaju izvršeno u skladu sa Zakonom o prestanku primjene Zakona o napuštenim stanovima i Zakonom o obligacionim odnosima.

Ustavni sud je dalje trebao odgovoriti na pitanje da li je „miješanje“, koje je u skladu sa zakonom, u konkretnom slučaju predstavljalo neophodno „miješanje u demokratskom društvu“ u apelanticino pravo na dom. Ustavni sud smatra da činjenica da je u konkretnom postupku odbijena apelanticina revizija i potvrđene nižestepene presude kojim je apelantici naloženo da tuženoj preda stan slobodan od lica i stvari – nije, sama po sebi, dovoljna da se utvrdi da je miješanje javnih vlasti neophodna mjera u demokratskom društvu u smislu značenja člana 8 stav 2 Evropske konvencije. U vezi s tim, Ustavni sud najprije zapaža da apelantica predmetni stan koristi dugi niz godina od uvođenja u posjed 28. maja 2004. godine. Ustavni sud dalje zapaža da je u momentu uvođenja apelantice u posjed postojao pravni osnov za korištenje predmetnog stana (odluka CRPC-a od 2. septembra 2003. godine). Pored toga, Ustavni sud ukazuje da je Odlukom broj AP-1203/10 od 25. aprila 2013. godine utvrdio povredu apelanticinog prava na imovinu i predmet dostavio Vladi Federacije BiH, kojoj je naloženo da osigura apelanticina prava u skladu sa standardima iz Odluke Ustavnog suda broj U-15/11 u roku od tri mjeseca od podnošenja apelanticinog zahtjeva (koji je apelantica podnijela 26. juna 2013. godine). U toj odluci je Ustavni sud zaključio da postoji kršenje prava apelantata (između ostalih i apelantice) u situaciji „kada su javne vlasti miješanjem u imovinu apelantata, koje je bilo zakonito i imalo legitiman cilj i time što nisu dopustile vraćanje u stanove na kojima su imali stanarsko pravo, apelantima, u stvari, oduzele imovinu, a da nisu utvrdile relevantne činjenice da li su ispunjeni uslovi da im njihova predratna stanarska prava budu kompenzirana kroz odgovarajuću naknadu, čime je na apelante stavljen prevelik teret, odnosno nije postignuta pravična ravnoteža između zaštite imovine apelantata i zahtjeva javnog interesa“.

Imajući u vidu navedene okolnosti, Ustavni sud smatra da apelantica zapravo ima legitimno očekivanje da će njena imovinska prava, utvrđena shodno navedenoj odluci Ustavnog suda, biti realizovana. Međutim, Ustavni sud dalje zapaža da je u trenutnim okolnostima, upravo zbog dugotrajnog

nepostupanja tužene po navedenoj odluci Ustavnog suda, na apelanticu kao stariju osobu stavljen pretjeran teret obavezivanjem da predmetni stan napusti i oslobodi od lica i stvari, a da pri tome ne postoje bilo kakve naznake kada bi mogla realizovati svoja imovinska prava. Stoga, Ustavni sud zaključuje da miješanje u apelanticino pravo na dom u datim okolnostima nije predstavljalo neophodno „miješanje u demokratskom društvu“ jer je na apelanticu stavljen prekomjeran teret u odnosu na potrebu zaštite legitimnih ciljeva zajednice kojima se težilo.

4.2. AP 4141/16 - pravo na ugled²⁰

Osporenim presudama došlo je do kršenja apelantovog prava iz člana II/3f) Ustava Bosne i Hercegovine i člana 8 Evropske konvencije u situaciji kada su redovni sudovi propustili da izražavanja tuženog razmotre u svjetlu kriterija koje je bilo neophodno razmotriti radi postizanja balansa između zaštite prava na ugled, odnosno apelantov reputacijski ugled.

Iz obrazloženja:

Ustavni sud, prije svega, zapaža da je apelant pravno lice, a da je osnovna svrha člana 8 Evropske konvencije zaštita pojedinaca od arbitrarnog miješanja vlasti u njihova prava garantovana članom 8 ove konvencije. Ustavni sud se, u vezi s tim, poziva na Odluku broj AP-768/16 u kojoj je detaljno razmotreno pitanje zaštite prava na ugled pravnog lica²¹. Dakle, slijedeći navedenu praksu, činjenicu da se apelant u apelaciji pozvao na zaštitu prava na ugled, te činjenicu da su redovni sudovi jasno ukazali da, shodno odredbi člana 5 Zakona o zaštiti od klevete, i pravnom licu može biti povrijeđen ugled s tim da se ne radi o duševnim patnjama, već o naknadi štete zbog klevete koja se dosuđuje fizičkim, ali i pravnim licima, jer je osnov za naknadu kleveta, Ustavni sud u takvim okolnostima ne uočava problem da apelacione prigovore sagleda u svjetlu zaštite „prava na ugled“, što je, zapravo, i suština apelacionih prigovora.

Shodno navedenom, Ustavni sud je ispitao da li su redovni sudovi osporenim odlukama postigli pravičan balans između prava tuženih na slobodu izražavanja iz člana 10 Evropske konvencije i prava apelanata na zaštitu njihovog ugleda. Ustavni sud podsjeća da su relevantni kriteriji za test proporcionalnosti u takvim slučajevima utvrđeni u praksi Evropskog suda u predmetu *Von Hannover protiv Njemačke*²². Ti kriteriji su: doprinos raspravi od javnog interesa, koliko je poznata ličnost o kojoj je riječ i šta je predmet izvještavanja, ponašanje lica o kojem je riječ prije objavljivanja i, gdje je primjenjivo, ozbiljnost sankcije. Ustavni sud smatra da su navedeni kriteriji, *mutatis mutandis*, primjenjivi i u konkretnom slučaju.

Ustavni sud zapaža da apelant ukazuje na brojne prigovore i propuste redovnih sudova, ocjenjujući da redovni sudovi tokom postupka nisu postigli pravičan balans između njegovog prava na ugled i nespornog prava tuženih na slobodu izražavanja. Apelant, između ostalog, tvrdi da sudovi nisu analizirali sporna izražavanja, da je radnja kao osnov za naknadu štete ostala nepoznata, da su spornim izražavanjima iznesene neistinite činjenice, da tuženi nisu postupali *bona fide* i sl. Sa druge strane, redovni sudovi su odbili tužbeni zahtjev smatrajući da je postojao javni interes da se javno obznani „afeta reketiranja“, da su tuženi postupali sa najboljim namjerama, da je spornim izražavanjem, zapravo, izneseno mišljenje u vezi sa tadašnjim događajima, a da su tuženi vjerno prenijeli izjave svjedoka V.L., koji je u tom periodu imao više pres-konferencija na kojima je iznosio detalje u vezi sa spornom aferom, da su novinari tražili izjave

²⁰ <http://www.ustavnisud.ba/dokumenti/bs/AP-4141-16-1162391.pdf>.

²¹ Vidi, Ustavni sud, Odluka broj AP-768/16 od 6. juna 2018. godine, st. 31-34, dostupna na web-stranici Ustavnog suda www.ustavnisud.ba.

²² Vidi, Evropski sud, *Von Hannover protiv Njemačke* (broj 2) (GC), broj 40660/08 i 60641/08, st. 109-113, ECHR 2012. godine.

„reketiranih“ biznismena Republike Srpske, da su tuženi sve vjerno prenijeli u spornim člancima, što su potvrdili i svjedoci, te da, stoga, ne postoji kleveta, a da apelant nije ni dokazao da mu je šteta pričinjena.

a) Doprinos raspravi od javnog interesa

Dovodeći kriterije iz tačke 54 ove odluke u vezu sa konkretnim slučajem, Ustavni sud zapaža da su redovni sudovi imali u vidu da je u konkretnom slučaju postojao javni interes da se javnost obavijesti o korupciji, što podržava i Ustavni sud, jer je pitanje korupcije tema koja, bez ikakve sumnje, zasluži pažnju javnosti.

b) Koliko je poznata ličnost o kojoj je riječ

Apelant je registrovan kao udruženje čiji je cilj suzbijanje korupcije i koje predstavlja dio međunarodne mreže „Transparency International“ sa sjedištem u Berlinu. Dakle, apelant ne predstavlja dio državnog aparata, niti je javno preduzeće, niti velika kompanija. Međutim, apelant je svojim djelovanjem upućen na javnost i kao takav djeluje i istupa javno, pa je, stoga, i prag njegove prihvatljive kritike veći.

c) Predmet izvještavanja

U vezi s predmetom izvještavanja, Ustavni sud zapaža da je tuženi u periodu od 1. do 19. jula 2008. godine objavio više novinskih članaka u kojima se apelant, odnosno njegovi radnici dovode u vezu sa korupcijom, odnosno reketiranjem biznismena Republike Srpske kako bi se skinuli sa „crne liste“ OHR-a. Ono što je očigledno iz obrazloženja prvostepene presude jeste to da prvostepeni sud sporna izražavanja nije citirao, već je samo citirao naslove tekstova, a sporne dijelove tekstova je, uglavnom, prepričao. S obzirom na brojna pitanja koja se apelacijom postavljaju, između ostalog, da je radnja kao osnov za naknadu štete ostala nepoznata, da su spornim izražavanjima iznesene neistinite činjenice, a ne mišljenje, kako to tvrde redovni sudovi, Ustavni sud je izvršio uvid u sporne tekstove.

Ustavni sud podsjeća da se u predmetima koji pokreću pitanje klevete sporna izražavanja i izjave moraju sagledavati u kontekstu različitih aspekata, dovodeći sporno izražavanje u kontekst svih relevantnih okolnosti tog slučaja. Ta obaveza proizlazi i iz odredbe člana 6 stav (2) Zakona o zaštiti od klevete koja propisuje „kada sud donosi ovakvu odluku, uzima u obzir sve okolnosti slučaja, naročito uključujući: način, oblik i vrijeme iznošenja ili pronošenja izražavanja, prirodu i stepen prouzrokovane štete, dobronamjernost i pridržavanje opšteprihvaćenih profesionalnih standarda od štetnika, vjerovatnost da bi šteta nastala i da izražavanje nije izneseno ili proneseno, podatak da li izražavanje sadrži objektivnu i tačnu informaciju o izražavanju drugih lica i da li se odnosi na pitanja iz privatnog života oštećenog ili pitanja od političkog ili javnog značaja“.

Potom, Ustavni sud podsjeća da su redovni sudovi, nakon analize spornog izražavanja, imali obavezu da naprave jasnu razliku između činjenica i mišljenja, jer se postojanje činjenice može dokazati, a za istinu se na osnovu vrijednosne ocjene ne može dati dokaz²³. Pri tome, treba naglasiti da i mišljenje mora imati činjeničnu osnovu koja ga može potkrijepiti, jer, u suprotnom, može biti pretjerano²⁴.

Ustavni sud, prije svega, zapaža da se radilo o velikom broju tekstova koji su objavljivani na „udarnim“ stranicama, da je u jednom broju objavljivano više tekstova i da su sporni tekstovi zahtijevali detaljnu analizu redovnih sudova. Ustavni sud zapaža da su redovni sudovi, odbivši tužbeni zahtjev,

²³ Vidi, Evropski sud, *Lingens protiv Austrije*, presuda od 8. jula 1986. godine, Serija A broj 103, stav 46 i Ustavni sud, Odluka broj AP-1005/04 od 2. decembra 2005. godine.

²⁴ Vidi, Evropski sud, *Feldek protiv Slovačke*, presuda od 12. jula 2001. godine, predstavka broj 29032/95, stav 76.

smatrali da je dovoljno da su tuženi tokom postupka naveli da su vjerno prenijeli izražavanje V.L., koji je svoje „iskaze“ dao na pres-konferenciji za medije i da su novinari kontaktirali sa „reketiranim“ biznismenima Republike Srpske, te da se sporna izražavanja, zapravo, mogu podvesti pod mišljenje, jer u tekstovima nisu iznesene nikakve tvrdnje čija bi se istinitost morala dokazivati.

Suprotno takvom obrazloženju, Ustavni sud smatra da su u spornim tekstovima, uglavnom, prenesene činjenične tvrdnje, i to ozbiljne optužbe na račun apelantovih zaposlenika, te da je u vezi s tim i sâm apelant na više mjesta doveden u vezu sa spornim događajima. Ustavni sud je naveo samo neke dijelove spornih tekstova iz kojih, zapravo, ne proizlazi da se radi tek o mišljenju „zaštićenog svjedoka“ ili mišljenju žrtava reketiranja, koje u osnovi nema tvrdnje čija bi se istinitost morala dokazivati. Upravo činjenica da je povodom spornih tekstova pokrenuta krivična istraga pred nadležnim organima - govori da se radilo o ozbiljnim optužbama.

Dakle, prema ocjeni Ustavnog suda, suprotno obrazloženju redovnih sudova, u spornim tekstovima su u bitnom prenesene činjenične tvrdnje koje su bile predmet istražnog krivičnog postupka. U vezi s tim, Ustavni sud podsjeća na stav Evropskog suda iznesen u predmetu *Europapress Holding d.o.o. protiv Hrvatske*²⁵ da je dužnost medija da valjano provjere podatke koje će objaviti. Uloga novinara jeste da obavijeste i upozore javnost o društvenim pojavama čim dobiju odgovarajuće podatke. Vijesti su „prolazna roba“, te odgađanje da se one objave, čak i za kratko razdoblje, može ih lako lišiti njihove vrijednosti i zanimljivosti. Uprkos tome, zahtijeva se oprezan pristup. Mediji imaju obavezu da svoja istraživanja provode u dobroj vjeri, a prije objavljivanja postoji uobičajena novinarska obaveza da se provjere činjenični navodi. Što je navod ozbiljniji, to činjenična osnova treba biti čvršća.

Shodno navedenom, budući da se radilo o pitanju od javnog interesa i da su optužbe koje su iznesene u spornim tekstovima bile takve da ih tuženi prije objavljivanja objektivno nisu ni mogli provjeriti, osim u krivičnom postupku, Ustavni sud je u nastavku ispitao da li su tuženi prilikom objavljivanja spornih tekstova postupali u skladu sa profesionalnim standardima, odnosno da li su bili dobronamjerni. U okolnostima konkretnog slučaja Ustavni sud podsjeća da ne postoje prepreke da mediji prenose izjave svjedoka date u postupku pred nadležnim organima. Ustavni sud, pored toga, podsjeća da mediji prilikom objavljivanja, odnosno prenošenja tvrdnji, kao u konkretnom slučaju, kada je u pitanju tema od javnog značaja i interesa, objektivno ne mogu pružiti relevantne dokaze kojima bi te tvrdnje potkrijepili. Evropski sud je, čak i kada je riječ o činjenicama, razvio fleksibilnija pravila od onih koja zahtijevaju dokazivanje istinitosti, ostavljajući medijima na taj način prostor za grešku²⁶. Međutim, isto tako, Ustavni sud podsjeća da mediji ne mogu biti sredstva putem kojih će se nekritički prenositi izražavanja kojima će se treća lica diskreditovati. U konkretnom slučaju, Ustavni sud zapaža da je, nakon što je apelant objavio izvještaj o Vladi Republike Srpske, koji je bio negativan, uslijedila prava bujica iskaza svjedoka, „zaštićenih svjedoka“, „svjedoka pokajnika“ i žrtava reketiranja u kojima su se apelant i njegovi zaposlenici doveli u vezu sa ozbiljnim optužbama. Uz to, Ustavni sud zapaža da je medijska kampanja protiv apelanta prestala kada je apelant promijenio sjedište.

Ustavni sud, dalje, zapaža da je sporno izražavanje podstaklo nadležne organe da ispituju njihovu osnovanost. Iz raspoloživih dokumenata proizlazi da je istražni postupak pred Tužilaštvom BiH obustavljen. Stoga, u takvim okolnostima Ustavni sud bi trebalo da ispita dobronamjernost tuženih prilikom prenošenja spornog izražavanja, odnosno da li je sporno izražavanje imalo svrhu da se oklevetaju i diskredituju apelant i njegovi zaposlenici ili je svrha izražavanja bio član 10 Evropske konvencije. Dakle, čak i kad su u pitanju neistinite informacije, odbrana medija je moguća ako su postupali razumno, u skladu sa profesionalnim standardima, dakle *bona fide*.

Pored toga, ono što je, takođe, uočljivo iz teksta tuženih jeste njihov jasan stav da je sve što je izneseno u prethodnom periodu o umiješanosti apelantovih zaposlenika u praksu reketiranja, zapravo, navodna istina bez poštovanja instituta *presumpcije nevinosti*. Imajući u vidu takvo izražavanje

²⁵ Vidi, Evropski sud, aplikacija broj 25333/06, presuda od 22. oktobra 2009. godine.

²⁶ Vidi, Evropski sud, *Thorgeir Thorgeirson protiv Islanda*, presuda od 25. juna 1992. godine, tač. 65.

Uređivačkog kolegija, te veliki broj tekstova koji su objavljeni u periodu od 1. do 20. jula 2008. godine u kojima su iznesene ozbiljne optužbe na račun apelantovih zaposlenika, ali i samog apelanta, koji je stavljen u kontekst događaja o kojima je pisano, bez ikakvih ograda tuženih, bez poštovanja instituta *presumpcije nevinosti*, kao i naslove i podnaslove spornih tekstova, te namjeru tuženih da sporne tekstove predstave kao „svjedočenja zaštićenih svjedoka i svjedoka pokajnika“ pred nadležnim organima Republike Srpske i BiH, iako u tom trenutku zvanična istraga još nije bila počela, zapravo, govori da tuženi prilikom izvještavanja nisu postupali *bona fide*.

Ustavni sud naglašava da nema nikakve sumnje da je postojao javni interes da se javno iznesu informacije u vezi sa navodnom „aferom reketiranja“, što je, zapravo, i rezultiralo istražnim postupkom pred nadležnim organima BiH, koji je okončan obustavom istrage, ali, isto tako, sloboda izražavanja novinara, u smislu člana 10 Evropske konvencije, kada je riječ o izvještavanju o pitanjima od opšteg interesa, podliježe uslovu prema kojem novinari djeluju u dobroj vjeri i s ciljem da osiguraju pouzdanu informaciju u skladu sa etikom novinarstva. U okolnostima konkretnog slučaja, prema ocjeni Ustavnog suda, prenošenje spornog izražavanja je imalo svrhu da okleveta i diskredituje apelanta i njegove zaposlenike, a ne svrhu člana 10 Evropske konvencije, odnosno tuženi su u okolnostima konkretnog slučaja u bitnom zanemarili etiku novinarstva i postupanje u dobroj vjeri.

d) Ponašanje lica o kojem je riječ

U vezi sa apelantovim ponašanjem prije objavljivanja spornih tekstova, Ustavni sud zapaža da su sporni tekstovi uslijedili nakon što je apelant na svojoj web-stranici objavio tekst pod naslovom „Štete od korupcije u privatizaciji tokom prošle godine preko pola milijarde KM“, što je apelant prezentirao sudu kao jedan od mogućih razloga za sporna izražavanja kojima se apelant i njegovi radnici dovode u vezu sa korupcijom. Ustavni sud smatra da je navedeno, takođe, bitan segment kojem redovni sudovi nisu poklonili nikakvu pažnju iako je apelant na to ukazao. Dakle, prije objavljivanja navedenog izvještaja tuženi nije pisao o tome da apelantovi zaposlenici bilo koga reketiraju, niti je dovodio u vezu apelanta sa reketiranjem. Tek nakon izvještaja, iz koga se može zaključiti da nadležna javna vlast nije bila u stanju da spriječi korupciju u privatizaciji, te da je zbog toga nastala velika šteta, tuženi kreće sa serijom tekstova u kojima apelanta dovodi u vezu sa reketiranjem uglednih biznismena u Republici Srpskoj.

Konačno, u vezi sa posljedicama spornog izražavanja, Ustavni sud zapaža da je apelant tokom postupka isticao da je pretrpio značajne štetne posljedice nakon spornog izražavanja. Navedeni tekst, osim što ukazuje da je apelant pretrpio i da trpi štetne posljedice usljed objavljivanja spornih tekstova, govori ponešto i o tuženom koji stavljanjem navodnika na sintagmu duboko zabrinuti, zapravo, dodatno potvrđuje prethodno izneseni stav Ustavnog suda da tuženi u okolnostima konkretnog slučaja nisu postupali *bona fide*.

4.3. AP 1332/17 (zabrana posjeta apelantu kao pritvoreniku)²⁷

Povrijeđeno je apelantovo pravo na porodičan život iz člana II/3d) Ustava Bosne i Hercegovine i člana 8 Evropske konvencije, jer osporena rješenja u dijelu koji se odnosi na zabranu posjeta apelantu, kao pritvoreniku, sadrže „mjere“ kojima nije ostvarena razumna relacija proporcionalnosti između miješanja u apelantovo pravo i zakonitog cilja kojem se teži, pogotovo što one teško pogađaju ne samo apelanta već i članove njegove porodice, bez jasne konkretizacije.

Ustavni sud podsjeća da, ako je nešto zakonom propisano i ako ima cilj u demokratskom društvu, potrebno je utvrditi da li je taj cilj koji se želi ostvariti proporcionalan preduzetim mjerama. Dakle, pitanje „proporcionalnosti“ zavisi od okolnosti svakog pojedinačnog slučaja. Stoga je Ustavni sud, polazeći od

²⁷ http://www.ustavisud.ba/dokumenti/_bs/AP-1332-17-1082315.pdf.

ranije utvrđenih činjenica, odnosno da je rješenje od 17. marta 2017. godine „zakonito“ (jer je zakon propisao mogućnost zabrane pritvorenima na komunikaciju sa vanjskim svijetom) i da osiguranje vođenja krivičnog postupka predstavlja zakonit cilj u demokratskom društvu - ispitao da li je navedena mjera proporcionalna.

Dakle, apelant je veoma detaljno ukazivao na svoje porodične prilike, te je ukazao da je suprug i uzoran otac dvoje malodobne djece (15 i 13 godina). Takođe, apelant je ukazao na zdravstvene probleme koje ima njegovo mlađe dijete, a koji su, prema apelantovim navodima i dostavljenoj dokumentaciji, pogoršani usljed stresne situacije koju je pretrpio (pretres stana), kao i zbog nemogućnosti da ni putem telefona kontaktira sa ocem. Takođe, apelant je ukazao da osporena rješenja ničim nisu konkretizovana.

Ustavni sud primjećuje da se postavlja pitanje proporcionalnosti preduzete mjere (zabrana posjeta i korištenja telefona) prema apelantu i cilja kojem se teži - zaštite vođenja postupka. Ustavni sud primjećuje da samo obrazloženje osporenog rješenja, pogotovo prvostepenog, osim paušalnog pozivanja na prava iz člana 8 Evropske konvencije, ne daje konkretne razloge za izricanje ove mjere osim što ukazuje na mogućnost nastanka štete za vođenje postupka, odnosno da bi apelant komunicirajući „čak i sa članovima najuže porodice“ bio u mogućnosti da utiče na kvalitet istražnih radnji i dokaznog postupka. Kantonalni sud je potvrdio prvostepeno rješenje apostrofirajući razloge zbog kojih je apelantu pritvor određen, pogotovo iz člana 146 stav 1 tačka b) ZKPFBiH, te je zaključio da mjera pritvora ne bi bila adekvatno ostvarena ukoliko bi se apelantu omogućio nesmetan kontakt „sa vanjskim svijetom“. Dalje, Ustavni sud primjećuje da je „opravdanost“ mjere zabrane telefona u osporenim rješenjima navedena, jer je sud ukazao „da se ne može adekvatno izvršiti nadzor nad telefonskim razgovorima“.

Međutim, Ustavni sud primjećuje da ne postoje konkretni razlozi zbog kojih je apelantu izrečena navedena mjera, odnosno osporena rješenje ne sadrže jasne razloge zašto je konkretno važno isključiti iz komunikacije (konkretno posjete) najuže članove apelantove porodice. Ustavni sud podsjeća da lica za koja se osnovano sumnja da su počinila određena krivična djela, te im je određen pritvor - već „trpe“, odnosno ograničena su u pravu na porodični život. Međutim, svako dodatno ograničenje ovog prava treba biti konkretno obrazloženo i jasno navedeno zbog čega za konkretnu situaciju postoje razlozi za dodatno nametanje ograničenja - zabrana. Na taj način se omogućava licu na koje se ove „dodatne mjere zabrana“ odnose da ospori donošenje takve mjere, odnosno da datim razlozima suprotstavi vlastite kontraargumente, odnosno da svaki pojedinačni slučaj i razloge za donošenje takvih dodatnih ograničenja ili zabrana ispita sud na šta upućuje i praksa Evropskog suda. Međutim, uloga suda se „gubi“ bez konkretizacije razloga za donošenje takvih mjera, te se u suprotnom (bez valjanih konkretnih razloga), „mogućnost štetnog uticaja na postupak“ primjenjuje „automatski“ kad god je u pitanju pritvor određen zbog pritvorskog osnova iz člana 146 stav 1 tačka b) ZKPFBiH (kao u konkretnom slučaju), a što ni u kom slučaju ne odgovara niti stvarnoj situaciji, niti zakonskim rješenjima, niti standardima prava na privatni i porodični život.

Osim navedenog, a ono na šta Ustavni sud posebno ukazuje jeste činjenica da je apelantu onemogućen kontakt sa porodicom, te je apelant kao „žrtva“ podnio apelaciju ukazujući na povredu člana II/3f) Ustava Bosne i Hercegovine i člana 8 Evropske konvencije. Međutim, činjenica je, a što jasno proizlazi iz navoda apelacije, da u konkretnom slučaju trpi apelantova porodica - supruga i djeca (posebno djeca za koju je apelant vezao uticaj ove mjere). Dakle, postavlja se pitanje, a na šta nije odgovoreno osporenim rješenjima i za šta Ustavni sud ne može da pronađe „proporcionalnost“ sa izrečenom mjerom - zašto su prava apelantove djece na oca, odnosno na porodičan život u tolikoj mjeri i na ovakav način ograničena, čak potpuno ukinuta donošenjem osporenog rješenja. Dakle, iako bi navedena mjera trebalo da „pogodi“ apelanta, a ona je „posljedica“ krivičnog postupka koji je pokrenut i koji je u toku protiv apelanta, činjenica je da se ova ograničenja nesporno protežu i direktno utiču na apelantovu djecu, te su tako „žrtve“ ove mjere i apelantova djeca. S tim u vezi, Ustavni sud podsjeća na prava koja su garantovana djeci u Konvenciji UN o pravima djeteta, te ukazuje na pravo djeteta na nesmetan kontakt sa roditeljima.

Ustavni sud ističe da je, prema praksi Evropskog suda, koju podržava i Ustavni sud, usvojen stav da u postupcima u kojima se odlučuje o pravima djeteta najbolji interesi djeteta biće od prvenstvenog značaja. Međutim, pravilo najboljeg interesa djeteta se proteže na sve postupke koji se tiču „prava

djeteta“. S tim u vezi, Ustavni sud primjećuje da odredbe Konvencije o pravima djeteta upućuju na neodvajanje djeteta od roditelja, osim u njihovom interesu, te ukoliko je odvojenost djeteta od člana porodice (u slučaju pritvora, zatvora i drugo) posljedica određenih postupaka države, odredbama se ukazuje na obaveznost „osiguranja osnovnih informacija“ o mjestu boravka u slučaju odvojenosti, osim ukoliko je u interesu djeteta da ne dobije takve informacije. Međutim, Ustavni sud primjećuje da navedena rješenja koja se nesporno odnose na apelanta ne daju nikakvo obrazloženje zbog čega je apelantovoj malodobnoj djeci onemogućen svaki kontakt sa apelantom „za vrijeme trajanja pritvora iz člana 146 stav b) ZKP“. Na nedostatak proporcionalnosti iz osporenih rješenja ukazuje još jedna bitna činjenica a to je mogućnost, propisana upravo članom 158 ZKP, na koji se redovni sud pozvao, da sudija odredi „kontrolisane - nadzirane“ posjete članova porodice, dakle, da nadzire razgovore apelanta sa porodicom.

Ustavni sud podsjeća da se i u svojoj praksi susretao sa predmetima u kojima je apelant bio optužen zbog krivičnog djela javno podsticanje na terorističke aktivnosti u vezi sa krivičnim djelom vrbovanje radi terorističkih aktivnosti i krivičnim djelom organizovanje terorističke grupe, ali je apelantu dozvoljen kontakt sa porodicom (vidi, AP-377/16, od 20. aprila 2016. godine). Osim toga, Ustavni sud ukazuje da svako ograničenje bilo kog prava mora biti svedeno na najmanju i najkraću moguću mjeru i obim i da prije nego preduzme konkretne mjere ograničenja ili oduzimanja bilo kojeg prava, država treba da ispita da li postoje i drugi načini da se ostvari cilj kojem teži, ali sa manje posljedica na lice na koje se odnosi.

Stoga, ograničenje u osporenim rješenjima, na način na koji je apelantu, ali i njegovoj porodici potpuno oduzeto pravo na posjete, bez konkretizacije, a pogotovo zanemarujući potrebe apelantove djece, u situaciji kada je apelant već pogođen najstrožijom mjerom (mjerom pritvora) koja sama po sebi „ograničava“ pravo na porodičan život, nije proporcionalno cilju koji se želi postići, čime je povrijeđeno apelantovo pravo na porodičan život iz člana II/3f) Ustava Bosne i Hercegovine i člana 8 Evropske konvencije.

4.4. AP 15/14²⁸

Ustavni sud je zaključio da postoji kršenje prava na dom iz člana II/3f) Ustava Bosne i Hercegovine i člana 8 Evropske konvencije kada redovni sudovi u osporenim odlukama nisu dali obrazloženje iz kojeg bi se moglo zaključiti da li je miješanje javnih vlasti u apelantino ustavno pravo na dom izvršeno u skladu sa stavom 2 člana 8 Evropske konvencije.

Apelantica je prigovorom u svojstvu trećeg lica osporavala odluke donesene u izvršnom postupku povodom zahtjeva tražioca izvršenja za namirenje neizmirenog kredita koji je izvršenik (apelantčin suprug) podigao kod tražitelja izvršenja na ime privatnog preduzeća, čiji je vlasnik izvršenik i koji je osiguran založnim pravom - hipotekom na predmetnim nekretninama. Tvrdi da su te nekretnine bračna stečevina za čije raspolaganje ona nije znala, niti je dala saglasnost izvršeniku, te da su predmetne nekretnine njen dom u kojem živi sa djecom (i izvršenikom) i da bi njihovim napuštanjem ostala bez doma.

U vezi sa apelantčinim navodima da je osporenim odlukama prekršeno njeno pravo na dom, Ustavni sud ukazuje na činjenicu da je bitna svrha člana 8 Evropske konvencije zaštita pojedinaca od arbitrarnih miješanja vlasti u njihova prava garantovana ovim članom²⁹. Da bi se utvrdilo da li se u svakom konkretnom slučaju radi o kršenju (u predmetnom slučaju) prava na dom iz člana 8 Evropske konvencije, prvo se mora utvrditi da li predmetne nekretnine predstavljaju apelantov „dom“ u smislu značenja stava 1 člana 8 Evropske konvencije, te ako je odgovor na ovo pitanje potvrđan, da li je odlukama koje apelant osporava došlo do miješanja javne vlasti u apelantovo pravo na poštovanje doma i, ako je to slučaj, da li je to miješanje bilo opravdano u smislu stava 2 člana 8 Evropske konvencije, odnosno da li je ono bilo u

²⁸ <http://www.ustavisud.ba/dokumenti/bs/AP-15-14-1029821.pdf>.

²⁹ Vidi, Evropski sud, *Kroon protiv Holandije*, presuda od 27. oktobra 1994. godine, Serija A broj 297-C.

skladu sa zakonom, da li je to miješanje bilo „neophodna mjera u demokratskom društvu“ i da li je miješanje bilo proporcionalno u vezi s jednim od ciljeva navedenih u stavu 2 člana 8 Evropske konvencije.

Sagledavajući obrazloženje redovnih sudova u kontekstu navedenih zakonskih odredaba, te standarda ustanovljenih članom 8 Evropske konvencije, Ustavni sud smatra da su redovni sudovi, u situaciji kada su iskoristili svoje diskreciono pravo i odabrali da o prigovoru odluče u okviru izvršnog postupka bez upućivanja stranaka na parnicu, bili obavezni da daju jasne i nedvosmislene odgovore na pitanja koja su se otvorila u trenutku kada je apelantica u svojstvu trećeg lica podnijela prigovor, tvrdeći da su predmetne nekretnine bračna stečevina, a ne isključivo vlasništvo izvršenika, te da ona nije dala saglasnost za njihovo zalaganje, niti je znala da su predmetne nekretnine založene. Ustavni sud, naime, zapaža da je redovni sud, odbijajući apelanticin prigovor, istakao da osporeno rješenje nije zasnovano na povredama odredaba Zakona o izvršnom postupku, pogrešno utvrđenom činjeničnom stanju i pogrešno primjeni materijalnog prava, niti na povredama Evropske konvencije na koje apelantica neosnovano ukazuje.

Navedenim obrazloženjem drugostepenog suda, prema mišljenju Ustavnog suda, uopšte nije odgovoreno na apelanticine prigovore, odnosno obrazloženje ne sadrži argumente iz kojih bi Ustavni sud uopće mogao prosuditi da li je miješanje u pravo na apelanticin dom bilo zakonito, pa ako jeste - da pristupi ocjeni ostalih uslova koji moraju biti ispunjeni da bi miješanje u apelanticino pravo moglo biti ocijenjeno dopuštenim u smislu stava 2 člana 8 Evropske konvencije. Pri tome Ustavni sud podsjeća da je odredbom stava 1 člana 52 ZIP-a, kao što je drugostepeni sud i naveo, propisano da će sud o prigovoru trećeg lica odlučiti u izvršnom postupku ili će podnosioca prigovora zaključkom uputiti da svoja prava ostvaruje u parnici. Međutim, Ustavni sud ukazuje na odredbu stava 2 člana 52 ZIP-a prema kojoj će izvršni sud o prigovoru odlučiti u izvršnom postupku, kada to okolnosti slučaja dopuštaju, a naročito ako podnositelj prigovora dokazuje opravdanost svog prigovora pravosnažnom presudom, javnom ispravom ili privatnom ispravom ovjerenom prema zakonu.

Pored navedene procesne poteškoće sa kojom se susreo izvršni sud, Ustavni sud zapaža da izvršni sud nije dao odgovor na pitanje da li je u konkretnom slučaju riječ o solidarnoj odgovornosti izvršenika i apelantice kao bračnih drugova i ako jeste, da li su za to ispunjeni uslovi iz člana 262 Porodičnog zakona. Ustavni sud, takođe, primjećuje da izvršni sud nije imao u vidu ni relevantne odredbe Zakona o svojinskopравnim odnosima, među kojima odredbe člana 21 kojima je propisano da zajedničko vlasništvo postoji u slučajevima određenim zakonom, kada stvar pripada dvama ili više lica (zajedničari), tako da njihovi udjeli nisu unaprijed određeni, ali su određivi, te da se na zajedničko vlasništvo shodno primjenjuju odredbe ovog zakona o suvlasništvu ako zakonom nije drugačije određeno. Takođe, izvršni sud nije utvrdio da li je tražitelj izvršenja postupao u dobroj vjeri prilikom zasnivanja založnog prava, da li mu je moglo da bude nepoznato da je zemljišna knjiga eventualno netačna s obzirom na to da apelantica tvrdi da je predmetna nekretnina bračna stečevina i da su i u vrijeme zasnivanja založnog prava izvršenik i apelantica bili u bračnoj zajednici, te da li je tražitelju izvršenja podatak da je zemljišna knjiga eventualno netačna - ostao nepoznat zbog grube nepažnje.

Ustavni sud nije, umjesto izvršnog suda, utvrđivao činjenice i na njih primjenjivao materijalno pravo, jer to, uostalom, i nije zadaća Ustavnog suda, već je to prvenstveno zadaća redovnog suda. Isto tako, da bi Ustavni sud mogao vršiti svoju nadležnost i odlučiti da li je povrijeđeno apelanticino ustavno pravo na dom, Ustavni sud mora imati pred sobom takvu odluku redovnog suda - bilo da je donesena u parničnom, bilo u izvršnom postupku - iz koje će moći zaključiti da li su ostvareni uslovi iz stava 2 člana 8 Evropske konvencije za miješanje javnih vlasti u apelanticino pravo na dom. S obzirom na to da osporena odluka ne predstavlja takvu odluku, Ustavni sud smatra apelanticine navode osnovanim.

4.5. AP 926/13³⁰

Postoji kršenje prava na dom iz člana II/3f) Ustava Bosne i Hercegovine i člana 8 Evropske konvencije, jer je miješanje u apelantičino pravo nezakonito, budući da joj je, kao faktičkom korisniku električne energije u smislu člana 75 stav 4 Zakona o svojinsko-pravnim odnosima, onemogućeno da uživa u korištenju svog „doma“ u smislu člana 8 Evropske konvencije.

Iz obrazloženja

Bitna svrha člana 8 Evropske konvencije je zaštita pojedinaca od arbitrarnih miješanja vlasti u njihova prava garantovana ovim članom³¹. „Dom“ je, prema praksi Evropskog suda, mjesto, fizički definisan prostor, gdje se razvija privatni i porodični život. Pojedinaac ima pravo na poštovanje svoga doma, što znači, kako je Evropski sud istakao, ne samo pravo na konkretni fizički prostor, nego i na mirno uživanje toga prostora. Stoga, povrede prava na poštovanje doma nisu ograničene samo na fizičko onemogućavanje u mirnom uživanju doma, kao što je npr. neovlašteni ulazak u dom neke osobe, nego uključuju i one koje nisu konkretne ili fizičke, kao što je buka, imisije, mirisi ili drugi oblici miješanja, kojima se osoba sprečava u uživanju u udobnosti svoga doma³².

Imajući u vidu navedene stavove Evropskog suda, Ustavni sud smatra da je u konkretnom slučaju nesporno je da porodična kuća u kojoj apelantica stanuje s maloljetnom djecom predstavlja njen „dom“ u smislu člana 8 Evropske konvencije. Takođe, nesporno je da osporena odluka Kantonalnog suda predstavlja miješanje u apelantičino pravo na mirno uživanje doma, budući da onemogućavanje daljnjeg korištenja struje koju je apelantica godinama koristila u kući u kojoj stanuje, onemogućava apelanticu da mirno uživa u svom domu s udobnostima koje su u savremenim uslovima uobičajene i koje su, sve do isključenja, bile dio njenog doma. S obzirom na navedeno, Ustavni sud je morao ispitati je li miješanje u ovo apelantičino pravo bilo u skladu sa stavom 2 člana 8 Evropske konvencije, odnosno je li bilo „predviđeno zakonom“ i je li bilo „neophodno u demokratskom društvu“, odnosno je li slijedilo neki od legitimnih ciljeva iz člana 8 stav 2 Evropske konvencije i je li uspostavljena pravična ravnoteža između miješanja i legitimnog cilja koji se želio postići³³.

U vezi s pitanjem je li miješanje bilo u skladu sa zakonom, Ustavni sud zapaža da je apelantica tužbom tražila posjedovnu zaštitu, tj. zaštitu od smetanja njenog posjeda porodične kuće i posjeda prava korištenja električne energije, u skladu s relevantnim odredbama Zakona o svojinsko-pravnim odnosima. Kantonalni sud je, međutim, u svojoj odluci, pravno pitanje smetanja posjeda riješio primjenom odredaba Opštih uslova za isporuku električne energije i Zakona o električnoj energiji. Pri tome, Kantonalni sud nije ni na koji način obrazložio zbog čega je smatrao da se u konkretnom slučaju pitanje smetanja posjeda ne treba rješavati primjenom Zakona o svojinsko-pravnim odnosima koji je jedini relevantan za ovakve situacije. U vezi s tim, Ustavni sud ukazuje da Kantonalni sud ničim nije doveo u pitanje činjenicu da je apelantica faktički posjednik porodične kuće i faktički posjednik prava korištenja električne energije kao „tehničke usluge“ u smislu člana 75 stav 1 i 4 Zakona o svojinsko-pravnim odnosima.

³⁰ Onemogućavanje daljnjeg korištenja struje koju je apelantica godinama koristila u kući u kojoj stanuje (<http://www.ustavnisud.ba/dokumenti/AP-926-13-563427.pdf>).

³¹ Vidi Evropski sud, *Kroon protiv Holandije*, presuda od 27. oktobra 1994. godine, serija A, br. 297-C i Ustavni sud, Odluka o dopustivosti i meritumu broj AP- 1100/04 od 17. novembra 2005. godine, tačka 24, objavljena u „Službenom glasniku BiH“ broj 22/06.

³² Vidi predmet *Hatton i dr. protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, presuda od 2. oktobra 2001. godine, aplikacija broj 36022/97, § 96, ECHR 2003-VIII.

³³ Vidi Evropski sud *Dudgeon protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, presuda od 22. januara 1981. godine, serija A, broj 45, tačka 43.

4.6. AP 2101/11 (nestale osobe)³⁴

Činjenica da ni nakon 17 godina od prestanka ratnih sukoba u Bosni i Hercegovini nadležne vlasti nisu apelantima dostavile informacije o sudbini članova njihovih porodica koji su nestali tokom rata u Bosni i Hercegovini, a što su, u smislu Zakona o nestalim licima, bili dužni da učine, a većina apelanata ne raspolaže informacijom da li je u vezi sa nestankom njihovih srodnika pokrenuta službena istraga, osim kada su to apelanti sami tražili, te da za sve to vrijeme niko od nadležnih organa vlasti nije kontaktirao sa apelantima, pri čemu su apelanti prepušteni da sami prikupljaju informacije o okolnostima nestanka najbližih srodnika, za Ustavni sud je sasvim dovoljno da zaključi da je u odnosu na apelante kao članove porodica nestalih lica povrijeđeno pravo na zabranu nehumanog postupka iz člana II/3b) Ustava Bosne i Hercegovine i člana 3 Evropske konvencije, kao i pravo na privatni i porodični život iz člana II/3f) Ustava Bosne i Hercegovine i člana 8 Evropske konvencije.

5. Zaključak

Član 8 štiti privatni život pojedinaca od arbitrarnog mešanja javnih vlasti i privatnih organizacija poput medija. Navedeno pravo pokriva četiri oblasti: privatni život, porodični život, dom i prepisku. Zbirni naziv za zaštitu prava na privatni i porodični život, nepovredivost doma i prepiske, kao i časti i ugleda pojedinca je pravo na privatnost (prava privatnosti). Član 8 nameće dvije vrste obaveza državama: "negativnu" obavezu da se uzdrže od miješanja u bilo koja od prava navedenih u članu 8 stav 1, osim ako nisu ispunjeni uslovi iz člana 8 stav 2 i "pozitivnu" obavezu da se preduzmu koraci u cilju zaštite privatnih života pojedinaca, posebno od mešanja od strane drugih.

Pravo na porodični život pravo je svih pojedinaca da poštuju svoj utvrđeni porodični život, te da imaju i održavaju porodične odnose. Promjena koncepta porodice zahtijeva subjektivno definisanje onoga što porodica podrazumijeva. Evropski sud je saopštio da kada razmišlja o tome šta predstavlja porodični odnos, sud „mora da uzme u obzir situaciju u društvu i promene u percepciji socijalnih, građanskih statusa i relacionih pitanja, uključujući činjenicu da ne postoji samo jedan način ili jedan izbor u sferi vođenja i života porodice ili privatnog života“. Uspostavljene porodične veze mogu biti prekinute

Posljednjih godina, Evropski sud, zadužen za primjenu Evropske konvencije, značajno je proširio zaštitni obim člana 8. Ovakav razvoj svojstven je samoj prirodi navedene odredbe: član 8 predstavlja prvo od kvalifikovanih prava Konvencije, čija glavna osobina je da njihova primjena zahtijeva nalaženje ravnoteže između zaštite ljudskih prava i polja slobodne procjene država ugovornica. Ovo polje može da bude prilično široko, posebno tamo gde ne postoji konsenzus na evropskom nivou o pitanjima od dubokog društvenog i kulturnog značaja, za koja se iz tog razloga države ugovornice smatraju najkompetentnijim da procjenjuju i odgovaraju na potrebe društva.

U članu 8 stav 2 Evropske konvencije predviđene su okolnosti u kojima može da dođe do miješanja javnih vlasti u privatni i porodični život pojedinaca. Prilikom donošenja odluke o tome koje mjere od strane države su skladu sa članom 8, države uživaju polje slobodne procjene. U smislu stava 2 člana 8 Evropske konvencije, mora se utvrditi opravdanost miješanja javne vlasti u apelantino pravo na poštovanje njenog doma odnosno da li je ono bilo u skladu sa zakonom. Miješanje koje je u skladu sa zakonom mora istovremeno biti i neophodna mjera u demokratskom društvu u svrhu postizanja zakonitih ciljeva iz stava 2 člana 8 Evropske konvencije. „Neophodno“ u ovom kontekstu znači da miješanje odgovara „pritiscima društvenih potreba“ i da postoji razumna relacija proporcionalnosti između miješanja i zakonitog cilja kojem se teži.

³⁴ <http://www.ustavnisud.ba/dokumenti/AP-2101-11-559962.pdf>

Pravo na porodični život uglavnom se odnosi na pravo pojedinca da stvori i održava svoje porodične odnose. Glavna oblast sukoba nastaje između sposobnosti država da kontrolišu ulazak i prebivalište unutar svojih granica, a uticaj ove kontrole ima preko prava pojedinca na porodični život. U okviru međunarodnog prava opšti princip smatra da država ima pravo da reguliše ulazak i boravak unutar sopstvene teritorije. Kada ova moć kontrole rezultira deportacijom pojedinca, to može izazvati kršenje prava pojedinca da ostane sa svojom porodicom. Mora se pogoditi balans između prava države da sprovede imigracione zakone i održava javni red i utiče na sprovođenje tih zakona koji će imati pravo na porodični život.

Pravo na brak tijesno je povezano sa pravom na porodični život, ali ta dva prava nisu identična. Pravo da se uđe u brak je izričito obezbijeđeno u svim instrumentima za ljudska prava, u suštini se obezbjeđuje da svi ljudi imaju pravo da se vjenčaju i pronađu porodicu.

LITERATURA

- Almeida, S., *The right to respect for (private and) family life in the case-law of the European Court of Human rights: the protection of new forms of family*, Temmuz, 2009.
- Alston P., *The United Nations and Human Rights (A Critical Appraisal)*, Clarendon Paperbacks, Oxford, 1995.
- Bakšić - Muftić J., *Sistem ljudskih prava*, "Magistrat", Sarajevo, 2002.
- Burchill, R., *The Right to Live Wherever You Want? The Right to Family Life following the UN Human Rights Committee's Decision in Winata*. Netherlands Quarterly of Human Rights, 21 (2), 2003.
- Cabrillac, R., Frisson, M. A., Revet, E.: *Droits et liberté fondamentaux*, Dalloz, 1996.
- Clements, L. et al., *European Human Rights: Taking a Case Under the Convention*, Sweet and Maxwell, London, 1999.
- Delbez, L., *Les principes generaux du droit international public*, Paris, Libraire Generale de droit et de Jurisprudence, 1964.
- Dimitrijević, V., Popović, D., Papić T., Petrović, V., *Međunarodno pravo ljudskih prava*, Beograd, 2006.
- Drzemczewski, A., *The right to respect for private and family life, home and correspondence*, Human Rights Files, Strasbourg 1984.
- Gomien, D. Kratak vodič kroz Evropsku konvenciju o ljudskim pravima, "Prometej", Beograd, 1994.
- Harris, D. J., Boule, M. O., Warbick, C., *Law of the European Convention on Human Rights*, Buteer Vorts, London, Dablin, Edinburg, 1995.
- Jacobs, F., White, R., *The European Convention on Human Rights*, Clarendon Press, Oxford, 1996.
- Jakšić, A., *Evropska konvencija o ljudskim pravima – komentar*, Beograd, 2006.
- Kempees, P., *A Systematic Guide to the Case - law of the European Court of Human Rights*, "Martinus Publishers", Haag, 1996.
- Leach, P., *Taking a Case to the European Court of Human Rights*, Oxford-New York, Oxford University Press, 2005.
- MacDonald R., Matcher, F., Petzold, H., *The European System for the Protection of Human Rights*, Martinus Nijhoff Publishers, 1993.
- Moreham, N.A. *The Right to Respect for Private Life in the European Convention on Human Rights: A Re-examination*, European Human Rights Law Review, 1/2008.
- Ovey, C., White, R., Jakobs, White, *The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2006.
- Palmer S., Smith, T.H., *Protecting the Right to Respect for Family Life*, in "Foreign, Cases", The Cambridge Law Journal 68(3), 2009.
- Paunović, M., Krivokapić, B., Krstić, I., *Međunarodna ljudska prava*, Beograd 2010.
- Pettiti, Louis-E. (ur.). *Convention européenne des droits de l'homme: Commentaire article par article*, Paris, Economica, 1999.
- Pradel, J., Konstens, G., *Droit pénal européen*, Paris, 2002.
- Reid, K., *A Practitioner's Guide to the European Convention on Human Rights*, London, Sweet&Maxwell, 2004.
- Roagna, I., *Zaštita prava na poštovanje privatnog i porodičnog života, u skladu sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima*, Priručnici Saveta Evrope za ljudska prava, Strasbourg 2012, 9; dostupno na: http://www.coe.int/t/dgi/hr-natimplement/Source/document%20ation/hb11_privatelife_bosnian.pdf.
- Sieghard, P., *The International Law of Human Rights*, Oxford, Clarendon Press, 1983;
- Simor, J., Emmerson, B. (ur.). *Human Rights Practice of the European Convention on Human Rights*, London, Sweet and Maxwell, 2000.
- Simović, M., Blagojević, M., Simović, V., *Međunarodno krivično pravo*. 2. izd. Istočno Sarajevo, Pravni fakultet, 2013.
- Simović, M., Jovašević, D., Mitrović, L., Simović, M., *Maloljetničko krivično pravo*, Banja Luka, Međunarodno udruženje naučnih radnika - AIS, 2015.

THE RIGHT TO PRIVATE AND FAMILY LIFE IN THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AND THE CONSTITUTIONAL COURT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

*Academician Miodrag N. Simović,
Judge of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, Full Professor of the Faculty of Law of the University of Banja Luka, Corresponding Member of the Academy of Sciences and Art of Bosnia and Herzegovina, Active Member of the European Academy of Sciences and Arts and Foreign Member of the Russian Academy of Natural Sciences*

*Prof. dr Milena Simovic,
Associate Professor at the Faculty of Security and Protection of an Independent University in Banja Luka*

*Prof. dr Vladimir M. Simović,
Prosecutor of the Prosecutor's Office of Bosnia and Herzegovina and Associate Professor at the Faculty of Security and Protection Independent University in Banja Luka and Faculty of Law University „Vitez“ Vitez*

Abstract: *The right to privacy includes the right to family life, home and correspondence, the right to marry and found a family, and the right to equality of spouses. When it comes to human rights of this nature, abstinence or negative obligations are actually required of the state. It is important that the right to privacy protects an individual's personal autonomy, regardless of whether this right is specified in other legal provisions. This right must be guaranteed under constitution so that there is a balance with other rights that may be restrictive.*

Private life expresses the right of a person to regulate his or her private life at his/her own will, to be protected from unwanted publicity, and to establish relations with other people at his/her discretion. It associates the privacy with public to the extent that this right is a condition of his/her own understanding of development and affirmation of his own personality and the personality of those who surround him directly. This right, understood as protection against unwanted publicity, often conflicts with the freedom of press. These two goods, privacy and freedom of press, should be balanced by a clause on the legitimate interest of public that the press has the right to explain everything in the public interest, without violating privacy. When such rights arise, the advantage is given to the power of the one with a constitutional guarantee.

The European Court of Human Rights, taking into account social and legislative changes in the countries signatories to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, extended the concept of family life beyond the scope of formal relations, i.e. the concept of de iure family life, so that the concept of family life, within the meaning of Article 8 of this Convention is, in fact, de facto family life. Therefore, today, the concept of family life includes: exercising parental rights; guardianship and giving a child for adoption.

In a number of occasions, the European Court has stated in its case law that the concept „family life“ in Article 8 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms is not limited only to families based on marriage and may include other de facto relationships. In deciding whether a relationship can be said to be “family life”, a number of factors may be relevant, including whether a couple lives together, duration of their relationship, and whether they have shown affection for each other by giving birth to children or otherwise.

Key words: *privacy, family life, Constitution of Bosnia and Herzegovina, Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, European Court of Human Rights.*

SVAKODNEVNI ŽIVOT U CRNOGORSKIM PORODICAMA

Akademik prof. dr Borislav Đukanović, Univerzitet Donja Gorica, Podgorica

Mr Svetlana Duković, UDG, Podgorica

Apstrakt: Polazna teorijska osnova ove studije je Burdijeova teorija. U istraživanju su obuhvaćena sljedeća područja porodičnog života: distribucija porodičnih uloga i autoriteta, bračno- porodični sukobi, povezanost porodica sa socijalnim okruženjem, i zadovoljstvo porodičnim životom.

Postavljena su dva osnovna cilja istraživanja:

- opisati funkcionisanja crnogorskih porodica u navedenih pet područja svakodnevnog života;
- ispitati povezanost funkcionisanja crnogorskih porodica u navedenih pet područja sa od klasno –slojnom pripadnošću

Slučajni stratifikovani uzorak za ovo istraživanje čini 805 ispitanika iz Sjevernog, Centralnog, Južnog regiona i Podgorice. U prvom stepenu su birane opštine, u drugom biračka mesta a nu trećem sa svakog biračkog mesta ispitanici.

Za potrebe ovog istraživanja konstruisan je posebni upitnik. Svi ispitanici su prema slojno – klasnoj pripadnosti svrstani u osam slojeva: viši sloj, stručnjaci, sitni privatnici i samozaposleni, službenici i tehničari, kv i vkv radnici, nk i pkv radnici, poljoprivrednici i pripadnici potklase. Zbog vrlo slabog odziva srednjih, a pogotovu krupnih preduzetnika, u istraživanje nijesu uključeni ovi slojevi.

Rezultati istraživanja ukazuju da je u svakodnevnom životu crnogorskih porodica došlo do značajnih promena, prvenstveno u porodičnom odlučivanju. Žene i dalje obavljaju najveći deo porodičnih poslova, Promene u toj oblasti svakodnevnog života su manje nego u porodičnom odlučivanju u kome muškarci nisu uvek dominantni. Štaviše, najvažnija promjena u svakodnevnom životu porodica je u sferi odlučivanja gdje ženski članovi porodice dobijaju osetno veća prava, a u „nižim“ socijalnim slojevima i stariji ženski srodnici muževa, naročito babe, što predstavlja svojevrsni kulturološki anahronizam, obzirom na crnogorsko patrijahalno nasleđe.

Odnosi u crnogorskim porodicama su vrlo konfliktni i uslovljeni su gubitkom dominantnih pozicija muškaraca u porodicama. Posebno su izraženi sukobi oko sticanja i trošenja finansijskih sredstava, stambenih problema i nesaglasnosti roditelja u metodama vaspitanja dece.

Posebno je važno naglasiti da postoje vrlo značajne klasno-slojne razlike u svim navedenim područjima svakodnevnog života crnogorskih porodica, naročito u proceni zadovoljstva roditelja svakodnevnom životom, što je u skladu sa Burdijeovim teorijskim nasleđem.

Ključne reči: svakodnevni život, porodica, Burdije

Uvod

Ovo istraživanje svakodnevnog života crnogorskih porodica prvenstveno ima eksplorativni karakter. Ipak ono polazi od eksplicitno razvijene Burdijeove teorijske osnove (3,7,8,9,14,19,21,24,25). Kao što ćemo videti, rezultati ovog istraživanja najviše idu u prilog Burdijeovoj teoriji, koja nam se u teorijsko saznanom pogledu pokazala kao najplodnija (1,2,3, 4, 6, 10, 11,12,13,15, 16, 17, 18, 20, 22, 23,26)

Predmet studije su pet oblasti svakodnevnog života crnogorskih porodica: distribucija svakodnevnih porodičnih poslova, donošenje porodičnih odluka, sukobi u porodici, socijalna mreža i zadovoljstvo supružnika porodičnim životom.

Uzorak

Slučajni stratifikovani uzorak za ovo istraživanje čini 805 ispitanika iz Sjevernog, Centralnog, Južnog regiona i Podgorice. U prvom stepenu su birane opštine, u drugom biračka mesta a u trećem sa svakog biračkog mesta ispitanici.

Instrument istraživanja i metod

Ovim istraživanjem obuhvaćene su različite oblasti svakodnevnog života, a ovom prilikom izabrali smo porodični život. Pored osnovnih socijalno-demografskih i socijalno-ekonomskih obeležja ispitanika baterijom pitanja sa odgovorima u nominalnoj, binarnoj, ordinalnoj ili intervalnoj formi tražene su informacije o tome ko u porodici i koliko često obavlja porodične poslove, ko učestvuje u donošenju važnih porodičnih odluka, postavljena su pitanja o zastupljenosti, intezitetu i razlozima porodičnih sukoba, motivima uspostavljanja socijalnih veza članova porodice sa užim i širim socijalnim okruženjem i zadovoljstvu supružnika porodičnim životom.

Podaci su obrađeni u programu SPSS. Pored deskriptivnih statistika korišćeni su još neparametrijski.

Rezultati istraživanja

Porodični poslovi

Tabela 1. Podela poslova među članovima porodice

	Kuvanje		Pranje sudova		Čišćenje		Peglanje		Briga o maloj djeci		Kontrola školskih obaveza.	
Članovi domaćin.	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Supruga	445	55,9	425	53,3	405	50,8	425	53,5	271	49,2	260	47,5
Suprug	60	7,5	60	7,5	61	7,7	60	7,6	43	7,8	60	11,0
Ćerka	33	4,1	59	7,4	67	8,4	55	6,9	22	4,0	19	3,5
Baka	25	3,1	19	2,4	17	2,1	15	1,9	8	1,5	9	1,6
Deka	-	-	2	0,3	-	-	3	0,4	-	-	1	0,2
Drugi ženski član	84	10,6	82	10,3	86	10,8	82	10,3	1	0,2	32	5,9
Drugi muški član	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,2	2	0,4
Plaćena pomoć	6	0,8	6	0,8	9	1,1	8	1,0	6	1,1	4	0,7

Svi zajedno	64 8,0	68 8,5	76 9,5	57 7,2	87 15,8	76 13,9
Svako za sebe	15 1,9	17 2,1	20 2,5	31 3,9	4 0,7	17 3,1
Ostalo	52 6,5	55 6,9	53 6,6	53 6,7	63 11,4	63 11,5
Ukupno:	796 100,0	797 100,0	797 100,0	794 100,0	551 100,0 (68,4%)	547 100 (68%)
Nepoznato	9 1,1	8 1,1	8 1,0	11 1,4	254 31,6	258 32%
Ukupno:	805 100,0	805 100,0	805 100,0	805 100,0	805 100,0	805 100

U tabeli 1. zapaža se da žene obavljaju oko 50% svih kućnih poslova, a ćerke i drugi ženski članovi još između 15 i 20%, dok muškarci obavljaju tek nešto preko 7%. Porodični poslovi su još izrazito ženski, jer “svi zajedno” čine tek između 8 i 9%. Zanimljivo je istaći da stepen učešća u kućnim poslovima znatno preuveličavaju muševci nego žene. Zanimljivo je da pored supruga u podizanju i vaspitanju dece u višim slojevima pored majki učestvuju i ćerke, a u nižim slojevima još i stariji ženski članovi porodice.

Tabela 2. Donošenje odluka o važnim porodičnim poslovima

Članovi domać.	Preured. stambenog prostora	Podela prostora	Način ko- rišćenja prostora	Način provođenja godišnjeg odmora	Školova- nje dece	Dodatne aktivnosti dece
	N %	N %	N %	N %	N %	N %
Supruga	375 47,2	347 44,0	351 43,6	316 41,5	243 39,7	244 40,6
Suprug	218 27,5	222 28,1	219 27,2	232 30,5	186 30,4	182 30,3
Ćerka	40 5,0	37 4,7	34 4,2	31 4,1	29 4,7	31 5,2
Sin	8 1,0	6 0,8	8 1,0	1 0,1	3 0,5	4 0,7
Baka	46 5,8	52 6,6	51 6,3	36 4,7	42 6,9	39 6,5
Deka	3 0,4	3 0,4	--	3 0,4	3 0,5	3 0,5
Drugi ženski član	17 2,1	11 1,4	14 1,7	2 0,3	3 0,5	3 0,5
Drugi muški član	5 0,6	5 0,6	1 0,1	2 0,3	1 0,2	1 0,2
Plaćena pomoć	-	-	-	-	-	1 0,1
Svi zajedno	72 9,1	91 11,5	97 12,0	117 15,4	97 15,8	77 12,8
Svako za sebe	4 0,5	9 1,1	10 1,2	14 1,8	2 0,3	13 2,2
Ostalo	6 0,8	6 0,8	7 0,9	6 0,8	3 0,5	3 0,5
Ukupno:	794 98,6	789 98,0	792 98,4	761 94,5	612 76,0	601 74,7
Nepoznato	11 1,4	16 2,0	13 1,6	45 5,6	193 24,0	204 25,3
Ukupno:	805 100,0	805 100,0	805 100,0	805 100,0	805 100,0	805 100,0

Porodično odlučivanje

Dok supruge u 50% slučajeva dominiraju u obavljanju porodičnih poslova, u donošenju važnih porodičnih odluka učestvuju sa 40%. Iako se crnogorske porodice ne približavaju egalitarnom modelu distribucije porodičnih uloga i autorteta, jer muškarci u obavljanju porodičnih uloga učestvuju sa 8% a u donošenju

važnih porodičnih odluka sa 30% (skoro četverostruko više) ipak žene u crnogorskim porodicama stiču osetno veći autoritet nego što su ga ikada ranije imale. To je najpozitivnija promena ne samo u crnogorskim porodicama nego u crnogorskom društvu uopšte. Međutim, derivati jednog patrijahalnog nasleđa još uvek su jaki u crnogorskim porodicama, što se najbolje vidi po tome da muškarci skoro četiri puta češće učestvuju u donošenju važnih porodičnih odluka nego u obavljanju porodičnih poslova, a žene za petinu manje. Slične tendencije uočavaju se i kada je reč o ćerkama i naročito drugim ženskim članovima domaćinstva (videti tabele 1. i 2.). Doduše, uočljiva je i jedna sasvim neočekivana suprotna tendencija; babe (načešće majke muževa) skoro tri puta češće dominiraju u donošenju važnih porodičnih odluka nego u obavljanju porodičnih poslova. One relativno najčešće učestvuju u donošenju najvažnijih porodičnih odluka kao što su školovanje i sticanje posebnih znanja i veština dece. Nesumnjivo da su ovi anahroni matrijahalni obrasci odlučivanja, inače relativno rasprostranjeni u svim slojevima crnogorskog društva (naročito u nižim) svojevrzni načini manifestovanja pseudopatrijahalnosti u kojima je starost jedna od značajnih vertikala. Bilo bi pogrešno svesti ih na pseudopatrijahalne derivate porodičnog života jer se u osnovi ovih anahronih obrazaca nalaze se jake edipalne veze, posebno izražene u crnogorskom etnopsihološkom nasleđu.

Porodični sukobi

U ovom istraživanju nastojao sam da opišem pojavne oblike i intezitet sukoba u crnogorskim porodicama. Zabrinjavajuće je da su u 80% crnogorskih porodica prisutni sukobi u različitim pojavnim oblicima.

Tabela 3. Sukobi između članova porodice i sukobi porodice sa rodbinom

Redni broj	Sukobi među članovima porodice i rodbine	N	%
1.	Sukobi između supružnika	304	37,7
2.	Sukobi između roditelja i dece	320	39,8
3.	Sukobi između roditelja i njihovih roditelja	32	4,0
4.	Ostalo (sukobi sa rodbinom, komšijama i sl.)	43	5,3
5.	Nepoznato:	106	13,2
6.	Ukupno:	805	100,0

Sukobi različitog inteziteta prvenstveno među članovima porodica prisutni su u blizu četiri petine slučajeva. Iako u mnogo manjoj meri prisutni su i sukobi supružnika sa roditeljima i rodbinom (videti tabelu 3.). Praktično, osim 106 (13,2%) ispitanika koji iz različitih razloga (najčešće zbog socijalnog stida) nisu želeli da daju odgovore na ovo pitanje, sukobi u različitim oblicima i intezitetu su sveprisutni u crnogorskim porodicama.

Intezitet sukoba je značajno izraženiji u nižim društvenim slojevima nego u višim ($X^2=58,739$; $df=21$, $p<0,000$). Od ispitanika je traženo da rangiraju najčešće uzroke sukoba. U prvom i drugom rangu najčešći razlozi sukoba vezani su za lošu finansijsku situaciju i nesaglasnost supružnika oko distribucije porodičnog budžeta. Ovi sukobi su prosečno trostruko češći od svih ostalih. U donjim društvenim slojevima ova vrsta sukoba je apsolutno dominantna, dok u višim slojevima sukobi se relativno najčešće javljaju oko neusaglašenosti supružnika u raspodeli porodičnih poslova. Najzad, supružnici koji pripadaju vladajućoj nomenklaturi najčešće se sukobljavaju sa decom oko vrste i visine obrazovnih postignuća dece, pri čemu naročito očevi deci nameću vrlo visoke obrazovne –profesionalne standarde, često suprotne željama dece. To su u porodicama nomenklature i relativno cesti razlozi sukoba među supružnicima.

Socijalna podrška i pomoć bliskih osoba van porodice

Socijalna podrška i pomoć bliskih osoba u kriznim životnim situacijama vrlo je jaka u tradicionalnim društvima, čime se u takvim društvima osetno ublažavaju stresni događaji i moguća dezintegracija ličnosti, a pojedinac u znak podrške još intenzivnije vezuje za socijalnu grupu. Za koje krizne situacije članovi crnogorskih porodica najčešće traže pomoć?

Tabela 4. Tri situacije u životu (po redosledu značaja) u kojima je najvažnije poznanstvo drugih ljudi

	T r i		s i t		u a c i		j e	
	Nalaženje redovnog, dodatnog i bolje plaćenog posla		Druženje u slobodnom vremenu		Pružanje saveta i podrške		Regulisanje različitih administrativnih poslova	
Rang	N	%	N	%	N	%	N	%
Prvi rang	221	27,9	27	4,6	65	11,0	-	
Drugi rang	-	-	109	13,7	140	17,7	95	12,0
Treći rang	-	-	135	17,1	102	12,9	107	13,6

Koliko god da je u prvom rangu očekivano da je na prvom mestu poznanstvo sa pravim ljudima zbog pronalaženja redovnog, dodatnog i bolje plaćenog posla, toliko je neočekivano da se na drugom mestu u prvom rangu javilo druženje u slobodnom vremenu, a u drugom i trećem rangu druženje je izbilo na prvo mesto (tabela 4.). Takođe je dosta neočekivano da se na trećem mestu u prvom rangu, a na drugom mestu u drugom i trećem rangu javilo pružanje savjeta i podrške. Ova dva izbora su komplementarna; pružanje saveta i podrške treba očekivati od bliskih osoba van porodice u opuštenoj atmosferi, kakvu pruža slobodno vreme.

Ovaj nalaz je veoma značajan ne samo iz teorijskih, nego još više iz praktičnih razloga jer ukazuje da bi se brojni egzistencijalni i, kao što ćemo videti, profesionalni problemi stanovništva lakše podnosili kada bi se pojedinci osećali manje socijalno izolovani, bespomoćni i otuđeni. Crnogorsko društvo karakterisalo se brojnim i sadržajnim socijalnim vezama (prijateljskim, komšijskim, rodbinskim, bratstveničkim i dr.) koje su se osnaživale o brojnim povremenim manifestacijama društvenosti, koje su u periodu tranzicije očigledno oslabljene ili pokidane. Novi neoliberalni kapitalistički obrasci su brojnim tradicionalnim manifestacijama društvenosti u Crnoj Gori strani, daleki, neprepoznatljivi i neprihvatljivi i za stanovništvo bolni. +Iako nevidljivi i neprepoznatljivi na bihevioralnom planu, ti sukobi starih i novih kulturoloških obrazaca značajno duže traju od ekonomskih i, dugoročno posmatrajući, imaće veću cenu i od ekonomske tranzicije. Očigledno je da su se društva, koja su uspela da povežu tradicionalne i neoliberalne društvene obrasce, kao što su istočnoazijska, bolje prilagodila globalističkim procesima, što se za društva Zapadnog Balkana ne može reći, a naročito ne za crnogorsko.

Posebna znanja i veštine dece do 15 godina

Socijalizacija dece preadolescentnog uzrasta za sticanje posebnih znanja i veština obogaćuje njihov svakodnevni život i kvalitet porodičnog života u celini, doprinosi boljem korišćenju potencijala ličnosti, jača samopouzdanje i doprinosi osnaživanju ličnosti za kasniju profesionalnu kompeticiju.

Ovom prilikom izdvojeno je pet oblasti u kojima mladi najčešće stiču posebna znanja i veštine (videti pitanje 41., prilog na kraju rada). Frekvencije i procenti prikazani su u tabeli 15.)

Tabela 5. Posebna znanja i veštine dece mlađe od 15 godina

	Da		Ne		Nema dece mlađe od 15 godina		Ukupno:		Nepoznato		Ukupno:	
Znanja i veštine	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Strani jezik	155	19,3	92	11,4	523	65,0	770	95,7	35	4,3	805	100,0
Muzika i druge umetnosti	83	10,3	162	20,1	525	65,2	770	95,7	35	4,3	805	100,0
Računarstvo	88	10,9	156	19,4	525	65,2	769	95,5	36	4,5	805	100,0
Tehnička znanja i veštine	60	7,5	183	22,7	525	65,2	768	95,4	37	4,6	805	100,0
Sport	134	16,6	112	13,9	523	65,0	769	95,5	36	4,5	805	100,0

Od dece koja su mlađa od 15 godina veliki procenat stiče posebna znanja i veštine; prema očekivanju najviše iz učenja stranog jezika (skoro dve trećine) a u sportu preko polovine, dok ostala znanja i veštine stiču oko trećine dece koja su mlađa od 15 godina. (tabela 5.).

Suprotno očekivanju, nisu nađene značajnije razlike među slojevima i obrazovnim nivoima u pogledu promocije dece za sticanje posebnih znanja i veština. Izuzetak je srednji sloj službenika i tehničara koji znatno češće nego ostali slojevi nastoje da im deca steknu posebna znanja i veštine čime nastoje da im u životnoj utakmici povećaju šanse da deca preskoče ambivalentnu srednju poziciju i uspnu se na viši stepen socijalne stratifikacije od roditelja.

Rezultati našeg istraživanja, koje zbog ograničenosti prostora ovde ne možemo prikazati, pokazuju da viši slojevi imaju već obezbeđene kanale uspona uz socijalnu lestvicu (partijske i nepotističke veze gornjih slojeva) a pripadnici nižih slojeva su u tom pogledu sasvim obeshrabreni. Iz tih razloga pripadnici nomenklature smatraju da im sticanje posebnih znanja i veština za socijalnu promociju nije naročito značajno, dok pripadnici nižih slojeva ta sticanja smatraju važnim ali jednostavno nemaju niti ekonomskog, niti socijalnog, niti kulturnog kapitala da svojoj deci omoguće sticanje posebnih znanja i veština.

Ocena uspešnosti porodičnog funkcionisanja u različitim sferama

Petostepenom intervalnom skalom obuhvaćeno je deset najvažnijih oblasti porodičnog života.

Tabela 6. Korelacije između slojne pripadnosti i deset aktivnosti i pojava porodičnog života

Red. br.	Varijable	Ro	Znač.
01	Odnosi među članovima porodice	-0,125+	P<0,000
02	Stambena situacija	-0,118	P<0,001
03	Finansijska situacija	-0,240,	P<0,000
04	Otvorenost, bliskost među članovima porodice	-0,127	P<0,000
05	Povezanost, solidarnost	-0,158	P<0,000
06	Usklađenost roditelja u metodima vaspitanja dece	-0,165	P<0,000
07	Zajednička interesovanja roditelja	-0,112	P<0,002
08	Povezanost članova porodice sa rodbinom	0,009	P<0,780
09	Povezanost članova porodice sa prijateljima	0,386	P<0,096
10	Zdravstveno stanje članova porodice	-0,093	P<0,008

Iz tabele 6. vidi se da sa porastom sloja na lestvici socijalne stratifikacije raste zadovoljstvo ispitanika u svim ključnim oblastima porodičnog života, izuzev kada je reč o povezanosti članova porodice sa rodbinom i povezanost članova porodice sa prijateljima. U ove dve oblasti nisu utvrđene statistički značajne razlike.* Korelacije su relativno visoke, a relativno najmanje su kada je reč o zdravstvenom stanju članova porodice, iako su još uvek značajne. Ovi rezultati su najubedljivija potvrda Burdijeovog teorijskog koncepta da slojna pripadnost najznačajnije utiče na rast ekonomskog, socijalnog i kulturnog kapitala njegovih pripadnika (2, 3, 8, 12, 16, 21, 24, 11).

+Negativni predznaci su posledica obrnutog skorovanja.

Kao daleko najnegativniju pojavu ispitanici percipiraju lošu finansijsku situaciju koja se pojavljuje na prvom mestu u prvom i drugom rangu, a kao treća u trećem rangu. Zatim sledi stambena situacija koja se pojavljuje kao druga u prvom i drugom rangu (tabela 6.).

Tabela 6. Tri ranga najnegativnijih aktivnosti i pojava u porodičnom životu

	Oblast porodičnog života	N	Validni procenat
Prvi	1.Finansijska situacija	181	24,9
rang	2.Stambena situacija	129	17,7
	3.Zdavstveno stanje	112	15,4
Drugi	1.Finansijska situacija	189	26,3
rang	2.Stambena situacija	101	14,0
	3. Zajednička interesovanja roditelja		10,6

	3a. Povezanost članova porodice sa rodbinom	76	10,6
		76	
Treći	1.Povezanost članova porodice sa rodbinom	99	14,1
rang	2.Zdravstveno stanje članova porodice	93	13,3
	3. Finansijska situacija	90	12,9

Zanimljivo je istaći da se posle zdravstvenog stanja kao najnegativnija pojava javlja povezanost članova porodice sa rodbinom. Ona ukazuje na dve važne činjenice; prva je da su odnosi porodica ispitanika sa rodbinom često poremećeni i druga da se ta poremećenost očigledno teško doživljava (u tečem rang u dolazi čak na prvo mesto) između ostalog i zato što ti poremećaji imaju hroničan tok. Iz tabele 6. vidi se da oni dolaze odmah poslije brige o zdravstvenom stanju porodice.

Diskusija i zaključci

Generalno, svakodnevni život crnogorskih porodica karakteriše se sukobima, prvenstveno između članova porodica, a u izvesnoj meri i između porodica i bliskih rođaka i suseda. Uzroke sukoba treba tražiti u podeljenosti crnogorskog društva po različitim osnovama, a naročito u socijalnoj stratifikaciji. Najznačajnija podela, koja u velikoj meri generiše i produbljuje ostale podele je podela na malobrojnije više društvene slojeve (stručnjaci, privatnici i pripadnici nomenklature) koji raspolažu najvećim delom ekonomskih resursa, socijalnog i kulturnog kapitala i radničkih, poljoprivrednih i pauperizovanih društvenih slojeva bez jasnog sociološkog identiteta, kojima svaki od tih oblika kapitala nedostaje ili ga nemaju u dovoljnoj meri da bi obezbedili puku unutargeneracijsku reprodukciju, naročito kada je reč o radničkim slojevima (27). Ova podeljenost generiše i produbljuje sve ostale sukobe, uključujući i one koji proističu iz anahronih kulturoloških obrazaca i koji nisu direktno izazvani ovom dominantnom podelom. Nije zato nimalo slučajno da su najdublji i najrašireniji sukobi u crnogorskim porodicama oni koji proističu iz loše ekonomske i stambene situacije i koji zahvataju sve najbrojnije donje slojeve crnogorskog društva. Ne treba zaboraviti da su glavni uzroci današnjeg stanja u velikoj ekonomskoj i socijalnoj krizi iz devedesetih godina XX veka, što se može generalisati i na većinu društava Zapadnog Balkana, ali pre svega na crnogorsko. Postavlja se pitanje, zašto prvenstveno na crnogorsko?! Dok se u svim državama Zapadnog Balkana odvijala tranzicija iz socijalističkog u kapitalističko, doduše u nekima dosta usporena i neusklađena, u crnogorskom je ostala blokirana ostankom na vlasti iste nomenklature tri decenije. Suprotno proklamovanim načelima jačanja pravne države, tržišnih mehanizama i demokratskih procesa, nomenklatura je storila i učvrstila autoritarni sistem vlasti, monopolisano tržište, učinila institucije slabim, onemogućila razvoj demokratskih kapaciteta i ljudskih prava. Sve je to za posledicu imalo gomilanje ekonomskih resursa, a dobrim delom socijalnog i kulturnog kapitala u rukama pripadnika nomenklature i užeg kruga ljudi povezanih neformalnim i nepotističkim vezama. Oštra podeljenost društva na mnogo brojnije pauperizovane društvene slojeve i uže oligarhijske grupe koje nastoje da autoritarnim sistemom održe političku i ekonomsku dominaciju, reperkutuje se i dubokom podeljenošću građana u sferi kolektivne i individualne svesti (28,29). U sferi vrednosnih preferencija, koje najbolje reprezentuju strukturu društvene svesti, ta podeljenost je bila izrazito naglašena: uporedo sa građanskim vrednosnim preferencijama egzistirali su čvršće strukturisani autoritarni vrednosni obrasci (28). Istraživanja posle gotovo dve decenije samo su potvrdila ovaj jaz u vrlo sličnom obimu i intenzitetu. Štaviše, u nekim aspektima ovaj jaz je bio i produbljen (30, 31). Taj jaz u društvenoj svesti, uslovljen blokiranom transformacijom crnogorskog društva sa osnovnim ciljem da vladajuća nomenklatura očuva i poveća svoje bogatstvo, uslovlila je vrednosno – normativnu disonancu u svesti većine crnogorskog stanovništva

koja se karakteriše neusklađenosti i sukobom između ranije usvojenih kolektivističkih obrazaca socijalističkog društva i novih „kvaziliberalnih“ koje proklamuje nomenklatura, između „zvanično proklamovane“ vladavine prava, građanskih sloboda, slobodnog tržišta i realne dominacije autoritarnih obrazaca vlasti, ekonomskih i političkih monopola, slabih institucija i slabe vladavine prava. U svesti prosečnog građanina višedecenijsko trajanje takve blokade stvara vrednosnu konfuziju, stanja apatije, depresije i anomalije zbog dominantnog osećanja besperspektivnosti i bezizlaznosti. Gubitkom samopoštovanja, kao osnovnog stuba ličnog integriteta i psihološke stabilnosti, takvi građani lako su dostupni svim oblicima manipulacije vladajuće nomenklatore u cilju očuvanja stečenih privilegija. Ono što je važno istaći je da se ta vrednosna konfuzija nastoji „razrešiti“ u različitim pojavnim oblicima konflikata jednako između supružnika, kao i između supružnika i dece, a da tih anomičnih stanja svesti i njihovog najvažnijeg uticaja na aktuelne povode porodičnih sukoba u najvećem broju slučajeva članovi porodice uopšte nisu svesni. Taj nedostatak svesti o ovoj vezi čini sadržaj konflikata iracionalnijim, intenzivnijim i dugotrajnijim. Kvalitativna analiza našeg istraživanja je pokazala da se ispitanici osećaju posebno pogođenim siromašenjem društvenih veza i sukobima sa roditeljima (naglašen intergeneracijski sukob) a zatim sa bliskom rodbinom, prijateljima i susedima prema kojima gaje neprijateljska osećanja bez ikakvog realnog povoda. Kao posledice toga razvijaju se snažna osećanja krivice jer im je istovremeno očajnički potrebna pomoć i podrška drugih , a krivica generiše depresivna stanja i raspoloženja u dugom vremenskom trajanju. Circulus vitiosus ovih anomično – depresivnih stanja gotovo je nemoguće prekinuti, a on u značajnoj meri smanjuje radne i kreativne potencijale ličnosti i naročito, racionalno, kritičko prosuđivanja pojedinca prema drugim članovima porodice i društva uopšte.

Trodecenijska kumulativna društvena kriza imala je i značajne pozitivne posledice na porodični život – veoma je ekonomski, psihološki i socijalno osnažila žene iz nižih, a manjim delom iz srednjih socijalnih slojeva. One su preuzele značajne ekonomske uloge u porodici i mnogo aktivnije učestvovala u porodičnom odlučivanju. Razvlašćeni muškarci nisu to ćutke prihvatili, tako da je borba za povratak izgubljenih pozicija i porodičnog autoriteta jedan od važnih aspekata bračnih sukoba u crnogorskim porodicama. Jedan od čestih obrazaca kako supruge „razrešavaju“ ovaj sukob je simboličko naglašavanje muževljevog autoriteta i muške časti u vanporodičnom okruženju, da bi unutar porodice zadržale novostečene pozicije bez ozbiljnijih protivljenja muževa. Slične igre u porodici odigravaju i drugi ženski članovi, a naročito majke, što je pored ovih simboličkih igara znatno pojačano i edipalnim vezama koje osnažuju jedan poseban oblik anahronog matrijahata naročito u nižim slojevima crnogorskog društva. Iako se na prvi pogled stiče utisak da su ovo relativno nezavisni anahroni kulturološki sadržaji, nezavisni od aktuelnih društvenih zbivanja, u svakodnevnom životu nižih slojeva situacija je ipak drugačija. Pod kumulativnom krizom niži slojevi razvijaju jednu odbrambenu strategiju koja afirmiše kolektivističke obrasce u raspodeli porodičnih poslova i odlučivanju, pri čemu se mišljenja najstarijih posebno cene, a u tim porodicama to su najčešće majke ispitanika. Tu se plodno povezuju neki pseudopatrijahalni i matrijahalni kulturološki obrasci, osnaženi manifestnim, a češće latentnim edipalnim vezama između majki i sinova.

Možemo zaključiti da razlike među slojevima u našem istraživanju visoko pozitivno koreliraju sa porastom ekonomskog, socijalnog i kulturnog kapitala i njihovom konvergencijom. Videli smo da pokazatelji ekonomskog kapitala (materijalna dobra, novac, potrošnja) najuočljivije razdvajaju više od nižih slojeva, a zatim socijalni kapital (mnogo bolje formalne i neformalne veze prema ličnostima i institucijama koji imaju veliku društvenu moć i ugled) i na kraju kulturni kapital (veći stepen školske sprema, te posebna znanja i veštine koji su važni u dobijanju i zadržavanju dobrih poslova na tržištu rada) (11,12,16, 17, 18, 20, 21).Međutim, kada je reč o kulturnom kapitalu izvesnu neodređenost i konfuzija (naročito u vrednosnim preferencijama ispitanika) teže je objasniti Burdijeovim teorijskim stavovima, ukoliko se ne uzme u obzir šira kulturno-istorijska pozadina crnogorskog društva.

Literatura:

- Bennett, T., M. Savage, E.B. Silva, A. Warde, Gayo-Cal, M. and Wright, D. (2009). *Culture, Class, Distinction*. London: Routledge
- Bourdieu P (1986.) The forms of capital. In: Richardson J (ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York, NY: Greenwood, 241–58.
- Bourdieu P (1990) *In Other Words: Essays towards a Reflexive Sociology*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Bourdieu P (1997) *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity.
- Bourdieu P (1998) The myth of globalization and the European welfare state. In: Bourdieu *Acts of Resistance*. Cambridge: Polity, 29–44.
- Bourdieu, P. (1979): „Les trois états du capital culturel—, *Actes de la recherche en*
- Bourdieu, P. (1981): „Men and machines—, u: Karen Knorr-Cetina and Aaron Cicourel (eds.), *Advances in Social Theory and Methodology: Toward an integration of micro- and macro-sociologies*, Boston: Routledge and Kegan Paul, str. 304–317.
- Bourdieu, P. (1987) What makes a social class. *Berkeley Journal of Sociology* 32: 1–18.
- Bourdieu, P. (1991). “First Lecture. Social Space and Symbolic Space: Introduction to a Japanese Reading of Distinction.” *Poetics Today* 12:627–38.
- Bourdieu, P. (1996): „Understanding||, *Theory, Culture & Society* 13 (2): 17–37.
- Bourdieu, P. (2003): „La fabrique de l’habitus économique, *Actes de la recherche*
- Bourdieu, P. (2005): *The Social Structures of the Economy*, Cambridge, Malden: Polity Press.
- Bourdieu, P. et Loïc Wacquant (1998): „Sur les ruses de la raison impérialiste—*Actes de la recherche en sciences sociales* 121 (2): 109–118.
- Bourdieu, P.(2001): *Langage et pouvoir symbolique*, Paris: Seuil.
- Bourdieu, P., Loïc J.D. Wacquant and Samar Farage (1994): „Genesis and Structure of the Bureaucratic Field—, *Sociological Theory* 12 (1): 1–18.
- Burdije, P. (1999): *Signalna svetla: prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Beograd: Zavod za udbenike.
- Burdije, P. (2013): Distinkcija.Društvena kritika suda.CID, Podgorica.
- Burdije, P. i Paseron, Ž.K. (2012): „Reprodukcija u obrazovanju, društvu i kulturi—, *Reč* 82/28: 67–121.
- Coleman, J. (1988) ‘Social Capital in the Creation of Human Capital’,*American Journal of Sociology* (supplement) 94: 95–120.
- Đukanović, B., Bešić, M.: *Svjetovi vrijednosti.Preobražaj društvene svijesti u Crnoj Gori*. «CID» i «SoCen», Podgorica, 2000., str. 336.
- Đukanović, B., Kuzmanović, B., Lazić, M., Bešić, M.: *Nacija i država. Istraživanje nacionalne svijesti i stanovišta o državi u Crnoj Gori*. «CID», «SoCen», Podgorica, 2001., str. 366.
- Đukanović, B.: Vrijednosne preferencije socijalnih slojeva. U: Vukčević, D. i sar.: Sociološki presjek crnogorskog društva, CANU, Podgorica, 2018.,str. 251-267.
- en sciences sociales* 150 (1): 79–90.
- Holt, D.. (1998). “Does Cultural Capital Structure American Consumption?” *Journal of Consumer Research* 25:1–25.
- Kane, D.. (2003). “Distinction Worldwide? Bourdieu’s Theory of Taste in International Context.” *Poetics* 31:403–421.
- Katz-Gerro, T. (2002). “Highbrow Cultural Consumption and Class Distinction in Italy, Israel, West Germany, Sweden, and the United States.” *Social Forces* 81:207–229.
- Lazić, M. (2018): *Društvena pokretljivost*. U: Vukčević, D. i sar.: Sociološki presek crnogorskog društva. CANU, Podgorica, str.13-55.

- Lazić, M.: *Promene vrednosnih orijentacija: regulacija ekonomskog i političkog podsistema*. U: Vu Bkčević, D. i sar.: Sociološki presjek crnogorskog društva, CANU, Podgorica, 2018., str. 60-82.
- Lescourret, M.A. (2008): *Bourdieu*, Paris: Flammarion
- Lizardo, O. (2006). "The Puzzle of Women's Highbrow Culture Consumption: Integrating Gender and Work into Bourdieu's Class Theory of Taste." *Poetics* 34:1–23.
- Nemanjić, M. i Spasić, I. (prir.) (2006): *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahnuća*, Beograd : IFDT/Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- sciences sociales* 30 (1): 3–6.

EVERYDAY LIFE IN FAMILIES IN MONTENEGRO

Abstract: *The starting theoretical basis of this study is Bourdieu's theory. The research covers the following areas of family life: distribution of family roles and authorities, marital and family conflicts, connection of families with the social environment, and satisfaction with family life.*

Two main goals of the research have been set to:

- describe the functioning of Montenegrin families in the above five areas of everyday life;*
- to examine the connection between the functioning of Montenegrin families in the above five areas with class-layer affiliation*

A randomized stratified sample for this study consisted of 805 respondents from the Northern, Central, Southern regions and Podgorica. In the first instance, municipalities were elected, in the second polling stations, and in the third instance, respondents from each polling station.

A special questionnaire was constructed for the purposes of this research. All respondents are classified into eight strata according to class - class affiliation: upper class, experts, small private individuals and self - employed, civil servants and technicians, skilled and skilled workers, skilled and skilled workers, farmers and members of the subclass. Due to the very weak response of medium-sized, and especially large entrepreneurs, these layers were not included in the research.

The results of the research indicate that there have been significant changes in the everyday life of Montenegrin families, primarily in family decision-making. Women still do most of the family work. Changes in that area of everyday life are less than in family decision-making in which men are not always dominant. Moreover, the most important change in the daily life of families is in the sphere of decision-making, where female family members get significantly greater rights, and in the "lower" social strata, older female relatives of husbands, especially grandmothers, which is a kind of cultural anachronism, given the Montenegrin patriarchal heritage.

Relationships in Montenegrin families are very conflicted and are conditioned by the loss of dominant positions of men in families. Conflicts over the acquisition and spending of funds, housing problems and parental disagreement in methods of raising children are particularly pronounced.

It is especially important to emphasize that there are very significant class-layer differences in all these areas of everyday life of Montenegrin families, especially in the assessment of parental satisfaction with everyday life, which is in line with Bourdieu's theoretical heritage.

Keywords: *everyday life, family, Bourdieu*

COLLABORATION BETWEEN FAMILY AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Prof.dr Olga Zvereva
Moscow State Pedagogical University,
Faculty of Preschool Pedagogic and Psychology, Russia
E-mail: zverev59@mail.ru

Abstract: *The goal of this article is to describe different ways of collaboration between family and educational institutes. The article reveals the need for collaboration with parents in kindergartens, consulting centers, as well as training specialists to communicate with parents. The author shows the content of cooperation based on the study of educational requests of parents. Typical problems, various forms and methods of cooperation are revealed. The author describes her own experience based on pools. Teachers and psychologists take into account the needs of parents and provide appropriate psychological knowledge. According to these needs each kindergarten or school writes a special curriculum for parents and that's why it is a different curriculum in each organisation. The content of communication with parents includes many issues of upbringing, development and education of the child and covers the entire range of tasks. There are various forms of interaction with the parents in the kindergarten. For example, parent-teacher meetings, role plays, discussions, seminars, talk show, e-mail, presentation, etc. Special brochures for parents are published and they provide "quick psychological assistance" for families. The article presents the results of a study of using information and communication technologies by teachers. More popular forms of interaction with parents via the Internet include: web-site of preschool educational organizations, the forum on the website of the educational institute, blogs and pages teachers, email, group, social network, and chat in messengers. In the article author describes some methods, such as analysis pedagogical situations with parents, parent-child educational projects and training with the use of role-playing games, etc. Cooperation with parents is based on the principle of tracking requests. The main results of research are: study of needs for collaboration, the request of parents, specific using UCT, methods of upbringing in families, Punishment in the family, adaptation of children to kindergarten is revealed.*

Keywords: *kindergarten, parents, psychological literacy, collaboration.*

Indroduction

One of the goals of kindergarten is to collaborate with parents of young children. According to Russian legislation (The Federal Law of Education in RF, 2012) parents are the main teachers of their child and specialists are there to help them. The Federal State Standards of preschool education were published later in 2013 (The Federal State Standards of preschool education, 2013) and in these important documents is the article about collaboration with parents. With the birth of a child, the parents shall acquire the profession of a teacher.

In this paper we'll speak about collaboration with parents in Russian kindergartens. I'll share my experience how we sow the seeds of psychological literacy among the parents of young children in the kindergarten.

Research

We use such methods of research as a poll, study of literature.

At the beginning of the article I want to say some words about history of this problem. This idea isn't new: many Russian psychologists and teachers talked about it many years ago. In the 1970s and 80s there was mandatory education of parents in the Soviet Union, based on a unified curriculum, so teachers in kindergartens had to teach parents how to educate their child. But this was an inefficient way because it focused on general topics of communication, and the personal experience of parents was not considered. The main way of communication was monologue.

The teachers sow the seeds of psychological literacy among the parents of young children in the kindergarten. Certainly, parents can get information about development and upbringing of their children from the Internet. But they can't get information about their own child. The teacher and Psychologist can tell parents about individual character of every girl and boy.

The content of communication with parents includes many issues of upbringing, development and education of the child. It covers the entire range of tasks. It's necessary for parents to know the features of preschool age, peculiarity of development of young children, their needs, main activity, tasks of upbringing, preparation them for school, and etc. (Zvereva O, Krotova, 2009)

The motto of communication with parents is 'we help parents to teach their children, and what we suggest should be interesting and useful for them'. So, in effect, psychologists or teachers influence children indirectly via their parents. Unfortunately, re-education of parents is impossible. (Arnautova, E. 2001).

The teacher must take into account the needs of parents and provide appropriate psychological knowledge. According to these needs each kindergarten or school writes a special curriculum for parents and that's why it is a different curriculum in each organisation.

We conducted a survey of 60 parents. Let's generalize what topics are relevant for parents, or as we now say "by relevance". First of all, these are the features of the child's mental development. We have allocated this block separately. It includes such questions as the features of the crisis of 3 years (more than half of the respondents), the causes of children's whims, children's fears, age characteristics of children ("what cannot be missed in the development of a child"), children's adaptation to kindergarten. We support the need for this knowledge in parents, because without knowledge of the age-related psychological characteristics of the child, it is impossible to educate and develop him/her. Parents are asked to cover "interesting experiences and new things in pedagogy and psychology".

We have identified the problems of educating a child in a separate section: the development of children's creative abilities, cognitive interest, motivation to knowledge, health promotion, introducing children to a healthy lifestyle, proper nutrition, and children's psychosomatics. Mothers are concerned about the question: "Why do our children get sick?" They are also concerned about the development of speech, children's involvement in fiction, issues of Patriotic education, respect for elders, and labor education depending on the child's gender, child labor in the garden and at home. As a rule, they are interested in the mental development of their children.

We always gather the opinions of parents, study feedback. Also we study the interest of parents via different forums in Internet. For example, parent's needs are how to teach their child, what kinds of punishments they have to use and etc. They want to know how to prepare him/her to do better at school, how to teach him/her to read and write, but they do not tend to worry as much about moral development, positive emotions, health and mood. The requests of parents are: they need information about age features of children, features of mental development, crises of 3 years old, whims and stubbornness and so on.

Parents did not avoid the difficulties of parenting in their responses, for example, they ask about the child's reluctance to go to kindergarten, ways to overcome negative emotions, aggression of preschoolers, its causes, consequences, how to cope with the child's impulsivity, as well as the upbringing of hyperactive children. The "eternal" problem of education is the use of punishments and rewards. Many parents are concerned about "tablet and game addiction in children", TV in the child's life, sexual education.

At the same time, teachers taking into account the requests of parents and their needs in pedagogical knowledge. The academic year begins with a meeting with the parents in the kindergarten. We present the main regularities of child's development, teach parents to watch the children, to organize their activities at home, to play together.

We studied the methods of family education using survey of parents. (Zvereva, Olga. (2013). 30 parents took part in the pool. All they consider that physical punishment is unacceptable because they debase the dignity of the child. "Violence begets violence". The parents consider the most appropriate punishment, deprivation of viewing of TV programs, cartoons, playing games on computer, gifts.

Some of parents use the method of "Ignoring the child". Use strict tone of voice. Mothers get the child to think about their bad behavior, appealing to the conscience. After that, the child asks for forgiveness. Some of them use the method of active "listening". For example, to say to child "it hurts me", or "I don't like it".... words can kill and cure. The parents told that it's necessary to appeal to the conscience of the child. After that, as a rule, the child asked for forgiveness.

Part of the respondents answered that sometimes show a child belt, but do not beats him. The mothers explain this lack of patience. One of the interviewees said that you can slap a child on the buttocks. Only father can punish son physically, but not the daughter.

Petr Lesgaft, the founder of the Russian theory of family upbringing, wrote that no punishments can match the role of loving words. The family acts as a role model for the child, demonstrating certain patterns of social behavior. In assessing what is happening in society, the child relies primarily on the type of communication he has with close relatives, and he will base his interaction with other people on this. No other type of informal group has the same influence on the primary socialization of children as that of the family. (Lesgaft, P. 1991)

We sow the seeds of psychological literacy about general preparation for going to school that include physical, mental, moral development. In the kindergarten psychologists often work with parents individually, according to what they choose to do. We suggest that parents write a composition entitled 'My first day at school'. They write about their first teacher, their opinion about school life and their class mates, all things intended to stir their memories. Parents have to know about their child's motivation and intentions. Russian psychologist J. Gippenreiter says that many parents are much more ready to change style of communication in the family than expected by psychologists. As a result of training adults could not only stop the «cold war» with the children, but also found to have with them a deep understanding (Gippenreiter, J. 2018).

A very cute problem is a problem of adaptation of three-year-old children to kindergarten. English colleagues call this problem "The adjustment" to kindergarten. Parents are essential in helping a child to adjust well to kindergarten. In the "settling in" period, kindergarten staff and family should unite to support the child, but in this case support by the family is the key. A personal profile form was created by teachers, to be completed for each child and her/his family. This profile is based on the ways that parents supervise their children's behavior and how they meet their vital needs, their psychological development, and their personality skills. Parents are expected to help their children go through the period of adjustment (or adaptation), however, the parents themselves need psychological and pedagogical support in this period.

Parents were invited to a meeting on the topic "What is 'adjustment' and what does it depend on?" These interactions with parents were intensive and totally 'immersed' them in the educational aspects of child-rearing. Finally, parents were provided with recommendations which had been drawn up for each child. The psychologists referred to, for example, the changing nature of the child as they develop, and the crises of children at three years old. Follow-up individual consultations were conducted for parents on topics such as eating behavior, and their children's games and activities. The results of this work showed increased success of children's adjustment. Similar work has also been conducted with the parents concerning pre-school education.

We've written curriculum for parents. Knowledge of psychology cannot be avoided. Sometime it is very difficult to separate pedagogic and psychology. The Great Russian teacher K. Ushinsky wrote: «If pedagogic wants to educate people in all respects, it must know it too in all respects».

We suggest parents some topics: "Preparation children to school", "Do you know your child?", "Why baby plays?", "Development of Child's creation", "How to answer children questions?", "What toys needs your baby", etc. One of the main topics is communication in the family. Parents must not only educate, but to teach a way to correct communication with children. Personal contact is necessary for the child as food. By psychologists it is proved that the need for love, facilities, the necessity to another, is one of the fundamental human needs. Her satisfaction is a necessary condition of normal child development. Adult must tell a child that he is just good. Such messages are contained in welcoming views, gentle touch, direct words: «As well, that you're born», «I'm glad to see you», «I like you», «I love when you're home», «I feel good when we are together...».

We conduct various forms of interaction with the parents in the kindergarten. Areas for action of psychologists and pedagogues are consultation, education, joint activities, parent Conferences, individual consulting, parent-child educational projects and training with the use of role-playing games and some others. Certain activities were therefore held, with the aim of supporting parents in this way, including: classes for parents were also held on the following topics: psychological characteristics of age, daily routine, self management, etc. Interaction between teacher and parents is based on the principles of trust, dialogue, and partnership. We don't read the text. We have conversation, dialog. Communication with parents in Russia is organized or in a large group, or individually, in the form of training or interviews, or in the form of consultations. Trainings have become increasingly popular. Communication is built on the principles of dialogue and trust, the key to good communication is "partnership". Teachers invite parents to attend lessons in kindergarten, to take part in lessons as pupils, to discuss what they have learned and how they feel. They aim to give parents useful information about their child's development using booklets, web-sites and handouts. There are group consultations for parents too. Psychologists and pedagogues organise joint activities for parents and children in kindergarten. These take the form of activities such as 'The club of interesting meetings', 'Let's make acquaintance', 'Dog-show', 'Family theatres', 'Happy birthday', etc.

We use e-mail, multy-media presentation, many virtual forms. There are 6 ways to organize virtual communication with parents. These include: web-site of preschool educational organizations, the forum on the website of the organisation, blogs and pages teachers, email, group, social network, and chat in messengers.

The site makes it possible to show parents the device and activities of a preschool organization at any convenient time. This can be facilitated by photo and video tours around the building. In addition, the sections of the site can be very diverse and contain a lot of information that will be useful for parents: the mode of the day, the menu, events and holidays, the training program, etc.

Advantages of using these forms:

- parents spend much less time to get important information for themselves;
- the teacher has the opportunity to choose an individual approach to each parent;
- immediate information regarding the organizational aspects of the pedagogical and educational process;
- the ability of parents to be always aware of the programs being implemented;
- ability to provide parents with photo reports and video materials related to the child's activities;
- providing a virtual dialogue between the teacher and parents of the group;
- increasing parents ' motivation through the use of ICT.

In the kindergarten we inform parents on reflective basis and rely on their experience. Before the meeting, talk about what made them happy in a child's development, upsetting than the child likes to do. A teacher offers parents to write a composition «My child». For example, a meeting begins with the questions: did the parents marked the changes in child's behavior? If Yes, what? And then talk about the development of self-reliance in children 3 years of age, the needs of children in movement, in communication. As we wrote, very actual questions for parents are the questions about the crisis of three years old. We tell parents about the desire of children independence, separation itself from an adult. Consider why their children are capricious and obstinate. Experience shows that the parents are very concerned about this issue. They cited examples from their own experience of raising children, argue, and make conclusions.

During the Classes we use a method of analysis pedagogical situations with parents. They study the reasons of child's behavior, its intentions, motivation. For example, one mother exclaimed, if she had known about crisis of 3 years she wouldn't punish her son.

As a rule, psychologist takes an active part in these meetings. He gives different advises, consults parents. There is a timetable of consultations. The consultations are in written and oral form, or by correspondence, in individual and group. This work is very useful both for parents and teachers.

According to Russian legislation consultation points for parents of children who do not attend kindergartens are being created. (Federal Law of RF, 2013). There are psycho - pedagogical, diagnostic and advisory kinds of help. The activity of consultation points contributes to improving the quality of family education.

Parents can always get professional help if they need it. These points are very popular because the psychologists can speak with the clients personally, "face-to-face", taking into account their needs. We use recommendations for parents. In such cases it is best to listen to child. Psychologists have found and very thoroughly described a way of «helping hearings», or «active listening». We recommend using method of «active listening». It means to share feelings and emotions with child. For example, to tell him: "I'm upset", "I'm very glad", "I'm proud of you", "You are tired", "You took offence" etc. Many parents who first tried quietly to «voice» child's feelings, told about the unexpected, sometimes miraculous results.

Special brochures for parents are published and they provide "quick psychological assistance" for families. For example, there are such topics in brochures as 'Developmental stages of the child', 'How to help your child to focus on success', 'How to help your child to achieve normal mental development', 'what to do if your child is sluggish, or if your child is hyperactive', etc.

As well as having conversations with parents, psychologists and teachers also carry out measures of the mental development of children. This is carried out only with consent of parents and, on the basis of their findings; the psychologists may consult the parents.

Of course, not all parents are interested in this program. Some of them ask many questions attend all classes and read the recommended popular literature but others don't show any interest in the sphere of development of the child. We encourage them to be interested in the achievements of their children, to give the good characteristic to their child, and pay attention to their problems.

Also we teach students how to collaborate with parents. I'll describe my own experience. I'm a member of European Federation of Psychology Teacher's Association (EFPTA). As a follow up to the EFPTA Conference in Copenhagen "Place of evil in the classroom," 2012 I decided to continue the theme with students about cruelty in the family in the form of a role play in the form of a talk show. "Can I do without punishment?" The game was held in the Moscow state Pedagogical University (Faculty of Preschool Pedagogic and Psychology). Roles were distributed in advance: TV presenter, journalists, parents, children, psychologists, teachers and lawyers. The students were first shown a film 'I'll never come back here' a problematic video of a child who had been beaten and then had to consider conflicting points of view, arguments, and examples "for" and "against" physical punishment, discuss the causes and consequences and make recommendations. Everybody had to talk about physical punishment on the child's emotional state which can result in a sense of remorse and frustration. A specialist was also available and gave reference to the Russian laws and the international Convention on the Rights of the Child. (The Convention, 1989)

Students also had to prepare visual material in the form of campaign posters. The participants came to the conclusion that physical punishment is not a valid method of discipline

The pedagogue had a speech: the child as a result of these influences is withdrawn and is often rude in his communications. The psychologists added that the child uses in his lexicon the type of expression he has heard from adults. The 'doctor' told about pain, tears of the child for example, pain promotes the reactions of fear and fury; as a result children become humiliated and mortified and as a result don't feel the pain of another person. Some of students were 'parents' and some of them were 'children'. The problem of physical punishment was discussed. Everybody had to talk about physical punishment on the child's emotional state which can result in a sense of remorse and frustration. During the role play

there were contradictory options. For example, the 'mother' was told that cruel punishment is very useful for her son because he will behave better but the 'son' was crying.

'Another' mother told about using active listening. She often embraces smiles to her child, laughs together with him. Understanding the child is the main method.

The participants came to the conclusion that physical punishment is not a valid method of discipline. The question about a 'rough' style of upbringing was discussed. The best thing a parent can do is to listen to child. Famous family therapist Virginia Satyr wrote that people have many faces – their face of power, fear, love, competence, anger, intelligence and joy. Often we judge our faces to be good or good or bad, right or wrong, while failing to recognize the potential of each of them to make us fuller, more balanced human beings. Virginia Satyr recommended that parents embrace their child several times a day. (Satyr, V. 1992).

Results

We studied the requests of parents; they need to know the features of the child's mental development, the development of children's creative abilities, cognitive interest, and motivation to knowledge, health promotion, introducing children to a healthy lifestyle, proper nutrition, and children's psychosomatics.

Parents need to have more informal communication with other parents and with the participation of educators. A non-traditional form of communication is preferable, for example, "Family living room", where everybody discuss topics that concern parents in a relaxed atmosphere having a Cup of tea or coffee with cookies.

Parents want to share their positive experience of solving this problem. They need to know that they are not alone in solving their "special" problem, that other parents also face similar situations, and will hear options for solving the issue.

The results of studying of methods of family education based on survey of parents.

All they consider that physical punishment is unacceptable because they debase the dignity of the child. "Violence begets violence". The parents consider the most appropriate punishment, deprivation of viewing of TV programs, cartoons, playing games on computer, gifts. Some of parents use the method of "Ignoring the child". Use strict tone of voice. Mothers get the child to think about their bad behavior, appealing to the conscience. After that, the child asks for forgiveness. Some of them use the method of active "listening". For example, to say to child "it hurts me", or "I don't like it".... words can kill and cure.

The parents told that it's necessary to appeal to the conscience of the child. After that, as a rule, the child asked for forgiveness. Part of the respondents answered that sometimes show a child belt, but do not beats him. The mothers explain this lack of patience. One of the interviewees said that you can slap a child on the buttocks. Only father can punish son physically, but not the daughter.

Now popular forms of interaction with parents became ICT via the Internet. We asked 40 teachers. The poll has given such results: In most cases (80%), teachers choose ways to communicate with parents such as WhatsApp and direct contact at the same time. (12.5 %) opted for such methods as Viber, VK, and Email. These results suggest that teachers welcome the use of information and communication technologies in interaction with parents, but they do not refuse personal contact. 62,5 % use in their practice at the same time these ICT tools like computer, telephone and multimedia tools. The least used interactive table (10%) and electronic boards (25%). It can be assumed that the rare use of these funds is only due to the fact that this equipment is not purchased in all kindergartens. 90% of cases in pre-school educational organizations have created conditions for the use of ICT.

Conclusion

Cooperation with parents is based on the principle of tracking requests of parents. We have to study the main requests of parents. Nowadays parents are more like “partners” of teachers. Interaction between teacher and parents is based on the principles of trust and partnership, using many different form and methods. Teacher can find out about preferred forms of interaction.

There are different ways of collaboration with parent in educational organizations. We have to focus on typical problems. Some psychological advices for parents are to actively listen to their child's feelings and his needs.

References

1. Arnautova,E. (2001). *The teacher and family*. Karapus, Moscow.
2. Gippenreiter, Julia. (2018). *How to communicate with child?* ACT, Moscow.
3. Zvereva, Olga. (2013). *The problems of family education*. The 1- st Virtual Multidisciplinary Conference. December 16 – 20, 2013 . Zilina, Slovakia. V.6
4. Zvereva, Olga, Krotova, Tatiana, (2009). *Parent's meetings in kindergarten*. Iris-Press, Moscow.
5. Lesgaft P. (1991) *Family education and its value*. Pedagogic-Press, Moscow.
6. Satyr Virginia. (1992). *How to build yourself and your family*. Pedagogic-Press, Moscow.

The Laws:

1. The Federal law on education in the Russian Federation (2013) from 29.12.2012, No. 273-FZ. *Sphere*, Moscow.The Federal State Standards of Russian Federation (2013). Preschool education. 2013. № 2.
2. The Convention on the Rights of the Child. 1989, *Consultant plus*, Moscow.

СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ СЕМЕЙНЫМИ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ УЧРЕЖДЕНИЯМИ

Аннотация: Целью данной статьи является описание различных способов сотрудничества между семьей и учебными заведениями. В статье раскрывается необходимость сотрудничества с родителями в детских садах, консультационных центрах, а также подготовки специалистов для общения с родителями.

Автор показывает содержание сотрудничества на основе изучения образовательных запросов родителей. Выявлены типичные проблемы, различные формы и методы сотрудничества. Автор описывает свой собственный опыт на основе пуглов. Учителя и психологи учитывают потребности родителей и предоставляют соответствующие психологические знания. В соответствии с этими потребностями каждый детский сад или школа пишет специальную учебную программу для родителей, и поэтому в каждой организации это разные учебные программы. Содержание общения с родителями включает в себя множество вопросов воспитания, развития и воспитания ребенка и охватывает весь спектр задач. Существуют различные формы взаимодействия с родителями в детском саду. Например, встречи родителей с учителями, ролевые игры, дискуссии, семинары, ток-шоу, электронная почта, презентации и т. Д. Публикуются специальные брошюры для родителей, которые предоставляют «быструю психологическую помощь» семьям. В статье представлены результаты исследования использования информационно-коммуникационных технологий учителями. К наиболее популярным формам взаимодействия с родителями через Интернет относятся: сайт дошкольных образовательных организаций, форум на сайте учебного заведения, блоги и страницы учителей, электронная почта, группы, социальные сети и чат в мессенджерах. В статье автор описывает некоторые методы, такие как анализ педагогических ситуаций с родителями, образовательные проекты родителей и детей и обучение с использованием ролевых игр и т. Д. Сотрудничество с родителями основано на принципе отслеживания запросов. Основными результатами исследования являются: выявление потребностей в сотрудничестве, просьба родителей, особенности использования УКТ, методы воспитания в семье, наказание в семье, адаптация детей к детскому саду.

Ключевые слова: детский сад, родители, психологическая грамотность, сотрудничество.

CJELOŽIVOTNO OBRAZOVANJE I UČENJE KAO FAKTOR VASPITNOG OSNAŽIVANJA PORODICE

*Prof. dr Nikola Mijanović**
Filozofski fakultet Nikšić

Sažetak: U ovom radu analizirana je uloga i vaspitna funkcija savremene porodice, posmatrane u kontekstu aktuelnog opšte-društvenog, civilizacijskog i kulturno-prosvjetnog razvoja. U savremenim uslovima, ona je etablirana kao osnovna biosocijalna zajednica i nezamjenljiv faktor u procesu vaspitanja, razvoja i formiranja ljudske ličnosti. Porodica je danas suočena sa sve intenzivnijim naučno-tehnološkim i opšte-civilizacijskim razvojem, koji je omogućio i uslovio planetarno povezivanje svijeta, sa neizvjesnim ishodima u doglednoj budućnosti. Pod uticajem sve ubrzanijeg i radikalnijeg transformisanja i turbulentnog prestrajavanja društva, ona gubi tradicionalna obilježja, suočavajući se sa zakonomjernom nužnošću pihvatanja novih uslova, stilova i načina funkcionisanja, odnosno vaspitnog djelovanja. Naša analiza, između ostalog, nedvosmisleno potvrđuje tezu, da je u novonastalom civilizacijskom okruženju, porodica pored brojnih društveno-verifikovanih i pedagoško-kompetentnih institucija, najodgovornija zajednica za pravilno i uspješno vaspitanje, obrazovanje, razvoj i formiranje vlastitog potomstva. U zavisnosti od objektivno datog društveno-ekonomskog i opšte-civilizacijskog konteksta, u praksi se koriste, društvenim potrebama i razvojnim ciljevima, primjereni stilovi, sredstva i modeli porodičnog vaspitno-obrazovnog uticaja. Drugim riječima, paralelno s transformisanjem, osavremenjivanjem, demokratizacijom i humanizacijom društva, mijenjaju se i prilagođavaju porodične i sve druge institucionalne vaspitno-obrazovne strategije. To zapravo znači, da najaktuelnije tokove i vizije društvenog razvoja, mogu u potpunosti shvatiti i permanentno u praksi podržavati, samo kvalitetno obrazovani i za to kompetentno pripremljeni roditelji, spremni i sposobni da prihvate, odnosno slijede filozofiju cjeloživotnog učenja. Prema tome, ovaj rad pretenduje da opservira, analizira i elaborira zakonomjernosti cjeloživotnog obrazovanja i učenja, kao nužnih pretpostavki kontinuiranog sticanja znanja i vještina, potrebnih za osnaživanje porodične vaspitno-obrazovne kompetentnosti.

Ključne riječi: Cjeloživotno obrazovanje i učenje, porodica, djeca, roditelji, vaspitanje.

Uvod

Porodica je jedna od najstarijih polifunkcionalnih društvenih grupa, od esencijalnog i egzistencijalnog značaja za reprodukciju i održanje ljudskog roda. Analizirajući nastanak, razvoj i istorijsku retrospektivu bitisanja porodice, autori koriste različite kriterijume, vremena i uslove za njeno klasifikovanje po tipovima, odnosno vrstama. U dostupnim izvorima, najprisutnija je trostepena tipologija porodice. Riječ je o rodovskom, patrijarhalnom i tzv. egalitarnom (industrijskom/savremenom) tipu porodice (Golubović, 1981). Rodovska porodica datira još iz vremena prvobitne zajednice, nasljeđuje je patrijarharna, koja se s pojavom industrijskog društva transformiše u savremenu porodicu. Konstituisanje ove posljednje, korenspondira s nastankom kapitalističkog društva industrijskog tipa, podstaknuto neslućenim naučno-tehnološkim, urbanističkim i drugim svekolikim opšte-civilizacijskim razvojem. Riječ je o maloj i tzv. nuklearnoj porodici, čiji su odrasli članovi, pored porodičnog angažovanja, najčešće

* niksi@t-com.me

zaposleni u privrednim, administrativnim i drugim poslovnim kompanijama. Uglavnom je karakteriše demokratska i harmonična atmosfera sa čvrstim, emocionalnim vezama između roditelja i djece. Ona je fokusirana na stvaranje optimalnih uslova za odrastanje, razvoj i vaspitanje djeteta (Smiljanović – Čolanović, 1987). Međutim, ne mali broj referentnih poznavalaca porodice, ima ozbiljne rezerve prema njenom idealističkom ustrojstvu, sumnjajući da li je uopšte ikada postojala idealna porodica, u kojoj je vladala harmonična i topla emocionalna atmosfera, ispunjena ljubavlju, srećom i zadovoljstvom. Ovu diskutabilnu tezu, dodatno osnažuju istraživači, koji potrebu za formiranjem i održanjem porodice posmatraju isključivo iz egoističko-materijalističkog ugla. Shodno tom stavu, posmatra li se potreba zasnivanja porodica isključivo kroz prizmu ekonomskih, socijalnih i kulturnih interesa, odnosno funkcija, njeni članovi su u tom slučaju “imali osjećaj postojanja, ali ne i pripadanja” (Zloković, 2014, 14).

Bez obzira na ove upitne i disonantno intonirane stavove, za većinu roditelja, dolazak djeteta na svijet, ipak predstavlja najradosniji trenutak u životu, ali istovremeno, on nameće velike obaveze, izazove, očekivanja i strepnje od nove uloge, koja im je tim činom namijenjena. Supružnici, odnosno partneri, s dobijanjem djeteta, nisu promovisani samo u novo “zvanje”, već su s tim preuzeli izuzetno odgovornu ulogu vaspitača i učitelja. Stoga je, u našem javnom mnjenju, sve aktuelnija maksima koja glasi; “da je od svih zanimanja najteže biti roditelj”. Upravo ovo “zanimanje”, obavezuje roditelje da se brinu o ishrani, tjelesnoj, mentalnoj, zdravstvenoj njezi i higijeni, te vaspitanju, obrazovanju, psihofizičkom razvoju i formiranju zdrave, humane, slobodne i cjelovite ličnosti. Drugim riječima, očekuje se stvaranje optimalnih preduslova za dječje srećno odrastanje, te uspostavljanje u porodici harmoničnih i prisnih odnosa, čiji roditelji ili staratelji (uz uzajamnu usaglašenost stavova i strategija vaspitno-obrazovnog djelovanja) bez ostatka znaju, šta njihovo dijete može, treba i želi da postane. Da li će dijete u porodici imati ovakve uslove, podršku, odnosno razumijevanje, ponajviše zavisi od tipa, stila, vaspitnog pristupa, metoda, te opšte kulture, obrazovanja i spremnosti roditelja, da kreiraju povoljnu klimu za kvalitetan život, odrastanje i svekoliki njegov razvoj. Nema sumnje, da je to znatno lakše reći, nego ostvariti, budući da se lokalno, regionalno i globalno okruženje, u kome egzistira savremena porodica, vrtoglavo mijenja, pod uticajem sve intenzivnijeg naučno-tehnološkog, ekonomskog i opšte-civilizacijskog razvoja. Stoga danas, nikakvo jednokratno stečeno obrazovanje, bez obzira na njegov stepen i kvalitet, ne može biti dostatna svovremenska zaloga roditeljima za pravilno podizanje, podsticanje, praćenje i odrastanje njihove djece. Riječ je o surovoy i neupitnoj istini, koja dodatno obavezuje roditelje na permanentno i odgovorno aktualizovanje i osnaživanje vlastite vaspitno-obrazovne kompetentnosti, konsekventno prihvatajući i slijedeći filozofiju cjeloživotnog obrazovanja i učenja. Ova filozofija je, zapravo, od fundamentalnog značaja, ne samo za efikasno vaspitanje djece i omladine, već i za uspješno snalaženje svakog pojedinca na našoj planeti u svakodnevnim radnim i životnim situacijama.

Ideja i suština cjeloživotnog učenja

Ideja o cjeloživotnom učenju datira od pojave čovjeka i prvih tragova nastanka njegove civilizacije. Ona je zaiskrila u staro-istočnoj (kineskoj i indijskoj) civilizaciji, a nešto kasnije prepoznata je u egipatskoj i grčkoj kulturi. Eksplicitnije rečeno, idejnim tvorcom koncepcije cjeloživotnog učenja, smatra se kineski filozof i socijalni reformator Konfučije (Confucius), vjerujući da je smisao ljudskog života u stalnom učenju i novom saznavanju. Tu njegovu drevnu mudrost, prvi su shvatili i podržavali grčki filozofi sofističke orijentacije, pod čijim uticajem su bili i starogrčki filozofi - Platon i Aristotel. Ovaj prvi je već tada govorio da obrazovanje treba da traje u kontinuitetu od “malih nogu do kraja života”. Nešto kasnije će njegov učenik Aristotel, dovesti u logičku vezu sadržaje obrazovanja i vrijeme njihovog usvajanja. Zatim će na ovim idejama T. Kampanela i T. Mor, zasnivati “idealne”, istina utopistički zamišljene, gradove, odnosno države. U svojim djelima su, između ostalog, zagovarali uspostavljanje vaspitno-obrazovnih sistema koji bi osnovnu misiju obavljali prema zakonitostima cjeloživotnog obrazovanja i učenja. Riječ je o humanistima, koji su još tada shvatili potrebu za kontinuiranim obrazovanjem i učenjem, svih članova zajednice, nezavisno od pola i uzrasta. Tokom šesnaestog vijeka, ovu ideju će mnogo studioznije razrađivati veliki češki pedagog i didaktičar J. A. Komenski. On se, naime, u svom dijelu “Pampaidia” zalaže za “poučavanje svih ljudi o svemu”. Njegove napredne ideje i

stavove, uključujući i one o nužnosti permanentnog poučavanja i učenja, nešto kasnije, su zdušno podržavali najprogresivniji mislioci i humanisti tog vremena (R. Owen, C. Fourier, E. Cabet) i drugi (Savićević, 1983). Izvjesno je da ova i slična saznanja, argumentovano dovode u pitanje stereotipnu tezu, prema kojoj je ideja o cjeloživotnom učenju nova, te da su je otkrili naši savremenici. Da je to naučno neodrživ stav, upozoravaju i šire elaboriraju u svojim referentnim publikacijama J. R. Kidd, A. Vladislavljev, B. Suhodolski i drugi. Upravo ovi, i ne samo ovi naučnici, tvrde, da ideja o cjeloživotnom učenju ne predstavlja nikakvu novost, niti je nastala, kako to kažu nedovoljno informisani, u drugoj polovini dvadesetog vijeka. Naprotiv, meritorni naučnici, saglasni su da je riječ o širokoj i sveobuhvatnoj obrazovnoj koncepciji, utemeljenoj na filozofiji koja datira iz vremena najstarije ljudske civilizacije. Prema tome, ona ima svoju prošlost, sadašnjost i budućnost. Zato je samo u interakciji ove tri vremenske dimenzije moguće shvatiti njenu ulogu i suštinu.

Nema sumnje, da su problem i nedoumice, u vezi nastanka ideje, pojma i misije o cjeloživotnom obrazovanju, izazvala djela brojnih autora, objavljena na različitim jezicima. U zavisnosti od škole kojoj pojedinac pripada, u literaturi najčešće susrećemo sljedeće sintagme: “permanentno obrazovanje”, “dalje obrazovanje”, “kontinuirano obrazovanje”, “doživotno obrazovanje”, “cjeloživotno obrazovanje” i slično. Bez obzira na brojne dileme i neslaganja, izvjesno je da se u savremenijim izvorima za označavanje ove sve aktuelnije doktrine, uglavnom preferiraju sintagme “cjeloživotno učenje” i “cjeloživotno obrazovanje”. Mnogi ih smatraju sinonimima, mada to one, prema našem mišljenju nisu, niti mogu, bez ostatka biti. Ovo tim prije, ako prihvatimo činjenicu da se pod pojmom i suštinom “cjeloživotnog učenja” (*lifelong learning*) podrazumijeva sveukupnost formalnog, neformalnog i informalnog učenja i kontinuiranog angažovanja pojedinca tokom života na sticanju novih znanja, vještina i kompetencija, te obogaćivanje postojećih znanja, iz opštih, profesionalno-stručnih, građanskih, kulturnih i drugih sfera moderne civilizacije (Rezolucija o cjeloživotnom učenju, Vijeće EU, 2000). Ova koncepcija implicira i prožima različite nivoe, oblike i forme učenja u svim periodima ljudskog bivanja. To je proces koji traje, ne samo do okončanja formalnog obrazovanja, bilo srednjoškolskog, dodiplomskog, postdiplomskog ili doktorskog, već tokom cijelog života (Despotović, 2016). Filozofija cjeloživotnog učenja ogleda se, zapravo, u jedinstvu učenja, obrazovanja, rada i života, a podrazumijeva konstituisanje integrisanog obrazovnog sistema, čiji će strukturni elementi funkcionalno doprinositi “harmonizaciji svojeg djelovanja u odnosu na okruženje i u odnosu na osobe koje se obrazuju” (Kušić, Vrcelj i Zovko, 2016, 10). Napokon treba shvatiti, da se mora učiti tokom cijelog života, ali se cijelog života ne može ići u školu, što će reći da se učenje ne odvija samo u školi, već u svim drugim uslovima, situacijama, vremenima i destinacijama. Očigledno se danas, sve veći kvantum obrazovanja i znanja stiče izvan formalnih vaspitno-obrazovnih institucija – na radnom mjestu i mimo njega, u porodici, neformalnim ustanovama, posredstvom sredstava masovne komunikacije i sl. U okviru formalnog obrazovanja pojedinac se kako-tako priprema za prvo zanimanje, dok mu oblici neformalnog obrazovanja i cjeloživotnog učenja omogućuju uspješnije obavljanje raznovrsnih građanskih, društvenih i porodičnih funkcija. To je, zapravo, proces permanentne profesionalne i duhovne nadgradnje i obogaćivanja znanja stečenih tokom formalnog obrazovanja, odnosno institucionalnog školovanja (Žiga, 2003). Zato je čini se, osnovano tvrditi, da je učenje znatno širi pojam od obrazovanja, jer se pod pojmom *obrazovanje*, podrazumijeva proces organizovanog i uglavnom institucionalnog učenja, odnosno sistematskog sticanja znanja, vještina i navika. Obrazovanje je dakle, normativno, ciljno, programski i instruktivno determinisano. To je prvenstveno pedagoški vođen, intencionalan i društveno kontrolisan vid sticanja sertifikata, diplome, stručne kvalifikacije, odnosno profesionalne kompetencije. Za razliku od obrazovanja, *cjeloživotno učenje* ne mora biti normativno i ciljno determinisano, ono se odvija stalno i svuda, bez obzira na status i životno doba subjekta koji u tom procesu planski ili spontano participira. Riječ je zapravo o kontinuiranom procesu usvajanja i osavremenjivanja znanja i vještina, odnosno razvoja svih psihofizičkih potencijala individue. Mada, cjeloživotno učenje ima esencijalnu funkciju u procesu obrazovanja odraslih, njegova se koncepcija i misija ne može svesti samo “na obrazovanje odraslih, što se ponekad čini” (Pastuović, 1999, 35). Prema tome, koncepcija cjeloživotnog učenja ima dvije prepoznatljive dimenzije – vremensku i prostornu. Prva implicira učenje i sticanje znanja od rođenja do kraja života, a druga podrazumijeva učenje na svakom

mjestu, u svim uslovima, institucionalno i vaninstitucionalno, organizovano i spontano, u realnom i virtualnom okruženju, u radnom i slobodnom vremenu.

Porodica i osnovni stilovi njenog vaspitnog uticaja

Pretendujući da što jasnije i sveobuhvatnije definišu pojam i suštinu porodice, domaći i strani autori, najčešće ističu da je ona: “osnovna društvena grupa”, “biološka jedinica”, “društvena institucija”, “društvena ustanova”, “primarna društvena zajednica”, “osnovna ćelija društva” i slično. U opštijem smislu, porodica je društvena grupa istorijski promenljivog oblika, u čijim okvirima se odvija proces reprodukcije društvenih individua; proces prirodne reprodukcije koji podrazumijeva rađanje, odrastanje i umiranje ljudskih individua, s jedne strane, i proces njihove društveno-kulturne reprodukcije sa druge strane, koji se odvija kroz proces *socijalizacije i individualizacije* i zaštite psiho-socijalne stabilnosti i integriteta odraslih pojedinaca” (Potkonjak i Šimleša, 1989, 219). U Pedagoškom rečniku, kaže se da je: “Porodica osnovni oblik društvene zajednice zasnovan na braku i krvnom srodstvu njenih članova.” (Pedagoški rečnik, 1967, 172). “Porodica je drevna i univerzalna ljudska (biološka, društvena, ekonomska i psihološka) zajednica, koju čine pre svega, odrasli reproduktivno sposobni partneri (otac i majka) i njihovo potomstvo, ali i dalji srodnici koji žive zajedno sa njima” (Trebješanin, 2000, 352). Porodica je “zajednica roditelja ili najmanje jedne odrasle osobe, i djece ili najmanje jednog djeteta, koji žive u istom domaćinstvu, čiji odnosi se zasnivaju na krvnom srodstvu, zakonskoj (brak, adopcija) ili uobičajenoj regulativi, a njihove potrebe se funkcionalno zadovoljavaju” (Ilić, 2010, 48). Suštinu porodice sačinjava “grupa ljudi u braku, krvnom srodstvu, usvajanju, seksualnim i međusobno intimnim odnosima” (Lamonna i Riedmann, 1985, 39). Struktura, život i funkcija porodice, mogu se shvatati kao “kompleksni procesi međusobnih odnosa u kojima vlada ljubav, atraktivnost, njega, vaspitanje, dobronamjernost, koordinisanost, jasna i za sve članove porodice jednaka pravila ponašanja” (Breunlin, i sar., 1992, 15). Sumiranjem suštine ovih i sličnih definicija, zaključili smo, da gotovo svi njihovi autori tvrde, da je porodica osnovna društvena zajednica, apostrofirajući unutar tog korpusa bračne i vanbračne veze partnera, djecu rođenu u braku, ili izvan njega, uz nužan uslov da ona žive s roditeljima ili starateljima, uključujući roditelje bračnih ili vanbračnih partnera, te krvne, intimne, emocionalne, egzistencijalne, socijalne i druge porodične veze i odnose.

Pored namjere da definišu i objasne pojam, suštinu i funkciju porodice, kompetentni autori (Rosić i Zloković, 2002); (Ilić, 2010); (Matijević, i sar. 2016); (Branković, i Mikanović, 2017) i mnogi drugi, pokušavali su da izvrše njenu taksonomsku, odnosno tipološku klasifikaciju, svjesni činjenice, da za to ne postoji naučno provjeren i opštim konsenzusom prihvaćen kriterijum. Bez obzira koju tipologiju porodice pojedinci preferirali, nesporno je da većina zastupa približno slične stavove u pogledu stilova njenog funkcionisanja, odnosno vaspitnog roditeljskog uticaja. U izvorima novijeg datuma, najčešće se ističu četiri osnovna stila vaspitanja i ponašanja roditelja u porodici: autoritarni (autokratski), autoritativni (demokratski), permisivni (popustljivi) i indiferentni (indolentni/ravnodušni) stil.

1. *Autoritarni (autokratski) stil* podržava hijerarhijski raspored moći, odnosno dominaciju najstarijeg muškog člana porodice - najčešće oca. On je zapravo “glava” porodice i neprikosnoven autoritet. Mada je nastao u drevnom, klasnom društvu, kroz vjekove je odolijevao mnogim izazovima, s prepoznatljivim vaspitnim konsekvencama sve do danas, naročito u ruralnim, nedovoljno prosvijećenim i emancipovanim sredinama. Ovaj stil porodičnog vaspitanja, zasnovan je na strogom i bespogovornom izvršavanju autoritarnih naređenja, delegiranih iz “glave” porodice. To zapravo znači, da je na autoritarnoj hijerariji izgrađen očev kult i stil rukovođenja porodicom, koji se manifestuje u primjeni represivnih, u savremenoj pedagoškoj nauci inkriminiranih, metoda i sredstava prinude. Prepoznatljiv je po čvrstoj disciplini, fizičkom kažnjavanju, jednosmjernoj komunikaciji, koja uskraćuje pravo djetetu na javno mišljenje i učešće u dijalogu. Autoritarni tip, između ostalog, karakterišu hladni emocionalni i drugi međuljudski odnosi, zasnovani na prijetnjama, kaznama i omalovažavanjima dječje ličnosti (Đorđević, i sar. 1984). Ovakvi postupci roditelja, najčešće profilisu nezadovoljnu, nesigurnu, nerijetko agresivnu i apatičnu ličnost, niskog praga tolerancije i samokontrole. Dijete, vaspitano u autoritarnom porodičnom

okruženju, sklono je da lakomisleno i nekritički prihvata “poželjne standarde od autoriteta i uvažениh osoba umjesto da se privikava da samo vrši selekciju i da formira sopstvena opredeljenja” (Golubović, 1981,199).

2. *Autoritativnom (demokratskom) stilu roditelja*, imanentno je uspostavljanje emocionalno blagih i toplih odnosa, uz kontinuiranu kontrolu rada i ponašanja djece. Roditelji postavljaju pravila ponašanja i jasno ih predočavaju djeci, koja su okružena njihovom pažnjom, ljubavlju i bezrezervnom podrškom u procesu realizacije međusobno usaglašениh vaspitno-obrazovnih i drugih esencijalnih ciljeva. Porodica koja njeguje demokratske vrijednosti ispoljava racionalan stepen razumijevanja za potrebe, sklonosti, želje i ambicije djeteta, ali i za njihove zdravstvene, emocionalne i druge teškoće. U takvoj porodičnoj atmosferi, uvažavaju se dječje sposobnosti, realne želje i ambicije, te njihov personalni identitet i druge crte ličnosti. Svekoliки vaspitni proces, roditelji drže pod budnom kontrolom, intervenišući samo onda kada je to neophodno. Eventualna neslaganja ili zabrane, roditelji obrazlažu smireno, pazeći na intonaciju i reakcije djeteta, vodeći računa da objašnjenja budu jasna, argumentovana i uvjerljiva. Porodice ovog tipa, karakterišu intenzivne i svakodnevne dvosmjerne komunikacije, zajedništvo, empatija, ljubav, kontrola i razvijen osjećaj samoodgovornosti. Upravo, zbog svega toga, dijete, iz demokratski prepoznate porodice, u vlastitim roditeljima vidi bezrezervne prijatelje, saradnike, savjetodavce i vaspitače. U takvim uslovima “djeca razvijaju samostalnost, odgovornost, povjerenje, pozitivne oblike ponašanja...(Matijević, i sar. 2016, 185).

3. *Permisivni (popustljivi) stil* karakterišu prisni i suviše tolerantni, prema djeci, porodični odnosi. U ovakvoj porodici, dijete radi samo ono što mu se trenutno čini interesantnim, zabavnim i izazovnim. Prevelika i nekontrolisana dječja sloboda i nepostavljanje gotovo nikakvih zahtjeva prema njemu, sasvim sigurno će, prije ili kasnije rezultirati anarhičnim, neodgovornim, egoističnim, nedisciplinovanim i društveno neprimjerenim ponašanjem. Svjesna slabosti i popustljivosti vlastitih roditelja, djeca nerijetko izbjegavaju primarne vlastite obaveze, služeći se pri tom neistinama i vještim manipulacijama, s namjerom da ostvare svoje, uglavnom lakomisleno, odabrane ciljeve. Iz ovakvih porodica, po pravilu, izrastaju nezrele, razmažene, neambiciozne, nesigurne, a naročito u fazi adolescencije i socijalno neprilagodljive, impulsivne, arogantne, pa i agresivne ličnosti. Pretjeranom popustljivošću i nekontrolisanom slobodom, roditelji ne vaspitavaju svoje dijete, već nekritički pristaju da ih dijete vodi i vaspitava (Rosić, 1998). Prema tome, djeca vaspitana u anarhičnom ambijentu, tokom svog rasta i razvoja, susreću se sa sve ozbiljnijim problemima, ne samo u porodici, već i u školi, vršnjačkim grupama, na radnim mjestima i u komunikaciji sa drugim ljudima iz svog socijalnog okruženja (Stanojlović, 1997).

4. *Indiferentnom (indolentnom/ravnodušnom) stilu* svojstveni su hladni, apatični i ležerni odnosi roditelja prema djeci. Oni zapravo opstruišu vlastiti vaspitno-obrazovni uticaj, izbjegavajući kontrolu, komunikaciju i potrebu za uspostavljanjem prisnih odnosa s djecom. Roditelji su opsjednuti sami sobom, žive u nekom “svom svijetu”, nezainteresovani za aktivnost, brige i probleme djeteta, ne pokazujući gotovo nikakvo interesovanje za njihovo vaspitanje, obrazovanje i odrastanje. Flegmatičnog su temperamenta, tako da ih eventualni uspjesi ili neuspjesi djeteta, u bilo kojoj oblasti, posebno ne interesuju, odnosno uzbuđuju. Skloni su da se distanciraju od porodičnih problema i “zaborave” na potrebu uspostavljanja svakodnevnih interaktivnih komunikacija, usljed čega njihova djeca ne odrastaju s njima, već pored ili mimo njih. Riječ je, zapravo, o neshvatljivo nezainteresovanom, neodgovornom i indiferentnom ponašanju roditelja, čija su djeca već u ranoj adolescenciji sklona delikventnim oblicima ponašanja (Kapor–Stanulović, 1985). Uz sve to, djeca iz ovakvih porodica “osjećaju se nepoželjno, u socijalnom su kontekstu sklona nasilju, niska samopoštovanja i slabog lokusa kontrole” (Matijević i sar. 2016, 186).

Sve prethodno apostrofirane stilove porodičnog vaspitnog uticaja i ponašanja, potrebno je poznavati, kritički preispitivati i, u zavisnosti od situacije, prilagođavati, kombinovati i fleksibilno primjenjivati u praksi. Budući da je društveni i vaspitno-obrazovni kontekst, podložan relativno brzim

promjenama, stoga je neozbiljno nuditi bilo kakve unaprijed definisane obrasce roditeljskog ponašanja i vaspitnog djelovanja. Uostalom, aktuelna pedagoška teorija i praksa, upozorava da nema unaprijed prepisanih recepata koje bi se nudili roditeljima za “nabavku vaspitnih lijekova”, odnosno terapija za njihove vaspitanike. Drugim riječima, ne postoje unificirani odgovori ni šabloni po kojima bi se roditelji ponašali prema djeci različitog uzrasta, mentalnog i karakternog sklopa ličnosti, nezavisno od uslova i spleta drugih objektivnih i subjektivnih, kontekstualno datih faktora.

Vaspitna funkcija porodice i cjeloživotno učenje

Porodica, kao fundamentalna socijalno-emocionalna zajednica, najodgovornija je za ostvarivanje vlastitih i društvenih vaspitno-obrazovnih ciljeva. Izvjesno je da se aktuelna globalna, regionalna i lokalna zbivanja neminovno reflektuju na funkcionisanje savremene porodice, ali bez obzira na to, ona još uvijek s manje ili više uspjeha, izvršava čitav niz veoma značajnih funkcija. Ne pretendujući da ih ovom prilikom sve apostrofiramo, a još manje šire elaboriramo, čini se da je, pored reproduktivne, ipak najznačajnija njena vaspitna uloga. Ako je to tačno, onda bi bilo cjelishodno, najprije objasniti šta podrazumijevamo pod pojmom i suštinom *vaspitanja*. Ovo tim prije, ako imamo u vidu činjenicu da se u svakodnevnim komunikacijama vaspitanje poistovjećuje s lijepim i učtivim ponašanjem individue. Ne marginalizujući značaj ovog neophodnog i za civilizovanog čovjeka poželjnog manira, svaki pokušaj svodenje suštine vaspitanja isključivo na tu vrlinu, nije ništa drugo do banalizacija pedagogije, kao relativno samostalne nauke, čiji je osnovni predmet proučavanja upravo vaspitanje, kao najširi i najsveobuhvatniji pedagoški pojam. Shodno tom saznanju, pod *vaspitanjem* bismo podrazumijevali sveukupnost “uticaja i aktivnosti koje vrši društvo kao celina, pojedine socijalne grupe, institucije, organizacije, porodica i pojedinci...” (Trnavac i Đorđević, 1998, 11), a zarad formiranja, samoformiranja i razvoja zdrave i cjelovite ličnosti. Vaspitanje je individualno i društveno višestruko uslovljen proces, usmjeren na razvoj svekolikog pozitivnog psihofizičkog potencijala ličnosti, uključujući formiranje njenih stavova, uvjerenja, volje, karaktera i naučnog pogleda na svijet. Vaspitanje i obrazovanje su funkcionalno, dijalektički i međuzavisno uslovljeni procesi, budući da je samo na premisama kvalitetnog i široko utemeljenog obrazovanja, moguće razvijati harmoničnu i svestrano profilisanu ličnost. Međutim, izolovanim uticajem obrazovanja, nezavisno od njegovog kvaliteta, lišenog zakonomjerne participacije vaspitanja, nije moguće profilisati cjelovitu i društveno poželjenu ličnost. Sve to, zapravo, pokazuje da je vaspitanje višestruko determinisan, kompleksan, delikatan, nepredvidiv i permanentan proces, čiji su ciljevi, principi, metode i sredstva podložni promjenama i prilagođavanjima, shodno aktuelnim tendencijama opšte-društvenog i civilizacijskog razvoja. U našem vremenu dizajnira se delikatan, fluidan i nepredvidiv socijalni kontekst, u kome pored porodice, djeluju brojne pedagoške i religijske institucije, razni klubovi, strukovna udruženja i organizacije, koji se, svako na svoj način, bave vaspitanjem i obrazovanjem djece, omladine i odraslih. Ne ospravljajući značaj njihovog pojedinačnog i zajedničkog vaspitnog uticaja, svi ti faktori ipak ne mogu dovesti u pitanje ulogu i značaj porodice, a još manje pretendovati da u doglednoj budućnosti supstituišu njenu primarnu vaspitnu funkciju.

Vaspitanje u porodici implicira široku lepezu aktivnosti, počevši od ishrane, tjelesne i zdravstvene njege, sticanja osnovnih saznanja o sebi, drugima i svijetu koji ih okružuje, uključujući potrebu usvajanja moralnih i drugih građanskih normi i pravila ponašanja, pa sve do sticanja osnovnih higijenskih, radnih, kulturnih i drugih vještina, odnosno navika. Vrijeme provedeno zajedno s roditeljima i odraslima u kući, omogućuje djeci neposredno uključivanje i aktivnosti, zavisno od njihovog uzrasta i životnog iskustva, od egzistencijalnog porodičnog značaja (Vukomanović, 1984), jer se tako na najbolji način uspostavljaju prisni odnosi, učvršćuje međusobno povjerenje, uvažavanje i njeguje empatija. U novonastalim uslovima, pažnja roditelja je uglavnom fokusirana na psihofizički razvoj djece, njihovo obrazovanje, planiranje i sticanje profesionalnog poziva, koji bi trebalo da im obezbjeđuje sigurnu egzistenciju u budućnosti. U kojoj će mjeri roditelji uspjeti da realizuju ne vlastite, već prvenstveno dječje ciljeve, ponajviše zavisi od njihove sposobnosti da pravilno procjenjuju individualne sposobnosti, želje i sklonosti djeteta, ali i čitavog niza drugih objektivnih i subjektivnih faktora, uslova, odnosno okolnosti. Realizacija ovih esencijalnih planova i ciljeva, pretpostavlja stalna prilagođavanja i usaglašavanja stavova, želja i

aktivnosti na relaciji roditelji djeca i obrnuto, uz nužnost uspostavljanja intenzivnih i kontinuiranih dvosmjernih komunikacija, te međusobnom uvažavanju i saradnji, zasnovanoj na otvorenosti, iskrenosti, empatiji i bezrezervnoj podršci svakom članu porodičnog domaćinstva (Babić – Kekez, 2008). Uz nužan uslov, da su roditelji maksimalno posvećeni ostvarivanju navedenih vaspitnih ciljeva i zadataka, oni su dužni da odgovorno ispunjavaju obaveze, ne samo prema svojoj djeci i drugim porodičnim šticećima, nego i prema društvenoj zajednici (Minić i Marković, 2012). To zapravo znači, da je porodica najodgovornija za podizanje, pravilno vaspitanje i profilisanje društveno poželjnih, socijalno lako adaptibilnih i korisnih članova. Saglasno tim ciljevima, od porodice se očekuje da kreira što povoljniju klimu za simultano i međusobno prožimanje sadržaja i aktivnosti iz fizičkog, intelektualnog, moralnog, estetskog i radnog vaspitanja. Uostalom, bogato pedagoško iskustvo potvrđuje da svoju primarnu vaspitnu funkciju, najefikasnije u praksi realizuju one porodice u kojima vladaju topli i harmonični odnosi, međusobna tolerancija, povjerenje i razumijevanje, te usklađeni vaspitni zahtjevi i stavovi supružnika i drugih odraslih članova porodice, s mogućnostima i ambicijama onih koje vaspitavaju. Prema tome, samo oni roditelji ili staratelji, koji su svjesni svoje izuzetno odgovorne vaspitne zadaće, mogu biti maksimalno posvećeni permanentnom sticanju novih znanja i vještina, kao nužnih preduslova cjeloživotnog osnaživanja vlastite vaspitno-obrazovne uloge. Novostečena znanja su najpouzdanija potpora za fleksibilno prilagođavanje i racionalno vaspitno postupanje, u različitim situacionim uslovima (Babić – Kekez, 2008). Razvijen osjećaj odgovornosti roditelja za potrebom pravilnog vlastitog djelovanja i postupanja, najsnažniji je motivator za cjeloživotno obrazovanje i učenje, kao temeljne pretpostavke stalnog osnaživanja njihove vaspitno-obrazovne kompetentnosti.

Opštedruštveni kontekst kao determinant porodičnog vaspitanja

Sve intenzivniji naučno-tehnološki, ekonomski, demokratski i kulturno-prosvjetni razvoj, svaki na svoj način i svi u zajedničkoj interakciji, omogućili su inaugurisanje jednog novog, na neoliberalnoj ekonomskoj paradigmi utemeljenog, kapitalističko-profitabilnog i građansko-potrošačkog društva. Riječ je zapravo, o planetarnom procesu povezivanja i udruživanja svijeta, koji bar deklarativno zagovara i propagira opšte blagostanje, demokratizaciju i humanizaciju društva, bez ikakvih diskriminacija. Njegova ideološka vizija, predstavlja fundamentalno ishodište za lansiranje bajkovitih obećanja iz evropskih i vasseljskih centara moći, o nužnosti stvaranja humanog visokocivilizovanog društva, “društva jednakih šansi”, “društva bez diskriminacija”, “učećeg društva”, “društva znanja” što orkestrirano zagovaraju u takvim i sličnim tonovima. Da je to više utopistička fraza, a manje izgledna razvojna šansa, odnosno objektivno dostižna stvarnost, gotovo nas svakodnevno uvjeravaju destruktivna, bahata i diskriminativna ponašanja upravo kreatora tog novog svjetskog poretka. Očigledno je na “velikoj” sceni nametnuta, voljom i interesima najmoćnijih zapadnih zemalja, tržišna utakmica koja, između ostalog, dovodi u neposrednu međuzavisnost ekonomiju i obrazovanje, zasnovana na profitu, bezobzirno potiskujući vaspitanje iz prosvjetnog diskursa. Usljed toga, vaspitanje je u izvjesnom smislu žrtvovano i potisnuto aktuelnom globalizacijom svijeta. Ali, to nije sve, jer je idejom neoliberalizma “inficirano” i obrazovanje koje je upregnuto u “kola” globalizacije i homogenizacije svijeta (Barloy i Robertson, 2003). Budući da je već ozbiljno poodmakao proces prekomponovanja svijeta, unutar koga je došlo do unipolarnog koncentrisanja vlasti i moći, stoga se postavlja pitanje, koliko su nerazvijene zemlje uopšte u mogućnosti da samostalno vode vlastitu spoljnu, pa sljedstveno tome i umutrašnju obrazovnu politiku. Ovo tim prije, ako imamo u vidu činjenicu da su male, ekonomski slabe i zemlje u tranziciji (u nastojanju da se što brže uključe u aktuelne svjetske privredne tokove), prisiljene relativizovati, pa i založiti vlastite sisteme vrijednosti, tradiciju, kulturu i obrazovanje (Trifunović, 2015). Njima su zapravo nametnute mnoge reforme i administrativni modeli upravljanja sa strane. Svjesni toga, domicilni reformatori su manje-više nevoljno prihvatili ponuđene unificirane standarde i reformatorske matrice, naivno vjerujući da će za “izdaju” vlastite kulture i tradicije uslijediti nagrada koja im jemči brži priključak upravo tom “obećanom”, zapadnom svijetu.

Nažalost, aktuelni globalistički projekat, pored izvjesnih prednosti, generiše ne samo društveno-političke, već i ozbiljne porodične krize, koje se reflektuju na njenu stabilnost i funkcionisanje

(Golubović, 2007). Svjedoci smo sve učestalijih političkih i socijalnih konflikata, koje neposredno ili posredno proizvode najmoćnije zemlje, zarad ekonomskog profita i prikrivenih imperijalističkih pretenzija. U interesnim regionima, a sve pod plaštom njihove demokratizacije, režiraju se prljavi sukobi koji dovode do masovnih migracija i opšteg siromaštva domicilnog stanovništva. Usljed toga, mnoge porodice su gotovo nemoćne da zadovolje primarne ljudske potrebe, a njihova biološka agonija surovo im raspršuje snove o ulasku u visokocivilizovano društvo, koje bi siromašnim državama i narodima, navodno trebalo da obezbijedi neophodnu kulturno-prosvjetnu nadgradnju. Umjesto toga, hara opšte siromaštvo, koje dovodi do socijalnog isključivanja i društvene marginalizacije njihove djece. Međutim, novokomponovani opšte-društveni kontekst, ne ugrožava samo materijalno siromašne, već i one dobro situirane porodice. Naime, roditelji iz bogatih porodica, opijeni hedonističkim načinom života i materijalnom pohlepom, gube osjećaj i potrebu za uspostavljanjem prisnih i harmoničnih porodičnih odnosa, zanemarujući želje i potrebe kako sopstvene djece i supružnika, tako i svojih vremešnih roditelja. Potrošačkim virusom, nisu samo inficirani roditelji, već i njihova djeca koja, zavisno od uzrasta i životnog iskustva, postavljaju sve nerealnije zahtjeve. Usljed nemogućnosti i nespremnosti da te zahtjeve ispunjavaju, roditelji umjesto razgovora i traženja obostrano prihvatljivih rješenja, ignorišu dječje želje, izbjegavaju porodični razgovor, zanemarujući aktuelne probleme nastavljaju beskrupuloznu potjeru za još većom zaradom i materijalnim blagostanjem. Ogorčena takvim ponašanjem roditelja, djeca nalaze pribježišta u sve većem distanciranju, koje kulminira uzimanjem "stvari u svoje ruke", najčešće ne birajući sredstva za zadovoljavanje tinejdžerskih snova. U potrazi za ostvarivanjem lakomisleno fiksiranih želja i ciljeva, postaju lak plijen dilera opasnih narkotika, pedofila, kleptomana, kockara i makroa, a nerijetko su i sami akteri, odnosno neposredni izvršioci mnogih opasnih i društveno inkriminiranih djela. Budući da se, prema nepisanom pravilu, roditelji posljednji upoznaju sa gorkom i surovom istinom, koja izaziva gotovo nesagledive, a nerijetko i tragične posljedice po njih i njihovu djecu, poslije čega slijedi međusobno optuživanje supružnika ili staratelja, koje kulminira bijegom djeteta iz porodičnog doma ili zatvorom za delikvente, i na kraju, najčešće, razvodom supružnika, odnosno raspadom porodične zajednice. Da bi izbjegli ovakve i slične porodične drame, sa mogućim tragičnim ishodima, trebalo bi omladinu i odrasle blagovremeno uključiti u formalne, neformalne i informalne oblike obrazovanja s ciljem sticanja dragocjenih znanja i kontinuiranog osnaživanja njihovih građanskih i porodičnih kompetencija. Ta znanja su danas potrebna svima, a posebno roditeljima, kako bi blagovremeno mogli shvatiti i efikasno pratiti zakonitosti društveno-civilizacijskog i pedagoškog razvoja i njihove refleksije na globalnom, regionalnom i lokalnom nivou. Prema tome, cjeloživotno obrazovanje i učenje postaje opšteobavezujuća filozofija za djecu, omladinu i odrasle; ona je nužan preduslov pravilnog shvatanja aktuelnog društvenog konteksta u kome bitišu i ostvaruju svoju esencijalnu ulogu, svi članovi savremene porodice.

Cjeloživotno učenje i vaspitno osnaživanje porodice

Filozofija cjeloživotnog obrazovanja i učenja, danas postaje integralni činilac ljudske egzistencije i esencije. Riječ je o vaspitno-obrazovnoj doktrini, koja najefikasnije osnažuje individualni razvoj, ali paralelno s tim i profesionalne, građanske, socijalne i vaspitne kompetencije svakog pojedinca, nezavisno od njegove starosne dobi, stepena formalno stečenog obrazovanja, odnosno društvenog statusa. Ona implicira spremnost osobe da "prihvata nova znanja (intrinzična motivacija), njegovu potrebu za učenjem, aktivnost i samoaktivnost" (Klapan, 2004, 150). Izvjesno je da savremena porodica živi u turbulentnim i kriznim vremenima, s neizvjesnim perspektivama društvenog i vlastitog razvoja. Naime, aktuelni svijet "bez granica", kreira sasvim novi socijalni ambijent, u kome obitava i kako-tako obavlja vaspitnu funkciju porodica, nastala u tzv. postmodernom industrijskom društvu. Delikatnost njene misije determinisana je novim načinima digitalnog komuniciranja, prekograničnom poslovnom saradnjom, te sve intenzivnijom razmjenom roba, ideja, ljudi i kapitala. Usljed toga, profilisano je novo, znatno kompleksnije socijalno okruženje, podložno ubrzanim i radikalnim transformacijama. Zato se čini sasvim prirodnim, da se unutar tog fluidnog opšte-društvenog konteksta mijenjaju, ne samo uslovi organizovanja i funkcionisanja

porodice, već se egalitarno s tim, mijenjaju obaveze, odgovornosti, metode, sredstva, stilovi i efekti njenog vaspitno-obrazovnog uticaja.

Uprkos gotovo neslučenom opšte-društvenom razvoju, koji će najvjerovatnije ostvariti još eksponencionalniji rast u ovom milenijum, zabrinjavajuće je saznanje da se u našem regionu, pa i šire, još uvijek, većina roditelja organizovano i kontinuirano ne osposobljava za bračne i roditeljske uloge. Umjesto toga, mnogi iskustveno “savlađuju ovaj zanat”, oponašajući manje-više uspješno, vlastite roditelje. Razumije se, da su ta iskustva veoma različita, budući da su jedni imali dobre, drugi “bezbojne”, a treći loše uzore u vlastitim roditeljima. Stoga je izvjesno da, polako ali sigurno, ističe vrijeme “samoukih” roditelja (Santrock, 2004). Bez obzira koliko god ovo upozorenje optimistički zvučalo, činjenica je da se u našem regionu, još uvijek, značajan procenat društvene populacije, nerado uključuje u neformalne i informale oblike cjeloživotnog obrazovanja i učenja. Neki su opterećeni predrasudama i stereotipima smatrajući da je njihovu roditeljsku, odnosno vaspitnu kompetentnost nepotrebno osnaživati bilo kakvim oblicima i formama učenja. Drugi imaju negativna iskustva iz formalnog obrazovanja i ne mogu da se oslobode školskih trauma i frustracija iz rane mladosti. Nema sumnje, da se u oba ova slučaja radi o inicijalno skromno obrazovanim i nedovoljno prosvijećenim ljudima, koji nisu svjesni svoje vaspitne nepripremljenosti i roditeljske inferiornosti. U pitanju je populacija sa formiranim negativnim stavovima prema obrazovanju i učenju, koji dodatno obavezuju učitelje, pedagoge i druge prosvetare, da pokažu maksimalno strpljenje, toleranciju, empatiju i razumijevanje kako bi ih odobrovoljili i ohrabрили da postanu aktivni sudionici nekog od oblika cjeloživotnog učenja. To bi bio prvi, ali i najvažniji korak, nužan da se pojedinci uključe u već, u pedagoškoj teoriji i praksi, poznate modalitete osposobljavanja, u cilju cjelishodnijeg obavljanja zaista odgovorne vaspitne i druge društvene uloge. Riječ je, zapravo o informativnim, savjetodavnim, instruktivnim, vaspitno-obrazovnim i terapijskim oblicima obrazovanja i učenja odraslih (Rosić i Zloković, 2002).

U vezi s tim, najnovija iskustva su donekle ohrabrujuća, jer ona pokazuju da se svijest o potrebi sticanja roditeljskih kompetencija polako mijenja, tako da oni najodgovorniji pojedinci počinju da se obrazuju u “veštinama koje im trebaju da bi bili uspešni u poslu podizanja dece” (Gordon, 2000, 16). Nesporno je da filozofija cjeloživotnog obrazovanja i učenja, ima univerzalne porodične vrijednosti, budući da se ona ne odnosi samo na roditelje, već i na one koji se pripremaju za brak i porodicu. Zato bi bilo prirodno očekivati da će se ova populacija, u doglednoj budućnosti, sve masovnije uključivati u procese učenja i sticanja dragocjenih znanja potrebnih za uspješno praćenje i pravilno razumijevanje opštih tendencija razvoja društva i njegove civilizacije. Samo uz ovaj nužan preduslov, pojedinci mogu biti efikasno osposobljeni za brzo prilagođavanje vlastitog stila i načina rada, odnosno adekvatnog porodičnog i društvenog angažovanja. Novostečeno znanje i iskustvo, između ostalog, doprinosi dodatnom kultivisanju i obogaćivanju ličnosti visokocivilizovanim vrijednostima, te uspostavljanju harmoničnih međuljudskih i porodičnih odnosa. Shodno tome, od kvaliteta stvorene porodične klime i izbora cjelishodnog stila i modela ponašanja roditelja, ponajviše zavisi da li će se dijete u roditeljskom gnijezdu osjećati srećno i zadovoljno ili će biti frustrirano i nespokojno. Uz sve to, ne smije se zanemarivati činjenica, da mladi odrastaju u visoko tehnologizovanom i digitalizovanom društvu koje profilise novi socijalni, komunikološki i kulturološki kontekst. U njemu stasavaju i bitišu nove “net” generacije, koje imaju sasvim drugačije potrebe, sklonosti, ambicije i poglede na život. Mnogi su naprosto zarobljeni u nekom svom virtualnom svijetu, najčešće razapeti između virtualnog i stvarnog, tradicionalnog i novog, globalnog i lokalnog. Neupitno je da se s tim krupnim problemima, najteže nose adolescenti, stoga su najčešće bezvoljni, apatični, frustrirani i nezadovoljni svim i svačim. Nerijetko to nezadovoljstvo kulminira sukobima s vršnjacima, roditeljima i nastavnicima. Adolescentima je imanentna emocionalna nestabilnost koja generiše potrebe za brzim i nepromišljenim mijenjanjem stavova, životnih planova, ciljeva, interesovanja i pogleda na svijet koji ih okružuje. Njih donekle mogu shvatiti samo široko obrazovani roditelji i drugi odrasli pripadnici društva, koji permanentno prate aktuelna opšte društvena, socijalna i kulturno-prosvjetna zbivanja na globalnom, regionalnom i lokalnom nivou. Stoga je čini se, došlo krajnje vrijeme da strategiju cjeloživotnog obrazovanja i učenja prihvate i u praksi

bezrezervno podrže, formalne, neformalne i informalne komponente vaspitno-obrazovnog sistema, uključujući i porodičnu zajednicu (Kulić i Despotović, 2005). To podrazumijeva potrebu da se u sve njegove komponente inkorporišu obrazovni sadržaji namijenjeni polaznicima programa za život i porodicu, čija bi se koncepcija fokusirala na tematiku sticanja, osnaživanja i razvoja roditeljskih kompetencija. Zato je njegove ciljeve i sadržaje potrebno usredsrediti na razvoj i njegovanje dobrih interpersonalnih odnosa, pripremu partnera za brak i roditeljstvo, pravilno vaspitanje djece, obezbjeđenje lične i porodične zdravstvene zaštite, saradnju porodice, škole i lokalne zajednice i sl. To moraju biti moderno koncipirani programi koji će, aktuelnim i budućim polaznicima, ponuditi interdisciplinarna i multidisciplinarna znanja iz andragoških, pedagoških, psiholoških, socioloških, medicinskih, pravnih, ekonomskih i drugih društveno-humanističkih nauka. Znanja iz ovih nauka i njihovih disciplina, omogućavaju njihovim nosiocima uspješnije razumijevanje i rješavanje složenih porodičnih odnosa. Na njihovim ishodištima moguće je osnaživati svijest o ulozi porodičnog vaspitanja sa aspekta “njenih odraslih članova – roditelja i učešća obrazovanja u njihovoj (ne) uspešnosti” (Medić, i sar. 1997, 7).

Prema tome, samo kontinuiranim radom i aktivnim učenjem, roditelji mogu sticati nove i osnaživati postojeće vaspitne kompetencije, koje će im omogućavati da zajedničkim djelovanjem i međusobno usaglašenom primjenom pedagoških principa i strategija znatno uspješnije obavljaju svoje vaspitno-obrazovne uloge. Sticanje aktuelnih znanja iz relevantnih pedagoško-psiholoških disciplina, roditeljima pomažu da objektivnije i temeljitije upoznaju vlastitu djecu. Upravo je to osnovni preduslov roditeljskog efikasnog uticaja na razvoj kognitivnog, afektivnog, psihomotornog i svakog drugog potencijala djeteta. Osim toga, ovakva znanja i vještine, dragocjene su roditeljima za kreiranje povoljnijeg porodičnog vaspitno-obrazovnog miljea, koji će poslužiti kao egzemplaran primjer djeci, da shvate koje i zbog čega aktivnosti, saznanja, vrijednosti, društvene norme, manire i navike moraju usvajati, odnosno njegovati. Roditeljska potreba za stalnim proširivanjem i inoviranjem stečenih znanja i vještina nije samo uslovljena aktuelnim tendencijama naučnotehnološkog i opštecivilizacijskog razvoja, već paralelno s tim i pojedinim etapama psihofizičkog razvoja djeteta, počevši od njegovog rođenja pa do pune zrelosti. Izvjesno je da se roditeljski uticaji različito reflektuju na vaspitanje ličnosti u doba djetinjstva, adolescencije, mladalaštva i odraslosti. Da bi roditelji pravilno protumačili fizičke, mentalne, emocionalne i druge promjene, imanentne djetetu u pojedinim razvojnim ciklusima, oni moraju poznavati njihove indikatore, uzroke i posljedice. Ovo je samo još jedan, istina izuzetno bitan razlog, koji roditelje dodatno obavezuje na stalno učenje, sticanje novih i osnaživanje postojećih vaspitno-obrazovnih kompetencija. Samo oni roditelji koji su prihvatili filozofiju cjeloživotnog učenja kao sastavni dio vlastitog bitisanja, moći će pravilno razumjeti potrebe, mogućnosti, sklonosti i stremljenja vlastite djece u aktuelnom i objektivno datom društvenom kontekstu. Drugim riječima, roditelji dobro osmišljenim i planiranim kontinuiranim obrazovanjem i učenjem mogu sticati nova znanja i osnaživati postojeće vaspitne i druge roditeljske kompetencije, koje nameću zakonitosti opšte-društvenog razvoja, s jedne, i psihofizičkog razvoja njihove djece, s druge strane.

Zaključak

Činjenica je da živimo u uslovima sve intenzivnijeg i dinamičnijeg naučno-tehnološkog, ekonomskog i kulturnog razvoja, koji u svojoj međuzavisnosti mijenjaju postojeći i modeluju sasvim novi društveni kontekst, od fundamentalnog značaja za organizovanje i ostvarivanje porodične vaspitno-obrazovne funkcije. Međutim, aktuelni društveno-civilizacijski razvoj, pored mnogih i izuzetno dragocenih pozitivnih i progresivnih uticaja, istovremeno generiše neke negativne i gotovo nepredvidive implikacije po pojedinca, porodicu i širu društvenu zajednicu. Riječ je o veoma kompleksnim reperkusijama, koje zahtijevaju ozbiljnu naučnu analizu, na čijim ishodištima treba zasnivati valjane zaključke i pouke od opšte-društvenog, pedagoškog, pa i porodičnog značaja. Stoga je u ovom trenutku izvjesno samo to, da su prošla vremena organizacije i egzistencije porodice tradicionalnog tipa, čiju su primarnu vaspitno-obrazovnu funkciju obavljali samouki roditelji. Ovo tim prije, ako imamo u vidu

saznanje, da je vaspitni uticaj porodice danas ne samo nužan, nego i izuzetno složen, odgovoran i delikatan. Bez obzira koliko to zvučalo paradoksalno, čini se da porodično vaspitanje dobija sve više na značaju u uslovima aktuelne globalizacije i demokratizacije društva. Poznato je da se u porodici pojedinac rađa, vaspitava, obrazuje, odrasta i formira kao ličnost. S promjenama i ozbiljnim transformacijama opštedruštvenog i kulturološkog konteksta u kome individua obitava, ne mijenja se samo njen lični i porodični stil i način života, već paralelno s tim, a u zavisnosti od hronološke dobi pojedinca, moraju se prilagođavati i inovirati pristupi, ciljevi, metode i sredstva vaspitanja.

Nema sumnje, da je danas značajno izmijenjeno, kvlitativno poboljšano i demokratizovano društveno-civilizacijko i socijalno okruženje u kome egzistira porodica. "To ne znači da je savremena porodica u društvu izgubila svojstvo i funkciju posrednika između globalnog društva i pojedinca" (Potkonjak i Šimleša, 1989, 220). Naprotiv, mijenjaju se samo uslovi, zahtjevi, obaveze i odgovornosti roditeljskog vaspitnog uticaja. Te promjene determinišu razvojne zakonomjernosti vremena u kome porodica obavlja svoju primarnu misiju. Njih mogu u potpunosti razumjeti i uspješno slijediti samo oni roditelji koji dobrovoljno i kontinuirano pohađaju i prate aktuelne programe, oblike i modalitete obrazovanja i učenja. Riječ je o potrebi permanentnog učenja i usvajanja interdisciplinarnih i multidisciplinarnih znanja i vještina na osnovu kojih je moguće izostravati vlastitu percepciju svijeta koji nas okružuje. U novonastalom društvenom miljeu, žive i odrastaju djeca koja imaju sasvim drugačije potrebe, navike, želje i pretenzije u odnosu na onaj u kome su stasavali njihovi roditelji. Sljedstveno tim potrebama, moraju se birati i prilagođavati strategije porodičnog vaspitanja. Drugim riječima, neprekidno sticanje interdisciplinarnih znanja i vještina postaje najdragocjenije "oruđe" u rukama roditelja, nephodno za osavremenjivanje i osnaživanje njihove pedagoške funkcije. Prema tome, cjeloživotno učenje i obrazovanje, s jedne, i vaspitanje, s druge strane, moguće je shvatati sa razvojnog i egzistencijalnog aspekta pojedinca i njegove porodice kao biološki determinisane fenomene. Međutim, ako se oni posmatraju u vremenskom intervalu od rođenja do kraja ljuskog života, onda je osnovano tvrditi, da su to neograničeni, kontinuirani, međusobno uslovljeni, višestruko isprepleteni i dijalektički povezani procesi. Oni, zapravo, predstavljaju sinergetsku paradigmu za sticanje dragocenih znanja i vještina neophodnih, ne samo za opstanak i egzistenciju porodice, već i za permanentno osnaživanje njene vaspitno-obrazovne i svake druge humanističke misije.

Literatura

1. Asen, E. i Tomson, P. (2001): *Porodična rešenja u praksi*, Beograd, UNICEF.
2. Babić-Kekez, S. (2008): *Razvoj kompetencija roditelja za vaspitanje darovitog deteta*, Vršac, (u zborniku rezimea, sa XIV Međunarodnog okruglog stola) 251-255.
3. Barloy, M. i Robertson, H. (2003): *Homogenizacija školstva*, U Mander, Dž. i Goldsmit, E.(ur.), Globalizacija, Beograd, Klio, 81-96.
4. Branković, D. i Mikanović, B. (2017): *Vaspitanje i slobodno vrijeme*, Banja Luka, Filozofski fakultet.
5. Breunlin, D. i sar. (1992): *Metaframeworks: Transcending the models of family therapy*, San Francisco: Jossey-Bass.
6. Despotović, M. (2016): *Obrazovanje odraslih na Zapadnom Balkanu*, Beograd, Društvo za obrazovanje odraslih, DVV international.
7. Evropska komisija (2000): *Memorandum o doživotnom učenju*, Brisel.
8. Đorđević, M. i sar. (1994): *Kako uspešno vaspitavati*, Niš, IP "Gradina".
9. Golubović, Z. (1981): *Porodica kao ljudska zajednica*, Zagreb, Naprijed.
10. Golubović, Z. (2007): *Društvene promene i razvitak porodice: Porodica - kontroverze i izazovi*, Beograd, Filip Višnjić.
11. Gordon, T. (2000): *Umeće roditeljstva*, Beograd, Kreativni centar.
12. Ilić, M. (2010): *Porodična pedagogija*, Banja Luka, Filozofski fakultet.
13. Kapor-Stanulovic, N. (1985): *Psihologija roditeljstva*, Beograd, Nolit.
14. Klapan, A. (2004): *Teme iz andragogije*, Rijeka, Sveučilišna knjižnica.
15. Kulić, R. i Despotović, M. (2005): *Uvod u andragogiju*, Beograd, Svet knjige.
16. Kušić, S. Vrcelj, S. i Zofko, A. (2016): *Didaktičke odrednice obrazovanja andragoga – komparativni pristup*, Rijeka, Filozofski fakultet.
17. Lamonna, M. A. & Riedmann, A. (1985): *Marriages and families: Making choices throughout the life cycle (2 nd ed.)*, Belmont, CA: Wadsworth.
18. Matijević, M. i sar. (2016): *Pedagogija za učitelje i nastavnike*, Zagreb, Školska knjiga.
19. Medić, S. i sar. (1997): *Škola za roditelje*, Beograd, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta.
20. Mijanović, N. (2014): *Globalizacija svijeta i savremeni vaspitno-obrazovni izazovi*, (u Međunarodnom tematskom zborniku: Uloga obrazovanja i vaspitanja u razvijanju humanističkih , interkulturalnih i nacionalnih vrednosti) Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, Kosovska Mitrovica i Srpska akademija obrazovanja u Beogradu, 557 – 572.
21. Mijanović, N.(2017): *Cjeloživotno učenje i tržište rada*, (u časopisu: Andragoške studije, br. 1), Beograd, 69 – 86.
22. Minić, V. i Marković, E. (2012): *Pomen in vloga družine kot okolja za razvoj otroka v zgodnjem otroštvu*, Ljubljana, Iskanja, številka 45-46, 85.
23. Pastuović, N.(1999): *Edukologija: integrativna znanost o sustavu cjeloživotnog obrazovanja i odgoja*, Zagreb, Znamen.
24. *Pedagoški rečnik II* (1967), Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika.
25. Potkonjak, N. i Šimleša, P., reda., (1989): *Pedagoška enciklopedija, br. 2*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
26. Rosić, V. (1998): *Obiteljska pedagogija*, Rijeka, Filozofski fakultet.
27. Rosić, V. i Zloković, J. (2002): *Prilozi obiteljskoj pedagogiji*, Rijeka, Grafrade.
28. Santrock, W. J. (2004): *Child Development*, Boston, Mg Graw Hill.
29. Savićević, D. (1983): *Čovjek i doživotno obrazovanje*, Titograd, Republički zavod za unapređenje školstva.
30. Smiljanović – Čolanović, V. (1987): *Dečja psihologija*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
31. Stanojlović, B. (1997): *Porodica i vaspitanje dece*, Beograd, Naučna knjiga.
32. Trebješanin, Ž. (2000): *Rečnik psihologije*, Beograd, Stubovi kulture.
33. Trifunović, V. (2015): *Obrazovanje i kulturni identitet*, Jagodina, Fakultet pedagoških nauka.
34. Vukomanović, N. i sar. (1984): *Roditelji u dječjem vrtiću*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
35. Žiga, J. (2003): *Cjeloživotno učenje kao imperativ u modernom dobu*, Zagreb, (u časopisu: Pregled, br. 1-2), 50-68.

**LIFELONG EDUCATION AND LEARNING AS A FACTOR OF FAMILY EDUCATION
EMPOWERMENT**

NIKOLA MIJANOVIĆ, PhD
Faculty of Philosophy
NIKŠIĆ

Summary: *This paper analyzes the role and educational function of the contemporary family, viewed in the context of current general-social, civilizational and cultural-educational development. In modern conditions, it is established as the basic biosocial community and an indispensable factor in the process of education, development and formation of human personality. Today, the family is facing increasing scientific and technological and civilizational development, which enabled and conditioned the planetary connection of the world, with uncertain outcomes for the foreseeable future. Influenced by the increasingly rapid and radical transformation and turbulent reorganization of society, it is losing its traditional characteristics, facing the legitimate necessity of fostering new conditions, styles and ways of functioning, that is, of educational activity.*

Our analysis, among other things, unambiguously confirms the thesis that, in the new civilization environment, families, in addition to numerous socially-verified and pedagogically competent institutions, are the most responsible community for proper and successful upbringing, education, development and formation of their offspring. Depending on the objectively given socio-economic and general-civilizational context, in practice social needs and development goals use appropriate styles, means and models of family educational influence. In other words, in parallel with the transformation, modernization, democracy and humanization of society, family and all other institutional educational strategies are changing and adapting. This actually means that the most current trends and visions of social development can be fully understood and permanently supported in practice only by well-educated and competent parents, ready and able to accept or follow the philosophy of lifelong learning. Therefore, this paper aims to observe, analyze and elaborate the regularities of lifelong education and learning as necessary preconditions for the continuous acquisition of knowledge and skills necessary to strengthen family educational competences.

Key words: *Lifelong education and learning, family, children, parents, upbringing.*

OSNAŽIVANJE OBITELJI I POZITIVNI MEĐUGENERACIJSKI ODNOSI – SOCIJALNO- PEDAGOŠKI MIT ILI SOCIJALNO BOGATSTVO?

*Prof. dr. sc. Jasminka Zloković³⁵
Prof. dr. sc. Anita Zovko³⁶
Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet u Rijeci
Odsjek za pedagogiju
Republika Hrvatska*

Sažetak: Autorice u radu analiziraju znanstveno-teorijske pristupe i obiteljske prakse o međugeneracijskim odnosima u obitelji koji neminovno podrazumijevaju razmatranje odnosa odrasle djece i njihovih ostarjelih roditelja. Razmatra se i sukob uloga unutar moralne međugeneracijske solidarnosti pripadnika moderno nazvane "sendvič generacije", te se kritički promišlja moralna odgovornost odrasle djece u odnosu prema ostarjelim roditeljima. Rad ima za cilj da u centar pozornosti postavi kritičko pitanje ispunjavaju li višegeneracijske obitelji u 21.stoljeću, funkciju moralne, emocionalne, socijalne, fizičke ili materijalne podrške svojim starijim članovima? Za razliku obiteljski odnosi na relaciji roditelj-dijete koji su opravdano naglašeno važni, međusobni odnosi i briga o kvaliteti obiteljskog života starijih osoba marginalizirani je aspekt života na obiteljskoj i socijalnoj razini. U cilju poticanja odrasle djece i mlađih generacija da uspostave kvalitetno bolje odnose sa starijim članovima obitelji ovaj rad obuhvaća i neke praktične mogućnosti implementacije suvremenih znanstvenih spoznaja i istraživačkih iskustava u području pedagoško-andragoških aspekata jačanja pozitivnih međugeneracijskih odnosa. Uloga pozitivnog pristupa obiteljskim politikama i obrazovanja bez obzira na životnu dob sve više dobiva na značaju na europskoj i nacionalnim razinama, međutim unatoč svijetlim primjerima ponekada uglavnom ostaje na deklarativnoj razini. S kojega god aspekta pristupili – povijesnoga, sociološkoga, pedagoškoga, političkoga, teološkoga ili bilo kojega drugog aspekta, tradicionalnoga ili modernoga – razmatranje obitelji, jedne od najstarijih društvenih institucija, ostala je aktualna tema i izvor istraživanja. I socijalna je politika Europskih zemalja i šire usredotočena na temeljnu jedinicu svakoga društva – obitelj i „obiteljska pitanja“.

Ključne riječi: starije osobe, obiteljske vrijednosti, osnaživanje obitelji, cjeloživotno obrazovanje

³⁵ zlokovic@ffri.hr; Rad je rezultat znanstveno-istraživačkog rada na projektu „Osnaživanje obitelji za razvoj pozitivnih odnosa i obiteljskog zajedništva“ (voditeljica Jasminka Zloković, šifra: uniri-drustv-18-6 1132) uz potporu Sveučilišta u Rijeci.

³⁶ anita.zovko@uniri.hr; Rad je rezultat znanstveno-istraživačkog rada na projektu „Kritički diskurs didaktičkih modela i kompetencija nastavnika u obrazovanju odraslih“ (voditeljica Anita Zovko, šifra: uniri-drustv-18-184) uz potporu Sveučilišta u Rijeci.

Uvod

Uz uvažavanje stalne promjenjivosti obitelji kroz vrijeme i uz oprez u odnosu na futurološka istraživanja obitelj je nenadoknativ životni čimbenik. Nedvojbeno je da se svi članovi obitelji tijekom vremena mijenjaju u fizičkom, psihičkom i socijalnom funkcioniranju. Premda su promjene univerzalne i događaju se svima, progresivne su i inverzibilne (najčešće na fizičkom planu). Postoje velike intraindividualne i interindividualne razlike.

Obitelj je predmetom izučavanja mnogih znanosti i različitih teorijskih polazišta. Bez pretenzija na sveobuhvatan teorijski prikaz različitih polazišta u izučavanju obitelji odabir teorijsko-paradigmatskoga polazišta i istraživačkoga modela bitni su u istraživanju obiteljskih odnosa i mjerenju obiteljskoga funkcioniranja. Tijekom povijesti u proučavanju obitelji prevladavali su teorijski pristupi o obiteljskoj univerzalnosti. U suvremeno se vrijeme pristup obitelji kao univerzalnoj smatra neprihvatljivim. Činjenica je, da se obitelj mijenja usporedo s promjenama u društvu; mijenja se njezina veličina i struktura, načini u izvršavanju obiteljskih funkcija, odnosi obitelji s okolinom kao i okoline prema njoj. Obitelj je živ, dinamičan sustav. Prihvatanjem činjenice o obitelji kao živu organizmu razvijaju se različiti teorijski i istraživački pristupi izučavanju obiteljskih odnosa.

Prilikom teorijskog odabira u izučavanju obitelji kulturološki pristup često razjašnjava neke i vrlo specifične odnose među ljudima pa tako i unutar obitelji. Različite kulture imaju svoje vrijednosne sustave koji utječu na odnose: između partnera, roditelja i djece, braće i sestara, unuka i baka i djedova. Vrijednosni sustavi utječu i na brigu o starima i njihov tretman u obitelji i društvu. U literaturi je središte zanimanja osim na odnose roditelja i maloljetne djece usmjereno i na odnose odrasle djece prema ostarjelim roditeljima i njihov tretman u kasnijoj životnoj dobi (primjerice Boduroglu, Yoon, Lou i Park 2006; Bengston i sur., 2001; Cowgill, 1972 i dr.).

Obitelj bi trebala biti za sve njezine članove mjesto ljubavi, emocionalne topline, bezuvjetne međusobne podrške i brige. Nažalost za mnoge vulnerabilne skupine kao što su to starije osobe, to nije stvarnost. Odrasla djeca prema ostarjelom roditelju nerijetko pokazuju nerazumijevanje, netrpeljivost, važni su im samo onoliko koliko stariji može zadovoljiti ekonomske ili druge vrste potreba ostatka obitelji. Nakon toga, postaju bezuvjetni teret kojeg se rješavaju uglavnom institucionalno iako su mentalno, tjelesno i ekonomski bili neovisni. Tako u domovima za starije osobe nalazimo ljude koji su zdravi, nisu ovisni o tuđoj pomoći, ali su ekonomski osiromašeni zadovoljavajući potrebe mlađeg dijela obitelji i jasno im je dano do znanja da nisu poželjni. Ovo su neki odista tužni i neželjeni primjeri. Postoje i obiteljski i društveni stereotipi da su starije osobe, djedovi i bake, nepoželjni u sudjelovanju u odgoju djece. Prema takvim stereotipima djedovi i bake su ti koji nam urušavaju odgojna pravila, koji su unuke razmazili, koji su isto djeca kao i njihovi unuci, dementni, naporni i sl. Sva relevantna istraživanja govore o neospornom značaju baka i djedova u odgoju djece, o njihovom velikom doprinosu u poticanju socijalnog, emocionalnog i kognitivnog razvoja. Konačno na skali stresa, gubitak bake i djeda činjenicom smrti, nalazi se odmah uz smrt roditelja.

Kako je udio starijeg stanovništva u populaciji Hrvatske³⁷ i šire regije vrlo visok, a trend povećanja se i dalje nastavlja, posebno u kategoriji vrlo starih osoba 84 godine i više, nužno je znanstveno istražiti kako

³⁷ Republika Hrvatska je u UN-ovoj klasifikaciji stanovništva s obzirom na dob u četvrtoj skupini europskih država koje imaju preko 10% stanovništva starijeg od 65. godina jer je udio starijih od 65 godina prema zadnjem popisu stanovništva 2011. iznosio 17,7%. Eurostatova projekcija stanovništva (EUROPOP2015) predviđa progresivno starenje samog starijeg stanovništva (udio osoba u dobi od 80 godina ili više u EU-28 će se više nego udvostručiti u razdoblju od 2016. do 2080., sa 5,4 % na 12,7 %. Predviđa se da će se stopa dobne ovisnosti starijih osoba u Europskoj uniji udvostručiti (sa 29,3% u 2016. na 52, 3% do 2080.) te da će ukupna stopa dobne ovisnosti porasti sa 53,2% u 2016. na 79,7% do 2080. Demografske projekcije predviđaju da će do 2050. godine broj starijih osoba od 65 godina porasti za 75%.

se ovaj kompleksni fenomen odražava na aktualno stanje, te koje su moguće daljnje socijalne i obiteljske implikacije kao što je potrebno odgovoriti i na niz drugih pitanja primjerice otklanjanje stereotipa o starenju i starosti, mogućnosti podizanja kvalitete života starijih osoba, poticanje starijih osoba i svih članova obitelji na učenje i socijalnu aktivnost, poticanje pozitivnih odnosa obitelji prema starijim članovima, promicanje socijalne, emocionalnog, kognitivnog i odgojno-obrazovnog značaja starijih osoba u životu unuka, promicanje primarne prevencije agresivnih i nasilnih odnosa prema starijima, promicanje i implementiranje inovativnih pristupa u odgoju i obrazovanju djece i mladih s ciljem poticanja međugeneracijske suradnje. U studiji o poboljšanju života starijih osoba u situacijama psihičke i tjelesne ovisnosti grupe specijalista Vijeća Europe još od 2003. godine (Eamon O' Shea, u: Zloković i Čekolj, 2018) navodi se: Starija populacija u cijeloj Europi dosegla je takve proporcije da je sada nužno hitno iznaći nove odgovore na mnoga pitanja koja se javljaju u vezi sa sustavom obiteljske politike, zapošljavanja, obrazovanja, ljudskih prava i sredstava masovnih komunikacija, socijalnog osiguranja, zdravstvene zaštite. Principima UN-a naglašava se pravo svake starije osobe na nezavisnost, integritet, autonomiju i dignitet bez obzira na tjelesno, psihičko, materijalno ili socijalno stanje. Osigurati kvalitetu života u svim navedenim dimenzijama zadaća je društva, lokalne zajednice, obitelji, prijatelja, susjeda, sugrađana kao i odgoja i obrazovanja.

Oснаživanje obitelji u funkciji promicanja vrijednosti međugeneracijskih odnosa

Na rasvjetljavanju pitanja ispunjavaju li u 21. stoljeću višegeneracijske obitelji funkciju podrške svojim članovima potrebna su longitudinalna istraživanja, ispitivanja trendova međugeneracijske suradnje, utjecaja povećanja očekivane duljine života, produženja vremenskog trajanja zajedničkoga života u višegeneracijskoj obitelji, kao što je potrebno ispitati ostvarivanje međusobne emocionalne i ekonomske podrške, „filijalnoga pijeteta“ kako se to naziva u istočnoazijskim kulturama.

Iako univerzalan pristup osnaživanju obitelji nije moguć osnaživanju obiteljskog funkcioniranja zasigurno pridonose pozitivna komunikacija i emocionalna toplina. Otvorena komunikacija, međusobno uvažavanje i ravnopravnost odnosa, pokazivanje međusobnih interesira, ohrabrivanje, međusobna zainteresiranost i poticanje na izražavanje vlastitih stavova i mišljenja, ohrabrivanje ne samo djeteta da objašnjava svoje želje, interese, stavove i mišljenja već i drugih članova obitelji pridonose jačanju i boljem obiteljskom funkcioniranju. Posebice se u razgovoru odrasle djece spram starijih roditelja očekuje da budu konkretni, uvjerljivi, realni, vjerodostojni.

Ovo pretpostavlja i postavljanje jasnih pravila ponašanja za sve članove obitelji te dosljednost u njihovu pridržavanju kao i nenasilno rješavanje nesporazuma i konflikata: međusobnim dogovorom postavljanje jasnih i realnih pravila ponašanja; strpljivost i izbjegavanje konflikata i agresivnih reakcija; izbjegavanje učestalih i nepotrebnih zabrana, nepotrebnih prijekora; netoleriranje bilo kojega oblika nasilja, ponižavanja (u obitelji ili izvan nje); poštivanje vlastitih i prava i obaveza svih članova obitelji; uspostavljanje jasne i prihvatljive međusobne kontrole kada je to neminovno; ohrabrivanje, pokazivanje zadovoljstva i poticanje pozitivnih modela ponašanja; zajedničko rješavanje problema.

Osjećaji imaju veliku ulogu u svakodnevnom životu. Od svakog se člana obitelji očekuje sposobnost prepoznavanja i razumijevanja osjećaja, kao što se očekuje uspostava emocionalne povezanosti i razvijanja osjećaja bliskosti, poštivanja, povjerenja, empatije: pokazivanje međusobne ljubavi i poštovanja; pružanje i poticanje emocionalne podrške i sigurnosti; pokazivanje vlastitih osjećaja i iskrenosti u međusobnim odnosima; planiranje zajedničkih aktivnosti i zajedničkog provedenog vremena; poticanje nezavisnosti svake osobe u donošenju odluka i; poticanje pozitivnih odnosa s drugim ljudima.

Neželjene se konzekvence promijenjenoga funkcioniranja (i strukture) obitelji odražavaju na planu smanjene kvalitete života – socijalno, psihički i ekonomski. Rezultati longitudinalnoga istraživanja generacija upućuju na međugeneracijski utjecaj u obitelji, posebice na socijalizacijsku ulogu baka i djedova (Bengtson, 1996). Riley i Riley (1993) govore o „latentnoj matrici srodničkih povezanosti“, mreži koja se aktivira u slučaju emocionalne, socijalne, ekonomske ili neke druge potrebe.

Međugeneracijski odnosi u obitelji, unatoč stereotipima i negativnim predrasudama o starijim članovima obitelji (nametljivi, dominantni u odgoju djece, ponovno i sami postaju djeca, ometajuće osobe i dr.), sve više dobivaju na važnosti. Istovremeno, u nekim je obiteljima nasilje unuka nad bakama i djedovima njihova tužna svakodnevnica (Zloković, 2014). Kako bismo kompetentno raspravljali o kompleksnosti ovoga često spominjanoga fenomena, nužno je razmotriti mikrosocijalnu dinamiku obiteljskoga života i makrosocijalni kontekst. Recentne studije ističu potrebu za holističkim pristupom u promatranju i razumijevanju funkcioniranja i odnosa u obitelji. Kao jedan se od odgovora na hipoteze o „propadanju“ (nuklearne) obitelji navode pretpostavke da će u 21. stoljeću međugeneracijski odnosi u obitelji biti od velike važnosti, i to najmanje iz nekoliko razloga. Kao prvo, evidentne su demografske promjene u starenju populacije što ima za posljedicu i produljeni zajednički život različitih generacija. Potom, neosporna je uloga djedova i baka u ispunjavanju nekih osnovnih funkcija obitelji. I promjene u strukturi obitelji (razvodi, binuklearne i kohabitacijske obitelji i dr.) pridonose različitosti međugeneracijskih odnosa. U kontekstu bračnih nestabilnosti, raspada nuklearnih obitelji te novih brakova roditelja jasno je da je uloga djedova, baka i bližih rođaka sve važnija u smislu obiteljskih veza (Johnson i Barer, 1987). Velik se broj razvedenih majki (prema nekima čak dvije se petine) tijekom prve godine razvoda (McLanahan, 1983) ponovo useli k svojim roditeljima dok ne počnu opet samostalno živjeti (Goldscheider i Goldscheider, 1993. prema Bengtson, 2001). Djedovi i bake pružaju mnoge često nepriznate funkcije u modernim obiteljima. Nerijetko, pružaju ekonomski izvor mladim generacijama i drugim članovima obitelji (Bengtson i Harootyan, 1994) te pridonose solidarnosti i kontinuitetu obitelji kroz vrijeme (King, 1994; Silverstein i sur. 1998). Također, predstavljaju osnovu stabilnosti za adolescentne majke koje odgajaju djecu. Možda je najdramatičniji primjer onaj u kojem djedovi i bake kao jedine bliske osobe odgajaju svoju unučad ili čak i prauučad.

Često je razlog neminovne brige djedova i baka o unucima nemogućnost roditelja da se o brinu djeci (smrt, zatvor, ovisnost o drogama, nasilje, psihički problemi) ili se, pak, roditelji iz drugih razloga ne mogu samostalno brinuti o djeci kada im je najpotrebnija kontinuirana pomoć i briga (Minkler i Rowe, 1993). Jedan je od stereotipa koji utječe na konfliktnu i lošu odnose u obitelji i onaj kako starije umirovljene generacije nepotrebno ili neracionalno troše uštedeni novac na vlastita zadovoljstva (Bengtson, 1996). Ovaj mit nije u skladu s činjenicama jer se suvremeni međugeneracijski obrazac o pružanju pomoći i potpore kreće od starijih generacija prema mladima. McGarry i Schoeni (1995. prema Bengtson, 2001) pokazali su kako je skoro trećina roditelja u Americi tijekom 2000. godine svojoj djeci poklonila darove skuplje od 500 dolara, no samo je 9 % odrasle djece svojim roditeljima dalo 500 dolara. Slični su rezultati potvrđeni i u ranijim istraživanjima (Bengtson i Harootyan, 1994; Soldo i Hill, 1993). U nas su nerijetko starije generacije respektabilna potpora mladima s obzirom na velik broj nezaposlenih te zaposlenih, ali potplaćenih osoba. Silverstein smatra da višegeneracijske obitelji predstavljaju „latentnu mrežu“ koja se aktivira u određenim krizama (Riley i Riley, 1993). Ova je ideja slična ideji Hagestada, 1996 (Casper i Bianchi, 2002) o starijim osobama kao „obiteljskoj nacionalnoj gardi“; iako su tihi i većinu vremena ne sudjeluju (aktivno) u obiteljskim događanjima, stariji se članovi obitelji, djedovi i bake, pokazuju važnim u kriznim situacijama, te spremno pomažu članovima mlađih generacija. Hipoteze o međugeneracijskoj povezanosti i solidarnosti (Bengtson, 1996; Riley i Riley, 1993) smatraju se optimistički simplificiranim te uvode pojam „međugeneracijska ambivalencija“, koji bi trebao obuhvatiti jednostavne kontradiktorne pojave kao što su solidarnost, netrpeljivost i zlostavljanje (Luscher i Pillemer, 1998).

Izazovi vremena u kojem živimo odražavaju se (ponajprije) na obiteljske odnose i kvalitetu života svakoga njezina člana, što se, između ostalog, odražava i na osjećaj kompetencija (osobnih, profesionalnih, roditeljskih i dr.), osobne procjene zdravlja, sigurnosti ili, pak, osjećaj zadovoljstva samim sobom, obitelji, drugim ljudima, neposrednom ili širom okolinom. Roditeljsko zadovoljstvo, zahtjevi i moguć stres koji slijedi iz roditeljske uloge bez obzira na životnu dob kao i osobni osjećaj kompetencije bitne su dimenzije koje određuju odnose unutar obitelji (Sabatelli i Waldron, 1995). Uvjerenja o vlastitoj kompetentnosti, sposobnostima, znanjima i vještinama, zadovoljstvu ili zdravlju imaju znatan utjecaj na ponašanje osobe i njezinu prilagodbu situacijama u kojima se nalazi. Smatra se da takva uvjerenja mogu biti u većoj ili manjoj mjeri sukladna realnom stanju, a odstupanje od realnosti manifestira se kao osobno precjenjivanje ili podcjenjivanje.

Uspostavljanje međusobno pozitivnih međugeneracijskih odnosa kao produkt ima vrijedne razvojne rezultate među kojima su najvažnije emocionalna sigurnost, nezavisnost, socijalna kompetencija i kognitivno funkcioniranje. Suprotno, negativan subjektivni doživljaj u značajnoj mjeri uvjetuje životnu krizu u obitelji (Belsky, 1984). Samopercepcija sadrži osobnu interpretaciju viđenja sebe u nekim aktivnostima ili međusobnim odnosima kao osobni pogled na unutarnju i vanjsku zbilju. Govoreći o potrebi razmišljanja ili osviještenosti o vlastitu djelovanju, Bruner smatra da „...djeca i odrasli mogu razmišljati i korigirati svoje ideje ili pojmove kroz refleksiju ili metakogniciju“ (Bruner, 2000, str. 68).

Roditeljstvo pa tako i ono iz perspektive starije osobe predstavlja složen odnos ponašanja, mišljenja i osjećanja. Roditeljsku ulogu možemo promatrati kroz prizmu metakognicije i metaemocije. Metakognicija roditeljske uloge, kao promišljanje i propitivanje odgojnih postupaka, zapravo je samorefleksija osobne roditeljske djelotvornosti u kojoj roditelj postavlja sebi pitanja o učincima svojih odgojnih postupaka po zdravlje, i razvoj svojeg odraslog djeteta. Na temelju prethodnih iskustava i spoznaja odgovorni roditelji neprestano propituju svoju odgojnu praksu nastojeći biti prilagodljivi i senzibilni na trenutne potrebe kako svojeg odraslog djeteta tako i svojih unuka.

Procjenu nekompetentnosti prate negativne emocije, od nesigurnosti, nezadovoljstva, nervoze do lošega raspoloženja i napetosti u obavljanju zadaća bake i djeda. Na važnost roditeljskih metaemocija kao roditeljskih osjećaja o osjećajima upućuju Gottman i sur. (1997), pri čemu upotrebljavaju pojam *struktura metaemocija*, koji podrazumijeva organizirani i strukturirani zbir emocija i kognicija o osobnim i emocijama drugih. Metaemocije neizravno utječu na funkcioniranje svake osobe i obitelji.

Doživljaj roditeljstva prema M. Čudina-Obradović i J. Obradović (2003) pretpostavlja zadovoljstvo djetetom, uspostavljenim odnosom između sebe i djeteta, ali i samim sobom kao roditeljem. U skladu s tim, doživljaj može biti pozitivan, negativan ili pomiješanih predznaka.

Unatoč mogućnostima davanja društveno očekivanih i poželjnih odgovora samoprocjene o osobnim emocijama u roditeljskoj ulozi često predstavljaju dragocjeni izvor informacija. Samopercepcija upućuje na razinu osviještenosti roditelja o njegovoj ulozi u životu djeteta, kao što pridonosi cjelovitijem pogledu na osobnu pedagošku i andragošku kompetentnost.

U kontekstu suvremenoga, u mnogo čemu promijenjenoga i za pojedinca vrlo zahtjevnoga, psihosocijalnog sustava nužan je rad na osnaživanju obiteljskih odnosa. Za ostvarivanje cilja važno je provoditi sustavna istraživanja, provoditi i evaluirati implementirane preventivne programe preko svih sudionika odgojne prakse (djeca, roditelji, odgajatelji, učitelji, vršnjaci i dr.). Rezultati istraživanja obiteljske kohezije i komunikacije idu u prilog podršci u pozitivnim nastojanjima da se osnaži suvremena obitelj i život u obitelji učini humanijim. Ponekad se, s obzirom na odnose u obitelji, posebice komunikaciju i koheziju, čini kao da su neka djeca „izgubila svoje mjesto u obitelji“, a neki roditelji izgubili svoje mjesto u životu djece.

Humanističko razvojni modeli i cjeloživotno obrazovanje s naglaskom na treću životnu dob

Suvremeno poimanje humanizacije odnosa u obitelji podrazumijeva nove paradigme koje polaze od uvažavanja različitih uzroka individualnih i socijalnih činitelja (a) socijalnih i neželjenih ponašanja među ljudima. Konceptualni pristupi protektivnim programima pokušavaju iznaći kompromis između ponašanja, zdravlja, okoline, obrazovanja, osobnih crta ličnosti i opredjeljenja spram životnom stilu (Jessor, 1998). Humanističko-razvojni modeli uvažavaju komplementarnost razvojnih pristupa osnaživanja obitelji kao što su analitički (ekspertni) i praktični (intuitivni) (Beckett, 2003; Munroe, 2002; Zloković, 2007). Uvažavajući argumente obaju pristupa obiteljskom osnaživanju može se pomoći u iznalaženju osobnih putova u jačanju odgovornosti prema sebi i drugim ljudima. Primjerice, izostanak preventivnih programa reflektira se na 30% do 50% nasilnih ponašanja koji predstavljaju rizik za obitelji, što bi u slučaju sustavne i pravovremene prevencije značilo da se tim istim obiteljima na vrijeme pružila potrebna pomoć, a istovremeno bi se pomoglo i u suzbijanju nasilja (McCurdy i sur. 1996). Rane intervencije kod velikoga broja obitelji pomažu u suzbijanju konfliktnih situacija i samog nasilja. Prema nekim svjetskim iskustvima manje od jedne trećine onih obitelji koje su na vrijeme dobile pomoć su i nakon godine dana nastavile s neprimjerenom brigom ili nasiljem u obitelji (Karski i sur., 1997). U odnosu na primarnu prevenciju mnoge intervencijske metode s područja tercijarne prevencije nisu se pokazale toliko uspješnim.

U velikom je broju slučajeva konflikte, rizična ponašanja i nasilje moguće spriječiti polazeći od načela šire socijalne i stručne uključenosti, uređene i jasne zakonodavne, zdravstvene, socijalne, odgojno-obrazovne politike prema suzbijanju nasilja usmjerenih na stvarne potrebe svake osobe bez obzira na njezinu životnu dob. Za razliku od tradicionalnih pristupa, koji promiču ideju o univerzalnim potrebama obitelji u novije se vrijeme sve više respektira humanistički pristup, koji svakoj osobi prilazi kao zasebnoj strukturi s vlastitim specifičnim potrebama. Uspjeh i korist ovakva pristupa pretpostavlja umreženosti svih relevantnih ustanova i stručnjaka usmjerenih prema djeci, mladima i roditeljima te njihovim potrebama i problemima.

Uvažavajući komplementarnost analitičkoga i intuitivnoga pristupa (Beckett, 2003; Munroe, 2002) eksperti se slažu u isticanju važnosti formalnoga znanja o problemu, neposrednoga iskustva u praksi, emocionalne inteligencije, vještine rasuđivanja, sustava vrijednosti kao i o ulozi edukativno-informacijske i savjetodavne dimenzije i bolje komunikacije među stručnjacima.

Dijapazon znanja i vještina koje su potrebne za validni pristup u prevenciji rizičnih i neželjenih ponašanja u obitelji (i šire) prikazan je preko osnovnih dimenzija, kao što je: osnovna informiranost i formalno znanje o problemu; praktična iskustva; emocionalna i socijalna integracija, sustav vrijednosti i poštivanje etike, promicanje pedagoške kulture roditelja; profesionalna povezanost ustanova za zaštitu i pomoć obitelji, uspostavljanje aktivnog partnerstva s obitelji, raspoznavanje individualnih osobina i potreba, kontekstualni zaštitni i rizični činitelji. Formalno temeljno znanje o mogućnostima uspostavljanja pozitivnih odnosa u obitelji smatra se osnovnom pretpostavkom u zaštiti svih članova obitelji. Pri podizanju razine kvalitete odnosa u obitelji edukacijsko-informativni programi omogućavaju stjecanje: osnovnih znanja i vještina važnih u uspostavljanju pozitivne komunikacije i pozitivnih međusobnih odnosa; znanja i vještina važnih za usavršavanje socijalno prihvatljivih ponašanja, kao i brojna znanja i vještine nenasilnoga rješavanja konflikata u obitelji i izvan nje. Ako su na vrijeme primijenjene obrazovne i zdravstvene mjere zaštite, mnogi se obiteljski problemi mogu spriječiti (Jessor, 1998). Intervencijske metode primijenjene na tercijarnoj razini nisu se pokazale toliko uspješnima u odnosu na moguće učinke primarne prevencije. Najšire gledano, edukacija se provodi putem različitih (ne)formalnih izvora informacija i danas je teško razmatrati bilo kakve aspekte života neuzimajući u obzir utjecaj medija.

Svi aspekti rada na osnaživanju i zaštiti obitelji nužno moraju biti u skladu s etičkim načelima, a podrazumijeva se i svjesnost o mogućoj diskriminaciji u specifičnim situacijama. Dakako, u tom je procesu neophodno respektirati prava svakog člana obitelji bez obzira na njegovu životnu dob.

Jednu od ovakvih perspektiva i Stinnett i DeFrain 1986. godine provode *Istraživanje jakosti obitelji*. U otkrivanju čimbenika uspješnih obitelji, često je relevantno usmjeravanje istraživanja upravo na obitelji koje to nisu. Primjerice, proučavanje komunikacije unutar obitelji, zajedničkog vremena i načina rješavanja konflikta unutar obitelji i među parovima, može pomoći u rasvjetljavanju procesa koji ih čine jakim ili pak u otkrivanju onih koji narušavaju njihovu sposobnost da budu uspješni. Stinnett, proučavajući čvrstoću obitelji, predlaže da uspješne ili jake obitelji „stvaraju osjećaj pozitivnog identiteta, promiču zadovoljavajuću i ispunjavajuću interakciju među članovima, potiču razvoj obitelji kao grupe, ali i pojedinih članova i u stanju su nositi se sa stresom“ (Stinnett, 1979). Ova Stinnettova definicija razlikuje se od one Lewisove po tome što uključuje element zadovoljstva obiteljskim životom, uz pozitivne pojedinačne ishode. Ova razlika ima implikacije u definiranju, o čemu će biti riječi u daljnjem tekstu.

David Olson i suradnici predlažu da bi obitelj trebala: 1) „nositi se sa stresom i problemima na efikasan i efektivan način“; 2) „imati i koristiti izvore za suočavanje s problemima unutar i izvan obitelji“; 3) „imati sposobnost povećanja kohezivnosti, fleksibilnosti i osjećaja zadovoljstva kao rezultat uspješnog prevladavanja i rješavanja problema“ (Olson, 2000: 144-146). Njihov je fokus na sposobnostima prilagodbe, u trenucima kriza ili nekih većih promjena, s naglasom na promjene koje se događaju kroz cijeli obiteljski životni ciklus. Njihova definicija snažnih obitelji više se zasniva na interakcijama unutar obitelji, a manje na osobinama svakog pojedinog člana.

Humanističko-razvojni pristup obuhvaća i različitosti koncepta cjeloživotnog obrazovanja s naglaskom na treću životnu dob. Prema Vizek-Vidović i Vlahović Štetić (2007) cjeloživotno obrazovanje možemo promatrati kroz nekoliko oblika: formalno profesionalno (koje podrazumijeva trajni profesionalni razvoj), formalno (izvan profesije koje je usmjereno na osobni razvoj i unaprjeđivanje općih kompetencija) i neformalno profesionalno (u kojemu se učenje odvija na radnom mjestu tijekom izvedbe radnih zadataka te neformalno izvan profesije kada pojedinac uči obavljanjem različitih životnih uloga).

Kada je riječ o cjeloživotnom obrazovanju kao ključnu možemo navesti interdisciplinarnu edukacijsku disciplinu odnosno gerontogogiju čiji je cilj odgoj i obrazovanje odnosno samoobrazovanje starijih ljudi (Špan, 2000). Razvoj gerontogogije vezan je uz demografska kretanja (pad nataliteta i mortaliteta) te uz produžavanje životnog vijeka i povećavanje udjela starijeg stanovništva u ukupnoj populaciji. „*Gerontogogija utječe na razvijanje društvene i individualne svijesti o potrebi ljudskog, dostojanstvenog, vrijednog, ravnopravnog življenja u svim fazama ljudskog života*“ (Špan, 2000: 20).

Koncept cjeloživotnog obrazovanja i njegovu svrhu možemo grupirati unutar nekoliko temeljnih kategorija, prema Špan (2000: 21) razlikujemo:

1. obrazovanje u pred umirovljeničko doba (koje se koristi kao priprema za razdoblje nakon umirovljenja)
2. obrazovanje za starost (biološki, psihološki, sociološki i pravni aspekti)
3. obrazovanje za drugu karijeru koju bi u trećoj životnoj dobi trebao izabrati svaki čovjek, bez prisile, drukčiju od karijere koja je bila profesionalna te s većom razinom inicijativnosti
4. obrazovanje za zadovoljavanje specifičnih interesa kojima starije osobe mogu upotpuniti svoje slobodno vrijeme (kulturne, sportske, rekreativne, hobi interese i sl.)

Neki od ciljeva u podizanju razine kvalitete života i odgoja i obrazovanja starijih ljudi jesu omogućavanje prenošenja znanja i sposobnosti koje će održati zdravlje, zadržati ili poboljšati mentalne kapacitete te omogućiti starijim osobama da se djelotvornije služe vlastitim kompetencijama i da maksimalno iskoriste mogućnosti koje im okolina nudi. Važno je omogućiti osim mlađim generacijama i osobama starije životne dobi da prihvate učenje kao nešto zabavno i stimulativno te kao sredstvo pomoću kojeg mogu postići bogatiji društveni život i nova iskustva.

Zaključak

Obiteljske veze koje se protežu kroz nekoliko generacija i nadalje imaju svoje respektabilno mjesto u različitim društvima iako su obitelji po svojoj strukturi vrlo različite. Humanističko-razvojni pristup u podizanju razine kvalitete života u obitelji a time i refleksije u široj socijalnog okolini podrazumijevaju da se osim neposredno u obitelji i kroz odgoj i obrazovanje sve njegove segmente i razine (predškolski period, osnovna i srednja škola, visoko obrazovanje) znanstvena i stručna pozornost fokusira na isticanje važnosti međugeneracijskih odnosa. U svakom slučaju promicanje kulture odgovornosti prema svim članovima obitelji, jačanje obiteljskih odnosa i osnaživanje obiteljskih funkcija i obiteljskog zajedništva kao i cjeloživotno obrazovanje svih članova zajednice pa tako i osoba treće životne dobi predstavlja *sine qua non* razvoja svakog društva. Doprinos starijih osoba ne samo kroz njihovu životnu retrospektivu, u različitim aspektima našeg obiteljskog života i razvoja društva može se i potrebno je razmatrati kao socijalno bogatstvo. Osnaživanje obitelji u izvršavanju svih svojih funkcija tako i emocionalne i svekolike potpore svakom članu bez obzira na životnu dob realno je očekivati da bude jedna od prioritarnih strategija nacionalnih i međunarodnih obiteljskih politika.

Literatura:

1. Beckett, C. (2003). *Child Protection*. London: SAGE Publications.
2. Belsky, J. (1984). The determinants of parenting: A process model. *Child Development*, 55, 83-96.
3. Bengtson, V. L. (1996). Continuities and Discontinuities in Intergenerational Relationship Over Time. U V. L. Bengtson (Ur.), *Adulthood and Aging: Research on Continuities and Discontinuities* (str. 271-303). New York: Springer Publishing Company.
4. Bengtson, V. L. (1996). Continuities and Discontinuities in Intergenerational Relationship Over Time. U V. L. Bengtson (Ur.), *Adulthood and Aging: Research on Continuities and Discontinuities* (str. 271-303). New York: Springer Publishing Company.
5. Bengtson, V. L. (2001). Beyond the Nuclear Family: The Increasing Importance of Multigenerational Bonds. *Journal of Marriage and Family*, 63(1), 1-16.
6. Bengtson, V.L. i Harootyan, R. (Ur.) (1994). *Intergenerational Linkages: Hidden Connections in American Society*. New York: Springer.
7. Boduroglu, A., Yoon, C., Luo, T., i Park, C. D. (2006). Stereotypes about young and old adults: A comparison of Chinese and American Cultures. *Gerontology*, 52, 324-333.
8. Bruner, J. (2000). *Kultura obrazovanja*. Zagreb: Educa.
9. Casper, L.M., Bianchi, S.M. (2002). *Continuity and Change in the American Family*. London: Sage Publications.
10. Cowgill, D. O. (1972). A theory of aging in cross-cultural perspective. U D. O. Cowgill i L. D. Holmes (Ur.). *Ageing and Modernization* (str. 305-323). New York, NY: Appleton-Century-Crofts.
11. Čudina-Obradović, M. i Obradović, J. (2003). Potpora roditeljstvu – izazovi i mogućnosti. *Revija socijalne politike*, 10(1), 45-68.
12. Gottman, J. M., Katz, L. F. i Hooven, C. (1997). *Meta-Emotion-How families communicate emotionally*. New York: Lawrence Erlbaum Associate Inc.
13. Jessor, R. (Ur.) (1998). *New Perspectives on Adolescent Risk Behaviour*. Cambridge: University Press.
14. Johnson, C. L. i Barer, B. M. (1987). Marital Instability and the Changing Kinship Networks of Grandparents. *Gerontologist*, 27, 330-335.
15. Karski, R. i Gilbert, N. (1997). Evaluating the emergency response system's screening: assessment and referral of child abuse reports. *CPS, Brief*, 9(5), 1-11.
16. King, V. (1994). Variation in the Consequences of non-resident Father Involvement for Children's well-being. *Journal of Marriage and the Family*, 56, 963-972.
17. Luescher, K. i Pillemer, K. (1998). Intergenerational Ambiguity. *Journal of Marriage and the Family*, 60, 413-425.
18. McCurdy, K., Hurvis, S. i Clark, J. (1996). Engaging and retaining families in child abuse prevention programs. *The APSAC advisor*, 9(3), 1-8.
19. McLanahan, S. S. (1983). Family Structure and Stress: A Longitudinal Comparison of two-parent and Femaleheaded Families. *Journal of Marriage and the Family*, 45, 347-357.

20. Minkler, M. i Rowe, J. (1993). *Grandparents as Caregivers*. Newbury Park, CA: SAGE Publications.
21. Munroe, E. (2002). *Effective Child Protection*. London: SAGE Publications.
22. Olson, D. H. (2000). Circumplex Model of Marital and Family Systems. *Journal of Family Therapy*, 22, 144-167.
23. Riley, M. W. i Riley, J. W. (1993). Connections: KIn and Cohort. U V. L. Bengtson i W. A. Achenbaum (Ur.), *The changing contract across generations* (str. 169-190). New York: Aldine de Gruyter.
24. Sabatelli, R. M. i Waldrone, R. J. (1995). Measurement issues in the assessment of the experience of parenthood. *Journal of Marriage and the Family*, 57, 969-980.
25. Silverstein, M., Giarrusso, R., Bengtson, V.L. (1998). Intergenerational Solidarity and the Grandparent Role. U M. Szinovacz (Ur.), *Handbook on Grandparenthood* (str. 144-155). Westport, CT: Greenwood Press.
26. Soldo, B. J. i Hill, M. S. (1993). Intergenerational Transfers: Economic, Demographic, and Social Perspectives. *Annual Review of Gerontology and Geriatrics*, 13, 187-216.
27. Stinnett, N. (1979). The Second Handbook on Parent Education. Contemporary perspectives. By Marvin, J. Fine.
28. Stinnett, N., DeFraim, J. (1986). *Secrets of Strong Families*. Little Brown & Company.
29. Špan, M. (2000). *Obrazovanje starijih ljudi. Tajna dugovječnosti*. Pučko otvoreno učilište Zagreb, Zagreb
30. Vizek-Vidović, V., i Vlahović Štetić, V. (2007). Modeli učenja odraslih i profesionalni razvoj. *Ljetopis socijalnog rada*, 14(2), 283-310.
31. Zloković, J. (2007). Suvremene obitelji između tradicionalnih i virtualnih odnosa. U V. Previšić, N. N. Šoljan i N. Hrvatić (Ur.), *Pedagogija prema cjeloživotnom obrazovanju i društvu znanja* (str. 761-770). Zagreb: Hrvatsko pedagoško društvo.
32. Zloković, J. (2014). *Obiteljski diskurs u kontekstu nasilja maloljetne djece nad roditeljima*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
33. Zloković, J., Čekolj, N. (2018). *Osnajivanje obitelji za razvoj pozitivnih odnosa*. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.

FAMILY EMPOWERMENT AND POSITIVE INTERGENERATIONAL RELATIONS - A SOCIAL-PEDAGOGICAL MYTH OR SOCIAL WEALTH?

Summary: *The authors analyze scientific-theoretical approaches and family practices on intergenerational relationships in the family, which inevitably involve considering the relationship between adult children and their elderly parents. The conflict of roles within the moral intergenerational solidarity of the members of the modern-day sandwich generation is also considered, and the moral responsibility of adult children towards older parents is critically considered. The paper aims to raise the critical question of whether multigenerational families in the 21st century fulfill the function of moral, emotional, social, physical or material support to their older members. Unlike family-parent relationships, which are justifiably important, mutual relationships and care for the quality of life of the elderly are a marginalized aspect of life at the family and social levels. In order to encourage adult children and younger generations to establish better relations with older family members, this paper also includes some practical possibilities for implementing contemporary scientific knowledge and research experiences in the field of pedagogical-andragogical aspects of strengthening positive intergenerational relationships. The role of a positive approach to family policies and education, regardless of age, is increasingly gaining importance at European and national levels, however, despite the bright examples, it sometimes remains largely at the declarative level. From whatever aspect we approach - historical, sociological, pedagogical, political, theological or any other aspect, traditional or modern - consideration of the family, one of the oldest social institutions, has remained a relevant topic and source of research. The social policy of European countries is also broadly focused on the basic unit of every society – family and "family issues".*

Keywords: *elderly, family values, family empowerment, lifelong education,*

ПОРОДИЧНО ВАСПИТАЊЕ И ИЗАЗОВИ НОВОГ ДОБА

*Проф. др Петар Ђ. Рајчевић³⁸
Универзитет у Приштини
са привременим седиштем
у Косовској Митровици,
Учитељски факултет*

Сажетак: Традиционална људска заједница – породица, често описивана и као основна ћелија или институција друштва, суочава се са све бројнијим изазовима новог доба и интересима немилосрдних моћника глобализованог света, на које се раније није ни помишљало. Уз све брже промене („прекорачење граница“) и потребе за сналажењем у сфери економије, као никад до сад породици прети опасност њеног потпуног обесмишљавања. Наилазимо и на карактеристике које се описују речима као што су „декаденција, одумирање и пропаст“. Тек по порођају, породици, супружници прерастају у породицу (ужу, која може да се проширује). Подразумевајући оца и мајку (супружнике) и макар једног њиховог потомка (пород, дете), на почетку 21. века у поимању породице дешавају се и уводе раније непознате и неслућене комбинације које не само да обесмишљавају логику појма породице већ воде њеном ишчезнућу. Према мишљењу М. Ђурковића „након 2000. године промене које су у Србији учињене у породичном законодавству и које су углавном спровођене ван очију шире јавности, изазвале су праву малу револуцију у схватању породице и нормативном дефинисању породичних односа“.

Кључне речи: породица, сурогат мајка, породично васпитање, ново доба, глобализација

Увод

„Очева кућо, ти си основна снага чистог и природног
образовања човечности. Очева кућо,
школо моралности и државе.“
(Песталоци, у Јовановић, Николић, 2001: 146)

Док је Ј. Х. Песталоци говорио о очевој (родитељској) кући као школи моралности, данас су и породица и школа у кризи. Суочавају се са проблемима који долазе са све бржим променама које их заплјускују. Дуготрајно присуство растуће стамбене и економске нестабилности најјаче погађа младе брачне парове у златном периоду прокреације. „Често расходи за подизање детета надмашују трошкове живота одраслог члана породице. Доласком на свет новог члана породичног домаћинства, породични буџет се дели на више конзумента. Млади родитељи се приморавају да сузе и осиромаше свет својих потреба“ (Јакшић, 2005: 12). У постмодерном, секуларизованом

³⁸ petar.rajcevic@pr.ac.rs

свету, свету разноврсности и многобројних утицаја новог, глобализованог доба, очева кућа није сама која одлучује о томе како треба да васпитава свој подмладак, које вредности да им понуди. Зато није чудно, ни преувеличано, што је уведена синтагма „рат за породицу“. Породица је, и те како, постала предмет интересовања моћних, њихових планова и тежњи. Потрошени су векови борбе за слободу а и данас имамо констатације да је цео свет у ропству. У ропству згртања више капитала, материјалних добара, новца, моћи, утицаја и слично. Телесно је постало претежније од духовног, пролазно и пропадљиво од вечног, универзалног. Говори се о култу обожавања себе. Трајно није ништа осим сталних промена.

Дефинисање основних појмова

Међу основне појмове битне за тему посвећену породичном васпитању и изазовима новог доба сврставају се: породица, породично васпитање, сурогат мајка, ново доба, глобализација и други, сродни појмови. Пре свега потребно је одредити основне карактеристике породице.

Породица је „сложен и вишедимензионалан феномен који се базира на мултипликованом сплету интеракција и комуникација с окружењем“ (Пијановић, 2014: 596). У истом извору даље се наводи да не постоји јединствена и општеважећа дефиниција породице. Зато је могуће препознати и издвојити само неке од основних карактеристика сваке од њих. Обично се истиче да је породица најстарија, најтрајнија, али и променљива примарна друштвена група која се темељи на биорепродуктивним, биосексуалним, биосоцијалним, социозаштитним и социоекономским везама мужа и жене и њихове деце. Дакле, чланови су повезани сродничким, крвним или брачним везама. За породицу је надаље важно, и то је једна од карактеристика, да представља заједницу најчешће две генерације (родитеље и децу), који живе заједно. У породици као јединици, саставном делу, чиниоцу друштва огледају се ефекти актуелног историјског тренутка. То се препознаје по организацији односа, интеракцији чланова али и у дефинисању улога које имају у породици. Поимање породице мењало се упоредо с друштвеноисторијским кретањима.

Према библијском схватању породица је успостављена од Бога. „И створи Бог човека по лику своме, према лику Божјем створи га, мушко и женско створи их.

И благослови их Бог, и рече им Бог: 'Рађајте се и множите се, и напуните земљу, и владајте њом'... 'За то ће оставити човек оца свога и матер своју, и припиће се уз жену своју, и биће двоје једно тело'“ (Библија, 2005: 2). Деца имају право да буду рођена у брачним оквирима и васпитавана од стране оца и мајке који поштују своја брачна обећања и одговорно их испуњавају.

Уједињене нације уверене су, такође, „да породици, као основној јединици друштва и природној средини за развој и благостање свих њених чланова а посебно деце, треба да буде пружена неопходна заштита и помоћ како би могла у потпуности да преузме одговорности у заједници“ (Конвенција о правима детета: 3). И Ј. А. Коменски је писао да су деца „најскупоценији дар и благо, достојна најпажљивије неге“ (Василев, 1999: 5). На одређење породице утичу и културолошке специфичности. Оне, између осталог, утичу на породично васпитање.

Породично васпитање је васпитно поступање које се дешава унутар породице. „Предуслов ефикасног васпитања у породици представљају складни односи у оквиру породице као система. У таквој породици прожимају се љубав и поверење, а складни, хармонични односи обезбеђују погодну атмосферу за позитивно обликовање детета као личности“ (Пијановић, 2014: 598). То су предуслови да деца у оваквим породицама упознају улогу мајке-жене, и оца-мушкарца. То је потребно ради њихове идентификације (поистовећивања) и правилног емоционалног, социјалног и моралног развоја. У породици најчешће постоји преплитање стилова васпитања. У процесу васпитања у породици родитељи за прихватљиве поступке које одобравају користе похвале, док неприхватљива понашања спречавају, не одобравају, забрањују и слично. Примерено васпитно деловање зависи од конкретног детета и његових особина али и од одрасле особе и њеног стања, расположења итд. Важно је да се у истицању прихватљивих особина и понашања детета примени доследност и упорност у захтевима (да се понављају). Да би у породичном окружењу дете осећало и доживљавало сигурност потребно је неговање међусобног уважавања и постављање васпитних

граница у складу са развојним потребама детета и његовим могућностима, које родитељи морају да препознају. Као најчешће грешке у породичном васпитању јављају се попустљивост, с једне, и строгост, грубост, с друге стране. Данас није новост да постоји и појам „сурогат мајка“.

Сурогат мајка. Појам сурогат означава „1. предмет који делимично замењује други с којим има нека заједничка својства, али нема његов квалитет. 2. кривотворина, фалсификат.“ (Николић, 2007: 1292). Особине појма сурогат односе се и на појам сурогат мајке, а то је само један од појмова новог доба. Опширније о томе ће се расправљати у главном делу чланка.

Ново доба представља велику прекретницу. „Ново доба свој успех дугује чињеници да задовољава три врсте потреба.

Пре свега, задовољава потребу која има везе са самим животом. Ново доба је увек тамо где постоје патња, ускраћеност и самоћа, којима је изложен велики број људи.

Егзистенцијална је и потреба за смислом, а Ново доба није ни ту затајило, „Смрт Бога“ коју је објавио Ниче, и све већа секуларизација нашег друштва довели су у питање традиционална решења проблема смисла.

Најзад, треба узети у обзир и трећи чинилац: потребу за идеологијом. Социјализам, либерализам, технократски рационализам, филозофија напретка, изгубили су своју привлачност и оставили празан простор за нове идеологије. Наши савременици се налазе у ишчекивању једне тотализујуће слике света и човечанства и спремни су да слушају оне који ће им такву слику представити. Ново доба нуди такву тотализујућу слику“ (Лакроа, 2001: 16-18). Неминовно се одражава и на породицу, односе у њој и породично васпитање. Оно је у вези са глобализацијом и са глобализмом.

Глобализација означава „процес повезивања економских и финансијских токова на светском нивоу“ (Клајн, Шипка, 2007: 296). Представља тежњу ка уједињавању тржишта и ширењу економске активности на планетарне размере. Националне границе и оквири постају „преуски“ па се тежи јачању међусобне зависности у светској економији. Тај процес, потом, подразумева поступке повезивања и свих осталих делатности. „Крај прошлог (двадесетог) и почетак новог (двадесет првог) века одвија се у знаку глобализације и придавању значаја знању као најзначајнијем развојном ресурсу. Процес глобализације обликује слику савременог света, доводећи до стварања јединственог економског, политичког и културног пространства на нашој планети“ (Марковић, 2004: 129). Бројни су извори који то потврђују. „Све је постало планетарно“ (Берђајев, 2006: 59). Дешавања и процеси који се одвијају на једном крају планете доступна су људима са њеног другог краја. Осим о глобализацији говори се и о глобализму.

Према мишљењу др Симеуновића „глобализам је данас нова велика политичка религија.

Марксизам који је владао и плашио неприпадајуће њему цео један век, данас је мртав као страшило. Нови баук кружи планетом – баук глобализма“ (Симеуновић, 2014: 16). Нагласак његовог усмерења је на профиту, прагматичности. Доминантни принцип је: „Политички је добро оно што је на крају економски корисно.

Иако ова идеологија настоји деловати у више поља, главна мета јој је економско. Њен најважнији циљ је да се створи свет без граница (или бар без чврстих граница) како би се омогућило слободно кретање роба и свет постао једно велико слободно тржиште на коме ће главну реч водити велике мултинационалне корпорације, а сви остали имати права да се такмиче са њима, без много шанси да их победе“ (Симеуновић, 2014: 103). Тежи се изградњи новог светског, неолибералног поретка. Ова идеологија кренула је са Запада и подразумева продор западних вредности у друге делове света. Те „вредности“ заокупљају сваку постојећу државу и подривају њен суверенитет. То је разлог да глобализам проповеда еру постсуверенитета. Државама се жели одузети право да буду чувари нација и религија. Уместо тога врше се притисци и траже начини да бригу о тим питањима преузме међународна заједница. У таквом окружењу потребно је посматрати савремену породицу и њену динамику.

Изазови новог доба и њихов утицај на васпитање деце у породици

Кроз контекст сплета дешавања у свременом свету или друштвеном окружењу улажу се напори за схватање дечје природе. „Тајна читаве природе је у дететовој души“ (Монтесори, 2018: 333). Њено формирање и спознавање почиње у породици и од породице. „Упијајућим умом“ (Монтесори, 2010) (идентификацијом или опонашањем ближњих) дете упознаје своје окружење а одатле се његова сазнања проширују. „Поред других дужности, њој (породици, П. Р.) је пало у део чување народности“ (Влаховић, 1997: 47). Брига о континуитету проверених вредности највише доприноси очувању идентитета.

Међутим, ново (постмодерно) доба карактерише равнодушност и то равнодушност услед прекомерја, не услед недостатка, тј. лишавања. „Чиста равнодушност означава апотеозу привременог и индивидуалистичког синкретизма. Тако човек може истовремено бити космополит и регионалист, рационалист у свом раду и повремени ученик неког источњачког гуруа... Постмодерни појединац је дестабилизован...“ (Липовецки, 2011): 55).

Загорка Голубовић (1981) писала је о породици као основној људској заједници. Такав став темељио се на неколико претпоставки. Прва је подразумевала друштвено-културне услове одређеног друштвеног система. „У том склопу економски систем друштва представља основни детерминирајући оквир, јер одређује место породице у друштвеном систему, будући да доминантни начин производње намеће породици за дати друштвени систем специфичне функције“ (Голубовић, 1981: 14).

Друга претпоставка се односи на чињеницу да су сва постојећа друштва класно диференцирана. Из тога се изводи закључак да се породица не може посматрати изван класне структуре друштва. Дакле, не може се претпоставити постојање јединственог типа породице. У оквиру сваког друштва формирају се различити типови породице.

Трећа претпоставка подразумева да се породица не може објашњавати ни по аналогiji са друштвеним системом, јер њена структура није аналогна структури глобалног друштва.

Четврта претпоставка односи се на то да се породица не посматра само „структурално и функционално као друштвена установа, већ и са становишта функција које врши у односу на личности својих чланова, дакле, и као заједница личности“ (Голубовић, 1981: 15). Није задатак породице да испуњава своје функције само у односу на друштво, већ се пред њу постављају и циљеви који се односе на хуманији развој личности и њихових потреба у породици.

Пета претпоставка односи се на интегрални приступ. Тачно је да породица има обавезе према својим члановима као личностима, али и сваки њен поједини члан носи део одговорности и утиче на укупну породичну атмосферу.

Шеста претпоставка. Породица је најмање институционализована друштвена група. Њено функционисање „не зависи само од спољашњих чинилаца друштвеног система и оних који произлазе из формалне структуре друштвених односа, већ је у значајној мери зависно и од неформалне структуре породичних односа, као и од карактеристика личности чланова породице“ (Голубовић, 1981: 16).

Седма претпоставка указује на то да и динамика породице мора бити посматрана из два угла. С једне стране посматра се као резултат основних друштвених процеса (као последица значајних промена у локалној заједници у коју је породица укључена), а са друге стране, као резултат промена које настају код сваког члана појединачно и у њиховој интеракцији.

Осма претпоставка указује на то да се породица мора проучавати као тоталитет персоналних односа и групних циљева. Предмет истраживања породице не може бити породични систем већ породични живот, „тј. процеси који чине комплетну породичну атмосферу, дајући јој карактер својеврсне динамичне људске заједнице“ (Голубовић, 1981: 16). Већ неколико деценија систем у којем и за који се на овај начин промишљало више не постоји.

О појму, развоју и типовима породице писала је и др Нада Вилотијевић (2002). Она се позива на став социолога Марка Младеновића који сматра да су најбитнија следећа општа обележја породице:

„а) почива на хетеросексуалним везама помоћу којих мушкарци и жене задовољавају полне, духовне, моралне, естетске и друге потребе и обезбеђује репродукцију друштва рађањем потомства;

б) заснива систем сродничких односа као основ за полне табуе и поделу улога унутар породице (биосоцијалне основе породице);

в) обезбеђује и развија социјалне и индивидуалне (моралне и психичке) особине личности (социјалне основе породице);

г) обезбеђује обављање одређених економских (производно-потрошних или само потрошних) делатности (економске основе породице)...

Овом дефиницијом обухваћена су сва суштинска својства породице: историјски променљива друштвена група, веза мушкарца и жене којом се обезбеђује биолошка репродукција друштва, основ за заснивање сродничких односа, обезбеђује морално-психички развој личности и обавља одређене економске делатности“ (Вилотијевић, 2002: 30).

Свој став о значају и улози породице патријарх Павле јасно је изразио на следећи начин: „Породицу сматрам основом људске заједнице и незаменљивом за духовни развој човека. У породици се чува вера предака, држи се до основних духовних вредности које нас воде кроз живот; породица је извор љубави, у њој се учимо дужности, жртвовању, заједничком подношењу невоља, као и подели радости. Породица нам ствара осећање да смо заједно у свему и кад одемо из својих кућа, куда нас живот води. Породица је 'мала Црква'. Њених светиња и обичаја ко се држи, тај не може залутати у овом отуђеном, испражњеном, посувраћеном свету“ (Православље, 2019: 24). На другом месту наглашава да „од једног честитог човека сви имају користи, а највећу он и његова породица и народ из кога он потиче“ (патријарх Павле, недатирано: 32). За правилно васпитања деце требало би да буде заинтересован сваки родитељ.

А. С. Макаренко је писао да је много „лакше правилно васпитати дете, него га преваспитати. Правилно васпитање од најранијег детињства уопште није тако тежак посао као што се многим чини. По својој тешкоћи овај посао је у стању да врши сваки човек, сваки отац, свака мајка... Преваспитање тражи и више снаге и више знања, више стрпљења, а тога нема сваки родитељ“ (Макаренко, 1949: 13-14). Саветовао је родитељима да се потруде да тако васпитавају да се после ништа не мора поправљати и да воде рачуна о друштву у којем живе и за које припремају своју децу. Давао је предност великој породици. „У великој породици дете се од малена привикава колективу, стиче искуство узајамне везе“ (Исто: 16). У својој *Књизи за родитеље*, Макаренко на самом почетку наглашава „да би били добри васпитачи, родитељи морају бити пре свега добри грађани“ (Макаренко, 1956: 39). Наравно, целокупан његов рад односио се на једну епоху од које се много очекивало и која је у свом почетку много обећавала.

Јувал Ноа Харари (2019: 326) истиче да се људски род сучељава с револуцијама које нису сличне ничему што нам је било познато досад и пита се: „Како да припремимо себе и своју децу за свет у коме се одвијају такви неупамћени преображаји и у коме влада таква радикална неизвесност?...“ Каже, такође, да људи никад нису могли тачно да предвиде будућност, али данас је то теже него икада. Ако је тако, поставља се проблем чему треба учити дете рођено на крају друге деценије 21. века? Какве ће му способности бити потребне да се запосли? С тим, и сличним, питањима не сусреће се само школа него и породица, којој је још теже. Поставља се и питање смисла постојања. „Млад човек је, као и сваки човек, окружен са свих страна питањима која га разарају: у каквом свету живимо?

Деца из епрувете, сурогат мајке, замрзнути ембриони – људи се производе, а не рађају.

Људи више не схватају шта је човек, шта је љубав, има ли разлога живети.

Под утицајем света у коме су се нашли, млади од дванаест-тринаест година већ имају старачки ум.

Човек је помислио да је свемоћан.

И сада плаћа цену – налази се на путу пропасти“ (Деда, 2019: 7). Ради тренутног задовољства и непристајања на његово одлагање или избегавање, обесмишљава се вечно и непролозно.

Ново доба (цео свет) карактерише нови силник, „Новац; он је јачи и опаснији од комунистичких властодржаца. У жељи да овлада планетом напредује много брже од Коминтерне. Кад се упореди са продорима мултинационалних компанија, Коминтерна делује данас као певачка дружина. Новом силнику сметају националне културе, националне цркве и национална прошлост“ (Ајдачић, 2017: 109). Ако се та подручја изоставе из васпитно-образовног система и програма и/или ако се модификују по нечијој жељи, притиску или утицају, онда је јасно о каквим претњама се ради. Тако великим претњама потребан је и велики отпор јер нема помирења између слободе (Духа) и ропства (Силе). Уместо „теже“ речи, уз мисаоно декодирање текста, напора уложеног у читање књиге, свуда присутна је „доступна и лакша“ слика, па се улагањима у филмску индустрију на невидљив и неприметан начин уграђују и остварују планови и намере преобликовања историје и омаловажавања малог народа. Тако се реализује један од начина вођења његових припадника на пут декаденције и поробљавања мирним путем.

Постоје озбиљна упозорења да је „европски цивилизацијски оквир коме припадамо усмерен ка трансформацији или 'модернизацији' породице...“ (Ђурковић, 2019: 6). Овај аутор сматра да људи који владају тим оквиром „опсесивно настоје да смање и диверсификују становништво на том простору. Но упркос свему, наш задатак је да најпре лоцирамо изворе проблема, а затим да се боримо да макар остане јасна свест о томе шта смо у овим временима бранили, као и да то што разара европску породицу и народе овде дође што касније и у што мањим количинама“ (Ђурковић, 2019: 6). Говори се о идеологији прекорачења и примерима кроз историју у којима је разарање чврстих принципа водило у декаденцију. „Није неочекивано што се стање савремене западне цивилизације често пореди са декаденцијом касног Рима у коме је пре свега елита, а затим и обичан народ изгубио сваки појам о врлини, одрицању, штедњи и препустио се бахатости и материјалистичком уживању. Чија је последица увек пад становништва“ (Ђурковић, 2019: 11). Све већи број држава суочава се са убрзаним демографским падом и пражњењем територије. Становништво постаје просечно све старије. Поставља се питање одрживости пензионог система, система безбедности и многа друга. Антипородични и антипопулациони систем вредности и „хедонистички (не)морал, дефинишу ставове посебно млађе и виталне популације. Провод, сексуална распусност, промискуитет и неодговорност доминирају над идејом дужности, патриотизма, одговорности и жртве. Деца се не рађају зато што их савремена култура представља као терет, непотребну обавезу, а сви облици креирања нормативности и обликовања погледа на свет којима је данашњи човек изложен, посебно у западном свету, усмеравају га ка животу без деце, или касном рађању и малом броју деце (једно до два)“ (Ђурковић, 2019: 12-13). Међу противнике природне породице и сваког раста популације Ђурковић сврстава крупни капитал, Римски клуб, Сијера клуб, Билдерберг, еколошки покрет и друге утицајне актере.

Представници глобалне елите одавно распростиру идеју о пренасељености земљине кугле и претерано брзом ширењу људске популације. Зато су склони промовисању идеологија и система вредности који треба да покрену супротне склоности и тежње. Највише успеха у тим намерама имали су у Кини и у Западном – постхришћанском свету. О стању у Србији после 2000. Године Ђурковић пише следеће: „Две деценије после почетка 'реформи' веома су видљиви и јасни правци и циљеви који су тада постављени: смањење броја бракова, повећање броја развода и самохраних родитеља, смањење броја рођене деце, повећање броја ванбрачних заједница на штрб легалних бракова, изједначавање такозваних истополних заједница са хетеросексуалним браковима, легализација хомосексуалних бракова и омогућавање да они могу и да усвајају децу или их добијају путем сурогације“ (Ђурковић, 2019: 15). На комерцијалне сурогат уговоре пристају сиромашне жене. Оне рађају децу за богате парове који не могу да зачну, или за парове који су у хомосексуалним везама. Говори се и о појави смањења контроле и васпитавања деце и ширењу њихових права у односу на васпитаче те разним другим појавама.

Закључак

Колико год да је сматрамо променљивом категоријом, породица никад није била лишена обавезе васпитног утицаја на децу (породичног васпитања). Међу општа (трајна) обележја породице сврставају се: 1. репродукција друштва рађањем потомства, 2. биосоцијална основа (постојање и регулисање сродничких односа), 3. социјална основа (развој особина личности, психички развој личности) и 4. економска основа породице (обављање економских делатности ради обезбеђења средстава за живот). Није потребно посебно доказивати (потврђено је у дуготрајној васпитној пракси) да је лакше децу васпитавати него преваспитавати. У свету дешавања брзих преображаја постављају се и нова питања на која породица, најбоље у сарадњи са школом и друштвеном средином, мора да тражи адекватне одговоре. Деца из епрувете, сурогат мајке, замрзнути ембриони неке су од појава о којима се раније није ни слутило. Док су се раније искључиво рађали, људи су у ново време (доба) почели да се производе (купују). Породица на све разноврсније начине постаје све угроженија категорија. Реалност да родитљи имају све мање права према својој деци један је од начина дестимулације од идеје да поједини брачни парови постану родитељи и/или да имају већи број деце.

Литература

1. Ајдацић, Живорад (2017): *Културна политика у транзицији*. Београд: Удружење драмских писаца Србије, ИК „Филип Вишњић“, Београд.
2. Берђајев, Николај (2006): *Судбина човека у савременом свету*. Београд: Логос.
3. Вилотијевић, Нада (2002): *Породична педагогија*. Београд: Учитељски факултет, Вршац: Виша васпитачка школа.
4. Влаховић, Влајко (1997): *Породични живот код Срба*. Цетиње: Светигора.
5. Ранковић, Љубомир (Уредник) (2005): *Библија – Свето писмо Старог и Новог завета*. Шабац – Ваљево – Београд: Глас цркве.
6. Golubović, Zagorka (1981): *Porodica kao ljudska zajednica. Alternativa autoritarnom shvatanju porodice kao sistema prilagođenog ponašanja*. Zagreb: Naprijed.
7. Деда, Радисав (уредник и приређивач) (2019): *Не љубите света ни све што је у свету: Култ обожавања себе*. Крагујевац: Духовни пут.
8. Јакшић, Слободан (2005): *Азбука породичног васпитања*. У: Пантић, Драго: *Породична педагогија*. Часопис за родитеље, васпитаче, наставнике, педагоге и студенте. Год. 1, бр. 1. Стр. 8-25. Београд: Педагошки покрет Југославије.
9. Јовановић Бранко и Николић Радмила (2001): *Практикум за школску и породичну педагогију*. Јагодина: Учитељски факултет.
10. Клајн Иван, Шипка Милан (2007): *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
11. *Конвенција о правима детета*. (Недатирано). Уницеф.
12. Lakroa, Mišel (2001): *New Age: ideologija novog doba*. Beograd: Clio.
13. Липовецки, Жил (2011): *Доба празнине. Огледи о савременом индивидуализму*. Ремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
14. Макаренко, Антон Семјонович (1949): *Породично васпитање*. Београд: Централни одбор АФЖ.
15. Макаренко, Антон Семјонович (1956): *Књига за родитеље*. Сарајево: „Веселин Маслеша“.
16. Марковић, Ж. Данило (2004): *Цивилизацијске промене и образовање*. Лепосавић: Учитељски факултет.
17. Montessori, Marija (2010): *Upijajući um*. Beograd: DN Centar.
18. Montessori, Marija (2018): *Otkriće deteta*. Beograd: Propolis Books, Srpska Montessori asocijacija.
19. Николић, Мирослав (2007): *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска.
20. Ђурковић, Миша (2019): *Рат за породицу у Србији*. Београд: Институт за европске студије.
21. Павле, Патријарх (недатирано): *Поуке и савети*. Београд: Чуvari.
22. Пијановић, Петар (2014): *Лексикон образовних термина*. Београд: Учитељски факултет.
23. *Православље*, Београд, 15. децембар 2019. Стр. 23-24.
24. Симеуновић, Драган (2014): *Нација и глобализација*. Београд: Просвета.
25. Harrari, Juval Noa (2019): *21 lekcija za 21. vek*. Beograd: Laguna.

FAMILY UPBRINGING AND CHALLENGES OF THE NEW ERA

Professor, Petar Dj. Rajčević, PhD³⁹

University in Priština
Kosovska Mitrovica,
Teacher education
Faculty

Abstract: *Traditional human community – a family is often described either as a basic cell of the society or a society institution. Now, it is faced with a number of the new era challenges and interests of the merciless powerful men of a globalized world, nobody thought would ever occur as such. Along fast changes (overdraft behaviour) and an urge to succeed in the economic sense, a family is as near to the danger to its utter existence as it has never been before. Nowadays, one meets characteristics described by words such as 'decadence', dying out, destruction'. Only, after the birth to the child is given, the spouses become a family (a narrow one that can widen). Considering father and mother as spouses and at least one of their descendants (a child), at the beginning of 21 century, the very notion of the term family started being enriched by previously unknown and unthought of combinations, which do not only turn the logic of family notion into something nonsensical, but also lead to its end. According to the opinion of M. Durickovic 'the changes undergone within the family legal system In Serbia, which are mainly conducted far beyond the eyes of the general public have caused a real minor revolution in terms of understanding what a family really means, along with the normative defining of the family relations.*

Key words: *family, surrogate mother, family upbringing, new era, globalization*

³⁹ petar.rajcevic@pr.ac.rs

ULOGA KVALITETE OBITELJSKIH INTERAKCIJA NA PONAŠANJA DJECE U VRŠNJAČKOM NASILJU

dr. sc. Anna Alajbeg, predavač, Prirodoslovno-matematički fakultet u Splitu⁴⁰

dr. sc. Sonja Kovačević, izvanredni profesor, Filozofski fakultet u Splitu⁴¹

mr. sc. Joško Barbir, asistent, Filozofski fakultet u Splitu⁴²

Sažetak: *Nasilje među djecom u suvremenoj znanstvenoj literaturi prepoznaje se kao raširen i ozbiljan javnozdravstveni problem s dugoročnim negativnim posljedicama za djecu i mlade koji u njemu sudjeluju. Sukladno Bronfenbrennerovoj socijalno-ekološkoj teoriji nasilje među djecom promatra se kao rezultat složene interaktivne međupovezanosti individualnih i kontekstualnih čimbenika (obitelj, škola i sl.) i ishoda tijekom vremena. Vršnjačko nasilje se pri tom analizira kao grupni fenomen u kojem djeca mogu biti angažirana u ulogama, a to su: žrtve, počinitelj, aktivni pomoćnik, pasivni pomoćnik, branitelj i promatrač. Stoga je cilj ovog rada dati pregled dosadašnjih istraživanja koja su se bavila ulogom obiteljskih (kvaliteta interakcija) čimbenika u različitom angažmanu djece u vršnjačkom nasilju. Pregledom dosadašnjih istraživanja želi se doprinijeti boljem razumijevanju fenomena vršnjačkog nasilja, a osobito čimbenika koji ga predviđaju te mogu biti važno novo polazište za izradu školskih preventivnih programa.*

Ključne riječi: *nasilje među djecom, obiteljske interakcije*

Vršnjačko nasilje odavno je prisutno među djecom, a danas ovaj fenomen predstavlja javnozdravstveni problem (Craig i sur., 2009; Gini i Pozzoli, 2009) budući da je utvrđeno da ugrožava i fizičko i mentalno zdravlje djece i mladih (Ferrara i sur., 2018). U literaturi postoje brojne definicije vršnjačkog nasilja, ali se njihovom sintezom (Olweus, 1998; Gini i sur., 2008; Wang i sur., 2009; Bilić, 2012; 2013) najčešće definira kao skup izravnih i neizravnih agresivnih ponašanja koje karakterizira nemoralno, namjerno i neprijateljsko djelovanje usmjereno na izazivanje tjelesne i/ili emocionalne štete od strane jednog ili više učenika koji su realno ili percipirano fizički snažniji, odnosno psihološki ili socijalno moćniji, a žrtva je nemoćna oduprijeti se i sama se obraniti.

Sredinom devedesetih godina 20. stoljeća utvrdilo se da djeca u vršnjačkom nasilju osim što mogu biti u ulozi počinitelja i žrtve, mogu se angažirati i u drugim ulogama, a to su: aktivni pomoćnik (ne inicira nasilje, ali se priključuje činu nasilja i pomaže počinitelju), pasivni pomoćnik (fizički ne sudjeluju u činu nasilja, ali bodre počinitelja dajući mu podršku pljeskanjem, navijanjem, ohrabrivanjem i sl.), branitelj

⁴⁰ aalajbeg@pmfst.hr

⁴¹ sonja@ffst.hr

⁴² jbarbir@ffst.hr

(zauzimaju se za žrtvu i brane je) i promatrač (promatraju nasilje, ali ne daju podršku ni žrtvi ni počinitelju) (Salmivalli i sur., 1996; Alajbeg i Kovačević, 2019). Salmivalli (2010) navodi da je najviše djece osnovnoškolske dobi u vršnjačkom nasilju angažirano u ulozi promatrača (26-30 %), zatim pomoćnika (20-29 %), te branitelja (17-20 %).

Vršnjačko nasilje je vrlo kompleksna pojava, te je najbolje objašnjava Bronfenbrennerova teorija ekoloških sustava (Bronfenbrenner, 1994) prema kojoj na razvoj i ponašanje djeteta djeluju različiti okolinski sustavi koji su u interakciji. Stoga različite uloge djece u vršnjačkom nasilju možemo objasniti nekim čimbenicima koji se nalaze u različitim sustavima Bronfenbrennerove teorije ekoloških sustava.

Prvo, tu je obiteljsko okruženje (mikrosustav) koje najizravnije djeluje na djetetov razvoj od ranih godina, što se odražava na djetetovo ponašanje u kasnijoj dobi (Bronfenbrenner, 1994). U obiteljskom okruženju dijete provodi najviše vremena, stječe mnoge važne socijalne i kognitivne vještine, te razvija (dobre ili loše) stavove, uvjerenja i vrijednosti (Vasta i sur., 2005). S obzirom da je obitelj dinamički sustav u kojem svaki član utječe na druge članove, u ovom radu cilj je dati pregled dosadašnjih istraživanja koja su se bavila načinom djelovanja obiteljskog okruženja na djetetovo ponašanje, kako pozitivno, tako i negativno.

Smatra se da u objašnjenju vršnjačkog nasilja značajnu ulogu ima odnos roditelji-dijete. Obitelj je često izvor sigurnosti i zaštite za djecu, ali ponekad se može dogoditi upravo suprotno. Postoje zaštitni i rizični čimbenici obiteljskih interakcija o kojima ovisi razvoj nasilničkog ponašanja kod djece. „Rizični faktori su sva ona stanja i okolnosti koja povećavaju vjerojatnost razvoja nekog psihopatološkog procesa, dok zaštitni potiču i održavaju zdravi razvoj“ (Vulić Prtorić, 2002).

Neki od rizičnih obiteljskih faktora koji se povezuju s nasilničkim ponašanjem kod djece su: slaba kohezivnost unutar obitelji, negativan odnos između roditelja i djeteta, slaba komunikacija s djetetom, ne pružanje podrške djetetu (posebno emocionalne), visok stupanj agresivnosti među partnerima, zlostavljanje i zanemarivanje djeteta i slično, dok su neki od zaštitnih faktora: kohezivnost među članovima obitelji, roditelji su brižni, puni ljubavi, emocionalno topli i dostupni, imaju pozitivnu komunikaciju s djetetom, aktivno nadgledaju dijete, koriste primjerene modele za rješavanje sukoba, te pružaju djetetu dovoljno podrške (Velki, 2012).

Obiteljske interakcije prema teoriji roditeljskog prihvaćanja i odbacivanja Ronalda Rohnera (1975) (PART - parental acceptance- rejection theory) opisuju se upravo kroz navedene dvije dimenzije: a) roditeljsko prihvaćanje (emocionalna toplina, intimnost, bliskost, pružanje podrške, povjerenje i razumijevanje) i b) roditeljsko odbacivanje (kontrola, emocionalno zanemarivanje, nerazumijevanje, prevelika zahtjevnost, kažnjavanje), a roditeljsko prihvaćanje podrazumijevamo pod kvalitetnim obiteljskim interakcijama (Vulić Prtorić, 2002).

Prihvaćanje i odbacivanje od strane roditelja

Na osnovi dimenzija prihvaćanja i odbacivanja Rohner (1999) opisuje dva tipa roditelja, a to su: prihvaćajući i odbijajući roditelji. Prvi tip roditelja su oni koji prihvaćaju dijete, te mu pokazuju fizičku (npr. grljenje, ljubljenje, tješenje) i verbalnu (npr. pohvala, lijepe riječi o djetetu) ljubav. Takvi roditelji su emocionalno topli, razumiju dijete, pružaju podršku, pokazuju mu da ga prihvaćaju, a svoja očekivanja jasno argumentiraju doprinose stvaranju osjećaja ugođe kod djeteta što uključuje i svjesnost djeteta da je prihvaćeno kao osoba (Klarin i Đerđa, 2014). Drugi tip roditelja jesu oni koji odbacuju dijete i pokazuju neprijateljstvo i agresiju prema djetetu ili ga mogu zanemarivati, biti indiferentni prema njemu ili imati smanjen osjećaj za djetetove fizičke i emocionalne potrebe (Rohner i sur., 2012). Emocionalno hladni roditelji ne pokazuju ljubav i prihvaćanje, već ljutnju i nerazumijevanje, a pred dijete postavljaju prevelike zahtjeve, a rezultat takvog odnosa je osjećaj odbačenosti (Klarin i Đerđa, 2014).

Emocionalna toplina, odgovornost i sigurnost od strane roditelja pozitivno utječu na dječji razvoj, dok roditeljsko odbijanje ima negativne posljedice za socijalni i emocionalni razvoj djeteta, pa tako djeca koja odnos s roditeljima percipiraju emocionalno hladnim i nepodržavajućim u većoj mjeri pokazuju agresiju i neprijateljstvo prema vršnjacima, imaju niže samopouzdanje i samopoštovanje (Onyskiw i Hayduk, 2003).

Kontrola roditelja također se povezuje s prihvatanjem i odbacivanjem. Pettit i sur. (2001) navode da kontrola može biti bihevioralna i psihološka. Bihevioralna kontrola podrazumijeva roditeljsko ponašanje koje je popraćeno podrškom i pozitivno se odražava na psihosocijalni razvoj djece, jer roditelji imaju aktivnu ulogu u procesu socijalizacije djeteta i usvajanja normi i standarda društveno prihvatljivog ponašanja.

Suprotno bihevioralnoj kontroli, psihološka kontrola odnosi se na negativno roditeljsko ponašanje koje je usmjereno na nametljivost, prisilu, te manipulativnu kontrolu dječjeg psihološkog svijeta (Smetana i Daddis, 2002; Silk i sur., 2003). Takvim se ponašanjem roditelja potiče osjećaj krivnje ometajući potrebu djeteta za razvoj autonomije, samopoštovanja i osobnog identiteta (Klarin i Đerđa, 2014).

Roditeljsko odbacivanje prethodi razvoju poremećaja u ponašanju kod djeteta i potiče dijete na neprijateljsko i agresivno ponašanje, i ukoliko se dijete kontinuirano nasilno ponaša i roditelji mu pokazuju sve manje topline i podrške (Vulić Prtorić, 2002).

U istraživanju Sentse i sur. (2010) kojeg su proveli na uzorku od 1023 adolescenata pokazalo se da roditeljsko odbijanje se značajno odražava na psihopatološke probleme kod djece, te da je odbacivanje od strane roditelja izraženije kod dječaka, dok je kod djevojčica izraženije prihvatanje od strane roditelja.

I u istraživanju u Hrvatskoj (Vulić Prtorić, 2002) utvrđeno je da djevojčice koje percipiraju da ih majka odbacuje, tj. da je prema njima gruba ili da ih zanemaruje, doživljavaju i veći broj depresivnih simptoma, dok je dječacima značajniji odnos s ocem, koji im predstavlja identifikacijski model i oni, za razliku od djevojčica, imaju veću potrebu za njegovim prihvatanjem, stoga je njihova percepcija očevog odbacivanja značajnija od percepcije djevojčica, a tim se dječaci više anksiozniji ukoliko primaju više negativnih ponašanja od oca.

Djeca pri tumačenju svog odnosa s roditeljima majku opisuju kao brižniju od oca, pomaže im više ali i dopušta, te je općenito češće s njima u svakodnevnim aktivnostima, dok oca više percipiraju kao onog koji daje financijsku podršku, koji je autoritativan i koji kontrolira. S majkom mogu otvoreno pričati o svojim problemima, nadama i planovima, dok oca percipiraju kao osobu koja daje savjete ili s kojom se mogu zabavljati. Kritike i negativne poruke upućene od strane majke djeca lakše prihvaćaju nego kada ih uputi otac. Međutim, očevo odbacivanje je najviše povezano s različitim oblicima agresivnog, delikventnog i ovisničkog ponašanja (Vulić Prtorić, 2002), a prihvatanje od strane oca pozitivno je povezano s kvalitetnom interakcijom s vršnjacima i negativno s odbijanjem od strane druge djece (Raboteg-Šarić, 2014).

Onder i Yurtal (2008) navode kako djeca koja su žrtve vršnjačkog nasilja kao i počinitelji nasilja imaju negativniju percepciju o svojoj obitelji, a pritom se kod počinitelja značajnima pokazala neadekvatno rješavanje obiteljskih problema i lošija komunikacija među članovima obitelji, dok se kod žrtava značajnima pokazala lošija komunikaciju, te nedostatak bihevioralne kontrole.

U istraživanju Rajhvajn Bulat i Ajduković (2012) utvrđeno je da su počinitelji-žrtve (provokativne žrtve) značajno nezadovoljniji obiteljskim interakcijama u odnosu na djecu koja su angažirana samo u ulozi žrtve ili počinitelja. Smokowski i Kopasz (2005) u svom istraživanju utvrdili su da najviše negativnih roditeljskih ponašanja ima u obiteljima djece provokativnih žrtvi, a zatim u obiteljima djece počinitelja nasilja.

Roditeljsko ponašanje i uvjeti u kojima dijete odrasta imaju značajnu ulogu u razvoju nasilnog ponašanja djece, ali i strašljivog obrasca reakcija u oblikovanju čudi djeteta, a među činiteljima koji pospješuju nasilništvo ili agresiju, vrlo su važni loši uvjeti života u kojima dijete odrasta, te određeni oblici roditeljskog odgoja, a osobito obiteljski problemi i teškoće (Olweus, 1998).

Privrženost između roditelja i djece

Prema *teoriji privrženosti* (čiji je osnivač engleski psihijatar i psihoanalitičar, Bowlby (1969)) uzroci nasilnih ponašanja nastaju već u najranijem djetinjstvu. Iskustva koja dijete stječe u najranijem djetinjstvu utječu na kasniji doživljaj sebe i drugih (Buljan Flander i sur., 2010).

Ako su roditelji brižni, pažljivi, pružaju djetetu ljubav i na pravi način odgovaraju na djetetove razvojne i emocionalne potrebe, dijete će razviti *sigurnu privrženost*, time sebe doživljava kao vrijednu osobu, a druge ljude kao pouzdane, predvidive i pozitivne. Nasuprot tome, djeca čiji roditelji nisu dosljedni i ne odgovaraju zadovoljavajuće na djetetove potrebe u najranijoj dobi te mu ne pružaju dovoljno pažnje i ljubavi, uspostavljaju površan odnos, dijete će razviti *nesigurnu privrženost*. Djeca s nesigurnim tipom privrženosti imaju emocionalne i socijalne poteškoće, nisko samopoštovanje, nedostatak samokontrole i nesamostalna su te se ne snalaze u novim situacijama koje im izazivaju neugodu i stres, a u traženju se pažnje često nasilno ponašaju (Buljan Flander i sur., 2010; Velki, 2012).

U dosadašnjim istraživanjima (Nikiforou i sur., 2013) utvrđeno je kako je izraženija privrženost djeteta s majkom, nego s ocem, jer su majke osjetljivije na potrebe djece i svoje ponašanje prilagođavaju ponašanju djeteta čime razvijaju sigurnu privrženost. Olweus (1998) ističe kako je u najranijoj dobi iznimno važan emocionalni odnos roditelja s djecom, a posebno odnos s majkom. Bez obzira na spol, dijete koje u prvoj godini života ostvari sigurne socijalne odnose s majkom, obično ima i bolje socijalne kompetencije u interakciji s vršnjacima, te su općenito sabranija su i manje uznemirena (Klarin i sur., 2014).

Raboteg-Šarić (2014) navodi da je u razdoblju puberteta odnos adolescenata s roditeljima da često popraćen pojačanim sukobima, smanjenom obiteljskom kohezivnošću i većim emocionalnim distanciranjem od roditelja, jer u toj dobi dolazi do znatnih promjena u kognitivnom funkcioniranju djece.

Nickerson i sur. (2008) utvrdili su da sigurno privržena djeca pokazuju mnoge pozitivne osobine nego djeca čiji su odnosi s roditeljima niže kvalitete. Jedna od tih osobina je djetetova kognitivna kompetentnost, znatizeljnija su i uspješnija u rješavanju problema. Imaju i bolju socijalnu kompetenciju, spremnija su na suradnju, poslušnija, bolje slažu s vršnjacima, rijetko razvijaju emocionalne ili ponašajne probleme, a u situacijama vršnjačkog nasilja često se angažiraju u ulozi branitelja.

Stilovi roditeljstva

Socijalni razvoj djece pod snažnim je utjecajem roditeljskih stavova o odgoju i njihovih odgojnih postupaka (Alajbeg i sur., 2018). Postupci koje primjenjuju određuju djetetov razvoj (Vasta i sur., 2005).

Kombinacijom dviju dimenzija roditeljstva (roditeljske topline i roditeljske kontrole) dolazimo do četiri opća stila roditeljstva (autoritativni, autoritarni, popustljivi i ravnodušni) za koja je utvrđeno da dovode do različitih ponašanja kod djece (Maccoby i Martin, 1983).

Vasta i sur. (2005) navode da roditelji koji su visoko na dimenziji topline i nadzora su *autoritativni roditelji*, oni su skrbni i osjetljivi prema svojoj djeci, ali postavljaju jasne granice pred dijete, stoga ovaj roditeljski stil ima najpozitivniji učinak na djetetov socijalni razvoj. Djeca takvih roditelja su znatizeljna, samouvjerena, akademski uspješna i samostalna.

Adolescenti autoritativnih roditelja imaju bolje socijalne kompetencije, manje su skloni rizičnim oblicima ponašanja, a uz to autoritativni stil roditeljstva povezan je i s pozitivnim indikatorima psihološke dobrobiti adolescenata poput samopouzdanja, zadovoljstva životom, srećom i optimizmom (Raboteg-Šarić, 2014).

Roditelji koji su nisko na dimenziji topline, a visoko na dimenziji nadzora su *autoritarni roditelji*. Oni su vrlo zahtjevni, uspostavljaju strogu kontrolu nad ponašanjem svoje djece i prisiljavaju ih na ispunjavanje zahtjeva prijetnjama i kažnjavanjem, pa tako njihova djeca ne reagiraju dobro na njihove odgojne postupke zbog čega se lako uzrujaju, čudljiva su, te imaju više problemima u ponašanju i pokazuju sklonost agresiji ili suprotno tome, povlače se u sebe i postaju nesigurna (Vasta i sur., 2005) zbog čega je moguća njihova izloženost viktimizaciji ili počinjenju nasilja (Smokowski i Kopasz, 2005). Curtner-Smith (2000) navodi da je posebno kod djece koja su žrtve nasilja otac sklon kritiziranju djeteta.

Popustljivi ili permisivni roditelji visoko su na dimenziji topline, ali nisko na dimenziji nadzora, pokazuju ljubav prema djetetu i emocionalno su osjetljivi, prihvaćaju i ohrabruju svoju djecu, no postavljaju malo ograničenja u djetetovom ponašanju, pa su njihova djeca često impulzivna, nezrela i bez kontrole (Vasta i sur., 2005). U dosadašnjim istraživanjima (Georgiou, 2008; Rigby, 2013) utvrđeno je da djeca zbog nedostatka kontrole i popustljivosti roditelja pokazuju sklonost neprijateljskom i nasilničkom ponašanju.

I na kraju, četvrti odgojni stil čine *ravnodušni roditelji* koji su nisko i na dimenziji topline i na dimenziji nadzora, pa tako postavljaju malo ograničenja svojoj djeci, posvećuju im manje pažnje i emocionalne podrške što rezultira neposluhom djeteta, zahtjeva su, a u interakciji s vršnjacima ne sudjeluju primjereno (Vasta i sur., 2005). Čak i kada su svjesni djetetove agresije, roditelji je često zanemaruju jer smatraju da je samo prolazna faza (Smokowski i Holland Kopasz, 2005), a nedostatak roditeljske topline i pažnje u najranijem djetinjstvu povećava vjerojatnost djetetovog nasilnog ponašanja prema vršnjacima, što je posebno izraženo kod dječaka (Olweus, 1998). Isti autor navodi da ukoliko su roditelji popustljivi i tolerantni, ne utvrđuju stroge granice zbog nasilničkog ponašanja prema vršnjacima, braći i odraslima, razina će se djetetove agresivnosti vjerojatno povećati. Stoga je nužno postaviti jasne granice i pravila u ponašanju djeteta, no to se ne smije učiniti ili korigirati tjelesnim kažnjavanjem, jer popustljivo ponašanje odraslih prema počinitelju nasilja neće pomoći da prevladaju antisocijalne oblike ponašanja.

Obitelji počinitelja nasilja često su problematične (Olweus, 1998), a njihovi roditelji uglavnom su hostilni i indiferentni prema njima (Bilić i sur., 2012:277). Počinitelji obično odrastaju u obiteljima gdje nedostaje emocionalne topline i kohezije među članovima obitelji. Djeca koja čine nasilje često odrastaju bez jednog roditelja (obično oca) (Espelage i sur., 2000), a njihove majke su depresivne, te slabo uključene u djetetove aktivnosti (Duncan i sur., 2009).

Klarin (2002) navodi da i roditelji djece žrtava vršnjačkog nasilja često imaju ravnodušan odgojni stil. Isto kao i kod počinitelja nasilja, te žrtava, i djeca počinitelji-žrtve (provokativne žrtve) nerijetko dolaze iz obitelji u kojima prevladava indiferentan ili autoritaran odgojni stil roditelja, te doživljavaju roditeljsko odbacivanje, emocionalnu hladnoću, zanemarivanje (posebno od strane majke), roditelji su nedosljedni u discipliniranju, te ih često tjelesno kažnjavaju (Velki, 2012). U odnosu na djecu koja su angažirana kao počinitelji nasilja ili žrtve, provokativne žrtve češće su izložena nasilnom ponašanju između roditelja (Bowes i sur., 2009). Ukoliko su sukobi, nesuglasice ili otvorene svađe među roditeljima česte i odvijaju se u prisutnosti djeteta razvijaju nesigurne odnose za djecu i povezani su s neprimjerenim ponašanjem djeteta (Olweus, 1998). Pa tako počinitelji i provokativne žrtve uče modeliranjem da je nasilje primjeren način rješavanja problema i postizanja cilja, a posebno u situacijama kada procjene nadmoć u odnosu na potencijalne žrtve (Bowes i sur., 2009; Velki, 2012).

Treba još napomenuti, da kod djece žrtava vršnjačkog nasilja osim što roditelji obično imaju indiferentan odgojni stil nerijetko dolaze i iz kohezivnih obitelji koje karakterizira pretjerano međusobno uplitanje u

živote članova obitelji, pa se prema djetetu odnose prezaštitnički i strogo kontroliraju njegovo ponašanje, te obrazovne i socijalne aktivnosti (Dake i sur., 2003; Smokowski i Kopasz, 2005).

Roditeljska uključenost u djetetov život i prezaštitnički odnos prema djetetu može predstavljati problem. „Takvi roditelji često izbjegavaju konflikte jer smatraju kako se dijete ne bi moglo s time nositi. No, na taj način ne pružaju svom djetetu primjer prikladnih vještina rješavanja problema. Mnogi roditelji žrtava postaju previše uključeni u aktivnosti svoje djece kako bi nadoknadili djetetove nedostatne socijalne vještine, a takvo zaštitničko ponašanje roditelja može biti uzrok i posljedica nasilja među vršnjacima koje doživljavaju njihova djeca“ (Bilić i sur., 2012:272).

Roditelji koji smatraju da im je dijete nesigurno i anksiozno, te vjeruju da se nije u stanju suočiti sa sukobima, onemogućuju djetetu da razvije potrebne vještine za rješavanje konflikata među vršnjacima na prikladan način (Smokowski i Holland Kopasz, 2005).

Optimalno roditeljstvo uključuje i toplinu i nadzor, jer djeca imaju potrebu osjećati se voljenima i prihvaćenima, ali moraju razumjeti pravila ponašanja koja će njihovi roditelji zahtijevati da ih se slijedi (Vasta i sur., 2005).

Kako kod djece koja su u vršnjačkom nasilju angažirana kao počinitelji, žrtve ili provokativne žrtve, tako i kod djece koja su aktivni pomoćnici, pasivni pomoćnici, branitelji i promatrači trebamo upoznati njihove obitelji kako bismo bolje razumjeli razloge njihova angažmana u vršnjačkom nasilju.

Zaključak

Krajnji je cilj ovog rada na temelju dosadašnjih istraživanja dati preporuke za izradu preventivskih i intervencijskih programa kojima bi se djelovalo na sprječavanje i smanjenje vršnjačkog nasilja. Iznimno je važno uočiti potencijalnu ulogu u kojoj dijete može biti angažirano u vršnjačkom nasilju ili je u toj ulozi već angažirano te im pružiti odgovarajuću psihosocijalnu pomoć. Dakle, važno je naglasiti da nije dovoljno pružiti pomoć samo žrtvama i počiniteljima, već i djeci koja se u vršnjačkom nasilju angažiraju u drugim ulogama. Jedino kvalitetnom prevencijom djeluje se na otklanjanje problematičnih i povećanje prosocijalnih oblika ponašanja (Handler i sur., 2007). Budući da se dosadašnjim istraživanjima utvrdilo kako kvaliteta obiteljskih interakcija predviđa različiti angažman djece u vršnjačkom nasilju, prevencija bi trebala obuhvatiti i edukaciju roditelja od strane stručnih suradnika i učitelja o nezlostavljajućim metodama i stilovima odgoja, pružanju podrške djetetu, kvalitetnoj komunikaciji između članova obitelji, a posebno komunikaciji između roditelja i djece. Roditelje treba educirati o razvoju pozitivne komunikacije s djecom, jer kvalitetnom komunikacijom roditelji razvijaju i bolju privrženost s djetetom te savjetovanjima o prosocijalnom ponašanju utječu na razvoj empatije što pridonosi i većoj moralnoj osjetljivosti djeteta.

Literatura

Alajbeg, A., Davidović, N. V. i Bilić, V. (2017). Role of Parental Acceptance or Rejection in Predicting Different Engagement of Children in Peer Violence. *International Journal of Progressive Research in Education*, 1(1), 1-11.

Alajbeg, A. i Kovačević, S. (2019). Contribution of sociodemographic factors to different engagement of children in peer violence. *Violence and gender*, 6(1), 1-10.

Bilić, V. (2012). Značenje nekih aspekata morala i moralnog opravdavanja u razumijevanju nasilja prema vršnjacima u realnom i virtualnom svijetu. *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 10 (3), 459-476.

Bilić, V. (2013). Violence among peers: the role of victims' defenders, perpetrators' helpers and supporters and bystanders. *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, 30 (2), 193-209.

Bilić, V., Buljan Flander, G. i Hrpka, H. (2012). Nasilje nad djecom i među djecom. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Bowes, L., Arseneault, L., Maughan, B., Taylor, A., Caspi, A. i Moffitt, T. E. (2009). School, neighborhood, and family factors are associated with children's bullying involvement: A nationally representative longitudinal study. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 48 (5), 545-553.

Bowlby, J. (1969). Attachment and loss v. 3 (Vol. 1). *Random House*. **Furman, W., & Buhrmester, D.** (2009). *Methods and measures: The network of relationships inventory: Behavioral systems version*. *International Journal of Behavioral Development*, 33, 470-478.

Bronfenbrenner, U. (1994). Ecological models of human development. *Readings on the development of children*, 2, 37-43.

Ferrara, P., Ianniello, F., Villani, A. i Corsello, G. (2018). Cyberbullying a modern form of bullying: let's talk about this health and social problem. *Italian journal of pediatrics*, 44(1), 14.

Flander, G. B., Bačan, M. i Matešković, D. (2010). Violent behavior among young people. Why is love important?.

Craig, W., Harel-Fisch, Y., Fogel-Grinvald, H., Dostaler, S., Hetland, J., Simons-Morton, B., Molcho, M., de Mato, M.G., Overpeck, M., Due, P., i Pickett, W.; HBSC Violence & Injuries Prevention Focus Group; HBSC Bullying Writing Group. (2009). A cross-national profile of bullying and victimization among adolescent in 40 countries. *Int. J Public Health*, 54 (2), 216-24.

Curtner-Smith, M. E. (2000). Mechanisms by which family processes contribute to school-age boys'bullying. *Child Study Journal*, 30 (3), 169-169.

Dake, J. A., Price, J. H. i Telljohann, S. K. (2003). The nature and extent of bullying at school. *Journal of school health*, 73 (5), 173-180.

Duncan, L. G., Coatsworth, J. D. i Greenberg, M. T. (2009). A model of mindful parenting: Implications for parent-child relationships and prevention research. *Clinical child and family psychology review*, 12 (3), 255-270.

Espelege, D. L., Bosworth, K. i Simon, T. R. (2000). Examining the social context of bullying behaviors in early adolescence. *Journal of Counseling & Development*, 78 (3), 326-333.

Georgiou, S. N. (2008b). Parental style and child bullying and victimization experiences at school. *Social Psychology of Education*, 11 (3), 213-227.

Gini, G. i Pozzoli, T. (2009). Association between bullying and psychosomatic problems: A meta-analysis. *Pediatrics*, 123 (3), 1059-1065.

Gini, G., Albiero, P., Benelli, B. i Altoe, G. (2008). Determinants of adolescents' active defending and passive bystanding behavior in bullying. *Journal of adolescence*, 31(1), 93-105.

Handler, M. W., Rey, J., Connell, J., Thier, K., Feinberg, A. i Putnam, R. (2007). Practical considerations in creating school-wide positive behavior support in public schools. *Psychology in the Schools*, 44 (1), 29-39.

Klarin, M. (2002). Dimenzije obiteljskih odnosa kao prediktori vršnjačkim odnosima djece školske dobi. *Društvena istraživanja*, 11(4-5 (60-61)), 805-822.

Klarin, M. i Đerđa, V. (2014). Roditeljsko ponašanje i problemi u ponašanju kod adolescenata. *Ljetopis socijalnog rada*, 21 (2), 243-262.

Klarin, M., Proroković, A. i Šimunić, A. (2014). The Role of Intergenerational Transmission of Parenting in Close Relationships of Male and Female Adolescents. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5 (20), 1821-1832.

Maccoby, E. E. i Martin, J. A. (1983). Socialization in the context of the family: Parent-child interaction. *Handbook of child psychology: formerly Carmichael's Manual of child psychology/Paul H. Mussen, editor*.

Nickerson, A. B., Mele, D. i Princiotta, D. (2008). Attachment and empathy as predictors of roles as defenders or outsiders in bullying interactions. *Journal of School Psychology*, 46 (6), 687-703.

Nikiforou, M., Georgiou, S. N. i Stavrinides, P. (2013). Attachment to parents and peers as a parameter of bullying and victimization. *Journal of criminology*, 1, 1-9.

Olweus, D. (1998). *Nasilje među djecom u školi: Što znamo i što možemo učiniti*. Zagreb: Školska knjiga.

Onder, F., & Yurtal, F. (2008). An Investigation of the Family Characteristics of Bullies, Victims, and Positively Behaving Adolescents. *Educational Sciences: Theory and Practice*, 8(3), 821-832.

Onyskiw, J. E. i Hayduk, L. A. (2003). Processes underlying children's adjustment in families characterized by physical aggression. *Family Relations*, 50 (4), 376- 385.

Pettit, G. S., Laird, R. D., Dodge, K. A., Bates, J. E. i Criss, M. M. (2001). Antecedents and behavior-problem outcomes of parental monitoring and psychological control in early adolescence. *Child Development*, 72 (2), 583–598.

Raboteg Šarić, Z. (2014). *Odnosi adolescenata s roditeljima i vršnjacima*. U: *Psihološki aspekti suvremene obitelji, braka i partnerstva*. Jastrebarsko : Hrvatsko psihološko društvo i Naklada Slap, 125-147.

Rajhvajn Bulat, L. i Ajduković, M. (2012). Obiteljske i psihosocijalne odrednice vršnjačkoga nasilja među mladima. *Psihologijske teme*, 21 (1), 167-194.

Rigby, K. (2013). Bullying in schools and its relation to parenting and family life. *Family Matters*, (92), 61.

Rohner, R. P. (1999). Acceptance and rejection. *Encyclopedia of human emotions*, 1, 6-14.

Rohner, R. P. (1975). They love me, they love me not: A worldwide study of the effects of parental acceptance and rejection. *Anthropos*, 71, 918-920.

Rohner, R. P., Khaleque, A. i Cournoyer, D. E. (2012). Introduction to parental acceptance-rejection theory, methods, evidence, and implications. *Journal of Family Theory & Review*, 2(1), 73-87.

Salmivalli, C. (2010). Bullying and the peer group: A review. *Aggression and violent behavior*, 15 (2), 112-120.

Salmivalli, C., Lagerspetz, K., Björkqvist, K., Österman, K. i Kaukiainen, A. (1996). Bullying as a group process: Participant roles and their relations to social status within the group. *Aggressive behavior*, 22 (1), 1-15.

Sentse, M., Lindenberg, S., Omvlee, A., Ormel, J., i Veenstra, R. (2010). Rejection and acceptance across contexts: Parents and peers as risks and buffers for early adolescent psychopathology. The TRAILS study. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 38 (1), 119-130.

Silk, J. S., Morris, A. S., Kanaya, T. i Steinberg, L. (2003). Psychological control and autonomy granting: Opposite ends of a continuum or distinct constructs? *Journal of Research on Adolescence*, 13 (1), 113-128.

Smetana, J. G. i Daddis, C. (2002). Domain-specific antecedents of parental psychological control and monitoring: The role of parenting beliefs and practices. *Child Development*, 73, 563-580.

Smokowski, P. R. i Kopasz, K. H. (2005). Bullying in school: An overview of types, effects, family characteristics, and intervention strategies. *Children & Schools*, 27 (2), 101-110.

Vasta, R., Haith, M. M. i Miller, S.A. (2005). *Dječja psihologija*. Jastrebarsko. Naklada Slap

Velki, T. (2012). Uloga nekih obiteljskih čimbenika u pojavi nasilja među djecom. *Psihologijske teme*, 21 (1), 29-60.

Vulić-Prtorić, A. (2002). Strahovi u djetinjstvu i adolescenciji. *Suvremena psihologija*, 5 (2), 271-293.

Wang, J., Iannotti, R. J. i Nansel, T. R. (2009). School bullying among adolescents in the United States: Physical, verbal, relational, and cyber. *Journal of Adolescent health*, 45 (4), 368-375.

THE ROLE OF QUALITY OF FAMILY INTERACTIONS ON CHILDREN'S BEHAVIOR IN PEER VIOLENCE

Anna Alajbeg, PhD, lecturer, Faculty of Science

Sonja Kovačević, PhD, associate professor, Faculty of Humanities and Social Sciences

mr. sc. Joško Barbir, assistant, Faculty of Humanities and Social Sciences

Abstract: Peer violence in the contemporary scientific literature is recognized as a widespread and serious public health problem with long-term negative consequences for children and young people participating in it. According to Bronfenbrenner's social-ecological theory, peer violence is viewed as the result of a complex interactive interconnection of individual and contextual factors (family, school, etc.) and outcomes over time. Peer violence is analyzed as a group phenomenon in which children can be engaged in roles, namely: victims, bullies, active assistants, passive assistants, defenders and bystanders. Therefore, the aim of this paper is to provide an overview of the research to date that has addressed the role of family (interaction quality) factors in different children's engagement in peer violence. The review of research so far seeks to contribute to a better understanding of the phenomenon of peer violence, and in particular the factors that predict it, and may be an important new starting point for the design of school-based prevention programs.

Keywords: peer violence, family interactions

ODNOSI IZMEĐU ČLANOVA U JEDNORODITELJSKIM OBITELJIMA I NJIHOV POLOŽAJ U DRUŠTVU

Izv. prof. dr. sc. Gorana Bandalović⁴³
Sveučilište u Splitu
Filozofski fakultet
Odsjek za sociologiju

Josipa Kaselj, mag. soc.⁴⁴

Izv. prof. dr. sc. Zorana Šuljug Vučica⁴⁵
Sveučilište u Splitu
Filozofski fakultet
Odsjek za sociologiju

Sažetak: U suvremenom svijetu promjene su neizostavan dio društva kojima svakodnevno svjedočimo. Kao takve nisu zaobišle ni obitelj koja je istupila iz svojih tradicionalnih oblika, te su se tijekom procesa transformacije pojavili mnogi alternativni oblici. Obitelj u kojoj je prisutan jedan roditelj, bez obzira na razlog odsustva drugog, često se u javnosti naziva nepotpunom ili krnjom obitelji. Ovim se istraživanjem nastojalo ispitati je li se pojedinci koji žive u jednoroditeljskim obiteljima, bilo u ulozi roditelja ili u ulozi djece, osjećaju nepotpuno ili su njima važniji neki drugi segmenti koji čine obitelj, bez naglaska na tradicionalno predodređenu strukturu obitelji, odnosno brojčanu vrijednost. Cilj ovoga rada bio je ispitati odnose između članova u jednoroditeljskim obiteljima te njihov položaj u suvremenom društvu. U radu se prezentiraju rezultati provedenog istraživanja metodom polustrukturiranog intervjua na uzorku od dvadeset sudionika, članova jednoroditeljskih obitelji. Intervjuirano je deset majki te desetero punoljetne djece (sedam kćerki i tri sina). Istraživanje je provedeno tijekom lipnja, srpnja i kolovoza 2019. godine na području Splitsko-dalmatinske županije. Dobiveni rezultati pokazuju kako su jednoroditeljske obitelji, barem prema mišljenju sudionika istraživanja, još uvijek podložne predrasudama i stereotipiziranju od strane „drugaćijih“ članova društva. Polovica ispitanih majki te trećina ispitane djece osjetila je negativan oblik etiketiranja te osuđujući stav okoline. Većina sudionika ističe kako je odsustvo drugog roditelja u određenoj mjeri utjecalo na formiranje identiteta djece iz jednoroditeljskih obitelji, ali da ih to ne čini nepotpunim obiteljima. Djeca su uglavnom zadovoljna svojim položajem među vršnjacima, iako smatraju kako imaju više obaveza u kućanstvu od svojih vršnjaka iz dvoroditeljskih obitelji. S druge pak strane, majke su pokazale određeni stupanj nezadovoljstva svojim položajem u društvu. S obzirom na to da je pojava jednoroditeljskih obitelji sve učestalija, a razlozi nastanka sve različitiji, društvo se uči prihvaćanju ovakvih oblika obitelji. Stoga je potrebno otkloniti predrasude i pružiti priliku jednoroditeljskim obiteljima da dokažu da su i one obitelji pune ljubavi i međusobne podrške, baš kao i dvoroditeljske.

Ključne riječi: jednoroditeljska obitelj, sociološko istraživanje, odnosi, predrasude, stereotipi

⁴³ gbandalo@ffst.hr

⁴⁴ kaseljjosipa@gmail.com

⁴⁵ zorana@ffst.hr

UVOD

Kada se govori o obitelji, najčešće se misli na zajednicu koju čine majka i otac te jedno ili više djece. Takav tip obitelji još uvijek je najzastupljeniji, ali ne i jedni oblik obiteljske zajednice budući da se obiteljski život odvija unutar različitih oblika koji ponekad poprilično odstupaju od tradicionalnog tipa (Mrnjavac, 2014: 435). Poimanje obitelji postalo je sve raznovrsnije i upravo zbog toga se govori o pluralitetu obiteljskih oblika, kao što su jednoroditeljske obitelji, slobodne izvanbračne veze, rekonstituirane obitelji, bračni partneri koji žive odvojeno, samačka kućanstva, itd. Struktura kućanstva odražava različite životne stilove, a pluralizacija obiteljskih oblika donijela je nove socijalne rizike koje je nekad pokrivala obitelj. Stoga, mnoga samačka kućanstva, jednoroditeljske i rekonstituirane obitelji sada trebaju veću potporu države nego nekada (Raboteg-Šarić, Pećnik i Josipović, 2003: 14).

Mnoge su dileme s kojima se susreće suvremena obitelj, a jedna od najvažnijih je kako uskladiti potrebe za vlastitim razvojem i napredovanjem te skrb i odgovornost za članove obitelji odnosno kako pronaći ravnotežu između slobode i nezavisnosti s potrebom pripadanja (Raboteg-Šarić i sur., 2003: 17). Suvremena obitelj brojčano je manja i dvonaraštajna te je sve više djece koja odrastaju s jednim roditeljem. Razlozi mogu biti različiti poput razvoda braka, smrti jednog od roditelja ili pak rođenja izvan braka, no, većinom su jednoroditeljske obitelji, obitelji samohranih majki. Ipak, s promjenama u strukturi mijenja se i emocionalni život obitelji, međusobni odnosi i cjelokupno funkcioniranje, koje se odražava na zadovoljstvo različitim komponentama obiteljskog života (Bloom, 1985 prema Brajša-Žganec i Hanzec, 2015: 140).

Ukoliko sagledamo obiteljsku strukturu u Republici Hrvatskoj, vidljivo je da RH ne zaostaje mnogo za ostalim europskim državama koje bilježe trend porasta jednoroditeljskih obitelji. Prema podacima Državnog zavoda za statistiku, udio jednoroditeljskih obitelji u Hrvatskoj je 1971. iznosio 11,4% svih obitelji, 1981. godine 10,8% (odnosno 9% samohranih majki te 1,6% samohranih očeva), 1991. godine 12,4% (odnosno 10% samohranih majki te 2,4% samohranih očeva), 2001. godine 15% (odnosno 12,5% samohranih majki te 2,5% samohranih očeva) i 2011. godine 17,9 %. Također, prema podacima iz 2011. godine, među samohranim roditeljima 4,5 puta više je majki nego očeva (Statistički Ljetopis Republike Hrvatske, 2016).

Kada se govori o jednoroditeljskim obiteljima nezaobilazan je pojam marginalizacije koji je nastao u sociološkoj literaturi u okviru različitih doktrina. Funkcionalistički pristup pojam marginalizacije definira kao obilježje društvenih grupa ili određenih dijelova populacije čije vrijednosti, norme, obrasci ponašanja, stil života i socijalni status odstupaju od općeprihvaćenih društvenih standarda (Sarpellon, 1988 prema Halmi, 1997: 77). Marginalizacija, i kada pogađa male društvene grupe kao što su primjerice jednoroditeljske obitelji, mora se sagledati kroz širi društveni kontekst i smatrati se dijelom društvenog procesa kako bi se takav fenomen mogao što je moguće bolje razumjeti te sukladno tome intervenirati na odgovarajući način (Halmi, 1997: 77).

Život djece u jednoroditeljskim obiteljima može biti teži i stresniji zbog toga što je jedan roditelj izložen većim naporima i raznim pritiscima kao što su odgoj djece i usklađivanje načina života s raspoloživim financijskim resursima. Također, roditelj se suočava s činjenicom da djeca odrastanjem imaju i veće potrebe i zahtjeve. S druge pak strane, djeca u dvoroditeljskim obiteljima mogu živjeti u povoljnijim uvjetima, što ne garantira i bolji razvoj. Razvoj će biti rizičan ukoliko su djeca izložena lošim obiteljskim odnosima i sukobima, bila ona u jednoroditeljskoj ili dvoroditeljskoj obitelji. Prema tome, strukturu pojedine obitelji je lako uočiti, ali ne i kvalitetu obiteljskih odnosa (Raboteg-Šarić i sur., 2003: 157). Nadalje, u jednoroditeljskim obiteljima je važno sagledati situaciju očima djeteta i pokušati se poistovjetiti s njim jer dječji pogled na svijet je uvelike drugačiji od pogleda odraslih. Koliko će dijete razumjeti npr. razvod braka vlastitih roditelja uvelike ovisi o dobi djeteta, no, čak i vrlo mala djeca su sposobna primijetiti određenu promjenu koja se događa u njihovoj bližjoj okolini (Ernečić i Patrčević, 2013: 96). Stoga, posljedice života u jednoroditeljskoj obitelji nisu tako jednoznačne kao što mogu izgledati, a bitno je i sagledavati situacije iz ugla u kojem je očito kako se takve obitelji i međusobno znatno razlikuju (Raboteg-Šarić i sur., 2003: 157).

Nerijetko se uz pojam jednoroditeljske obitelji vezuje pojam krnje odnosno nepotpune obitelji te osjećaj odbačenosti, stigmatizacije pa i disfunkcionalnosti. Adekvatno bi bilo, ukoliko bi, pluralizacijski procesi koji su prisutni u društvu posljednjih godina te intenzivno obuhvaćaju i područje obitelji, za posljedicu imali prihvaćanje promjena od strane većine pripadnika društva kao i promjenu stava prema različitim oblicima obitelji, s naglaskom na to da sadržaj stereotipa bude što manji ili, u najboljem slučaju, neprimjetan. Možda je nerealno očekivati nestanak stereotipa u potpunosti, jer društvo samo po sebi postoji i funkcionira s različitim odstupanjima, a idealne vrijednosti je nemoguće provesti. Ipak, opravdana očekivanja su ona u kojima se članovi, u ovom slučaju jednoroditeljskih obitelji, u nijednom segmentu svoje egzistencije ne bi osjećali drugačije, inferiorno ili pak odbačeno.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj rada bio je ispitati odnose između članova u jednoroditeljskim obiteljima te njihov položaj u suvremenom društvu. U skladu s postavljenim ciljem istraživanja postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

1. Koje su okolnosti nastanka jednoroditeljske obitelji?
2. Koliko vremena članovi jednoroditeljske obitelji provode zajedno?
3. Jesu li i u kojoj mjeri djeca u jednoroditeljskim obiteljima uključena u donošenje obiteljskih odluka?
4. Je li odsustvo drugog roditelja utjecalo na formiranje identiteta djece?
5. Kakav je položaj roditelja i djece iz jednoroditeljskih obitelji u društvu vršnjaka?
6. Jesu li roditelji i djeca iz jednoroditeljskih obitelji uočili nekakav oblik etiketiranja od strane društva?
7. Kako sudionici definiraju obitelj?

Postupak provedbe istraživanja

Istraživanje je provedeno tijekom lipnja, srpnja i kolovoza 2019. godine na području Splitsko-dalmatinske županije. Odabrana je kvalitativna metodologija istraživanja zbog onih pitanja koja ne bi bilo moguće potpuno obuhvatiti metodom ankete budući da je pojedina pitanja adekvatnije ispitati primjenom polustrukturiranog intervjua. Protokolom je određen popis okvirnih tema sukladno postavljenim istraživačkim pitanjima. Pitanja su bila otvorenog tipa čime se omogućio razgovor o svim problemima što je sudionicima istraživanja omogućilo da oblikuju odgovore vlastitim riječima i onoliko detaljno i široko koliko su smatrali potrebnim.

Uzorak istraživanja bio je namjerni. Ukupno je provedeno dvadeset intervjua. Intervjui su provedeni individualno („licem u lice“) i u prosjeku su trajali oko 15 minuta. Prije početka svakog intervjua sudionicima se objasnila svrha istraživanja prilikom čega im je priložen obrazac informiranog pristanka koji im je jamčio anonimnost i povjerljivost kod prikazivanja rezultata.

Razgovori su snimani tonski, a citati su upotrijebljeni doslovno kako su sudionici odgovarali, na standardom jeziku ili dijalektu, kako su i bilježeni. Pri tome se posebno vodilo računa o osiguravanju anonimnosti i uklanjanju onih podataka koji bi mogli otkriti identitet sudionika.

Postupak koji se koristio prilikom obrade podataka jest postupak kvalitativne analize. Dobiveni zvučni zapisi su transkribirani. Nakon toga je uslijedilo iščitavanje transkribiranih prijepisa kako bi se detaljno analizirali dijelovi transkripta koji su nam relevantni kao odgovori na postavljena istraživačka pitanja. Sljedeći korak je bilo kodiranje intervjua prema temama koje su proizašle tijekom čitanja prijepisa. Svaka se tema definirala jednom konceptom koji u ovakvoj analizi podataka postaje kod. Na taj su način izjave sudionika sažete u kodove, a potom grupirane u kategorije, pazeci da kategorije i kodovi odgovaraju na istraživačka pitanja. Završni korak analize bilo je pisanje interpretacije nalaza.

Sudionici istraživanja

Uzorak se sastoji od dvadeset sudionika iz deset jednoroditeljskih obitelji. Intervjuu su pristupila dva člana svake obitelji od kojih je jedan roditelj, a drugi punoljetno dijete pa je ispitano deset majki te sedam kćerki i tri sina. Dob ispitanih majki kreće se od 42 do 66 godina, a njihove djece od 22 do 30 godina.

Većina majki ima srednju stručnu spremu (jedna sudionica je fakultetski obrazovana) i većina ih je zaposlena (sedam sudionica je zaposleno, dvije su nezaposlene, jedna u mirovini).

Više od polovice ispitane djece studira (ostali su zaposleni i imaju završenu srednju školu). Sva punoljetna djeca koja studiraju ujedno i povremeno rade preko studentskog ugovora, pa nemaju redovita primanja.

REZULTATI I RASPRAVA

Okolnosti nastanka jednoroditeljskih obitelji

Prva skupina pitanja u intervjuu odnosila se na uzroke odnosno okolnosti nastanka jednoroditeljske obitelji. S obzirom da je riječ o osjetljivoj temi, sudionicima se pri tome nisu postavljala potpitanja kako ih ne bi bili dovedeni u nelagodnu situaciju ili u situaciju da su primorani na razgovor o temi o kojoj ne žele razgovarati, a sve s ciljem izbjegavanja prevelikog zadiranja u njihovu privatnost i intimnost. Rezultati pokazuju da je razvod braka bio uzrokom promjene iz dvoroditeljske u jednoroditeljsku obitelj kod polovice sudionika; u tri obitelji uzrok je bila smrt jednog roditelja (oca), dok su se dvije obitelji našle u situaciji u kojoj je drugi roditelj (otac) napustio obitelj i u potpunosti je odsutan u njihovim životima od samih početaka.

Odnosi između članova jednoroditeljskih obitelji

Upoznati s okolnostima nastanka jednoroditeljskih obitelji intervju smo usmjerile prema novoj skupini pitanja, što i jest ključni predmet ovoga istraživanja. Riječ je o odnosima između članova jednoroditeljske obitelji. Zanimalo nas je koliko vremena majke i djeca provode zajedno. Zatraženo je od sudionika da procijene postoji li razlika u zajedničkom provođenju vremena sada i u trenutku nastanka jednoroditeljske obitelji, te im je napomenuto da prilikom procjene uzmu u obzir posao, dob djece te životne obveze s kojima se susreće i jedna i druga generacija. Dobiveni rezultati pokazuju da nema razlike u odgovorima majki i djece po pitanju želje za zajedničkim provođenjem vremena. Međutim, realna situacija i količina vremena koju zaista provode zajedno razlikovala se od osobe do osobe i obveza koje se trebaju ispuniti.

„Sigurno se prominilo, jedna kćer radi i studira, a druga radi nije htjela studirat...nastojimo provoditi šta više vremena skupa, ali se nekad dogodi da se cili dan uopće ne sretnemo jer u različite ure radimo a i one imaju svoje društvo pa idu i s njima na kavu ili piće.“ (Majka 1)

„S majkom provodim što više mogu... hmm ima li razlike? Paaa, postoji vjerojatno razlika, ali mi to baš i ne primjetimo jer stvarno koristimo svaki trenutak. Eto, sad nakon što su mi se roditelji razveli možda malo više pazim na primjer za blagdane da rasporedim prijatelje i obitelj kako treba odnosno želim vidit i prijatelje, ali i da mama šta manje bude sama.“ (Dijete 1)

„Pa mislim svakako postoji razlika jer sam, znači, s majkom sam cijeli život i jako jako sam vezana za nju i dan danas...mislim i tad sam bila s njom povezana...sada imam svoje djece pa provodim možda nešto manje vremena, ali mi je vrlo važno to provedeno vrijeme s njom.“ (Dijete 6)

Ovi podaci su u skladu s dosadašnjim rezultatima istraživanja (Raboteg-Šarić i sur., 2003) prema kojima je jedan od problema s kojima se susreću samohrani roditelji upravo manjak slobodnog vremena koje bi roditelji i djeca mogli provoditi zajedno.

Nadalje, interes naše analize je bio i na tome kako članovi jednoroditeljske obitelji funkcioniraju unutar svog kućanstva. Sukladno našim istraživačkim pitanjima, istražile smo sljedeće teme: dogovor oko obiteljskih zadataka i podjela kućanskih poslova, financijska pomoć od strane djece, uključenost djece u donošenje obiteljskih odluka. Što se tiče podjele zadataka, ona uglavnom postoji, no nije točno definirana, već funkcionira po principu dogovora. Međutim, vidljivo je kako majke, ipak, obavljaju veći dio posla, dok djeca pomažu s obzirom na njihove obveze (obrazovanje i/ili posao). Analiziranjem njihovim izjava ustanovljeno je kako ne postoji značajna razlika u odgovorima na ovo pitanje između majki i djece. Stoga je dogovor oko podjele zadataka u većini slučajeva temeljen na slobodnom vremenu sudionika.

„Uglavnom nemamo nešto određeno koja šta radi i to se svede da ona koja je slobodna u tom trenutku ili ima slobodan dan napravi sve šta treba, a ako baš nijedna nije oslobođena obaveza onda se dogovaramo kojoj je najlakše. Kad baš treba onda mi pomognu i djeca, iako mi je već velika pomoć šta imaju svoju plaću pa nju troše na odjeću, izlaske i kave, a ja svoju nastojim raspodijeliti za troškove kućanstva.“ (Majka 1)

„Iskreno da kažem spontano... kažemo treba to i to napraviti i onda, ako se niko ne oglasi dobrovoljno od nas tri, napravi ona koja taj dan ima najviše vremena (smijeh) ili ukoliko je jedna od nas slobodna taj dan i ne radi, ona će naprimjer očistiti cijelu kuću i ostale popratne stvari.“ (Dijete 2)

Analiza je pokazala kako u jednom kućanstvu ipak ne postoji podjela rada ili je, kako smo protumačile iz odgovora, rijetka.

„Podjela, ja radim sve, a oni mi financijski pomažu.“ (Majka 6)

„Financijski pomažem, ali ono oko kućanskih poslova i ne baš jer ne stižem kako radim i studiram... pa u slobodno vrijeme izlazim i družim se prijateljima.“ (Dijete 1)

Budući da samohrani roditelji često znaju biti izloženi financijskom stresu te bivaju socijalno izoliraniji s nižim životnim standardom, rezultati mnogih istraživanja pokazali su kako su oni prisiljeni prihvaćati različite poslove koji imaju nepovoljno radno vrijeme, ali zbog financijske situacije nemaju izbora (Raboteg-Šarić i sur., 2003: 29, 110). Upravo zbog toga, zanimalo nas je pomažu li financijski i u kojoj mjeri djeca svoje majke. Rezultati su pokazali da većina djece iz jednoroditeljskih obitelji, ukoliko imaju vlastita primanja, bila ona stalna ili povremena, često financijski pomažu svoje majke.

„Sada kada je odrasla da, malo.“ (Majka 2)

„Pomažem, iako ona snosi većinu troškova.“ (Dijete 8)

„Da, naravno. Financijski pomažemo i ja i sestra.“ (Dijete 4)

„Da, koliko mogu... ne postoji neka točna na primjer mjesečna cifra koju izdvajam za kućanstvo već koliko sam ja u mogućnosti i ukoliko je potrebno... mama ne pita ako ne treba i ima razumijevanja da radim preko student servisa i da je plaća prema satnici koju odradimo, a to svaki mjesec varira jer u ovakvom obliku posla radimo po potrebi poslodavca.“ (Dijete 2)

U provedenom istraživanju, samo je jedna majka bila apsolutno financijski neovisna, dok su one majke koje su donekle financijski neovisne, trebale pomoć od svoje djece u krajnje potrebnoj situaciji.

„Znači, moja majka je neovisna financijski tako da ja njoj ne pomažem ništa...na početku mog obrazovanja i braka je čak ona meni pomagala financijski, a ja njoj pomažem u neakvim tehničkim stvarima više nego u tako tim financijskim, recimo otiđem joj nešto kupiti ili obaviti ako ona ne stigne, ali ona većinom je baš apsolutno neovisna i samostalna... možda čak je i razlog taj šta je bila jedini roditelj pa je i morala sve sama raditi tako da neku pomoć i ne treba, više ona meni neku pomoć oko djeteta, oko pasa, robe i svega (smijeh)... ručka i svega.“ (Dijete 6)

„Nastojim sama pokrivati sve financijske troškove, tako da njena plaća bude isključivo njen džeparac, ali ako baš svaki mjesec ne uspijem sve tako platiti i organizirati se onda mi kćer pomaže financijski.“ (Majka 8)

Ispitana je i uključenost djece u donošenje obiteljskih odluka. Rezultati pokazuju da su djeca iz jednoroditeljskih obitelji u takve odluke uključena, a prema mišljenju nekih od njih, čak i više nego djeca iz dvoroditeljskih obitelji.

„Zasigurno su na određeni način više uključene jer ipak obitelj činimo samo nas tri, ali smatram da bi svi roditelji trebali uključivati djece u donošenje nekih odluka kad narastu i navrše neke godine u kojima mogu svatit neke stvari i pametno razmišljati.“ (Majka 1)

„Mislim da je, jer smo nas dvije skoro cijeli život same, naravno uz moje roditelje koji nam pružaju podršku, ali ne žive s nama, tako da se ja i ona stalno dogovaramo oko našeg kućanstva.“ (Majka 8)

„Pa ne mogu to sad točno odrediti kako to točno funkcionira kod drugih obitelji, u mojoj obitelji je uključeno... e sad kako u dvoroditeljskoj ja to ne mogu striktno odrediti, ne znam kako to funkcionira.“ (Majka 5)

Odgovori na ova pitanja nisu se razlikovali ni kod djece. Sebe smatraju uključenima u donošenje odluka koja se tiču njihovog kućanstva, te procjenjuju da su uključena i više od svojih vršnjaka koji žive u dvoroditeljskim obiteljima.

„Pa, ja općenito smatram kako bi djeca od određene dobi trebala biti uključena u donošenje obiteljskih odluka i da treba uvažavati i njihova mišljenja. Ja vjerojatno jesam uključena više od mojih vršnjaka jer ipak mama je sama s nama, a i starije sam dijete.“ (Dijete 1)

„Definitivno da, možda i još više jer sam starije dite pa šta je god trebalo i za sestru, mama bi sa mnom razgovarala... jednostavno mislim da su sva djeca iz jednoroditeljskih obitelji nekako svjesno ili nesvjesno više uključena u donošenje obiteljskih odluka, jer, koliko god roditelj bio neovisan i samostalan, ne može donositi baš sve odluke o kućanstvu i odgoju sam... treba s nekim porazgovarati, a to opet nužno i ne mogu biti prijatelji, jer ne sudjeluju u svim situacijama i aktivnostima tog kućanstva, već neko iz kruga te obitelji koji se nalazi u određenoj situaciji.“ (Dijete 2)

Neki od sudionika čak ističu kako je uključenost veća otkada žive u jednoroditeljskoj obitelji:

„Pa smatram da sada jesam više uključena zato što prije dok sam bila u toj dvoroditeljskoj obitelji uglavnom se nas djecu nije pitalo skoro pa ništa... znači sve je bilo kako otac odredi, ili majka... a sada kako živimo s majkom onda se uglavnom svi nekako podjednako uključujemo u sve i raspodjelu poslova i kućanskog budžeta i dogovora oko bilo čega puno više sam uključeni sada nego prije.“ (Dijete 9)

Utjecaj odsustva drugog roditelja na formiranje identiteta

Proces stvaranja identiteta u obitelji jedan je od ključnih aspekata socijalizacije djece. Stoga nas je zanimalo je li i u kojoj mjeri odrastanje u jednoroditeljskoj obitelji utjecalo na formiranje identiteta djece i, ukoliko jest, koliko su ulogu na to formiranje imale životne situacije s kojima su se susretali. Rezultati pokazuju da je za većinu ispitanice djece takva situacija uvelike imala utjecaj na formiranje njihova identiteta.

„A sigurno je dosta... dosta je, pogotovo u tim nekim adolescentskim godinama di sam se osjećala i odgovornijom za neke stvari baš zato šta mi je nekako fali uvek otac, tako da ono...“ (Dijete 3)

„Zasigurno je utjecalo i ima nekakvu ulogu... možda najviše zbog toga što mi se dogodila takva životna situacija koja iziskuje velike promjene i utječe na sve životne segmente, htjeli mi to ili ne, u

pubertetskim godinama koje znaju bit jako kritične i nestabilne za psihičko stanje djeteta koje se tek otkriva i uči mnogo stvari.“ (Dijete 2)

„Paaa mislim svakako je utjecalo, sve u životu utječe pa sigurno i to... mislim da sam možda čak tražila partnera koji bi bio baš onako prisutan i onako da budem sigurna da će on tu bit... moguće da mi je to baš bilo nešto kao važno kod odabira partnera, da bude neka stabilna osoba koja neće otić sutra.“ (Dijete 6)

No, za neke od njih odsustvo drugog roditelja nije imalo značajnu ulogu u formiranju njihova identiteta, kako za vrijeme odrastanja, tako ni u zrelijim godinama.

„Pa, zapravo lakše mi je sada kad su rastavljeni jer više dolazi do izražaja moja nekako individualnost i moje osobne želje, stavovi i mišljenja... prije, pošto je otac bio nekakva glava obitelji, nismo imali priliku izraziti svoja mišljenja i svoje želje jer je sve bilo podređeno njemu, a sada možemo raditi ono što želimo i ići gdje želimo, pri čemu imam podršku od majke potpunu.“ (Dijete 9)

„Iskreno, mene to nije toliko pogodilo... s obzirom na okolnosti, bilo je očekivano, a ni ne smatram da je na ikakav način utjecalo na moj identitet. Možda je i do toga šta sam ja bila već poprilično odrasla odnosno imam dovoljno godina, možda bi bilo drukčije da se desilo dok sam bila dite.“ (Dijete 1)

Položaj u društvu vršnjaka

Sljedeća skupina pitanja odnosila se na položaj sudionika u društvu vršnjaka. Dosadašnji podaci pokazuju da je kvaliteta života samohranih roditelja u velikoj mjeri određena društvenim kontekstom što se može uočiti i promatrajući njihovu materijalnu situaciju, poteškoće s kojima se susreću prilikom odgoja djece i usklađivanja radne i obiteljske uloge. Nerazumijevanje koje će okolina pokazati prema samohranim roditeljima neće utjecati samo na ponašanja prisutnih osoba u društvu prema samohranim roditeljima, već i na sposobnost roditelja za suočavanje sa svakodnevnim zahtjevima samohranog roditeljstva, ali i na vlastite stavove i doživljaj sebe (Raboteg-Šarić i sur., 2003: 151). Sudeći po rezultatima istraživanja UNDP na nacionalnom uzorku Hrvatske svaki četvrti samohrani roditelj osjeća se isključenim iz društva, što je učestalije nego kod ostalih roditelja (Bayley i Gorančić-Lazetić, 2006: 73).

Stoga, nastojale smo dobiti odgovore na sljedeća pitanja: kako sudionici vide sebe u društvu svojih prijatelja, utječe li količina obveza na druženja izvan kuće, je li za to presudan posao, financijsko stanje i/ili roditeljske obveze budući da drugi roditelj nije prisutan. Ovdje smo pretpostavile da je i dob djece važan faktor koji možda utječe na društveni život majki. Dobiveni rezultati su pokazali da više od polovice ispitanih majki svoj položaj u društvu vršnjaka drži solidnim (zadovoljavajućim), a jedna sudionica ga opisuje čak vrlo dobrim.

„Zadovoljavajuć... s obzirom da su sad dica velika i mogu se brinuti sami o sebi i ja sebi mogu priuštiti malo duže izbivanje iz kuće. Nisu to izlasci ka da mi je opet dvadeset, niti ja to želim, ali odem s prijama popit piće i ne vidim u tome ništa loše. Prije sam uvijek trčala s posla doma jer je tribalo skuvat, oprat i tako, a i financijski mi je bilo potrebitije kupit dici robu i stvari za školu nego trošit na pića i kave, tako da sam prije puno rjeđe izlazila. Sad se svak može sam i tuširat i jest i spremat za spavanje (smijeh) .“ (Majka 7)

„Pa dosta dobar... imam krug prijatelja s kojima se družim i par kolegica s posla...ti prijatelji su uz mene cijeli život i dok je kćerka bila manja možda sam ih manje viđala jer sam se posvetila njoj maksimalno, a sad kad je ona veća, uspijevam se i ja češće družiti sa svojim vršnjacima.“ (Majka 8)

„Vrlo dobar, nikad bolji.“ (Majka 6)

Analiza odgovora djece pokazuje kako se nitko od njih ne osjeća odbačenim od strane prijatelja zbog svoje životne situacije. Razlike u odgovorima u osnovi nema, pa se može zaključiti da su djeca zadovoljna svojim društvenim životom.

„Mislim da je bio jednak, nisam nikad osjetila da sam bila nešto zakinuta po pitanju bilo čega, kad god, ono, majka se stvarno trudila da mi apsolutno ništa u životu ne fali niti financijski niti neke druge stvari, da sve dobijem što ona smatra da bi ja trebala imat...uik sam se stigla družiti i vidat s vršnjacima bez obzira što sam bila uključena u kućanske poslove... mislim zapravo da su u to svi uključeni bez obzira na bilo kojeg roditelja, mislim da su djeca uvijek uključena bez obzira na kućanske obaveze i aktivnosti i tako dalje.“ (Dijete 6)

„Sasvim normalan, ne osjećam nikakvu nelagodu ili nešto slično tome... ali opet ponavljam odrasla sam osoba i moji su se razveli nedavno tako da mojim vršnjacima i nije toliko bitno jesu li meni mama i otac skupa ili ne, družu se sa mnom zbog mene i taj aspekt mog života nije toliko bitan za moj društveni život. (Dijete 1)

„Paaa skroz solidan... družim se sa svojim vršnjacima i ekipom koliko god stignem i provodimo vrijeme kao i većina osoba mojih godina... mislim da u tom segmentu života nikad nisam ispaštala...družila sam, izlazila i provodila vrijeme s njima... mislim nikad nisam zahtijevala neke nemoguće stvari, ali nisu ni moji prijatelji od svojih roditelja tako da sam u ekipi koja ima slične aspiracije i želje.“ (Dijete 2)

Zanimljivi su bili odgovori dvoje sudionika koji su se spletom okolnosti pronašli u skupini vršnjaka u kojoj većina živi u jednoroditeljskoj obitelji. Ističu da nikada nisu birali prijatelje na temelju tog aspekta života, već se jednostavno tako dogodilo. S obzirom na ovakav odgovor, postavlja se pitanje je li danas transformacija obitelji dosegla svoj vrhunac i postaju li jednoroditeljske obitelji bročano jednake dvoroditeljskim?

„Pa ne znam, ja se nikad nisam osjećala nekako, ajmo reć, inferiornijom od svojih vršnjaka, ali igrom slučaja nisam birala to, ali većina mojih bliskih, jako bliskih prijatelja su isto iz jednoroditeljskih obitelji tako da je meni to nekako bilo i normalno i susretala sam se s tim i tu sam se kretala, tako da ono mogu reć da sam se osjećala dosta onako jednako.“ (Dijete 3)

„Je, definitivno da, super je, super je položaj... imam čak i u društvu dosta prijatelja kojima su roditelji rastavljeni, tako da stvari uopće tako ne gledamo. Ja gledam svoje prijatelje po karakteru i oni mene, tako da nikad ne gledamo na te stvari jesu li nam roditelji rastavljeni i da na to stavljamo nekakav pečat ili naglasak.“ (Dijete 10)

Nadalje, etiketiranje od strane društva prema pojedincu nije nepoznata pojava, već je prisutna oduvijek samo u različitim varijantama i intenzitetu. Samohrani roditelji često su suočeni s predrasudama okoline i bivaju izloženi osuđivanju i podcjenjivanju, a to posljedično dovodi i do stigmatizacije njihove djece. Upravo zbog toga članovi jednoroditeljskih obitelji često se osjećaju marginaliziranima⁴⁶. Smatra se kako se svaki peti samohrani roditelj suočio s ovakvim problemima (Raboteg-Šarić i Pećnik., 2010: 7). Roditelji iz dvoroditeljskih obitelji i muškarci općenito imaju manje pozitivno mišljenje o jednoroditeljskim obiteljima, a stav društva ovisi o spolu samohranog roditelja i uzroku nastanka jednoroditeljske obitelji. Dok je prema roditeljima udovcima i udovicama percipirani stav društva pozitivan, vjerojatno zbog toga što se njih ne smatra odgovornima za njihovu situaciju, u nepovoljnoj su situaciji rastavljeni i neoženjeni očevi, a još više rastavljene i neudate majke (Raboteg-Šarić i Pećnik, 2010: 21-22). Stoga nas je zanimalo jesu li sudionici nekada u životu osjetili nekakav oblik etiketiranja zbog tipa obitelji u kojoj se nalaze. Sugerirano im je, ukoliko su uočili, da navedu i pozitivne i negativne reakcije okoline. Analizom njihovih izjava uočeno je kako su odgovori majki na osnovu cijelog intervjua bili najpodijeljeniji upravo na temu

⁴⁶ Više o tome na: <https://www.udruga-let.hr/wp-content/uploads/2014/03/jednoroditeljske-obitelji1.pdf>

etiketiranja. Prema rezultatima, čak polovica ispitanih majki ipak je osjetila negativan oblik etiketiranja kao i osuđujući stav okoline.

„Jesam, negativno, jer je to u našem društvu sve češće i češće. Međutim, stigmatizirane su žene koje su razvedene.“ (Majka 6)

„Iskreno da, pogotovo kad je bilo vidljivo da sam trudna i da se neću udavati, već da ću od samog početka biti samohrani roditelj, počeli su neki ajmo reć krivi pogledi... možda je to i zbog sredine u kojoj živim odnosno manje prigradsko naselje i tu još prevladava malo tradicionalnije poimanje i svak svakoga zna, tako da se brzo saznalo i za moju situaciju... ali sad da je bilo nešto baš intenzivno i incidentno ne, nikada, sve je ostalo nazovimo to susjedskim došaptavanjem.“ (Majka 8)

Pozitivan stav okoline uočile su dvije majke. U svojim izjavama su navele kako je okolina imala razumijevanja prema njima i njihovoj obitelji, no, s detaljnijim uvidom u neku od situacija ili s konkretnim primjerom nisu nas upoznale. Također, neke od njih su osjetile i pozitivan i negativan stav okoline.

„Jesam, i pozitivno i negativno. Zato šta je naše društvo malo primitivno i neko prihvata taj razvod, neko ne prihvata, i to je mišljenje ljudi, a s tim se mora živiti. (Majka 3)

„Jesam, u nekim životnim razdobljima pozitivno, u nekim negativno. Negativno možda više u obliku komentara kao da imam dva sina koja treba izvest na put i kako ću ja to sad bez muške ruke, kako se to već u narodu kaže. Ovo možda čak i nije negativno, ali meni je bilo ružno za čut. A pozitivno od dragih ljudi koji su uvijek bili spremni pomoć i nudili svoju pomoć. Ali, ja sam takva osoba i ne osvrćem se puno na te loše komentare. Najbitnije mi je bilo da budem dobar roditelj svojoj djeci nakon svega što nam se dogodilo. Htjela sam ostat čvrsta i ne pokazivat njima koliko me pogodilo sve što nam se izdogađalo.“ (Majka 7)

Nadalje, nisu samo roditelji ti koji se susreću s negativnim stavom okoline već se to odražava i na stigmatizaciju djece. Vrlo se često djeca samohranih roditelja nalaze u situacijama u kojima nisu pošteđeni negativnih stavova svojih vršnjaka i različitih načina zadirkivanja i ruganja na osnovu strukture njihove obitelji. Za djecu predškolske i ranije školske dobi tipična su pitanja poput onih gdje je drugi roditelj i zašto ne živi s njima. Ipak, unatoč ovakvim podacima i dalje ne postoji dovoljno nalaza o raširenosti i intenzitetu marginalizacije (Raboteg-Šarić i Pećnik, 2010: 8).

Analizirajući izjave sudionika provedenog istraživanja, vidljivo je da su izjave djece na ovu temu bile ipak malo drugačije u odnosu na njihove majke. Polovica ispitanice djece nije osjetila nikakav oblik etiketiranja, niti negativno, niti pozitivno.

„Ne, nikad, šta se toga tiče... ne znan, živila sam nekako u skroz poticajnoj sredini i ono, zapravo u nekom djetinjstvu ranijem sam jedan period, dok smo živili u nekom manjem mjestu, onako, ljudi koji su stariji malo bili kao pa di ti živiš, pa s kim ti živiš, s obzirom da su znali da sam kao vrlo mala izgubila oca. Možda isto u osnovnoj školi, od prvog do četvrtog isto... onako pa i ne baš, u osnovnoj možda kad smo imali jednu učiteljicu, ona se malo zaštitiničnije odnosila prema nas par koji smo baš se znalo da nemamo drugog roditelja, ali kasnije baš i ne.“ (Dijete 3)

No, neki od njih ipak su bili žrtve negativnog etiketiranja.

„Pa, uglavnom negativno je bilo od strane šire obitelji s očeve strane, dakle, bake djedovi i tako stričevi i strine koji su uglavnom negativno gledali na to sve, zato što smo mi, dok su se naši roditelji rastavljali, ja i braća smo dali podršku majci i s te je strane bilo nekakvih negativnih komentara, ali ostali, nikakvih problema nije bilo.“ (Dijete 9)

„Jesam, ljudi vas drugačije doživljavaju kada saznaju da nemate oba roditelja i odmah se u njima javi znatiželja, te nerijetko postavljaju preosobna pitanja na koja nitko nije dužan odgovoriti pa često nastane neugodna situacija.“ (Dijete 8)

„Pa čak u djetinjstvu i jesam osjetila nekakvo etiketiranje negativno. Mogu navesti primjer... zapravo su mi se djeca rugala nekad obzirom na nepostojanje tate i to da je tata iz druge države i slično... ali mislim da je to ionako do odgoja u obitelji tako da nisu svi, to su bili pojedinci, a toga ima svugdje oko nas. Tako da to nije nešto što je utjecalo na mene.“ (Dijete 6)

Zanimljivo je to da jedna od sudionica smatra kako u njenom slučaju nije bila riječ o negativnom etiketiranju, već o znatiželji koju ljudi ponekad u ovakvim situacijama razvijaju.

„Nemam pojma... možda sam više osjetila nekakvu znatiželju, ali opet suzdržanost od postavljanja pitanja... to mi se znalo često događati, da osobe koje se pronađu u mojoj blizini čuju da sam u jednoroditeljskoj obitelji, ali im valjda nelagodno ispitivati detalje pa je sve na meni, hoću li reći ili neću...da sam bila neki predmet ismijavanja ili nekakvog negativnog etiketiranja, mislim da nisam.“ (Dijete 2)

Definiranje obitelji

Pred sam kraj intervjua, za završnu temu razgovora zatraženo je od sudionika da nam obrazlože što za njih predstavlja obitelj. Pritom je uočeno da se, bez obzira na dob i pripadajuću ulogu u obitelji, bila to uloga majke ili djeteta, većina slaže s tim da je obitelj zajednica ljudi koji se vole i poštuju. Razlike su vidljive u jako malim razmjerima i usudile bi se zaključiti da je obitelj, u suštini, jednako definirana za sve sudionike te predstavlja ljubav, toplinu i razumijevanje, bez obzira na broj članova, spol članova i način na koji se zajednica formirala.

„Kratko bih je definirala kao zajednicu uzajamnog pomaganja i ljubavi.“ (Majka 2)

„Skupina ljudi koja se međusobno voli, podržava, razumije i potiče na napredak u svakom smislu te riječi. Bez obzira na bilo kakve druge karakteristike, obitelj može biti dvoje ljudi, a može i dvadeset dvoje s istom količinom topline i ljubavi.“ (Majka 8)

„Obitelj je zajedništvo i ljubav u svim varijantama bez iznimke.“ (Dijete 8)

„Ljubav, uzajamno poštovanje, sloga.“ (Dijete 10)

ZAKLJUČAK

Kontinuirana transformacija društva dovela je i do transformacije obitelji. Pojavile su se nove strukture obitelji koje poprilično odstupaju od tradicionalnog modela. Između njih ističe se i jednoroditeljska obitelj koja je često smatrana nepotpunom obitelji budući da jedan roditelj odgaja dijete/djecu bez prisutnosti drugoga. Ovim radom nastojalo se utvrditi kako sudionici, koji imaju iskustvo života u jednoroditeljskog obitelji, opisuju međusobne obiteljske odnose te kako procjenjuju svoj položaj u društvu. U tu svrhu provedeno je istraživanje metodom polustrukturiranog intervjua na uzorku od dvadeset sudionika iz deset jednoroditeljskih obitelji - deset majki i desetero punoljetne djece. Rezultati provedenog istraživanja su pokazali da ispitanice majke iz jednoroditeljskih obitelji imaju više obveza i manje vremena za druženje sa svojim vršnjacima od onih iz dvoroditeljskih obitelji, posebno kada su djeca mlađe životne dobi. Unatoč želji za zajedničkim provođenjem vremena, uočen je manjak slobodnog vremena koje bi majke i djeca mogli provoditi zajedno. Unutar njihovih obitelji, dogovor oko podjele zadataka i kućanskih poslova određuje se sukladno količini vremena kojega imaju sudionici, tako da oni koji imaju više slobodnog vremena u određenom trenutku obavljaju kućanske poslove. Djeca u

jednoroditeljskim obiteljima poprilično su uključena u donošenje obiteljskih odluka i većina ih, ukoliko su u mogućnosti, financijski pomažu svoje majke. Također, za većinu ispitanе djece odsustvo drugog roditelja imalo je utjecaj na formiranje njihova identiteta. Iako navode kako su upoznati s negativnim stavovima okoline i etiketiranjem koje je u nekom trenutku života bilo usmjereno prema njima, djeca su ipak zadovoljna svojim položajem u društvu vršnjaka. No, mišljenja o statusu u društvu vršnjaka drugačija su kod ispitanih majki. Njihovi stavovi se kreću od nezadovoljstva sa svojim položajem u društvu, pa sve do razmišljanja kako taj status nikada nije bio bolji i pozitivniji. Ujedno, nitko od sudionika, bilo majki ili djece, sebe ne smatra članom nepotpune obitelji niti drži kako jednoroditeljska obitelj u osnovi nosi neki oblik disfunkcionalnosti odnosno nemogućnosti kvalitetnog (zdravog) odrastanja. Štoviše, iznose mišljenja prema kojima je obitelj zajednica onih koji se vole, poštuju i imaju razumijevanja jedni za druge, bez obzira na broj članova i način na koji je formirana. Konačno, potrebno je naglasiti kako je ova tematika nedovoljno istraжена pa bi u budućim istraživanjima svakako trebalo uključiti veći broj sudionika kako bi se dobio što bolji uvid u iskustvo samohranog roditeljstva i dinamiku odnosa članova jednoroditeljskih obitelji te ispitao njihov položaj u društvu.

LITERATURA

1. Brajša-Žganec, A., Hanzec, I. (2015). Obiteljski odnosi i psihosocijalna prilagodba djece u cjelovitim i jednoroditeljskim obiteljima. *Klinička psihologija*, 8(2): 139-150. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=250424
2. Ernečić, M., Patrcević, S. (2013). *Razvod - pogled iznutra*. Koprivnica: Udruga za pomoć djeci i mladeži "Priatelj".
3. Halmi, A. (1997). Marginalizacija samohranih roditelja: strategije protiv isključenja. *Ljetopis socijalnog rada*, 4 (1): 77-92. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/198452>
4. Miljević-Ridički, R., Pavin Ivanec, T. (2008). Životna prilagođenost majki u različitim tipovima jednoroditeljskih majčinskih obitelji te kognitivna uspješnost njihove djece. *Društvena istraživanja*, 17 (3 (95)): 553-571. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/25492>
5. Mrnjavac, A. (2014). Utjecaj jednoroditeljske obitelji na emocionalne i ponašajne probleme djece predškolske dobi. *Školski vjesnik*, 63 (3): 433-452. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=200662
6. Raboteg-Šarić, Z., Pećnik, N., Josipović, V. (2003). *Jednoroditeljske obitelji: osobni doživljaj i stavovi okoline*. Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
7. Raboteg-Šarić, Z., Pećnik, N. (2010). Stavovi prema samohranom roditeljstvu. *Revija za socijalnu politiku*, 17(1): 5-25. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=75217
8. Bayley, D., Gorančić-Lazetić, H. (ur.) (2006). *Neumreženi: Lica socijalne isključenosti u Hrvatskoj. Izvješće o društvenom razvoju*. Zagreb: Program Ujedinjenih naroda za razvoj (UNDP) u Hrvatskoj. Dostupno na: https://issuu.com/undphr/docs/lica_socijalne_isklju_enosti_u_hrv
9. Statistički Ljetopis Republike Hrvatske (2016). Zagreb: Državni zavod za statistiku republike Hrvatske. Dostupno na: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/ljetopis/2016/sljh2016.pdf

RELATIONS BETWEEN MEMBERS IN SINGLE-PARENT FAMILIES AND THEIR POSITION IN THE SOCIETY

Abstract: *In the modern world, changes are an indispensable part of the society we witness on a daily basis. As such, they have not bypassed the family that has emerged from its traditional forms, and many alternative forms have formed during the transformation process. A family in which one parent is present, regardless of the reason for the absence of the other, is often referred to in the public as incomplete or truncated family. This study examines whether individuals living in single-parent families, as parents or as children, feel incomplete or think that there are more other important segments that make up the family without emphasis on traditionally predetermined family structure or numerical value. The aim of this paper is to examine the relationships between members in single-parent families and their position in contemporary society. This paper presents the results of the research conducted using a semi-structured interview method on a sample of twenty interlocutors, members of one-parent families. Ten mothers and ten adult children (seven daughters and three sons) were interviewed. The survey was conducted during June, July and August 2019 in the area of Split-Dalmatia County. According to their opinions, single-parent families are still susceptible to prejudice and stereotyping by "different" members of society. Half of the mothers surveyed and one third of the children surveyed feel negatively labeled and condemned by the surrounding environment. Most interviewees point out that the absence of the other parent has to some extent influenced the formation of the identity of children in single-parent families, but that this does not make them incomplete. Children are generally satisfied with their position among peers, although they find that they have more responsibilities in the household than their peers from two-parent families. On the other hand, mothers show some degree of dissatisfaction with their position in society. As the number of single-parent families is increasing and the reasons for their emergence are diverse, society is learning to embrace such forms of family. Therefore, it is necessary to eliminate prejudices and give the opportunity to one-parent families to prove that they are also full of love and mutual support, just like families with two parents.*

Keywords: *single-parent family, sociological research, relations, prejudices, stereotypes*

PERCEPCIJA STUDENATA O KVALITETI ODNOSA U OBITELJIMA ORIJENTACIJE

*Sandra Bjelan-Guska⁴⁷, docent, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Lejla Kafedžić⁴⁸, vanredni profesor, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu*

Sažetak: Obitelj je jedna od najstarijih zajednica. Do danas je doživjela brojne transformacije, ali se smatra da će uvijek postojati u nekom obliku. Savremena obitelj suočena je s brojnim promjenama koje su posljedica globalizacije i sve naglašenijih liberalnih težnji, koji donose nove vrijednosti i nove načine razumijevanja međuljudskih odnosa. Da bi obitelj kvalitetno odgovorila na svoje uloge, funkcije i ciljeve neophodno je da bude funkcionalna. Istraživanja su pokazala da nije važno da obitelj bude potpuna (da u njoj žive oba roditelja) ili da bude višegeneracijska kako bi bila ocijenjena kao funkcionalna. Važan aspekt funkcionalnosti jeste kvaliteta odnosa između roditelja i njihove djece. U ovom istraživanju pažnja je usmjerena prema kvaliteti odnosa u obiteljima orijentacije studenata Univerziteta u Sarajevu. Cilj istraživanja je bio utvrditi percepciju studenata o kvaliteti odnosa u njihovim obiteljima uzimajući u obzir određene sociodemografske karakteristike. Kvaliteta odnosa je određena kao prihvatanje i odbacivanje od strane roditelja (majke i oca). U istraživanju je korišten KOBI instrument i upitnik o sociodemografskim obilježjima, kao što su: spol, struktura obitelji, broj djece u obitelji, obrazovanje roditelja, radni status roditelja i socio-ekonomski status obitelji. U istraživanju se pošlo od pretpostavki 1) da studentice doživljavaju značajno veće prihvatanje od strane majke nego studenti, dok studenti doživljavaju veće prihvatanje od strane očeva, 2) veće prihvatanje od strane roditelja doživljavaju studenti koji žive s oba roditelja, nego studenti koji žive s jednim roditeljem, 3) roditelji koji imaju viši nivo završenog formalnog obrazovanja i zaposleni su pokazuju veći stepen prihvatanja u odnosu na roditelje koji nisu zaposleni, 4) studenti koji žive u obiteljima ispodprosječnog socio-ekonomskog statusa doživljavaju manje prihvatanja od strane roditelja nego oni studenti koji žive u obiteljima s prosječnim socio-ekonomskim statusom. Rezultati istraživanja su omogućili uvid u percepciju studenata o kvaliteti odnosa u njihovoj obitelji orijentacije i preporuke za daljnja istraživanja.

Ključne riječi: obitelj, odbacivanje, percepcija, prihvatanje, studenti

UVOD: Funkcionalnost obitelji kroz kvalitetu odnosa roditelja i djece

Obitelj, zbog specifičnosti trajanja, opstajanja, karakteristika i djelovanja, uvijek privlači pažnju i važan je prostor istraživanja. Ona predstavlja temeljnu ljudsku zajednicu u kojoj dijete razvija intelektualna, tjelesna, emocionalna, socijalna, moralna i druga područja ličnosti, stiče iskustva, razvija stavove, te zadovoljava temeljne ljudske potrebe. Obitelj se prema strukturi obično dijeli na jednoroditeljsku i dvoroditeljsku obitelj, a ova podjela ovisi o broju roditelja sa kojima dijete živi, ali ne govori nužno o zdravlju, odnosno o funkcionalnosti obitelji, posebno ne o odnosima između članova koji žive zajedno. Neke od karakteristika funkcionalne obitelji su (pogledati više u: Pašalić Kreso, 2012): legitiman izvor

⁴⁷ sandra.bjelan@pedagogijaffsa.com

⁴⁸ lejla.kafedzic@pedagogijaffsa.com

autoriteta koji je baziran na povjerenju, ljubavi, podršci, fleksibilnosti...; ali i jasnim granicama prema djeci; uspostavljen i dosljedno primjenjivan sistem pravila; definiran skup ciljeva kojima teži porodica, ali i svaki pojedini član; granice subsystema su jasne; izražena odanost, privrženost porodici; komunikacija je jasna, otvorena i konstantna; izražavanje poštovanja i uvažavanja svih članova; ohrabrivanje svakog pojedinca da razvija osjećaj pripadanja, ali i podržavanje u individualnom razvoju; kvantitet i kvalitet zajednički provedenog vremena, itd. Ovo je kombinacija karakteristika funkcionalne obitelji više autora. Naravno, nije moguće očekivati da jedna obitelj ispuni do kraja sve navedene elemente i da je stalno maksimalno usmjerena ka njihovom najvišem nivou. Međutim, funkcionalne obitelji karakterizira većina ovih karakteristika u različitim intenzitetu (Kafedžić i Hadžić, 2017.). Funkcionalnost obitelji ovisi i o stilu vođenja koji roditelji njeguju u svojoj roditeljskoj ulozi. Roditeljski odgojni stil, najčešće, se razumijeva kao emocionalna klima unutar koje se ostvaruje interakcija roditelja i djeteta (Čudina-Obradović i Obradović, 2002., Pašalić Kreso, 2012., Petani, 2015). Stilovi roditeljstva se razlikuju s obzirom na dvije dimenzije: roditeljsku toplinu i roditeljski nadzor. Roditeljska toplina se odnosi na podršku, brigu, ohrabrivanje i ljubav koju roditelj pruža djetetu. Roditeljski nadzor je objašnjen željom roditelja da upravlja životom djeteta i kontrolira njegovo ponašanje. Roditeljski stilovi su bili predmetom brojnih istraživanja, a prema jednoj od najpoznatijih klasifikacija roditeljskog stila (Maccoby i Martin, 1983; prema: Petani, 2015; Klarin, 2006; Pašalić Kreso, 2012) razlikuju se četiri roditeljska stila: autoritativni, autoritarni, popustljivi i ravnodušni roditeljski stil. Autoritativan roditeljski stil kombinira čvrstu roditeljsku kontrolu i emocionalnu toplinu. Autoritarni roditeljski stil je onaj u kojemu roditelji postavljaju velika očekivanja i zahtjeve, provode strogi nadzor i kontrolu, a ne pružaju dovoljno topline i podrške. Popustljivi roditeljski stil podrazumijeva emocionalnu toplinu, ali slabu kontrolu. Ravnodušni roditeljski stil je obilježen niskim nivoom ljubavi i nadzora.

Dakle, roditeljski odgojni stil je okvir unutar kojeg se odvija interakcija između djeteta i roditelja. Interakcija između roditelja i djeteta predstavlja važan aspekt funkcionalnosti obitelji a opisana je kroz dimenzije *prihvatanja* i *odbacivanja* (Rohner i Khaleque, 2002). Dimenzija *Prihvatanja* odnosi se na pozitivne emocionalne aspekte odnosa roditelja i djeteta, međusobnu bliskost, pružanje podrške, povjerenje i razumijevanje. Obitelj u kojoj postoji siguran oblik privrženosti između roditelja i djeteta, autoritativni odgoj i jasna komunikacija predstavlja snažni zaštitni faktor za javljanje negativnih posljedica na razvoj i odgoj djeteta. Analizirajući neka istraživanja kojima je u fokusu bila percepcija djece i mladih o prihvatanju/odbijanju roditelja i povezanosti sa određenim socio-demografskim karakteristikama uočljivo je da mladi iz različitih društvenih konteksta preferiraju kvalitetu koja omogućuje simetričnu interakciju kao i visok stepen emocionalnosti s roditeljima (Lacković-Grgin, 2000). Dječacima je otac identifikacijski model i oni, za razliku od djevojčica, više očekuju od oca i imaju veću potrebu za njegovima prihvatanjem (Vulić-Prtorić, 2000). Zbog toga je moguće očekivati da je njihova percepcija očeva odbacivanja veća od percepcije djevojčica. Do takvog podatka dolaze i autori Šimić, Klarin i Proroković (2011). Osim toga, pronalaze i da djevojke odbacivanje od strane majke procjenju nižim, a prihvaćanje višim nego mladići. Drugo istraživanje pokazuje da su djevojčice više zaokupljene općom atmosferom u obitelji, kvalitetom komunikacije i interakcije među svim članovima obitelji, dok su dječaci više usmjereni na pojedinačne odnose s majkom, odnosno ocem (Vulić-Prtorić, 2002). Tomori i sar. (2000) tvrde da spolne razlike mogu upućivati na to da su djevojke osjetljivije na obiteljske odnose, ali se može pretpostaviti i to kako je funkcionalnost obitelji važnija za emocionalno stanje djevojaka nego mladića.

Istraživanje Petani (2014) je pokazalo da se procjene ispitanika razlikuju u odnosu na spol, veličinu mjesta stanovanja, strukturu obitelji i socio-ekonomski status obitelji, dok vrsta škole, broj djece u obitelji, obrazovni i radni status majke i oca nisu nađene statistički značajne razlike među ispitanicima. Na osnovu navedenog, može se zaključiti da procjena adolescenata o roditeljskom ponašanju, odnosno prihvatanju i odbijanju od strane majke i oca može ovisiti o spolu ispitanika, veličini mjesta iz kojeg dolaze, strukturi obitelji i socio-ekonomskom statusu.

Prihvatanje pozitivno utiču na razvoj osobe, dok roditeljsko odbijanje ima negativne posljedice za socijalni i emocionalni razvoj djeteta. Djeca koja odnos s roditeljima percipiraju emocionalno hladnim i nepodržavajućim u većoj mjeri pokazuju agresiju i neprijateljstvo prema drugima, imaju slabije samopoštovanje i osjećaj nekompetentnosti (Davies i Cummings, 1994; prema Klarin i Đerđa, 2014).

S obzirom na nalaze navedenih istraživanja, željele smo provjeriti na koji način studenti doživljavaju roditeljsko prihvatanje/odbijanje povezujući ih sa određenim socio-demografskim karakteristikama, te njihovom procjenom koliko bi iskustvo iz obitelji orijentacije prenijeli u obitelj prokreacije.

Metodologija empirijskog istraživanja

Cilj istraživanja je bio utvrditi percepciju studenata o kvaliteti odnosa u njihovim obiteljima uzimajući u obzir ispitivane sociodemografske karakteristike/obilježja.

Iz postavljenog istraživačkog cilja, proizilaze sljedeće *hipoteze*:

H1: Studentice doživljavaju značajno veće prihvatanje od strane majke nego studenti, dok studenti doživljavaju veće prihvatanje od strane očeva.

H2: Veće prihvatanje od strane roditelja doživljavaju studenti koji žive s oba roditelja, nego studenti koji žive s jednim roditeljem.

H3: Roditelji koji imaju viši nivo završenog formalnog obrazovanja i zaposleni su pokazuju veći stepen prihvatanja u odnosu na roditelje koji nisu zaposleni.

H4: Studenti koji žive u obiteljima ispodprosječnog socio-ekonomskog statusa doživljavaju manje prihvatanja od strane roditelja nego oni studenti koji žive u obiteljima s prosječnim socio-ekonomskim statusom.

U istraživanju je korišten KOBİ instrument i upitnik o sociodemografskim obilježjima kao što su spol, struktura obitelji, broj djece u obitelji, obrazovanje roditelja, radni status roditelja i socio-ekonomski status obitelji. Kvaliteta odnosa je određena kao prihvatanje i odbacivanje od strane roditelja (majke i oca).

Uzorak

U istraživanju su sudjelovala 134 ispitanika – studenata/ica Univerziteta u Sarajevu koji studiraju na sljedećim fakultetima: Filozofski fakultet, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Akademija likovnih umjetnosti, Ekonomski fakultet, Fakultet političkih nauka, Šumarski fakultet, Elektotehnički fakultet, Prirodno-matematički fakultet, Fakultet zdravstvenih studija, Pedagoški fakultet i Fakultet sporta i tjelesnog odgoja. Kada su u pitanju nezavisne varijable – sociodemografske karakteristike/obilježja, struktura uzorka je sljedeća:

a) spol: od ukupnog broja ispitanika, njih 27 ili 20.1% je muškog spola, a 107 ili 79.9% je ženskog spola;
b) struktura obitelji: 19 ili 14.2% ispitanika dolazi iz jednoroditeljske obitelji, a njih 115 ili 85.8% iz dvoroditeljske obitelji;

c) broj djece u obitelji: jedino dijete u obitelji je 21 ispitanik ili 15.7%, dvoje djece je u obiteljima 71 ili 53% ispitanika, troje djece je u obiteljima 22 ili 16.4% ispitanika, a 20 ili 14.9% ispitanika dolazi iz obitelji u kojima je četvero i više djece;

d) obrazovanje roditelja:

1. majke: 1 ili 0.7% ispitanika izvještava da majka nije završila osnovnu školu, završenu osnovnu školu imaju majke 23 ili 17.2% ispitanika, završenu srednju školu imaju majke 89 ili 66.4% ispitanika, a fakultet majke 14 ili 10.4% ispitanika. Postignut stepen magisterija imaju majke 7 ili 5.2% ispitanika iz uzorka, a niti jedan ispitanik nema majku s postignutim stepenom doktorata;

2. oca: završenu osnovnu školu imaju očevi 9 ili 6.7% ispitanika, završenu srednju školu imaju očevi 98 ili 66.4% ispitanika, a fakultet očevi 18 ili 13.4% ispitanika. Postignut stepen magisterija imaju očevi 9 ili 6.7% ispitanika iz uzorka. Niti jedan ispitanik nema oca koji nije završio osnovnu školu ni oca s postignutim stepenom doktorata;

e) radni status roditelja

1. majke: 88 ili 65.7% majki ispitanika je zaposleno, a 46 ili 34.3% nezaposleno;
 2. oca: 93 ili 69.4% očeva ispitanika je zaposleno, a 41 ili 30.6% očeva to nije;
 f) socioekonomski status obitelji: 11 ili 8.2% ispitanika procjenjuje da pripada obitelji ispodprosječnog/niskog socioekonomskog statusa, 116 ili 86.6% ispitanika da pripada obitelji prosječnog/srednjeg socioekonomskog statusa, a njih 7 ili 5.2% da pripada obitelji iznadprosječnog/visokog socioekonomskog statusa.

Analiza podataka istraživanja obuhvaćala je sljedeće postupke: osnovne matematičko-statističke postupke deskriptivne statistike; aritmetičke sredine i standardne devijacije rezultata koje pokazuju distribuciju rezultata za pojedinu česticu; jednosmjernu analizu varijance (ANOVA) koja se sastoji u testiranju odnosa varijabiliteta rezultata između grupa i varijabiliteta rezultata unutar grupa ispitanika; post-hoc analize, te metodu izračunavanja statističke značajnosti razlika t-testom kao parametrijskom opcijom i Mann-Whitney testom kao neparametrijskom opcijom.

Analiza i diskusija rezultata empirijskog istraživanja

Prva hipoteza (H1) glasila je: studentice doživljavaju značajno veće prihvatanje od strane majke nego studenti (H1.1), dok studenti doživljavaju veće prihvatanje od strane očeva (H1.2). Procjena roditeljskog ponašanja promatrana je u odnosu na spol ispitanika, a dobiveni rezultati su prikazani u Tablicama 1, 2 i 3.

Tablica 1. Opisne karakteristike uzoraka u funkciji zavisnih i nezavisne varijable

Spol		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
KOBİ subskala: PRIHVACANJE - OTAC	Ženski	99	39.3939	9.92093	.99709
	Muški	24	38.7500	13.20161	2.69477
KOBİ subskala: PRIHVACANJE - MAJKA	Ženski	101	43.8317	7.49009	.74529
	Muški	25	44.3600	6.33035	1.26607

Tablica 2. T-test

		Levene's Test		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% CI of the Difference	
									Lower	Upper
KOBİ subskala: PRIHVACANJE - OTAC	Equal variances assumed	2.928	.090	.266	121	.790	.64394	2.41696	-4.14106	5.42894
	Equal variances not assumed			.224	29.599	.824	.64394	2.87332	-5.22750	6.51538
KOBİ subskala: PRIHVACANJE - MAJKA	Equal variances assumed	.562	.455	-.325	124	.746	-.52832	1.62626	-3.74713	2.69050
	Equal variances not assumed			-.360	42.296	.721	-.52832	1.46915	-3.49256	2.43593

Tablica 3. Mann-Whitney test

Test Statistics ^a		
	KOBI subskala: PRIHVACANJE - OTAC	KOBI subskala: PRIHVACANJE - MAJKA
Mann-Whitney U	1091.000	1258.500
Wilcoxon W	6041.000	1583.500
Z	-.620	-.025
Asymp. Sig. (2-tailed)	.535	.980

Analiza rezultata pokazuje da studentice ne doživljavaju značajno veće prihvatanje od strane majke u odnosu na studente. Ne postoji statistički značajna razlika između učesnika i učesnica istraživanja u rezultatima na KOBI subskali PRIHVATANJE – MAJKA; $t(124) = -0.325$, $p = 0.746$; $Z = -0.025$, $p = 0.790$. Također, studenti ne doživljavaju značajno veće prihvatanje od strane očeva nego studentice tj. ne postoji statistički značajna razlika između učesnika i učesnica istraživanja u rezultatima na KOBI subskali PRIHVATANJE – OTAC. $t(121) = 0.266$, $p = 0.790$; $Z = -0.620$, $p = 0.535$. U skladu s navedenim, hipoteza H1 koja je glasila: studentice doživljavaju značajno veće prihvatanje od strane majke nego studenti (H1.1), dok studenti doživljavaju veće prihvaćanje od strane očeva (H1.2) nije potvrđena.

Druga hipoteza (H2) glasila je: Veće prihvatanje od strane roditelja doživljavaju studenti koji žive s oba roditelja, nego studenti koji žive s jednim roditeljem (H2.1 prihvatanje-majka, H2.2. prihvatanje-otac).

Procjena roditeljskog ponašanja promatrana je u odnosu na strukturu obitelji ispitanika, a dobiveni rezultati su prikazani u Tablicama 4, 5 i 6.

Tablica 4. Opisne karakteristike uzoraka u funkciji zavisnih i nezavisne varijable

Struktura obitelji		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
KOBI subskala: PRIHVACANJE - OTAC	Jednoroditeljska obitelj (imam jednog roditelja/staratelja)	10	23.4000	15.34927	4.85386
	Dvoroditeljska obitelj (imam oba roditelja/staratelja)	113	40.6726	8.86450	.83390
KOBI subskala: PRIHVACANJE - MAJKA	Jednoroditeljska obitelj (imam jednog roditelja/staratelja)	16	42.8125	8.99792	2.24948
	Dvoroditeljska obitelj (imam oba roditelja/staratelja)	110	44.1000	6.99928	.66736

Tablica 5. T-test

		Levene's Test		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% CI of the Difference	
KOBI subskala: PRIHVACANJE - OTAC	Equal variances assumed	9.888	.002	5.511	121	.000	-17.273	3.134	-23.478	-11.067
	Equal variances not assumed			3.507	9.538	.006	-17.273	4.925	-28.318	-6.227
KOBI subskala: PRIHVACANJE - MAJKA	Equal variances assumed	.562	.455	-.662	124	.509	-1.288	1.945	-5.138	2.563
	Equal variances not assumed			-.549	17.738	.590	-1.288	2.346	-6.222	3.647

Tablica 6. Mann-Whitney test

	KOBI subskala: PRIHVACANJE - OTAC	KOBI subskala: PRIHVACANJE - MAJKA
Mann-Whitney U	229.000	811.000
Wilcoxon W	284.000	947.000
Z	-3.115	-.509
Asymp. Sig. (2-tailed)	.002	.611

Iz provedenih analitičkih postupaka vidljivo je da studenti/ce koji žive s oba roditelja ne doživljavaju veće prihvatanje od strane majke u odnosu na studente koji žive samo s jednim roditeljem. Dakle, ne postoji statistički značajna razlika između učenika/ca koji žive s jednim i onih koji žive s oba roditelja u rezultatima na KOBI subskali PRIHVATANJE – MAJKA; $t(124) = -0.662$ $p = 0.509$; $Z = -0.509$, $p = 0.611$. Ipak, studenti/ce koji žive s oba roditelja doživljavaju veće prihvatanje od strane oca u odnosu na studente koji žive samo s jednim roditeljem. Postoji statistički značajna razlika između ispitanika/ca koji žive s jednim roditeljem i onih koji žive s oba roditelja u rezultatima na KOBI subskali PRIHVATANJE – OTAC, i to na način da ispitanici/e istraživanja koji žive s oba roditelja postižu statistički značajno veći rezultat ($M=40.67$) od onih koji žive s jednim roditeljem ($M=23.40$) na KOBI subskali PRIHVATANJE – OTAC; $t(121) = 3.507$, $p = 0.006$; $Z = -3.115$, $p = 0.002$. U skladu s navedenim, hipoteza H2 koja je glasila: veće prihvatanje od strane roditelja doživljavaju studenti koji žive s oba roditelja, nego studenti koji žive s jednim roditeljem (H2.1 prihvatanje-majka, H2.2. prihvatanje-otac) djelimično je potvrđena budući da H2.1. nije potvrđena, a H2.2. je potvrđena.

Treća hipoteza (H3) glasila je: Roditelji koji imaju viši nivo završenog formalnog obrazovanja i zaposleni su pokazuju veći stepen prihvatanja u odnosu na roditelje koji nisu zaposleni (H3.1.1 obrazovanje-majka, H3.1.2 obrazovanje-otac, H3.2.1 zaposlenost-majka i H3.2.2 zaposlenost-otac). Procjena roditeljskog ponašanja promatrana je u odnosu na sljedeće karakteristike/obilježja: obrazovanje majke, obrazovanje oca, zaposlenost majke, zaposlenost oca.

Tablica 7. H3.1.1: Opisne karakteristike uzoraka u funkciji zavisnih i nezavisne varijable; (KOBI subskali PRIHVATANJE – MAJKA i Obrazovanje – majka)

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		Minimum	Maximum
					Lower Bound	Upper Bound		
osnovna škola	22	42.6364	8.79148	1.87435	38.7384	46.5343	19.00	50.00
srednja škola	83	43.8434	7.33432	.80505	42.2419	45.4449	14.00	50.00
fakultet	13	45.8462	5.01408	1.39066	42.8162	48.8761	33.00	50.00
magisterij	7	44.8571	4.56175	1.72418	40.6382	49.0761	38.00	50.00
Total	125	43.8960	7.26883	.65014	42.6092	45.1828	14.00	50.00

Tablica 8. H3.1.1 ANOVA test

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	91.044	3	30.348	.568	.637
Within Groups	6460.604	121	53.393		
Total	6551.648	124			

Analiza prikazana u tablicama 7 i 8 pokazuje da majke koje imaju viši stepen formalnog obrazovanja ne pokazuju veći stepen prihvatanja. Ne postoji statistički značajna razlika između učesnika/ca čije majke imaju niže ili više formalno obrazovanje u rezultatima na KOBİ subskali PRIHVATANJE – MAJKA; $F(3,121) = -0.568$ $p=0.637$;

Tablica 9. H3.1.2: Opisne karakteristike uzoraka u funkciji zavisnih i nezavisne varijable; (KOBİ subskali PRIHVATANJE – OTAC i Obrazovanje – otac)

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		Minimum	Maximum
					Lower Bound	Upper Bound		
osnovna škola	8	27.3750	15.19340	5.37168	14.6730	40.0770	10.00	45.00
srednja škola	90	40.2222	9.89697	1.04323	38.1493	42.2951	10.00	50.00
fakultet	17	38.1765	9.36907	2.27233	33.3593	42.9936	13.00	50.00
magisterij	8	42.7500	9.20792	3.25549	35.0520	50.4480	26.00	50.00
Total	123	39.2683	10.58229	.95417	37.3794	41.1572	10.00	50.00

Tablica 10. H3.1.2 ANOVA test

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	1330.745	3	443.582	4.281	.007
Within Groups	12331.401	119	103.625		
Total	13662.146	122			

Tablica 11. H3.1.2 Post-hoc testovi, Tukey-HSD test

(I) Obrazovanje oca		Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
osnovna škola	srednja škola	-12.84722*	3.75560	.005	-22.6332	-3.0612
	fakultet	-10.80147	4.36449	.069	-22.1740	.5711
	magisterij	-15.37500*	5.08982	.016	-28.6376	-2.1124
srednja škola	osnovna škola	12.84722*	3.75560	.005	3.0612	22.6332
	fakultet	2.04575	2.69202	.872	-4.9689	9.0604
	magisterij	-2.52778	3.75560	.907	-12.3138	7.2582
fakultet	osnovna škola	10.80147	4.36449	.069	-.5711	22.1740
	srednja škola	-2.04575	2.69202	.872	-9.0604	4.9689
	magisterij	-4.57353	4.36449	.722	-15.9461	6.7990
magisterij	osnovna škola	15.37500*	5.08982	.016	2.1124	28.6376
	srednja škola	2.52778	3.75560	.907	-7.2582	12.3138
	fakultet	4.57353	4.36449	.722	-6.7990	15.9461

Analiza podataka prikazana tablicama 9, 10 i 11 pokazuje da očevi koji imaju viši stepen formalnog obrazovanja pokazuju veći stepen prihvatanja. Postoji statistički značajna razlika između učesnika/ca čiji očevi imaju niže ili više formalno obrazovanje u rezultatima na KOBİ subskali PRIHVATANJE – OTAC; $F(3,119) = 4.281$, $p=0.007$. Specifično, statistički značajna razlika je evidentirana između učesnika čiji očevi imaju završeno osnovno, srednje i magisterij obrazovanje, gdje učesnici s očevima s osnovnim obrazovanjem pokazuju najniže ($M=27.38$), sa srednjim srednje ($M=40.22$) a s magisterijme najviše ($M=42.75$) rezultate na KOBİ subskali PRIHVATANJE – OTAC.

Tablica 12. H3.2.1: Opisne karakteristike uzoraka u funkciji zavisne (prihvatanje – majka) i nezavisne varijable (radni status majke).

Radni status majke		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
KOBİ subskala: PRIHVACANJE - MAJKA	nezaposlena	44	43.6364	8.72870	1.31590
	zaposlena	82	44.0976	6.37822	.70436

Tablica 13. H3.2.1 T-test

		Levene's Test		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% CI	
									Lower	Upper
KOBİ subskala: PRIHVACANJE - MAJKA	Equal variances assumed	2.025	.157	-.339	124	.735	-.46120	1.36041	3.15383	2.23144
	Equal variances not assumed			-.309	68.198	.758	-.46120	1.49255	3.43939	2.51699

U tablicama 12 i 13 prikazani su rezultati koji pokazuju da majke koje su zaposlene ne pokazuju veći stepen prihvatanja. Ne postoji statistički značajna razlika između učesnika/ca čije majke su zaposlene i onih učesnika/ca čije majke nisu zaposlene u rezultatima na KOBİ subskali PRIHVATANJE – MAJKA; $t(124) = .0339$ $p = 0.735$;

Tablica 14. H3.2.2: Opisne karakteristike uzoraka u funkciji zavisne (prihvatanje – otac) i nezavisne varijable (radni status oca).

Radni status oca		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
KOBİ subskala: PRIHVACANJE - OTAC	nezaposlen	36	33.2222	12.86881	2.14480
	zaposlen	87	41.7701	8.35645	.89591

Tablica 15. H3.2.2: T-test

		Levene's Test		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% CI	
									Lower	Upper
KOBİ subskala: PRIHVACANJE - OTAC	Equal variances assumed	15.089	.000	4.368	121	.000	-8.54789	1.95713	12.42255	4.67324
	Equal variances not assumed			3.677	47.688	.001	-8.54789	2.32440	13.22220	3.87359

Očevi koji su zaposleni pokazuju veći stepen prihvatanja, pokazuje analiza prikazana u tablicama 14 i 15. Postoji statistički značajna razlika između učesnika/ca čiji očevi su zaposleni i onih učesnika/ca čiji očevi nisu zaposleni u rezultatima na KOBİ subskali PRIHVATANJE – OTAC; $t(121) = 3.667$ $p = 0.001$. Specifično, učesnici čiji očevi nisu zaposleni značajno ostvaruju niži rezultat ($M=33.22$) na KOBİ subskali PRIHVATANJE – OTAC od onih učesnika/ca čiji očevi su zaposleni ($M=41.77$).

U skladu s navedenim, hipoteza H3 koja je glasila: roditelji koji imaju viši nivo završenog formalnog obrazovanja i zaposleni su pokazuju veći stepen prihvatanja u odnosu na roditelje koji nisu zaposleni (H3.1.1 obrazovanje-majka, H3.1.2 obrazovanje-otac, H3.2.1 zaposlenost-majka i H3.2.2 zaposlenost-otac) djelimično je potvrđena budući da H3.1.1 nije potvrđena, H3.1.2 je potvrđena, H3.2.1 nije potvrđena, a H3.2.2 je potvrđena.

Posljednja, četvrta hipoteza (H4), glasila je: Studenti koji žive u obiteljima ispodprosječnog socio-ekonomskog statusa doživljavaju manje prihvatanja od strane roditelja nego oni studenti koji žive u obiteljima s prosječnim socio-ekonomskim statusom (H4.1.1 prihvatanje-majka i H4.1.2 prihvatanje-otac). Procjena roditeljskog ponašanja promatrana je u odnosu na socioekonomski status obitelji ispitanika, a dobiveni rezultati su prikazani u tablicama 16, 17 i 18.

Tablica 16. Opisne karakteristike uzoraka u funkciji zavisnih i nezavisne varijable

Socio-ekonomski status obitelji		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
KOBİ subskala: PRIHVACANJE - OTAC	ispodprosječan/nizak socio-ekonomski status	10	32.4000	13.07415	4.13441
	prosječan/srednji socio-ekonomski status	106	39.8491	10.27507	.99800
KOBİ subskala: PRIHVACANJE - MAJKA	ispodprosječan/nizak socio-ekonomski status	11	35.6364	13.09407	3.94801
	prosječan/srednji socio-ekonomski status	108	44.5463	6.07644	.58471

Tablica 17. T-test

		Levene's Test		t-test for		Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% CI	
		F	Sig.	t	df				Lower	Upper
KOBİ subskala: PRIHVACANJE - OTAC	Equal variances assumed	1.601	.208	-2.140	114	.035	-7.44906	3.48114	14.34517	-.55294
	Equal variances not assumed			-1.751	10.076	.110	-7.44906	4.25316	16.91594	2.01783
KOBİ subskala: PRIHVACANJE - MAJKA	Equal variances assumed	22.420	.000	-4.046	117	.000	-8.90993	2.20234	13.27155	-4.54831
	Equal variances not assumed			-2.232	10.443	.049	-8.90993	3.99107	17.75172	-.06814

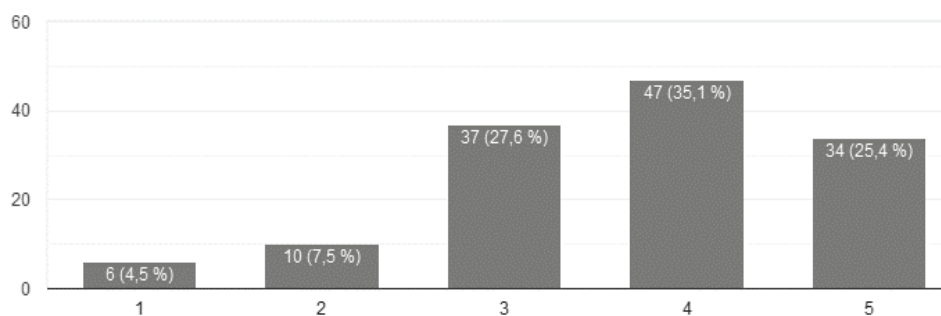
Tablica 18. Mann-Whitney test

	KOBI subskala: PRIHVACANJE - OTAC	KOBI subskala: PRIHVACANJE - MAJKA
Mann-Whitney U	335.500	385.500
Wilcoxon W	390.500	451.500
Z	-1.916	-1.925
Asymp. Sig. (2-tailed)	.055	.054

U odnosu na analize prikazane tablicama 16, 17 i 18, studenti/ce koji žive u obitelji s ispodprosječnim socioekonomskim statusom doživljavaju manje prihvatanje od strane majke nego studenti koji žive u obitelji sa prosječnim socio-ekonomskim statusom. Postoji statistički značajna razlika između ispitanika/ca koji žive u obitelji s ispodprosječnim socioekonomskim statusom i ispitanika/ca koji žive u obitelji sa prosječnim socioekonomskim statusom u rezultatima na KOBI subskali PRIHVATANJE – MAJKA; $t(117) = -2.232$, $p = 0.049$. Također, studenti/ce koji žive u obitelji s ispodprosječnim socioekonomskim statusom doživljavaju manje prihvatanje od strane oca nego studenti koji žive u obitelji sa prosječnim socioekonomskim statusom. Postoji statistički značajna razlika između ispitanika/ca koji žive u obitelji s ispodprosječnim socioekonomskim statusom i ispitanika/ca koji žive u obitelji sa prosječnim socio-ekonomskim statusom u rezultatima na KOBI subskali PRIHVATANJE – OTAC; $t(114) = -2.140$, $p = 0.035$.

U skladu s navedenim, hipoteza H4 koja je glasila: studenti koji žive u obiteljima ispodprosječnog socio-ekonomskog statusa doživljavaju manje prihvatanja od strane roditelja nego oni studenti koji žive u obiteljima s prosječnim socio-ekonomskim statusom (H4.1.1 prihvatanje-majka i H4.1.2 prihvatanje-otac) je potvrđena budući da su H4.1.1 i H4.1.2 potvrđene.

U konačnici, ispitanici su pitani i o sljedećem: kada budu živjeli u obitelji prokreacije, da li će sve činiti onako kako je to u njihovoj obitelji orijentacije.

Grafikon 1. Percepcija ispitanika o ponašanju u obitelji prokreacije

Grafikon 1. ilustrira odgovore ispitanika koji su u najvećoj mjeri naveli slaganje (35.1%) i slaganje u potpunosti (25.4%) s tvrdnjom da će u obitelji prokreacije činiti sve onako kako je to u njihovoj obitelji orijentacije. Njih 12% se s navedenom tvrdnjom ne slaže u potpunosti i neslaže, a zanimljiv je podatak da njih 27.6% nisu sigurni, tj. ne daju informaciju o percepciji ponašanja u obitelji prokreacije.

Zaključna razmatranja

Istraživanje o percepciji studenata o kvaliteti odnosa u obiteljima orijentacije je urađeno na uzorku od 134 ispitanika, odnosno studenta Univerziteta u Sarajevu. Da bi dobili odgovor na postavljene pretpostavke, korišten je KOBI instrument i upitnik socio-demografski karakteristika/obilježja.

Za razliku od rezultata nekih drugih istraživanja, vidljivo je da percepcija studenata o prihvatanju od strane majke i oca ne ovisi o spolu ispitanika. Struktura obitelji, također, nije relevantna što se tiče prihvatanosti od strane majke u jednoroditeljskim i dvoroditeljskim obiteljima. Međutim, ispitujući prihvatanje od strane oca s obzirom na strukturu obitelji, pokazalo se da studenti koji žive u dvoroditeljskim obiteljima izražavaju veću prihvaćenost od strane oca u odnosu na studente koji žive u jednoroditeljskim obiteljima. Ovo može biti povezano sa tim što većina studenata u jednoroditeljskim obiteljima živi s majkom. Nivo obrazovanosti i zaposlenost nisu relevantni kod majke kada je u pitanju percepcija interakcije studenata, dok kod oca jeste statistički značajan nivo obrazovanja i zaposlenost na način da očevi pokazuju viši nivo prihvatanja sa rastom nivoa obrazovanja, te oni koji su zaposleni. Socio-ekonomski status je važan faktor u prihvatanju studenata od strane majke i oca na način da prosječan socioekonomski status utiče na veću prihvaćenost studenata od strane roditelja.

Na osnovu nalaza istraživanja, može se zaključiti da je, u narednim istraživanjima, neophodno ujednačiti uzorak prema nekoliko karakteristika, uzeti u obzir više nezavisnih varijabli, ispitati zašto su pojedine varijable bile statistički značajne kod oca u odnosu na majku, te utvrditi iz kojih razloga određeni broj studenata neće ili nije siguran da će u obitelji prokreacije činiti onako kako je to u njihovoj obitelji orijentacije, odnosno koji su razlozi da će značajan broj studenata u obitelji prokreacije funkcionirati na osnovu iskustava stečenih u obitelji orijentacije.

LITERATURA

1. Čudina-Obradović, M. i Obradović, J. (2002). Potpora roditeljstvu: izazovi i mogućnosti. *Revija za socijalnu politiku*, 1
2. Kafedžić, L. i Hodžić, A. (2017). *Karakteristike porodica djece korisnika usluga KJU Disciplinski centar za maloljetnike Sarajevo*. U zborniku radova: Anomija društva i posljedice, Banja Luka: Centar modernih znanja Banja Luka
3. Keresteš, G. (2001). Spol roditelja te dob i spol djeteta kao odrednice roditeljskog ponašanja. *Suvremena psihologija*, 4, str. 7-24.
4. Klarin, M. (2006). *Razvoj djece u socijalnom kontekstu*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
5. Klarin, M. i Đerđa, V. (2014). Roditeljsko ponašanje i problemi u ponašanju kod adolescenata. *Ljetopis socijalnog rada*, 21, 2.
6. Lacković-Grgin, K. (2006) *Psihologija adolescencije*, Jastrebarsko: Naklada Slap
7. Pašalić Kreso, A. (2012). Koordinate obiteljskog odgoja. Sarajevo: Filozofski fakultet Sarajevo
8. Petani, R. (2015). Sociodemografska obilježja adolescenata i njihova percepcija dimenzija ponašanja roditelja. *Acta Iadertina*, 12/1
9. Rohner, R. P., & Khaleque, A. (2002). Parental Acceptance-Rejection and Life-Span Development: A Universalist Perspective. *Online Readings in Psychology and Culture*, 6(1). <http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1055>
10. Šimić, S.Š., Klarin, M. i Proroković, A. (2011). Socioekonomske prilike obitelji i kvaliteta obiteljske interakcije kao prediktori školskog uspjeha srednjoškolaca u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Makedoniji. *Ljetopis socijalnog rada*, 18, 31-62.
11. Tomori, M., Zalar, B., Kores Plesničar, B. (2000) Gender Differences in Psychosocial Risk Factors among Slovenian Adolescents. *Adolescence*. 35, str. 278-292.
12. Vasta, R., Haith, M.A. i Miller, S.A. (1998). *Dječja psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
13. Vulić-Prtorić, A. (2000) *Struktura anksioznosti i depresivnosti u djece i adolescenata: Provjera hijerarhijskog modela*, Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

**STUDENTS' PERCEPTION OF THE QUALITY OF RELATIONSHIPS
IN FAMILIES OF ORIENTATION**

Abstract

The family is one of the oldest communities. To date, it has undergone numerous transformations, but it is believed that it will always exist in some form. The modern family is facing a number of changes as a result of globalization and increasingly pronounced liberal aspirations, which bring new values and new ways of understanding interpersonal relationships. In order to respond well to its roles, functions and goals, it is necessary for family to be functional. Research has shown that it is not important for a family to be complete (to live both parents in it) or to be multigenerational in order to be rated as functional. A family that meets the needs of its members is functional. An important aspect of functionality is the quality of the relationship between parents and their children. In this research, attention is focused on the quality of relationships in the families of students of the University of Sarajevo. The aim of the research is to determine students' perception of the quality of relationships in their families taking into account certain sociodemographic characteristics. The quality of the relationship is defined as acceptance and rejection by the parents (mother and father). The research will use the KOBİ instrument and a questionnaire on sociodemographic characteristics such as gender, family structure, number of children in the family, education of both parents, working status of both parents and socio-economic status of the family. The assumption is that female students will experience significantly greater acceptance by the mother than male students, while male students experience greater acceptance by fathers. Students living with both parents experience greater acceptance by parents than students living with one parent. Parents who have a higher level of formal education and are employed show a higher degree of acceptance compared to non-employed parents. Students living in families with below-average socio-economic status experience less by parents than those students living in families with average socio-economic status. The results of the research will, among other things, provide recommendations for further research and raising the quality of relationships in the families of student procreation.

Key words: family, rejection, perception, acceptance, students

MEĐUGENERACIJSKE VRIJEDNOSNE ORIJENTACIJE I VRIJEDNOSNI PRIORITETI

*Valentina Bolčević Novak, mag. paed. et educ. phil.⁴⁹
Kornelija Mrnjauš, izv. prof. dr. sc., Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet⁵⁰*

Sažetak: Vrijednosti imaju prepoznatljivu ulogu u životu svakog pojedinca i društva, a pitanja poput: Za koje je vrijednosti potrebno odgajati? Koje su vrijednosne orijentacije i vrijednosni prioriteti mladih? Postoje li razlike u vrijednosnim orijentacijama i vrijednosnim prioritetima mlađih i starijih generacija? uvijek su aktualna. U ovom se radu predstavljaju rezultati istraživanja kojem je cilj bio ispitati vrijednosne orijentacije i vrijednosne prioritete djece i njihovih roditelja kako bi se ukazalo na (ne)postojanje međugeneracijskog prijenosa vrijednosti u obitelji. Rezultati istraživanja pokazali su kako djeca i njihovi roditelji iskazuju sličnosti u svojim vrijednosnim prioritetima, što upućuje na postojanje međugeneracijskog prijenosa vrijednosti. Oslanjajući se na postavke Schwartzove teorije univerzalnog sadržaja i strukture vrijednosti, pokazalo se kako obje skupine ispitanika značajnim procjenjuju vrijednosti koje pripadaju motivacijskim tipovima vrijednosti univerzalizam, nezavisnost i dobrohotnost, dok najmanje značajnima procjenjuju vrijednosti koje pripadaju tipovima moć, tradicija i postignuće. Ispitivanjem povezanosti vrijednosnih orijentacija djece i njihovih roditelja prema deset motivacijskih tipova vrijednosti, utvrđeno je da povezanost postoji s obzirom na motivacijske tipove vrijednosti moć, tradicija, konformizam i sigurnost.

Ključne riječi: mladi, vrijednosti,, vrijednosne orijentacije, vrijednosni prioriteti, međugeneracijski prijenos vrijednosti

Uvod

Vrijednosti i proučavanje vrijednosti dio su istraživačkog područja unutar kojeg se još uvijek pronalaze brojna neslaganja i otvorena pitanja među istraživačima (Ferić, 2009). Unatoč tome, vrijednosti predstavljaju važan predmet proučavanja svih društveno-humanističkih znanosti, a često se koriste i kao interpretacijska kategorija u objašnjavanju mnogih društvenih pojava i procesa (Ilišin, 2011). Razlog tome leži u činjenici kako se čovjeka i društvo ne može objasniti niti razumjeti bez rasprave o individualnim vrijednostima i vrijednostima društva u čijem okruženju on egzistira (Vujčić, 1987). Vrijednosti izražavaju povezanost čovjeka s društvom u kojem živi, određuju kulturološki identitet društva te su temeljna polazišta kulture svake društvene zajednice (Reić Ercegović i Koludrovac, 2010; Miliša, Dević, Perić, 2015; Visković, 2013). Također, vrijednosti usmjeravaju ljudski život, kao i čovjekovo cjelokupno djelovanje u društvu (Hoblaj, 2007; Jukić, 2013).

Vrijednosti se prvenstveno usvajaju kroz proces socijalizacije, u čemu najistaknutiju ulogu imaju obitelj i škola kao primarni „prenositelji“ i „učitelji“ vrijednosti (Reić Ercegović i Koludrović, 2010). Shodno tome, aktualiziraju se pitanja, poput: Koje je vrijednosti potrebno prenijeti i poučavati? Za koje je vrijednosti potrebno odgajati? Koje su vrijednosne orijentacije i vrijednosni prioriteti mladih? Postoje li razlike u vrijednosnim orijentacijama i vrijednosnim prioritetima mlađih i starijih generacija? Je li došlo

⁴⁹ vbolcevic@hotmail.com

⁵⁰ kornelija.mrnjaus@uniri.hr

do promjene sustava vrijednosti i vrijednosnih orijentacija unutar društva? Ova pitanja od osobite su važnosti za odgoj mlade generacije u vrijednosnom smislu, budući da predstavljaju orijentire roditeljima, učiteljima i odgajateljima u moralnom odgoju i odgoju za vrijednosti mladih (Vujčić, 1987).

U kontekstu mnogih ekonomskih i političkih promjena, kao i obrazovnog i tehnološkog napretka, osim za proučavanje individualnih vrijednosti pojedinca i društava, sve više raste interes istraživača i za proučavanje tzv. vrijednosnih orijentacija (Janković, Berc i Blažeka, 2004). Jedna od definicija vrijednosnih orijentacija predstavlja ih kao životni stil, karakterističan za individuu, određen nekom središnjom, osobnom vrijednošću, pri čemu se vrijednosne orijentacije promatraju kao opći cilj, a životni stil kao način ostvarenja tog cilja (Mladenović i Knebl, 2000, prema Bojović, Vasiljević i Sudzilovski, 2015). Vrijednosne orijentacije može se promatrati i kao opće načine djelovanja i ponašanja pojedinaca u različitim situacijama, odnosno kao opće principe ponašanja i djelovanja pomoću kojih se teži ostvarivanju određenih ciljeva (Ilišin, Radin i Županov, 1986). Također, može ih se definirati i kao skup temeljnih kriterija koji organiziraju i usmjeravaju težnje, potrebe i aspiracije pojedinaca i grupa (Tanović, 1972). U odnosu na vrijednosti, vrijednosne orijentacije razlikuju se po tome što one podrazumijevaju opća načela ponašanja i djelovanja u vezi s određenim ciljevima kojima pojedinac teži, dok su vrijednosti prihvaćene ideje o društvenim odnosima koje se nastoji ostvariti. Za razliku od vrijednosti, vrijednosne orijentacije su trajnije i općenitije te predstavljaju opće modele ponašanja u funkciji ostvarivanja konkretnih vrijednosti (Miliša, Dević i Perić, 2015). Do promjene vrijednosnih orijentacija dolazi kognitivnim sazrijevanjem pojedinca te ovisno o različitim društvenim situacijama s kojima se tijekom života susreće. Međutim, prevladava mišljenje kako svaki pojedinac ima svoju osobnu vrijednosnu orijentaciju po čemu procjenjuje što mu je važno u životu, odnosno koji su njegovi vrijednosni prioriteti (Visković, 2013).

Miliša, Dević i Perić (2015) navode kako je istraživanje vrijednosnih orijentacija i vrijednosnih priorитета mladih od osobite važnosti za razvoj pojedinog društva, budući da mogu ukazati na smjer u kojem se mijenja određena kultura ili društvo. Franz, Šakić i Ivičić (2002) utvrdili su kako adolescenti najveću važnost pridaju vrijednostima iz skupine samoostvarujućih vrijednosti (npr. zdravlje i prijateljstvo), dok najmanju pridaju onima iz skupine hedonističkih vrijednosti (npr. novac i razonoda). Slične su rezultate istraživanjem potvrdili i Vlah, Lončarić i Tatalović Vorkapić (2011). Utvrđeno je kako među adolescentima prevladava samoostvarujuća i konvencionalna vrijednosna orijentacija te da im vrijednosne prioritete predstavljaju ljubav, skladan život, obitelj, prijatelji i bliski prijateljski odnosi. Interes istraživača za proučavanje vrijednosnih orijentacija i vrijednosnih priorитета izražen je i na području koje se bavi pitanjem vrijednosti u obitelji, posebice njihov međugeneracijski prijenos te sličnosti u vrijednosnim prioritetima roditelja i djece (Barni i sur., 2014; Hoge, Petrilo i Smith, 1982; Goodnow, 1992; Grusec i Goodnow, 1994; Knafo i Schwartz, 2001). Međutim, Reić Ercegovac i Koludrović (2010) navode kako su se tek rijetka istraživanja bavila konkretnije povezanošću vrijednosnih orijentacija djece i njihovih roditelja.

Postojeća istraživanja o toj temi (primjerice Barni i Knafo-Noam, 2012; Demir i Kok, 2012; Thi Khanh Ha i sur., 2015; Tamm i Tulviste, 2014; Knafo i Schwartz, 2001; Moskvicheva i sur., 2016) najčešće kao istraživačku podlogu uzimaju *Schwartzovu teoriju univerzalnog sadržaja i strukture vrijednosti*. Uputno je ovdje spomenuti da je većina takvih dosadašnjih istraživanja pokazala kako se među vrijednosnim prioritetima starijih generacija (roditelja) najviše rangiraju one vrijednosti koje pripadaju motivacijskim tipovima vrijednosti dobrohotnosti, univerzalizma i konformiza (Ferić, 2009), dok se kod pripadnika mlađih generacija (djece) kao dominantne vrijednosne orijentacije ističu nezavisnost i dobrohotnost (Knafo, 2002, prema Lebedina Manzoni, 2007). Shodno tome, ovim se radom nastoji doprinijeti u daljnjem istraživanju vrijednosnih orijentacija i vrijednosnih priorитета djece i njihovih roditelja uzimajući u obzir temeljne okvire *Schwartzove teorije univerzalnog sadržaja i strukture vrijednosti*.

Metodologija istraživanja

Glavni je *cilj istraživanja* bio ispitati i utvrditi vrijednosne orijentacije i vrijednosne prioritete djece i njihovih roditelja kako bi se ukazalo na (ne)postojanje međugeneracijskog prijenosa vrijednosti u obitelji. Ispitivanje i utvrđivanje vrijednosnih orijentacija i vrijednosnih prioriteta djece i njihovih roditelja provelo se kroz nekoliko specifičnih *zadataka istraživanja*:

1. Ispitati vrijednosne orijentacije i vrijednosne prioritete studenata (djece) Filozofskog i Građevinskog fakulteta te Akademije primijenjenih umjetnosti Sveučilišta u Rijeci i njihovih roditelja.
2. Usporediti vrijednosne prioritete studenata (djece) Filozofskog i Građevinskog fakulteta te Akademije primijenjenih umjetnosti Sveučilišta u Rijeci i njihovih roditelja.
3. Utvrditi postoji li statistički značajna povezanost u vrijednosnim orijentacijama studenata (djece) i njihovih roditelja prema motivacijskim tipovima vrijednosti koji proizlaze iz *Schwartzove teorije univerzalnog sadržaja i strukture vrijednosti*.

U istraživanje se krenulo s dvije hipoteze:

1. H0 Postoji razlika u vrijednosnim prioritetima djece i njihovih roditelja.
2. H1 Ne postoji statistički značajna razlika u vrijednosnim orijentacijama djece i njihovih roditelja.

Za potrebe prikupljanja podataka primijenjen je kvantitativni istraživački pristup. Podaci su prikupljeni pomoću standardne verzije Schwartzovog *Personal Value Questionnaire* (PVQ) upitnika kojim se mjeri vrijednosne orijentacije i vrijednosne prioritete ispitanika kroz deset različitih motivacijskih tipova vrijednosti, njihovih motivacijskih ciljeva, kao i specifičnih vrijednosti koje ih predstavljaju. PVQ upitnik sastoji se od 40 čestica koje se odnose na kratke verbalne portrete osoba. Svaki portret opisuje ciljeve, aspiracije ili želje kojima se implicitno ukazuje na važnost pojedine vrijednosti za tu osobu, čime se dobiva vrijednosni profil ispitanika. Prilikom ispunjavanja upitnika, zadatak ispitanika je da se sa svakim od verbalnih portreta osoba usporede te da na skali od 1 – 6 (*jako poput mene; poput mene; nešto poput mene; malo poput mene; nije poput mene; uopće nije poput mene*) označe koliko toj osobi sliče. Tako ispitanici procjenjuju i rangiraju svoje vrijednosne prioritete bez da im se direktno govori o kojim se konkretnim vrijednostima radi (Schwartz, 2012).

Za potrebe ovog istraživanja na PVQ upitnik dodana je još i čestica kojom se nastojalo djecu ispitati kako procjenjuju važnost toga da njihov sustav vrijednosti bude jednak sustavu vrijednosti njihovih roditelja, odnosno ispitati roditelje kako procjenjuju važnost toga da sustav vrijednosti njihove djece bude jednak njihovom sustavu vrijednosti. Cjelokupna analiza prikupljenih podataka rađena je u *IBM SPSS Statistics 2.0* programu za obradu statističkih podataka. Kako bi se utvrdilo postoji li statistički značajna povezanost u vrijednosnim orijentacijama djece i njihovih roditelja, korištene su metode bivarijatne statistike, odnosno provedena je jednosmjerna analiza varijance (ANOVA) za zavisne skupine rezultata. Zavisne skupine rezultata obuhvaćale su rezultate ispitivanja djece (Skupina 1.), njihovih majki (Skupina 2.) i očeva (Skupina 3.). Faktori po kojima su se razlikovale zavisne skupine rezultata bili su Schwartzovi motivacijski tipovi vrijednosti (*moć, postignuće, hedonizam, poticaj, nezavisnost, univerzalizam, dobrohotnost, tradicija, konformizam i sigurnost*) povezani sa svakom od skupina uzorka istraživanja.

Uzorak obuhvaćen ovim istraživanjem bili su studenti starije adolescentne dobi prve godine preddiplomskog studija Sveučilišta u Rijeci koji pohađaju neki od studijskih smjerova na Filozofskom i Građevinskom fakultetu te Akademiji primijenjenih umjetnosti u Rijeci i njihovi roditelji (Tablica 1.). S obzirom na vrstu uzorka, u istraživanju je korišten prigodni uzorak. Ova vrsta uzorka bila je odabrana zato što su studenti (u daljnjem tekstu „djeca“) bili dostupni istraživačima. Upitnici su preko djece bili dostavljeni i njihovim roditeljima koji su upitnik ispunjavali kod kuće. Ukupno je bilo podijeljeno 126 upitnika (jedan upitnik za studenta (dijete), jedan upitnik za majku i jedan upitnik za oca, a u konačnu su analizu rezultata uzeti samo oni upitnici koje su ispunili i djeca i roditelji (jedan ili oba dvoje).

Tablica 1. Uzorak istraživanja

Uzorak		Djeca	Majke	Očevi
Broj ispitanika (N)		56	55	47
Prosječna dob		19	48,5	52
Fakultet	Filozofski	53,57%		
	Građevinski	25%		
	Akademija	21,43%		
Spol	M	14,29%		
	Ž	85,71%		
Mjesto stanovanja	Selo	23,21%	27,27%	27,66%
	Grad	62,5%	63,64%	61,70%
	Prigrad	14,29%	9,09%	10,64%
Članovi obitelji s kojima žive	Oba roditelja	91,07%		
	Otac	3,57%		
	Majka	1,79%		
	Ostalo	3,57%		
Obrazovanje roditelja	OŠ		3,64%	2,13%
	SSS		72,73%	72,34%
	VŠS		7,27%	17,02%
	VSS		10,91%	8,51%
	MR		5,45%	

Rezultati istraživanja

Vrijednosni prioriteti djece i njihovih roditelja ispitivali su se s obzirom na popis specifičnih vrijednosti koje je Schwartz (1992) definirao u okviru teorije univerzalnog sadržaja i strukture vrijednosti, a koje su bile procjenjivane pojedinim česticama PVQ upitnika. *Vrijednosne orijentacije* djece i njihovih roditelja ispitivale su se s obzirom na Schwartzovih deset motivacijskih tipova vrijednosti, zbrojem dobivenih rezultata (aritmetičkih sredina) specifičnih vrijednosti podijeljenog s brojem specifičnih vrijednosti koje su obuhvaćene unutar pojedinog motivacijskog tipa vrijednosti. U nastavku rada slijedi tablični prikaz dobivenih rezultata istraživanja.

U Tablici 2. prikazani su dobiveni rezultati istraživanja te su u njoj izdvojeni rezultati za 10 najviše i 10 najniže rangiranih pojedinih vrijednosti ispitanika, odnosno 3 najviše i 3 najniže rangirane vrijednosne orijentacije. Što je aritmetička sredina (M) manja to je pojedina vrijednost, odnosno vrijednosna orijentacija ispitaniku važnija. Ispitivanjem čestice „sličnost vrijednosnog sustava“, a čiji rezultati nisu uvršteni u Tablicu 2., utvrđeno je kako djeca smatraju da je *malo poput njih* ona osoba kojoj je važno da njezin sustav vrijednosti bude jednak sustavu vrijednosti njezinih roditelja, dok roditelji smatraju da je *nešto poput njih* ona osoba kojoj je važno da sustav vrijednosti njezinog djeteta bude jednak njezinom sustavu vrijednosti.

Tablica 2. Rezultati ispitivanja vrijednosnih prioriteti i vrijednosnih orijentacija djece i njihovih roditelja

DJECA		RODITELJI	
VRIJEDNOSNI PRIORITETI			
Najviše rangirane vrijednosti		Najviše rangirane vrijednosti	
1. sloboda (M=1,7)	6. samostalnost (M=2,09)	1. jednakost (M=2,09)	6. samostalnost (M=2,46)
2. odanost (M=1,73)	7. razumijevanje (M=2,11)	2. društvena pravda (M=2,19)	7. očuvanje okoliša (M=2,46)
3. jednakost (M=1,75)	8. očuvanje okoliša (M=2,18)	3. odanost (M=2,23)	8. sloboda (M=2,47)
4. uslužnost (pomaganje) (M=1,96)	9. znatiželja (M=2,20)	4. uslužnost (pomaganje) (M=2,39)	9. čistoća (M=2,48)
5. društvena pravda	10. kreativnost (M=2,27)	5. obiteljska sigurnost	10. zdravlje (M=2,51)

(M=2,04)		(M=2,46)	
<i>Najniže rangirane vrijednosti</i>		<i>Najniže rangirane vrijednosti</i>	
1. bogatstvo (M=4,73)	6. samodisciplina (M=3,74)	1. bogatstvo (M=4,5)	6. autoritet (M=3,87)
2. pobožnost (M=4,68)	7. sposobnost (M=3,57)	2. odvažnost (M=4,47)	7. uspješnost (M=3,74)
3. društvena moć (M=4,5)	8. odvažnost (M=3,39)	3. društvena moć (M=4,17)	8. sposobnost (M=3,71)
4. poštovanje tradicije (M=4,16)	9. zadovoljstvo (M=3,18)	4. poslušnost (M=3,99)	9. uzbudljiv život (M=3,61)
5. autoritet (M=3,84)	10. uspješnost (M=3,14)	5. pobožnost (M=3,98)	10. uživanje u životu (M=3,55)
VRIJEDNOSNE ORIJENTACIJE			
<i>Najviše rangirane</i>	<i>Najniže rangirane</i>	<i>Najviše rangirane</i>	<i>Najniže rangirane</i>
1. nezavisnost (M=2,06)	1. moć (M= 4,35)	1. univerzalizam (M=2,45)	1. moć (M=4,18)
2. univerzalizam (M=2,21)	2. tradicija (M=3,73)	2. nezavisnost (M=2,60)	2. poticaj (M=3,78)
3. dobrohotnost (M=2,38)	3. konformizam (M=3,54)	3. dobrohotnost (M=2,60)	3. tradicija (M=3,53)

Usporedbom vrijednosnih prioriteta djece i roditelja utvrđeno je kako između djece i roditelja, kada se govori o najviše rangiranim vrijednostima, postoji sličnost u vrijednosnim prioritetima koji se odnose na sljedeće vrijednosti: *sloboda, jednakost, odanost, društvena pravda, samostalnost, očuvanje okoliša i uslužnost (pomaganje)*. S druge strane, razlike se u najviše rangiranim vrijednostima uočavaju kada se govori o vrijednostima *razumijevanje, znatiželja i kreativnost* koje značajnijima procjenjuju djeca te *obiteljska sigurnost, čistoća i zdravlje* koje značajnijima procjenjuju roditelji. Kada se govori o najniže rangiranim vrijednostima, između djece i roditelja postoji sličnost u vrijednosnim prioritetima koji se odnose na vrijednosti *bogatstvo, društvena moć, pobožnost, autoritet, sposobnost, uspješnost i odvažnost*, dok se razlike u najniže rangiranim vrijednostima uočavaju kada se govori o vrijednostima *poštovanje tradicije, samodisciplina i zadovoljstvo* koje najmanje značajnima procjenjuju djeca, odnosno *poslušnost, uzbudljiv život i uživanje u životu* koje najmanje značajnima procjenjuju roditelji. Shodno tome, može se zaključiti kako je hipoteza H0 prema kojoj *Postoji razlika u vrijednosnim prioritetima djece i njihovih roditelja* djelomično potvrđena.

Rezultati jednosmjerne analize varijance (ANOVA-e) za zavisne skupine rezultata, uz Bonferroni metodu kontrole alpha pogreške, pokazali su da između djece i roditelja ne postoji statistički značajna razlika u vrijednosnim orijentacijama prema sljedećim motivacijskim tipovima vrijednosti: *moć, tradicija, konformizam i sigurnost*. S druge strane, razlike u vrijednosnim orijentacijama između djece i roditelja uočene su u odnosu na motivacijske tipove vrijednosti *postignuće, hedonizam, poticaj, nezavisnost, univerzalizam i dobrohotnost*. Pritom je utvrđeno kako se statistički značajna razlika s obzirom na motivacijski tip vrijednosti *postignuće* uočava između djece i majki, dok se ne uočava između djece i očeva. Statistički značajna razlika s obzirom na motivacijski tip vrijednosti *hedonizam, poticaj i nezavisnost* uočava se između sve tri skupine ispitanika (djece, majki i očeva). Statistički značajna razlika s obzirom na motivacijski tip vrijednosti *univerzalizam i dobrohotnost* uočava se između djece i očeva, dok se ne uočava između djece i majki. Shodno dobivenim rezultatima, zaključuje se kako je hipoteza H1 prema kojoj *Ne postoji statistički značajna razlika u vrijednosnim orijentacijama djece i njihovih roditelja* djelomično potvrđena.

Rasprava

Ovim istraživanjem nastojalo se ispitati i utvrditi vrijednosne orijentacije i vrijednosne prioritete djece i njihovih roditelja kako bi se ukazalo na (ne)postojanje međugeneracijskog prijenosa vrijednosti u obitelji. Dobiveni rezultati u skladu su s istraživanjem kojeg je provela Knafo (2002, prema Lebedina Manzoni, 2007) na uzorku adolescenata u devetnaest različitih zemalja koje je pokazalo kako su dvije

dominantne vrijednosne orijentacije mladih *nezavisnost* i *dobrohotnost*. Na temelju toga, Lebedina Manzoni (2007) zaključuje kako su mladima bez obzira na različite demografske razlike, iste vrijednosti najvažnije i iste vrijednosti najmanje važne, što posredno ide u prilog shvaćanju sustava vrijednosti kao univerzalnog koncepta.

Usporede li se dobiveni rezultati koji se odnose na vrijednosne prioritete i vrijednosne orijentacije djece s domaćim istraživanjima koja kao podlogu uzimaju Schwartzovu teoriju univerzalnog sadržaja i strukture vrijednosti, vidljivo je kako se oni uglavnom preklapaju, posebice kada se govori o najmanje značajnim vrijednosnim prioritetima i vrijednosnim orijentacijama. Rezultati istraživanja kojeg su proveli Buljubašić Kuzmanović i Simel (2010) pokazali su kako studenti Filozofskog fakulteta u Osijeku na popisu najvažnijih vrijednosti ističu *slobodu* i *jednakost*, dok kao najmanje važne vrijednosti ističu *društvenu moć*, *poštovanje tradicije*, *autoritet* i *bogatstvo*. Ipak, značajna se razlika uočava u tome što su ispitanici navedenog istraživanja osim *slobode* i *jednakosti*, kao najvažniju vrijednost istaknuli i *obiteljsku sigurnost*, dok su djeca u ovom istraživanju *obiteljsku sigurnost* rangirala među vrijednosti koje za njih imaju središnju značajnost. Za razliku od toga, rezultati ovog istraživanja pokazali su kako su roditelji, u odnosu na djecu, ti koji *obiteljsku sigurnost* procjenjuju kao jednom od najvažnijih vrijednosti. Nadalje, razlika se uočava i kada se govori o vrijednosti *spособnost* koju su ispitanici gore navedenog istraživanja naveli kao značajnu, dok su je ispitanici istraživanja u ovom radu procijenili kao jednom od najmanje važnih.

U odnosu na istraživanje koje je provela Hrnjak (2008) na uzorku srednjoškolaca završnih razreda gimnazija, sličnosti se u vrijednosnim prioritetima uočavaju kada se govori o vrijednostima *sloboda*, *odanost* i *samostalnost*. Međutim, razlike se ponovo uočavaju kada se govori o vrijednostima *obiteljska sigurnost* i *spособnost* koje srednjoškolci, za razliku od ispitanika ovog istraživanja, drže među najvažnijima. Isto tako, srednjoškolci kao najvažniju vrijednost ističu *zdravlje*, dok je ispitanici ovog istraživanja smještaju među vrijednosti koje postižu središnju važnost, za razliku od svojih roditelja koji je procjenjuju kao jednom od najvažnijih. I u istraživanju kojeg je provela Lebedina Manzoni (2007) srednjoškolci *zdravlje* također procjenjuju jednom od najvažnijih vrijednosti, dok se s ispitanicima ovog istraživanja slažu kako je *bogatstvo* i *pobožnost* za njih manje važna. Potrebno je uputiti i na razlike koje se odnose na vrijednosti *uslužnost (pomaganje)*, *očuvanje okoliša*, *kreativnost* i *znatiželja* koje ispitanici ovog istraživanja procjenjuju značajnima, dok ih srednjoškolci smještaju među vrijednosti kojima pripisuju najmanju važnost. Najveća sličnost u dobivenim rezultatima navedenih istraživanja uočava se u kontekstu najniže rangiranih vrijednosti, pri čemu je vidljivo kako se sve tri skupine ispitanika slažu da im vrijednosti kao što su *bogatstvo*, *pobožnost*, *poštivanje tradicije*, *autoritet* i *društvena moć* ne predstavljaju prioritet.

Ostala domaća istraživanja (primjerice Franc, Šakić i Ivičić, 2002; Mrnjauš, 2008) kojima su se ispitivale pojedinačne vrijednosti mladih, a koje su zastupljene i u PVQ upitniku, također govore u prilog vrijednosnim prioritetima djece dobivenim ovim istraživanjem. Međutim, istraživanje koje su proveli Vlah, Lončarić i Tatalović Vorkapić (2011) pokazalo je kako je ipak došlo do određenih promjena u vrijednosnim prioritetima mladih, tj. adolescenata. U njemu su ispitanici vrijednosti kao što su *društvena moć* i *pobožnost* smjestili u dio vrijednosnih prioriteta koji postižu središnju značajnost, a slično je i s vrijednošću *uslužnost (pomaganje)* koja im više ne predstavlja jednu od najvažnijih vrijednosti. Ilišin i Gvozdanović (2016) navode kako se gledajući na sva dosadašnja istraživanja mladih u Hrvatskoj može zaključiti da je došlo do blagih promjena u vrijednosnim prioritetima i orijentacijama. Spomenuta promjena kreće se s jedne strane u smjeru individualizma, što je karakteristika postmaterijalističkih tendencija, dok se s druge strane kreće u smjeru materijalističkih i posebice tradicionalističkih vrijednosti, što je u skladu s promjenama društveno-političkog poretka te procesom retradicionalizacije u suvremenom hrvatskom društvu.

Rezultati ispitivanja vrijednosnih orijentacija djece pokazali su da najviši rezultat postižu motivacijski tipovi vrijednosti *nezavisnost*, *univerzalizam* i *dobrohotnost*, dok najniži rezultat postižu motivacijski tipovi vrijednosti *moć*, *tradicija* i *konformizam*. U odnosu na najviše i najniže rangirane vrijednosti kod ispitivanja vrijednosnih prioriteta, vidljivo je kako su vrijednosne orijentacije i vrijednosni prioriteti djece međusobno usklađeni. Primjerice, najviše rangirane vrijednosti *sloboda*, *samostalnost*,

odanost, jednakost i društvena pravda pripadaju motivacijskim tipovima vrijednosti *nezavisnost, univerzalizam i dobrohotnost*. Isto se primjećuje i kada se govori o najniže rangiranim vrijednosnim prioritetima gdje pojedine vrijednosti, primjerice, *društvena moć, poštivanje tradicije i pobožnost* pripadaju motivacijskim tipovima vrijednosti *moć, tradicija i konformizam*.

U istraživanju kojeg su provele Franz, Šakić i Ivičić (2002), kao i Radin (1988) utvrđeno je da je među hrvatskim srednjoškolcima najzastupljenija *samoaktualizacijska* vrijednosna orijentacija, potom *konvencionalna*, a relativno najmanje *utilitarno-hedonistička* orijentacija. Kada se spomenute rezultate uspoređi s rezultatima ovog istraživanja te ih se „prevede“ u Schwartzovu teoriju vrijednosnih orijentacija, vidljivo je kako među ispitanicima istraživanja postoje određena preklapanja. Tako samoaktualizacijska vrijednosna orijentacija koja odgovara motivacijskom tipu vrijednosti *nezavisnost* i koja je najzastupljenija među ispitanicima navedenih istraživanja, postiže najvišu vrijednost i kod ispitanika ovog istraživanja. Slični rezultati dobiveni su i kada se govori o *utilitarno-hedonističkoj* vrijednosnoj orijentaciji koja odgovara motivacijskom tipu vrijednosti *moć* i koja je među svim grupama ispitanika procijenjena kao jedna od najmanje zastupljenih vrijednosnih orijentacija. Nadalje, istraživanjem kojeg su proveli Vlah, Lončarić i Tatalović Vorkapić (2011) pokazalo se kako adolescenti najveću važnost pridaju vrijednostima iz skupine samoostvarujućih vrijednosti, dok najmanju pridaju onima iz skupine hedonističkih vrijednosti. Na temelju toga, ponovo se uočava sličnost u vrijednosnim orijentacijama obje skupine ispitanika.

U usporedbi vrijednosnih prioriteta i vrijednosnih orijentacija djece i njihovih roditelja, rezultati ovoga rada pokazali su da se mogu uočiti određene sličnosti i razlike između te dvije skupine ispitanika. Roditelji su se izjasnili kako im najviše vrijednosne prioritete predstavljaju vrijednosti *jednakost, društvena pravda, odanost, uslužnost (pomaganje), obiteljska sigurnost, samostalnost, očuvanje okoliša, sloboda, čistoća i zdravlje*, dok im najniže vrijednosne prioritete predstavljaju *bogatstvo, odvažnost, društvena moć, poslušnost, pobožnost, autoritet, uspješnost, sposobnost, uzbudljiv život i uživanje u životu*. U ispitivanju vrijednosnih orijentacija roditelja, dobiveni rezultati pokazuju da najvišu vrijednost postižu motivacijski tipovi vrijednosti *univerzalizam, nezavisnost i dobrohotnost*, dok najmanju vrijednost postižu motivacijski tipovi vrijednosti *moć, poticaj i tradicija*. Iz toga je vidljivo kako su vrijednosni prioriteti i vrijednosne orijentacije roditelja također usklađene. Takvi rezultati odgovaraju rezultatima istraživanja vrijednosnih prioriteta i vrijednosnih orijentacija na uzorku odraslih ispitanika kojeg su proveli Schwartz i Bardi (2001) u okviru kojeg se pokazalo da odrasli najviše vrednuju one vrijednosti i iskazuju vrijednosne orijentacije koje pripadaju motivacijskim tipovima *dobrohotnost, univerzalizam i nezavisnost*, dok se među najniže rangiranim motivacijskim tipovima vrijednosti nalaze *tradicija, poticaj i moć*.

Među domaćim istraživanjima koja su se bavila proučavanjem vrijednosnih prioriteta i vrijednosnih orijentacija odraslih, a koja kao istraživačku podlogu uzimaju Schwartzovu teoriju univerzalnog sadržaja i strukture vrijednosti, može se istaknuti istraživanje koje je provela Ferić (2008). Rezultati dobiveni ovim istraživanjem pokazali su da odrasla populacija hrvatskih građana među najvišim vrijednosnim prioritetima ističe one vrijednosti koje pripadaju motivacijskom tipu vrijednosti *dobrohotnost i univerzalizam*, dok među najnižima ističe one koje pripadaju motivacijskim tipovima vrijednosti *postignuće, poticaj i moć*, što je u skladu s rezultatima i ovog istraživanja. Ipak, pojedine razlike mogu se uočiti u odnosu na istraživanje kojeg su proveli Dević, Majetić i Krnić (2016). Ispitanici spomenutog istraživanja najveću su važnost pridali motivacijskom tipu vrijednosti *tradicija* koja se u dosadašnjim istraživanjima (primjerice Ferić, 2008; Ferić i Kamenov, 2007), kao i u istraživanju obuhvaćenim ovim radom, sustavno smještala među najniže ili pak srednje rangirane motivacijske tipove vrijednosti.

U odnosu na sve dosad navedeno, uočene sličnosti između djece i njihovih roditelja koje se odnose na najviše rangirane pojedinačne vrijednosti kao što su *sloboda, jednakost, odanost, društvena pravda, samostalnost, očuvanje okoliša i uslužnost (pomaganje)* nisu iznenađujuće, s obzirom na to da gotovo sva dosad istaknuta istraživanja djece (tj. mladih i adolescenata), kao i roditelja (tj. odraslih osoba) pokazuju kako se njihovi najviše rangirani motivacijski tipovi vrijednosti vežu uz *dobrohotnost, univerzalizam i konformizam*, a koji obuhvaćaju upravo te pojedinačne vrijednosti. Nadalje, ovim je istraživanjem utvrđeno i da između djece i njihovih roditelja postoji sličnost i kada se govori o najniže rangiranim vrijednosnim prioritetima koji se odnose na vrijednosti *bogatstvo, društvena moć, pobožnost*,

autoritet, sposobnost, uspješnost i odvažnost, odnosno vrijednosnim orijentacijama koje se vežu uz motivacijske tipove vrijednosti *moć* i *tradicija*. Rezultati najniže rangiranih vrijednosnih prioriteta i vrijednosnih orijentacija također se preklapaju s većinom postojećih (gore spomenutih) istraživanja.

Temeljem svega toga, može se izvesti zaključak kako između djece i njihovih roditelja obuhvaćenih istraživanjem u ovome radu, postoji značajan dio vrijednosnih prioriteta i vrijednosnih orijentacija koji im je zajednički, odnosno u kojem se uočavaju određene sličnosti te da je tako moguće govoriti i o postojanju međugeneracijskog prijenosa vrijednosti između te dvije skupine ispitanika. Rezultati koji ukazuju na eventualne razlike u vrijednosnim prioritetima i vrijednosnim orijentacijama djece i njihovih roditelja (koji se, primjerice, uočavaju na vrijednostima kao što su *razumijevanje, znatiželja* i *kreativnost* koje značajnijima procjenjuju djeca te *obiteljska sigurnost, čistoća* i *zdravlje* koje značajnijima procjenjuju roditelji), moguće je objasniti u odnosu na životno razdoblje u kojem se svaka od skupina ispitanika nalazi. Primjerice, za razdoblje adolescencije u kojem se nalaze ispitana djeca nije iznenađujuće što njima *znatiželja* predstavlja jednu od najvažniju vrijednosti, dok roditeljima, za razliku od njihove djece, jednu od najvažnijih vrijednosti predstavlja *obiteljska sigurnost*.

Nadalje, rezultati ispitivanja povezanosti u vrijednosnim orijentacijama djece i njihovih roditelja pokazali su kako između roditelja i djece ne postoji značajna razlika u odnosu na motivacijske tipove vrijednosti *moć, tradicija, konformizam* i *sigurnost*. S druge strane, značajna razlika postoji kada je riječ o motivacijskim tipovima *postignuće, hedonizam, poticaj, nezavisnost, univerzalizam* i *dobrohotnost*. Preciznije, utvrđeno je kako se statistički značajna razlika s obzirom na motivacijske tipove vrijednosti *hedonizam, poticaj* i *nezavisnost* uočava između sve tri skupine ispitanika (djece, majki i očeva), dok se razlike u ostalim motivacijskim tipovima vrijednosti uočavaju s obzirom na jednog od roditelja, što govori u prilog tome kako varijabla spol djeteta, odnosno roditelja ima primjetnu ulogu u određenju povezanosti njihovih vrijednosnih orijentacija. Tako je utvrđeno da se značajna razlika s obzirom na motivacijski tip vrijednosti *postignuće* uočava između djece i majki, dok se ne uočava između djece i očeva. Isto tako, utvrđeno je i kako se značajna razlika s obzirom na motivacijski tip vrijednosti *univerzalizam* i *dobrohotnost* uočava između djece i očeva, dok se ne uočava između djece i majki. Ferić (2009) ističe da spol djeteta predstavlja varijablu koja ima istaknutu ulogu u procesu prijenosa vrijednosti u obitelji, pa su tako djevojke u svojim vrijednosnim prioritetima sličnije majkama, dok su mladići sličniji očevima. Uzevši u obzir činjenicu kako je uzorak ovog istraživanja činilo 85,71% djece ženskog spola, može se objasniti zašto djeca iskazuju veću povezanost u svojim vrijednosnim orijentacijama sa svojim majkama, nego s očevima.

Nastavno spomenimo kako je u istraživanju koje je provela Visković (2013) utvrđeno da između djece i roditelja postoji značajna razlika u vrijednosnim orijentacijama *tradicija* i *konformizam*, dok je u okviru istraživanja ovoga rada utvrđeno da ne postoji. Nadalje, pojedina strana istraživanja koja su se bavila ispitivanjem povezanosti vrijednosnih orijentacija između roditelja i djece također su pokazala drugačije rezultate nego u ovom radu. Moskvicheva i sur. (2016) utvrdile su kako u vrijednosnim orijentacijama djece i njihovih roditelja postoji statistički značajna razlika s obzirom na motivacijske tipove vrijednosti *univerzalizam* i *konformizam*. U odnosu na motivacijski tip vrijednosti *univerzalizam*, razlika je uočena između djece i njihovih očeva, dok je u odnosu na motivacijski tip vrijednosti *konformizam* razlika uočena između djece i njihovih majki. U usporedbi s rezultatima istraživanja provedenog u ovome radu, vidljivo je kako se rezultati istraživanja preklapaju jedino u odnosu na motivacijski tip vrijednosti *univerzalizam*. Povezanošću vrijednosnih orijentacija djece i njihovih roditelja bavili su se i Thi Khanh Ha i sur. (2015) koji su utvrdili da između djece i roditelja ne postoji statistički značajna razlika u odnosu na motivacijski tip vrijednosti *dobrohotnost*, dok postoji u odnosu prema svim ostalim motivacijskim tipovima vrijednosti. Usporede li se rezultati navedenog istraživanja s rezultatima dobivenim u ovom radu, uočava se kako između njih ne postoji nikakva značajnija sličnost.

S obzirom na ispitivanje povezanosti u vrijednosnim orijentacijama djece i njihovih roditelja prema motivacijskim tipovima vrijednosti koji proizlaze iz Schwartzove teorije univerzalnog sadržaja i strukture vrijednosti, vidljivo je kako se dobiveni rezultati u ovom istraživanju u globalu ne preklapaju s pojedinim stranim istraživanjima, dok se djelomično preklapaju s domaćim istraživanjima. Dobivene razlike moguće je protumačiti s obzirom na drugačiji društveno-kulturalni kontekst u kojem se su

vrijednosne orijentacije djece i njihovih roditelja ispitivale. Ipak, valja ponoviti kako su istraživanja koja se bave proučavanjem povezanosti vrijednosnih orijentacija (djece i njihovih roditelja) i koja bi pružila bolji uvid u proučavanje ovog fenomena rijetka (Reić Ercegovac i Koludrović, 2010), a posebice ona koja kao podlogu uzimaju Schwartzovu teoriju univerzalnog sadržaja i strukture vrijednosti. To se najviše primjećuje u domaćem istraživačkom kontekstu gdje dosad u dostupnoj literaturi nije objavljeno ili bilo pronađeno niti jedno takvo istraživanje. Stoga se preporučuje izvedene zaključke o povezanosti vrijednosnih orijentacija djece i njihovih roditelja u kontekstu rasprave ovog rada uzeti i s određenim oprezom.

Zaključak

Unatoč tome što se vrijednosti javljaju kao važan istraživački fenomen u gotovo svim društveno-humanističkim znanostima, u njihovom jasnom teorijskom određenju još uvijek postoje brojne nesuglasice. Među istraživačima koji se njima bave još uvijek nema konačnog dogovora o tome koje sve vrste ili klasifikacije vrijednosti postoje, koja je njihova uloga i funkcija te kako ih se može hijerarhizirati. Ipak, svi se slažu da vrijednosti imaju prepoznatljivo i neizostavno mjesto u životu svakog pojedinca i društva.

Ključnu ulogu u prijenosu vrijednosti ostvaruju obitelj i škola, koji kao takvi predstavljaju najvažnije čimbenike u međugeneracijskom prijenosu vrijednosti. Stoga postojeća „kriza vrijednosti“, koja je prema mišljenjima mnogih autora rezultat različitih promjena i oblika napretka unutar suvremenog demokratskog društva, sve više naglašava i stavlja pred brojne izazove ulogu obitelji i odgojno-obrazovnog sustava kao primarnih „učitelja“ i „prenositelja“ vrijednosti. Roditelji su sukladno tome kao prvi i najvažniji odgojitelji svoje djece pozvani unutar obiteljskog konteksta prenositi različite moralne, odgojne i obiteljske vrijednosti, kao i norme prihvatljivog društvenog ponašanja, dok se od nastavnika, učitelja i pedagoga očekuje da kroz ostvarivanje nastavnog kurikulumata aktualiziraju odgoj za vrijednosti u školama.

Na kraju rada, potrebno je još osvrnuti se i na neke uočene prepreke, kao i moguća poboljšanja samog istraživanja. U prvome, to se odnosi na relativno maleni uzorak djece i njihovih roditelja, odnosno obitelji. Stoga se preporučuje slična istraživanja provesti na većem uzorku kako bi rezultati istraživanja bili što reprezentativniji. Također, problem je predstavljala i neusklađenost u broju ispitanika prema spolu zbog čega je izostavljena analiza povezanosti vrijednosnih orijentacija prema odnosima dijada unutar obitelji. Kao neke od dodatnih preporuka za buduća istraživanja koja se bave proučavanjem vrijednosti u obiteljskom kontekstu, preporuča se istražiti kako djeca percipiraju vrijednosti svojih roditelja te postoji li ovisno o tome, povezanost njihovih vrijednosnih orijentacija i vrijednosnih prioriteta.

Literatura

1. Barni, D. et al. (2014). Parent–Child Value Similarity Across and Within Cultures. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 45(6): 853-867.
2. Barni, D. i Knafo-Noam, A. (2012). Value Systems of Fathers, Mothers and Adolescents: Do Parents and their Children Construe Basic Values in the Same Way? *Survey Research Methods*, 6(1): 3-11.
3. Bojović, Ž., Vasiljević, D. i Sudžilovski, D. (2015). Vrijednosti i vrijednosne orijentacije studenata, budućih učitelja i odgojitelja. *Croatian Journal of Education*, 17(4): 11-35.
4. Buljubašić Kuzmanović, V. i Simel, S. (2010). Odnos univerzalnih i ponašajnih vrijednosti mladih. *Školski vjesnik*, 59(3): 373-386.
5. Demir, K., i Kok, A. (2012). Students' Families and Family Values. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 47, 501–506.
6. Dević, I., Majetić, F. i Krnić, R. (2016). Vrijednosne preferencije hrvatskih građana kao odrednice materijalizma. *Društvena istraživanja*, 24(4): 555-576.

7. Ferić, I. (2008). Sustav vrijednosti kao odrednica dominantnih političkih preferencija. *Društvena istraživanja*, 17(4/5): 96-107.
8. Ferić, I. (2009). *Vrijednosti i vrijednosni sustavi*. Zagreb: Alinea.
9. Ferić, I. i Kamenov, Ž. (2007). Vrijednosti kao prediktori stavova i ponašanja. *Društvena istraživanja*, 16(1/2): 51-71.
10. Franc, R. Šakić, V. i Ivičić, I. (2002). Vrednote i vrijednosne orijentacije adolescenata: hijerarhija i povezanost sa stavovima i ponašanjima, *Društvena istraživanja* 11(2/3): 215-238.
11. Goodnow, J. J. (1992). Parents' ideas, children's ideas: the bases of congruence and divergence. U: I. E. Sigel, A. V. McGillicuddy-DeLisi, i J. J. Goodnow (ur). *Parental beliefs systems: The psychological consequences for children*. Hillsdale, New Jersey: Erlbaum.
12. Grusec, J. E. i Goodnow, J. J. (1994). Impact of parental discipline methods on the child's internalization of values: A reconceptualization of current points of view. *Developmental Psychology*, 30: 4-19.
13. Hobljaj, A. (2007). Odgoj i obrazovanje za vrijednosti u kontekstu vrijednosno usmjerenog društva. *Dijete i društvo*, 9(2): 311-332.
14. Hoge, D. R, Petrilo, G. H. i Smith, E. I. (1982). Transmision of religious and social values from parents to teenager children. *Journal of Marriage and the Family*, 44: 569-580.
15. Hrnjak, M. (2008). *Usporedba hijerarhija vrijednosti i strukture vrijednosnog sustava srednjoškolaca iz Zagreba i Skopja*. Diplomski rad. Dostupno na: darhiv.ffzg.unizg.hr/608/1/MarijanaHrnjak.pdf, pristupljeno 20. veljače, 2017.
16. Ilišin, V. (2011). Vrijednosti mladih u Hrvatskoj. *Politička misao*, 48(3): 82-122.
17. Ilišin, V. i Gvozdanović, A. (2016). Struktura i dinamika vrijednosti mladih u Hrvatskoj. U: Sekulić, D. (ur). *Vrijednosti u hrvatskom društvu*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo.
18. Ilišin, V., Radin, F. i Županov, J. (1986) (ur.), *Kultura radničke omladine: prilog istraživanju položaja vrijednosti i aktivnosti mladih radnika u SR Hrvatskoj*. Zagreb: Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske.
19. Janković, J., Berc, G. i Blažeka, S. (2004). Neke opće i obiteljske vrednote u selu i gradu. *Sociologija sela*, 42(1/2): 91-111.
20. Jukić, R. (2013). Moralne vrijednosti kao osnova odgoja. *Nova prisutnost*, 11(3): 241-263.
21. Knafo, A. i Schwartz, R. H. (2001). Value Socialization in Families of Israeli-born and Soviet-born Adolescents in Israel. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(2): 213-228.
22. Lebedina Manzoni, M. (2007). Vrijednosti za odgoj i samoodgoj. *Dijete i društvo*, 9(2): 367-381.
23. Miliša, Z., Dević, J. i Perić, I. (2015). Kriza vrijednosti kao kriza odgoja. *Mostariensia: časopis za humanističke znanosti*, 19(2): 7-20.
24. Moskvicheva, N. et al. (2016). Relationship between adolescents' and parents' life values and attitudes toward future profession. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 217: 160-168.
25. Mrnjajus, K. (2008). *Pedagoška promišljanja o vrijednostima*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
26. Radin, F. (1988). Hijerarhije i strukture društvenih vrijednosti. U: Fanuko, N. et al. (ur.), *Fragmenti omladine*. Zagreb: Radna zajednica RK SSOH i Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
27. Reić Ercegović, I. i Koludrovac, M. (2010). Međugeneracijski prijenos vrijednosnih prioriteta između majki i kćeri. *Školski vjesnik*, 59(1): 89-98.
28. Schwartz, S. H. (1992). Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. *Advances in Experimental Social Psychology*, 25: 1-65.
29. Schwartz, S. H. i Bardi, D. (2001). Value Hierarchies across Cultures: Taking a Similarities Perspective. *The Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(3): 268-290.
30. Tamm, A. i Tulviste, T. (2014). Brief report: Value priorities of early adolescents. *Journal of Adolescence*, 37(5): 525-529. Dostupno na: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/24931555>, pristupljeno 25. rujna, 2017.

31. Thi Khanh Ha, T., Van Luot, N. i Różycka-Tran, J. (2015). Similarities and differences in values between Vietnamese parents and adolescents. *Health psychology report*, 3(4): Dostupno na: http://www.academia.edu/22271796/Similarities_and_differences_in_value_between_Vietnamese_parents_and_adolescents_Health_psychology_report_2015. University_of_Gdansk_Poland_Volume_3_4_281-291. ISSN_2353-4184, pristupljeno 20. veljače, 2017.
32. Visković, I. (2013). Međugeneracijski prijenos vrijednosti s roditelja na djecu adolescente u općini Tučepi. *Školski vjesnik*, 62(2/3): 253-268.
33. Vlah, N., Lončarić, D. i Tatlović Vorkapić, S. (2009). Struktura vrijednosnih orijentacija i hijerarhija vrednota učenika strukovnih škola. *Društvena istraživanja*, 20(2): 479-493.
34. Vujčić, V. (1987). *Sistem vrijednosti i odgoja*. Zagreb: Školske novine.

INTERGENERATIONAL VALUE ORIENTATIONS AND VALUE PRIORITIES

Summary

Values have a recognizable role in the everyday life of every individual and society and questions such as: For which values should children be raised? What are the value orientations and the youth's value priorities? Are there differences in value orientations and value priorities for young and older generations? are always up to date. In this paper we present the results of the research with the aim to examine the value orientations and value priorities of children and their parents in order to point to the (non)existence of intergenerational value transmission in the family. Research results showed that children and their parents show similarities in their value priorities, indicating the existence of intergenerational value transmission. Relying on Schwartz's theory of universal content and structure of values, both examinees assessed the values that belong to the motivational types of values of universalism, self-direction, and benevolence, while the least appreciated values belonging to the types of power and tradition. By examining the relationship between value orientations of children and their parents according to ten motivational types of values, it has been established that there is a connection between motivational types of power, tradition, conformity and security. On the other hand, the differences noted are in favor of the fact that children are more similar in their value orientations to their mothers, than their fathers.

Key words: young people, values, value priorities, value orientations, intergenerational value transmission

RAZVOJ LIČNIH I PORODIČNIH VRIJEDNOSTI I UTICAJ NA DEMOKRATIZACIJU DRUŠTVA

Dr Dragan Bašić⁵¹
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Banjoj Luci

Mr Slavica Bašić⁵²
OO Crvenog krsta Laktaši

Apstrakt: Porodica je ključni segment svakog društva i svojim kvalitetom opredjeljuje u velikoj mjeri i kvalitet društvene zajednice po svim njegovim aspektima i u cjelini. Svojim sinergijskim efektom, kvalitetna porodica obogaćuje društvo kako sa humanističkog, ekonomskog, ali i političkog aspekta. Danas, u osnovi savremenog društva je težnja ka demokratizaciji u čijom diskusu je čovjek i njegova prava implementirana kroz entitet porodice i njena demokratska prava kroz entitet šire zajednice. U ovoj prirodno definisanoj uzročno-posljedičnoj vezi porodice i društva postavlja se problemsko pitanje u kojoj mjeri viši nivo kvaliteta ličnih i porodičnih vrijednosti može doprinijeti većoj demokratizaciji društva u cjelini. U radu se postavlja glavna hipoteza da „podizanje ličnih i porodičnih vrijednosti u lokalnoj zajednici značajno može uticati na nivo demokratizacije u društvu“. Dostizanje višeg stepena demokratizacije društva uslovljen je, između ostalog, i njegovim ekonomskim, političkim i društvenim razvojem što eksplicitno utiče i na razvoj porodice u društvu po svim aspektima njene vrijednosti. Ovaj neraskidivi spoj razvoja porodice kroz razvoj društva i obrnuto, ključni je intermedijar dostizanja nivoa demokratizacije na viši, kvalitetniji nivo.

Ključne riječi: Porodica, porodične vrijednosti, demokratizacija društva, demokratska politička kultura, tranzicija.

Uvodna razmatranja i problem istraživanja

Porodica predstavlja ključnu komponentu svake društvene zajednice i značajan je činilac njenog rasta i razvoja. Jedan od ključnih ciljeva tranzicije zemalja u razvoju jeste demokratizacija društva koja svoj pravi smisao ne može imati ukoliko je ne prati osavremenjavanje i razvoj porodice i njenih vrijednosti kao ključne komponente savremenog društva.

U radu se postavlja logično problemsko pitanje da li i u kojoj mjeri porast u kvalitetu porodičnih vrijednosti doprinosi većoj demokratizaciji društva u cjelini. Stoga se postavlja sljedeći hipotetički okvir da „podizanje ličnih i porodičnih vrijednosti u lokalnoj zajednici značajno može uticati na viši nivo demokratizacije u društvu“.

⁵¹ basicdragan@gmail.com

⁵² slavica.basic@yahoo.com

Brojna istraživanja tretiraju problematiku savremene porodice sa aspekta njenog značaja i uticaja na razvoj društva u cjelini.

J. Vukoje obilježja savremene porodice sa društvenog aspekta sagledava na sljedeći način (Vukoje, 2012). Sa ekonomskog stanovišta savremena porodica predstavlja porodičnu grupu koja ne posjeduje vlastita sredstva za proizvodnju nego radi tuđim sredstvima i za drugog (radničko-službenička porodica). Posmatrano sa istorijsko-sociološkog stanovišta prema Vukoju, porodicu čini jedna etapa sa svojim razvojnim putem. Pravno posmatranje savremeno porodice zasnovano je na karakteristikama kao što su pravna jednakost supružnika i pravna zaštita porodice kao cjeline i zaštiti njenih članova. Sociološko-političko stanovište posmatra savremenu porodicu kao visoko zaštićenu porodicu i to sa aspekta socijalnog i zdravstvenog osiguranja i socijalne zaštite u svim segmentima.

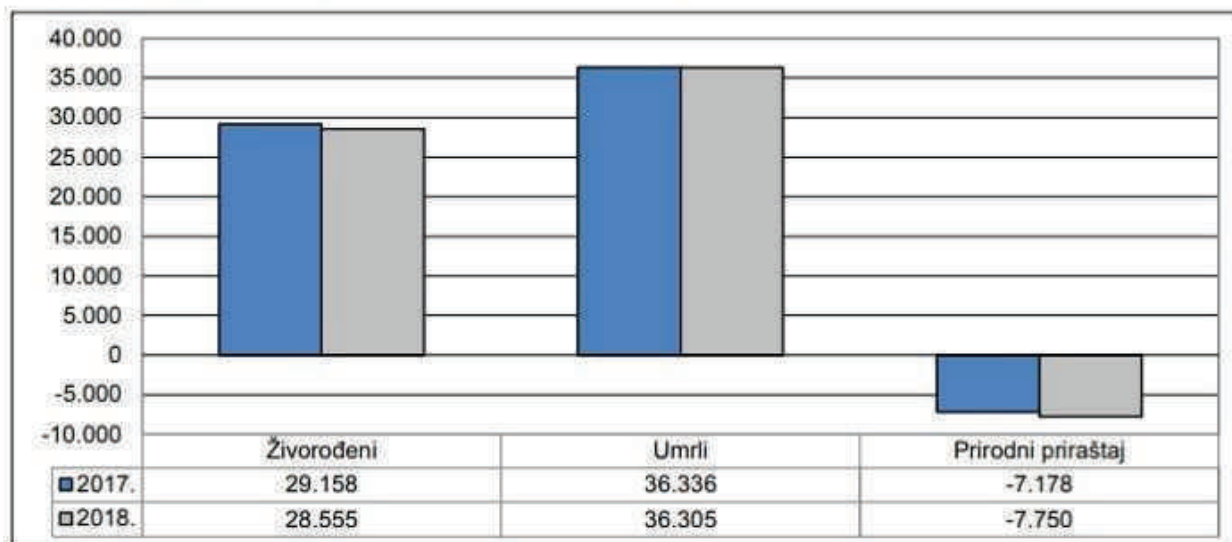
Prema V. Cvetković i M. Filipović porodica predstavlja ambijent u kojem većina ljudi provodi značajan dio prvih godina svog života – vrijeme kada čovek odrasta, psihološki se razvija i usvaja raznovrsne vrijednosti, načine i oblike ponašanja. (Cvetković i Filipović, 2017)

A. Bulatović analizira savremene porodice u našem vremenu i zaključuje da je u uslovima „čudne disharmonije u odnosima individue sa širom zajednicom i društvom“ gdje vlada osećanje izgubljenosti, usamljenosti i konfuznosti ličnog identiteta, radi ponovnog uspostavljanja osećanja sigurnosti i pripadnosti, dostojanstva i vrijednosti, svaka osoba upućena nazad na svoju porodicu. (Bulatović, 2012).

Negativni trend razvoja savremenog društva je proces raslojavanja porodice i pad u demografskoj strukturi stanovništva. Pored trenda otuđenosti, smanjuje se brojnost članova porodica što može značajno uticati na razvoj društva u cjelini.

Slika 1. Prirodno kretanje stanovništva u Bosni i Hercegovini u 2017. i 2018. godini

Grafikon: prirodno kretanje stanovništva Bosne i Hercegovine u 2017. i 2018. godini
Graph: natural population change of Bosnia and Herzegovina in 2017 and 2018

Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. Dostupno na http://www.bhas.ba/saopstenja/2018/DEM_01_2018_Q3_0_BS.pdf

Prema podacima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine za 2018. godinu u Bosni i Hercegovini je drastično povećan broj razvoda i evidentan je pad broja živorođenih beba, što je rezultiralo negativnim prirodnim priraštajem za 7.750.

I bosanskohercegovačka porodica je u svom razvoju nesumnjivo u procesu tranzicije od tradicionalne do savremene. Rodna emancipacija i težnja za ravnopravnošću i autoritetom bosanskohercegovačke žene produbljuje njenu primarnu funkciju supruge, majke i domaćice, te svojim zaposlenjem izvan porodice postaje njenim hraniteljem zajedno sa svojim supružnikom. „Žena je postala značajna nositeljica ekonomske stabilnosti u porodici, što zahtjeva preraspodjelu odgovornosti i obaveza.“ (Latić, 2018). A. Latić u svom radu takođe zaključuje da je u okolnostima slabljenja patrijarhalne strukture porodice došlo do „promjene načina funkcioniranja porodičnih sistema, smanjenja porodične kohezije i povećanja stepena individualizacije članova, te promjene načina obavljanja roditeljskih uloga“.

Demokratizacija društva i rast porodičnih vrijednosti

U svojoj knjizi „Demokratija“ R. Radonjić naglašava najstarije, najčešće i najjednostavnije određenje pojma demokratije kroz Linkolново stanovište da je to “government of the people, by the people, for the people” (vladavina naroda, od naroda, za narod). (Radonjić, 2015: 17)

Među najznačajnijim pretpostavkama za razvoj demokratije, odnosno demokratizaciju društva koje Radonjić akcentira kao što su pluralizam svojine, stvaranje građanskog (civilnog) društva, pravna regulisanost i institucionalna zaštićenost ljudskih prava i sloboda, odgovarajući nivo ekonomske razvijenosti, internacionalizacija politike i međunarodni ambijent, nalaze se i pretpostavke koje u svojoj osnovi imaju konceptualno promišljanje porodice i njenih vrijednosti kao što su kulturno-duhovna i etička svojstva građana i optimizam, hrabrost i vjera u sebe i druge.

“Osnovna odlika demokratije je da narod, odnosno građani učestvuju u političkom odlučivanju i daju legitimitet vlasti koja je odgovorna pred svojim biračima.” (Krivokapić, 2016).

Kulturno-duhovni i etički razvoj pojedinca kroz porodični i opšte društveni ambijent jedino je i moguće kroz slobodu pojedinca, koja je u osnovi demokratizacije društva. Očuvanje kulturnih, duhovnih i etičkih vrijednosti porodica eksplicitno doprinosi većem stepenu demokratizacije društva. D. M. Đorđić naglašava da se “kulturna raznolikost može štititi i promovisati samo ukoliko su zagarantovani ljudska prava i osnovne slobode kao što su sloboda izražavanja, informisanja i razmjene informacija, kao i mogućnost pojedinaca/ki da biraju kulturni izraz.” (Đorđić, 2019) Znači, preduslov slobodnog očuvanja i razvoja kulturne raznolikosti pojedinca je demokratizacija društva.

Drugo, *lični i porodični mir pojedinca, sloboda ličnosti kroz hrabrost, vjeru u sebe i druge*, vraća povjerenje i optimizam u ljude od porodičnog jezgra, preko lokalnih zajednica do širih društvenih struktura. Dakle, eliminacija otuđenja pojedinaca kroz promociju ličnih i porodičnih sloboda nesumnjivo diže demokratizaciju društva na jedan viši nivo. Razotuđenje pojedinaca od vlasti omogućava oslobađanje njihovih humanih i racionalnih kvaliteta i vrijednosti što je u funkciji održivog razvoja i dalje demokratizacije društva.

Naravno, ne treba zanemariti vrlo bitan aspekt u demokratizaciji društva, a to je odgovarajući nivo ekonomske razvijenosti društva u čijoj osnovi je svakako *ekonomsko osnaživanje pojedinca, odnosno egzistencijalno osnaživanje porodica*. Lokalne zajednice mogu kroz ekonomsko osnaživanje porodica, a kroz svoje razvojne programe podrške (npr. obezbjeđivanje plastenika, repromaterijala za poljoprivredu proizvodnju i pčelarstvo, nabavka poljoprivredne mehanizacije i opreme, stručna i tehnička pomoć, odgovarajuća obuka i mentorstvo) značajno smanjiti otuđenost svih nivoa vlasti od građanina, pojedinca i porodice kao ključne ćelije jednog društva. Time se značajno doprinosi razvoju i daljoj demokratizaciji društva.

Prema podacima CARE International Balkans “više od 150 nezaposlenih žena je kroz projekat „Ekonomsko osnaživanje žena u Bosni i Hercegovini 2014-2017“ steklo znanja, vještine i inicijalna sredstva da osiguraju svoju ekonomsku stabilnost. Danas su one uspješne poduzetnice i najčešće jedine hraniteljice porodica”.⁵³ Prema definisanom Strateškom okviru za Bosnu i Hercegovinu Direkcije za ekonomsko planiranje pri Savjetu ministara Bosne i Hercegovine, a koji je strukturiran po ugledu na Strategiju Evropske Unije 2020, te Strategiju Jugoistočna Evropa 2020, predviđeno je sljedeće⁵⁴:

“Integrirani rast kroz promociju regionalne trgovine i uzajamnog investiranja te razvoja nediskriminatornih i transparentnih trgovinskih politika;

Pametni rast predstavlja inovacije, digitalizaciju i mobilnost mladih ljudi, kao i opredjeljenje da budemo konkurentni na osnovu kvaliteta, a ne na osnovu cijene radne snage;

Održivi rast se fokusira na balansirani regionalni razvoj i poboljšanu efikasnost i održivost upravljanja prirodnim resursima, kao podršku za povećanu samoodrživost ekonomije i društva i stvaranje poboljšanih uslova za lokalni razvoj i zapošljavanje;

Inkluzivni rast je u funkciji povećanja zaposlenosti, razvoja vještina, inkluzivnog učešća na tržištu radne snage, inkluzivnog i kvalitetnog zdravstva i smanjenja siromaštva;

Upravljanje u funkciji rasta podrazumjeva povećanje kapaciteta administracije za primjenu principa dobrog upravljanja na svim nivoima vlasti, jačanje vladavine prava i suzbijanje korupcije u cijlu stvaranja poslovnog ambijenta i pružanja javnih usluga neophodnih za ekonomski i društveni razvoj.”

Posebno je bitno akcentirati orijentisanost Bosne i Hercegovine na put demokratskog razvoja društva, između ostalog na inkluzivni rast sa ciljem povećanja mogućnosti za zapošljavanje svih društvenih grupa, povećanje inkluzivnosti u obrazovanju posebno kroz cjeloživotno učenje, razvoj vještina i građansku kulturu, smanjenje siromaštva i socijalne isključenosti, te unapređenje zdravstvene zaštite. Evidentno je da je akcenat u društvenom rastu Bosne i Hercegovine stavljen na podizanje lične i porodične vrijednosti građana na jedan viši nivo. Lociran je značaj porodičnih vrijednosti i orijentisanost na podizanje kvaliteta bosanskohercegovačke porodice kroz njeno ekonomsko osnaživanje, kvalitetno obrazovanje, te socijalno i zdravstveno osiguranje.

Politička kultura pojedinaca u jednom društvu može se smatrati dijelom individualnih i porodičnih vrijednosti koji utiču na demokratizaciju jednog društva. Nerazvijenost političke kulture pojedinaca, individualno i u porodici, povećava mogućnost manipulacija, narušava vladavinu prava i demokratizaciju društva, čini društvo manje uređenim. Razvojem političke kulture kod članova društva razvija se svijest o ulozi pojedinca u funkcionisanju sistema, te svijest o ulozi i odgovornosti države u obezbjeđenju uslova neophodnih za život pojedinca i funkcionisanje porodica. Razvijenost političke kulture se mjeri, između ostalog, i sposobnošću članova društva da prepoznaju i demokratski odgovore na neodgovornost nosilaca javnih funkcija i netransparentnost donošenja odluka koje su u interesu svih članova društva.

Prema Čupiću “politička kultura je, kao dio opšte kulture, unošenje reda u politički život, odnosno u javno polje. Političku kulturu čine vrijednosti, uvjerenja, ubjeđenja, stavovi, simboli, stilovi i obrasci političkog djelovanja i ponašanja pojedinca i društva. Ona presudno utiče na izbor ciljeva i pravaca po kojima se pojedinci, društvo i država kreću i razvijaju. Od nivoa razvijenosti političke kulture zavisi uređenost političkog poretka“ (Čupić, 2009: 339). Ukoliko je politička kultura demokratska, odnosno „razvijena“ ona predstavlja povoljan okvir i preduslov za manje-više stabilno funkcionisanje savremene, višestranačke kompetitivne demokratije. Ukoliko, međutim, postojeća politička kultura sadrži u znatnoj mjeri elemente

⁵³ CARE International Balkans. Dostupno na <http://care-balkan.org/dok/1509359949.pdf>

⁵⁴ Direkcija za ekonomsko planiranje. *Strateški okvir za Bosnu i Hercegovinu*. Dostupno na <http://www.dep.gov.ba/naslovna/DEP%20Strateski%20okvir%20za%20BiH.pdf>

tradicionalizma, autoritarizma, nacionalizma, populizma ili dogmatizma i sl., bilo kakav pokušaj izgradnje demokratskog sistema, završiće sigurnim neuspjehom (Stevanović, 2004: 295).

Razvijenost političke kulture je problem sa kojim se najčešće suočavaju zemlje u procesu transformacije. Prema najnovijem indeksu demokratije za 2019. godinu (koji se računa od 2006. godine) koji je objavio je britanski list "Economist", demokratija u Bosni i Hercegovini se, između 167 analiziranih država, nalazi na 102. mjestu u svijetu. Bosna i Hercegovina se nalazi u kategoriji hibridnih režima⁵⁵, a sa njom su na toj listi Sjeverna Makedonija na 77. mjestu, Albanija na 79. mjestu, te Crna Gora na 84. mjestu.⁵⁶

Primjenjena metoda istraživanja

Empirijsku osnovu istraživanja čine podaci dobiveni pomoću polustrukturiranog otvorenog intervjua i analizom pregleda dosadašnjih istraživanja na temu uticaja individualnih vrijednosti kroz porodicu na demokratizaciju društva. U istraživanju se polazi od uopštenih pretpostavki formulisanih na osnovu rezultata ranijih istraživanja i teorijskih razmatranja, a rezultati istraživanja se upotpunjuju empirijskim istraživanjem ocjene nivoa političke kulture građana u Bosni i Hercegovini sa ciljem ocjene uticaja na nivo demokratizacije društva.

Empirijskim istraživanjem obuhvaćen je uzorak od ukupno 416 ispitanika, 261 iz državne uprave i 155 iz javnog sektora Bosne i Hercegovine.

Izlaganje postignutih rezultata

Provedenim istraživanjem je analiziran nivo političke kulture i parlamentarne demokratije i demokratskog upravljanja u Bosni i Hercegovini na nivou državne uprave i javnog sektora.

Analizirana je ocjena državne uprave u Bosni i Hercegovini sa aspekta višepartijske parlamentarne demokratije i demokratskog upravljanja. Od ukupnog broja ispitanih 16% se složilo da državna uprava u Bosni i Hercegovini uglavnom nije zasnovana na višepartijskoj parlamentarnoj demokratiji i demokratskom upravljanju, 16% da je u potpunosti zasnovana, a 23% ispitanih je odgovorilo da niti je zasnovana niti nije zasnovana na parlamentarnoj demokratiji i demokratskom upravljanju. 38% ispitanih je izjavilo da je državna uprava u Bosni i Hercegovini uglavnom zasnovana na višepartijskoj parlamentarnoj demokratiji i demokratskom upravljanju.

Mišljenje ispitanika u pogledu zastupljenosti demokratske političke kulture sa aspekta državne uprave u Bosni i Hercegovini su takođe podijeljena. 27% ispitanih smatra da je demokratska politička kultura uglavnom nezastupljena u političkom ambijentu Bosne i Hercegovine, 33% da niti je zastupljena, niti nije, a 23% ispitanih je saglasno da je demokratska politička kultura pretežno zastupljena.

Kada je u pitanju javni sektor u Bosni i Hercegovini i zastupljenost višepartijske parlamentarne demokratije i demokratskog upravljanja ispitanici su uglavnom odgovorili na sljedeći način. 28% ispitanih se složilo da u javnom sektoru u Bosni i Hercegovini višepartijska parlamentarna demokratija i demokratsko upravljanje uglavnom nisu zastupljeni, 11% ispitanih da su u potpunosti zastupljeni, a 20%

⁵⁵ Za izračunavanje indeksa demokratije uzima se pet ključnih pokazatelja koji ukazuju na stanje demokratija u državama: izborni proces, transparentnost vlasti, učešće u političkom životu, politička kultura, kultura i nivo građanskih sloboda. Države se dijele u četiri kategorije, prema tipu režima: potpuna demokratija, nepotpuna demokratija, hibridni režim i autoritarni režim.

⁵⁶ Economist. *Po indeksu demokratija BiH na 102. mjestu među 167 zemalja*. Dostupno na <https://vijesti.ba/clanak/476613/po-indeksu-demokratija-bih-na-102-mjestu-medju-167-zemalja>

ispitanih je odgovorilo da niti su zastupljeni niti nisu. 32% ispitanih je izjavilo da je javni sektor u Bosni i Hercegovini uglavnom zasnovan na višepartijskoj parlamentarnoj demokratiji i demokratskom upravljanju.

Mišljenje ispitanika u pogledu zastupljenosti demokratske političke kulture u javnom sektoru u Bosni i Hercegovini je kako slijedi. 30% ispitanih smatra da je uglavnom nezastupljena, 25% da niti je zastupljena, niti nije, a 23% ispitanih je saglasno da je demokratska politička kultura pretežno zastupljena u javnom sektoru u Bosni i Hercegovini.

Diskusija

Istraživanje je pokazalo da su zastupljenost demokratske političke kulture i poštivanje principa civilnog društva u Bosni i Hercegovini nedovoljni. Ocjena višepartijske parlamentarne demokratije i demokratskog upravljanja u državnoj upravi i javnom sektoru u Bosni i Hercegovini je pretežno zadovoljavajuća.

Stav ispitanika u pogledu zastupljenosti demokratske političke kulture u državnoj upravi i javnom sektoru u Bosni i Hercegovini je uglavnom neujednačen, što se može objasniti njihovom nedovoljnom upućenošću o demokratskoj političkoj kulturi, a samim tim i nedovoljnom zastupljenošću u javnoj upravi.

Rezultati istraživanja upućuju na zaključak da u Bosni i Hercegovini demokratska politička kultura i kao sastavni dio individualnih vrijednosti nije dovoljno razvijena na način da može doprinijeti daljoj demokratizaciji društva. Ovakav stepen razvijenosti individualnih sloboda i demokratske političke kulture građana i njihovih porodica minimizira uticaj njihovih ekonomskih, socijalnih, društvenih i drugih interesa na kvalitet donesenih odluka, povećava mogućnost manipulacija i narušava vladavinu prava.

Opredjeljenje za demokratsko upravno područje upravo znači opredjeljenje za vladavinu prava, koncept civilnog društva, participaciju građana i razvijanje demokratske političke kulture, odnosno za demokratsku konsolidaciju ka modernom demokratskom društvu.

Zaključna razmatranja

Demokratizacija društva se temelji na pluralizmu vlasništva, građanskom (civilnom) društvu, pravnoj regulisanosti i institucionalnoj zaštićenosti ljudskih prava i sloboda, na adekvatnom nivou ekonomske razvijenosti, internacionalizaciji politike i međunarodnog ambijenta, te društvenom, kulturno-duhovnom i etičkom razvoju pojedinca individualno i kroz različite oblike zajednice.

Uvažavajući mišljenje da se demokratija može shvatiti “najprije kao vladavina naroda, zatim kao sistem u kojem vlast ostvaruju svi građani preko svojih slobodno izabranih predstavnika, kao sistem u kojem vlada većina uz poštovanje individualnih prava i prava manjina, sistem u kojem je zaštita ljudskih sloboda institucionalizovana, u kojem se štite osnovna ljudska prava, sprovode redovni slobodni i fer izbori, postoji vladavina prava koja svim građanima pruža jednaku pravnu zaštitu, u kojem je vlast decentralizovana na regionalni i lokalni nivo, u kojem građani imaju odgovornost da učestvuju u političkom sistemu, koji je posvećen vrijednostima tolerancije, saradnje i kompromisa”(Krivokapić, 2016), nesumnjivo se može zaključiti da je u osnovi demokratizacije društva prvenstveno razvoj pojedinca i njegovih vrijednosti. Svaka pojedinac razvoj svojih ličnih vrijednosti temelji prvobitno na stepenu razvoja porodičnih vrijednosti kao elementarnom obliku društvene zajednice.

Međutim, demokratsko oslikavanje društva se prevashodno temelji na implementaciji i zaštiti ljudskih prava i sloboda, te na stepenu participacije i odgovornosti pojedinca u procesu donošenja odluka. Step

razvijenosti, između ostalog, i demokratske političke kulture kao elementa lične i porodične vrijednosti uveliko opredjeljuje stepen demokratizacije jednog društva.

Empirijskim istraživanjem je pokazano da Bosna i Hercegovina još uvijek ima nedovoljnu zastupljenost demokratske političke kulture i nedovoljan nivo poštivanja principa civilnog društva. Postoji orjentisanost Bosne i Hercegovine na put demokratskog razvoja društva kroz inkluzivni rast sa ciljem povećanja mogućnosti za zapošljavanje svih društvenih grupa, povećanje inkluzivnosti u obrazovanju posebno kroz cjeloživotno učenje, razvoj vještina i građansku kulturu, smanjenje siromaštva i socijalne isključenosti, te unapređenje zdravstvene zaštite.

Evidentno je da je akcenat u društvenom rastu Bosne i Hercegovine stavljen na podizanje individualne vrijednosti građana i njihovih porodica, te orjentisanost na podizanje kvaliteta bosanskohercegovačke porodice kroz njeno ekonomsko osnaživanje, kvalitetno obrazovanje, te socijalno i zdravstveno osiguranje. Podizanje ličnih i porodičnih vrijednosti u društvenoj zajednici na viši nivo može značajno uticati na njegovu uspješnu konsolidaciju ka modernom demokratskom društvu.

Korišćena literatura:

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. Dostupno na

http://www.bhas.ba/saopstenja/2018/DEM_01_2018_Q3_0_BS.pdf

Bulatović, A. V. (2012). Problemi savremene porodice. *Sinteze*. br. 1, str. 65-74.

Cvetković, V. M., Filipović, M. (2017). Ispitivanje uloge porodice u edukaciji dece o prirodnim katastrofama. *Žurnal za kriminalistiku i pravo*. str. 71-85.

CARE International Balkans. Dostupno na <http://care-balkan.org/dok/1509359949.pdf>

Čupić, Čedomir (2009). Politička kultura i mediji. *Godišnjak 2009*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, str. 339-351.

Direkcija za ekonomsko planiranje. *Strateški okvir za Bosnu i Hercegovinu*. Dostupno na <http://www.dep.gov.ba/naslovna/DEP%20Strateski%20okvir%20za%20BiH.pdf>

Đorđić, D. M. (2019). Kulturna različitost kao deo održivog razvoja i kulturno responzivno poučavanje. *Inovacije u nastavi*, XXXII, 2019/3, str. 117-129.

Economist. *Po indeksu demokratija BiH na 102. mjestu među 167 zemalja*. Dostupno na <https://vijesti.ba/clanak/476613/po-indeksu-demokratija-bih-na-102-mjestu-medju-167-zemalja>

Krivokapić, N. (2016). Demokratija – definisanje i karakteristike. *Sociološka luča*, X/2. str. 30-44.

Latić, A. (2018). Funkcionalna porodica – kvalitetno roditeljstvo. *KJU Porodično savjetovalište*. Dostupno na http://porodicno.ba/wp-content/uploads/2018/08/Funkcionalna-porodica-kvalitetno-roditeljstvo_P-Savjetovaliste.pdf

Radonjić, R. (2015). *Demokratija*. Centar za građansko obrazovanje.

Stevanović, B. (2004). *Demokratska politička kultura kao političko-kulturni izazov balkanskih naroda*. Filozofski fakultet Niš. Autorski prilozi istraživača

Vukoje, J. (2012). Osnovne funkcije savremene porodice. *SVAROG*. br. 4, maj 2012. str. 137-144.

**DEVELOPMENT OF PERSONAL AND FAMILY VALUES AND IMPACT ON
DEMOCRATIZATION OF SOCIETY**

Dragan Bašić, PhD
Faculty of Political Science
University of Banja Luka

Slavica Bašić, MSc
OO Red Cross
Laktaši

Abstract: *The family is a key segment of every society and, by virtue of its quality, largely determines the quality of the social community in all its aspects and as a whole. With its synergistic effect, a quality family enriches society from a humanistic, economic as well as political point of view. Today, at the heart of modern society is the pursuit of democratization, in whose discourse man and his rights have been implemented through the entity of the family and its democratic rights through the entity of the wider community. This naturally defined cause-and-effect relationship between family and society raises the problematic question of the extent to which a higher level of quality of personal and family values can contribute to a greater democratization of society as a whole. The paper posits the main hypothesis that „raising personal and family values in the local community can significantly influence the level of democratization in society“. Achieving a higher degree of democratization of society is conditioned, among other things, by its economic, political and social development, which explicitly affects the development of the family in society in all aspects of its value. This unbreakable blend of family development through social development and vice versa is a key intermediate to achieving a higher, higher-quality level of democratization.*

Keywords: *Family, family values, democratization of society, democratic political culture, transition.*

PREVENTION OF VIOLENCE AGAINST CHILDREN

Sunchica Dimitrijoska

*Ss. „Cyril and Methodius” University
Skopje, Faculty of Philosophy, Institute of social work and social policy*

Abstract: *As stipulated in Article 19, paragraph 1 The UN Convention on the Rights of the Child, „violence“ may be „all forms of physical or mental violence, injury or abuse, neglect or negligent treatment, maltreatment or exploitation, including sexual abuse“. Violence does not recognize any cultural or social differences and is not necessarily always reflected in the same form. No matter in what conditions or forms it occurs, violence leaves behind long-term, devastating, and indelible consequences. In developed countries, the problem of violence is considered a national problem and there are programs that coordinate different sectors of the society (education, health, justice, social work and others) that carry out various synchronized activities and take various measures to restrain and prevent violence against children.*

In the literature you can find suggestions for programs designed to prevent or reduce violence against children, but also treatment of emotional and behavioral problems in children and adolescents.

Prevention should contribute for raising public awareness on the situation of violence against children, familiarizing the citizens with the rights of children and a healthy family, successful parenting, protection of children from addictions, perceiving and overcoming problems related to education and upbringing of children.

The analysis of the data collected by associations of citizens indicates that we can draw a conclusion that there is a harmonization of the national legal framework with international documents and standards on children's rights and their protection, and above all, with the Convention on the Rights of the Child.⁵⁷

There is a lack of coordination in the planning and implementation of preventive activities, both in terms of time distribution and in terms of geographical coverage. There is a big difference in the intensity of the implementation of campaigns in different municipalities. Most campaigns are conducted in larger municipalities but not in continuous manner.

Keywords: *violence, children, prevention, associations of citizens*

suncica.dimitrijoska@fzf.ukim.edu.mk

The UN Convention on the Rights of the Child 20 November 1989

Prevention of violence against children is aimed at reducing or eliminating various risky situations, such as unfavorable and long-term economic, psycho-social and other circumstances that adversely affect or can adversely affect the healthy growth of children and youth (NASW, 2002). The purpose of prevention is to prevent violence, ie. by implementing primary prevention or by limiting the spread or development of already present violence by implementing secondary prevention or within the framework of tertiary prevention to help solve the problems of violence and the development of healthy forces and children's skills for their return to the community.

Prevention of juvenile delinquency, and in that manner prevention of child violence and protection of child victims against violence, was first introduced in the national positive legislature with the **Law on Juvenile Justice** (Official Gazette of RM No. 148/2013).⁵⁸ The aim of prevention is to contribute towards raised public awareness on the issue of child violence, to acquaint the public with child rights and values such as healthy family relations, successful parenting, protection of children against substance abuse and addictions, identifying and overcoming problems related to education and child development.

The existing legal framework offers comprehensive prevention of violence against children and is in line with international documents pertaining to child rights and their protection.

Civil society organizations find that the existing legal framework offers opportunities for comprehensive prevention of violence against children, accordingly the national legislature. More specifically, it encompasses the following laws: the Law on Child Protection, the Law on Prevention and Protection against Domestic Violence, the Law on Social Welfare, the Law on Primary Education, the Law on Secondary Education, the Law on Health Care, the Criminal Code and the Law on Criminal Procedure.

Furthermore, based on the data analysis, it is safe to assume that there is harmonization of the national legal framework with international documents and standards in regard to child rights and their protection, most evidently with the UN Convention on the Rights of the Child. (Comparative Review of the Legislation in the Republic of Macedonia and the Convention on the Rights of the Child. https://www.unicef.org/tfymacedonia/macedonian/Macedonian_Full_Report_14_October_Part_1%282%29.pdf.)⁵⁹

Violence against children, is regulated either directly or indirectly with several laws and bylaws.

The Law on Child Protection (Official Gazette of RM No. 23/2013)⁶⁰ prohibits any form of sexual exploitation or sexual abuse of children (child pornography, child prostitution), violent treatment, sale or trafficking in children, physical or mental harm or violence, punishment or any other inhumane treatment, all kinds of exploitation, exploitation or abuse of children for economic purposes which violate their fundamental human rights and freedoms, as well as child rights. Furthermore, all kinds of discrimination are banned.

⁵⁸ Official Gazette of RM No. 148/2013.

⁵⁹ Comparative Review of the Legislation in the Republic of Macedonia and the Convention on the Rights of the Child.

https://www.unicef.org/tfymacedonia/macedonian/Macedonian_Full_Report_14_October_Part_1%282%29.pdf.

⁶⁰ Official Gazette of RM No. 23/2013, 12/2014, 44/2014, 144/2014, 10/2015, 25/2015, 150/2015, 27/2016, 163/2017 and 21/2018), Article 12., 198/2018, 104/2019, 146/2019 and 275/2019

The Family Law Act (Official Gazette of RM No.150/2015)⁶¹ penalizes any form of violence against the spouse or family members (Article 33-a), stipulating that any interim measure for protection against domestic violence can be issued for a period of minimum 3 months and maximum of 1 year (Article 94-z). Domestic violence is defined in Article 3 of the *Law on Prevention and Protection Against Domestic Violence* (Official Gazette of RM No. 138/2014)⁶² as “harassment, abuse, insult, compromising one’s safety, physical harm, sexual or other emotional or physical abuse, economic deprivation, which may cause feelings of insecurity or fear, including threats of the afore mentioned acts”. Article 4 of the law provides separate definitions for: physical abuse, emotional harm and abuse, stalking, sexual abuse and economic deprivation.

The Law on Protection and Prevention of Discrimination (Official Gazette of RM No. 101/2019)⁶³ prohibits any form of “direct or indirect discrimination, invoking and initiating discrimination and aiding and abetting discriminatory practices where, among other, age is taken as a basis for discrimination.”

Article 53 of the *Law on Primary Education* (Official Gazette of RM No. 161/2019)⁶⁴ and Article 51 of the *Law on Secondary Education* (Official Gazette of RM No. 44/1995)⁶⁵ contain similar provisions, stipulating that any forms of “corporal punishment or emotional harassment of the pupil are prohibited”. The laws stipulate a fine in cases of “administered corporal or psychological (verbal) punishment”. Article 30 of the *School Inspection Law* (Official Gazette of RM No.52/2005)⁶⁶ authorizes the inspector to file a formal motion requesting termination of employment of any member of staff when there is reasonable doubt that the person has administered corporal or psychological (verbal) punishment upon a child or a pupil.

The current legislation endorses **opportunities for providing support to families in raising their children**, i.e. it endorses services for early child development. Article 6 of the Law on Child Protection stipulates as follows: 1) child support, 2) special support, 3) one-off newborn supplement, 4) child participation and 5) child-raising allowance. Article 7 outlines the following forms of child protection: 1) placement and care of pre-school children, 2) holiday and leisure 3) other forms of child protection.

⁶¹ Official Gazette of RM No. 80/1992, 9/1996, 38/2004, 33/2006, 84/2008, 67/2010, 156/2010, 39/2012, 44/2012, 38/2014, 115/2014, 153/2014, 104/2015 and 150/2015.

⁶² Official Gazette of RM No. 138/2014, 33/2015 and 150/2015.

⁶³ Official Gazette of RM No. 50/2010, 44/2014, 150/2015, 31/2016, 21/2018, Article 3. and 101/2019

⁶⁴ Official Gazette of RM No. 103/2008, 33/2010, 116/2010, 156/2010, 18/2011, 42/2011, 51/2011, 6/2012, 100/2012, 24/2013, 41/2014, 116/2014, 135/2014, 10/2015, 98/2015, 145/2015, 30/2016, 127/2016, 67/2017 and 64/2018 and 161/2019

⁶⁵ Official Gazette of RM No. 44/1995, 24/1996, 34/1996, 35/1997, 82/1999, 29/2002, 40/2003, 42/2003, 67/2004, 55/2005, 113/2005, 35/2006, 30/2007, 49/2007, 81/2008, 92/2008, 33/2010, 116/2010, 156/2010, 18/2011, 42/2011, 51/2011, 6/2012, 100/2012, 24/2013, 41/2014, 116/2014, 135/2014, 10/2015, 98/2015, 145/2015, 30/2016, 127/2016, 67/2017 and 64/2018

⁶⁶ Official Gazette of RM No. 52/2005, 81/2008, 148/2009, 57/2010, 51/2011, 24/2013, 137/2013, 164/2013, 41/2014, 33/2015, 145/2015, 30/2016 and 64/2018

The Law on Social Welfare (Official Gazette of RM No. 104/2019)⁶⁷ offers certain services for low-income parents which are designed to cover children's needs, but in practice these services are only partially rendered. A noted problem is the lack of more measures for single-parent families. Parents can claim regular child benefits in the following instances:

- regular child benefits for a single parent to a child under the age of three,
- regular child benefits for a single parent unable to work,
- welfare for families with no other income, but benefits are gradually reduced after the third year.

The Law allows parents to children with special-needs to work part-time and receive a monthly support amounting to 4,800.00 Macedonian denars.

The *Law on Juvenile Justice* (Official Gazette of RM No.148/2013)⁶⁸ and the *Law on Execution of Sanctions* (Official Gazette of RM No.99/2019)⁶⁹ unequivocally prohibit any actions or punishment which might affect the child's mental wellbeing and peace, such as: corporal punishment, detainment in a dark room, or solitary confinement.

Article 9 of the Law on Juvenile Justice bans any and all actions and punishments which feature cruel and inhumane treatment, i.e. it bans any kind of emotional or physical abuse or torture, punishment or other inhuman treatment, all types of exploitation, exploitation of children for economic purposes or abuse which violates the fundamental human rights and freedoms, and child rights.

In terms of the **services and support programs for prevention of alcohol addiction and substance abuse**, the Law on Juvenile Justice puts children with addictions in the „at risk” category⁷⁰ and proposes help and protection measures in line with the individual needs of the child. These measures include: financial support, health care, legal aid, institutional placement, support for educational purposes, planning of leisure time activities, and educating the parent on skill development regarding responsible parenting. In the Law on Social Welfare, the section pertaining to the provision of services for people with alcohol or substance abuse puts children in the same category of adults, i.e. children are not treated as a separate category.⁷¹

The Law also stipulates that **any information shared with children must be communicated in a form and language appropriate for their age**. According to current legislation, the child has the right to be informed about his/her rights by all institutions who have contact with him/her, i.e. a right which includes the duties and responsibilities stipulated in the UN Convention on the Rights of the Child and other international documents pertaining to child rights. Furthermore, the child is entitled to be heard and questioned, and to be informed about the procedure and about his/her rights during the procedure. In any

⁶⁷ Official Gazette of RM No. 79/2009, 36/2011, 51/2011, 166/2012, 15/2013, 79/2013, 164/2013, 187/2013, 38/2014, 44/2014, 116/2014, 180/2014, 33/2015, 72/2015, 104/2015, 150/2015, 173/2015, 192/2015, 30/2016, 163/2017, 104/2019, 149/2019 and 275/2019

⁶⁸ Official Gazette of RM No. 148/2013

⁶⁹ Official Gazette of RM No. 2/2006, 57/2010, 170/2013, 43/2014, 166/2014, 33/2015, 98/2015, 11/2016, 21/2018, and 99/2019

⁷⁰ A child at-risk is any child over the age of 7 but under the age of 18 who is an active user of drugs, psychotropic substances, precursor chemicals or alcohol (Article 19 of the Law on Juvenile Justice).

⁷¹ Article 31 of the Law on Welfare.

court proceedings or non-contentious procedures which include a child, said child holds the right to actively participate in the decision-making process and to share his/her opinion and stance.⁷²

The Law on Audio and Audiovisual Media Services (Official Gazette of RM No. 148/2013)⁷³ prohibits broadcasting of programs which may “seriously damage the physical, emotional or moral development of minors, especially programs containing pornography or gratuitous violence”. The ban also applies to other programs which are likely to damage the “physical, emotional and moral development of minors”.

The attainment of child rights is guaranteed with the adopted **measures for early child development**. The 2019 Action Plan for Development of Child Protection Activities⁷⁴ provides the necessary conditions for: an optimum inclusion of children in the system for child rights protection, increased inclusion of children in the system for placement and care of pre-school children, optimal and rational use of space facilities, personnel and other resources, as well as creating conditions for other types of placement and care of children under the age of 6.

The legislation itself proposes measures that **deter the procurement and use of weapons or explosive materials** by incriminating the act of ‘unlawful manufacture, sale, procurement or exchange of firearms, ammunition or explosive materials’, as stipulated in Article 396 of the Criminal Code (Official Gazette of RM No.55/2013)⁷⁵. Furthermore, any procurement or use of explosive materials is considered a criminal offense, according to Article 37 of the Law on Trade in Explosive Materials (Official Gazette of RM No. 184/2013).⁷⁶

The current legislative **does not allow children to be convicted or penalized for committing an act of crime in cases where the act was induced by an adult person**. Furthermore, children are protected by law against torture, neglect, abuse, exploitation and criminal activity. At-risk children are legally protected with separate measures for help and protection, accordingly Articles 24 to Article 32 of the Law on Juvenile Justice, even in cases of minor criminal offences and petty crimes.

The national framework of bylaws proposes **establishing and developing cross-sector teams within the Unit for Provision of Help to At-Risk Children** (at-risk children, child victims, street children, children with addiction problems, neglected and abandoned children) in order to provide adequate protection (Joint Protocol on Action against Domestic Violence, UNDP, 2010; Multidisciplinary Action Protocol-Identification and Referral of Street Children/Children on the Street in the Republic of Macedonia, MLSP, 2010; Joint Action Protocol in Cases of Child Abuse and Child Neglect, 2014).

⁷² Law on Juvenile Justice, Official Gazette of RM No. 148/2013, Article 4, Paragraph 1, 2, 3.

⁷³ Official Gazette of RM No. 184/2013, 13/2014, 44/2014, 101/2014, 132/2014, 142/2016 and 132/2017, Article 50, 247/2018, 27/2019 and 42/2020

⁷⁴ Official Gazette of RM No. 246/2018

⁷⁵ Official Gazette of RM No. 37/1996, 80/1999, 4/2002, 43/2003, 19/2004, 81/2005, 60/2006, 73/2006, 7/2008, 139/2008, 114/2009, 51/2011, 135/2011, 185/2011, 142/2012, 55/2013, 82/2013, 14/2014, 27/2014, 28/2014, 41/2014, 115/2014, 132/2014, 160/2014, 199/2014, 196/2015, 226/2015 and 97/2017

⁷⁶ Official Gazette of RM No.30/1985, 6/1989, 12/1993, 31/1993, 53/1991, 66/2007, 86/2008 and 148/2015

WHAT HAPPENS IN PRACTICE?

Based on their experience in the field, civil society organizations claim that **protection laws pertaining to education** are insufficiently applied. Also, program activities and measures remain unavailable to at-risk children. However, civil society organizations offer support to such children, preparing them to start school and giving them the much needed help and support while at school. This is particularly true of at-risk children.

“The opportunity for free education, as provided by law, is not available to all children. We have had a case where a client, part of our program for help and support, had to continue her secondary education. Since she was unable to attend regular classes due to a medical condition, the only solution was to enroll her as a part-time student. Unfortunately, part-time secondary school is not free and it entails enrollment costs and exams fees. For our client, these costs were covered by the civil society organization in charge of providing care and protection, but laws and regulations must treat people equally, i.e. part-time education must be free as well.”⁷⁷

Civil society organizations⁷⁸ have noted a rather complex procedure for additional **birth registration of a child in the Birth Registry, which prevents the child to take advantage of the measures for early-child development**. The procedure lasts much longer than the allotted time frame for solving such cases, especially when the child was born at home.

The procedure is further complicated by the Law Amending the Law on Birth Registry⁷⁹, which proposes a lengthy, red-tape process with a number of imposed preconditions.⁸⁰ For this reason, unregistered children do not have access to some of their fundamental rights: access to certificate of nationality, free health care, education and welfare.⁸¹

Civil society organizations have come to the conclusion that the country lacks institutions offering support and recovery programs for children with alcohol and substance abuse problems, which impedes the invested efforts within the prevention component. This is also true of probators - there are no institutions for in-house placement except within the programs offered by a small number of civil society organizations.

During 2017, the civil society organizations involved in the preparation of this report organized an array of different activities: **campaigns, debates, trainings and workshops on prevention of violence against children. It is hard to give an estimate** regarding the number of targeted people and the impact these activities have had on raising public awareness, especially the campaigns. This is due to the lack of system for data collection which civil society organizations can use, as well as the lack of sufficient access to information.

⁷⁷Interview with a Civil Society Organization.

⁷⁸2017 Annual Report by the MYLA available at: <http://myla.org.mk/B7%D0%B0-2017.pdf>.

⁷⁹Published at the Official Gazette of RM No. 27/2016.

⁸⁰These amendments also propose submitting a number of additional items as evidence in support of the request for additional birth registry, such as: a note from a pediatrician certifying the child's age, DNA analysis, statements from witnesses verified by a notary public, etc. In cases when the mother is a foreign citizen, additional proof of citizenship is needed. All of this further complicates the already long and difficult process of additional birth registry, which is why it sometimes lasts for years.

⁸¹2017 Annual Report, MYLA, p. 30.

Of the total **number of campaigns** (30) organized by the civil society organizations, five were jointly run with state institutions; more specifically with educational institutions/schools.

However, civil society organizations believe there is a lack of coordination in the process of planning and execution of these campaigns in terms of adequate time scheduling and geographic coverage. They note that there is a large gap regarding the intensity with which the campaigns were run in different municipalities. Most campaign activities take place in larger municipalities.

According to civil society organizations, all measures for raising public awareness must be carefully planned in advance, considering their effect as assessed in previous campaigns, and must focus on identified needs, target groups and new trends.

The planning and provision of support for children victims of violence requires continuous research which would inspire law amendment, proper planning, staff capacity building, and development of a proper support system for children victims of violence.

Based on the information about the reporting period, it is safe to conclude that a **small number of research studies** were conducted, i.e. there was only one such research, while two other studies are in progress and will be published in the course of 2018. (The National Network Against Gender-Based and Domestic Violence is currently conducting a research project entitled *National Study on Violence Against Children*).

MYLA has prepared a comparative analysis of the legal framework which pertains to the legislation on protection of children victims of violence; pending publication.⁸²

The research study entitled *Identification and Assessment of Needs of the Youth in Gevgelija and Gaps in Community Support of Children in Need of Specialized Protection* was published in 2017 and tackles a local context. It gives recommendations on how to improve the support services for adolescents and children in the Municipality of Gevgelija (Open Gate, UNICEF, 2017).⁸³

Despite the fact that civil society organizations identify the need for research and obviously have the capacity to engage in such activities, they point out that the availability of funds is immediately connected to the number of such research projects.

CSOs explain that all data collected during **research projects is used for activity planning**. However, they note that institutions which prepare annual programs for child protection do not take advantage of the information obtained from these research projects.

CSOs collect information on violence against children, but what is missing is a unified, systematic, comprehensive and secure database. **Therefore, civil society organizations note the need for a systematicity and continuity in the collection and sharing of data pertaining to violence against children**, which would contribute towards a better transparency and visibility of the current situation.

⁸²The National Network Against Gender-Based and Domestic Violence is currently conducting a research project entitled *National Study on Violence Against Children*;

MYLA has prepared a comparative analysis of the legal framework which pertains to the legislation on protection of child victims of violence; pending publication.

⁸³Open Gate, UNICEF, 2017.

Overall, civil society organizations believe that there is an established practice of publishing recurring and annual reports, which are available on the websites of the respective civil society organizations. They further note that this practice makes them more visible to the public and institutions, which in turn increases the visibility of the problem pertaining to violence against children and the need for intervention.

However, it is noted that there is a significant variety regarding the scope of information in these reports. In other words, they do not always report exclusively on violence against children.

CONCLUSIONS

- Children victims of violence are **only partially provided with the required support and services** adequate to their age, or in line with the need for emergency placement, medical attention, information and legal counsel.
- There are still no set standards for evaluating the quality of services civil society organizations offer to child victims of violence.

Recommendations

- We recommend the development of specialized services for immediate support and protection of children, especially vulnerable children in terms of medical attention, legal counsel, placement in foster care, their inclusion/continuation of formal or informal education.
- The Institute for Social Activities should develop national standards for assessment and evaluation of the services aimed at child victims of violence.

Legislative

1. Action Plan for Development of Child Protection Activities Official Gazette of RM No..246/2018
2. Annual Report by the MYLA available at: <http://myla.org.mk/B7%D0%B0-2017.pdf>.
3. *Identification and Assessment of Needs of the Youth in Gevgelija and Gaps in Community Support of Children in Need of Specialized Protection* was published in 2017, Open Gate, UNICEF, 2017
4. *Criminal Code of RM*, Official Gazette of RM No.37/1996, 80/1999, 4/2002, 43/2003, 19/2004, 81/2005, 60/2006, 73/2006, 7/2008, 139/2008, 114/2009, 51/2011, 135/2011, 185/2011, 142/2012, 55/2013, 82/2013, 14/2014, 27/2014, 28/2014, 41/2014, 115/2014, 132/2014, 160/2014, 199/2014, 196/2015, 226/2015 and 97/2017
5. *Law on Juvenile Justice*, Official Gazette of RM. No. 148/2013.
6. *Law on Child Protection*, Official Gazette of RM. No. 23/2013, 12/2014, 44/2014, 144/2014, 10/2015, 25/2015, 150/2015, 27/2016, 163/2017, 21/2018, 198/2018, 104/2019, 146/2019 and 275/2019
7. *Law on Prevention and Protection against Domestic Violence*, Official Gazette of RM No. 138/2014, 33/2015 and 150/2015
8. *Law on Execution of Sanctions*, Official Gazette of RM No. 2/2006, 57/2010, 170/2013, 43/2014, 166/2014, 33/2015, 98/2015, 11/2016, 21/2018 and 99/2019
9. *Law on Prevention and Protection Against Discrimination*, Official Gazette of RM No. 50/2010, 44/2014, 150/2015, 31/2016, 21/2018 and 101/2019.
10. *Law on Primary Education*, Official Gazette of RM No. 103/2008, 33/2010, 116/2010, 156/2010, 18/2011, 42/2011, 51/2011, 6/2012, 100/2012, 24/2013, 41/2014, 116/2014, 135/2014, 10/2015, 98/2015, 145/2015, 30/2016, 127/2016, 67/2017 and 64/2018.
11. *Law on Secondary Education*, Official Gazette of RM No. 44/1995, 24/1996, 34/1996, 35/1997, 82/1999, 29/2002, 40/2003, 42/2003, 67/2004, 55/2005, 113/2005, 35/2006, 30/2007, 49/2007, 81/2008, 92/2008, 33/2010, 116/2010, 156/2010, 18/2011, 42/2011, 51/2011, 6/2012, 100/2012,

- 24/2013, 41/2014, 116/2014, 135/2014, 10/2015, 98/2015, 145/2015, 30/2016, 127/2016, 67/2017 and 64/2018.
12. *Law on Social Welfare*, Official Gazette of RM No. 79/2009; 36/2011; 51/2011; 166/2012; 15/2013; 79/2013; 164/2013; 187/2013; 38/2014; 44/2014; 116/2014; 180/2014; 33/2015; 72/2015; 104/2015; 150/2015; 173/2015; 192/2015; 30/2016 and 163/2017, 104/19, 146/19 and 275/19.
 13. *Law on Trade in Explosive Materials*, Official Gazette of RM.No.30/1985, 6/1989, 53/91 12/1993, 31/1993, 66/2007, 86/2008 and 148/2015
 14. *Law on Birth Registry*, Official Gazette of RM No. 8/1995, 38/2002, 66/2007, 98/2008, 67/2009, 13/2013, 43/2014, 148/2015
 15. *The UN Convention on the Rights of the Child*, 1989
 16. *The Law on Audio and Audiovisual Media Services*, Official Gazette of RM No. 184/2013, 13/2014, 44/2014, 101/2014, 132/2014, 142/2016 и 132/2017, Article 50, 247/2018, 27/2019, and 42/2020
 17. *Family Law Act*, Official Gazette of RM. No.80/1992, 9/1996, 38/2004, 33/2006, 84/2008, 67/2010, 156/2010, 39/2012, 44/2012, 38/2014, 115/2014, 153/14, 104/2015 and 150/2015
 18. *School Inspection Law*, Official Gazette of RM No. 52/2005, 81/2008, 148/2009, 57/2010, 51/2011, 24/2013, 137/2013, 164/2013, 41/2014, 33/2015, 145/2015, 30/2016 and 64/2018

ПРЕВЕНЦИЈА НАСИЉА НАД ДЕЦОМ

Абстракт: Као што је наведено у члану 19. став 1. Конвенције о правима детета, „насиље“ обухвата „све облике физичког и психичког насиља, повреде или злостављања, занемаривање или неодговорно понашање, узнемиравање или искориштавање, укључујући и сексуално злостављање“.

Насиље не препознаје културне или друштвене разлике и не мора увек бити исто. Без обзира у којим се условима или облицима се дешава, насиље оставља дугорочне, погубне и неизбрисиве последице.

У развијеним земљама проблем насиља сматра се националним проблемом и постоје програми који координишу различите секторе друштва (образовање, здравство, правда, социјални рад и други) који спроводе различите синхронизоване активности и предузимају разне мере за спречавање и превенцију насиља над децом.

Превенција треба да подигне свест јавности о ситуацији насиља над децом, да упозна грађане са правима деце и здраве породице, успешним родитељством, да заштити децу од зависности, уче и превазиђу проблеме везане за образовање и васпитање деце.

У литератури се налазе предлози програма намењених спречавању или смањењу насиља над децом, али и лечењу емоционалних и проблема понашања код деце.

Из анализе података прикупљених од стране удружења грађана закључује се да постоји усклађени национални правни оквир са међународним документима и стандардима за деčја права и њихову заштиту, а пре свега са Конвенцијом о правима детета.

Постоји недостатак координације у планирању и спровођењу превентивних активности, како у погледу поделе времена, тако и у погледу географског обухвата. Велика је разлика у интензитету спровођења кампања у различитим општинама. Већина кампања се спроводи у већим општинама и неконтинуирано.

Кључне речи: насиље, деца, превенција, удружења грађана

UTICAJ ASISTIRANE REPRODUKTIVNE TEHNOLOGIJE NA PORODICU I RODITELJSTVO U SAVREMENOM DRUŠTVU

Dragana Vilić

*Doktor socioloških nauka, vanredni profesor
Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci**

Apstrakt: Novu realnost i revolucionarnu promjenu u stvaranju i rađanju potomstva donosi smještanje ovih procesa u laboratorijske uslove. Biomedicinski i tehnološki posredovanom (i kontrolisanom) produkcijom i reprodukciji ljudskog života, primjenom asistiranе reproduktivne tehnologije, omogućeno je ostvarenje u roditeljskoj ulozi (biološki i/ili socijalno), osobama koje žive u heteroseksualnom ili homoseksualnom bračnom/partnerskom odnosu i ženama koje žive same, nezavisno o reproduktivnom ciklusu žene. Dijete rođeno na ovaj način može biti biološki ili genetski povezano sa oba ili sa jednim od socijalnih roditelja. Primjena prakse asistiranе reprodukcije proširuje (čini fleksibilnijim) granice prirode i kulture, koliko je to zakonom omogućeno, čime se transformišu društveni i kulturološki obrasci i poimanje konvencionalih (socioloških) koncepata braka/partnerstva, roditeljskih uloga, srodstva i rodne ravnopravnosti, te proširuje cilj ove prakse izvan tretiranja neplodnosti. Masovnost primjene asistiranе reproduktivne tehnologije i njena globalna ekspanzija, donijeli su brojne izazove na individualnom i na društvenom nivou. Sve ovo podstaklo je feminističke rasprave o načinu na koji se uspostavlja ili gubi odnos između biomedicinske i tehnološke produkcije i sociobiološke reprodukcije ljudskog života, identifikovanju rodne specifičnosti genetike i nove reproduktivne tehnologije, komodifikaciji reproduktivnog rada žene i sl.

Ključne riječi: asistirana reproduktivna tehnologija, porodica, roditeljstvo, savremeno društvo.

UVOD

Porodica kao primarna društvena grupa nalazi se u stalnom procesu promjena. Ona je u neprestanoj interakciji sa društvom u kome egzistira. Korjenitim promjenama braka i porodice doprinijeli su brojni društveni procesi započeti 60-tih godina 20. vijeka - globalizacija, ostvarenje seksualnih sloboda, djelovanje feminističkih pokreta, opšta vrjednosna orijentacija ka jednakosti polova, razvoj nove reproduktivne tehnologije, isticanje zahtjeva za legalizacijom istopolnih brakova i sl. Ovi društveni procesi, najprije, doveli su do seksualne i natalitetne dekompoziciju braka (prestaje da bude kontrola seksualnog ponašanja odraslih i okvir biološke reprodukcije) (Milić, 2001: 123), zatim do promjena u porodici (struktura, funkcije, odnosi). Posebno, sofisticirani načini kontrole začeća i biomedicinsko i tehnološko posredovanje u produkciji i reprodukciji ljudskog života (vještačka oplodnja, začeće in vitro, terapije s ciljem poboljšanja plodnosti i sl.) slabe kulturološko poimanje bračnog para kao prirodne reproduktivne cjeline (Calhoun, 1997, u Nelson, 1997: 142-3).

U ovome radu pažnju ćemo usmjeriti na uticaj biomedicinski i tehnološki posredovane produkcije i reprodukcije ljudskog života na porodicu i roditeljstvo. Novu realnost u reprodukciji donosi primjena savremenih tehnologija prokreacije, čime se reprodukcija smješta u laboratorijske uslove (Devedžić, 2004: 45-6). Ono što predstavlja revolucionarnu promjenu u ljudskoj reprodukciji „jesu stepen i snaga tehničke

* dragana.vilic@ef.unibl.org

kontrole koju biomedicinska nauka uvodi u celokupnu oblast ljudske reprodukcije, kreirajući brojne mogućnosti za osobe koje se suočavaju sa reproduktivnim odlukama“ (Bilinović, 2016: 5).

Istraživački fokus humane reprodukcije u društvenim naukama mijenja se rođenjem Luize Braun (Louise Brown), prve „bebe iz epruvete“, rođene 1978. godine, i sa ekspanzijom asistirane reproduktivne tehnologije na globalnom nivou, koja omogućava „rađanje deteta koje je biološki povezano sa oba ili bar jednim od roditelja, kako heteroseksualnim, tako i homoseksualnim, transrodnim, transpolnim osobama, kao i ženama u postmenopauzi“ (Kričković Pele & Zotović Kostić, 2018: 97-8). Medikalizaciji i tehnološki posredovanoj produkciji i reprodukciji ljudskog života „neovisno o (hetero)seksualnosti i reproduktivnom ciklusu žene“ doprinijeli su biomedicinsko znanje i tehnologija, čime se šire granice prirode i kulture, a cilj reproduktivnih tehnologija proširuje izvan tretiranja neplodnosti (Wichterich, 2015: 36-7).

Pojava nove reproduktivne tehnologije, prema mišljenju Češir Kalhun (Cheshire Calhoun), narušava viziju porodice koju sačinjava heteroseksualni par i njihova djeca. U proces reprodukcije uvode se pojedinci koji ne učestvuju u partnerskom odnosu (Calhoun, 1997, u Nelson, 1997: 142-3). Dakle, na ovaj način stvaraju se različiti skupovi srodničkih odnosa, ali istovremeno, kako zapaža Martin Segalan (Martin Segalen), povećava se nesigurnost u određivanju prirode veze po porijeklu (Segalan, 2009: 51). Nove reproduktivne tehnologije, dakle, u mjeri koliko je zakonom omogućeno, „duboko zadiru u društvene i kulturološke obrasce braka, partnerstva, roditeljskih uloga i rodnu ravnopravnost“ (Kričković Pele & Beker, 2014: 51). Stoga, kao posljedica primjene prakse asistirane reprodukcije javlja se pluralitet porodičnih formi, pluralitet obrazaca praksi roditeljstva i „podrivanje veze između prirode i kulture u srodstvu“ (Bilinović, 2016: vi).

Individualno razmišljanje, želje i slobode izbora u vezi sa seksualnim i reproduktivnim potrebama i interesima određeni su društvenim kontekstom: povezanost društvenih normi i državnih pravila, razvoj u biomedicini, reproduktivnim tehnologijama i farmaceutskoj industriji, djelovanje društvenih pokreta i sl. Istovremeno, nove mogućnosti koje su zajedno stvorili biomedicinsko istraživanje, farmaceutska i reproduktivna industrija, razvile su nove potrebe za ostvarenje reprodukcije i za pobjedu neplodnosti (Wichterich, 2015: 22)

Kako zapaža Ana Bilinović, u konvencionalne koncepte porodice i roditeljstva, djelimično ili uopšte, ne uklapaju se mogućnosti koje donosi praksa asistirane reprodukcije, pa se nameće kao važno pitanje mogućnosti njihovog proširenja ili izmjena, ili potrebe paradigmatičke promjene u domenu porodice u savremenom društvu (Bilinović, 2016: 2).

Asistirana reproduktivna tehnologija – biomedicinsko i tehnološko posredovanje u produkciji i reprodukciji ljudskog života

Nova era u načinu ljudske (re)produkcije (proboj u biomedicinskom istraživanju i u reproduktivnoj tehnologiji i početak transnacionalne industrije u oblasti reprodukcije života), započela je 1978. godine u Evropi rađanjem Luize Braun, prve bebe nakon in vitro oplodnje (Wichterich, 2015: 35), a pet godina kasnije u SAD (Devedžić, 2004: 51). Termin asistirana reproduktivna tehnologija koristi se u anglosaksonskoj terminologiji kako bi se označili svi postupci i liječenja „u kojima se izvan tijela obavlja obradba gameta, oplodnja i kultiviranje zametaka. Cilj je tih postupaka postizanje trudnoće“. Terminološki i stručno prihvatljivijim smatra se termin medicinski potpomognuta oplodnja, jer obuhvata „sve metode liječenja u kojima se pomaže da dođe do oplodnje, trudnoće i porođaja“ (<https://ivf.hr/metode-medicinski-pomognute-oplodnje/>). Ove metode obuhvataju: vantjelesnu oplodnju (in vitro fertilization), transfer zigota (zigot intrafallopian transfer – ZIFT), transfer gameta (gamet intrafallopian transfer – GIFT), introcitoplazmatična mikroinjekcija sperme (intracitoplasmatic sperm injection – ICSI), vantjelesna oplodnja sa preimplantacionom genetskom dijagnostikom i selekcijom (preimplantation genetic diagnosis – PGD), zamrzavanje embriona ili tkiva jajnika (cryopreservation), surogat materinstvo, genetska modifikacija embriona i kloniranje (vidi Devedžić, 2004: 47-9).

Dakle, novu realnost u produkciji i reprodukciji ljudskog života donosi primjena savremenih tehnologija prokreacije, čime se reprodukcija smješta u laboratorijske uslove (Devedžić, 2004: 45-6). Na

ovaj način, društveno i kulturološki konstruisan proces biološke reprodukcije u svim društvima, redukovan je u laboratorijama „na čisto medicinsko-tehničke postupke, izvučen izvan ljudskog tijela i društvenih odnosa“ (Wichterich, 2015: 35). Prema mišljenju nekih teoretičara, tehnike poput in vitro oplodnje, daleko su od pomoći neplodnim parovima, već su „tehnička popravka društvenog stanja 'neplodnosti', a ne biološkog stanja infertiliteta“ (Crowe, 1990: 38, u Denny, 1994: 63). U vezi sa primjenom nove tehnologije u reprodukciji ljudske vrste, Anđelka Milić (2001) nas je, na samom ulasku u treći milenijum, upozorila na to da „čovečanstvo ulazi sa već veoma konkretnim izgledima da funkcija rađanja bude pretvorena u puku tehnologiju. Opasno je nagađati šta to nosi za drugi deo ove porodične funkcije – odgajanje potomstva! Ali, tehnološki optimizam često korača zajedno sa društvenim pesimizmom“ (Milić, 2001: 51).

Ozbiljan individualni i društveni problem jeste visoka i rastuća učestalost neplodnosti u razvijenim zemljama. Složeniji oblik liječenja zahtijeva oko 12% parova u Evropi, u Sjevernoj Americi, u Australiji i na Novom Zelandu (oko 100 miliona ljudi je neplodno). Važan činilac demografskog urušavanja, prema zaključku parlamenta Evropske unije, jeste neplodnost. U Evropi je prosječna fertilitet 1.5 (u većini zemalja 1.2). Godišnje se uz pomoć metoda vantjelesne oplodnje rađa od 1 do 5% djece. Zahvaljujući ovoj metodi u Danskoj je fertilitet povećana sa 1.65 na 1.72. Zato, u liječenje neplodnosti i metodama potpomognute oplodnje društvo ima interes (<https://ivf.hr/metode-medicinski-pomognute-oplodnje/>). Prema procjenama Evropskog udruženja za humanu reprodukciju i embriologiju, primjenom postupka vantjelesne oplodnje do kraja 2012. godine u svijetu rođeno oko 5 miliona beba, svake godine uradi se oko 1.5 milion vantjelesnih oplodnji i rodi oko 350 hiljada beba (Evropsko udruženje za humanu reprodukciju i embriologiju, 2012, u Kričković Pele & Beker, 2014: 52). Krajem dvadesetog vijeka, izražen je naročit interes parova lezbijki da imaju djecu, a što je omogućeno pristupom uslugama koje pružaju klinike za vještačku oplodnju i bankama sperme u kojima se može ostvariti začecje pomoću anonimnih donatora. Zahvaljujući asistiranoj reproduktivnoj tehnologiji nestaju biološka ograničenja u pogledu formiranja i širenja porodice i stvaranja različitih porodičnih formi. Ova tehnologija je dostupna svima – heteroseksualnim i homoseksualnim parovima i ženama koje nisu udate. Medikalizaciji i tehnološki posredovanoj produkciji i reprodukciji ljudskog života „neovisno o (hetero)seksualnosti i reproduktivnom ciklusu žene“ doprinijeli su biomedicinsko znanje i tehnologija, čime se šire (čine fleksibilnijim) granice prirode i kulture, a cilj reproduktivnih tehnologija proširuje izvan tretiranja neplodnosti (zamrzavanje spermija, jajašaca i embriona, surogat majčinstvo i svi aspekti koji organizuju reprodukciju i produkciju ljudskog života)⁸⁴ (Wichterich, 2015: 36-7).

Preporuka za primjenu medicinski potpomognute oplodnje od strane Evropske unije i Evropskog društva za humanu reprodukciju jeste njena dostupnost za sve (kraće liste čekanja, najbolji kvalitet i besplatnost tretmana). Malobrojne su zemlje koje mogu da ispoštuju ovu preporuku, što smanjuje obim medicinski asistirane oplodnje. Najviša dostupnost vantjelesne oplodnje u evropskim zemljama jeste u Danskoj (s medicinski potpomognutom oplodnjom 70% žena u 5 godina terapije rodi prosječno 1.6 djece). Glavni cilj, najkorektniji i najmjerodavniji prikaz uspjeha, medicinski potpomognute oplodnje jeste živorođeno, zdravo dijete, bez rizika za majku. Komplikacije medicinski potpomognute oplodnje mogu biti: sindrom hiperstimulacije jajnika, višeploidne trudnoće, prevremeni porođaji, abnormalnost djece i neurorizičnost (<https://ivf.hr/metode-medicinski-pomognute-oplodnje/>).

Reproduktivna tehnologija razvija se velikom brzinom (institucionalno, rezultatski, prostorno). U Evropi se od 2014. do 2015. godine povećao broj klinika koje nude usluge uz pomoć asistirane reproduktivne tehnologije i sve modalitete liječenja neplodnosti za 5.9% (u 2014. godini 1.279 klinika, u 2015. godini 1.343 klinika), kao i ukupan broj prijavljenih liječenja za 9.4% (776.556 u 2014. godini na 849.811 u 2015. godini). Evropske zemlje sa najvećim brojem tretmana u 2015. godini bile su: Španija (119.875), Rusija (110.723), Njemačka (96.512) i Francuska (93.918) (De Geyter et al., 2020: 2).

⁸⁴ Kao mjeru koju smatraju da ide u prilog porodici i karijeri svojih zaposlenica, kompanije poput Apple i Facebook u Sjedinjenim Američkim Državama nude im plaćanje zamrzavanja neoplođenih jajašaca. U Rusiji je legalno surogatstvo, ali to pravo ne mogu da ostvare istopolni parovi (Wichterich, 2015: 9).

Transnacionalna (komercijalna) industrije u oblasti produkcije života danas je veoma raširena. „Na temelju reproduktivne i regenerativne medicine, u proteklim decenijama je izgrađena komercijalna reproduktivna branša i trgovina tjelesnim supstancama i organima. Transnacionalna reproduktivna tržišta vrlo brzo se šire zbog interakcije ponude i potražnje. Proizvodnja ljudskog života postaje proces u kojem se mogu kupiti biološki neophodni dijelovi i ponuditi usluge“ (Wichterich, 2015: 38). Komodifikacija gameta u savremenom društvu „svedoči o specifičnom odnosu ljudi prema sopstvenom genetskom materijalu, poimanju stvaranja porodičnih veza i ulozi tržišta u domenu porodice“ (Bilinović, 2016: 150). Na ovaj način medicina, farmacija i tehnologija raspolažu reprodukcijom, a sveprisutnija postaje eksploatacija siromašnih i neobrazovanih žena (trgovina jajnim ćelijama, embrionima i matericama) (Thorsby, 2004: 60, Kričković Pele & Beker, 2014: 53-4).

Uticaj asistirane reproduktivne tehnologije na porodicu i roditeljstvo u savremenom društvu

Kako zapaža Ana Bilinović (2016), u vezi sa praksom asistirane reprodukcije veoma je važno analizirati njene društvene implikacije i njen uticaj na (re)definisanje socioloških pojmova porodice i roditeljstva. Rezultat prakse asistirane reprodukcije jesu „biosocijalne inovacije u porodici“, „podrivanje veze između prirode i kulture u srodstvu“ i promjena „poimanja stvaranja porodičnih veza“ (Bilinović, 2016: vi). Reproductivna tehnologija ima uticaj na osnove porodice, braka i partnerstva. Seksualnost je 70-ih godina prošlog vijeka stekla nezavisnost u odnosu na brak, a što je izazvalo potrese u savremenoj porodici – ostvaren je prekid „veze između seksualnosti i prokreacije, a zatim i između seksualnosti i stupanja u brak“ (Segalan, 2009: 175). Dok je značajne posljedice po instituciju porodice ostavilo razdvajanje seksualnog odnosa od reprodukcije, dotle „asistirana reprodukcija destabilizuje prirodnu osnovu začeća, čineći seksualni odnos 'nepotrebnim' za zasnivanje potomstva, čime dolazi do 'kršenja' norme naturalističkog modela začeća“ (Bilinović, 2016: 22).

U početku, samo su bračni parovi imali mogućnost in vitro oplodnje, kasnije sa raširenošću različitih oblika partnerskih odnosa i vanbračnih zajednica u razvijenim zemljama, ova ograničenja su uklonjena (čak i za žene koje žive same) (Devedžić, 2004: 57). „Novi akteri uključeni u prakse reproduktivne medicine stvorili su vrstu odnosa koja se ni na jedan jednostavan način ne preklapa sa porodičnim odnosima“ (Bilinović, 2016: 78). Kod žena koje žive same, kako zapaža Ulrich Bek (Ulrich Beck), primjena ove tehnologije oplodnje „vodi u potpuno nove tipove socijalnih odnosa, čije se posledice danas uopšte ne mogu sagledati. Ovde više nije reč o tipu majke koja ostaje sama posle razvoda, nego o *željenom materinstvu bez oca*, koje istorija do sada nije poznavala. Ovakvo materinstvo pretpostavlja donaciju muških spermatozoida *van* bilo kakvog partnerskog odnosa. U socijalnom smislu tako nastaju *deca bez oca*, čiji se roditelji redukuju samo na majku i na jednog anonimnog donatora sperme. Konačno, ovaj razvoj bi vodio ka zadržavanju biološkog i *ukidanju socijalnog očinstva* (pri čemu su isto tako potpuno nejasna socijalna pitanja genetskog očinstva: poreklo, nasledne osobine, prava na alimentaciju i nasledstvo itd.)“ (Bek, 2001: 349-50). Korišćenjem asistirane reproduktivne tehnologije, na primjer, kod vantjelesne oplodnje kada se koriste sperma ili jajna ćelija donatora/ke i surogat materinstva, dolazi do fragmentacije materinstva i majke, pa tako imamo: majke koje obezbjeđuju jajne ćelije („ovarian mothers“), majke koje iznesu trudnoću i porode se („uterine mothers“), majke koje odgajaju dijete („social mothers“) (Kričković Pele & Beker, 2014: 53). Dakle, koncepte koji se tradicionalno smatraju jedinstvenim praksa asistirane reprodukcije raščlanjuje, „što je krajnje evidentno u slučaju prakse surogatstva pri kojoj različite žene imaju genetski, gestacioni i socijalni odnos sa detetom – odnose koji su tradicionalno zajedno potpadali pod jedinstven pojam materinstva“ (Bilinović, 2016: 2).

Nakon rasprava o vještačkoj (re)produkciji, u prethodnih nekoliko decenija u savremenoj sociologiji, javlja se pitanje porijekla. Danas je u teškom položaju koncepcija nedjeljivog i biološkog potomstva („poljuljano računanje porekla“) zbog rađanja djece medicinski potpomognutim začetom, usvajanja djece (u nacionalnim i međunarodnim okvirima), kao i velikih transformacija braka. Stoga je ponovo aktuelizirana stara debata o sociološkoj ili biološkoj prirodi veze djece i roditelja (Segalan, 2009: 207). Praksom asistirane reprodukcije uspostavlja se pluralizacija pojma srodstva (Bilinović, 2016: 22), ali

i njegovo fleksibilnije poimanje (Bilinović, 2016: 81). Asistirane reproduktivne tehnologije „omogućavaju rađanje deteta koje je biološki povezano sa oba ili bar jednim od roditelja, kako heteroseksualnim, tako i homoseksualnim, transrodnim, transpolnim osobama, kao i ženama u postmenopauzi“ (Kričković Pele & Zotović Kostić, 2018: 97-8). Praksom asistirane reprodukcije dolazi do pluralizacija pojma srodstva (Bilinović, 2016: 22). U začecu djeteta uz pomoć asistirane reprodukcije, potencijalno, nastaje složeni skup međusobnih veza „prokreatorâ“ i njihovih veza sa djetetom - donator sperme, donatorka jajane ćelije, surogat majka i par koji želi to dijete. Donošenjem amandmana na zakon o vještačkoj oplodnji 7. novembra 2006. godine od strane španske vlade, ne-biološka majka se priznaje za majku djeteta koje je rođeno u lezbijskom braku (<http://es.news.yahoo.com/07112006/185/lesbians-podran-madres-hijos-in-vitro-parejas.html>). Pravu revoluciju u odnosu na koncepciju nedodirljivog porijekla, čine „novi oblici veze po poreklu u kome pravo na izbor ima svoje mesto“, iz razoga što „porodica dobija snažnije obeležje kao prostor emocionalnosti“ (Segalan, 1991, u Segalan, 2009: 208). Pojava nove reproduktivne tehnologije, prema mišljenju Češir Kalhun, narušava viziju porodice koju sačinjava heteroseksualni par i njihova djeca. U proces reprodukcije uvode pojedinci koji ne učestvuju u partnerskom odnosu (Calhoun, 1997, u Nelson, 1997: 142-3). Dakle, na ovaj način stvaraju se različiti skupovi srodničkih odnosa, ali istovremeno, kako zapaža Martin Segalan (2009), povećava se nesigurnost u određivanju prirode veze po porijeklu (Segalan, 2009: 51). Asistirana reproduktivna tehnologija omogućava „uspostavljanje srodstva izvan okvira heteronormativnosti“, ali i decentralizaciju nacionalnih srodničkih sistema s povećanjem obima „transnacionalne in vitro oplodnje i narastajuća pokretljivost korisnika te i drugih usluga asistirane reprodukcije“ (Bilinović, 2016: 252). U Evropskoj uniji je omogućeno slobodno migriranje neplodnih parova preko granice, trećina liječenih u Belgiji su stranci. Iz Zapadne Evrope parovi dolaze u Španiju i Češku zbog darivanja gameta. Prekogranična migracija parova koji se liječe uz pomoć metoda potpomognute oplodnje iznosi oko 10%, jer smatraju da je usluga bolja i jeftinija nego u njihovoj zemlji porijekla, a najviše zbog restriktivnih zakona koji im onemogućavaju pristup ovim uslugama (<https://ivf.hr/metode-medicinski-pomognute-oplodnje/>). Dakle, potencijal za preoblikovanje antropološkog koncepta srodstva pokazuje asistirana reprodukcija „u meri u kojoj je antropološka paradigma zasnovana na formulaciji srodstva kao kulturne konstrukcije prirodnih činjenica“ (Bilinović, 2016: 71).

Svako društvo poznaje roditeljstvo kao jednu od univerzalnih društvenih uloga pojedinca kojom ispunjava svoj dug prema društvenoj zajednici, a koja ga priznaje i uvažava podjednako u biofiziološkom, sociokulturnom, odnosno psihološkom aspektu (Milić, 2001: 172). Poželjni sociokulturni obrasci materinstva stvaraju se i održavaju se vijekovima uz pomoć sistema patrijarhalne kulture, dominantnih sistema vrijednosti, religije, morala i normi. U pogledu rađanja/nerađanja ovim se ne ostavlja prilika ženi za slobodan izbor (Kričković Pele & Beker, 2014: 50). Kao što se dugo vremena smatralo da je u porodici primarna uloga muškarca da bude hranilac – sociokulturno determinisana uloga, za ženu se smatralo da je to materinstvo – „prirodno data“ uloga, univerzalna društvena funkcija (zbog njene biofiziološke polne određenosti da rađa i da se brine za djete) (Milić, 2001: 185). U svim društvima ideal materinstva bio je visoko vrjednovan. Ženama koje nisu uspjele da ostvare ovaj ideal, „savremena tehnologija je podarila nadu u vidu asistiranih reproduktivnih tehnologija (ART) a istovremeno nametnula brojna etička, pravna, socio-kulturna i rodna pitanja“ (Kričković Pele & Zotović Kostić, 2018: 96). Međutim, u tradicionalno shvaćene kategorije porodice i roditeljstva, sasvim ili uopšte, ne uklapaju se mogućnosti koje donosi praksa asistirane reprodukcije (Bilinović, 2016: 2). „Teorijski, dete bi moglo imati pet roditelja: donatora sperme, donatora jajne ćelije, surogat majku i par koji ga želi, ili samo jednog, ukoliko je klon“ (Devedžić, 2004: 58). Značenja roditeljstva preoblikuju muškarci i žene koji koriste donirane gamete za začecu djeteta. „U naporu da 'normalizuju' upotrebu doniranih gameta, oni su mahom saglasni u svom verovanju u 'prevlast' socijalnog roditeljstva“ (Bilinović, 2016: 258). Asistiranom reprodukcijom, kako zapaža A. Bilinović, stvaraju se istovremeno i djeca i roditelji. Homoseksualno roditeljstvo jeste najočigledniji primjer novih oblika roditeljstva. „Ključno pitanje je da li se 'novi roditelji' uklapaju u tradicionalno poimanje roditeljskih uloga ili je u svetlu asistirane reprodukcije neophodno redefinisati pojam i praksu roditeljstva. Uprkos posmatranju roditeljstva kao društvenog konstrukta, ono se prevashodno posmatra kao proces zasnovan na prirodnim činjenicama biološke reprodukcije“ (Bilinović, 2016: 24-5). Primjenom praksi asistirane reprodukcije biološko i socijalno roditeljstvo su često razdvojeni (na primjer, usvajanje

djeteta začetog putem doniranih gameta). Ipak, Zorica Mršević iznosi zapažanje da za dobrobit djece i njihovu prilagođenost u kasnijoj životnoj dobi nije presudna biološka veza sa roditeljima, kao ni seksualna orijentacija roditelja, već, prije svega, kvalitet roditeljstva (Mršević, 2009: 33).

Nova reproduktivna tehnologija omogućava kontrolu u pogledu brojnosti potomstva, njegovog kvaliteta (nasljedne karakteristike) i pola (Devedžić, 2004: 58). „Na Jugu i na Istoku proširila se praksa određivanja spola prije rođenja, ovisno o ponudi – naravno i o cijeni – biomedicinskih tehnologija. To je dovelo do toga da je postalo normalno odrediti spol pomoću tehnike, te do učestalog femicida i iskrivljenog odnosa spram roda u zemljama sa jačom preferencijom prema sinovima“ (Wichterich, 2015: 22-23).

Feministički pristupi praksi asistirane reprodukcije

Uvide o ljudskoj genetici i novoj reproduktivnoj tehnologiji donijele su feminističke teorijske perspektive. Predmet njihovog razmatranja jeste: moć (način na koji ova tehnologija ima potencijal da iskorista i ugnjetava žene ili povećava njihovu reproduktivnu slobodu i dâ veću kontrolu nad njihovim tijelima), odnos sa porodicom i drugim društvenim institucijama u analizi odluka o genetskom testiranju koje je se često smatra individualnim izborom i tijelo kao predmet komercijalnog interesa (Dickenson, 2009: 1). Identifikovanju rodni specifičnosti genetike i nove reproduktivne tehnologije, njihovog različitog uticaja na muškarce i žene (nejednakih rizika i opterećenja) jesu ključni uvidi feminizma. U odnosu na muškarce, kada je riječ o novoj reproduktivnoj tehnologiji, žene nose nesrazmjerni dio rizika i opterećenja - rizik za žene postoji kod njihovog podvrgavanja super-ovulaciji i ekstrakciji jajašaca u svrhu in vitro oplodnje kao preduslova za preimplantacijsku genetsku dijagnozu, dok za muškarce nije invazivno doniranje sperme, rizik postoji i kod podvrgavanja žena amniocentezi i drugim prenatalnim testovima za genetski poremećaj, žene preuzimaju odgovornost u objavljivanju genetskih informacija utvrđenih testovima na nasljedne poremećaje i sl. (Dickenson, 2009: 2-3).

U pogledu shvatanja posljedica neplodnosti i upotrebe biotehnoloških tretmana liječenja neplodnosti po žene, izdvojile su se dvije suprotstavljene struje mišljenja unutar feminizma: „feminizam otpora“ i „feminizam prihvatanja“. Prva, oštro odbacuje praksu asistirane reprodukcije, vidi u njoj „produžetak patrijarhalne kontrole nad prirodom i ženama“ i sredstvo koje služi „različitim potrebama i željama medicinskih naučnika, istraživača i države“, teži otkrivanju sociopolitičkih nejednakosti ukorjenjenih u njima, oslanja se na radikalni feministički manifest Šulamit Fajerston (Shulamith Firestone) i Done Haravej (Donna Haraway). Druga, zdušno prihvata praksu asistirane reprodukcije, vidi u njoj potencijal za „oslobađanje“ žena od tereta reprodukcije, kao i sveukupni potencijal za uvećanje društvene moći žena, oslanja se na radikalni i ekofeministički pristup Džermejn Grir (Germaine Greer) i Vandane Šive (Vandana Shiva). Obje ove struje mišljenja izražavaju saglasnost da asistirana reprodukcija daje ženama mogućnost kontrole nad sopstvenom reprodukcijom, ali u pogledu shvatanja te kontrole i njenog sprovođenja se razlikuju (vidi Bilinović, 2016: 113, 181-3).

Korjen patrijarhalnog ugnjetavanja žena radikalna feministička teorija nalazi u kontroli nad njihovom reproduktivnom ulogom. Nova reproduktivna tehnologija se shvata kao proizvod patrijarhata, a njene korisnice kao nemoćne žrtve-korisnice (Rowland, 1985, u Denny, 1994: 63). U razvoju reproduktivne tehnologije, novije radikalne feministkinje, prepoznaju djelovanje protiv interesa žena i proširenje muške kontrole nad sredstvima začeća. Za objašnjenje pristanka žena na nešto što nije u njihovom interesu, za radikalne feministkinje, od velike je važnosti ideologija pronatalizma prisutna u svim društvima (u različitoj mjeri kontrolisana određenim normama). Dodjeljivanjem statusa ženi u društvu na osnovu njene reproduktivne sposobnosti, podrazumijeva da je njeno ispunjenje uslovljeno realizacijom uloge majke (ona to mora postati) (Hanmer, 1987, u Denny, 1994: 65). Moć i kontrola jesu glavne teme radikalnog feminizma - in vitro oplodnja jeste pokušaj muške kontrole ženske seksualnosti i plodnosti zbog osjećaja otuđenosti od reprodukcije i stvaranja (Rowland, 1985: 544, u Denny, 1994: 70), sredstvo pretvaranja muške iluzije o reproduktivnoj moći u stvarnost (Stanworth, 1987: 16, u Denny, 1994: 70). U kontroli reprodukcije žene pomažu muškarcima, prema radikalnim feministkinjama, prihvatanjem tehnološke intervencije u reprodukciji, često zanemarujući opasnosti i rizike sa kojim se pri

tom suočavaju (posljedice dugotrajne upotrebe lijekova, hiperstimulacije, super-ovulacije, uticaj hormona na druge organe i sl.). Žene su isključene iz proizvodnje ove tehnologije (znanje ostaje u muškim rukama, a žene nemaju adekvatne informacije kojim bi dovele u pitanje prihvaćene postupke), ali su njeni glavni korisnici (lako se mogu nagovoriti da je koriste) (Denny, 1994: 74).

Liberalne feministkinje 80-ih i 90-ih godina iznose shvatanje „da žene imaju pravo i slobodu izbora u pogledu reprodukcije i mogućnost da svojim aktivizmom utiču na liberalnije zakonske regulative u ovaj oblasti i smanjivanje represije nad ženama. One se zalažu za pravo slobodnog izbora žena ('Materica je moja!') i za pomoć ženama koje žele da iskoriste pogodnosti novih tehnologija, stvaranjem udruženja, grupa podrške i slično“ (Kričković Pele & Beker, 2014: 52-3). Za liberalne feministkinje, željeti i imati djecu je dobro ako je to lična želja žene. One se zalažu za žene koje nemaju ili ne žele djecu i za druge načine ostvarivanja roditeljstva (usvajanje ili rad sa djecom) (Kričković Pele & Beker, 2014: 53)

Kao što smo vidjeli, zbog interakcije ponude i potražnje „biološki neophodnih dijelova“ i usluga za proizvodnju ljudskog života razvijena su reproduktivna tržišta (Wichterich, 2015: 38). Komodifikacija reproduktivnog rada žene, koja „podrazumeva prodaju nezrelih jajnih ćelija (oocita) i iznajmljivanje reproduktivnih kapaciteta žena u vidu komercijalnog surogat materinstva“, jeste jedna od najintenzivnijih feminističkih debata na temu asistiranog reprodukcije. U vezi sa ovim, postoji duboko razmimoilaženje feministkinja – one koje govore „u korist novca“ (izvor finansijske moći žena jeste mogućnost unovčavanja njihovog reproduktivnog rada) i one koje govore „u korist dostojanstva žena“ (degradiranje žena jeste unovčavanje njihovog reproduktivnog rada) (vidi Bilinović, 2016: 189, 197).

Za mnoge mlade feministkinje, reproduktivna tehnologija predstavlja emancipatorsko sredstvo uspostavljanja kontrole nad plodnošću, ali ne isključuju kritički odnos prema ovoj tehnologiji. „Ova perspektiva često je popraćena pretpostavkom da je tijelo, uključujući sve organe i supstance, privatna svojina određene osobe“ (Wichterich, 2015: 38).

Zaključak

Brojne izazove na individualnom i društvenom planu, kao i za tradicionalnu porodičnu paradigmu, donosi nova realnost i revolucionarna promjena u stvaranju i rađanju potomstva, smještenih u laboratorijske uslove. Biomedicinski i tehnološki posredovanom (i kontrolisanom) produkcijom i reprodukciji ljudskog života, primjenom asistiranog reproduktivne tehnologije, omogućeno je ostvarenje u roditeljskoj ulozi (biološki i/ili socijalno), osobama koje žive u heteroseksualnom ili homoseksualnom bračnom/partnerskom odnosu i ženama koje žive same, nezavisno o reproduktivnom ciklusu žene. Dijete rođeno na ovaj način može biti biološki ili genetski povezano sa oba ili sa jednim od socijalnih roditelja. Primjena prakse asistiranog reprodukcije proširuje (čini fleksibilnijim) granice prirode i kulture, koliko je to zakonom omogućeno, čime se transformišu društveni i kulturološki obrasci i poimanje konvencionanih (socioloških) koncepata braka/partnerstva, roditeljskih uloga, srodstva i rodne ravnopravnosti, te proširuje cilj ove prakse izvan tretiranja neplodnosti.

Prema A. Bilinović, na promjenu poimanja konvencionanih (socioloških) koncepata o porodici i roditeljstvu uticala su tri aspekta asistiranog reprodukcije – izlišnost bračne i/ili partnerske veze za zasnivanje potomstva, raščlanjivanje koncepata koji se tradicionalno smatraju jedinstvenim (na primjer, pojam materinstva u slučaju surogatstva - različite žene imaju genetski, gestacioni i socijalni odnos sa djetetom) i zahtijevanje promjene termina u vezi sa reprodukcijom i stvaranjem porodice (priroda entiteta, odnosa i postupaka). Zbog činjenice da potomstvo koje nastaje metodama asistiranog začeća najčešće jeste u biološkoj ili u genetskoj vezi sa barem od jednih socijalnih roditelja, ova sociološkinja smatra, da pomenuti aspekti asistiranog reprodukcije „govore o potrebi proširenja konceptualne osnove i veće fleksibilnosti pri definisanju porodice nastale putem prakse asistiranog reprodukcije, ali ne predstavljaju dovoljan uslov za paradigmatšku promenu u domenu porodice“ (Bilinović, 2016: 259-60). Mogućnost uklapanja novih činjenica u vezi sa ljudskom (re)produkcijom u postojeće definicije porodice, može se vidjeti na primjeru inkluzivne i nediskriminatorne definiciju porodice koju su formulisali stručnjaci radne grupe UN u pripremama za Međunarodnu godinu porodice u kojoj roditeljski odnos nije nužan i konstitutivan - jedini konstitutivni element porodice jeste briga za dijete/djecu, a koji je istovremeno

razlikuje od partnerske/bračne veze, domaćinstva i srodstva. Prema ovoj definiciji, porodicu „čini najmanje jedna (odrasla) osoba ili grupa ljudi koja brine za dete/decu i koja je kao takva (dakle porodica) prepoznata u zakonodavstvu ili u običajima država članica“ (Family: Forms and Function, 1992, cit. prema Renner, 2009: 32-33). Masovnost primjene asistiranog reproduktivnog tehnologije i njena globalna ekspanzija, stvorili su brojne izazove na individualnom i na društvenom nivou. Ključne uvide o ljudskoj genetici i novoj reproduktivnoj tehnologiji donijele su različite i, često, međusobno suprotstavljene, feminističke teorijske perspektive - identifikovanje rodne specifičnosti genetike i nove reproduktivne tehnologije, njen različiti uticaj na muškarce i žene (nejednaki rizici i opterećenja), način na koji se uspostavlja ili gubi odnos između biomedicinske i tehnološke produkcije i sociobiološke reprodukcije ljudskog života, komodifikacija reproduktivnog rada žene i sl.

Literatura

Bek, U. (2001). *Rizično društvo – u susret novoj modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.

Bilinović, A. (2016). *Uticaj asistiranog reproduktivnog tehnologije na redefinisane socioloških pojmova porodice i roditeljstva*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu.

Calhoun, C. (1997). Family outlaws: rethinking the connections between feminism, lesbianism and the family, U: H. L. Nelson (ed.): *Feminism and Families* (131-150), New York: Routledge.

Crowe, C. (1990). Whose mind over whose matter? women, in vitro fertilisation and the development of scientific knowledge. U: M. McNeil et al. (ur.) *The New Reproductive Technologies*. London: Macmillan.
U: Denny, E. (1994). Liberation or oppression? radical feminism and in vitro fertilisation, *Sociology of Health & Illness*, 16(1), str. 62-80. ISSN 0141-9889

Denny, E. (1994). Liberation or oppression? radical feminism and in vitro fertilisation, *Sociology of Health & Illness*, 16(1), str. 62-80. ISSN 0141-9889

De Geyter, C. et al. (2020). *ART in Europe, 2015: results generated from European registries by ESHRE The European IVF-monitoring Consortium (EIM)† for the European Society of Human Reproduction and Embryology (ESHRE)*, Human Reproduction Open, Volume 2020, Issue 1, 2020, hoz038, pp. 1–17, 2020 doi:10.1093/hropen/hoz038, <https://academic.oup.com/hropen/article/2020/1/hoz038/5709182> [28/06/2020.]

Devedžić, M. (2004). Razvoj reprogenetike i njeni demografski aspekti, *Stanovništvo*, 1-4, 45-65. BIBLID 0038-982X

Dickenson, D. L. (2009). Feminist Perspectives on Human Genetics and Reproductive Technologies. U: *Encyclopedia of Life Sciences* (str. 1-6). John Wiley & Sons, Ltd: Chichester. DOI: 10.1002/9780470015902.a0005592.pub2

Evropsko udruženje za humanu reprodukciju i embriologiju, <http://www.eshre.eu/Press-Room/Press-releases-ESHRE-2012/5-million-babies.aspx>, stranici pristupljeno 8.1.2014. U: Kričković Pele, K. & Beker, K. (2014). Rodne i društvene kontroverze vantelesne oplodnje u Srbiji – diskriminacija žena koje nisu radale, *TEMIDA*. 49-68, DOI: 10.2298/TEM1403049K

Hanmer, J. (1987). Reproduction trends and the production of moral panic. *Social Science and Medicine*, 25, 697-704. U: Denny, E. (1994). Liberation or oppression? radical feminism and in vitro fertilisation, *Sociology of Health & Illness*, 16(1), str. 62-80. ISSN 0141-9889

Kričković Pele, K. & Beker, K. (2014). Rodne i društvene kontroverze vantelesne oplodnje u Srbiji – diskriminacija žena koje nisu rađale. *TEMIDA*, 49-68, DOI: 10.2298/TEM1403049K

Kričković Pele, K. & Zotović Kostić, M. (2018). Nove reproduktivne tehnologije u Srbiji – Ko su žene u nacionalnom programu vantelesne oplodnje? *SOCIOLOGIJA*, LX (1), 96-111. DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC1801096K>

Milić, A. (2001). *Sociologija porodice - kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.

Poliklinika IVF, Metode medicinski potpomognute oplodnje, <https://ivf.hr/metode-medicinski-pomognute-oplodnje/> [28/06/2020.]

Rothman, B. K. (1984). The meaning of choice in reproductive technology. U: R. Ardlitti *et al.* (ur.), *Test Tube Women - What Future for Motherhood?* London: Pandora. U: Denny, E. (1994). Liberation or oppression? radical feminism and in vitro fertilisation, *Sociology of Health & Illness*, 16(1), str. 62-80. ISSN 0141-9889

Rowland, R. (1985). A child at any price? *Women's Studies International Forum*, 8, 539-46. U: Denny, E. (1994). Liberation or oppression? radical feminism and in vitro fertilisation, *Sociology of Health & Illness*, 16(1), str. 62-80. ISSN 0141-9889

Segalan, M. (1991). *Jeux de familles*. Paris: Presses du CNRS, 1991). u: Segalan, M. (2009). *Sociologija porodice*. Beograd: Clio.

Segalan, M. (2009). *Sociologija porodice*. Beograd: Clio.

Stanworth, M. (1987). Reproductive technologies and the deconstruction of motherhood, U: M. Stanworth (ur.). *Reproductive Technologies*. Polity Press. U: Denny, E. (1994). Liberation or oppression? radical feminism and in vitro fertilisation, *Sociology of Health & Illness*, 16(1), str. 62-80. ISSN 0141-9889

Throsby, K. & Gill, R. (2004). It's Different for Men": Masculinity and IVF [online]. *Men and Masculinities*, 4, 330–348. U: Kričković Pele, K. & Beker, K. (2014). Rodne i društvene kontroverze vantelesne oplodnje u Srbiji – diskriminacija žena koje nisu rađale, *TEMIDA*, 49-68, DOI: 10.2298/TEM1403049K

United Nations. (1992). *Family: Forms and Function*, Occasional Series Papers, No. 2. cit. prema Renner, T. (2009). Neke teškoće pri definisanju porodice, U: A. Milić & S. Tomanović (prir.), *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi* (str. 29-41). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Wichterich, C. (2015). *Seksualna i reproduktivna prava*. Svezak 11, Rukopisi Instituta Gunda Werner, Heinrich Böll Stiftung Bosna i Hercegovina.

Vilić, D. (2011). Porodica u kontekstu savremenih društvenih promjena. *Sociološki diskurs*, 1(2), 21-43. DOI: 10.7251/SOC1102021V

Vilić, D. (2013). Transformacija (i/ili redukcija) funkcija moderne porodice. *Sociološki diskurs*, 3(6), 49-65. DOI: 10.7251/SOCSR1306049V

**THE INFLUENCE OF ASSISTED REPRODUCTIVE TECHNOLOGY ON THE FAMILY AND
PARENTING IN MODERN SOCIETY**

Dragana Vilić

**Doctor of social sciences, associate professor
Faculty of Economics University of Banja Luka***

Abstract: *A new reality and a revolutionary change in the creation and birth are brought by the placement of these processes in laboratory conditions. Persons living in heterosexual or homosexual marital/partnership relations and women living alone, independent of their reproductive cycle, are enabled a parental role (biologically and/or socially) through biomedically and technologically mediated (and controlled) production and reproduction of human life using assisted reproductive technology. A child born in this way can be biologically or genetically related to both or to one of the social parents. The application of the practice of assisted reproduction expands (makes more flexible) the boundaries of nature and culture, as far as the law allows, thus transforming social and cultural patterns and understanding of conventional (sociological) concepts of marriage/partnership, parental roles, kinship and gender equality, and extends the goal of this practice beyond the infertility treatment. The widespread use of assisted reproductive technology and its global expansion have brought numerous challenges at the individual and social level. All this has stimulated feminist debates on the way in which the relationship between bio-medical and technological production and socio-biological reproduction of human life is established or lost, the identification of gender specificity of genetics and new reproductive technology, commodification of reproductive work of women, etc.*

Key words: *assisted reproductive technology, family, parenting, modern society.*

* dragana.vilic@ef.unibl.org

MLADI U BOSNI I HERCEGOVINI O BRAKU I ALTERNATIVNIM OBLICIMA PARTNERSTVA

*Anida Dudić, MA viši asistent na Odsjeku za socijalni rad
Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu⁸⁵*

Sažetak: *Danas postoji mnoštvo definicija koje su često nedostatne, neprihvatljive i neprimjerene savremenim shvatanjima braka i porodice. Iako se kroz historiju brak poimao kao monogamna zajednica muškarca i žene, u savremenom društvu, pod uticajem transformacijskih procesa, dolazi do formalno-pravnog izjednačavanja bračne i vanbračne veze, kao i tendencije legalizacije istospolnih brakova. Pod pritiskom modernizacije i individualizacije, te produženog školovanja, mladi sve češće odlažu brak za zrelije godine. Štoviše, brak je postao „zastarjela“ institucija, gdje sve veći broj mladih ljudi preferira zajednički život bez sudbonosnog „da.“ Alternativni oblici partnerstva su postali primamljiviji, lakši i interesantniji oblici suživota za mlade, a kohabitacija najraširenija forma zajedničkog života.*

U istraživanju se želio dobiti uvid u stavove mladih u Bosni i Hercegovini (N=234) o braku i alternativnim oblicima partnerstva, prvenstveno kohabitaciji, kao i njihovim željama i planovima za budućnost kada je riječ o bračnom i porodičnom životu. Putem anketnog upitnika došlo se do saznanja da, pod pritiskom transformacijskih promjena, mladi u Bosni i Hercegovini preferiraju alternativne oblike partnerstva, ali i da, pod uticajem patrijarhalnog društva, brak smatraju najprihvatljivijom zajednicom muškarca i žene.

Ključne riječi: *mladi, brak, alternativni oblici partnerstva, Bosna i Hercegovina.*

Uvod

Iako smatramo da o porodici znamo već dovoljno, i da je suvišno govoriti o njoj, jer je ona „dio nas i mi smo dio nje“, proučavanja i istraživanja o porodici i porodičnim odnosima nikada nije suvišan posao. Smiljanić i Mijušković (1965:5) navode: „O braku i porodici postoji ogromna literatura. Od prvih pisanih dokumenata ljudske istorije do danas napisano je o tome bezbroj stranica. One se i danas pišu, jer je pitanje braka i porodice uvek veoma aktuelno.“ U posljednje vrijeme, pod pritiskom transformacijskih procesa, brak i porodica su često predmet istraživanja u gotovo svim naukama. Naprikladnije je govoriti o interdisciplinarnom ili multidisciplinarnom polju istraživanja kroz antropološku, demografsku, psihološku i sociološku dimenziju historijskog proučavanja braka i porodice, pri čemu u osnovi svih ovih različitih perspektiva ostaje „pitanje interakcije porodice i društvene promjene“ (Milić, 1988) na koje treba odgovoriti.

Iako nam se čini da se o porodici oduvijek govorilo, sistematsko okretanje ka ovoj oblasti proučavanja počinje tek šezdesetih godina prošlog stoljeća, da bi se početkom sedamdesetih zapravo konstituisalo kao posebno istraživačko područje. Istraživači prošlosti porodice žele da otkriju bit modernosti savremene porodice, kao i faktore koji su predodredili i dali osobenu boju i sadržaj porodici kakvu danas poznajemo. Na tom tragu, posebno su bila važna istraživanja o ispitivanju uzroka smanjivanja nataliteta u Zapadnoj Evropi, stoga su se pojavile studije o godinama stupanja u brak, o rasprostranjenosti celibata i udovišta,

⁸⁵ anida.dudic@fpn.unsa.ba

alternativnim oblicima porodičnog života, broju djece u porodici, kretanju bračnog i vanbračnog nataliteta i fertiliteta, o reproduktivnim ciklusima porodice i drugim transformacijskim procesima.

U novije vrijeme porodica se kritički analizira kroz pitanja opstanka i razvoja, Smiljanić i Mujušković (1965:6) smatraju da se „pojavom porodice kao socijalne kategorije, „primarne ćelije svakog društva“, otkrio nov kompleks društvenih problema i odnosa, i raznovrsnih pogleda na brak i porodicu – od onih koji ih idealizuju do onih koji ih negiraju, proglašavaju protivprirodnim pojavama, preživelim ustanovama ili čak predviđaju njihovo izumiranje.“ Tako je interesovanje istraživača o porodičnom životu i njenim metamorfozama podstaknuto nizom kriza koju obilježavaju modernu porodicu izazvanih sukobima među generacijama, pobunom mladih, promjenom položaja žene, te sve većim sumnjama i zabrinutošću za budućnost porodice. Neki autori (poput Šortera, prema Milić, 1988) modernu porodicu nazivaju „svjetskim fenomenom ili svjetskom revolucijom.“

Uzimajući u obzir transformacijske procese u porodici, jedan od najvažnijih događaja jeste promjena koja je nastupila u osnovnom segmentu porodice, a to je brak. Danas kada pomenemo brak, prva pomisao jeste „ljubav“ koja je ovjekovječena sa doživotnim „da“. Savremeni čovjek vjeruje da je ljubav osnov braka i teško može da zamisli brak koji je nastao bez ljubavi. Središnja uloga ljubavi u braku izuzetno je važna, a često i ključna, da bi se ta ravnoteža i zvanično uvažila. Ljudi „podrazumevaju da će se venčati iz ljubavi i zbog emocionalnog zadovoljstva pre nego iz ekonomskih ili drugih interesa“ (Abot, 2014: 334).

Međutim, literatura nam govori da se brak kroz historiju najmanje gradio na emocijama. Tako je brak stoljećima predstavljao ključ za stupanje u zrelo doba na društvenom, finansijskom i političkom planu. Štoviše, predstavljao je ugovor, pakt, prestiž i društveni status. U takvim, najčešće dogovorenim brakovima, ljubav je rijetko pronalazila svoje mjesto, a bračni odnosi su se najčešće ticali rađanja djece i roditeljstva. Abot (2014: 98) o nekadašnjem braku piše: „U društvu koje je brak smatralo građanskom odgovornošću koliko i ličnom potrebom, i stoga preziralo nevenčane, ljubav je koegzistirala (i ponekad se i nadmetala) s ekonomskim pitanjima i porodičnim pritiscima da se brak sklopi; ljubav se rijetko dovodila u vezu s brakom.“

Iako se brak kroz historiju smatrao „trajnom zajednicom muškarca i žene“, ovo „pravilo“ se često kršilo. Mnoga društva u različitim epohama su bila obilježena široko rasprostranjenom poligamijom, koje je, obično bila rezervisana za bogate muškarce. Potom su krili široko rasprostranjene prelube u braku i vanbračne veze, a danas sve češće čitamo nalaze i rezultate istraživanja u kojima se iznose podaci o tajnim istospolnim vezama koje su bile ugušene dogovorenim heteroseksualnim brakovima. Dakle, ono što danas nazivamo savremenim pojavama (kao što su vanbračne zajednice, homoseksualni brakovi, otvoreni brakovi) postojali su oduvijek, samo su bili skriveni od očiju javnosti. Tek su burna dešavanja 60-tih godina prošlog stoljeća skrenula pažnju na tamniju stranu porodične idile i narušila do tada uzoran porodični svijet (Milić, 1978). Širom svijeta šezdesetih godina dvadesetog vijeka došlo je drastičnih promjena u stavovima prema braku, seksu, rodu i građanskim pravima (Abot, 2014). Ovo su bili temelji za revoluciju koja je promijenila za sva vremena nekadašnju porodicu, a samim time i brak. Ovo je bilo vrijeme kada su mladi ljudi odlučili da prilikom izbora bračnog partnera poklanjaju mnogo više pažnje svojim osjećanjima nego, roditeljskim željama ili imovinskom stanju partnera. Pedesetih i šezdesetih godina prošlog stoljeća, ljudi svih dobi, a posebno mladi, počeli su da uklanjaju sentimentalne slojeve iz romantičnog iskustva, da bi došli do čiste seksualnosti. To je bilo vrijeme seksualne revolucije koja je na površinu iznjedrila sve tajne koje je porodica skrivala. To je bilo vrijeme koje je poljuljao konvencionalni brak, i udarilo temelje široko rasprostranjenim alternativama braku.

Alternative savremenom braku

Neki autori (poput Milić, 2001:327) kao bitnu osobinu savremenog vremena ističu „susret, ukrštanje i istovremena prisutnost svih vremenskih dimenzija, sadašnjosti, prošlosti i budućnosti u podjednako mjeri“ koja se naročito ogleda u stavovima prema partnerskim zajednicama i porodici. Tradicionalni brak koji je baštiniio neravnopravan položaj muškarca i žene, dominaciju muškarca i krhku i potčinjenu ženu

(Rudinesko, 2012) danas je neodrživ i nezamisliv. U svjetlu individualizma i „slobode izbora“, savremeni brak podrazumijeva jednakost i požrtvovanost. Brajša (2009: 143) navodi da je savremeni „brak specifičan, dugotrajan, neposredan, intiman odnos odraslih ljudi unutar opisane svakodnevne bračne stvarnosti...“ Pogledamo li statistiku razvoda brakova koja raste iz dana u dan, možemo reći da je današnji brak i sreća i nesreća u dvoje. Pod pritiskom nepredvidivosti, bračni odnos je sve nesigurniji i lakše raskidiv. Sve su teži zahtjevi koji savremenici očekuju od braka: s jedne strane individualnost, dok s druge strane traže „jednu dušu u dva tijela“. U prvi plan dolazi emocionalna kvaliteta bračne ljubavi, koja je jedna od preduslova sretnog braka. Bračni par Beck i Beck-Gernsheim (1995) smatraju da je temelj savremenog bračnog odnosa „romantičan kompleks ljubavi“ i da se ljudi žene, udaju i razvode upravo iz ljubavi. Oni smatraju da je moderan čovjek istinski „gladan ljubavi“ i da na razne načine traga za njom. Neki autori (poput Rutović, 2011) smatraju da brak više ne može zadovoljiti sva očekivanja modernog čovjeka koji teži ka individualizmu, dok Mihalović (2011) navodi: „Monogamni brak evidentno je u krizi. Brojka razvoda to i potvrđuje. Mnogi kao razloge navode preljub, nasilje, nezrelost prilikom stupanja u brak, nedostatak komunikacije i razne vrste ovisnosti.“ Zbog svih navedenih kriza, sve češće se preispituje moralni statusa braka na način da brak više ne predstavlja jedini društveni i moralni okvir ljudske seksualnosti, te se pribjegava alternativnim oblicima partnerstva koja su postala primamljivija, rasprostranjenija i čini se, važnija forma nego konvencionalni brak. Od svih poznatih alternativnih formi partnerskog života, u većini društava najzastupljeniji su kohabitacija i samački život.

Kohabitacija

Kohabitacija, zajednički život partnera, sve više postaje pandan braku kao načinu života i jedna od dvije njegove najvažnije alternative (samački život je druga). Mnogo je definicija kohabitacije, ali sve se odnose na zajednički intimni život partnera bez građanske i/ili crkvene registracije (Seltzer, 2000). Dakle, riječ je o nevjenčanim vezama u kojima partneri zajedno stanuju, imaju zajedničke financije, te dijele svakodnevne odgovornosti vezane uz kućanstvo i roditeljstvo (Bartolac, 2013). Dok se u prošlosti, život van braka posmatrao kao „život u grijehu“, u savremenom društvu parovi koji žive u kohabitaciji više se ne posmatraju kao grešnici. Seltzer (2000, prema Bandalović, 2015) navodi da su na promjenu stavova o suživotu partnera bez formalnog odobrenja, utjecale široko rasprostranjenje kohabitacije, pa stoga pojedinci sve rjeđe razmišljaju o ovim pojavama kao o devijantnim ponašanjima.

Društvo postaje sve tolerantnije prema različitim izborima životnih stilova i ne vrši pritisak na pojedince da se po svaku cijenu moraju vjenčati ili dobiti dijete u braku, stoga popularnost kohabitacije prati i sve veća prihvaćenost u društvu. U mnogim pravnim sistemima, kohabitacija ima legalan status vanbračne zajednice ili se smatra zvanično priznatom vezom. Rezultati mnogobrojnih istraživanja govore o širokoj rasprostranjenosti kohabitacije. Države u kojima je kohabitacija postala uobičajena prije svega su sjevernoeuropske države kao Švedska, Norveška, Finska, uključujući i Francusku, zatim slijede države središnje Evrope (zemlje Beneluksa, te Njemačka i Austrija, uključujući i Veliku Britaniju), dok je broj kohabirajućih parova najniži u južnoeuropskim državama i Irskoj. Od svih evropskih država prednjači Švedska u kojoj 48% osoba u tridesetim godinama života kohabira (Kiernan, 2004, prema Bartolac, 2013) dok su gotovo sve nove partnerske zajednice nevjenčane (Thomson i Bernhardt, 2010, prema Bartolac, 2013).

Trendovi ukazuju na nagli porast broja kohabitanata u Velikoj Britaniji (Haskey, 2001, prema Bartolac, 2013) i u američkim domaćinstvima, gdje preko 8,1% sačinjavaju nevjenčani muškarci i žene najmanje 12% Kanadana žive u kohabitaciji, a u Kvebeku ovaj broj dostiže i 22% (Abot, 2014). Istraživači koji prate trendove kohabitacije i braka sugeriraju da će u budućnosti sve više parova živjeti u kohabitaciji prije nego se vjenčaju (npr. Barich i Bielby, 1996; Lye i Waldron, 1997; Horowitz i White, 1998; Puljiz, 2005; Thornton i Philipov, 2009, prema Bartolac, 2013).

Tražeći uzroke široko rasprostranjenim kohabitacijama, Coast (2009) smatra da se povećanje broja parova koji žive u vanbračnim zajednicama događa uporedo s drugim demografskim promjenama. Ovo govori u prilog činjenici da su porodica i porodične promjene uslovljene i povezane sa svim promjenama u društvu.

Tako istraživači (prema Coast, 2009) raširenost kohabitacije kao najpopularnije alternativne forme braka dovode u vezu sa trendovima drastičnog pada stope zasnivanja formalnog braka, kao i pada fertiliteta, zatim izrazitog odlaganja braka za kasnije godine života te rađanja prvog djeteta, značajnog porasta vanbračnog rađanja djece, te visoke stope razvoda i sve većeg broja jednoroditeljskih porodica. Ove promjene u demografskom ponašanju obuhvatio je Van de Kaa (1987) u okviru teorije druge demografske tranzicije koja je dovela do dramatičnih promjena u socijalnim normama u smjeru progresivnosti i individualizacije koje vidi kao razlog udaljavanja od braka i roditeljstva. U takvim uslovima, kohabitacija i vanbračno roditeljstvo postali su sve prihvatljiviji, a rađanje djeteta sve češće namjeran odabir sa svrhom postizanja vlastitog samoostvarenja, a manje kao društvena ili biološka zadatost. Neka istraživanja predviđaju da će se u budućnosti, prateći trend porasta kohabitacija, djeca rađati češće van braka, nego u braku. Abot (2014) predviđa da će u Americi oko 40% djece u jednom trenutku živjeti u kohabitacionim domaćinstvima. Dakle, kohabitacija je odavno postala društvena stvarnost. Postavlja se pitanje: zašto je život van braka postao primamljiviji od suživota u braku?

Mnoga istraživanja (poput Clakberg, Stolzberg i Waite, 1995, Forste i Tanfer, 1996, Kiernan, 2001, Čudina i Čudina-Obradović, 2006, Cherlin, 2009, Stanković i Penev, 2010, Bartolac, 2013, Negoanović, 2017) pokazuju da je kohabitacija primamljiva mladim ljudima, iako postoji visok udio onih iz starijih grupa koji preferiraju suživot van braka. To su najčešće oni koji su „okusili“ brak, razočarali se u bračnu zajednicu, te poslije razvoda još uvijek vjeruju u ljubav, ali ne i brak, pa ne pristaju da svoj emocionalni odnos formalno krunišu. Istraživači pretpostavljaju da sklonost današnjih mladih parova prema kohabitaciji proističe iz socijalnog pomaka u vrijednostima u smjeru većeg prihvaćanja predbračne seksualne aktivnosti i prihvaćanja netradicionalnog načina života starijih generacija (Kozuch i Cooney, 1995; Amato, 1996; Hetherington i sur.; 1998; Thornton i Philipov; 2009; prema Bartolac, 2013). Kako smo već ranije naveli, mladi su oslobođeni društvenog pritiska i sami biraju životni stil, nalazeći se pred mnogobrojnim izazovima i odlukama, poput: da li ću se vjenčati ili živjeti u vanbračnoj zajednici, kada ću se vjenčati, hoću li imati djecu, koliko djece ću imati, treba li da se razvedem ili živim u nesretnom braku... (Turčilo i ostali, 2019). Danas, svjedočimo pomjeranju granica, gdje se osamostaljivanje mladih i preuzimanje uloge odrasle osobe pomjera kasnim dvadesetim ili ranim tridesetim godinama života, dakle formalna zrelost i samostalnost mladih ograničena i obilježena situacijom „produžene mladosti“. Mladi su ekonomski i finansijski zavisni od svojih roditelja najčešće zbog sve dužeg školovanja koje ih u pojedinim profesijama onemogućava da do svojih srednjih godina steknu profesionalni status u društvu. U zavisničkom položaju i produženom školovanju mladi se sporije i teže odlučuju na brak, eksperimentišu sa različitim praksama u vezi sa zajedničkim životom, imaju drugačije poglede na brak i seksualno ponašanje, za razliku od onih koje su imale prethodne generacije (Turčilo i ostali, 2019).

Iako su s modernizacijom, individualizacijom i ostalim društvenim promjenama, kohabitacije (posebno u razvijenim državama) pozdravljene kao forma suživota, još uvijek postoje dvojaki stavovi. Tako neki kritičari (posebno feministički orijentisani) kohabitaciju doživljavaju kao pravičniji odnos od braka, dok drugi brinu da je postala veća prijetnja braku nego razvod zato što nudi mnoge istovjetne karakteristike kao i brak. U tradicionalnim društvima smatra se da vanbračni život zanemaruje i izvrće ruglu religijske i moralne konvencije. Također, protivnici alternativnih zajednica smatraju da vanbračni život ne nosi istu dozu odgovornosti i posvećenosti kao brak, zajednici koja se sklapa na temelju zavjeta „dok nas smrt ne rastavi“. Zbog navedenih razloga neki istraživači su kritični i društveno prosuđuju primjerenost i učinkovitost zajedničkog života.

Kohabitacija je složen fenomen kojeg možemo posmatrati kao pripremnu fazu za ulazak u braku, a s obzirom na raširenosti sve češće i kao zamjenu za klasičan brak. Ono što je činjenica jeste da je porast kohabitacija uslovalo promjene u ponašanju, ali i promjene društvenih normi i normativnih standarda.

Samački život

Pored kohabitacije, danas se sve više ljudi trajno odriče bilo kakvog oblika suživota i odlučuju se da život provedu sami. Iako se kroz historiju smatralo da su, posebno žene, predodređene za brak i bračni život, štoviše bilo je nepojmljivo i društveno neprihvatljivo da žena odluči da život provede sama, u modernom društvu pojedinci se sve češće odlučuju na samački život. Neki autori smatraju da samački život više prijeti urušavanju i nestanku braka, nego li kohabitacije. Kohabitacije po svemu sudeći imaju mnogo sličnosti braku, i najveći broj vanbračnih zajednica završava brakom (posebno onda kada dođe do stvaranja potomstva), dok samački život podrazumijeva privremeno ili trajno odustajanje od emocionalnog vezivanja i suživota s partnerom. Negovanović (2017) navodi da u zapadnoj i sjevernoj Evropi egzistiraju dva tipa samaca: prelazni tip (karakterističan najčešće za mlade ljude, ovakav izbor je samo faza, nakon napuštanja roditelja ili raskida partnerstva, nisu protivnici braka i porodice, ali su dio njihovog odlaganja), i trajne odluke (odbijanje bilo kakvog vezivanja za drugu osobu). Kod nekih mladih ljudi se javlja nesigurnost i strah, podstaknuti roditeljskim bračnim neuspjehom što dovodi do preispitavanja bračne zajednice kao „mirne i sretne luke“. Dok je kod drugih samački život samo faza života nakon završetka školovanja, kada žele da „uživaju i životu i trenutno ne žele nikakve obaveze“, što ne znači da u budućnosti ne žele stvarati vanbračne ili bračne aranžmane. Kod starijih generacija se samački život češće javlja kao trajna odluka i odustajanje od emocionalnog vezivanja za drugu osobu. Najčešće slijedi nakon ljubavnog kraha i razočarenja u braku ili alternativnim oblicima partnerstva. Istraživači su ustanovili i spolne razlike prilikom izbora samačkog života. Naime, društvene promjene uslovljene većom zaposlenosti žena i ekonomskoj nezavisnosti povećavaju vjerovatnoću odustajanja od bilo kog oblika emocionalnog vezivanja. Žene koje su finansijski oslobođene od muškaraca, sve češće odlučuju da budu same ili radije teže ka nekonvencionalnim oblicima partnerstva nego braku. Dalje, žene koje su iskusile razvod roditelja su opreznije u odluci da zasnuju vanbračni ili bračni odnos i veze. Postavlja se pitanje: zašto se ljudi sve češće odlučuju na samački život?

Prema izvještaju Euromonitora "Pogled u budućnost porodici" u svjetskoj populaciji do 2030. godine procijenjen je porast samaca za 35%, a broja razvedenih za 78%. Švedska je vodeća u EU po udjelu samačkih kućanstava kojih je u toj zemlji više od 50%. Nakon Švedske najveći udio samačkih kućanstava, preko 40%, imaju Danska, Litva, Finska i Njemačka. U Americi je po prvi put u historiji zabilježen već broj samaca (50.2%), nego udanih i oženjenih. Samačka domaćinstva najbrže rastu u Kini, Indiji i Brazilu, zemljama s najbrže rastućim ekonomijama na svijetu. Čak je japansko društvo na pragu razvojnog stadijuma koje se naziva "supersolo društvo". Sve je veći broj društva u kojima je, uslijed dominacije samačkih domaćinstava, osnovna gradivna ćelija pojedinac, a ne porodica. U doba kada je individualizam na snazi, ljudi su često samodovoljni i nemaju potrebe za emocionalnim zbližavanjima.

Današnje generacije su „okrenute prema sebi“, ekonomski rast doveo je pojedince do osamostaljenja, a ekonomski pad vodi do sve većeg osamljenja. U društvima koja karakteriše izrazito mali broj brakova i djece i prisustvo mnoštva ostarjelih samaca, nameće brojna suštinska pitanja egzistencijalne i etičke prirode, počev od toga da li se iza nje krije siromaštvo ili prosto promijene u pogledu na svijet i život, pa sve do toga šta je sreća i koji su njeni preduslovi?

Kako je konvencionalni brak, historijski gledano, dugo bio jedini društveno prihvatljiv, moralan i religijska obaveza, uvriježeno je bilo mišljenje da je život u braku kvalitetniji od samačkog života, odnosno da brak čovjeku pruža više zadovoljstva od samoće. Također se smatralo da osobe u braku imaju važne društvene uloge koje pružaju smisao i cilj, te stoga imaju snažniju društvenu podršku i obavezu u svojim životima, dok su se osobe koje su bile same smatrale jadnim, usamljenim i tužnim. Čak neki autori (poput Davis, Neuhaus, Moritz, & Segal, 1992; McCann, Donnelly, & O'Reilly, 201; Rogers, 1996; Shih, 2016) samački život smatraju faktorom psihosocijalnog rizika: veća smrtnost i slabiji kvalitet života kod osoba koji život provedu sami za razliku od onih koji su u paru. S druge strane, posljednjih godina brojna psihološka i sociološka istraživanja ukazuju da ta jednačina nije baš jednoznačna. Istraživanje Sarkistan i Gerstel (2015) je pokazalo da samci imaju snažnije i razgranatije društvene veze od onih koji su u braku.

Samački život danas ne podrazumijeva duboku i neizlječivu usamljenost ili potpunu izolovanost kako se to nekada smatralo.

Druga istraživanja bavila su se komparacijom kvalitete življenja u samačkom i bračnom životu te utjecajem oba tipa života na zdravlje ljudi, ustanovivši među ostalim da bračni život ne donosi sam po sebi povećanje kvalitete života, već da to ovisi o kvaliteti same bračne veze: kao što dobar brak može donijeti razne zdravstvene koristi, tako i loš brak može imati razne negativne učinke na ljudsko zdravlje.

Neka društva često negativno doživljavaju pojavu samaca jer takav način života opterećuje državu. Istraživanja prognoziraju da će se, ukoliko nastavi drastično rasti broj samačkih domaćinstava, uništiti tradicionalna porodica, te negativno djelovati na tržište rada, socijalnu zaštitu i produktivnost. Također, sve veći broj samaca i sve više parova bez djece će u budućnosti ostaviti trajne posljedice na penzione i socijalne fondove, spor gospodarski rast, manjak radnika i manjak ljudi za brigu o starijima.

Metodologija istraživanja

S obzirom na gore navedeno, važnim su se činili ispitati stavovi mladih u Bosni i Hercegovini o braku i alternativnim oblicima partnerstva, te njihovim planovima za budućnost kada su u pitanju bračni i porodični život. Putem anketnog upitnika ispitano je 234 ispitanika. Neka od istraživačkih pitanja su: *Da li zajednički život prije braka poboljšava šanse parova za nastavak sretnog braka? Da li je brak zastarjela institucija? Da li je prihvatljivo da par živi zajedno iako nemaju nikakvu namjeru vjenčati se? Da li su dobar brak i porodični život izuzetno važni? Da li muškarac i žena koji odluče imati i odgajati dijete izvan braka, žive na način koji bi mogao biti destruktivan za društvo?*

Uzimajući u obzir društvene promjene u savremenom sociokulturnom kontekstu i transformacijske procese u porodičnom životu, krenulo se od pretpostavke: *„Mladi su danas otvoreniji i skloniji predbračnoj kohabitaciji, ali je bračna zajednica još uvijek poželjan oblik porodičnog života.“*

Istraživanje je obuhvatilo mlade osobe u dobi od 19 do 25 godina, jer je to razdoblje, kako Bandalović (2015) navodi, vrlo važno za promišljanje o stvaranju vlastite porodice i preferencijama prema određenom tipu porodične zajednice. U tom smislu, njihovi stavovi mogu biti pokazatelji nekih budućih kretanja u području porodičnog života. Za potrebe istraživanja korišten je anketni upitnik koji se sastojao od pitanja zatvorenog tipa kojima su ispitana sociodemografska obilježja ispitanika (spol, dob, porodična struktura, bračni status roditelja), pitanja koja se odnose na trenutni status ispitanika (samac/u vezi), i samoprocjena religioznosti.

Upitnik je sadržavao Skalu stavova o kohabitaciji i braku koja je korištena u ranijim istraživanjima (poput Whitehead i Popenoe, 2000; Cobb, Larson i Watson, 2003; Qu i Weston, 2008; Bartolac, 2013; Bandalović, 2015; Pinjuh, 2017). Skala se sastoji se od 17 čestica, pri čemu se od ispitanika tražilo da procijene stepen slaganja (od 1 – »uopće se ne slažem« do 3 – »u potpunosti se slažem«).

Rezultati istraživanja

U istraživanju je sudjelovalo 234 ispitanika (85% žena i 15% muškaraca). Uzorak su činili mladi u Bosni i Hercegovini, od kojih je 58,1% u posljednjih godinu dana bilo u ozbiljnoj vezi, dok su ostali 41,9% izjavili da nisu u emocionalnoj vezi. Najveći broj mladih (64,5%) nikada nije živjelo sa svojim partnerom, zanemariv je procent onih (14,1%) koji su imali priliku vanbračnog života. Ovi podaci nisu iznenađujući s obzirom da je „sve veći broj mladih u Bosni i Hercegovini koji nakon završetka školovanja ne mogu da pronađu odgovarajuće zaposlenje, te su primorani da svoj život grade u roditeljskom domu, gdje njihova samostalnost i sloboda ostaju nerealizovani“ (Turčilo i ostali, 2019: 27). Također, važnim se čini podatak da 21% mladih nije živjelo u vanbračnoj zajednici, ali bi u budućnosti ukoliko bi imali mogućnosti voljeli da žive sa svojim partnerom.

Ovo govori u prilog činjenici da, u državama koje se poprilično smatraju konzervativne, tradicionalne i religiozne, kohabitacija kao nova forma partnerskog života je etiketirana kao neoubičajna, i na koncu

nepoželjna. Ne može se sa sigurnošću tvrditi da u bosanskohercegovačkom društvu kohabitacija nije popularna, nego se mladi pod pritiskom starijih generacija, iz respekta prema tradicijskim vrijednostima, teže odlučuju na eksperimentisanje prije nego uplove u bračne vode. Naime, zbog sindroma „produžene mladosti“ i finansijske ovisnosti o roditeljima, mladi, iako liberalnih stavova, još uvijek se trude da održe porodične veze, poštujući roditeljske stavove koji, pod uticajem tradicije i religije, zagovaraju isključivo brak kao valjanu i moralnu formu zajednice muškarca i žene. Tako mladi navode da njihovi roditelje najčešće žive (ili su živjeli) u bračnoj zajednici (čak 91%), dok samo 1,3% njih živi (ili je živjelo) u vanbračnim zajednicama, ostalih 7,7% su razvedeni. Razumljivo je da u društvu gdje je brak još uvijek primarna forma suživota muškarca i žene, dolazi do dvojakih stavova prema kohabitaciji kao najraširenijoj alternativni braka. Roditelji koji još uvijek baštine tradicionalne stavove o braku i poštuju brak, u velikoj mjeri nastoje da mladima prenesu bračne i porodične vrijednosti.

Tvrdnje	Ne slažem se (N)	Niti se slažem niti se ne slažem (N)	Slažem se (N)
Potpuno je prihvatljivo da par živi zajedno iako nemaju nikakvu namjeru vjenčati.	99	54	80
Par ne može zauvijek živjeti zajedno izvan braka, prije ili kasnije moraju se vjenčati.	94	71	67
Većinom ljudi imaju ispunjeniji i sretniji život ukoliko izaberu zakonski potvrđen brak, negoli kada ostanu sami ili samo žive s nekim.	67	88	79
Muškarac i žena koji odluče imati i odgajati dijete izvan braka, žive na način koji bi mogao biti destruktivan za društvo.	92	79	61
Grijech je nevjenčano živjeti s partnerom.	92	43	97
Ako su partneri zaista zaljubljeni nije važno jesu li vjenčani ili ne.	61	55	117

Tabela 1: Stavovi mladih o kohabitaciji kao trajnom obliku partnerstva

Tvrdnje	Ne slažem se (N)	Niti se slažem niti se ne slažem (N)	Slažem se (N)
Zajednički život prije braka poboljšati će šanse parova za nastavak sretnog braka.	68	85	79
Dobro je da par živi zajedno prije braka kako bi saznali slažu li se uistinu.	80	55	100
Dovoljno je živjeti s nekim godinu dana kako bi bili sigurni želimo li se s tom osobom vjenčati.	92	84	60

Tabela 2: Stavovi mladih o kohabitaciji kao pripreмноj fazi za brak

Istraživački je zanimljivo uporediti stepen (ne)slaganja ispitanika o kohabitaciji kao trajnom obliku partnerstva (npr. *Potpuno je prihvatljivo da par živi zajedno iako nemaju nikakvu namjeru vjenčati i kohabitaciji*) i kao isključivo pripreмноm fazom za brak (npr. *Zajednički život prije braka poboljšati će šanse parova za nastavak sretnog braka*).

Podaci u *Tabeli 1* održavaju stavove mladih o kohabitaciji kao trajnom partnerstvu, vidimo da većina mladih (njih 99) smatra da *nije prihvatljivo da par živi zajedno ukoliko nemaju nikakvu namjeru da se vjenčaju*. Dalje, 67 ispitanika smatra da *par ne može zauvijek živjeti zajedno izvan braka, prije ili kasnije moraju se vjenčati*, a 79 njih smatra da *ljudi imaju ispunjeniji i sretniji život ukoliko izaberu zakonski potvrđen brak, negoli kada ostanu sami ili samo žive s nekim*. Štoviše, 61 ispitanik smatra da *muškarac i žena koji odluče imati i odgajati dijete izvan braka, žive na način koji bi mogao biti destruktivan za društvo*. Čak 97 mladih u istraživanju je stava da je *griješiti nevjenčano živjeti s partnerom*. Ovaj rezultat je očekivan s obzirom da je prema samoprocjeni 48,3% njih religiozno, 40,2% se izjašnjava umjereno religiozno, a samo 11,5% ne smatra sebe religioznom osobom. Mladi su pokazali najveći stepen slaganja na tvrdnji *Ako su partneri zaista zaljubljeni nije važno jesu li vjenčani ili ne* (117 se slaže, 84 niti se slaže niti se ne slaže i 92 se ne slaže).

Ako pogledamo podatke u *Tabeli 2* koja odražava stavove mladih ljudi o kohabitaciji kao pripremnj fazi za brak uočiti ćemo veći stepen slaganja. Tako mladi (njih 89) smatraju da će *zajednički život prije braka poboljšati šanse parova za nastavak sretnog braka*, a njih 100 smatra da je *dobro da par živi zajedno prije braka kako bi saznali slažu li se uistinu*. Komparirajući rezultate iz *Tabele 1* i *Tabele 2* možemo reći da mladi u Bosni i Hercegovini više podržavaju kohabitaciju kao pripremnj fazu za braku nego li kao trajni oblik partnerstva.

Očekivano je da mladi ljudi podržavaju kohabitaciju, ali da u određeno vrijeme žele da svoj odnos krunišu na formalan način. Najveći broj vanbračnih zajednica još uvijek okonča brakom, i to najčešće u momentima kada par dobije djecu tražeći sigurnost na taj način. Istraživanja (Milić, 2001; Bobić, 2003; Musick, 2007; Milić, 2007; Rudinesko, 2012) pokazuju da uprkos raširenosti kohabitacija, najveći broj djece se još uvijek rađa u braku.

Tvrdnje	Ne slažem se (N)	Niti se slažem niti se ne slažem (N)	Slažem se (N)
Ako se muškarac ne oženi do svoje 40. godine, ljudi misle da s njim nešto nije u redu	61	68	107
Ako se žena ne uda do svoje 35. godine, ljudi misle da s njome nešto nije u redu.	67	45	123

Tabela 3: Stavovi mladih o primjerenj dobi za ulazak u brak

Varijance *Ako se muškarac ne oženi do svoje 40. godine, ljudi misle da s njim nešto nije u redu* i *Ako se žena ne uda do svoje 35. godine, ljudi misle da s njome nešto nije u redu* se odnose na percepciju primjerene dobi za ulazak u brak. Bosanskohercegovačko društvo je stoljećima bilo duboko patrijarhalno u kome se izrazito poštovao brak i osuđivalo sve ono što je suprotno braku. Štoviše, muškarci i djevojke od djetinjstva pripremali za najvažniju ulogu u životu, bračnu ulogu. Žene su rijetko pohađale školu, bile su predodređene za rađanje i podizanje djece, obavljajući kućni „nevidljivi“ posao, a muškarci su zarađivali za život. Parsonsov nuklearni oblik porodice gdje je otac hranitelj, a majka domaćica sa dvoje ili više malodobne djece je bio ideal porodice u Bosni i Hercegovini.

Tokom proteklih decenije uočene su brojne promjene u shvatanju, strukturi i funkcioniranju partnerskih odnosa, braka i porodice u svijetu i Bosni i Hercegovini. Promjene u porodičnim vrijednostima odraz su promjena u sistemu društvenih vrijednosti: lakše se pokreće postupak razvoda braka, prisutan je trend sekularizacije, porast ekonomske neovisnosti žene, individualizacije te ekonomski stres u obliku nesigurnosti zaposlenja, nezaposlenosti te stresa u radu (Brajša-Žganec, Lopičić i Penezić, 2014, prema Gjenero, 2019). Danas se mladi, posebno djevojke sve više obrazuju i žele da se ostvare na poslovnom planu. Zbog toga sve češće odlažu brak, koji je više kamen „spoticanja“, nego kamen „temeljac“. Kasnije stupanje u prvi brak u poređenju sa prijašnjim generacijama najširi je oblik onoga što se danas doživljava

kao kriza braka (Akers, 2018; Arnett, 2010; Cecere, 2016; Čipin, 2008; Kolabarić, 2017; Wang i Taylor, 2011, prema Gjenero, 2019) prisutna je i odgoda stupanja u brak dok se ne postigne financijska sigurnost i nezavisnost (Akrap i Čipin, 2006; Cherlin, 2004 prema Ortyl, 2013; Kolabarić, 2017; Kušić, 2016, prema Gjenero, 2019) te porast očekivanja od braka (Coontz, 2005, prema Gjenero, 2019).

S druge strane, koliko god transformacijski procesi uticali na bosanskohercegovačko društvo, još duboko se osjećaju tragovi tradicionalnog patrijarhalnog društva u kojem je bilo nepojmljivo da mladi, a posebno žene brak odlažu za kasnije godine života. S tim u vezi očekivano je mišljenje mladih da se u jednom takvom društvu, koje je na raskršću između tradicionalne i moderne porodice, još uvijek smatra društveno „nepoželjna“ odluka pojedinca da život provede sam ili da brak sklopi u kasnijim godinama.

Tvrdnje	Ne slažem se (N)	Niti se slažem niti se ne slažem (N)	Slažem se (N)
Dobar brak i porodični život izuzetno su važni.	15	23	195
Brak je zastarjela institucija.	180	42	12

Tabela 4: Stavovi mladih o braku i bračnom životu

U postmodernom kontekstu odluka o osnivanju porodice se shvata kao pitanje slobode izbora i životnog stila (Pavić, 2014, prema Gjenero, 2019), odmičući se od tradicionalnih oblika porodičnog života. Recenta istraživanja (Wang i Taylor, 2011, prema Gjenero, 2019) o braku i porodici govore da moderan čovjek ne smatra da je sreća povezana sa tim je li osoba u braku ili samac. U svim društvima je vidljivo smanjivanje važnosti braka i djece kao nužnih pretpostavki smisla i sreće u životu (Nikodem, Aračić i Džinić, 2010, prema Gjenero, 2019) kao i otvorenost prema alternativnim oblicima braka (Kušić, 2016, prema Gjenero, 2019). Također, uočene su promjene u poimanju institucije braka i porodice, što se najviše očituje u relativnom opadanju onih koji visoko vrednuju brak i porodicu. Međutim ovo istraživanje pokazuje da su mladima u Bosni i Hercegovini brak i porodični život na ljestvici prioriteta i da su izuzetno važni (195 ispitanika se slaže sa navedenom tvrdnjom, 23 niti se slaže niti se ne slaže, a samo 15 njih se ne slaže).

I u ranija istraživanjima (poput Studija o mladima u Bosni i Hercegovini 2018/2019) došlo se do podatka da je usmjerenost mladih u Bosni i Hercegovini na planiranje porodičnog života veoma izražena: 94.6% mladih svoju budućnost planira u okrilju bračne zajednice, dok mali je udio onih koji planiraju osnovati vanbračnu zajednicu (svega 1.3%).

Pitanje	Da	Ne, ali ne odustajem od bračnog života	Nikada se neću udati/oženiti
Da li u narednih pet godina planirate zasnovati brak?	154	68	12

Tabela 5: Planovi mladih za budućnost

Mladi u svojim planovima za budućnost itekako planiraju bračni i porodični život (65,8% mladih planira brak u narednih pet godina, 29,1% ne planira u bliskoj budućnosti, ali se ne odriču porodičnog život, dok 5,1% njih se trajno odriče bračnog života). Ukoliko uporedimo stavove mladih u Bosni i Hercegovini po pitanju braka sa stavovima mladih u susjednim državama (Flere i ostali, 2014), gdje u Sloveniji 61% mladih planira zasnovati bračnu zajednicu, u Hrvatskoj 76%, a na Kosovu 87%, više preferiraju kohabitaciju (u Sloveniji 24% mladih želi živjeti u vanbračnoj zajednici, dok u Hrvatskoj i Kosovu 6%),

može se zaključiti da su mladi u bosanskohercegovačkom društvu mnogo više naklonjeni braku i porodici negoli njihovi vršnjaci u susjednim državama (Turčilo i ostali, 2019: 28).

Tvrdnje	Ne slažem se (N)	Niti se slažem niti se ne slažem (N)	Slažem se (N)
Parovi žive zajedno jer ne mogu finansijski priuštiti vjenčanje.	122	87	22
Parovi se vjenčaju jedino zbog pritiska svoje okoline.	118	87	29

Tabela 6: Stavovi mladih o razlozima ulaska u brak

Tvrdnjama u *Tabeli 6* su se nastojali ispitati stavovi mladih o razlozima ulaska u brak. Ukoliko pogledamo korak unatrag, brakovi su se kroz historiju često sklapali zbog društvenog statusa, moći ili miraza. Brak je uvijek predstavljao neki vid dobro proračunate kalkulacije (odatle potiče termin „dobro se udati“). U XIX stoljeću se javlja romantična ljubav i vjerovanje da se brak mora zasnovati isključivo iz ljubavi. Poneki kritičari govore da je kompleks „romantična ljubav“ tvorevina Zapada (najpoznatija ljubavna tragedija „Romeo i Julija“ govori o romantičnoj ljubavi). U savremenom dobu, značenje koje se najčešće pripisuje braku su „zajednica“ i „ljubav“. Naprosto se smatra da je ljubav sastavnica bračne veze u kojoj stupaju partneri kada se među njima razvije romantična ljubav (Čudina-Obradović i Obradović, 2007). Koliko je ljubav povezana sa brakom pokazuju rezultati velikog međunarodnog istraživanja provedenog u 11 zemalja na 4 kontinenta u kojem se ispitivao stav učesnika po pitanju da li sklopili brak sa partnerom koji udovoljava svim njihovim kriterijima ako u njega ne bi bili zaljubljeni. Više od 80% sudionika odgovorilo je negativno (Levine, Sato, Hashimoto i Verma, 1995, prema Gjenero, 2019). Na sličan način razmišljaju i mladi u Bosni i Hercegovini, smatraju da se parovi odlučuju na suživot i onaj u braku i onaj van braka isključivo zbog ljubavi i da drugi faktori, kao što su finansijski razlozi ili pritisak okoline nemaju toliki uticaj kao ljubav (122 ispitanika ne smatra da parovi žive zajedno jer ne mogu finansijski priuštiti vjenčanje, a 118 njih ne smatra da se parovi vjenčaju jedino zbog pritiska svoje okoline).

Tvrdnje	Ne slažem se (N)	Niti se slažem niti se ne slažem (N)	Slažem se (N)
Ljudi radije žive u izvanbračnoj zajednici jer je jednostavnije razići se kada stvari krenu po zlu.	23	89	121
Danas vidimo tako malo dobrih i sretnih brakova da se pitamo je li to ispravan način života.	56	67	109

Tabela 7: Stavovi mladih o smislu formaliziranja partnerske veze

Iz prethodne *Tabele 7* vidljivo je da studenti nisu optimistični po pitanju opstanka i trajnosti braka. Kako i ne bi bili kada iz dana u dan čitamo poražavajuću statistiku razvedenih brakova, tako da nije neočekivan stav da „danas vidimo tako malo dobrih i sretnih brakova da se pitamo je li to ispravan način života“ (čak 109 ispitanika se slaže s navedenom tvrdnjom). U novije vrijeme, u zemljama Zapadne Evrope događaju se dramatične promjene u području bračnog i porodičnog života. Tako su Beck i Beck- Gernshajm (1995) istakli da su povećane stope razvoda jedan od najvažnijih trendova u porodicama industrijalizovanih društava. Ukupna stopa sklopljenih brakova decenijama pada, osobe se sve kasnije odlučuju za sklapanje braka, a rastave brakova su u porastu (Lee i Payne, 2010; Perelli-Harris i Styrac, 2016; Sobotka i

Toulemon, 2008). Prema prikupljenim godišnjim podacima Eurostata broj sklopljenih brakova u stalnom je padu. Podaci pokazuju da je npr. u 2014. u EU sklopljeno 2,1 miliona brakova, dok je 1964. iznosilo čak 3,4 miliona. Izraženo u odnosu na ukupnu populaciju, stopa sklopljenih brakova pala je sa 7.9 na 4.2 na 1 000 stanovnika između 1964. i 2014 godine. Iako je broj sklopljenih brakova u padu, s druge strane, posljednjih nekoliko godina stopa razvoda braka je u stalnom porastu. Prema godišnjim podacima Eurostata broj razvedenih brakova 1965. godine iznosio je 0.8 na 1000 stanovnika, dok je u EU 2013. godine stopa razvoda iznosila vrtoglavih 1.9, što je jednako broju milion razvoda. Prema posljednje objavljenim podacima Agencije za statistiku BiH, tokom 2019. godine sklopljeno je 18.842 braka (što u odnosu na 2018. godinu pokazuje smanjenje za 4,03%). Tokom 2019. godine razvedeno je 2.340 brakova (što predstavlja smanjenje od 1,89% u odnosu na 2018. godinu). Ovo samo govori u prilog činjenici da se brak i porodica nalaze u krizi. Istina je da predviđanja o budućnosti braka i porodice nisu optimistična, neki čak govore o njihovom potpunom urušavanju i nestanku. No, ako pogledamo kroz historiju, u različitim epoha ljudskog postojanja društvo je prolazilo kroz krizu. Ta kriza se preslikavala kroz bračni i porodični život jer su oni najvažniji konstrukti društva.

Porodica se kroz historiju suočavala sa poligamijom, poliandrijom, prostitucijom, vanbračnim vezama i drugim pojavama, u tim borbama uvijek je uspijevala očuvati integritet. Danas, uprkos široko rasprostranjenim alternativama, seksualnoj slobodi i pokušaju urušavanja braka, ljudi širom svijeta još uvijek cijene brak i porodicu. Važnost braka i porodice ponajviše ističu zbog ljubavi, bliskosti i razumijevanja među članovima porodice. U turbulentnom vremenu promjena, Rudinesko (2012) smatra da je upravo porodica pozvana da svojom ljubavlju pomogne modernom čovjeku da pronađe svoje mjesto u društvu. Još uvijek ljudi širom svijeta žele da osnuju brak i porodicu. U tom nastojanju brak još uvijek predstavlja krunu ljubavi i veze, važnu zajednicu u kojoj stvaraju nešto skupa i istovremeno grade sebe. I sve dok čovjek bude imao potrebu za pripadanjem, potrebu za ljubavlju, brak i porodica se neće urušiti jer istinsku sreću mogu pronaći jedino tamo. U tom kontekstu Čudina –Obradović i Obradović (2006:13) objašnjavaju važnost braka i porodice: „Brak i obitelj. Istina je, mijenjaju se. Mijenjanju se njihovi oblici, struktura, trajnost, važnost za pojedinca. Mijenjaju se potrebe i želje ljudi da imaju obitelj, da se u njoj zadrže, da odu iz nje, da se u nju vraćaju, da zadrže ili prekinu vezu s njezinim članovima. Neki kažu da obitelj nestaje, da nije potrebna modernom čovjeku, koji treba odsutnost obaveza, slobodu odlučivanja, slobodu izbora, slobodu, slobodu. Drugi, pak, kažu da se zapravo ništa nije promijenilo, samo je nova sloboda omogućila modernom čovjeku da napusti obitelj u kojoj nije sretan i da traži oblike zajednice u kojima će biti ispunjene sve njegove obaveze.

Pa ipak, kako god bilo, kako god se zvala, od kojih će srodnika ili nekadašnjih stranaca biti sastavljena, obitelj je vječna. Uvijek će je biti. Uvijek će biti mjesto koje će prigrliti tek rođeni život i uvijek će, nadajmo se, za svakog postojati mjesto „gdje te moraju primiti kad nemaš kamo.“

Zaključak

Priroda, značaj i suština braka su nedvojbeno determinirani ograničenjima društvenog, historijskog i kulturnog trenutka. Kako, prema Baumannu (2005) život u fluidnom modernom društvu ne može stajati u mjestu, on se mora modernizovati, tako se i bosanskohercegovačka porodica modernizovala, odnosno prilagodila. Kriza i poremećaji ravnoteže vrijednosnih, socijalnih i moralnih faktora u čitavom socijalnom sklopu, pa i porodici, imali za posljedicu iznimno brzo mijenjanje formalnih i neformalnih struktura društva. Zbog specifičnosti postsocijalističke transformacije bosanskohercegovačkog društva, navedene tendencije u porodici se ispoljavaju u nešto skromnijem obimu, ali nisu zanemarive i utiču na promjenu ranijih preovlađujućih oblika porodičnih i bračnih formi. Tim više jer se bosanskohercegovačka porodica, koja je donedavno bila čisto patrijarhalna porodica, sa jasnom hijerarhijskom strukturom, ulogama i raspodjelom moći našla na „udaru“ društvenih promjena, koje su ostavile velike posljedice na njenu funkcionalnost, a koje se su odrazile i na brak i bračnu zajednicu.

Stavovima mladih u Bosni i Hercegovini o braku i alternativama braka uveliko doprinosi društvo koje još uvijek prednost daje bračnom i porodičnom životu. Mladi u Bosni i Hercegovini su izrazito okrenuti ka porodici i nastoje očuvati porodične veze. Roditelji, mahom tradicionalni i konzervativni, još uvijek ne propuštaju priliku reći mladima da je brak osnov porodice, a porodica smisao života. Stoga, mladi u Bosni i Hercegovini još uvijek vjeruju u brak, porodične odnose visoko vrednuju i u svojoj skorijoj budućnosti planiraju uploviti u bračnu zajednicu.

U vremenu sveprisutnih promjena, mladi odlažu brak za neke zrelije godine, sve češće prednost daju obrazovanju i zaposlenju. Također, mladi imaju liberalnije stavove o seksualnom i bračnom životu, smatraju da se veza treba isključivo održavati zbog ljubavi. Iako nemaju ništa protiv vanbračne zajednice, smatraju da u nekom momentu života, odnos između muškarca i žene treba biti krunisan brakom. Prema rezultatima istraživanja može se zaključiti da je potvrđena postavljena hipoteza: „Mladi su danas otvoreniji i skloniji predbračnoj kohabitaciji, ali je bračna zajednica još uvijek poželjan oblik porodičnog života.

Literatura:

Knjige:

- Abot, E., (2014). Istorija braka. Beograd: Geopoetika
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (1995). The Normal Chaos of Love. Cambridge: Polity Press
- Brajša, P., (2009). Brak i obitelj iz drugoga kuta. Zagreb: Glas Koncila
- Čudina-Obradović, M., Obradović, J., (2006). Psihologija braka i obitelji. Zagreb: Golden marketing
- Milić, A. (1998), Rađanje moderne porodice, Sociološka hrestomatija (izbor tekstova), Beograd
- Milić, A. (2007). Sociologija porodice- kritika i izazovi. Beograd: Čigoja štampa
- Rudinesko, E. (2012). Porodica u rasulu. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Smiljanić, D., Mijušković, M., (1965). Drama braka i porodice. Beograd: Rad
- Turčilo, L., Osmić, A., Kapidžić, D., Šadić, S., Dudić, A., (2018). Studija o mladima Bosna i Hercegovina 2018/2019. FES: Fridrih-Ebert-Stiftung.

Članci:

- Negojanović, O., (2017). Zastupljenost i osnovne karakteristike vanbračnih zajednica u Srbiji i Evropskoj uniji. Demografija 14, str. 65-82
- Bandalović, G., (2017). Stavovi mladih o kohabitaciji. Revija za socijalnu politiku, god. 24 (1), 45-71
- Bartolac, A., (2013). Stavovi studenata o kohabitaciji i braku. Zagreb: Soc. ekol., 22,(2)
- Coast, E. (2009). Currently Cohabiting: Relationship Attitudes, Expectations and Outcomes. U: Stillwell, J.; Coast, E. i Kneale, D. (ur.), Fertility, living arrangements care and mobility: understanding population trends and processes. Dordrecht: Springer
- Van de Kaa, D. (1987). Europe's Second Demographic Transition. Population Bulletin, 42 (1).

Ostalo:

- Agencija za statistiku BiH (2020). *Demografija i socijalne statistike. Prirodno kretanje stanovništva i brakovi u 2019. godini.* Dostupno na: http://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2020/DEM_01_2019_Q4_0_BS.pdf, pristupljeno 21.03.2020. godine
- Mihalović, Z., (n.d.). Priroda braka i moralni status preljuba. Doktorska disertacija. Sveučilište u Rijeci: Filozofski fakultet u Rijeci
- Gjenero, L., (2019). Milenijalci i njihov stav o braku. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu

Youth in Bosnia and Herzegovina about marriage and alternative forms of partnership

Abstract: Today there are many definitions that are often inadequate, unacceptable and inappropriate to modern views of marriage and family. Although throughout history, marriage has been perceived as a monogamous community of men and women, in modern society, influenced by transformational processes, there is a formal and legal equalization of marital and extramarital relationships, as well as tendencies to legalize homosexual marriages. Under the pressure of modernization and individualization, and extended education, young people are increasingly delaying marriage of more mature years. Moreover, marriage has become an "outdated" institution, where an increasing number of young people prefer to live together without a fateful "yes." Alternative forms of partnerships are becoming more attractive, easier and more interesting forms of coexistence for the young and the cohabitation of the most widespread form of living together. This study wanted to gain insight into the attitudes of young people in Bosnia and Herzegovina (N=234) on marriage and alternative forms of partnerships, primarily cohabitation, as well as their wishes and plans for the future when it comes to marriage and family life. Through questionnaires, we have learned that, under the pressure of transformational change, youth in Bosnia and Herzegovina prefer alternative forms of partnership, but also that, under the influence of a patriarchal society, they regard marriage as the most acceptable union of man and woman.

Keywords: youth, marriage, alternative forms of partnership, cohabitation, Bosnia and Herzegovina.

OPŠTA TEORIJSKA RAZMATRANJA MEĐUGENERACIJSKIH ODNOSA U SAVREMENOJ PORODICI

*Dušanka Slijepčević, MA⁸⁶
Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci*

Apstrakt: Cilj (naučnog) članka jeste naučno objašnjenje, sa sociološkog aspekta, međugeneracijskih odnosa kao društvenih odnosa, u savremenoj porodici kao društvenoj grupi. Otuda je predmet istraživanja moguće formulisati idejnim rješenjem: Kakvi su intergeneracijski odnosi roditelja i njihove djece u savremenoj porodici postmodernog tipa? Koja je uloga roditelja u porodici na prelazu iz XX u XXI vijek? Koja je uloga porodice u društvu postmoderne? Odgovore na istraživačka pitanja omogućuju opšte naučne metode: analiza, sinteza, indukcija i dedukcija. Istraživački rezultati se odnose na proširenje spoznaje o odnosima, ulogama i funkcijama porodice u postmodernom društvu odnosno na saznanje 1) da su porodični odnosi najvećim dijelom egalitarnog tipa zbog prenosa vaspitno-obrazovnih funkcija na druge društvene institucije, usljed čega 2) roditeljski odnos prema djeci konsekventno postaje jednodimenzionalan tj. redukovan samo na pružanje roditeljske ljubavi i topline, a ne i na sprovođenje roditeljske kontrole djeteta, kao što je ranije bio slučaj; 3) te da je uloga porodice u savremenom društvu za ljude, kao društvena bića, i njihove organizacione oblike društvenosti nezamjenjiva i neporeciva tokom istorije ljudskog roda, ali da je, u postmodernom kontekstu, prevashodno emocionalnog karaktera, pri čemu je spoznaja iste provizorna, usljed konstantnih društvenih i porodičnih promjena, ali i zbog postmodernizma kao dominirajuće slike svijeta, koja protežira relativizam pojmovnih određenja odnosno otpor tiraniji definisanja.

Ključne riječi: opšta sociologija; društvena grupa; društveni odnosi; porodica; porodični (intergeneracijski) odnosi

⁸⁶ Asistent u nastavi iz uže naučne oblasti Teorijska sociologija; Korespondencija: dusanka.slijepcevic@fpn.unibl.org, ebonythetrib92@yahoo.com;

Autorka se zahvaljuje prof. dr Nebojši Macanoviću na pozivu za učešće u međunarodnom naučnom skupu i kontinuirano odličnoj saradnji na naučno-stručnom planu. Takođe, zahvalnost duguje i prof. Branku Crnogorcu za uslugu lektorske kontrole prevoda apstrakta.

UVOD

Ako se zna da funkcionalnost i disfunkcionalnost porodice zavise od odnosa koji postoje u porodici, ne treba prevideti značaj odnosa između porodice i društva.

(Ješić, 2000: 42)

Društvo kao dinamična kategorija i fenomen inklinira društvenom razvoju, a otuda i transformaciji struktura, s ciljem adekvatne adaptacije na okruženje.

Osnovne komponente društva – društvene grupe, poput *porodice*, takođe se transformišu usljed sinhronizacije sa društvenim zahtjevima. Transformacija se odvija na planu karakteristika i organizacione strukture (porodični odnosi, uloge, vrijednosti i tsl.), ali porodica nesumnjivo ostaje univerzalna društvena institucija (prema: Murdock u: Haralambos & Heald, 1989: 314 - 319) kroz vremenska razdoblja.

Paralelno s globalnim društvenim tendencijama tj. velikim transformacijama, kakve su bile industrijalizam, kapitalizam, urbanizacija, liberalna demokratija (Haralambos & Holborn, 2002) s kraja XVIII i početka XIX vijeka, pa do polovine XX vijeka, odvijala se i transformacija porodice, da bi od proširene predindustrijske porodice, tradicionalnog tipa, nastala nuklearna porodica (roditelji i djeca), modernog tipa.

Razvoj tipova porodice bio je uslovljen razvojem tipova društva, pa je tako za nerazvijena, tzv. primitivna, društva bio karakterističan rodovski tip porodice, za predindustrijska društva drevnih civilizacija – patrijarhalni tip porodice, dok je za industrijski tip društva savremene civilizacije bio karakterističan egalitarni (demokratski) tip porodice (Голубовић, 1981) tj. nuklearna porodica.

S druge strane, *generacije* su tekovina modernog doba, a nastaju “diferenciranjem velikih porodica i uvođenjem mladeži (omladine) kao pojma za istraživanje razvoja”, smatrajući se “kćerkom demokratije i ubrzanja istorije” (Prema Pjer Nora u: Kuljić, 2008: 69).

Generacija (grč. *genos* od gl. “*genesthai*” – “doći u postojanje”; *generatio* – “geneza”, “stvaranje”, “rađanje”, “rod”) je, takođe, društvena grupa koju čine “svi ljudi u društvu ili u porodici približno iste starosne dobi” (<https://dictionary.cambridge.org/>). Takođe se definiše i kao: “period od oko 25 do 30 godina, u kojem većina beba ljudskih jedinki postaje punoljetna i ima svoju djecu”, odnosno kao “uobičajeno vremensko razdoblje od rođenja osoba do rođenja njihove djece” (*Ibidem*). “U pojmu se skriva složeni međuuticaj prirode i kulture, kolebanje između nastanka i razvoja, porekla i pamćenja. Iako društveno ublažava biološko, ono je i dalje kontaminirano biološkom metaforom (*generatio*)” (Kuljić, 2008: 72).

Dvije su fundamentalne karakteristike generacije, prema J. Bilstein, i to: geneza i stvaranje, te kontinuitet i cikličnost tj. stvaranje i članstvo. Shodno tome određenju generacija, moguće je istaći da generacije predstavljaju društvene tvorevine, nastale kao posljedica socio-kulturne interakcije ljudskih jedinki, u procesu rađanja tj. formiranja porodice (genealoško, socio-kulturno određenje; za više vidjeti: Klimczuk et al, 2017), a koje se razlikuju od generacije stvaraoca – roditelja stvorene generacije. Kontinuitet generacija se ogleda u činjenici da se proces rađanja tj. stvaranja generacija ponavlja sa pojavom svake nove generacije. Drugim riječima, zasnivanje porodica od jednih generacija implicira stvaranje drugih, novih generacija, čime se stvara novo od već postojećeg, pri čemu novitet istovremeno posjeduje nove osobenosti, ali i sličnosti odnosno zajedničke karakteristike sa starim, prethodno postojećim.

PORODICA KAO DRUŠTVENA GRUPA I PORODIČNI ODNOSI KAO DRUŠTVENI ODNOSI

Čovek kao složeno ljudsko biće i kao individualnost mnogo je više prisutan u porodici nego u bilo kojoj drugoj grupi. Njen osnovni zadatak je da pravilno podiže i vaspitava decu. Ona ima značajnu ulogu da osposobi svoje članove i za život van porodičnog realiteta.

(Kuburić, 2001: 137)

Društvena grupa je cjelina uzajamno povezanih pojedinaca, koji stupaju u relativno trajne interakcije zarad realizacije ciljeva i zadovoljenja potreba, pri čemu je njihovo djelanje smislaono orijentisano i kao takvo društveno funkcionalno, budući da doprinosi održivosti društva. Na osnovu uzajamne interakcije među pojedincima, članovima, formiraju se društveni odnosi kao fundament strukture i dinamike društvene grupe i garancija njene trajnosti odnosno održivosti, s obzirom na činjenicu da ta interakcija doprinosi osjećaju pripadnosti kroz izgradnju grupnog identiteta.

Društvenu grupu karakterišu *društveni odnosi*, kao rezultat normama i vrijednostima određenih i ostvarenih interakcija zarad ispunjavanja zahtjeva i dužnosti kojima je društvena grupa posvećena na planu individualnog i društvenog života.

Porodica je najreprezentativniji primjer društvene grupe, primarnog tipa, jer je od neprikosnovene važnosti za cjelokupno postojanje ljudskog bića, s obzirom da doprinosi njegovoj socijalizaciji, a prevashodno izgradnji socio-psihološki stabilne ljudske ličnosti kroz intimne, intenzivne i krvno utemeljene porodične odnose. Elementarna je društvena zajednica, koja se održava na temelju zajedničkih ciljeva, organizacione strukture, vrijednosti i odnosa između svojih članova odnosno generacija. Prema Goldner Vukov (1998), pored strukture i hijerarhijske organizovanosti, svaka porodica se odlikuje porodičnim granicama od čije propustljivosti zavisi otvorenost za promjene, ali i komunikacija sa sistemima iz okruženja. Difuzne tj. previše otvorene ili previše zatvorene tj. rigidne porodične granice nisu adekvatne u poređenju sa polupropusnim granicama, koje obezbjeđuju dobru funkcionalnost porodičnog sistema, jer istovremeno čuvaju porodični identitet tj. naslijeđene kulture, prihvatajući neke razvojne promjene uslovljene sticanjem savremene kulture. Na društvenom odnosu se temelji porodica, kao društvena grupa, pa su otuda porodični odnosi, zapravo, društveni odnosi, posmatrani na mikronivou, porodičnog života.

Porodični odnosi se razlikuju od odnosa iz drugih društvenih grupa po većem stepenu emocionalne povezanosti, intimnosti i time uslovljenog osjećaja sigurnosti svojih članova. Ljudskoj jedinki pružaju adekvatne uslove za rast i razvoj na temelju principa humanosti i solidarnosti, te očuvanja ličnog integriteta odnosno individualnosti, pored nesumnjivog osjećaja kolektivne pripadnosti grupi.

Porodični odnosi se najčešće dijele na *intrageneracijske*, u koje se ubrajaju odnosi između supružnika i odnosi između njihove djece, i *intergeneracijske* odnose u koje se ubrajaju odnosi između roditelja i djece, kao i odnosi između djece različite starosne dobi.

Istraživački fokus je pozicioniran na pitanje intergeneracijskih odnosa, i to između roditelja i djece. *Kakvi su intergeneracijski odnosi roditelja i njihove dece u savremenoj porodici?*

Smatra se da porodični odnosi imaju najčešće dvije osnovne dimenzije (prema: Mussen, 1974. U: Kuburić, 2001: 18): prihvatanje – odbacivanje i kontrola – autonomija; prihvatanje podrazumijeva ljubav i emocionalnu toplinu prema djeci dok s odbacivanjem to nije slučaj, a kontrola se odnosi na regulisanje

dječijeg ponašanja u svrhu standardizacije, što se, u slučaju prezastupljenosti, kosi sa razvojnom potrebom autonomije djeteta (za više vidjeti: Kuburić, 2001).

MEĐUGENERACIJSKI ODNOSI U SAVREMENOJ PORODICI

Značajno je i to da porodica kao društvena grupa najviše uvažava i poštuje potrebe svojih članova i pridaje važnost individualnosti. Porodica i članovi porodice neprestano uzajamno deluju, i od vrste i kvaliteta interakcije zavise stabilnost porodice i ličnosti.

(Ješić, 2000: 41 - 42)

Za bolje razumijevanje unutarporodične dinamike, važno bi bilo ukazati na Zimelovo poimanje (Wolff, 1950; Simmel, 2001; Lalman, 2004: 121 – 124; Marinković, 2008; Ricer, 2009: 93 – 96; Šijaković & Đukić, 2010: 116 - 121), iz perspektive formalističke sociološke teorije, uticaja veličine društvene grupe na odnos među njenim članovima tj. na moguće forme međugeneracijske porodične interakcije, kao društvene interakcije tj. značajne sociološke kategorije. Prema tome, porodica će se sagledavati kao društvena forma, koju Zimel određuje kao proizvod uzajamnog djelanja ljudi tj. uticaja pojedinaca jednih na druge. U skladu s tim, istraživačke pažnje vrijedno pitanje bilo bi: *Da li je porodica, tokom svoje istorijske geneze, od "forme udruživanja na osnovu individualnih interesa i ciljeva" zadobila formu udruživanja per se, dakle, koje "nije rukovođeno konkretnim ciljevima već je prazna društvenost, samoj sebi svrha"?*

Naime, porodica je *trijada*, budući da implicira postojanje partnera u bračnoj zajednici i njihovog rođenog ili usvojenog djeteta (za početak). U Zimelovom smislu te riječi, porodica kao *trijada* zadobija šire značenje od puke *dijade* tj. interakcije između partnera. *Zašto je to tako?* Upravo zato što s trećim članom dijada postaje društvena grupa, a to znači da se konstituiše grupna struktura društvenih odnosa u više relacija, jer se prevalilazi uprošćeni odnos između dvoje ljudi – partnera, između kojih je nemoguće da se formira podgrupa, iz razloga što partneri zadržavaju visok stepen individualnosti. S druge strane, u trijadi je taj visok stepen individualnosti izložen riziku ugrožavanja, jer se otvara mogućnost širokog spektra odnosa koje je moguće uspostaviti – odnosa saradnje tj. tolerancije, indiferentnih ili čak, autoritarnih, ali i različitih uloga koje u dijadi nisu bile moguće, jer je struktura porodice zasnovana na sistemu hijerarhijski uspostavljenih odnosa (stratifikacije), društvenih uloga i autoriteta, što znači da je neizostavno postojanje dominacije i/ili subordinacije. U slučaju neadekvatnih odnosa, jedan član trijade može uzeti ulogu posrednika ili sudije u sporu između druga dva člana, a može i iskoristiti taj spor kako bi stekao moć. Takođe, moguće je da se dva člana grupe bore za naklonost trećeg ili da treći podstiče svađu među njima, kako bi lakše vršio kontrolu nad oba člana. Što samo pokazuje koliko veličina grupe, kakva je porodica, može uticati na unutrašnju dinamiku iste, uspostavljajući kontrolu nad stepenom slobode njenih članova. Sudeći prema rezultatima Zimelovog proučavanja, male grupe, poput porodica, ostvaruju, upravo, veću kontrolu svojih članova, zbog veće uočljivosti i neizbježnosti kontakata, dok s druge strane, pojedinac postaje podvrgavan manjoj kontroli u većim grupama zbog manje uočljivosti, a otuda i slabijeg formiranja kontakata. Otuda je na mjestu pretpostavka da je život pojedinaca, naročito mladih naraštaja, unutar nuklearnih, "izlovanih" porodica, nastalih diferenciranjem velikih porodica, pod značajnom kontrolom starijih generacija, u konkretnom slučaju – roditelja odnosno intergeneracijskih odnosa.

Intergeneracijski odnosi su odnosi između članova porodice koji su pripadnici različitih generacija odnosno koji su različitog starosnog statusa tj. dobi. To su većinom složeni odnosi koji zavise od roditeljske vještine primjenjivanja adekvatnog roditeljskog stila odgoja koji podrazumijeva kombinaciju roditeljske ljubavi i topline, s jedne strane, i roditeljske kontrole tj. nadzora, s druge strane. Od roditeljskog stila kojim su roditelji i sami bili vaspitavani odnosno od njihove lične emocionalne

stabilnosti zavisice i njihova uspješnost uspostavljanja ravnoteže između emotivnosti i društvene odgovornosti odnosno osjećanja i obaveza tj. dužnosti kod djeteta. Intergeneracijski odnosi se ostvaruju na sljedećim relacijama: otac – sin, majka – sin, majka – kćerka, otac – kćerka.

Prema tome, međugeneracijski odnosi su bili i jesu uveliko određeni odnosima moći koji postoje između porodičnih članova. Tako, dok se u tradicionalnoj, proširenoj, porodici s više djece i višegeneracijskim domaćinstvima ta moć koncentrisala u autoritetu najstarije muške osobe ili oca, u modernoj porodici je izvršena decentralizacija moći u korist pretežno egalitarnih porodičnih odnosa. Naime, dok je u tradicionalnoj, patrijarhalnoj porodici podjela uloga vršena prema polu i starosnoj dobi (generacijama), kako bi se diferencirale obaveze (radnika i hranitelja, majke i domaćice) muških i ženskih članova, uz kategoričko poštivanje volje i odluka neprikosnovenog autoriteta oca, kao glave porodice, dotle je u egalitarnoj (demokratskoj) porodici izvršena podjela uloga prema polu i generacijama, ali s obzirom na sposobnosti i sklonosti porodičnih članova.

Moderna porodica, izolovana iz mreže srodničkih odnosa sa širom porodicom, u tragovima slijedi rezidue nekadašnjeg tradicionalnog habitusa, postajući decentralizovana po pitanju nekadašnje koncentracije moći isključivo u rukama *pater familiasa* tj. muškog člana porodice, kao hranioca i patrijarhalnog autoriteta. Redukovanih je funkcija, zbog odsustva od kuće članova porodice u korist industrijskog sistema tj. zaposlenja, usljed čega društvene institucije preuzimaju neke glavne funkcije porodice. Ekonomska tj. proizvodna funkcija tradicionalne porodice postepeno iščezava u korist potrošačke funkcije moderne porodice, a sve važnija postaje emocionalna funkcija, kao važna odlika postmoderne porodice.

U savremeno doba, porodični odnosi su najvećim dijelom egalitarnog tipa zbog prenosa vaspitno-obrazovnih funkcija na druge društvene institucije, usljed čega onda roditeljima preostaje samo da djecu socijalizuju uz preveliku ljubav i toplinu, popustljivošću prema usvajanju normi, pravila ponašanja tj. u skladu s permisivnim roditeljskim stilom.

ULOGA RODITELJA U PORODICI NA PRELAZU IZ XX U XXI VIJEK

U tom smislu moderna porodica nije toliko institucija, koliko je mehanizam. Različitost tipova porodice (bipolarnost nižih slojeva i građanstva) i rascjep između individualnog interesa porodice je ono što tom mehanizmu omogućava da funkcioniše.

(Žak Donzelo u: Milić, 1988: 145)

U skladu s uvriježenim mišljenjem da je proces socijalizacije, za koji je primarno zadužena porodica, cjeloživotni proces, s obzirom da se čovjek uči dok je živ, kako bi stečena znanja i iskustva mogao primijeniti zarad bolje životne adaptiranosti, moguće je tvrditi da je otuda i uloga roditelja ponekad skoro pa cjeloživotni proces, koji traje bar dok se dijete "izvede na put" donosno dok samo zaradi sredstva vlastite egzistencije. "Roditelji imaju veliku ulogu, uticaj i značaj na formiranje deteta i njegovog pogleda na svet, posebno do tinejdžerskih dana, a nekada i u znatno kasnijem uzrastu i životnoj dobi" (Šijaković, 2017: 183).

"Sigurno je da će porodica biti sadržajnija i funkcionalnija ako postoji spremnost onih koji stupaju u takvu zajednicu da ispunjavaju i međusobno zadovoljavaju važne ljudske potrebe, kao što su bliskost, poverenje i saradnja, a ne samo da se bave konkretnim ciljevima koji se tiču reprodukcije, materijalne sfere, ili na primer napredovanja u službi i sl." (Ješić, 2000: 42).

Uloga roditelja u porodici na prelomu vijekova rasterećena je mnogobrojnih obaveza u vezi s djecom zbog prenosa velikog broja funkcija na društvene ustanove (jaslice, vrtić, škola, produženi školski boravak). Roditeljski odnos prema djeci konsekvantno postaje jednodimenzionalan tj. redukovan samo na pružanje roditeljske ljubavi i topline, a ne i na sprovođenje roditeljske kontrole djeteta, kao što je ranije bio slučaj. To roditeljima dozvoljava da više vremena i pažnje izdvajaju za sebe i svoje potrebe, od čega najviše za potrebu samoaktualizacije, kao imperativa društvene tranzicije iz XX u XXI vijek.

U odnosu na roditeljsku ulogu iz pedesetih godina XIX vijeka, u okviru prilično zatvorene nuklearne porodice, kada su roditelji na konvencionalan način upravljali svojim i životom svoje djece iza jasno određenih i sigurnih porodičnih granica, sada roditelji vode više brige oko zadovoljavanja i ličnih potreba umjesto dojučerašnje prekomjerne i preopterećujuće zaštite djece (Anderson, 1990), držanja pod staklenim zvonom tj. unutar sigurne zone komfora. Novim roditeljskim stilom staranja roditelji djecu suočavaju sa izazovima realnog života, pripremajući ih za različita problemska, životna pitanja (Elkind, 1995: 3). Otuda su djeca izložena dvostrukom procesu socijalizacije, jer se od njih očekuje laka prilagodljivost nauku iz porodičnog ambijenta, koji je pretvoren u intimnu zonu sigurnosti, i nauku iz specijalizovanih institucija, koje predstavljaju zonu za samokontrolisanje dječijeg ponašanja.

Prema tome, u skladu s opštim stanjem promjenljivosti i neodređenosti tj. nesigurnosti, koje sobom nosi doba postmoderne, i ulogu roditelja zahvata talas fluidnosti tj. neuravnoteženosti generacijskog odnosa roditelja i djece u korist roditelja i njihovog bogatijeg profesionalnog, a otuda i ispunjenijeg ličnog i socijalnog života (Haralambos & Heald, 1994: 339, Haralambos & Holborn, 2002). Takav način života implicira više posvećenosti poslovnim obavezama i manje utrošenog vremena na boravak s djecom, pri čemu se između roditelja i djece formiraju površni odnosi, uspostavljeni na brzinu, zbog čega se nerijetko govori o fenomenu mekdonaldizovane, fast-fud porodice, u suštini disfunkcionalne, jer se nedostatak posvećenosti djeci nastoji kompenzovati novcem tj. kupovinom igračaka i drugih materijalnih dobara. Otuda uz ovakve porodice najviše i pristaje popustljivi tj. permissivni stil odgoja, jer su djeci date prevelike slobode bez isticanja obaveza i odgovornosti odnosno bez roditeljskog nadgledanja, što u najgorem slučaju može odvesti nivelisanju granica između roditelja i djeteta i posljednjoj agresivnosti djece.

Međutim, potreba za pažnjom, sebičnost, neposlušnost, umišljenost i agresivnost se mogu javiti i kao posljedica drugog, takođe, za savremenu porodicu karakterističnog stila – indiferentnog tj. ravnodušnog, gdje se djeca, zapravo, i ne odgajaju već se zanemaruju. Naime, odusustvo obje komponente roditeljskog odnosa prema djeci – i ljubavi, topline i kontrole, rezultuje neodgojenošću djeteta, koju nemarni roditelji uvijek nastoje racionalizovati opravdanjima o preokupiranosti poslovnim obavezama.

Uprkos tome, na roditeljima je i dalje zadatak da iz sigurne zone porodičnog doma, kad god se za to ukaže prilika, razgovaraju sa djecom o tome koji ih izazovi očekuju u doba "totalne društvene pojave konzumerizma" (za više vidjeti: Slijepčević, 2019), kao kulture potrošnje odnosno ideologije potrošačkog društva, te da svojim primjerom svjedoče o načinima nošenja s izazovima trošenja, reklamiranja i tsl. Kako bi djeca postala svjesna i alternativnih životnih stilova i njima praćenih vidova identiteta, te autonomne kritičke pozicije sagledavanja svijeta, važno je da roditelji s njima povedu razgovor (praćen demonstracijom u realnom životu) o: 1) manipulativnom uticaju reklama i mas-medija tj. programa komercijalnog sadržaja u korist navođenja na kupovinu nepotrebnih artikala, samo zarad sticanja profita, 2) važnosti racionalnih potrošačkih navika i nekomercijalnih društvenih vrijednosti i aktivnosti, poput ljubavi, prijateljstva, znanja, volontiranja, hobija i sl., 3) uticaju hiperpotrošnje na društvo, životno okruženje, svijest i status u društvu.

ULOGA PORODICE U SAVREMENOM POTROŠAČKOM DRUŠTVU

Statusna sigurnost u "fluidnom i dinamičnom" društvu, kako se ovo prikazuje kroz tržište i potrošnju, mora da se održava po cenu da se stalno bude na "startu", spreman da se sa najvećom snagom uleti u trku koju zvučno najavljuju reklamne agencije sa svakim novim proizvodom na tržištu. Smisao utakmice nije preći druge, nego zajedno sa drugima stići na cilj koji se nekom nevidljivom rukom stalno pomera i izaziva očaj i krajnje napore kod onih koji moraju neprekidno iznova počinjati. Ovo deluje, međutim, kao nepresušan izvor motivacije da se bude u aktuelnim tokovima, jer "jedinu način da se ostane na istom mestu jeste da se kreće".

(Milić, 1979: 46)

Prateći razvoj društva, mijenja se struktura i način funkcionisanja porodice, tako da je svaki novi oblik impregniran nekim prednostima, ali i nedostacima u odnosu na djecu i roditelje.

Bilo kako bilo, uloga porodice u savremenom društvu za ljude, kao društvena bića, i njihove organizacione oblike društvenosti je nezamjenjiva i neporeciva tokom istorije ljudskog roda, ali je, u postmodernom kontekstu, prevashodno emocionalnog karaktera, pri čemu je spoznaja iste provizorna, usljed konstantnih društvenih i porodičnih promjena, ali i zbog postmodernizma kao dominirajuće slike svijeta, koja protežira relativizam pojmovnih određenja odnosno otpor tiraniji definisanja.

Ipak, za bolje razumijevanje nekih obilježja savremene porodice važno je sagledati prethodni oblik njenog manifestovanja – modernu, nuklearnu porodicu (Anderson, 1990). Naime ovaj oblik porodice ističe se po svojoj konvencionalnosti, mogućnosti upravljanja porodičnim životom prema jasnim pravilima, ograničenjima i standardima, na temelju striktno određenih granica između roditelja i djece, privatnog i javnog života, radnog i porodičnog ambijenta, što je djecu učilo osnovnom redu i poretku stvari u društvu tj. poželjnoj podređenosti zarad dobre porodične funkcionalnosti. Brak i porodica su bili formirani ne iz interesa već iz romantične ljubavi, što je djeci služilo kao dobar model za izbor bračnog partnera. Roditeljska zaštita i sigurnost, maksimalno zadovoljavanje dječijih potreba naučrbl vlastitih jačalo je autoritet roditelja, stvarajući kod djece osjećaj sigurnog djetinjstva koje se nastojalo što više produžiti. Iako su djeca sporije sazrijevala, ipak im se davalo za slobodu mladalačko eksperimentisanje zarad lakšeg osamostaljivanja od roditelja.

S druge strane, postmoderne porodice su sušta suprotnost modernim, nuklearnim porodicama, iz razloga što je vremenom porodična granica prema spoljnjem okruženju postala porozna, pa su se tako izgubila i neka pređašnja obilježja unutrašnje uređenosti prema određenim očekivanjima, ograničenjima, standardima odnosno hijerahijskim ustrojtstvima. Drugim riječima, u skladu s obilježljima postmodernizma, i porodica poprima fluidnost oblika svog postojanja, pa su odnosi unutar iste neodređeni, mistifikovani, jer još uvijek ovaj tip porodice svoje uporište gradi na eklekticizmu porodičnih elemenata, stilova i odnosa, koji su sve manje dvogeneracijski, a ponajmanje višegeneracijski. To je nekonvencionalna porodica u kojoj utočište nastoje pronaći različite društvene grupe i pojedinci. Toj nekonvencionalnosti doprinosi samodovoljnost tj. nezavisnost od rodbinskih veza, jer se porodični identitet nastoji izgraditi po uzoru na društveni identitet, koji je od '70-ih godina XX vijeka najčešće virtuelni, jer zavisi i održava se na osnovu konstruisanog imidža i kratkotrajnih virtuelnih, simboličkih društvenih kontakata i veza. U tom kontekstu se i spominje novi oblik manifestovanja porodičnog života u smislu virtuelnih porodica, koje svoje funkcionisanje najmanje zasnivaju na realnim, fizičkim odnosima i istinskoj, direktnoj komunikaciji.

Konzumiraju se različiti virtualni identiteti, pa tako i porodični identitet, kao tek jedan u nizu performativnih oblika identifikacije za koji je važnija forma od suštine odnosno privid bračnog i porodičnog života od kvaliteta odnosa sa članovima porodice. Konzumira se sve, jer je konzumerizam totalna društvena pojava, ideologija, slika svijeta u čijem se centru, nalazi *Homo Consumens* i njegova hiperpotrošnja, kao glavna aktivnost ljudi. Prema tome, budući da je savremeno društvo potrošačko, otuda je i funkcija savremene porodice dominantno potrošačka, što nadalje implicira da je uloga roditelja stavljena u službu doprinošenja socijalizaciji pojedinaca u skladu sa obrascima potrošačke kulture i ideologije – konzumerizma. Prema tome, bez obzira na društvene transformacije, porodica i dalje služi integraciji jedinki u društveni sistem odnosno održanju nove forme, "konzumerističkog kapitalizma".

ZAKLJUČAK

Željeno i društveno aktivno roditeljstvo je temelj sretnog života u porodici, posebno djeteta.

(Erceg & Mandić, 1987: 102)

Na temu opštih teorijskih razmatranja međugeneracijskih odnosa u savremenoj porodici, dat je svojevrsan doprinos sociološkom diskursu o društvenim promjenama izazvanim transformacijama porodice kao društvene grupe odnosno porodične strukture, što će reći i porodičnih odnosa kao preslike društvenih odnosa.

Zahvaljujući primarno teorijskim stajalištima Georga Zimela, istaknutog predstavnika konfliktne sociološke tradicije, omogućeno je sociološki relevantno naučno objašnjenje odnosno razumijevanje uslovljenosti unutarporodične dinamike tipom (post)moderne društvene epohe, tj. njenom višedimenzionalnošću i pluralnošću, koja se odražava na unutarporodični ambijent, modelujući tako porodične odnose kao strukturnu relaciju bliskosti i udaljenosti. Otuda proizlazi da jedinstvo saradnje i konflikta, zapravo, predstavlja glavni konstitutivni element svake društvene grupe, pa tako i porodice. Dijalektički odnos nadređenosti i podređenosti, naklonjenosti i odbojnosti, integracije i dezintegracije prirodna je karakteristika porodične atmosfere. Međugeneracijski odnosi u porodici prevashodno su određeni osnovnim principima tj. ciljevima, interesima i vrijednostima, na kojima počiva porodica, kao i svaka društvena grupa, i kao takvi obezbjeđuju grupnu stabilnost, čak i uprkos povremenim konfliktnim situacijama, koje su neizbježne zbog intenzivirane unutarporodične interakcije članova i povećanog stepena njihove bliskosti. Prisna i neformalna interakcija u maloj grupi, kakva je savremena porodica, obezbjeđuje članovima društva adekvatno filtriranje emocija i adaptiranost na izazovne društvene situacije.

Istraživanje za rezultate ima odgovore na problemska pitanja tj. proširenje spoznaje o odnosima, ulogama i funkcijama porodice u postmodernom društvu odnosno saznanje 1) da su porodični odnosi najvećim dijelom egalitarnog tipa zbog prenosa vaspitno-obrazovnih funkcija na druge društvene institucije, usljed čega 2) roditeljski odnos prema djeci konsekvantno postaje jednodimenzionalan tj. redukovano samo na pružanje roditeljske ljubavi i topline, a ne i na sprovođenje roditeljske kontrole djeteta, kao što je ranije bio slučaj; 3) te da je uloga porodice u savremenom društvu za ljude, kao društvena bića, i njihove organizacione oblike društvenosti nezamjenjiva i neporeciva tokom istorije ljudskog roda, ali da je, u postmodernom kontekstu, prevashodno emocionalnog karaktera, pri čemu je spoznaja iste provizorna,

usljed konstantnih društvenih i porodičnih promjena, ali i zbog postmodernizma kao dominirajuće slike svijeta, koja protežira relativizam pojmovnih određenja odnosno otpor tiraniji definisanja.

Konkretna odgovor na pitanje – Da li je porodica, tokom svoje istorijske geneze, od "forme udruživanja na osnovu individualnih interesa i ciljeva" zadobila formu udruživanja *per se*, dakle, koje "nije rukovođeno konkretnim ciljevima već je prazna društvenost, samoj sebi svrha"? – samo je djelimično potvrđan, jer je još uvijek, i uprkos pokušaju isticanja nekih karakteristika postmoderne porodice u ovom radu, taj tip porodične "organizacije", ipak, upitnog karaktera kako po pitanju samog sastava članova, zbog učestalosti protežiranja novih "porodičnih" formi širom svijeta (jednoroditeljskih porodica, surogat-majki, "virtuelne porodice", "fast-fud porodice", "istopolnih porodica" i sl.), tako i po pitanju kvaliteta i efekata intergeneracijskih porodičnih odnosa. Paradoks je da su tradicionalne višegeneracijske porodice, sklapane iz ekonomskih interesa, bile brojnije po pitanju rođene djece, u odnosu na moderne porodice koje se sklapaju iz ljubavi.

S obzirom na potencijal Interneta da se nadograđuje i modifikuje, baš poput samog društva, preostaje mogućnost daljnjih istraživanja date teme, pa kao istraživačke pažnje vrijedno ostaje pitanje – *Šta će biti sa egalitarnim tj. demokratskim tipom savremene porodice u budućnosti, s obzirom na uveliko zastupljene anticipacije kraha demokratije i njenog supstituisanja novim društvenim uređenjem tzv. "netokratije"* (Bard & Söderqvist, 2003) ili *"kiber-demokratije"* (Poster, 2004)? *Kakvi li će tada biti odnosi u (distopijskom) društvu i odnosi u porodici?* Za pretpostaviti je da će u aktuelnom "umreženom društvu" (Castells, 2000) XXI vijeka porodični subsistemi (roditeljski i dječiji), a time i intergeneracijski odnosi članova porodice, morati biti interoperabilni, iako je malo vjerovatna održivost pomenutog distopijskog društvenog uređenja, kao kolektiva, ukoliko se ono temelji na pluralnosti virtuelnih zajednica i čvorišta na mreži, koje fragmentisanošću i sve većim generacijskim jazom, usljed rapidnog tehnološkog napretka, prijete društvenoj harmoniji.

No, sigurno je da porodici, u daljnjem istorijskom toku, predstoji uspješno iznalaženje novih adaptivnih formi svijetu i društvenom uređenju, jer je porodica kao oblik društvenosti i osnovna ljudska zajednica imanentna ljudskom rodu, a još je sigurnije da će od načina suočavanja sa problemima i regulisanja porodičnih odnosa zavisiti i sama funkcionalnost odnosno disfunkcionalnost porodice, pa tako i društva kao njenog strukturnog okvira.

LITERATURA

- Anderson, W.T. (1990) *Reality Isn't What it Used to Be*. San Francisco, Harper and Row.
- Bard, A. & Söderqvist, J. (2003). *Netokracija: Nova elita moći i život poslije kapitalizma*. Zagreb.
- Cambridge Dictionary, <https://dictionary.cambridge.org/>, [09.03.2020.]
- Castells, M. (2000). *Uspon umreženog društva, svezak 1. Informacijsko doba: ekonomija društvo i kultura*. Zagreb: Golden marketing.
- Elkind, D. (1995) *Ties that stress – The new Family Imbalance*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- Erceg, V. & Mandić, P. (1987). *Odnosi među polovima i roditeljstvo*. Sarajevo: SVJETLOST, OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Haralambos, M. & Heald, R. (1989). *Uvod u sociologiju*. Zagreb: Globus.
- Haralambos, M. & Heald, R. (1994) *Uvod u sociologiju*. Zagreb, Nakladni zavod Globus (drugo izdanje).
- Haralambos, M. & Holborn, M. (2002) *Sociologija – teme i perspektive*. Zagreb, Golden marketing.
- Ješić, D. (2000). *Porodica i slobodno vreme mladih*. Beograd: Učiteljski fakultet, Papirus centar.

- Klimczuk, A., Luscher, K., Hoff, A. & Lamura, G. (Nov. 2017). *Generacije, međugeneracijski odnosi, generacijska politika*. Višejezični kompendium – Edition 2017. www.researchgate.net, [10.03.2020].
- Kuburić, Z. (2001). *Porodica i psihičko zdravlje dece*. Beograd: Čigoja.
- Kuljić, T. "Problem generacija": Nastanak, sadržaj i aktuelnosti oglada Karla Manhajma. *Sociologija*, Vol. XLIX (2007), N° 3.
- Lalman, M. (2004). *Istorija socioloških ideja. Tom I: Od početka do Vebera*. (prev. Stefan Lukačević). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva,
- Marinković, D. (2008). *Uvod u sociologiju: Osnovni pristupi i teme*. Izmenjeno i dopunjeno izdanje. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Milić, A. (1978). *Klase i porodica: Sociološki presek stanja i perspektive razvoja savremene porodice*. Beograd: Radnička štampa, BIGZ.
- Milić, A. (1988). *Rađanje moderne porodice: sociološka hrestomatija/Izbor tekstova i uvodna studija*. (prev. Pavluško Imširević et al.). Beograd: Zvaod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Poster, M. (2004). *Kiberdemokracija: Etnografije Interneta*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku (Biblioteka Nova etnografija) i Ibis grafika.
- Ricer, DŽ. (2009). *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. (prev. Smiljana Skiba i Dušan Pavlović). Beograd: JP Službeni glasnik.
- Šijaković, I. (2017). *Uvod u sociologiju*. Banja Luka: Naučno udruženje Sociološki diskurs.
- Simmel, G. (2001). *Kontrapunkti kulture*. Jasenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Slijepčević, D. (2019). *Konzumerizam kao totalna društvena pojava*. Master rad. Banja Luka: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci.
- Wolff, K.H. (transl., edit.). (1950). *The Sociology of Georg Simmel*. The Free Press, Glencoe, Illinois
- Голубовић, З. (1981). *Породица као људска заједница*. Загреб.

GENERAL THEORETICAL CONSIDERATIONS OF INTERGENERATIONAL RELATIONS IN THE CONTEMPORARY FAMILY

Abstract: *The article aims at explaining, in sociological terms, intergenerational relations as social relations in the contemporary family. Hence, the subject of research can be formulated as follows: What are intergenerational relations of parents and their children in the contemporary family of the postmodern type? What is the role of parents in the family at the turn of the century? What is the role of the family in a society of postmodern era? The answers to these questions are provided by means of general scientific methods: analysis, synthesis, induction, and deduction. The research results refer to furthering knowledge about the relations, roles, and functions of the family in postmodern society, that is, to furthering knowledge that 1) family relations are mostly of egalitarian type due to the transfer of educational functions to other social institutions, resulting in 2) parental attitude towards children. becomes one-dimensional, that is, reduced only to the provision of parental love and warmth, and not to the exercise of parental control over the child, as was previously the case; 3) that the role of the family in contemporary society for people as social beings and their organizational forms of sociability has been irreplaceable and undeniable throughout the history. Yet, in the postmodern context, this role is of primarily emotional character, where the knowledge about it is provisional, due to constant social and family changes, as well as due to the postmodernist paradigm being the dominant one in the world, extending the relativism of conceptual definitions, that is, resistance to the tyranny of definition.*

Keywords: *general sociology; social group; social relations; family; family (intergenerational) relationships*

UPRAVNI POSTUPAK U RADU CENTRA ZA SOCIJALNI RAD

Jovana Anđelković⁸⁷
Master pravnik
Istraživač pripravnik
Univerzitet u Nišu
Pravni fakultet

Apstrakt: *Zakonito postupanje upravnih organa, uz poštovanje principa i načela dobre uprave, jedan je od temeljnih zahteva pravne sigurnosti. Predmet rada je analiza posebnih upravnih postupaka u kojima postupa i odlučuje centar za socijalni rad. Cilj rada je da ukaže na najčešće greške, koje se javljaju prilikom sprovođenja upravne procedure od strane centra za socijalni rad, potkrepljena dostupnim primerima iz prakse. Regulatorni okvir funkcionisanja inspeksijskog nadzora u ustanovama socijalne zaštite je dobro postavljen, uključujući i ovlašćenja kojima raspolažu inpektori, ali je neefikasan sa nedovoljno sprovedenim, temeljnim, preventivnim kontrolama, koje se najčešće sprovede, tek kada neki slučaj bude medijski eksponiran.*

Ključne reči: *centar za socijalni rad, činjenično stanje, dokazi, upravni postupak*

Uvod

U uslovima velikih društvenih i ekonomskih kriza, koje pogađaju čoveka, u kojima se čitava planeta suočava sa velikim posledicama, sistem socijalne zaštite se često posmatra kao „prva linija spasa“ u nastojanju da se tako nešto prevaziđe. Naročito nepovoljan položaj imaju zemlje zahvaćene ratovima, koje su doživela velika stradanja. Istorijski posmatrano, društvo je i u najranijim oblicima svog postojanja, pronalazilo načine da pomogne najsiromasnijima i onima kojima je pomoć najpotrebnija. Tako se u Egiptu, po nalogu faraona, skupljalo žito u rodnim godinama da bi se delilo siromasima u godinama u kojima bude slabiji rod. (Jašarević, 2010:258) Naravno, vremenom je takvo pravo na pomoć prešlo pod okrilje države, institucionalizovano je i zakonom regulisano, da bi se utvrdili kriterijumi i postupci, pod kojim uslovima, kojim kategorijama, u kom trenutku je pomoć potrebna. Uloga sistema socijalne zaštite je višestruka i kreće se od ublažavanja posledica siromaštva, prevencija siromaštva, pružanje socijalne sigurnosti, pa do redistribucija prihoda, očuvanja i unapređenja "socijalne solidarnosti", unapređenja (radne) mobilnosti, te unapređenje produktivnosti pomoću ekonomskog restrukturiranja i restrukturiranja tržišta rada (Standing, 1998:68). U osnovi socijalne sigurnosti nalazi se socijalna solidarnost i udruživanje tako da se rizici, od onih lakše predvidivih kao što je starost, do onih teže predvidivih (nezaposlenost, invaliditet itd.) mogu, u različitom stepenu pokriti i makar delimično, nadoknaditi” (Stubbs, Gregson, 1998: 328) Postsocijalističke zemlje su u početku preduzimale razne socijalno-zaštitne mere u nastojanju da očuvaju socijalnu sigurnost, ali im to nije polazilo za rukom, jer su “sidra socijalne sigurnosti iskliznula, a mreže socijalne sigurnosti su već bile pokidane” (Standing, 1998:65)

Sistem socijalne zaštite Republike Srbije, mnogo puta našao se pred velikim izazovom, kako odgovoriti i pružiti pomoć socijalno ugroženim kategorijama. Pored toga što postoji kategorija lica, kojima je pomoć neophodna u svakodnevnom životu, ratna razaranja na prostoru bivše SRJ, kao i kriza

⁸⁷ joka2912@gmail.com

povodom Autonomne pokrajine Kosovo, 1999. godine, ali i političke odluke, ekonomska izolacija i sankcije praćene su velikim brojem izbeglih i raseljenih lica, razorenom zemljom, inflacijom, enormnom nezaposlenošću. Ne treba zaboraviti ni prirodne katastrofe, poput zemljotresa, poplava, ali ni najskorije pandemije izazvane virusom COVID-19.

Izgradnju i unapređenje sistema socijalne zaštite treba posmatrati kao jedan kontinuirani proces, u kojem uvek ima prostora za jačanje institucionalnih kapaciteta i mehanizama zaštite. Značajna reforma Zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana dogodila se 2004. godine, čime je uveden jedinstveni nivo minimalne materijalne sigurnosti za teritoriju čitave države, te je tako utvrđeni nominalni iznos, kasnije indeksiran sa troškovima života. (Petrović, 2011:308) U Republici Srbiji 2011. godine usvojen je Zakon o socijalnoj zaštiti, koji je omogućio uspostavljanje stabilne osnova za dalju nadgradnju sistema socijalne zaštite. Međutim posmatrano, sa aspekta analize pravnih poslova u domenu socijalne zaštite, čije je osnova pomenuti Zakon i niz podzakonskih akata primetno je da ima prostora za unapređenje kvaliteta pružaoce usluge u domenu socijalne zaštite. Transparentan sistem socijalne zaštite, treba da identifikuje probleme građana, informiše ih o načinu i pravnim putevima ostvarivanja njihovih prava, te da izbegne obimnu administraciju u postupku. Od posebnog značaja za unapređenje usluga socijalne zaštite jeste saradnja sa civilnim sektorom, podrška osnivanju i radu nevladinih organizacija stručnog karaktera, koje su osnovane sa ciljem pružanja podrške i pomoći socijalno ugroženim kategorijama stanovništva.

U Izveštaju Evropske komisije o napretku Srbije za poglavlje 19- Socijalna politika i zapošljavanje, Evropska komisija ocenjuje da Srbija nije dovoljno pripremljena za pregovore o ovom poglavlju i preporučuje da se ovo poglavlje otvori za pregovore kada Republika Srbija podnese Evropskoj komisiji akcioni plan za postepeno prenošenje pravnih tekovina EU i za izgradnju neophodnih kapaciteta za sprovođenje i primenu pravnih tekovina EU u oblastima socijalne politike i zapošljavanja. Evropska komisija napominje da je za članstvo u EU „neophodan u većoj meri strateški pristup reformama socijalnih naknada u okviru integrisanog pristupa, uključujući pružanje socijalnih usluga, kako bi se pružila delotvornija podrška onom stanovništvu kome je najpotrebnija” te da „nije ostvaren nikakav napredak u pogledu usluga socijalne zaštite na lokalnom nivou i procesa decentralizacije”⁸⁸

Pravni poslovi u sistemu socijalne zaštite

Socijalna zaštita predstavlja organizovanu društvenu delatnost od javnog interesa čiji je cilj pružanje pomoći i osnaživanje za samostalan i produktivan život u društvu pojedinaca i porodica, kao i sprečavanje nastajanja i otklanjanje posledica socijalne isključenosti.⁸⁹

Važan faktor kvaliteta pružanja usluga socijalne zaštite, predstavlja efikasno i temeljno obavljanje pravnih poslova, od strane lica, koja su u skladu sa potrebnim kvalifikacijama zaposlena u ustanovama socijalne zaštite. Oni moraju da vode računa i da se staraju da se socijalna zaštita pruža u skladu sa osnovnim načelima socijalne zaštite, poštujući u svom delanju i prava korisnika.

Tako pravni poslovi u socijalnoj zaštiti obuhvataju primenu upravno-procesnih pravila u vođenju postupka, kao i pripremu pojedinačnih upravnih akata u stvarima čije je rešavanje zakonom povereno ustanovama socijalne zaštite, kao i poslove vođenja evidencije i izdavanja uverenja o štíćenicima, izdržavanim licima, licima prema kojima je izvršeno nasilje u porodici i licima protiv kojih je određena mera zaštite od nasilja u porodici, te drugim činjenicama o kojima se vodi službena evidencija i druge poslove u skladu sa zakonom. Pravni poslovi u centru za socijalni rad, obuhvataju i poslove pripreme akata za pokretanje sudskih i drugih postupaka iz porodičnih odnosa, zaštite prava deteta, odnosno prava drugih poslovno nesposobnih lica i u drugim slučajevima kada su učešće ili aktivna legitimacija organa starateljstva propisani zakonom. Oni obuhvataju i pravnu podršku i usmeravanje u vezi sa realizacijom

⁸⁸ Dostupno na: <https://www.mei.gov.rs/srp/dokumenta/nacionalna-dokumenta/skrining/eksplanatorni-skrining/agenda-i-zapisnik-za-poglavlje-19>, pristup 30.04.2020.

⁸⁹ Čl. 2. Zakona o socijalnoj zaštiti („Sl. glasnik RS“ br. 24/2011)

mera starateljske zaštite, zaštite od nasilja u porodici, pravima deteta i vršenjem roditeljskog prava, pravima osoba sa invaliditetom i pripadnika drugih osetljivih grupa - sve u neposrednom radu sa korisnicima, kao i poslove informisanja, pravnog savetovanja, te učešća u proceni, planiranju i realizaciji usluga i mera socijalne i starateljske zaštite, u saradnji sa zaposlenima na stručnim poslovima u socijalnoj zaštiti.⁹⁰

Načela socijalne zaštite

Lica koja obavljaju pravne poslove u ustanovama socijalne zaštite moraju se u svom radu rukovoditi osnovnim načelima, kao rukovodnim idejama i fundamentalnim principima postupanja u domenu socijalne zaštite. Zabranjena je diskriminacija korisnika po bilo kom osnovu, a korisnik ima pravo na socijalnu zaštitu koja se zasniva na socijalnoj pravdi, odgovornosti, solidarnosti, koja će mu biti pružena uz poštovanje njegovog integriteta i dostojanstva. Pritom se usluge socijalne zaštite pružaju u skladu sa standardom najboljeg interesa korisnika, uvažavajući njegov životni ciklus, pol, etničko i kulturno poreklo, jezik, veroispovest, životne navike, razvojne potrebe i potrebe za dodatnom podrškom u svakodnevnom funkcionisanju.

Socijalna zaštita ostvaruje se na način koji obezbeđuje pravovremeno uočavanje potreba korisnika i pružanje usluga radi sprečavanja nastanka i razvoja stanja koja ugrožavaju bezbednost i zadovoljavanje životnih potreba i ometaju uključivanje u društvo.

Usluge socijalne zaštite pružaju se u skladu s funkcijom koju imaju, povezano i usklađeno, tako da obezbeđuje celovitu socijalnu zaštitu korisniku u svakom životnom dobu. Usluge socijalne zaštite pružaju se u skladu s principima i standardima savremene profesionalne prakse socijalnog rada, te se kvalitet usluga socijalne zaštite unapređuje primenom savremenih dostignuća nauke i struke, i stručnom podrškom radi unapređenja profesionalnih kompetencija stručnih radnika i kvaliteta zaštite korisnika.

Naročito značajno za zakonito funkcionisanje i pružanje usluga u domenu socijalne zaštite jeste javnost rada ustanova socijalne zaštite. Ministarstvo za rad, zapošljavanje i socijalnu politiku, nadležni organi autonomne pokrajine i jedinice lokalne samouprave dužni su da na svojim internet adresama, u sredstvima javnog informisanja, kao i na druge načine, a u skladu sa zakonom, informišu javnost o socijalnoj zaštiti i pružaju druge informacije propisane zakonom i da obezbede pristup informacijama od javnog značaja. Centar je dužan da obezbedi javnost svog rada i da izveštava nadležni organ državne uprave, odnosno pokrajinski organ uprave i nadležni organ jedinice lokalne samouprave o svom radu, u skladu sa zakonskim propisima. Izuzetno važna aktivnost Centra, koja je znamarena i čiji značaj nije prepoznat jeste dužnost centra da obaveštava građane svoje opštine, odnosno grada o svojim zakonskim obavezama i ovlašćenjima, kao i o uslugama i programima koje nudi, a putem sredstava javnog informisanja, javnih prezentacija, javnih predavanja i na druge pogodne načine. Ovde bi trebalo naći vezivnu tačku sa civilnim sektorom, koji bi u zavisnosti od svojih aktivnosti i grupe lica sa kojima rade, mogao da pomogne, pre svega u obaveštavanju građana o tome koja sve prava iz socijalne zaštite mogu da ostvare i koji im pravni put stoji na raspolaganju u postupku pred centrom za socijalni rad.

Usluge socijalne zaštite moraju biti pružene blagovremene, od trenutka uočavanja potreba korisnika, pa sve do pružanja usluga. Nedopustive su situacije dugih administrativnih procedura i čutanja uprave, s obzirom na to da se radi o situacijama kada je nekome ugrožena egzistencija, nema mogućnosti da kupi hranu, lekove, te izuzetno teškim situacije u kojima je deci, ali i punoletnim licima potrebno odgovarajuće staranje, adekvatna briga i nega.

Zakon o socijalnoj zaštiti sadrži osnovna načela koja odgovaraju načelima sadržanim u Dobrovoljnom evropskom okviru za kvalitet socijalnih usluga (A voluntary European quality framework for social services) ali su metodološki načela u Dobrovoljnom evropskom okviru jasnije koncipirana.⁹¹

⁹⁰ Pravilnik o stručnim poslovima u socijalnoj zaštiti, („Sl. Glasnik br. 1/2012)

⁹¹ A voluntary European quality framework for social services, dostupno na: <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=6140&langId=en>; pristup 20.04.2020.

Tako pod načelom dostupnosti, podrazumeva se spektar socijalnih usluga, koji treba da bude dostupan korisnicima, kako bi im se pružio odgovarajući odgovor na njihove potrebe, sa mogućnošću slobode izbora između usluga unutar zajednice, na mestu koje je najbolje za korisnike i kada je to potrebno, i za njihove porodice. Pristupačnost usluga socijalne zaštite podrazumeva da bi one trebalo da budu pristupačne za sve one kojima su potrebne, te da o rasponu dostupnih usluga budu dostupne informacije i nepristrasni saveti. Osobama s invaliditetom treba osigurati pristup fizičkom okruženju u kojem se usluga odvija, odgovarajući prevoz od i do mesta pružanja usluga, pristup informacijama i komunikacijskim kanalima (uključujući informacijske i komunikacijske tehnologije). Dobrovoljni Evropski okvir predviđa i priuštivost socijalnih usluga, tako da bi one trebalo da budu priuštive svim licima, kojima su potrebne ili besplatno ili po ceni koju pojedinac može priuštiti. Usmerenost na korisnika podrazumeva da socijalne usluge treba da pravovremeno i fleksibilno odgovaraju promenljivim potrebama svakog pojedinca s ciljem poboljšanja kvaliteta njegovog života.

Socijalne usluge bi trebalo da uzimaju u obzir fizičko, intelektualno i društveno okruženje korisnika, uz poštovanje njihove kulturne posebnosti. Takođe trebalo bi da budu upravljane prema potrebama direktnih korisnika, a kad je to odgovarajuće, i prema potrebama ostalih povezanih korisnika usluga. Dobrovoljnim evropskim okvirom predviđena je usmerenost na rezultate socijalnih usluga, čime je predviđeno da one treba da budu usmerene prvenstveno na korist korisnika, uzimajući u obzir, kad je to potrebno i korist za porodice i zajednicu. Pružanje usluga treba da bude optimizovano na osnovu periodičnih procena/evaluacija koje bi trebalo da služe kao kanal povratnih informacija od korisnika do pružaoca usluge. Sveobuhvatnost socijalnih usluga predviđena Dobrovoljni evropski okvir podrazumeva da bi socijalne usluge trebalo da budu koncipirane i pružene na integrisani način, koji odražava višestruke potrebe, sposobnosti i sklonosti korisnika i onda, kada je to prikladno, njihovih porodica i staratelja s ciljem poboljšanja njihove dobrobiti, dok kontinuiranost podrazumeva organizovanost usluga, tako da se osigura njihov kontinuitet tokom trajanja potrebe, a posebno kada usluga odgovora na razvojne i dugotrajne potrebe, prema pristupu životnog ciklusa koji omogućava korisnicima da se oslanjaju na kontinuirani, neprekinuti niz usluga, od početka intervencije za podršku i praćenje, izbegavajući negativni uticaj prekida usluge.

Upravni postupak u radu centra za socijalni rad

Javna ovlašćenja centra za socijalni rad mogu se podeliti na grupu ovlašćenja u kojima se odlučuje o ostvarivanju prava na različite vidove materijalne podrške; prava na usluge smeštaja u ustanovu socijalne zaštite, smeštaj odraslog lica u drugu porodicu, hraniteljstvu, statateljstvu, određivanju i promeni ličnog imena deteta i mere korektivnog i preventivnog nadzora nad vršenjem roditeljskog prava.

Zajednički imenitelj za proceduru ostvarivanja pomenutih usluga centra, jeste da se kao procesni put za njihovo ostvarivanje primenju supsidijarno pravila Zakona o opštem upravnom postupku.⁹² Porodičnim zakonom⁹³ predviđeni su posebni upravni postupci, koje vodi nadležni Centar za socijalni rad kao i norme koje se na njih posebno odnose, ali u pretežnom delu ovih postupaka, kao relevantne primenjuju se norme Zakona o opštem upravnom postupku.

Naravno, sasvim je jasno da se s obzirom na uslugu koja je u pitanju primenjuju pravila i drugih materijalnih zakona, pre svega Porodičnog zakona i Zakona o socijalnoj zaštiti, te da se u zavisnosti od konkretnog pitanja i tim stručnjaka Centra za socijalni rad razlikuje, ali će na osnovu neophodne dokumentacije pravnik sprovesti upravnu proceduru i odlučiti da li stranka ima ili nema pravo na neku uslugu.

⁹² Zakon o opštem upravnom postupku („Sl. Glasnik RS“, br. 18/2016 i 95/2018-autentično tumačenje)

⁹³ Porodičnim zakonom („Sl. glasnik RS br. 18/2005; 72/2011-dr zakon; 6/2015) uređeni su posebni upravni postupci u vezi sa porodičnim odnosima i to: 1) Postupak sklapanja braka; 2) postupak priznanja očinstva; 3) postupak zasnivanja usvojenja; 4) postupak stavljanja pod starateljstvo.

Jedno od osnovnih prava korisnika u ostvarivanju usluga u domenu socijalne zaštite jeste i pravo na poverljivost podataka iz dokumentacije, koja se obrađuje za potrebe izveštaja, odnosno za evidencije, uključujući one koji se tiču korisnikove ličnosti, ponašanja, porodičnih okolnosti i načina korišćenja usluga socijalne zaštite, odnosno pravo korisnika na poštovanje privatnosti prilikom pružanja usluga. Iz ovog razloga ne postoji mnogo dostupnih odluka, donetih u upravnom postupku u radu centara za socijalni rad, osim onih iz postupka pred Upravnim sudom, Evropskim sudom za ljudska prava, i postupaka povodom pritužbi izjavljenih Zaštitniku građana i Povereniku za zaštitu ravnopravnosti. Naravno i u ovim slučajevima, u potpunosti se poštuje pravo na privatnost korisnika, te ni u kom slučaju ne mogu biti dostupni, bilo kakvi podaci, koji bi mogli ukazati na identitet korisnika. Ono što je primetno iz pomenutih odluka jesu očigledne povrede pravila upravnog postupka, pre svega pogrešno i nepotpuno utvrđeno činjenično stanje, primena neadekvatnih dokaznih sredstava u konkretnom slučaju, arbitrarne primene propisa, te neadekvatnih obrazloženja odluka koje ne proizilaze i ne mogu biti izvedene iz tako utvrđenog činjeničnog stanja. Međutim i ovakvih odluka je malo iz razloga što se najčešće radi o licima, koja nisu upoznata sa pravnim putem za ostvarivanje svojih potencijalno povređenih i uskraćenih prava, a pomoć od strane pravne službe centra izostaje. Ne treba zaboraviti da pasivnost odnosno nečinenje nije u skladu sa jednim od standarda dobre uprave, koja treba da bude orijentisane na korisnika i kvalitet usluga.

Upravni postupak za ostvarivanje prava o kojima u vršenju javnih ovlašćenja rešava centar, pokreće se po službenoj dužnosti ili po zahtevu stranke. Centar će pokrenuti postupak po službenoj dužnosti kada je potrebno doneti odluku o merama starateljske zaštite dece i mladih, odnosno odraslih i starih, kada odlučuje o merama korektivnog nadzora nad vršenjem roditeljskog prava, kao i u drugim slučajevima kada je to zakonom određeno. Pri pokretanju postupka po službenoj dužnosti, centar uzima u obzir inicijative zdravstvenih i obrazovnih ustanova, drugih ustanova socijalne zaštite, pravosudnih i drugih državnih organa, organa teritorijalne autonomije, organa jedinica lokalne samouprave, udruženja i građana, što ukazuje na to da je saradnja i koordinacija aktivnosti između pomenutih organa jedan od izuzetno važnih faktora kvaliteta pružanja usluga socijalne zaštite. Španski i italijanski Zakon o opštem upravnom postupku regulišu mogućnost ugovorne saradnje organa uprave u ciju boljeg pružanja usluga korisnicima (Vučetić, 2018:202)

Usvojenje je najpotpuniji oblik zaštite dece bez roditeljskog staranja, kojim se detetu nastoji obezbediti normalan život i razvoj u novoj porodici. Zasnivanju usvojenja prethodi sveobuhvatan stručni postupak, propisan Porodičnim zakonom. Usvojenje se zasniva danom donošenja rešenja o usvojenju.

Starateljstvo je oblik zaštite koji obuhvata staranje o ličnosti lica, koje nije u stanju da se samo o sebi stara. Činjenica da je neko lice stavljeno pod starateljstvo, odnosno odluka da će dete biti usvojeno od strane nove porodice, od velikog je uticaja na život lica o kojima se radi, pa je pravilno sproveden dokazni postupak temelj odluka Centara za socijalni rad. U prilog tome koliko je važno imati dobru činjeničnu podlogu odluke, potkrepljenu adekvatnim dokazima govori i presuda Evropskog suda za ljudska prava Hokkanen protiv Finske, od 23. septembra 1994. godine, u kojoj se navodi da je „od najvećeg značaja da se slučajevi starateljstva hitno rešavaju“, međutim, Evropski sud za ljudska prava „ne vidi razlog za kritiku odluke suda jer je, pre toga, dvaput obustavio postupak, kako bi dobio ekspertsko mišljenje.“⁹⁴

Kod donošenja odluke o stavljanju pod starateljstvo, iako to nije izričito predviđeno važno mesto zauzima načelo srazmernosti, koje proizilazi iz čl. 6 Zakona o opštem upravnom postupku, u smislu da organ može da ograniči pravo stranke ili da utiče na njen pravni interes samo postupanjem koje je neophodno da se njime ostvari svrha propisa i samo ako ta svrha ne može da se ostvari drukčijim postupanjem kojim bi se manje ograničavala prava ili u manjoj meri uticalo na pravni interes stranke, što znači da mere moraju biti proporcionalne okolnostima u kojima se osoba u konkretnom slučaju nalazi. Radi ilustracije procesnih nedostataka upravnog postupka u radu centra za socijalni rad detaljnije se mora obrazložiti jedna od presuda iz hrvatske prakse. Naime, u konkretnom slučaju koji je vođen pred Evropskim sudom za ljudska prava,⁹⁵ žena rođena 1972. godine, lišena je u 2001. godini poslovne

⁹⁴ ECtHR, Hokkan v Finland no. 25702/74 (1994)

⁹⁵ ECtHR, X and Y v Croatia no. 5193/09 (2012)

sposobnosti zbog paranoidne šizofrenije i zavisnosti, a za njenog staratelja najpre je imenovana njena majka, da bi odluka iste godine bila promenjena i za staratelja u upravnom postupku postavljena joj je radnica centra za socijalni rad. Žena je 1999. godine rodila dete, a centar za socijalni rad je utvrdio da ni ona ni otac deteta nisu u stanju da se o njemu brinu, te je dete smešteno u SOS centar, gde mu je za staratelja određena zaposlena socijalna radnica. Majka i vanbračni partner, otac deteta, povremeno su posećivali dete, a otac deteta umro je 2003. godine. Centar za socijalni rad je 2003. godine pokrenuo postupak usvojenja, neobaveštavajući o tome majku deteta, jer prema čl. 130. hrvatskog Porodičnog zakona, za usvojenje deteta nije potreban pristanak roditelja, koji je lišen poslovne sposobnosti, a drugi je preminuo, a shodno čl. 138. Porodičnog zakona, roditelj čiji pristanak za usvojenje nije potreban, nije stranka u ovom upravnom postupku. O postupku usvojenja 25. avgusta. 2003. godine obaveštene su obe babe deteta, a prema navodima zastupnika Vlade RH pred Evropskim sudom i majka deteta i to telefonskim putem. Usvojenje je zasnovano rešenjem 2. septembra 2003. a rešenje je postalo pravosnažno 11. septembra iste godine.

Evropski sud za ljudska prava detaljno je obrazložio kakav je bio pravni položaj podnositeljke predstavke u ovom slučaju. Naime, sud je utvrdio da iako je ona bila lišena poslovne sposobnosti, nije vođen ni jedan poseban postupak u kojem bi se odlučivalo o ograničenju roditeljskog prava, a i nakon lišenja poslovne sposobnosti ona je nastavila da ostvaruje susrete sa svojim detetom. Evropski sud je smatrao upitnim i diskutabilnim rešenje prema kojem je svaka osoba, koja je lišena poslovne sposobnosti automatski isključena iz postupka usvojenja sopstenog deteta. Takvoj osobi (lišenoj poslovne sposobnosti), prema shvatanju Evropskog suda, treba dati mogućnost da bude saslušana u postupcima usvojenja, te joj dati mogućnost da izrazi svoje mišljenje o mogućem usvojenju deteta. Sud je smatrao da ženi nije imala mogućnosti da učestvuje u upravnom postupku donošenja odluke o usvojenju svoje ćerke, pred centrom za socijalni rad, a usvojenje je bilo izuzetno značajno za odnos majke i deteta u budućnosti.

Sud je konstatovao i jednoglasno doneo presuda da je država na ovaj način propustila da osigura pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života, što je dovelo do povrede čl. 8. EKLJP, a kako se okolnosti slučaja odnose i na čl. 6. st. 1. EKLJP, kao i na čl. 13. EKLJP, Evropski sud je odlučio da nije potrebno ispitivati da li su povređena i ta prava.

Pod starateljstvo se stavljaju dete bez roditeljskog staranja (maloletni štićenik) ili punoletno lice koje je lišeno poslovne sposobnosti (punoletni štićenik). Odluku o lišenju poslovne sposobnosti i odluku o vraćanju poslovne sposobnosti donosi sud u vanparničnom postupku, a o stavljanju pod starateljstvo odlučuje centar za socijalni rad u upravnom postupku. Postupak o stavljanju pod starateljstvo je hitan, pa je rešenje o stavljanju pod starateljstvo organ starateljstva dužan da donese odmah, a najkasnije u roku od 30 dana od dana kada je obavešten o postojanju potrebe za starateljstvom nad maloletnim detetom odnosno od dana prijema sudske odluke o lišenju poslovne sposobnosti punoletnog lica. Rešenjem o stavljanju pod starateljstvo određuju se prava i dužnosti staratelja, a uručivanjem rešenja smatra se da je staratelj upoznat sa svojim pravima i dužnostima (tzv. uvođenje staratelja u dužnost). Žalbu protiv rešenja o stavljanju pod starateljstvo može izjaviti staratelj, odnosno lice koje ima pravni interes, Ministarstvu za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja u roku od 15 dana od dana prijema rešenja.⁹⁶

Organ starateljstva često svoju odluku zasniva na lekarskom veštačenju. Tako je u slučaju H.F. protiv Slovačke,⁹⁷ Evropski sud za ljudska prava ustanovio da izjave bivšeg supruga podnositeljke predstavke i svedoka, zajedno sa lekarskim nalazom, koji je star više od godinu i po dana, nisu predstavljali dovoljne dokaze za stavljanje pod starateljstvo. Ovaj slučaj ne ukazuje samo na to da je pribavljanje lekarskog veštačenja neophodno kako bi država ispunila obavezu koju joj nameće EKPS, te da obični svedoci nisu adekvatna zamena za veštačenje, već i da veštačenje mora biti novijeg datuma kako bi verno prikazivalo funkcionalnu sposobnost pojedinca u vreme održavanja postupka za lišenje poslovne sposobnosti. Svetska zdravstvena organizacija smatra da bi lice pod starateljstvom dodatno trebalo da ima mogućnost da dobije nezavisnu ocenu konkretnih odluka i aktivnosti preduzetih od strane staratelja.

⁹⁶ Videti čl. 320-340 Porodičnog zakona

⁹⁷ Case no 54797/00, H.F. v. Slovakia (2005) presuda od 8. novembra 2005

Svetska zdravstvena organizacija je i ocenila da je dostupnost postupaka za ocenu starateljevih odluka kao jedno od predloženih deset Načela mentalnog zdravlja.⁹⁸

Kada se govori o pokretanju upravnog postupka za ostvarivanje različitih vidova materijalne podrške, podzakonskim aktom, kojim se bliže uređuje postupanje Centra za socijalni rad, Pravilnikom o organizaciji, normativima i standardima centra za socijalni rad,⁹⁹ predviđeno je da u upravnim stvarima u kojima je po zakonu ili po prirodi stvari za pokretanje i vođenje postupka potreban zahtev stranke (ostvarivanje prava na materijalno obezbeđenje, na dodatak za pomoć i negu drugog lica i sl.), centar može pokrenuti i voditi postupak samo ako postoji zahtev stranke. Ukoliko se radi o kategoriji poslovno nesposobnih lica, u tom slučaju ta lica nemaju procesnu sposobnost u skladu sa Zakonom o opštem upravnom postupku, već zahtev u njihovo ime može podneti zakonski ili privremeni zastupnik i u tom slučaju takve radnje imaju dejstvo, kao da ih je preduzela sama stranka. Stranku koja nije procesno sposobna zastupa zakonski zastupnik. Organ rešenjem postavlja stranci privremenog zastupnika: ako nije procesno sposobna, a nema zakonskog zastupnika

Postoje različiti vidovi materijalne podrške, koji se predviđaju u socijalnim sistemima pojedinih zemalja, ali je ratio njihovog postojanja suštinski isti, a to je, pre svega da se obezbedi egzistencijalni minimum, u kom slučaju bi socijalna davanja trebala da budu, pre svega skoncentrisana na radno nesposobna lica, a da se druga kategorija radno sposobnog stanovništva, pomogne tzv. merama socijalne isključenosti, čime bi prevazišli trenutnu nezaposlenost i uključili se u radni proces. Tu su takođe i mere u vidu jednokratnih novčana davanja, davanja u naturi i sličnih vrsta pomoći, čije obezbeđenje može da predvidi lokalna samouprava u različitim situacijama, kada utvrdi da je takva pomoć neophodna.

Materijalnu podršku korisnik ostvaruje putem novčane socijalne pomoći, dodatka za pomoć i negu drugog lica, uvećanog dodatka za pomoć i negu drugog lica, pomoći za osposobljavanje za rad, jednokratne novčane pomoći, pomoći u naturi i drugih vrsta materijalne podrške.

Izuzetno je važno da postoje kriterijumi, pod kojima licu mogu biti priznata ova prava, a čije će se postojanje utvrditi u svakom konkretnom upravnom postupku, koji bude bio vođen pred centrom za socijalni rad, a povodom podnetog zahteva stranke za priznavanje ovog prava. Međutim, s obzirom na to da se za ostvarivanje pomenutih vidova materijalne podrške, najčešće obraćaju kategorije lica koje mogu imati poteškoće oko razumevanja upravno procesnih pravila, vezanih za podnošenje zahteva, podnesaka, žalbi, sve do pribavljanja dokumentacije neophodne za priznavanje prava, potrebno je postupak učiniti pristupačnijim i jednostavnijim, sa ciljem dostupnosti ovih vidova socijalne zaštite svim korisnicima, kojima je ona neophodna.

Mesna nadležnost centra za socijalni rad utvrđuje se, po pravilu prema prebivalištu korisnika, a izuzetno postupak može sprovesti centar za socijalni rad na čijoj teritoriji korisnik ima boravište.

Zahtev za ostvarivanje prava na novčanu socijalnu pomoć podnosi se na obrascu čiju sadržinu i izgled propisuje ministar nadležan za socijalnu zaštitu. Podnosilac zahteva za ostvarivanje prava na novčanu socijalnu pomoć dužan je da u obrazac unese potpune i istinite podatke. Ukoliko je novčana socijalna pomoć potrebna porodici, zahtev podnosi i za nosioca prava određuje se jedan njen član.

U sistemu socijalne zaštite, naročito dolazi do izražaja načelo pružanja pomoći nekoj stranci, jer se često radi o marginalizovanim grupama i uopšte o kategoriji lica koja ne poseduju osnovni nivo obrazovanja, te radnik centra, koji je zadužen za prijem podnesaka u obliku, molbi, žalbi, pritužbi, inicijativa i drugih saopštenja kojima se lica obraćaju centru, treba da nastoji da potencijalnom korisniku pruži svu neophodnu pomoć, kako lica ne bi bila odvracena i obeshrabrena u nameri da ostvare prava iz socijalne zaštite. Evropski kodeks dobrog administrativnog ponašanja¹⁰⁰ predviđa poštovanje građana od

⁹⁸ Starateljstvo i ljudska prava u Srbiji, Analiza pravnog uređenja i prakse starateljstva u Srbiji, Mental Disability Advocacy Center, 2006, dostupno na: https://npm.rs/attachments/Serbia_report_stage1_Serbian.pdf, pristup: 20.04.2020.

⁹⁹ Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima centra za socijalni rad („Sl. glasnik RS br. 59/2008; 37/2010; 39/2011-dr. pravilnik; 1/2012-dr. pravilnik; 51/2019; 12/2020)

¹⁰⁰ The European Code of Good Administrative Behaviour, dostupno na: <https://www.ombudsman.europa.eu/en/publication/en/3510>, pristup 25.04.2020.

strane službenika, te njihovu učtivost, spremnost da pomognu i saradljivost. Oni treba da ulože stvarne napore da shvate šta im stranke saopštavaju i da se jasno izražavaju, koristeći jednostavan jezik. U praksi se susrećemo sa suprotnim primerima, u kojima su radnici Centra za socijalni rad odbijali da prime zahteve potencijalnih korisnika, usmeno im saopštavajući da nemaju prava na pomoć. Jedan od takvih slučajeva primećen je u praksi centra za socijalni rad Požarevac,¹⁰¹ nakon čega je zbog ovakvog postupanja prema Romima, jedna nevladina organizacija podnela pritužbu Povereniku za zaštitu ravnopravnosti. Kulminacija nezakonitog postupanja službenika Centra je činjenica da su pravnici u Centru izveli dokaz saslušavanja svedoka, u cilju prikupljanja materijala kojim bi odgovorili na pritužbu u postupku koji je pokrenut pred Poverenikom. Poverenik je uočio ovu nepravilnost, konstatujući da „radnici Centra nisu izveli dokaze u upravnom postupku za koji su ovlašćeni”, te uputio preporuku da se mora uputiti izvinjenje licima o kojima se radilo u konkretnom slučaju i eliminisati bilo kakva diskriminatorna praksa. Kada se govori o podnošenju podneska u usmenom obliku, u tom slučaju prijemni, niti bilo koji radnik centra nema pravo da ignoriše usmeno obraćanje, niti da ispituje osnovanost istog, već je dužan da podnosioca obavesti o svim nadležnostima i procedurama u centru, da obavi intervju sa podnosiocem i da na osnovu podataka iz intervjua sam popuni Prijemni list, odnosno propisani standardizovani obrazac. Ukoliko je podnesak upućen putem pošte, faksa, elektronskom poštom i slično, prijemni radnik beleži prijem podneska, razmatra informacije koje sadrži i proverava da li je slučaj ranije bio na evidenciji centra. U slučaju zahteva za ostvarivanje nekog od vidova materijalne podrške, nezavisno od činjenice u kom obliku su podneti, prijemni radnik ovakav zahtev prosleđuje rukovodiocu pravne službe. Ono što je izostalo u novom zakonu, jeste mogućnost da i podnosioci zahteva za materijalnu pomoć dobiju voditelje slučaja o čemu je u samom Pravilniku predviđeno da svaki korisnik usluga centra, osim korisnika novčanih davanja, ima zaduženog voditelja slučaja, koji predstavlja stručnog radnika koji je zadužen za konkretan slučaj koji utvrđuje i koristi potrebne profesionalne i druge resurse iz centra ili iz drugih ustanova i organizacija u lokalnoj zajednici, koji su neophodni za zadovoljavanje i prevazilaženje potreba i problema, odnosno pružanja odgovarajućih usluga korisniku. Ovim zakonskim rešenjem je ovoj grupi korisnika umanjena mogućnost ostvarivanja prava u skladu sa jednim od načela socijalne zaštite, a to je individualizacija pružanja usluga socijalne zaštite, koja podrazumeva da se korisniku obezbeđuje individualizovan pristup i stručni radnik zadužen za rad na konkretnom slučaju, odnosno voditelj slučaja. Ima i drugačijih stavova, zastupljenih u Nacrtu strategije razvoja socijalne zaštite Republike Srbije za period 2019-2025.¹⁰² u kojoj se predviđa da bi trebalo izvršiti „izmeštanje administrativnog postupka u ostvarivanju prava na sve vrste materijalno-finansijskih davanja iz centra za socijalni rad, čime bi se stvorili uslovi obezbeđivanja socijalne sigurnosti građana na adekvatniji i efikasniji način”, smatrajući da će se „sva prava koja se ostvaruju isključivo kroz upravni postupak na osnovu javnih isprava i ne zahtevaju stručni postupak, racionalnije ostvarivati u objedinjenom opštinskom organu uprave nadležnom za dečiju i socijalnu zaštitu” po ugledu na davanja po Zakonu o finansijskoj podršci porodici sa decom. Možda najbolje rešenje može dati kombinovani model, koji se može uspostaviti u oblasti materijalnih davanja, a koji pruža mogućnost da najpre radnici centra prime potencijalnog korisnika, obave razgovor sa njim, primene stručno metodološke postupke i evidentiraju zahtev, a da vođenje upravnog postupka preuzmu nadležni opštinski organi.

Analizom ograničenog broja slučajeva, prakse centara za socijalni rad, stiče se utisak da se upravni postupak, povodom zahteva za priznavanje materijalnih davanja pretvorio u jedan šablon, kojim se na osnovu potrebne dokumentacije priznaje ili odbija zahtev za priznavanjem prava.

Pravo na novčanu socijalnu pomoć pripada pojedincu, odnosno porodici, koji svojim radom, prihodima od imovine ili iz drugih izvora ostvaruju prihod manji od iznosa novčane socijalne pomoći predviđenog zakonom. Porodicom se smatraju supružnici i vanbračni partneri, deca i srodnici u pravou-

¹⁰¹ Izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2017. godinu, dostupno na: <http://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2020/03/FINAL-RGI-2019-ZA-NARODNU-SKUPSTINU.pdf>, pristup 25.04.2020.

¹⁰² Nacrt strategije socijalne zaštite za period 2019-2025., dostupno na: <http://www.zavodsz.gov.rs/sr/aktuelnosti/strategija-socijalne-za%C5%A1tite-2019-2025-konsultacije/>, pristup 25.04.2020.

liniji bez obzira na stepen srodstva, kao i srodnici u pobočnoj liniji do drugog stepena srodstva pod uslovom da žive u zajedničkom domaćinstvu, dete koje ne živi u porodici, a nalazi se na školovanju - do kraja roka propisanog za to školovanje, a najkasnije do navršene 26. godine života i supružnik bez obzira gde faktički živi. Članom porodice ne smatra se izvršilac nasilja u porodici, odnosno njegovi prihodi i imovina ne utiču na pravo žrtava nasilja u porodici da ostvare novčanu socijalnu pomoć, ako ispunjavaju druge uslove propisane ovim zakonom. Članom porodice staratelja smatraće se lice sa smetnjama u razvoju, koje se u porodici staratelja nalazi na osnovu rešenja organa starateljstva.

Za ostvarivanje prava na novčanu socijalnu pomoć, predviđeni su zakonski uslovi.¹⁰³ Pored podataka o kojima se vodi službena evidencija i koje Centar može da pribavi i po službenoj dužnosti, postoje i podaci koji su neophodni da bi se ostvarilo ovo pravo, a o kojima se ne vodi službena evidencija. U tom slučaju nalaz i mišljenje centra za socijalni rad kojim se utvrđuje mogućnost propuštene zarade, broj članova domaćinstva i druge činjenice o kojima se ne vodi službena evidencija i kojim se utvrđuje socio-ekonomski status porodice služi kao dokazno sredstvo za ostvarivanje prava na novčanu socijalnu pomoć. U praksi Zaštitnika građana bilo je pritužbi u kojoj pritužilac navodi da je podnosilac pritužbe korisnik materijalnog obezbeđenja, ali da je Služba za katastar nepokretnosti grada Smedereva naplaćivala izdavanje svojih uverenja, iako mu je ono potrebno radi ostvarivanja prava na socijalnu zaštitu.¹⁰⁴

Podaci o propuštenoj zaradi utvrđuju se na osnovu mogućnosti radnog angažovanja pojedinca, odnosno člana porodice, učestalosti radnog angažovanja i cene rada na slobodnom tržištu za određeni posao i mogućnosti izdavanja u zakup nepokretne imovine. Primetno je da kod svih pomenutih upravnih postupaka, stručni tim centra za socijalni rad ima široku mogućnost diskrecione ocene pojedinih kriterijuma i uslova. Recimo u postupku usvojenja, organ starateljstva, koji je utvrdio opštu podobnost usvojenika bira buduće usvojitelje na osnovu evidencije iz Jedinstvenog ličnog registra usvojenja i o tome donosi zaključak. Kada je zakonom ovlašćen da odlučuje po slobodnoj oceni, organ odlučuje u granicama zakonom datog ovlašćenja i saglasno cilju zbog koga mu je ovlašćenje dato. U doktrini se nalaze stavovi, kojima se posebno podvlači da pri odlučivanju slobodnom ocenom upravni organ ne sme da bude ograničen pređašnjom upravnom praksom, jer posebnost svake činjenične situacije u kojoj se odluka donosi, treba razmatrati nezavisno od ranije rešenih slučajeva, baš kao što nezavisno treba razmatrati i osobine adresata svake konkretne odluke, u smislu da bi takvo odlučivanje ograničilo i sputavalo organ uprave i štetilo i javnom i interesu stranke u postupku. (Đerđa, 2013:82) Jasno je da načelo legitimnih očekivanja nikako ne zabranjuje odstupanje od ranije prakse upravnih organa, te da je zbog toga važno da upravni organi imaju temeljno obrazloženje svake konkretne odluke, odnosno da njena činjenična podloga bude potkrepljena adekvatno odabranim i izvedenim dokazima, koje će na osnovu savesne i brižljive ocene svakog dokaza posebno i svih dokaza zajedno, kao i na osnovu rezultata celokupnog upravnog postupaka, omogućiti ovlašćenom službenom licu da formira zakonitu odluku, jer je načelo legitimnih očekivanja, zapravo svojevrсна potpora i dopuna načelu zakonitosti.

Po žalbi na rešenje centra za socijalni rad odlučuje Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, a o žalbama na rešenja centara za socijalni rad sa područja AP Vojvodine i Beograda, kao poverenim poslovima odlučuju Pokrajinski sekretarijat za socijalnu politiku, demografiju i ravnopravnost polova, odnosno Sekretarijat za socijalnu zaštitu grada Beograda. Nadležni drugostepeni organ vrši reviziju rešenja, te ima ovlašćenje da u vršenju revizije stavi na prvostepeno rešenje Centra za socijalni rad zabaležbu da je revizija izvršenja i da rešenje u skladu sa zakonom ili ukida, odnosno poništava i vraća prvostepeno rešenje na ponovno odlučivanje, ako nije u skladu sa zakonom. Protiv konačnih rešenja može se pokrenuti upravni spor.

U oblasti socijalne zaštite Zaštitnik građana primio je veći broj pritužbi, koje se odnose na ćutanje uprave i to kako prvostepenog organa, odnosno centara za socijalni rad, tako i drugostepenih organa. Takođe Zaštitnik građana je u nekoliko svojih godišnjih izveštaja konstatovao da su „rešenja o pravima iz

¹⁰³ Videti čl. 42-58 Zakona o socijalnoj zaštiti

¹⁰⁴ Izveštaj zaštitnika građana za 2017. godinu, dostupno na:
<https://www.ombudsman.rs/attachments/article/5671/Godisnji%20izvestaj%20za%202017.%20godinu.pdf>, pristup 25.04.2020.

oblasti socijalne zaštite neobrazložena, iako formalnopravno sadrže obrazloženja, navodi u njima ne daju minimum informacija o tome koje su činjenice utvrđene, na koji način, kojim sredstvima, kako su ocenjene i kako je na njih primenjeno materijalno pravo”, te da su zbog toga strankama nerazumljiva. (Zaštitnik građana, 2016:75)¹⁰⁵ U praksi zaštitnika građana prisutna su i rešenja, koja na najgrublji način krše pravila i načela Zakona o opštem upravnom postupku. Tako je Centar za socijalni rad „Sava“ u Sremskoj Mitrovici prilikom odlučivanja o pravu A. A. na novčanu socijalnu pomoć, a prema odluci donetoj u postupku sprovedenom od strane Zaštitnika građana,¹⁰⁶ načinio propuste u radu, tako što je „rešenje, kojim je licu priznao pravo na novčanu socijalnu pomoć u neograničenom trajanju zamenio bez pravnog osnova, rešenjem o pravu na novčanu socijalnu pomoć u ograničenom trajanju, te o činjenici da je rešenje zamenjeno novim nije obavestio drugostepeni organ koji je vodio postupak po žalbi o prvobitno donetom rešenju, te je „ nakon okončanja žalbenog postupka na rešenje koje je godinu dana ranije zamenio, u ponovnom postupku doneo novo prvostepeno rešenje koje je odbio da izvrši uz obrazloženje da je rešenje zamenjeno godinu dana ranije novim rešenjem”. Analizirajući pomenuti slučaj, jasno se uočava da je Centar svojim postupanjem grubo prekršio pravila upravnog postupka i principa dobre uprave, ali i načelo legitimnih očekivanja stranke u upravnom postupku i time izazvao pravnu nesigurnost. Ovakve očigledne povrede zakona ukazuju na to da bi trebalo jačati profesionalne kapacitete u ustanovama socijalne zaštite, ali i omogućiti kontinuiranu edukaciju i obuke profesionalaca u centru, koji sprovode upravni postupak.

Inspekcijski nadzor

Inspekcijski nadzor nad radom ustanova socijalne zaštite vrši Ministarstvo za rad, zapošljavanja, boračka i socijalna pitanja preko inspektora socijalne zaštite. Inspektori imaju značajna ovlašćenja u postupku kontrole, počevši od mogućnosti da izvrše uvid u svu potrebnu dokumentaciju, saslušavaju i uzimaju izjave od svih zaposlenih lica u ustanovama socijalne zaštite, da zahtevaju izveštaje, te da razmatraju predstavke pravnih i fizičkih lica, koje se odnose na rad i pružanje usluga socijalne zaštite do mogućnosti samostalnog iniciranja postupka kontrole i utvrđivanje odgovornosti za propuste u radu. Kao korelativ ovlašćenjima propisane su i odgovarajuće mere inspektora. Činjenica je da je regulatorni okvir za funkcionisanje inspekcijskog nadzora u ustanovama socijalne zaštite dobro postavljen, ali je očigledno da se ne sprovodi u adekvatnoj meri i na odgovarajući način, često neblagovremeno. Treba pohvaliti rad i angažovanje Komore socijalnih radnika u ulozenim naporima u nastojanju da jačaju integritet svoje profesije.

Iz izveštaja Ministarstva o sprovedenom inspekcijskom nadzoru, dostupnim na sajtu Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, može se zaključiti da su se inspektori poslednjih godina najvećim delu bavili licenciranjem ustanova socijalne zaštite, koje je obavezno od 2016.godine, što je pozitivan pomak, jer se time ispituje ispunjenost minimuma standarda, koje svaka ustanova mora da zadovolji, ali je primetno da je vrlo malo sprovedenih temeljnih kontrola ustanova socijalne zaštite samoinicijativnih ili po postupku pritužbi građana. Uglavnom se reaguje kada neki slučaj bude medijski praćen, ili istaknut od strane organizacija civilnog društva, odnosno Zaštitnika građana i Poverenika.

¹⁰⁵ Dostupno

<https://www.ombudsman.rs/attachments/article/5191/Godisnji%20izvestaj%20Zastitnika%20gradjana%20za%202016.%20godinu.pdf>, pristup 25. 04. 2020.

¹⁰⁶ Dostupno na: <https://www.ombudsman.rs/index.php/izvestaji/godisnji-izvestaji>, pristup 27.04.2020.

Zaključak

Važan faktor kvaliteta pružanja usluga socijalne zaštite, predstavlja efikasno i temeljno obavljanje pravnih poslova, od strane lica, koja su u skladu sa potrebnim kvalifikacijama zaposlena u ustanovama socijalne zaštite. Oni moraju da vode računa i da se staraju da se socijalna zaštita pruža u skladu sa osnovnim načelima socijalne zaštite, poštujući u svom delanju i prava korisnika. Nedopustivi su slučajevi ignorisanja korisničkih usmenih zahteva, odnosno neurednih pisanih podnesaka, s obzirom na to da je sasvim jasno da se radi o kategoriji lica koja najčešće nisu upoznata sa svojim pravima, koja im na osnovu zakona pripadaju i upravno procesnim pravilima, kao pravnim putem za njihovo ostvarivanje.

Dostupni primeri iz prakse pokazuju da se prilikom vođenja upravnog postupka, zanemaruju njegova osnovna načela, rešenja bivaju neobrazložena ili se iz obrzaloženja ne može zaključiti na koji način je utvrđeno činjenično stanje, te česta neadekvatna primena materijalnog prava na tako utvrđeno činjenično stanje, što sve u krajnjoj liniji za posledicu ima nezakonitu odluku. Dokazni postupak karakteriše izbor neodgovarajućih dokaznih sredstava, odnosno nepoštovanja procesnih pravila dokaznog postupka. Stoga, je izuzetno važno sprovesti kontinuirane edukacije, koje će službenicima centra socijalni rad pomoći da nadgrade svoja postojeća znanja, u materiji upravnog postupka, a imajući u vidu njegove specifičnosti u oblasti socijalne zaštite.

Autor smatra da je potrebno razmisliti o uvođenju zaštitnika prava korisnika usluga socijalne zaštite, po ugledu na zaštitnika prava pacijenata u oblasti zdravstvene zaštite. Zaštitnik prava korisnika bi trebalo da ima pre svega savetodavnu ulogu, da najpre informiše korisnike koja prava im prema zakonu pripadaju, na koji način ih mogu ostvariti, ali i o njihovom položaju i pravima u samom upravnom postupku, da im pomogne oko sastavljanja žalbe drugostepenom organu, odnosno tužbe Upravnom sudu i da predoči mogućnost podnošenja pritužbi i nezavisnim organima. Zaštitnik prava korisnika bi trebalo da ima i ograničena nadzorna ovlašćenja, pre svega mogućnost da samoinicijativno inicira postupak kontrole od strane inspekcije Ministarstva, a povodom koje bi inspektori bili dužni da pokrenu postupak kontrole u roku od 15 dana od dana prijema obaveštenja zaštitnika prava korisnika, te da ga o sprovedenom postupku kontrole obaveste u primerenom roku, o čemu bi on obavestavao korisnike. Na ovaj način bi se pored zaštite prava korisnika, što bi bio primarni cilj postojanja zaštitnika prava u oblasti socijalne zaštite, pojačao i kontrolni mehanizam nad radom ustanova socijalne zaštite, jer praksa pokazuje da postojeći kontrolni mehanizmi nisu dovoljno efikasni.

Literatura/References:

Vučetić, D. (2018), *O globalnim trendovima u kodifikovanju upravnog postupanja*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, 57(78), 197-216;

Derđa, Dario (2013) *Zaštita legitimnih očekivanja u upravnom pravu*, Zbornik radova Pravnog fakulteta Sveučilišta Rijeka, v. 34, br. 1 (2013);

Jašarević, S. (2010) *Socijalno pravo*, Novi sad, Univerzitet u Novom sadu- Pravni fakultet;

Petrović, M.(2011), *Reforma socijalne novčane pomoći i integrisanje usluga* (u): Vuković, D., Arandarenko M. Socijalne reforme, sadržaj i rezultati, Beograd, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa;

Standing, G. (1998.) *Socijalna država u Srednjoj i Istočnoj Europi* - priča o poskliznulim sidrima i potrganim sigurnosnim mrežama, Revija za socijalnu politiku, br. 1.

Stubbs, P, Gregson, K. (1998.) *Social Policy, Protection and Practice* , Svjetlost, Sarajevo;

Starateljstvo i ljudska prava u Srbiji, Analiza pravnog uređenja i prakse starateljstva u Srbiji, Mental Disability Advocacy Center, 2006, dostupno na: https://npm.rs/attachments/Serbia_report_stage1_Serbian.pdf, pristup: 20.04.2020;

A voluntary European quality framework for social services, dostupno na: <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=6140&langId=en>; pristup 20.04.2020;

The European Code of Good Administrative Behaviour, dostupno na: <https://www.ombudsman.europa.eu/en/publication/en/3510>, pristup 25.04.2020;

Izveštaj Evropske komisije za poglavlje 19, dostupno na: <https://www.mei.gov.rs/srp/dokumenta/nacionalna-dokumenta/skrining/eksplanatorni-skrining/agenda-i-zapisnik-za-poglavlje-19>;

ECtHR, *Hokkan v Finland*, no. 25702/74 (1994); Judgment of 23 September 1994;

ECtHR, *X and Y v Croatia*, no. 5193/09 (2019); Judgment of 3. Februar 2012;

ECtHR, *H.F. v. Slovakia* no. 54797/00 (2005) Judgment of 8. November 2005;

Izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2017. godinu, dostupno na: <http://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2020/03/FINAL-RGI-2019-ZA-NARODNU-SKUPSTINU.pdf>, pristup 25.04.2020;

Izveštaj Zaštitnika građana za 2016. godinu, dostupno na: <https://www.ombudsman.rs/attachments/article/5191/Godisnji%20izvestaj%20Zastitnika%20gradjana%20za%202016.%20godinu.pdf>, pristup 25. 04. 2020;

Izveštaj Zaštitnika građana za 2017. godinu <https://www.ombudsman.rs/attachments/article/5671/Godisnji%20izvestaj%20za%202017.%20godinu.pdf>, pristup 25.04.2020;

Izveštaj Zaštitnika građana za 2019. godinu: <https://www.ombudsman.rs/index.php/izvestaji/godisnji-izvestaji>, pristup 27.04.2020;

Zakon o socijalnoj zaštiti („Sl. glasnik RS“ br. 24/2011);

Zakon o opštem upravnom postupku („Sl. Glasnik RS“, br. 18/2016 i 95/2018-autentično tumačenje);

Porodični zakon („Sl. glasnik RS br. 18/2005; 72/2011-dr zakon; 6/2015);

Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima centra za socijalni rad („Sl. glasnik RS br. 59/2008; 37/2010; 39/2011-dr. pravilnik; 1/2012-dr pravilnik; 51/2019; 12/2020);

Pravilnik o stručnim poslovima u socijalnoj zaštiti, („Sl. Glasnik br. 1/2012);

Nacrt strategije socijalne zaštite za period 2019-2025., dostupno na: <http://www.zavodsz.gov.rs/sr/aktuelnosti/strategija-socijalne-za%C5%A1tite-2019-2025-konsultacije/>, pristup 25.04.2020.

ADMINISTRATIVE PROCEDURE IN THE WORK OF THE CENTER FOR SOCIAL WORK

Jovana Anđelković LL.M.

Research Trainee

University of Niš

Faculty of Law

Summary: *The lawful conduct of administrative bodies, while respecting the principles of good governance, is one of the fundamental requirements of legal certainty. The subject of the paper is the analysis of special administrative procedures in which the center for social work acts and decides. The aim of the paper is to point out the most common mistakes that occur during the implementation of the administrative procedure by the center for social work, supported by available examples from practice. The regulatory framework for the functioning of inspections in social welfare institutions is well established, including the powers of inspectors, but it is ineffective with insufficiently implemented, fundamental, preventive controls, which are the most often carried out, only when a case is already exposed in the media.*

Key words: *center for social work, factual situation, evidence, administrative procedure*

GENDER FEATURES OF MODERN PRESCHOOLERS' MANIFESTATION OF ANXIETY

Bakhotskaya Maria
Moscow State Pedagogical University,
Faculty of Preschool Pedagogic and Psychology, Russia
E-mail: Dogmatic99@mail.ru

Abstract: *The author of the article considers gender features of manifestation of anxiety as a negative emotion that detrimentally affects physical and psychological state of a preschool child. The article considers the most significant factors in relation to the gender characteristics of anxiety in preschool children, and determines criteria for parental influence, family structure, and parental attitude to the child.*

Key Words: *anxiety, gender, gender education, gender education patterns, family education, manifestations of anxiety*

Introduction

According to I. Savina the main cause of anxiety is improper upbringing and unfavorable relationship between a child and parents, especially with mother. In particular, if a mother rejects her child, this makes the child feel alarmed and distressed due to unfulfillment of the child's need for love, affection and protection, which, in turn, gives rise to fear that motherly love is conditional. Also, the child's anxiety can be triggered by prevalence of authoritarian style of communication or inconsistency of parents' requirements (Savina I., Shanina N., 2006).

Also, the main reason for anxiety occurrence is negative interpersonal relationship between children and peers (rejection, rivalry, competition) or adults (increased responsibility, fear of failing to meet adults' hopes and expectations).

Research

Teachers and psychologists emphasize that authoritarian style of parenting does not contribute to child's inner calmness. In their opinion anxiety begins to form precisely at preschool age, so, in this case parents should create a calm atmosphere in the family, as parents' anxieties are transmitted to their children (Prihozan A., 2007).

According to psychiatrists and neurologists, strict authoritarian upbringing with conflicting requirements and numerous prohibitions negatively affects boys and girls of preschool age. Such upbringing leads to neurosis, obsessive states and psychasthenia in children. Self-esteem suffers as well: preschool children become insecure, lose their feeling of independence and more. To be more precise, self-esteem is damaged by isolation from peers, instruction and moralizing (although in this case parents often wish to cultivate good qualities in a child), insults, humiliation, ridicule and physical punishment for mistakes and failures, pointing at a child's weaknesses and inferiority. Considering gender, it can be observed that in boys of preschool age these problems are more pronounced (60%) than in girls (20%) (Kyznetsov Y., 2019).

For preschool children anxiety is as a negative factor, since being in this state for a long time negatively affects not only physical, but also psychological state of the child. Therefore, it is necessary to

assess the child's condition carefully and if there are first signs of anxiety, to take appropriate psychological and pedagogical measures.

As far as gender characteristics of manifestation of child anxiety are concerned, in preschool age the most significant factor is mother's or father's upbringing style. For example, if a boy was brought up without a father, then at a later stage of preschool age due to the mother's overprotective behavior, the child may develop infantility, lack of independence and anxiety. In this case, girls have an increase in anxiety levels due to formation of a negative stereotypes of 'single mother' emotional relationships (Eremeeva V., Xrizman T., 1998).

It is also worth noting that lack of identification with the mother can also serve as a reason for girls to lose confidence. And if the father is absent, it may lead to inability to express love and affection, which, in turn, increases child's anxiety and feeling of unhappiness.

The more positive emotions (affection, care) a preschooler receives from the parent, the more protected the child feels, the more he or she develops self-confidence and optimistic perception of the world. If authoritarian upbringing is more prevalent in the family, there is a high probability that a preschooler will develop anxiety, fears, self-doubt and pessimism.

Teachers and psychologists believe that girls are more likely to have more fears than boys, but boys tend to have higher levels of anxiety. The reasons for this correlation are inherent in social upbringing and formation of its stereotypes. Since boys 'from the cradle' are told that 'they should not cry', 'should not be afraid of anything', 'should be a real man', they typically suppress fears, which increases their internal anxiety. Girls are usually allowed to express fear, and often in the process of upbringing they are even encouraged to do so, thus they can project their fears on external objects, which greatly reduces their internal anxiety (Prihozan A., 2007).

V. Garbuzov believes that physiology is another factor in boys' anxiety formation: their heightened physical activity may lead to injuries and punishments, which causes an increase in their anxiety level (Garbuzov V., 1990).

Another interesting fact is gender-specific interdependence between anxiety and intellectual activity. Boys' intellectual abilities are almost completely unrelated to anxiety level, while high anxiety level in girls negatively affects intellectual performance.

Gender differences between boys and girls of preschool age are initially determined by biological factors, but develop under the influence of social interactions and education. As a result, boys' and girls' emotional development and the formation of anxiety due to gender-related differences in upbringing will differ significantly.

Psychologists and educators note that boys and girls of preschool age do have different levels of anxiety, depending on causes and situations. For example, girls' anxiety is more influenced by their communication with others, and boys' by physical component of their development (Kyznetsov Y., 2019).

The most significant factors regarding the formation of children's anxiety according to gender differences are: parenting style, family structure, parental attitude to the child.

Also, the anxiety of preschool children is directly affected by their personal development. Personality development of preschool children from 3 to 7 (8) years is characterized by leadership, independence, responsibility, spontaneity. Personal growth is strongly connected with the awareness of one's own "I", individual qualities which become evident during active cognitive activity and communication with peers. If a preschooler shows increased anxiety, then there may be decrease in active cognitive activity and communication with peers, which negatively affects development of leadership, independence, responsibility, spontaneity.

Results

A study was conducted to determine gender characteristics of anxiety manifestation in modern preschoolers of different age groups (from 2 to 6 years). 15 boys and 15 girls participated in the study. Three techniques were used: Steam Engine technique (author S. Velieva), which allows to identify emotional state of children; graphic technique Cactus (author M. Pamfilova), which allows to identify

anxiety and helps to track which emotional manifestations often accompanies anxiety; method «Home-tree-man» (author J. Buck) which allows to identify gender differences in emotional and personal characteristics associated with anxiety.

Results of the first method application showed that the group has average psychological climate, while positive mental state is observed in 20 children in the group, and in the rest 10 children - negative mental state of different degrees, a prerequisite for anxiety development. Out of 10 people, indicators of a negative mental state were found in 8 boys and 2 girls of preschool age.

The second method showed that, according to the diagnostic results, 10 out of 30 children have pronounced increased anxiety accompanied by impulsiveness, introversion and a desire for protection, in fewer cases increased anxiety is combined with aggressiveness and egocentrism (only in 3 children). It was also identified that all children with increased anxiety show constant and distinct manifestations of impulsivity.

The method also revealed that 7 out of 10 children with pronounced increased anxiety are boys. This once again proves the results of the first method application that showed that negative mental state prevails in boys.

The third method allowed to identify gender differences in emotional and personal characteristics associated with increased anxiety in preschool children. It was found that frequently encountered emotional and personal characteristics associated with increased anxiety were found in more than half of the group of children (17 people):

- 9 out of 17 children are depressed, fearful or shy, as indicated by predominant use of black in their drawings;
- 10 out of 17 children are anxious and aggressive, their area of interpersonal conflicts is expanded, as indicated by predominance of hatching in their drawings;
- 12 out of 17 children are self-doubtful and insecure, as in the drawings they simplified figures and replaced body parts with lines;

At the same time emotional and personal characteristics associated with increased anxiety such as depression, timidity, aggression, self-doubt and expanded area of interpersonal conflicts, according to the results of the third technique, were more typical of girls (10 people).

Conclusion

The study results confirmed the traditional idea that boys of preschool age tend to have more pronounced anxiety and negative mental state than girls.

Results showing that predominance of depression, timidity, aggression, self-doubt and expanded area of interpersonal conflicts are more typical of girls rather than boys were unexpected.

The teacher of this group of children shared details of upbringing of those children who have distinct anxiety and negative mental state. As it turned out, boys developed these traits due to authoritarian upbringing in the family. It was also revealed that these boys were the only children in the families and all family members (including grandparents) showed higher demands for the child. Anxiety and negative mental state were typical for girls who were brought up in authoritarian families and incomplete families, their mothers were expecting them to be initiative, independent, responsible and spontaneous. At the same time, girls did not fully meet their mothers' expectations, which led to punishments and criticism.

The study proves that the cause of increased anxiety is indeed improper upbringing and unfavorable relations between children and parents, especially with mother. Increased anxiety of girls and boys of preschool age is associated with predominance of authoritarian style of communication, inconsistent demands and imbalanced system of encouragement and punishment.

References

1. Garbyzov V. (1990). Nervous children. Medicine, Moscow.
2. Eremeeva V., Xrizman T. (1998). Boys and girls are two different worlds. Press link, Moscow.
3. Kyznetsov Y. (2019). Approaches to the study of anxiety in domestic and foreign literature. Science, Moscow.
4. Prihozan A. (2007). Psychology of anxiety. SPB, Peter.
5. Savina I., Shanina N. (2006). Anxious children. Pedagogic-Press, Moscow.

Гендерные особенности проявления тревожности у современных дошкольников

Аннотация: автор статьи рассматривает вопросы гендерных особенностей проявления тревожности как негативной эмоции, отрицательно отражающейся на физическом и на психологическом состоянии ребенка дошкольного возраста. В статье рассматриваются наиболее значимые факторы в отношении гендерных особенностей проявления тревожности детей дошкольного возраста, в частности определяются критерии влияния родительского воспитания, структуры семьи, родительского отношения к ребенку.

Ключевые слова: тревожность, гендер, гендерное воспитание, паттерны гендерного воспитания, семейное воспитание, проявление тревожности

DRUŠTVO I PORODICA – ISTORIJSKA POVEZANOST I MEĐUSOBNA USLOVLJENOST

*mr. Mišel Buvač¹⁰⁷, doktorand
Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka
Studijski program Doktorski studij društvenih nauka*

Apstrakt: U ovome radu pokušaćemo da analiziramo pojmove poput porodice i društva i da iste međusobno povežemo istorijskim činjenicama sa naučnog aspekta. Porodica je prošla mnoge faze promjene koje su joj dale različit pečat, svaka na svoj način. Ista situacija bila je i sa društvom, koje se sa istorijskog aspekta mijenjalo i dobijalo različite forme. Kada je riječ o društvu ono je shvaćeno kao najšira, najsloženija i osnovna ljudska zajednica koja nastaje i razvija se u određenom istorijskom periodu. Sa druge strane, porodica predstavlja istorijsku kategoriju i ćeliju društva ili bolje rečeno označena je kao primarna, biološka i edukativna grupa. Pod raznim ekonomskim, kulturnim, političkim, globalizacijskim, sociološkim i drugim uticajima, društvo na taj način postaje sve heterogenije, složenije i diferencijanije, a društveni odnosi se reflektuju na porodicu a time i na društvo u cjelini. Najbolji opis društva i porodice uopšte, napravio je Herbert Spenser (mada ne jedini autor) kada je rekao da kao što se čovjek sastoji od organa (bez kojih ne može da funkcioniše) tako se i društvo sastoji od institucija, a jedna od njih je i porodica. Od svih promjena u svijetu nijedna nije važnija od one koja se dešava u samoj našoj privatnosti – u porodičnom okruženju. Na sceni je globalno razumijevanje porodice, porodičnih odnosa, veza koje postoje između raznih grupa u društvenom sistemu. Javlja se mnoga pitanja povodom svih ovih stvari – previše ih je da bismo na njih odgovorili u jednom zaista kratkom radu. Zato ćemo nastojati da se što ozbiljnije pozabavimo pitanjima koja nam se nameću. Na kraju možemo zaključiti da je tradicionalna porodica pred izazovima savremenosti i kao takva daje nam priliku da porodicu i društvo, prvenstveno kao istorijske pojave, posmatramo iz jednog drugog ugla (naučnog i teorijskog prije svega), pokušavajući da objasnimo kuda to danas, prvenstveno, procesi globalizacije vode porodicu i društvo.

Ključne riječi: društvo, porodica, zajednica, modernost, promjene.

¹⁰⁷ miselbuvac@gmail.com

UVODNE NAPOMENE

*Čovjek može da stvara kraljevstva,
ali izgleda da je zajednica stvorena
Božjom rukom.*

Aleksis de Tokvil

Porodica je uvijek, sa malim padovima ili uzletima značila postojanost i utočište, iznad svega se cijeni porodično okrilje kad je društvo u krizi, kad je nestabilno, porodica postaje sprovodnik, agens stabilnosti društva, okrilje u koje se može pobjeći iz društvene konkurencije, golog interesa i otuđenosti.

Kao što nema društva bez čovjeka, isto tako nema društva bez porodice. Društvo i porodica su dvije strane čovjekovog života. Oni se međusobno prepliću i uslovljavaju. Porodica je u stvari društvo u malom, odraz društva, odnosno pozitivna za društvo i pojedinca. Sa promjenama društva u istoriji mijenjala se i porodica, ali, porodica nije samo pasiv, jednostran odraz društva, ona preko svojih funkcija vrši snažan uticaj na društvo.

To znači da je u stabilnom društvu i porodica uvijek stabilna. Neki sociolozi porodicu označavaju kao „porodično društvo“. Čovjek je okrenut porodici i u njoj provodi najveći dio svog života obavljajući razne aktivnosti. S pravom ističu mnogi sociolozi da čovjek doživljava punu slobodu, toplinu, razumijevanje, bliskost i ljubav u krugu porodice.

DRUŠTVO

Pod društvom podrazumijevamo jednu od najširih i najsloženijih kategorija kako sociologije tako i drugih društvenih nauka. To je društvena pojava u širem smislu riječi sastavljena od mnogih dijelova, strana i procesa, kao i organizovana zajednica ljudi u kojoj oni kao svjesna bića vrše različite djelatnosti, stupajući pri tome u međusobne odnose i zauzimajući različite položaje. Ono se može odrediti kao ukupnost svih strana ljudskog života, ukupnost svih odnosa ljudi u odnosu prema prirodi i među sobom. Društvo je prošlo kroz istorijski dug put od prvobitnih zajednica do savremenih tehničkih i kulturno razvijenih društava.

Uobičajena je podjela istorije društva na dva velika perioda: primitivna i kulturna. Analogno toj podjeli česta je podjela društva na klasna i besklasna. Osnovni elementi društvenog sistema su:

- društvene pojave – rezultat su svjesnog i voljnog djelovanja ljudi za razliku od prirodnih pojava, te se kao takve razvstavaju u dvije grupe: pojave društvene osnove kao primarne društvene pojave i pojave društvene nadgradnje koje su sekundarne;
- društveni procesi – oni su širi pojam od društvenih pojava i odnosa;
- društvene tekovine – pojavljuju se u materijalnom i društvenom obliku, od predmeta materijalne proizvodnje do duhovnih i materijalnih vrijednosti (Đurašinović, 2004: 37 – 38).

Društvo podrazumjeva najširu, najsloženiju i osnovnu ljudsku zajednicu koja nastaje i razvija se na određenom istorijskom stepenu reprodukcije zajedničkog života ljudi. Po Marks, društvo je istorijski produkt uzajamne djelatnosti ljudi, koji nužno nastaje iz stanja materijalnog, proizvodnih snaga ljudi i odgovarajućih oblika raspodjele, razmjene i potrošnje, uz koju idu odgovarajući oblici društvene (klasne, staleške) strukture, porodice (reprodukcije živog života), društvenog uređenja i duhovnog života (kulture). U odnosu na državu, naciju i druge srodne strukturne tvorevine unutar društva, društvo je temeljna zajednica koja se javlja kao odgovarajuća struktura u odnosu na ove svoje „istorijske forme“, koje se zajedno sa društvom i u njemu mijenjaju, tvoreći različite oblike društvenog života.

Pojam ljudskog društva kao sociološki pojam razvio se pod uticajem nekoliko intelektualnih struja koje su dijelom dale doprinos njegovom uobličavanju, a dijelom ostale kao jednostrano shvatanje koje je prisutno i danas. Sve do pojave moderne građanske klase i njene misli o društvu nije se jasno razlikovao

pojam društva od pojma države. Stari Grci, koji su znali veoma mnogo o determinizmu pojava u društvu, zastali su upravo u određivanju pojma društva. Aristotel govori o čovjeku kao zoon politikonu, nastojeći pri tome da istakne čovjeka, kao jedinstvenu i posebnu vrstu živih bića, koje ga od životinja izdvaja učešće u političkom odlučivanju kao sferi gdje čovjek ostvaruje svoju slobodu. Do preciznijeg pojma društva stari Grci, ipak, nisu došli. Oni su, dakle, upotrebljavali termin polis, kao oznaku za državu, za političku zajednicu. Društvena stvarnost i naročito društvo kao cjelina shvatali su se nerijetko, naročito u graničnim saznavnim područjima kakva je filozofija istorije, kao nešto nadređeno čovjeku, pojedincu, mnogo moćnijem od njega (ukratko, društvo je prije pojedinaca, van njih i iznad svih). Ovakvo stanovište zastupao je i Hegel, koji je porodicu smatrao tezom, građansko društvo antitezom, a državu sintezom, umnim prevazilaženjem jednostranosti i suprotnosti u društvenom životu (Flere, 1993: 260 – 261).

OPŠTA OBILJEŽJA DRUŠTVA

Poznati engleski sociolog Herbert Spenser je izjednačavao društvo sa organizmom. A Emil Dirken, francuski sociolog, polazio je od toga da jedinke kao elementi vrše povezivanje i da pri tom obrazuju društvo. To znači da društvo nije prost zbir jedinki, već sistem obrazovan njihovim udruživanjem, te predstavlja stvarnost koja ima svoja sopstvena obilježja. Nesumnjivo da se ne može ništa kolektivno stvoriti ako nisu date pojedinačne svijesti, ali ovaj uslov nije dovoljan (Kostadinović, 2009: 167).

Društvo nije nikako jedinstvena aglomeracija živih bića čije akcije nezavisno od krajnje svrhe nemaju drugi uzrok do samovolju individualnih volja, ni drugi rezultat do događaje efemerne ili bez važnosti, nego organizovana mašina čiji svi dijelovi doprinose na različite načine kretanju cjeline, smatra Sen Simon (Janković, Pavićević, 2010: 5).

Maks Veber smatra da se društvo može shvatiti samo kao proizvod ili način organizacije specifičnih radnji pojedinaca i da, prema tome, osnovna jedinica sociološke analize može biti samo čovek i njegovo djelanje, odnosno djelanje većeg broja pojedinaca (Đurić, 1994: 65).

Objektivni činioci od kojih zavisi društveni odnos među ljudima su objektivni uslovi života čovjeka uopšte u okvirima datog društvenog oblika i zakonitosti koje u njemu vladaju. Svjesnom čovjekovom aktivnošću posredovano je povezivanje ogromnog broja nosilaca te aktivnosti, ali ukupni rezultati tog svjesnog djelovanja nisu bili potčinjeni čovjekovoj svijesti, već su zadobijali sopstvene zakonitosti. Marks je pokazao da je društveno kretanje prvenstveno rezultat razrješenja sukoba među društvenim činiocima.

Do tog sukoba dolazi zbog neravnomjernosti u razvoju tih činilaca, a posebno između proizvodnih snaga (oličenih prvenstveno u stepenu razvoja sredstava za proizvodnju i društvene podjele rada) i društvenih odnosa (oličenih u društvenoj institucionalizaciji koja teži okamenjenju). Treba razlikovati dvije važne dimenzije društvenog života. S jedne strane, suočavamo se s tim da je društvo sistem, da mora funkcionisati, u zadovoljavanju potreba ljudi, iz čega proizilazi institucionalizacija društvenih odnosa (pojava društvenih ustanova). Kao sistem, društvo nikad nije savršeno kao što je sistem životinjskog organizma ili kao mehanički sistem kod mašine. S druge strane, ljudsko društvo sadrži uvijek prikrivene ili vidljive suprotnosti koje proizlaze iz neravnomjernosti u razvoju njegovih dijelova i nesposobnosti konkretnog društva da zadovoljava rastuće potrebe ljudi. Postoje razdoblja kada dominira jedna i kada dominira druga od tih dimenzija (Flere, 1993: 262 – 263).

INTEGRACIJA DRUŠTVA

Pitanje koje se postavlja jeste, kako društvo može da se integriše? Ogist Kont je smatrao da za to postoje tri osnovna mehanizma. Prvi mehanizam je uzajamna međuzavisnost, pod kojom podrazumjeva da različiti dijelovi društva u pogledu obezbeđivanja resursa zavise jedni od drugih, te je usljed ove međuzavisnosti moguće postići usklađenost različitih društvenih elemenata. Drugi mehanizam koji može da služi koordinaciji dijelova društva obuhvata centralizaciju i koncentraciju vlasti u rukama vlade. Pošto se vladi pruži moć da reguliše i kontroliše, usljediće integracija društva. I, na kraju, razvitak zajedničke,

opšte kulture takođe može da drži na okupu različite članove i dijelove društva, jer oni imaju zajednička ubjeđenja i poglede na svet. Kont nije razradio te ideje, ali su one nezaobilazne u razumijevanju mogućnosti ostvarenja određenog stepena društvenog reda u modernim i složenim društvima (Tarner, 2009: 34 – 35).

Društvo, prije svega, konstituiše neki broj pojedinaca, individua, ljudi koji zajedno žive u dužem istorijskom intervalu. Čovjek je po svojoj ljudskoj prirodi društveno biće, ili kako je Aristotel govorio, čovjek je zoon politikon i može opstati samo u društvu „osuđen“ da živi u zajednici. U tom smislu pogrešne su bile pretpostavke nekih teoretičara da ljudi, na primjer, dogovaranjem tvore društvo.

Društvo, dakle, u krajnjoj instanci čini sveukupnost individua koji obavljaju organizovane ljudske djelatnosti i koji su povezani proizvodnim odnosima karakterističnim za određeni istorijski stepen razvoja. Tokom istorijskog razvoja društvo poprima svoje specifične konture. Na osnovu zajedničkog i relativno dugog vremena življenja, zajedničke proizvodnje i drugih djelatnosti, svaki pojedinac ili društvena grupa zadovoljava svoje potrebe u kontaktu sa drugim članovima društva ili grupama na određenoj teritoriji. Cementiranje društvene strukture utemeljeno je na obnavljanju postojećeg načina proizvodnje, a sam proces stabilizacije društvene strukture obavlja se posredstvom sistema društvenih institucija (Mesihović, 2005: 135 – 137).

Društvo je nešto iznad i mimo pojedinca, odnosno, čovjek kao individua nije u mogućnosti da utiče i uslovljava društvena zbivanja, već obrnuto, društvena zbivanja oblikuju čovjeka i utiču na njegovu volju i regulišu njegovo ponašanje. Dakle, glavno područje proučavanje sociologije jesu društvene činjenice, smatra Emil Dirken (Janković, Pavićević, 2010: 8).

PORODICA

Porodica se određuje kao homogena i čvrsta zajednica u kojoj se ljudski odnosi temelje na ljubavi, ravnopravnosti i poštovanju među članovima. Osnovna funkcija porodice je socijalizacija njenih najmlađih članova. Ovaj pristup sadrži moguće bitne transformacije porodice, kao posljedice gubljenja ekonomskih funkcija porodice i kao zajednice ljubavi, poštovanja i ravnopravnosti. Porodica je primarna društvena grupa koja se zasniva na bioreproduktivnim, bioseksualnim, biosocijalnim, sociozaštitnim i socioekonomskim vezama muža i žene, njihove rođene i adoptirane dece, koji su međusobno spojeni brakom, srodstvom i udruženi radi lakšeg zadovoljavanja raznovrsnih potreba ličnosti, društva i porodice.

Formulisani su brojni sociološki pristupi porodici. Osnovni pravci posmatraju porodicu kao: društvena ustanova, društvena grupa i društvena zajednica.

- Porodica kao društvena ustanova je najstarije shvatanje porodice. Čovek se po pravilu rađa, raste, živi i umire u porodici. U njoj su članovi vezani mnogobrojnim i različitim vezama. Otuda nam je ona najbliža društvena i pravna ustanova. Ovaj pristup sadrži pravne odrednice porodice, smatrajući je zajednicom lica vezanih brakom, kao društvenom ustanovom i srodstvom. Nesporno je da je porodica pravna ustanova, ali je u pitanju samo jedan društveni aspekt;
- Porodica kao društvena grupa zasniva se na funkcijama porodice. Kao biološka i socijalna grupa porodica obavlja brojne cjelishodne funkcije u svim društvima kroz istoriju. Porodica se tako tretira kao najvažnija društvena grupa, osnovni organizacioni oblik društvenog života, kolijevka ljudske prirode, osnovna jedinica društva i slično;
- Porodica kao društvena zajednica je savremen pristup porodici (Karavidić, Vujanić, 2014: 127).

Najočigledniji primjer institucije, prema Berku, sastavljene od skupa međusobno zavisnih i komplementarnih uloga je sigurno porodica. U posljednjih 30ak godina istorija porodice je postala jedno od onih polja istorijskog istraživanja koja se najbrže razvijaju, i dovela je do dijaloga između istoričara, sociologija i socijalnih antropologa, u kome je svaka grupa istovremeno učila od drugih i nagonila druge da revidiraju neke od svojih prećutnih pretpostavki (Berk, 2002: 60).

U ranom klasičnom sociološkom djelu „Organizacija porodice“ (L' Organisation de la famille, 1871), Frederik Le Plej razlikovao je tri osnovna tipa porodice. Bile su to:

- „Partijarhalna porodica“, danas poznatija kao „nepodjeljena“ porodica ili čak zadruga;
- „Nestabilna porodica“, danas poznata kao „nuklearna“ ili čak „konjugalna“ porodica;
- Porodica „loza“ (Laslett, 1972: 7 – 23).

Što se tice savremene porodice, ona je predmet istraživanja posebne sociološke discipline – sociologije porodice. Sociologija porodice posvećuje posebnu pažnju tipologiji porodice i istraživanju osnovnih funkcija porodice u savremenom društvu. Zavisno od kriterijuma koji se uzimaju kao relevantni za obilježje određenog tipa porodice, u sociologiji su prisutne i različite tipologije porodice. Tako, na primjer, ako za kriterijum razlikovanja porodica uzmemo karakter svojinskih odnosa u društvu, te odnos i ovlašćenje pojedinih članova porodice prema sredstvima za proizvodnju, možemo razlikovati agrikulturno – zanatlijsku i radničko – službeničku porodicu. Ako kao kriterijum razlikovanja porodica primijenimo način i stepen raspolaganja uticajem i moći u okviru porodice, možemo razlikovati: patrijarhalnu ili autoritativnu i egalitarnu ili demokratsku porodicu. Izgleda da ovu podjelu porodice u sociologiji pojedini sociolozi porodice najčešće prihvataju (Mesihović, 2005: 257).

POLITIČKA SOCIJALIZACIJA

Proces formiranja ličnosti u društvu naziva se socijalizacijom. Socijalizacija je proces koji novom članu društva bivaju prenesene vrijednosti, norme, stavovi, kulturne tekovine i šire društveno iskustvo prethodnih generacija neke društvene grupe ili društva u cjelini (Karavidić, Vujanić, 2014: 104).

Pod socijalizacijom podrazumjeva se, pored ostalog, prenošenje tradicije sa starijih generacija na mlađe generacije u obliku sistema vrijednosti, društvenih normi, načina mišljenja, obrazaca ponašanja, značenja simbola, stila života i slično. Priprema novih naraštaja za uključivanje u društveni, pa i politički život, koja se obično naziva vaspitanjem ili odgojem i obuhvata elemente obrazovanja, započinje i u velikoj mjeri se odvija u porodici. Ona je najprije „prozor u svijet“, kroz koji se posmatra društvo, a na kraju „vrata u svijet“, kroz koja se izlazi u društvo. U prisnom roditeljskom okruženju dijete stiče sva osnovna znanja, vještine i navike, od uspravnog kretanja do govorne komunikacije. Kada ne bi bilo socijalizacije, svaka generacija bi počinjala od početka: puzeći četvoronoške i puštajući krike. U tom smislu, „političku kulturu je najbolje razumjeti kao kulturnu transmisiju“ (Pavlović, 2017: 60).

Porodica, dakle, u svakom pogledu zaslužuje status primarnog agensa socijalizacije, što u velikoj mjeri važi i za grupu vršnjaka (drugova iz ulice, dvorišta, prvog komšiluka). Proces socijalnog učenja se nastavlja u predškolskim i školskim ustanovama, crkvi, sportskim klubovima, omladinskim organizacijama, pod uticajem medija i slično, koji se nazivaju sekundarni agensi socijalizacije. Podjelu na primarne i sekundarne agense socijalizacije treba uzeti uslovno, jer se značaj pojedinih socijalizatora istorijski mijenja. Dok je ranije porodica uživala apsolutni primat, u savremenim razvijenim društvima Evrope i Amerike raste relativni značaj predškolskih ustanova i posebno medija (Kecmanović, Vranić, Vuković, 2018: 56).

Autori, poput Sidni Verbe, navode nešto drugačiji raspored primarnih i sekundarnih agenasa. Prema ovom uglednom autoru, politička kultura se takođe uči kroz dvostruki put socijalizacije. Prvi korak čine učenja koja potiču iz nepolitičkih okruženja, ali koja latentno utiču na svijest pojedinca da prihvate neke dominantne političke obrasce društva. Verba u ovo ubraja porodicu, vršnjake i školski period. Drugi dio socijalizacije je onaj koji se realizuje direktnim kontaktom sa političkim ličnostima, organizacijama i insitucijama. Verba zaključuje da upravo ove potonje utiču na formiranje onoga što bismo mogli nazvati „političkom memorijom“ (Podunavac, 2008: 99).

PITANJE TRADICIJE

Tradicija je ovdje samo tamna strana modernosti, neuvjerljiva konstrukcija koja se lako može gurnuti u stranu. Ako zaista želimo da razumjemo tradiciju, ne možemo je smatrati pukom glupošću. Lingvistički korijeni riječi „tradicija“ su stari. Engleska riječ „tradition“ potiče od latinske riječi „tradere“, što znači prenositi, ili dati nekome nešto na čuvanje (riječ tradere prvobitno se koristila u kontekstu rimskog prava).

Tradicija i običaji – to je sačinjavalo živote većine ljudi u najvećem dijelu ljudske istorije. Ipak, upadljivo je da se naučnici i mislioci za njih obično sasvim malo zanimaju.

Ideja tradicije je proizvod modernosti. To ne znači da ne treba da je koristimo kad govorimo o predmodernim ili ne – zapadnim društvima, ali o tradiciji nam valja raspravljati sa izvjesnom pažnjom.

Karakteristike tradicije jesu ritual i ponavljanje. Tradicija uvijek pripada grupama, zajednicama ili narodima. Pojedinci mogu slijediti tradiciju i običaje, ali tradicije nisu ponašanja pojedinaca kao što su to navike. Ono po čemu se tradicija razlikuje jeste to što definiše neku vrstu istine. Da bi se neko ponašao u duhu tradicije, nije potrebno da postavlja pitanja o alternativama. Koliko god se mijenjala, tradicija predstavlja okvir za djelovanje koji se uglavnom ne mora dovoditi u pitanje.

Jedan od razloga opstanka tradicije u industrijalizovanim zemljama je taj što su institucionalne promjene koje je modernost najavila bile uglavnom ograničene na javne institucije – naročito na vlast i ekonomiju. Tradicionalni načini postupanja održavali su se, ili iznova uspostavljali, u mnogim oblastima života, uključujući svakodnevicu. Čak bi se moglo reći da je došlo do izvjesne simbioze modernosti i tradicije (Gidens, 2005: 65 – 68).

Saznanja o ličnosti u određenom društvu nužno uključuju karakteristike tradicionalne svijesti i tradicionalnog sistema vrijednosti. Sociološku osnovu tradicionalizma čini tradicionalno predindustrijsko društvo i kultura za koje je karakteristično naglašavanje značaja imovine, ustaljeni način proizvodnje, višegeneracijska porodica i tijesno održavanje veza. Struktura vrijednosnog sistema i tradicionalizma zasniva se na obnovi tradicionalnih vrijednosti, to jest, na odnosima u zajednici zasnovanim na autoritativnom obrascu, kao i na obnovi običaja i religije predaka. Srž tradicionalizma čini zatvorenost društvene zajednice sa tendencijom homogenizacije (društvenih grupa, populacije, sistema i ideologije).

Tradicionalizam se u drugom značenju posmatra kao nekritička svijest prema tradiciji, instrumentalizacija tradicije i insistiranje na kontinuitetu kao prostom prihvatanju naslijeđenih vrijednosti. Činioci koji ometaju društveni razvoj i ostvarivanje modernog društva, tradicionalizam često poistovjećuje sa pojmom konzervativizma i konceptualno ga određuje kao suprotnost modernizmu (Đurašinović, 2004: 231 – 232).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Porodica je specifična društvena grupa koja se istorijski mijenjala i razvijala, u kojoj se prepliću društveno – ekonomski, biološki i psihički činioci. Biološki karakter porodice je jedan od osnovnih obilježja. Ono obuhvata dvije vrste međusobno povezanih ali različitih odnosa u kome se prožimaju biološki, psihološki i društveni elementi: zadovoljavanje emocionalnih potreba ljudi, rađanje i podizanje djece. Iako se ove kategorije mogu odvijati i izvan porodice, one se najvećim dijelom odvijaju u porodici.

Iako nam se čini da o porodici dosta znamo, njeno proučavanje nije nimalo lako, tako da u ovoj oblasti postoji neriješenih pitanja i problema – počevši od istorijskog razvoja porodice, preko njene strukture i funkcije, odnosa prema globalnom društvu, unutrašnjih odnosa i dinamike. Složenost porodice kao posebne društvene grupe i teškoće koje se javljaju u njenom proučavanju iziskuju saradnju velikog broja nauka, kako prirodnih tako i društvenih. Skoro isti stavovi, mišljenja i uvjerenja preovladavaju kod teoretičara i naučnika kada je u pitanju društvo.

LITERATURA

- Berk, P. (2002). *Istorija i društvena teorija*. Beograd: Equilibrium.
- Đurašinović, P. (2004). *Tranzicija društva*. Banja Luka: Grafid.
- Đurić, M. (1994). *Sociologija Maksa Vebera*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Flere, S. (1993). *Društvo*. u: Enciklopedija političke kulture (str. 260 – 266). Beograd: Savremena administracija.
- Gidens, E. (2005). *Odbegli svet*. Beograd: Stubovi kulture.
- Janković, U. Pavićević, V. (2010). *Sociologija*. Podgorica: Ekonomski fakultet Podgorica.
- Karavidić, Č. M. Vujanić, P. S. (2014). *Sociologija*. Banja Luka: Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment.
- Kecmanović, N. Vranić, B. Vuković, Đ. (2018). *Kulturna uporišta politike*. Beograd: Čigoja štampa.
- Kostadinović, G. A. (2009). *Sociologija*. Beograd: Plavi krug.
- Laslett, P. (1972). *Household and Family in Past Time*. London: Cambridge.
- Mesihović, N. (2005). *Teorijske osnove savremene sociologije*. Sarajevo: Ekonomski fakultet Sarajevo.
- Pavlović, Z. (2017). *Ogledi o političkoj kulturi*. Beograd: Filozofski fakultet Beograd.
- Podunavac, M. (2008). *Politička kultura i politički odnosi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Tarner, H. Dž. (2009). *Sociologija*. Beograd/Novi Sad: Centar za demokratiju/Mediterran publishing.

SOCIETY AND FAMILY – HISTORY RELATIONS AND MUTUAL CONDITIONALITY

Abstract: *In this paper we will try to analyse terms like family and society and try to bond historical facts from science aspect. Family has been through a lot of change which gave her different stamp, each on its own way. Same situation was with society, which from historical point of view gave different forms. When it comes to society, it has been recognised as widest, most complex and basic human community which becomes and evolves in certain historical period. On the other side, family represent historical category and cell of society or better said, it has been marked as basic, biological and educational group. Under different economical, cultural, political, global, sociological and other influences, society becomes complex and differential and social relations reflect family as a society in whole. Best description of society and family at general made Herbert Spencer (not only author) when he said that human is made of organs (without which he can not live) society is made of institutions, one of them being family. From all the changes in the world none is more important than the one in our privacy- in family environment. Global understanding of family is at the scene, family relations, bonds which exists in different groups in social society. Many questions are being made on this things- too much for us to understand in such a short paper. That being said we will try to answer questions that are most common and of greater issue. In the end we can make a conclusion that traditional family, ahead of all modernities and as her being like that gives us a chance that family and society, firstly as historical appearances, view from different angle (scientific and theoretical above all), trying to explain where is it leading it today.*

Key words: *society, family, community, modernity, changes.*

DOMESTIC VIOLENCE AS A SOCIO-PEDAGOGICAL PROBLEM

*Dr. Alla Ganicheva, Assoc. Prof.
Moscow city pedagogical University, Moscow, Russia
E-mail: GanichevaAN@mgpu.ru*

Abstract: *The problem of the phenomenon of violence has always acquired special significance during periods of economic, social, and political changes in the development of society. Today, in the period of the coronavirus pandemic, the transition from the established way of life, the financial crisis that has engulfed the whole world and radically new conditions of social life, the problem of violence is again very acute.*

Child abuse at the stages of development of society has been characteristic of many historical periods of different times and peoples. The author based on the analysis of the causes of violent actions. The types of violence in the modern Russian family are identified; the forms of support for society in the fight against violence are described. The problem of child abuse is multidisciplinary. Currently, the problems of violence have become the subject of scientific research. The author study educational approaches as measures to combat violence, legal aspects, considered the importance of preventive work with dysfunctional families. Analysis of scientific literature has revealed that the history of mankind is often associated with violence in the broad sense of this definition. The historical experience of the development of many European States clearly shows that violence cannot serve as a tool for creation. Violence affects the most important and significant values for each person - their life and health, and the dangerous consequences cannot be compensated by any means.

The research highlights the need to prevent domestic violence and support society in the fight against this phenomenon. It is necessary to consider the issue of effective organization of medical, social, pedagogical and legal support for children. There is a problem of building a unified system of interconnected institutions and services of various profiles that would collectively solve the problem of social and pedagogical support for children.

Keywords: *domestic violence, types of violence, prevention of violence*

Introduction

Child abuse at the stages of society development has been characteristic of many historical periods of different times and peoples. References to cruelty to children in various literary sources are found up to the second century BC. Literally until the end of the XIX century the prevailing idea was that the child was the property, "possession" of parents and their substitutes (owners). The parents had absolute control over their child's life, as well as the right to choose punishments that were unrelated to a particular offense, but were consistent with the inclinations of those who chose them.

Children were bought and sold. In some cultures even infanticide was used as an acceptable method of family planning. Children were killed for ritual purposes: it was believed that a murdered child could help infertile women cope with diseases, ensure health and youth. They were buried under building foundations to «make it stronger». At the same time, the dominant opinion remained that children were insensitive to mistreatment or any other treatment and could not adequately react to it or remember it.

The research problem

The problem of the study is the need to prevent domestic violence and to support society in the fight against violence. The degree of development of family violence against women and children problem is highlighted in the writings of experts in the field of psychology, pedagogy, social work, etc. In the research process the types of domestic violence, forms and methods of prevention of violent actions were found out. The article uses materials from the Bulletin of the information center of the Independent women's forum «No» to domestic violence».

Study

The violence phenomenon problem has always acquired special significance during periods of sharp economic, social, and political changes in the society development. Today, in the period of the coronavirus pandemic, under the new conditions of social life, which are taking on a very dramatic character, the problem of violence is again brought to the fore.

Analysis of scientific literature has revealed that the history of mankind is often associated with violence in the broad sense of this definition. Even the ancient Greek philosopher Plato urged "not to forget that violence against a person, dangerous in itself, leads to serious consequences." Aristotle argued that "violence begets violence" (Concise dictionary of philosophy, 2000). At his time Montesquieu wrote about the harmfulness of "applying force to a person in order to suppress or gain power over him." He pointed out that this force can be both "physical and verbal" (Beccaria, Ch, 2008). Beccaria, developing the ideas of Montesquieu, directly pointed out that violence breaks human relationships, but violence's consequences are even worse than violence itself. However, Beccaria considered this problem more broadly – he directly linked violence with crimes against human beings and proposed measures to prevent such violence. Indeed, any physical or mental power of some over others is a dangerous form of social violence and inequality for society.

Violence is studied by representatives of various Sciences: pedagogy, sociology, psychology, medicine, criminology, criminal law, philosophy, etc. Despite the particular importance of the violence problem there is still no clear interpretation of this concept. In the etymological sense "violence" refers to the lawless use of force, coercive - that is against the will of another person - influence on him.

V. Dal defines violence as "an action that is embarrassing, offensive, illegal, and self-willed" (Dal, V., 2007). Modern Russian literary language defines "violence" as the use of physical force to someone, "forced influence... oppression, lawlessness" (Ozhegov, S., Shvedova, N., 1997). As the definition implies, violence is closely linked to the illegal use of physical force. The most accurate definition of violence is given by the Russian philosopher A. A. Huseynov, who noted that violence is the use of force, reliance on force, and action by force (Huseynov, A., 1994).

The historical experience of the development of many European States clearly shows that violence cannot serve as a tool for creation. Violence affects the most important and significant values for each person - their life and health - and the dangerous consequences of this violence cannot be compensated by any means.

Identified results

The study of domestic violence began in the 60s of the last century with a focus on the problems of children. As early as in the XIX century in the United States child abuse was a matter of public concern. However, most people were convinced that domestic violence was an extremely rare phenomenon, characteristic of a small part of the population and was caused by a certain psychological

disorder. In the 70s and 80s of the twentieth century, public awareness of family violence was increasing, and spousal violence was ruled out of order. The problem of domestic violence "came out of the shadow" of the family veil.

Analysis of scientific and methodological literature has led to the conclusion that in the Soviet Union domestic violence was a "closed" issue. It was mainly used by lawyers (criminologists), police and social security agencies while investigating the crimes committed in the family and household sphere. Discussion of this problem at the state level was a kind of taboo. Public and open talk about domestic violence in modern Russia has become possible relatively recently, since the 90s of the XX century.

In 1993, at the initiative of women's public organizations, the first publications on this issue appeared in the press. It is thanks to the women's movement that helplines, crisis centers, shelters and shelters for victims of domestic violence began to appear in Russia. The "veil of silence" was broken and the general public learned from the statistics of the relevant agencies that more than 30% of all serious violent crimes were committed in families. Every year a significant number of children and women as the most vulnerable segments of the population are subjected to family violence which results in severe injuries for 10% of children.

Defining violence as a single or repeated action committed by one person in respect of the other in order to maintain power and control over him, we consider family violence as a socio-pedagogical problem. It manifests itself in the form of suppression, accusations, threats, beating and so on. Violence in the family can be carried out against any of the family members. Most often object to violence is an unprotected member of the family – a woman, a child, an elderly or an unhealthy person.

Domestic violence has its own dynamics of development: it is systemic and repeats itself cyclically. We can say that domestic violence is a cycle of acts repeated with increasing frequency for the purpose of controlling, intimidating, and evoking a sense of fear. From the point of view of technology, domestic violence is manifested in the direction of one person's actions to control the behavior and feelings of another. At the same time, a person who has been subjected to violence may receive psychological, social, physical harm, damage or injury. Domestic violence is present in families with different social status regardless of their race or ethnicity.

The use of severe punishments in family education depends largely on traditional cultural and historical ideas about the upbringing of a child. However, almost all parents can - under certain circumstances - apply severe punishments to their children. Such punishments may be episodic or systematic. In the course of studying the problem, we found out that the difference between physical violence and physical punishment is that public opinion is more tolerant though ambiguous of the latter.

Currently the problem of violence has become the subject of scientific research. Modern researchers distinguish several typologies of violence. Modern research (Huseynov, A., 1994) highlights the main forms of child abuse: physical, sexual, mental violence, neglect of the child's basic needs. Let's briefly discuss the characteristics of domestic violence types.

Physical abuse is the deliberate infliction of physical harm to a child. Physical violence can be recognized by the features of the child's appearance and the character of injuries: external injuries that have a specific character (fingerprints, belt, cigarette burns, etc.); damage to internal organs or bones that could not be the result of accidents.

Physical violence, which has a systematic character, can be recognized by child's mental state peculiarities and manifests itself in the behavior of the child. Such children show:

- fear of physical contact with adults;
- desire to hide the cause of injuries;
- tearfulness, loneliness, lack of friends;
- negativism, aggression, animal cruelty;
- suicide attempts.

Sexual violence is the involvement of a child, with or without consent, in sexual activities with adults for the purpose of obtaining their satisfaction or benefit. Types of sexual violence include: incest, sexual seduction, sexual assault, rape, exploitation of a child for pornography and prostitution, invitation or encouragement to touch for sexual satisfaction.

The following characteristics of the child's condition and behavior allow to recognize sexual violence:

- nightmares, fears;
- uncharacteristic sexual games, unusual for child's age knowledge of sexual behavior;
- the desire to completely close your body;
- depression, low self-esteem;
- prostitution, promiscuous sex.

Mental (emotional) violence is a periodic, long-term or permanent mental impact on a child that inhibits the development of personality and leads to the formation of pathological character traits. Mental forms of violence include:

- open rejection and constant criticism of the child;
- verbal threats against the child;
- comments made in an offensive form that humiliates the dignity of the child;
- intentional physical or social isolation of the child;
- lies and failure of adults to fulfill their promises;
- a single gross mental impact that causes mental trauma to a child.

The following features of the child's condition and development can reveal mental violence : delay in physical and mental development of the child, nervous tic, enuresis, depressed mood, various somatic diseases. Among the features of the child's behavior caused by mental violence there are such behavioral reactions as: worry, anxiety, sleep disorders, long-term depression, aggression, a tendency to seclusion, isolation, distance and others.

Neglect of a child's needs is a lack of basic care for the child, which results in a violation of his emotional state and a threat to his health or development. Neglect of the child's basic needs includes: lack of adequate nutrition, clothing, housing, education, and medical care in accordance with the child's age and needs; lack of proper attention and care as a result of which the child may become a victim of an accident. Lack of care for the child may be unintentional. It can be the result of illness, unemployment, chronic poverty, parents' inexperience or ignorance, or natural disasters or social upheavals.

The signs of "abandonment" of the child can include: lagging in physical development; frequent low-grade diseases; delays in speech and motor development. Abandonment of the child can be suspected in the following state and behavior of the child: constant hunger, begging, food theft, demands for affection and attention, low self-esteem, low academic performance, aggression and impulsiveness, anti-social behavior up to vandalism.

Risk factors that contribute to child abuse can include: single-parent and large families, families with foster children; the presence of a family-member with alcoholism or drug addiction, a family member who released from prison; unemployment, financial difficulties; permanent marital conflicts; the status of refugees, internally displaced persons; low level of culture, education, negative family traditions; an unwanted child; mental or physical disabilities of the child.

In L. S. Alekseeva's research (Alekseeva, L., 2001) the causes of violence are divided into 5 main groups:

1. violence can have a socio-cultural nature, be an integral part of stereotypical ideas about the essence of family relationships, perceived with education, supported by external impressions and thus presented as the only possible model of them;

2. ill-treatment may be the result of individual personal life experience and this also creates a moral and psychological basis for them to consider this type of relationship to be universal;

3. one of the reasons may be the "childhood trauma", a destructive experience at an early age, which makes the individual vent his or her childhood complexes on their relatives;

4. a separate group of causes of violence can include social and psychological decompensation as a result of external influences that exceed the limits of personal stability of individuals, forcing a number of them to seek substitute compensation for their dissatisfaction at home, asserting themselves at the expense of the weaker, unable to fight back and protect themselves;

5. the reason may also be related to the personal characteristics of the individual with their over-developed dominant features and character traits that were not compensated at the time by a sufficiently adequate upbringing.

Employees of The Academy of economic security of the Ministry of internal Affairs of the Russian Federation Ufa branch (Prevention of crimes and offenses in the sphere of family and household sphere, 2007) interviewed 120 mothers from dysfunctional families in Volgograd, Khabarovsk and Ufa, in which facts of child abuse took place. In almost all cases violence against children is linked to the alcohol use by these parents. As most of them state alcohol consumption occurs in these families on all holidays including weekends. 60% of the respondents believe that they are doing the right thing by physically punishing children. The remaining 40% are not so aggressive, but believe that in the educational process along with the "carrot" a "whip" should be also used. About 15% of mothers have lost confidence in their parenting abilities saying that children are «impossible creations», all humane measures have already been exhausted. Almost 40% of mothers said that their husbands used similar educational measures. Thus, the child is "in the crossfire" and is trying to survive. About 75% of the surveyed "violent" mothers admitted that they were subject to psychological breakdowns due to domestic and industrial troubles and problems.

The victimization factor on the part of children often consists, in the opinion of mothers, in their restless nature, in excessive whimsicality, in the denial of any educational measures and comments from adults, finally, in the use of drugs, alcohol, cigarettes, etc. Almost 60% of surveyed mothers admitted that their children themselves use violence against weaker children in nurseries, kindergartens, schools and on the street. At the same time 18% of children who have been subjected to domestic violence, on the contrary, are constantly silent, cowardly, unable to resist violence even from a weaker child.

The immediate and long-term consequences of abuse and neglect of children can be differentiated. The immediate consequences include physical traumas, injuries, vomiting, headaches, and loss of consciousness. These reactions can be manifested in the form of excitement, a desire to run somewhere, hide or in the form of deep inhibition, external indifference. However, in both cases, the child is seized with the most acute experience of fear, anxiety and anger. Older children may develop severe depression with a sense of their own inferiority, deficiency. Among the long-term consequences of child abuse there are violations of the child's physical and mental development, various somatic diseases, personal and emotional disorders, and social deviations.

Foreign experts called this condition of children "inability to thrive". Children who have been abused, are often stunted as well as in social skills; they later begin to walk, talk, rarely laugh; do much worse in school, these children often have "bad habits" (thumb sucking, biting nails). Children who live in conditions of neglect of their interests, physical and emotional needs, look different: they have puffy eyes, pale face, unkempt hair, they are untidy, there are signs of hygienic neglect.

All of the above described allows us to conclude that violence, penetrating into the life of the family, destroys morality, weakens the concept of humanism in family education, as a result, child neglect and homelessness are generated. The use of alcohol and drugs, criminal lifestyle, immorality, and prostitution for children in such families become the accepted norm. Violence by parents in almost all cases leads to tragic results, breaks the fate and is the root cause of a complete life catastrophe.

Conclusions

The problem of violence against children is multi-disciplinary in nature. The Russian Federation has ratified a number of international agreements providing for the fight against family violence in its various forms and manifestations. Family problems (dysfunctionality of family ties, pathologization of relations between spouses) do not depend on the social status of the family and can be inherent in a well-off, intelligent, and low-income or poorly educated family.

Teachers, psychologists and social workers are currently unable to provide assistance to a family mainly at the crisis stage, in a moment of conflict or disintegration. Most social and educational institutions are not fully capable of preventing family dysfunctions and establishing family communications in the pre-crisis state. Meanwhile, this is one of the most important tasks of social work in a stable society.

The main tasks of emergency short-term support for victims of violence are to assess the safety of family members, take measures to ensure their physical and psychological safety, and normalize the mental state of victims.

An effective technology for providing support to a family experiencing violence is the creation of therapeutic groups of people who have experienced domestic violence, whose members can best support each other, achieve better results under the guidance of a social work specialist in correcting their personality, protecting their social interests. Higher level of work is the transition of therapeutic groups to the status of self-help groups, i.e. associations of clients that exist for a longer time, who have more in common range of problems that develop the personality of group members.

Thus, it is necessary to consider the issue of effective medical socio-pedagogical and legal support of childhood organization as a problem of constructing a system of interrelated and interdependent institutions and services in different fields, bringing together various specialists: social pedagogues, psychologists, doctors, social workers etc. and related controls, which together would address the problem of socio-educational support for children.

Literature

- Alekseeva, L. (2001) *Technology of social work with children affected by family violence: a scientific and methodological guide* / edited by L. S. Alekseeva. Moscow. Institute of family and upbringing.
- Beccaria, Ch. (2008). *About crimes and punishments*. Moscow. Infra-M.
- Huseynov, A. (1994) *The Concept of violence and non-violence* // Question of philosophy. -1994. - № 4.
- Dal, V. (2007) *Explanatory dictionary of the living great Russian language*. Volume 2. Moscow. Astrel.
- Interagency cooperation and social partnership for the protection of children affected by family violence* (2003). Moscow Ministry Of Labor Of Russia.
- Ozhegov, S., Shvedova, N. (1997) *Explanatory dictionary of the Russian language*: Russian Academy of Sciences. Moscow. ABC book.
- Prevention of crimes and offenses in the sphere of family and household sphere* (2007). Ufa. OF UYUI MVD.

НАСИЛИЕ В СЕМЬЕ КАК СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация: Проблема феномена насилия всегда приобретала особую значимость в периоды резких экономических, социальных, политических поворотов в развитии общества. Сегодня, в период пандемии коронавируса, перехода от сложившихся устоев, образа жизни, финансового кризиса, охватившего весь мир и кардинально новым условиям общественного бытия, проблема насилия вновь выдвигается на передний план.

Жестокое обращение с детьми на этапах развития общества было характерно для многих исторических периодов разных времен и народов. Цель исследования состоит в изучении проблем насилия в исторической ретроспективе. На основе анализа причин насильственных действий определены виды насилий в современной российской семье, охарактеризованы формы поддержки общества в борьбе с насилием. Проблема насилия над детьми носит мультидисциплинарный характер, хотя ее механизмы четко ограничены психологическим содержанием анализа агрессивного поведения человека; педагогическими подходами как меры борьбы с проявлениями насилия; юридическими аспектами, рассматриваемые значение превентивных мер и профилактической работы с неблагополучными семьями. В настоящее время проблемы насилия стали предметом научного исследования. Анализ научной литературы выявил, что история человечества часто сопряжена с насилием в широком смысле этой дефиниции. Исторический опыт развития многих европейских государств наглядно показывает, что насилие не может служить инструментом созидания. Насилие затрагивает самые важные и значимые ценности для каждого человека - его жизнь и здоровье, а опасные последствия этого насилия не могут быть восполнены никакими средствами.

В проведенном исследовании подчеркивается необходимость профилактики насилия в семье, поддержки общества в борьбе с насилием. Необходимо рассматривать вопрос об эффективной организации медико-социально-педагогической и юридической поддержке детства как проблеме построения единой системы взаимосвязанных учреждений и служб разного профиля, которые в совокупности решали бы задачу социально-педагогической поддержки детей.

Ключевые слова: насилие в семье, виды насилия, профилактика насилия

DJECA I MEDIJI

*Mr Helena Krnetić¹⁰⁸, doktorand
Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka
Studijski program Doktorski studij društvenih nauka*

Apstrakt: U ovom radu ćemo vidjeti na koji način su definisana zakonska rješenja unutar BiH i Republike Srpske da bi se zaštitio najbolji interes djeteta. Društvo, u cjelini, je shvatilo da postoji opravdana potreba da se na sistemski način ovom tematikom bavi. Razvoj društva i informaciono - tehnoloških sistema je odigrao ulogu u stvaranju nove medijske paradigme gdje su djeca najranjivija grupa. U drugom dijelu ćemo se osvrnuti na potencijalne izazove na koje je potrebno odgovoriti sa pravom mjerom i na ulogu različitih faktora u društvu, sa naročitim akcentom na ulogu roditelja.

Ključne riječi: medji, djeca, institucije, interes djeteta

Uvod

Razvoj društva je sa sobom donio i razvoj komunikacijskih sistema. Internet je olakšao prenos podataka, pristupačnija je literatura za sticanje novih znanja. Nastao je šezdesetih godina prošlog vijeka, kao projekat američkog ministarstva odbrane, a u cilju prenošenja vojnih informacija (Vasić, 2010:1). Prema podacima sajta Internet world statistics od ukupno 7,634,758,428 svjetske populacije internet koristi 4,208,571,287 stanovnika, a to je oko 55,1%. Prenos informacija i znanja nikad nije bio jednostavniji, jednim klikom miša datoteke se mogu prebaciti sa jednog kraja planete na drugi, svijet je umrežen. McLuhan navodi za ovakvu postavku svijeta da je u pitanju „globalno selo“ (McLuhan, 1995.). Mnogo je dobrobiti doneseno ovim vidom umrežavanja, ali su prisutne i razne opasnosti.

U ovom radu ćemo se osvrnuti na najosjetljiviju grupu u medijskom prostoru, a to su djeca. Postignuti su različiti mehanizmi i rješenja prema kojima je moguće definisati ovo pitanje. Kao jedan način zaštite prava djeteta na svjetskom nivou donesena je *Konvencija o pravima djeteta* (Konvencija o pravima djeteta, 1989), a usvojena je od strane Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, 20. novembra 1989. godine. U navedenoj Konvenciji u prvom članu se kaže: „Države-potpisnice će poštovati i garantovati prava izložena u ovoj Konvenciji svakom djetetu u svojoj jurisdikciji, bez diskriminacije bilo koje vrste, bez obzira kojoj rasi, boji, polu, jeziku, religiji, političkom ili drugom mišljenju, nacionalnom, etničkom ili društvenom porijeklu, bez obzira na imovinsko stanje, onesposobljenosti, rođenje ili drugi status kome dijete, njegovi roditelji ili zakonski staratelji pripadaju“ (Ibid.). Potpisom ove Konvencije države su se obavezale da poštuju sve odredbe. Dalje u tekstu su navedeni svi mogući mehanizmi zaštite interesa djeteta. Između ostalog, navodi se da dijete ima pravo na pristup informacijama, to je navedeno u članu 17. Ovaj član glasi: „Države-potpisnice priznaju značajnu funkciju masovnih medija i garantovaće djetetu pristup informacijama i materijalima iz različitih domaćih i međunarodnih izvora, naročito onih koji imaju za cilj unaprjeđenje djetetove društvene, duhovne i moralne dobrobiti i fizičkog i mentalnog zdravlja.“ (Ibid.). Iz ovog člana se vidi da je sve usmjereno na najbolji interes djeteta, omogućava se pristup svim informacijama, a krajnji cilj je da se omoguće predispozicije za razvijanje zdrave individue, koja je u mogućnosti da opaža svijet oko sebe.

¹⁰⁸ helena.krnetic@yahoo.com

Normativni okvir za plasiranje medijskog sadržaja

Problematika kojoj se treba posvetiti jeste kakav sadržaj se plasira na raznim platformama, odnosno da li je na pravi način označen za različite uzraste. Na nivou BiH ne postoji jedinstven sistem označavanja ove vrste sadržaja, postoji preporuka u vidu *Kodeksa o emitovanju radio televizijskog programa*. Ovdje je definisano da se djeca moraju zaštititi od neprikladnog televizijskog sadržaja, a da je to moguće učiniti rasporedom televizijskog programa (Kodeks o emitovanju radio televizijskog programa, 2007). Preporuka je da svi sadržaji, koji bi mogli imati negativan uticaj na fizički, moralni ili psihički razvoj djeteta budu emitovani u periodu između 24.00 i 06.00 sati (Ibid.).

Dalje, na nivou Bosne i Hercegovine postoji Vijeće za štampu, a imaju *Kodeks* koji je „izveden iz postojećih evropskih standarda novinarske prakse” (Kodeks za štampu i online medije BiH, 2019). Ovim *Kodeksom za štampu i online medije BiH* je definisan način na koji bi se trebali ponašati medijski djelatnici, u smislu poštovanja novinarskih postulata i držanja visokog standarda u ovoj branši. Potpisnici ovog dokumenta većinom sva udruženja novinara iz Bosne i Hercegovine, uključujući Nezavisno udruženje novinara Republike Srpske i Udruženje novinara Republike Srpske. I u ovom Kodeksu posebno mjesto i posebna pažnja se pridaje zaštiti maloljetnika. Navodi se da „u tretiranju djece i maloljetnika novinari su dužni krajnje obazrivo postupati, poštujući dobre običaje i Konvenciju o pravima djeteta, polazeći od interesa djeteta” (Kodeks za štampu i online medije BiH, 2019).

U Ustavu Republike Srpske u članu 36. se navodi da „porodica, majka i dijete imaju posebnu zaštitu” (Ustav Republike Srpske). Republika Srpska je donijela i *Zakon o ombudsmanu* 2008. godine. U zakonu se navodi da “Ombudsman za djecu kao nezavisna institucija koja štiti, prati i promovise prava djeteta” (Službeni glasnik Republike Srpske, 103/08). Ovaj okvir koji je postavljen je omogućio da se kontinuirano prati poštovanje prava djeteta, analizira trenutno stanje i pronalaze moguća bolja rješenja. Zakonom su definisane i nadležnosti Ombudsmana. Jasna i evidentna je namjera da se zaštite pravo i integritet djeteta, jer je to polazna osnova da se razvije u zdravog pojedinca.

U prethodno navedenim ustavima, zakonima, kodeksima evidentno je da se sistemski radi na zaštiti djeteta, kako u društvu, od različitih negativnih stvari, tako i u medijima. Mediji svakako imaju uticaj na pojedince, kako na odrasle formirane ličnosti, tako i na djecu. Na državi, medijskim djelatnicima je značajan fokus, jer samo kontinuiranim, predanim radom za najbolji interes djeteta je moguće postići neki rezultat. Definisanje adekvatnih zakonskih rješenja ima veliku ulogu i okvir u kojem se treba kretati. Mediji mogu da ostvare pozitivan i negativan uticaj. Svakako se nastoji da se smanji potencijalni negativni uticaj na najugroženiju grupu u društvu. Pored navedenih faktora, koji su značajni za zaštitu interesa djeteta, najznačajniju ulogu imaju roditelji. Razvoj novih komunikacionih tehnologija dovodi do velike potrebe za medijskom pismenošću društva. Medijska pismenost u najopštijem značenju predstavlja „sposobnost pristupa, analize, vrednovanja i odašiljanja poruka posredstvom medija” (Rotar, 2005:10). Medijski pismen roditelj može da na adekvatan način opaža svijet oko sebe i zaštititi svoje dijete od medijski neprimjerenih sadržaja. Danas su svi izloženi uticaju medija, jer su mediji sveprisutni. Ova pojava se može definisati kao „nova medijska paradigma: od medijacije do medijatzacije društvenog komuniciranja” (Bogdanić, 2013:11). Autor u ovom radu navodi da „mediji nisu više samo sredstvo društvene interakcije, nego mjesto društvene interakcije” (Bogdanić, 2013:11). Prema ovom shvatanju mediji su mjesto gdje se dešava društveni život. Od medija kao pukog prenosnika informacija, uzeli su značajnu ulogu u društvenom životu. I tu se nameće potreba za sve većom edukacijom u oblasti medija. Mataušić u uvodu svoga rada navodi „Mediji su svakodnevno prihvaćeni kao gosti u mnogim domovima te utiču na život porodica, kako samom svojom prisutnošću, tako i sadržajima što ih nude članovima porodica. S porastom i raznovrsnošću medijske ponude povećavaju se uticaji na porodicu i pozitivni i negativni” (Mataušić, 2005: 240).

Regulatorna agencija komunikacija je preuzela inicijativu da se razgovara o ovom problemu. Konferencija pod nazivom „Zaštita djece od neprimjerenih televizijskih sadržaja” je održana pod pokroviteljstvom Regulatorne agencija za komunikacije, UNICEF-a i Save the Children Norway, a održana je u sedmici kad je obilježeno 20. godišnjica Konvencije o pravima djeteta (Regulatorna agencija komunikacija, Izvještaj). Navodi se da je glavni cilj konferencije bio da se pokrene rasprava o ovom

pitanju, da se stavi naglasak na ulogu roditelja i da se pokrene rasprava o zaštiti djece u medijskom okruženju. Radio – televizija Republike Srpske je 2018. godine održala okrugli sto na temu „Djeca u medijima“. U ovoj panel diskusiji su učestvovali mnogi stručnjaci koji se bave ovom tematikom. Organizatori su naveli da je ovakav vid stručne rasprave veoma značajan i višestruko koristan „radi otvaranja diskusije i davanja podrške stručne javnosti medijskim radnicima, kako bi se ostvario najbolji interes djeteta u društvu“ (RTRS – Okrugli sto „Djeca u medijima“, 2018). Zemlje regiona aktivno učestvuju u kampanjama za promovisanje medijske pismenosti, koje su podržane od starane nadležnih institucija. U Srbiji i Hrvatskoj postoje portali, a predstavljaju sastavni dio projekta, koji se bavi medijskom pismenošću. Značajno je da se ove teme obrađuju u javnosti, jer je to prvi korak za stvaranje povoljnog ambijenta za razvoj medijske pismenosti.

Djeca i medijski sadržaji

U ovom radu jeste fokus na najosjetljiviju grupu tako da ćemo se sad nakratko osvrnuti na pozitivne i negativne uticaje medija na djecu. Dominantno je ustaljeno mišljenje na našim prostorima da internet i mediji imaju samo negativne posljedice. Istini za volju, postoje velike opasnosti i izazove, ali ukoliko postoji prava mjera to se može amortizovati. Najznačajniji faktor jeste medijska pismenost roditelja, da bi na pravi način mogli da zaštite svoju djecu. Pažljivo usmjeravanje djece pri korišćenju novih tehnologija može da donese mnoge dobrobite. Internet se može koristiti za učenje, sticanje novih vještina. Televizijski kanali u svojoj ponudi imaju i različite dokumentarne sadržaje koji su prilagođeni djeci različitih uzrasta, prisutni su i interaktivne radionice za lakše učenje i savladavanje stranih jezika. Pravilno i umjereno korišćenje novih tehnologija može biti jako korisno.

Pod pokroviteljstvom Ombudsmana za djecu Republike Srpske i Agencije za informaciono društvo Republike Srpske urađeno je istraživanje na temu „Djeca i internet“ (Tapavički Duronjić, Pribišev Beleslin, 2011), a pripremale su ga dr Tatjana Tapavički Duronjić i dr Tamara Pribišev Beselin. U ovoj prezentaciji je obrađena tema navike djece na internetu. Različite su navike upotrebe interneta kod djece, tu su: „komunikacija, zabava, učenje, četovanje, blog, elektronska pošta, društvene mreže, kompjuterske igre i pretraživanje na internetu“ (Ibid.). Prema navedenim informacijama, koje su preuzete sa Grunwald Associates djeca internet koriste u najvećoj mjeri od kuće, čak u 70% slučajeva. Zatim, u školi ga koriste 56%, kod prijatelja i rodbine 9%, a u biblioteci 6%. Navedeni podaci nam daju dobar input, internet se najviše koristi u kući, što znači da roditelji mogu u značajnoj mjeri da utiču na način korištenja „globalne mreže“. U istoj ovoj prezentaciji su navedeni i podaci koliko vremena djeca provedu u aktivnostima za zabavu (originalni izvor istraživanja je Kaiser Family Foundation): socijalne mreže uzimaju 25% vremena, igranje igrica 19%, video sajtovi 16%, ostalo 5%, fotografije 5%, email 6%, četovanje 13%, drugi sajtovi 12% (Ibid.). U navedenom istraživanju se kaže da je 42% djece, a bili su učesnici u istraživanju, jesu uznemiravani onlajn. Daljim istraživanjima se došlo do podatka da čak 58% djece ne obavijesti roditelje da se dogodio neki vid uznemiravanja (Ibid.). Po ovoj studiji uznemiravani su mejlom u 23% slučajeva, 35% četom i 41 mobilnim telefonom (Ibid.). Takođe, navodi se i problem vršnjačkog nasilja na internetu ili sajberbuling. Nasilje putem interneta je sve prisutnije, a pod terminom „sajberbuling“ se podrazumijeva „situacije kada je dijete izloženo napadu drugog djeteta, grupe djece ili odrasle osobe“ (Ombudsman za djecu Republike Srpske, 2010). Oblici koji su identifikovani kao vršnjačko nasilje na internet su: „vrijeđanje, uznemiravanje, slanje prijetećih i uvredljivih poruka, lažno predstavljanje, podsticanje na mržnju i nasilje i sl, a žrtvu navodi na iznošenje ličnih podataka, otkrivanje porodičnih prilika, pristupanje raznim grupama čiji ciljevi mogu biti opasni po dijete i sl. Ono što ga razlikuje od drugih vrsta nasilja je činjenica da djeca istom mogu biti izložena i tamo gdje su do sada bili potpuno sigurni i da to nasilje, za razliku od drugih, može trajati 24 sata svakog dana u nedelji“ (Ombudsman za djecu Republike Srpske, 2010). Edukacija roditelja je potrebna da se djeca zaštite od vršnjačkog nasilja na internetu. Poznata nam je činjenica da su se ovim problemom počele baviti i osnovne škole u Republici Srpskoj, na način da se organizuju tematska predavanja o manama i prednostima boravka djece na internetu. Ova inicijativa se pokazala kao jako korisna, jer je pokrenula raspravu o ovoj značajnoj temi. Ovakav vid edukacije za

roditelje se pokazao korisnim jer roditelji imaju dijametralno suprotne stavove i u nekim slučajevima nedovoljno informacija o ovoj tematici. Sa jedne strane neki od roditelja u potpunosti zagovaraju pristup da se djeci ne ograničava vrijeme i sadržaj na internetu, ni u kom smislu, sa druge strane neki od roditelja koji su se javili da diskutuju o temi su rekli da djeci apsolutno zabranjuju pristup svim uređajima i internetu. Suština je u tome da se nađe prava mjera korišćenja. Ukoliko dijete konstantno boravi na internetu, bez nadzora odraslih, može se uvući u raznorazne opasnosti. Prema podacima istraživanja (Tapavički Duronjić, Pribišev Beleslin, 2011) postoji oko 100 miliona pedofilskih stranica. U medijima se često može pročitati naslov da je razotkrivena neka grupa ovakvih predatora. Pored ovakvih grupa, skoro se u javnosti pojavila informacija o jako opasnoj igrici „Plavi kit“. Ova igrice je namijenjena djeci, a njezin tvorac kaže da je dizajnirana da se svijet očisti od „biološkog otpada“. Mediji navode da „igra Plavi kit uključuje ispiranje mozga psihološki labilnim tinejdžerima i u periodu od 50 dana ih nagovara da izvršavaju raznorazne zadatke, poput gledanja horor filmova, buđenja u sitne sate, samopovređivanja, a sve završava samoubistvom“ (Šokantan portret mladog psihopata, tvorca igre „Plavi kit“: Postoje ljudi i postoji biološki otpad. Ja sam odlučio očistiti društvo od takvih, 2017). Igrica je nastala 2013. godine, a tvorac je imao i asistente koji su mu pomagali da realizuje svoje ciljeve. Procjene su da se zbog ove opasne igrice ubilo oko 130 djece između 10 i 16 godina (Ibid.). Sve je otkriveno od strane djevojčice koja je došla do samog kraja igrice i odustala. Morala je da prođe kroz dugu psihološku terapiju da bi se vratila u normalan život. Ova opasna igra je otkrivena, nakon što je odnijela mnoge živote. Tvorac ove igre je uhapšen, ali i dalje postoje grupe koje su sličnog ili istog karaktera. Velika opasnost vreba na internetu, bez obzira na želju roditelja da kontrolišu ovu sferu. Edukacija je osnov od kojeg se treba krenuti, kako djece, tako i roditelja.

Zaključna razmatranja

Tema koja se tiče novih načina komuniciranja i medijske pismenosti je sve prisutnija, a donijeli su značajnu promjenu u društveni život. Internet, njegova rasprostranjena upotreba, dovela je do stvaranja „globalnog sela“. Umreženi svijet je napravio situaciju gdje je sve dostupno svima. Razvoj informaciono – komunikacionih sistema svjedoči o napretku društva, ali nosi mnoge izazove. Do pravilnih smjernica moguće je doći upravo ako se ove teme stave na dnevni red u društvu, ukoliko postoje kvalitetne debate i smjernice od stručnjaka u ovoj oblasti. Problem zaštite najranjivije grupe u društvu, djece, ne samo u novim medijima, nego generalno po svim osnovama prepoznata je i od strane Generalne skupštine Ujedinjenih nacija sa *Konvencijom o pravima djeteta*, koja je osnov za dalju zaštitu prava djeteta u svim aspektima. Postoji realna potreba da se djeca zaštite od nepodnošljivih medijskih sadržaja. Veliki je broj aktera koji imaju uticaj na ovaj aspekt. Tu se naročito ističe država, kao glavni regulator; zatim, medijski radnici koji moraju biti svjesni svoje odgovorne uloge u društvu; i roditelji – koji imaju najznačajniju ulogu u odgoju djece. Država je usvojila određene mehanizme, kojima može da zaštiti interes djeteta. U Ustav BiH (Aneks IV Dejtonskog mirovnog sporazuma) je ugrađena prethodno navedena Konvencija. Na nivou BiH postoji i Vijeće za štampu koje je donijelo Kodeks za štampu i online medije BiH, gdje se daju smjernice za poštovanje i zaštitu prava djeteta. U Republici Srpskoj je u Ustavu navedeno da „majka i dijete imaju posebnu zaštitu“, a ustanovljena je i institucija Ombudsmana Republike Srpske. Televizijske kuće treba na adekvatan način da plasiraju medijske sadržaje i da se ponašaju odgovorno. Opet, na roditeljima je najzahtjevniji i najodgovorniji zadatak. Jedino roditelj koji je svjestan prednosti i nedostataka medijskog društva može da odgaja dijete koje će moći da percipira u kakvom se okruženju nalazi.

LITERATURA

Bogdanić, A. (2013). *Nova medijska paradigma: Od medijacije do medijalizacije društvenog komuniciranja*. Banja Luka: Fakultet političkih nauka.

Vasić, M. (2010). Šta je to internet? Tehnološke osnove interneta – osnova za antropološka proučavanja. *Etnološko-antropološke sveske* 16, Pregledni članak UDK: 004.738.5 004.8

Vršnjačko nasilje u obrazovnom sistemu, Ombudsman za djecu Republike Srpske, 2010
[http://www.djeca.rs.ba/uploaded/NASILJE_WEB1%20\(1\).pdf](http://www.djeca.rs.ba/uploaded/NASILJE_WEB1%20(1).pdf)

Mataušić, J. M. (2005.). „Obitelj u globalnom selu“, *Diaconvensia* XIII, br 2., 239- 261. Zagreb: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

McLuhan, Marshall (1995). *Rat i mir u svjetskom selu* (1995.),

Službeni glasnik Republike Srpske, 103/08

Zgrabljić Rotar, N. (2005.). *Mediji – medijska pismenost, medijski sadržaji i medijski utjecaji*.

Zgrabljić Rotar, N. (ur.) *Medijska pismenost i civilno društvo*, Sarajevo: Mediacentar

Internet izvori:

Izveštaj Medijska pismenost i zaštita djece, Regulatorna agencija komunikacija
<https://docs.rak.ba/documents/1ee9c161-5410-47b4-b118-8b0fe8da9bcf.pdf>, pristupljeno 08.02.2019. str. 5
Konvencija o pravima djeteta, 1989.
https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc2013031807224360bos.pdf, pristupljeno 07.02.2019. godine

Kodeksa o emitovanju radio televizijskog programa, 2007
https://www.parlament.ba/data/dokumenti/presskutak/kodeks_o_emitiranju_radiotelevizijskog_programa_bs.pdf, pristupljeno 08.02.2019.

Kodeks za štampu i online medije BiH
https://www.vzs.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=218&Itemid=9, pristupljeno 11.02.2019. u 8,30

RTRS- Okrugli sto „Djeca u medijima“, 2018
<https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=286775>, pristupljeno 11.02.2019. godine

Šokantan portret mladog psihopata, tvorca igre „Plavi kit“: Postoje ljudi i postoji biološki otpad. Ja sam odlučio očistiti društvo od takvih, 2017
<https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/sokantan-portret-mladog-psihopata-tvorca-igre-plavi-kit-postoje-ljudi-i-postoji-bioloski-otpad-ja-sam-odlucio-ocistiti-drustvo-od-takvih/6037684/>, pristupljeno 13.02.2019.

Tapavički Duronjić T., Pribiševo Beleslin, T. (2011.)
<http://www.djeca.rs.ba/uploaded/Internet%20i%20djeca.%203.pdf>, pristupljeno 12.02.2019.

Ustav Republike Srpske <http://www.djeca.rs.ba/uploaded/ustav%20rs.pdf>, pristupljeno 08.02.2019. godine

<https://www.internetworldstats.com/stats.htm>, pristupljeno 07.02.2019.

CHILDREN AND THE MEDIA

Abstract: *In this paper, we will see how legal solutions are defined within BiH and the Republika Srpska to protect the best interests of the child. Society, in general, has realized that there is a justified need to deal with this topic in a systematic way. The development of society and information technology systems has played a role in creating a new media paradigm where children are the most vulnerable group. In the second part, we will look at the potential challenges that need to be addressed with the right measure, and the role of various factors in society, with particular emphasis on the role of parents.*

Key words: *media, children, institutions, child interest*

Прегледни научни рад
УДК: 343.3/.7:364.642
DOI:10.7251/ZCMZ2001240R

УСЛУГИТЕ НА ПРВИОТ СЕМЕЕН ЦЕНТАР НА ГРАД СКОПЈЕ ВО ВРСКА СО ЖРТВИТЕ И СТОРИТЕЛИТЕ НА СЕМЕЈНО НАСИЛСТВО

Проф.д-р Македонка Радуловиќ¹⁰⁹

Универзитет „Св.Кирил и Методиј“, Скопје, Филозофски факултет, Институт за семејни студии

Проф.д-р Владимир Илиевски¹¹⁰

Универзитет „Св.Кирил и Методиј“, Скопје, Филозофски факултет, Институт за социјална работа и социјална политика

Проф.д-р Ирена Авировиќ Бундалевска¹¹¹

Универзитет „Св.Кирил и Методиј“, Скопје, Филозофски факултет, Институт за семејни студии

Абстракт: Семејното насилство претставува мошне сериозен и комплексен проблем со кој се соочува секоја земја, вклучувајќи ја и Република Северна Македонија. Комплексноста на овој проблем резултира со огромни последици за поединците, за семејствата и за развојот на целото општество. Како најчести причини за појава на семејно насилство можат да се идентификуваат: недостатокот на материјални средства во семејството, невработеноста, присутноста на зависност алкохолизам, дроги и други психотропни супстанции, коцкање, неверството, а во одредени ситуации и лошата психичка состојба на членовите на семејството итн. Семејното насилство најчесто се случува во рамките на семејната заедница, било да станува збор за брачна или вонбрачна заедница, помеѓу брачните и вонбрачните партнери, децата, постарите лица во семејството, или пак помеѓу роднинските релации кои произлегуваат од нарушените семејните релации. Семејното насилство се смета за едно од најраспространетите облици на насилство, токму поради овој податок, се превземат конкретни мултисекторски активности во нашата држава на национално и локално ниво, кои се насочени во делот на превенирање, спречување и заштита на лицата од семејно насилство и имплементирање на постоечката национална и меѓународна правна рамка за семејно насилство. Во овој труд ќе се направи анализа за актуелната состојбата на семејното насилство во Република Северна Македонија и за видовите на семејно насилство. Посебен осврт ќе се даде на услугите кое ги дава

¹⁰⁹ е-маил: radulovic@fzf.ukim.edu.mk

¹¹⁰ е-маил: vilievski@fzf.ukim.edu.mk

¹¹¹ е-маил: avirovic@fzf.ukim.edu.mk

Првиот семеен центар на Град Скопје, кое претставува единствено специјализирано советувањето за жртви на семејно насилство, сторители на семејно насилство, малолетни деца кои живеат во семејства со семејно насилство и се директни или индиректни жртви на насилството, како и други членови на семејството кои помагаат во процесот на советување. Во трудот ќе биде и обработена студија на случај со цел да се прикажат активностите, услугите и резултатите кои се постигнуваат во делот на стручната работа со жртва на семејно насилство.

Клучни зборови: семејно насилство, Прв семеен центар, жртви на семејно насилство, сторители на семејно насилство.

ВОВЕД

Долгиот период на транзиција низ кој поминуваше Република Северна Македонија влијаеше на секој аспект од општественото живеење, па така и на семејствата. Промените се однесуваат на моделите, структурата, улогите и воопшто начинот на кој што функционираат семејствата. Македонското семејство е прилично стеснето, домаќинствата бројат сè помал број членови, се зголемува бројот на еднородителски семејства, самохрани родители, дисфункционални семејства и вонбрачни заедници. Карактеристичните функции на семејството се исто така изменети. Репродуктивната функција повеќе не е примарна за склучување брак или основање семејство, воедно се намалува бројот на бракови, а се зголемува бројот на разводи. Улогите во домот се променети: „мажот повеќе не е глава на семејството и оној кој го носи целокупниот буџет и одлуките во домот. Жената е вклучена на пазарот на трудот и придонесува во домот, додека децата не се воспитуваат по добро познатиот авторитарен модел на воспитување, кој е заменет со либералниот автономен систем. Ваквите трендови водат кон демократизација на семејните модели и либерализација на истите, меѓутоа, од друга стана овие промени носат голем број предизвици за семејствата. Еден од најчестите предизвици на македонските семејства е сиромаштијата „секој четврти човек во Република Северна Македонија живее во сиромаштија, а високата стапка на невработеност го оневозможува семејниот живот и остварување на економската функција. Семејствата кои имаат приходи и двајца вработени пак, се соочуваат со недостаток на време, односно не можат да го балансираат семејниот и професионалниот живот. Современите семејства се повеќе личат на *touch and go families*. Нееднаквата улога на мажите и жените е, исто така, проблем кој треба да биде посочен. И покрај долгиот процес на демократизација на македонското општество и еманципација на жените во македонските семејства сè сè суште важи стереотипната поделба на машки и женски улоги во домот, во кој жената треба да биде мајка и домаќинка, а таткото да ги носи финансиите во домот.

Семејното и партнерското насилство, или попознато како семејно малтретирање, е една од најголемите закани и причини за немир, незадоволство и распаѓање на бракот и семејството. Насилството во семејството не влијае само на поединците кои се дел од таа заедница, туку значително се одразува врз економскиот и севкупниот развој на едно општество.

Семејното насилство е присутно во сите историски периоди, во сите општествени слоеви, но во последниве неколку децении се актуелизира како проблем на модерните општества. Семејното насилство е доста чувствителна тема, за која долг временски период не постоела соодветна правна регулатива во нашето законодавство. Најчесто се дефинира како збир на однесувања со цел да се воспостави контрола над другите. Неспорно е дека семејното насилство е проблем од епидемски размери со далекусежни последици на индивидуите како жртви, нивните деца и нивните заедници. Истото, најчесто резултира со смрт или сериозни хронични и ментални проблеми за жртвите, нивните деца, сторителите и др.

Меѓутоа, голем број од случаите на семејно и партнерско насилство не се пријавуваат и се претпоставува дека ситуацијата е многу полоша од она што го покажуваат спроведени статистики. Како најчести причини за појава на семејно насилство можат да се наведат недостатокот на материјални т.е. егзистенцијални средства кои водат до појава на фрустрации, таложеење на истите, потоа, манифестирање преку изразување на гнев и агресија, алкохолизмот, неверството, а во одредени ситуации и психичката состојба на членовите на семејството итн.

Како најчести жртви на семејното насилство се среќаваат жените - Насилството врз жените е појава или проблем чии корени можат да се бараат уште во далечната историја, односно пред 2000 години кога римското право им дава на мажите сопственост врз животот или смртта на жените, а во 18 век англиското право му дава на мажот слобода да ги воспитува жената и децата со стап или со камшик. Оттогаш наваму длабоко е вкоренета замислата за доминацијата на мажите врз жените и нееднаквоста во нивните улоги. Иако е покарактеристично за патријархални, конзервативни, рурални, сиромашни средини, семејното насилство не е исклучено ниту во современите, богати и развиени општества.

Статистиките покажуваат дека во Република Македонија има висока преваленца на семејно насилство од 37 посто. Речиси 90 проценти од сите пријавени случаи на семејно насилство во 2019-та година жртвите биле жени.

Во Република Северна Македонија само за една година биле пријавени 709 случаи на семејно насилство, од нив, 610 жртви биле жени. И во светски рамки, бројките се поразителни- секоја трета жена била жртва на некаква форма на насилство во домот.¹¹² Голем дел од жените-жртви не го пријавуваат семејното насилство. Македонското општество е полно со предрасуди и стереотипи, затоа тие молчат и се срамот. Се срамот од поширокото семејство, но и од поширокото опкружување. Дали ќе бидат осудувани затоа што се жртви, дали луѓето ќе сметаат дека тие самите се виновни, односно го предизвикале бесот, агресијата и сл. Второ, жените молчат затоа што се плашат дека ако кажат некому насилството би можело да се прошири на останатите членови во семејството или, уште пострашно да се влоши. Неодамна во земјата беше промовиран поимот фемицид или убиство на жените само затоа што се жени. Беше истакнато дека ваквите убиства најчесто се случуваат веднаш откако насилството било пријавено од страна на жената. Во 2018 година, Националната мрежа против насилство врз жените и семејно насилство направи преглед на убиствата на жени за периодот од 2008 до 2016 година и мапираше 28 случаи на фемициди, повеќето извршени од страна на интимниот партнер на жртвата. Претходни пријави за семејно насилство имало во четири случаи во центрите за социјална работа и во шест случаи имало пријава во полиција.¹¹³ Оттаму логичен е стравот на жените да го пријавуваат насилството. Исто, жените молчат затоа што не гледаат излез од ситуацијата во која се наоѓаат. Тоа се најчесто невработени, необразовани жени од сиромашни семејства. Дури 55,7 проценти од жените се економски неактивни во Република Северна Македонија.¹¹⁴

¹¹² <https://www.dw.com/mk/%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%B2%D0%BE-%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%98%D0%B0-%D0%B6%D1%80%D1%82%D0%B2%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D1%98%D0%BD%D0%BE-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE/a-51408290>

¹¹³ http://coalition.org.mk/wp-content/uploads/2019/08/Rodovo-zasnovano-nasilstvo-MK_13_WEB.pdf

¹¹⁴ <https://www.chamber.mk/index.php/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8-%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%82/%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%81-%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%80/item/1871->

Во Република Северна Македонија во 2019-та година биле пријавени 709 случаи на семејно насилство, од нив, 610 жртви биле жени.¹¹⁵ Во 2018 година вкупниот број новоевидентирани жртви на семејно насилство изнесува 919 лица, од кои 665 се жени, 140.¹¹⁶ Податоците на Министерството за внатрешни работи за 2017 година велат дека биле регистрирани 973 жртви на семејно насилство, од кои 756 биле жени.¹¹⁷ Статистиките укажуваат дека најчеста жртва на семејно насилство претставуваат жените. При случаите напријавено семејно насилство на жртвите во 58% од случаите им се нанесени телесни повреди, а во 39% од случаите се работи за кривично дело „загрозување на сигурноста,.. Најчесто семејните насилства се извршени во состојби на растројство.

Во изминатиот период Република Северна Македонија направи значаен позитивен исчекор во однос на унапредувањето на национална правната рамка и ратификувањето на меѓународната правна рамка за семејно насилство.

Како земја ја ратификувавме Конвенцијата на Советот на Европа за превенција и борба против насилството врз жената и семејното насилство од 11.5.2011 година, позната како Истанбулска конвенција, која претставува најзначен меѓународен документ за борбата со семејното насилство.

Истанбулската конвенција е првиот сеопфатен инструмент на европско ниво кој се однесува на насилството врз жените. Во Конвенцијата се поставуваат цели за ефективна борба против насилството врз жените и домашното насилство, а она што е особено значајно е што во Конвенцијата насилство врз жените се дефинира како кршење на човековите права, додека пак домашното насилство ги означува сите акти на физичко, сексуално, психичко односно економско насилство што се случуваат во рамките на семејството или домаќинството. Република Северна Македонија конечно влезе во групата земји, кои засилено ќе се борат за искоренување на насилството врз жените и домашното насилство.¹¹⁸

<https://www.dw.com/mk/%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%82%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B5%D0%BC%D0%BD%D0%B8%D1%88%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D0%BD%D0%B5%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BD-%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D0%BE%D1%80-%D0%B7%D0%B0-%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%82>

¹¹⁵ <https://www.dw.com/mk/%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%B2%D0%BE-%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%98%D0%B0-%D0%B6%D1%80%D1%82%D0%B2%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D1%98%D0%BD%D0%BE-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE/a-51408290>

¹¹⁶ <https://www.pravdiko.mk/rechisi-1-000-novi-zhrtvi-na-semejno-nasilstvo-vo-2018-godina/>

¹¹⁷ Министерство за внатрешни работи на Република Македонија, 2017.

¹¹⁸ Извештај од мониторинг на спроведување на законот за превенција, спречување и заштита од семејно насилство, 2016 година, Скопје.

1. СЕМЕЈНО НАСИЛСТВО

1.1 Поим за семејно насилство

Според Закон за превенција, спречување и заштита од семејно насилство (Службен весник на Република Македонија бр.138/2014), под семејно насилство се подразбира малтретирање, навредување, загрозување на сигурноста, телесно повредување, полово или друго психолошко, физичко или економско насилство со кое се предизвикува чувство на несигурност, загрозување или страв, вклучувајќи и закани за такви дејствија, спрема брачен другар, родителите или децата или други лица кои живеат во брачна или вонбрачна заедница или заедничко домаќинство, како и спрема сегашен или поранешен брачен другар, вонбрачен партнер или лица кои имаат заедничко дете или се наоѓаат во блиски лични односи, без оглед дали сторителот го дели или го делел истото живеалиште со жртвата или не.¹¹⁹

Семејното насилство најчесто се случува во семејната заедница, било да станува збор за брачна или вонбрачна заедница во која што партнерите имаат деца, заеднички деца добиени во брак, надвор од брак, помеѓу брачните и вонбрачните партнери, постарите лица во семејството или пак помеѓу роднинските релации кои произлегуваат од семејните релации и норми.

1.2 Видови семејно насилство

Форми на семејно насилство се: психичко, физичко, сексуално и економско насилство. Насилствата, може да бидат мотивирани од страв, срам, желба за одмазда или признание. Насилниците може да имаат желба да извршат контрола на лицето и на тој начин ја изразува лутината или некоја форма на фрустрации. Насилството може да е поврзано со недостаток на вештини за комуникација меѓу партнерите кои се во брак или вонбрачна врска. Во семејства во кои доминираат насилнички однесувања меѓу партнерите, едни кон други во комуникацијата се користат со нејасен говор, се противат еден на друг, покажуваат повеќе незадоволство и очај и исто така, се повеќе вербално агресивни, со помала веројатност да се користи заедничко решавање на проблемот, и со поголема веројатност да се користат дефанзивни форми на комуникација, како што се : обвинување, прекинување, омаловажување и повлекување.

- **Физичко насилство**

Согласно голем број истражувања направени од страна на поединци и здруженија на граѓани во нашата земја, како најчести форми на физичко насилство ги препознале: удирање, шлаганици, боксирање, штипење, удар со колено, грубо потегнување, врзување, затворање, тргање за коса, давење, горење, попарување, убод, силување, употреба на сила и присилување на жената на сексуален однос, употреба на оружје, фрлање предмети, чување на оружје кое ја плаши, кршење мебел, уништување на нејзините ствари, кинење или уништување на облека. Физичкото насилство претставува најеклатантен пример на насилството што се врши врз жените, кое за разлика од психичкото и сексуалното насилство, најчесто е видно и забележливо за другите луѓе.

¹¹⁹ Закон за превенција, спречување и заштита од семејно насилство (Службен весник на Република Македонија бр. 138/2014).

Физичкото семејно насилство се дефинира и како „употреба на физичка сила или закана дека ќе биде употребена физичка сила спрема брачниот или вонбрачниот партнер или спрема некој друг член на семејството“. Овој облик на насилство во нашата земја, најчесто се изразува преку удирање штаканици (87.5%), закани за употреба на физичка сила (70.1%), зграпчување и туркање (63.9%). Меѓутоа, битно да се напомене е дека, сепак, физичкото насилство не е најчестиот облик на семејно насилство, особено во нашата држава. Се јавуваат и голем број други видови на семејно насилство кои што оставаат трајни последици на менталното и психичко здравје на жртвата. Според истражувањата направени во Република Северна Македонија на ниво на целата територија во државата, податоците кои што се добиени се застрашувачки, па така согласно истите, дури секоја 4-та жена барем еднаш во животот била жртва на семејно насилство од ваков вид.

- Сексуално насилство

Друг вид на семејно насилство е сексуалното насилство. Истото најчесто се манифестира со присилување на сексуален однос, обид за присила или друг вид на сексуална активност, сексуално вознемирување, како „дофрлање“, или било кој облик на сексуална активност (на пр. допирање, милување, љубење) против волјата на другата личност, присилување на секс, силување) и сл. Сексуалното насилство, најчесто е комплементарно на физичкото насилство и како такви, често се случуваат и истовремено. Имено, согласно нашата правна регулатива, под сексуално насилство и сексуална злоупотреба се подразбира, секој сексуален контакт со лицето жртва (допирање, милување на несоодветни места), подведување на проституција, несакан полов однос, полов однос пред дете како и покажување на интимните делови на телото пред дете. Исто така, денес, сè почесто се јавува и сексуално насилство во брак. Постојат голем број различни теории и мислења за сексуалното насилство во брак, кое како појава е сè повеќе застапено во современото општество. Голем дел од државите во светот не го препознаваат истото и не го регулираат доволно во нивните законодавства. Сепак, неспорно е дека под сексуално насилство се подразбира и силувањето во брак, како и понижувачкиот сексуален однос, подведувањето и присилувањето на гледање на порнографски филмови.¹²⁰

- Економско насилство

Едно од помалку дискутираните, а сè почесто присутните видови на семејно насилство е економското насилство. Економското насилство подразбира правење или обид жртвата да се направи финансиски зависна, со одржување на целосна контрола над финансиските ресурси, вклучувајќи го приходот што го заработува жртвата или средствата добиени преку социјална помош, задржување на пари и/или пристап до пари, кога сторителот забранува на жртвата да посетува училиште, да се вработи, ја малтретира на работа, бара од жртвата да се оправда за сите потрошени пари, итн.

Финансиската злоупотреба е една форма на контрола што ја користат сторителите на семејно насилство со цел да стекнат моќ над партнерот. Имено, истата може да има шест различни форми, но сите се во насока на ограничување и контролирање на тековните и идните активности на

¹²⁰ Дукас, Д., Коцева, А., Качанска, Б., “Семејно насилство-Брошура”, Свети Николе, 2010, стр. 6.

партнерот и слободата на избор. Па така, на пример, сторителот може да се меша во вработувањето, образованието или обуката на жртвата на начин што истата, да ја спречува да работи или да се образува; или, напротив, инсистира таа да работи, но, ги присвојува нејзините приходи; врши контрола на пристапот до сите финансии во домаќинството (вклучувајќи ги и нејзините приходи/ бенефиции): на пример, врши контрола на банкарските сметки, кредитните картички, бенефициите, итн., не давајќи пари, и/ или ги одзема нејзините сопствени пари/ средства (вклучувајќи ги и парите за секојдневните трошоци во домаќинството, нејзините заштеди или други лични пари); инсистира жртвата да дава сметки за секој потрошен денар; краде од неа и ги користи парите за себе, или ги префрла заедничките средства на сопствено име.

Економското насилство денес е сè почесто застапено поради тоа што лицата, а посебно жените, не се доволно свесни дека се жртви на овој вид на семејно насилство, па така живеат на овој начин со години, сè додека не сфатат дека се финансиски и економски злоупотребени најчесто од страна на нивните партнери.¹²¹

2. РАБОТАТА НА ПРВИОТ СЕМЕЕН ЦЕНТАР НА ГРАД СКОПЈЕ СО ЖРТВИТЕ И СТОРИТЕЛИТЕ НА СЕМЕЈНО НАСИЛСТВО

Првиот семеен центар на Град Скопје е прво и единствено специјализирано советувашиште за семејно насилство, кое започна со работа во октомври 2013 година, кое работи во рамки на Здружението на граѓани „ХЕРА“- Асоцијација за здравствена едукација и истражување, од Скопје.

Преку специјализирани програми за работа, базирани на психотерапија, во советувашиштето бесплатни и доверливи услуги добиваат жртви на семејно насилство, сторители на семејно насилство, малолетни деца кои живеат во семејства со семејно насилство и се директни или индиректни жртви на насилството, како и други членови на семејството кои помагаат во процесот на советување. Покрај индивидуално, групно и семејно советување со психотерапевти, Центарот нуди и советување со социјален работник, упатување и придружба на корисниците до соодветни институции и организации, како и давање на бесплатна правна помош.

Како советувашиште, во однос на услугите кои ги дава на корисниците, имаат воспоставено соработка со повеќе Центри за социјална работа во Република Северна Македонија.

Преку дадените услуги од страна на мултидисциплинарни тимови, кај жените жртви на семејно насилство се постигнуваат позитивни промени во однос на зголемување на самоверба и подобрување на слика за себе, како и преземање на лична одговорност за сопствениот живот и прекинување на насилната релација, нивно подобро функционирањето во заедница, првенствено на семеен и родителски план. Кај децата кои биле индиректни или директни жртви се работи на ослободување од негативните доживувања и воспоставување соодветен емотивна реакција со родителот, дружење со врсниците и училишните обврски. Кај сторителите на семејно насилство, се постигнува превенција на семејното насилство, усвојување на нови обрасци на справување со луѓината и конструктивно решавање на конфликтни ситуации.

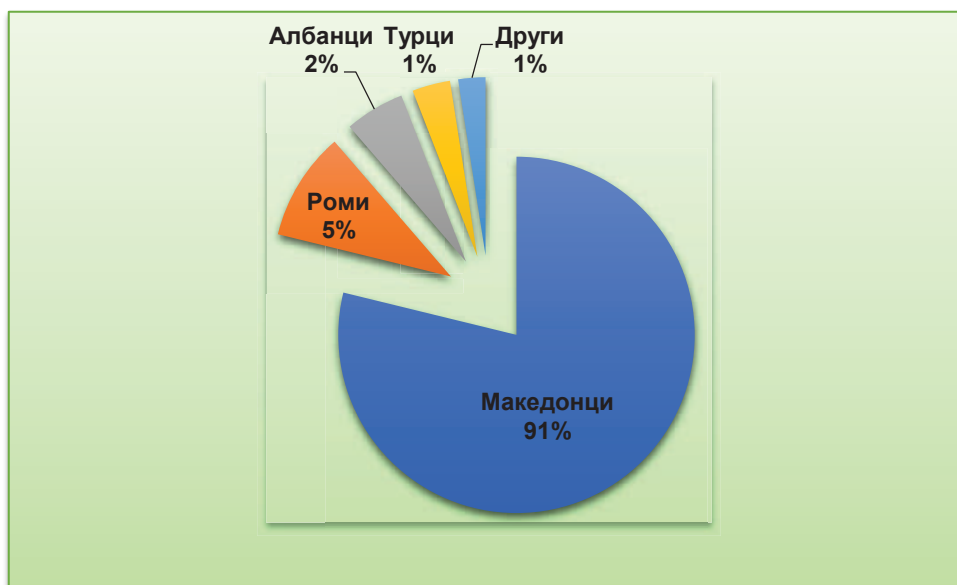
¹²¹ <https://www.pravdiko.mk/wp-content/uploads/2019/12/Semejno-nasilstvo-i-negovite-vidovi.pdf>

3. УСЛУГИТЕ НА ПРВИОТ СЕМЕЕН ЦЕНТАР НА ГРАД СКОПЈЕ

3.1 Општи податоци за корисниците

Услугите на Првиот семеен центар на Град Скопје, во периодот од 01 Јануари до 31 Декември 2018 година, беа понудени на вкупно 272 корисници, од кои 111 се лица од машки пол и 161 се лица од женски пол.

Во овој период Центарот работеше со 106 се жртви на семејно насилство, вкупно 41 се сторители на семејно насилство, 79 се малолетни деца кои живеат во семејство со семејно насилство и останатите 46 се други членови на семејство кои учествуваат во советувањето.

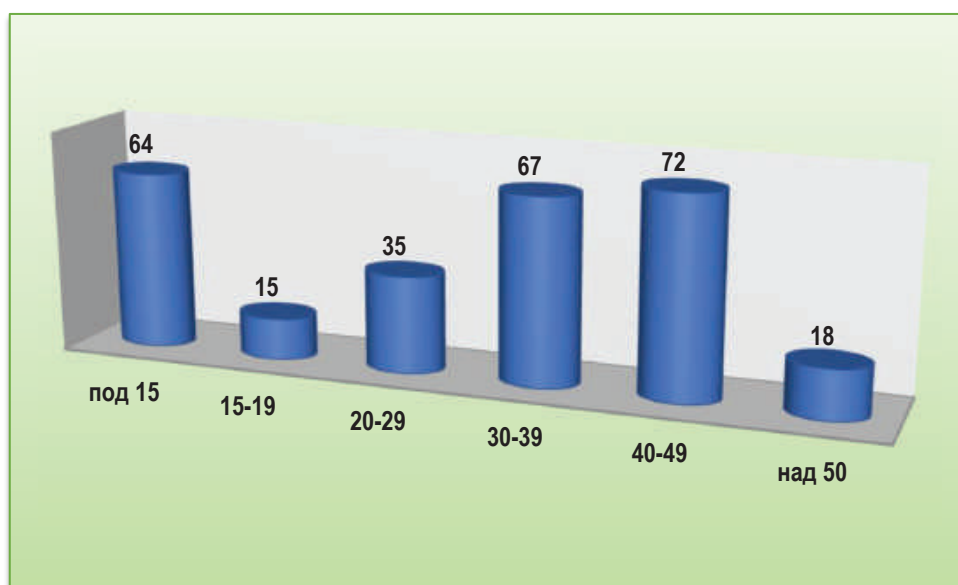
Графикон број 1: Етничка припадност на корисниците

Најголемиот процент 91% од корисниците кои добиле услуга во центарот, во периодот од јануари 2018 година до декември во 2018 година, се Македонци, потоа околу 5 % од корисници се Роми, околу 2 % се Албанци, и по 1 % се Турци и други.

Графикон број 2: Работен статус на корисниците

Најголемиот број на корисниците, вкупно 113 или 41 % кои добиле услуга во периодот од јануари до декември 2018 година, се вработени. Околу 31 % од корисниците се ученици/студенти, вкупно 24 % се невработени и само околу 5 % се пензионери.

Графикон број 3: Возрасна структура на корисниците

Околу 51 % од вкупниот процент на корисници кои добиле услуга во периодот јануари 2018 година - декември 2018 година, се на возраст од 30 до 49 години, односно 25 % се на возраст од 30 до 39 години, 26 % се на возраст од 40 до 49 години, додека 24 % од вкупниот број на корисници

се на возраст под 15 години, 13% се на возраст од 20 до 29 години, 6 % се на возраст над 50 години, и најмал процент на корисници 4 % се на возраст од 15 до 19 години.

3.2 Советување и упатување

Во однос на услугите кои Првиот семеен центар на Град Скопје ги обезбедува, за овој период беа спроведени вкупно:

1. Реализирани се вкупно 933 психосоцијални советувања со психотерапевт/ советувач од кои: 358 советувања на жртви на семејно насилство, 214 советувања на сторители на семејно насилство, 181 советувања на малолетни деца и 180 советувања на други членови на семејството.
2. Остварени се вкупно 420 советувања со социјален работник од кои: 190 интервјуа за проценка, 5 информации за добивање документи за остварување на социјални права, 31 информирање и придружување на корисниците во соодветна институција за остварување на одредени права, 110 препраќање до институција/НВО/друг сервис на ХЕРА и 84 советување за реинтеграција во социјалната средина.
3. Од сите 272 корисници, 60 корисници самостојно побарале помош и/или психосоцијално советување, 60 корисници се упатени од други НВО, 115 корисници се упатени од Меѓуопштинскиот центар за социјална работа на град Скопје, вкупно 33 корисници се упатени од Меѓуопштински центар за социјална работа и 4 од здравствена установа.¹²²

Обезбедени услуги						
Психотерапевт/ советувач	Советувања на жртви на семејно насилство	Советувања на сторители на семејно насилство	Советувања на малолетни деца	Советувања на други членови на семејството		Вкупно
	358	214	181	180		933
Социјален работник	Интервјуа за проценка	Информации за добивање документи за остварување на социјално право	Информирање и придружување во соодветна институција за остварување на одредено право	Препраќање до институција/ НВО/друг сервис на ХЕРА	Советување за реинтеграција во социјална средина	
	190	5	31	110	84	420

Табела број 1: Услуги обезбедени од Првиот семеен центар на Град Скопје

¹²² Извештај за период Јануари-Декември 2018 година, Прв семеен центар на Град Скопје.

3.3 Студија на случај

М.Л е на возраст од 14 години, ученичка е во деветто одделение, има постар брат на возраст од 25 години, а нејзините родители ја прекинале брачната заедница пред околу една година. Таа заедно со нејзините родители, се упатени на советување во Прв семеен центар од страна на Центарот за социјална работа.

М.Л била сведок на чести насилни ситуации, нејзиниот татко психички и физички ја малтретирал нејзината мајка. Таа постојано била под силен стрес, започнала да се затвара во себе и да избегнува контакти со други лица се до степен на појава на депресија што кулминира со обид за самоубиство во текот на сепарацијата на родителите. Во почетоките на поддршката фокусот беше ставен на нормализирање на искуството, намалување на вознемиреноста и планирање на безбедна средина, а сега на развој на самодовербата, елиминирање на самообвинувањето, како и на позитивни модели на улоги и развивање на социјални вештини.

Со мајката се работеше во насока на надминување на доживеаната траума и бројните последици од долгогодишното насилство, како и на позитивни родителски стратегии.

Со таткото се работеше паралелно на прифаќање на одговорноста за насилството и надминување на ваквиот начин на однесување и на родителските вештини.

ЗАКЛУЧОК

Денес сè погласно се зборува за проблемот на семејното насилство во нашето општество, кој е длабоко вкоренет и актуелен, со што изискува сериозен пристап во однос на неговото третирање од страна на државата.

Семејното насилство е застапено во различни облици: физичко, психичко, економско и сексуално насилство. Како жртви најчесто се јавуваат жените и децата, но како жртви се јавуваат и возрасните лица и мажите.

Најголем број од случаите на семејното насилство не се пријавуваат поради стигматизацијата од пошироката средина. Се претпоставува дека реалната состојба е многу полоша од она што го покажуваат актуелните статистики показатели за семејното насилство.

Мажите најчесто се јавуваат како сторители на семејно насилство. Причините за појавата на семејното насилство се различни, но постоењето на вкоренетите традиционални и структурални односи на нееднаквост помеѓу мажот и жената во семејството, нерамномерната поделба на улогите и дистрибуцијата на моќта на одлучување во рамките во семејството, се најчесто причина повеќето мажи да се чувствуваат надмоќни во однос на жените. Последиците од семејното насилство се огромни за жртвите на семејно насилство, но истите се рефлектираат негативно и на економскиот и социјалниот развој на државата. Затоа нашата држава превзема низа мерки и активности за: превенирање, спречување и заштита на семејно насилство на национално и локално ниво.

Со пуларизацијата на системот на социјалната заштита, освен државата, во делот на семејно насилство активно се вклучува и граѓанскиот сектор во делот на обезбедување на услуги на жртвите на семејно насилство. Здруженијата на граѓани имаат развиено низа проекти, и програми за превенција, спречување и заштита од семејно насилство. Тие се активни и во делот на лобирањето и унапредувањето на правата на жртвите на семејно насилство.

Здружението на граѓани „ХЕРА“- Асоцијација за здравствена едукација и истражување, од Скопје, го формираа Првиот семеен центар на Град Скопје, кое е првото специјализирано советувашиште во земјава за жртви/преживевани и сторители на родово засновано и семејно насилство, вклучително и за малолетни деца и за други членови кои се директно или индиректно засегнати од насилството.

Преку него се обезбедуваат психо-социјална поддршка, советување и правна поддршка на семејствата во кои постојат конфликтни релации или родово засновано и семејно насилство. Покрај индивидуално, групно и семејно советување со психотерапевти, Центарот нуди и советување за остварување на социјални права, упатување и придружба на корисниците до соодветни институции и организации и обезбедување на правна помош.

Во наредниот период, во согласност со постоечката национална и меѓународна правна рамка за семејно насилство, потребно е да се зајакне меѓусекторската соработка помеѓу: Центрите за социјална работа, здравствените установи, Министерството за внатрешни работи, Министерството за правда и здруженијата на граѓани која треба да биде насочена кон овозможување на брз и ефикасен третман на жртвите на семејно насилство и на сторителите на семејно насилство.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Ajdukovic, M. (2000). Određenje i oblici nasilja u obitelji. U M. Ajduković, i G. Pavleković (Ur.), *Nasilje nad ženom u obitelji*, Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.
- Арнаудовски, Јб, (2007) „Криминологија“, 2 Август С Штип, Скопје.
- Ajduković, M., Mamula, M., Pečnik, N., Tolle, N. (2000). *Nasilje u parterkim odnosima*. U M
- Calvete, E. i Orue, I. (2013). Cognitive Mechanisms of the Transmission of Violence: Exploring Gender Differences among Adolescents Exposed to Family Violence. *Journal of Family Violence*, 28(1).
- Cavanaugh, E.C., Martins, S.S., Petras, H., i Campbel, J.C. (2013). Mental Disorders Associated With Subpopulations of Women Affected by Violence and Abuse. *Journal of Traumatic Stress*, 26.
- Дукас, Д., Коцева, А., Качанска, Б., (2010). “Семејно насилство-Брошура”, Свети Николе, стр. 6.
- Закон за семејство (Службен весник на Република Македонија бр.153/2014).
- Закон за социјална заштита (Службен весник на Република Северна Македонија бр.104/2019).
- Закон за превенција, спречување и заштита од семејно насилство (Службен весник на Република Македонија бр.138/2014).
- Извештај од мониторинг на спроведување на законот за превенција, спречување и заштита од семејно насилство, Скопје, 2016 година.
- Национална стратегија (2020-2025) и Акциски план (2020-2022) за превенција и заштита на децата од насилство, Влада на Република Северна Македонија
- Стратегија за родова еднаквост, 2013-2020, Влада на Република Македонија.
- Цветковиќ И., (2019). Истражување на опсегот на родово базирано насилство врз жени и девојки на јавниот простор во општина Тетово, Коалиција Сексуални и здравствени права на маргинализирани заедници.

First Family Center Services of the City of Skopje regarding the victims and perpetrators of domestic violence

Makedonka Radulovic, PhD¹²³

Associate Professor, University SS. Cyril and Methodius, Skopje, Faculty of Philosophy, Institute of Family Studies

Vladimir Ilievski, PhD¹²⁴

Associate Professor, University SS. Cyril and Methodius, Skopje, Faculty of Philosophy, Institute of Social Work and Social Policy

Irena Avirovic Bundalevska, PhD¹²⁵

Associate Professor, University SS. Cyril and Methodius, Skopje, Faculty of Philosophy, Institute of Family Studies

Abstract: Domestic violence is a very serious and complex problem which every country faces, including the Republic of North Macedonia. The complexity of this problem results in enormous consequences for individuals, families, and the general development of societies. The most common causes of domestic violence can be identified in: lack of material resources of the family, unemployment, presence of addictive alcoholism, drugs and other psychotropic substances, gambling, infidelity, and in some situations the poor mental state of family members, etc.

Domestic violence most often occurs within the family community, whether it is a marital or extramarital union, between marital and extramarital partners, children, the elderly in the family, or between family relationships resulting from damaged family relationships, resulting in one of the most widespread forms of violence. In order to prevent and fight domestic violence in North Macedonia, in the past years the country is undertaking specific multilevel activities at national and local level. The main activities are aimed at preventing violence, protecting victims from domestic violence and implementing adequate national and international legal framework.

This paper will analyze the current state of domestic violence in the Republic of North Macedonia and the categories of domestic violence. Special attention will be given to the services provided by the First Family Center of the City of Skopje, which is the only specialized counseling center for victims of domestic violence, perpetrators of domestic violence, minors living in families with domestic violence which are direct or indirect victims of violence, as well as other family members who assist in the counseling process. Finally, the paper will also present a case study in order to show the activities, services and results achieved in the area of professional work with victim of domestic violence.

Keywords: domestic violence, First Family Center, victims of domestic violence, perpetrators of domestic violence.

¹²³ e-mail: radulovic@fzf.ukim.edu.mk

¹²⁴ e-mail: vilievski@fzf.ukim.edu.mk

¹²⁵ e-mail: avirovic@fzf.ukim.edu.mk

УЛОГА ПОРОДИЧНОГ ЗАКОНОДАВСТВА У ЗАШТИТИ ПОРОДИЦЕ

*Предраг ЈАНКОВИЋ¹²⁶, магистар међународних односа
МХ Електропривреда Републике Српске ЗП Електротрајина а.д. Бања Лука*

Сажетак: *Породица је основна ћелија друштва, која омогућава нормалну цивилизацијску репродукцију становништва, одгајање и формирање чланова друштва од њиховог рођења. Она као таква мора бити заштићена од стране државе, која то спроводи путем породичног законодавства. Породица је комплексна заједница, веома значајна за друштвену заједницу, у којој се испреплићу многи односи, од самог заснивања породице, тј. заснивања брака односно ванбрачне заједнице, односа између брачних односно ванбрачних другова, односа између родитеља и деце, па до односа чланова породице са неким институцијама у одређеним случајевима. Породично законодавство ствара правни оквир за функционисање тих односа, чиме доприноси да се они што боље одвијају. Поред регулисања породичних односа процедуралне природе, држава одређеним законима пружа заштиту деце и заштиту од насиља у породици, намећући тиме оквире понашања чланова породице у циљу њеног нормалног функционисања, тј. санкционишући понашања и поступке који би могли нарушити сврху породице и довести до нежељених и штетних појава. Циљ овог рада је да у теоријском оквиру расветли у којој мери породично законодавство може да одговори на изазове савремене породице и утиче на њену заштиту.*

Кључне речи: *Породично законодавство, породични односи, заштита породице.*

Увод

Најважније функције породице, како за појединца тако и за друштво су: брачна, репродуктивна, економска, васпитно-образовна, заштитна и психолошко-емотивна (Цвејић-Јанчић, 1995). Путем породице одвија се репродукција становништва, у породици се рађају деца, одрастају у њој, формирају се за самосталан живот. Несумњиво, породица представља основну ћелију друштва, и држава треба да јој посвети највећу могућу пажњу ради свог опстанка, поготово што је у многим државама присутан тренд смањења наталитета, повећања броја развода и одлив становништва, а то је поготово приметно у Републици Српској (Влада Републике Српске, 2008), а и у целој БиХ. Одређење породице као темељне друштвене групе и основне ћелије друштва, која има право на заштиту државе и друштва, дато је и у међународним актима о људским правима¹²⁷.

Током двадесетог века евидентна је разградња породица са великим бројем чланова да би данас доминирала концепција нуклеарне породице са малим бројем чланова (Милић, 2001). Са структуралним долазе и друштвене промене које су донеле промене неких аспеката породичног живота услед чега је дошло до јачања субјективних права (Крешић и Софтић, 2016). Доношењем

¹²⁶ Предраг Јанковић, pezo.jankovic@yahoo.com

¹²⁷ Универзална декларација о правима човека, члан 16. став 3.; Међународни пакт о грађанским и политичким правима, члан 23. став 1.

Европске конвенције за заштиту људских права и слобода тежиште правне заштите пребачено је са породице на индивидуу тј. појединца у породици, услед чега долази до демократизације правног регулисања породичних односа, тј. до индивидуализације чланова породице кроз успостављање равноправности мужа и жене односно оца и мајке и равноправности брачне и ванбрачне деце (Поњевић, 2013).

Савремена породица се дефинише као животна заједница родитеља са децом коју издржавају, а заснива се на равноправном односу чланова породице, као и на узајамним правима и дужностима родитеља и деце, где су истакнута индивидуална права чланова породице (Голубовић, 2016). У модерном свету, поред брачних заједница, све је више ванбрачних заједница, непотпуних породица или истополних веза, што све представља изазов за друштво у контексту функционисања породичних односа и односа чланова таквих заједница са друштвеном заједницом (Влада Републике Српске, Министарство за породицу, омладину и спорт, 2008). То захтева одговарајућу правну регулативу која ће ефикасно одговорити на друштвене околности. У савременој породици као комплексној заједници испреплићу се многи односи, почев од заснивања породице склапањем брака или заснивањем ванбрачне заједнице, преко односа брачних односно ванбрачних другова, односа родитеља и деце, па до односа чланова породице са неким институцијама у одређеним случајевима. У функционисању породице могу настати разни проблеми који излазе из оквира слободног поступања чланова породице и који могу угрозити породицу као заједницу а исто тако и чланове породице као јединке, што би било штетно и за друштвену заједницу. Велики проблем у функционисању породице често представља насиље у породици и повреда права осталих чланова породице, поготово деце (Влада Републике Српске, 2008). Понашања и поступци који представљају насиље у породици могу не само нараушити функционисање породице него и узроковати њен распад, а исто тако штетно утицати на одгој и одрастање деце и формирање њихове личности. Породица треба да буде основа у развоју детета и његове личности (Влада Републике Српске, Министарство за породицу, омладину и спорт, 2008). Улога законодавства у решавању ових ситуација и њиховој превенцији је врло значајна. Одговарајући на захтеве друштвене стварности и савремене науке, породично законодавство треба створити правни оквир за што боље функционисање породице, поготово кроз заштиту од насиља у породици и заштиту права детета и његовог интегритета, а исто тако и за повећање наталитета пружањем социјалне, дечије и здравствене заштите.

Општи осврт на породично законодавство

Породично законодавство се може одредити као скуп правних норми које регулишу породичне односе и статус породице и чланова породице, њихова права и обавезе. Породица као целина нема правни субјективитет него су субјекти права само њени чланови, међутим у оквиру породичног права постоје норме које се односе и на породицу као целину. Важно је напоменути да су одређени породични односи заштићени и у оквиру норми кривичног, радног и социјалног права. Функција породичног законодавства не исцрпљује се само у заштити породице већ је њен задатак и да створи претпоставке за остваривање основних друштвених вредности као што су одгој деце, одговорност за преузете породичноправне обавезе, солидарност између чланова породице, равноправност жене и мушкарца, заштита појединаца неспособних за самосталан живот. Породично законодавство настоји утицати на квалитет породичних односа, а не само на њихово правно регулисање (Влада Републике Српске, 2008). У том циљу се у постојеће методе уређења породице уводи и цео низ ванправних метода као што су препоруке, моралне норме и социјални рад. Заштита породице путем законодавства манифестује се с једне стране прописима који уређују односе у породици, заштиту од насиља у породици и заштиту права детета, а с друге стране законским прописима и одлукама надлежних органа кроз обезбеђење социјално-економске, здравствене, дечије, кривично-правне и друге потребне заштите којима се ствара основа за правилно функционисање породице и подстиче рађање деце давањем разних бенефиција и субвенција а ради повећања наталитета (Влада

Републике Српске, 2008). Да би могла доносити ефикасне законе држава мора пратити стање у друштву, проводити истраживања, правити анализе и доносити стратегије за будући период. Принцип приоритетне заштите породице произилази из суштинског значаја породице за развој личности детета и права на породични интегритет, што захтева социјалну подршку породици и јачање њених функција (Жегарац и сарадници, 2001).

Формални извори породичног права су устав, међународни уговори, закони и подзаконски акти. Извори породичног права у Републици Српској су Породични закон Републике Српске (у даљем тексту: ПЗ РС), Закон о заштити од насиља у породици Републике Српске, Закон о дејој заштити РС, Закон о социјалној заштити РС, Закон о здравственој заштити РС, Кривични законик РС (у даљем тексту: КЗ РС), Закон о раду РС, Закон о основном образовању и васпитању РС, Закон о предшколском образовању и васпитању, и порески закони (Влада Републике Српске, 2008). Ово представља унутрашњоправни оквир породичне регулативе, поред којег постоји и обиман међународноправни оквир кога чине бројни међународни правни акти на чију примену је обавезана БиХ (Влада Републике Српске, Центар за једнакост и равноправност полова). Претежни део норми породичног права је императивног карактера а мањи број њих има само карактер препоруке. За регулисање и заштиту породице веома је важан био и акт Владе Републике Српске (у даљем тексту: Влада РС) из 2008. године – Стратегија за развој породице у Републици Српској за период од 2009. до 2014. године. Овим актом Владе као један од стратешких циљева постављено је побољшање законског положаја породици кроз измене и допуне закона који регулишу статус породице и породичне односе.

Породица у систему породичног законодавства

Устав Босне и Херцеговине не садржи посебне одредбе о браку и породици, већ права која се односе на породицу третира у оквиру укупних људских права и слобода, и у њему је прописано да сва лица на територији БиХ уживају право на приватност и породични живот и право на брак и заснивање породице (чл. 3.). Устав Републике Српске (у даљем тексту: Устав РС) уз ово предвиђа и забрану сваке дискриминације засноване између осталог и на spolu (чл. 10.), неповредивост личног и заједничког живота (чл. 13.), те посебну заштиту породице, мајке и детета (чл. 36. став 1.), уређеност законом брака и односа у браку (чл. 36. став 2.), право слободног одлучивања о рађању деце (чл. 36. став 3.), право и дужност родитеља да се старају о подизању и васпитању своје деце (чл. 36. став 4.), дужност деце да се старају о својим родитељима којима је потребна помоћ (чл. 36. став 5.), као и изједначавање у правима брачне и ванбрачне деце (чл. 36. став 6.)

Породично законодавство најисцрпније регулише односе у породици. Задатак породичног права је да штити породицу и да обезбеди правилно развијање односа међу њеним члановима. Здрава и усклађена породица омогућава несметан развој појединца и представља чврсту основу за правилан развој друштва. ПЗ РС дефинише породицу као животну заједницу родитеља и деце и других сродника (чл. 2), док Породични закон Федерације Босне и Херцеговине (у даљем тексту: ПЗ ФБиХ) у члану 2. наводи да породицу поред родитеља и деце могу чинити крвни сродници, сродници по тазбини, усвојоци и усвојеници, лица из ванбрачне заједнице ако живе у заједничком домаћинству. Породичноправни односи које уређује ПЗ РС су: закључење брака, лична права и дужности брачних супружника, престанак брака, односи родитеља и деце и других сродника, усвојење, старатељство, издржавање, имовински односи између брачних, ванбрачних супружника, и других сродника и одређени облици правне заштите породице (чл. 1). Уочљиво је да су овим законом исцрпно регулисани породични односи, а на основу неких важних одредби може се створити слика колика је његова улога у заштити породице. Република Српска обезбјеђује посебну заштиту породици, мајци и детету у складу са међународно признатим људским правима и основним слободама (ПЗ РС, чл. 3). Закон прописује да заштиту и правну помоћ породици и њеним члановима пружа орган старатељства у складу са законом, а да породица и њени чланови уживају

судску заштиту (ПЗ РС, чл. 13). Законом је такође утврђено да између родитеља и деце постоји обавеза међусобног старања и издржавања (ПЗ РС, чл. 6., чл. 7. и чл. 231). Ове одредбе несумњиво представљају један чврст темељ заштите породице.

Брак и ванбрачна заједница

Већина породица се темељи на заснивању брачне заједнице а мањи део на ванбрачној заједници тј. заједничком животу без заснивања брака. Право и слобода склапања брака гарантује се у Европској конвенцији о заштити људских права и темељних слобода¹²⁸, као и у Универзалној декларацији о правима човека. Ово право укључује и право на равноправан положај будућих брачних другова. Отклањање дискриминације у свим питањима која се односе на брак и породичне односе најшире је формуисано у члану 16. Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена која је инкорпорисана у Устав БиХ (Агенција за равноправност полова БиХ, 2006). Устав РС у члану 10. између осталог прописује равноправност полова, а ПЗ РС у члану 39. да су брачни супружници равноправни у браку. Међународном пакт о грађанским и политичким правима обавезује државе странке овога Пакта да усвоје потребне мере како би осигурале једнакост брачних другова у правима и дужностима, приликом склапања брака, у браку и током развода, а у случају развода, мора се осигурати заштита деце.

У Републици Српској брак могу закључити само два лица различитог пола, значи нису дозвољени истополни бракови (ПЗ РС, чл. 4. и чл. 14). Треба нагласити да оваквим решењем законодавац није поступио противно ниједном обавезујућем међународном акту. Исто је и у ФБиХ. По свему судећи, ово решење још увек одговара постојећим друштвеним условима, омогућавајући остварење функција породице, у првом реду прокреације¹²⁹. Породични закон Републике Српске прописује процедуру за закључење брака, као и брачне сметње и брачне забране, што представља претпоставку за формирање здраве и функционалне породице. Исто тако значајно је да закон предвиђа и обавезан поступак мирења брачних супружника у случају да имају заједничку малолетну децу (ПЗ РС, чл. 57.-64.), што може исходovati опстанак породице уместо развода. У случају брачног спора суд је у току целог поступка дужан да настоји да дође до измирења брачних супружника (ПЗ РС, чл. 69.). Такође је и у ФБиХ прописан овај поступак под називом посредовање (ПЗ ФБиХ, чл. 45.-52.). Упоредо са развојем породице и друштва мења се и прилагођава и садржај породичног права. ПЗ РС није дао дефиницију ванбрачне заједнице, него је навео да она није правно регулисана овим законом али да је изједначена са брачном заједницом само у погледу права на међусобно издржавање и других имовинско-правних односа под условима и на начин прописан овим законом (ПЗ РС, чл. 12.). Кад се ради о праву на издржавање ванбрачног друга прописано је да је неопходно да је ванбрачна заједница трајала три године и дуже (ПЗ РС, чл. 248.). Када се ради о другим имовинско-правним односима закон поставља захтев трајање ванбрачне заједнице у виду правног стандарда *дуже времена* (ПЗ РС, чл. 284). На основу овог посредно се могу извести конститутивни елементи ванбрачне заједнице а то су да постоји заједница живота и услов да је она трајала одређени временски период. Важна промена која се десила у породичном законодавству ФБиХ јесте да је ванбрачна заједница изједначена с брачном заједницом (Шадић, Ждраловић,

¹²⁸ Ова конвенција има директну примену у БиХ што прописује чл. 2. Устава БиХ.

¹²⁹ Влада Републике Српске је 2009. године истакла визију породице у Републици Српској за наредни период: „Развој и очување породице која ће представљати подстицајни амбијент за правилан психо-физички развој деце, афирмацију родитељства и међугенерациске солидарности а истовремено бити важан елемент социо-демографског развоја Републике Српске“. СТРАТЕГИЈА ЗА РАЗВОЈ ПОРОДИЦЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ ЗА ПЕРИОД ОД 2009. ДО 2014. ГОДИНЕ, 2008, стр.8).

Емирхафизовић, 2020). ПЗ ФБиХ дефинише ванбрачну заједницу као заједницу живота жене и мушкарца који нису у браку или ванбрачној заједници са другом особом, која траје најмање три године или краће ако је у њој рођено заједничко дете (чл. 3.).

Заштита од насиља у породици

Насиље у породици представља озбиљан друштвени проблем и фактор који може узроковати распад породице у којој се јави (Хрнчић и Бећировић, 2018). Постоје тврдње да је насиље у породици је научено понашање које се може и преносити са једне генерације на другу, и да родна неравноправност између мушкараца и жена, било на нивоу породице било на нивоу друштвене заједнице представља главни узрок насиља у породици (Атлантска иницијатива, DCAF, 2016). Ова непожељна појава веома је заступљена и у Републици Српској (Влада РС, 2014).

Најважнији, и први, међународни правно обавезујући документ у којем су обједињени стандарди у овој области је Конвенција о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици, позната и под називом Истанбулска конвенција, која је усвојена у Савету Европе 2011. године. Анализирајући садржај ове конвенције долази се до закључка да она има истакнуте јасне циљеве, начела на којима почива и обавезе за државе потписнице. Сврха ове конвенције је, између осталог, заштита жена од свих облика насиља и превенција, кажњавање и елиминација насиља над женама и насиља у породици што прописује члан 1. ове конвенције.

Заштита брака и породице у ситуацији поремећених породичних односа се примарно остварује породичним правом, и у том контексту најважнија је заштита од насиља у породици (Vlada RS, 2017). Одређене одредбе Породичног закона РС су итекако значајне у контексту грађанско-правног регулисања насиља у породици, као нпр. чл. 4. којим је прописано да се брак заснива на слободној одлуци мушкарца и жене да закључе брак, на равноправности брачних супружника, међусобном поштовању и узајамном помагању. Међутим, најзначајнији закон који регулише овај друштвени проблем је Закон о заштити од насиља у породици, који је донет да би се пружила ефикаснија, бржа и потпунија заштита жртава насиља у породици. Управо је 1. маја 2020. године ступио на снагу Закон о изменама и допунама Закона о заштити од насиља у породици РС, а најзначајнија измена је да су уместо санкција прописане заштитне мере и укинута су новчана казна и условна осуда као прекршајне санкције. Закон о заштити од насиља у породици у члану 6. дефинише да насиље у породици постоји уколико постоји основ сумње да је члан породице или породичне заједнице извршио радње физичког, сексуалног, психичког и/или економског насиља, као и пријетње које изазивају страх од физичке, сексуалне, психичке и/или економске штете код другог члана породице или породичне заједнице. Забрањен је било који облик насиља у породици. Закон опсежно прописује које су радње насиља у породици, додајући да је то и свака друга радња која представља насиље у породици или породичној заједници, чиме се избегава могућност да се изостави санкционисање неког поступка који би могао представљати насиље у породици. И претње овим радњама сматрају се радњом насиља у породици.

Субјекти заштите који су дужни пружити заштиту од насилничког понашања су: полиција, тужилаштва, центри за социјални рад односно службе социјалне заштите, здравствене и образовне установе и надлежни суд (Закон о заштити од насиља у породици чл. 9.). Процедура њиховог рада је законом изричито одређена. У члану 12. овог закона прописано је да су чланови породице, субјекти заштите, запослени у образовним и социјалним установама, као и грађани дужни да одмах након сазнања да је почињено насиље у породици или да постоје основи сумње да је почињено насиље то одмах пријаве полицији. Ради отклањања непосредне опасности по физички и психички интегритет, ради спречавања понављања насиља и гарантовања безбедности жртве, учиниоцу насиља у породици могу се изрећи хитне мере заштите пре покретања поступка или у току поступка. Хитне мере заштите изриче надлежни суд у прекршајном поступку (исто, чл. 13). У

члану 15. регулисано је и збрињавање жртве у сигурну кућу ради обезбјеђења физичке заштите и остваривања права и интереса жртве насиља у породици. Збрињавање врше полиција и центар за социјални рад, односно установа социјалне заштите. За заштиту жртве од насиља у породици овај закон у члану 23. предвиђа заштитне мере, а њихова сврха је да се осигура нужна заштита здравља и безбедности жртве насиља, те отклоне стања или услови који могу бити од утицаја или могу погодovati или подстицајно деловати да учинилац убудуће врши радње насиља у породици. Закон предвиђа и новчано кажњавање за службено лице и лице запослено у образовној, социјалној и здравственој установи које не пријави насиље у породици, за грађанина који не пријави насиље, за члана породице који не пријави насиље у породици када је жртва насиља малолетно дете, а такође и за субјекте заштите и друга тела овлашћена за поступање ако не поступе по овом закону (чл. 42). Влада РС донела је 2007. године Акциони план за борбу против насиља у породици за 2007 – 2008. годину у Републици Српској, који је био први документ овакве врсте у Босни и Херцеговини, чиме се показало да је овај проблем препознат у Републици Српској и да захтева ефикасно и системско решавање, и тај план је предвиђао дугорочне и оперативне циљеве, као и носиоце активности на остварењу тих циљева (Влада РС, Центар за једнакост и равноправност полова). Закон о заштити од насиља у породици чланом 4. предвиђа да Народна скупштина РС, на предлог Владе РС, доноси Стратегију за сузбијање насиља у породици, за период од најмање пет година. Према Информацији Владе РС из 2017. године, Стратегија за сузбијање насиља у породици Републике Српске за период од 2014. до 2019. године усклађена је са стандардима и обавезама садржаним у Истанбулској конвенцији, а годишњи акциони планови, као и стратешки правци, прате области које су овом конвенцијом издвојене као приоритетне. Стратегију чине четири стратешка правца: превенција насиља у породици, подршка и помоћ жртвама насиља у породици, заштита жртава од насиља у породици и праћење спровођења закона, политика и мјера против насиља у породици (Влада РС, 2017).

Инкриминисаност насиља у породици у правном систему Републике Српске присутна је у КЗ РС који чланом 190. прописује кривично дело „насиље у породици или породичној заједници“. те се кроз прописивање његових обележја као и кривичних санкција остварује превентивна и репресивна функцију кривичног законодавства. Може се констатовати да Закон о заштити од насиља у породици и Кривични законик представљају основу правног регулисања проблема породичног насиља, а поред њих правни оквир којим се регулише ова област чине Закон о кривичном поступку РС и Закон о прекршајима РС (Влада РС, 2014). Поред овог, регулатива постоји и на нивоу БиХ, где је 2003. године донесен Закон о равноправности полова у БиХ, као *lex specialis*¹³⁰, који у члану 27. на одређени начин радње које се могу сврстати у насиље у породици третира као кривично дело и прописује казну за његово вршење. Предност породичноправне заштите у односу на кривичноправну је веома брзо изрицање одговарајућих мера у циљу заустављања насиља и заштите жртава породичног насиља.

Заштита права детета

Заштита породице и деце једно је од најважнијих уставних начела у области породичног права. Основна функција породице и јесте подизање деце и брига о њима (Вучковић-Шаховић, 2000). Задатак државе је да створи правне основе за заснивање здраве породице и отклони сметње које представљају препреку остварењу овог циља. Често се у ту сврху ангажују надлежни органи и стручне службе. Утицај државе је ипак ограничен јер она мора поштовати међусобне односе чланова породице. Заштита деце је природно право, али и обавеза родитеља. Држава је овлашћена да интервенише уколико су интереси деце доведени у питање. Право дефинише непожељне и

¹³⁰ Специјални закон: регулише посебну област друштвених односа (у овом случају област равноправности полова) и има проиоритет у примјени над другим законима општег типа.

неприхватљиве поступке и понашања према детету, утврђује нивое друштвене толеранције на различите стандарде одгоја деце и критеријуме за интервенцију државе у овим односима, а исто тако дефинише и начин интервенисања када је то неопходно (Жегарац и сарадници, 2001).

Најважнији акти међународног права о људским правима садрже одредбе о заштити права детета. Тако Универзална декларација о људским правима у члану 25. прописује да мајка и дете имају право на нарочиту бригу и помоћ, а сва деца, било рођена у браку или изван њега, треба да уживају исту социјалну заштиту. Члан 24. Међународног пакта о грађанским и политичким правима каже да свако дете, без разлике у погледу расе, боје коже, пола, језика, вере, националног или социјалног порекла, имовине или рођења, има право на мере заштите од стране своје породице, друштва и државе које одговарају његову малолетном статусу. Конвенцијом о правима детета, у члану 3., утврђен је стандард *најбољи интерес детета*. Треба нагласити да ова конвенција признаје свако дете као носиоца властитих људских права која не произилазе из права родитеља или неког другог одраслог лица односно не зависе од њих (Бенедек и Николова, 2005).

По природи ствари деца зависе од својих родитеља. Родитељи имају дужност и право да штите своју малолетну децу и да се брину о њиховом животу и здрављу (ПЗ РС, чл. 81.). Основна правила у вршењу родитељског права су да га родитељи врше споразумно и равноправно. Равноправност је родитељима загарантована и у члану 5. Протокола бр. 7. Европске конвенције о заштити људских права и основних слобода, па је тако регулисало и законодавство Републике Српске (ПЗ РС, чл. 79.). Уколико се родитељи у вршењу права не могу споразумети, о спорном питању ће одлучити орган старатељства (ПЗ РС, чл. 85. и 86.). У Републици Српској права и дужности родитеља и других сродника према деци, као и права и дужности деце према родитељима и сродницима једнака су, без обзира да ли су деца рођена у браку или ван брака (ПЗ РС, чл. 8).

За заштиту детета у Републици Српској веома значајан орган је Омбудсман за дјецу Републике Српске. Надлежности Омбудсмана за дјецу утврђене су Законом о Омбудсману за дјецу Републике Српске. Према мишљењу овог органа, у заштити деце од насиља у Републици Српској учињени су значајни помаци у законодавству (Омбудсмен за дјецу РС, 2018). На иницијативу Омбудсмана за дјецу Републике Српске законодавац је Законом о изменама и допунама Породичног закона из 2014. године утврдио право дјетета на најбољи интерес (исто, 8). Ове измене и допуне су оличене у додатим члановима ПЗ РС, 81б и 81в. Члан 81б прописује да дете има право на изражавање властитог мишљења у складу са узрастом и зрелашћу, као и да се мишљењу детета мора посветити дужна пажња у свим питањима која га се тичу и у свим поступцима у којима се одлучује о његовим правима, у складу са дететовим годинама и зрелашћу. Чланом 81в одређено је да је Република Српска посредством надлежних органа дужна да предузме све потребне мере за заштиту детета од сваког облика занемаривања, насиља и злостављања и од сваке врсте искориштавања, те да у свим активностима које се тичу детета, најбољи интерес детета мора бити приоритет. Међутим, мишљење Омбудсмана је и да остваривање овог права у пракси најчешће није реализовано због његовог неразумевања те да закон мора додатно појачати одговорност надлежних установа и служби приликом вођења поступака и доношењу одлука у најбољем интересу детета. ((Омбудсмен за дјецу РС, 2018).

Злостављање деце може бити велики проблем у породици, који оставља дуготрајне последице на дете у многим аспектима (Жегарац и сарадници, 2001). Дете може бити жртва насиља у породици директно или индиректно, као објекат или сведок насиља (Закон о заштити од насиља у породици РС, чл. 8). У оба случаја постоје штетне последице у виду не само навикавања на бол и патњу него и на стварању склоности према вршењу насиља (Бошковић, 2010). Једно од основних права детета је право на живот и развој (Конвенција о правима детета, чл. 6). Све врсте злоупотреба, насиља, злостављања или занемаривања деце, којима се угрожава или нарушава физички и лични интегритет детета и омета његов правилан развој, представљају повреду тог основног права.

Заштита тог права остварује се разним мерама за спречавање и елиминацију ових појава, као и организовањем и непосредним спровођењем заштитних интервенција у конкретним случајевима злостављања и занемаривања деце (Жегарац и сарадници, 2001). То се може извршити законским решењима породично-правне заштите. Према члану 106. ПЗ РС родитељу који злоставља дете, злоупотребљава родитељско право, или је напустио дете, занемарио бригу о детету и занемарио своје родитељске дужности, суд ће у ванпарничном поступку одузети родитељско право. Према Закону о заштити од насиља у породици Републике Српске, дете ужива посебну помоћ и заштиту ако је жртва насиља у породици (чл. 8.). Такође постоји и широка кривично-правна заштита од злоупотреба деце. Глава XXV КЗ РС је посвећена кривичним делима сексуалног злостављања и искориштавања детета. Затим у глави о кривичним делима против брака и породице КЗ РС инкриминише ванбрачну заједницу с дететом (чл. 184.), одузимање детета (чл. 185.), промену породичног стања детета (чл. 186.), запустање и злостављање детета (чл. 187.), напуштање детета (чл. 188.) и повреду приватности детета (чл. 189.).

У заштити детета веома је важна судска заштита, а исто тако важну улогу игра и орган старатељства чија овлашћења су опсежно прописана у трећем делу ПЗ РС који регулише односе родитеља и деце. Ако се у брачном спору решава и о заштити, васпитању и издржавању деце, орган старатељства учествује у том поступку ради заштите интереса деце (ПЗ РС, чл. 73.). Суд који решава брачни спор обавестиће орган старатељства о поступку ради заштите, васпитања и издржавања деце и позивати га на сва рочишта, као и достављати му све одлуке донесене у том поступку (ПЗ РС, чл. 73.). У току поступка у брачним споровима суд може по службеној дужности решењем одредити привремене мере у погледу заштите, васпитања и издржавања заједничке малолетне деце, као и за њихов смештај (ПЗ РС, чл. 74.). Дете има право на бесплатну правну помоћ без обзира на социјални статус у свим случајевима у поступцима за остваривање права на издржавање (ПЗ РС, чл. 268а.). У оквиру Владе РС је 2012. године потписан Протокол о поступању у случају насиља, злостављања или занемаривања деце који налаже превенцију насиља, злостављања или занемаривања и поступање у тим случајевима кроз подстицање и обавезивање институција, установа и служби које се брину о деци на стварање сигурног и одговорног окружења у којем се негује сарадња и уважавање и не толерише било који вид насиља.

Социјално законодавство у функцији заштите породице

У заштити породице значајне су и одредбе тзв. социјалног законодавства, које се бави питањима материјалне, здравствене и друге помоћи породици и њеним члановима, посебно мајци и детету. Закон о социјалној заштити РС дефинише социјалну заштиту као делатност од општег интереса, која, између осталог, обухвата и мере и активности за стварање услова за остваривање заштитне функције породице (чл. 2.). Овим законом је омогућена потпуна равноправност свим лицима која испуњавају прописане услове, искључујући сваки облик дискриминације (Закон о социјалној заштити, чл. 3.). Као субјекти заштите могу се појавити како чланови породице тако и породица у целини (исто, чл. 9.). Овим законом предвиђа се пружање помоћи члановима породице и породици као целини у виду новчаних давања, социјалних услуга и других мера (исто, чл. 10.). Од видова помоћи породици предвиђају се: помоћ за школовање деце из социјално угрожених породица, помоћ у васпитању и образовању деце са сметњама у развоју, субвенционисање комуналних трошкова сиромашним породицама, помоћ у стамбеном збрињавању сиромашних породица (исто, чл. 11.). Када се налази у стању социјалне потребе, корисник социјалне заштите може бити дете: без родитељског старања, са сметњама у развоју, чији је развој ометен породичним приликама, жртва насиља, жртва трговине децом, са друштвено неприхватљивим понашањем, изложено социјално ризичним понашањима, коме је због посебних околности потребна социјална заштита (исто, чл. 17. и 18.). У погледу коришћења права које предвиђа, Закон о социјалној заштити изједначава брачну и ванбрачну заједницу (исто, чл. 19.). У поступку у коме се одлучује о правима

детета из овог закона, надлежни орган је дужан да омогући детету да изрази своје мишљење у складу са узрастом и његовим способностима (исто, чл. 66.).

У Републици Српској деčја заштита у смислу Закона о дјечјој заштити је делатност од општег интереса која се одвија кроз организоване активности којима се обезбеђује подршка за рађање деце и усклађивање рада и родитељства, стварање основних услова за уједначавање нивоа задовољавања развојних потреба деце, помоћ породици са децом у остваривању њене репродуктивне, заштитне, васпитне и економске функције, побољшавање материјалног положаја породица са децом, посебна финансијска подршка породици за рођење трећег детета (чл. 2.). Јединица локалне самоуправе која је, поред Републике Српске, носилац деchје заштите, доноси годишњи и средњорочни програм деchје заштите на основу демографске анализе и социјалног стања становништва, доноси одлуку о проширеним правима из области деchје заштите и обезбеђује средства за реализацију проширених права (исто, чл. 5.). Овај закон прописује широк спектар права из деchје заштите: помоћ за опрему новорођенчета, матерински додатак, додатак на децу, рефундација исплаћене накнаде плате за време коришћења породилског одсуства, рефундација исплаћене накнаде плате за време рада са половином пуног радног времена ради појачане неге детета до три године живота, рефундација исплаћене накнаде плате за време рада са половином пуног радног времена ради појачане неге и бриге о детету са сметњама у развоју, задовољавање развојних потреба деце, пронаталитетна накнада за трећорођено и четвворођено дете, накнада родитељу-неговатељу или неговатељу (исто, чл. 10.).

Законом о здравственој заштити Републике Српске (чл. 8.) обезбеђује право на здравствену заштиту између осталих и деци до навршених 15 година живота, школској деци и студентима до краја школовања а најкасније до 26. године живота, као и женама у вези с планирањем породице, у току трудноће, порођаја и материнства до 12 месеци после порођаја. Закон о раду Републике Српске прописује посебну заштиту жене и материнства (чланови 105.-114.) где регулише права жене из рада за време трудноће и после порођаја, а најзначајније је да не може добити отказ уговора о раду због трудноће или породилског одсуства, да има право на породилско одсуство за време којег има право на накнаду плате у целости.

Закључак

Породица је основна ћелија друштва и као таква мора уживати посебну заштиту државе као субјекат од општег друштвеног значаја којем треба кроз правни оквир пружити све могућности за нормално функционисање и правилан развој. Али исто тако породица је и комплексна заједница у којој се одвија мноштво односа између чланова породице као и њихових односа са другим субјектима. У тим односима некада долази до проблема који могу угрозити функционисање породице као заједнице а и чланове породице као јединке, и чак довести до распада породице што штети и самој друштвеној заједници, и у тим случајевима држава треба ефикасно реаговати у смислу заштите породице. Значајни друштвени проблеми везани за породицу су насиље у породици, економски и социјални проблеми, низак наталитет. Улога породичног законодавства у решавању ових ситуација и њиховој превенцији је врло значајна.

Међународни правни акти за заштиту људских права који су правно обавезујући за БиХ промовишу и налажу заштиту људских права, равноправност полова, право на породични живот, заштиту од насиља у породици и заштиту права детета. Анализом важећих законских прописа Републике Српске из области породичног законодавства може се закључити да је Република Српска, која је као део БиХ обавезана поштовати међународне акте, у формалноправном смислу у великој мери имплементирала правне стандарде тих међународних аката. Заштита породице путем законодавства у Републици Српској врши се кроз законске прописе који уређују односе у

породици, заштиту од насиља у породици, заштиту права детета, обезбеђење социјално-економске, здравствене, дечије, кривичне и друге потребне заштите породици и члановима породице. Важно је истаћи да се овим законодавством ствара и основа за правилно функционисање породице и подстиче рађање деце давањем разних бенефиција и субвенција а ради повећања наталитета. На законодавном плану у Републици Српској велика пажња се посвећује заштити од насиља у породици и у том погледу породица и чланови породице уживају грађанскоправну и кривичноправну заштиту која обухвата превенцију и сузбијање насиља у породици и поступање кад се оно деси. Посебна пажња се посвећује детету као субјекту правне заштите, дете ужива посебну заштиту у свим законима породичног законодавства. У Републици Српској су донети и значајни подзаконски акти којима се уређује породично-правна област, а један од њих је Стратегија за развој породице у Републици Српској из 2008. године којом је између осталог предвиђено да се донесу нови закони или изврше измене и допуне закона који регулишу статус породице и породичне односе, у циљу прилагођавања друштвеним околностима и решавања утврђених проблема као што су смањење становништва, низак наталитет, насиље у породици. Након тога донети су нови: Закон о заштити од насиља у породици, Закон о дјечјој заштити, Закон о здравственој заштити, Закон о социјалној заштити, Закон о раду, Кривични законик, и извршене су измене и допуне Породичног закона. Анализа свих ових закона наводи на закључак да Република Српска располаже квалитетним правним оквиром који ствара добру основу за ефикасно и сврсисходно деловање у области породичног законодавства.

Литература

1. Агенција за равноправност полова Босне и Херцеговине (2006). *Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена*. Преузето са:
https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2014/01/CEDAW_za-web.pdf.
2. Атлантска иницијатива, DCAF (2016). *Водич у поступању: Насиље у породици: додатак Приручнику за судска разматрања случајева насиља у породици у Босни и Херцеговини*, уредник Ненад Галић. Преузето са:
http://atlantskainicijativa.org/wp-content/uploads/Vodic_u_postupanju-nasilje_u_porodici.pdf.
3. Benedek, W., i Nikolova, M. (2005). *Razumevanje ljudskih prava: priručnik o obrazovanju za ljudska prava*. Beograd: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, Beogradski centar za ljudska prava.
4. Бошковић, М. (2010). Породични фактори криминалитета и породично насиље. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 3/2010, 117-140.
5. Голубовић, С. (2016). *Полицијска реакција на кривична дела против брака и породице*. Докторска дисертација. Правни факултет Универзитета УНИОН у Београду.
6. Влада Републике Српске, Центар за једнакост и равноправност полова. *Спречавање и сузбијање насиља у породици у Републици Српској: Приручник за поступање субјеката заштите*, 1. издање. Преузето са:
<http://www.mentalnozdravlje.ba/uimages/prirucnik/prirucnik%20za%20subjekte%20zastite.pdf>.
7. Влада Републике Српске, Министарство за породицу, омладину и спорт (2008). *Пројекат: Провођење истраживања и израда стратегије за развој породице у Републици Српској*. Преузето са :
<https://vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpos/DJEL/Documents/Projekat%20-%20Analiza%20stanja%20i%20polozaja%20porodice%20u%20Republici%20Srpskoj.pdf>.
8. Влада Републике Српске (2008). *Стратегија за развој породице у Републици Српској за период од 2009. до 2014. године*. Преузето са:
<http://vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpos/oPorodica/Documents/Strategija%20za%20razvoj%20porodice%20u%20Republiki%20Srpskoj%202009-2014.pdf>.

9. Влада Републике Српске (2014). *Стратегија за сузбијање насиља у породици Републике Српске (2014-2019)*. Преузето са:
<http://www.djeca.rs.ba/uploaded/Strategija%20za%20suzbijanje%20nasilja%20u%20porodici%202014-2019.pdf>.
10. Влада Републике Српске (2017). *Информација о имплементацији стратегије за сузбијање насиља у породици Републике Српске (2014-2019) за 2015. и 2016. годину*. Преузето са:
<https://e-vijecenarodars.net/wp-content/uploads/2017/05/Informacija-o-implementaciji-Strategije-za-suzbijanje-nasilja-u-porodici.pdf>.
11. Вучковић-Шаховић, Н. (2000). *Права детета и међународно право*. Београд: Југословенски центар за права детета.
12. Жегарац, Н. и сарадници (2001). *Заштита детета од злостављања: Приручник за центре за социјални рад и друге службе у локалној самоуправи*. Београд, Југословенски центар за права детета.
13. Закон о дјечјој заштити Републике Српске. *Службени гласник РС, број 114/17, 122/18, 107/19*.
14. Закон о измјенама и допунама Породичног закона Републике Српске. *Службени гласник РС бр.: 63/14*.
15. Закон о измјенама и допунама Закона о заштити од насиља у породици Републике Српске. *Службени гласник РС, број: 84/2019*.
16. Закон о Омбудсману за дјецу Републике Српске. *Службени гласник РС број 103/08*.
17. Закон о равноправности полова БиХ. *Службени гласник БиХ, број 16/03*.
18. Закон о раду Републике Српске. *Службени гласник РС, број 1/16 и 66/18*.
19. Закон о социјалној заштити Републике Српске. *Службени гласник РС, број 37/12, 90/16, 94/19 и 42/20 - др. уредба*.
20. Закон о заштити од насиља у породици Републике Српске. *Службени гласник РС, број 102/12, 108/13, 82/15 и 84/19*.
21. Закон о здравственој заштити Републике Српске. *Службени гласник РС, број 106/09 и 44/15*.
22. ОУН (1989). *Конвенција о правима детета*. Преузето са:
http://www.djeca.rs.ba/uploaded/Konvencija_o_pravima_deteta.pdf.
23. Конвенција о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици. *Службени гласник БиХ – Међународни уговори, бр. 19/13*.
24. Крешић, Б. и Софтић, Е. (2016). Демократизација породичног права, *Зборник радова правног факултета у Тузли, година II број 1.*, 266-281.
25. Кривичн законик Републике Српске. *Службени гласник Републике Српске, број 64/17*.
26. ОУН (1966). *Међународном пакт о грађанским и политичким правима*. Преузето са:
https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc2013031901595385ser.pdf.
27. Милић, А. (2001). *Социологија породице – критика и изазови*. Београд: Чигоја штампа.
28. Омбудсмен за дјецу Републике Српске (2019). *Годишњи извјештај за 2018. годину*, број: 345-1-1/19.
29. Поњевић, З. (2013). О еволуцији породичног права, *Зборник радова*, 11-25, Правни факултет Универзитета Џемал Биједић у Мостару.
30. Породичн закон Федерације БиХ. *Службене новине ФБиХ бр. 35/2005, 41/2005-испр., 31/14 и 32/19-одлука УС*.
31. Породични закон Републике Српске. *Службени гласник РС бр. 54/02, 41/08, 63/14 и 56/19 – одлука УС*.
32. Савет Европе (1950). *Европска конвенције о заштити људских права и основних слобода*. Преузето са:
https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc2013041003092706bos.pdf.
33. ОУН (1948). *Универзална декларација о људским правима*. Преузето са:
http://www.djeca.rs.ba/uploaded/Univerzalna_deklaracija_o_ljudskim_pravima.pdf.
34. Устав БиХ. Преузето са: http://www.savjetministara.gov.ba/osnovne_informacije_o_bih/?id=6090.

35. Устав Републике Српске. *Службени гласник РС, број 21/92 – пречишћени текст, 28/94, 8/96, 13/96, 15/96, 16/96, 21/96, 21/02, 26/02, 30/02, 31/02, 69/02, 31/03, 98/03, 115/05, 117/05.*
36. Хрнчић, З. и Бећировић, Ф. (2018), *Поступање у случајевима насиља у породици: Мултисекторски одговор*, Сарајево: Гендер Центар Федерације Босне и Херцеговине.
37. Цвејић-Јанчић, О. (1995). *Породично право*, књига прва. Нови Сад: Правни факултет.
38. Шадић, С., Ждраловић, А., Емирхафизовић, М. (2020). *Једнородитељске породице - Мапирање права и потреба самосталних родитеља/ки на подручју општине Центар Сарајево*. Сарајево: Фондација ЦУРЕ.

THE ROLE OF FAMILY LEGISLATION IN PROTECTING THE FAMILY

Summary: *The family is the basic cell of society, which enables normal civilization reproduction of the population, education and formation of members of society from their birth. As such, it must be protected by the state, which implements it through family legislation. The family is a complex unit, very important for the community, in which many relationships are intertwined, from the foundation of the family, ie. marriage or domestic partnership, then relations between spouses, relations between parents and children, and relations of family members with some institutions in certain cases. Family legislation creates a legal framework for the functioning of these relationships, thereby contributing to the best possible functioning of these relationships. In addition to regulating family relationships of a procedural nature, the state provides certain laws with protection for children and protection against domestic violence, thereby imposing frameworks on the behavior of family members with a view to its normal functioning, ie. sanctioning behaviors and practices that could impair the purpose of the family and lead to unwanted and harmful occurrences. The aim of this paper is to shed light on the extent to which family legislation can respond to the challenges of modern families and affect their protection.*

Keywords: *Family legislation, family relations, family protection.*

SARADNJA RODITELJA I NASTAVNIKA U MLADIM RAZREDIMA OSNOVNE ŠKOLE

*Biljana B. Joksimović**
Master učitelj, Nastavnik istraživač
JU OŠ „Vukašin Radunović“

Sažetak: Škola je u svojoj prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, bila i ostala najpozvanija i najodgovornija prosvjetna institucija za ostvarivanje fundamentalnih društveno determinisanih vaspitno-obrazovnih ciljeva i zadataka. Budući da živimo u turbulentnim tranzicionim uslovima i vremenima, opterećenim brojnim prestrukturiranjima, integriranjima, sukobljavanjima i interesnim povezivanjima naroda, država i regiona, sa neizvjesnim perspektivama u dogleđnoj budućnosti, stoga, škola nikada u svojoj drevnoj prošlosti nije bila pred delikatnijim i odgovornijim izazovima. Zato je ona, u novonastalom opštedruštvenom, civilizacijskom i kulturnom kontekstu, naprosto primorana da uspostavlja sve čvršću i neposredniju saradnju, ne samo s roditeljima svojih učenika, već i sa užim i širim socijalnim okruženjem. Nema sumnje, da su za uspostavljanje te saradnje najodgovorniji i najpozvaniji nastavnici, pedagoško-psihološke službe i uprave škola, s jedne i roditelji učenika, odnosno njihova udruženja, s druge strane. Čini se, da u istoriji školstva, nikada nije bilo prostranije, ali istovremeno i delikatnije polje za uspostavljanje različitih oblika i formi te saradnje. Shodno tom saznanju, *cilj ovog rada usredsređen je na identifikovanje, analiziranje, proučavanje i elaboriranje najcjelovitijih oblika, formi i modaliteta saradnje nastavnika i roditelja, odnosno staratelja njihovih učenika.*

Naime, bogato pedagoška teorijsko i praktično iskustvo pokazuje, da gotovo ne postoji nijedno pitanje od suštinskog značaja za školsko postignuće učenika, koje ne bi moglo biti u fokusu saradnje nastavnika i učenčkih roditelja. Što je uzrast učenika niži, ta saradnja bi morala biti neposrednija, intenzivnija i svestranija. U žiži njihovog zajedničkog interesovanja, morala bi da budu pitanja i problemi: prilagođavanja učenika na sveukupni školski ambijent, a posebno razvoj svijesti o nužnosti izvršavanja školskih obaveza, poštovanja školske discipline, njegovanja drugarstva, prijateljstva i uzajamnog uvažavanja; poboljšanja opštih uslova za rad, informaciono-tehnološkog opremanja i osavremenjivanja nastave; uređenja i kultivisanja učioničkog i drugog školskog prostora; organizovanja kulturno-zabavnih i sportskih aktivnosti; organizovanja đakaških ekskurzija, izleta i drugih vannastavnih aktivnosti; povezivanja škole sa društvenom sredinom i obezbjeđivanja uslova za uspješnu socijalizaciju, humanizaciju i afirmaciju učenika, te čitav niz drugih, obostrano interesantnih i izazovnih pitanja. Uz nužan preduslov, da se uspostavi neposredna, permanentna, iskrena i korektna saradnja između nastavnika i učenčkih roditelja, ona će prije ili kasnije rezultirati modelovanjem znatno povoljnijeg, i za učenike prihvatljivijeg, nastavnog i vannastavnog vaspitno-obrazovnog miljea, u kome će svaki učenik imati optimalne uslove za učenje, napredovanje i razvoj vlastitih kognitivnih, afektivnih, psihomotornih i drugih osobina immanentnih zdravoj, kultivisanoj, humanoj i cjelovitoj ličnosti.

Кључне ријечи: škola, nastavnici, učenici, roditelji, saradnja porodice i škole.

* biljana65@t-com.me

Uvod

*“Druge stvari nas mogu promeniti,
ali mi počinjemo i završavamo porodicom”
Entoni Brant*

Oduvijek je saradnja porodice i škole bila predmet proučavanja pedagoga, psihologa sociologa i drugih humanista, koji su bogatim teorijskim i praktičnim saznanjima pokušavali da osnažuju i proširuju okvire te saradnje. Čini se, da ne postoji nijedna oblast, usmjerena ka vaspitanju i obrazovanju učenika, a da istovremeno ne predstavlja i predmet koji zaokuplja uzajamnu pažnju porodice i škole. Naravno, da oblike i vrste saradnje nastavnika i roditelja, determiniše učenčki uzrast, objektivno identifikovani njihovi problemi, zajednički osmišljene aktivnosti i projekti, ali i želja za postizanjem, prevazilaženjem i unapređivanjem postojećeg stanja. To zapravo znači, da je uspjeh saradnje porodice i škole uslovljena brojnim faktorima. Među njima, naročito se ističu potrebe usaglašavanja stavova roditelja i nastavnika, koji ne bi trebali da budu suprotstavljeni, već koordinisani i komplementarni. Zavisno od identifikovanih potreba, na inicijativu nastavnika ili roditelja, saradnja može biti ustaljena, unaprijed zakazana, ali i spontana. Okvir i oblik saradnje roditelja i nastavnika, mogu sačinjavati raznovrsna pitanja, koja obuhvataju probleme prilagođavanja učenika na rad, zajednički život i radnu sredinu, prihvatanje obaveza i odgovornosti u redovnosti izvršavanja školskih obaveza, poštovanje školskih pravila, discipline, podsticanja drugarstva i međusobnog uvažavanja; aktivno učešće u poboljšanju uslova za rad u školi, opremanje učionica i kabineta i osavremenjivanje nastave; zajedničkom učešću u pripremanju i realizaciji kulturno-zabavnih i rekreativno-sportskih aktivnosti; planiranju i organizovanju školskih izleta; saradnja škole sa društvenom sredinom, budući da sve ovo doprinosi cjelishodnijoj socijalizaciji, humanizaciji i afirmaciji učenika. Sve prethodno navedene i slične vidove saradnje roditelja i nastavnika, treba kvalitetno organizovati i u praksi realizovati, s ciljem efikasnijeg podsticanja razvoja i osnaživanja intelektualnih, emocionalnih socijalnih, radnih, etičkih, kulturnih, obrazovnih i drugih sveskolikih individualnih potencijala učenika.

O saradnji škole i porodice

Porodica predstavlja osnovnu socijalnu grupu, u kojoj počinje i završava se proces razvoja i afirmacije ličnosti. Što je njeno djelovanje stabilnije i šire, to će snažnije i trajnije pružiti osnovne temelje u vaspitavanju djece, a na taj način uticati na funkcionisanje društva jer je ona, bila i ostala „osnovna ćelija složenog društvenog mehanizma i posrednik između pojedinca i drugih, sa kojima ona živi ili će živeti“ (Trnavac, i Đorđević, 2005: 98). Dakle, porodica je najznačajniji faktor razvoja i vaspitanja ličnosti djeteta. U zdravoj porodici stiču se prva emotivna, radna, porodična, intelektualna, moralna, estetska, kulturna i svaka druga saznanja i iskustva. U njoj se uspostavljaju i uvažavaju izvjesna ograničenja, pravila i zabrane, uviđa se i stiče osjećaj za mjeru, prepoznaje se i razlikuje dobro i loše, pozitivno i negativno, poželjno i nepoželjno. Paralelno s porodičnim, vaspitanje se odvija i u školi kao intencionalna i organizovana djelatnost, kako bi se „formirala psihički zdrava, razvijena i spretna djeca“ (Ekermen, 1987: 111), koja, između ostalog, stiču neophodna znanja, vještine i navike, te razvijaju kolegijalne, solidarne, humanističke i druge socijalno poželjne kompetencije. Dakle, ako institucionalno, školsko vaspitanje, posmatramo kao dopunu, nadogradnju porodičnom vaspitanju, onda je zaista neophodna i nužna njihova intenzivna, efikasna i obostrano korisna saradnja.

Da bi saradnja porodice i škole bila plodotvorna, neophodno je obezbijediti elementarne pretpostavke koje podrazumijevaju „poznavanje cilja i zadataka školskog vaspitanja i obrazovanja od strane roditelja, dobro poznavanje učenika i njegovih porodičnih uslova, posjedovanje minimuma pedagoškog obrazovanja roditelja, usvojene pozitivne stavove roditelja i deteta prema školi, ostvarenost određenog nivoa komunikacije između učenika i nastavnika, zainteresovanost nastavnika za učenike i njegova otvorenost za rešavanje brojnih i složenih problema njihovog vaspitanja, obrazovanja i razvoja, značajan pedagoški optimizam nastavnika i vera u 'klicu dobrog' u svakom detetu“ (Ilić i sar., 2006: 376).

Osnovni preduslov za uspostavljanje cjelishodne saradnje porodice i škole jeste „dobro međusobno poznavanje roditelja i nastavnika koje se zasniva na empatiji“ (Stanisavljević, 1998: 28). Ova saradnja, biće utoliko uspješnija ukoliko su uzajamno komplementarnije vrijednosti koje se cijene, ako su međusobno usaglašena pravila ponašanja, obostrano ispravno shvaćeni razlozi i potrebe saradnje, precizno obrazloženi principi njihovog pridržavanja, uz nužan uslov da je prethodno uspostavljena korektna atmosfera uzajamnog povjerenja i uvažavanja. Ukoliko su jasno definisani i međusobno usaglašeni ciljevi, oblici i pravila saradnje porodice i škole, tim će ona efikasnije doprinositi da se „ostvari koordinacija i kontinuitet u vaspitanju i obrazovanju“ (Marjanović, 1970: 48). To zapravo znači, da uspješna saradnja, kreće mnogo prije nego ona zvanično i formalno počne. Ona se prepoznaje po efikasnošću roditeljskog uticaja na formiranje pozitivnog ili negativnog stava predškolskog djeteta o školi. Naime, roditelji su ključne osobe koje djetetu predstavljaju školu i u zavisnosti od njihovog načina, stila i pristupa, pojedinac će stvoriti sopstvenu percepciju škole, kao obavezujuće institucije u kojoj će ono provoditi veliki dio svog vremena, rada i života. Zato bi s polaskom djeteta u školu, roditelji trebalo da uspostavljaju partnerske odnose sa nastavnikom svog djeteta. Oni bi morali biti zainteresovani za rad i uspjeh djeteta, konsultujući se sa njim, kako bi odabrali pravilan način pružanja pomoći svom djetetu prilikom izvršavanja svih školskih obaveza. Njihova interesovanja trebala bi da budu usmjerena na objektivno saznanje o postupcima i ponašanju njihovog djeteta u raznovrsnim nastavnim i vannastavnim aktivnostima i situacijama. Osim toga, roditelji bi trebali da se zainteresuju za stil rada i ponašanja nastavnika. Međutim, dijapazon saradnje nastavnika i roditelja je znatno širi od toga. Planirane ciljeve i zadatke, odnosno, vaspitno-obrazovne školske ishode, gotovo je nemoguće ostvariti ukoliko se ne obezbijedi adekvatna saradnja porodice i škole. Samo uz taj nužan preduslov, moguće je ostvariti i postići sveobuhvatan uticaj na ličnost učenika, ne samo u obrazovnom i vaspitnom smislu, već i „u njihovom fizičkom razvoju, razvoju psihičkih sposobnosti, za moralno vaspitanje, brigu o negovanju osećanja interesovanja za lepo i sposobnost da se lepo unosi u svakodnevni život, za radno vaspitanje...“ (Ilić i sar., 2006: 363). Dakle, napori škole i porodice, moraju biti usmjereni na razvoj kompletne ličnosti učenika, sa primarnim ciljem da uzajamno, sinhronizovanim aktivnostima, izvrše suštinski uticaj na formiranje pozitivnih interesovanja, stavova, mišljenja i potreba učenika, budući da „saradnja roditelja i nastavnika ima izuzetno značajne efekte u životu samih roditelja, njihove dece, pa i nastavnika (Kačapor, Vilotijević, 2005: 272). U tom smislu, valja istaći, da samo partnerski odnos nastavnika i učenika, uključujući uspostavljanje kontinuirane saradnje i interaktivne komunikacije, te prilagođavanje školskih zahtjeva sposobnostima i interesovanjima pojedinaca, te vođenje učinkovitog dijaloga, mogu doprinijeti postizanju njihovog većeg pojedinačnog i zajedničkog vaspitno-obrazovnog postignuća.

U skladu sa značajem i ulogom koju ima kontinuirana i konstruktivna saradnja porodice i škole, njihove aktivnosti treba shvatiti kao neodvojivi dio sveukupnog procesa planiranja rada i života škole. Ovu saradnju prvenstveno planiraju nastavnici, ali i pedagoško-psihološka služba, uz neophodno konsultovanje i aktivno participiranje školske uprave. Osim toga, pomenuta saradnja je predmet zakonske regulative, gdje je u Opštem zakonu o obrazovanju i vaspitanju, Savjet roditelja predviđen kao jedno značajno konsultativno tijelo. Djelokrug rada tog tijela usredsređen je na ostvarivanje zajedničkih interesa roditelja i učenika u ustanovi nadležnoj da obrazuje njihovo dijete. Savjet roditelja, između ostalog, učestvuje u izboru vlastitih predstavnika u školskom, odnosno upravnom odboru, daju mišljenje o predloženom godišnjem planu rada ustanove, analizira izvještaj o radu, razmatra eventualne prigovore roditelja i učenika upućenih upravi škole. (Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju, <https://www.paragraf.me/propisi-crnegore/opsti-zakon-o-obrazovanju-i-vaspitanju.html>). Prema tome, nesporno je da saradnju nastavnika i roditelja najčešće inicira nastavnik, a njegova posvećenost i briga o učenicima, njihovom uspjehu, mogućim problemima, spremnost da im pomogne i podrži ih, opravdava potrebu da roditelje što češće i organizovanije, uključi i podstakne na plodonosnu saradnju.

Značaj saradnje škole i porodice

Efikasnost i učinkovitost saradnje porodice i škole, ne zavise isključivo od roditelja i nastavnika, budući da na sve to i te kako utiče aktuelno medijsko i lokalno socijalno okruženje. Način na koji se predstavlja i promoviše rad škola, od ključnog je značaja za njeno pozicioniranje u sredini u kojoj ona obavlja vlastitu vaspitno-obrazovnu misiju. Međutim, školski ugled u društvu, izgrađuje se samo dobro planiranim i kontinuirano organizovanim radom njenih nastavnika. To podrazumijeva i uspostavljanje korektnih saradnje ne samo s roditeljima njenih učenika, već i sa lokalnom, a nerijetko i širom društvenom zajednicom. Ukoliko je ova saradnja kvalitetno organizovana, ima svoj kontinuitet, jasno definisane ciljeve i zadatke, utoliko će poznavanje i praćenje rada i postignuća učenika biti potpunije jer „skoro da nema područja vaspitanja u kome saradnja sa porodicom nije neophodna“ (Savićević, 1980: 303). Pri tom, ne bi smjelo biti neusaglašenosti vaspitno-obrazovnog i roditeljskog djelovanja. Njihovi zajednički naponi moraju biti usmjereni ka „stvaranju uslova za jedinstveno delovanje svih vaspitnih faktora [...] i obezbeđivanju povoljnih uslova za socijalizaciju, humanizaciju i afirmaciju ličnosti učenika“ (Ilić i sar., 2006: 363). Sinhronizovano djelovanje nastavnika i roditelja, doprinosi boljem razumijevanju i izgrađivanju stavova i mišljenja učenika, prema školi, nastavnicima, učenju, svom položaju u školi i društvu kojim je okružen. Uz sve to ne treba zanemarivati sveukupan vaspitni uticaj na formiranju percepcije o vlastitoj budućnosti djeteta, jer „skoro da nema područja vaspitanja u kome saradnja sa porodicom nije neophodna“ (Savićević, 1980: 303). Ova saradnja se ostvaruje prvenstveno radi ostvarivanja što boljih i raznovrsnih vaspitno-obrazovnih ishoda. U tom smislu, treba insistirati na interaktivnom povezivanju i djelovanju svih zainteresovanih faktora - učenika, roditelja, škole i društvene zajednice, uključujući i nužnost uspostavljanja neposrednih veza i odnosa koji mogu imati širok spektar uticaja na sveukupnost postignutih rezultata, a koji se kreću u rasponu od povećanja učeničkih postignuća i unapređenja školske klime, izgradnje građanskog kapaciteta, do implementacije različitih programa povezivanja, kao što su škole u zajednici i Škola za rad (Drifoos, 2000; Hughes, Bailei & Mechur, 2001 <http://www.sedl.org/connections/resources/emergingissues.pdf>, str. 12).

Ono što predstavlja prioritet, daje temelj kvalitetnoj saradnji, jeste poznavanje učenika i njegovih osobina. Što su roditelji iskreniji, otvoreniji i realniji u predstavljanju svog djeteta, to će nastavnici biti u povoljnijoj situaciji da prema njemu zauzmu primjereniji stav. Oni će objektivnije procjenjivati pojedinačne sposobnosti, sklonosti i interesovanja pojedinih učenika i shodno tim saznanjima efikasnije primjeravati školske zadatke i sve druge obaveze. Sve to treba da bude u funkciji pravovremenog preveniranja, korigovanja i uspješnijeg ohrabrivanja, odnosno podržavanja učenika. S druge strane, tokom permanentne saradnje i komunikacije s roditeljima, nastavnik je u prilici da ih sveobuhvatnije upozna sa zacrtanim vaspitno-obrazovnim ciljevima i očekivanim ishodima. Ali se njihova saradnje ne svodi samo na taj, istina vrlo značajan aspekt nastave, već paralelno s njim pretpostavlja razvoj samosvijesti učenika o školskoj disciplini, usvajanje kulture slušanja i vođenja dijaloga, formiranje zdravstvenih, higijenskih i kulturnih navika. Uostalom, što se prije sagledaju objektivne mogućnosti i ambicije učenika i njima prilagode vaspitno-obrazovni zahtjevi, postupci i očekivanja nastavnika i roditelja, to će efikasnost njihovog zajedničkog rada i djelovanja biti veća. Pri tome ne smijemo izgubiti iz vida činjenicu da „brzina razvoja psihostrukture neke ličnosti zavisi od uticaja spoljne sredine, pa je zato razvoj dece istog potencijala različit ako su uticaji različiti“ (Kačapor i Vilotijević, 2005: 466). Treba naglasiti, da u grupu veoma bitnih preduslova za ostvarivanje kvalitetne saradnje nastavnika i roditelja, Bratanić svrstava stalnu prisutnost brige nastavnika za svoje odeljenje i pojedine učenike; istančanu sposobnost socijalnog opažanja; doziranu empatičnost i razumijevanje učenika; otvorenu komunikaciju; primjenjivost znanja kojima raspolaže i njegovo permanentno usavršavanje; visoku dozu objektivnosti, pravičnosti i dosljednosti, uz pedagoško-psihološku osposobljenost i usklađen odnos sa ostalim nastavnicima u školi (Bratanić, 1990: 311-314).

Zaista su brojna pitanja, problemi i područja u vezi s kojim se mogu uspostaviti uspješni oblici i forme uzajamne saradnje porodice i škole. Permanentna i sveobuhvatna kontrola rada učenika u školi i porodičnom domu, uključujući i dvosmjerni protok informacija u vezi s tim, predstavlja jedan vid uspostavljanja partnerskog odnosa nastavnika i roditelja. Koliko će škola biti u mogućnosti da usvaja,

prati, mijenja i unapređuje vlastitu organizaciju rada, otvara se prema društvenoj sredini, implementira inovacije, osavremenjuje nastavni i vannastavni proces, umnogome zavisi od podrške roditelja i njihove zainteresovanosti za sveukupni ambijent koji prevladava u konkretnoj vaspitno-obrazovnoj instituciji. Danas se u školi, pored uobičajene nastave, organizuju i realizuju raznovrsni projekti, na državnom ili međunarodnom nivou, planiraju manifestacije različitog karaktera i osmišljavaju druge aktivnosti u kojima doprinos roditelja može biti veoma dragocjen. Ciljevi ovih projekata mogu biti različiti. Neposrednim učešćem učenika u njihovoj realizaciji omogućuje im sticanje novih znanja, razvoj empatije, altruizma, jačanje odgovornosti, izgrađivanje osjećanja pripadnosti, a doprinosi potpunijem razumijevanju svijeta koji ih okružuje. Ti projekti mogu biti različitog karaktera, a kreću se od kvalitetnijeg uključivanja i prihvatanja djece sa teškoćama u razvoju u odjeljenju, aktiviranja starije populacije, uključivanja različitih stručnjaka iz raznovrsnih oblasti, odnosno saradnja sa društvenom sredinom u realizaciji specifičnih nastavnih ciljeva i zadataka, sve do zajednički i primjereno organizovanih humanitarnih, rekreativnih, sportskih, kulturnih i drugih aktivnosti. Ovi i mnogi drugi aspekti života i rada, vrlo često su predmet proučavanja i zajedničkog djelovanja porodice i škole posredstvom organizovanja i realizovanja ne samo raznovrsnih projekata, već i radionica, predavanja, panel diskusija, akcionih i drugih istraživanja i dr..¹³¹ O tome svjedoče radovi referentnih autora, koji nude argumentovane dokaze da postoje ozbiljni uticaji, nastali saradnjom roditelja i nastavnika, ali su oni nažalost od javnosti „skriveni“, odnosno nedovoljno transparentno obznanjeni. Neke od ovih neobjavljenih evaluacija, sugerišu da su određeni programi povezivanja, kao što su „Škole u zajednici“ i „Škola za rad“, imali uspjeha u poboljšanju ishoda učenika i da su takve strategije reforme škole, održive. Ovi naponi moraju biti predmet daljih proučavanja, a rezultati dostupni široj populaciji, kako bi se dobila solidna istraživačka baza za podršku o ostvarenim vezama i odnosima između škola i zajednice (Dryfoos, 2000; Hughes, Bailei & Mechur, 2001. <http://www.sedl.org/connections/resources/emergingissues.pdf>, str. 12).

Da bi se uspješno odvijala saradnja škole i društvene zajednice, potrebno je osigurati određene preduslove, a prema Petru Mandiću najznačajnije je najprije koncipirati snažan, realan i opšteprihvatljiv plan, koji je rezultat zajedničkih dogovora, zatim obezbijediti materijalne uslove, koji podrazumijevaju adekvatne prostorne i vremenske odrednice, adekvatnu finansijsku naknadu nastavnicima da bi se oni motivisali na efikasniju saradnju sa roditeljima. Pored toga, ovaj autor ukazuje na nužnost pravovremenog i ravnomjernog delegiranja poslova koje će obavljati direktor, odnosno uprava škole, nastavnici, odjeljenjske starješine, školski pedagog, koji je istovremeno i koordinator kompletnog projekta. Uz sve to, on posebno apostrofira potrebu formiranja zajednice porodice i škole, operacionalizaciju plana rada i predviđanje uslova za njegovu realizaciju, te osmišljavanje programa opšteg i pedagoško-psihološkog obrazovanja uz sagledavanje mogućnosti njegove realizacije (Mandić, 1975). Iz navedenog proizilazi, da je škola u obavezi, da još s početka školske godine, donese plan saradnje sa porodicom, da u njemu predvidi sve moguće oblike uključivanja roditelja, projektuje zajedničke aktivnosti, jasno definiše cilj i

¹³¹ U periodu 2017-2019. godine, u saradnji sa roditeljima, a nakon nekoliko sprovedenih akcionih istraživanja, autor ovog rada, sprovedla je nekoliko projekata. Jedan od njih, sproveden je s ciljem sagledavanje položaja djeteta u porodici i međusobnog odnos članova porodice, a projekat je naslovljen – Kako znamo da se neko voli. Nakon teorijskog razmatranja pomenute problematike, definisanja metodološke osnove, sprovedenog malog akcionog istraživanja, došlo se do podataka putem anketiranja 33 učenika i 66 roditelja, odnosno jednog odjeljenja. Rezultati su pokazali da učenici uglavnom znaju da se članovi porodice međusobno vole (njih 28 ili 84,84%), takođe oni znaju da ih roditelji vole (33, 100%), da roditelji znaju da ih oni vole (33, 100%), prepoznali su i navodili postupke i ponašanje kojim to pokazuju (27, 81,81%), ali isto tako, došlo se do poražavajućih rezultata da učenici uglavnom ne znaju da odgovore na pitanje – Kako znaš da se mama i tata vole (12, 36,36%). To nam govori o još uvijek prisutnom tradicionalnom i zastarjelom modelu ponašanja u porodici, nedostatku slobode i neposrednosti u ponašanju bračnih partnera i osjećaju stida pri pokazivanju svojih osjećanja. Vjerovatno tome doprinosi ukupni ambijent u društvu, život u zajednici i nedovoljna informisanost i obrazovanje roditelja o slobodi ponašanja i prava na slobodno izražavanje misli i osjećanja.

zadatke, vremenske termine, prostorne mogućnosti, način djelovanja i sa time upozna nastavnike i roditelje, kako bi se mogli usaglasiti i precizno formulisati šta, kada, kako i gdje, roditelji i nastavnici, zajedno sa učenicima mogu realizovati.

Vrste i oblici saradnje škole i porodice

Vaspitno-obrazovna funkcija škole, između ostalog, podrazumijeva planiranje i realizaciju raznovrsnih oblika saradnje porodice i škole. Vidovi te saradnje definišu se godišnjim planiranjem rada škole, koji u ovoj delikatnoj oblasti mora biti usklađen sa specifičnostima sredine u kojoj škola obitava, njenim posebnostima, raspoloživim materijalnim, prostornim i vremenskim mogućnostima, kao i predviđenim ciljevima i zadacima koji se žele ostvariti. Pri tome, plan se mora usaglasiti sa redovnim obavezama nastavnika, ali i u odnosu na raspoloživo vrijeme roditelja i njihov profesionalni i radni angažman. Iz tog razloga se veoma odgovorno pristupa planiranju uključivanja roditelja u školske aktivnosti, uzimajući u obzir i njihove porodične, radne, profesionalne specijalnosti, odnosno druge obaveze i angažovanja. U vezi s tim razlikujemo tri aspekta mogućeg angažovanja roditelja:

1. Uključenost roditelja koja se odnosi na svakodnevnu brigu, zastupanje interesa, obezbjeđivanje zdravstvene brige i druge podrške kad je to potrebno, komunikacija sa nastavnicima i pomaganje detetu oko domaćih zadataka. Angažovanost i interakcija obuhvataju aktivnosti koje roditelj obavlja zajedno sa detetom i/ili njegovim nastavnicima, a odnose se na školske programe, vannastavne aktivnosti, učešće u radionicama za roditelje, donatorstvo i sponzorstvo.
2. Vođstvo se odnosi na aktivnosti koje roditelj vodi ili u njima učestvuje zajedno sa drugim odraslim osobama zaduženim za rad sa decom, kao što su vođenje radionica za roditelje, učešće na sastancima i tribinama koje okupljaju roditelje, nastavnike i druge članove zajednice (Pavlović i Stanković u Polovina i Bogunović, 2007: 76).

Sve ovo, ne bi ni u kom slučaju trebalo da predstavlja opterećenje roditeljima, odnosno da ozbiljnije utiče na njihove ustaljene dnevne aktivnosti i dovodi do remećenja njihovog profesionalnog angažmana. Angazovanje roditelja u školi, trebalo bi da bude plod njihove zajedničke želje, potrebe da budu potpora djeci i nastavnicima, te da im pričinjava zadovoljstvo, naročito onda kada su postignuti rezultati nesporni.

Po mišljenju brojnih pedagoga, psihologa i didaktičara, postoji više oblika saradnje porodice i škole, a Ilić, Jovanović i Nikolić izdvajaju sledeće:

- „Individualni kontakti (poseta nastavnika domu učenika, poseta roditelja školi, dopisivanje...)”
- Roditeljski sastanci (cele škole, odeljenja, grupe);
- Opšte i pedagoško obrazovanje i usavršavanje (škole za roditelje, kursevi, seminari, tribine, diskusione i druge grupe);
- Organizacija značajnih akcija škole (radne akcije, svečanosti);
- Biblioteka za roditelje (knjige, razgovori);
- Učešće roditelja u ostalim vidovima života i rada škole (rad u organima upravljanja, komisijama, savetima roditelja...);
- Dan „otvorenih vrata“ škole roditeljima“ (Ilić, Jovanović i Nikolić, 2006: 368).

Mnogi autori *individualne kontakte* roditelja i nastavnika, smatraju najčešćim, odnosno najoptimalnijim načinom saradnje porodice i škole. U vezi s tim, Petar Mandić navodi tri različita oblika individualne saradnje:

- Nastavnik posjećuje roditeljski dom;
- Roditelj posjećuje školu;
- Međusobno dopisivanje roditelja i nastavnika (Mandić, 1975: 132).

Izvesno je da se danas *posjeta nastavnika roditeljskom domu učenika* sve manje praktikuje. Zašto nastavnici sve manje ili nikako ne koriste ovaj oblik saradnje, postoje brojni razlozi, među kojima su svakako najznačajniji: nedostatak vremena nastavnika i roditelja, dužina i raspored radnog vremena, udaljenost mjesta stanovanja od škole i slično. Za razliku od nastavnika, *roditelj samoinicijativno*

posjećuje školu, najčešće u skladu sa uočenim problemima koje uvidi u radu djeteta, ali i u slučaju nesporazuma svog i nekog drugog djeteta, kada po njegovom mišljenju, postoji neka prepreka u ostvarivanju potpune saradnje sa nastavnikom, usljed nezadovoljstava radom, načinom vrednovanja i ocjenjivanja nastavnika i sl. *Individualne sastanke roditelja i nastavnika*, uglavnom inicira nastavnik, a posebno onda kada uoči neki problem kod učenika. Osnovni povodi za ovakve susrete mogu biti, npr.: promjena u ponašanju učenika koju je nastavnik uočio, loš uspjeh ili iznenadna promjena, koja se demonstrira nezainteresovanošću, bojkotom, izbjegavanjem obaveza i druženja, izrugivanjem školskim obavezama, zadacima, nastavnicima, odnosno drugarima u odjeljenju, ili povlačenjem u sebe, otuđivanjem od školskih drugova, nepristupačnošću i teškim uspostavljanjem bilo koje vrste komunikacije na relaciji nastavnik – učenik ili učenik – učenik/ci. Bez obzira na vrstu povoda, odnosno potrebe za razgovorom, nastavnik se mora truditi da zadrži profesionalnu mirnoću, razboritost, uvažavajući probleme i lični integritet roditelja, uz „dosta širine i fleksibilnosti i pedagoškog takta“ (Ilić, Jovanović i Nikolić, 2006: 370). Ističući prednost individualnih razgovora između nastavnika i roditelja, Kačapor i Vilotijević kažu da je njihovo težište „koncentrisano na jedno dete i što jedan drugome mogu pružiti najpotpunije informacije“ (Kačapor i Vilotijević, 2005: 487). Lični kontakti po svojoj prirodi obezbjeđuju izvjesnu intimnost, te na taj način pružaju mogućnost najdetaljnijeg razmatranja „vaspitnih problema pojedinca, najotvorenije se vode diskusije, najlakše se daju saveti [...] što služi kao osnova za izgrađivanje razumevanja, poštovanja i pomaganja između nastavnika, roditelja i deteta“ (Ilić, Jovanović i Nikolić, 2006: 369). Dakle, i roditelji i nastavnici mogu u otvorenom, dobronamjernom i bliskom razgovoru biti potpuno iskreni, jasno sagovorniku skrenuti pažnju na identifikovani problem, predlagati mjere za njegovo suzbijanje, ali sve se to mora odvijati na krajnje korektan i taktičan način, kako se ne bi povrijedila posesivna roditeljska osjećanja. Individualan razgovor je takođe, prilika da se bolje upoznaju roditelj i nastavnik, da međusobno steknu potpuniju sliku jedni o drugima, izgrade povjerljiv odnos, prepoznaju moguće uzroke uočenog ponašanja i usmjere svoje djelovanje na mijenjanje ili korekciju ponašanja i preduzimanje drugih konkretnih koraka, a sve u cilju prevazilaženja problema koje učenik ima. Individualni kontakti su višestruko uslovljeni i umnogome zavise od nastavnikove umještosti, elokventnosti, empatije i iskrenosti. Uz sve to, nastavnik mora biti dobro pripremljen za razgovor s roditeljem, mora koristiti tačne i pouzdane podatke, koji su nastali kao produkt redovnog vođenja evidencije, odnosno opažanja o radu, ponašanju i učeničkom postignuću. S druge strane, uspjeh individualne saradnje nastavnika i roditelja, ponajviše zavisi od spremnosti roditelja da realno sagledaju problem, otvoreno i neusiljeno učestvuju u razgovoru, prihvate mišljenje nastavnika i drugih učenika, sarađuju sa njima, kako bi se otklonile zapažene teškoće učenika i pružila adekvatna podrška.

Dopisivanje roditelja i nastavnika predstavlja sve učestaliji oblik njihove individualne saradnje. Nekada se dopisivanje odvijalo pisanom formom, odnosno u vidu pisma. Upotrebom savremene informacione tehnike i tehnologije, tačnije, u ovom slučaju, korišćenjem pametnih telefona i kompjutera, nastavnici sve češće kontaktiraju sa roditeljima, bilo telefonskim razgovorom, preko viber grupa, koje mogu biti na nivou odjeljenja, sa roditeljima ili učenicima, ili sa obje grupe, SMS porukama, putem elektronske pošte, E - učioice i sl.. Prednost dopisivanja SMS porukama je u tome što se može odvijati svakodnevno, bez obzira na prostornu i drugu distancu. Međutim, učestali kontakti nastavnika sa roditeljima, zahtijevaju izdvajanje mnogo vremena nastavnika, s obzirom na broj roditelja. S tim u vezi, indirektan razgovor iziskuje veliko strpljenje, požrtvovanost, posvećenost i zalaganje nastavnika, da svakodnevno obavlja veliki broj razgovora, održi nivo komunikacije, koja mora biti odmjerena i usredsređena na konkretan problem. Zato se, kako individualna posjeta roditelja školi, tako i dopisivanje nastavnika sa roditeljima, mora jasno definisati, odrediti dan, precizirati vrijeme i trajanje obavljanja ovog oblika njihove međusobne saradnje. Aktuelna pedagoška praksa pokazuje da je jedan od prihvatljivijih načina konkretnizovanja individualne saradnje sa roditeljima tzv. „dana otvorenih vrata škole“, gdje se jasno preciziraju dani, vrijeme i trajanje posjeta roditelja, a takođe, preporučljivo je definisati i vrijeme u kojem roditelji, u toku dana telefonskim razgovorom mogu komunicirati sa nastavnikom.

Nema sumnje, da su roditeljski sastanci bili i ostali najčešći oblici saradnje roditelja i nastavnika. U Pedagoškom rečniku nalazimo da se na roditeljskom sastanku raspravlja o „problemima odeljenja, uspehu u nastavi, disciplini učenika, njihovoj društvenoj aktivnosti, radu učenika u slobodnim

aktivnostima.... higijeni učenika i dr“ (Pedagoški rečnik, 1967: 299). Nadalje, u Pedagoškom leksikonu se navodi da su „roditeljski sastanci jedan od oblika saradnje porodice i škole i oni mogu biti školski, razredni i odeljenski“ (Pedagoški leksikon, 1996: 440). *Školski ili opšti roditeljski sastanci*, organizuju se na nivou ustanove, odnosno škole. Njihovoj realizaciji prethodi detaljno planiranje i priprema, koja podrazumijeva jasno definisanje glavne teme sastanka, a njoj se u zavisnosti od srodnosti ili potreba, mogu pridružiti i druga aktuelna pitanja, odnosno problemi. Školski roditeljski sastanak organizuje uprava škole u saradnji sa pedagoškom službom i nastavnicima. Može biti organizovan za roditelje svih razreda, ali i odvojeno, za roditelje mlađeg školskog uzrasta i roditelje učenika u predmetnoj nastavi. Na ovom sastanku roditelji dobijaju potrebne podatke o različitim školskim aktivnostima, planovima i problemima, od posebnog značaja za organizovanje nastavnog, ali i vannastavnog procesa, tako da se mogu upoznati sa programom rada, raspodelom udžbenika, predviđenim projektima, izletima, ekskurzijama, planiranjem škole u prirodi, proslave dana škole, planom rada slobodnih aktivnosti učenika, dopunske i dodatne nastave. Oni se takođe mogu održavati i prilikom upisa učenika u školu, prelaska sa razredne na predmetnu nastavu, završetka školovanja, testiranja, polaganja male mature, opremanja škole savremenim nastavnim sredstvima i slično. Na opštem roditeljskom sastanku, donose se bitne odluke i usvajaju predlozi kojima bi trebalo doprinijeti unapređivanju ustanove, osavremenjavanju nastavnog procesa, podsticati otvorenost i jačati saradnju škole i roditelja, što bi trebalo da podstakne osavremenjivanje i podizanje kvaliteta vaspitno-obrazovnog rada u cjelini. Opšti roditeljski sastanci se mogu organizovati na početku, u toku i na kraju nastavne ili školske godine, u zavisnosti od tematike kojoj su posvećeni i problemima koji se na njima razmatraju.

Razredni roditeljski sastanak organizuje se na nivou jednog razreda. Predmet interesovanja na ovom sastanku je najčešće upis učenika u školu, prelazak učenika sa razredne na predmetnu nastavu, zaduživanje udžbenika, sprovođenje testiranja, redovnih ljekarskih pregleda, vakcinacija, realizacija nekog projekta, odlazak na ekskurziju ili izlet, učešće na nekom takmičenju, organizovanje ljetovanja ili zimovanja učenika, škole u prirodi, plan rada slobodnih aktivnosti učenika, dopunske i dodatne nastave, kao i na završetku školovanja. *Grupni roditeljski sastanak* se organizuje sa određenim brojem roditelja učenika. On se inicira u slučaju da izvjestan broj učenika u kontinuitetu pokazuje nezavidne rezultate u učenju. Osim toga, povodi za njihovim organizovanjem mogu biti stagnacije u učenju, promjene u ponašanju ili prevelikim izostancima s nastave, grupe učenika iz nepoznatih razloga i sl. U dogovoru sa roditeljima, nastavnik preduzima mjere za prevazilaženje identifikovanih problema, koje moraju biti usaglašene sa aktivnostima i obavezama roditelja, kako bi se učenicima pružila koordinisana pomoć i podrška. Za razliku od tog povoda, grupni roditeljski sastanci mogu se organizovati sa roditeljima onih učenika koji pokazuju natprosječne rezultate, talentovani su ili daroviti. U tom slučaju, nastavnik predlaže primjenu posebnih pristupa, modela i metoda rada, kao bi se potencijal tih učenika njegovao i dalje razvijao, a sve to uz potpunu saradnju i podršku roditelja.

Odjeljenjski roditeljski sastanak, kako se može iz samog naziva zaključiti, organizuje se za učenike jednog odjeljenja, a za njegovu organizaciju i vođenje odgovoran je nastavnik, odnosno, odjeljenjski starješina. Kao što je bio slučaj sa opštim i odjeljenjski roditeljski sastanak se planira godišnjim planom rada škole. Nastavnik je dužan upoznati roditelje sa planom saradnje, koji podrazumijeva vremenski tajming, odnosno raspored, sadržaj roditeljskog sastanka, dužinu trajanja i obezbijeden prostor (Ilić, Jovanović i Nikolić, 2006: 373-374). Informacije koje roditelji dobijaju na odjeljenjskom roditeljskom sastanku, tiču se napretka djece, navode se oblasti u kojima su uspješni, ali i one koje zahtijevaju dodatnu podršku i pomoć. Na sastancima ovog tipa, nastavnik je obavezan da vlastita zapažanja potkrijepi originalnim i uvjerljivim primjerima, sažetim prepričavanjem autentičnih situacija, ukazujući na pozitivne i negativne strane uočenih problema. Nakon konstruktivne diskusije, očekuje se da on predloži načine, postupke i forme za prevazilaženje teškoća i u saglasju sa roditeljima, preduzima mjere kako bi se uspjeh ili vladanje učenika, na nivou odjeljenja popravili. Osim toga, nastavnik na odjeljenjskom roditeljskom sastanku upoznaje roditelje sa nastavnim planom, periodično, planiranim održavanjem dopunske i dodatne nastave namjenjene pojedincima ili grupama učenika, upoznaje ih s planiranim programom slobodnih aktivnosti učenika i sl. U vezi sa tim, očekivano je da nastavnik informiše roditelje o individualnim i odjeljenjskim rezultatima rada, obavijesti ih o postignutim

rezultatima učenika na određenim takmičenjima, organizuje i procjenjuje kvalitet izloženih likovnih i drugih radova učenika, te upriliči katkad, prigodan kraći edukativno-zabavni učenički program za roditelje, kako bi oni shvatili svrsishodnost organizovanja njihovih vannastavnih aktivnosti. Na odjeljenjskom roditeljskom sastanku, po pravilu se ne raspravlja o pojedinim učenicima, osim u slučaju ako se namjerava organizovati proslava nečijeg rođendana (dijete živi u nepotpunoj porodici, učenik sa teškoćama u razvoju, nezavidne je materijalne situacije...). Isto tako, predmet rasprave na odjeljenjskom roditeljskom sastanku može biti i sprovođenje zajedničke akcije, koja pretpostavlja pomoć starijim ljudima, te u cilju organizovanja izvjesne ekološke, kulturne, sportske, zabavne, humanitarne ili neke druge akcije u okviru tog odjeljenja, a na inicijativu nastavnika, učenika ili njihovih roditelja. Mada se roditeljski sastanci organizuju kao najučestaliji oblik saradnje roditelja i nastavnika, oni ne predstavljaju najdjelotvorniji način za prevazilaženje brojnih učeničkih teškoća i problema. Naime, pokazalo se da su oni poprilično neefikasni oblici uspostavljanja saradnje između porodice i škole. Uzroci njihove neefektivnosti su brojni, među kojima Josip Malić posebno apostrofira „autoritativno ponašanje školske uprave, koja je navikla od roditelja samo zahtijevati i prenositi svoje obaveze na roditelje...” (Malić, 1981: 65). U tom smislu ističemo saznanja jedne analize, kojom je obuhvaćeno 160 publikacija, posvećenih problematici saradnje škole, roditelja i djece, čiju su zaključci svedeni i fokusirani na četiri ključna pitanja, odnosno zahtjeva, prema kojima se: „moraju sprovesti merenja ishoda porodičnih i zajedničkih veza sa školama, produkti saradnje škole i porodice moraju biti vidljivi i dati osnov za stvaranje i unapređenje istraživačke baze porodičnih veza sa školom, mapiranje i bavljenje kritičnim oblastima pomenute saradnje i njihovo dalje proučavanje i istraživanje“ (Dryfoos, 2000; Hughes, Bailei & Mechur, 2001 <http://www.sedl.org/connections/resources/emergingissues.pdf>, str. 13).

Opšte i pedagoško obrazovanje i usavršavanje roditelja je sljedeći oblik saradnje škole i porodice. Usvajanje novih i proširivanje postojećih znanja o vaspitanju djece, između ostalog, podrazumjeva „permanentan rad na vlastitom uzdizanju, podizanju pedagoške i psihološke osposobljenosti“ (Ilić, Jovanić i Nikolić, 2006: 374). Ovaj zahtjev se odnosi kako na nastavnike, tako i na roditelje. Uloga porodice je posebno dominantna do polaska djeteta u vrtić ili školu, zato se kaže da je ona nezamjenljiva oaza u kome se profiluše „odgojni potencijali koji ne mogu nadomjestiti nikakve ustanove [...], razvijaju emocionalni odnosi [...] i individualan pristup dječjoj ličnosti“ (Maleš, 1993: 588). Iako je u našem društvu još uvijek u velikoj mjeri, prisutno mišljenje, da za vaspitanje djece, roditeljima nisu potrebna nikakva uputstva, savjeti, učenje ili obuka, škola polako, ali sigurno, uvjerava roditelje da je proces vaspitanja mladog naraštaja, i te kako složen i odgovoran posao, za koji se roditelji moraju permanentno pripremati, učiti i mijenjati se. Stoga, škola, odnosno, nastavnici u saradnji sa pedagoško-psihološkom službom škole, pored ustaljenih i uobičajenih oblika, moraju organizovati i posebna tematska predavanja i radionice „da bi roditeljima pomogli u sticanju neophodne pedagoške kulture [...], osnovnih znanja iz medicine, mentalne higijene, psihologije, pedagogije, sociologije [...]“ (Kačapor i Vilotijević, 2005: 489). Samo na taj način, roditelji i nastavnici će moći da usklade strategije, stilove, principe, sredstva i metode vaspitanja. Aktuelna modernizacija stila, načina života i rada, te zaposlenost oba roditelja, gotovo stalno skraćuje vrijeme koje porodica provodi na okupu. Pored toga što većina roditelja sve teže obezbjeđuje vlastitu i dječju egzistenciju, danas su primorani da mijenjaju načine, sredstva i forme vaspitanja vlastite djece. Shvatajući značaj i ozbiljnost ovog problema, Maleš posebno ističe: „dvadesetčetvorni i cjeloživotni angažman, ograničenje drugih aktivnosti, privremenu izolaciju obitelji, razvijanje instiktivne ljubavi interakcijom i komunikacijom s djetetom, osjećanje nezadovoljstva izazvanog strahom da ne zadovoljavaju potrebe djeteta kao njegovi roditelji, zadovoljstvo uspostavljanjem privrženosti sa djetetom, osjećanje nesigurnosti u valjanost roditeljskih postupaka i istinske brige za dijete“ (Maleš, 1992: 589).

Osim porodice, s polaskom djeteta u vrtić i školu uključuju se, u zajednički vaspitno-obrazovni proces, vaspitači i nastavnici. No, to ne znači da vaspitna funkcija porodice gubi na značaju i snazi, već je ona u tom procesu dobila institucionalizovane partnere, oličene u profesionalnom angažmanu vaspitača i nastavnika. Bez obzira na to, odluke koje roditelji donose u procesu porodičnog vaspitanja, ostavljaju neizbrisive pečate na sveukupan razvoj i napredak njihovog djeteta. Stoga, roditelji, osim što moraju biti informisani o svim pitanjima od relevantnog značaja za razvoj njihovog djeteta, dužni su permanentno da stiču nova i proširuju postojeća pedagoško-psihološka i druga znanja i tako kontinuirano osnažuju vlastitu

vaspitno-obrazovnu kompetentnost. Zato škola i njeni nastavnici imaju veoma odgovornu ulogu u životu ne samo učenika, već i njihovih roditelja. Naime, organizujući brojne radionice i predavanja, kurseve i seminare za roditelje, u saradnji sa pedagogom škole, roditeljima se pružaju dragocjena znanja i omogućuje sticanje pragmatičnih vještina. Ta nova saznanja i iskustva omogućuju im da lakše i objektivnije upoznaju vlastitu djecu, efikasnije shvataju njihove razvojne, emocionalne, socijalne i druge probleme. Samo vaspitno kompetentni roditelji mogu djeci u kritičnim fazama njihovog psihofizičkog razvoja biti snažna i nezamjenljiva podrška. Uz ovaj nužan uslov, oni će znati da procjene kako najbolje da pomognu, ohrabre i podstaknu svoju djecu na predan rad i maksimalnu angažovanost pri savlađivanju brojnih školskih i drugih životnih zadataka, odnosno problema i izazova. Nastavnici, koristeći znanje roditelja, mogu da organizuju tematske časove i pozovu roditelja da im približi oblast ili zanimanje kojim se bavi, ukoliko korespondiraju sa određenim nastavnim sadržajima. Ovakav vid saradnje škole i roditelja, doprinosi podizanju kvaliteta i zanimljivosti nastave. Gostujući na času u svojstvu eksperta za određenu oblast, roditelj nesebično nudi vlastito znanje i iskustvo učenicima, odgovara na njihova pitanja, a u isto vrijeme, on se upoznaje s načinom rada u učionici, uočava ponašanje svog djeteta i shvata ulogu i mjesto nastavnika u tom procesu. Organizovane posjete i obilasci preduzeća, institucija ili ustanova u kojima su zaposleni roditelji učenika, predstavljaju relativno specifičan način njihove efikasne saradnje sa nastavnicima. U ovom slučaju roditelji, osim što su domaćini, najčešće pripremaju kraća predavanja, predstavljaju svoju firmu, ustanovu, zanimanje, gazdinstvo i slično. Tom prilikom roditelj se nalazi u ulozi predavača, objašnjava pojmove i saopštava najznačajnije činjenice učenicima, odgovara na njihova pitanja, animira pažnju i pobuđuje radoznalost. Sve to imponuje domaćinima, ali i učenicima, čiji roditelji su se našli u ovakvim situacijama, odnosno ulogama. Takođe, škola u saradnji sa roditeljima može organizovati brojna predavanja, panel diskusije i radionice koje drže roditelji i tako iskoriste njihovo znanje i iskustvo iz pojedinih oblasti, a sve to treba osmisliti tako da „'pokrije' najvažnije zadatke koje treba ostvariti u vaspitnom radu sa decom (intelektualno, radno, moralno, fizičko, estetsko vaspitanje)“ (Kačapor i Vilotijević, 2005: 489).

Savjetovališta su, kako stoji u Pedagoškoj enciklopediji „ustanove koje roditeljima pružaju savetodavnu pomoć u obavljanju vaspitne funkcije.“ (Pedagoška enciklopedija, 1989: 327). Ona mogu biti različitog karaktera, tako da razlikujemo informativna, neposredno savetodavna, obrazovna i iстраživačka savjetovališta. Od stručnjaka koji rade u njima, najzastupljeniji su pedagozi, psiholozi, defektolozi, pedijatri, neuropsihijatri i socijalni radnici. Savjetovališta za roditelje ne predstavljaju autonomno organizovane institucije, već su sastavu određenog organa ili ustanove. U školama, savjetovališta za roditelje, mogu se organizovati za pružanje podrške roditeljima i učenicima, a sve u cilju unapređivanja njihove međusobne saradnje i efikasnijeg uključivanja roditelja u život i rad škole. S tim, da su obavezni članovi savjetovališta osnovanog u školi, pedagozi i psiholozi škole, te izabrani članovi kolektiva i to po jedan nastavnik razredne i predmetne nastave. Ova savjetovališta, obavljaju propisane poslove usmjerene ka „pomaganju roditeljima i nastavnicima u rešavanju svakodnevnih zadataka [...], konkretnih problema – neposlušnost, tvrdoglavost, laž i sl., problema u vezi sa školom, psihičkih problema – osjetljivost, slabo pamćenje i dr., kao i probleme razvojne anomalije – enureza (Ilić, Jovanović i Nikolić, 2006: 375).

Organizacija značajnih manifestacija škole predstavlja specifičan način povezivanja roditelja i nastavnika. Prilikom organizovanja raznovrsnih akcija i manifestacija, kao što su „svečanosti, priredbe, izložbe, ekskurzije“ (Ilić, Jovanović i Nikolić, 2006: 375), odnosno, pripremanje i izvođenje brojnih kulturno-zabavnih programa, sportsko-rekreativnih aktivnosti i takmičenja na nivou škole, mogu biti način uključivanja roditelja u rad i život škole. Uključivanje roditelja u planiranje i realizaciju izleta i ekskurzija je više nego obavezno. Oni daju svoj doprinos tako što pomažu u izboru lokacije, prevoza, smještaja, a nerijetko, roditelji prikupljaju sredstva i pomažu učenicima slabijeg materijalnog stanja kako bi i njima bilo omogućeno da putuju sa svojim drugarima i ne izostanu sa ekskurzije. U skladu sa svojim znanjem i sposobnostima, roditelji zajedno sa nastavnicima i učenicima učestvuju u planiranju, pripremanju i izvođenju svečanosti i priredbi. Između ostalog, oni pružaju nesebičnu pomoć u nabavci rekvizita i kostima, dolaze na probe, obezbjeđuju scenografiju, muzičku pratnju, iniciraju snimanje i fotografisanje. Vrlo često su i sami sudionici pri dramskom izvođenju, učesnici hora i sl.. Pri tome, roditelji dobijaju

posebna zaduženja i odgovornosti, koje oni sa zadovoljstvom ispunjavaju. Učestvujući skupa u tim aktivnostima sa svojom djecom, roditelji zapravo timski i partnerski rade, ulažu svoj trud i znanje i tako doprinose zajedničkom uspjehu i rezultatima. Na taj način roditelji se bliže upoznaju sa ambijentom i atmosferom koja vlada u školi, jasniji su im i bliži ciljevi i zadaci škole, tako da uspjeh učenika doživljavaju kao svoj, dijeleći odgovornost sa nastavnicima.

Nevezano o kome je pojedinačnom obliku saradnje porodice i škole riječ, uz nužan uslov da je kvalitetno i promišljeno organizovan, on će izvjesno je, pružiti zadovoljstvo svim zainteresovanim stranama i otvoriti izglednije perspektive za uspostavljanje novih, kreativnih i efikasnih vidova partnerstva i zajedništva nastavnika, roditelja i učenika, a sve u cilju svekolikog razvoja i napretka učenika

Zaključak

Saradnja porodice i škole jedan je od najznačajnijih faktora u napredovanju i postizanju uspjeha, kako u individualnom radu učenika, tako i škole u cjelini. Organizacija rada škole nudi brojne mogućnosti za efikasno uključivanje roditelja u život i rad škole, ali i aktivno učešće u neposrednoj realizaciji nastavnog procesa. Nesporno je da se u pedagoškoj stvarnosti, još uvijek, koriste roditeljski sastanci i neposredna individualna razmjena informacija između roditelja i nastavnika, praktikuju kao najčešći oblici njihove saradnje. Roditelji uglavnom, svoju zainteresovanost za rad škole iskazuju prilikom pribavljanja dragocjenih informacija o radu i školskom postignuću vlastite djece, ali i njihovom učešću u brojnim drugim aktivnostima u školi, kao što su svečanosti, takmičenja, predavanja, projekti, radionice, ili kao neposredni izvođači nastave bilo na nastavnom času ili prilikom posjeta i obilazaka. Međutim, nerijetko se dešava da postupci roditelja budu disonantni sa postupcima škole, odnosno nastavnika i obratno. Prema mišljenju Maleša, postoji najmanje pet bitnih faktora koji determinišu tu vaspitnu disharmoniju, a to su: razlike u odgojnim postupcima između roditelja i drugih odgajatelja, različitost u životnom prostoru obitelji i škole, razlike u kvalitetu i opsegu međuljudskih odnosa koji prevladavaju u različitim sredinama, bitno različiti sustavi vrijednosti koje se njeguju u obitelji i ustanovi, različiti sustavi komuniciranja unutar različitih sredina (Maleš, 1993: 591). Prevazilaženje pomenutih razlika, moguće je postići uspostavljanjem neposredne, iskrene i kontinuirane saradnje, odnosno bezrezervne uzajamne podrške nastavnika i roditelja. Danas je ta saradnja, ne samo poželjna i moguća, već ona predstavlja objektivno datu razvojno-civilizacijsku nužnost. Prema mišljenjima kompetentnih pedagoga, psihologa, didaktičara i praktičara, ovoj problematici se mora posvećivati znatno veća pažnja nego do sada, kako bi se kontinuirano moglo uspostavljati i osnaživati partnerstvo, odnosno obezbjeđivati aktivna participacija roditelja u sve sfere života i rada škole, budući da je to fundamentalna pretpostavka za uspostavljanje efikasne i plodotvorne saradnje nastavnika, roditelja i njihovih učenika, odnosno škole, kao društveno najodgovornije vaspitno-obrazovne institucije. Samo njihovim zajedničkim i sinhronizovanim radom i angažovanjem moguće je stvarati optimalne uslove za efikasan razvoj sveukupnog psihofizičkog, emocionalnog, karakternog i drugog prirodno datog potencijala svakog učenika.

Literatura

- Bratanić, M. (1990): *Mikropedagogija interakcijsko-komunikacijski aspekt odgoja*, Zagreb, Školska knjiga.
- Ekermen, N. (1987): *Psihodinamika porodičnog života*, Titograd, Grafički zavod Titograd.
- Ilić, M., Jovanović, B. i Nikolić, R. (2006): *Školska pedagogija*. Užice, Učiteljski fakultet u Užicu.
- Kačapor, S. i Vilotijević, N. (2005): *Školska i porodična pedagogija*, Pančevo, Filozofski fakultet u Kosovskoj Mitrovici. Učiteljski fakultet u Beogradu.
- Maleš, D. (1993): *Škola – roditelji – djeca*. U časopisu: *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol. 48. 1993. str. 587-593. Zagreb.
- Malić, J. (1981): *Razrednik u osnovnoj školi*. Zagreb, Školska knjiga.
- Mandić, P. (1975): *Saradnja porodice i škole*. Sarajevo, Svjetlost.
- Marjanović, A. (1970): *Psihodinamika porodičnog života*. Titograd, NIO Pobjeda.

- Nikolić, R. i Jovanović, B. (2005): *Školska i porodična pedagogija*. Gornji Milanovac, Učiteljski fakultet u Užicu. Filozofski fakultet u Banja Luci.
- Pavlović, B. i Stanković, D.: *Formalno i neformalno partnerstvo roditelja i škole*, u Polovina, N. i Bogunović, B. (2007): *Saradnja škole i porodice*, Beograd, Institut za pedagoška istraživanja. Potkonjak, N. i Šimleša, P. (1989): *Pedagoška enciklopedija*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Potkonjak, N. i Pijanović, P. (1996): *Pedagoški leksikon*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Teodosić, R. i Vučenov, N. (1967): *Pedagoški rečnik*. Beograd, Zavod za udžbenike SRS.
- Trnavac, N. (1993): *Pedagog u školi*. Beograd, Učiteljski fakultet.
- Trnavac, N. i Đorđević, J. (2005): *Pedagogija*. Beograd, Naučna knjiga.
- Savićević, D. (1980): *Planiranje i programiranje saradnje porodice i škole* (u časopisu: Nastava i vaspitanje, br.3), Beograd.
- Stanisavljević, Z. (1998): *Saradnja porodice i škole*; Leskovac, U izdanju autora.

Internet izvori:

Dryfoos, 2000; Hughes, Bailei & Mechur, 2001. (<http://www.sedl.org/connections/resources/emergingissues.pdf>, str. 12).

Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju, <https://www.paragraf.me/propisi-crnegore/opsti-zakon-o-obrazovanju-i-vaspitanju.html>)

Cooperation between parents/tutors and teachers in first years of Primary Schools

teacher Biljana B. Joksimović*
„Vukašin Radunović“
Berane, Montenegro

Summary: In its past, as well as in presents and future, school remains to be the most responsible and competent authority for establishing fundamental educational values determined by the society. Considering present very turbulent transitional period, very often influenced by reorganisations, integrations, different conflicting interests in the society, countries and even region, which led to the general uncertainty, the school has ever been more exposed and faced with so many challenges. Therefore, schools are forced to establish and exercise strong and direct cooperation with parents but also with all others subjects in the society that can have direct or indirect impact of its core values and goals. No doubt that teachers are in the first front line, together with educational and physiological services and management, responsible to ensure adequate cooperation among all relevant parties/subjects. It seems that, in the history of schools as institutional entities, there hasn't been more space but at the same time so much sensitive ground for establishing different forms of cooperation. For these reasons, the main goal of this paper is fully identification, analysis, study and elaboration of the most expedient forms and models of cooperation between teachers and parents/tutors of the students. Very profound theoretical and practical expertise shows that there is almost no a single question with essential importance for institutional education, that can not be properly addressed by teachers and the parents/tutors. The younger student is, the cooperation has to be more intense, overall and direct. In the focus of mutual interest there would have to be questions and following problems: adaptation of student to the school ambient, especially raising awareness of necessity to fulfil all the tasks, respect of school discipline, development and promotion of social interaction among students, improvement general conditions including IT equipment and lectures modernisation, arranging and cultivating classroom and other school space, regular organisation of cultural events, visits and other extra-curricular activities as well as school interconnection with the social environment and providing the conditions for successful socialisation, humanisation and affirmation of students, and a whole host of other mutually interesting and challenging issues. Together with crucial precondition of establishing permanent, direct and sincere cooperation between teachers and parents/tutors, all this should eventually result with new better adjusted and student-friendly learning and extracurricular educational model, which will optimise students learning conditions so each student will have optimal conditions for learning, advancement and development of their own cognitive, affective, psychomotor and other traits immanent to a healthy, cultured, humane and whole personality

Key words: school, teachers, students, parents/tutors, cooperation between school and family

* biljana65@t-com.me

PORODIČNI VREDNOSNI SISTEM MLADIH U REPUBLICI SRPSKOJ¹³²

*dr Biserka Košarac, vanredni profesor**
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
Katedra za sociologiju

Apstrakt: Porodični vrednosni sistemi oduvek su privlačili pažnju istraživača. Veliki broj studija bavio se analizom osnovnih sociokulturnih determinanti koje utiču na formiranje i održavanje određenog skupa vrednosti. U ovom radu na osnovu podataka dobijenih u empirijskom istraživanju nastojaćemo da analiziramo koji su to dominantni vrednosni obrasci mladih vezanih za brak, porodicu i roditeljstvo i od kojih faktora zavise. Samo istraživanje smestili smo u teorijski koncept patrijarhalnog vrednosnog sistema karakterističnim za naše područje uz uvažavanje nalaza istraživanja poslednjih decenija koja ukazuju na svojevrsnu polarizaciju porodičnih vrednosti kod mladih. Na početku rada pored teorijskog okvira analiziramo osnovne pravce porodičnih promena u savremenom društvu i pratećih vrednosno-normativnih sistema. Zatim u drugom delu rada predstavljamo rezultate istraživanja: dominantni vrednosni obrasci i njihova povezanost sa polom, mestom stanovanja, bračnim statusom roditelja ispitanika, kulturnim kapitalom i materijalnim statusom porodice iz koje mladi dolaze. Anketno istraživanje je sprovedeno na kvotnom uzorku koje je obuhvatilo 226 ispitanika studentske populacije. Dobijeni rezultati potvrđuju tezu o vrednosnoj polarizaciji (ali još uvek dominantnom tradicionalnom, patrijarhalnom vrednosnom sistemu) i uticaju nekih socio-demografskih obeležja na vrednosni sistem. Naime, moderne porodične vrednosti prihvataju više devojke nego mladići, kao i oni koji potiču iz porodica sa višim materijalnim statusom i većom količinom kulturnog kapitala. Mesto stanovanja i bračni status roditelja nema uticaja na to koji će vrednosni model prihvatiti mladi. Rezultati pokazuju takođe da matrica porodičnih vrednosti kod mladih uključuje visoko vrednovanje porodice kao takve. Ona se poštuje, jer u društvu intenzivne transformacije i rizika pruža pojedincima osećaj sigurnosti.

Ključne reči: porodični vrednosni sistem, mladi, brak, porodica, roditeljstvo

UVOD

Vrednosni sistemi i orijentacije zaokupljaju veliku pažnju naučnika iz gotovo svih oblasti društveno-humanističkih nauka. Globalne promene koje su obeležile kraj XX i početak XXI veka dovele su do snažnih transformacija gotovo svih sfera ljudskog života, pa tako i vrednosti. Neki istraživači poput Budona (Raymond Boudon) zastupaju stav da je došlo do polarizacije i svojevrsne krize moralnih vrednosti, odnosno do sumraka morala (Budon, 2005). Jedan od najznačajnijih teoretičara, nezaobilaznog kada se govori o vrednostima, Ronald Inglehart (Ronald Inglehart), tvrdi da tradicionalne-kolektivističke vrednosti u savremenom društvu bivaju zamenjene od strane moderno-individualističkih i da ta promena prevashodno zavisi od nivoa socio-ekonomskog razvoja pojedinih društava (Inglehart, 1997). U našem

¹³² Rad je nastao u okviru projekta *Sociokulturne determinante budućeg bračnog i reproduktivnog ponašanja mladih u Republici Srpskoj* koji finansira Ministarstvo za naučnotehnoški razvoj, visoko obrazovanje i informaciono društvo Republike Srpske

* biserka.kosarac@ff.ues.rs.ba

društvu i društvima u okruženju nalazi pokazuju da postoji snažna vrednosna polarizacija, kao da istovremeno u vrednosnim sistemima postoje tradicionalne, moderne i postmoderne vrednosti (Pešić, 2017; Bešić, 2014).

Interesovanje istraživača za vrednosne obrasce i sisteme mladih posebno su intenzivirana u sklopu proučavanja fenomena niskog nataliteta i fertiliteta, te dubinskih promena kroz koje prolaze brak, porodica i roditeljstvo u savremenom društvu. Brojna istraživanja, kako na našem govornom području, tako i u razvijenom delu Evrope, za cilj imaju da otkriju najvažnije socijalne varijable (pojave, procesi, događaji i institucije) koje imaju presudan uticaj na promenu vrednosnih sistema i posledično na promene sa kojima se susreće savremena porodica. U ovom radu analiziraju se osnovni vrednosni sistemi o braku, porodici i roditeljstvu kod mladih u Republici Srpskoj i neka osnovna sociodemografska obeležja koja bi mogla imati uticaj na vrednosne orijentacije. Teorijski okvir od koga polazimo je koncept patrijarhalnog (tradicionalnog) vrednosnog sistema koji je za naše područje karakterističan, uz uvažavanje novijih istraživanja koja ukazuju na vrednosnu polarizaciju, odnosno uticaj na vrednosne sisteme, sa jedne strane modernizacijskih, globalizacijskih procesa, a sa druge procesa postsocijalističke transformacije našeg društva.

BRAK, PORODICA I RODITELJSTVO U VREDNOSNOM SISTEMU

Porodica se tretira kao jedna od najvažnijih vrednosti kako na globalnom nivou društva, tako i u individualnim vrednosnim sistemima. Međutim, porodica i sa njom povezani brak i roditeljstvo posredovani su u svim svojim aspektima konkretnim socijalno-kulturnim kontekstima određenog društva, a istovremeno se u porodici stvara i neguje osoben sistem vrednosti (ljubav, požrtvovanje, tolerancija, podrška, razumevanje) koji omogućava da porodica uspešno funkcioniše kao grupa, ali i da to omogući i svojim članovima. Pojedinci imaju generalno pozitivan stav prema porodici, braku i roditeljstvu, ali ono što treba naglasiti jeste da ti stavovi i vrednosti ne moraju da odgovaraju njihovim pozitivnim ili negativnim ličnim iskustvima u porodici i braku (Willoughby, Hall & Luczak, 2013). Pod vrednostima podrazumevamo „relativno stabilne, opšte, hijerarhijski organizovane karakteristike pojedinaca (elementi koji se odnose na dispozicije) i grupa (elementi društvene svesti) koje su formirane međusobnim delovanjem istorijskih, aktuelno-socijalnih i individualnih činilaca, a koje, zbog propisane poželjnosti, usmeravaju ponašanje svojih nosilaca ka određenim ciljevima“ (Pantić, 1977, str. 277).

Porodica i brak su pojave koje se prožimaju, ali to nikako ne znači da su iste ili da jedna drugu podrazumevaju. Brak kao i srodstvo predstavljaju univerzalnu ustanovu u ljudskom društvu i kulturi (Milić, 2001). Iz sociološkog ugla, razlika između braka i porodice sastoji se u sledećem: porodica je grupa, a brak je dijadni odnos. Pored toga što pretpostavlja odnos dve osobe i reguliše njihovu seksualnosti reprodukciju, brak je i društveni odnos (Комаран, 2019). To je „društvena legitimacija seksualne aktivnosti partnera sa ciljem rađanja potomstva“ (Milić, 2001, str. 113). Što se tiče definicije porodice, savremena sociologija stavlja naglasak na roditeljstvo, odnosno smatra da ono što porodicu odvađa od drugih društvenih grupa je briga o potomstvu (odgoj i socijalizacija). To je opredelilo i eksperte radne grupe Ujedinjenih nacija kada su dali definiciju porodice koja je trebalo u sebe da obuhvati sve društvene i kulturne različitosti u organizaciji porodičnog života u savremenom svetu. „Porodicu čini najmanje jedna (odrasla) osoba ili grupa ljudi koja brine za dete/decu i koja je kao takva prepoznata u zakonodavstvu i običajima država članica“ (Family: Forms and Functions, 1992). Dakle, briga za decu i njihova socijalizacija jesu ključni elementi u razdvajanju porodice od drugih društvenih grupa i ova definicija u sebe uključuje i one porodične oblike koje naš vrednosni sistem ne poznaje ili zabranjuje. Samo roditeljstvo definiše se kao „složen skup socijalnih stavova (očekivanja i ciljeva), različitih praksi u kojima dolazi do spoja bio-socijalnog aspekta ljudske prokreacije sa socijalno-kulturnim aspektima brige, staranja i odgoja novih generacija i socijalno-psihološku identifikaciju ličnosti u odrastanju sa starijim roditeljskim uzorima“ (Milić, 2001, str. 172).

Ako su procesi modernizacije koji su zahvatili evropska društva od XVII do XIX veka uslovlili nastanak moderne, nuklearne porodice, kraj prošlog veka obeležile su brojne druge promene koje nisu bile vidljive u ranijim istorijskim periodima: dominirajuća nuklearna forma porodice počela je da se rastače,

povećava se broj kohabitacija i LAT¹³³ formi (heteroseksualnih i homoseksualnih) što znači da brak kao institucija gubi na svojoj univerzalnosti, povećane su stope divorcijaliteta, broj ponovljenih brakova je veći, javljaju se novi oblici rekonponovanih porodica, a fertilitet i natalitet su u stalnom padu (Комарац, 2020).

Procesi globalizacije i transformacije savremenog društva doveli su do promene brojnih porodičnih vrednosti i sa njima povezanih bračnih i porodičnih ponašanja. U većini zapadnih društava sklapanje braka se odlaže (Bobić, 2007), ukupne stope nupcijaliteta stalno padaju (Lee & Payne, 2010), putanje u brak se menjaju i postaju raznovrsnije, pri čemu većina osoba živi sa svojim partnerom najmanje jednom pre braka (Lauer & Yodanis, 2010). Porodica, njene strukture, forme, odnosi članova unutar nje na našim prostorima prate određene promene koje se dešavaju u razvijenim zemljama, ali postoje brojne socijalno-kulturne specifičnosti. Naime, porodica i njeni aspekti dugi vremenski period su se razvijale i menjale u sklopu patrijarhalnog sistema vrednosti. Dok je kod sociologa na Zapadu patrijarhat došao u fokus istraživanja tek sa feminističkim autorkama, kod nas su istraživači porodice i pre Drugog svetskog rata jasno ukazivali na patrijarhalnu strukturu porodice. Ta linija se može pratiti od našeg prvog sociologa Valtazara Bogišića koji je istraživao patrijarhalne ustanove kod Južnih Slovena, konkretno porodičnu zadругu (Bogišić, 1999). Nakon Drugog svetskog rata, u kontekstu ubrzane industrijalizacije i urbanizacije bivšeg socijalističkog društva, dešavale su korenite promene tadašnje porodice, odnosno postepeno preobražavanje strukture, forme, odnosa i funkcija tradicionalne porodice ka modernoj porodici. To je podrazumevalo formiranje moderne, urbane, nuklearne porodice sa egalitarnijim odnosima između supružnika i generacija. Te promene istraživale su Vera Erlih (Erllich, 1971), Olivera Burić i Ruža First-Dilić (Burić, 1970; First-Dilić, 1972) i ukazale na promene u vrednosnom sistemu socijalističke porodice, slabljenje patrijarhalnog sistema i jačanje ideologije egalitarizma. Ubrzanu modernizaciju porodice prekinula je postsocijalistička transformacija i Građanski rat koji su pojedince morali da vrate na neke prevaziđene porodične oblike, pa se govori o repatrijarhalizaciji i retradicionalizaciji porodice (Milić, 2010). Naime, u tom periodu porodica je bila na vetrometini snažnih negativnih društvenih i ekonomskih događaja i bez šire institucionalne podrške, tako da je za pojedince tada bila jedino sigurno okruženje.

Nakon odblokirane tranzicije i porodica počinje da se menja usvajajući neke vrednosti i prakse karakteristične za zapadna društva, pa se tako i kod nas beleže određeni demografski trendovi kao na Zapadu. Mladi sve kasnije stupaju u brak i formiraju porodicu, a prosečne godine za stupanje u brak stalno se povećavaju. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku starost žena prilikom prvog stupanja u brak u 2014. godini iznosio je 28,2, a u 2018. godini 28,9. Slično je i sa muškarcima. U 2014. godini prosečna starost je iznosila 31,7, a u 2018. godini 32,1 (Жене и мушкарци у Републици Српској, 2019, стр. 10). Međutim, brak kao institucija i dalje ima univerzalan karakter. U R Srpskoj opšta stopa nupcijaliteta se godinama kreće na istom nivou od 4,6% u 1996. godini do 5,1% u 2018 godini, dok je stopa divorcijaliteta u 1996. godini bila 0,4%, a u 2018. 0,8%. Opšta stopa divorcijaliteta dva puta je manja od one karakteristične za razvijene države Evrope gde iznosi oko 1,9%, naravno uz određene regionalne razlike (izvor EUROSTAT). Ono što je bitno istaći je da se porodične i društvene promene odražavaju i na vrednosne sisteme i da naš socijalni i kulturni kontekst jeste specifičan zbog paralelnog uticaja modernističkih orijentacija koje donosi globalizacija i tradicionalnih vrednosti karakterističnih za našu porodicu. Uz to na porodičnu promenu i sa njom povezan vrednosni sistem utiče postsocijalistička transformacija društva koja je u jednom periodu 90-tih godina prošlog veka dovela i do potpune anomalije društva.

Uprkos velikom interesovanju naučnika za istraživanje porodičnih vrednosti i sa njima povezanih bračnih i porodičnih ponašanja postoje velike varijacije u pogledu teorijskih modela i primene određenih metoda i merenja. Sva dosadašnja istraživanja bila su fokusirana na specifične populacije i društveno-kulturne kontekste, što je slučaj i sa našim istraživanjem. Takođe, vrednosni sistem porodice sastavljen je iz brojnih aspekata što može da oteža posao operacionalizacije i empirijskog istraživanja. Iz tog razloga istraživanja porodičnih vrednosti fokusirana su samo na određene aspekte. Naše istraživanje fokusira se na

¹³³ Living Apart Together

mlade, preciznije na studentsku populaciju i na njihove stavove, percepcije i planove vezane za brak, porodicu i roditeljstvo. Takva vrsta istraživanja ima društveni značaj pre svega iz razloga otkrivanja onih mehanizama koji mogu uticati na buduće bračno i reproduktivno ponašanje, a u cilju promovisanja većeg nataliteta i podrške porodici i roditeljstvu. Naime, za mlade u našem društvu je karakteristično da se tranzicija u odraslost događa sa sklapanjem braka i dobijanjem dece, a da se dotle ostaje u roditeljskom domu, pa nekad i posle toga (u vertikalno proširenim porodicama). To ukazuje da mi pripadamo južноеvropskom modelu formiranja porodice karakterističnim za na pr. Italiju, Grčku, države bivše SFRJ, izuzev Slovenije. Ovaj model odlikuje dugo ostajanje u porodici porekla, a period samostalnog života gotovo i da ne postoji (Iacovu, 2002).

Ispitivanje vrednosnog sistema vršili smo na osnovu stepena prihvatanja određenih tradicionalnih stavova o braku i porodici. Veći stepen prihvatanja ukazuje na tradicionalnije stavove, dok neslaganje sa tvrdnjama možemo tumačiti kao kretanje ka modernističkim orijentacijama i individualizmu.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Empirijsku osnovu ovog rada čini anketno istraživanje koje je provedeno 2019. godine među studentskom populacijom Univerziteta u Istočnom Sarajevu, a u okviru projekta *Sociokulturne determinante budućeg bračnog i reproduktivnog ponašanja mladih u Republici Srpskoj*. Instrument (upitnik) sastojao se od 71 pitanja (otvorenog i zatvorenog tipa) i 153 varijable. Bio je podeljen u nekoliko celina, a za naš rad bitne su: osnovne sociodemografske karakteristike (pol, mesto stanovanja, materijalni položaj, bračno stanje roditelja), stavovi o braku, porodici i roditeljstvu (skala Likertovog tipa), pitanja vezana za buduće planove vezane za brak i reprodukciju i pitanja koja se odnose na kulturni kapital (obrazovni nivo roditelja). Kvotni uzorak je činilo 250 ispitanika, ali je naknadnom sekvencijalnom analizom odbačeno 24 upitnika sa nepotpunim podacima. Dobijeni podaci obrađeni su u statističkom paketu SPSS for Windows. U uzorku je bilo 121 (53,5%) ispitanika ženskog pola i 105 (46,5%) muškog pola; iz Pala 75 (33,2%) ispitanika, Istočnog Novog Sarajeva i Istočne Ilidže 42 (18,6%), Sokoca 10 (4,4%), Rudog 12 (5,3%), Kalinovika 15 (6,6%), Čajniča 18 (8,0%), Rogatice 15 (6,6%), Trebinja 18 (8,0%), Vlasenice 12 (5,3%) i Bileće 9 (4,0%); sa Filozofskog fakulteta, koji je najbrojniji na Univerzitetu u Istočnom Sarajevu, je 145 (64,1%) ispitanika, sa Ekonomskog fakulteta 35 (15,5%), a fakulteta fizičkog vaspitanja i sporta 46 (20,4%) ispitanika.

Cilj rada je da se identifikuju osnovni vrednosni obrasci mladih i njihova veza sa nekim sociodemografskim karakteristikama, pre svega polom, mestom stanovanja, bračnim statusom roditelja ispitanika, kulturnim kapitalom i materijalnim statusom porodice iz koje mladi dolaze.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Vrednosne orijentacije prema braku i razvodu ispitivali smo preko sledećih tvrdnji: *Brak je najbolja opcija za život svakog odraslog pojedinca, Nije u redu da nevenčani parovi žive zajedno, Razvod braka bi trebao da bude zadnja opcija u rešavanju problema između supružnika i Ljudi u braku su generalno srećniji/ispunjeniji od onih koji nisu udati/oženjeni*.

Sa prvom tvrdnjom *Brak je najbolja opcija za život svakog odraslog pojedinca* slaže se (delimično i u potpunosti) 50,4% ispitanika ženskog pola i 62,8% ispitanika muškog pola. Neutralno je 33,1% ispitanika i 28,6% ispitanika. Sa tvrdnjom *Nije u redu da nevenčani parovi žive zajedno* slaže se (delimično i u potpunosti) 14,8% ispitanika ženskog pola i 16,2% ispitanika muškog pola. Neutralno je 24,8% ispitanika i 37,1% ispitanika. Slaganje sa tvrdnjom *Razvod braka bi trebao da bude zadnja opcija u rešavanju problema između supružnika* izražava 61,9% ispitanika i 69,5% ispitanika. Neutralno je 19%, odnosno 23,8%. I na kraju, sa tvrdnjom *Ljudi u braku su generalno srećniji/ispunjeniji od onih koji nisu udati/oženjeni* slaže se 35,6% ispitanika ženskog pola i 51,4% ispitanika muškog pola. Neutralno je 35,5%, odnosno 30,5%. Ovaj prvi deskriptivni uvid u podatke govori nam da ispitanici prihvataju

tradicionalne vrednosne orijentacije i to više ispitanici muškog pola. Jedina tvrdnja sa kojom se ispitanici u najmanjoj meri slažu jeste ona koja se odnosi na kohabitacije. Tu mladi u većoj meri prihvataju činjenicu da nevenčani parovi mogu da žive zajedno. Povećanje broja odraslih pojedinaca koji žive u kohabitaciji jedna je od značajnih promena u formiranju porodica poslednjih decenija. Zajednički život bez venčanja kao društvenog priznanja veze postao je dosta popularan među mladima. „Taj trend nije isti u različitim društvima i postoje razlike kako se na kohabitacije gleda i kako se one praktikuju u različitim nacionalnim kontekstima....U našem društvu kohabitacije predstavljaju samo tranzicioni period prema braku. Simbolički značaj braka i dalje je jako visok u našoj kulturi“ (Кошарац, 2019, стр. 31–34). Podaci nam pokazuju i da je u uzorku veliki broj neodlučnih što može ukazivati i na neku vrstu vrednosne konfuzije. Da bismo utvrdili da li postoje statistički značajne razlike u skali stavova između muškaraca i žena izračunali smo t-test (tabele broj 1).

Tabela broj 1. T-test razlike za srednje vrednosti na skali stavova o braku kod muškaraca i žena

	pol	broj ispitanika	srednja vrednost	standardna devijacija	standardna greška srednje vrednosti
skala stavova o braku	ženski	121	12.45	3.23	0.29
	muški	105	13.61	2.68	0.26

$p=0,003$; $t=-2,956$; $df=223$

T-testom nezavisnih uzoraka upoređeni su rezultati na skali stavova o braku muškaraca i žena. Postoji značajna razlika između srednjih vrednosti na skali kod muškaraca odnosno žena $p=0,003$, eta kvadrat je 0,03, pa se može reći da su muškarci tradicionalniji u svojim stavovima od žena.

Sledeća analiza odnosila se na vezu između vrednosti na skali stavova i stalnog mesta boravka ispitanika. Pretpostavili smo da će ispitanici iz većih mesta imati modernističke orijentacije. Jednofaktorska analiza varijanse (ANOVA) nije pokazala statistički značajne razlike ($p=0,51$). Taj nalaz može biti rezultat činjenice da su studenti privremeno izmešteni radi studiranja iz svojih mesta stalnog boravka i da im je socijalno okruženje gotovo u potpunosti generacijsko, te je uticaj vrednosti iz mesta porekla ograničen.

Dalje smo u analizu uveli i nezavisnu varijablu- bračno stanje roditelja. Pretpostavili smo da bi mladi čiji su roditelji razvedeni, žive u kohabitaciji ili nekoj vrsti LAT forme imati modernističke vrednosne orijentacije. Međutim, jednofaktorska analiza varijanse (ANOVA) nije ni ovde pokazala da postoji uticaj bračnog stanja roditelja na prosečne vrednosti na skali stavova o braku ($p=0,77$).

Ispitivali smo i vezu između vrednosti ispitanika i materijalnog stanja njihovih porodica. Podaci pokazuju da ispitanici koji dolaze iz porodica sa nižim primanjima imaju više prosečne vrednosti na skali stavova, tradicionalnije orijentacije, mada ANOVA pokazuje da nema uticaja visine prihoda na vrednosnu orijentaciju ($p=0,26$). Srednja vrednost na skali stavova grupe ispitanika čije porodice imaju mesečna primanja manja od 500 KM iznosi 13,7, dok je za grupu čije porodice zarađuju više od 1 900 KM srednja vrednost 10,5 (tabela 2). Uslovno bi se moglo reći da viši prihodi i materijalni standard mogu uticati na vrednosti u pravcu modernizacije što bi bila i potvrda teze koju iznosi Iglehart.

Tabela broj 2. Srednje vrednosti na skali stavova i mesečna primanja

	broj ispitanika	srednja vrednost
ispod 500 KM	24 (10,6%)	13,7
od 501 do 800 KM	43 (19,0%)	13,4
od 801 do 1100 KM	46 (20,5%)	13,0
od 1101 do 1300 KM	38 (16,8%)	12,2
od 1301 do 1600 KM	36 (15,9%)	12,8
od 1601 do 1900 KM	15 (6,6%)	11,9
preko 1900 KM	24 (10,6%)	10,5

Naredni korak u analizi bilo je dovođenje u vezu kulturnog kapitala koji porodica porekla poseduje i stavovi ispitanika. Kulturni kapital se definiše kao „dugotrajne dispozicije uma i tela (određeni stilovi, načini predstavljanja, upotreba jezika, društvena etikecija i kompetencija, kao i stepen samopouzdanja), zatim objekti materijalne vrednosti (njige, umetnička dela i sl.) i na kraju institucionalizovani deo kulturnog kapitala (obrazovne kvalifikacije)“ (Bourdieu, 1986, p. 243). Kada se ovako složena definicija analizira dolazimo do zaključka da kulturni kapital predstavlja pre svega akademske kvalifikacije, obrazovno iskustvo (tip i vrsta institucije na kome je obrazovanje stečeno), kulturne dispozicije naučene u porodici i praktične kulturne sposobnosti. Najveći deo kulturnog kapitala, prema Burdijeu (Pierre Bourdieu), stiće se u okviru porodice i habitusa koji se usvaja u njoj. Tako oblikovan kulturni kapital utiče na kasnije izbore pojedinaca u životu. Pretpostavili smo da mladi koji dolaze iz porodica sa većim kulturnim kapitalom imaju modernističke vrednosne orijentacije. Konkretno, u ovoj analizi kulturni kapital porodice smo operacionalizovali preko obrazovnog nivoa koji su roditelji stekli (nezavršena osnovna škola, osnovna škola, srednja škola, viša ili visoka škola, fakultet ili akademija, magistratura/ master ili doktorat) u tri nivoa: niži, srednji i viši kulturni kapital. Jednofaktorska analiza varijanse (ANOVA) nije pokazala statistički značajne razlike ($p=0,78$) između vrednosti na skali stavova i količine kulturnog kapitala porodice porekla, mada mladi iz porodica sa većom količinom kulturnog kapitala imaju niže vrednosti na skali ($AS=12,2$), dok mladi iz porodica sa manje kulturnog kapitala imaju više vrednost ($AS=14,3$).

Vrednosne orijentacije prema porodici ispitivali smo preko slaganja sa stavovima: *Porodica je najvažnija stvar u životu svakog pojedinca* i *Sloga i jedinstvo porodice treba uvek da budu iznad interesa i potreba pojedinca člana*. Nalazi pokazuju da je porodica, kao primarna i najznačajnija društvena grupa, u životu pojedinca visoko vrednovana. Saprvom tvrdnjom slaže se 90,7% ispitanika (92,5% žena i 88,6% muškaraca), a sa drugom tvrdnjom nešto manje 88,0% (88,7% žena i 88,5% muškaraca). Takođe, 92,9% ispitanika planira da se u budućnosti uda/oženi što govori da je brak još uvek univerzalna institucija u našem društvenom kontekstu i da predstavlja tranziciju iz sveta mladosti u svet odraslih. Kao ključni razlog za udaju/ženidbu ispitanici navode ljubav prema budućem partneru (90,3%) i roditeljstvo (50,5%). Najmanje važni razlozi su podsticanje roditelja na taj čin (2,2%), želja da ne provedu život sami (6,6%), a brak kao znak zrelosti smatra 16,4% ispitanika. Ovakva raspodela podataka govori nam o da su među mladima zastupljeni trendovi individualizacije, strategija donošenja samostalnih odluka i visoko vrednovanje partnerske ljubavi kao osnove za brak. Visoko vrednovanje porodice posledično vodi i visokom vrednovanju roditeljstva kao veoma značajne životne i društvene uloge pojedinca. Pored sklapanja braka postajanje roditeljem se smatra ključnim događajem. U savremenom društvu došlo je do značajnih promena u porodičnom domenu, ali roditeljstvo je i dalje najbitniji očekivani događaj u životu svakog pojedinca. Na pitanje da li planirate u budućnosti da imate dece 89,8% ispitanika je odgovorilo potvrdno, 2,2% da ne planira i da nije sigurno 8,0%. Ovaj podatak nam ne samo govori o tome da su mladi pozitivno orijentisani ka roditeljstvu, već i o tome da je porodica u našem socijalnom kontekstu deteocentrična. Značaj roditeljstva u životu pojedinca prikazan je u tabeli broj 3. Za sve ispitanike bez obzira na pol roditeljstvo je najvažnija ili jedna od najvažnijih stvari u životu.

Tabela broj 3. Značaj roditeljstva i pol ispitanika

pol	značaj roditeljstva u životu pojedinca				ukupno
	to mi je najvažnija stvar u životu	to mi je jedna od najvažnijih stvari u životu	nije mi toliko bitno da imam decu	uopšte mi nije važno da li ću da imam decu	
ženski	27 (22,3%)	80 (66,1%)	12 (9,9%)	2 (1,7%)	121 (100%)
muški	29 (27,6%)	62 (59,0%)	12 (11,4%)	2 (1,9%)	105 (100%)
ukupno	56 (24,8%)	142 (62,8%)	24 (10,6%)	4 (1,8%)	226 (100%)

$\chi^2=1,22$, $p=0,74$, $df=3$, Cramer's $V=0,074$

Pored značaja koji roditeljstvo ima u životu mladih ljudi dobili smo i podatke o percepciji idealnih godina za rađanje potomstva. Devojke (53,4%) kao idealne godine navode period od 20. do 25. godine, a mladići (54,5%) od 31. do 35. godine. X kvadrat test pokazuje statistički značajnu vezu između pola ispitanika i percepcije idealnih godina za rađanje prvog deteta. Rezultati su predstavljeni u tabeli broj 4.

Tabela broj 4. Pol i percepcija idealnih godina za rađanje prvog deteta

pol	koje su po vama idealne godine za rađanje prvog deteta			ukupno
	20-25	26-30	31-35	
ženski	63 (53,4%)	37 (31,4%)	18 (15,2%)	118 (100%)
muški	16 (16,2%)	29 (29,3%)	54 (54,5%)	99 (100%)
ukupno	9 (36,4%)	68 (30,4%)	149 (33,2%)	217 (100%)

$\chi^2=45,6$, $p=0,00$, $df=2$, Cramer's $V=0,458$

Statistički značajna veza između značaja roditeljstva i percepcije idealnih godina za dobijanje dece i stalnog mesta boravka, količine kulturnog kapitala i visine mesečnih primanja nije nađena.

ZAKLJUČAK

Cilj ovog rada je bio da ispitamo stavove mladih o braku, porodici i roditeljstvu i njihovu povezanosti sa nekim sociodemografskim karakteristikama: polom, mestom stanovanja, mesečnim prihodima, bračnim statusom roditelja i količinom kulturnog kapitala porodice porekla. Nalazi pokazuju da mladi u svom vrednosnom sistemu visoko cene brak, porodicu i roditeljstvo i da u celini uzev više zastupaju tradicionalne, patrijarhalne stavove karakteristične za naš društveni i kulturni sistem od modernističkih. Ali, podaci pokazuju i veliki broj neodlučnih ispitanika što ide u prilog tezi o vrednosnoj raspolućenosti. Takođe, pol se pojavljuje kao značajna varijabla, jer devojke za razliku od mladića pokazuju veće prihvatanje modernih vrednosnih obrazaca. Mesto stalnog boravka i bračni status roditelja nemaju uticaja na vrednosni sistem, dok mladi čije porodice imaju više mesečne prihode i veće količine kulturnog kapitala u većoj meri prihvataju moderne, individualističke vrednosne obrasce. Prema kohabitacijama većina ispitanika ima modernističku orijentaciju prihvatajući ovakav model organizacije partnerskog života kao legitiman. Nalazi dalje pokazuju da je brak još uvek univerzalna institucija u našem društvu i da većina ispitanika planira da se uda/oženi. Takođe, većina ispitanika roditeljstvo smatra veoma bitnom ulogom u životu i planira da u budućnosti ima decu.

Tektonski društveni poremećaji 90-tih godina prošlog veka uslovili su promenu porodičnog vrednosnog sistema od modernog koji je bio prevladavajući u socijalističkim okvirima do tradicionalnog koji je sada dominantan. Umesto da u postmodernom društvu budu dominantne individualističke vrednosne orijentacije kod nas kao i u društvima u okruženju zastupljen je porodični tradicionalizam uz veliki vrednosni raskol. Naše istraživanje potvrđuje nalaze drugih iz regiona (Milić, 2010; Bešić, 2014). Međutim, smatramo da porodični tradicionalizam i visoko vrednovanje braka, porodice i roditeljstva kod mladih može biti iskorišćeno za kreiranje javnih politika koje bi ublažile loše demografske trendove pre svega depopulacije.

LITERATURA

- Bešić, M. (2014). *Tranzicione traume i promene vrednosnih orijentacija- generacijski pristup*. Beograd: Čigoja i Fakultet političkih nauka.
- Bobić, M. (2007). *Demografija i sociologija: veza ili sinteza*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bogišić, V. (1999). *Zbornik pravnih običaja u Južnih Slovena*. Beograd i Podgorica: JU Unireks MB i Unireks.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In A. H. Halsey, H. Lauder & P. Brown (eds.), *Education: Culture, Economy, Society*. (46–58). Oxford: Oxford University Press
- Budon, R. (2005). *Imoralizam. Sumrak vrijednosti? Sumrak morala?*. Podgorica: CID.
- Burić, O. (1972). Teorijsko-metodološki model za istraživanje porodične transformacije i njegova empirijska provera. *Sociologija*, XI (3-4), 331–351.
- Erlich, V. (1971). *Jugoslavenska porodica u transformaciji*. Zagreb: Liber.
- Iacovou, M. (2002). Regional Differences in the Transition to Adulthood, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 580 (1). 40–69.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Кошарац, Б. (2019). *Изазови савремене породице*. Пале: Филозофски факултет.
- Кошарац, Б. (2020). Основне теоријске и методолошке напомене истраживања и опис узорка. У Б. Кошарац (прир.), *Социокултурне детерминанте будућег брачног и репродуктивног понашања младих*. (9–15). Пале: Филозофски факултет.
- Lauer, S. R. & Yodanis, C. (2010). The deinstitutionalization of marriage reconsidered: New institutional approach to changes in marriage, *Journal of Family Theory and Review*, 2, 58–72.
- Lee, G. R. & Payne, K. K. (2010). Changing marriage patterns since 1970: What's going on and why?. *Journal of Comparative Family Studies*, 41, 537–555
- Milić, A. (2001). *Sociologija porodice*. Beograd: Čigoja
- Milić, A. (2010): Porodične vrednosne orijentacije-vrednosni raskol. U A. Milić i dr. (ur.), *Vreme porodica: sociološka studija o porodičnoj transformaciji u Srbiji*. (235–256). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i Čigoja.
- Occasional Series Papers (1992). *Family: Forms and Functions*, 2. New York: United Nations.
- Pantić, D. (1977). Vrednosne i ideološke orijentacije društvenih slojeva. U M. Popović i dr. (ur.). *Društveni slojevi i društvena svest*. (269–406). Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Pešić, J. (2017). *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske: politički i ekonomski liberalizam*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Републички завод за статистику (2019). *Жене и мушкарци у Републици Српској*. Бања Лука.
- Willoughby, J. B., Hall, S. S. & Luczak, P. H. (2013). Marital Paradigms: A Conceptual Framework for Marital Attitudes, Values, and Beliefs. *Journal of Family Issues*, 36 (2), 188–211.

FAMILY VALUE SYSTEM OF YOUNG PEOPLE IN THE REPUBLIC OF SRPSKA¹

Dr Biserka Košarac, associate professor*
University of East Sarajevo
Faculty of Philosophy Pale
Department of Sociology

Summary

Family value systems have always attracted researchers' attention. A large number of studies have been dedicated to analysis of primary sociocultural determinants which influence the creation and maintenance of the certain values. On the basis of data from an empirical research, in this paper we will analyse the dominant value patterns of young people related to marriage, family, parenthood and which factors influence them. We have placed the research within the theoretical concept of patriarchal value system, so common for our region, and take into consideration the research results during few past decades which indicate to a kind of polarisation of family values for young people. At the beginning of the paper, apart from theoretical framework, we analyse primary directions of family changes in modern society and associated value and normative systems. In the second part of the paper, we present the research results: dominant value patterns and their correlation with gender, place of residence, marital status of examinees' parents, cultural capital and family material status of young people. Survey research has been carried out on quota sample of 226 examinees, student population. The given results confirms the thesis of value polarisation (but still dominant traditional, patriarchal value system) and the influence of some socio-demographic characteristics on value system. Namely, modern family values have been accepted more from girls than from boys, as well as those who are from families with higher material status and greater cultural capital. Place of living and parents' marital status do not influence the values model young people would acquire. The results, also, prove that a matrix of family values in case of young people includes high appreciation of family as it is. It has been respected, because in a society of intensive transformations and risks, it offers feeling of security to an individual.

Key words: family value system, young people, marriage, family, parenthood

¹ The paper has been written as a part of the project *Sociocultural determinants of future marital and reproductive behaviour of young people in The Republic of Srpska*, financed by Ministry for Scientific and Technological Development, higher Education and Information society of the Republic of Srpska

* biserka.kosarac@ff.ues.rs.ba

STAREJŠI V DRUŽINI: RAZISKOVATI RAZNOLIKOST IN MEDGENERACIJSKE ODNOSI V STARAJOČI SE DRUŽBI

*Izr. prof. dr. Nives Ličen, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani*¹³⁴

*Izr. prof. dr. Aleksandra Šindić, Filozofski fakultet, Univerzitet Banja Luka*¹³⁵

Povzetek: Vzorci družinskega življenja se spreminjajo tudi za starejše ljudi, še posebno ob soočanju z boleznijo (nalezljive in kronične bolezni) in medgeneracijskimi odnosi v starajoči se družbi, kar postaja predmet interdisciplinarnih raziskav. Stara se generacija, rojena po drugi svetovni vojni (t.i. baby boom generacija). To je generacija, ki je razmeroma dobro izobražena, kjer so ženske (bile) zaposlene, ki je doživela veliko migracij, tehnoloških in kulturnih sprememb (npr. na področju družinskih oblik, seksualnega in reproduktivnega življenja, razvoja družbenega spola, enakopravnosti spolov). V prispevku izhajamo iz predpostavke, da se »baby boom« generacija stara drugače v medgeneracijskih odnosih. Nastajajo nove raziskave medgeneracijskih odnosov in novi raziskovalni pristopi.

Ključne besede: stari, družina, raziskovalne metode

UVOD

Družinsko življenje in medgeneracijske odnose raziskujejo mnoge vede, vprašanja se postavljajo o medgeneracijski pravičnosti (Gosseries, 2005), medgeneracijskih prenosih travme (Kompan Erzar & Gostečnik, 2005), medgeneracijskih prenosih znanja in veščin, kar je del medgeneracijskega učenja (Rabušicova, Kamanova, & Pevna, 2016), medgeneracijski ekonomski pomoči, nasilju nad starimi (Phelan, 2020; Gerdina, 2019). V 20. in 21. stoletju se je podaljšala pričakovana življenjska doba, kar predstavlja mnogo možnosti in izzivov. To, da je v družbi več ljudi, starejših od 65 let, kot ljudi, starih do 15 let, pomeni novost in spremembo mnogih aspektov življenja. Spreminjajo se tudi vzorci družinskega življenja, zato potrebujemo nov premislek o sodobnih starejših družinah. Naše zanimanje v tem besedilu se usmerja na **družinsko življenje, ki vključuje dve generaciji starejših: starejše otroke in zelo stare starše**. Starejši otroci so pripadniki t.i. baby boom generacije.

Vsaka generacija živi v določenem zgodovinskem času, ki vpliva na potek staranja. Opredelitve generacije so lahko različne in tudi retorika medgeneracijskih odnosov je različna in se pne od »medgeneracijske solidarnosti« do »medgeneracijskega konflikta« ali celo »vojne generacij«. V tem besedilu izhajamo iz dveh razumevanj generacije. V družini uporabljamo genealoško razumevanje generacije, ki je povezano z nasledstvom in družinskimi vlogami, npr. stari starši in vnuki.¹³⁶ Socio-kulturne in zgodovinske generacije pa so povezane z obdobji in dogodki v teh obdobjih (npr. vojnami,

¹³⁴ E-mail: nives.licen@ff.uni-lj.si

¹³⁵ E-mail: aleksandra.sindic-radic@ff.unibl.org

¹³⁶ Več o družinskih generacijah gl. v Ramovš, J. (2012). Za kakovostno staranje in lepše sožitje med generacijami.

političnimi spremembami, kulturnimi gibanji), ki vplivajo na formiranje kolektivne identitete.¹³⁷ Baby boom generacija je formirala kolektivno identiteto pod vplivom skupnih izkušenj povojnega obdobja hitrega razvoja.

Poleg tega, da je posameznik pripadnik neke generacije, je tudi vsak akter v svojem personalnem/osebnem času in se stara na svoj osebni način. Staranje v družini pomeni kompleksno prepletenost različnih dejavnikov, ki jih še ne poznamo dovolj dobro. Pojavljajo se nove teme in tudi **izzivi za raziskovalno metodologijo**. V prispevku bomo najprej predstavili staranje baby boom generacije, nato bomo kratko opisali teorije v raziskovanju medgeneracijskih odnosov, sklenili bomo z metodološkimi izzivi za raziskovanje medgeneracijskih družinskih odnosov.

STARAJOČA SE BABY BOOM GENERACIJA

V našem prispevku izhajamo iz aktualnega stanja, v katerem se stara t.i. baby boom generacija; starajo se ljudje, rojeni po drugi svetovni vojni, ki so **predstavljali uporno generacijo** (upori v poznih 60. letih v Evropi, upori proti vietnamski vojni in rasizmu v ZDA) in generacijo, ki poudarja samo-uresničevanje (ang. self-actualization). Kot baby boom generacijo navadno razumemo skupino, ki je bila rojena med 1946 in 1964 in se v sedanjem času upokojuje. Za njih je značilno, da so razvili adolescenco kot dokaj dolg prehod v odraslost, nato so kot odrasli živeli zelo aktivno in svoje odrasle življenjske vzorce nadaljujejo tudi v starosti. Odraslost so »raztegnili« na vse življenje,¹³⁸ saj so tudi svoje otroke vzgajali kot odrasle. Otroke so vzgajali neavtoritarno, z mnogimi izbirami, samostojnimi odločitvami. Mladost so podaljšali v odraslost in svojo odraslost podaljšujejo v starost. Predvidevamo, da se bo ta generacija starala drugače kot prejšnje generacije, saj so pripadniki dokaj dobro izobraženi že v mladosti, v odraslosti so doživeli možnosti dodatnega izobraževanja, razširjeno uporabo kontracepcije, doživeli so migracije (npr. migracije znotraj bivše Jugoslavije, delovne migracije v tujino,¹³⁹ migracije zaradi vojne), politične transformacije, v pozni odraslosti/starosti doživljajo globalizacijo. Vsi ti dejavniki implicirajo, da **se bo razvila nova praksa življenjskega cikla, ki bo vključevala dolg prehod v starost in nato dokaj dejavno staranje z novimi povezavami ter navadami**. Spremenjeni dejavniki na makro-, mezo- in mikro ravni vplivajo na nastajanje novih odnosov.

Če si ogledamo naracije¹⁴⁰ italijanskih starejših parov, ki vzpostavljajo nova, večinoma druga, partnerstva v starosti, opazimo, da otroci nimajo posebno pomembne vloge v njihovem dejavnem staranju (vsaj ne v njihovih pripovedih). Nastajajo **novi modeli sobivanja, kjer je bolj poudarjen individualizem, emocionalno blagostanje, neodvisnost med generacijami ter produktivno staranje**. Slednje vključuje

¹³⁷ Willetts, D. (2011). The Pinch. How the baby boomers took their children's future - And why they should give it back.

¹³⁸ Drugačne potrebe baby boom generacije, ki se stara, so zaznali v ameriškem gibanju za izobraževanje starejših Elderhostel Institute Network, ki je svoje programe prilagodila novim interesom (več potovanj, doživljajsko učenje) in se skladno s tem tudi leta 2010 preimenovala v Road Scholar Lifelong Learning Resource Network.

¹³⁹ Raziskovalci se ukvarjajo z problemom starajočih se sorodnikov in razvojem afektivnih odnosov. Svašek (2018) raziskuje migracije in medgeneracijske povezave v globaliziranem svetu, razvoj afektov jeze, frustracije, oddaljenosti. Röttger-Rössler in Lam (2018) raziskujeta medgeneracijske odnose med vietnamskimi starši in njihovimi otroki, ki živijo v Nemčiji.

¹⁴⁰ Zgodbe (2018-2020) so zbrane na spletnem naslovu RAI 3 <https://www.raiplay.it/programmi/nonholeta/>

podaljševanje delovne dobe ali t.i. drugo kariero, prostovoljno delo,¹⁴¹ potovanja, družbeno dejavnost. Podobne zgodbe o partnerstvih v sodobnosti so tudi v sodobnih filmih¹⁴² in romanih.

Ena od večjih socialnih sprememb v zadnjih petdesetih letih je bila povečana stopnja zaposlitve žensk. To pomeni, da je sicer večji finančni dotok za družino, a hkrati je manj članov družine na voljo za skrb za tiste člane družine, ki pomoč potrebujejo (npr. majhni otroci in stari ljudje v družini). Baby boom generacija bo imela drugačen suport kot prejšnje generacije tudi zato, ker se je družina (kot institucija na mezo ravni) spremenila. Pozneje so se poročali, več je bilo ločitev in imeli so manj otrok kot prejšnje generacije. Prav tako bo nudila drugačen suport, saj se podaljšuje življenje. Mnogi starejši (65+) skrbijo za svoje starše (85+).¹⁴³ Upokojujejo se v času hitrih tehnoloških sprememb, družbenih novosti, kar vse vpliva na družinsko življenje in na pričakovanja o družinskem življenju.

Na družine baby boom generacije so vplivale različne novosti: destandardizacija življenjskih potekov, razvoj koncepta družbenega spola, razvoj novih oblik družine (istospolne družine, reorganizirane družine, enostarševske družine ipd.). Ni ene same oblike družine, ki bi bila kulturno najbolj sprejemljiva. Destandardizacija življenjskih potekov ima več implikacij za starejše družine: kohabitacija in zaporedna partnerstva postajajo tudi del partnerskih praks v starejših letih; odločitve za samostojna gospodinjstva partnerjev, ki se srečujeta le občasno. Za medgeneracijske odnose je pomemben tudi podatek, da se s starostjo zmanjšajo socialna omrežja, kar je bilo ugotovljeno tudi v slovenskem okolju (Jelenc Krašovec & Kump, 2006). V starosti, še posebej v poznejši starosti postajajo pomembnejša **sorodstvena omrežja** pri soočanju z izgubami (npr. smrt prijateljev) in obolevnostjo. **Sodobna tehnologija** igra pomembno vlogo pri ohranjanju povezav.

Naraščanje starosti ob prvi poroki, naraščanje ločitev in naraščanje kohabitacij ter naraščanje istospolnih partnerstev kaže na nove družinske in partnerske prakse starejših, ki so še neraziskane. Baby boom generacija je ključna za proučevanje staranja v sodobni zahodni družbi.

TEORIJE V RAZISKOVANJU MEDGENERACIJSKIH DRUŽINSKIH ODNOSOV

Pri raziskovanju starejših družin je več teoretskih okvirov. Eden od teh je koncept **družbenega spola** (ang. gender). Vidno vlogo v konceptualni mreži socialne gerontologije za interpretacijo starajoče se družine in medgeneracijskih odnosov ima **teorija življenjskega poteka** (ang. life course theory), ki nakazuje drugačne življenjske poteke in prehode (trajektoriji in tranzicije) za skupine, ki živijo v drugačnih življenjskih razmerah (gl. Quadagno, 2017; George & Ferraro, 2016; McGoldrick, Preto & Carter, 2015; Hoare, 2009). Naš namen je, da opozorimo na dinamično razmerje med biografijo, institucijami in družbenim okoljem ter v povezavi s tem na spremembo tranzicij med socialnimi vlogami (npr. tranzicija v upokožitev) in izzivi za raziskovanje le-teh.

¹⁴¹ Razvijajo se mnogi programi za prostovoljno delo starejših, med drugim tudi na področju medgeneracijskega učenja (Wacker & Roberto, 2019, str. 89-112).

¹⁴² Glej npr. češki film *Ledena babica* (Bába z ledu), 2017, ki subtilno in nesentimentalno prikaže novo partnerstvo, pozno ljubezen, ki spodbudi transformacijo starejše ženske. Tudi film *Eksotični Hotel Marigold* (The Best Exotic Marigold Hotel), 2011, sporoča, da ljubezen in intenzivna čustva niso le za mlade.

¹⁴³ Najhitreje naraščajoča skupina prebivalstva so starejši od 80 let, posebej se še izpostavlja naraščajoče število stoletnikov in superstoletnikov. Odnos do tega pojava je različen. Galimberti v svojih spletnih predavanjih pravi, da to ni »podaljševanje življenja« temveč »podaljševanje staranja«. Drugačno je mnenje Scotta in L. Gratton v delu *The 100 year life*. Dolgoživost vidita kot izjemen civilizacijski dosežek.

Nove **raziskave medgeneracijskih odnosov** gradijo spoznanja iz treh pozicij: mikro, mezo in makro raven. Na mikro ali biografski ravni raziskujemo medgeneracijske odnose glede na finančne, socialne, psihološke dejavnike blagostanja in izmenjav v družinskem okolju. Zanimale nas bodo predvsem raziskave odnosov med odraslimi otroki in ostarelimi starši. Družinske medgeneracijske odnose označujemo s tremi koncepti: medgeneracijski konflikt, medgeneracijska solidarnost in medgeneracijska ambivalentnost.

Že v 80. letih prejšnjega stoletja je bilo opravljenih precej raziskav o odnosih med generacijami v družini, predvsem o medsebojni solidarnosti. Bengtson in Schrader sta razvila model **družinske solidarnosti** (Bengtson idr., 2002), precej je bilo raziskav o **tranzicijah v družinskih potekih** (McGoldrick idr., 2015). Družinska solidarnost med generacijami se razvija v povezavi z naslednjimi elementi: stik, izmenjava in suport, norme in obveznosti, vrednote, kakovost odnosov in struktura možnosti. Na osnovi teorije življenjskega poteka je nastalo veliko empiričnih raziskav o družinskih in individualnih transformacijah glede na medgeneracijske odnose. Poudarja se povezanost življenj (ang. linked lives) in pomen okoliščin ob posamezni tranziciji. Raziskave npr. kažejo, da razveza odraslih otrok ne vpliva na medgeneracijske odnose, vpliva pa takrat, ko se odrasli otroci vrnejo na svoj dom.

V sodobnih raziskavah odnosov med odraslimi otroki in starši je pogosto prisotna teorija **medgeneracijske ambivalentnosti** (ang. intergenerational ambivalence), ki izhaja iz predpostavke, da so družinski odnosi napolnjeni s pozitivnimi in negativnimi čustvi, stališči ter da so družinski odnosi pogosto kontradiktorni in producirajo ambivalentne občutke (Sutor, Gilligan, & Pillemer, 2009). Gre za odmik od teoretskih perspektiv, ki družinske odnose opisujejo bodisi kot pozitivne bodisi kot negativne. Odnosi med starši in odraslimi otroki vključujejo velik nabor čustev (jeza, sovraštvo, ljubezen ...), ki so predmet raziskav afektivnega področja v družini.

Področja raziskovanja v medgeneracijskih družinskih odnosih so bila različna. Raziskave **izmenjave med generacijami** (tok podpore od staršev k otrokom in od otrok k staršem) so pokazale, da starši tudi v starosti podpirajo odrasle otroke, dokler jim zdravje in finančni viri omogočajo. Po tem suport običajno zamenja smer, otroci podpirajo starše. Kdaj se to kronološko zgodi, je odvisno od obeh generacij. Sodobni trendi kažejo, da se staranje spreminja (manj je omejitev) in so ljudje v svojih 70. letih podobno dejavni kot so bili v preteklosti v šestdesetih letih. To pomeni, da razmeroma malo ljudi v starosti od 70 do 80 let potrebuje pomoč. Nasprotno: večinoma so še dejavni. Skrb za starše se začne pozneje, je pa še vedno povezana z večjo angažiranostjo žensk (hčera), s stresom ob tranziciji v vlogo skrbnika svojih staršev in s spremenjenimi odnosi z brati in sestra ter partnerjem.

Naslednje področje raziskav predstavlja **kakovost medgeneracijskih odnosov**. Raziskujejo predvsem afektivno bližino in afektivno ambivalentnost ter raznolikost odnosov med otroki in starši ter med starimi starši in vnuki. Raziskovanje medgeneracijskih odnosov je kompleksno polje, ki se z demografskimi spremembami še širi in spreminja, širi pa se tudi z novimi konceptualnimi jedri, kot je npr. afektiva družba (ang. affective society).

RAZISKOVANJE SOOČANJA Z IZGUBAMI, BOLEZNIJO IN S SMRTJO

V starejših družinah je ena od velikih nalog medgeneracijskega učenja tudi soočanje z izgubami, ki so najpogostejše povezane z boleznijo, smrtjo, ločitvijo, lahko pa tudi z revščino, nasiljem. Staranje je pogosto povezano s stresnimi dogodki, za katere starejši niso razvili rezilientnosti in zmožnosti za soočanje s stresom. Rezilientnost pomeni dinamični proces vzdrževanja pozitivne adaptacije in razvoj učinkovitih strategij, da si posameznik opomore od bolezni, stresa, depresije ipd. in doseže emocionalno blagostanje (ang. emotional well-being). Pri tem so pomembne osebne lastnosti, socialni suport in slog soočanja s stresom. Aldwin in Igarashi (2012) ločujeta med stresom v odraslosti in starosti. V odraslosti je stres bolj pogosto povezan s krizami rasti, z doseganjem nečesa novega, v starosti pa je stres povezan z izgubami,

upadom. Primer stresnega dogodka je odločitev, da partner (ali starš) odide v dom starejših. Omenjena avtorja ugotavljata, da stres v starosti ni povezan le z nemočjo, temveč je tudi vir tranzicij in pozitivnih rezultatov, npr. razvoj modrosti, razvoj rezilientnosti. Pri čemer je lahko v veliko pomoč suportivno okolje, ki ponudi organizirane svetovalne ali skupinske dejavnosti.

Poleg znanih stresorjev, kot je denimo upokožitev in skrb za zelo stare starše, mnogo stresa starejšim povzroča tudi nasilna anti-aging industrija, ki promovira skrivanje starosti ali celo obljublja zaustavitev staranja. V takem okolju je ljudi strah telesnega staranja. Več raziskav na področju stresa je v okviru psihologije staranja, nevropsihologije staranja pa tudi socialnega dela s starejšimi. Veliko raziskav je namenjenih soočanju s stresom ob smrti v družini (Kissane & Parnes, 2014; Tittelman & Reed, 2019).¹⁴⁴

Pri raziskovanju praks smo naleteli na veliko možnih skupinskih in individualnih ter on-line programov za ljudi, ki doživljajo stres v medgeneracijskih odnosih. Naj omenimo programe »death education«, ki so v pomoč pri soočanju z umiranjem. Za razvoj kakovostnih medgeneracijskih odnosov organizirajo medgeneracijske programe v različnih institucijah. Dobre prakse najdemo na Inštitutu Antona Trstenjaka, npr. Socialna mreža medgeneracijskih programov za kakovostno staranje in solidarno sožitje generacij. Organizirajo tečaje za lepo sožitje s starejšim družinskim članom, tečaje za vodenje medgeneracijskih skupin, usposabljaajo za družabništvo z osamljenim starim človekom.¹⁴⁵ Posebna vrsta izobraževanja starejših za medgeneracijske odnose v družini poteka tudi na Slovenski univerzi za tretje življenjsko obdobje. Študijski krožek »Moji starši so stari«¹⁴⁶ sloni na kritični geragogiki. Program že 10 let vodi dr. Dušana Findeisen. V program se vključijo tisti, ki imajo (predvsem) psihološke težave s starši, pripeljejo tudi dementne svoje s seboj, ki potem mirno sedijo s skupino. Program temelji na transakcijski analizi.

Pojavljajo se tudi nove oblike suporta starejših družin, povezane z migracijami. Prihajajo ženske iz tujine (npr. iz Slovenije hodijo v Italijo, iz Ukrajine prihajajo v Slovenijo), saj otroci ne morejo sami več skrbeti za svoje zelo stare starše. Vsi ti novi pojavi medgeneracijskih odnosov družin, ki se starajo, so izziv tudi za raziskovanje.

Raziskovalci menijo, da sodobna družina zaradi raznolikosti in nepredvidljivosti implicira premislek o novih praksah (gl. npr. Morgan, 2013) in postavlja se izziv, kako raziskovati zasebnost družinskega življenja (Gabb, 2010). Kako zajeti holistične procese, kako spoznavati narativno in somatsko znanje, modrost, ki nastaja v medgeneracijskih odnosih tudi ob stresnih dogodkih. Pri proučevanju medgeneracijskih odnosov se ukvarjamo s temami kot so: družinske prakse v določenih prostorih, družinske naracije in simbolični svetovi, telesnost in emocionalnost v medgeneracijskih odnosih, etičnost, delo.

V preteklosti se je **raziskovanje medgeneracijskih odnosov** v družini razvijalo predvsem v luči dihotomije bližina vs. konflikt. Sodobne raziskave pa vključujejo teorije ambivalentnosti. V preteklosti je bil tudi prisoten odnos diade (odrasli vs. stari), sodobni pristopi pa vključujejo kompleksnost povezav/odnosov in upoštevajo koncepte ekologije razvoja in assemblage ter socialnih omrežij, ki delujejo pod vplivom okolja in dogodkov.

¹⁴⁴ O težavnem soočanju z umiranjem in o možnostih za razvoj modrosti pri sprejemanju minljivosti piše Gawande (2014) v svojem delu *Being Mortal*.

¹⁴⁵ Poleg omenjenih programov, ki so namenjeni družinam, organizira Inštitut Antona Trstenjaka tudi lokalna medgeneracijska središča.

¹⁴⁶ Informacije o delovanju študijskega krožka smo pridobili pri dr. Dušani Findeisen na Slovenski univerzi za tretje življenjsko obdobje (intervju in e-pošta 15. 4. 2020).

Kot primer lahko navedemo izziv za raziskovanje rezilientnosti, stresa in novih oblik partnerstva pri starejših. V teh primerih se poleg kvantitativne metodologije vedno bolj uporablja kvalitativna, še posebej fenomenološka in narativna paradigma. Slednja se razvije v narativno gerontologijo (ang. narrative gerontology), ki omogoča vpogled v »zgodbo« o staranju, saj je biografsko staranje ravno tako kompleksno in izzivalno za raziskovanje kot biološko staranje (Medeiros, 2014). Sodobni kompleksni svet staranja potrebuje inovativne raziskovalne pristope, ki presežejo delitev na kvantitativne in kvalitativne.

Iz zornega kota narativne gerontologije opazujemo staranje kot zgodbo, ki jo subjekt ustvarja in v njej se odražajo biološke predispozicije, izkušnje in osebne odločitve. Zgodba subjekta ima kognitivno, afektivno in volitivno dimenzijo in raziskava vseh treh dimenzij nas vodi do razumevanja, kako subjekt misli, čuti, kaj je zanj pomembno in kako je pripravljen delovati. Ključni element pri narativni gerontologiji je komunikacija pomenov v življenjskih zgodbah, kar je pomembno za spoznavanje biografskega staranja, kot ugotavljajo Kenyon idr. (2011). Naracije vključujejo osebne pripovedi, ki se najpogosteje zbirajo z narativnimi intervjuji, in tudi umetniške pripovedi, kot so filmske, literarne naracije. Če raziskujemo stres, rezilientnost in medgeneracijske odnose z narativno paradigmo, so raziskave navadno usmerjene s tremi pojmi: izzivi, raziskava, intervencija. Teoretični uvid v nek problem je osnova za intervencijo, za ustvarjanje nove forme prakse. Na ta način se (tradicionalna) narativna metoda, ki poudarja koncept spomina in avtobiografskega spomina, približuje novejšim eksperimentalnim pristopom.

Uporablja se tudi t.i. postkvalitativna metodologija (St. Pierre, 2018), ki poudarja, da spoznavamo tako, da spodbujamo razvoj (npr. postajanje subjekta, formiranje subjekta, razvijanje rezilientnosti) in skupno ustvarjanje (spo)znanja. T.i. ne-representativna raziskovalna agenda (Thrift, 2008) vpliva na strukturiranje raziskave z upoštevanjem actor-network teorije in novega materializma.¹⁴⁷ Raziskovanje je »zasidrano« v praksi življenja, akciji in performansu. Postkvalitativne raziskave se ne osredotočajo le na spoznavanje, vključujejo tudi etiko in ontologijo, kar Barad (2007) poimenuje etično-onto-epistemologija. Postkvalitativno raziskovanje je blizu področju, ki ga Ingold (2015) in Manning (2015) imenujeta ne-representativno raziskovanje in dialog s pojavom. To pomeni, da pojavom, ki jih raziskujemo, v našem primeru medgeneracijske odnose, stres, rezilientnost ipd., odgovarjamo z nekimi intervencijami in ne ustvarimo zgolj reprezentacij.

ZAKLJUČEK

Demografske spremembe vplivajo na strukturo, vire in stres ter odnose v starajočih se družinah, ki vključujejo dve generaciji starih. Ob hitro naraščajočem številu starejših je pomembno tako za raziskovalce, svetovalce kot za odločevalce, da poznajo in razumejo strategije, ki jih starejši razvijejo za spoprijemanje z izzivi medgeneracijskih odnosov. Ker so družine starejših raznolike, ker ljudje različno zaznavajo probleme, se razvijejo različne prakse medgeneracijskega življenja, do katerih dostopamo z različnimi raziskovalnimi strategijami. Sodobne raziskave uporabljajo različne metodološke pristope, da bi čim bolje spoznale heterogenost družinskih praks in bi lahko vplivali na kakovost življenja v starosti. Področje medgeneracijskih odnosov je zanimivo za mnoge strokovnjake v praksi, zato se ugotovitve hitro širijo. Nastajao t.i. »translational research«. To so raziskave, ki teoretske modele prenesejo v prakso, spodbujajo sistematično prevedbo bazičnih raziskav v praktično udejanjanje prek socialnih intervencij. Upoštevati je potrebno, da se stara generacija t.i. baby boom, ki doživlja svoja 60. in 70. leta veliko bolj dejavno kot generacije v preteklosti, kar predstavlja plodna tla za sodobne raziskave glede vsebin in strategij v vsakdanjih praksah.

¹⁴⁷ Novi materializem pomeni interdisciplinarno polje, ki ga razvijajo feministične študije in izhajajo iz dela Deleuze-a. Po tej teoriji je vsaka materija delovalec/agent oz. ima zmožnosti delovanje (ang. agential capacities). Poudarjajo, da so ontologija, epistemologija in etika nerazdružljive in tvorijo etično-onto-epistemologijo. Temu sledi tudi postkvalitativno raziskovanje, ki spodbuja praktično eksperimentiranje in ustvarjanje nečesa, kar še ni obstajalo, namesto da bi ponavljali tisto, kar že obstaja.

REFERENCE

- Aldwin, C.M., & Igarashi, H. (2012). An ecological model of resilience in later life. *Annual Review of Gerontology & Geriatrics*, 32, 115-130.
- Barad, K. (2007). *Meeting the Universe Halfway*. Durham: Duke University Press.
- Bengtson, V.L., Giarrusso, R.B., & Silverstein, M. (2002). Solidarity, Conflict, and Ambivalence: Complementary or Competing Perspectives on Intergenerational Relationships. *Journal of Marriage and Family*, 64, 568-576.
- Gabb, J. (2010). *Researching Intimacy in Families*. London: Palgrave MacMillan.
- Gawande, A. (2014). *Being Mortal*. New York: Metropolitan Books.
- Gerdina, O. (ur.). (2019). *Starost ni za mevrže: o nasilju med in nad starimi*. Ljubljana: OPRO.
- George, L.K., & Ferraro, K.F. (ur.) (2016). *Handbook of Aging and the Social Sciences*. Boston: Academic Press.
- Gratton, L., & Scott, A. (2016). *The 100-Year Life: Living and Working in an Age of Longevity*. London: Bloomsbury.
- Hoare, C. (2009). Models of adult development in Bronfenbrenner's bioecological theory and Erikson's biopsychological life stage theory: Moving to a more complete Three-Model View. V M. C. Smith, N. DeFrates-Densch (ur.), *Handbook of research on adult learning and development* (68-104). New York: Routledge.
- Humble, A.M., & Price, C.A. (2017). Stress and Coping in Later Life. V: Price, C.A., Bush, K., & Price, S.J. (ur.). *Families and Change* (119-136). Los Angeles: Sage.
- Gosseries, A. (2005). Intergenerational Justice. V H. LaFollette (ur.), *The Oxford Handbook of Practical Ethics* (459-484). Oxford: Oxford University Press.
- Ingold, T. (2015). Foreword: Non-representational methodologies: Re-envisioning research. V P. Vannini (ur.), *Non-representational methodologies: Re-envisioning research* (vii-x). New York: Routledge.
- Jelenc Krašovec, S., & Kump, S. (2006). Vloga izobraževanja starejših odraslih pri spodbujanju njihove družbene vključenosti. *Andragoška spoznanja*, 13(4), 18-30.
- Kenyon, G., Bohlmeijer, E., & Randall, W. (ur.) (2011). *Storying Later Life: Issues, Investigations, and Interventions in Narrative Gerontology*. Oxford: Oxford University Press.
- Manning, E. (2015). Against method. V P. Vannini (ur.), *Non-representational methodologies: Re-envisioning research* (52-71). New York: Routledge.
- Kissane, D.W., & Parnes, F. (ur.) (2014). *Bereavement Care for Families*. New York: Routledge.
- Kompan Erzar, K., & Gostečnik, C. (2005). »I remember checking on my mother to see if she was still breathing.« How a relationship maintains, regulates, and helps resolve traumatic experiences. *Psihološka obzorja*, 14(3), 89-105.

- McGoldrick, M., Preto, N.G., & Carter, B. (2015). *The Expanding Family Life Cycle*. New York: Pearson.
- Medeiros, K. (2014). *Narrative Gerontology in Research and Practice*. New York: Springer.
- Morgan, D.H.J. (2013). *Rethinking Family Practices*. London: Palgrave MacMillan.
- Phelan, A. (2020). *Advances in Elder Abuse Research*. Cham: Springer.
- Quadagno, J. (2017). *Aging and the Life Course*. New York: McGrawHill.
- Rabušicova, M., Kamanova, L., & Pevna, K. (2016). Family Learning Models in Intergenerational Perspective. *The New Educational Review*, 45(3), 64-75.
- Ramovš, J. (2012). *Za kakovostno staranje in lepše sožitje med generacijami*. Ljubljana: Inštitut Antona Trstenjaka.
- Röttger-Rössler, B., & Lam, A.T.A. (2018). Germans with parents from Vietnam. V B. Röttger-Rössler, & J. Slaby (ur.), *Affect in relation: Families, places, technologies* (72-90). London: Routledge.
- Silverstein, M., & Giarrusso, R. (2010). Aging and Family Life: A Decade Review. *Journal of Marriage and Family*, 72(5), 1039-1058.
- St. Pierre, E. (2018). Post Qualitative Inquiry in an Ontology of Immanence. *Qualitative Inquiry*, 25(1), 3–16.
- Svašek, M. (2018). Ageing kin, proximity and distance: translocal relatedness as affective practice and movement. V B. Röttger-Rössler, & J. Slaby (ur.), *Affect in relation: Families, places, technologies* 31-49). London: Routledge.
- Thrift, N. (2008). *Non-Representational Theory: Space/Politics/Affect*. Routledge, London.
- Titelman, P., & Reed, S.K. (ur.) (2019). *Death and Chronic Illness in the Family*. New York: Routledge.
- Wacker, R.R., & Roberto, K.A. (2019). *Community Resources for Older Adults: Programs and Services in an Era of Change*. London: Sage.
- Willets, D. (2011). *The Pinch. How the baby boomers took their children's future - And why they should give it back*. London: Atlantic Books.

OLDER ADULTS IN A FAMILY: RESEARCHING DIVERSITY AND INTERGENERATIONAL RELATIONS IN AN AGING SOCIETY

Summary

Family life patterns are changing for older adults, especially in connection with illness (infectious and chronic diseases) and intergenerational relationships in an aging society. This is a subject of interdisciplinary research. The currently aging generation is the so-called baby boom generation. This generation is relatively well educated, the women were (are) employed, they experienced migrations, cultural changes and technological changes. The patterns of their family life are different from the patterns in history. The paper is based on the thesis that the baby boom generation has a different aging process in intergenerational relationships. New research methods are being developed.

Keywords: *older adults, family, research methods*

ULOGA BAKE I DJEDA U OBITELJI: MIŠLJENJA I STAVOVI MAJKI¹⁴⁸

prof.dr.sc. Maja Ljubetić¹⁴⁹
doc.dr.sc. Anita Mandarić Vukušić
Ena Amižić
Sveučilište u Splitu
Filozofski fakultet u Splitu
Odsjek za pedagogiju
Republika Hrvatska

Sažetak: *Suvremena obitelj značajno je promijenila svoju strukturu, u odnosu na protekla desetljeća, na način da se povećao broj nuklearnih i jednoroditeljskih obitelji te obitelji s ponovno sklopljenim brakovima, a smanjio se broj proširenih ili višegeneracijskih obitelji. Rastući trend je samostalni život roditelja i njihove djece u vlastitim domaćinstvima, dok je stanovanje s članovima proširenih obitelji rijetkost. Iako trendovi ukazuju na želju za osamostaljenjem „mladih“ obitelji, ipak je razvidna želja mladih roditelja da održavaju (više-manje) bliske kontakte i odnose sa svojim roditeljima i matičnom obitelji, odnosno bakama i djedovima vlastite djece. Bake i djedovi predstavljaju najprirodniju zamjenu za roditelje, a zbog životnog iskustva mogu biti izvor znanja i podrške koja može pomoći u djetetovu razvoju. S ciljem utvrđivanja stavova roditelja o uključenosti baka i djedova u život obitelji provedeni su intervjui sa šesnaest (16) majki djece rane i predškolske dobi. Rezultati istraživačkog dijela ovog rada upućuju na to da postoje prednosti i nedostaci aktivne uključenosti baka i djedova u živote obitelji, ali i efekti neuključivanja baka i djedova u djetetov odgoj na sve dionike. Kao prednosti navedeni su emocionalna, fizička i financijska potpora, pružanje savjeta, zadovoljstvo zbog kvalitete baka-unuče odnosa, vrijeme „za sebe“ te izbjegavanje pohađanja jaslica/vrta dok se nedostacima smatraju pretjerano miješanje u djetetov odgoj, popustljivost prema unucima, (pre)velika afektivna povezanost djeteta s bakom i djedom, gubitak roditeljskog autoriteta te financijsko opterećenje za roditelja zbog stečenih navika. Također, utvrđeni su i pozitivni i negativni efekti nesudjelovanja baka i djedova u odgoju djece i to za njih same, djecu i njihove roditelje. Činjenica jest da je odgoj djeteta uz potporu baka i djedova najčešće lakši, a ono što bake i djedovi mogu pružiti svojim unucima je bezuvjetna ljubav, osjećaj sigurnosti, zajedništva i podrške no, ponekad smjer može biti i neželjen.*

Ključne riječi: *baka/djed, obitelj, odnosi, potpora, roditeljstvo.*

UVOD

S obzirom na različita usmjerenja znanstvenika (psihologija, pedagogija, sociologija, medicina itd.) različiti su i pristupi određenju obitelji. Sociološka definicija, obitelj određuje kao „ideološki i simbolički konstrukt određen vrlo specifičnim emocionalnim odnosima koji u njemu vladaju, pa je obitelj moguće shvatiti i kao primarnu emocionalnu i socijalnu zajednicu roditelja i njihove biološke ili

¹⁴⁸ Rad je dio znanstveno-istraživačkog projekta „Osnaživanje obitelji za razvoj pozitivnih odnosa i obiteljskog zajedništva“ (potpora Sveučilište u Rijeci, šifra uniri-drustv-18-16 1132, voditeljica prof.dr.sc. Jasminka Zloković).

¹⁴⁹ prof.dr.sc. Maja Ljubetić (ljubetic@ffst.hr), doc.dr.sc. Anita Mandarić Vukušić (amandari@ffst.hr), Ena Amižić (ena.amizic@gmail.com).

adoptirane djece” (Ljubetić, 2007, str. 5). Archard (2010), obitelj određuje kao multigeneracijsku skupinu koja živi u zajednici relativno stabilno te čiji odrasli pojedinci preuzimaju primarnu skrbničku brigu za uzdržavanu djecu. Iz ovoga određenja razvidno je kako se obitelj definira u smislu njezine funkcije odnosno, skrbničke odgovornosti odraslih pojedinaca za djecu, u čemu sudjeluje više generacija jedne obitelji. Nastupanjem industrijalizacije i urbanizacije postupno je nestala proširena obitelj koja se sastojala od nekoliko naraštaja u istom domaćinstvu te se postupno transformirala u tipičnu urbanu odnosno, nuklearnu obitelj koju čine muž i žena i njihovo maloljetno potomstvo (Haralambos i Heald, 1980). Tijekom svog razvoja dijete može živjeti u obitelji različite i promjenjive strukture pa se u praksi nailazi na sve raznovrsnije tipove obitelji: „1) dvoroditeljske obitelji s dva biološka roditelja, 2) dvoroditeljske obitelji s dva adoptivna roditelja, 3) jednoroditeljske obitelji s podjednakom podjelom roditeljstva oca i majke, 4) jednoroditeljske obitelji s majkom kao glavom obitelji uz kontakte s ocem, 5) jednoroditeljske obitelji s majkom kao glavom obitelji bez kontakta s ocem, 6) jednoroditeljske obitelji s majkom kao glavom obitelji bez poznatog oca, 7) jednoroditeljske obitelji s ocem kao glavom obitelji, 8) dvoroditeljske obitelji s majkom i poočimom, 9) dvoroditeljske obitelji s ocem i pomajkom, 10) jednoroditeljske obitelji unutar majčine roditeljske obitelji“ (Čudina–Obradović i Obradović, 2006, str. 297) te niz drugih. Razvidno je kako se struktura obitelji mijenja u skladu s gospodarskim i društvenim promjenama (Čudina–Obradović i Obradović, 2006), ali i religijskim i filozofskim uvjerenjima određenog društva. Novije studije dokazuju kako „standardni model nuklearne obitelji“ sve više zamjenjuju različite alternativne obiteljske forme i stilovi života¹⁵⁰. No, u fokusu interesa znanstvene i stručne javnosti ne bi trebala biti toliko strukturalna raznolikost koliko obiteljska funkcionalnost odnosno, kapacitet obitelji posebice, roditelja da uspješno zadovolji potrebe i omogući cjeloviti i zdrav razvoj i učenje svih svojih članova, a posebice djece. Stoga, Schaffer (2000, 204) naglašava kako „gledano iz dječjeg kuta, obitelj može biti u mnogo oblika, ali i dalje funkcionira kao siguran temelj za zdrav razvoj djeteta“. Zdrave, funkcionalne, integrirane obitelji svjesne svoje odgovornosti za dobrobit svojih članova, sustavno rade na građenju međusobnih odnosa i sigurnom, potičućem i podržavajućem obiteljskom ozračju koje nastoje stalno unaprijeđivati (Ljubetić, 2007; Smith i sur., 2009; Seiffge-Krenke i Pakalniskiene, 2011; Berc i sur., 2017). Razmatranju obitelji pristupa se unutar niza teorija (teorija obiteljske zajednice, teorija sustava, razvojna teorija i sl.) koje objašnjavaju dinamične obiteljske procese kao primjerice, analiza aktivnosti koje se odvijaju između srodnika u pružanju međusobne pomoći, što može imati posebno značenje za članove obitelji u slučajevima stresnih i kriznih životnih situacija. Također, srodnici su subjekti važni za zadovoljavanje egzistencijalnih potreba nužnih za „generacijsko preživljavanje“ (Zloković i Čekolj, 2018). Pri tome, ističe se važnost obiteljske kohezije, fleksibilnosti, oblika i vještina komunikacije u obitelji, a kao temeljna pretpostavka ističu se uravnoteženi tipovi odnosa koji uvijek prednjače u svojoj kvaliteti u odnosu na neuravnotežene (Olson i Garrall, 2003, prema Zloković i Čekolj, 2018). Ovakvi pristupi razumijevanju obitelji mogu poslužiti u objašnjenju važnosti uključenosti djeda i baka kao najbližih srodnika obitelji te doprinosa koji mogu imati na obiteljsko funkciniranje nuklearne obitelji.

S obzirom na vanjske poglavito, ekonomske utjecaje i zaposlenost supružnika nuklearne obitelji (Čudina–Obradović i Obradović, 2006) najčešće su jednohraniteljske (otac hranitelj i majka kućanica/odgojiteljica) i dvohraniteljske obitelji (najčešće po modelu: oba roditelja zaposlena izvan kuće i podjednako dijele kućanske i odgojiteljske dužnosti). Nažalost, veliki je broj i onih nuklearnih obitelji u kojima su oba roditelja nezaposlena i bez prihoda ili nemaju dostatno kapaciteta za zdravo podizanje djece, pa je potpora roditeljstvu u tim obiteljima neophodna od strane proširene obitelji poglavito, djedova i baka te uže i šire društvene zajednice. Razvidno je kako i Hrvatsku (DZS, 2018) sve više zahvaćaju trendovi zemalja zapadno-europskog kruga (češći razvodi brakova, povećani broj samohranih roditelja,

¹⁵⁰ Existential Field 1: Family Structures & Family Forms – An Overview of Major Trends and Developments Working Report (April 2010) https://www.ag-familie.de/media/agfdoc/EF1_Family_Structures_Family_Forms.pdf (posjećeno: 03.3. 2020.)

sve starija dob zasnivanja bračne zajednice i rađanje te sve viša obrazovna struktura roditelja). Iako država Hrvatska ustraje u donošenju različitih populacijskih mjera očito je, da su one nedostatne kada je u pitanju iseljavanje mladih, fertilnih pojedinaca i čitavih obitelji. Moguće je da je dijelom razlog tome i činjenica, da su bake i djedovi, od kojih se očekuje pomoć u podizanju djece, u visokoj životnoj dobi još uvijek zaposleni na svojim radnim mjestima, pa ne mogu odgovoriti potrebama mladih obitelji.

NOVI PROCESI, NOVE ULOGE, NOVI IZAZOVI

Za većinu baka i djedova, vijest o rođenju unučadi je jedna od najsretnijih u njihovu životu. Pomisao na novog člana obitelji dovoljna je da proizvede kovitlac emocija - od radosti i iščekivanja do anksioznosti, tuge i nesigurnosti. Postati bakom ili djedom istodobno je uzbuđljivo i stresno iskustvo. Pruchno i Johanson (1996, prema Dujmović, 2008) to razdoblje nazivaju „protutranzicijom“ jer bake i djedovi ne mogu utjecati na početak tog razdoblja. To razdoblje može se preklapati s drugim važnim događajima i odgovornostima u njihovu životu, pogotovo kada bake i djedovi, roditelji i unuci žive u istom domaćinstvu. Dolazak unučadi navješćuje početak jedne nove generacije u obitelji. Bake i djedovi osjećaju da stare, međutim, ako je to cijena koju će platiti da bi uživali u vremenu koje će posvetiti unucima, ali i unuci njima, onda je „pogodba vrlo dobra“ (Dujmović, 2008). Koliko god da su vremena nova i drugačija nego nekada, jedno ostaje isto, a to je da budući roditelji na neki novi i sasvim specifičan način trebaju svoje roditelje. Nekada im trebaju kao „rame za plakanje“ ili učenje, kao pomoć kod priprema za prihvrat novog člana ili kao psihička podrška dok prolaze kroz zahtjevne životne promjene. Stoga, mjeseci do rođenja djeteta mogu biti odlična prilika za roditelje, bake i djedove da postanu povezani i izgrade čvrst temelj za dobar odnos sa svojim (budućim) unucima (Dujmović, 2008). U današnjim složenim uvjetima života roditelji moraju ulagati puno truda kako bi uspjeli uskladiti obiteljski život s poslovnim obvezama što je izuzetno zahtjevno te se prirodno, žele oslaniti na svoje roditelje. Iako zdravi, vitalni i željni pomoći svojoj djeci i unučadi najčešće, zbog poslovnih obveza to nisu u mogućnosti pa kako bi uskladili mogućnosti i očekivanja moraju biti otvoreni i fleksibilni (Dujmović, 2008). Iz perspektive obiteljskih odnosa, uloga djedova i baka odnosi se primarno, na interpersonalnu uključenost i sudjelovanje u različitim aktivnostima u obiteljskom i izvanobiteljskom kontekstu, ali i otvorenost prema vrlo specifičnim svakodnevnim iskustvima (Kivnick, 1983, prema Klepić i Laklija, 2018). Tijekom duljeg životnog vijeka bake i djedovi stekli su iskustva s vrlo različitim pojedincima i imali priliku upoznati različite obrasce ponašanja te naučiti kako ih razumijevati i na njih odgovarati, ali i kako se s njima povezati. Ta dragocjena iskustva mogu ponuditi svojoj unučadi putem prepričavanja vlastitih i tuđih doživljaja u ozračju brižnih, nježnih i punih ljubavi odnosa (Dowshen, 2009, prema Yusuf, 2014).

Baka i djed mogu biti djelotvorna potpora u odgoju i razvoju njihove unučadi, ali isto tako mogu biti i na štetu njihove dobrobiti. Ta je pojava u literaturi poznata kao „efekt trećih stranaka“ (Bronfenbrenner, 1997, str. 92). Pozitivan učinak postiže se ohrabriranjem, pružanjem potpore i iskazivanjem povjerenja, informiranjem, omogućavanjem fizičke i financijske pomoći ili pak, pružanjem primjerenoga modela ponašanja, dok se negativni učinak prepoznaje kroz ometanje u stvaranju kvalitetnih odnosa između roditelja i djeteta posebice, ako te „treće strane“ razviju suparnički, neprijateljski odnos s roditeljima djece. No, to ne umanjuje činjenicu da u slučajevima poremećenog roditeljstva ili poremećenih bračnih i partnerskih odnosa, odsustvo trećih strana može imati puno negativniji učinak za dijete (Bronfenbrenner, 1997). Činjenica jest kako su bake i djedovi najprirodnija zamjena za roditelje (Vekić Kljaić, 2008), a zbog životnog iskustva mogu biti izvor znanja i podrške koja može pomoći u djetetovu razvoju. Također, baka/ djed – unuča odnos i njihovo zajedničko druženje djeluje blagotvorno na bake i djedove. Ponovo ih afirmira, angažira u prijenosu znanja, iskustva i mudrosti na mlađe generacije, ali i jača njihove afektivne kapacitete. Kao što je roditeljstvo zahtjevna uloga tako i bakama i djedovima nova uloga donosi nove izazove te zahtjeva prilagodbu, promišljanje i planiranje. Njihova uloga može biti: obiteljski povjesničar, mentor, prijatelj za igru, savjetnik, ali i surogat-roditelj (Beebe i Duncan, 2006). Najljepši dar koji bake i djedovi mogu pružiti svojim unucima, jest poglavito bezuvjetna ljubav, a onda i bezuvjetna podrška. Oni su zlatni rudnik znanja, iskustava, talenata i vještina. Čitanje, pričanje priča te poučavanje unuka raznim vještinama, aktivnosti su koje se mogu odvijati kroz igru koja će dovesti do

zbližavanja i stvaranja posebnog odnosa. Kvalitetno zajedničko provođenje vremena prilika je da jedni od drugih uče, ali ono što je najvažnije, da međusobno razgovaraju (Beebe i Duncan, 2006). Jedan od najmoćnijih načina učenja je učenje po modelu. Roditelji, bake i djedovi, odgajatelji i učitelji nastoje prenijeti djeci vrijednosti koje i sami poštuju, ali i vrijednosti karakteristične za kulturu društva u kojem žive. Takvim učenjem pripremaju djecu za uspješnu prilagodbu društvu, a to se odnosi na prihvatanje i življenje u skladu s njegovim vrijednostima (Družinec, 2016). Usvajanje tih vrijednosti olakšava se u okolini u kojoj se dijete osjeća sigurno, voljeno, uvaženo i slobodno.

Roditelji i ostali odgajatelji moraju biti svjesni svoje uloge modela koji djeca kopiraju. Mnoga su djeca promatrači i oponašaju ono što odrasli rade. Ako bake i djedovi idu u crkvu, unuci uče vrijednost duhovnosti, ako pak rade iako su u mirovini, djeca uče važnost radne etike i truda, a pokazivanjem ljubavi i međusobnim pomaganjem, uče se vrijednostima braka i suživota (Beebe i Duncan, 2006). Osim ovih, moglo bi se reći duhovnih dobrobiti od odnosa bake i djeda sa svojom djecom i unucima, važno je istaknuti i onu materijalnu odnosno, financijsku pomoć koju baka i djed mogu pružiti svojoj djeci kako bi na indirektan način pomogli svojim unucima. Uključeni i angažirani baka i djed mogu značajno doprinijeti cjelovitom i zdravom razvoju djeteta te mu omogućiti stjecanje znanja i iskustava sasvim drugačijih od onih roditeljskih. Mladim roditeljima mogu pak, poslužiti kao svojevrsni korektiv u odgojnom djelovanju ili model za oblikovanje vlastitog odgojnog stila. No, pored navedenih (i drugih) dobrobiti, svjedoci smo i nedostataka i negativnih učinaka neprimjerenog i/ili dominantnog uplitanja djedova i baka u život i odgoj mlade obitelji.

Često, zbog užurbanog životnog i radnog tempa, roditelji ponekad griješe prepuštajući glavnu ulogu u odgoju djece bakama i djedovima. Tada, djeca mogu razviti veću privrženost prema baki i djedu pa se roditelji u pokušaju preuzimanja vodeće uloge u odgoju djeteta ponekad teško snalaze nailazeći na otpor poglavito, kod djece. Ponekad, roditelji žale se da bake i djedovi udovoljavaju svakoj djetetovoj želji, u svemu im popuštaju i previše se miješaju u djetetov odgoj (Vekić Kljaić, 2008), što često na kušnju stavlja roditeljski autoritet. Objašnjenja takvih ponašanja baka i djedova moguće je naći u činjenici da je veći dio života iza njih, da su si osigurali egzistenciju i status, da imaju manje dnevnih obveza pa se mogu potpuno posvetiti unučadi. Istodobno, druženje i igra s unučadi prilika je da isprave one greške koje su činili kada su i sami bili mladi roditelji (Vekić Kljaić, 2008). Stoga, kako bi dobrobiti od baka i djed odnosa s unučadi bile puno izraženije od eventualnih negativnih utjecaja, važno je da roditelji imaju svoje roditeljstvo u kontroli i postave jasne granice. Roditeljska je obveza i odgovornost preuzeti dominantnu ulogu za odgoj djece (Buljan Flander i sur., 2018). Ako su roditelji međusobno usuglašeni i dosljedno stoje iza toga što dijete smije, a što ne bit će mnogo lakše postaviti i kontrolirati granice. Istodobno, time će se smanjiti mogućnost prevelikog uplitanja i negativnih učinaka baka i djedova u odgoju djeteta (Ljubetić, 2012).

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Problem i cilj istraživanja

Problem istraživanja odnosi se na ulogu bake i djeda u odgoju djece te moguće pozitivne i negativne učinke njihova angažmana na djetetov razvoj i odgoj.

U današnjem vremenu ubrzanog životnog ritma, radnoga vremena roditelja koji često izlazi iz okvira propisanoga, potrebom osiguranja egzistencije i profesionalnog statusa s jedne strane, i želje da se pravodobno odgovori potrebama djece, odgoja i obitelji s druge strane, mladi roditelji su često u raskoraku potreba/želja i mogućnostima. Taj jaz mogućeg i željenog često premošćuju bake i djedovi i to najčešće, u onom dijelu koji se odnosi na fizičku brigu, skrb, njegu, odgoj, igru i učenje djece predškolske, ali i starije dobi. Posljednjih desetljeća, uloga bake i djeda u odgoju djeteta promijenjena je. Najčešće, oni se pojavljuju kao nadopuna roditeljskom odgoju (uz ili bez djetetova boravka u ustanovama ranoga odgoja i obrazovanja), ili pak, u potpunosti preuzimaju brigu o djetetu jer dijele zajedničko domaćinstvo. Čak i u obiteljima gdje su oba roditelja nezaposlena i imaju vremena skrbiti o djetetu, bake i djedovi imaju značajnu ulogu u djetetovu odgoju i razvoju.

Temeljem svega navedenoga, cilj istraživanja bio je utvrditi ulogu bake i djeda u odgoju svoje unučadi te osvijetliti prednosti i nedostatke te uloge iz perspektive mladih majki. S ciljem utvrđivanja njihovih stavova o uključenosti i kvaliteti te uključenosti baka i djedova u život obitelji provedeni su intervjui sa šesnaest majki djece rane i predškolske dobi.

Polazište ovog istraživanja u skladu s problemom i ciljem istraživanja, jesu sljedeća istraživačka pitanja:

1. Sudjeluju li bake i djedovi u odgoju njihove unučadi?
2. Koje su dobrobiti aktivnog sudjelovanja bake i djeda u odgoju njihove unučadi?
3. Koji su nedostaci aktivnog sudjelovanja bake i djeda u odgoju njihove unučadi?

U radu koristi se kvalitativna metodologija jer omogućava kvalitetniji uvid u osobna iskustva sudionika.

1. Postupak provedbe istraživanja

U okviru kvalitativne metodologije, u istraživanju koristila se metoda polustrukturiranog intervjua, a u skladu sa smjernicama za njegovu pripremu i provođenje (Jacob i Furgerson, 2012). Polustrukturirani intervjui imaju definirano područje odnosno, tematiku intervjua, u skladu s kojim intervjuer postavlja pitanja (Nietzel i sur., 2002). Smisao ove metode je dobiti detaljniju sliku i razumijevanje problema istraživanja (Tkalac Verčić i sur., 2014).

Intervjue su provele sve tri autorice ovoga rada u tri ustanove ranoga i predškolskog odgoja i obrazovanja u gradu Splitu u vremenu od rujna do prosinca 2019. godine. Uz prethodnu suglasnost sudionica, razgovori su bili snimani te su bilježene reakcije sudionica na pojedina pitanja kao i njihova facijalna ekspresija i neverbalne poruke. Istodobno, intervjuerke su bilježile i svoje misli i osjećaje koje su osvijestile tijekom provođenja intervjua, a koje su ih potakle na postavljanje dodatnih pitanja. Intervju je bio koncipiran tako da je tematski „pokrivao“ istraživačka pitanja, a težište je bilo na majčinoj perspektivi odnosno, doživljaju i interpretaciji pružene pomoći ili izostanka te pomoći od strane bake i djedova. Sudionicama istraživanja postavljana su pitanja otvorenoga tipa kako bi im se omogućilo da nesmetano govore vlastitim riječima, slobodno odaberu koliko žele reći na pojedinu temu te da prema vlastitoj želji i proširuju svoje iskaze. Pred početak provedbe intervjua sudionice su upoznate sa svrhom i ciljem istraživanja te načinom njegove provedbe. Svima je bio istaknut način zaštite anonimnosti te su bile upozorene kako u svakom trenutku mogu odustati od sudjelovanja u intervjuu i/ili odbiti odgovoriti na pojedino pitanje. Sve sudionice istraživanja dragovoljno su pristale na snimanje intervjua. Tako su poštovana osnovna načela Etičkog kodeksa. Transkripti provedenih intervjua dati su na pregled sudionicama istraživanja.

Uzorak i saturacija ispitanika

S obzirom na cilj istraživanja, kontaktirane su odgojiteljice iz tri ustanove ranoga i predškolskog odgoja i obrazovanja u Splitu kako bi istraživačicama omogućile susret sa šesnaest majki djece u dobi od 3 do 6 godina života. Osam sudionica je imalo potporu od strane uglavnom, baka, a osam majka nije. Majke (sudionice istraživanja) putem odgojiteljica i stručnih suradnica upoznate su sa svrhom, ciljem i načinom provedbe istraživanja za što su dale svoju privolu. U uzorak su uključene majke koje prema saznanjima odgojiteljica imaju ili nemaju potporu baka i djedova u odgoju djece rane i predškolske dobi. Prema Glonti i Hren (2018), ključno načelo za određivanje veličine uzorka u kvalitativnim istraživanjima je saturacija. Podaci dobiveni intervjuiranjem su kodirani i nakon što su se počeli ponavljati odnosno, više se nisu pojavljivali novi kodovi postignuta je saturacija (Glaser i Strauss, 1967). Prema Ando i sur. (2014), 16 intervjua je zadovoljavajuća veličina uzorka za tematsku analizu više razine kodiranja.

Teškoće i ograničenja intervjua

Iako su sudionice dragovoljno sudjelovale u istraživanju moguće je da nisu bile potpuno iskrene i otvorene u davanju odgovora jer nisu željele kritizirati svoje roditelje, svekra ili svekrvu. Dodatna otegotna okolnost jest i činjenica da za vrijeme intervjuiranja sudionice i intervjuerke nisu uspjele izgraditi odnos koji bi osigurao povjerenje i potpunu otvorenost. Moguće je kako i osobine ličnosti istraživačica i njihov pristup nije u potpunosti bio onakav kako su to sudionice očekivale i željele (Tkalac Verčić i sur., 2014). Najvećim ograničenjem ipak, smatra se vrijeme koje je potrebno izdvojiti za provedbu intervjua (individualno) u mirnom okruženju i opušteno, a što je u dječjem vrtiću ponekad teško osigurati.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I RASPRAVA

Dobiveni rezultati prikazani su tablično (tablica 1), a u odnosu na istraživačke probleme te pripadajuće kodove. Sve sudionice osim jedne majke zaposlene su, imaju od 2 djece predškolske i rane školske dobi te jedna majka ima troje djece (1 rane i predškolske dobi 2 djece osnovnoškolske i srednjoškolske dobi). Od 8 intervjuiranih majki koje su imale potporu baka njih 4 je procjenjivalo sudjelovanje vlastite majke, 3 svekrve, a 1 i bake i svekrve (prema vlastitoj želji).

Tablica 1. Rezultati i pripadajući im kodovi.

Tema	Kodovi
1. (Ne)sudjelovanje baka i djedova u odgoju unučadi	<ul style="list-style-type: none">• Bake (majke)• Bake (svekrve)• Djedovi (vikend uključivanje zbog posla, logistika)• Sudjelovanje (vlastiti odabir sudionice, baka u mirovini, zajedničko domaćinstvo, spremnost bake na angažman)• Nesudjelovanje (vlastiti odabir sudionice, udaljenost, baka u radnom odnosu, nespremnost baka na pružanje pomoći)
2. Dobrobiti aktivnog sudjelovanja	<ul style="list-style-type: none">• Emocionalna potpora• Savjeti• Prisutnost - osjećaj sigurnosti• Fizička pomoć (kućanski poslovi, obavljanje kupovine, pomaganje oko mlađeg djeteta i provođenje vremena sa starijim djetetom)• Financijska pomoć (kupnja sitnica za djecu, odjeća, prehrambeni artikli)• Zadovoljstvo (sudionica zbog druženja/odnosa djece s bakom/djedom)• Vrijeme za sebe i supruga• Izbjegavanje upisa u jaslice i vrtić
3. Nedostaci aktivnog sudjelovanja	<ul style="list-style-type: none">• Pretjerana afektivna povezanost djeteta- baka/djed• Popuštanje djetetu (razmaženost)• Miješanje u roditeljski odgoj• Gubitak roditeljskog autoriteta• Financijsko opterećenje za roditelja (zbog stečenih navika s bakom/djedom)

(Ne)sudjelovanje baka i djedova u odgoju unučadi

Prvo istraživačko pitanje odnosilo se istraživanje (ne)sudjelovanja baka i djedova u odgoju djeteta te niz podpitanja koja su pokušala „osvijetliti“ to pitanje kao primjerice, čiji je to bio izbor?, osjećaji koje je sudionica s time u svezi imala?, procjenjuje li se (ne)sudjelovanje majke ili svekrve i sl. Pregledom

dobivenih odgovora moguće je zaključiti kako su u procjeni sudionica gotovo jednako bile zastupljene njihove majke i svekrve, ali djedovi s obje strane značajno manje.

M1: „Majka mi je bila najveća potpora kroz cijeli proces trudnoće, a i kasnije kada sam rodila. Iako sam pročitala dosta knjiga, njeni su se savjeti pokazali najkorisnijima. Često je tu da me smiri u situacijama kao što su prva temperatura, grčevi i rast zubića“; M15: „Mi smo bili premladi i za brak i za dijete. Suprug je tek počeo raditi, a ja sam studirala. Baka i djed su bili uvijek „na usluzi“. Nekada i previše“. M2: „Moja je majka (djetetova baka) praktički odgojila moje dijete. To je bio moj izbor. Imala sam najviše povjerenja u nju... Djed se također uključivao kada je trebalo, ali je on više bio „logistika“.

Istražujući detaljnije temu izbora (ne)sudjelovanja baka i djedova u odgoju djece odgovori sudionica kretali su se od okolnosti koje su „primorale“ bake i djedove na uključenost primjerice, M3: „Intenzivno su sudjelovali baka i djed s očeve strane. Moji se uopće nisu uključivali, jer su živjeli u drugom gradu, a i nisu se najbolje slagali s roditeljima mog supruga. To nije bio moj izbor, ali kako smo živjeli u istom domaćinstvu sa suprugovim roditeljima, to je bilo nekako prirodno“, preko M6: „Bio je to moj izbor. Sreća da je majka to objeručke prihvatila. Svekrva se uključivala kada smo god to od nje tražili“ do M11: „U odgoj moje djece su se povremeno i vremenski vrlo kratko uključivali moji roditelji (jer su oboje bili zaposleni, ali se zato često uključivala susjeda). To je bio jedan od razloga njihove neuključenosti (koji su često isticali), a drugi, stvarni je bila njihova nespremnost da svoj komoditet (u slobodnom vremenu) podrede zahtjevima i potrebama djeteta. Nedostatna uključenost mojih roditelja nije bila moj izbor i vrlo često sam u trenucima bespomoćnosti (zbog kroničnog umora i iscrpljenosti) kipjela od bijesa, jer sam ih uspoređivala s roditeljima mojih prijateljica koji su nesebično pomagali u svakom trenutku kada je to bilo potrebno. Moja ljutnja zbog njihove neosjetljivosti na moje potrebe bila je pregolema.”

Iz iskaza, razvidno je da se u odgoj unučadi gotovo podjednako uključuju i majke i svekrve sudionica. Vrlo je vjerojatno, kako kada je u pitanju odnos baka/djed – unuci, ostale obiteljske interakcije i eventualna neslaganja na relaciji svekrva-nevjesta (a što su i moguće stereotipije) prelaze u drugi plan. Najčešće, bake su te koje aktivno i izravno participiraju u brizi, skrbi i odgoju unučadi, ali i uloga djedova koja je najčešće logistička (posebice, ako je kontinuirana), nije zanemariva, jer se bake tada, još intenzivnije mogu posvetiti unučadi. One su te koje najčešće, pružaju emocionalnu podršku, dijele savjete i svojom prisutnošću pridonose osjećaju sigurnosti posebice, mladih majki. Mišljenja ispitanica koje su imale pomoć i podršku svojih roditelja i koje iskazuju vrijednost emocionalne potpore i sigurnosti u skladu je s autorima koji taj segment pomoći nazivaju djelotvornom potporom bake i djedova u odgoju unučadi (Berk 1994, prema Ljubetić, 2007). Upravo taj psihološki aspekt potpore i njezinu ulogu i važnost za mlade roditelje ističe i autorica Dujmović (2008). Različiti su oblici aktivnoga uključivanja baka/djedova u život mladih obitelji od pružanja izravne pomoći u obavljanju kućanskih poslova, nabavci hrane i potrepština, pomaganju i/ili preuzimanju brige za (mlađe) dijete ili pak, provođenja vremena s drugim (obično, starijim) djetetom. Najčešće, odluku o uključivanju bake/djeda u život mlade obitelji donose same majke no, ponekad ta je odluka vezana za okolnosti (zajedničko stanovanje, ili pak, nedostupnost, odsustvo interesa baka i djedova za aktivno uključivanjem ili aktivni zaposlenički status baka/djedova). Trend dužeg radnog vijeka baka i djedova koji zbog toga nisu uvijek u mogućnosti aktivno sudjelovati u životu ističe i autorica Dujmović (2008) te dodaje kako bez obzira na to koliko danas vremena bila drugačija, jedna činjenica ostaje uvijek ista, a to je da najčešće, mladi roditelji na neki, sebi svojstven, način trebaju svoje roditelje. Idealno je kada o razini i intenzitetu toga uključivanja mogu iskreno i otvoreno razgovarati, dogovarati, pregovarati i evaluirati učinke te tako izbjeći (moguće) konflikte.

Dobrobiti aktivnog sudjelovanja

Na drugo istraživačko pitanje dobiveni su odgovori koje je bilo moguće grupirati u osam područja i to: Emocionalna potpora primjerice, M11: „Umjesto roditelja, imala sam susjedu. Kada su djeca bila mala, povremena fizička pomoć je bila od ogromne važnosti za mene, ali ta emocionalna potpora koju sam od nje (susjeda op.a.) dobivala, to razumijevanje koje je pokazivala za moje izljeve

gnjeva i frustracije zbog nesudjelovanja i neuključenosti svojih roditelja, to suosjećanje koje je imala za mene, spremnost na slušanje (uvijek iste priče) za mene su bili od nemjerljive važnosti. Sada mogu to reći, ona mi je značajno pomogla sačuvati moje mentalno zdravlje.”; Savjeti primjerice, M4: „Bila sam dosta nesigurna i plašljiva prvi dan kad smo muž i ja donijeli dijete kući. Znam da su mi u tim trenucima najviše nedostajali majčini savjeti.”; Prisutnost primjerice, M12: „...Samo njeno prisustvo ulijevalo mi je osjećaj sigurnosti.”; Fizička pomoć primjerice, M6: „Uloga bake reflektirala se na različite načine od pomaganja u kućanskim poslovima, obavljanju kupovine, pomaganju oko djeteta i provođenjem vremena s drugim djetetom”; Financijska pomoć primjerice, M15: „Ruku na srce povremena kupnja robe za dijete, voće, igračke, kozmetika za dijete, a koji put i za mene (hahaha), jest u konačnici prilična financijska pomoć našem kućnom budžetu.”; Zadovoljstvo primjerice, M12: „Uživam gledati kako je moje dijete sretno kada se igra i druži s bakom. Taj njihov odnos je nakako poseban.”; Vrijeme za sebe i supruga primjerice, M11: „Tih sat-dva što ga preuzmu, ono... samo da muž i ja odemo popit sami kavu u miru to je praznik za moju dušu. Ne bih imala ništa protiv ni da je češće (hahaha).”; M1: „Isto tako sve dok mi majka pomaže mogu sebi priuštiti neke sitne radosti i nekad ja i muž imamo vremena samo za sebe.”; Izbjegavanje upisa u jaslice i vrtić primjerice, M1: „Prednost je ta što mogu mirna otići na posao jer znam da mi je dijete u sigurnim rukama, a isto tako da mi nema majke morala bih se odlučiti ili za jaslice ili za neku tetu čuvalicu što bi nas i financijski opteretilo.” M3: „Prvi put kad sam ostavila dijete s tom gospođom bilo mi je najgore. Osjećala sam veliku težinu na srcu i poželjela sam da je bar moja majka ovdje da mogu mirno otići na posao. Iako sam uspijevala sve odrađivati kako treba bez puno pomoći dok nisam radila, sad tek vidim koliko je dobro imati u blizini majku ili oca da pomognu kad zatreba.”

Emocionalnu potporu, davanje savjeta i fizičku prisutnost bake koja daje osjećaj sigurnosti tijekom aktivne uključenosti i angažmana ističu gotovo sve sudionice istraživanja. Istodobno, ističe se i konkretna fizička, materijalna, ali i financijska pomoć no, ono što majke posebice naglašavaju je osobno zadovoljstvo zbog kvalitetnog odnosa, ljubavi i zajedništva baka i unučadi. Beebe i Duncan (2006) navode razne uloge baka i djedova u životu unučadi te ističu kako baka i djed svojim unucima mogu biti prijatelj za igru, mentor, savjetnik, ali i surogat-roditelj uz pružanje bezuvjetne ljubavi i podrške. Gotovo sve sudionice istraživanja koje su imale pomoć baka/djedova u odgoju svoje djece istakle su „vrijeme za sebe (i supruga)” koje im je bilo omogućeno upravo zato što su imale primjerenu pomoć. Upravo taj aspekt čini se vrlo značajnim za održavanje mentalnog zdravlja majki i zdravog odnosa bračnog para (roditelja). Posebice, u najranijoj djetetovoj dobi majke su te koje najčešće, gotovo svo vrijeme provode s djetetom i izvan su uobičajenih aktivnosti na koje su do rođenja djeteta navikle (posao, kontakti, dinamika, raznolikost izazova i sl.). Intenzivne promjene rođenjem djeteta doživljavaju i očevi, ali ipak nešto drugačije u odnosu na majke. Stoga i ne čude rezultati istraživanja (Čudina i Čudina-Obradović, 2001, 725) na 505 bračnih parova s područja Zagreba i zagrebačke županije koji pokazuju kako rođenje prvog djeteta temeljito mijenja „strukturne i procesne karakteristike obiteljske jedinice” te kod oba bračna partnera dovodi do sličnog doživljaja „smanjene bračne kvalitete”. Kada postoji povremena ili stalna socijalna potpora mlada obitelj se lakše nosi sa izazovima roditeljstva. Jedan od oblika socijalne potpore mladim obiteljima, osim baka/djedova i rodbine, su plaćeni pojedinci i ustanove ranoga i predškolskog odgoja i obrazovanja koje zbrinjavaju djecu dok su roditelji na poslu. Međutim, mnogi roditelji posebice, u prve tri godine života djeteta nastoje izbjeći prepuštanje djeteta na brigu nekome drugome osim bake. Neke sudionice to opravdavaju željom da zaštite djecu od čestih pobola, a neke pak, izrijeком navode kako najviše povjerenja imaju u bake. Ovi rezultati potvrđuju razmišljanja autorice Vekić Kljaić (2008) koja ističe kako su bake i djedovi u odgoju unuka najprirodnija zamjena za roditelje.

Nedostaci aktivnog sudjelovanja

Treća istraživačka tema bila je posvećena istraživanju nedostataka aktivnoga sudjelovanja baka i djedova u odgoju djeteta, a oni se odnose na Pretjeranu afektivnu povezanost djeteta-baka/djed primjerice, M1: „Dijete se naviklo na njihovu stalnu prisutnost i ponekad jednostavno ne bi podnosilo da ih ne vidi svaki dan. Odsutnost bake i djeda bi bio veliki problem, ponekad i do mjere da dijete ne bi htjelo poslušati mene ili oca ili se ne bi moglo smiriti dok ne vidi ponovno baku i djeda.”; Popuštanje

djetetu(razmaženost), primjerice, M1: „Iako to nisu željeli, ipak su ga razmazili. Još uvijek mu udovoljavaju u nekim sitnicama koje suprug i ja branimo. Nekada se i porječkamo oko toga, ali ne traje to dugo“; Miješanje u roditeljski odgoj, primjerice, M2: „Često mi se činilo da ja uopće i nisam majka mom sinu. Baka je preuzela kompletnu odgojnu ulogu, a mene bi povremeno uključivala kada bi bio neki problem s djetetom kojega je trebalo riješiti i to tek kada je krenuo u školu. Često mi je to stvaralo problem i nezadovoljstvo, ljutnju, ali zbog „mira u kući“ nisam se bunila. Čini mi se da moj nezadovoljavajući odnos sa mojim sinom korijen vuče upravo iz tih ranih godina njegova života. Užasno mi je žao što se nisam više založila za svoj brak i svoje majčinstvo. Možda bi puno toga bilo drugačije. Najveći nedostatak je činjenica da se moj suprug nije uopće uključivao u djetetov odgoj niti su uspjeli ikada izgraditi dobar odnos. Kada je sin krenuo u školu moj suprug je poginuo, pa je (i dalje) očinsku figuru ima djed. On mu je uzor. S mlađim djetetom stvari radim drugačije.“; Gubitak roditeljskog autoriteta, primjerice, M2: „Nisam niti mogla biti autoritet svom djetetu kada je baka uvijek bila „glavna“, M15: „Teško je izgraditi roditeljski autoritet kada se u odgoj petljaju svi koji su oko njega, a dijete ide linijom manjeg otpora....(zabrinuti izgled lica)....Bojim se kako će to sve biti kasnije kada odraste, ode u školu...tko će onda s njom doći na kraj?“; Financijsko opterećenje za roditelja (zbog stečenih navika s bakom/djedom), primjerice, M7: „Kupuju im sve što i kada požele, a onda djeca misle da tako može i s nama. To je nemoguće financijski izdržati, a sve same gluposti“.

Analizirajući odgovore ispitanica kojima su baka i djed aktivno pomagali u odgoju djeteta utvrdili smo kako sve ističu kao nedostatak njihova aktivnog angažmana popuštanje djetetu u situacijama kada oni (roditelji) to ne bi napravili te posljedično, djetetovu razmaženost; povremeno (ili trajno) miješanje u roditeljski odgoj, ali i (pre)veliku afektivnu povezanost dijete-baka/djed. Ovaj fenomen ističe i autorica Vekić Kljaić (2008) koja navodi da se može dogoditi da dijete razvije veću privrženost prema baki i djedu pa se roditelji u situaciji preuzimanja vodeće uloge u odgoju djeteta ponekad teško snalaze. Miješanje u roditeljski odgoj, ne postojanje granica, pretjerana popustljivost i sl., može prouzročiti mnogo odgojnih šteta za dijete, ali i ugroziti roditeljski autoritet što ima dalekosežne posljedice na cjelovit i zdrav razvoj djeteta. No, ako su roditelji suglasni oko odgojnih postupaka, dosljedni u izboru svojih ponašanja, imaju ista načela, vrijednosti i stavove o i u odgoju velika je vjerojatnost da će uspjeti izgraditi autoritet iz odnosa s djetetom, a koji se onda dragovoljno slijedi (Ljubetić, 2012).

Pri analizi dobivenih odgovora u ovom istraživanju iskristalizirala se i **četvrta tema** koja inicijalno, nije bila obuhvaćena istraživačkim pitanjima i to: (4) **Efekti nesudjelovanja baka i djedova u odgoju djeteta** te njeni kodovi (Efekti nesudjelovanja za bake i djedove, djecu i roditelje): Efekti nesudjelovanja na bake i djedove, primjerice, M11: „Nedostaci su najveći za njih. Nisu uspjeli izgraditi dovoljno jake i kvalitetne odnose sa starijom djecom, nisu nikada ušli u srž njihovih života, više su formalno, a manje stvarno sudjelovali u njihovu razvoju. Današnji korektni odnosi bake, djeda i dvoje starije unučadi je više plod mojih trajnih napora da se održavaju obiteljski odnosi nego li je to istinska potreba i jednih i drugih. Vjerojatno nedostatke osjećaju i moja djeca, jer ponekad znaju problematizirati neke situacija iz ranijeg djetinjstva kada se nisu osjećali ugodno, toplo, sigurno i prihvaćeno pored bake i djeda. Tužno.“; Efekti nesudjelovanja na djecu primjerice, M11: „Prednost nesudjelovanja mojih roditelja u odgoju djece je velika. Njihovi rigidni stavovi o odgoju djece, uvjerenja, krutost... neosjetljivost za djetetove potrebe učinili bi vjerojatno štete u odgojnom smislu i razvoju djece, tako da je jako dobro što nisu imali prilike naštetiti.“; Efekti nesudjelovanja na roditelje primjerice, M3: „Smatram da je jedina prednost toga što moji roditelji nisu sudjelovali u odgoju moga djeteta ta što smo ja i suprug uspjeli odgojiti dijete baš onako kako smo i htjeli. Nas dvoje predstavljamo jedini autoritet za njega.“

Razvidno je kako se tema „efekata nesudjelovanja“ sasvim prirodno nametnula odnosno, očekivana je i razumljiva. Naime, kao i u mnogim područjima ljudskog djelovanja, tako i kada je u pitanju djetetov odgoj i nečinjenje može polučiti pozitivne (roditeljski autoritet, „zaštita“ djece) i negativne učinke (gubici na emocionalnoj i odnosnoj razini) na sudionike, a što se jasno pokazalo u ovom istraživanju.

ZAKLJUČAK

Poduzeto istraživanje imalo je za cilj istražiti stavove majki o (ne)uključenosti baka i djedova u odgoj djece rane i predškolske dobi te detektirati pozitivne i negativne učinke te (ne)uključenosti. Iz predloženih rezultata i njihove interpretacije moguće je zaključiti kako su bake i svekrve gotovo podjednako uključene u život mlade obitelji i odgoj djeteta za razliku od djedova koji aktivno sudjeluju u značajno manjoj mjeri, ali kada su uključeni daju svoj doprinos.

Nadalje, jasno su istaknuti pozitivni i negativni učinci uključivanja baka i djedova u djetetov odgoj, ali i efekti njihova neuključivanja na sve sudionike. Značajnim se čini nastaviti kvalitativna i kvantitativna istraživanja na ovu temu kako bi se primjerice, istražile dobrobiti za obitelj(i) i pojedince od angažmana baka i djedova u djetetov odgoj, a posebice, učinaka na obiteljsku koheziju, fleksibilnost i komunikaciju te djetetova akademska i druga postignuća.

LITERATURA

1. Ando, H., Cousins, R., Young, C. (2014). Achieving saturation in thematic analysis: development and refinement of a codebook, *Comprehensive Psychology*, 3(4): 1-7. <https://doi.org/10.2466/03.CP.3.4>
2. Archard, D. (2010). *The Family. A Liberal Defence*. London: Palgrave Macmillan. <https://www.palgrave.com/gp/book/9780230580596> (posjećeno: 13. 10. 2019).
3. Beebe, M. i Duncan, S.F., (2006). Importance of Grandparents to Their Grandchildren, School of Family Life, Brigham Young University, Preuzeto s: <https://foreverfamilies.byu.edu/Pages/importance-of-grandparents-to-grandchildren> (Pristupljeno: 15.5.2019.)
4. Berc, G., Blažeka Kokorić, S. i Dučkić Sertić, A. (2017). Strengthening family cohesion through shared participation of family members in religious activities in Croatia. *Journal of Religion & Spirituality in Social Work: Social Thought*, 36 (3): 326-345. (<https://doi.org/10.1080/15426432.2017.1322931>)
5. Bronfenbrenner, U. (1997). *Ekologija ljudskog razvoja*. Prirodni i dizajnirani eksperimenti. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
6. Buljan Flander, G. i suradnici (2018). *Znanost i umjetnost odgoja: praktični priručnik o suvremenom odgoju za roditelje i odgojitelje*. Sveta Nedelja: Geromar.
7. Čudina- Obradović, M. i Obradović, J. (2006). *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
8. Obradović, J. i Čudina-Obradović, M. (2001). Broj djece u obitelji i spol bračnog partnera kao prediktori bračne kvalitete, *Društvena istraživanja*, 10 (2001), 4-5; 709-730.
9. Družinec, V. (2016). Transfer vrijednosti s roditelja na djecu. *Školski vjesnik: časopis za pedagošku teoriju i praksu*, 65 (3), 2016. Preuzeto s: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=262473 (Pristupljeno: 17.5.2019.)
10. Dujmović, M. (2008). Tata, mama, postajete djed i baka. *Dijete, vrtić, obitelj : Časopis za odgoj i naobrazbu predškolske djece namijenjen stručnjacima i roditeljima*, 14 (52), 2008. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/176032> (Pristupljeno: 12.5.2019.)
11. Glaser, B. G., Strauss, A. L. (1967) *The discovery of grounded theory; strategies for qualitative research*, New Jersey: Aldine.
12. Glonti K, Hren D. (2018). Achieving saturation in qualitative analysis: developing a codebook for a study on peer review in biomedical journals. Abstracts of the 25th Cochrane Colloquium, Edinburgh, UK. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, (9 Suppl 1). <https://doi.org/10.1002/14651858.CD201801>.
13. Haralambos, M. i Heald, R. (1980). *Uvod u sociologiju*. Globus: Zagreb.
14. Klepic, S. i Laklija, M. (2018). Bake i djedovi – uloga u skrbi za djecu u obitelji. *Napredak*, 159 (3), 325-348. (Preuzeto 5.3.2020. na: <https://hrcak.srce.hr/223377>.)
15. Jacob, A. S., Furgerson Paige, S. (2012). Writing interview protocols and conducting interviews: tips for students new to the field of qualitative research, *The Qualitative Report*, 17(42), str. 1-10. Dostupno

na:https://nsuworks.nova.edu/tqr/vol17/iss42/3?utm_source=nsuworks.nova.edu%2Ftqr%2Fvol17%2Fiss42%2F3&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages.

16. Ljubetić, M. (2007). *Biti kompetentan roditelj*. Zagreb: Mali profesor.

17. Ljubetić, M. (2012). *Nosi li dobre roditelje roda?* Zagreb: Profil knjiga d.o.o

18. Nietzel, M.T., Bernstein, D.A., Milich, R. (2002). *Uvod u kliničku psihologiju*. Jastrebarsko: Naklada Slap

19. Schaffer, H. R. (2000). *Social Development*. Massachusetts, Blackwell Publishers Ltd.

20. Seiffge-Krenke, I. i Pakalniskiene, V. (2011). Who Shapes Whom in the Family: Reciprocal Links Between Autonomy Support in the Family and Parents' and Adolescents' Coping Behaviors. *Journal of Youth and Adolescence* 40: 983–995.

21. Smith, K. M., Freeman, P. A. i Zabriskie, R. B. (2009). An Examination of Family Communication within the Core and Balance Model of Family Leisure Functioning. *Family Relations*, February 2009:79-90.

22. Tkalac Verčić, A., Sinčić Ćorić, D. i Pološki Vokić, N. (2014). *Priručnik za metodologiju istraživanja u društvenim djelatnostima: kako osmisliti, provesti i opisati znanstveno i stručno istraživanje*. Zagreb: M.E.P. d.o.o.

23. Vekić Kljaić, V. (2008). Kad cijelo selo odgaja dijete. *Dijete, vrtić, obitelj : Časopis za odgoj i naobrazbu predškolske djece namijenjen stručnjacima i roditeljima*, 14 (52), 2008. Preuzeto s: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=259671 (Pristupljeno: 17.5.2019.)

24. Yusuf, M. (2014). The role of grandparents in grandchildren totality development. *Journal of Research, Policy & Practice of Teachers & Teacher Education (JRPPTTE)*, 4(2), 73-81.

25. Zloković, J. i Čekolj, N (2018). *Oснаživanje obitelji za razvoj pozitivnih odnosa*. Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet: Rijeka.

INTERNETSKI IZVORI

1. Existential Field 1: Family Structures & Family Forms – An Overview of Major Trends and Developments Working Report (April 2010) https://www.ag-familie.de/media/agfdoc/EF1_Family_Structures_Family_Forms.pdf (posjećeno: 03.3. 2020.)

2. Državni zavod za statistiku (2018). Statistički ljetopis Republike Hrvatske, 2018, dostupno na: <https://www.dzs.hr/> (posjećeno 4.3.2020.)

ROLE OF GRANDPARENTS IN THE FAMILY: OPINIONS AND ATTITUDES OF MOTHERS

Ph.D. Maja Ljubetić, full professor
Ph.D. Anita Mandarić Vukušić, assistant professor
Ena Amižić
University of Split
Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of Pedagogy
Republic of Croatia

Abstract: The modern family has significantly changed its structure, with regard to the past decades, by increasing the number of nuclear and single-parent families and remarried families, while reducing the number of extended or multi-generational families. Independent living of parents and their children in their own households has emerged as a growing trend, while cohabitation with extended family members is extremely rare. Although these trends point out to an eagerness for independence in "young" families, there is, nonetheless, a desire of young parents to maintain (to a greater or a lesser extent) close contacts and relationships with their parents and parent families, i.e. with grandparents of their own children. Grandparents present the most natural replacement for parents, and because of their life experience, they can be a source of knowledge and support that can help in a child's development. In order to determine parents' views on the involvement of grandparents in family life, interviews were conducted with sixteen (16) mothers of early and preschool age children. The results of the research section of this paper point out to both advantages and disadvantages of active involvement of grandparents in the lives of families. Effects of grandparents' non-involvement in child upbringing on all participants were also outlined. The advantages include emotional, physical and financial support, counseling, satisfaction with the quality of the grandparent - grandchild relationship, time for oneself and avoiding of enrolling into nursery/preschool. However, extreme interference with the child's upbringing, lenience with grandchildren, excessive affective grandchild – grandparent bond, loss of parental authority and the parents' financial burden due to acquired habits have emerged as disadvantages. In addition to the aforementioned, positive and negative effects of the involvement of grandparents in the upbringing of children, concerning them, the children and their parents, were identified. The fact that arises is that the support of grandparents usually makes child's upbringing easier. Additionally, what grandparents can offer their grandchildren is unconditional love, a sense of security, community and support, albeit sometimes in the wrong direction.

Key words: grandmother/grandfather, family, relationships, support, parenting

RAZLIKUJU LI SE VASPITNI STAVOVI RODITELJA DJECE KOJA IGRAJU IGRE NA SREĆU I KOJA NE IGRAJU?

*Sanja Radetić Lovrić¹⁵¹, vanredni profesor
Slađana Popović, psiholog i student II ciklusa studija psihologije
Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet, Katedra za psihologiju*

Rezime: Ovo istraživanje provedeno je s ciljem utvrđivanja razlike između vaspitnih silova roditelja mladih koji igraju igre na sreću i onih koji ne igraju igre na sreću. Iskustvo u igrama na sreću posmatrano je kroz učestalost igranja sportskih kladionica, tombole i automata za zabavu. U istraživanju je učestvovalo 296 srednjoškolaca prosječnog uzrasta 16.71 godinu, pri čemu je 60.5% ispitanica. Za ispitivanje doživljaja vaspitnih stilova roditeljstva, posebno majke, posebno oca korišten je EMBU upitnik, a za procjenu iskustva u igranju igara na sreću korištena je procjena učestalosti igranja. Rezultati istraživanja ukazuju da od rijetko do gotovo svakodnevno 14.8% mladih igra sportske kladionice, 39.9% igraju automate za zabavu, a klasičnu tombolu igra 24.3% mladih. Odbacivanje od strane majke i oca, odnosno emocionalno hladnoća prema djeci, kao i roditeljska nedosljednost razlikuju mlade s obzirom na njihovo iskustvo u igrama na sreću, dok emocionalna toplina i prezaštićenost nisu pokazale značajne razlike. Sklonost mladih ka igranju pojedinih igara na sreću može se dovesti u vezu sa doživljajem roditelja kao emocionalno hladnih i nedosljednih u svom odnosu prema djeci. Dobijeni rezultati prodiskutovani su u skladu sa socijalno-psihološkim teorijama, te ranijim relevantnim empirijskim nalazima.

Ključne riječi: vaspitni stavovi roditelja, igre na sreću, mladi.

UVOD

Roditeljska uloga je veoma zahtjevna i kompleksa. Savremeno društvo donijelo je niz promjena i porodicu stavilo pred mnoge dileme i izazove u realizaciji vaspitanja djece. Čini se da biti roditelj u savremenom društvu zahtjeva posebne vještine. Kroz proces vaspitanja djeteta, većina roditelja se trudi da putem procesa iskustvenog i socijalnog učenja uspostave emocionalni odnos sa svojim djetetom, te da vršiti nadzor i kontrolu procesa socijalizacije svoje djece. Najčešće se uspješnost roditeljstva sagledava kroz odnos emocionalne bliskosti i privrženost između djece i roditelja, te kroz način na koji roditelji vrše nadzor nad svojom djecom, najčešće nad njihovim ponašanjem. Upravo elementi emocionalne bliskosti i kontrole predstavljaju najvažnije zadatke vaspitanja djece, a krajnji cilj vaspitnog procesa je uspostavljen topao emocionalni odnos i prihvatljiva socijalna kontrola koja će djeteta spremati za samostalan život. Ukoliko roditelji u vaspitanju svog djeteta teže da prezaštite dijete od svih životnih neprilika u želji da dijete ne doživljava neugodnosti, dijete neće razviti dostatne mehanizme odbrane od životnih stresora. U takvim slučajevima očekivano je da će dijete razvijati nesigurne obrasce ponašanja, a na nivou ličnosti moguće je ispoljavanje nedostatak samopouzdanja. Nepovoljne ishode procesa vaspitanja i sveukupne socijalizacije ima svakako i odrastanje djeteta u atmosferi nedostatka emocionalne topline uz prisustvo rigidnih i strogih pravila ponašanja koja se moraju poštovati i za čije nepoštovanje slijedi kazna. Roditelji

¹⁵¹ e-mail: sanja.radetic-lovric@ff.unibl.org

moгу preferirati i različite stilove (npr. majke i očevi), što za neku djecu može biti povod za zbunjenost ili čak izgradnju manipulativnih obrazaca ponašanja. Pored toga, roditelji mogu njegovati različite stilove u odnosu prema djeci (npr. popustljivi su prema mlađem djetetu, ali ne prema starijem). Vaspitni stilovi roditelja su utemeljeni na njihovim vlastitim iskustvima iz djetinjstva, a oblikovanim kroz njihove stavove, ponašanja i osobine ličnosti koje isprepletane u svom djelovanju utiču na ishode cjelokupnog procesa socijalizacije i vaspitanja njihove djece. Mnoga istraživanja potvrđuju značajnu ulogu roditeljskog vaspitanja u izgradnji osobina ličnosti i obrazaca ponašanja njihove djece (Calado, Alexandre, & Griffiths, 2017; Casey, Williams, Mossière, Schopflocher et al., 2011; Farrington, Loeber i Ttofi, 2011; Klarin, 2006; Griffiths, 2005). Generalno, funkcionalnost porodice igra veoma bitnu ulogu u vaspitanju djece (Matejević & Todorović, 2012).

Vaspitni stilovi roditelja

Najpoznatiji i široko korišten je dvodimenzionalni model vaspitnih stilova roditelja (Piorkowska-Petrović, 1991; Genc, 1994; Kodžopeljić, 2009; Egberts et al., 2015; Pavićević i Stojiljković, 2016), koji pretpostavlja postojanje dvije dimenzije: afektivnu dimenziju i dimenziju kontrole. Afektivna dimenzija se odnosi na emocionalni odnos roditelja prema djetetu. Emocionalni odnos se na dimenziji afektivne vezanosti polarizuje na kontinuumu toplo-hladno vaspitanje, odnosno topao ili hladan emocionalni odnos roditelja prema djetetu. Ova dimenzija obuhvata širok spektar emocionalnog odnosa koji se iskazuje kroz interakciju roditelja i djeteta, te s jedne strane obuhvata ljubav i ohrabrivanje, dok sa druge strane podrazumjeva odbijanje, hladnoću i neprijateljstvo prema djeci. Dimenzija kontrole se odnosi na roditeljski nadzor i kontrolu nad djetetom, roditeljsko dozvoljavanje odnosno ograničenost dječije slobode, kako u psihičkom, tako i u fizičkom smislu, usvajanje pravila ponašanja odnosno zahtjeve i očekivanja koja roditelji postavljaju pred djecu. Dimenzija kontrole se polarizuje na popustljivo i ograničavajuće vaspitanje. Kombinacijom polova dviju dimenzija dobijaju se četiri različita roditeljska vaspitna stila, koja se u literaturi nekada nazivaju i stavovi roditeljskog vaspitanja.

Autoritarni stil karakteriše emocionalna hladnoća roditelja koji je strog, distanciran i nepristupačan za dijete. Roditelji koji preferiraju takav stav postavljaju jasna, ali stroga pravila pred svoju djecu koja se moraju poštovati, a izražavanje dječije mišljenje, negodovanje i pružanje otpora od strane djeteta u vidu neposlušnosti nije dozvoljeno i kažnjivo je. Vremenom djeca odustaju od iznošenja sopstvenih stavova i postaju pokorna jer shvataju da ne vrijedi protivriječiti roditeljskim zahtjevima i pravilima. Autoritarni roditelji uglavnom postavljaju visoka očekivanja pred svoju djecu, rijetko ispoljavaju emocije prema djeci i rijetko koriste pohvale u vaspitanju, jer se za njih ispunjavanje očekivanja podrazumjeva. Djeca autoritarnih roditelja nemaju mogućnost razvijanja adekvatnog samopouzdanja. Za razliku od autoritarnog, popustljivi ili permisivan stav karakteriše emocionalna toplina, ali potpuno odsustvo kontrole ponašanja. Popustljivi roditelji veoma brinu o emocionalnim i drugim potrebama djeteta, strijepe, ne postavljaju česta očekivanja pred svoju djecu, niti uvode pravila koja se trebaju poštovati. Oni nastoje zaštititi svoje dijete od bilo kakve situacije koja može da mu stvori napetost, ugađaju djetetu, često razmišljajući i radeći stvari za njega. Takvi vaspitni stavovi roditelja mogu proizvoditi probleme u prihvatanju autoriteta, nesigurnost i nedostataka samopouzdanja u odnosima sa vršnjacima. Odsustvo emocionalne topline i kontrole karakteristično je za indiferentan, odbacujući ili zanemarujući vaspitni stav roditelja. Odbacujući roditelji su nezainteresovani za želje i potrebe svoje djece, naročite socijalno-emocionalne potrebe i uglavnom se zadržavaju na servisiranju osnovnih roditeljski dužnosti (npr. da je djetetu dato da jede), a nekada i njih u potpunosti zanemaruju. Najčešće su ovakvi vaspitni stavovi uočeni u porodicama u kojima su prisutni socijalno-patološki obrasci ponašanja (npr. kod nasilja u porodici, alkoholizma i drugih zavisnosti i dr.). Zanemarujući roditelji ne obraćaju pažnju na ponašanje svoje djece i ne podučavaju djecu odgovornosti, kontroli i poštovanju društvenih standarda prihvatljivog. Djeca su uglavnom prepuštena sama sebi ili vršnjačkim grupama, a ishod njihovog vaspitanja oslonjen je na okolnosti drugih prenosnika socijalizacije (npr. škola, nadležni organi starateljstva i dr.). Posljedice djelovanja zanemarujućeg stila vaspitanja mogu biti veoma nepovoljne, a

djeca, žrtve neadekvatnog vaspitanja postaju rizična za razvoj mnogih nepovoljnih, neprihvatljivih, patoloških i socijalno-patoloških oblika ponašanja. Najpovoljniji ishod vaspitanja pruža autoritativni stav roditelja. Roditelj koji njeguju ovaj stav vaspitanja djeci postavljaju jasne granice, kojih se dosljedno drže, ali umiju da objasne djetetu zašto su roditeljski zahtjevi za njega važni i korisni. Roditelj kod djeteta postiže iznošenje vlastitog mišljenja i samostalnost. Brine, iskazuje svoju brigu, ali u tome ne pretjeruje. Roditelj djeci pruža slobodu izbora i sticanje vlastitih iskustava u socijalnim kontaktima. Oni imaju jasna, ali ne pretjerana očekivanja od djeteta. Zahtjevaju da dijete poštuje pravila, ali iskazuju razumjevanja i potenciraju međusobno dogovaranje. Međusobni odnos djece i roditelja je prožet toplinom, iskazivanjem ljubavi, podrške i uvažavanja. Dijete koje je vaspitavano autoritativnim vaspitnim stilom je samopouzđano u socijalnim vezama.

Autoritativni, autoritarni i popustljivi roditelji žele svojoj djeci najbolje. Međutim, oni na različite načine to ostvaruju, vođeni svako svojom idejom kako roditeljstvo treba da izgleda.

Roditeljski vaspitni stavovi kao mogući eksplanansi igranja INS kod mladih

U zavisnosti od toga koji roditeljski vaspitni stav je preferiran postoje razlike u osjećanjima i ponašanju djece. Klarin (2006) je mišljenja da odnos između roditelja i djece prožet toplinom, adekvatnom brigom i podrškom ima veoma pozitivan uticaj na psihološki razvoj djeteta. Tako se navodi da djeca autoritativnih roditelja imaju veću šansu da uspiju u školi, smatra se da su ona zadovoljnija sobom i da se uspješnije snalaze u socijalnim kontaktima, dok djeca autoritarnih roditelja češće imaju osjećaj krivice ili pate od depresije. Djeca popustljivih roditelja su naučila da dobiju sve što poželeva, te se kod njih može javiti problem u interakciji sa drugima i problemi u prihvatanju podrazumjevanog autoriteta. Djeca koja vrijeme provode u vršnjačkim grupama koje odobravaju socijalno neprihvatljiva ponašanja kao što su upotreba alkohola, cigareta i nasilja svoje roditelje su opisivali kao nezainteresovane i neuključene (Woolfolk 2019). Upravo različiti roditeljski stavovi mogu biti i razlog da se djeca upuste u svijet igara na sreću. Kako Farrington, Loeber i Ttofi (2011) navode određena roditeljska ponašanja kao što su nadzor i praćenje djece, disciplina i osnaživanje djece, toplina ili hladnoća u odnosima i roditeljska uključenost mogu biti prediktori socijalno-patološkog ponašanja mladih. Upravo je nizak nadzor od strane roditelja snažan faktor koji predviđa rizično ponašanje (Farrington, Loeber & Ttofi, 2011). Pojedini autori (Volberg, Gupta, Griffiths et. al., 2010; Shead, Derevensky, Gupta, 2010, Molinaro, Canale, Vieno et al. , 2014, Williams, Ayers, & Arthur (1997) su ukazali da su neefikasno roditeljstvo, neodgovarajući roditeljski stil, nedosljednost i nedostatak roditeljske odgovornosti ili uključenosti, u uskoj vezi s psihopatološkim pojavama kod djece ili njihovim neprilagođenim ponašanjem. Takođe, u prilog ovim rezultatima govori i podatak da su slabiji roditeljski nadzor i manja podrška bili povezani sa učestalijim problematičnim ponašanjem u školi, devijantnim ponašanjem, pušenjem i konzumiranjem alkohola (Brajša-Žganec, 2003). Rezultati istraživanja koje je radila Zrinjski (2017) pokazuju da su ispitanici koji nisu razvili problem sa igranjem igara na sreću procijenili da imaju veću podršku od svojih roditelja, za razliku od onih koji su razvili niske do umjerene i visoko rizične probleme sa igranjem INS. Isto istraživanje (Zrinjski, 2017) pokazuje i da najviše restriktivne kontrole od strane očeva primjećuju mladi koji su razvili visoke probleme povezane s igranjem igara na sreću. Ovo su samo neki od empirijskih nalaza koji govore o povezanosti vaspitnih stilova roditelja sa socijalno neprihvatljivim ponašanjima djece, te se pretpostavlja da vaspitni stavovi roditelja mogu da utiču na iskustvo mladih sa igrama na sreću. Ukoliko su roditeljske emocionalne veze sa djecom slabe, djeca neće primiti dovoljno emocionalne topline, podrške i zaštite, te neće usvojiti adekvatne i stabilne obrasce ponašanja. U takvim slučajevima može se očekivati odbacivanje konvencionalnih socijalnih vrijednosti, te traganje za doživljajem lične samoeфикаsnosti kroz ostvarenost želja na lak i brz način. Upravo igre na sreću daju privid da se za malo uložnog truda može ostvariti željeno. Tada igra prestaje da bude dječija, mladalačka igra i postaje rizična igra.

Spoznaja o vezi između vaspitnih stavova roditelja i iskustva mladih u igranju igara na sreću može ukazati na poduzimanje društveno odgovornih vidova socijalne kontrole u okviru formalnih sistema

obrazovanja, ali i na ozbiljnije usmjeravanje pažnje ka problemu igranja igara na sreću među mladima u svijetu u kojem je zarada i moć postala imperativna želja. Zbog toga je istraživačko pitanje o mogućim razlikama u vaspitnim stavovima roditelja između mladih koji igraju igre na sreću (kao što su sportske kladionice, automati za zabavu, tombola i sl.) i onih koji ne igraju mogla dati odgovor o ulozi emocionalne topline i važnosti roditeljske kontrole u usvajanju socijalno prihvatljivih vidova ponašanja i uošte efektima vaspitnih stilova roditelja na sveukupnu socijalizaciju njihove djece.

Igre na sreću

Igre na sreću se u normativnom smislu dijele na: lutrijske igre na sreću (lutrija, ekspres lutrija, instant lutrija, tv tombola -tv bingo, klasična tombola, loto, keno, sportska prognoza), elektronske igre na sreću (video-lutrija, igre na video-lutrijskim terminalima, elektronske virtuelne igre, elektronski bingo i elektronski keno), posebne igre na sreću (igre u kazinima, kladioničke igre, igre na sreću na automatima, internet igre na sreću), te nagradne igre (klasične nagradne igre i nagradne igre koje se priređuju putem telekomunikacijskih sistema). U ovom istraživanju interesovali smo se za određene igre na sreću: tombolu, sportsku kladionicu i igre na automatima s obzirom da su iste najviše promovisane na našim prostorima, nerijetko dostupne mladima jer su priređene u blizini škola, okupljališta mladih i užim jezgri centra grada, što ih čini dostupnim za igru. S druge strane potreba za igrom je urođena ljudska potreba, ali potreba koja se mijenja kroz razvojne životne faze. Igra u djetinjstvu služi za spoznaju svijeta oko sebe, dok u periodu mladalaštva i odraslog doba mijenja svoje načine zadovoljavanja. Pod određenim nepovoljnim uslovima socijalizacije, nedosljednim i odbacujućim stavovima roditeljskog vaspitanja način zadovoljenja potreba za igrom u mladalačkom dobu usljed životnih težni za sticanjem identiteta, potvrde samoeфикаsnosti, prihvaćenosti, statusa, moći i bogatstva mogu poprimiti socijalno patološke oblike. Tada ljudska potreba za igrom, kako kaže Milosavljević (2005) može postati „socijalno izopačena“, odnosno može poprimiti odlike socijalno neprihvatljivog i bitno uticati na socijalno-emocionalno funkcionisanje pojedinca, te generisati zavisničko ponašanje.

METOD

Uzorak i procedura

Istraživanje je vršeno na prigodnom uzorku od 296 učenika koji pohađaju srednjoškolski centar različitih profesionalnih usmjerenja, uz potrebna odobrenja i bez ometanja redovnog nastavnog procesa. Od ukupnog broja ispitanika 179 ili 60.5% ispitanika su činile djevojke. Godine starosti ispitanika kretale su se između 15 godina (ili 6.8% ispitanika) i 20 godina (ili 0.3 % ispitanika). Prosjek godina na nivou uzorka iznosio je $M=16.71$ godina, a 79.4% ispitanika su maloljetnici. Struktura uzorka prema mjestu stanovanja nije bila u potpunosti uravnotežena (selo: 48.6%, grad 34.8% i prigradsko naselje 16.6% ispitanika). Najveći procenat roditelja ispitanika ima srednjoškolski nivo obrazovanja (74.7% očeva i 72.3% majki ispitanika ima srednjoškolsko obrazovanje).

Tabela 1. Starosna struktura uzorka

Godine ispitanika	Broj ispitanika	Procenat
15	20	6.8
16	111	37.5
17	104	35.1
18	55	18.6
19	5	1.7
20	1	0.3

Varijable i instrumenti

Rezultati ovog istraživanja čine dio šireg istraživanja koje je imalo za cilj da ispita zastupljenost i stavove mladih o igranju igara na sreću, te provjedi validnost Skale stavova o igrama na sreću (Radetić Lovrić, 2019). Za potrebe ovog dijela istraživanja korišten je pored upitnika o osnovnim socio-demografskim varijablama i upitnik za procjenu doživljaja vaspitnih stilova roditelja od strane njihove djece (Upitnik EMBU), koji je konstruisao švedski istraživač Peris (Perris et al., 1980), a za potrebe ovog istraživanja korištena je srpska verzija (Borojević, 2008). Upitnik sadrži pet podskala: 1) Odbacivanje, 2) Emocionalno prihvatanje, 3) Prezaštićenost, 4) Nedosljednost i 5) Favorizovanje. U našem istraživanju je izostavljena poslednja podskala, koja nije bila u fokusu istraživačkog problema. Upitnik vaspitnih stilova koji smo koristili (bez podskale Favorizovanje) sadržao je 64 tvrdnje, te odvojene forme za majke i očeve. Ispitanici su procjenu vršili na četvorostepenoj skali Likertovog tipa koja je sadržala alternative odgovora od nikad do većinu vremena se roditelji tako ponašaju. Neke od tvrdnji glase: „Moji roditelji su odbijali da razgovaraju sa mnom duže vrijeme kada uradim neku glupost“, „Osjećao sam da se moji roditelji mešaju u sve što činim“. Pouzdanost skale koja se odnosi na vaspitne stilove majke u ovom istraživanju mjerena Cronbach alfa koeficijentom iznosi 0.92, a za očeve 0.91.

REZULTATI

Zastupljenost igranja igara na sreću među mladima

Iskustvo mladih u igranju igara na sreću procjenjivano je na osnovu učestalosti igranja pojedinih vrsta igara, a to su sportska kladionica, tombola i automati za zabavu. Prema dobijenim rezultatima 85.1% mladih nikada ne igra sportsku kladionicu, 60.1% nikada ne igra automate za zabavu i 75.7% nikada ne igra tombolu (tombola koja se igra u zatvorenom prostoru, ne TV tombola). S druge strane, sportsku kladionicu igra od rijetko do gotovo svakodnevno 14.8% mladih, automate za zabavu igra 39.9% srednjoškolaca, a klasičnu tombolu njih 24.3%, što svakako nije zanemarujući procenat imajući u vidu da se radi o mladima uzrasta od 15 do 20 godina. Slične procjene zastupljenosti dobijene su i u ranijim istraživanjima (Lovrić, 2006, Milošević, 2008). U Tabeli 2. su predstavljeni odgovori ispitanika prema učestalosti igranja pojedinih igara na sreću.

Tabela 2. Frekvencija igranja različitih igara na sreću kod ispitanika

Vrsta igre na sreću	Tip odgovora	Broj ispitanika	Procenat
Sportske kladionice	Nikada ne igram	252	85.1
	Rijetko igram	21	7.1
	Povremeno igram	17	5.7
	Igram jednom do dva puta sedmicno	3	1.0
	Igram svaki ili gotovo svaki dan	3	1.0
	<i>Ukupno</i>	<i>296</i>	<i>100.0</i>
Igre na automatima za zabavu	Nikada ne igram	178	60.1
	Rijetko igram	51	17.2
	Povremeno igram	35	11.8
	Igram jednom do dva puta sedmicno	22	7.4
	Igram svaki ili gotovo svaki dan	10	3.4
	<i>Ukupno</i>	<i>296</i>	<i>100.0</i>
Tombola – Bingo u zatvorenom prostoru	Nikada ne igram	224	75.7
	Rijetko igram	40	13.5
	Povremeno igram	18	6.1

Igram jednom do dva puta sedmicno	9	3.0
Igram svaki ili gotovo svaki dan	5	1.7
<i>Ukupno</i>	<i>296</i>	<i>100.0</i>

Razlike u roditeljskim vaspitnim stavovima mladih koji imaju iskustva u igranju igara na sreću i onih koji nemaju

Deskriptivni statistici primjenjene skale EMBU za procjenu vaspitnih stavova roditelja od strane njihove djece prikazani su u Tabeli 3. T-testom za nezavisne uzorke provjereno je da li postoje razlike u skorovima na podskalama vaspitnih stavova roditelja kod ispitanika koji igraju igre na sreću i ispitanika koji ne igraju. Razlika je provjerena za svaku pojedinačno ispitanu igru na sreću (sportsku kladionicu, automate za zabavu i tombolu).

Tabela 3. Deskriptivni statistici podskala vaspitnih stilova roditelja na ukupnom uzorku ispitanika

	Dimenzije	M	SD	Sk	Ku
EMBU	Nedosljednost - majka	1.697	.5038	1.157	2.391
	Nedosljednost - otac	1.697	.5095	1.052	1.633
	Prezaštićenost - majka	2.002	.5207	.445	.303
	Prezaštićenost - otac	1.895	.494	.593	.910
	Prihvatanje - majka	2.920	.643	-1.201	1.294
	Prihvatanje - otac	2.834	.652	-1.075	.861
	Odbacivanje - majka	1.410	.466	2.109	5.447
	Odbacivanje - otac	1.374	.456	2.181	5.670

Razlike u vaspitnim stavovima roditelja ispitanika koji igraju sportsku kladionicu i onih koji ne igraju

Utvrđena je značajna razlika na podskali „Nedosljednost oca“ u rezultatima kod onih ispitanika koji ne igraju ($M=1.66$, $SD=.48$) i onih koji igraju ($M=1.89$, $SD=.61$) sportsku kladionicu, a vrijednost t-koeficijenta je iznosila $t(290) = -2.70$, $p=.004$. Takođe je utvrđena statistički značajna razlika na podskali „Nedosljednost majke“ u rezultatima onih koji ne igraju sportsku kladionicu ($M=1.66$, $SD=.46$) i onih koji igraju ($M=1.89$, $SD=.65$). Vrijednost t-koeficijenta je iznosila $t(290) = -2.92$, $p=.004$.

Statistički značajna razlika utvrđena je na podskali „Odbacivanje majke“ u rezultatima onih koji ne igraju sportsku kladionicu ($M=1.37$, $SD=.41$) i onih koji igraju ($M=1.62$, $SD=.65$), a vrijednost t-koeficijenta je iznosila $t(291) = -3.30$, $p=.001$, kao i na podskali „Odbacivanje oca“ između onih koji ne igraju sportsku kladionicu ($M=1.33$, $SD=.39$) i onih koji igraju ($M=1.59$, $SD=.68$). Vrijednost t-koeficijenta je iznosila $t(292) = -3.58$, $p<.001$. Statistički značajna razlika između grupa nije postojala na podskalama „Prezaštićenost“ i „Emocionalna toplina“, i u slučaju oca i majke. Rezultati su prikazani u Tabeli 5.

Tabela 4. Artmetičke sredine, standardne devijacije i ishod testa značajnosti na EMBU upitniku s obzirom na iskustvo igranja sportske kladionice

Stil: M/O	Iskustvo INS	N	M	SD	t-test	p
Nedosljednost M	ne	248	1.66	.46	-2.92	.004
	da	44	1.89	.65		
Nedosljednost O	ne	248	1.66	.48	-2.70	.007
	da	44	1.89	.61		
Odbacivanje M	ne	249	1.37	.41	-3.30	.001
	da	44	1.62	.65		
Odbacivanje O	ne	250	1.33	.39	-3.58	.000
	da	44	1.59	.69		
Emoc.toplina M	ne	250	2.92	.63	.390	.697
	da	44	2.88	.74		
Emoc.toplina O	ne	250	2.85	.62	1.118	.264
	da	44	2.73	.77		
Prezaštićenost M	ne	250	1.99	.50	-1.184	.238
	da	44	2.09	.62		
Prezaštićenost O	ne	250	1.89	.48	.060	.952
	da	44	1.89	.58		

M - majka; O – otac; INS – igre na sreću; ne – nema iskustvo u igranju igara na sreću; da – ima iskustvo

Razlike u vaspitnim stavovima roditelja ispitanika koji igraju tombolu i onih koji ne igraju

Utvrđena je značajna razlika na podskali „Nedosljednost oca“ u rezultatima mladih koji ne igraju (M=1.64, SD=.46) i onih koji igraju tombolu (M=1.86, SD=.60). Dobijena vrijednost t-koeficijenta je iznosila $t(290) = -3.20$, na nivou značajnosti $p = .002$. Potvrđena je i razlika na podskali „Nedosljednost majke“ u rezultatima onih koji ne igraju (M=1.63, SD=.43) i onih koji igraju tombolu (M=1.91, SD=.64), a vrijednost t-koeficijenta je iznosila $t(290) = -4.22$, $p < .001$. Statistički značajna razlika utvrđena je na podskali „Odbacivanje majke“ u rezultatima onih koji ne igraju (M=1.37, SD=.42) i onih koji igraju tombolu (M=1.52, SD=.60). Vrijednost t-koeficijenta je iznosila $t(291) = -2.37$, $p = .018$. Postojanje razlike potvrđeno je i na podskali „Odbacivanje oca“ između ispitanika koji ne igraju tombolu (M=1.33, SD=.38) i onih koji igraju (M=1.50, SD=.62), a vrijednost t-koeficijenta je iznosila $t(292) = -2.76$, $p = .006$. Statistički značajna razlika između grupa nije postojala na podskalama „Prezaštićenost“ i „Emocionalna toplina“ i u slučaju oca i majke. Rezultati su prikazani u Tabeli 5.

Tabela 5. Artmetičke sredine, standardne devijacije i ishod testa značajnosti na EMBU upitniku s obzirom na iskustvo igranja tombole

Stil: M/O	Iskustvo INS	N	M	SD	t-test	p
Nedosljednost M	ne	220	1.63	.43	-4.222	.000
	da	72	1.91	.64		
Nedosljednost O	ne	220	1.64	.47	-3.195	.002
	da	72	1.86	.60		
Odbacivanje M	ne	221	1.37	.42	-2.369	.018
	da	72	1.52	.60		
Odbacivanje O	ne	222	1.33	.38	-2.761	.006
	da	72	1.50	.62		
Emoc.toplina M	ne	222	2.94	.63	.930	.353
	da	72	2.86	.69		
Emoc.toplina O	ne	222	2.87	.63	1.569	.118
	da	72	2.73	.70		
Prezaštićenost M	ne	222	1.99	.51	-.530	.597
	da	72	2.03	.55		
Prezaštićenost O	ne	222	1.90	.47	.340	.734
	da	72	1.88	.57		

M - majka; O – otac; INS – igre na sreću; ne – nema iskustvo u igranju igara na sreću; da – ima iskustvo

Razlike u vaspitnim stavovima roditelja kod ispitanika koji igraju automate za zabavu i koji ne igraju

Dobijeni rezultati pokazuju da postoji statistički značajna razlika na podskali „Odbacivanje majke“ između mladih koji ne igraju ($M=1.36$, $SD=.40$) i onih koji igraju ($M=1.48$, $SD=.54$) automate za zabavu. Vrijednost dobijenog t-koeficijenta je iznosila $t(291) = -2.14$, na nivou značajnosti $p=.033$. Razlika između ispitanika koji ne igraju automate za zabavu ($M=1.31$, $SD=.36$) i onih koji igraju ($M=1.46$, $SD=.56$) na podskali „Odbacivanje oca“ se takođe pokazala statistički značajnom. Vrijednost t-koeficijenta je iznosila $t(292) = -2.80$, na nivou $p=.005$. Statistički značajna razlika između grupa nije dobijena na podskalama „Emocionalna toplina“, „Prezaštićivanje“ i „Nedosljednost roditelja“, kako u slučaju oca, tako i u slučaju majke u odnosu na iskustva mladih u igranju igara na automatima za zabavu. Rezultati su prikazani u Tabeli 6.

Tabela 6. Artrmetičke sredine, standardne devijacije i ishod testa značajnosti na EMBU upitniku s obzirom na iskustvo igranja automata za zabavu

Stil: M/O	Iskustvo INS	N	M	SD	t-test	p
Nedosljednost M	ne	174	1.66	.48	-1.360	.175
	da	118	1.74	.53		
Nedosljednost O	ne	174	1.66	.48	-1.513	.131
	da	118	1.75	.54		
Odbacivanje M	ne	175	1.36	.40	-2.148	.033
	da	118	1.48	.55		
Odbacivanje O	ne	176	1.31	.36	-2.804	.005
	da	118	1.46	.56		
Emoc.toplina M	ne	176	2.98	.62	1.828	.068
	da	118	2.83	.67		
Emoc.toplina O	ne	176	2.87	.63	1.399	.163
	da	118	2.77	.68		
Prezaštićenost M	ne	176	1.99	.52	-.548	.548
	da	118	2.02	.52		
Prezaštićenost O	ne	176	1.86	.45	-1.429	.154
	da	118	1.94	.54		

M - majka; O – otac; INS – igre na sreću; ne – nema iskustvo u igranju igara na sreću; da – ima iskustvo

DISKUSIJA

Opšti cilj ovog istraživanja bio je da provjeri vezu između vaspitnih stavova roditelja i iskustva mladih sa popularnim igrama na sreću kao što su sportska kladionica, automati za zabavu i tombola. Procjena zastupljenosti s ciljem kategorizacije ispitanika prema iskustvu igranja igara na sreću, pokazuje da 14.8% mladih ispitanog uzorka igra sportske kladionice od rijetko do gotovo svakodnevno, 39.9% igraju automate za zabavu, dok klasičnu tombolu prema samoiskazima igra 24.3% mladih. Procjena zastupljenosti nije zanemarujuća uzimajući u obzir da su ispitanici srednjoškolci, prosječnog uzrasta $M=16.71$ godinu, te da 78.4% ukupnog uzorka istraživanja čine maloljetnici. Dobijeni rezultati kao i mnoga druga inostrana istraživanja (Villella, Martinotti, Di Nicola et al., 2011; Ricijaš, Dodig Hundrić, & Kranželić, 2015; Molinaro, Canale, Vieno et al., 2014) ukazuju na važnost usmjeravanja naučne i stručne javnosti na problem igranja igara na sreću među mladima. Ukoliko uobzirimo i činjenicu da je igranje igara na sreću zakonom zabranjeno i kažnjivo, dobijeni podataka s pravom može ukazivati da zakonska zabrana nema efikasne mehanizme implementacije zakonskih odredbi, te da se prevenciji zavisnosti o igrama na sreću ne posvećujemo društveno odgovorno.

Vaspitni stavovi roditelja u ovom istraživanju ispitani su posebno za oca, posebno za majku, a odnosili su se na četiri dimenzije: Odbacivanje, Nedosljednost, Prezaštićenost i Prihvatanje. Procjena vaspitnih stilova roditelja odnosila se na lični doživljaj djeteta o stilovima vaspitanja njegovog oca i

majke. Uvidom u dobijene rezultate istraživanja, može se reći da vaspitna dimenzija Odbacivanje roditelja (kako oca, tako i majke) doprinosi razlikama između mladih koji imaju iskustva u igranju igara na sreću kao što su sportska kladionica, tombola i automati za zabavu. Takođe, Nedosljednost roditelja je pokazala postojanje statistički značajne razlike između mladih koji igraju sportske kladionice i tombolu i onih koji ne igraju, dok se nije pokazala značajnom dimenzijom u odnosu na igranje igara na automatima za zabavu. Prezaštićenost i Prihvatanje nisu pokazali doprinos u statističkom razlikovanju podgrupa ispitanika s obzirom na iskustvu u igranju igara na sreću. Generalno, rezultati istraživanja idu u prilog tome da funkcionalnost porodice igra veoma bitnu ulogu u vaspitanju djece (Matejević & Todorović, 2012).

Naime, emocionalno hladan odnos koji roditelji ispoljavaju u interakciji sa svojom djecom ili tačnije rečeno odnos koji djeca doživljavaju kao emocionalno hladan, prema rezultatima našeg istraživanja doprinosi razlikama između mladih s obzirom na njihovo iskustvo u igranju igara na sreću. Neadekvatno vaspitanje roditelja, prema Eriksonovoj psihosocijalnoj teoriji vodi neuspješno razriješenim psihosocijalnim krizama u različitim razvojnim periodima života pojedinca (Radetić Lovrić i Ninković, 2018). Ukoliko je dijete vaspitavano uz pretjeranu kritiku i kontrolu ili ukoliko roditelji mijenjaju svoje roditeljske stavove u zavisnosti od okolnosti, situacije ili sopstvenog raspoloženja djeca gube samoinicijativnost, osjećaju se odbačenim i neshvaćenim od strane roditelja, a sve za posledicu ima njihovu rezigniranost i nemogućnost adekvatne produktivnosti. Upravo igre na sreću mladima mogu predstavljati lak, brz način ostvarivanja neispunjenih želja i biti potvrda njihove samoeфикаsnosti. Odbacivanje i nedosljednost roditelja u djetinjstvu, odraziće se na ponašanje i emocije njihove djece u periodu mladalaštva. U periodu adolescencije sumiraju se svi uloženi napor u vaspitanju, te mladi tragaju za odgovorom na pitanje šta je njihov cilj u životu. Ukoliko je vaspitanje djece do tada bilo uspješno kao povoljan ishod javiće se osjećaj kompetentnosti. Međutim, ukoliko se proces vaspitanja odvijao uz prisutno odbacivanje i nedosljednost od strane roditelja, vaspitanje će rezultirati nepovoljnim ishodom. Kod mladih će se formirati stavovi o ličnoj neefikasnosti, osjećanje bezvrijednosti i tendencija ka priklanjanju socijalnim grupama ili ponašanjima koja će kompenzovati osjećaj vlastite nekompetentnosti (Radetić Lovrić, Ninković, 2018). Upravo iz tih razloga dolazi do priklanjanja socijalno neprihvatljivim ponašanjima ili pridruživanju socijalnim grupama koja podržavaju takva ponašanja (Radetić Lovrić, 2011). Upravo se sklonost mladih ka igrama na sreću može nasloniti na specifičnosti psihosocijalnog razvoja u periodu adolescencije koje zagovara Erikson (Radetić Lovrić, Ninković, 2018).

Naši rezultati potvrdili su i empirijske nalaze nekih ranijih istraživanja. U istraživanju Vrselje i Glavak-Tkalić (2011) rezultati su pokazali da podskala odbacivanje roditelja ostvaruje značajan medijacijski uticaj u odnosu između porodičnih kontekstualnih faktora i rizičnog i delinkventnog ponašanja djeteta. Ranija istraživanja su takođe ukazala da hladan, odbacujući stil vaspitanja djece može biti prediktor socijalno-patološkog ponašanja mladih. Da je nizak nivo kontrole i nadzora od strane roditelja snažan faktor koji predviđa rizično ponašanje potvrdila su takođe istraživanja Farrington i saradnika (2011). Rezultati istraživanja koje je radila Zrinjski (2017) ukazuju da mladi koji su razvili visoko problematično ponašanje s igranjem igara na sreću izvještavaju o prisustvu veoma restriktivne kontrole od strane svojih očeva.

U našem istraživanju, u pogledu dimenzija Prezaštićenost i Prihvatanje nisu potvrđene razlike između ispitanika s obzirom na njihovo iskustvo u igranju igara na sreću. Upravo i deskriptivni statistici prikazani u Tabeli 3. pokazuju srednje vrijednosti koje idu u prilog tome da obe kategorije ispitanika prema samoiskazima ne izvještavaju o pretjerano izraženom prihvatanju i prezaštićenosti od strane roditelja što se može dovesti u vezu sa tim da su ispitanici srednjoškolci, te da sam period adolescencije sa sobom nosi doživljaj manje prihvaćenosti i otpora prema manifestovanju zaštite od strane roditelja, a sve u cilju traganja za sopstvenim identiteom i samostalnošću koja je karakteristična za taj period života. Moguće objašnjenje dobijenih rezultata na podskali Prezaštićenost, koja nije pokazala razliku između ispitanika može biti dovedena i u vezu sa roditeljskom kontrolom i nadzorom koja je kod prezaštitničkih roditelja upravo usmjerena na izraženu kontrolu ponašanja djece i načina provođenja njihovog slobodnog vremena, a imajući u vidu da je nizak nadzor od strane roditelja relevantan rizičan faktor socijalno neprihvatljivih ponašanja mladih (Farrington, Loeber, Ttofi, 2011). Prezaštitnički roditelji pretjerano brinu

o potrebama svoje djece, nastoje spriječiti svaku okolnost koja bi mogla na bilo koji način ugrozi dijete, te će kontrolisati njihovo slobodno vrijeme, kontakte sa vršnjacima, raspitivaće se o dešavanjima u školi, na putu do škole i u svojoj brizi će se veoma uplitati u vršnjačke odnose njihove djece. Prezaštićenost djece od strane roditelja podrazumjeva postojanje emocionalne topline uz pretjerano naglašenu kontrolu, i ima tendenciju da se kao stil vaspitanja zadržava i u periodu mladalaštva, jer roditelji ne mijenjaju „olako“ preferirane vaspitne stilove kroz razvojne faze njihove djece, nego su skloni zadržavanju prezaštitničkog stava i u kasnijim fazama razvoja djece.

Međutim, navedeno tumačenje, svakako ne znači da prezaštićenost predstavlja zaštitni faktor u generisanju socijalno neprihvatljivih ponašanja, već se prije radi o uticaju na emocionalnu sferu dječije ličnosti. Ovi rezultati su korespondentni postulatima koje zagovara teorija socijalne kontrole, koja podrža shvatanje da će se mladi manje ponašati socijalno neprihvatljivo ukoliko su više emocionalno privrženi svojoj porodici, te da čvrste socijalne veze između roditelja i djece stoje u pozitivnoj korelaciji sa prihvatanjem konvencionalnih društvenih vrijednosti i konformizmom (Hirshi, 1994, 2004). U konačnici dobijeni rezultati o nepostojanju razlika na dimenzijama Prezaštićenosti i Prihvatanja mogu biti zamaskirani karakteristikama adolescentske razvojne faze, koja podrazumjeva osamostaljivanje, ali ne i samostalnost. Takođe je moguće promisliti o mogućnosti iznošenja teze da mladi u svojim samoiskazima koncept prezaštićenosti ne razlikuju od podrazumjevanje roditeljske podrške. Pored toga, treba imati na umu da je uzorak istraživanja činilo 60.5% ženskih ispitanika, a da dosadašnja istraživanja ukazuju da je problem igranja igara na sreću više zastupljen kod muških ispitanika (Ricijaš, Dodig Hundrić, Kranželić, 2015; Milojica, 2008), ali i to da žene generalno manje participiraju u svijetu socijalne patologije, što se dovodi u vezu sa razlikama u socijalnim ulogama i socio-emocionalnom razvoju žena i muškaraca. Na budućim je istraživanjima koja vaspitanje budu dovodila u vezu sa sveprisutnim igrama na sreću među mladima da proširivanjem uzorka istraživanja provjere iznijete dileme.

ZAKLJUČAK

Procjena zastupljenosti igranja igara na sreću ukazuje da su pojedine igre kao što su: sportska kladionica, tombola i automati za zabavu dostupne mladima, i maloljetnicima. Rezultati istraživanja ukazuju da 14.8% mladih uzrasta od 15 do 20 godina igra sportske kladionice od rijetko do gotovo svakodnevno, 39.9% igraju automate za zabavu, dok klasičnu tombolu prema samoiskazima igra 24.3% mladih.

Odbacujući vaspitni stil roditelja razlikuje mlade koji imaju iskustva sa igranjem igara na sreću (sportska kladionica, tombola i automati za zabavu), kao i roditeljska nedosljednost (mada ne u slučaju igranja automata za zabavu), dok prezaštićenost i emocionalna toplina ne ukazuju na postojanje razlika s obzirom na iskustvo mladih sa igranjem igara na sreću. Dobijeni rezultati ukazuju na to da emocionalno hladan odnos između roditelja i djece, kao i nedosljednost roditelja u vaspitanju mogu predstavljati rizičan faktori za sklonost mladih ka igranju igara na sreću.

LITERATURA

- Brajša-Žganec, A. (2003). *Dijete i obitelj: emocionalni i socijalni razvoj*. Jastrebarsko : Naklada Slap.
- Borojević, S. (2008). *Vaspitni stilovi roditelja i ciljevi postignuća učenika*. (Magistarski rad). Banja Luka. Filozofski fakultet
- Casey, D. M., Williams, R. J., Mossière, A. M., Schopflocher, D. P., el-Guebaly, N., Hodgins, D. C., ... & Wood, R. T. (2011). The role of family, religiosity, and behavior in adolescent gambling. *Journal of adolescence*, 34(5), 841-851.
- Calado, F., Alexandre, J., & Griffiths, M. D. (2017). Prevalence of adolescent problem gambling: A systematic review of recent research. *Journal of Gambling Studies*, 33(2), 397-424.

- Dodig, D. i Ricijaš, N. (2011). Kockanje zagrebačkih adolescenata–uloga psihopatskih osobina, rizičnog i delinkventnog ponašanja. *Kriminologija i socijalna integracija*, 19(2), 45-55.
- Farrington, D.P., Loeber, R., Ttofi, M.M. (2011). Risk and protective factors for offending. UB.C. Welsh i D.P. Farrington (Ur.) *The Oxford handbook of crime prevention*. Oxford University Press. New York.
- Griffiths, M. (2005). *Gambling and gaming addictions in adolescence*. Leicester: The British Psychological Society and Blackwell publishing.
- Hirschi, T. (1994). The family. In T. Hirschi & M. R. Gottfredson (Eds.), *The generality of deviance* (pp. 47-69). New Brunswick, NJ: Transaction.
- Hirschi, T. (2004). Self-control and crime. In R. F. Baumeister & K. D. Vohs (Eds.), *Everyday problems with self-regulation* (pp. 537-552). New York: Guilford.
- Klarin, M. (2006). *Razvoj djece u socijalnom kontekstu*. Zagreb: Naklada Slap.
- Kodžopeljić, J. (2009). Procena vaspitnih stavova (VS-skala). U M. Biro, S. Smederevac i Z. Novović (Ur.), *Procena psiholoških i psihopatoloških fenomena* (str. 165–178). Beograd: Centar za primenu psihologiju
- Lovrić, S. (2006). *Mladi, socijalna kontrola i stranputice*. Banja Luka: Društvo psihologa RS
- Matejević, M. i Todorović, J. (2012). *Funkcionalnost porodičnih odnosa i kompetentno roditeljstvo*. Niš: Filozofski fakultet.
- Milojica, J. (2008). *Socijalno-psihološki aspekti igre na sreću* (Diplomski rad). Banja Luka. Filozofski fakultet.
- Milosavljević, B. (2004). *Socijalna patologija i društvo*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Molinaro, S., Canale, N., Vieno, A., Lenzi, M., Siciliano, V., Gori, M. et al. (2014): Country and individual-level determinants of probable problematic gambling in adolescence: A multi-level cross-national comparison. *Addiction*, 109, 2089–2097.
- Pavićević, M., Stojiljković, S. (2016). Percipirani vaspitni stavovi roditelja kao prediktori interpersonalne orijentacije studenata. *Primenjena psihologija*, Vol 9(3), str. 293-311.
- Perris, C., Jacobsson, L., Lindstrom, H., Von Knorring, L. & Perris, H. (1980). Development of a new inventory for assessing memories of parental rearing behaviour. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 61, 265-274.
- Rohner, R. P. (1986). The warmth dimension: Foundations of parental acceptance-rejection theory. *A parental rearing style questionnaire for use with adolescents: Psychometric evaluation of the EMBU-A*. Available from: https://www.researchgate.net/publication/222640006_A_parental_rearing_style_questionnaire_for_use_with_adolescents_Psychometric_evaluation_of_the_EMBU-A [accessed Apr 05 2020].
- Piorkowska-Petrović, K. (1991). Jedan model za ispitivanje vaspitnih stavova roditelja, *Psihologija* 24, 1-2, 170–179.
- Radetić Lovrić, S. (2011). *Zavisnost od droga mladih: socijalno-psihološki pristup i istraživanja*. Laktaši. Grafomark
- Radetić Lovrić, S. & Ninković, O. L. (2018). *Dijete u pravosudnom postupku: psihološki pristup*. Banja Luka: Društvo psihologa RS & Filozofski fakultet.
- Radetić Lovrić, S. (2019). Upitnik stavova o igranju igara na sreću. Radni materijal, neobjavljenja skala.
- Ricijaš, N., Dodig Hundrić, D., Kranželić, V. (2015): Sportsko kladenje i druga rizična ponašanja hrvatskih srednjoškolaca. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 15 (2) 41-56.
- Shead, N. W., Derevensky, J. L., Gupta, R. (2010): Risk and protective factors associated with youth problem gambling. *International Journal of Adolescent Medicine and Health*, 22 (1). 39-58.
- Villella, C., Martinotti, G., Di Nicola, M., Cassano, M., La Torre, G., Gliubizzi, M.D., Messeri, I., Petruccielli, F., Bria, P., Janiri, L., Conte, G. (2011): Behavioural addictions in adolescents and young adults: results from prevalence study. *Journal of Gambling Studies*, 27 (2). 203-214.
- Volberg, R.A., Gupta, R., Griffiths, M.D., Olason, D.T., Delfabbro, P. (2010): An international perspective on youth gambling prevalence studies. *International Journal of Adolescent Medicine and Health*. 22 (1). 3-38.

- Vrselja, I., i Glavak Tkalić, R. (2011). Odnos između rizičnog i delinkventnog ponašanja, nekih obiteljskih kontekstualnih čimbenika i roditeljskih odgojnih metoda. *Kriminologija i socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 19(1), 51-62.
- Woolfolk, A. (2019). *Edukacijska psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Williams, J.H., Ayers, D.C., Arthur, W.M. (1997). Risk and Protective Factors in Development of Delinquency and Conduct Disorders. U M.W. Fraser (Ur.) *Risk and Resilience in Childhood: An Ecological perspective*. Washington DC: NASW Press. 140-170
- Zakon o igrama na sreću Republike Srpske, Službeni glasnik Republike Srpske broj: 22/19 od 20.03.2019.g. preuzeto sa <https://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/akti/usvojeni-zakoni/zakon-o-igramama-na-srecu-0> (26.04.2019)
- Zrinski, P. (2017). *Povezanost problematičnog kockanja mladih i njihovog doživljaja roditeljskog ponašanja* (Diplomski rad). Preuzeto s <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:158:123879> (26.04.2019)

**DOES THE PARENTAL REARING STYLES
OF YOUTHS WHO PLAY GAMES OF CHANCE DIFFERENTIATE
FROM THOSE YOUTHS WHO DO NOT PLAY GAMES OF CHANCE**

**Sanja Radetić Lovrić¹⁵², vanredni profesor
Sladana Popović, psiholog i student II ciklusa studija psihologije
Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet, Katedra za psihologiju**

Summary: This research was conducted in order to determine the difference between the parental rearing styles of youths who play games of chance and those who do not play games of chance. Experience of playing the games of chance was observed through the frequency of playing sports betting, raffles and slot machines. The research involved 296 high school students with an average age of 16.71 years, with 60.5% of them being females. An EMBU questionnaire was used to examine the parenting styles perceive, separately of the mother, and separately of the father. Estimation of the playing frequency was used to determine experience at playing the games of chance. The results of the research indicate that, from a rare to almost on daily basis, 14.8% of youths play sports betting, 39.9% play slot machines, and classical raffle play 24.3% of youths. Rejection by the mother and father, i.e. emotional coldness towards children, as well as parental inconsistency differentiate youths with regard to their experience in playing games of chance, while emotional warmth and overprotection showed no significant differences. The youth's tendency to play certain games of chance may be related to the perceive of parents' as being emotionally cold and inconsistent in their attitude towards children. The results obtained have been discussed in accordance with social-psychological theories and earlier relevant empirical evidence.

Keywords: parental rearing style, games of chance, youth

¹⁵² e-mail: sanja.radetic-lovric@ff.unibl.org

THE FAMILY-SCHOOL PARTNERSHIP AS REGARDS PROVIDING STUDENTS WITH ADDITIONAL SUPPORT

Dr Zorica Šaljić¹⁵³

Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Dr Emina Hebib¹⁵⁴

Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Abstract: *An extremely important task of contemporary school refers to its obligation to satisfy students' needs for receiving adequate support regarding schoolwork and education. Providing students with additional support is a complex and demanding process which may be successfully realized on condition that the cooperation between all the significant subjects from a child's environment has been developed, especially between their parents, teachers and professional associates of the school. It is very important to provide parents' proactive participation in the process of providing students with additional support, starting from the phase of planning the measures and activities that are to be realized until their evaluation. Parents' proactive participation in this process actually makes the foundation of developing a family-school partnership – an approach or model of cooperation which is increasingly being affirmed not only in pedagogical theory but also in school work practice. This paper focuses on explaining different approaches towards understanding the importance of the family-school partnership as well as describing different ways of establishing this cooperation within the process of providing students with additional support with brief reference to the current condition of the Serbian school system. In the final part of the text there are some key prerequisites for the development of the family-school partnership as regards providing students with additional support.*

Key words: *additional support for students, family-school cooperation, family-school partnership, key prerequisites for the development of the family-school partnership*

Introduction

One of the essential prerequisites for the successful realization of school work is the cooperation between its key actors. The issue regarding the family-school relationship is a very significant and current issue of pedagogical theory and practice. With the development of pedagogical scientific thought and practice of school work came the development and affirmation of different approaches within the interpretation and understanding of the function and nature of the relationship that can and should be established between the family and school. Today, the argumentation about the need for establishing the family-school partnership is being increasingly accepted. The issue of the importance of establishing and

¹⁵³ E-mail: zorica.saljic@f.bg.ac.rs

¹⁵⁴ E-mail: ehbib@f.bg.ac.rs

developing collaborative relationships and partnerships between the family and school is particularly actualized within the context of developing inclusive school practice. Namely, one of the important tasks of the school in terms of practical implementation of inclusive education is the provision of adequate response to different educational needs of students as well as providing additional support in learning and development to those students who need it.

It is in this paper that, after the presentation of various approaches regarding the importance of the family-school cooperation and different possibilities of its establishment with brief reference to the current condition of the Serbian school system, the role of parents involved in realizing the process of providing additional support to students is specially analyzed. The prerequisites for developing the family-school cooperation within the process of providing additional support to students have been singled out and explained in a separate section of the text.

Cooperation and / or partnership between the family and school - different approaches towards understanding the importance of cooperation and different ways of establishing the family-school cooperation

The family and school are the primary and interconnected microsystems in which the child's life and development take place. Strengthening relationships and developing collaborative relationships between the family and school can have multiple positive outcomes, both for students and their parents and for the school itself (Polovina, 2008). The results of numerous studies indicate that the establishment of cooperation between the family and school can have numerous positive effects on school success and students' positive attitude towards school, as well as on other aspects of their development. The results of the meta-analysis indicate that the family provides very important support to the child regarding mastering school materials and that parental involvement has a strong influence on students' school achievements (Goshin & Mertsalova, 2018; Mitchell, 2014), their cognitive development (Driessen & Smit, 2007), positive attitudes to school (Cano et al., 2016). There are also numerous authors who have suggested that engaging parents in school work and establishing collaborative relationships with the school stimulates the development of certain attitudes, values, aspirations that may contribute to prosocial mechanisms of development and upbringing (Smit et al., 2007). The positive effects of the school-family cooperation have also been confirmed by research findings indicating that students' benefits are reflected in better behaviour both at school and at home, higher learning motivation, more developed social competences, more regular school attendance and better adaptation to school requirements and rules (Henderson & Mapp, 2002).

In today's living environment, where children and young people are exposed to numerous risks and are increasingly in need of different types of support in order to overcome possible difficulties in their way of growing up, the cooperation between the family and school is becoming increasingly important. Namely, the listed benefits that students can gain from the cooperation that their family and school have established have an exceptional value and importance in case of a need for additional support as regards the work referring to education and upbringing.

However, regardless of what we might call the generally accepted view about the importance of the family-school cooperation, the function of this process and the nature of this relationship are still viewed differently, and the practice of school work is still 'burdened' with the difficulties arising within the relationship between students' parents and teachers and professional associates of the school. Therefore, it would be useful to view the cooperation of the family and school through the perspective of the current development of this process implementation practice, which is based on different approaches regarding its observation and understanding.

During the previous development of ideas as regards the family-school cooperation and related practical solutions there have been three approaches having distinguished themselves in terms of perceiving the nature of the relationship between the two systems: the approach of parallel (separate) systems with different functions and fields of activity (the school is responsible for education, and the family for the upbringing of children and young people) among whom there is a noticeable social distance,

and the forms of interaction are ritualized and formalized; the supplementation approach, according to which school education is regarded as a supplement to family upbringing, and where the starting point in establishing the relationship between the family and school is the program of teaching and school work, where professionals determine the type of activities the parents will be involved in as well as the way they will do that; the support approach based on the conception that the family and school share overlapping spheres of influence and that it is necessary that they should act as partners because they act as important agents of children and youth's changes and development (Pavlović Breneselović, 2012a). From the foregoing, we could say that the family-school collaboration has evolved from a model in which these two key factors of child development have acted as two separate entities to today's model of partnership which tends to view the family as a significant source of support for child development and its proactive involvement in school work and life (Goshin & Mertsalova, 2018).

Professional sources often recognize two approaches and / or models in the conceptualization of the family-school relationships: the so-called traditional and contemporary ones. In relation to the traditional conceptual-research approach in which the importance of the parental role in connecting / cooperating with school is elaborated through creating the educational-stimulating home environment, in the past four decades new concepts of cooperation based on the philosophy of comprehensive and supportive partnership between the family and school have been promoted (Polovina et al., 2013). According to the traditional approach and / or model, the school has an expert position for the upbringing and education of children and youth, it defines the goals and contents of the cooperation, the conditions and ways of its realization, and parents have a peripheral role, i.e. a role of a supportive character (providing a stimulating family environment, a good preparation of the child for school in accordance with the requirements of the school environment). The collaboration is based on a clear structure and content of connection (the school is in charge of educational services and parents are advocates for their children's interests as well as their educators, 'home teachers'). The modern approach and / or model is based on the idea of the importance of parental involvement in different school activities, but respecting diversity (the socio-economic status of the family, the cultural, ethnic and religious specificity of the family environment, parental education, parenting style, etc.) determining the family and school collaboration modalities. The starting point is the idea that the family and school have a common goal and interest, as well as overlapping spheres of influence on the work and development of the child / student, which is why mutual support and partnership is indispensable (Zuković, 2017).

The partnership approach, as an ideal or model of the family-school relationship that should be nurtured and developed in practice, is based on the prerequisite that students' parents and school professionals connect with each other and join their forces and resources regarding decision-making and taking actions towards a common goal, i.e. creating optimal conditions for the child's development and learning. In order to develop the family-school partnership, it is necessary to actively involve students' parents in the management of school work, open a space for expressing their interests and needs related to their children's work and development in school, as well as the agreement between these two sides on mutual obligations and responsibilities (Pavlović Breneselović, 2012b).

The partnership orientation, however, is not yet widely accepted in modern school systems. The research results indicate that the traditional view of the relationship between the family and school still prevails, which implies clearly delineated roles and responsibilities in which insufficient attention is paid to building mutual trust (Kovač Cerović et al., 2012). It is possible that the realization of the process of providing additional support to students is actually a space within which positive changes can occur in terms of the relationship between the family and school.

Providing students with additional support in school as a framework for establishing and developing the family-school cooperation

In order to answer the question why the realization of the process of providing additional support to students can be observed as a suitable ground for establishing and developing cooperative relationships, and possibly even family-school partnerships, first it is necessary to give a few basic remarks about this

very process, the role of students' parents in its realization, as well as about the ways in which the cooperation between the family and school in this domain can be realized. Further in the text there are remarks on the mentioned issues together with a brief overview of the situation in Serbian school practice within the elaboration of the last mentioned topic.

Providing students' with additional support in school. The process of providing additional support to students can be realized by taking various measures aimed at achieving students' optimal development and involvement in various school activities. According to the OECD classification, students who need additional educational support can be classified into the following three broadly defined categories: students with disabilities, students with learning difficulties (who face learning and behavioural problems) and students with vulnerable and marginalized groups (who need additional educational support due to inadequate social environment and / or problems arising from insufficient language fluency) (*Diversity, Inclusion and Equity: Insights from Special Needs Provision*, 2003; according to: Šaljić & Hebib, 2016). The reasons for providing additional support to students can be very different if we take into consideration the fact that every child, due to certain life circumstances, may need additional support at some point. Thus, students who go through various crises during their development (whether it is an adolescent crisis, a crisis in family relationships or difficulties in overcoming educational requirements etc.) can overcome the existing problems more easily and successfully on condition that they are supported enough through various measures and in that way strengthened in order to surmount them. Students exposed to various risks of developing certain forms of antisocial behaviour also belong to a sensitive group of children and young people, and therefore, the provision of additional support is related to the preventive action performed by the school, which tends to be an increasingly important segment of its work.

As fundamental areas within which additional support can be provided to students, the following can be singled out: mastering the curriculum material; fulfilling school obligations and achieving optimal educational results; developing social and communication skills; establishing positive interactions with peers and adults; self-care training. Providing additional support to students can be realized in different ways. As the basic ones the professional and reference literature recognize the application of an individualized approach in teaching as well as the adaptation and modification of the curriculum. Besides, additional support to students can be provided through advisory work forms by involving students into appropriate extracurricular activities, providing peer or assistant support, providing health and other assistance, material support, etc. (Šaljić & Hebib, 2016). From the foregoing it can be concluded that providing additional support to students should not be limited only to mastering the school curriculum materials, but should also include various aspects of student development. In order to make a good assessment of the areas in which additional support needs to be provided and to determine the optimal ways of providing support, it is crucial to maintain continuous cooperation with students' parents, which includes constant exchange of information and parents' involvement in various school activities with the aim of providing support to the student.

The role of students' parents in implementing the process of providing additional support to students. The process of providing additional support to students takes place in several phases during which parents can and should have a significant share in the activities that are carried out within them. Involving students' parents in different phases of this process and specific activities that are carried out is a prerequisite for the effective provision of additional support to students and is of vital importance for their school success, psychophysical, emotional and social development (Afolabi, 2014).

As the first and essential phase, on whose realization depends the effectiveness of the following phases, the identification of students' needs for additional support stands out. It is in this phase that the information about different aspects of student development and functioning is collected from different sources. In the next phase, measures and activities through which appropriate support will be provided to the student are planned, followed by their implementation and evaluation, which will determine how to approach improving the flow and effects of providing additional support to the student. In order to plan effective and adequately measured additional support for students, it is important to involve all important subjects from the child's environment (parents, teachers, peers and other important people who know the child well) in the process.

Ways of realizing cooperation between the family and school in the process of providing additional support to students. Considering various possibilities for establishing collaborative relationships between the family and school in the process of providing additional support to students, there are several essential ways that can be singled out regarding the realization and development of the cooperation (Goshin & Mertsalova, 2018). It should also be emphasized that different ways of realizing the cooperation can be viewed as levels of different complexity and quality of the relationship between the family and school.

The essential way of establishing the cooperation between the family and school in the process of providing additional support to students is communication, i.e. the exchange of information that is important for making an assessment of the required type of support and ways of its implementation. Students' parents can provide important information about the child's characteristics, specific needs, behaviour at home, his/her attitude towards school and school obligations, his/her experience of interactions with teachers and peers, etc. On the other hand, teachers and other experts employed at school have information about the student's general functioning, i.e. his/her work and behaviour at school, progress in school work and mastering the learning material as well as his/her relationships with teachers and peers. This way of establishing cooperation is actually its first, essential level. At this level, which is important from the aspect of identifying students' needs for additional support, the cooperation between the family and school does not include either parents' more serious involvement in school work and life or participation in the decision-making process regarding the school activities that are important for their children.

Another method, different in terms of the content, and a qualitatively higher level of cooperation between the family and school implies more active engagement of students' parents in the school work and life as well as the conceptualization, realization and evaluation of the school activities that provide additional support to their children. If this way of cooperation between the family and school is realized and developed in practice, it is realistic to expect that it will result in an atmosphere of togetherness and mutual acceptance and respect. In this way, closer relationships between students' parents and the school's employees are established, which is a significant resource of support for activities undertaken in order to provide additional support to individual students. Such relationships between the family and school can also contribute to students' more positive attitudes towards school, which can be singled out as a particularly important benefit of the way the cooperation is realized.

The highest and most important level of cooperation between the family and school, which has probably yet to be widely accepted and applied in practice, would imply the involvement of students' parents in the decision-making process, i.e. their participation in planning the measures and activities to be implemented in school in order to provide additional support to students. In this case, it is actually a matter of joint decision-making and choice of optimal solutions in the process of providing additional support to students. In this way mutual respect, understanding and the development of common attitudes to important issues regarding the school work and activities are promoted (Šaljić, 2017).

All the previously presented ways of establishing cooperation do not at the same time represent a partnership between the family and school. A partnership does not imply any form of joint action, but joint decision-making and sharing responsibility for the achieved results in the process of providing additional support to students (Goshin & Mertsalova, 2018). The lower levels of cooperation described in the previous part of the text are important and represent the basis of cooperation, but if the process of joint action of the family and school ends and is exhausted in them, then there is no partnership. The collaborative relationships between the family and school that could be developed in the direction of partnership should be characterized by the coordination of the family and school activities in order to encourage students' learning and development as much as possible (Smit et al., 2007), as well as the two-way support and assistance in adjusting the school work to students' needs (Hirsto, 2010).

The cooperation between the family and school in realizing the process of providing additional support to students in the school system of Serbia. If we look at the situation in the existing school practice in Serbia for a moment, we could say that certain elementary prerequisites for the development of the cooperation between the family and school in stimulating the process of providing additional support to

students have been set. Namely, the framework for the implementation of the process of providing additional support to students in school through various measures and activities is defined by the legal documents, whereas the manner of its implementation is specifically regulated by the bylaws (*Law on Primary Education and Upbringing*, 2013; *Law on the Foundations of the Education and Upbringing System*, 2017; *Rulebook on Additional Educational, Health and Social Support to Children, Students and Adults*, 2018; *Rulebook on Detailed Instructions for Determining the Right to an Individual Educational Plan, Its Application and Evaluation*, 2018). Pursuant to the provisions of the bylaws, students' parents are members of professional school teams who are in charge of planning, implementation and evaluation of specific measures and activities that provide additional support to students. However, according to certain provisions of the bylaws, it can be concluded that they do not emphasize the partnership role of students' parents, i.e. that we have yet to develop the practice of sharing obligations and responsibilities between the family and school regarding the quality of the process and results of providing additional support to students. Namely, the participation of students' parents in the process of planning the support measures is not explicitly mentioned in these documents, but it is stated that the team for providing additional support to students is in charge of adopting the support measures, whereas teachers and professional associates are those who are in charge of planning the individualization measures and students' parents only give consent for the adopted measures, i.e. for the individual educational plan) (*Rulebook on Additional Educational, Health and Social Support to Children, Students and Adults*, 2018; *Rulebook on Detailed Instructions for Determining the Right to an Individual Educational Plan, Its Application and Evaluation*, 2018).

In order to develop cooperative, and particularly partnership relationships between the family and school in providing additional support to students, it is necessary to make certain changes in the above mentioned bylaws, according to which the parents' active participation would be more emphasized. The basis for such elaboration can be a legal provision regulating the issue of cooperation between the family and school, which emphasizes that the school should encourage and nurture a partnership with the family based on mutual understanding, respect and trust (*Law on Primary Education and Upbringing*, 2013). A good starting point defined by the bylaw is the obligation of the school to provide students' parents with training in order to develop their knowledge and skills that are necessary for providing adequate support and assistance to their child (*Rulebook on Additional Educational, Health and Social Support for Children, Students and Adults*, 2018).

While assessing the situation in the school practice, we must keep in mind that it is not determined only by the way in which the practice is regulated by various regulations. Much of what constitutes the context (institutional, at the level of the school system, social) in which the practice takes place and develops determines the quality of the relationships that are established and developed between the family and school. The cooperation and partnership of these two agents of children and youth's learning and development probably still reflect a situation that should be strived for in the school system of Serbia. It is therefore useful to dwell on the question of which and what kind of prerequisites should be provided in order that such relationships between the family and school may be developed.

Prerequisites for developing the cooperation between the family and school in realizing the process of providing additional support to students

There is a series of prerequisites for the successful development of cooperative relationships between the family and school in the process of providing additional support to students - general prerequisites for the development of cooperation between the school work actors, as well as specific prerequisites arising from the content of joint work around which the cooperation develops. In the following text, we will focus on only three key prerequisites for the development of cooperation between the family and school in stimulating the process of providing additional support to students (the first two are more general, and the third is specific).

As one of the key prerequisites for the development of cooperation between the family and school, many authors mention the school's responsibility and initiative for establishing cooperative

relationships with students' parents. It is often pointed out that the initiative for establishing cooperative relationships should be launched by the school (Afolabi, 2014), because parents are generally interested in cooperating with teachers, but often take such an attitude that they 'wait for the development of events' (Smit, Driessen, Sluiter & Bruce, 2007, according to: Smit et al., 2007). Accordingly, it can be considered that the school should be the initiator of activities through which the contact with the family will be established and parents will be actively involved in the school activities, i.e. in their planning and implementation. In addition to the fact that it is evident that the school has a certain responsibility and an important role in establishing cooperation with students' parents, we must not ignore the fact that the degree of parental involvement in school life depends on numerous factors in the field of family life. Objective factors or reasons that may limit parents' participation in the work of the school, arising from the characteristics of the family, refer to its socio-economic position, the level of parents' education, the family structure, as well as parents' own personalities, their beliefs, skills, abilities, etc. (Alofabi, 2014; Goshin & Mertsalova, 2018; Smit et al., 2007). These factors should be kept in mind while planning the cooperation with students' parents in order to take certain measures that could contribute to their getting more actively involved in the school activities. In order to do that, the school can and should make students' parents acquainted with its functioning, their role, as well as the rights and obligations in relation to their children's education, responsibilities for the quality of the school work etc. However, it should also be sensitive enough to recognize and respect the specific characteristics of individual families. This can be the first step in identifying and defining the goal of joint action in the best interests of the child, creating a climate of mutual respect and trust. In this way, students' parents are enabled to recognize the benefits of their own engagement in the school work and cooperation with the school.

The second important prerequisite for the development of cooperative relationships between the family and school is the positive and stimulating school climate, especially in its segment which refers to the quality of communication and relationships established between direct and indirect participants in the school work. School employees should be willing to regard students' parents as active participants in the school work, to view them as collaborators and to work persistently in order to make them feel accepted, welcome and supported in school (Afolabi, 2014; Smit et al., 2007). The school employees' awareness of the fact that working together with students' parents can influence better achievement results in students' work and development as well as a higher level of the school work quality, has a significant role in building collaborative relationships. In order to perform that, teachers and other school staff need (new) knowledge of various issues and topics related to developing collaborative relationships, as well as the skills that are necessary for interacting with parents and their involvement and participation in school life (Smit et al., 2007).

There is yet another prerequisite which is important for the development of cooperation between the family and school as regards the realization of the process of providing additional support to students. It implies the necessity for professionals employed in schools (teachers and professional associates) to provide the necessary assistance and support to students' parents themselves in order to involve them in this process as expected. In this way, educational programs intended for students' parents as well as advisory and consultative forms of work, etc. can be realized in school. Thereby the content and form of the work with parents should be in line with parents' needs and availability. Numerous studies indicate that 'parent training' contributes to the improvement of parenting competencies, establishing more positive interactions with their children, but also better school achievements of students and positive changes in the behaviour of the students who need additional support (Mitchell, 2014).

On condition that the previously stated prerequisites are provided, it is realistic to expect a successful cooperation between the family and school in the process of providing additional support to students, but one can also imagine its development towards building partnerships between these two systems.

Conclusion

Within the context of the inclusive school practice development, it is the process of providing additional support to students that is becoming a very important segment of school work. Providing additional support to students primarily refers to a different approach as regards the conception and implementation of the teaching and learning process and implies a review of methodological approaches that are applied in teaching, which should be based on respecting the principles of teaching differentiation and individualization. In addition to the changes in teaching, additional support to students also implies the 'revival' of various types of school activities intended for students, which take place outside the classroom, as well as numerous and diverse activities performed by school teachers and professional associates in order to undertake instructive, corrective and advisory work with students. Therefore, the realization of the process of providing additional support to students 'opens' a space for full engagement of teachers and professional associates in their work with both individuals and groups of students, in and out of class. However, their successful realization of all the necessary activities and ways of working with students will depend on the quality of the relationship they have with their parents.

Since the family and school are two key agents of child development, their cooperation is indispensable in order to achieve the expected results in students' work and development. The process of providing additional support to students can be seen as the segment of school work that potentially provides great opportunities for the development of cooperation, and possibly even building a partnership between the family and school. In order that the relationship between the family and school may develop towards partnership, it is necessary for students' parents to be actively involved in deciding what is to be done and how in order to provide additional support to students and to be engaged in all the phases of this process as well as the measures and activities carried out within it.

In order to establish and develop a relationship between the family and school that would be based on cooperation and partnership, it is necessary for both parties to demonstrate readiness for engagement with shared interests and aims, but also to be skilled at putting working together into practice. In the end, after all, it is necessary to emphasize that professionals with different qualifications employed in the school have a greater responsibility for the quality of the relationship between the family and school. They can and should be rightfully expected to take the initiative in building a cooperative and partnership relationship with the family, as well as to provide the indispensable professional assistance and support to students' parents in order to develop the competencies that are essential for getting involved in various school activities and thereby in those conducted within the process of providing additional support to students.

Bibliography:

- Afolabi, O.E. (2014). Parents' involvement in inclusive education: An empirical test for the psycho-educational development of learners with special educational needs (SENs). *International Journal of Educational Administration and Policy Studies*, 6(10), 196-208.
- Cano, K.J., Cape, M.G., Cardoso, J.M., Miot, C., Pitogo, G.R., Quinio, C.M. & Merin, J. (2016). Parental involvement in pupils' performance: Epstein's framework. *The Online Journal of New Horizon in Education*, 6(4), 143-150. Retrieved from: <https://www.tojned.net/journals/tojned/articles/v06i04/v06i04-16.pdf>
- Driessen, G. & Smit, F. (2007). Effects of immigrant parents' participation in society on their children's school performance. *Acta sociologica*, 50(1), 39-56.

- Goshin, M. & Mertsalova, T. (2018). Types of parental involvement in education and students' academic results. *Educational Studies Moscow*, 3, 68-90.
- Hirsto, L. (2010). Strategies in home and school collaboration among early education teachers. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 54(2), 99-108.
- Henderson, A.T. & Mapp, K.L. (2002). *A New Wave of Evidence: The Impact of School, Family, and Community Connections on Student Achievement*. Austin, Texas: National Center for Family and Community Connections with Schools.
- Kovač Cerović, T., Vizek Vidović, V. i Pael, S. (2012). *Upravljanje školom i socijalna inkluzija – Uključenost roditelja: Komparativno istraživanje stavova roditelja Jugoistočne Evrope*. Ljubljana: Pedagoški fakultet Univerziteta u Ljubljani i Centar za istraživanje obrazovne politike. [School Management and Social Inclusion - Parental Involvement: A Comparative Survey of Parents' Attitudes in Southeastern Europe. Ljubljana: Faculty of Education, University of Ljubljana and Center for Educational Policy Research.]
- Mitchell, D. (2014). *What Really Works in Special and Inclusive Education: Using Evidence-based Teaching Strategies* (2nd edition). London and New York: Routledge.
- Pavlović Breneselović, D. (2012a). *Od prirodnih neprijatelja do partnera – sistemski pristup odnosu porodice i javnog vaspitanja*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. [From Natural Enemies to Partners - A Systematic Approach to the Relationship between Family and Public Education. Belgrade: Institute of Pedagogy and Andragogy, Faculty of Philosophy, University of Belgrade.]
- Pavlović Breneselović, D. (2012b). Partnerstvo porodice i škole kao dimenzija kvaliteta obrazovanja: kontroverze učešća roditelja u odlučivanju u školi. U Š. Alibabić, S. Medić i B. Bodroški Spariosu (ur.), *Kvalitet u obrazovanju: izazovi i perspektive* (str. 185-208). Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. [Family-school partnership as an education quality dimension: Controversies of parental participation in school decision-making. In Š. Alibabić, S. Medić & B. Bodroški Spariosu (Eds.), *Quality in Education: Challenges and Perspectives* (pp. 185-208). Belgrade: Institute of Pedagogy and Andragogy, Faculty of Philosophy, University of Belgrade.]
- Polovina, N. (2008). Doprinosi škole građenju partnerstva sa roditeljima. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 40(1), 152-171. (School contributions to building partnerships with parents. *Journal of the Institute for Educational Research*, 40(1), 152-171.)
- Polovina, N., Jošić, S. i Ćirović, I. (2013). Novi pristup saradnji sa roditeljima kroz perspektivu nastavnika razredne i predmetne nastave. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 45(2), 298-321. [A new approach to cooperation with parents through the perspective of junior and senior primary and secondary school teachers. *Journal of the Institute for Educational Research*, 45(2), 298-321.]
- Pravilnik o bližim uputstvima za utvrđivanje prava na individualni obrazovni plan, njegovu primenu i vrednovanje (2018). Službeni glasnik Republike Srbije, br. 74/2018. [Rulebook on Detailed Instructions for Determining the Rights to an Individual Educational Plan, its Application and Evaluation (2018). Official Gazette of the Republic of Serbia, No. 74/2018.]

- Pravilnik o dodatnoj obrazovnoj, zdravstvenoj i socijalnoj podršci detetu, učeniku i odraslom* (2018). Službeni glasnik Republike Srbije, br. 80/2018.
[*Rulebook on Additional Educational, Health and Social Support for Children, Students and Adults* (2018). Official Gazette of the Republic of Serbia, No. 80/2018.]
- Smit, F., Sluiter, R., Driessen, G. & Slegers, P. (2007). Types of parents and school strategies aimed at the creation of effective partnerships. *International Journal about Parents in Education*, 1(0), 45-52.
- Šaljić, Z. i Hebib, E. (2016). Uloga pedagoga u pružanju dodatne podrške učenicima. *Pedagogija*, 71(1), 25-36.
[The role of a pedagogue in providing additional support to students. *Pedagogy*, 71(1), 25-36.]
- Šaljić, Z. (2017). *Prevenција antisocijalnog ponašanja učenika: šta i kako raditi u školi*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
[*Prevention of Students' Antisocial Behaviour: What to Do and How to Act in School*. Belgrade: Institute of Pedagogy and Andragogy, Faculty of Philosophy, University of Belgrade.]
- Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja* (2017). Službeni glasnik Republike Srbije, br. 88/2017.
[*Law on the Foundations of the System of Education and Upbringing* (2017). Official Gazette of the Republic of Serbia, No. 88/2017.]
- Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju* (2013). Službeni glasnik Republike Srbije, broj 55/2013.
[*Law on Primary Education and Upbringing* (2013). Official Gazette of the Republic of Serbia, No. 55/2013.]
- Zuković, S. (2017). *Savetodavni rad u institucijama vaspitanja i obrazovanja - teorijski i praktični aspekti*. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
[*Counseling in the Institutions of Education and Upbringing - Theoretical and Practical Aspects*. Novi Sad: Faculty of Philosophy, University of Novi Sad.]

SARADNJA ŠKOLE I PORODICE U PRUŽANJU DODATNE PODRŠKE UČENICIMA

Apstrakt: Jedan od važnih zadataka savremene škole odnosi se na njenu obavezu da odgovori na potrebe učenika za odgovarajućom podrškom u školskom radu i učenju. Pružanje dodatne podrške učenicima je složen i zahtevan proces koji može uspešno da se ostvari ukoliko je razvijena saradnja između svih značajnih osoba iz detetovog okruženja, posebno između njegovih roditelja i nastavnika i stručnih saradnika škole. Važno je obezbediti proaktivno učešće roditelja u procesu pružanja dodatne podrške učenicima, počev od faze planiranja mera i aktivnosti koje treba da se realizuju do njihove evaluacije. Proaktivno učešće roditelja učenika u ovom procesu zapravo predstavlja osnovu razvoja partnerstva porodice i škole – pristupa i/ili modela saradnje koji se sve više afirmišu u pedagoškoj teoriji, ali i u praksi školskog rada. U ovom tekstu objašnjeni su različiti pristupi u razumevanju važnosti saradnje porodice i škole i opisani različiti načini ostvarivanja ove saradnje u procesu pružanja dodatne podrške učenicima sa kratkim osvrtom na stanje u školskom sistemu Srbije. U završnom delu teksta izdvojene su neke ključne pretpostavke razvijanja saradnje porodice i škole u ostvarivanju procesa pružanja dodatne podrške učenicima.

Ključne reči: dodatna podrška učenicima, saradnja porodice i škole, partnerstvo porodice i škole, pretpostavke razvoja saradnje porodice i škole u pružanju dodatne podrške učenicima.

PROVJERA METRIJSKIH KARAKTERISTIKA INSTRUMENTA ZA PROCJENU VRIJEDNOSTI, NAVIKA, UZORA MLADIH USVOJENIH U OBITELJI

*Dr.sc. Marijana Škutor¹⁵⁵, doc.
Sveučilište Hercegovina*

Sažetak: Cilj ovog Pilot istraživanje bio je provjera metrijskih karakteristika instrumenta za procjenu povezanosti obiteljskog odgoja pri usvajanju vrijednosti, navika i uzora kod mladih.. Ovaj instrument je konstruiran za potrebe opsežnijeg istraživanja,, a uzorak su činili mladi iz Hercegovine. Pilot istraživanje provedeno je u svibnju 2016. godine a podatci su prikupljeni anketiranjem. Uzorak čine 84 ispitanika što je oko 17% pretpostavljenog uzorka, obuhvaćeno je 54,76% žena (N=46) i 45,24% muškaraca (N=40). Pouzdanost instrumenta koji obuhvaća 4 varijable s 48 čestica utvrđena je temeljme koeficijenta Cronbach'Alpha i iznimno je visoka ($\lambda=.935$). Ponuđene četiri varijable su: vrijednosti, navike, uzori usvojeni u obitelji i kao četvrta varijabla ponuđena je ispitanicima mogućnost samoprocjene sebe (slika o sebi). Obradeni podatci istraživanja ukazuju na visoku pouzdanost, homogenost i faktorska zasićenja korištenih skala. Nalazi opravdavaju primjenu Upitnika obiteljskog odgoja kao dijela baterije instrumenta kojim se istražuje možebitan efekt utjecaja obiteljskog odgoja na vrijednosti i stavove zdravog životnog stila mladih u Hercegovini.

Ključne riječi: mladi, obiteljski odgoj, uzori, vrijednosti, zdravi životni stil

Uvod

Kulturološke, ekonomske i političke promjene na globalnoj razini dovele su do promjena u odgojnim djelovanjima te se moderna obitelj našla pred novim izazovima. Vrijednosti, stavovi i navike koje mladi moguće usvajaju u obitelji mijenjaju se pod utjecajem gore navedenih čimbenika. Usprkos tomu, obitelj ostaje i opstaje kao najvažnija odgojna instanca na što ukazuju i recentna istraživanja o utjecaju obitelji na izgrađivanje sustava vrijednosti mladih (Ferić, 2009; Glasser i Glasser, 2001; Ljubetić i Reić Ercegovac, 2010; Rabotega- Šarić i sur.,2003), te ističu obitelj kao primaran i ključan čimbenik u izgrađivanju sustava vrijednosti ali i navika i uzora stečenih u obitelji. Istraživanje o percepciji obitelji (Bogensneider, 2000), iznosi rezultate 90%, ispitanika obitelj ističe kao najveću vrijednost u društvu i izvor sreće za pojedinca. Stoga je neosporan njen utjecaji na izgrađivanje sustava vrijednosti i navika. Iako se obitelj u Bosni i Hercegovini i zemljama u okruženju nalazi na prijelazu između tradicionalne i suvremene obitelji, vrijednosne orijentacije u obitelji se mijenjaju te se teži ka samostalnosti, ravnopravnosti pojedinca, slobodi, uvažavanju različitosti, ekologiji i ravnopravnom sudjelovanju pojedinca u društvenom sektoru, itd. ističu (Ljubetić i Reić Ercegovac 2010). Nimac (2010), navodi nezamjenjive obiteljske uloge povijesnog, vjerskog, kulturnog i generacijskog transfera. Kroz te uloge pojedinac u svojoj obitelji stječe navike, stvara uzore i izgrađuje vrijednosni sustav. Janković (2008) ističe obitelj kao jedino mjesto gdje se *stvora čovjek* i smatra je primarnom ljudskom zajednicom.

Miliša (2014), iznosi tvrdnje kako zbog izloženosti obitelji globalnim promjenama, ubrzanom životnom ritmu i egzistencijalnim problemima slabe i njene kompetencije. Dijete se razvija u skladu sa usvojenim

¹⁵⁵ marijana.skutor@gmail.com

vrijednostima a kvalitetan odgoj bez prisile u kojem s u obitelji koriste skrbne navike rezultirat će sa prihvatanjem sustava vrijednosti odnosno dragovoljnog prepuštanja djeteta njima. Čorić (1988), Tkalac Verčić (2009), Schaffer (2000), smatraju kako vrijednosti usvojene u obitelji pod prisilom traju onoliko koliko i traje ta prisila na dijete. Snažna obitelj sa stabilnim vrijednostima izvrstan je instrument otpora i prilagođavanja vanjskom svijetu kojem je suvremena obitelj svakodnevno izložena. Istraživanje o transferu vrijednosti, stavova i ponašanja roditelja na djecu proveli su Rohan i Zana (1996). Dobiveni rezultati upućuju na pozitivnu povezanost između vrijednosti djece i njihovih roditelja

Marite Kravale i Dzintra (2015) iz provedene studije na uzorku studenata su došli rezultata kako prenošenje obiteljskih vrijednosti sa generacije na generaciju pomažu u svladavanju razlika između tradicionalnih i suvremenih razlika u obitelji i društvu. Pozitivniji odnos prema obiteljskom vrijednostima u ovom istraživanju pokazale su ispitanice ženskog spola, koje su mišljenja kako su njegovanje i prijenos obiteljskih vrijednosti ključne za održivost obitelji i međugeneracijsku povezanost. Družinec (2015), proces socijalizacije započinje u obitelji, ali i izgrađivanje moralnih, kulturnih i društvenih vrijednosti kod djece. Važno je istaknuti prijenos onih vrijednosti koje roditelji cijene i primjenjuju ih u svakodnevnom životu.

Recentna istraživanja prijenosa vrijednosti sa roditelja na djecu navode pozitivnu povezanost između vrijednosti roditelja i djece (Kohn, Slomczynski i Schoenbach, 1986; Rohan i Zanna, 1996; Albert, Trommsdorff i Wisnubrata, 2009; Reić Ercegovac i Koludrović, 2012; Visković, 2013; Headey, Muffels i Wagner, 2014, Visković i Škutor, 2019), pod pretpostavkom da je jedna od ključnih uloga obitelji upravo promicanje i usvajanje vrijednosti.

Metodologija istraživanja

Cilj ovog rada bio je utvrditi metrijske karakteristike *Upitnika obiteljskog odgoja* kako bi se opravdala njegova primjena za kasnije opsežnije istraživanje. Ovaj instrument nakon provjere bit će dodan ostalim verificiranim instrumentima koji će biti primijenjeni kod istraživanja povezanosti kvalitete obiteljskog odgoja i izgrađivanja i prihvatanja zdravog životnog stila kao vrijednosti mladih u Hercegovini. Uzorak ovog istraživanja čine 84 ispitanika što je oko 17% pretpostavljenog uzorka, obuhvaćeno je 54,76% žena (N=46) i 45,24% muškaraca (N=40) izdvojenih iz pretpostavljenog uzorka 545 mladih koji će biti anketirani za opsežnije i gore navedeno istraživanje.

Za prikupljanje podataka korištena je metoda anketiranja uz primjenu instrumenta koji ima četiri varijable i 48 čestica. Ispitanici su imali mogućnost na skali procjene birati tvrdnje o vrijednostima usvojenim u obitelji, navikama izgrađenim u obitelji, uzorima usvojenim u obitelji, odnosno osobama koje su na njih pozitivno utjecale (bile im uzori) i kao četvrta varijabla je ponuđena procjena sebe (slika o sebi). Obrada rezultata provedena je primjenom statističkog programa Statistical Program for Social Scientists 20 (SPSS20). Pouzdanost instrumenta utvrđena je temeljme *koeficijenta Cronbach'Alpha* i iznimno je visoka ($\alpha = ,935$).

Rezultati istraživanja

Tablica 1. Pouzdanost instrumenta *Samoprocjene utjecaja obitelji* po skalama

Varijabla	Broj čestica	Pozdanost skale/Cronbach's Alpha
Vrijednosti preuzete/izgrađene u obitelji	17	,934
Navike izgrađene u obitelji	7	,798
Čimbenici odgoja	12	,795
Slika o sebi	12	,903

Prikupljeni podaci obrađeni su mjerama deskriptivne statistike te su utvrđene mjere središnje tendencije (aritmetička sredina) i raspršenja (raspon procjene, standardna devijacija i varijanca). Nalazi su prikazani u (Tablici 2.)

Tablica 2. Deskriptivni podatci za čestice procjene vrijednosti

Varijabla	Čestice	Min	Max	M	SD	V
U obitelji sam prihvatio/la vrijednosti:	Prijateljstvo	1	5	4,40	,810	,656
	Pripadnosti / privrženosti	1	5	4,15	,852	,725
	Smisao života	1	5	4,28	,795	,632
	Poštivanje tradicije	1	5	3,90	1,100	1,210
	Pristojnost	1	5	4,52	,908	,824
	Odgovornost	1	5	4,50	,799	,638
	Briga o zdravlju	1	5	4,42	,752	,565
	Iskrenost	1	5	4,38	,846	,717
	Pouzdanost	1	5	4,27	,901	,812
	Samostalnost	1	5	4,30	,855	,731
	Duhovnost	1	5	4,09	,989	,978
	Sloboda	1	5	4,33	,862	,743
	Samopoštovanje	3	5	4,35	,685	,469
	Samodisciplina	1	5	4,25	,802	,643
	Poslušnost	1	5	4,28	,795	,632
	Umjerenost	1	5	4,19	,787	,619
	Ambicioznost	1	5	4,21	,843	,711

Pristojnost (M=4,52; SD=,908), odgovornost (M=4,50; SD=,799), briga o zdravlju (M=4,42; SD=,752) i prijateljstvo (M=4,40; SD=,810) su procijenjene kao najznačajnije životne vrijednosti dok su duhovnost (M=4,09; SD=,989) i poštivanje tradicije (M=3,90; SD=1,100) ispitanici procjenjuju manje značajnijim.

Tablica 3. Deskriptivni podatci za čestice procjene navika

Varijabla	Čestice	Min	Max	M	SD	V
U obitelji sam usvojio/la navike:	Redovite prehrane (tri obroka dnevno: doručak, ručak, večera)	2	5	4,16	,939	,881
	Zdrave prehrane (uravnoteženo konzumiranje voća i povrća)	1	5	3,94	,874	,763
	Redovite sportske aktivnosti (dva do tri puta tjedno: šetnja, vožnja bicikla)	1	5	3,24	1,258	1,583
	Održavanja osobne higijene (redovite higijenske navike)	1	5	4,67	,630	,396
	Pomaganja u kućnim poslovima (čišćenje, pospremanje)	2	5	4,22	,782	,612
	Kvalitetnog provođenja slobodnog vremena (kulturne navike)	1	5	3,68	1,079	1,165
	Otvorene komunikacije (pravodobno, konstruktivno rješavanje konflikata u krugu obitelji)	1	5	4,12	,959	,919

Deskriptivni podatci u Tablici 3. ukazuju na to da su navike koje su ispitanici usvojili u najvećoj mjeri u svojoj obitelji održavanje osobne higijene (M=4,67; SD=,630), pomaganja u kućanskim poslovima (M=4,22; SD=,782), redovite prehrane (M=4,16; SD=,939) te otvorene komunikacije (M=4,12; SD=,919). Najmanje su usvojene navike redovitih sportskih aktivnosti (M=3,24; SD=1,258) i kulturne navike odnosno kvalitetno provođenje slobodnog vremena (M=3,68; SD=1,079).

Tablica 4. Deskriptivni podatci za čestice procjene uzora

Varijabla	Čestice	Min	Max	M	SD	V
Tijekom odrastanja, na mene su pozitivno utjecali (bili su moji uzori):	Majka	1	5	4,59	,794	,630
	Otac	1	5	4,38	1,019	1,038
	Baka	1	5	3,85	1,221	1,490
	Djed	1	5	3,73	1,321	1,746
	Starija sestra/brat	1	5	3,57	1,494	2,233
	Članovi šire obitelji	1	5	2,94	1,162	1,350
	Vršnjaci	1	5	3,18	1,108	1,228
	Šira društvena zajednica (događanja u okruženju)	1	5	2,78	1,125	1,265
	Medijski eksponirani pojedinci	1	5	2,39	1,137	1,293
	Medijski eksponirani događaji	1	5	2,44	1,169	1,368
	Vjerska zajednica	1	5	3,15	1,355	1,837
	Učitelji/nastavnici	1	5	3,39	1,119	1,253

Tablicom 4. prikazani su rezultati procjene pozitivnog utjecaja uzora na ispitanike tijekom njihovog odrastanja. Ispitanici su procijenili kako su im u najvećoj mjeri uzori tijekom odrastanja bili članovi uže obitelji poput majke (M=4,59; SD=,794), oca (M=4,38; SD=1,019), bake (M=3,85; SD=1,221) i djeda (M=3,73; SD=1,321), a najmanje članovi šire obitelji (M=2,94; SD=1,162), šira društvena zajednica (M=2,78; SD=1,125), medijski eksponirani događaji (M=2,44; SD=1,169) i medijski eksponirani pojedinci (M=2,39; SD=1,137).

Tablica 5. Deskriptivni podatci za čestice samoprocjene

Varijabla	Čestice	Min	Max	M	SD	V
Kako biste danas procijenili sebe:	Samopouzdan/a sam (vjerujem da mogu ako se potrudim)	1	5	4,22	,894	,799
	Imam izgrađeno samopoštovanje (vrijedan sam ovakav kakav jesam)	1	5	4,19	,922	,850
	Samoostvaren/a sam (zadovoljan sam svojim postignućima)	1	5	3,86	,938	,881
	Prihvaćen/a sam u društvu	1	5	4,15	,831	,690
	Skrbim o sebi	1	5	3,68	1,080	1,167
	Zdravo se hranim	1	5	3,79	,904	,818
	Redovito se krećem	1	5	3,97	,989	,979
	Odijevam se primjereno kulturi društva	1	5	4,23	,898	,806
	Kreativan/na sam	1	5	3,86	,910	,827
	Tolerantan/na sam prema drugima i drugačijim	1	5	4,15	,971	,943
	Osviješten/na sam po pitanju zaštite okoliša	1	5	3,74	1,075	1,156
	Poštujem tradiciju	1	5	3,82	1,096	1,201

Homogenost primjenjenih ljestvica utvrđena je primjenom Kaiser-Meyer-Olkin Measure testa. Na visokoj razini značajnosti ($p \leq 0,01$) visoka je za sve korištene skale: vrijednosti izgrađene u obitelji (0,961), navike izgrađene u obitelji (0,973), čimbenici odgoja (0,981) i slika o sebi (0,891), što opravdava faktorsku analizu primjenjenih skala.

U okviru faktorske analize primjenjenih skala u ekstrakciji izdvojeni su faktori primjenom metode glavnih komponenti. Scree test je korišten kao kriterij u određenju broja značajnih faktora. U Tablicama 6. 7. 8. i 9. prikazana su faktorska zasićenja i kumulante.

Tablica 6. Faktorska analiza skale "vrijednosti preuzete u obitelji"

	Ekstrakcija	Komponente		
		1	2	3
Prijateljstvo	,537	,711	-,142	,111
Pripadnosti / privrženosti	,583	,742	,052	,172
Smisao života	,526	,678	-,134	,219
Poštivanje tradicije	,555	,523	,502	,173
Pristojnost	,819	,641	,490	-,410
Odgovornost	,813	,782	,352	-,279
Briga o zdravlju	,738	,728	,396	-,225
Iskrenost	,695	,829	,010	-,091
Pouzdanost	,583	,761	-,022	-,052
Samostalnost	,717	,759	-,180	-,330
Duhovnost	,615	,517	,211	,550
Sloboda	,747	,696	-,492	-,141
Samopoštovanje	,715	,767	-,293	-,201
Samodisciplina	,763	,733	-,476	-,008
Poslušnost	,599	,680	,078	,362
Umjerenost	,617	,728	,086	,283
Ambicioznost	,623	,755	-,200	,116

Primjenom metode glavnih komponenti u ekstrakciji su izdvojena tri faktora: odgovornost (prema sebi i drugima), vrijednosti samoostvarenosti (samostalnost, samopoštovanje, samodisciplina, samostalnost) i socijalne vrijednosti (prijateljstvo, iskrenost) koja zajedno objašnjavaju 66,144% varijance. Iz Tablice 6. razvidno je da sve čestice imaju visoku razinu zasićenosti bez tendencije izdvajanja.

Tablica 7. Faktorska analiza skale „navike izgrađene u obitelji“

	Ekstrakcija	Komponente	
		1	2
Redovite prehrane (tri obroka dnevno: doručak, ručak, večera)	,738	,761	-,399
Zdrave prehrane (uravnoteženo konzumiranje voća i povrća)	,723	,755	-,391
Redovite sportske aktivnosti (dva do tri puta tjedno: šetnja, vožnja bicikla)	,649	,713	-,376
Održavanja osobne higijene (redovite higijenske navike)	,596	,519	,164
Pomaganja u kućnim poslovima (čišćenje, pospremanje)	,665	,405	,708
Kvalitetnog provođenja slobodnog vremena (kulturne navike)	,638	,702	,381
Otvorene komunikacije (pravodobno, konstruktivno rješavanje konflikata u krugu obitelji)	,744	,817	,279

Primjenom metode glavnih komponenti u ekstrakciji su izdvojena dva faktora: svakodnevne navike i socijalne vještine koji zajedno objašnjavaju 63,639% varijance. Iz Tablice 7. je razvidno je da čestica *Održavanja osobne higijene (redovite higijenske navike)* ima tendenciju izdvajanja dok ostale čestice imaju odgovarajuća zasićenja.

Tablica 8. Faktorska analiza skale „čimbenici odgoja“

	Ekstrakcija	Komponente		
		1	2	3
Majka	,537	,331	,470	,327
Otac	,525	,409	,546	,244
Baka	,610	,553	,552	,015
Djed	,638	,575	,530	-,160
Starija sestra/brat	,397	,366	,458	-,232
Članovi šire obitelji	,627	,701	,235	,284
Vršnjaci	,688	,479	-,413	,536
Šira društvena zajednica (događanja u okruženju)	,759	,648	-,469	,345
Medijski eksponirani pojedinci	,809	,755	-,479	-,101
Medijski eksponirani događaji	,835	,736	-,503	-,202
Vjerska zajednica	,521	,579	-,146	-,404
Učitelji/nastavnici	,539	,443	-,007	-,585

Primjenom metode glavnih komponenti u ekstrakciji su izdvojena tri faktora: uža obitelj, vršnjaci i mediji koji zajedno objašnjavaju 61,536% varijance. Iz Tablice 8. razvidno je da, prema zasićenosti, samo čestice „majka“ i „sestra/brat“ imaju tendenciju izdvajanja u zasebnu varijablu što bi se moglo tumačiti osobitom značajnošću uže obitelji na odrastanje pojedinca. Svojevrzni „drugi krug“ temeljem zasićenja čine „otac“, „baka“, „djed“, „članovi šire obitelji“, „vjerska zajednica“ i „učitelji/nastavnici“. Faktor „roditelji“ objašnjava 50,788% varijable

Tablica 9. Faktorska analiza skale „slika o sebi“

	Ekstrakcija	Komponente	
		1	2
Samopouzdan/a sam (vjerujem da mogu ako se potrudim)	,763	,713	-,505
Imam izgrađeno samopoštovanje (vrijedan sam ovakav kakav jesam)	,770	,787	-,388
Samoostvaren/a sam (zadovoljan sam svojim postignućima)	,711	,633	-,557
Prihvaćen/a sam u društvu	,631	,740	-,289
Skrbim o sebi	,392	,626	-,008
Zdravo se hranim	,498	,689	,150
Redovito se krećem	,611	,713	,320
Odijevam se primjereno kulturi društva	,685	,717	,414
Kreativan/na sam	,668	,789	,213
Tolerantan/na sam prema drugima i drugačijim	,487	,683	,143
Osviješten/na sam po pitanju zaštite okoliša	,473	,657	,203
Poštujem tradiciju	,534	,658	,319

Primjenom metode glavnih komponenti u ekstrakciji su izdvojena dva faktora: samoostvarenost i socijalne interakcije koji zajedno objašnjavaju 60,187% varijance. Skrb o sebi, faktorskim zasićenjem, ima tendenciju izdvajanja (Tablica 9.).

Obrađeni podaci pilot istraživanja za Upitnik obiteljskog odgoja ukazuju na visoku pouzdanost, homogenost i faktorska zasićenja korištenih skala. Nalazi opravdavaju primjenu *Upitnika obiteljskog odgoja* kao dijela baterije instrumenta kojim se istražuje možebitan efekt utjecaja obiteljskog odgoja na vrijednosti i stavove zdravog životnog stila mladih.

Zaključak

Nakon uvida u rezultate ovog istraživanja može se donijeti zaključak da je primjena ovog upitnika opravdana za buduća istraživanja. *Upitnik obiteljskog odgoja* pokazao visoku pouzdanost temeljem koeficijenta *Cronbach'Alpha* i iznimno je visoka ($\lambda=,935$). što je i vidljivo iz rezultat koji su prikazani u Tablici 1. Njegova primjena će pridonijeti razumijevanju povezanosti kvalitete obiteljskih odnosa i usvajanja vrijednosti, stavova i navika zdravog životnog stila mladih u Hercegovini. Usvajanjem zdravih navika u obitelji, a kasnije uz pomoć odgojno-obrazovnih institucija ova navika se promovira kao svojevrsna vrijednost za djecu i mlade. Moguće, na takav se način pridonosi očuvanju njihovog fizičkog i mentalnog zdravlja.

Literatura

1. Ćorić, Š. Š. (1998.), *Psihologija religioznosti*. Jastrebarsko, Naklada Slap.
2. Družinec, V. (2015). Transfer vrijednosti sa roditelja na djecu: *Školski vjesnik*. Časopis za pedagojsku teoriju i praksu, Vol. 65 No. 3, 2016.
3. Ferić, I. (2009.), *Vrijednosti i vrijednosni sustavi: psihologijski pristup*. Zagreb, Alinea.
4. Glasser, W., Glasser, C. (2001.), *Naći se i ostati zajedno – rješavanje zagonetke braka*. Zagreb: Alinea.
5. Headey, B., Muffels, R., Wagner, G.(2014).Parents Transmit Happiness Along with Associated Values and Behaviors to Their Children: A Lifelong Happiness Dividend?. *Social Indicators Research*, 116 (3): 909-933
6. Janković, J. (2008) *Obitelj u fokusu*. Zagreb: Etcetera.
7. Kohn, M., L., Slomczynski, K., M., Schoenbach, C. (1986). Social Stratification and the Transmission of Values in the family: A Cross-National Assessment. *Sociological Forum*, 1 (1): 73-102.
8. Ljubetić, M., Reić Ercegovac. I. (2010). Studentska percepcija obitelji i roditeljstva...*Život i škola*, br. 23 (1/2010.), god. 56., str. 35. - 56.
9. Marite Kravale, P., Dzintra, I. (2015). Sustainability of family values throughout the generations as viewed by the bachelor program students, Proceeding of the International Scientific Conference. Volume I.
10. Miliša, Z. (2014) *Šok današnjice*. Osijek: Filozofski fakultet.
11. Nimac, D. (2010) (Ne)mogućnosti tradicijske obitelji u suvremenom društvu. *Obnovljeni život*, 65(1) , 23-35.
12. Raboteg-Šarić, Z., Pećnik, N., Josipović, V. (2003.), *Jednoroditeljske obitelji: osobni doživljaj i stavovi okoline*. Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
13. Reić Ercegovac, I., Koludrović M. (2012). Uloga životnih vrijednosti u objašnjenju stavova prema razvodu braka-međugeneracijska i unutarobiteljska perspektiva. *Sociologija i prostor*, 50 (2): 257-273.
14. Rohan, M. P., Zanna, M. P. (1996). Value transmission in Families. U: C. Seligman, J. M. Olson, M. P. Zanna (ur.). *The psychology of values: The Ontario symposium vol. 8* (str.253 -276). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
15. Schaffer, H. R. (2000.), *Social Development. Massachusetts*, Blackwell Publishers Ltd.
16. Tkalac Verčić, A., Pološki Vokić, N., Sinčić Ćorić, D. (2009.), *Razvoj mjernog instrumenta za procjenu zadovoljstva internom komunikacijom*. Društvena istraživanja 18 (1-2): 175.–202.
17. Visković, I. (2013). Međugeneracijski prijenos vrijednosti s roditelja na djecu adolescente u općini Tučepi. *Školski vjesnik - Časopis za pedagoška i školska pitanja*, 62: 2-3.
18. Visković, I., Škutor, M. (2019). Spol kao prediktor vrijednosti mladih u Hercegovini, *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*. 17 (2019) 3, 565-578

Checking the metric characteristics of an instrument to evaluate the values, habits, role models of young adopters in the family

Summary: *The aim of this Pilot Survey was to test the metric characteristics of an instrument for assessing the correlation of family upbringing when adopting values, habits and role models in young people. Pilot watch was conducted in May 2016 and data were collected through a survey. The sample consists of 84 subjects, which is about 17% of the assumed sample, comprising 54.76% women (N = 46) and 45.24% men (N = 40). The reliability of an instrument comprising 4 variables with 48 particles was determined by the Cronbach'Alpha coefficient and is extremely high ($\lambda = .935$). The four variables offered are: values, habits, role models adopted in the family, and as a fourth variable, respondents were offered the opportunity to self-evaluate (self image). The survey data processed indicate high reliability, homogeneity and factor saturation of the scales used. The findings justify the use of the Family Education Questionnaire as part of a battery of instruments exploring the potential effect of family education on the values and attitudes of healthy young people in Herzegovina.*

Keywords: *youth, family education, role models, values, healthy lifestyle*

DIJETE S TEŠKOĆAMA U RAZVOJU NA PRIJELAZU IZ VRTIĆA U ŠKOLU – KORAK NAPRIJED ILI KORAK NAZAD?

*Vanja Marković¹⁵⁶, mag.rehab.educ.
doktorand
Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli*

*Kristina Alviž Rengel, mag. primarnog obrazovanja
doktorand
Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli*

Sažetak: *Uspješan prelazak u iz predškolskog u školski sustav trebao bi svakom djetetu pružiti pozitivne prilike za odgoj i obrazovanje, a to je moguće isključivo ukoliko se vodi računa o osobitostima svakog pojedinog djeteta. Kada govorimo o djeci s teškoćama u razvoju, osim uvjeta za provođenje individualiziranih i specifičnih odgojno-obrazovnih programa temeljenih na osobitostima i potrebama djeteta i profesionalne interdisciplinarne podrške njihovu razvoju, nužno je za ovu djecu individualizirano planirati i kvalitetno realizirati prijelaz iz vrtića u školu. Međutim, analizom dokumenata koji uređuju ovo područje, utvrđuje se da suradnja vrtića i škole nije jasno definirana ni jednim aktualnim propisom. Također, ne postoji ni usuglašenost predškolskog i osnovnoškolskog kurikulumu koja bi predstavljala temelj za pedagoški koordiniran i optimiziran prijelaz. Da bi se izbjegle opasnosti koje sa sobom može donijeti prijelaz iz vrtića u osnovnu školu, potrebna je suradnja svih koji su izravno uključeni, dakle, odgajatelja, učitelja i obitelji. Stoga je nužno predvidjeti i provoditi individualizirane programe prelaska djeteta s teškoćama u razvoju iz vrtića u osnovnu školu, kao mehanizma podrške pri prelasku na sljedeću razinu obrazovanja. Individualizirani programi trebali bi uključivati aktivnosti usmjerene na roditelje, aktivnosti suradnje stručnjaka iz predškolskog i osnovnoškolskog sustava, kao i aktivnosti usmjerene na samo dijete. Samo takvom strukturiranom suradnjom moguće je ostvariti kontinuitet odgoja i obrazovanja u pedagoškoj sredini koja će svakom djetetu i učeniku pružiti stabilnost, osjećaj sigurnosti, kompetentnosti i omogućiti mu razvoj potencijala i poštivanje njegovih osobitosti.*

Ključne riječi: *dijete s teškoćama u razvoju, dječji vrtić, obitelj, osnovna škola, suradnja*

Uvod

Suvremeno koncipiran odgojno-obrazovni sustav treba svakom djetetu pružiti priliku za uključivanje i napredovanje, vodeći računa o njegovim potrebama i interesima. Nova paradigma odgojno-obrazovne prakse ranog odgoja i obrazovanja polazi od individualizacije kurikulumu prema razvojnim mogućnostima djece i poštivanju različitosti (Skočić Mihić, 2011). U predškolskom je odgoju naglasak na usvajanju komunikacijskih vještina i socijalizacije, za razliku od školskog sustava koji je uglavnom usmjeren na akademske sadržaje. Zbog ovog i brojnih drugih specifičnosti obaju sustava, tranzicija ili prijelaz iz vrtića

¹⁵⁶ vanja.markovic@outlook.com

u školu važno je razdoblje u životu svakog djeteta, ali i njegove obitelji. Tranzicija se definira kao postupak prijelaza ili promjene iz jedne okoline u drugu (Rous i Hallam, 2006, prema Strati, 2018, 18). Koliko će se uspješno dijete nositi s prijelaznim razdobljem u velikoj mjeri ovisi o kvaliteti komunikacije i suradnje obitelji, vrtića i osnovne škole (Griebel i Niesel, 2017). Predškolski je odgoj mjesto na kojem treba stvoriti prilike za izjednačavanje mogućnosti i zaštitu prava djece s teškoćama u razvoju, radi formativnog djelovanja ranog iskustva i njegovih dugoročnih učinaka (Ljubešić, Šimleša, Bučar, 2015). Dječji vrtići su institucije u kojima se u sklopu redovitog programa (cjelodnevno i poludnevno), najpotpunije realizira sustavni program predškolskog odgoja i obrazovanja s ciljem ravnomjerne stimulacije cjelovitog djetetova psihosomatskog razvoja. (Sindik, 2008).

Predškolski programi svojom fleksibilnošću omogućuju optimalne uvjete za razvoj inkluzivne prakse. Načelo fleksibilnosti polazi od uvjerenja da je učenje aktivni, subjektivni proces konstruiranja znanja pojedinca, koje se izvana može samo pokrenuti, ali se njime ne može izravno upravljati te da se ono u različite djece ne događa ni jednakim redoslijedom ni jednakom brzinom (Klasnić, Đuranović i Ninčević, 2019). Međutim, da bi potrebe djeteta s teškoćama u razvoju bile zadovoljene u vrtiću, nije dovoljna samo navedena fleksibilnost u izvedbi programa. Dijete s teškoćama u razvoju jest dijete koje zbog tjelesnih, senzoričkih, komunikacijskih ili intelektualnih teškoća treba dodatnu potporu za učenje i razvoj kako bi ostvarilo najbolji mogući razvojni ishod i socijalnu uključenost (Zakon o socijalnoj skrbi, NN 152/2014). Djecom s teškoćama u smislu Državnog pedagoškog standarda predškolskog odgoja naobrazbe smatraju se: djeca s oštećenjem vida, djeca s oštećenjem sluha, djeca s poremećajima govorno-glasovne komunikacije, djeca s promjenama u osobnosti uvjetovanim organskim čimbenicima ili psihozom, djeca s poremećajima u ponašanju, djeca s motoričkim oštećenjima, djeca sniženih intelektualnih sposobnosti, djeca s autizmom, djeca s višestrukim teškoćama, djeca sa zdravstvenim teškoćama i neurološkim oštećenjima (Državni pedagoški standard predškolskog odgoja naobrazbe, NN 63/08). Posljednjih 30 godina djeca s teškoćama u razvoju u Republici Hrvatskoj uključuju se u redovne predškolske ustanove. Polazište ovakvog, inkluzivnog ranog odgoja i obrazovanja su ratificirane međunarodne Konvencije, ali i postojeći hrvatski zakoni i podzakonski akti (Tomić, 2018). Inkluzija ne znači da smo svi jednaki, niti da se svi slažemo, već stvara novi odnos prema svemu što je različito. To je pristup kojim se naglašava da je različitost u snazi, sposobnostima i potrebama prirodna i poželjna, pa u skladu s time socijalni model ne gleda na osobe s teškoćama kroz njihova ograničenja i teškoće, nego kroz njihove sposobnosti, interese, potrebe i prava (Zrilić, Brzoja, 2013).

Osim uvjeta za provođenje individualiziranih i specifičnih odgojno-obrazovnih programa temeljenih na osobitostima i potrebama djeteta i profesionalne interdisciplinarne podrške njihovu razvoju, nužno je za ovu djecu individualizirano planirati i kvalitetno realizirati prijelaz iz vrtića u školu. Holistički svjetonazor zahtijeva redefiniranje uloge odgajatelja, učitelja, nastavnika/profesora i stručnjaka, nužno uvodeći promjene u njihovo obrazovanje da bi mogli pridonijeti procesu inkluzije s obzirom na potrebnu fleksibilnost (Bouillet, 2008, prema Skočić Mihić 2011).

Aktualna praksa

Za potrebe ovog rada analizirana je dostupna literatura, kao i propisi koji uređuju rani i predškolski te osnovnoškolski odgoj i obrazovanje djece u Republici Hrvatskoj, a poseban je naglasak stavljen na djecu s teškoćama u razvoju. Ta je analiza pokazala kako problematika (ne)suradnje vrtića i škole nije specifična samo kad govorimo o odgoju i obrazovanju djece s teškoćama u razvoju. U Republici Hrvatskoj suradnja vrtića i škole nije jasno definirana ni jednim aktualnim propisom. Također, ne postoji ni usuglašenost predškolskog i osnovnoškolskog kurikulumu koja bi predstavljala temelj za pedagoški koordiniran i optimiziran prijelaz.

Međutim, Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije u točki 6.2. „Uspostaviti cjeloviti sustav podrške djeci i učenicima u odgojno-obrazovnim ustanovama“ jasno navodi kako sustavna skrb o potrebama djece i njihovih roditelja uključuje sve sudionike u ranom i predškolskom odgoju i obrazovanju kao i druge

sustave koji skrbe o djeci i njihovim pravima (socijalna skrb, zdravstvena skrb i pravosuđe), pa je stoga od posebne važnosti suradnja svih institucija unutar sustava odgoja i obrazovanja kao i međusektorska suradnja. Da bi sustav podrške bio cjelovit, nužno je da postoji podrška i kod prijelaza djece u druge institucije (iz vrtića u školu) i obvezna suradnja s institucijama u koje dijete prelazi (Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije, NN 124/14). Na žalost, navedena točka nije povezana ni s jednom konkretnom mjerom koja bi govorila o nužnosti i/ili obvezi uspostave kontinuiranog komunikacijskog kanala između vrtića koji dijete pohađa i škole u koju prelazi.

Godine 2013. donesen je Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o predškolskom odgoju i obrazovanju kojim se od pedagoške godine 2014./2015. kao obavezan uvodi program predškole za svu djecu u godini dana prije polaska u osnovnu školu (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o predškolskom odgoju i obrazovanju, NN 94/13). Sadržaj i trajanje programa predškole za svu djecu u godini dana prije polaska u osnovnu školu, kako za djecu koja su polaznici dječjeg vrtića, tako i za djecu te dobi koja nisu polaznici dječjeg vrtića, propisano je Pravilnikom o sadržaju i trajanju programa predškole (Pravilnik o sadržaju i trajanju programa predškole, NN 107/14). Kao jedno od obrazloženja za donošenje izmjena i dopuna dotadašnjeg Zakona navedeno je da postaje dokazi da su djeca bolje pripremljena i da će postići veći akademski uspjeh u školi kada imaju pristup programima pripreme za školu. Međutim, navedeni Pravilnik ne navodi i ne predviđa mogućnost prilagodbi rečenog programa potrebama djece s teškoćama u razvoju, niti predviđa i propisuje obvezu suradnje ustanove koja provodi program predškole sa školom u koju će se budući učenik upisati, bio on dijete s teškoćama u razvoju ili dijete tipičnog razvoja.

Nacionalni kurikulum za rani predškolski odgoj i obrazovanje iz 2015. godine prepoznaje kao iznimno važnu i problematiku prijelaza iz predškolskog u osnovnoškolski sustav te predviđa usklađenost između predškolskog i osnovnoškolskog kurikuluma. Međutim, ne postoji detaljno razrađen okvir ostvarivanja suradnje škole i dječjeg vrtića, osiguravanja odgojno-obrazovnog kontinuiteta, niti praćenja djeteta i njegova razvoja tijekom prijelaznog razdoblja (Somolani Tokić, 2016). Nacionalni kurikulum ističe kako se djeca s posebnim potrebama i pravima smatraju ravnopravnim članovima zajednice koji su aktivno uključeni u sve segmente redovitoga odgojno-obrazovnog procesa, a ne izolirani ili segregirani entitet (Nacionalni kurikulum za rani predškolski odgoj i obrazovanje, NN 5/15). U dijelu koji govori o osiguravanju kontinuiteta u odgoju i obrazovanju, na žalost, Kurikulum ne odgovara na te „posebne“ potrebe na način da definira konkretnu obvezu ili pak naglasi nužnost i važnost suradnje tijekom prijelaza djeteta teškoćama u razvoju iz sustava u sustav.

Iskustva stečena u neposrednom radu i suradnji s dječjim vrtićima pokazuju da se preuzimanje odgovornosti za osiguravanje poticajne okoline u kojoj se promiče učenje te priprema djeteta za prijelaz u osnovnu školu, posebice u dijelu koji uključuje prenošenje informacija važnih za razvoj i napredak djeteta očekuje od roditelja a ne od stručnih djelatnika. Obitelj i vrtić dva su temeljna sustava u kojima se dijete rane i predškolske dobi razvija i raste, zadovoljava svoje osnovne potrebe, stječe prve spoznaje o sebi i svijetu koji ga okružuje, uči o komunikaciji i odnosima, suživotu, zajedništvu, toleranciji, razvija svoje potencijale i stječe spoznaje i vještine koje će mu biti potrebne cijeli život (Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje, NN 5/15). Roditelji su partneri u donošenju svih bitnih odluka od značaja za uspješan razvoj djeteta. U predškolskom periodu to obuhvaća: planiranje i izvođenje relevantnih programa za dijete, praćenje efekata predškolskog obrazovanja i sudjelovanje u donošenju odluke o nastavku obrazovanja (Skočić Mihić, 2011). Međutim, roditelji nisu uvijek u mogućnosti samostalno procijeniti ili prenijeti na adekvatan način sve važne informacije koje se tiču djetetovih razvojnih osobitosti, njegove emocionalne zrelosti, navika, interesa i specifičnih potreba. Takva odgovornost ne može i ne smije biti teret koji pada na leđa roditelja, već bi prenošenje ovih informacija, kao i priprema djeteta i roditelja za prijelaz i sve što on nosi, trebalo biti dio jasno definiranog, kontinuiranog i automatiziranog sustava suradnje među ustanovama.

Škole, čiji stručni pedagoški djelatnici razumiju važnost uspostave partnerskog odnosa sa predškolskim ustanovama svakako bi trebale biti aktivni sudionici prijelaza djeteta iz vrtića u osnovnu školu, zajedno sa sustavom zdravstvene i socijalne skrbi te ostalim sustavima (primjerice, pravosudnim) ako za to postoji potreba.

Suradnja kao temelj uspješne tranzicije

Različita istraživanja pokazuju da su pozitivna iskustva prelaska iz vrtića u osnovnu školu od ključne važnosti za cjelokupan uspjeh u školovanju (Somolanji Tokić, Kretić-Majer, 2015). Emocionalna sigurnost koju dijete stječe tijekom ranog djetinjstva čini temelj koji osigurava nesmetano odvijanje razvojnog procesa i svakog daljnjeg napretka (Daniels i Stafford, 2003, prema Mikas i Roudi, 2012). Prijelaz u osnovnu školu važan je i složen događaj u životu svakog djeteta, ali posebno djeteta s posebnim potrebama i njegove obitelji (Janus i sur., 2007). Unatoč tome, kako Janus i suradnici utvrđuju u svom pregledu znanstvene literature, prijelaz učenika s teškoćama u razvoju iz vrtića u školu nije često bio predmet znanstvenih istraživanja. Kako bi se osigurao što lakši prijelaz iz dječjeg vrtića u osnovnu školu, nužno je unaprijediti, sistematizirati i usutaviti suradnju predškolskih ustanova i osnovnih škola. Da bi se izbjegle opasnosti koje sa sobom može donijeti prijelaz iz vrtića u osnovnu školu, kako navodi autorica Strati, potrebna je suradnja svih koji su izravno uključeni, dakle, odgajatelja, učitelja i obitelji, a koji trebaju voditi računa o:

- pružanju kontinuiteta u učenju kroz planiranje odgovarajućih programa suradnje i sate zajedničkog rada za djecu vrtića i prvog razreda.
- jamstvu komunikacije i suradnje vrtića i škole
- pripremi djece za tranziciju kroz razne aktivnosti, posjete, ali i prilike za komunikaciju, uporabom različitih sredstava i metoda,
- uključenosti roditelja u proces tranzicije,
- razvoju i njegovanju uzajamnih pozitivnih i recipročnih odnosa između djece, odgajatelja, učitelja i roditelja. (Strati, 2018, 13-14).

Istraživanja pokazuju da prilagođavanje djece na školu ima dugoročni utjecaj na njihov ukupni razvoj i cjelokupno školovanje. Istraživanja u svijetu pokazuju da 20-30% populacije školske djece ima teškoće u prilagođavanju na školu. Literatura prepoznaje dva tipa programa: orijentacijski – koji služi tome da se djeca i roditelji informiraju i upoznaju sa školom i načinom na koji ona funkcionira, i individualizirani – koji je usmjeren individualnim potrebama djeteta i obitelji u dužem vremenskom periodu tokom kojega se prilagođavaju svi uključeni: djeca, roditelji, odgojitelji i učitelji (Rosić, Zloković, 2003). Posebice kada govorimo o prijelazu djece s teškoćama u razvoju, nužno bi bilo naglasiti važnost individualiziranih programa prijelaza. Inkluzivna vizija društva ne implicira da su svi članovi tog društva jednaki, već sugerira da svatko, bez obzira na razlike, ima jednako pravo sudjelovati u društvu i dobiti obrazovanje koje odgovara njegovim potrebama (Milić Babić, Tkalec, Powell Cheatham, 2018). Trenutna praksa predviđena Pravilnikom o postupku utvrđivanja psihofizičkog stanja djeteta, učenika te sastavu stručnih povjerenstava, predviđa da Stručno povjerenstvo škole u koju se upisuje dijete svoje mišljenje s prijedlogom eventualnog primjerenog programa osnovnog obrazovanja donese isključivo na temelju uvida u dostavljenu dokumentaciju iz predškolske ustanove ako ju je dijete pohađalo ili programa predškole, te dokumentacije drugih ustanova u kojima je dijete bilo obuhvaćeno procjenom, zdravstvenim, rehabilitacijskim ili drugim postupkom u predškolskoj dobi, i/ili nalaza i mišljenja jedinstvenog tijela vještačenja (Pravilnik o postupku utvrđivanja psihofizičkog stanja djeteta/učenika te sastavu stručnih povjerenstava, NN 67/14). Ova dokumentacija (ukoliko zaista i stigne iz vrtića u školu) predstavlja samo podatke o procjeni djeteta, to jest stručna mišljenja o psihofizičkom stanju djeteta. Ta dokumentacija uglavnom ne sadrži važne podatke o optimalnom okruženju koje bi zadovoljilo potrebe i interese djeteta, o individualiziranim postupcima i prilagodbama koje su s djetetom uspješno ili manje uspješno korišteni, o njegovim navikama, osobnosti i svim ostalim specifičnostima koje su često previše složene ili suptilne da bi mogle biti opisane u stručnim procjenama, a nužan su preduvjet inkluzije i pedagoškog povezivanja.

Individualizirani program prelaska djeteta iz vrtića u osnovnu školu

Individualizirani program prelaska djeteta s teškoćama u razvoju iz vrtića u osnovnu školu trebala bi postojati kao mehanizam podrške djetetu pri prelasku na sljedeću razinu obrazovanja. Bilo bi poželjno da se takav program realizira tijekom nekoliko mjeseci prije polaska djeteta u osnovnu školu, u tri aspekta s istim ciljem. Prvi bi cilj bi bio usmjeren na pripremu i podršku roditeljima/starateljima i, eventualno, ostalim članovima obitelji, kako bi jednostavnije pripremili dijete za školu u okviru obiteljske zajednice. Drugi bi poticao djelatnike vrtića da u svoj program rada uključe i pripremu djeteta za školu, a treći aspekt bi uključivao djelatnike škole u koju će dijete prijeći, a koji bi se upoznali s osobitostima djeteta koje su važne za njegov budući školski uspjeh, ali prvenstveno i za poticanje svih komponenti njegova daljnjeg bio-psiho-socijalnog razvoja. Te osobitosti ne smiju uključivati samo opis teškoća koje dijete ima, već moraju detaljno govoriti i o njegovim potencijalima, interesima i jakim stranama.

Ovakvo povezivanje predškolskog i osnovnoškolskog sustava omogućilo bi:

- uspostavljanje partnerstva radi dobrobiti djeteta;
- usklađenost kurikulumu vrtića i osnovne škole, kontinuitet procesa, ciljeva, načela, metoda rada i očekivanih ishoda;
- usklađenost profesionalne, didaktičke i programske potpore djeci/učenicima s teškoćama u razvoju;
- usklađivanje inicijalnog obrazovanja i profesionalnog usavršavanja budućih odgojitelja, učitelja i ostalih profesionalaca koji će raditi u predškolskim ili školskim ustanovama;
- senzibiliziranje djelatnika za prihvaćanje novina u radu;
- upoznavanje, razumijevanje i prihvaćanje zaposlenih u osnovnim školama s postavkama ranog i predškolskog učenja djece i obrnuto i
- poticanje otvorenosti i međusobne suradnje u praksi.

Također, ovakvim povezivanjem dijete/učenik s teškoćama u razvoju odmah po ulasku u osnovnu školu dobio bi svu potrebnu potporu, bez gubljenja vremena na ponovne dugotrajne opservacije i procjene koje dovode do toga da neki učenici sebi primjeren program obrazovanja dobiju tek pred kraj nižih razreda osnovne škole.

Primjena ovakvog programa prelaska iz vrtića u osnovnu školu trebala bi biti sastavni dio rada ustanova predškolskog odgoja i osnovnih škola. Ova suradnja mora biti dvosmjerna i kontinuirana. Da bi primjena individualiziranog programa funkcionirala, potrebno je jasno definirati uloge i odgovornosti, postaviti smjernice za koordinirani rad (koji će biti oblici suradnje, tko će biti zadužen za koju domenu djelovanja i praćenje djeteta) i iskoristiti sve izvore i mogućnosti u lokalnoj zajednici.

Poželjno je da se aktivnosti predviđene individualiziranim programom kontinuirano realiziraju tijekom pedagoške godine koja prethodi upisu u osnovnu školu. Najintenzivnije aktivnosti bi se odvijale od listopada do travnja, ali bi bilo neophodno podržavati dijete i obitelj do samog početka osnovnoškolskog obrazovanja i nakon toga, tijekom prvog polugodišta školske godine u kojoj je dijete prvi put upisano u osnovnu školu. Važno je naglasiti kako aktivnosti predviđene ovim programom ne bi od sudionika zahtijevale puno veći angažman od dosadašnjeg, a rezultati njene primjene bili bi nemjerljivi.

Aktivnosti bi se planirale kroz nekoliko razina: aktivnosti usmjerene na suradnju s roditeljima, aktivnosti suradnje između predškolske ustanove i škole te aktivnosti usmjerene na dijete. Većina ovdje predviđenih aktivnosti već se provodi u ustanovama obje razine, ali ne postoji njihov kontinuitet i povezanost.

Aktivnosti suradnje s roditeljima

U provedbu ovakvog programa neophodno je uključiti obitelj djeteta s teškoćama. Njihovo uključivanje stvara osnovu za pedagoški i rehabilitacijski kontinuitet kod djeteta, koji nije moguć ukoliko roditelji nisu do detalja upoznati s načinom rada i oblicima podrške koji se pružaju njegovu djetetu. Također, stručnjaci

mogu od roditelja dobiti mnogo važnih informacija o specifičnostima djeteta, koje su vidljive u različitim neformalnim situacijama a vrlo važne za poticanje njegova sveobuhvatnog razvoja. Takvi detalji ponekad promaknu u stručnoj procjeni djeteta, a mogu uvelike facilitirati rad s djetetom i omogućiti mu optimalnu razinu napretka. Nužno je, stoga, da stručne službe predškolskih ustanova, u suradnji sa odgajateljima, na početku pedagoške godine koja prethodi godini upisa u osnovnu školu, sastave upitnik za roditelje. Pitanja bi se trebala odnositi na nejasnoće, strahove i dileme koje se odnose na polazak djeteta u školu, ali i na roditeljsku procjenu funkcioniranja djeteta, njegovih potreba, interesa i jakih strana. . Na osnovu dobivenih rezultata bilo bi potrebno planirati tematske roditeljske sastanke i radionice za roditelje, kojima bi prisustvovali i članovi stručnog tima škole i učitelji.

I sami roditelji i obitelj djeteta trebaju se pripremiti za prelazak djeteta u školu jer i za njih ovo razdoblje predstavlja veliku promjenu i izazov. Briga za djetetovu dobrobit i optimalan razvoj podrazumijeva i brigu o dobrobiti roditelja (Pećnik, 2013). Često su roditelji nedostatno ili površno upućeni u način na koji funkcionira osnovnoškolski odgoj i obrazovanje učenika s teškoćama, što kod njih može izazvati strah, otpor ili nelagodu ili pak pretjerana ili nedovoljna očekivanja. Upoznavanje roditelja i obitelji sa sastavnicama primjerenog programa obrazovanja u koji će se dijete uključiti, sa zahtjevima i mogućnostima tog programa, s podrškom koja će mu biti pružana, ali i sa konkretnim osobama koje će nastaviti pedagoški i edukacijsko-rehabilitacijski rad s njihovim djetetom, uvelike će im pomoći da zauzmu ulogu ravnopravnog partnera u daljnjem odgoju i obrazovanju njihova djeteta. Zaštitni faktori u prilagodbi roditelja na teškoću djeteta su razumijevanje i podrška okoline, kvaliteta profesionalne brige i korištenje djelotvornijih strategija suočavanja sa stresom (Belan, 2015).

U postojećoj (ne) organizaciji postupka prijelaza iz vrtića u školu, često su roditelji ti koji trebaju uspostaviti kontakte i komunikaciju među sustavima koji pružaju podršku njihovom djetetu u vrtiću i onih koji će tu podršku pružati po upisu u osnovnu školu (Janus i sur., 2007). Primjerice, načini osiguravanja pomoćnika u nastavi ili pak pojedinih rehabilitacijskih postupaka različiti su u predškolskom i osnovnoškolskom sustavu. Dakle, potrebno je uspostavljanje potpuno nove mreže podrške, što može biti problem i poteškoća za roditelje. Roditelji djece s teškoćama identificirali su četiri ključna problema s kojima se susreću po polasku njihova djeteta u osnovnu školu: nedostatak komunikacije sa školom, nedostatak sudjelovanja u odlukama o obrazovanju njihova djeteta, osjećaj da u školi nisu dobrodošli i nedostatak znanja o napretku njihova djeteta (Wolery, 1999, prema Janus i sur., 2007). Dio ovih problema svakako bi se mogao riješiti pravodobnom suradnjom između predškolske i osnovnoškolske ustanove uz rano i od vrtića posredovano uključivanje roditelja u komunikaciju sa školom. Nedostatak suradnje i komunikacije može dovesti do toga da se dijete nepotrebno iznova izlaže istim procjenama koje mogu biti izvor stresa i za njega i za roditelje, a koje su već provedene u drugom sustavu. Istraživanje Janus i suradnika pokazalo je da roditelji žele sudjelovati u aktivnostima prijelaza iz vrtića u školu i drže takve aktivnosti korisnima, bez obzira imaju li njihova djeca teškoće ili ne (Janus i sur., 2007).

Aktivnosti suradnje vrtića i škole

Aktivnosti suradnje djelatnika vrtića i škole poželjno je provoditi uskom i kontinuiranom personalnom suradnjom djelatnika obiju ustanova. Kako odgojitelji i stručni suradnici vrtića poznaju dijete, poznaju njegove specifične potrebe, interese i mogućnosti, potrebno je da se u sklopu ove aktivnosti organiziraju zajednički sastanci između djelatnika osnovne škole, predškolske ustanove i roditelja. Cilj takvih sastanaka bi bio razmjena informacija koje u velikoj mjeri doprinose očuvanju kontinuiteta pedagoškog i edukacijsko-rehabilitacijskog rada s pojedinim djetetom, kvalitetnoj interakciji, ali i razmjena informacija o zahtjevima s kojima će se dijete susresti i mogućnostima za poticanje njegova razvoja. Odgajatelji i stručni suradnici predškolske ustanove pripremili bi i prenijeli učiteljima i stručnim suradnicima škole važne informacije o funkcioniranju djeteta u vidu mape u kojoj se nalaze sve relevantne informacije, korištene strategije rada, podaci o učinjenim procjenama funkcioniranja djeteta, osvrta na bitne sastavnice

funkcioniranja djeteta (od, primjerice, prehrambenih specifičnosti pa do funkcioniranja u socijalnim situacijama), podaci o obimu i vrsti podrške koja je djetetu pružana te sve ostale informacije koje mogu biti važne za nastavak kontinuiranog pedagoškog i edukacijsko-rehabilitacijskog rada. Poželjno je da mapa djeteta, među ostalim podacima, sadrži i podatke o tome:

- što je dijete naučilo i kako
- na koji način razmišlja, traži, analizira ili stvara
- kakvo je djetetovo intelektualno, emotivno i socijalno međudjelovanje s drugima (Strati, 2018, 72)

Autorice Kudek Mirošević i Jurčević Lozančić utvrdile su u svom istraživanju da postoji značajna razlika u njihovim stavovima odgojitelja i učitelja prema odgojno-obrazovnom uključivanju: odgojitelji više podržavaju uključivanje djece s teškoćama u redovne programe odgoja i obrazovanja nego učitelji (Kudek Mirošević, Jurčević Lozančić, 2014). Pretpostavka je da je razlog tome veća strukturiranost i akademska usmjerenost školskih programa, za razliku od predškolskih koji su usmjereni razvojno. Ako su razlike u dvama sustavima tolike da utječu na stavove stručnjaka koji su u njima zaposleni, jasno je onda koliko je važna razmjena njihovih iskustava i spoznaja sa zajedničkim ciljem uspješne pripreme i provedbe tranzicije djeteta iz vrtića u školu.

Aktivnosti usmjerene na dijete

Prijelaz iz vrtića u osnovnu školu ipak je najzahtjevniji samom djetetu te najveći naglasak treba staviti na pripremu i podršku koju mu trebaju osigurati svi sudionici ovog procesa, od odgajatelja i učitelja, stručnih službi, stručnih djelatnika iz drugih involviranih sustava pa do samih roditelja.

Pri polasku u školu od djeteta se uglavnom očekuje da ima određena znanja, razvijene navike, samostalnost u brizi o sebi, da je sposobno uspostaviti kontakt sa vršnjacima i odraslima, da razumije određene zahtjeve koji su upućeni grupi, da je sposobno nositi se i sa uspjehom i sa neuspjehom, ali i da ima razvijen pojam o sebi. Ovisno o karakteristikama samog djeteta s teškoćama u razvoju, ta su očekivanja realna u većoj ili manjoj mjeri. Brojni autori istraživali su područja kompetencija koje bi trebale biti poučavane u vrtiću kako bi se olakšao prijelaz u školu u vidu generičkih i funkcionalnih vještina. Tako su Kemp i Carter identificirali opće vještine poput samopomoći, socijalne interakcije ili komunikacije kao kritične za školski uspjeh djeteta s teškoćama u razvoju (Kemp i Carter, 2005).

Najuočljivija promjena koja se događa polaskom djeteta u školu je ta da dijete mijenja svoje okruženje i postaje dio veće ili manje razredne zajednice. Važno je, stoga, da odgajatelj pripremi dijete na nova pravila, zahtjeve i očekivanja od djeteta, radne navike, osamostaljivanje i slične aktivnosti, u skladu sa specifičnostima pojedinog djeteta. Da bi odgajatelj to mogao, mora posjedovati znanja o tome koji su zahtjevi i osobitosti funkcioniranja nove fizičke okoline djeteta, ne samo iz vlastitog iskustva, već i iz zajedničke interakcije sa učiteljima razredne nastave (Lučić, 2007).

U dogovoru sa upravom škole djeca bi u periodu pripreme za školu, zajedno sa odgajateljima, mogla otići u posjet školama koje će djeca pohađati, a sve u cilju upoznavanja i prilagođavanja na novi prostor. Upravo bi to mogao biti prvi korak u prijelazu te fizičke barijere. Osim što bi, na ovaj način, djeca prvi put iskusila novo, nepoznato okruženje u društvu poznatih osoba, što bi svakako umanjilo početan stres na početku školske godine, i samo okruženje bi se moglo prilagoditi konkretnom budućem učeniku, budući je ovo prilika da se otkriju eventualne arhitektonske barijere te da se ostale osobitosti fizičkog i socijalnog okruženja po prvi put postave u suodnos s konkretnim djetetom. Ove posjete svakako ne bi trebale biti isključivo revijalnog karaktera, već je poželjno da uključuju sudjelovanje predškolaca i učenika u zajedničkim aktivnostima (radionicama, sportskim aktivnostima, izložbama, i, prije svega, igrama).

Zaključak

Još 1852. Friedrich Frobel govorio je o organskoj povezanosti predškolskog i osnovnoškolskog odgoja i obrazovanja, polazeći temelj za premošćivanje jaza među ovim sustavima i stvaranje kontinuiteta (Strati, 2018, 69). Vrtić treba omogućiti afirmaciju ideje ostvarivanja prava djece na jednake šanse, tj. ostvarivanje jednakih prava za sve (Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje, NN 5/15). Osnovno obilježje predškolskih programa zasnovanih na modelu inkluzije je da su konceptijski i programski razvijeni po mjeri djeteta (Hrnjica, 2001, prema Skočić Mihić 2011). Jedini način da se „mjera djeteta“ zaista poštuje, je da se vodi računa o svim aspektima funkcioniranja djeteta, uključujući i njegovu potrebu za stručnom potporom prilikom prijelaza iz vrtića u školu. Škola i vrtić, kao kompleksne i djelotvorne odgojno-obrazovne ustanove, zadužene su za osiguranje međusobne povezanosti svih sudionika, jer je to ključno kako za njihov daljnji razvoj tako i za razvoj kurikulumu usmjerenoga na dijete (Jurčević Lozančić, Basta, 2017). Samo takvom strukturiranom suradnjom moguće je ostvariti kontinuitet odgoja i obrazovanja u pedagoškoj sredini koja će svakom djetetu i učeniku pružiti stabilnost, osjećaj sigurnosti, kompetentnosti i omogućiti mu razvoj potencijala i poštivanje njegovih osobitosti. Osnova takve suradnje, svakako bi trebala počivati i na propisanoj povezanosti među resorima te među različitim razinama pojedinih resora. Takva razmatranja svakako nisu zaključak samo ovog rada, već su dulje vrijeme prisutna u analizama stručnjaka i istraživača u području odgoja i obrazovanja. D. Bouillet ističe kako bi osmišljavanje i prihvaćanje dokumenta koji bi uključivao mehanizme međuresorne suradnje u odgoju djece s teškoćama u razvoju bi znatno pridonijelo usavršavanju sustava odgoja i obrazovanja svih odgajnika i učenika (Bouillet, 2010, 234).

Jasno je kako je prijelaz djeteta iz dječjeg vrtića u osnovnu školu vrlo aktualna i važna tema, kojoj se kod nas na nacionalnoj razini nije davala potrebna važnost. Veliku podršku ovom pitanju mogle bi dati i visokoškolske ustanove koje obrazuju buduće odgajatelje i učitelje razredne nastave. Razvoj kompetencija odgajatelja i učitelja za odgoj i obrazovanje djece s teškoćama u većini je zemalja vrlo aktualno pitanje koje još uvijek nema univerzalne odgovore (Bouillet, 2008, prema Skočić Mihić, 2011).

Literatura:

- Belan, T. (2015). *Individualizirani pristup odgojitelja u inkluzivnom vrtiću* (Završni rad). Preuzeto s <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:147:604452>
- Bouillet D. (2010): *Izazovi integriranog odgoja i obrazovanja*. Zagreb: Školska knjiga
- Griebel, W., Niesel, R. (2017.) Prijelaz u osnovnu školu – razumijevanje svih uključenih i učinci njihove suradnje, *Djeca u Europi*, 4 (7), 4-6
- Janus, M., Lefort, J., Cameron, R., & Kopechanski, L. (2007). Starting Kindergarten: Transition Issues for Children with Special Needs. *Canadian Journal of Education / Revue Canadienne De L'éducation*, 30(3), 628-648
- Jurčević Lozančić, A., Basta, S. (2017) Partnerstvo s roditeljima – na putu osiguravanja kontinuiteta suradnje vrtića i škole. U: Kokanović, T., Opić, S. i Jurčević Lozančić, A. (ur.) *Međunarodni znanstveno-stručni skup Sadašnjost za budućnost odgoja i obrazovanja - mogućnosti i izazovi* (str. 138-144). Sisak: Dječji vrtić Sisak Stari
- Kemp, C, Carter, M. (2005). Identifying skills for promoting successful inclusion in kindergarten, *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 30:1, 31-44
- Klasnić, I., Đuranović, M. & Ninčević, M. (2019) Izazovi prijelaza iz vrtića u školu - možemo li bolje?. U: Borsos, É., Horák, R., Kovács, C. & Námesztovszki, Z. (ur.) *Mobilnost*.

Kudek Mirošević, J., Jurčević Lozančić, A. (2014). Stavovi odgojitelja i učitelja o provedbi inkluzije u redovitim predškolskim ustanovama i osnovnim školama. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 50 (2), 17-29.

Lučić, K. (2007). Odgojiteljska profesija u suvremenoj odgojno – obrazovnoj ustanovi. *Odgojne znanosti*, Vol. 9, br. 1, str. 135-150.

Ljubešić, M., Šimleša, S., Bučar, M. (2015). *Razvoj inkluzivne prakse u dječjim vrtićima: Podrška uključivanju djece s teškoćama u razvoju u redovne vrtiće*. Zagreb: Hrvatska udruga za ranu intervenciju u djetinjstvu.

Mikas, D., Roudi, B. (2012). Socijalizacija djece s teškoćama u razvoju u ustanovama predškolskog odgoja. *Paediatr Croat.*, 56 (1), 207-214

Milić Babić, M., Tkalec, S. i Powell Cheatham, L. (2018). The Right to Education for Children with Disabilities from the Earliest Age. *Croatian Journal of Education*, 20 (1), 233-263

Narodne novine (2008) *Državni pedagoški standard predškolskog odgoja i naobrazbe*. Zagreb: Narodne novine d.d., 63 (1)

Narodne novine (2013) *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o predškolskom odgoju i obrazovanju*, Zagreb: Narodne novine d.d., 94 (1)

Narodne novine (2014) *Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije*, Zagreb: Narodne novine d.d., 124 (1)

Narodne novine (2014) *Pravilnik o postupku utvrđivanja psihofizičkog stanja djeteta/učenika te sastavu stručnih povjerenstava*, Zagreb: Narodne novine d.d., 67 (1)

Narodne novine (2014) *Pravilnik o sadržaju i trajanju programa predškole*, Zagreb: Narodne novine d.d., 107 (1)

Narodne novine (2014) *Zakon o socijalnoj skrbi*, Zagreb: Narodne novine d.d., 152 (1)

Narodne novine (2015) *Nacionalni kurikulum za rani predškolski odgoj i obrazovanje*, Zagreb: Narodne novine d.d., 5 (1)

Pećnik, N. (ur.) (2013) *Kako roditelji i zajednice brinu o djeci najmlađe dobi u Hrvatskoj*. Zagreb, UNICEF.

Rosić, V., Zloković, J. (2003). *Modeli suradnje obitelji i škole*. Đakovo: Tempo

Sindik, J. (2008) Problem institucijskog "pokrivanja" djece s teškoćama u razvoju u Hrvatskoj. *Hrvatski časopis za javno zdravstvo*, 4 (14).

Skočić Mihić, S. (2011) *'Spremnost odgajatelja i faktori podrške za uspješno uključivanje djece s teškoćama u rani i predškolski odgoj i obrazovanje'*, doktorska disertacija, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Zagreb.

Somolanji Tokić, I. (2016) *Dječji vrtić i osnovna škola - modeli odnosa i nove perspektive*. U: Mlinarević, V., Vonta, T. & Borovac, T. (ur.) *Rani i predškolski odgoj i obrazovanje - izazovi i perspektive*. Osijek: Dječji vrtić Osijek ; Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti Sveučilišta J.J. Strossmayera u Osijeku, 2016. str. 217-223

Somolanji Tokić, I., Kretić-Majer, J. (2015). Dijete kao aktivni sudionik polaska u osnovnu školu. *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*. 61(1). (103-110).

Strati, P. (2018). *La transizione dei bambini con bisogni speciali dalla Scuola Materna alla scuola elementare. Il ruolo del sostegno nel loro inserimento*. Atena: Diadrassi Publications.

Tomić, A. (2018). *Stavovi o uključivanju djece s teškoćama u razvoju u predškolske ustanove* (Završni specijalistički)

Zrilić, S. i Brzoja, K. (2013). Promjene u pristupima odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama. *Magistra Iadertina*, 8. (1.), 141-153

***A CHILD WITH DEVELOPMENTAL DISABILITIES AT THE TRANSITION
FROM KINDERGARTEN TO SCHOOL - A STEP FORWARD OR A STEP BACK?***

Abstract: *A successful transition from pre-school to the school system should provide each child with positive educational opportunities, and this is only possible if the characteristics of each individual child are taken into account. When we talk about children with developmental disabilities, in addition to the conditions for conducting individualised and specific educational programmes based on the characteristics and needs of the child and professional interdisciplinary support for their development, it is necessary for this children to plan individually and to assure the quality of the transition from kindergarten to school. However, the analysis of the documents governing this area establishes that the cooperation between kindergarten and school is not clearly defined by any current regulation. There is also no agreement between the pre-school and primary school curriculum, which would form the basis for a pedagogically coordinated and optimised transition. In order to avoid the dangers that the transition from kindergarten to primary school can bring, it is necessary to cooperate with all those directly involved, therefore, educators, teachers and families. It is therefore necessary to provide and implement individualised programmes of transition for a child with developmental disabilities from kindergarten to primary school, as a support mechanism in the transition to the next level of education. Individualised programmes should include activities aimed at parents, cooperation activities of pre-school and primary school system professionals, as well as activities aimed at the child alone. Only through such structured cooperation can we achieve the continuity of education in a pedagogical environment that will provide stability, a sense of security, competence and that will enable each child and student to develop his potential as well as the respect for his specificity.*

Key words: *child with developmental disability, kindergarten, family, elementary school, cooperation*

BOLEST ČLANA PORODICE I ODNOSI U PORODICI

*mr Olivera Mastikosa¹⁵⁷, master socijalni radnik
(Savez distrofičara Republike Srpske – JU „Centar za socijalni rad“ Banjaluka)*

Sažetak: *Bolest člana porodice utiče na porodičnu situaciju i odnose unutar porodice. Mišićna i neuromišićna oboljenja nastupaju kod djece, adolescenata i mlađih osoba. Ovo su bolesti koje zbog nemogućnosti izlječenja postaju „stanje“, a ono je dalje promjenjivo zbog progresije bolesti. U radu se bavimo porodicom i porodičnim odnosima u odnosu na starosnu dob oboljelog lica, društvenim uticajima koji zahtjevaju promjenu tradicionalnog pristupa bolesti i promjenu porodičnih odnosa. Društvene promjene mijenjaju i predrasude, stavove, zakonsku regulativu. Kroz rad želimo da ukažemo na mogućnosti koje se pružaju u savjetodavnom radu sa korisnicima u socijalnoj zaštiti kako bi pomogli porodicama da uspostave dobre porodične veze i žive sretno u okviru porodice.*

Ključne riječi: *mišićna i neuromišićna oboljenja, porodični odnosi, porodične navike, društvene promjene.*

UVOD

Pod pojmom bolest u radu smatramo grupu mišićnih i neuromišićnih oboljenja. Mišićna oboljenja predstavljaju funkcionalno slabljenje i sušenje mišića, a neuromišićna oboljenja su grupa oboljenja kod kojih bolest zahvata periferni nervni sistem i utiče na pokretljivost mišića. (https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Neuromisicne_bolesti). Mišićna i neuromišićna oboljenja su karakteristična po tome što obuhvataju prije svega lica mlađe starosne dobi. Obično započinju sa laganim simptomima, ali zbog svojstava progresije s vremenom značajno ograničavaju kretanje osoba sa ovim oboljenjima. Neuromišićna oboljenja obuhvataju gornje i donje ekstremitete, započinju sa malo otežanim kretanjem, poremećajem ravnoteže i nastavljaju, više manje, sa slabljenjem sva četiri ekstremiteta i upotrebom ortopedskih pomagala u svakodnevnim aktivnostima. Ovo su bolesti koje zbog nemogućnosti izlječenja postaju „stanje“, a ono je dalje promjenjivo zbog progresije bolesti. Za sada ne postoje lijekovi koji dovode do izlječenja dostupni sistemu zdravstva, a postoji fizikalna rehabilitacija koja pomaže da se uspori proces progresije i poboljša kvalitet života.

Iskustva iznesena u ovom članku su iskustva naših članova koja se razmjenjuju u toku evidencije članova, individualnih razgovora porodica i lica oboljelih od neuromišićnih oboljenja sa osobljem Saveza distrofičara Republike Srpske od njegovog osnivanja do danas, razgovorima vršnjačkih grupa i slično.

Posmatrajući ove bolesti sa aspekta porodice, mijenjanje porodičnih odnosa zavisi od starosti i porodične uloge „bolesnika“, u odnosu na tzv. klasične porodice. Posljednjih pedesetak godina odnosi unutar porodica se mijenjaju i zbog napretka priznavanja prava licima oboljelim od neuromišićnih i srodnih bolesti, kao i drugim licima sa invaliditetom, na jednakost i ostvarenje ljudskih prava u punom obimu koje im garantuje UN Konvencija o pravima lica sa invaliditetom.

¹⁵⁷ olivera.mastikosa@gmail.com

Slika 1. Uticaji na porodicu sa bolesnim članom

Prema dosadašnjoj literaturi identifikovane su četiri faze razvoja društvenih odnosa prema osobama sa invaliditetom (Benjak T., 2003:11), ali jačanjem pokreta osoba sa invaliditetom i usvajanjem UN Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom možemo identifikovati pet faza razvoja društvenih odnosa prema licima/osobama sa invaliditetom:

1. Izuzetna okrutnost prema djeci sa tjelesnim oštećenjima - Tolerisanje invalidnosti, ali bez pružanja bilo kakve pomoći,
2. Milosrdni model - nagovještaj humanijega pristupa, mogućnost školovanja i osposobljavanja,
3. Jednaka prava svih na obrazovanje - otvaranje prvih institucija za osobe sa invaliditetom/i Medicinski model koji se razvija sredinom dvadesetog vijeka.
4. Socijalni model - na kraju dvadesetog vijeka,
5. Pokret za samostalan život i Politički model baziran na ljudskim pravima - dvadeset prvi vijek. (Mastikosa O., 2017:2)

Uloga i struktura porodice se značajno promijenila posljednjih decenija. Struktura porodice se promijenila obzirom da se djeca stupanjem u brak odvajaju od porodice svojih roditelja, braće i sestara. Porodica nije više mjesto gdje se privređuje, već ona povezuje društveni sistem i pojedinca, razvija smisao i potrebu za društvenom komunikacijom, razvija sposobnosti neophodne za društvenu interakciju i ispunjava dio funkcija društva u razvoju pojedinca. Za razliku od ranijih perioda, porodica postaje aktivni pružalac i zdravstvenih i socijalnih usluga za bolesnog člana. Porodica je izložena strahu za svog nemoćnog člana, kao i nizu predrasuda okoline. (Grupa autora, 2009:11). Stigma je prisutna posebno kada se radi o genetski nasljednim oboljenjima što je uglavnom slučaj kod mišićnih i neuromišićnih oboljenja.

U radu ćemo analizirati primjere porodica koje su bile pod uticajem medicinskog modela, koji člana porodice postavlja u pasivan položaj, u odnosu na socijalni model i primjenu ljudskih prava, tj. prava na samostalan život. Cilj rada je da približimo iskustva korisnika pružaocima usluga u sistemu socijalne zaštite kako bi oni mogli pružiti stimulatívni savjetodavni rad sa porodicom, a vodeći računa o starosnoj dobi bolesnog člana.

DRUŠTVENE PROMJENE

Društvene promjene u odnosima prema licima sa invaliditetom su se mijenjale kroz istoriju od straha da se radi o „božijoj kazni“ i potpunom odbacivanju, do priznanja prava na punu integraciju i ljudska prava koja su dostupna svim drugim građanima. Obzirom da su se političke aktivnosti osoba sa invaliditetom prikazivale u svim medijima, ostvaren je uticaj na širu javnost, podizanje svijesti koje vodi ka promjeni stavova o invalidnosti. Primjena prava na arhitektonsku pristupačnost uticala je da se u svim lokalnim zajednicama primjenjuju zakoni koji regulišu ovo pitanje. Postojanje prilaznih rampi i liftova postalo je svakodnevica u Bosni i Hercegovini. Prisutnost pristupačnih autobusa, prelaza, i samih osoba sa invaliditetom u javnosti pozitivno utiče na promjenu društvene svijesti.

Pritisak osoba sa invaliditetom je doveo do usvajanja Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom, kao i Fakultativnog protokola uz Konvenciju, koji su stupili na snagu **3. maja 2008. godine.**

U skladu sa članom 40. Konvencije, države potpisnice se redovno sastaju na **Konferenciji država potpisnica**, kako bi razmotrile pitanja vezana za provođenje Konvencije. Konferenciju saziva generalni sekretar Ujedinjenih nacija, svake dvije godine ili u skladu sa odlukom Konferencije država potpisnica.

U skladu sa članom 34. Konvencije, uspostavljen je **Komiteta za prava osoba sa invaliditetom (CRPD)**, koji prati provođenje Konvencije od strane država potpisnica. Svaka država je obavezna da dostavlja izvještaje o primjeni Konvencije u njihovoj sredini, pa su i time pritisnuti da uvažavaju prava i primjenjuju ih u svojoj zakonodavnoj praksi. Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom ne stvara nova prava, nego obavezuje države da promovišu i štite postojeća prava osoba sa invaliditetom.

Bosna i Hercegovina je ratifikovala Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom i Fakultativni protokol **12.03.2010. godine** (bez rezervacija ili izjava). Za Bosnu i Hercegovinu, Konvencija je stupila na snagu 11.04.2010. godine, tridesetog dana nakon deponovanja instrumenta o ratifikaciji. **Konvencija ima sljedeću strukturu i sadržaj:** Preambula; 1. Svrha; 2. Definicije; 3. Opšta načela; 4. Opšte obaveze; 5. Ravnopravnost i nediskriminacija; 6. Žene sa invaliditetom; 7. Djeca sa invaliditetom; 8. Podizanje svijesti; 9. Pristupačnost; 10. Pravo na život; 11. Rizične situacije i humanitarna krizna stanja; 12. Jednakost pred zakonom; 13. Pristup pravdi; 14. Sloboda i sigurnost osobe; 15. Sloboda od mučenja ili okrutnog, nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja; 16. Sloboda od izrabljivanja, nasilja i zlostavljanja; 17. Zaštita integriteta osobe; 18. Sloboda kretanja i državljanstvo; 19. Nezavisno življenje/samostalan život i uključenost u zajednicu; 20. Lična pokretljivost; 21. Sloboda izražavanja i mišljenja, i pristup informacijama; 22. Poštovanje privatnosti; 23. Poštovanje doma i porodice; 24. Obrazovanje; 25. Zdravstvena zaštita; 26. Rehabilitacija i rehabilitacija; 27. Rad i zapošljavanje; 28. Odgovarajući životni standard i socijalna zaštita; 29. Učešće u političkom i javnom životu; 30. Učešće u kulturnom životu, rekreaciji, raznodni i sportu; 31. Statistika i prikupljanje statističkih podataka; 32. Međunarodna saradnja; 33. Provođenje i praćenje provođenja Konvencije na nacionalnom nivou; 34. do 40. Međunarodni mehanizam za praćenje provođenja.

Nažalost, kada promjenu svijesti posmatramo sa aspekta pojedinca, možemo konstatovati da je veliki broj osoba sa invaliditetom, tj. lica oboljelih od mišićnih i neuromišićnih oboljenja, još uvijek pod uticajem stigme i ne prihvataju svoj invaliditet. Predstavnici naših udruženja često susreću na ulici osobe koje evidentno imaju to oboljenje, ali se ne učlanjuju u udruženja.

Primjena člana 19. o Pravu na život u zajednici, podrazumijeva i čitav niz prava i dodatnih servisa u zajednici. Osnovni principi filozofije samostalnog života osoba sa invaliditetom:

- izbor
- donošenje odluke
- kontrola nad svojim odlukama
- odgovornost za donešene odluke, i
- pravo na grešku.

Preduslovi za samostalan život osoba sa invaliditetom su:

- mogućnost dobijanja relevantnih informacija,

- mogućnost razmjene iskustava sa drugim osobama sa invaliditetom,
- postojanje pritupačnih stanova,
- postojanje tehničkih pomagala,
- postojanje pristupačnog arhitektonskog okruženja,
- postojanje pristupačnog transporta,
- postojanje servisa personalnih asistenata.

Važno je da stručni radnici koji rade sa porodicama u kojima su lica oboljela od mišićnih i neuromišićnih oboljenja shvate da sažaljenjem neće pomoći niti pružiti adekvatnu savjetodavnu podršku, već je neophodno da razumiju principe samostalnog života i UN Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom i da ih primjenjuju u praksi. Drugim riječima, prilikom savjetodavnog rada fokusirati se na potrebe iste vršnjačke grupe bez invaliditeta, te da se osim regulisanja prava iz oblasti socijalne zaštite, radi i na prihvatanju invaliditeta i usluga u zajednici radi pune integracije porodice i osobe oboljele od mišićnih i neuromišićnih oboljenja.

PORODICA I PORODIČNE NAVIKE

Bazične funkcije današnje porodice su biološko reproduktivna funkcija, ekonomska funkcija, obezbjeđivanje zaštite i podrške, seksualna i emotivna funkcija, vaspitno obrazovna funkcija i socijalizatorska funkcija (Grupa autora, 2009:11)

Porodica sa djecom oboljelim od mišićne i neuromišićne bolesti

Obzirom da su mišićne i neuromišićne bolesti uglavnom nasljedne, često se javljaju još u prvoj godini života ili ranom djetinjstvu. Biološko reproduktivna funkcija roditelja je ugrožena jer se roditelji boje da bi i druga djeca mogla naslijediti bolest. Najčešće tu bojazan javno ne ispoljavaju pa ostanu uskraćeni za mogućnosti utvrđivanja načina nasljeđivanja, a samim tim i za drugu djecu. Kod male djece roditelji postaju fokusirani na pitanje: Zašto ja? Zašto moje dijete? Kako da to ispravim da sve bude normalno? Prva reakcija nakon spoznaje o oboljenju je šok. Nakon toga započinje borba za pronalaskom lijeka. Ova faza je dosta duga i često se sa njom susreću i stručnjaci u sistemu socijalne zaštite, iako se dijete u ovaj sistem uključuje nakon treće godine. Porodica mijenja svoje odnose i zadatke. Najčešće majke preuzimaju ulogu njegovatelja, posvećuju se 24 sata djetetu, dok očevi preuzimaju zaduženje privređivanja da bi se majka „sa mirom“ posvetila djetetu i njegovom liječenju. Već tu dolazi do djelimičnog ili potpunog isključenja oca od problema, što zapravo predstavlja neprihvatanje činjenice da porodica mora drugačije funkcionisati. Tugu koja je prirodan proces zbog bolesti djeteta, roditelji preživljavaju odvojeno, i svako na sebi svojstven način, što prouzrokuje njihov različit stav prema bolesti. Muškarac preuzima tradicionalnu ulogu osobe koja je odgovorna za ekonomsko blagostanje porodice, kao muškarac mora sakrivati svoje osjećaje, a obzirom da radi, po povratku kući je umoran i rijetko spreman da provodi vrijeme sa djetetom. Izvođenje obaveznih vježbi je komplikovano, pa očevi uglavnom nisu spremni da preuzmu tu odgovornost. Stalna tuga, poricanje problema, traganje za nepostojećim izlječenjem prouzrokuju nezadovoljstvo životom, koje utiče i na dijete koje je bolesno, kao i drugu djecu u porodici. Imali smo primjere u kojima su roditelji krili djecu od ostatka familije, jer ih je „sramota“, djecu su rijetko izvodili sa zdravom djecom da oni ne bi bili „tužni“ jer se ne mogu igrati na isti način. Roditelji su prodavali imanja da bi išli na „liječenje“ novim neprovjerenim metodama, djeca nisu izlazila napolje jer ne hodaju, a sramota je kretati se sa kolicima. Djeca sa mišićnim i neuromišićnim oboljenjima uglavnom imaju očuvan intelekt, ali zbog ograničenog kretanja i socijalizacije djeluju da imaju i intelektualna oštećenja. Roditelji donose odluke da ih ne upisuju u školu „jer on ili ona svakako neće raditi“, „mi ćemo se brinuti dok smo živi, a poslije ima našu penziju“. Zašto da mučim bolesno dijete sa školom, kako će ići na fizičko vaspitanje, izlete ili ekskurziju. Sve su to pitanja na koja postavljaju i daju negativne odgovore roditelji koji ne prihvataju da moraju promijeniti svoje stavove. Roditelji su ti koji

moraju prvi da promijene svoje stavove da bi zatim uticali na podršku u okruženju da im kvalitetno pomogne i izbjegnu sažaljenje. Roditelji sa djetetom oboljelim od mišićnih i neuromišićnih oboljenja nisu dobili „krst“ koji treba da nose kao kaznu, nego dijete koje treba drugačiju podršku od „zdrave“ djece.

Okolina ima svoje predrasude pa se porodica susreće sa nedostatkom podrške u okolini, svi su spremni da pruže sažaljenje, ali teško pružaju podršku. Neophodno je da roditelji prvi spoznaju da zbog bolesti njihovog djeteta moraju mijenjati tradicionalne stavove i odnose u porodici, i da se sa problemom moraju svi nositi jednako: roditelji, sibli i samo dijete sa oboljenjem. Ne možemo se osloniti na tradicionalne porodične odnose. Kako graditi odnose u porodici učimo uglavnom imitacijom, a u novoj situaciji se ovaj model mora prevazići i početi učiti uviđanjem kako se organizovati unutar porodice (Rot, N., 2003:108). Na ovaj način dolazimo do rješenja koja ćemo koristiti ne samo za jedan problem već za sve slične. Promjena porodičnih navika se može postići samo ako prihvatimo da moramo steći nova iskustva i učiti uviđanjem. Zato je neophodno da roditelji imaju mogućnost da se sretnu sa roditeljima koji imaju djecu sa sličnim oboljenjima. Obzirom da se u zdravstvenom sistemu rijetko sreću slične bolesti različitih uzrasta, roditelji rijetko imaju priliku da sretnu osobe koje se od djetinjstva bore sa ovim problemima kako bi razmijenili iskustva. Najčešće razmjenjuju iskustva na fizikalnoj rehabilitaciji, ili u Udruženjima oboljelih o mišićnih i neuromišićnih oboljenja. Prilikom savjetovanja roditelja neophodno je da ih usmjeravamo da prihvate trenutnu situaciju, i da se usmjere na uključivanje svog djeteta u zajednicu sa svojom vršnjačkom grupom.

Obzirom da se problem ne rješava, oni moraju biti spremni na dugogodišnju njegu i moraju uključiti sve ostale članove šire porodice i prijatelje. Iako je teško prihvatiti tu situaciju, u pružanje njege treba uključiti i bake, djedove, ujake, tetke i druge članove, tako što će im se objasniti šta dijete može ili ne može, te da je za njegovo dobro važno da ih svi prihvate takvim kakvi jesu (Mosby, I., 2018:12). O problemima se mora otvoreno razgovarati i prihvatiti činjenicu da je problem rijedak, ali nije nerješiv, ukoliko mu se pristupi na odgovarajući način, prateći neke pozitivne primjere iz okruženja. Roditelji se fokusiraju na podršku zdravstvenog sistema i liječenja i time smanjuju socijalne vještine svoje djece, smanjuju efekte vaspitanja i dugoročno utiču na nezainteresovanost svoje djece. Dijete treba krenuti na vrijeme u školu, učestvovati u igrama i drugim socijalnim događanjima svoje vršnjačke grupe, pa će biti sretni i rado prihvatiti rehabilitaciju i sportske aktivnosti. Plivanje je povoljno za usporavanje bolesti i može se svom djetetu uključiti kao rekreativni oblik sporta. Treba koristiti sve službe podrške koje su adekvatne djetetovom uzrastu i intelektualnom stanju. Ne treba upisivati djecu u škole za djecu sa problemima u učenju ukoliko imaju prosječan koeficijent inteligencije jer je to roditeljima lakše, treba preporučivati pohađanje redovne škole i asistenta u nastavi koji je zakonom o obrazovanju osiguran. Dijete treba dobiti neke obaveze u kući kao i ostali članovi porodice, npr. da vodi računa kada je vrijeme za određene obaveze članova porodice, slaže sitniji veš nakon sušenja, slaže mami recepte u računar u slično. Pozitivni primjeri djece koja su bila integrisana u zajednicu su pokazali da oni vrlo brzo ostvaruju kontakte sa drugim vršnjacima i odraslim licima, postižu bolje uspjehe u školi, pronalaze svoj identitet shodno starosnoj dobi. Ortopedska pomagala i njihovo korišćenje je uticalo na veći stepen integracije kod mladih. Imali smo primjere da u periodu kada se slabije kreću koriste sobna kolica da bi pratili svoje društvo u socijalnim aktivnostima, a u kući se kreću bez pomagala.

Porodica sa odraslim članom oboljelim od mišićne i neuromišićne bolesti

Stereotipi o „normalnom“ i „nenormalnom“ utiču na odrasle osobe sa mišićnim i neuromišićnim oboljenjima. Uglavnom se oboljenje kod odraslih javlja u periodu kada treba formirati porodicu pa stereotipi utiču na strah od formiranja porodice i rađanje djece. Danas su razvijene metode za ispitivanje nasljednosti i mogu se ispitati u genetičkim centrima. U ovom slučaju je važno da porodica iz koje osoba potiče ima pozitivan stav prema novim problemima sa kojim se član susreće. Često porodice zbog svojih stereotipa utiču sa savjetima „nije to za tebe“, „da bi imali djecu treba biti zdrav i snažan“, „udaja i djeca traže puno obaveza“ i slični komentari utiču na povlačenje u okvire svoje porodice i izbjegavanje

uključenja u zajednicu. Porodica mora, kao i kod djece, da prihvati novo stanje, promjene koje se dešavaju, i adekvatno tome, ohrabre za nastavak života koji će se prilagođavati postojećoj situaciji. Seksualnost kod osoba sa ovim oboljenjima je jednaka kao kod drugih osoba i treba je prihvatiti kao normalnu, želja za porodicom i djecom je moguća ukoliko prihvatimo i koristimo sve servise podrške u zdravstvenom i socijalnom sektoru. Napredak oboljenja porodica može pogrešno da isprati: „ukoliko osoba ne može da hoda, ne treba sa sobnim kolicima da izlazi i kreće se jer je to sramota“. U našem Savezu imamo više primjera porodica koje su zasnovale osobe sa ovim bolestima, i koje su uspješno odgojile djecu, kao i porodica koje su bez djece, ali imaju uspješan brak.

„Stan je na četvrtom spratu i nema mogućnost da izlazi“. Većina porodica dugo ne može da prihvati promjenu stana i preseljenje u prizemlje, pa su zarobili svoje oboljele članove u stanove. Imali smo kontakta sa porodicama koje su postavljale plahte na tepihe da ih ne uprljaju točkovi kolica - tamo gdje se kreće kolicima ne trebaju tepisi. Članovi takvih porodica nisu probali da nabave motorna kolica, dohvatač, lift za transfer, ali nabave medicinski krevet i život člana porodice se svede na ležanje u krevetu, sjedenje u fotelji, gledanje TV i eventualno računar. Te porodice ne daju zadatke članu u okviru njihovih mogućnosti pa dolazi do prekidanja i komunikacije između oboljelog i ostatka porodice. Za odrasle osobe su pomagala neophodna da bi bili mobilni, neophodno im je pristupačno stanovanje, prevoz, zaposlenje. Najveći broj članova koji su bili zaposleni kada su oboljeli su vrlo brzo prestali raditi i ostali kod kuće, u penziji, zarobljeni na nekom visokom spratu. Nerazumijevanje je ogromno. Imali smo situacije gdje roditelji sa invaliditetom žive na spratu i ne prelaze u prizemlje jer je rezervisano za sina i njegovu porodicu. U praksi se donošenje odluka, odgovornost za odluku, uglavnom ne primjenjuje, jer će okolina, ukoliko dođe do greške, reći „rekli smo ti“, „nije bilo potrebe da probavaš, znali smo da nije dobro“ i slične obeshrabrujuće poruke. U slučajevima kada se odrasla osoba sa mišićnom i neuromišićnom bolesti nađe pred službom socijalne zaštite neophodno je da se svi razgovori obavljaju direktno sa korisnikom, bilo da je telefonom ili posjetom u kući. Korisnika treba osnažiti da napravi plan svojih aktivnosti zajedno sa socijalnim radnikom i ostatkom porodice, i pratiti primjenu individualnog plana upravo zbog stereotipa kojima podliježe korisnik i njegova porodica. Prilikom razgovora ne treba izbjegavati riječ hodanje i druge koje nam se čine neprilične za nepokretne osobe. Osobe koje koriste kolica se drugačije kreću, one hodaju uz pomoć pomagala i prelaze određenu razdaljinu. Oni rade sve kao i drugi ljudi, ali sebi prilagođavaju način na koji će izvesti određene radnje.

Za odrasle osobe koje obole od mišićnih i neuromišićnih oboljenja se preporučuje da ne napuštaju zaposlenje ukoliko ga imaju, jer prijevremeno penzionisanje utiče na visinu penzije, a time i lošiju ekonomsku situaciju. Ukoliko postoji mogućnost da se zaposli, osoba sa invaliditetom treba koristiti pogodnosti koje omogućava Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju invalida RS ("Službeni glasnik Republike Srpske", br. 37/ 2012.) i beneficije koje se nude. Zapošljavanje je oblik socijalizacije, kao i sportovi i kuturna dešavanja koja se organizuju za osobe sa invaliditetom kao i ostale građane. Visok stepen arhitektonske prilagođenosti javnih ustanova posljednjih godina omogućava da korisnici kolica pristupe različitim aktivnostima. Osim arhitektonske pristupačnosti, otvaraju se mogućnosti za korišćenje javnog prevoza i lični automobili koji su pristupačni sa ugrađenim rampama. Sve su ovo motivišući faktori koje treba koristiti u radu sa osobama koje su oboljele od mišićnih i neuromišićnih oboljenja. Prilikom izrade individualnog plana obavezno ih stimulisati da se uključe u Udruženja u kojima mogu upoznati druge osobe sa sličnim potrebama, kao i uključiti u čitav niz aktivnosti koje se tamo organizuju.

Danas već ima niz usluga u zajednici kao što je personalna asistencija, taksi za osobe sa invaliditetom i slično, koje pomažu za bolje kretanje i veći stepen uključenja u zajednicu. Socijalne službe trebaju imati informacije o uslugama u zajednici i savjetovati svoje korisnike da se uključe i koriste te usluge.

Život starih osoba sa invaliditetom u porodici podrazumijeva neophodnu međugeneracijsku toleranciju, te da sve generacije znaju, razumiju i prihvate prirodne karakteristike različitih starosnih dobi i

različitih potreba (Lepir Lj., 2018:281). U skladu sa tim, svaki član porodice treba da ima dozu privatnosti, da koristi resurse zajednice, a ne samo članova porodice. Asistent koji bi preuzeo podršku u zadovoljavanju higijenskih potreba, šetnje i slično, će starijem članu porodice dati djelimičnu slobodu, a istovremeno rasterećenje ostalim članovima. Istraživanja su pokazala da se starija lica u urbanim sredinama zabavljaju kroz kućne poslove, druženje sa prijateljima, šetnje, društvene igre i slično. Osobe sa mišićnim i neuromišićnim oboljenjima mogu učestvovati uz podršku asistenata u sličnim aktivnostima ili uključivanjem u dnevne centre. Socijalne aktivnosti značajno utiču na pozitivno duhovno stanje pojedinca i porodice ukupno, i utiču na kvalitetnije porodične odnose. Značajan problem imaju osobe koje nemaju svoju matičnu porodicu, već se nalaze u ulozi tetke, strica ili ujaka. Oni očekuju podršku porodice, obično mnogo više nego što to ostali članovi smatraju da je neophodno. Poželjno je da se obave savjetodavni razgovori kroz koje stimuliramo sve članove porodice da identifikuju šta je njihova uloga i kako održati kvalitetne porodične odnose. Ukoliko starija osoba oboljela od mišićnih i neuromišićnih oboljenja održava kontakte sa porodicom jednom do dva puta sedmično, oni trebaju biti kvalitetno osmišljeni kao npr. zajednička šetnja i nabavka potrepština, učešće u porodičnim slavljinama, odlazak na izlete, kulturna događanja, pozivanje na zajedničko učešće na događajima koji su namijenjeni osobama sa invaliditetom. Uglavnom odnose treba postaviti kao da se radi o porodici koja nema zdravstvenih tegoba, a istovremeno i uvažiti problem koji postoji i druženje prilagoditi tome da se ne osjećaju odbačenim od ostatka porodice. Naglašavamo da su ortopedska pomagala važna za održavanje osnovnih potreba i članovi porodice trebaju znati kako se koriste i kako oni pomažu sa pomagalom.

ZAKONSKE NORME

Porodični zakon („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 54/02, 41/2008 i 63/2014) je osnovni zakon koji reguliše porodične odnose i obaveze. Ovim Zakonom je regulisano pravo djece da se roditelji staraju o njima i njihovom zdravlju. Roditelji imaju i pravo i obavezu roditeljstva. Ovim zakonom je regulisano i produženje prava za obavljanje roditeljske dužnosti (Član 104.) ukoliko postoji potreba zbog detetove bolesti ili invalidnosti. U suštini, porodični zakon obavezuje porodicu da se međusobno staraju jedni o drugima, a samo u slučaju da ostali članovi iz nekog od razloga ne mogu izdržavati svoje članove uključuje se država (Član 231.). Roditelji su dužni da izdržavaju dijete koje ne može privređivati dok nesposobnost traje (Član 233.), što u slučajevima djece oboljele od mišićnih i neuromišićnih oboljenja uglavnom znači do smrti roditelja ili djeteta. Isti Zakon obavezuje djecu na izdržavanje roditelja ukoliko oni nisu sposobni za rad. Ozbiljan problem za izvršenje ovih obaveza je činjenica da se prilikom procjene potreba ne uvažavaju činjenice da lica sa invaliditetom imaju povećane potrebe u odnosu na prosječno stanovništvo, pa ukoliko je prag recimo 120,00 KM, kod osoba sa invaliditetom bi to trebalo biti uvećano najmanje za 50%. Na primjer, lica oboljela od mišićnih i neuromišićnih oboljenja zimi imaju potrebu za većim stepenom grijanja, a ljeti hlađenja, pa su računi za struju veći nego kod prosječne porodice. Habanje garderobe, nabavka pelena, dodaci ishrani i slične svakodnevne potrebe uvećavaju troškove porodice i pojedinca.

Tako danas imamo situacije da roditelji imaju male penzije, a odraslo dijete sa invaliditetom nema pravo na dodatnu finansijsku pomoć. Ovo utiče na sveukupnu situaciju u porodici i postepeno siromaštvo, koje uglavnom starenjem svih članova porodice postaje ekstremno siromaštvo.

Posljednjih godina je nešto bolja situacija sa pravima iz oblasti socijalne zaštite, jer je uvećan dodatak za pomoć i njegu drugog lica i uvedena je invalidnina. Ovo su lična prava i ne zavise od ekonomske situacije pojedinca i porodice.

Što se tiče prava iz oblasti zdravstvene zaštite, postoje mogućnosti nabavke pomagala i bolničkih fizikalnih tretmana. Na žalost, iako su lica oboljela od mišićnih i neuromišićnih oboljenja decenijama imala obavezan vid zdravstvenog osiguranja, posljednjih 10 godina je to promijenjeno pa se plaćaju participacije za sva ostala liječenja.

Svakim danom je obim prava generalno sve veći, zbog primjene UN Konvencije o pravima lica sa invaliditetom, pa se situacija poboljšava u različitim oblastima.

ZAKLJUČAK

Bolest u porodici mijenja tradicionalne odnose. Savremena porodica ima mogućnost da uči i stvara nove odnose uviđanjem potreba člana porodice, i uz pomoć servisa koji mogu podržati porodicu i pojedinca. Mišićna i neuromišićna oboljenja su progresivna, promjenjiva, značajno utiču na fizičke sposobnosti člana porodice i porodične navike i odnose. U savremenim uslovima se mogu iznaći zadaci koji će i samu osobu dovesti u poziciju da se osjeća korisnom kao i ostali članovi porodice. Porodica mora prevazići svoje predrasude i uključiti širu mrežu podrške: rođake, prijatelje i kumove, da znaju pružiti podršku porodici i njenom članu, a ne sažaljenje.

Socijalne službe mogu značajno unaprediti kvalitet života kompletne porodice kroz savjetodavni rad, upoznavanje sa pozitivnim primjerima iz prakse, stvaranje uslova za stanovanje, kretanje, obrazovanje i zapošljavanje. Prilagođavanje stambenog prostora se može organizovati uz podršku veće jednokratne pomoći.

Osobama sa mišićnim i neuromišićnim oboljenjima treba dati podršku da osnuju porodicu, koriste zdravstvene servise da utvrde da li mogu imati djecu, kasnije da porodica ima pristup zdravstvenom sistemu. Samostalan život u zajednici je moguć jer se sve više razvijaju usluge u skladu sa UN Konvencijom o pravima osoba sa invaliditetom, a postepeno se i mijenja svijest da bolesni ljudi trebaju biti u domovima u kojima će imati zdravstvenu njegu. Nekada se teško organizovati, ali je i to dio života pa će se naići na problematične situacije, takve situacije će se prevazići kao i kod drugih osoba i njihovih porodica.

LITERATURA

- Benjak T., (2006). Povjesne promjene u stajalištima društva prema osobama sa invaliditetom, Civilno društvo, Časopis za razvoj civilnog društva u Republici Hrvatskoj, broj 21,
- Grupa autora, (2009). Novi pristupi u oblasti invalidnosti, Porodica, intimni i seksualni život, Banja Luka i Sarajevo, Direkcija za ekonomsko planiranje BiH, federalno ministarstvo rada i socijalne politike, Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite RS, Nezavisni biro za humanitarna pitanja IBHI
- <http://portalinvalidnosti.net/2020/06/odrastanje-uz-brata-ili-sestru-s-invaliditetom/> posjećen 02.07.2020.
- [https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Neuromisicne bolesti](https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Neuromisicne_bolesti) posjećen 01.07.2020.
- KONVENCIJA UJEDINJENIH NACIJA O PRAVIMA OSOBA S INVALIDITETOM I PROPISI BOSNE I HERCEGOVINE, (2011), Parlamentarna Skupština Bosne i Hercegovine, istraživanje 092, Sarajevo
- Lepir LJ., (2018). Planiranje socijalne zaštite starih, Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet,
- Mastikosa, O., (2018). Društveni odnosi prema licima sa invaliditetom u 21. Vijeku, Banjaluka, <https://independent.academia.edu/MastikosaOlivera> posjećeno 03.07.2020.
- Mastikosa, O., Malić S., (2014) Promjene u porodičnom životu proistekle iz marginalizacije lica sa invaliditetom, Banjaluka <https://independent.academia.edu/MastikosaOlivera/> posjećeno 03.07.2020.
- Milosavljević, M., Gavrilović, A., i Đurašinović, P., (2009). Preobražaj porodice, Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet,
- Mosby, I., Vodič za život sa vašim djetetom koje boluje od mišićnih i neuromišićnih oboljenja Zašto ja?. (2018). Doboj: Savez distrofičara Republike Srpske,
- Porodični zakon („Službeni glasnik Republike Srpske“ 54/02, 41/2008 i 63/2014)

- Rot N., (2003). Osnovi socijalne psihologije, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd, Univerzitet u Beogradu
- UN Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom,
- Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju invalida RS ("Sl. glasnik Republike Srpske ", br. 37 od 27. aprila 2012)

THE DISEASE OF A FAMILY MEMBER AND FAMILY RELATIONS

Mr Sc Olivera Mastikosa, Master of Social Work

(Association of Dystrophics of Republic of Srpska - Public Institution "Center for Social Work" Banja Luka)

SUMMARY

The disease of a family member affects the family situation and relationships within the family. Muscular and neuromuscular diseases occur in children, adolescents and young people. These are diseases that become a "condition" due to the impossibility of cure, and it is further changeable due to the progression of the disease. In this paper, we deal with family and family relations connected to the age of the diseased person, social influences that require a change in the traditional approach to the disease and a change in family relations. Social changes also influence changes in prejudices, attitudes, and legislation. Through this paper, we want to indicate the opportunities provided in counseling work with social protection beneficiaries, in order to help families establish good family ties and live happily within the family.

Key words: *muscular and neuromuscular diseases, family relations, family habits, social changes,*

KVALITET ŽIVOTA PORODICA MENTALNO OBOLELIH OSOBA

*Sladana Milošević¹⁵⁸, MA defektolog
Institut za mentalno zdravlje, Beograd*

Apstrakt: Kvalitet života predstavlja teorijski koncept koji se razvija poslednjih decenija i podrazumeva procenu subjektivnih i objektivnih dimenzija. Subjektivne dimenzije odražavaju doživljaj zadovoljstva osobe na različitim domenima funkcionisanja, pri čemu je jedan od njih vezan i za porodične odnose. S obzirom da subjektivne dimenzije modulira aktuelni afektivni status, kao i da afekat iradira, otvara se pitanje kvaliteta života osoba sa mentalnim poremećajem i njihovih porodica. Prema izveštaju Svetske zdravstvene organizacije (SZO) u svetu najmanje 25% osoba i njihovih porodica su pogođeni mentalnim poremećajima koji utiču na kvalitet njihovih života. Kako su pitanja mentalnog zdravlja, odnosno poremećaja, bolna i traumatična za celu porodicu, imaju značajan uticaj na socijalne, ekonomske i emocionalne komponente porodice. Istraživanja pokazuju da je kvalitet života osoba sa mentalnim poremećajima snižen u svim domenima, i da se mentalni poremećaji povezuju sa češćim bračnim krizama i razvodima. Članovi porodica mentalno obolelih osoba najpre ispoljavaju somatske tegobe kao što su nesanica, migrena, gubitak apetita i umor, a zatim i 30% do 45% simptomatologije mentalnih poremećaja koja se razvijaju tokom bolesti njihovog člana. Emocionalna ekspresija prebojena je visokom hostilnošću, sa oko 70% kritičkih komentara i različitim stepenom emocionalne upletenosti. Ovi simptomi se povezuju sa disfunkcionalnim prilagođavanjem na bolest u porodici, kao i sa partnerskim, tj. bračnim nezadovoljstvom i disfunkcionalnošću. Cilj ovog rada je prikaz povezanosti kvaliteta života članova porodice mentalno obolelih osoba i mentalne bolesti, specifičnosti partnerske i porodične dinamike porodica sa mentalno obolelim članom iz perspektive sistemskog pristupa, kao i savremene modalitete tretmana koji podrazumeva integrativni pristup kompletnoj porodici kroz farmakoterapiju, bračnu/porodičnu sistemsku terapiju i psihoedukaciju obolelog i njegove porodice.

Ključne reči: kvalitet života, mentalni poremećaj, porodica, integrativni pristup.

UVOD

Uticaj koji bolesti imaju na čovekov život nije moguće opisati samo tradicionalnim pokazateljima stanja zdravlja, već je neophodno i nužno širenje fokusa i traganje za karikom zdravlja „koja nedostaje”. Ta bitna karika za potpunije razumevanje zdravlja i bolesti pojavila se sa uvođenjem termina kvalitet života (Miljković, Vukić i Trajanović, 2004). Koncept kvaliteta života predstavlja koncept koji podrazumeva procenu subjektivnih i objektivnih dimenzija. Kako se simptomi mentalnih poremećaja mogu višestruko posmatrati i u okviru porodice, bilo da porodica podstiče ili ublažava efekte genetskih i organskih poremećaja, koji mogu dovesti do mentalnog oboljenja. Formirani mentalni poremećaji mogu biti manje ili više upadljivi u zavisnosti od funkcionisanja porodice. Tako i doživljaj zadovoljstva/nezadovoljstva naročito u domenu porodičnih odnosa predstavlja jednu od subjektivnih dimenzija (Draganić, 2005). S obzirom na to da aktuelni afektivni status utiče na subjektivne dimenzije, pitanja o kojima se diskutuje u

¹⁵⁸ sladjanamilo@gmail.com

ovom radu povezana su sa kvalitetom života osoba obolelih od mentalnih poremećaja i njihovih porodica iz sistemske perspektive.

Pojmovno određenje kvaliteta života

Kvalitet života je koncept kojim se prati uticaj različitih aspekata života na blagostanje i funkcionisanje neke osobe i zauzima značajno mesto u sociologiji, psihologiji i medicini. Sa sociološkog aspekta kvalitet života pruža informacije o zadovoljstvu životom, kao i o stepenu ne(adekvatnog) funkcionisanja u okruženju. Sa psihološkog nas informiše o osećanjima osobe i njenim interakcijama sa drugima. U medicini je ne samo neizostavna prevencija, ublažavanje simptoma bolesti i njihovih posledica, već predstavlja i borbu za kvalitetniji život (Damjanović, 2012). S obzirom na to da se radi o multidimenzionalnom konceptu, danas postoji više definicija ovog pojma. Najsveobuhvatnija definicija je Svetske zdravstvene organizacije koja kvalitet života definiše kao percepciju životne pozicije individua u kontekstu kulture i vrednosnog sistema u kojima žive i povezana je sa njihovim ciljevima, očekivanjima, standardima i interesovanjima (WHO, 2001).

Kvalitet života i mentalni poremećaji

Savremeni koncept zaštite i unapređenja mentalnog zdravlja, kao jedan od prioritarnih ciljeva definiše unapređenje kvaliteta života mentalno obolelih osoba. Kako sama definicija mentalnog zdravlja naglašava funkcionalne, adaptivne resurse osobe, savremeni trend psihijatrijskih službi podrazumeva defokusiranje sa klasičnog medicinskog modela usmerenog na simptom ka multidimenzionalnom pristupu obolom i usmeren na njegove individualne potrebe, odnosno, njihovo zadovoljenje (Conell et al., 2010; Draganić, 2005). Kako je već istaknuto da koncept kvaliteta života predstavlja teorijski koncept koji obuhvata procenu subjektivnih i objektivnih dimenzija, subjektivne dimenzije odražavaju doživljaj individue, što znači da odslikava psihološko doživljavanje sebe i sveta oko sebe u različitim domenima, pri čemu je jedan od njih vezan i za porodično funkcionisanje. Imajući u vidu da subjektivne dimenzije modulira aktuelni afektivni status i da afekat iradi, time se otvara i značajno pitanje kvaliteta života mentalno obolelih i članova njegove porodice.

Prema izveštaju WHO u svetu najmanje 25% osoba i njihovih porodica pogođene su mentalnim poremećajima koji utiču na kvalitet njihovih života (WHO, 2001). Mogu se javiti u svim životnim dobima, a nastale posledice ukazuju na značajnu patnju i onesposobljenost kako obolalog tako i njegove porodice. Prethodno navedeno ukazuje da je kvalitet života mentalno obolelih osoba snižen u svim domenima (Caqueo-Urizar et al., 2017; Conell et al., 2012). S jedne strane, kada je reč o subjektivnim dimenzijama, iskustvo simptoma uglavnom je percipirano kao teret, mučenje, preokupacija simptoma koja ih ometa u svakodnevnom funkcionisanju (Souza et al., 2017; Walton-Moss, Gerson, & Rose, 2005). Dok sa druge strane, kada je reč o objektivnim dimenzijama težina ispoljenja simptomatologije korelira objektivnim troškovima bolesti i na taj način kompromituje kvalitet života.

Funkcionalne karakteristike porodica mentalno obolelih osoba

Bolest nije samo individualno, već interpersonalno i socijalno iskustvo i ne pogađa samo bolesnog pojedinca, nego i njegovu porodicu, pa i širu socijalnu sredinu. U skladu sa tim, razumljivo je da su pitanja mentalnog zdravlja, odnosno poremećaja, bolna i traumatična za celu porodicu, imaju značajan uticaj na socijalne, ekonomske i emocionalne komponente porodice (Pompeo et al., 2016).

U funkcionalnom smislu porodični sistem u celini je povezan sa simptomom svog člana, te tako porodicu čini disfunkcionalnom (Paunović, 2008). S tim u vezi, neophodno je naglasiti i da mentalni poremećaj najpre predstavlja stres za porodicu koji neretko prevazilazi njene adaptivne resurse (Crowe & Lyness, 2013).

Istovremeno sa procesom deinstitutionalizacije kao trenda savremene psihijatrije s jedne strane (resocijalizacija i reintegracija), s druge strane se naglašava značaj porodice kao konteksta u kome obolela osoba živi, kao i njen značaj u brizi o mentalno obolelom (Koutra et al., 2014; Noghani et al., 2016). Intenzivna patnja, doživljaj besmisla i niz simptoma kojima je bolesna osoba preplavljena paralelno se prepliću i sa specifičnim osećanjima, ponašanjem i doživljajem ostalih članova porodice (Draganić-Gajić, 2005). Težina poremećaja i vreme koje se dnevno provodi sa obolelim direktno koreliraju sa stepenom opterećenja porodice (Smith et al., 2014). Teret koji iskusi porodica se prvenstveno odnosi na veliko naprezanje i teškoće. Manifestuje se kroz spektar psiholoških, emocionalnih, socijalnih, fizičkih i finansijskih problema (Santesteban-Echarri et al., 2018). Primera radi, više od 50% porodica su osetile opterećenje zarad nege obolelog, a 33% finansijske teškoće (Ildstad, Ask & Tambs, 2010). Istraživanja ukazuju da se oko 53,1% članova porodice osećaju bezpomoćno, 65,5% ima problem sa fizičkim zdravljem kao što su migrena u 44,2% slučajeva, nesanica 48%, gubitak apetita 12% i umor 56,2% (Steele, Maruyama & Galynker, 2010). Značajno je istaći i da zdravi članovi razvijaju od 30% do 45% simptomatologije mentalnih poremećaja od kojih su najzastupljenija depresija i anksioznost, dok je jedna trećina ispunjavala uslov za posttraumatski stresni sindrom (Ennis & Bunting, 2013; Fekadu et al., 2019; Kuipers, Onwumere & Bebbington, 2010). Deca mentalno obolelih osoba, takođe, ispoljavaju osećanje krivice, opterećenje bolešću roditelja i efekte stigma (Dunjić-Kostić i sar., 2011). Ne treba zanemariti da neretko porodice mentalno obolelih osoba navode da se osećaju bespomoćno i imaju doživljaj da stručnjaci iz oblasti mentalnog zdravlja nedovoljno pažnje posvećuju lečenju njihovog obolelog člana.

Pored toga, neizostavno se čini napomenuti da društveni kontekst i kulturološke specifičnosti mogu oblikovati dinamiku reakcija članova porodice obolelih i doživljaj brige o njima (Dunjić-Kostić i sar., 2011). Tako vrednosti i uverenja utkana u kulturološki milje mogu da definišu i obaveze prema članovima porodice. Istočne kulture podrazumevaju brigu o obolelom članu porodice kao ličnu obavezu, dok zapadne očekuju prevashodno institucionalnu pomoć (Talwar & Matheiken, 2010; Zahid & Ohaeri, 2010).

Iako ovi podaci govore u prilog da je oboleli član porodice s jedne strane u naglašenoj zavisnoj poziciji, dok s druge strane onaj koji brine o njemu ima veliku odgovornost (Paunović, 2008). U skladu sa tim, može se zaključiti da je ovakva konstelacija neravnomerna i često povezana sa doživljajem „opterećenja” i raznovrsnim posledicama, dok mentalno obolela osoba neretko oseća krivicu i frustriranost (Gavois, Paulsson & Fridlund, 2006). Međutim, moć koju simptomom dobija bolesni član, posmatrano iz sistemske perspektive, menja ovu konstelaciju.

Naposletku, na reakcije članova porodice utiče i njihova percepcija bolesti člana porodice. Promena životnog stila koja prati somatske bolesti porodica lakše prihvata, nego kada je u pitanju mentalni poremećaj što potvrđuje snagu stigma (Kuipers & Bebbington, 2006).

Porodična stigma mentalno obolelih

Negativna percepcija mentalnih poremećaja i obolelih osoba održava se do danas uprkos značajnom napretku savremene dijagnostike i tretmana. Istovremeno, porodice i oboleli sa mentalnim poremećajima se susreću sa dvostrukim izazovom. S jedne strane je to borba sa samim simptomom bolesti, a sa druge stigmatizacija i izolacija kao posledica zablude o mentalnim poremećajima. Porodična stigma sadrži stereotipe okrivljivanja i sramote (Milačić-Vidojević i Dragojević, 2011). Najpre se okrivljivanje odnosi na loše roditeljske veštine koje su dovele do pojave mentalnog poremećaja, a zatim, članovi porodice mogu upravo doživeti sramotu zbog okrivljivanja (Corrigan et al., 2001). Sramotu doživljava i zbog simptoma poremećaja koji su neuobičajeni ili „čudnog” ponašanja obolelog, zatim stidi se da predstavi osobu drugima ili poseti javna mesta plašeći se reakcija okoline na promenjeno ponašanje obolelog (Couture & Peen, 2003; Weisman, Gomes & Lopez, 2003). Podaci ukazuju da je oko 25% članova porodice doživelo sramotu zbog okrivljivanja. Stigma stvara i osećaj niskog samopoštovanja, zbog čega i sami oboleli i porodica izbegavaju komunikaciju i neretko ostaju izolovani (Angermeyer, Matschinger & Corrigan, 2004). Primera radi, 20% do 30% članova porodice je izvestilo o sniženom samopoštovanju.

Redukciju socijalnih kontakata nakon oboljevanja partnera potvrđuje 71% supružnika, 10 % porodica je ukazalo na izbegavanje od strane drugih osoba, a i same porodice izbegavaju kontakte i ne govore otvoreno o bolesti (Grisp et al., 2000; Klin & Lemish, 2008).

Sistemsko razumevanje porodica sa mentalnim obolelim članom

Pomeranje sa individualnog sagledavanja na interpersonalni i interreakcijski predstavlja novi pogled na simptome mentalnih poremećaja. Sistemska perspektiva diskutuje o vezi i odnosu koji ima moć i simptom mentalno obolelog člana na porodicu i obrnuto. Konkretno, sistemski pogled simptom mentalnog poremećaja vidi kao:

- a) simptom *homeostaze* /simptom koji održava porodicu;
- b) kao *funkciju* u cilju održavanja braka;
- c) kao *regulatora* odnosa/ kroz distancu u komunikaciji (Friedman et al., 2002; Paunović., 2008).

Posmatrano u celini, ovakvi porodični sistemi funkcionišu utrougljeno sa simptomima, prvenstveno u cilju opstajanja i održavanja, ali nikako prekidanja odnosa. Odnos u porodici može se prekinuti namernim (suicidom) ili nenamernim činom, tačnije smrću člana porodice (Vukov-Goldner, 1988). Shodno navedenim hipotezma sistemskog pristupa, simptomi mentalnih poremećaja jednog člana često su u funkciji spasavanja braka jer omogućavaju partnersku komunikaciju i na taj način održava patološku homeostazu. Način na koji mentalno oboleli partner „odgovara“ na visoko specifične reakcije „zdravog“ partnera i koji su specifični mehanizmi kojima simptomatologija nastaje i održava se, odražava se upravo u bračnom sistemu (Marom, 2005). Kada je reč o afektivnim poremećajima, najpre, depresija može biti i u funkciji regulacije partnerskog odnosa, tj. distance u odnosu sa partnerom. Roditelji sa problemom depresije „uvlače“ decu i ona istovremeno postaju deo trougla roditeljskog sukoba i problema i tako postaju internalizovani spasitelj roditelja od mogućih problema/razvoda, samoubistava (Paunović, 2008; Rehman, Golan & Mortimer, 2008). Slična funkcija simptoma je i u porodici sa obolelim od šizofrenije. Utrougljavanja obolelog od šizofrenije u porodici je u zavisnosti od njegove psihološke vulnerabilnosti, na primer, „emocionalni razvod“ roditelja koji prati osećaj krivice i potreba uspostavljanja koalicije sa detetom. Pokušaj rekonstrukcije partnerskih odnosa i trajni porodični problemi svoj kanal izražavanja nalaze kroz bolest deteta tj. funkcija simptoma je održavanje porodičnog sistema u homeostazi (De Sousa et al, 2013; Marom, 2005). U porodicama sa mentalno obolelim članom kompromitovan je i kvalitet porodičnih interakcija. Sagledavajući aspekt emocionalne ekspresije kroz konstrukte hostilnosti, kritičkih komentara i emocionalne upletenosti dobijaju se različite vrednosti (Venkatasubramanian & Amaresha, 2012). Kada se radi o afektivnim poremećajima, najpre kod depresije, istraživanja ukazuju da je 70% partnera kritički raspoloženo prema bolesnom članu, teže ga prihvataju, češće izražavaju neslaganje, dok se depresivni partner povlači, manje govori o sebi i pokušava da se neverbalno neutralno ponaša. (Hooley & Campbell, 2002). Partneri sa visokom emocionalnom ekspresijom preuzimaju dominantu ulogu, dok partneri sa niskom emocionalnom ekspresijom prepuštaju inicijativu depresivnom partneru. Kada je reč o porodicama sa obolelim od bipolarnog poremećaja, stepen emocionalne ekspresivnosti povišen je zbog ciklične prirode bolesti u 63% slučajeva, kritikizam u 12%, dok je hostilnost zastupljena u oko 25% i to u maničnoj fazi. (Miklowitz, 2007; Steele, Maruyama & Galynker, 2010; Wendel et al., 2010). Međutim, kada je u pitanju porodica sa obolelim članom od šizofrenije, hiperkritikizam perzistira, ali je naglašena emocionalna upletenost 76%. (Meneghelli et al., 2011; Wuerker, Haas & Bellack, 2001). Za razliku od ovih porodica, kod porodica sa depresivnim članom ne postoji emocionalna upletenost, već upravo redukcija kontakata. Nivo izražene emocionalne ekspresije može uticati na recidivizam obolelih od depresije, šizofrenije i bipolarnih poremećaja (Bachmann et al., 2002). U jednogodišnjem periodu nakon uspostavljene remisije iz grupe visoko emocionalno ekspresivnih brakova relaps je nastupio u 59% obolelih od depresije, za razliku od grupe nisko ekspresivnih brakova u kojima nema relapsa. Stopa relapsa obolelih od šizofrenije iz grupe visoko emocionalno ekspresivnih porodica je oko 51%, a potrebu za rehospitalizacijom je imalo 18% obolelih (Marom, 2005 ; Venkatasubramanian & Amaresha, 2012; Wearden et al., 2000).

Mentalna oboljenja i partnerska disfunkcionalnost

Pojava mentalnog poremećaja u porodici u većini slučajeva znači i njeno ugrožavanje, najpre u partnerskim relacijama, a zatim i interporodičnim.

Bračna disfunkcionalnost je polje najintezivnijih promena koje su povezane sa mentalnom bolešću jednog od partnera. Bračne relacije karakteriše nizak nivo bliskosti i kohezivnosti (Paunović, 2008). Nalaz bračnog nezadovoljstva pre pojave bolesti predstavlja najznačajniji prediktor disfunkcionalnog prilagođavanja i iscrpljenja zdravog partnera (Draganić-Gajić i sar.2005). U skladu s tim, ustanovljeno je razvijanje simptoma mentalnih poremećaja u opsegu od 30% do 45% kod zdravih partnera (Alfieri & Lanz, 2015; Draganić-Gajić i sar.2005). Istraživanja pokazuju da je bračno nezadovoljstvo (nedostatak bliskog intimnog odnosa) istovremeno i činilac ranjivosti za razvoj depresije kod žena i činilac koji značajno utiče na tok bolesti i kvalitet oporavka (Choi & Marks, 2008; Draganić, 2005). Depresivne osobe mogu izazvati napetost, ljutnju, depresivnost ili odbijanje kod zdravih partnera (Rehman, Gollan & Mortimer, 2008). Najveću uznemirenost potvrđuje da 62% bračnih partnera oseća kada depresivni partner govori o osećanju besmisla i sopstvenom niskom samopoštovanju. Gotovo polovina supružnika depresivnih osoba žali se na probleme u bračnom odnosu, dok kod trećine parova dolazi do prekida seksualnih odnosa (Choi & Marks, 2008). O preplavljenosti negativnim emocijama izveštava i oko 54% partnera čiji je partner oboleo od bipolarnog poremećaja. Oko 40% supružnika je nezadovoljno bračnim odnosom. Uglavnom navode da bračno nezadovoljstvo zavisi od afektivnog stanja, u „plus“ fazi zdravi partneri uglavnom osećaju napetost i teškoće u suočavanju sa povišenim seksualnim nagonom ili gubitkom libido u „minus“ fazi (Lam, 2005). Na nezadovoljstvo bračnim odnosom se žale i zdravi partneri obolelog od šizofrenije. Iako, nakon obolevanja zdravi partneri prijavljuju zadovoljstvo kao posledicu solidarnosti, ali iscrpljivanje ličnih kapaciteta i očekivanje oporavka dovodi do nezadovoljstva. Supružnici se žale na distanciranje i smanjenje seksualne želje kod obolelog partnera koje rezultira razvodom (Doron et al., 2014).

Integrativni tretman porodice

Savremeni koncept razumevanja mentalnog zdravlja/bolesti otvara i nove perspektive za prepoznavanje, koncipiranje i proširivanje novih, savremenih modaliteta lečenja koji podrazumevaju i primenu strategija unapređenja mentalnog zdravlja. Budući da smo u radu pokušali da iz sistemske perspektive sagledamo na koji način se mentalni poremećaji javljaju i održavaju u porodici i na koji način su povezani sa kvalitetom života svih članova porodice, pokušaćemo da u sistemskoj perspektivi sagledamo i dijapazon mogućih terapijskih i preventivnih intervencija koje bi mogle da dovedu do pozitivnih promena u porodičnom sistemu.

Kao prvo, medikamentozna terapija je početni korak u tretmanu mentalnih poremećaja, prvenstveno savremeni medikamenti kao što su: antipsihotici „druge generacije“, psihostabilizatori ne dovode samo do smanjenja simptoma poremećaja, nego i redukcije nus-efekata lekova čime se poboljšava kvalitet života (Kane & Correll, 2010; Miklowitz, 2007).

Kako na način reagovanja porodice značajno utiče način razumevanja bolesti, psihoedukacija je nužni i neophodni segment lečenja (Feldmann et al., 2001). Upravo edukacija o bolesti kroz prepoznavanje znakova i simptoma poremećaja, identifikovanje načina emocionalnog reagovanja može pomoći porodici da reakcija na bolest ne dovede do disfunkcionalne komunikacije unutar porodice koja će nepovoljno uticati na oporavak obolelog, a i zdravlje svih članova porodice (Štrkalj-Ivezić i Martić-Biočina, 2010). Takođe, i rad na usvajanju efikasnih strategija protiv samostigmatizacije, stigmatizacije i diskriminacije (Angermeyer, Matschinger & Corrigan, 2004). Umanjivanjem stepena opterećenosti zdravih članova intervencija dobija preventivni značaj i vrednost.

Istraživanja ukazuju da primena kognitivno bihevioralne i bračno/porodične terapije dovodi do redukcije simptomatologije poremećaja, kao i da bračna terapija doprinosi poboljšanju partnerskog odnosa. Osim toga, bračno/porodična terapija ima i za cilj promenu interakcijskih obrazaca kojima se simptom održava, samim tim i prevenciju novih „relapsa” (Kuipers & Bebbington, 2006). Paralelna primena sa psihofarmacima određene „grupe” predstavlja terapiju izbora, kao i unapređenja kvaliteta života.

Najzad, narativna terapija nudi mogućnost nove perspektive u razumevanju bolesti i drugačijeg pristupa i komunikacije u porodičnom sistemu, naročito teških osećanja koje oboleli i njegova porodica u odnosima i relacijama nose (Gonçalves et al., 2015). Preoblikovanje ličnog osećanja bespomoćnosti u brizi za obolelog u zdravo prihvatanje pružanja nege ili očekivanih ograničenja od obolelog, značajno umanjuje negativne posledice bolesti po druge članove (Burgin & Gibbons, 2016). Doživljaj i prepoznavanje pozitivnih aspekata, kao što su briga o obolelom, doživljaj gratifikacije, ponosa umanjuju težinu psiholoških problema kod zdravih članova porodice.

ZAKLJUČAK

Retrospektivom i sublimacijom nalaza u radu može se zaključiti da mentalni poremećaji utiču na kvalitet života kako obolelog tako i članova njegove porodice, kompromitujući njegove subjektivne i objektivne dimenzije. Stepenn opterećenja porodice zavisi od težine poremećaja i vremena provedenog sa obolelim. Kumulativni efekat se ogleda u razvoju čitavog spektra psiholoških, emocionalnih, zdravstvenih problema, kao i stigmatizacije i izolacije. To podrazumeva osećanje opterećenosti, sramote i stida, migrenu, nesanicu, gubitak apetita, simptoma mentalnih poremećaja, porodičnu i partnersku disfunkcionalnost.

Ovakva konstelacija doprinosi da prepoznavanje i bolje razumevanje dinamike porodičnih odnosa u takvim porodicama, od strane samih članova porodice, i stručnjaka koji se angažuju u radu sa porodicom se usmeri na uslovljavanje promena u interakcijama, koje menjaju i percepciju i subjektivni doživljaj kvaliteta života.

Svi navedeni aspekti kao imperativ nameću unapređenje kvaliteta života mentalno obolelih osoba, uporedo sa procesom lečenja, podrazumeva i nužnu promenu u širem kontekstu i sistemima u kojima bolesni član, odnosno porodica živi, u sadejstvu sa podrškom društva kako bi porodice bile manje izoležene stigmatizaciji.

LITERATURA

1. Alfieri, S., & Lanz, M. (2015). The Measurement of Family Relationships: Individual, Dyadic and Family Dimensions of Relational Construct. *TMP. Family Studies and Research*, 22(2), 251-267
2. Angermeyer, M. C., Matschinger, H., & Corrigan, P. W. (2004). Familiarity with mental illness and social distance from people with schizophrenia and major depression: testing a model using data from a representative population survey. *Schizophrenia Research*, 69(2-3), 175-182. doi:10.1016/s0920-9964(03)00186
3. Bachmann, S., Bottmer, C., Jacob, S., Kronmüller, K.-T., Backenstrass, M., Mundt, C., & Schröder, J. (2002). Expressed emotion in relatives of first-episode and chronic patients with schizophrenia and major depressive disorder—a comparison. *Psychiatry Research*, 112(3), 239-250. doi:10.1016/s0165-1781(02)00226-3
4. Burgin, E. C., & Gibbons, M. M. (2016). “More Life, Not Less”: Using Narrative Therapy With Older Adults With Bipolar Disorder. *Adultspan Journal*, 15(1), 49-61. doi:10.1002/adsp.12019

5. Caqueo-Urizar, A., Rus-Calafell, M., Craig, T. K. J., Irarrazaval, M., Urzúa, A., Boyer, L., & Williams, D. R. (2017). Schizophrenia: Impact on Family Dynamics. *Current Psychiatry Reports*, 19(1). doi:10.1007/s11920-017-0756-z
6. Choi, H., & Marks, N. F. (2008). Marital Conflict, Depressive Symptoms, and Functional Impairment. *Journal of Marriage and Family*, 70(2), 377–390. doi:10.1111/j.1741-3737.2008.00488.x
7. Connell, J., John, Brazier, J., O’Cathain, A., Lloyd-Jones, M., & Paisley, S. (2012). Quality of life of people with mental health problems: a synthesis of qualitative research. *Health and Quality of Life Outcomes*, 10 (1), 2–16
8. Corrigan, P. W., Green, A., Lundin, R., Kubiak, M. A., & Penn, D. L. (2001). Familiarity With and Social Distance From People Who Have Serious Mental Illness. *Psychiatric Services*, 52(7), 953–958. doi:10.1176/appi.ps.52.7.953
9. Couture, S., & Peen, D. (2003). Interpersonal contact and the stigma of mental illness: A review of the literature. *Journal of Mental Health*, 12(3), 291–305. doi:10.1080/09638231000118276
10. Crisp, A. H., Gelder, M. G., Rix, S., Meltzer, H. I., & Rowlands, O. J. (2000). Stigmatisation of people with mental illnesses. *British Journal of Psychiatry*, 177(01), 4–7. doi:10.1192/bjp.177.1.4
11. Crowe, A., & Lyness, K. P. (2013). Family Functioning, Coping, and Distress in Families . With Serious Mental Illness. *The Family Journal*, 22(2), 186–197. doi:10.1177/1066480713513552
12. Damnjanović, M. (2012). *Karakteristike kvaliteta života i mentalnog zdravlja dece i adolescenata koji su u sistemu socijalne zaštite*. Beograd, Univerzitet u Beogradu-Medicinski fakultet. Doktorska disertacija
13. De Sousa, P., Varese, F., Sellwood, W., & Bentall, R. P. (2013). Parental Communication and Psychosis: A Meta-analysis. *Schizophrenia Bulletin*, 40(4), 756–768. doi:10.1093/schbul/sbt088
14. Doron, H., Sharabi-Nov, A., Trambuls, M., Amory, V., Benbenishty, Y., Skuza, Y., & Issa, F. (2014). Couple Relationships In Persons With Schizophrenia: Intimacy, Passion, And Commitment. *American Journal of Health Sciences*, 5 (2), 150–164. doi:10.19030/ajhs.v5i2.8960
15. Draganić-Gajić S., Lečić-Toševski D., Čalovska-Hercog N., Nagulić D., Stamenković-Rudić B., i Dimić, S. (2005). Disfunkcionalnost bračnog odnosa i karakteristike ličnosti partnera. *Medicinski pregled*, 58(3-4), 175–179
16. Draganić-Gajić, S. (2005). Kvalitet života depresivnih osoba. *Psihijatrija danas*, 37(1), 131–137
17. Dunjić-Kostić, B., Pantović, M., Ivković, M., Damjanović, A., i Jašović-Gašić, M. (2011). Kvalitet života osoba koji brinu o mentalno obolelima, *Engrami*, 33(1), 39–45
18. Ennis, E., & Bunting, B. P. (2013). Family burden, family health and personal mental health. *BMC Public Health*, 13(1). doi: 10.1186/1471-2458-13-255
19. Fekadu, W., Mihiretu, A., Craig, T. K. J., & Fekadu, A. (2019). Multidimensional impact of severe mental illness on family members: systematic review. *BMJ Open*, 9(12), doi: 10.1136/bmjopen-2019-032391
20. Feldmann, R., Hornung, W.-P., Buchkremer, G., & Arolt, V. (2001). The Influence of Familial Loading on the Course of Schizophrenic Symptoms and the Success of Psychoeducational Therapy. *Psychopathology*, 34(4), 192–197. doi:10.1159/000049306
21. Friedman, S., Smith, L., Fogel, D., Paradis, C., Viswanathan, R., Ackerman, R., & Trappler, B. (2002). The incidence and influence of early traumatic life events in patients with panic disorder: A comparison with other psychiatric outpatients. *Journal of Anxiety Disorders*, 16(3), 259–272. doi:10.1016/s0887-6185(02)00097-x
22. Gavois, H., Paulsson, G., & Fridlund, B. (2006). Mental health professional support in families with a member suffering from severe mental illness: a grounded theory model. *Scandinavian Journal of Caring Sciences*, 20(1), 102–109. doi:10.1111/j.1471-6712.2006.00380.x
23. Gonçalves, M. M., Ribeiro, A. P., Silva, J. R., Mendes, I., & Sousa, I. (2015). Narrative innovations predict symptom improvement: Studying innovative moments in narrative therapy of depression. *Psychotherapy Research*, 26(4), 425–435. doi:10.1080/10503307.2015.1035355

24. Hooley, J. M., & Campbell, C. (2002). Control and controllability: beliefs and behaviour in high and low expressed emotion relatives. *Psychological Medicine*, 32(6), 1091–1099. doi:10.1017/s0033291702005779
25. Istad, M., Ask, H., & Tambs, K. (2010). Mental disorder and caregiver burden in spouses: the Nord-Trøndelag health study. *BMC Public Health*, 10(1). doi:10.1186/1471-2458-10-516
26. Kane, J. M., & Correll, C. U. (2010). Past and Present Progress in the Pharmacologic Treatment of Schizophrenia. *The Journal of Clinical Psychiatry*, 71(09), 1115–1124. doi:10.4088/jcp.10r06264yel
27. Klin, A., & Lemish, D. (2008). *Mental Disorders Stigma in the Media: Review of Studies on Production, Content, and Influences*. *Journal of Health Communication*, 13(5), 434–449. doi:10.1080/10810730802198813
28. Koutra, K., Triliva, S., Roumeliotaki, T., Stefanakis, Z., Basta, M., Lionis, C., & Vgontzas, A. N. (2014). Family functioning in families of first-episode psychosis patients as compared to chronic mentally ill patients and healthy controls. *Psychiatry Research*, 219(3), 486–496. doi:10.1016/j.psychres.2014.06.045
29. Kuipers, E., & Bebbington, P. (2006). Cognitive behaviour therapy for psychosis. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 15(4), 267–275. doi:10.1017/s1121189x00002153
30. Kuipers, E., Onwumere, J., & Bebbington, P. (2010). Cognitive model of caregiving in psychosis. *British Journal of Psychiatry*, 196(04), 259–265. doi:10.1192/bjp.bp.109.070466
31. Lam, D., Donaldson, C., Brown, Y., & Malliaris, Y. (2005). Burden and marital and sexual satisfaction in the partners of bipolar patients. *Bipolar Disorders*, 7(5), 431–440. doi:10.1111/j.1399-5618.2005.00240.x
32. Marom, S. (2005). Expressed Emotion: Relevance to Rehospitalization in Schizophrenia Over 7 Years. *Schizophrenia Bulletin*, 31(3), 751–758. doi:10.1093/schbul/sbi016
33. Meneghelli, A., Alpi, A., Pafumi, N., Patelli, G., Preti, A., & Cocchi, A. (2011). Expressed emotion in first-episode schizophrenia and in ultra high-risk patients: Results from the Programma2000 (Milan, Italy). *Psychiatry Research*, 189(3), 331–338. doi:10.1016/j.psychres.2011.03.021
34. Miklowitz, D. J. (2007). The Role of the Family in the Course and Treatment of Bipolar Disorder. *Current Directions in Psychological Science*, 16(4), 192–196. doi:10.1111/j.1467-8721.2007.00502.x
35. Milačić-Vidojević, I., i Dragojević, N. (2011). Stigma i diskriminacija prema osobama sa mentalnom bolešću i članovima njihovih porodica. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 10 (2), 319–337
36. Miljković, S., Vukić, D., i Trajanović LJ. (2004). *Kvalitet života kod mentalnih poremećaja*. Niš, Društvo bihevioralne teorije i prakse.
37. Noghani, F., Seyedfatemi, N., Karimirad, M. R., Akbarzadeh, A., & Hasanpour-Dehkordi, A. (2016). Health Related Quality of Life in Family Caregivers of Patients Suffering from Mental Disorders. *Journal of Clinical and Diagnostic Research*, 10(11), 5–9, doi: 10.7860/JCDR/2016/19671.8792
38. Paunović, M. (2008). Kvalitet života porodica depresivnih osoba i porodična terapija. *Socijalna misao*, 15(1), 25–35
39. Pompeo, D. A., Carvalho, A. de, Olive, A. M., Souza, M. da G. G., & Galera, S. A. F. (2016). Strategies for coping with family members of patients with mental disorders. *Revista Latino-Americana de Enfermagem*, 24(0). doi:10.1590/1518-8345.1311.2799 preuzeto sa: www.who.int/whr/2001/en/whr01_en.pdf?ua=1
40. Rehman, U., Gollan, J., & Mortimer, A. (2008). The marital context of depression: Research, limitations, and new directions. *Clinical Psychology Review*, 28(2), 179–198. doi:10.1016/j.cpr.2007.04.007

41. Santesteban-Echarri, O., MacQueen, G., Goldstein, B. I., Wang, J. L., Kennedy, S. H., Bray, S., & Addington, J. (2018). Family functioning in youth at-risk for serious mental illness. *Comprehensive Psychiatry*. doi:10.1016/j.comppsy.2018.08.010
42. Smith, M. E., Lindsey, M. A., Williams, C. D., Medoff, D. R., Lucksted, A., Fang, L. J., & Dixon, L. B. (2014). Race-Related Differences in the Experiences of Family Members of Persons with Mental Illness. Participating in the NAMI Family to Family Education Program. *American Journal of Community Psychology*, 54(3-4), 316–327. doi:10.1007/s10464-014-9674-y
43. Souza, A. L. R., Guimarães, R. A., de Araújo Vilela, D., de Assis, R. M., de Almeida Cavalcante Oliveira, L. M., Souza, M. R., & Barbosa, M. A. (2017). Factors associated with the burden of family caregivers of patients with mental disorders: a cross-sectional study. *BMC Psychiatry*, 17(1). doi:10.1186/s12888-017-1501-1
44. Steele, A., Maruyama, N., & Galynker, I. (2010). Psychiatric symptoms in caregivers of patients with bipolar disorder: A review. *Journal of Affective Disorders*, 121(1-2), 10–21. doi:10.1016/j.jad.2009.04.020
45. Štrkalj –Ivezić, S., i Martać-Biočina, S.(2010). Reakcije obitelji na psihičku bolest člana obitelji. *Medicina Fluminensis*, 46(3), 318-324
46. Talwar, P., & Matheiken, S. (2010). Caregivers in schizophrenia: A cross cultural perspective. *Indian Journal of Psychological Medicine*, 32(1), 29-33. doi:10.4103/0253-7176.70526
47. Venkatsubramanian, G., & Amaresha, A. (2012). Expressed Emotion in Schizophrenia: An Overview. *Indian Journal of Psychological Medicine*, 34(1), 12. doi:10.4103/0253-7176.96149
48. Vukov-Goldner, M.(1988). *Porodica u krizi*, Zagreb. Medicinska knjiga
49. Walton-Moss, B., Gerson, L., & Rose, L. (2005). Effects of mental illness on family quality of life. *Issues in Mental Health Nursing*, 26(6), 627–642. doi:10.1080/0161284059095950-66
50. Wearden, A. J., Tarrier, N., Barrowclough, C., Zastowny, T. R., & Rahill, A. A. (2000). A review of expressed emotion research in health care. *Clinical Psychology Review*, 20(5), 633–666. doi:10.1016/s0272-7358(99)00008-2
51. Weisman, A. G., Gomes, L. G., & Lopez, S. R. (2003). Shifting Blame Away From Ill Relatives. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 191(9), 574–581. doi:10.1097/01.nmd.0000087183.90174.a8
52. Wendel, J. S., Miklowitz, D. J., Richards, J. A., & George, E. L. (2000). Expressed Emotion and attributions in the relatives of bipolar patients: An analysis of problem-solving interactions. *Journal of Abnormal Psychology*, 109(4), 792–796. doi:10.1037/0021-843x.109.4
53. World Health Organisation (2001). The World Health Report 2001. Mental Health: New Understanding, New Hope. Geneva: WHO.
54. Wuerker, A. K., Haas, G. L., & Bellack, A. S. (2001). Interpersonal Control and Expressed Emotion in Families of Persons With Schizophrenia: Change Over Time. *Schizophrenia Bulletin*, 27(4), 671–686. doi:10.1093/oxfordjournals.schbul.a006906
55. Zahid, M. A., & Ohaeri, J. U. (2010). Relationship of family caregiver burden with quality of care and psychopathology in a sample of Arab subjects with schizophrenia. *BMC Psychiatry*, 10(1). doi:10.1186/1471-244x-10-71

QUALITY OF LIFE IN FAMILIES WITH MENTAL ILLNESSES

**Sladjana Milosevic*, MA defectologist
Institute of Mental Health, Belgrade**

Abstract: *Quality of life is a theoretical concept developed in recent decades implying the assessment of subjective and objective dimensions. Subjective dimensions reflect the person's feeling of satisfaction in various domains of functioning, including family relationships. The fact that subjective dimensions are modulated by current affective status, as well as that the affect irradiate opens an important question of the quality of life of mental illness patiens and their families. According to a World Health Organization (WHO) report, at least 25% of individuals and their families in the world are affected by mental disorders that affect the quality of their lives. As mental health issues, i.e. disorders, are painful and traumatic for the whole family, they have a significant impact on the social, economic and emotional components of the family. Research shows that the quality of life of people with mental disorders is lowered in all domains, and that mental disorders are associated with more frequent marital crises and divorces. Family members of mentally ill persons first experience somatic problems such as insomnia, migraine, loss of appetite and fatigue, and then 30% to 45% of the symptoms of mental disorders that develop during their member's illness. Emotional expression is punctuated by high hostility, with about 70% critical comments and varying degrees of emotional involvement. These symptoms are associated with dysfunctional adjustment to the disease in the family, as well as with partner, i.e. marital dissatisfaction and dysfunction. The aim of this paper is to show the connection between the quality of life of family members of mentally ill persons and mental illness, the specificity of partner and family dynamics of families with the mentally ill member from the perspective of systemic approach, as well as contemporary modalities of treatment that involves integrative access to the whole family through pharmacotherapy, marital/family systemic therapy and psychoeducation of the patient and his family.*

Keywords: *quality of life, mental disorder, family, integrative approach*

KOMUNIKACIJA U PORODICI GLUVE I NAGLUVE DECE^{*}

Doc. dr Tamara Kovačević¹

Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Apstrakt: Osnovni cilj rada je da se pregledom dostupne literature ukaže na načine komunikacije i neke odlike funkcionisanja porodice sa gluvim i nagluvim detetom. Porodice sa gluvim i nagluvim detetom se u mnogim aspektima razlikuju od drugih porodica. Zbog oštećenja sluha i izmenjenog načina komuniciranja sa okolinom, gluva i nagluva deca razvijaju se pod nepovoljnijim uslovima nego deca koja čuju. Veliki broj gluve i nagluve dece ima specifične probleme na planu komunikacije i interakcije. Detetova nemogućnost da komunicira sa roditeljima i drugom decom ga vremenom izoluje i vode ka dubljim teškoćama na emocionalnom, socijalnom i planu ukupnog razvoja. Komunikacija je jedan od fundamentalnih elemenata življenja, jer služi za sporazumevanje ljudi u određenoj društvenoj zajednici. Komunikacija ili jezik obezbeđuju društvu medijum i sredstvo za socijalizaciju njegovih članova. Primerena i efikasna rana komunikacija bez obzira u okviru kog jezičkog modaliteta se odvija (znakovni ili govorni), zajedno sa prihvatanjem deteta i njegovog oštećenja je osnova uspešnog kognitivnog razvoja i razvoja ličnosti deteta, što predstavlja osnovu komunikacije i izgradnje jezičkih veština. Komunikacija gluve i nagluve dece može biti verbalna (usmena i pisana) i neverbalna (koja obuhvata znakovni jezik, upotrebu prstne azbuke-daktilologije, mimiku i čitanje govora sa usta i lica sagovornika). Koji oblik komunikacije će gluva i nagluva deca koristiti i razviti u velikoj meri zavisi od toga da li potiču iz porodice gluvih ili roditelja koji čuju. Veći broj istraživanja, ukazuje da su porodice gluve i nagluve dece, potrebni različiti oblici socijalne podrške: psihološka, finansijska, informacijska, duhovna i edukativna podrška. Roditeljima je neophodna podrška društvene zajednice; zdravstvenog, obrazovnog i sistema socijalne zaštite. Porodicu je potrebno edukovati o oštećenju sluha, posledicama, modelima amplifikacije, različitim načinima komunikacije, vaspitanju i obrazovanju dece. Neophodno je organizovati različite programe podrške, poboljšati komunikaciju u okviru porodice, kao i saradnju porodice i stručnjaka raznih specijalnosti koji učestvuju u rehabilitaciji i edukaciji gluve i nagluve dece.

Ključne reči: porodica, komunikacija, gluva i nagluva deca

^{*} Rad iz projekta Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije pod nazivom " Uticaj kohlearne implantacije na edukaciju gluvih i nagluvih osoba ", br. 179055

¹ 122tamara@gmail.com

UVOD

Porodica je osnovna jedinica društvene zajednice. Postoji niz definicija porodice u zavisnosti od tipa, strukture i teorijskog modela. Sa stanovišta svoje funkcije, porodica se može definisati kao prirodni socijalni sistem sa zajedničkim ciljevima, pravilima, ulogama, strukturom, rutinom, oblikom komunikacije i strategijama za pregovaranje i rešavanje problema (Mirsalimi, Perleberg, Stovall & Kaslow, 2003). Za većinu ljudi porodica je temeljni i trajni izvor uticaja, osnova genetskog nasleđa, životnog iskustva i sistema vrednosti (Früge, Crouch & Bray, 2005).

Porodica ima izuzetnu važnost za razvoj i oblikovanje ličnosti deteta. Porodica pruža detetu iskustvo pripadnosti zajednici i iskustvo vrednosti porodice kao institucije.

Svaka društvena interakcija je ostvarljiva zahvaljujući razvijenosti simboličke funkcije čoveka, odnosno sposobnostima komunikacije. Slanjem i primanjem verbalnih i neverbalnih znakova, mi smo sposobni da vršimo komunikaciju i interakciju sa drugim ljudima. Da bismo mogli da zadovoljimo naše socijalne, egzistencijalne i psihološke potrebe, neophodno je da komunikacija bude efikasna i funkcionalna (Kovačević i Isaković, 2019).

Dragojević (2007), ističe da porodica spada u najznačajnije prenosioce društvenih uticaja. Ona je istovremeno podložna promenama usled promena u društvenoj i ekonomskoj strukturi. Jedna od najvažnijih funkcija porodice (pored reproduktivne) je pružanje ekonomske, emocionalne i psihološke sigurnosti. U proučavanju porodice značajno mesto zauzima utvrđivanje vrste i kvaliteta komunikacije (unutar porodične grupe i sa socijalnom sredinom); komunikacije koja omogućava njeno što bolje funkcionisanje.

Porodica sa detetom sa smetnjama i poremećajima

U porodici dete usvaja životne vrednosti i ciljeve, prima kulturu svoje sredine kao i govor koji je naročito važan činilac u socijalnom životu deteta. Unutar porodice dete stiče emocionalna iskustva, uči pravila interpersonalnih odnosa i ponašanja u društvu. Pojava smetnje ili poremećaja u životu jedne porodice dovodi do niza teškoća i posledica na funkcionalnost te porodice. Dece sa smetnjama i poremećajima u razvoju su posebno ranjiva društvena grupacija. Ova ranjivost se ogleda u njihovom društveno-ekonomskom, porodičnom i ličnom statusu.

Najbolji odnos dete-roditelj okarakterisan je sa mnogo pozitivne komunikacije i interakcije. Zadovoljni roditelji i deca komuniciraju svakodnevno, a ne samo kada se pojavi problem ili konflikt. (Ferić i Žižak, 2004). Povećano prisustvo porodičnih konflikata kod populacije roditelja sa decom koja imaju smetnje i poremećaje proizilazi iz okolnosti težine i kompleksnosti vaspitanja ove dece.

U vaspitavanju ove dece javlja se puno roditeljskih dilema, nepoznanica i kriza. Jedan od uzroka ovog problema leži u činjenici da većini roditelja nedostaju znanja, specifični porodični i životni modeli vaspitavanja dece ometene u razvoju. Mali broj roditelja ima takva iskustva iz socijalnog okruženja jer se porodični modeli grade u odnosu na populaciju urednog razvoja. Kada se ovome pridodaju i brojna negativna osećanja u odnosu prema sebi, detetu ili sredini, kao što su: odbijanje; krivica i stid; reaktivna formacija; ogorčenost, zavist, odbacivanje, tuga, onda postaje jasno kakva je porodična dinamika u porodicama dece sa smetnjama i poremećajima i zašto u njima tinjaju i događaju se česti konflikti (Kovačević i Đoković, 2018; Đoković i Kovačević, 2019).

Najveći broj porodica dece sa smetnjama i poremećajima, hroničnim bolestima, pripada kategoriji sa nepovoljnim materijalnim i ukupnim ekonomskim statusom u većini društava. Materijalni status, porodica ove dece je znatno nepovoljniji, nego kod porodica dece iz opšte populacije. Više od polovine porodica dece sa smetnjama i poremećajima prima neku vrstu materijalnih prestacija, odnosno nalazi se u izrazito lošoj materijalnoj situaciji ili u stanju socijalne potrebe.

Pojedina istraživanja porodica koje imaju decu sa smetnjama i poremećajima ukazuju na neka specifična obeležja ovih porodica koja produkuju ili stvaraju potencijal za česte porodične konflikte izražene kroz sukobe, svađe ili fizičke obračune. Značajan broj roditelja ima osećanje stida od sredine zbog toga što ima dete koje je ometeno u razvoju. U ovim porodicama su učestalo prisutna osećanja gubitka životne volje, depresije, a većina roditelja izjavljuje da oseća potištenost koja utiče na njihov lični život. Pojedini roditelji dece sa smetnjama i poremećajima govore da nemaju vremena za sebe zbog bavljenja detetom, kao i da zbog takvog deteta zanemaruju svoje potrebe; to dovodi do fenomena „prezaštićenosti“ deteta i „roditeljskog izgaranja“ i totalne posvećenosti, a samim tim i do gubitka ličnog i partnerskog života (Milosavljević i Jugović, 2009).

Hrnjica (2011) ukazuje da, osim problema koji nastaju kao posledica teškoća u razvoju, i sama porodica postaje destabilizovana. Uzroci difunkcionalnosti uglavnom su unutarporodični, zavisni od porodične dinamike, ali na funkcionisanje porodice utiču i sredinski faktori (npr. stavovi okoline). Osim što roditelji često odbacuju svoju decu sa smetnjama i poremećajima, oni mogu i da ih prezaštićuju.

U istraživanju, UNICEF-a (2009) se navodi da se sažaljenje i donekle tragična slika koju najveći deo naše opšte populacije ima o deci sa smetnjama i poremećajima generalizuje i na njihove staratelje i porodice.

Status i reakcije porodica dece sa smetnjama i poremećajima mogu delom da se objasne i stavovima socijalne sredine. Oni su često, makar i prikriveno, negativni. U oblasti istraživanja stavova konzistentno se pokazivalo da negativni stavovi predstavljaju važan element u određivanju javnog opazanja osoba s ometenošću. Stigma sadrži stereotipna shvatanja o osobama sa smetnjama i poremećajima kao o osobama koje su bolesne, devijantne, emocionalno nestabilne, nesposobne, nezgodne i slično. Usmeravajući pažnju na nedostatke i ranjivosti osoba sa smetnjama i poremećajima, stigma odvraća pažnju od procesa stigmatizacije, od nosilaca ovog procesa i od socijalnog konteksta koji podržava stigmatu (Dragojević, Milačić-Vidojević i Hanak, 2010).

Sve više, istraživanja o porodicama koje imaju članove sa poremećajima ili smetnjama naglašava da postoji adaptivni kapacitet porodica koji se naziva porodična rezilijentnost. To je mogućnost da se stvori snaga potrebna za pozitivno rešavanje životnih izazova. Snažne porodice pomažu svojim članovima sa invaliditetom da usvoje otporno ponašanje kroz savladavanje veštine za rešavanje problema. Porodice koje znaju da se nose sa izazovima i da izađu u susret individualnim potrebama svojih članova su otpornije na krize i stres. Otporne porodice rešavaju probleme međusobno sarađujući, zajednički razmišljajući, otvoreno razgovarajući i razmatrajući podjednako predlog svakog člana. Ovo značajno povećava snagu i moć porodice, što predstavlja njenu odbrambenu sposobnost. Mnoge porodice zapravo saopštavaju da ih je prisustvo invaliditeta osnažilo i zbližilo kao porodicu, olakšalo prihvatanje drugih, povećalo veru, pomoglo u upoznavanju novih prijatelja, povećalo poštovanje prema životu, unapredilo neke njihove veštine i drugo (Hauser-Cram et al., 1999; Đoković i Kovačević, 2019).

Porodica sa gluvim i nagluvim detetom

Porodice sa gluvim i nagluvim detetom u mnogim aspektima se razlikuju od drugih porodica. U značajno većem procentu je reč o potpunim porodicama, a roditelji su u proseku nižeg obrazovanja u odnosu na porodice sa drugim kategorijama dece sa smetnjama i poremećajima. Prema nalazima koje je sprovedla Dragojevićeva (2007) spadaju u disfunkcionalne i slabo kohezivne porodične sisteme, pre svega po niskom stepenu umreženosti u porodične emocionalne odnose.

Stavovi roditelja prema deci sa oštećenim sluhom su različiti. Ne mogu svi roditelji prihvatiti ometenost svog deteta. Saznanje da dete ima smetnju ili poremećaj sluha može izazvati veliku emocionalnu neravnotežu. Uspešna (re)habilitacija kod ove dece, kao i mogućnost komunikacije i uključivanje u socijalnu sredinu, u velikoj meri zavise od stavova njihovih roditelja.

Dijagnostikovanje oštećenja sluha kod deteta predstavlja neočekivani životni događaj koji unosi pometnju u celu porodicu, dovodi do simboličnog osećaja gubitka i vodi procesu tugovanja. Poznavanje

faze tugovanja i mogućih načina razmišljanja i osećanja pomaže nam da bolje razumemo porodicu. Za tok tretmana i dalje funkcionisanje deteta od posebnog je značaja prepoznati reakcije porodice i pružiti adekvatnu podršku (Kovačević i Đoković, 2019).

Saznanje o ometenosti deteta, kao traumatski i neočekivan životni događaj dovodi roditelje u egzistencijalnu krizu jer ozbiljno remeti njihova bazična verovanja o životu, remeti bazični osećaj sigurnosti i poverenja i aktivira različita ambivalentna i nerazrešena osećanja. Roditelji treba da prihvate izmenjenu roditeljsku ulogu, različitost porodičnog statusa, neizvesnost i različita osećanja, nekad i ambivalentna, koja prate proces prilagođavanja. Takođe je neophodno smanjiti verovatnoću razvijanja pojave naučene bespomoćnosti u takvoj, dugotrajno stresnoj, teško rešivoj situaciji (Dragojević, 2008).

Odgajanje gluve i nagluve dece donosi niz sumnji i dvoumljenja koja mogu roditelje iscrpiti i nagomilati neprijatna osećanja, što se dalje odražava na razvoj deteta i postignuća u edukaciji i rehabilitaciji. Roditelji moraju razrešiti svoje teskobe, nemire i niz pitanja da bi postali delotvorniji u svojoj roditeljskoj ulozi, a, osim toga, moraju se razvijati kao celovite ličnosti, nezavisno od roditeljske uloge (Dulčić i Kondić, 2002). Još u periodu odojčeta, roditelji gluve dece se susreću sa problemima nedovoljne emocionalne razmene sa bebom, suočavanja sa sopstvenim, ponekad ambivalentnim emocijama, nužnošću donošenja odluka koje mogu da odrede budući razvoj deteta i potrebe da se izmeni sistem konstrukata o svetu, porodičnom životu i roditeljskoj ulozi. Dragojević (2007) ističe da ograničeno iskustvo i nedostajuće emocionalne razmene usporavaju kognitivni, emocionalni i socijalni razvoj gluvog deteta.

Ukoliko u porodici postoji smetnja ili poremećaj sluha kod jednog, ili kod oba roditelja, lakše će se prihvatiti ista takva smetnja i poremećaj kod deteta. S obzirom da već raspolažu iskustvom šta znači biti gluv, ovakvi roditelji imaju više razumevanja i podrške za svoje dete. Potcenjivanje sposobnosti deteta javlja se kod izvesnog broja roditelja koji su skloni da sposobnosti svog deteta niže vrednuju u odnosu na njihovo stvarno stanje. Zahtevi koji se postavljaju u odnosu na dete nisu u skladu sa njegovim sposobnostima, već su po pravilu znatno lakši. Neki roditelji su skloni da generalizuju nesposobnost svog gluvog deteta sa uskog opsega zadataka i aktivnosti koje takvo dete objektivno ne može da obavi, na druge sfere u kojima je objektivno sposobno da to čini, jer ga hendikep u tome ne sprečava (Jerković, Stanojčić i Golubović, 2010).

Kod male gluve dece pojavljuje se i problem identifikacije sa roditeljima neoštećenog sluha. Neka istraživanja ukazuju da je za detetov emocionalni, socijalni, pa i intelektualni razvoj povoljnije odrastanje uz gluve roditelje. Pored ranog korišćenja znakovne komunikacije u takvoj porodičnoj situaciji povoljnija je i emocionalna klima, pre svega zbog lakšeg prihvatanja deteta i razumevanja njegovih problema i zbog lakšeg emocionalnog komuniciranja (Dragojević, 2007).

Veoma su retki roditelji koji uspevaju da se realno postave prema detetu sa posebnim potrebama, pa su najčešće reakcije prema njemu prezaštićenost, ignorisanje ili čak odbacivanje. Nisu retke situacije da isti roditelj sukcesivno ispoljava sva tri tipa reakcija ili da je prezaštićenost reaktivna formacija na odbacivanje. Ustanovljeno je da su roditelji sa gluvom decom izloženiji stresnim iskustvima, kao i da je upravo roditeljski stres povezan sa učestalošću socio-emocionalnih problema kod dece (Hintermair, 2006). Zbog svega toga, kod dece se stvara osećanje nesigurnosti izazvano osobenim odnosom roditelja prema njima. Ponekad, porodica ne omogućava detetu zadovoljenje njegovih potreba. Ukoliko postavlja određene prepreke, porodica dovodi dete u frustrirajuću situaciju praćenu intenzivnom anksioznošću (Jerković, Stanojčić i Golubović, 2010).

Lutermen (Luterman, 2003) ističe, da roditelji gluve i nagluve dece moraju podeliti svoja osećanja: tuge, anksioznosti, ljutnje, krivice i ranjivosti. U suštini, oni se osećaju više usamljeno i izolovano zbog teškoća u traženju adekvatne podrške za njih i njihovo dete.

Hrnjica (2011), ukazuje da od reakcije roditelja na oštećenje sluha i ukupne porodične atmosfere zavisi kasniji emocionalni i socijalni razvoj deteta. Kakva će biti roditeljska reakcija, zavisi od mnogih faktora. Težina oštećenja, ličnost roditelja i odnos sredine prema porodici od izuzetne su važnosti. Oba roditelja su pogođena, ali reakciju ispoljavaju na različite načine. Majke reaguju depresivno, a očevi socijalnom izolacijom, tj. češćim odlaskom iz kuće i izbegavanjem razgovora o stanju u kome se dete nalazi. Prevazilaženje krize zavisi od toga kakvi su odnosi među roditeljima. Ukoliko se kriza produži,

neminovni su i emocionalni i socijalni poremećaji u razvoju deteta. Pre svega, dolazi do pojačanog osećanja nesigurnosti. Sledi emocionalna nezrelost, rigidno ponašanje, egocentrizam, slaba motivacija za igru, a kasnije za učenje, oskudna interesovanja. U adolescentnom periodu javlja se problem otežane identifikacije sa uzorima, kao i problem polne identifikacije dečaka zbog ograničene komunikacije sa očevima. Naravno, ako je dete prihvaćeno u porodici i među vršnjacima, ako su na vreme otkrivene, razvijene i očuvane potencijalne sposobnosti deteta, razvoj može imati sasvim drugi tok i približiti se razvoju deteta bez oštećenog sluha, a približno istih potencijalnih sposobnosti (Đoković, Ostojić i Kovačević, 2011; Đoković i Kovačević, 2019).

Oblici komunikacije gluve i nagluve dece u porodici

Ljudska komunikacija ima dva osnovna oblika: tranzientni (kratkotrajan), kao govor i gest i permanentni (dugotrajan), kao slika i pismo (Žikić 2002). Prema načinu na koji se prenose informacije može da bude verbalna (pismena i usmena) i neverbalna. Neverbalna komunikacija predstavlja primarni komunikacijski model, ali kao i verbalna, kontrolisana je određenim sistemom kodova koji su kulturno determinisani. Neverbalni oblik komunikacije ukazuje na stav prema drugim osobama i pomaže u građenju i održanju odnosa sa drugima (Knapp-Hall 2010). Neverbalni oblik komunikacije se može definisati i kao proces signalizovanja značenja u interpersonalnom ponašanju koji ne uključuje izgovorene reči. Neverbalna komunikacija, odnosno, permanentno primanje i emitovanje znakova gestovima, mimikom ili pokretima tela, odvija se uvek kada smo u kontaktu sa drugom osobom, gluvom ili čujućom. Komunikacija je multimedijalni proces veoma značajan za socijalni razvoj deteta, posebno deteta oštećenog sluha koje je u najvećoj meri onemogućeno da se njome pravilno i u dovoljnoj meri služi. Komunikacija se sastoji iz četiri faze: prenosa informacija, upravljanja akcijom, stvaranja veza i izgradnje identiteta (Arsić 2007; Kovačević i Isaković, 2019).

Komunikacija se primarno uči u porodici. Znanja i iskustva komuniciranja stvaraju se u interakciji deteta sa članovima porodice. U razvojnom dobu dete traži stalnu prisutnost roditelja i međusobnu komunikaciju, ono tako uči i usvaja različita životna iskustva i umeća (Lebedina-Manzoni, Delić i Žižak, 2001).

Oštećenje sluha i govora dovodi do određenih specifičnosti i teškoća u razvoju gluve i nagluve dece. Gluvo dete zahteva rano uključivanje u proces rehabilitacije slušanja i govora, koje predstavlja preduslov napredovanja deteta kako u govorno-jezičkom tako i u kognitivnom, emocionalnom i socijalnom razvoju.

Neophodno je rano otkrivanje oštećenja sluha kod deteta i što ranije sprovođenje ranog interventnog programa. Preporuka je ASHA-e (American Speech-Language-Hearing Association) da se kreiraju primereni rani interventni programi usmereni na porodicu koji pružaju mogućnost izbora stručnjacima, roditeljima i deci oštećenog sluha. Potrebno je da porodica deteta oštećenog sluha ima pristup svim informacijama o opštem razvoju deteta, posebnim informacijama o oštećenju sluha, komunikacijskim mogućnostima i jezičkom razvoju gluve dece. Lokalna zajednica, država, zdravstveni i obrazovni projekti moraju usmeriti svoj cilj prema ranoj detekciji oštećenja sluha i ranoj intervenciji (Kovačević, 2013; Kovačević, Isaković i Arsić, 2019).

Oko 90% gluve dece rođeno je u porodicama sa oba čujuća roditelja, 7% ima jednog gluvog roditelja, a samo 3% ima oba gluva roditelja. Oko 5-10 % gluve dece usvaja znakovni jezik od svojih gluvih roditelja. Većina gluve dece raste u potpuno čujućem svetu, u ranom detinjstvu. Takođe, većina čujućih roditelja gluve dece ne poznaje ili slabo poznaje znakovni jezik, što ima značajne implikacije na razvoj gluvog deteta (Marschark, 1993; Mitchell & Karchmer, 2004).

Primerena i efikasna rana komunikacija bez obzira u okviru kog jezičkog modaliteta se odvija (znakovni ili govorni), zajedno sa prihvatanjem deteta i njegovog oštećenja je osnova uspešnog kognitivnog razvoja i razvoja ličnosti deteta, što predstavlja osnovu komunikacije i izgradnje jezičkih veština (Ann, 2001; Meir, 2002; Perniss, Pfau & Steinbach, 2007).

Za gluvo dete se od najranijeg uzrasta ključnom smatra česta, kontinuirana interakcija sa uzorima koji tečno vladaju znakovnim jezikom. Čujući roditelji mogu učiniti u početku mnogo, ako izgrade

sopstvenu svest o tome šta znači komunicirati vizuelno, i da počnu da komuniciraju samo sa nekoliko znakova koji su deo njihove svakodnevne interakcije (Kovačević, 2012; Kovačević, 2013; Kovačević, Isaković i Arsić, 2017).

Glupi roditelji koriste tečan znakovni jezik brzog ritma kako bi komunicirali jedni sa drugima u prisutnosti svog deteta. Kada direktno komuniciraju sa detetom koriste veliki broj pojedinačnih znakova za kratke znakove ili izraze, koji su modifikovani kako bi ih dete lakše moglo videti (Wilbur, 2000).

Veoma je važno roditelje dece oštećenog sluha informisati o posebnim strategijama za vizuelnu komunikaciju koju koriste gluve majke u interakciji sa svojom gluvom decom i na taj način i omogućavaju vizuelni unos jezičkih podataka (Spencer, Bodner-Johnson & Gutfreund 1992).

Predškolske ustanove i škole u SAD, zapošljavaju gluve savetnike za roditelje i decu (zasebno ili u paru sa partnerom koji čuje) i mnogobrojna iskustva ukazuju da su se često isticali po visokom nivou osetljivosti za emocionalne i komunikacijske potrebe čujućih roditelja.

Nastavnici i vaspitači motivišu roditelje da slobodno izlože svoje odojce ili malo dete govornom engleskom jeziku i američkom znakovnom jeziku (ali ne istovremeno) i da obrate pažnju na detetove interakcije sa gluvom decom/odraslim osobama i sa čujućom decom/odraslim osobama u različitim okruženjima. Ako roditelji zapaze rani razvoj rečnika i jezičkih elemenata i u govornom i u znakovnom jeziku, često mogu dobiti jasniju ideju šta odgovara njihovom detetu (Kovačević i Đoković, 2019).

Prilikom učenja gluve dece znakovnom i govornom jeziku, najvažnije je obezbediti okruženje i situacije koje su dovoljno stimulativne da motivišu dete da komunicira korišćenjem oba jezika. Jedna od bazičnih pretpostavki dvojezičnog razvoja gluve dece je da im je neophodno pružiti mogućnost da interaktivno komuniciraju i sa vršnjacima i sa odraslima, i sa čujućim i sa gluvima, i na znakovnom i na govornom jeziku. Treba imati na umu da jezik ima svoj govorni, pisani i znakovni izraz, i te izraze treba koristiti i zajedno i pojedinačno. Glupa deca koja u kritičnom periodu za usvajanje jezika nemaju mogućnost kvalitetnih interakcija s okolinom kakve im omogućava znakovni jezik, već i u znakovnom jeziku i u govornom jeziku čujuće zajednice postižu nizak prag jezičkih znanja, predodređena su za semilingvizam i sve štetne posledice koje on ostavlja na celokupan detetov razvoj i njegova akademska postignuća (Kovačević, Isaković i Arsić, 2019).

Roditelji moraju učiniti sve što je potrebno kako bi preneli svoju ljubav prema gluvom detetu, čak i ako to u početku znači korišćenje gestova, pantomime i pokazivanja. Vrlo je važno da roditelji budu opušteni, da su animirani i uključeni i da uspevaju preneti detetu ono što misle. Oni bi pre svega trebalo da pronađu načine da omoguće detetu da razume šta se oko njega događa, da provedu sretne trenutke sa svojom gluvom decom, i da se pobrinu da i gluva i čujuća deca u potpunosti učestvuju u porodičnim interakcijama (Mahshie, 2007). U okviru porodičnih interakcija, neophodno je da roditelji podstiču razvoj neverbalne komunikacije (koja obuhvata znakovni jezik, upotrebu prstne azbuke-daktilologije, mimiku i čitanje govora sa usta i lica sagovornika) i verbalne komunikacije (usmene i pisane).

Socijalna podrška porodicama sa gluvom i naglupom decom

Istraživanja dosledno pokazuju da porodice sa snažnim sistemima socijalne podrške mogu da efikasno rešavaju izazove u odnosu na porodice sa malo podrške (Dunst & Trivette, 1994) kao i, da postoje pozitivni doprinosi socijalne podrške za suočavanje čujućih roditelja sa oštećenjem sluha deteta (Asberg, Vogel & Bovers, 2008; Hintermair, 2006; Zaidman-Zait, 2007). Gluvo dete u ranom detinjstvu predstavlja jedinstven i dugotrajan izazov za roditelje. Neki od izazova uključuju: povećane zahteve za negu; pronalaženje i dobijanje usluga rane intervencije; modifikovanje komunikacijskih strategija; donošenje medicinskih i obrazovnih odluka; rad sa stručnjacima u nizu disciplina; učenje o tehnološkim podrškama; rad sa detetom radi poboljšanja razvojnih rezultata i borba sa dodatnim finansijskim problemima (Lederberg & Golbach, 2002; Poon & Zaidman-Zait, 2014).

Istraživanja ukazuju na pozitivna iskustva podrške porodicama gluve i nagluve dece, koji održavaju odnose sa rodbinom, prijateljima i susedima u domu ili zajednici (Rodrigo et al., 2007), kao i

podrške stvorene kroz učešće u dobrovoljnim organizacijama, klubovima i političkim i građanskim organizacijama (Cowen, 2000).

Podrška roditelj roditelju ("Parent-to-parent support") prepoznata je kao važan i specifičan sistem podrške roditeljskih grupa, na osnovu sličnih iskustava koja mogu povezati porodice. Ova vrsta podrške je veoma značajna za socijalnu i emocionalnu dobrobit porodice (Behl, DesGeorges & White, 2016). Roditelji sa različitim iskustvima podržavaju jedni druge. Veoma je značajna emocionalna podrška, da bi se se savladali: tuga, usamljenost, ranjivost, izolacija, nizak nivo samopoštovanja i percepcija stigme. Za roditelje koji podižu decu sa smetnjama u razvoju, uključujući gubitak sluha, međusobna roditeljska podrška daje veoma pozitivne rezultate (Henderson, Johnson & Moodie, 2014). Roditelji zahtevaju informacije koje su tačne, dobro izbalansirane, sveobuhvatne i prenete na jedan nepristrasan način. Za roditelje, kvalitet informacije je krucijalan u pogledu dijagnoze i toka ranog razvoja njihovog deteta.

Mnogobrojni autori su ukazali na različite potrebe za podrškom porodica gluve i nagluve dece, uključujući i veliku potrebu roditelja za dobijanje raznovrsnih informacija u vezi sa tretmanima, obrazovnim i komunikacijskim opcijama koje su dostupne za njihovu decu (Jamieson, Zaidman-Zait i Poon, 2011); potreba za dobijanjem socijalne podrške i učestvovanje u roditeljskim mrežama (Jackson, Traub & Turnbull, 2008), neophodnost uspostavljanja međusobnog i kolaborativnog partnerstva sa stručnjacima (Ingber & Dromi, 2009), kao i stalna potreba roditelja za pristup porodicama sa sličnim iskustvima (Poon & Zaidman-Zait, 2014).

ZAKLJUČAK

Komunikacija u porodici je važna jer omogućava članovima da iznesu svoje potrebe, želje i brige jedni drugima. Otvorena i iskrena komunikacija stvara atmosferu koja omogućava članovima porodice da izraze svoju ljubav i poštovanje, ali i različitosti. Kroz kvalitetnu komunikaciju porodica je u mogućnosti da reši neizbežne probleme do kojih dolazi u svakoj porodici. Komunikacija jedno od najvažnijih iskustava koje odrasli mogu pružiti svojoj deci. Kroz dnevne interakcije deca i odrasli mogu razviti odnos koji pomaže detetu da uči o svetu i sebi. U okviru porodičnih interakcija, roditelji treba da podstiču razvoj različitih oblika neverbalne i verbalne komunikacije sa svojom gluvom i nagluvom decom.

Različite su potrebe za podrškom porodica gluve i nagluve dece, uključujući i veliku potrebu roditelja za dobijanjem raznovrsnih informacija u vezi sa tretmanima, obrazovnim i komunikacijskim opcijama. Neophodna je podrška roditeljima da odaberu adekvatan način komunikacije; kao i adekvatnu amplifikaciju za svoje gluvo/nagluvo dete. Roditeljima su značajne informacije, kao i podrška "roditeljskih grupa" (roditelja gluve i nagluve dece sa sličnim iskustvima). Jedna od komponenti kvalitetne podrške je svest stručnjaka da ne treba svim roditeljima ista podrška. Nekima je potrebna emocionalna podrška, nekima su potrebne informacije, neki žele tehnička pomagala. Pojedini roditelji su potrebna obuka u učenju znakovnog jezika i upoznavanje sa kulturom gluvih. Roditeljima će biti potrebni svi aspekti podrške, ali u različito vreme i iz različitih izvora. Porodici gluve i nagluve dece je neophodna podrška društvene zajednice; zdravstvenog, obrazovnog i sistema socijalne zaštite, kao i kontinuiran i sistematski rad sa roditeljima, u vidu individualnog, grupnog i surdološkog savetovanja.

Neophodno je organizovati različite programe podrške, poboljšati komunikaciju u okviru porodice, kao i saradnju porodice i stručnjaka raznih specijalnosti koji učestvuju u rehabilitaciji i edukaciji gluve i nagluve dece.

Literatura:

- Ann, J.(2001). Bilingualism and language contact. In C. Lucas (Ed.) *The sociolinguistics of Sign Language* (pp. 33–60) .Cambridge: Cambridge University Press.
- Arsić, R.(2007). Komunikacija kao osnova socijalizacije dece oštećenog sluha. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 3-4, 117- 128
- Asberg, K. K., Vogel, J. J., & Bowers, C. A. (2008). Exploring correlates and predictors of stress in parents of children who are deaf: Implications of perceived social support and mode of communication. *Journal of Child and Family Studies*, 17, 486–499
- Behl, D., DesGeorges, J. & White, K. (2016). The role of family-led disability organizations in supporting families with hearing-related concerns. *The Journal of Early Hearing Detection and Intervention*, 1 (1), 13-20
- Cowen, E. L. (2000). Community psychology and routes to psychology wellness. In J. Rappaport & E. Seidman (Eds.) *Handbook of community psychology* (pp. 79–99). New York, NY: Kluwer/Plenum
- Dragojević, N. (2007). Portret porodica sa gluvim i nagluvim detetom. *Beogradska defektološka škola*, 1, 47-57
- Dragojević, N. (2008). Odlike funkcionisanja porodice sa ometenim detetom, U: D.Radovanović (Ur.): *U susret inkluziji -dileme u teoriji i praksi* (str.175-185). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
- Dragojević, N., Milačić Vidojević I. i Hanak, N. (2010).Struktura i korelati socijalnih stavova prema osobama sa telesnom ometenošću. *Tematski zbornik radova I međunarodne konferencije, "Specijalna edukacija i rehabilitacija - nauka i/ ili praksa"*. str. 26-40. Sombor, 22-24.10.2010.
- Dulčić, A. i Kondić, Lj. (2002). *Djeca oštećena sluha*. Zagreb: Alinea
- Dunst, C. J., & Trivette, C. M. (1994). What is effective helping? In C. J. Dunst, C. M. Trivette, & A. G. Deal (Eds.), *Supporting and strengthening families: Vol. 1. Methods, strategies and practices* (pp. 162–170). Cambridge, MA: Brookline Books.
- Doković S., Ostojić, S. i Kovačević T. (2011). Surdološko savetovanje gluvih i naglavih osoba i njihovih porodica. *Beogradska defektološka škola*, 17 (3), 51, 439-450
- Doković,S. i Kovačević,T. (2019). *Defektološki savetodavni rad*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, ICFF
- Ferić, M. i Žižak, A.(2004). Komunikacija u obitelji-percepcija djece i mladih. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*,40 (1), 25-38
- Früge, E., Crouch, M., & Bray, J. (2005). Obiteljska dinamika i zdravlje U: Rakel RE: *Osnove obiteljske medicine* (str. 30-37). Zagreb:Medicinska biblioteka
- Hauser-Cram, P., Warfield, M. E., Shonkoff, J. P., Krauss, M. W., Upshur, C. C., & Sayer, A. (1999). Family influences on adaptive development in young children with Down Syndrome. *Child Development*, 70(4), 979–989.
- Henderson, R., Johnson, A. & Moodie, S.(2014). Parent-to-parent support for parents with children who are deaf or hard of hearing: a conceptual framework. *American Journal of Audiology* , 23, 437–448
- Hintermair, M., (2006). Parental resources, parental stress, and socioemotional development of deaf and hard of hearing children. *The Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 11 (4), 493-513
- Hrnjica, S. (2011). Roditeljstvo dece sa ometenošću. U: Mitić, M. (Ur.). *Deca sa smetnjama u razvoju, potrebe i podrška* (str. 72- 78). Beograd: Familia
- Ingber, S. & Dromi, E. (2009). Demographics affecting parental expectations from early deaf intervention. *Deafness & Education International*, 11, (2), 83–111.
- Jackson, C. W., Traub, R. J., & Turnbull, A. P. (2008). Parents' experiences with childhood deafness: Implications for family-centered services. *Communication Disorders Quarterly*, 29 (2), 82-99.
- Jamieson, J. R., Zaidman-Zait, A., & Poon, B. (2011). Family support needs as perceived by parents of preadolescents and adolescents who are deaf or hard of hearing. *Deafness & Education International*, 13, (3), 110–130

- Jerković, I., Stanojčić, S. i Golubović, Š. (2010). Internalizovani i eksternalizovani problemi dece sa oštećenim sluhom, *Engrami*, 32, 1-2
- Kovačević, T. (2012). Karakteristike znakovnog i govornog jezičkog izraza kod dece predškolskog uzrasta sa kohlearnim implantom i slušnim aparatima. *Beogradska defektološka škola*, 18 (3), 54, 403-416
- Kovačević, T. (2013). *Funkcija znakovnog jezičkog izraza u razvoju jezika kod gluve i nagluve dece*. Doktorska disertacija. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
- Kovačević, T., Isaković, Lj. i Arsić, R. (2017). Pružanje podrške porodici gluve i nagluve dece predškolskog uzrasta. *Zbornik radova naučnog skupa: Prevencija razvojnih smetnji i problema u ponašanju*, 53-62. Beograd, Srbija: Univerzitet u Beogradu-Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 21. decembar, 2017.
- Kovačević, T. i Đoković, S. (2018). Različiti aspekti podrške porodicama sa gluvom i naglalom decom. U: Lj. Isaković, T. Kovačević (Ur.) *Specifičnost oštećenja sluha-koraci i iskoraci*. (str. 267-282). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Kovačević, T. i Isaković, Lj. (2019). Oblici neverbalne i verbalne komunikacije gluve i nagluve dece predškolskog uzrasta. *BAŠTINA*, Priština – Leposavić, sv. 49, 433-453
- Kovačević, T., Isaković, S. i Arsić, R. (2019). Bilingual approach in the education of deaf and hard of hearing children. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini (Kosovska Mitrovica)*, 49 (4), 107-124.
- Kovačević, T. i Đoković, S. (2019). Edukativna podrška porodici gluve i nagluve dece predškolskog uzrasta. *Zbornik radova naučnog skupa: Edukativna i rehabilitaciona podrška detetu, porodici i instituciji*, 59-64. Beograd, Srbija: Univerzitet u Beogradu-Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 23. decembar, 2019.
- Knapp, L.M. & Hall, A.J. (2010). *Neverbalna komunikacija u ljudskoj interakciji*. Zagreb: Naklada Slap
- Lebedina-Manzoni, M., Delić, T. i Žizak, A. (2001). Dječja percepcija komunikacije u obitelji. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 37 (2), 153-170
- Lederberg, A. R., & Golbach, T. (2002). Parenting stress and social support in hearing mothers of deaf and hearing children: A longitudinal study. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 7 (4), 330-345
- Luterman, D. (2003). Counseling families of children with hearing loss and special needs. *The Volta Review*, 104(4), 215-220.
- Marschark, M. (1993). *Psychological Development of Deaf Children*. Oxford: University Press
- Mahshie, S. N. (2007). *Dvojezično obrazovanje gluhe djece*. Washington, D.C.: Laurent Clerc National Deaf Education Center/ Zagreb: Savez gluhih i nagluhih grada Zagreba
- Meier, R.P. (2002). Why different, why the same? Explaining effects and non-effects of modality upon linguistic structure in sign and speech. In R. P. Meier, K. Cormier, and D. Quinto-Pozos (Eds.), *Modality and structure in signed and spoken languages* (pp. 1-25). Cambridge University Press.
- Milosavljević, M., Jugović, A. (2009). *Izvan garnica društva, savremeno društvo i marginalne grupe*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, CIDD
- Mirsalimi, H., Perleberg, H.S, Stovall, L.E. & Kaslow, N.J. (2003). Family Psychotherapy. In. G. Stricker, T.A. Widiger, I.B. Weiner (Eds). *Handbook of psychology-Clinical psychology*. Vol.8. (pp. 367-387). New Jersey: John Wiley & Sons, Inc. Hoboken
- Mitchell, R. & Karchmer, M. (2004). Chasing the mythical ten percent : Parental hearing status of deaf and hard of hearing students in the United States. *Sign Language Studies*, 4 (2), 138-163.
- Perniss, P., Pfau, R. & Steinbach, M. (2007). Can't you see the difference? Sources of variation in sign language structure. In: Perniss, P., Pfau, R., and Steinbach, M. (Eds.), *Visible variation: Cross-linguistic studies in sign language structure* (pp. 1-34). Berlin: Mouton.
- Poon, B. T., & Zaidman-Zait, A. (2014). Social support for parents of deaf children: Moving toward contextualized understanding. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 19 (2), 176-188.

- Rodrigo, M. J., Martín, J. C., Máiquez, M. L., & Rodríguez, G. (2007). Informal and formal supports and maternal childrearing practices in at-risk and non at-risk psychosocial contexts. *Children and Youth Services Review*, 29 (3), 329–347.
- Spencer, E., Bodner-Johnson, B. & Gutfreund, M. (1992). Interacting with infants with a hearing loss: What can we learn from mothers who are deaf? *Journal of Early Intervention*, 16(1), 64-78
- UNICEF (2009). Izveštaj o rezultatima istraživanja stavova javnog mnjenja o društvenoj inkluziji dece sa smetnjama u razvoju. Beograd.
- Willbur, R. B. (2000). The use of ASL to support the development of English and literacy. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 5(1), 81–104
- Zaidman-Zait, A. (2007). Parenting a child with a cochlear implant: A critical incident study. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 12 (2), 221–241.
- Žikić, B. (2002). *Antropologija gesta I - pristupi*. Beograd: Srpski genealoški centar, Etnografski muzej Srbije, Čigoja štampa

COMMUNICATION IN A FAMILY OF DEAF AND HARD OF HEARING CHILDREN*

Doc. dr Tamara Kovačević

University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation

Abstract: The main objective of the paper is, by reviewing the available literature, to point to modes of communication and certain characteristics of the functioning of a family with a deaf and hard of hearing child. Families with a deaf or hard of hearing child are different from other families in many respects. Due to hearing impairments and a changed way of communicating with the environment, deaf and hard of hearing children develop under more unfavorable conditions than normal hearing children. A large number of deaf and hard of hearing children have specific problems in the fields of communication and interaction. The child's inability to communicate with family and other children isolates it, with the passage of time, and leads to deeper difficulties in the social and emotional plan and overall development. Communication is one of the fundamental elements of living, because its use is for the communication of people in a certain community. Communication or language provide the society with a medium and means for socializing its members. Appropriate and efficient early communication, regardless of the language modality (sign or speech) within which it takes place, together with accepting the child and its impairment, is the basis for successful cognitive development and the development of the child's personality, which represents the basis of communication and the development of language skills. Communication of the deaf and hard of hearing children can be verbal (oral and written) and non-verbal (which involves sign language as well as the use of manual alphabet – dactylology, mime and lip-reading). Which form of communication the deaf and hard of hearing children will use and develop depends, to a large degree, on whether they come from a family of deaf parents or of hearing ones. A large number of studies, indicate that families of deaf and hard of hearing children need various forms of social support: psychological, financial, informational, spiritual and educational support. The support of the community - of the health, education and social protection systems is necessary to the parents. The family needs to be educated on hearing impairment, its consequences, amplification models, different ways of communicating with, upbringing and educating deaf and hard of hearing children. It is necessary to organize various support programs, to improve communication within the family as well as the cooperation of the family and experts of various specialties involved in the rehabilitation and education of deaf and hard of hearing children.

Key words: family, communication, deaf and hard of hearing children

*The paper is from the Project of the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia entitled "The Effect of Cochlear Implantation on the Education of Deaf and Hard of Hearing Persons", No. 179055

¹ 122tamara@gmail.com

ОДНОС ДРУШТВА ПРЕМА ДЈЕЦИ СА ПОТЕШКОЋАМА У РАЗВОЈУ

Ранка Казимировић¹⁵⁹
Универзитет у Бањој Луци
Факултет политичких наука
Мастер студиј Социјалног рада
Студијски програм: Социјални рад са дјецом и породицом

Абстракт: Дјеца са потешкоћама у развоју сусрећу се, свакодневно, са многим изазовима и препрекама у друштву. Иако су често дискриминисани од стране околине, дјеца са потешкоћама у развоју непозната су за социјалне службе, на које имају право, па су стога искључена из њих. Овакве депривације могу имати далекосежне ефекте ограничавањем приступа запослењу које доноси приход, или судјеловању у грађанским пословима касније у животу. Многе депривације које трпе дјеца с тешкоћама у развоју потичу од њихове невидљивости и појачане су њоме. Истраживачка заједница ради на томе да више дјеце учини видљивом кроз унапређење прикупљања и анализе података. То ће помоћи да се надвладају незнање и дискриминација, усмјере средства и интервенције и измјере њихови ефекти. У овом раду покушаћемо да дамо кратак приказ о томе шта значи дијете са потешкоћама у развоју, о односу друштва према овој категорији дјеце, те која је улога социјалног рада у раду са овом групом корисника.

Кључне ријечи: дјеца са потешкоћама у развоју, дискриминација, социјални рад.

УВОД

Свеобухватна и општеприхваћена дефиниција „дијете са потешкоћама у развоју“, на жалост, не постоји. Попед термина „дијете са посебним потребама“, у литератури се често користе и термини „дијете ометено у развоју“, „дефектно дијете“, „ометено дијете“ и сл.

Дјеца с тешкоћама у развоју су дјеца с тјелесним тешкоћама (инвалидитет, оштећења вида и слуха, дјеца с хроничним болестима), дјеца с менталном ретардацијом, дјеца с проблемима у понашању, дјеца с тешкоћама у учењу (дислексија, дисграфија, дискалкулија) те дјеца с вишеструким тешкоћама (јављају се двије или више претходно наведених тешкоћа).

Дјеца с тешкоћама у развоју сусрећу се с различитим облицима искључености, који их погађају у различитој мјери, овисно о факторима као што су: тип тешкоће коју имају, мјеста гдје живе и културе или слоја којем припадају. Род је такође круцијални фактор: мања је вјероватност и да ће дјевојчице с тешкоћама у развоју добити опште или стручно образовање или наћи запослење него дјечаци с тешкоћама у развоју или дјевојчице без тешкоћа у развоју. Дјецу с тешкоћама у развоју често сматрају инфериорном. Искљученост је често последица невидљивости. Мало је земаља које имају поуздане информације о томе колики број њихових становника су дјеца с тешкоћама у развоју, које врсте тешкоћа у развоју имају или како то утиче на њихове животе. Дјеца искључена на овај начин непозната су за социјалне службе, на које имају право, па су стога искључена из њих. Овакве депривације могу имати далекосежне ефекте ограничавањем приступа запослењу које доноси приход или судјеловању у грађанским пословима касније у животу.

¹⁵⁹ Email: ranka.kazimirovic@yahoo.com

Приступ и кориштење служби и технологије подршке ипак може дјетету с тешкоћама у развоју омогућити заузимање својег мјеста у друштву и пружање властитог доприноса.

Поред прилагођавања васпитно-образовног програма код ове дјеце је важно пружити подршку емоционалном развоју, у развоју позитивне слике о себи и о другима, у развијању мотивације за успјех и учењу уопштено. Стручни сарадници, социјални радници, педагози, психолози или дефектолози, у раду с таквом дјецом имају велику улогу у развијању самосталности и независности о туђој помоћи у учењу, у смањењу несигурности и страха од одговарања, у сузбијању агресивности као одговора на проблеме у школском окружењу, прије свега на издвојеност и ругање у групи вршњака, у елиминисању досада при читању и учењу, у развијању реалних очекивања у вези с властитим успјехом или неуспјехом као и у избору средње школе. Наравно, све ово захтијева координисан рад и сарадњу дјетета и његове породице, учитеља те стручних сарадника.

Многе депривације које трпе дјеца с тешкоћама у развоју потичу од њихове невидљивости и појачане су њоме. Истраживачка заједница ради на томе да више дјеце учини видљивом кроз унапређење прикупљања и анализе података. То ће помоћи да се надвладају незнање и дискриминација, усмјере средства и интервенције и измјере њихови ефекти. Међутим, доносиоци одлука не требају чекати боље податке како би почели градити инклузивније инфраструктуре и услуге. Све што је потребно је да ови напори остану флексибилни у што већој мјери како би се могли прилагођавати како буду нови подаци излазили на свјетлост дана.

Својом обавезом подржавања Конвенције о правима дјетета и Конвенције о правима особа с инвалидитетом, владе широм свијета преузеле су одговорност да сва дјеца, без обзира на способност или тешкоће у развоју, уживају своја права без било какве дискриминације. Ове двије Конвенције свједоче о растућем свјетском покрету посвећеном инклузији дјеце с тешкоћама у развоју у живот заједнице. По њима, дјеца с тешкоћама у развоју имају иста права као сва друга дјеца.

Предмет овог истраживања јесу дјеца са потешкоћама у развоју. Како и на који начин се ова дјеца носе са свакодневним активностима, колика је улога родитеља у тим активностима, колика је улога друштва и социјалног рада.

ДЈЕЦА СА ПОТЕШКОЋАМА У РАЗВОЈУ

„Према једној широко кориштеној процјени, око 93 милијона дјеце или једно од 20-еро дјеце у доби од 14 година или млађе живи с неким обликом умјерене или теже тешкоће у развоју“ (UNICEF, 2013:2).

Прије него што се беба роди, родитељи често нагађају о томе како ће она изгледати, који ће пол бити, шта ће заједно радити или какви ће они родитељи бити. Кад стручњаци саопште родитељима да је дијете болесно, да има одређених потешкоћа и/или оштећење, разлика између стварности и онога што су родитељи замишљали може у почетку изазвати код родитеља шок, порицање, осјећај кривице, депресију, тугу, љутњу и сл. Родитељи могу преиспитивати своје поступке и понашања како би нашли објашњење и „кривца“ за то што им се догодило. У оваквим случајевима родитељи проживљавају тешку кризу и потребно је потребно неко вријеме како би освијестили и прихватили чињеницу да имају дијете с потешкоћама у развоју. У тим тренуцима врло је важна подршка породице и пријатеља, као и стручних особа, како би добили што бољи и детаљнији увид у стање дјетета и његове потребе. Ово је врло збуњујући и стресан период за родитеље. Рођење дјетета, такође, представља један облик кризе за сваког родитеља, утолико што доласак бебе уноси велике промјене у начину живота родитеља; ствара се нови облик односа и прилагођава се однос жене и мужа. Све ово може утицати на стварање додатног стреса у новонасталој породици. Способност пара да се прилагоди овим промјенама је кључна. Кад се нормална криза доласка нове бебе у кућу споји са сазнањем да постоје поремећаји у развоју бебе, за родитеље постаје изузетно важна њихова способност да се носе с додатним стресом. Сви људи имају властите границе стреса којег могу поднијети; родитељи који имају врло ниску толеранцију

на стрес и не могу се с њим толико успјешно носити, у високом су ризику да почну очекивати превише од своје дјеце, одбацити их или злостављати. Кад се тим родитељима роди беба с потешкоћама у развоју, постоји повећан ризик да она доживи злостављање.

Дјеца с потешкоћама у развоју, као и свака друга дјеца, могу доживјети злостављање и занемаривање на многе различите начине. Велики је ризик да ће ова дјеца доживјети занемаривање у образовању или злостављање у неким институцијама. Један облик емоционалног злостављања специфичан је за дјецу с посебним потребама, а долази од дјеце и одраслих који не разумију како је то бити “другачији”. Дјеца могу бити врло окрутна у коментарима о својим вршњацима с потешкоћама у развоју. Ово се догађа кад дјеца не разумију да дијете с тешкоћама у развоју има особине које не може промијенити и контролисати, а везане су уз специфичну развојну потешкоћу. Када дјеца (или одрасли) непрекидно говоре овој дјечи ружне ствари, они их заправо психички или емоционално злостављају. Одрасли рјеђе упућују ружне коментаре, али својим поступцима према дјечи и особама с потешкоћама у развоју показују свој став о њима. И тиме такође уче своју дјецу о томе какво је, заправо, њихово мишљење. Многа од ове дјеце пате због чињенице да их читав живот људи посматрају искључиво кроз њихову развојну потешкоћу, а не као и сву другу дјецу. Наравно, друштво у цјелини утиче на стварање оваквих стереотипа и односа према дјечи са потешкоћама у развоју. „Друштво није никакав прост збир појединаца, већ укупност односа које људи граде идући за својим потребама, интересима и вредностима“ (Шијаковић, Вилић, 2010: 53). Управо у овој дефиницији видимо какви односи треба да се граде у друштву, како би друштво просперирало.

Процјена дјететових тешкоћа у развоју представља јединствени скуп изазова. Зато што се дјеца развијају и уче обављању различитих задатака различитом брзином, може бити тешко процијенити њихово функционисање и разликовати значајна ограничења од варијација у нормалном развоју. Различита природа и озбиљност тешкоћа у развоју, заједно с потребом примјењивања дефиниција и мјера према одређеном узрасту, још више комплицирају поступке прикупљања података. „Дијагностификовање менталног обољења код неког појединца описује целу његову личност, одређује његов идентитет и прописује начине поступања према њему на много трајније начине и са много озбиљнијим социјалним импликацијама него што је то случај код физичког обољења“ (Жиропађа, 2007:248).

Већина људи препознаје само очита оштећења, нпр. дјецу у колицима или на штакама, ону која су глува или слијепа, дјецу којима је дио тијела оштећен или недостаје те ону која имају озбиљнија интелектуална оштећења. Дјеца с мање примјетним облицима оштећења могу проћи неопажена годинама или заувјек. То има за последицу да родитељи, учитељи и остали који тога нису свјесни очекују да та дјеца и млади постигну циљеве и понашају се на начин на који то нису способна учинити. Ово узрокује велики стрес, фрустрацију и даље компликује живот свима који су укључени у дјететов живот. Неке тешкоће у развоју које нису тако очите укључују благу менталну ретардацију, специфичне потешкоће учења, емоционалне поремећаје, поремећаје понашања те социјално неприлагођену дјецу. Нажалост, дјеца са специфичним тешкоћама учења често не буду откривена док не крену у школу и не почну у образовању доживљавати неуспјех.

Дјеца с потешкоћама у развоју и јесу на неки начин другачија. Нека су од ове дјеце издвојена као “посебна”, превише су заштићена те примају више бриге и пажње од родитеља него браћа или сестре. И превелико заштићивање дјеце с тешкоћама у развоју може довести до озбиљних последица на емоционално стање дјетета јер га спречава да оствари своје потенцијале у потпуности те га дугорочно чини фрустрираним и потпуно зависним о туђој помоћи. Одрасли који на дијете стављају одговорност да ријеши неке њихове проблеме или задовољи неке њихове емоционалне потребе, не приписују одговорност себи. Ова нереална очекивања и замјена улога често се јављају код родитеља који су склони одбацити или злостављати дјецу.

ДИСКРИМИНАЦИЈА И НАСИЉЕ ДЈЕЦЕ СА ПОТЕШКОЊАМА У РАЗВОЈУ

Дјеца с тешкоћама у развоју међу најугроженијим су члановима друштва Друштво не може бити једнако ако сва дјеца нису укључена, а дјеца с тешкоћама у развоју не могу бити укључена ако их прикупљање података и права анализа не учине видљивима. За њих ће од посебне користи бити постојање адекватних мјера, које ће омогућити да се зна њихов број, које ће их заштитити од злостављања и које ће гарантовати адекватан приступ правосуђу.

Дискриминација дјеце са потешкоћама у развоју и њихово искључивање чини их диспропорционално осјетљивима на насиље, занемаривање и злостављање. Неки облици насиља карактеристични су за дјецу са потешкоћама у развоју. Ова дјеца могу бити објект насиља које се чини под плаштом лијечења ради промјене понашања. Дјевојчице с тешкоћама у развоју у многим земљама изложене су присилној стерилизацији или абортусима. У многим земљама, дјеца с тешкоћама у развоју и даље се смјештају у институције.

У друштвима гдје су стигматизована и гдје су њихове породице изложене друштвеној или економској искључености, многа дјеца с тешкоћама у развоју не могу чак ни добити личне документе. Све ово представља кршење људских права ове дјеце и основну препреку њихову учествовања у друштву. То их може учинити трајно невидљивим и још угроженијим пред многим облицима експлоатације, која проистиче из тога што немају лични идентитет. „Дете са посебним потребама има право на специјалну негу, образовање и оспособљавање за рад, потпун и достојан живот и постизање највишег степена самосталности и социјалне интеграције у свим савременим системима, које ће му се обезбедити кроз друштвену заштиту особа са посебним потребама“ (Лакићевић, 2009: 132).

Вјероватност да ће дјеца с тешкоћама у развоју бити жртве насиља, према неким истраживањима, три до четири пута је већа него код других. Истраживачки тимови на Свеучилишту Јохн Моорес у Ливерпоолу и Свјетска здравствена организација провели су прва системска истраживања, укључујући и метаанализе постојећих студија о насиљу над дјецом са потешкоћама у развоју. Овај преглед обухвата 17 студија, које су рађене у земљама с високим приходом, у недостатку висококвалитетних студија из земаља с ниским или средњим приходом.

Процјене ризика указивале су на то да су дјеца с тешкоћама у развоју била под значајно већим ризиком да буду жртве насиља него њихови вршњаци без тешкоћа у развоју: 3,7 пута је била већа вјероватност појаве комбинираних мјера насиља, 3,6 пута вјероватност појаве физичког насиља и 2,9 пута вјероватност појаве сексуалног насиља. Дјеца с менталним или интелектуалним тешкоћама имала су 4,6 пута већу шансу да буду жртве сексуалног насиља него њихови вршњаци без тешкоћа у развоју (Гаџо-Шашић, 2018.).

С тим у вези, поставља се питање зашто су дјеца с тешкоћама у развоју под много већим ризиком од насиља него дјеца без тешкоћа? Прије свега, брига о дјетету са потешкоћама у развоју представља велики терет за оне који се брину о дјетету што повећава ризик од злостављања. Затим, значајан број дјеце са потешкоћама у развоју и даље се смјешта у установе што је највећи фактор ризика за сексуално и физичко злостављање. И на крају, дјеца са потешкоћама у комуникацији могу бити посебно угрожена када је злостављање у питању јер препреке у комуникацији могу спријечити откривање злостављања.

Сва дјеца са потешкоћама требају се посматрати као група високог ризика код које је од кључне важности идентификовање насиља. Она могу имати користи од интервенција, као што су кућне посјете и помагање родитељима у стицању родитељских вјештина, које су се показале ефикасним у спречавању насиља или ублажавању посљедица међу дјецом без тешкоћа.

СОЦИЈАЛНИ РАД И ДИЈЕТЕ СА ПОТЕШКОЋАМА У РАЗВОЈУ

„У рехабилитацији и социјалној интеграцији особа са посебним потребама социјални рад има одговорну и значајну улогу, која се манифестује у свим фазама стручног деловања, почев од превенције, поступка и фазе ране детекције, преко третмана, до фазе праћења евалуације интегралне рехабилитације ових особа“ (Лакићевић, 2009:153).

У дефиницији Међународне федерације социјалних радника стоји да се професија социјалног рада „ори за смањење сиромаштва, те права рањивих и маргинализованих скупина људи на начин да се залаже за њихово укључивање и прихватање од стране друштва. „Социјални рад је истовремено подручје организоване људске делатности (паксе), професионалне и научне делатности, тесно повезан са образовањем за социјални рад, које је садржински испреплетано са другим поменути делатностима, али је у институционалном и методолошком смислу особено, те се у самој тој посебности, везама и односима може посматрати и изучавати“ (Милосављевић, 2009:26).

Клијенти у социјалном раду првенствено подразумевају особе или појединце са потешкоћама у социјалном функционисању. „Клијенти социјалног рада јесу појединци, породице и групе који имају тешкоће у задовољавању потреба, што ствара ситуацију у којој се зауставља или онемогућава њихово функционисање и развој“ (Видановић, 2009:33).

Примјена социјалног рада у институцијама за оспособљавање дјеце са потешкоћама у развоју је широка и у главном се односи на социјалну рехабилитацију, рад са породицом дјетета, социјалном средином и/или терапеутски рад са дјететом. Наравно, у теорији би овако све требало да буде. Међутим, у пракси је често много другачије. Социјални радници се баве бирократизованим социјалним радом, дјелимично због велике папирологије која им је наметнута, дјелимично због мањка стручног особља запосленог у датој институцији, а дјелимично и због личног недостатка мотивације за рад.

Према конвенцији УН особе са инвалидитетом обухватају: „Појам обухвата особе које имају дуготрајна физичка, ментална, интелектуална или сензорна оштећења која у интеракцији са различитим баријерама могу отежати пуно и ефективно учешће ових особа у друштву, на основу једнакости са другим члановима друштва“ (Члан 1. Конвенције).

Конвенција о правима особа с инвалидитетом означава „образац за промјену“ става и приступа питању инвалидности. Овом Конвенцијом промијењено је становиште да су особе с инвалидитетом „објекти“ милосрђа, медицинског третмана и социјалне заштите, у становиште да су они „субјекти“, којима припадају одређена права и којима је загарантовано да потражују та права. Загарантовано им је да могу да могу доносити одлуке о својим животима слободно и свјесно и бити активни припадници друштва. Конвенцијом о правима особа с инвалидитетом намјерава се промовисати, штитити и осигурати потпуно и једнако уживање свих људских права и темељних слобода за све особе с инвалидитетом и промовисати поштивање њиховог урођеног достојанства. Поред тога, овом Конвенцијом наглашена је јасна димензија социјалног развоја.

Једнакост свих чланова друштва, као једна од кључних вриједности уставног поретка Босне и Херцеговине, потврђена је усвајањем Закона о забрани дискриминације (2009), гдје су на једном мјесту сажете одредбе о дискриминацији, раније „расуте“ у више различитих закона. Овај Закон, донешен је на националном нивоу. Заштиту својих права против дискриминације особе с инвалидитетом (као и свих других облика дискриминације) могу покренути путем институције Омбудсмена за људска права БиХ и Омбудсмена за дјецу Републике Српске. Обје ове институције на годишњем нивоу пријављују велики број случајева кршења људских права особа с инвалидитетом, односно дискриминацију ових особа у свим сферама друштвеног и радног окружења. Тако се на примјер у Извјештају Омбудсмена за људска права БиХ (2011) наводи да „сви нивои власти у БиХ требају подузети мјере у циљу осигурања уживања права свих особа с инвалидитетом на основама једнаких могућности и без дискриминације, те успоставити јединствен приступ егзистенцијалним питањима особама с инвалидитетом“. Наведеном посебно треба додати важност укључивања надлежних органа за предузимање мјера које би побољшале неповољан

положај жена с инвалидитетом који произлази из дискриминације на темељу пола и дискриминације на основи инвалидитета.

Принцип забране дискриминације по основу инвалидитета, поред законодавства, присутан је и у различитим стратешким документима и плановима за њихово провођење донесеним од локалног до националног нивоа.

С тим у вези, улога социјалног радника у односу са дјецом са потешкоћама у развоју је разнолика. Социјални радници би требали да буду први на линији борбе против дискриминације све дјеце, не само дјеце са потешкоћама у развоју као и утврђивању најбољег интереса за свако дијете. „Утврђивање најбољег интереса захтијева да се узме у обзир појединачна ситуација сваког дјетета – његове потребе, осјетљивост и отпорност, као и сви други значајни елементи“ (Шћеповић, 2018: 17). Дакле, из овога можемо закључити да је улога социјалног рада вишеструка. Поред професионалног односа и стручне помоћи коју треба да пружи, социјални радник треба да буде и покретач промјена у друштву. Неко ко ће да се својим знањем, искуством и идејама бори против стереотипа и предрасуда и да покаже друштву да је свако дијете једнако.

ЗАКЉУЧАК

Присуство интелектуалних тешкоћа не оправдава ниједан облик дискриминације. Дјеца са тешкоћама у развоју треба да уживају сва права предвиђена међународним стандардима и законима Босне и Херцеговине и њених ентитета и то полазећи од основних принципа да сваки човјек има урођена, једнака и неotuђива права. Инклузија дјеце са потешкоћама у развоју је веома сложено питање, које би захтијевало доста истраживања, укључивања стручних радника, невладиног сектора, родитеља и дјеце. Поред образовања и стицања знања и занимања дјеце са потешкоћама у развоју, било би веома значајно и неопходно да се створе услови и могућности да дјеца након завршетка школовања успију пронаћи запослење, те да њихове образовне квалификације буду привлачније на тржишту рада. „Представници удружења и савеза указују на то да е дјеца с посебним потребама, ако и заврше најчешће средње образовање, не могу запослити, јер су у питању занимања која нису нимало конкурентна на тржишту рада (нпр. слијепа особа и занимање телефонисте и слично), односно нису актуелна, застарјела су. Било би веома значајно да се стање у тој области измијени, јер ентитети у БиХ имају законе о професионалној рехабилитацији, оспособљавању и запошљавању инвалида, односно законе о професионалној рехабилитацији и запошљавању особа с инвалидитетом, који пружају добру основу за запошљавање ове категорија особа“ (Омбудсмен за људска права Босне и Херцеговине).

Такође, потребно уе активно укључивање цијеле заједнице како би се овој дјечи омогућила нормално функционисање у свакодневним активности. „С друге стране термин заједница, без префикса локална, означава: посебне друштвене групе, формиране на основу заједничких интереса и циљева, односно ради задовољавања неких специфичних потреба“ (Милосављевић, Бркић, 2010:19). Све ове наведене друштвене групе имају улогу помагача када је у питању рад са дјецом са потешкоћама у развоју.

Јако је важно да све одговорне институције и друштво у цјелини проговоре о дјечи с потешкоћама у развоју како би се повећала јавна свијест и препознао велик број ове дјеце. Ово ће дугорочно помоћи друштву да прихвати такву дјецу, умјесто да их одбаци. Друштвене промјене могу смањити “осјећај обиљежености” који имају родитељи дјеце с потешкоћама у развоју те ће родитељима бити лакше прихватити своје дијете таквим какво јест. Важно је да се родитељи имају коме обратити за помоћ. Изолација је погубна; увеличава проблеме и затвара видике.

Литература:

1. IFCSW (2014.), *Међународна дефиниција социјалног рада*
2. Видановић, И. (2009.) *Појединац и породица, методе, технике и вештине социјалног рада*, Београд: Факултет политичких наука
3. Жиропађа, Љ. (2007.) *Увод у психологију*, Београд: Филозофски факултет
4. Институција омбудсмена за људска права Босне и Херцеговине (2010.) *Специјални извјештај о стању права дјеце с посебним потребама/сметњама у психофизичком развоју*,
5. Лакићевић, М. (2009.), *Социјални рад са децом са сметњама у развоју*, Београд: Факултет политичких наука, Удружење стручних радника социјалне заштите Републике Србије
6. Милосављевић, М. (2009.), *Основе науке социјалног рада*, Бања Лука: Филозофски факултет
7. Милосављевић, М., Бркић, М. (2010.), *Социјални рад у заједници*, Београд: Републички завод за социјалну заштиту
8. УН Конвенција о правима особа са инвалидитетом
9. Шијаковић, И., Вилић, Д. (2010) *Социологија савременог друштва*, Бања Лука: Економски факултет
10. Шћеповић, Д. (2018.) *Дијете, породични односи и социјални рад*, Бања Лука: Факултет политичких наука.

SOCIETY'S ATTITUDE TOWARDS CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL DISABILITIES

Abstract: *Children with developmental disabilities face, on a daily basis, challenges many obstacles in society. Although they are often discriminated against by the environment, children with disabilities are unknown to the social services to which they are entitled and are therefore excluded from them. Such deprivations can have far-reaching effects by restricting access to income-generating employment, or participating in civic affairs later in life. Many of the deprivations suffered by children with disabilities stem from and are exacerbated by their invisibility. The research community is working to make more children visible through improved data collection and analysis. This will help to overcome ignorance and discrimination, direct resources and interventions and measure their effects. In this paper, we will try to give a brief overview of what it means to have a child with disabilities, the attitude of society towards this category of children, and what is the role of social work in working with this group of users.*

Key words: *children with disabilities, discrimination, social work*

NASILJE U PORODICI I PARTNERSKIM ODNOSIMA

Vera Petrović,¹⁶⁰

Asistent, Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Goran Jovanić¹⁶¹

Vanredni profesor, Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Apstrakt: Kriminalitet sa elementima nasilja, izvršen u okviru porodice i partnerskih odnosa, izaziva znatno zanimanje javnosti, što se reflektuje i na intenzivniju aktivnost zakonodavca. U Republici Srbiji, pored krivičnopravne zaštite, donošenjem Porodičnog zakona 2005. godine, sistem mera zaštite od nasilja u porodici i partnerskim odnosima je proširen i na porodičnopravnu zaštitu. Dodatno, Srbija je 2013. godine ratifikovala i Konvenciju Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici iz 2011. godine (Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic violence, CETS No. 10). Poslednji set mera iz ove oblasti je usvojen 2016. godine, kada je Skupština izglasala Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, koji je stupio na snagu juna 2017. godine. Usvajanjem, izmenama i dopunama zakonodavne materije, predviđene su mere koje se baziraju na multisektorskoj saradnji nadležnih institucija. Ipak, i dalje postoje značajni problemi u njihovoj primeni. Posledice kažnjavanja i segregacije za ovu vrstu delikata, odražavaju se na ukupnost porodičnih odnosa, kažnjenu osobu, ali i na decu, kao direktne ili indirektno žrtve, kako kriminalnog akta, tako i posledica krivičnopravne reakcije. Ciljevi rada su usmereni na eksploraciju diskutabilnih zakonodavnih rešenja, kaznene politike, problema u izvršenju kazne zatvora u Srbiji, koji se dodatno multiplikuju kada je reč o ovoj grupi počinilaca krivičnih dela. Cilj je takođe da se ukaže na nepovezanost državnih sistema, što za posledicu nekada ima neblagovremeno i neadekvatno reagovanje. S druge strane, nastojaćemo ukazati i na primere dobre inostrane prakse, posebno u domenu saradnje institucija, načina reagovanja i primene specijalizovanih tretmana prema počinocima.

Ključne reči: porodica, nasilje, društvena reakcija.

Uvodne napomene

Nasilje u porodici i partnerskim odnosima (partnersko nasilje) jeste problem koji prožima sva društva i sve kulture bez obzira na stepen razvijenosti, a koji je do šezdesetih godina dvadesetog veka bio posmatran kao lični problem, u kome država ne treba da reaguje. Danas se partnersko nasilje posmatra kao globalni problem, i postoji sve veće interesovanje za njegovo sprečavanje i suzbijanje (Luković i Petrović, 2018), posebno imajući u vidu nepovoljne fizičke i psihološke posledice za žrtve, izvršioce i decu (Crane & Easton, 2017). Partnersko nasilje se može manifestovati nizom radnji, a neke od njih su: ponižavanje, uznemiravanje, zastrašivanje, pretnje, prisiljavanje na neželjenu seksualnu aktivnost, guranje, šamaranje, davljenje, nanošenje povreda različitim predmetima (Hines & Saudino, 2002). Takođe, ovaj vid nasilja se manifestuje i preko kontrole finansija, izolacije i zabrane kontakta sa drugima (Lukić, 2011).

¹⁶⁰ verapetrovic@fasper.bg.ac.rs

¹⁶¹ goranjovanic@fasper.bg.ac.rs

I pored iskazanog interesovanja za sprečavanje i sankcionisanje partnerskog nasilja, pretpostavlja se da postoji visoka tamna brojka. Pojedini autori (Jeličić i Janjuš, 2016) tamnu brojku objašnjavaju nepoverenjem žrtava u institucije, blagom kaznenom politikom i činjenicom da žrtvama često nije obezbeđena adekvatna zaštita. Dodatno se ističu i patrijarhalna shvatanja o porodičnim odnosima, strah od osвете nasilnika i osude sredine ili prijatelja, a ne treba zanemariti ni razloge egzistencijalne prirode (Matijašević-Obradović i Stefanović, 2017).

Jedna od karakteristika koja prati partnersko nasilje je sve češće medijsko izveštavanje. O njemu se najčešće izveštava uz nepoštovanje privatnosti i dostojanstva žrtve. Neretko je pristuno otkrivanje identiteta žrtava i detalja iz ličnog života, koje je ilustrovano senzacionalističkim fotografijama pretučenih žena (Višnjić, 2012). Sve ovo doprinosi sekundarnoj viktimizaciji, te može predstavljati još jedan razlog neprijavlivanja nadležnim organima. Dodatno, mediji se retko bave lakšim oblicima nasilja, a fokus usmjavaju na najteže oblike, koji za posledicu imaju smrt ili teško povređivanje (Boyle, 2005). Teži oblici, iako u ukupnoj sumi partnerskog nasilja učestvuju zanemarljivo (Ristivojević, 2018), bivaju predstavljeni kao uobičajena pojava. Takvo izveštavanje doprinosi stvaranju moralne panike i iskrivljavanju realne slike ovog fenomena. Stajić i Radivojević (2018) ističu da medijsko izveštavanje obiluje pogrešnim utisticima i stavovima. Neki od njih su da je reč o savremenom problemu, koji se vezuje za kulturno nasleđe. Dodatno se ističe da nasilje prevashodno čine neobrazovane osobe, da nastaje kao posledica tradicionalnog vaspitanja, te da su žrtve nasilja jedino žene, a da nasilje čine ekstremno nasilni muškarci. Nasilje se predstavlja kao svojevrsan čin zlostrebe moći jačeg u odnosu na slabijeg, te ukoliko su moći jednake (fizička, ekonomska i društvena) nema ni nasilja. Neretko se kroz medije propagiraju ideje da će se problem nasilja rešiti izgradnjom sigurnih kuća, delovanjem policije i socijalnih službi (Stajić i Radivojević, 2018).

U Republici Srbiji, zaštita od nasilja u porodici je regulisana Krivičnim zakonikom (od 2002. godine) i Porodičnim zakonom (od 2005. godine). Dodatno, nakon potpisivanja i ratifikacije pojedinih međunarodnih ugovora, javila se potreba za donošenjem posebnog zakona. Takođe, poražavajući statistički podaci o ovom obliku nasilja i otvaranje najvažnijih poglavlja 23 (Pravosuđe i osnovna prava) i 24 (Pravda, sloboda i bezbednost) u toku evrointegracije, doveli su do preispitivanja postojećeg zakonodavnog okvira i donošenja novog zakona u oblasti zaštite od nasilja (Luković i Petrović, 2018). Zakon o sprečavanju nasilja u porodici – ZSNP (Sl. glasnik RS, br. 94/16) izglasan je novembra 2016. godine. Objašnjavajući zašto izostaju adekvatni odgovori na ovaj oblik nasilja Kovačević-Perić (2018) ističe nekompatibilnost zakonodavne regulative, neusklađenost zakonodavne sa kaznenom politikom sudova, birokratizaciju i sporost pravosuđa i nepostojanje multisektorske saradnje. Ideje koje se promovišu kroz medije, a kojima se propagira da će usvojeni zakonski propisi, projekti i strategije rešiti problem samim činom donošenja (Stajić i Radivojević, 2018), dovele su do umnožavanja zakonskih propisa, koji se prevashodno usmeravaju na separaciju partnera i retributivne mere, dok adekvatni odgovori, u vidu specijalizovanih institucionalnih i vaninstitucionalnih tretmana nasilnika, u Republici Srbiji, izostaju ili imaju sekundarnu ulogu.

Nasilje u porodici i partnerskim odnosima ili nasilje prema ženama

U radovima pojedinih autora, partnersko nasilje se posmatra isključivo kao nasilje prema ženama (Ilić, 2018). Navodi se (Dutton & Nicholls, 2005) da se ovo nasilje posmatra kao pitanje ljudskih prava i sloboda žena koje su žrtve. Spasić (2012) ističe da rezultati istraživanja nedvosmisleno pokazuju da su žene češće žrtve, te da je to razlog zašto je partnersko nasilje postalo sinonim za nasilje nad ženama. Kovačević-Perić (2018) ističe da je sa aspekta rodne ravnopravnosti takav stav neosnovan jer su muškarci takođe žrtve, iako najčešće ne govore o tome i ne prijavljuju nasilje. Stoga se stvara slika da ne postoji takva vrsta nasilja. Međutim, takvo nasilje, iako je zanemareno, svakako je prisutno (Šljivar, 2011). S druge strane Tubić (2018) ističe da se nasilje u porodici i nasilje prema ženama ne poistovećuju, već da se u teoriji razlikuju. Autor (2018) ističe da naziv Istanbulske konvencije (Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici), ukazuje na prihvatanje činjenice da i

muškarci mogu da budu žrtve. S druge strane, Ristivojević i Samardžić, (2017) ističu da se navedena konvencija naročito odnosi na nasilje nad ženama, a da u Srbiji muškarac i žena uživaju jednaku zaštitu, te otvaraju pitanje diskriminacije muškaraca, koje potiče iz ekstremno feminističkog pristupa (Ristivojević i Samardžić, 2017).

Izjednačavanje partnerskog nasilja sa nasiljem nad ženama je neprihvatljivo, a u prilog tome govore i rezultati istraživanja. Prema podacima Ministarstva pravde SAD, 1997. godine, muškarci su činili jednu šestinu pacijenata za koje je tokom prijema, u službama hitne pomoći, utvrđeno da su žrtve nasilja u porodici (U.S. Department of Justice, 1997). Podaci za Veliku Britaniju ukazuju da su muškarci žrtve u oko 20 do 25% slučajeva (Government Statistics on Domestic Violence, 2008). Prema podacima Ministarstva pravde SAD, za 2013. godinu, muškarci su žrtve u oko 15% slučajeva (Dimovski, 2015). U istraživanju koje je vršeno sa 200 studenata u SAD, ustanovljeno je da je 25% žena i 10% muškaraca izjavilo da su izvršili nasilje prema sadašnjem ili bivšem partneru (Luthra & Gidycz, 2006). I drugi autori dolaze do sličnih rezultata pa se tako navodi da se najčešće ispoljava obostano nasilje, a nakon toga nasilje devojaka prema mladićima (Straus & Ramirez, 2007). Jovašević (2018) ističe da nasilje u porodici neravnomereno pogađa žene, ali da i muškarci mogu biti žrtve. Ilić (2018) ukazuje da stereotipno predstavljanje muškaraca kao nasilnika, doprinosi da se njima ne veruje da su žrtve nasilja i kada ga prijave, te da u takvoj situaciji neretko dožive da budu ismejani, ili uhapšeni umesto zaštićeni. Ista autorka (2018) ističe da i kod nasilja gde su žrtve muškarci, postoji tamna brojka, ali i da pored toga zvanični podaci ukazuju da je zastupljenost muškaraca-žrtava oko 8%. Muškarci su često izloženi psihičkom nasilju (Krstinić i Vasiljković, 2019), ali paralelno sa tim, intenzitet i žestina nasilja koja čine muškarci su veći (Tjaden & Thoennes, 2000). Stoga je kod žena prisutniji strah, vidljive povrede, češći su problemi mentalnog zdravlja, obraćanje pravosudnom sistemu, kao i smrtni ishodi (Ignjatović, 2008). Pojedini autori (Kitzmann, Gaylord, Holt & Kenny, 2003) navode i posledice kao što su depresija, anksioznost, agresija, upotreba alkohola, upotreba droga, poremećaji spavanja, poremećaji ishrane i prestupništvo.

Faktori koji dovode do nasilja u porodici

Kada se govori o nasilju u porodici i partnerskim odnosima treba imati u vidu da je reč o kompleksnom fenomenu koji se objašnjava individualnim, organizacionim, društvenim faktorima, a čest je i interdisciplinarni pristup (Lukić, 2011). Pojedini autori (Ajduković i Ručević, 2009; Harris, Hilton & Rice, 2011; Njagulović, 2012; Stajić i Radivojević, 2019) ističu da korišćenje alkohola ima značajan uticaj na vršenje nasilja u porodici i partnerskim odnosima, te se navodi da od 50 do 90% vrši nasilje u alkoholisanom stanju (Schafer, Caetano & Cunradi, 2004). Jedan od faktora koji doprinosi nastanku ovog nasilja, jesu interpersonalni konflikti. Iako predstavljaju normalnu pojavu, ukoliko ne dođe do njihovog razrešenja, dobijaju hronični oblik, a funkcionisanje se nastavlja u patološkoj ravnoteži. U pojedinim disfunkcionalnim porodicama interpersonalni konflikti se razrešavaju ispoljavanjem fizičke agresije (Kecman, 2007). Takođe, ističe se i uticaj socioekonomskog statusa (Worden & Carlson, 2005). Ajduković i Ručević (2009) dodatno navode i uticaj sledećih faktora: nisko samopoštovanje, stereotipni stavovi, prisustvo stavova kojima se opravdava nasilje, deficit socijalnih veština, teškoće u rešavanju problema i upravljanju emocijama, izloženost nasilju i društvenim stavovima koji legitimizuju nasilje. Kao faktori javljanja i ponavljanja porodičnog nasilja, označavaju se i poremećaji ličnosti, proživljene traume i poremećaji raspoloženja (Kitzmann, et al., 2003). Pojedini autori (Ajduković i Ručević, 2009; Stajić i Radivojević, 2019) navode i značaj patološke ljubomore. Stajić i Radivojević (2018) ukazuju da utiču i strah od gubitka voljene osobe, psihičke bolesti, posttraumatski sindrom, nasilje kao odgovor na pretrpljeno nasilje, nagomilan bes zbog lošeg života, snižen prag tolerancije na frustracije. Uticaj imaju i ekonomska kriza, praćena krizom društvenih i kulturnih vrednosti, porast nezaposlenosti, ratovi, ali i psihološki faktori kao što su agresivnost, poremećaj ponašanja, emocionalna nestabilnost (Njagulović, 2012). Deca koja prisustvuju nasilju u porodici ili su sama viktimizovana imaju velike šanse za ponavljanje takvih obrazaca u svojim porodicama. Iako se porodično nasilje obično posmatra u kontekstu odnosa između muškarca i žene, u najvećem broju slučajeva, nasilnim scenama prisustvuju i deca, koja

nekad pokušavaju da intervenišu, prekinu sukob, zaštite slabijeg roditelja ili traže pomoć sa strane (Počuča, 2010). Istraživanja pokazuju da najmanje mogućnosti (oko 1–2%) da postanu nasilnici u porodici imaju deca koja nisu izložena nasilju ni na jedan način, kod dece koja su zlostavljana mogućnosti za kasnije nasilje se uvećavaju i iznose 3–4%, odnosno 6–8% ako su deca samo posmatrala nasilje među roditeljima. Najveće šanse za nasilje nad partnerom (oko 12–17%) imaju deca koja su kumulativno bila i viktimizovana i prisustvovala nasilnom ponašanju (Lukić, 2011). S tim u vezi, Stajić i Radivojević (2018) navode da nasilje, koje je doživljeno u detinjstvu, doprinosi proizvodnji novih budućih nasilnika lančanom reakcijom i geometrijskom progresijom (Stajić i Radivojević, 2018:116).

Normativni okvir zaštite od nasilja u porodici i partnerskim odnosima u Republici Srbiji

Normativna zaštita od partnerskog nasilja se u Srbiji ostvaruje Krivičnim zakonikom – KZ (Sl. glasnik RS, br. 35/19), Porodičnim zakonom - PZ (Sl. glasnik RS, br. 6/15) i Zakonom o sprečavanju nasilja u porodici – ZSNP (Sl. glasnik RS, br. 94/16).

Kada se govori o krivičnopravnoj zaštiti, treba naglasiti da je nasilje u porodici prvi put izdvojeno kao samostalno krivično delo 2002. godine, izmenama i dopunama tadašnjeg krivičnog zakonodavstva (Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Srbije, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 10/02). Do tada je zaštita bila moguća preko neke od inkriminacija sa elementima nasilja opšteg karaktera.

Nekoliko godina nakon inkriminisanja nasilja u porodici kao krivičnog dela, usvojen je PZ, koji članom 10 zabranjuje nasilje u porodici, te se navodi da svako u skladu sa zakonom ima pravo na zaštitu od nasilja u porodici. Članom 197 PZ nasilje u porodici je definisano kao „ponašanje kojim jedan član porodice ugrožava telesni integritet, duševno zdravlje ili spokojstvo drugog člana porodice.“ U drugom stavu istog člana taksativno su navedeni karakteristični slučajevi nasilja u porodici koji se najčešće ispoljavaju u praksi. Zakonom su takođe propisane i mere za zaštitu od nasilja u porodici (član 198, stav 2), a te mere su: izdavanje naloga za iseljenje iz porodičnog stana ili kuće, bez obzira na pravo svojine odnosno zakupa nepokretnosti; izdavanje naloga za useljenje u porodični stan ili kuću, bez obzira na pravo svojine odnosno zakupa nepokretnosti; zabrana približavanja članu porodice na određenoj udaljenosti; zabrana pristupa u prostor oko mesta stanovanja ili mesta rada člana porodice; zabrana daljeg uznemiravanja člana porodice. Petković i Radić (2015) navode da ne postoje adekvatni mehanizmi kontrole poštovanja mera, osim da se prekršilac zatekne na licu mesta. Time i ove mere gube smisao, a protektivna praksa u kojoj je žrtva ta koja napušta dom, iako nepravedena, čini se boljim načinom zaštite od nasilja (Radojković, Petković i Vlajnić, 2016). Zbog potencijalnog nepoštovanja mera, ustanovljen je i krivičnopravni mehanizam reagovanja, pa tako članom 194, stavom 5 KZ je predviđeno kažnjavanje kaznom zatvora od tri meseca do tri godine i novčanom kaznom, za osobe koje prekrše mere.

Ukoliko pogledamo ko je obuhvaćen zaštitom od nasilja u kontekstu našeg rada, primetićemo da sva tri zakona zaštitu daju supružnicima ili bivšim supružnicima i vanbračnim partnerima. Dodatno, ZSNP i PZ prepoznaju i bivše vanbračne partnere. Takođe, u KZ i PZ se navode i osobe koje imaju zajedničko dete ili je dete na putu da bude rođeno, iako nikada nisu živela u istom porodičnom domaćinstvu. Međutim, PZ zaštitu daje i osobama koja su međusobno bila ili su još uvek u emotivnoj ili seksualnoj vezi, kao i osobama koje su u sadašnjem ili ranijem partnerskom odnosu. Vlašković (2009) ukazuje na probleme vezane za postupak dokazivanja svojstva titulara prava u pojedinim slučajevima. Reč je o dokazivanju vanbračne zajednice, koja se dokazuje prevashodno svedocima, ali je još teže dokazati postojanje emotivne ili seksualne veze. Isti autor (2009) navodi da ne postoji mogućnost dokazivanja kada se svojstvo titulara prava na zaštitu od porodičnog nasilja stiče tako što će žrtva dokazati da nosi dete nasilnika, ukoliko nije reč o bračnim ili vanbračnim partnerima. U prilog tome autor (2009) ističe da se materinstvo utvrđuje činjenicom rođenja deteta, dok izjava o priznanju očinstva, iako se može dati pre rođenja deteta, proizvodi dejstvo tek ako se dete živo rodi. Petković i Radić (2015) ističu i nelogičnost zakonskih formulacija koje se odnose na bivše partnere, što bi hipotetički značilo da će nasilje bivšeg

partnera, sa kojim je pasivni subjekt bio u emotivnoj vezi pre dve decenije, biti smatrano nasiljem u porodici, te se čini logičnim da se zaštita ovih osoba ostvaruje kroz opšte inkriminacije (Petković i Radić, 2015).

Posebno se treba osvrnuti na pojedine odredbe ZSNP. Ovaj zakon je izazvao veliki broj polemika u stručnoj javnosti i dok ga jedni hvale, drugi ukazuju na veliki broj problematičnih odredbi koje su u njega inkorporirane. Cilj ZSNP je „da na opšti i jedinstven način uredi organizaciju i postupanje državnih organa i ustanova i time omogućiti delotvorno sprečavanje nasilja u porodici i hitnu, blagovremenu i delotvornu zaštitu i podršku žrtvama (član 2).” Ovakvim ciljem, akcenat je prevashodno stavljen na preventivno postupanje. Marković i Čupina, (2017) ističu da je reč o zakonu kojim je napravljen veliki iskorak, te da će biti rešen ključni problem u sprečavanju nasilja u porodici, a koji se odnosi na pravni i bezbednosni vakuum u zaštiti žrtava, u periodu od prijave, do okončanja sudskog postupka. Kritikujući ZSNP Ristivojević (2018) navodi da zakon nije uveden na osnovu racionalne kriminološke analize stanja ove vrste kriminaliteta. Radojković i saradnici (2016) ukazuju da su neznatne novine koje donosi ovaj zakon, mogle biti inkorporirane u već postojeće zakone, čime bi se izbeglo nepotrebno umnožavanje zakonskih propisa.

Jedna od najznačajnijih novina koje je doneo ZSNP jeste ovlašćenje nadležnog policijskog službenika da izrekne hitne mere privremenog udaljenja učinioca iz stana i privremene zabrane učiniocu da kontaktira sa žrtvom nasilja i da joj prilazi. Shodno članu 15 ZSNP, hitne mere za sprečavanje nasilja u porodici se mogu izreći mogućem učiniocu, ukoliko se proceni neposredna opasnost od nasilja u porodici. Navedeno policijsko ovlašćenje treba da poveća efikasnost zaštite žrtve, jer omogućava da se na nasilje u porodici reaguje čim se utvrde okolnosti koje ukazuju na neposrednu opasnost od nasilja. Na taj način se primarno štiti žrtva, za razliku od dugogodišnje prakse da se žrtva, kako bi se izbeglo dalje nasilje, sklanja iz stana (Bošković i Puhača, 2019). Radojković i saradnici (2016) ističu da je nejasan pravni osnov izricanja bilo koje naredbe ili ograničenja prava ukoliko ne postoji protivpravno ponašanje. Isti autori (2016) navode da ovakvo opredeljenje zakonodavca može u budućnosti dovesti do većeg broja krivičnih dela nasilja u porodici koji će se završavati sa ozbiljnim, pa i fatalnim posledicama. S tim u vezi, pojedini autori (Kolarić i Marković, 2018; Ristivojević, 2018) iznose podatke da se, od početka primene zakona, nije smanjio broj ubijenih žena u porodičnom nasilju.

Kritike se upućuju i na situaciju u kojoj, pripadnik policije, vrši subjektivnu procenu i donosi odluku o izricanju hitnih mera. Ističe se nekompetentnost policijskih službenika za ovu vrstu procene (Ristivojević, 2018), koja donosi opasnost da oni, u težnji da izbegnu odgovornost i moguću kaznu, ukoliko pogreše u proceni, počnu da izriču hitne mere i u slučajevima u kojima za to nema osnova (Radojković i sar., 2016; Ristivojević, 2018). Ignjatić (2019) ističe da se nekada mere određuju kada postoji bilo koji faktor iz procene rizika, bez njegovog stavljanja u kontekst, a da to dovodi do iskrivljene slike da postoji nasilje. Kako je policija jedina u neposrednom kontaktu sa učesnicima događaja i kako javno tužilaštvo i sud najčešće donose odluke na osnovu spisa predmeta formiranih od strane policije (Marković, 2018), tužilaštvo će najčešće podneti predlog za produženje mera sudu, a sudije će, većinom, produžiti meru do 30 dana (Ignjatić, 2019). Ovako stanje, otvara pitanje neselektivnog izricanja mera u onim slučajevima kada to nije opravdano, odnosno kada ne postoji rizik od neposredne opasnosti. Dodatno, postavlja se pitanje kakve će sve negativne posledice prouzrokovati pogrešna procena. S druge strane, čak i ako je bilo osnova za izricanje mera, postavlja se pitanje njihove svrsishodnosti. Hitne mere su gotovo istovetne kao i mere koje predviđa PZ, uz prednost koja se odnosi na hitnost u izricanju (Radojković, Petković i Vlainić, 2016). Međutim, bez mehanizama kontrole poštovanja, ove mere gube smisao.

Treba primetiti da ZSNP ne daje definiciju mogućeg učinioca, koji je jedan od glavnih subjekata prema koje se primenjuje zakon. Iz pojma mogući učinilac, zaključuje se da je reč o osobi koja može, ali i ne mora učiniti nasilje. S tim u vezi Ristivojević (2017) ističe da bi bilo logično da se i za žrtvu koristi izraz moguća žrtva. Imajući u vidu napred navedeno Kolaric i Marković (2018) ukazuju da je, gledano sa aspekta žrtve, zakon naglašeno preventivan, a sa aspekta mogućeg učinioca nasilja, naglašeno represivan.

Radojević (2019) navodi da, u praksi, primena ZSNP uglavnom prethodi krivičnom gonjenju, pa se postavlja pitanje kakva je korist ovog zakona po potencijalnu žrtvu, ali i celokupnu porodicu. Ignjatić

(2019) ističe da je nesporno da je ZSNP imao pozitivne efekte, ali da je, paralelno sa tim, došlo i do neopravdanog izricanja pojedinih mera, te su osobe kojima su mere izricane, pa i cele porodice, nekada bile pretvorene u žrtve.

Reakcija sistema kao odgovor na nasilje u porodici i partnerskim odnosima

U Republici Srbiji je, od 2002. godine, uspostavljen normativni okvir zaštite od partnerskog nasilja. Nakon toga, normativni okvir je dopunjaván, a očekivanja od takve sveobuhvane zaštite na normativnom nivou, bila su i smanjenje ovog oblika nasilja. Međutim, samo donošenje novih i izmena postojećih zakona, kojima se prevashodno uvode represivne mere, a koje nisu bazirane na tretmanu učinilaca i žrtava, nije dovoljno za rešavanje ovog oblika nasilja, ukoliko izostane adekvatna saradnja nadležnih institucija, zaštita žrtva i kaznena politika, koja bi bila obeshrabrujuća, kako za učinioce, tako i za potencijalne učinioce nasilja.

Da reakcije sistema, kao odgovor na partnersko nasilje, nekada nisu adekvatne, ukazuju zvanični podaci, kao i rezultati istraživanja pojedinih autora. Analizirajući kaznenu politiku za nasilje u porodici Luković i Petrović (2018), koristeći podatke Republičkog zavoda za statistiku za period od 2007. do 2016. godine, navode da raste broj prijava za nasilje u porodici, ali da taj rast prijava ne prati i rast osuda, već da je manje od polovine prijava (41,3%) okončano osuđujućom presudom. Kolarić i Marković (2018) navodeći podatke MUP-a od 2008. do 2017. godine, ukazuju na porast krivičnih prijava, pa je tako 2008. godine bilo 1.623, a 2017. godine, 3.963 prijava, što je i najviše u posmatranom periodu. Kako je funkcija ZSNP prevashodno preventivna, ostaje pitanje šta je uslovalo najveći broj prijava u godini u kojoj je započela primena zakona. Istraživanjem sprovedenim na teritoriji grada Niša, kojim su prikazani podaci vezani za nasilje u porodici za period od 2008. do 2011. godine, takođe je ustanovljeno da raste broj prijava za nasilje u porodici (Njagulović, 2012). Međutim, ostaje dilema da li porast prijava znači i realan porast nasilja u porodici ili jačanje svesti žrtava nasilja da o tome mogu da pričaju i da će im zaštita zaista biti pružena. Isti autor (2012) navodi da žrtve nasilja u kasnijim fazama postupka najčešće odbijaju da svedoče, te da je zbog toga dokazivanje ovog krivičnog dela otežano. Ovo može biti i jedan od razloga disproporcije između prijava i osuda.

Luković i Petrović (2018) iznose podatak da se, za nasilje u porodici, uslovne osude izriču u 66,4% slučajeva, dok zatvorske kazne čine nešto više od četvrtine (26,2%). Od svih izrečenih kazni zatvora, svega 1,4% je preko tri godine, dok je najviše onih do šest meseci (56%). Njagulović (2012), na osnovu rezultata istraživanja na teritoriji grada Niša, navodi da je kaznena politika sudova u osnovi blaga. Najčešće se izriču uslovne osude, ali je zabeležno i izricanje zatvorskih kazni, koje su u dužem trajanju ukoliko je reč o recidivistima (Njagulović, 2012). Slične podatke iznose i drugi autori, pa tako Radojković i saradnici (2016) ukazuju da je najveći broj osuđenih za nasilje u porodici na izvršenju kazne zatvora do godinu dana, a da, ukoliko je reč o delima sa težim posledicama, zatvorske kazne ne prelaze trajanje od dve, eventualno tri godine. Ovakva kaznena politika sudova jeste jedan od verovatnih faktora koji utiče na činjenje ovog krivičnog dela, jer izostaju efekti na planu generalne i specijalne prevencije.

Posebno se treba osvrnuti na dostupne podatke o izrečenim hitnim merama koje su propisane ZSNP. Bošković i Puhača (2019), navodeći podatke za period od juna 2017. do maja 2018. godine, ističu da je, od strane nadležnih policijskih službenika na teritoriji Republike Srbije, izrečeno ukupno 24.996 hitnih mera, što predstavlja 68 hitnih mera na dnevnom nivou. Isti autori (2019) navode da bi, ako se pretpostavi da su u svim slučajevima izricane obe hitne mere istovremeno jednoj osobi (što nije retka situacija), to značilo da su hitne mere u proseku izricane prema najmanje 34 osobe dnevno. Izrečene hitne mere su produžene u 14.126 slučajeva, što predstavlja 56,5%. Hitne mere su prekršene u 1.594 slučaja, što predstavlja samo 6,4% (Bošković i Puhača, 2019). Milovanović i Đuričić (2019) iznose podatke istraživanja u kojem je anketirano 220 sudija osnovnih i viših sudova i 85 tužioca, osnovnih i viših tužilaštava, sa teritorije Republike Srbije, koji neposredno primenjuju ZSNP, a koji ukazuju na pojedine probleme u primeni zakona. Autori (2019) ističu da sudije nejednako tumače zakonske termine. Najviše dilema izaziva zakonska konstrukcija "partnerski odnos", te je 58% sudija odgovorilo da je partnerski

odnos emotivna veza koja je trajala duže vreme, a 37% da je to emotivna veza nezavisno od toga koliko je trajala. Takođe, 67% sudija je odgovorilo da emotivna veza između osoba istog pola predstavlja partnerski odnos, a 32% sudija je odgovorilo negativno. Jedinstven stav ne postoji ni o tome da li pravnu zaštitu uživa osoba koja je u emotivnoj vezi sa izvršiocem nasilja koji se, pored te emotivne veze, nalazi i u braku, pa je 67% sudija odgovorilo da uživa, 31% je odgovorilo negativno, a 2% nije odgovorilo na ovo pitanje. Bitno je napomenuti da najveći broj sudija (89%) izveštava da su im za donošenje odluke, pored procene rizika, potrebni i drugi dokazi, ali 46% ističe da se veoma retko dostavljaju drugi dokazi, na osnovu kojih bi se ustanovila neposredna opasnost od nasilja, ali i proverile informacije iz procene rizika (Milovanović i Đuričić, 2019).

Programi penalnog tretmana

U Republici Srbiji postoji normativni okvir za borbu protiv nasilja u porodici i partnerskim odnosima. Paralelno sa tim, zapaža se da broj prijava raste, a da je kaznena reakcija sudova takva, da se dominantno izriču uslovne osude ili kratkotrajne zatvorske kazne. U tom okviru je najčešće nemoguće sprovesti adekvatan penalni tretman, pa se postavlja pitanje efektivnosti celokupnog procesa. Autori Petković i Radić (2015) navode da se značajan broj nasilnika nakon izvršene zatvorske kazne vrati kući, bez raskida bračne zajednice. Paralelno sa tim, nepostojanje specijalizovanih programa tretmana koji su namenjeni ovoj kategoriji prestupnika, uz dominantno izricanje kratkotrajnih zatvorskih kazni, nije efektivan način rešavanja ovog problema. Za razliku od Republike Srbije, u nastojanju da se pruži empirijska podrška u prilog efektivnosti programa za redukciju ove vrste nasilja, u pojedinim državama se primenjuju i evaluiraju različiti tretmansi programi. Međutim, efektivnost takvih intervencija kod ove populacije i dalje ostaje neuverljiva (Neset, Lara-Cabrera, Bjørngaard, Whittington & Palmstierna, 2020).

Jedan od takvih programa je i Integrirani program nasilja u porodici (Integrated Domestic Abuse Program - IDAP), koji se sprovodio u zatvorima i probacionom sistemu u Švedskoj (Haggård, Freij, Danielsson, Wenander, & Långström, 2017). Program je imao za cilj da smanji povrat kod muškaraca koji su koristili pretnje, nasilje ili drugo kontrolišuće ponašanje protiv partnerke ili bivše partnerke. Zastupa feministički, psihoedukativni pristup nasilju i fokusira se na generalnu upotrebu moći i kontrole muškaraca nad ženama. Zasnovan je na uverenju da je osnovni uzrok partnerskog nasilja patrijarhalna ideologija i upotreba moći i kontrole nad ženama od strane muškaraca. Glavni ciljevi tretmana su da muškarci preuzmu potpunu odgovornost za nasilno ponašanje i postanu svesni nejednakosti polova (Pence, Paymar & Ritmeester, 1993). Program se organizuje u devet modula, a sastoji se od 27 grupnih i minimalno osam pojedinačnih sesija. Autori (Haggård et al., 2017) ističu da je feminizam prilično uticajan u švedskom društvu i da se nasilje u partnerskim odnosima smatra teškim krivičnim delima. Program IDAP je prvobitno sproveden od 2004. do 2007. godine sa 340 osuđenih u švedskim zatvorima i u probacionom sistemu, a rezultati su komparirani sa kontrolnom grupom (452 prestupnika) osuđenih za istovrsni kriminalitet, koji nisu bili uključeni u IDAP program. Obe grupe su praćene do 2011. godine, a posmatran je recidivizam, odnosno nove osude za nasilnički kriminalitet. Podaci o recidivizmu ukazali su da program nije dao željene rezultate, jer su učesnici IDAP programa recidivirali u 25% slučajeva, a osuđeni iz kontrolne grupe u 23% slučajeva, što je autore navelo na zaključak da je potrebno iznalaženje efektivnijih tretmana (Haggård et al., 2017) koji bi pružili statističke dokaze o opravdanosti njihove primene.

O ozbiljnosti problema partnerskog nasilja govori i grupa autora (Neset, et al., 2020), koji ukazuju da su slučajevima ubistva partnera prethodile prijave i registrovanje incidenata nasilnog karaktera u policiji ili zdravstvenim i socijalnim službama. Autori (Neset, et al., 2020) su sproveli studiju koja je imala za cilj da uporedi efektivnost kognitivno-bihevioralne terapije (CBGT) nasuprot grupne terapije kontrolom pažnje radi smanjenja stresa (MBSR). Sekundarni cilj je bio istražiti da li će se kod učesnika u CBGT grupi poboljšati izveštavanje o mentalnom zdravlju i regulacija emocija, tokom jednogodišnjeg praćenja, u poređenju grupom MBSR. Kod obe grupe se radilo sa pojedincima koji su ispoljili ovu vrstu nasilja i koji su samostalno tražili pomoć. Kod obe grupe nasilnika bio je neophodan koordinisani pristup

socijalnih i zdravstvenih službi, pa i policije, kako bi se eliminisalo ponavljanje nasilja, pre nego što eskalira (Nesset, et al., 2020). CBGT se uobičajeno koristi za rešavanje disfunkcionalnog gneva i nasilničkog ponašanja partnera. Radi se na disfunkcionalnim uverenjima i procenama, koje deluju na stvaranje negativnog uticaja, motivacije, ponašanja i fizioloških odgovora. CBGT može pomoći pojedincima da prepoznaju iskrivljene obrasce razmišljanja i probleme emocionalne regulacije, tako što će omogućiti posmatranje drugih učesnika u grupi, što im može pomoći da shvate funkciju svog nasilja, kao načina za rešavanje stresnih situacija i emocionalnih problema (Nesset, et al., 2020). Postoje brojna istraživanja efektivnosti primene CBGT prema osuđenima u zatvoru ili prema osobama kojima je nametnuta takva terapija. Vrlo retke su studije koje su ispitivale efektivnost CBGT prema učesnicima koji su samoinicijativno tražili pomoć (Grossman, Niemann, Schmidt & Walach, 2004).

Tretman usmeren na kontrolu pažnje radi smanjenja stresa (MBSR) koristi metode izvedene iz meditacije i joge u cilju suprotstavljanja stresu i stvaranju ravnoteže tela i uma (Gotink, et al., 2015). Kriterijumi za učešće u studiji bili su: da je reč o muškarcima koji su imali 18 ili više godina; da su bili nasilni prema trenutnoj ili bivšoj partnerki; razumeli su i tečno govorili norveški jezik, priznali su da imaju problem sa ljutnjom i nasiljem prema partnerki i potom su dali pismeni informirani pristanak za učešće u studiji. U studiji nisu mogle učestovati osobe koje su bile nasilne prema drugim osobama, koje su imale trenutne nekontrolisane psihotične simptome ili su koristile drogu ili alkohol u tolikoj meri da bi to ometalo sprovođenje sesija. Osobe koje su ispunile kriterijume, nasumično su podeljene u CBGT (N=67) ili MBSR (N=58) grupu. U studiji su učestovale i partnerke nasilnika (N=56), a jedini uslov za njihovo učestvovanje je bila dobrovoljnost (Nesset et al., 2020). Istraživanje je sprovedeno od jula 2012. do maja 2018. godine. Kod CBGT grupe sprovedene su dve pojedinačne sesije, a zatim 15 grupnih sesija. U kontrolnoj grupi, sprovedena je jedna pojedinačna sesija pre i posle 8 grupnih sesija zasnovanih na MBSR. Učesnici (N=125) i njihove i partnerke (N=56) procenjeni su na početku programa i potom je praćeno stanje tri, šest, devet i dvanaest meseci od početka tretmana. Sagledavana je učestalost fizičkog, psihičkog ili seksualnog nasilja i fizičkih povreda. Autori (Nesset et al., 2020) ukazuju da je nakon sprovedenih tretmana, nakon dvanaestomesečnog praćenja, zabeleženo značajno smanjenje rizika nasilja i manifestovanog nasilja u obe grupe.

U pregledu ranijih studija o programima tretmana učinilaca nasilja u porodici i partnerskim odnosima, Rosenfeld (1992) je zaključio da muškarci koji su uhapšeni i kompletno su dovršili tretman, imaju neznatno nižu stopu recidivizma nasilja od muškaraca koji su uhapšeni, ali su odbili tretman, prekinuli ga ili nisu imali presudom određen specijalizovan tretman. Prema Rosenfeldu (1992), programi tretmana mogu izložiti žene povećanom riziku od porodičnog nasilja, doprinoseći lažnom osećaju sigurnosti (Holtzworth-Munroe, Beatty & Anglin, 1995).

Autori (Babcock, Green & Robie, 2004) su kvantitativno sumirali dosadašnje nalaze o uticaju tretmana na recidivizam. Pregledom literature o tretmanima partnerskog nasilja, koristeći bazu radova PsycInfo i pretragom kroz ključne reči "prebijanje" (batterers) i nasilje u porodici (domestic violence), ukrštajući ih sa ključnim rečima "tretman" i "intervencije", identifikovali su referentne radove, koje su analizirali u cilju ustanovljavanja efektivnosti tretmana i intervencija, izračunavanjem veličine efekta uspešnosti. Bilo je očekivano da će muškarci koji kompletno dovrše tretman biti uspešniji od onih koji odustanu, obrazovaniji će češće biti zaposleni, oženjeni i belci biće ređe krivično prijavljivani od neoženjenih i od afro-amerikanaca (Babcock, et al., 2004), što bi uticalo na dobijene rezultate. Autori (2004) ukazuju i na nestandardizovan prikaz ili odsustvo podataka za demografske varijable, što može uticati na umanjenje veličine efekta tretmana. Naročit problem, usled omisije ili nestandardizacije demografskih varijabli, imali su kada je trebalo izračunati veličinu efekta kod osuđenih koji su kompletirali u odnosu na osuđene koji su prekinuli tretman.

Autori (Babcock, et al., 2004) su prikazali rezultate studije procene osoblja, u američkoj mornarici, u San Diegu. Upoređivan je efekat kognitivno-bihevioralne terapije (KBT) i tretman terapije parova sa strogim uslovima praćenja, sa kontrolnom grupom u kojoj nije sproveden tretman. Podaci o recidivizmu su dobijeni od žrtava. Ustanovljeno je da nije bilo značajnih razlika u recidivizmu između KBT grupe i grupe sa tretmanom parova, međusobno i u odnosu na netretirane nasilnike, u periodu praćenja od jedne godine (Babcock, et al., 2004). Autori (Babcock, et al., 2004) su ukazali da uzorak

istraživanja nije bio reprezentativan za područje cele SAD, jer su svi ispitanici bili zaposleni, društveno uvaženi (s obzirom da su angažovani u vojsci), što je uticalo i na bolju socijalnu participaciju. Izneli su pretpostavku da niska stopa recidivizma kod netretiranih nasilnika može biti posledica (što važi za sve tri grupe) čina identifikovanja nasilnika, njihovog hapšenja i sprovođenja postupka presuđivanja i izricanja krivične presude. Čin razotkrivanja nasilnika i legalnog procesuiranja, autori (Babcock, et al., 2004) označavaju kao snažan faktor odustajanja od daljeg nasilja u porodici, čak i dominantnijim od primenjenog modaliteta tretmana, u kombinaciji sa službovanjem u mornarici SAD i rizikom od gubitka posla koji donosi društveno uvažavanje.

Isti autori (Babcock, et al., 2004) ukazuju na rezultate nastojanja Forda i Regolija (1993) da se, divergentnim merama, utiče na redukciju recidivizma partnerskog nasilja. Naime, autori (1993) su osmislili pristup u kome su nasumično odabranim, prijavljenim nasilnicima, ponudili brisanje krivičnog dosijea i odustanak od kažnjavanja, ukoliko prihvate i dovrše tretman u okviru probacije. Alternativa je bila plaćanje novčane kazne ili odlazak u zatvor. Iako je studija (Ford & Regoli, 1993) dizajnirana za testiranje različitih opcija kažnjavanja, a ne u cilju procene efekata tretmana, mogu se uporediti nasilnici osuđeni na probacioni tretman sa nasilnicima koji nisu učestvovali u tretmanu. Konačan zaključak je da nije bilo značajnih razlika, upoređujući stope recidivizma, (zasnovane na izveštavanju žrtava) između muškaraca osuđenih na probacioni tretman, nasuprot onima koji su platili novčanu kaznu ili su osuđeni na zatvorsku kaznu.

Tretmansi pristupi u prevenciji i redukciji partnerskog nasilja razvijani su tokom niza godina (Murphy & Meis, 2008). Većina ranih intervencija, zasnovanih na Dulutovom modelu, sa temeljenim feminističkim okvirima, fokusirana je na muškarce koji upotrebljavaju moć i taktike kontrole prema ženama, a dizajnirani su tako da spreče partnersko nasilje, isključivo targetirajući osuđene muškarce. Pokazalo se da je efektivnost ovih programa nedosledna (Murphy, Eckhardt, Clifford, Lamote & Meis, 2017). Programi zasnovani na feminističkoj teorijskoj podlozi, donekle smanjuju nasilje, ali ne funkcionšu kako je primarno očekivano. U mnogim slučajevima postoje male prosečne veličine efekta, u poređenju sa minimalnim ili nikakvim efektima. Štaviše, kod većine ovih programa, protekom vremena, smanjuje se očekivani efekat (Miller, Drake & Nafziger, 2013).

Grupna terapija je najčešće korišćeni modalitet, usled isplativosti i efektivnosti u obuhvatu šireg spektra psiho-edukativnih komponenti, kao što je upravljanje ljutnjom, rešavanje problema i upravljanje stresom. Grupni oblik rada pruža mogućnosti i za socijalnu intervenciju, a i za pozitivan uticaj grupe. Međutim, utvrđeno je da je grupni modalitet rada povezan i sa neželjenim posledicama, kao što su normalizacija agresivnog ponašanja i negativni uticaji među osuđenim muškarcima (Saunders, 2008). Kod istraživača koji izučavaju tretmanske programe usmerene ka eliminaliciji nasilja, naročito u aktuelnom veku, zapaža se porast kvantuma saznanja o pojavi i ciljnim programima, ali ujedno se javlja i poziv da se uvode stroži kriterijumi prilikom ocene ishoda studija. Nalaze o efektima primenjenih programa je teško sažeti usled visoke stope osipanja učesnika, neeksperimentalne evaluacije programa, nedostatka praćenja i izveštavanja o stopama recidivizma, koji se najčešće uzima kao pokazatelj uspešnosti tretmana (Miller, et al., 2013).

Sa visokim stopama dualnih dijagnoza i komorbiditeta kod osoba koje vrše nasilje u partnerskim odnosima, pitanje razvoja i pružanja optimalnih opcija tretmana, postaje ključno. Nuđenje više tretmana istovremeno, pokazalo se teško, posebno kada se radi o populaciji koju karakterišu ograničeni resursi. Stoga, unakrsno upućivanje u odvojene ustanove za različite probleme koji se istovremeno pojavljuju, rezultiralo je padom efektivnosti tretmana i lošijim dugoročnim ishodima (Easton, et al., 2007). Uspešni ishodi tretmana su dodatno umanjeni nedostatkom koordinacije između različitih institucija koje pružaju tretman (Bennett & Lawson, 1994). Ujedno, motivacija nasilnika da se pridržava tretmana je obično niska, posebno na početku procesa, jer treba uskladiti raznovrsne tretmane sa drugim poslovnim i porodičnim obavezama (Easton, Swan & Sinha, 2000). Stoga, da bi se prevazišle ove vrste prepreka u tretmanu, fokus je prabačen na tretmane koji integrišu više različitih modela tretmana. Prema tome, pružaoci usluga iz oblasti zloupotrebe supstanci, socijalnog rada i psihologije, treba da rade zajedno na razvoju efikasnijih i pogodnijih intervencija za rešavanje niza potreba klijenata, uključujući zavisnost, mentalne bolesti, porodične i socijalne ili finansijske potrebe i zapošljavanje (Easton, et al., 2000).

Kako rezultati evaluacija daju nekonzistente rezultate ili ukazuju na činjenicu da programi, koji su usmereni na tretman nasilnika u partnerskim odnosima nisu efektivni, ukazuje se na neophodnost daljih istraživanja etioloških faktora, ali se traži i oslanjanje na empirijski podržane tretmane, sprovođenje procene rizika i potreba za počinioca i blisku porodicu, ohrabrivanje da se prihvati tretman, uz razvijanje motivacije nasilnika za promenu neadekvatnog ponašanja i ukazivanje nasilniku na minimiziranje posledica sopstvenog nasilnog ponašanja u porodici, upotrebom integriranih modela tretmana.

Partnersko nasilje je komplikovan i nijansiran problem koji čini heterogena populacija i zahteva veću varijabilnost u integriranim opcijama tretmana (Crane & Easton, 2017). Kako, osim posledica po život, telo i duševno zdravlje, partnersko nasilje predstavlja i znatan finansijski trošak po porodicu i državu (jer se procenjuje da ekonomski trošak u SAD prelazi 5,8 milijardi američkih dolara svake godine), postoje jasni humanitarni i finansijski motivatori za realnu procenu i poboljšanje efektivnosti postojećih tretmana i intervencija. Na žalost, konstatuje se (Babcock, et al., 2004) da uloženi naponi u redukciji visokih stopa partnerskog nasilja na lokalnom, državnom i nacionalnom nivou, od sedamdesetih godina prošlog veka, nisu dali ohrabrujuće rezultate (Crane & Easton, 2017).

Zaključak

Partnersko nasilje, danas se posmatra kao globalni problem i postoji sve veće interesovanje za njegovo sprečavanje i suzbijanje. Međutim, i pored tog interesovanja i dalje su pristuni brojni problemi u reakciji na ovaj oblik kriminaliteta. Pre svega, treba napomenuti da je i dalje prisutna visoka tamna brojka, mada se poslednjih godina zapaža trend povećanog broja prijava učinilaca. Međutim, ostaje nejasno da li povećan broj prijava znači da je došlo do porasta ovog oblika nasilja ili žrtve više nego ranije prijavljuju ovo nasilje.

U Republici Srbiji, zaštita od nasilja u porodici je regulisana Krivičnim zakonikom i Porodičnim zakonom i Zakonom o sprečavanju nasilja u porodici. Međutim, samo donošenje novih i izmena postojećih zakona, kojima se prevashodno uvode represivne mere, a koje nisu bazirane na tretmanu učinilaca i žrtava, nije dovoljno za rešavanje ovog oblika nasilja, ukoliko izostane adekvatna saradnja nadležnih institucija, zaštita žrtva i kaznena politika koja bi bila obeshrabrujuća kako za učiniocima, tako i za potencijalne učiniocima nasilja. Treba napomenuti da je u Republici Srbiji i dalje prisutna blaga kaznena politika za učiniocima ovih krivičnih dela, koja se prevashodno bazira na izricanju uslovnih osuda i kratkotrajnih zatvorskih kazni. Ono što je primetno jeste da policijski službenici u velikoj meri koriste svoja ovlašćenja, te da po Zakonu o sprečavanju nasilja u porodici, često, a verovatno i neselektivno izriču hitne mere. Pored problema da se kontroliše izvršenje hitnih mera, kako se one odnose na zabranu komunikacije ili približavanja žrtvi, jasno je da efekat takvih mera može trajati eventualno dok su one na snazi. S tim u vezi, u Republici Srbiji je pored normativnog okvira, potrebno fokus usmeriti na primenu institucionalnih i vaninstitucionalnih tretmana, koji bi se primenjivali prema učiniocima, a koji bi bili usmereni na otklanjanje etioloških faktora koji su doveli do nasilnog ponašanja. Iako inostrana iskustva ukazuju da programi tretmana prema ovim osobama daju nekonzistente rezultate, to ne znači da takve tretmane treba odbaciti. Naprotiv, potrebno je i dalje izučavati faktore koji doprinose razvoju ovog oblika nasilja, te u skladu sa empirijski potvrđenim etiološkim faktorima, formirati adekvatne programe odnosno primenjivati primarno one koji su se i u praksi pokazali efektivnim, kako je to naučnim istraživanjima verifikovano.

Literatura

1. Ajduković, M., & Ručević, S. (2009). Nasilje u vezama mladih. *Medicus*, 18, 217-225.
2. Babcock, J.C., Green, C.E., & Robie, C. (2004). Does batterers' treatment work? A meta-analytic review of domestic violence treatment. *Clinical psychology review*, 23(8), 1023-1053.
3. Bennett, L., & Lawson, M. (1994). Barriers to cooperation between domestic-violence and substance-abuse programs. *Families in Society*, 75(5), 277-286.
4. Bošković, A. M., & Puhača, J. (2019). Analiza praktične primene Zakona o sprečavanju nasilja u porodici, s posebnim osvrtom na primenu hitnih mera. NBP: *Žurnal za kriminalistiku i pravo*, 24(1), 30-48.
5. Boyle, K. (2005). *Media and Violence: Gendering the Debates*. London: SAGE.
6. Crane, C.A., & Easton, C.J. (2017). Integrated treatment options for male perpetrators of intimate partner violence. *Drug and alcohol review*, 36(1), 24-33.
7. Crane, C.A., & Easton, C.J. (2017). Integrated treatment options for male perpetrators of intimate partner violence. *Drug and alcohol review*, 36(1), 24-33.
8. Dimovski, D. (2015). Restorativna pravda u funkciji zaštite od nasilja u porodici. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 54(70), 423-437.
9. Dutton, D. G., & Nicholls, T. L. (2005). The gender paradigm in domestic violence research and theory: Part 1—The conflict of theory and data. *Aggression and violent behavior*, 10(6), 680-714.
10. Easton, C.J., Mandel, D.L., Hunkele, K.A., Nich, C., Rounsaville, B.J., & Carroll, K.M. (2007). A cognitive behavioral therapy for alcohol-dependent domestic violence offenders: an Integrated Substance Abuse–Domestic Violence Treatment Approach (SADV). *The American Journal on Addictions*, 16(1), 24-31.
11. Easton, C.J., Swan, S., & Sinha, R. (2000). Prevalence of family violence in clients entering substance abuse treatment. *Journal of substance abuse treatment*, 18(1), 23-28.
12. Ford, D.A., & Regoli, M.J. (1993). The criminal prosecution of wife assaulters: Process, problems, and effects. Legal responses to wife assault: Current trends and evaluation, 127-164.
13. Gotink, R.A., Chu, P., Busschbach, J.J., Benson, H., Fricchione, G.L., & Hunink, M.M. (2015). Standardised mindfulness-based interventions in healthcare: an overview of systematic reviews and meta-analyses of RCTs. *PloS one*, 10(4), 1-17. doi: 10.1371/journal.pone.0124344.
14. Government Statistics on Domestic Violence. (2008). Estimated numbers of incidents of domestic violence England and Wales 1995 – 2006/07, British Crime Survey estimates. Available from: <http://www.dewar4research.org/DOCS/DVGovtStatsJan08.pdf>
15. Grossman, P., Niemann, L., Schmidt, S., & Walach, H. (2004). Mindfulness-based stress reduction and health benefits: A meta-analysis. *Journal of psychosomatic research*, 57(1), 35-43.
16. Haggård, U., Freij, I., Danielsson, M., Wenander, D., & Långström, N. (2017). Effectiveness of the IDAP treatment program for male perpetrators of intimate partner violence: A controlled study of criminal recidivism. *Journal of interpersonal violence*, 32(7), 1027-1043. doi: 10.1177/0886260515586377
17. Harris, G. T., Hilton, N. Z., & Rice, M. E. (2011). Explaining the frequency of intimate partner violence by male perpetrators: Do attitude, relationship, and neighborhood variables add to antisociality?. *Criminal Justice and Behavior*, 38(4), 309-331.
18. Hines, D. A., & Saudino, K. J. (2002). Intergenerational transmission of intimate partner violence: A behavioral genetic perspective. *Trauma, Violence, & Abuse*, 3(3), 210-225.
19. Holtzworth-Munroe, A., Beatty, S. B., & Anglin, K. (1995). The assessment and treatment of marital violence: An introduction for the marital therapist. In N. S. Jacobson & A. S. Gurman (Eds.), *Clinical handbook of couple therapy* (p. 317–339). The Guilford Press.
20. Ignjatić, I. (2019). Htine mere predviđene Zakonom o prečavanju u porodici – “Mač sa dve oštrice. *ISUITIA*, 1/2019, 14-17.
21. Ignjatović, T. (2008). Pravo na sigurnost: zaštita žena od nasilja u intimnim partnerskim relacijama. *Genero*, 12, 47-67.

22. Ilić, A. (2018). Moralna panika u vezi sa nasiljem u porodici. *Godišnjak Fakulteta bezbednosti*, 1, 235-252.
23. Jeličić, I., & Janjuš, Z. Nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici uporednopravni osvrt. *Bezbednost, policija, građani*, 12(1-2), 213-225.
24. Jovašević, D. (2018). Suzbijanje nasilja u porodici u Republici Srbiji. *Vojno delo*, 70(4), 145-161.
25. Kecman, B. (2007). Psihosocijalna porodična patologija i delinkventnost. *Engrami*, 29(1-2), 29-38.
26. Kitzmann, K.M., Gaylord, N.K., Holt, A.R., & Kenny, E.D. (2003). Child witnesses to domestic violence: a meta-analytic review. *Journal of consulting and clinical psychology*, 71(2), 339.
27. Kolarić, D., & Marković, S. (2018). Pojedine nedoumice u primeni Zakona o sprečavanju nasilja u porodici. *Analiza Pravnog fakulteta u Beogradu*, 66(1), 45-71.
28. Kovačević-Perić, S. K. (2018). Osnajivanje žrtava porodičnog nasilja: mere afirmativne akcije u zapošljavanju. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 57(80), 289-306.
29. Krivični zakonik Republike Srbije. *Sl. glasnik RS*. (2019). 35.
30. Krstinić, D., & Vasiljković, J. (2019). Oblici nasilja u porodici. *Pravo-teorija i praksa*, 36(7-9), 67-81.
31. Lukić, N. (2011). *Nasilje među partnerima – analiza karakteristika i uzroka*. U Đ. Ignjatović (Ur.), *Kaznena reakcija u Srbiji* (str. 269-281). Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
32. Luković, M., i Petrović, V. (2018). Nasilje u porodici – zločin bez adekvatne kazne. U J. Petrović i G. Jovanić (Ur.), *Zbornik radova Treće međunarodne naučne konferencije „Društvene devijacije, Ne nasilju – jedinstven društveni odgovor“* (str. 122-138). 25-27. maj 2018. god., Banja Luka: Centar modernih znanja. doi: 10.7251/CMZ1803122L.
33. Luthra, R., & Gidycz, C. A. (2006). Dating Violence Among College Men and Women Evaluation of a Theoretical Model. *Journal of Interpersonal Violence*, 21(6), 717-731.
34. Marković, M., & Čupina, V. (2017). Krivičnopravna i građanskopravna zaštita od nasilja u porodici. *Kultura polisa*, 13(34), 403-418.
35. Marković, S. (2018). Policijska strategija u borbi protiv nasilja u porodici - osnovna kriminalističko-strateška usmerenja u Republici Srbiji. *Bezbednost*, 60(3), 100-116.
36. Matijašević-Obradović, J., & Stefanović, N. (2017). Nasilje u porodici u svetlu Porodičnog zakona, Krivičnog zakonika i Zakona o sprečavanju nasilja u porodici. *Pravo-teorija i praksa*, 34(4-6), 13-28.
37. Miller, M., Drake, E., & Nafziger, M. (2013). *What works to reduce recidivism by domestic violence offenders?* (Document No. 13-01-1201, pp. 13-01). Olympia: Washington State Institute for Public Policy.
38. Milovanović, I., & Đuričić, N. (2019). Zakon o sprečavanju nasilja u porodici u Republici Srbiji. *ISUITIA*, 1/2019, 10-13.
39. Murphy, C.M., & Meis, L.A. (2008). Individual Treatment of Intimate Partner Violence Perpetrators. *Violence and Victims*, 23(2), 173-186.
40. Murphy, C.M., Eckhardt, C.I., Clifford, J.M., Lamotte, A.D., Meis, L.A. (2017). Individual versus group cognitive-behavioral therapy for partner-violent men: A preliminary randomized trial. *Journal of interpersonal violence*, 1-23. doi: 10.1177/0886260517705666
41. Nessel, M. B., Lara-Cabrera, M. L., Bjørngaard, J. H., Whittington, R., & Palmstierna, T. (2020). Cognitive behavioural group therapy versus mindfulness-based stress reduction group therapy for intimate partner violence: a randomized controlled trial. *BMC Psychiatry*, 20(1), 1-11.
42. Njagulović, J. (2012). Nasilje u porodici - tri segmenta pravne zaštite u domaćem zakonodavstvu. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 62(62), 593-603.
43. Pence, E., Paymar, M., & Ritmeester, T. (1993). *Education groups for men who batter: The Duluth model*. New York, NY: Springer Publishing Company.
44. Petković, N., & Radić, G. (2015). Nasilje u porodici - stara rešenja u novom zakonodavstvu. *Kultura polisa*, 12(26), 77-90.
45. Počuča, M. (2010). Nasilje u porodici. *Pravo - teorija i praksa*, 27(9-10), 49-61.

46. Porodični zakon Republike Srbije. *Sl. glasnik RS.* (2015). 6.
47. Radojević, N. (2019). Sprečavanje nasilja u porodici – uloga sistema i zašto je nema. *ISUITIA*, 1/2019, 29-31.
48. Radojković, Z., Petković, N., i Vlajnić, S. (2017). Zakon o sprečavanju nasilja u porodici–ograničenja i rizici. *Beogradska defektološka škola*, 23(1), 69-84.
49. Ristivojević, B. (2017). Da li je novi Zakon o sprečavanju nasilja u porodici opredmećenje pojave tzv. bezbednosnog prava?. *Crimen*, 8(1), 3–21.
50. Ristivojević, B. (2018). Da li je zakon o sprečavanju nasilja u porodici zakazao?. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 52(1), 137-152.
51. Ristivojević, B., & Samardžić, S. (2017). Zakon o sprečavanju nasilja u porodici - kritički osvrt iz ugla krivičnog prava. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 51(4), 1441-1451.
52. Rosenfeld, B. D. (1992). Court ordered treatment of spouse abuse. *Clinical Psychology Review*, 12, 205–226.
53. Saunders, D.G. (2008). Group interventions for men who batter: A summary of program descriptions and research. *Violence and Victim*, 23, 156–172. doi: 10.1891/0886-6708.23.2.156
54. Schafer, J., Caetano, R., & Cunradi, C. B. (2004). A path model of risk factors for intimate partner violence among couples in the United States. *Journal of interpersonal violence*, 19(2), 127-142.
55. Šljivar, D. (2011). *Nasilje nad muškarcima*. Banja Luka: Panevropski univerzitet Apeiron, Fakultet pravnih nauka.
56. Spasić, D. (2012). Porodično nasilje u Srbiji: istorijsko-kulturološka dimenzija. *Bezbednost*, 2/2012, 205-219.
57. Stajić, Lj., & Radivojević, N. (2018). Bezbednosno-pravni aspekti nasilja u porodici. *Sprska politička misao*, 25(59), 113-128.
58. Straus, M. A., & Ramirez, I. L. (2007). Gender symmetry in prevalence, severity, and chronicity of physical aggression against dating partners by university students in Mexico and USA. *Aggressive Behavior*, 33(4), 281-290.
59. Tjaden, P., & Thoennes, N. (2000). Prevalence and consequences of male-to-female and female-to-male intimate partner violence as measured by the National Violence Against Women Survey. *Violence against women*, 6(2), 142-161.
60. Tubić, B. N. (2018). Nasilje u porodici u praksi Evropskog suda za ljudska prava. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 52(1), 211-226.
61. U.S. Department of Justice. (1997). Violence-Related Injuries Treated in Hospital Emergency Departments, Available from: <https://www.prisonpolicy.org/scans/bjs/vrithed.pdf>
62. Višnjić, J. (2012). „Killing me softly”: Izveštavanje štampanih medija o ženama žrtvama nasilja. *Genero*, 16, 141-156.
63. Vlašković, V. (2009). Pravo na zaštitu od nasilja u porodici kao subjektivno građansko pravo. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 57(1), 249-264.
64. Worden, A. P., & Carlson, B. E. (2005). Attitudes and beliefs about domestic violence: Results of a public opinion survey: II. Beliefs about causes. *Journal of interpersonal violence*, 20(10), 1219-1243.
65. Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Srbije. *Sl. glasnik RS.* (2002). 10.
66. Zakon o sprečavanju nasilja u porodici. *Sl. glasnik RS.* (2016). 16.

DOMESTIC VIOLENCE AND PARTNER RELATIONSHIPS

Vera Petrović,

Assistant, University of Belgrade, Faculty for Special Education and Rehabilitation

Goran Jovanić

Associate Professor, University of Belgrade, Faculty for Special Education and Rehabilitation

Abstract: *Crime with elements of violence committed within a family or romantic relationship attracts significant amount of public interest which is further reflected in more intense legislative actions. Beside criminal justice protection in the Republic of Serbia, the system of measurements of protection against domestic violence and violence in relationships was expanded to family law protection with passing of Family Law in 2005. Additionally, in 2013 Serbia ratified the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence from 2011 (Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence, CETS No. 10). The latest set of measurements in this field was adopted in 2016, when the Parliament passed the Law on Prevention of Domestic Violence which took an effect in June 2017. Passing, amendments and supplements to the legislative matter introduced measurements based on multi-sector cooperation of appropriate institutions. None the less, significant issues in their application persist. The consequences of punishment and segregation for this sort of crime reflect the entire family relationships, the punished person but also the children, as well as the direct and indirect victims of the criminal act, but also of the criminal law reaction itself. The aims of this paper are directed towards exploration of the controversial legislative solutions, penal policies, issues in prison sentence serving in Serbia which are additionally multiplied when it comes to this group of convicts. The goal is also to stress the lack of communication within the state's systems which, at times, results in untimely and inadequate reactions. On the other hand, we shall endeavour to point out some examples of a good application in foreign practice, especially in the domain of cooperation between institutions, their manner of reaction as well as the application of specialized treatments towards the offenders.*

Key words: *family, violence, social reaction.*

NASILJE U OBITELJI NAD OSOBAMA STARIJE ŽIVOTNE DOBI

*dr. sc. Daša Poredoš Lavor, dipl. soc. rad., stalna sudska vještakinja*¹⁶²

Kristina Grdić, mag. ing. tech. graph.

Građanska inicijativa „Moj grad Sisak“, Sisak, Hrvatska, EU

Sažetak: U ovom radu nastojimo prikazati probleme nasilja u obitelji nad osobama starije životne dobi kroz prikaz obiteljske i društvene situacije nastajanja i ponavljanja nasilja u obitelji, pokušavamo definirati najčešće oblike nasilja nad starima: zlostavljanja i zanemarivanja, te navodimo naznake uloga društvene zajednice u prepoznavanju i pomoći zanemarenim i zlostavljanim starijim osobama. Prikaz potkrepljujemo i podacima o nasilju prikupljenim od strane policije, a uz zaključna promišljanja navodimo i prikaz kronologije nastanka nasilja u obitelji iz kojeg je vidljivo da se zaista radi o složenom biopsihosocijalnom problemu uvjetovanom osobnim doživljajima, nasljeđenim osobinama, naučenim ponašanjem i društvenom situacijom. Upravo „tamne brojke“ ovog problema upućuju na njegovu veličinu i opasnost, te potrebu žurnog interdisciplinarnog djelovanja na preventivnoj i intervencijskoj razini.

Ključne riječi: nasilje, obitelj, osobe starije životne dobi

Uvod

Nasilje je sve češća pojava u današnjem društvu. U javnosti se mnogo govori i piše o nasilju nad ženama i djecom (prema Ajduković, M. i Pavleković, G., 2000). Mnoge preventivne i humanitarne akcije usmjerene su njegovom sprečavanju. Osobe starije životne dobi također su osjetljiva društvena skupina i moguće žrtve nasilja, ali o tome se vrlo malo govori i piše. Jesmo li se ikada zapitali što se događa sa starim ljudima? Kakvo je zdravstveno stanje neke starije osobe za koju ukućani kod liječnika dolaze po godinama istu medikamentnu terapiju? Da li se novčana naknada za pomoć i njegu starije osobe iz sustava socijalne skrbi zaista i troši za potrebe starije osobe? Sve su to pitanja na koja ne možemo dati jednostavne i sigurne odgovore. Obiteljsko nasilje nad osobama starije životne dobi obavljeno je velom šutnje i tamnim brojkama, što ne znači da i nije prisutno u našem društvu.

Kako bi u javnosti progovorili i o naznačenim problemima, pokušat ćemo u ovom članku prikazati neke oblike zanemarivanja i zlostavljanja starijih osoba, osvrnuti se na psihodinamiku nasilničkog ponašanja, pokušati saznati koja je uloga u preventivnom i kurativnom djelovanju društvenih institucija, kako obiteljsko nasilje tretira pravna legislativa naše države, prikazati kojim podacima o nasilju nad starima raspolaže Policijska uprava Sisačko-moslavačka, te dati prikaz kronologije nasilja u obitelji nad osobom starije životne dobi.

Društvene i obiteljske odrednice starenja

Veliki napredak u razvoju znanosti i tehnologije, osobito u medicini, poboljšanje životnih uvjeta, te druge intenzivne promijene tijekom 20. stoljeća, imale su za posljedicu, među ostalima, i produljenje životnog vijeka i povećanje ukupnog udjela broja ljudi starije životne dobi u cjelokupnoj populaciji. U drugoj polovici 20. stoljeća životni vijek produljen je za 20 godina. Dobna struktura obitelji se mijenja.

¹⁶² e-mail: dasa.poredos@sk.t-com.hr

Tradicionalna obiteljska piramida sa mnogo mladih i malo starijih osoba ustupa mjesto obrnutoj obiteljskoj piramidi koja prikazuje jedno dijete, dva roditelja (*nerjetko na našem području uzrokovano ratnim događanjima – jednog roditelja*), dva djeda i dvije bake, te ponekog pradjeda i/ili prabaku. Demografsko starenje prvotno je posljedica dugoročnog smanjivanja nataliteta/fertiliteta. Nakon što je u gospodarski razvijenim zemljama 60-tih godina 20.st. počelo znatnije snižavanje stopa mortaliteta u dobnim skupinama iznad 30 godina života, to je dodatno ubrzalo porasta većeg broja starijih ljudi. (prema Wertheimer-Baletić, A. 1999).

Polazeći od odredbi UN da su osobe starije dobi one koje su 65 godina i više može se uočiti trend porasta apsolutnog i relativnog broja ove životne skupine. Danas je otprilike 10% stanovništva starijeg od 60 godina navršilo 80 godina, a taj udio će se povećati na 25% do godine 2050. (Ivanišević, K., 1999). Republika Hrvatska također se suočava sa znatnim povećanjem broja starijih osoba. Kao i u drugim zemljama u kojima su prisutna slična demografska kretanja, u Hrvatskoj ona imaju osobita obilježja, zbivaju se u uvjetima gospodarske tranzicije, a potom i krize kao i velike štete uzrokovane poratnim gospodarskim anomalijama, što je izravno utjecalo na materijalni, socijalni i drugi položaj starijih osoba. Republika Hrvatska sa 18,6% osoba starijih od 60 godina (prema procjeni stanovništva po dobi za 2000. god. prema Popisu 2001. god.) također je suočena s izazovom osmišljavanja društvenog razvoja u skladu s takvom demografskom slikom.

Starenje je jedna od najvećih spoznajnih kušnji današnjice. Prema raspoloživim, valjano dokumentiranim podacima, maksimalni vijek do sada nije premašio 115 godina, premda nas povremeno zateknu medijske informacije u kojima se govori da su pojedinci živjeli i nekoliko godina dulje (prema Hodoba, D., 1995). Ponašanje članova obitelji i društvene zajednice ima značajnu ulogu u prilagodbi na starenje. Čovjek koji stari vrlo dobro opaža ponašanje okoline i na to je ponašanje osobito osjetljiv. Razdoblje između pedesete i šezdesete godine dovodi do početka konfrontacije sa starenjem. Uspoređuje se stvarnost s predodžbama i željama koje su nastale ranije u životu (prema Jović, N.I., 1999). Prema općoj teoriji sustava (prema Janković, J., 1996) obitelj je moguće definirati kao živi sustav koji predstavlja organiziranu, relativno trajnu, reproduktivnu društvenu cjelinu s ograničeno promjenjivim obrascima ponašanja vezanima za uloge, strukturu i način djelovanja. Obitelj nije samo zbroj članova, podsustava već djeluje kao zasebni entitet sa svojim pravilima funkcioniranja kroz relativno dugo vrijeme, od trenutka nastanka do završetka ustaljenog ciklusa. Otvoreni je sustav koji je u stalnoj interakciji s paralelnim sustavima i nadsustavima čiji su članovi, te podsustavima u stalnoj međusobnoj komunikaciji, na različitim razinama i u različitim socijalnim situacijama. Da bi se održao, svaki sustav (obitelj) koristi svoje mehanizme kontrole za rješavanje kriznih situacija, suočavanja sa stresnim događajima (npr. bolest ili smrt članova) i stalno se mijenja da bi se prilagodio novim uvjetima. Najčešće obiteljski sustav funkcionira na zdravim osnovama i članovi prirodno prihvaćaju svoje nove uloge i obveze vodeći računa o emotivnim, materijalnim i drugim potrebama onih nemoćnijih. No, ponekad obitelj izgubi svoju zdravu osnovu i članovi opterećeni neriješenim problemima svoje osobnosti iz ranijih dana života, opterećeni egzistencijalnim problemima, problemima prilagodbe i sl. odlaze u razne oblike patološkog ponašanja i stvaraju poremećaj odnosa i komunikacije, što dovodi do značajnih obiteljskih problema.

Uočeno je (prema Ajduković, M., 1995) da se čest raskorak između društvenog razvoja i stupnja ostvarenja ljudskih prava očituje upravo između starijih ljudi i ostalih društvenih skupina. Starije osobe sve više bivaju potisnute zbog brojnih društveno-gospodarskih čimbenika kao što su modernizacija gospodarstva, selibe iz seoskih u gradska područja, promjene strukture obitelji u gradskim područjima i sl. Sve te promjene u starijih osoba povećavaju broj gubitaka s kojima se moraju suočiti. To su npr. gubitak tradicionalne uloge, gubitak autoriteta, gubitak mogućnosti za produktivan rad, gubitak obiteljske potpore i sl. To potiskivanje je povezano i s promjenom u društvenim vrijednostima. Povećanje udjela starijih osoba znatno je utjecalo i na obiteljske odnose. Briga za starije članove obitelji sada je raspoređena na manji broj djece. Produljenje životne dobi istodobno je uzrokovalo međunarastajno proširenje obitelji. Takvo intergeneracijsko proširenje obitelji istodobno je iznimna prilika za bogatstvo odnosa u obitelji, ali i

povećanje opasnosti od sukoba, nerazumijevanja i opterećenosti pojedinih članova obitelji. Budući da se u suvremenom društvu smanjuje veličina obitelji i povećava broj starijih ljudi, sve su potrebniiji uslužni servisi i ustanove, te njihova nužna međusobna suradnja, koje bi preuzele tradicionalnu ulogu u skrbi za starije. Stoga treba razvijati i promicati suradnju države i obitelji u skrbi za starije članove. To poticanje suradnje obuhvaća niz sociopsiholoških, edukacijskih i ekonomskih oblika pomoći koji se temelje na fleksibilnoj primjeni u skladu s uočenom potrebom svakog pojedinca i njegove obitelji pojedinačno. Svi i procesi u obitelji i promjene u odnosima mogu, ako se ne uspostavi uspješna suradnja obitelji i države u skrbi za starije, izazivati neželjene posljedice za mentalno i tjelesno zdravlje, te zanemarivanje i zlostavljanje starijih osoba u obitelji i društvenoj zajednici uopće.

O zanemarivanju i zlostavljanju

Čini se da oduvijek, bez obzira na prostorne i vremenske granice, postoji zlostavljanje članova obitelji bilo da su stariji ili mlađi. Poznato je da su Spartanci bolesnu djecu, naročito mušku, ostavljali u planini, ako su stariji članovi zajednice procijenili da su djeca nesposobna za život. Bizaran je podatak da su se u 16. st. U Francuskoj odrasli nabacivali sa dojenčadi (kao s loptom) nanoseći im pri tome teške povrede (prema Nikolić, S., 1988). U japanskom filmu *Balada o Narayami* (redatelj Imamure Shohei, 1982.) seljak koji ore njivu nailazi na bačeno novorođenče, a radnja filma temeljena je na legendi o sedamdesetogodišnjacima koji odlaze na planinu da tamo dočekaju smrt. U jednoj sceni filma potomak brutalno nogom gura starca u provaliju (prema Peterlić, A., 1986).

Govoreći o etiologiji nasilja u obitelji možemo govoriti općenito o etiologiji agresije kao i o razlozima generiranja agresije unutar obitelji. U prvom slučaju možemo reći da je etiologija agresije multifaktorijalna, tj. biopsihosocijalna. Tako možemo govoriti o genetskim anomalijama (npr. triosmija 47, XXY), o biokemijskim promjenama (npr. pad serotonina ili porast dopamina), o teorijama agresije kao nagonu ili instinktu, o agresiji kao naučenom ponašanju, o socijalnim provocirajućim faktorima u smislu raznih oblika frustracije, siromaštva, neobrazovanosti, sklonosti alkoholu ili narkoticima, o utjecaju medija (kroz učenje raznih oblika agresivnog ponašanja, kroz dezinhibiciju i desenzitizaciju na posljedice agresije) (prema Sadock, B.J., Sadock, V.A., 2003). U drugom slučaju, promatrajući obitelj i obiteljske odnose, možemo reći da je često prisutno neadekvatno roditeljstvo (neželjeno dijete, zanemarivano dijete, manjak roditeljske empatije) tijekom djetinjstva budućeg zlostavljača. Počinitelji su često i sami bili zlostavljani (u 60-70% slučajeva) ili su bili svjedoci obiteljskog nasilja. Od psiholoških mehanizama prisutna je identifikacija sa agresorom: nekadašnja žrtva postaje agresor, a nekadašnji agresor postaje žrtva. Neadekvatno roditeljstvo formira osobe koje internaliziraju loše i nezrele objektivne odnose i koje ne dostižu depresivnu anksioznost, krivnju i brigu za druge objekte (prema Gabbard G.O., 1994). Tako se već u začetku novog života stvaraju temelji za zlostavljanje ili zanemarivanje vremenom ostarjelih i onemoćalih roditelja. Osobe nesposobne za brigu o svojim roditeljima mogu biti nesposobne i za brigu o svojoj djeci, pa se agresivni odnosi, transgeneracijski, stalno repetiraju.

Procjenjujemo da je sve češće prisutno nasilje nad starijim članovima u obitelji, samo se o tome ne govori i ne piše. Ono je brutalno i ponižavajuće. Kod žrtve ruši pozitivnu sliku o sebi, dovodi do mnogih psihosomatskih poremećaja, osjećaja krivnje i sl. O opsegu i oblicima zanemarivanja i zlostavljanja u starijoj životnoj dobi nema sustavnih podataka. Viktimizacija u široj lokalnoj zajednici temelji se na različitim oblicima ugrožavanja starijih osoba – od izvrnutosti različitim kažnjivim djelima kao što su npr. prijevare, krađe, razbojstva nepoznatih osoba, nasilno ponašanje i sl. Nažalost, u nas se ne vode podaci o kažnjivim i prekršajnim djelima tako da se može ustanoviti kolika je relativna izvrnutost starijih osoba pojedinim oblicima nasilja. Najčešći oblici nasilja nad starijim osobama (prema Wolf R.S., 1988):

- tjelesno zlostavljanje obuhvaća široki raspon neprimjerenih postupaka – od nanošenja udaraca ili rušenja na pod, okrutnog postupanja, do ograničavanja kretanja, vezanja starijih osoba i sl. Iskustva pokazuju da tjelesno zlostavljanje u starijoj životnoj dobi često izaziva smrt ili trajnu

nepomičnost. Zasebna podkategorija tjelesnog zlostavljanja je seksualno zlostavljanje kojemu su, nažalost, sve izvrnutije osobe u starijoj životnoj dobi (prema Ajduković, M., 1994)

- psihološko zlostavljanje podrazumijeva vrijeđanje starije osobe, zastrašivanje, ucjenjivanje, sustavno podcjenjivanje i obezvređivanje, uskraćivanje razgovora i društvenih susreta s ostalim rođacima ili osobama slične dobi, zanemarivanje i sl. Takva ponašanja u starijoj dobi izazivaju osjećaj nesigurnosti, zastrašenosti, očaja. Takve starije osobe znatno češće očituju znakove depresije, slabog samopouzdanja, imaju lošu sliku o sebi i same se zanemaruju.
- materijalno iskorištavanje odnosi se na uskraćivanje prihoda i/ili neovlašteno raspolaganje imovinom.
- zanemarivanje i aktivno zapuštanje također obuhvaćaju širok raspon ponašanja, kao što je ravnodušnost, uskraćivanje primjerene zdravstvene skrbi ili prehrane, prepuštanje odgovornosti i obveza starijoj osobi koje nisu u skladu s njezinim psihofizičkim stanjem i sl.
- nasilje od strane države i društva (ovaj oblik nasilja navodi Amnesty International) u koje se ubrajaju oblici nasilja počinjeni ili odobreni od strane naoružanih skupina tijekom ratnih sukoba, zaposlenika u ustanovama medicinske i socijalne skrbi, te udomiteljskim obiteljima. (www.amnesty.hr)

Sustavno praćenje izvrnutosti starijih osoba nasilju u obitelji počelo je razmjerno kasno. Jedno od prvih takvih istraživanja provedeno je na poticaj Vijeća Europe u 21 zemlji (European Council, 1993). Pokazalo se da je čak 8% starijih osoba izvrnuto nasilju u obitelji. Ako bi se uzeli u obzir i zapuštanje, te materijalno iskorištavanje, broj bi starijih osoba koje zlostavljaju članovi obitelji zasigurno bio znatno veći. Dosadašnja su istraživanja pokazala da se opasost od izvrnutosti nasilju u obitelji za starije povećava ako je žrtva ovisna zbog bolesti ili siromaštva, ako živi u obitelji opterećenoj nasiljem i međugeneracijskim sukobima. Opasnost od zlostavljanja povećava i izvrnutost obitelji socioekonomskim stresovima, kao što su novčane teškoće, skućen stambeni prostor, društvena izolacija obitelji, nedostatak mogućnosti zajednice da osigura različite institucionalne ili izvaninstitucionalne oblike skrbi i potpore obitelji sa starijim članovima. S obzirom na razorne učinke zlostavljanja u starijoj dobi, kao što su depresija, osjećaj gubitka kontrole nad životom, smanjeno samopouzdanje, pogoršano zdravstveno stanje, pa čak i smrt nužno je stvaranje i provođenje preventivnog i tretmanskog djelovanja kako bi se zaštitilo mentalno i tjelesno zdravlje starijih osoba, te nužno reguliranje obvezne prijave zlostavljanja starijih mjerodavnim službama, kako bi doživjeli dostojanstveno starenje. Starije osobe su skupina koja je savjest svakog društva. Skrb o starijima često otvara različita pitanja o stanju u nekom društvu, njegovoj razvijenosti, demokratičnosti, «socijalnosti» i sl. (Žganec, N., 1995).

Uloga društvene zajednice u prepoznavanju i pomoći zanemarenim i zlostavljanim starijim osobama

U svrhu ranog otkrivanja zlostavljanja svih osjetljivih društvenih skupina ili ponašanja u obitelji koja bi mogla dovesti do takvih posljedica, djelatnici temeljne policije kroz svakodnevnu pozorničku i ophodnu djelatnost izvještavaju o svim uočenim promjenama u ponašanju osoba iz nadležnog okruženja, koja bi mogla dovesti do zanemarivanja ili zlostavljanja. Pri ophodnjama lakše su uočljive već svima poznate situacije kao što su npr. agresivno ponašanje oca alkoholičara, glasne svađe supružnika praćene fizičkim obračunima, promiskuitetno ponašanje majke i zanemarivanje djece, olako prepuštanje djeteta negativnim utjecajima ulice ili osobama delikventnog i kriminalnog ponašanja, bivanje malodobnika u ugostiteljskim objektima uz poticanje na konzumiranje alkohola i sl (prema Cajner Mraović, I., 2002; prema Cajner Mraović, I., 2020a). To su nam svima poznata asocijalna i neprimjerena ponašanja i uglavnom reagiramo na njih. No, zanemarivanje i zlostavljanje starije osobe karakterizira izolacija, šutnja i praznina. Osobiti znakovi da se nešto događa su spuštene rolete i zatvoreni prozori na kući, zapuštanje okućnice, a najznačajnije ne viđanje starije osobe u običajnim dnevnim aktivnostima. Starije osobe nezadovoljne svojim položajem u obitelji često i same prikrivaju pojavne znakove zanemarivanja i/ili zlostavljanja jer ih je najčešće sram okruženja u slučaju da se sazna da su oni žrtve svoje djece ili bližih srodnika. Ponekad

može biti znakovito njihovo neprimjereno odjevanje s obzirom na godišnje doba u vidu pretjerane odjevenosti ljeti i nedovoljne odjevenosti zimi, kao i pozivanje u kuću pod svaku cijenu. Oni često ne znaju kako bi iskazali svoje nezadovoljstvo i potencijalno opasnu situaciju, pa je potrebna iznimna socijalna i emotivna osjetljivost da bi se prepoznali elementi zanemarivanja ili zlostavljanja starije osobe u obitelji. Pri tome stalno je prisutna i mogućnost krive prosudbe uvjetovana psihičkim poremećajem starije osobe koja može biti vezana za paranoidna tumačenja realiteta i iskrivljavanja stvarnosti (prema Krizmanić, M., 1978; prema Duraković, Z., 1990; prema Cohen, G.D., 1990). Prilikom svake policijske intervencije u obitelji ovlašteni djelatnik treba procijeniti postoje li, između istalih, i elementi zlostavljanja i/ili zanemarivanja starije osobe zbog kojih je potrebno reagirati i ostvariti suradnju s drugim tijelima a i ustanovama nadležnim za zdravstvenu i socijalnu skrb, te opće ekonomsko i javno dobro svakog pojedinca.

Zdravstvene ustanove izvješćuju o pregledu starije osobe kod koje se sumnja da je povrede ili zapušteno opće zdravstveno stanje nanijela druga osoba, da je nad njom počinjeno kazneno djelo protiv spolne slobode i spolnog čudoređa, te o uočavanju zapuštenosti, neuhranjenosti i ne pridržavanju propisane ljčničke terapije. Patronažna sestra može uočiti probleme u obitelji prigodom svojih terenskih obilazaka. Liječnik u svojoj ordinaciji može rano identificirati pojedine pokazatelje mogućeg zanemarivanja i zlostavljanja, te rizične čimbenike u obitelji. Neophodno je u svrhu preventivnog djelovanja i sprečavanja mogućih pokušaja zlostavljanja i zanemarivanja provoditi sustavniju i dosljedniju brigu o starijim osobama, zahtijevati njihov dolazak na preglede i razgovore u pratnji srodnika u ordinacije obiteljske medicine ili putem češćih kućnih posjeta, jer jedino tako možemo dobiti uvid u pravo stanje pojedinca i obiteljsku situaciju uopće. Dugogodišnje prepisivanje uobičajne medikamentne terapije na temelju ranije utvrđenih spoznaja o zdravstvenom stanju starije osobe ne vodi k svrsishodnom liječenju i praćenju stanja pojedinca. S obzirom na dobro poznatu preopterećenost liječnika obiteljske medicine dio poslova vezanih za opće uvjete i kvalitetu života starijih osoba, uz dovoljno dobru organizaciju i edukaciju stručnjaka, moguće je prepustiti drugim društvenim subjektima.

Centar za socijalnu skrb ima širok spektar nadležnosti kojima ostvaruje uvid u sve elemente koji ukazuju na moguće postojanje nekog od oblika zlostavljanja ili zanemarivanja starije osobe. Socijalni radnik izvidom na terenu vrši uvid u stanje skrbi za starije osobe i neposredno u obitelji uočava moguće nepravilnosti.

Vjerske i nevladine humanitarne organizacije, uz sve rašireniji razvoj tzv. trećeg sektora putem svojih preventivnih edukacijskih programa mogu doprinositi sprečavanju nastanka zanemarivanja i zlostavljanja članova obitelji uopće. Osobito vrijedan doprinos mogu dati volonteri koji kroz konkretne obilaske obitelji sa starijim članovima (putem dostave obroka, njege i pomoći u kući i sl.) mogu na vrijeme uočiti potencijalno ugrožavajuća ponašanja.

U vidu materijalne (financijske) zaštite starijih osobe iznimnu ulogu imaju banke i druga financijska tijela u zajednici. Oni brinu o čuvanju (štednji) i distribuciji novčanih sredstava starijih osoba – svojih klijenata. Prilikom razgovora u svrhu pisanja ovog članka saznajemo da puno pažnje posvećuju procjeni opravdanosti davanja punomoći srođnicima i drugim osobama kada je u pitanju raspolaganje novčanim sredstvima starijih osoba. U konzultaciju oko donošenja odluke uključen je i Centar za socijalnu skrb, državno odvjetništvo i sud, te javni bilježnik. Redovito ističu i mogućnost posjete i isplate novčanih sredstava (mirovine ili ušteđevine) starijoj osobi početkom svakog mjeseca po uplati mirovine na račun, odnosno po pozivu, direktno u dom starije osobe i na njene ruke – ali vrlo mali broj korisnika banaka koristi ovu mogućnost. Osobno smatramo da je o ovoj mogućnosti cjelokupna javnost nedovoljno informirana.

Suradnja s prekršajnim sudovima iznimno je značajna jer neposredno nakon dovršetka prekršajne obrade počinitelj nasilničkog ponašanja u obitelji privodi se sudu. Zlostavljanje je složena i višestruko uvjetovana

pojava koja se razvija na različite načine ima raznolika obilježja. Kad postoji zlostavljanje u dodir s obitelji dolazi nekoliko skupina stručnjaka (PREMA Srkoč, L., 1997; prema Modly, D., 2001). Stoga je nužan multidisciplinarni pristup društva u cjelini i društvenih institucija nadležnih za zaštitu zdravlja, te prava i interesa starijih ljudi. Dobro organiziranim multidisciplinarnim pristupom u rješavanju ovog složenog i teže uočljivog problema smanjila bi se pojavnost zanemarivanja i zlostavljanja starijih osoba u obitelji, te društvu uopće. Potreba za suradnjom proizlazi iz složenosti problema i potrebe za cjelovitim pristupom, u kojem su isprepleteni medicinski, psihosocijalni, pravni i duhovni aspekti problema (Myers, D.G., 1989). Razmjena informacija između pojedinih ustanova i skupina stručnjaka nužna je u prevenciji, ranom prepoznavanju i suzbijanju zanemarivanja i zlostavljanja starijih osoba.

Za daljnje pojašnjenje problematike usmjerene na prikaz aktualnog stanja nasilja u obitelji na štetu osoba starije životne dobi u Sisačko-moslavačkoj županiji, slijedi nekoliko tabelarnih prikaza s komentarima.

Tablica 1. Brojčani prikaz prekršaja i oštećenih osoba u dobi iznad 65 godina na području nadležnosti Policijske uprave Sisačko-moslavačke sukladno Zakonu o zaštiti od nasilja u obitelji - Prekršaji na štetu osoba starijih od 65 godina počinjeni tijekom 2018. godine

ZAKON O ZAŠTITI OD NASILJAU OBITELJI	BROJ PREKRŠAJA	BROJ OŠTEĆENIH IZNAD 65 GODINA
Baka/djed/unuci	9	7
M	3	2
Ž	7	5
Dijete – roditelj	1	1
M	1	1
Partnerski odnos	36	31
M	12	10
Ž	24	21
Pobočna loza – brat/sestra	2	1
Ž	2	1
Roditelj – dijete	19	17
M	3	3
Ž	16	14
Tazbinski odnos - 1	6	5
M	2	3
Ž	4	2
Tazbinski odnos - 2	1	1
M	1	1
U K U P N O	73	63

Izvor: Policijska uprava Sisačko-moslavačka

Prema prikazanim podacima vidimo da je na razini partnerskih odnosa bilo najviše prekršaja i to u većem broju na štetu žena koje su češće žrtve. Iz svakodnevne prakse poznato je da se nasilje u partnerskim odnosima događa i između partnera starije životne dobi kada dođe do poremećene i/ili manjkave komunikacije, manjka međusobne tolerancije i razumijevanja, povećane upućenosti muškaraca na život u kućanstvu nakon ostvarenog umirovljenja i novih životnih situacija u kojima partneri sada provode više vremena zajedno na što tijekom prethodnih desetljeća bračnog života nisu prakticirali i sl. Sve to dovodi do povećanog rizika od nasilja u obitelji. Na drugom mjestu učestalosti su pojavnici oblici nasilja odrasle djece prema ostarjelim roditeljima. U ovom području nadalje postoje *najtamnije brojke statistike* jer osobe starije životne dobi dugu niz godina trpe nasilje od poznatih im i bliskim osobama iz razloga osjećaja straha, sramote, nesigurnosti u reakciju sustava, razvijanja osjećaja krivnje kao i nemoći da zatraže pomoć koja je povezana s potpunom ovisnošću o osobi zlostavljaču.

Tablica 2. Brojčani prikaz prekršaja i oštećenih osoba u dobi iznad 65 godina na području nadležnosti Policijske uprave Sisačko-moslavačke sukladno Zakonu o zaštiti od nasilja u obitelji - Prekršaji na štetu osoba starijih od 65 godina počinjeni tijekom 2019. godine

ZAKON O ZAŠTITI OD NASILJA U OBITELJI	BROJ PREKRŠAJA	BROJ OŠTEĆENIH IZNAD 65 GODINA
Baka/djed/unuci	3	4
M	2	2
Ž	2	2
Dijete – roditelj	2	2
Ž	2	2
Ostalo	3	1
Ž	3	1
Partnerski odnos	21	17
M	6	5
Ž	15	12
Pobočna loza – brat/sestra	1	1
Ž	1	1
Roditelj – dijete	35	27
M	9	8
Ž	26	19
Tazbinski odnos - 1	6	4
M	1	1
Ž	5	3
U K U P N O	70	57

Izvor: Policijska uprava Sisačko-moslavačka

Prema prikaznim podacima za 2019. godinu vidimo da su na prvom mjestu učestalosti pojavnici oblici nasilja odrasle djece prema ostarjelim roditeljima. Iskustveno, djelujući na terenu mišljenja smo da je dio ovakvog ponašanja povezan sa socijalno-ekonomskom krizom u društvu jer mnoga nasilja se čine zbog koristoljublja. Na drugom mjestu su pojavnici oblici nasilja na razini partnerskih odnosa. Potaknuti ovim podacima, autorice ovog rada na području Sisačko-moslavačke županije su od siječnja do kraja srpnja provodile projekt pod nazivom „Međugeneracijski dijalog – put primarne prevencije nasilje u obitelji i društvu“ koji je financiran sredstvima Ministarstva za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku, te ima edukativno, informativno i preventivno djelovanje u zajednici.

Tablica 3. Brojčani prikaz prekršaja i oštećenih osoba u dobi iznad 65 godina na području nadležnosti Policijske uprave Sisačko-moslavačke sukladno Zakonu o zaštiti od nasilja u obitelji - Prekršaji na štetu osoba starijih od 65 godina počinjeni tijekom razdoblja siječanj – lipanj 2020. godine

ZAKON O ZAŠTITI OD NASILJA U OBITELJI	BROJ PREKRŠAJA	BROJ OŠTEĆENIH IZNAD 65 GODINA
Ostalo	1	1
M	1	1
Partnerski odnos	12	11
M	3	3
Ž	9	8
Pobočna loza	3	3
M	2	2
Ž	1	1
Roditelj - dijete	14	11
M	3	2
Ž	11	9
Tazbinski odnos - 1	1	1
Ž	1	1
U K U P N O	31	27

Izvor: Policijska uprava Sisačko-moslavačka

Prema prikaznim podacima za prvih šest mjeseci 2020. godine vidimo da se nastavlja sa sličnom dinamikom i pojavnim oblicima nasilja kao u 2019. godini. Na prvom su mjestu učestalosti pojavni oblici nasilja odrasle djece prema ostarjelim roditeljima. Navedeno možemo promatrati kroz društvena događanja koja su praćena ekonomskom krizom i pandemijom COVID-19 koja ostavlja višestruke posljedice na mentalno zdravlje stanovnika, te nadalje prisutnim teškoćama na razini međugeneracijskog dijaloga. Mišljenja smo da se na unapređenju međusobne komunikacije kao razvoja značajne socijalne vještina treba raditi s općom populacijom jer kvaliteta iste u značajnoj mjeri određuje daljnja obiteljska i društvena događanja, pa tako i pojavne oblike zapuštanja, zanemarivanja i nasilja nad osobama starije životne dobi.

U Republici Hrvatskoj počinjeno nasilje podliježe procesuiranjima prema Kaznenom zakonu. Slijedi prikaz odabranih brojčanih pokazatelja.

Tablica 4. Brojčani prikaz kaznenih djela i oštećenih osoba u dobi iznad 65 godina na području nadležnosti Policijske uprave Sisačko-moslavačke sukladno Kaznenom zakonu Čl. 179a – kaznena djela nasilja na štetu osoba starijih od 65 godina počinjeni tijekom razdoblja od 2015. do 2018. godine

Članak 179a Kaznenog zakona – nasilje u obitelji	BROJ KAZNENIH DJELA	BROJ OŠTEĆENIH IZNAD 65 GODINA
2015.	0	0
2016.	0	0
2017.	0	0
2018.	2	2
Bivša izvanbračna supruga/ bivši izvanbračni suprug	2	2
Ž	2	2

Izvor: Policijska uprava Sisačko-moslavačka

Tablica 5. Brojčani prikaz kaznenih djela i oštećenih osoba u dobi iznad 65 godina na području nadležnosti Policijske uprave Sisačko-moslavačke sukladno Kaznenom zakonu Čl. 179a – kaznena djela nasilja na štetu osoba starijih od 65 godina počinjeni tijekom 2019. godine

Članak 179a Kaznenog zakona – nasilje u obitelji	BROJ KAZNENIH DJELA	BROJ OŠTEĆENIH IZNAD 65 GODINA
Bivša izvanbračna supruga/ bivši izvanbračni suprug	1	1
Ž	1	1
Otac/majka - kćer	2	2
Ž	2	2
Otac/majka - sin	1	1
Ž	1	1
Supruga – suprug	2	2
Ž	2	2
U K U P N O	6	6

Izvor: Policijska uprava Sisačko-moslavačka

Tablica 6. Brojčani prikaz kaznenih djela i oštećenih osoba u dobi iznad 65 godina na području nadležnosti Policijske uprave Sisačko-moslavačke sukladno Kaznenom zakonu Čl. 179a – kaznena djela nasilja na štetu osoba starijih od 65 godina počinjeni tijekom razdoblja siječanj – lipanj 2020. godine

Članak 179a Kaznenog zakona – nasilje u obitelji	BROJ KAZNENIH DJELA	BROJ OŠTEĆENIH IZNAD 65 GODINA
Otac/majka - kćer	1	1
Ž	1	1
Otac/majka - sin	2	2
Ž	2	2
Supruga – suprug	4	4
Ž	4	4
U K U P N O	7	7

Izvor: Policijska uprava Sisačko-moslavačka

Prema prikazanim podacima razvidno je da je broj kaznenih djela u porastu. Dio brojčanih pokazatelja možemo tumačiti i povećanim brojem prijava jer putem medijske kampanje koja se provodi u lokalnoj zajednici putem projekta „Međugeneracijski dijalog – put primarne prevencije nasilja u obitelji i društvu“ informiraju se i osnažuju žrtve da prijave nasilja svih uzročnosti – jer za nasiljem bilo koje vrste nema niti potrebe, niti opravdanja.

Prikaz kronologije nastanka nasilja u obitelji

Gospođa Kata K. rođena je u jesen 1935. godine u Hrvatskom Zagorju kao treće od petero djece iz braka svojih roditelja. Odrasla je u skromnim materijalnim prilikama. Majka joj je bila domaćica, a otac se bavio sječom šume. Majka je bila prilično povučena i nesigurna, a otac je prekomjerno konzumirao alkohol. Ranih 50-ih godina 20. st. zapošljava se kao čistačica na autobusnom kolodvoru. U 20-oj godini života odlazi na rad u Njemačku. Tamo obavlja razne pomoćne poslove u tekstilnoj industriji, a potom se zapošljava u ugostiteljstvu. Godine 1960. upoznaje muškarca koji se također nalazio na privremenom radu u Njemačkoj. S njim ostaje trudna, te se krajem godine partneri vraćaju u tadašnju Jugoslaviju kako bi sklopili bračnu zajednicu. Ubrzo nakon sklapanja braka Kata je rodila prvu kćerku A. U to vrijeme supružnici žive kod suprugovih roditelja u jednom selu u Sisačko-moslavačkoj županiji. Kada kćerka A. navršava godinu dana, Kata i suprug S. ponovo odlaze u Njemačku, a malena djevojčica ostaje s bakom i djedom. Nakon nepune tri godine Kata biva ponovno trudna u domovinu se vraća bez supruga, rađa drugu kćerku M., te se nakon njene navršene godine dana ponovo vraća u Njemačku. Mala M. kao i njena sestra A. ostaju sa bakom i djedom. Svekrva savjetuje Katu da to ne čini, da je potrebna djeci, no Kata to ne prihvaća i vraća se u Njemačku. Male djevojčice nadalje žive i odrastaju uz baku. Godina 1966. i 1968. Kata u Njemačkoj rađa dva sina i posvećuje im mnogo više pažnje nego kćerkama. Kata sa suprugom i sinovima u domovinu dolazi uglavnom dva puta godišnje: tijekom ljetnog odmora, te u dane Božića i Nove godine. Prisutni su česti sukobi između kćerki u domovini i sinova iz Njemačke za vrijeme zajedničkog bivanja s roditeljima. Prevladavaju svađe, zavist i ljubomora. Braća se arogantno odnose prema starijim sestrama, često ih vrijeđaju i omalovažavaju. Roditelji na takvo ponašanje ne reagiraju, prešutno ga odobravaju. S vremenom sinovi više ne dolaze u domovinu s roditeljima. Ubrzo ostvaruju dobre poslovne uspjehe, dobro se integriraju u njemačko društvo (državljanstvo imaju), sklapaju brakove s njemicama i prekidaju veze s roditeljima. Nemamo podataka kakav je bio odnos sinova i roditelja u Njemačkoj.

Nakon završene trogodišnje trgovačke škole starija kćerka A. sklapa bračnu zajednicu s jednim mladićem iz sela, potom se zapošljava u trgovini u selu, a nakon kraćeg vremena supružnici otvaraju vlastitu manju trgovinu mješovitom robom. Sredinom 80-tih godina 20. st. umiru djed i baka. U to vrijeme mlađa sestra M. je na studiju u Zagrebu. Po završetku studija i uspješnog zapošljavanja u struci (ekonomija) ostvaruje partnersku vezu i stvara obitelj u Zagrebu, vrlo malo dolazi u rodno selo, a s roditeljima minimalno

komunicira. Krajem 80-tih godina u Njemačkoj nakon kraće i teške bolesti umire otac S., potom biva dovežen u domovinu i sahranjen na seoskom groblju. Sinovi nisu bili na sahrani, jer su bili poslovno zauzeti. Nakon podmirenja troškova sahrane i rješavanja administrativnih poslova Kata se vraća u Njemačku. Želi još koju godinu raditi kako bi ostvarila punu starosnu mirovinu u Njemačkoj. Postepeno se situacija mijenja – Kata počinje pisati pisma i slati pakete s poklonima svojim unucima (djeci najstarije kćerke). Poziva ih i k sebi u Njemačku za vrijeme praznika. Kćerka A. pokazuje ljutnju prema svojoj majci, a i sve veću ljubomoru prema svojoj djeci, jer njoj majka sve to nije priuštila. Konflikti sve češće izbijaju na površinu. Suprug V. je savjetuje da zatraži pomoć psihijatra. A. se nerado odlučuje za taj korak, jer se boji što će biti ako se pričuje u selu da se ona psihički liječi. Liječenje odgađa, a nezadovoljstvo se gomila. Godine 1995. po ostvarenju prava na punu starosnu mirovinu u Njemačkoj (koja je za skromne uvjete života u Hrvatskoj poprilična) Kata najavljuje da će se kroz mjesec dana vratiti u domovinu. Kćerka A. biva vrlo iznenađena kad saznaje da se Kata planira vratiti u njihovo selo i živjeti s njima u domaćinstvu ili barem u kući pokojnih djeda i bake. Unučad je oduševljena jer će tako doći do realizacije bakinih obećanja (skuter, mala vikendica na moru i sl.), a A. biva psihički sve lošije. Nekako u to vrijeme i A.-in suprug s vraća s ratišta, bitno promjenjen, sve više sklon zlouporabi alkohola i obitelj sve teže funkcionira. Nakon Katinog povratka kući i useljenja u obitelj, A. doživljava opću dekompenzaciju i po prvi put traži pomoć psihijatra. Odmah je uslijedila dvomjesečna psihijatrijska hospitalizacija. Za to vrijeme Kata oduševljava unuke, dariva ih i pokušava zauzeti vodeće mjesto u obitelji. A.-in suprug to ne prihvaća, ne odobrava Katine postupke i nastoji održati razumnu obiteljsku stabilnost. Suprug redovito A. posjećuje u bolnici, te ga ona moli da se nešto učini kako po povratku kući ne bi živjela uz svoju majku. Kao alternativno rješenje donose odluku da Kata bude smještena u staru kuću djeda i bake. Nakon dosta nesuglasica Kata ipak prihvaća navedeni smještaj. Sa kćerkom M. malo komunicira jer je sada M. ljuta na stariju sestru, a i majku jer misli da starija sestra sada dobiva više od majke i da je sada samo iskorištava, pa međusobni odnosi postaju vrlo mučni. Kćerka A. ponovno proživljava burne emocije: istodobno osijeća veliku mržnju prema majci, kritizira njenu rastrošnost, ali i nema ništa protiv kada Kata troši na njenu djecu. Često navodi: „Ako nije meni ništa priuštila, neka bar nešto da mojoj djeci“. S vremenom Kata biva sve starija, bolesnija i ovisnija o tuđoj pomoći. Unuci kojima je ispunjavala mnoge želje sada više ne žive u selu, na školovanju su u Opatiji i Osijeku. Kata je sve više sama u staroj kući. Kćerka A. nadalje pokazuje prezir prema njoj. Kata je sve ovisnija o „dobroj volji“ svoje kćerke, a A. čeka „svojih pet minuta“. Sada počinje kćerkina osveta, a Kata postaje žrtvom svoga života. Kćerka joj naplaćuje svaku vožnju liječniku, a ubrzo i to što joj svakodnevno donosi ručak. Posprdno joj se obraća s nekoliko osnovnih njemačkih riječi „schwein“ (svinja) i „scheiße“ (izmet, govno). Kako Kata biva sve bolesnija (kardiološke poteškoće, diabetes, reumatski artritis, hipertenzija i dr.) lijekove koje dobiva na recept, kćerka A. po višestruko uvećanoj cijeni prodaje majci. Kćerka A. uskoro dolazi na ideju da ju majka opunomoci za podizanje mirovine. U to vrijeme gotovo sva ušteđevina biva potrošena. Kćerka A. Katu odvozi u banku i ista joj daje punomoć za podizanje mirovine. Nadalje raspolaže novcem bez Katine suglasnosti i sve manje troši na Katine potrebe. Prestaje Katu odvoziti liječniku, već joj samo donosi lijekove. Obroci koje joj donosi količinom i kvalitetom postaju sve skromniji, a psihičko maltretiranje svakodnevno, primjerice zaključavanje u kuću, iskopčavanje struje na glavnom strujnom vodu, odnošenje televizora iz kuće kako ne bi mogla pratiti TV program i sl. S vremenom mlađa kćerka M. uvidjevši da nema smisla ljutiti se na majku do kraja života pokušava telefonski stupiti u kontakt s majkom, ali ne može jer je u staroj kući u kojoj Kata živi iskopčan telefon. Kada je kćerka M. upitala svoju sestru A. zašto je to tako ova joj je odgovorila da je telefon iskopčan zbog neplaćenih računa, te da je majka dobro i da za nju ionako ne želi čuti. Kćerki M. je to bilo žao čuti i nakon nekog vremena odlučila je pisati majci kako bi pokušala ostvariti neki novi kontakt. Za dolazak u selo još nije imala odlučnosti. Naravno, kćerka A. je primala majčinu poštu, čitala je i ne dostavljala joj. Kata je rijetko izlazila iz kuće. Već je bila prilično slaba i psihički promjenjena. I susjedi su zazirali od nje, nerado prilazili na kraći razgovor kad bi je vidjeli u dvorištu. Kćerka A. je proširila glasine po selu da je Kata „stara luđakinja koju se treba imati pod strogim nadzorom, da može biti agresivna, da mora biti pod ključem, da su tako rekli doktori i da ona brine o njoj dok joj ne nađu mjesto negdje u ludnici“. Takvo stanje je trajalo mjesecima. Kćerka A. također je bivala psihički sve lošije, imala je česte promjene raspoloženja, napade smjeha ili plača,

ponekad bi i alkohol konzumirala. Kada je kćerka A. ponovo doživjela opće pogoršanje psihičkog stanja i bila hitno hospitalizirana, brigu o starici je preuzeo zet V. Do tada on dugo vremena nije ni vidio Katu, slušao je samo supružine priče. Prve večeri, nakon što je u bolnicu odvezao supruzi stvari za osobnu higijenu i ostalo potrebno, otišao je u staru kuću i doslovce doživio šokantno iznenađenje. On nije znao da se Kata nalazi u iznimno prljavom krevetu i okruženju, u neprovjetреноj sobi sa spuštanim roletama, higijenski zapuštena i vidno oslabljena. Bez razmišljanja je pozvao liječnika hitne medicinske pomoći. Starica je bila u vidno zapuštenom stanju, potencijalno opasnom za život. Bila je izglednjela, dehidrirana, psihički iscrpljena. Zbog općeg lošeg stanja liječnik je o navedenom putem službene prijave o zapuštanju i zlostavljanju izvjestio policiju, a potom policija državno odvjetništvo. Zet V. bio je vrlo uznemiren jer je prijava podnešena protiv njegove supruge (kćerke A.), iako je i sam bio svjestan njene krivnje za nastanak ovakve situacije, a kako sam navodi svjestan i svojih propusta. Odmah je o tome obavijestio A.-inu liječnicu obiteljske medicine, te zamolio da ova obavijesti potrebne institucije da je i A. psihički bolesna osoba, da je imala teško djetinjstvo, da je sada na liječenju i sl. Prilikom posjeta suprug V. dugo nije znao kako bi joj rekao što se kod kuće događa. Bolničko osoblje također joj nije ništa govorilo o toj situaciji, iako su bili službeno obavješteni da je protiv A. podignuta optužba kod prekršajnog suda, a kako se radi o težem obliku nasilja u obitelji koje je moglo imati potencijalno smrtni ishod za žrtvu, zatražena je i kaznena odgovornost pri nadležnom općinskom odnosno županijskom sudu. Kako je i dalje A.-ino liječenje bilo u tijeku, a njeno stanje znatno pogoršano, nakon uvida u cjelokupnu dokumentaciju sudac-predsjednik sudskog vijeća zatražio je vještačenje nadležnog psihijatrijskog vještaka bolnice u kojoj je A. na liječenju, procjenu ubroјivosti optuženice u vrijeme počinjenja kaznenog djela, te stručno mišljenje o stanju i prognozi njezine bolesti. Proces vještačenja je u tijeku. Nakon detaljnih pregleda i kraćeg oporavka u nadležnoj županijskoj bolnici Kata je smještena u ustanovu za psihički bolesne odrasle osobe (stacionarni dio) na daljnje zbrinjavanje. Mlađa kćerka M. redovito je posjećuje.

Zaključna promišljanja

Opće je prihvaćen cilj zdravstvene i društvene politike zemalja razvijenog svijeta olakšati starijim ljudima da nezavisno žive, uživaju ugled, te da se uključuju u društvena zbivanja. Pri tome je naglašeno načelo da starije osobe ostanu što dulje živjeti u svojim primarnim okruženjima – obiteljima. Takve su najčešće i želje starijih osoba, uz očekivanje i vjeru da će od osoba koje za njih skrbe, najčešće djeca i bliži srodnici, dobiti odgovarajuću pomoć i podršku. Ponekad se dogodi da međugeneracijska solidarnost zakaže, da mlađi naraštaji opterećeni svakodnevnim problemima preživljavanja i održavanja egzistencije zaborave na svoju odgovornost prema starijim članovima, te cijeli obiteljski sustav postane neuravnotežen, nestabilan i afunkcionalan. Svakako treba voditi računa da u situacijama nasilja u obitelji razumijevanje i pomoć treba pružiti svim članovima, jer ono je najčešće uvjetovano transgeneracijskim prijenosom, a izdvajanje prakticirati kao zadnju mogućnost izbora. Težište treba staviti na edukaciju i prevenciju, te svrsishodnije djelovanje svih relevantnih društvenih subjekata kako bi se skrb za starije provodila cjelovitije i uspješnije. Nasilje u obitelji nije problem samo pojedinca i pojedinačne obitelji, već je to situacija koja zahtjeva svekoliki angažman društva i javnosti. Dok god se budemo sakrivali iza „tamnih brojki statistike“ nema aktivnog suočavanja s problemom, niti njegova rješavanja. Pri tome nužna je sustavna i kvalitetna multidisciplinarna suradnja mnogih profila stručnjaka. Trebamo stvoriti takvu društvenu situaciju u kojoj svi članovi zajednice budu dovoljno senzibilizirani za prepoznavanje problematike zanemarivanja i zlostavljanja starijih osoba, te njihovog uključivanja u odgovarajuće rješavanje problema, jer danas se to događa nekom drugome, a već sutra može nama ili nama dragim osobama.

Literatura

1. Ajduković M., Pavleković G. (2000). Zagreb: *Nasilje nad ženama u obitelji*. Društvo za psihološku pomoć.; 27-37.
2. Wertheimer-Baletić A. (1999). Zagreb: *Stanovništvo i razvoj*. Mate.; 25-37.
3. Ivanišević K. *Uskoro će trećina svjetskog stanovništva biti starija od 60 godina!*. Strategije razvoja skrbi za starije osobe u Republici Hrvatskoj. Zbornik radova; Konferencija – Dubrovnik rujan 1999; 7-8.
4. Hodoba D. *Psihički poremećaji stare životne dobi*. Muičević, V. i sur. Psihijatrija Medicinska naklada, Zagreb 1995; 521-38.
5. Jović N.I. *Kasnija životna dob*. Klain, E. Psihološka medicina. Golden marketing, Zagreb, 1999; 221-31.
6. Janković J. (1996). Zagreb. *Pristupanje obitelji*. Alineja.; 61-68.
7. Ajduković M. *Društvena skrb o starijim osobama – izazov 21. stoljeća*. Starost i starenje – izazov današnjice. Savjetovanje – Makarska prosinac 1995; 97-102.
8. Nikolić S. (1988). *Mentalni poremećaji u djece i omladine*. Zagreb. Školska knjiga.; 33-41.
9. Peterlić A. (1986) *Filmska enciklopedija 1*. Zagreb. Jug. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“.; 55-57.
10. Sadock BJ, Sadock VA (2003) *Synopsis of psychiatry*. Ninth edition. Philadelphia: Lippincott Williams and Wilkins.; 331-337.
11. Gabbard GO. (1994). *Psychodynamic psychiatry in clinical practice*. The DSM-IV ed. Washington: American Psychiatric Press.; 221-231.
12. Wolf R.S. *Abuse: Ten years later*. Journal of the American Geriatrics Society 1988;36: 45.
13. Ajduković M. *Nasilje u obitelji – pravni, psihološki i socijalni aspekti*. Zbornik radova «Naša obitelj danas». Ministarstvo rada i socijalne skrbi, Zagreb 1994; 47-59.
14. (www.amnesty.hr) - (8. 3. 2020.)
15. European Council (1993) *Violence against elderly people*. Council of Europe Press, Strasbourg.; 25-33.
16. Žganec, N. *Važnost socijalnih mreža za socijalni rad sa starima*. Starost i starenje – izazov današnjice, Savjetovanje – Makarska prosinac 1995; 151-155.
17. Cajner Mraović I. *Organizacijske determinante postupanja policije povodom nasilja u obitelji*. Ljetopis studijskog centra socijalnog rada, Zagreb, 2002; 9:1;17-28.
18. Cajner Mraović I. *Policajska kultura kao okvir (ne)postupanja policije povodom nasilja u obitelji*. Policijska i sigurnost. Zagreb, 2002;11,1/3; 61-73.
19. Krizmanić M. *Psihološki aspekti starenja*. Gerijatrija I – Izabrana poglavlja za liječnike opće medicine. IX. seminar za stručno usavršavanje - Opatija rujan 1978; 41-50.
20. Duraković Z. (1990). Zagreb. *Medicina starije dobi*. Medicinska naklada.; 57-67.
21. Cohen G.D. *Psychopathology and mental health in the mature and elderly adult*. Birren, J.E., Schaie K.W. Handbook of the psychology of aging. Academic press, San Diego 1990; 359-71.
22. Srkoč L. *Nasilje u obitelji*. Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja. Udruga pravnika Zagreb, 1997; 31,3/4 (61/62); 127-38.
23. Modly D. *Policijska i nasilje u obitelji*. Policijska i sigurnost. Zagreb, 2001; 10,1/6; 167-80.
24. Myers D.G. *Mental health and disaster: preventive approaches to interventions*. Gist R., Lubin B. Psychosocial aspects of disaster. John Wiley&Sons, New York 1989; 190-228.
25. Informacijski sustav MUP, Policijska uprava Sisačko-moslavačka. 2018., 2019., 2020.
26. Obiteljski zakon, NN 162/98, 116/03, 107/07, 57/11, 98/19, 47/20.
27. Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji, NN 116/03, 137/09, 79/17.
28. Kazneni zakon i Zakon o izmjenama i dopunama Kaznenog zakona, NN 110/97, 51/01, 125/11, 144/12, 118/18, 126/19.

VIOLENCE IN FAMILIES ON ELDERLY

*Daša Poredoš Lavor, PhD.
Kristina Grdić, mag. tech. graph.
Citizens' initiative »My town of Sisak«*

Summary

With this work we're trying to show the problem of violence in families on elderly through the picture of family and social situations of creating and continuing the violence, we're trying to define the most common forms of violence on elderly: molesting and ignoring, and we're showing what are the duties of the community to recognize and help the ignored and molested older people. We are also showing the facts gained from police records, and are showing the chronology of the happenings in the families where one can see that we're talking about the complicated biopsychosocial problem caused by personal experience, genetical manners, the way one was raised and by the social situation. "Dark numbers" of this problem themselves show us the size and the danger and need of direct interdisciplined action to stop and prevent the problem.

Keywords: *violence, familie, the elderly.*

УОКВИРАВАЊЕ ПОРОДИЦЕ У ОНЛАЈН МЕДИЈИМА У СРБИЈИ

Предраг Ђ. Бајић, МА¹⁶³

Факултет за спорт, Универзитет „Унион - Никола Тесла“, Београд, Србија

Апстракт: Породица је била и остала једна од примарних људских институција, без обзира на све промене које су се догодиле. Тако је и на нашим просторима, где је међу кључним сегментима друштва. Фокус у овом раду је на начинима на које се породица појављује и представља у садржајима онлајн медија у Србији. Информације објављене на Веб порталима могу досегнути до значајно већег броја људи од традиционалних медија, а често се догађа да се квантитет ставља испред квалитета како би се дошло до што веће посете, сталним пласирањем новог или рециклираног садржаја. Доминација таблоида на медијској сцени Србије и њихова стална потреба за високим бројевима, када је реч о посећености и броју „кликова“ на садржаје, девастирала је основне критеријуме новинарске професије, што је видљиво и у сегменту садржаја анализираних у овом раду. Употреба речи „породица“ у насловима анализираних онлајн медија није ишла ка промоцији породице и породичних вредности као стуба друштва, већ су доминантне негативне приче, свађе, трагедије и друго, као још један печат таблоидног дискурса на начин на који се употребљава на овим просторима - и уз јасну ограду да постоје и портали који професионалне и етичке критеријуме не подређују броју „кликова“.

Кључне речи: породица, Веб портали, таблоидизација, ријалити ТВ, медијски садржај.

Увод

Масовни медији су изузетно важан део свакодневице, један од кључних усмеривача јавног мњења. О њиховом значају говорио је и Луј Алтисер (*Louis Althusser*), који је у државне идеолошке апарате (који функционишу превасходно путем идеологије, а споредно путем репресије, за разлику од државног апарата), сместио и информациони (Altiser, 2009: 32). Управо су ту штампа, радио, телевизија и други масовни медији, односно они који представљају део комуникационог комплекса. Масовни медији могу да се посматрају као „подскуп масовне комуникације“ (Lorimer, 1998: 43), која може да се дефинише као она у којој „садржај комуникације има потенцијал да се прошири по целом друштву“ (Kastels, 2014: 81). За овај рад је битна чињеница да је „значај медија садржан управо у могућности обликовања мњења, као и у наметању воље великој групи људи“ (Ђурић, Суботић, 2009: 54). Управо из поменутих разлога масмедијска слика о одређеној појави, догађају, личности и другом може да постане преовлађујућа, чак и ако је другачија од оне каква заиста јесте.

Ако медији имају такву моћ, онда је значајно да се истражују разни феномени кроз ту призму, а у овом раду ће фокус бити на породици, која је била и остала једна од примарних људских институција кроз историју, без обзира на све промене које су се догодиле и које је нису

¹⁶³ predrag.bajic@fzs.edu.rs

заобишле. О томе је говорио и Ентони Гиденс (*Anthony Giddens*) још почетком овог века¹⁶⁴, када је нагласио како се „свет породице веома разликује од оног пре 50 година“, у смислу да „институције породице и брака још постоје и важне су за наш живот“, а да се „њихов карактер драстично променио“ (Giddens, 2005: 186). Такав тренд је настављен и у последње две деценије. И у новим околностима породица је остала један од кључних сегмената друштва на нашим просторима, који ће бити у фокусу овог рада, у којем се стичу и негују вредности, како социјалне, тако и моралне.

Поменути аутор, иначе, породицу дефинише као „групу особа које су директно сроднички повезане, при чему одрасли чланови преузимају одговорност за бригу о деци“ и издваја „нуклеарну“ и „проширену“ породицу - прву као „пар одраслих који живе заједно у домаћинству са својом или усвојеном децом“ и другу „када блиски рођаци, не само брачни пар и њихова деца, живе или у истом домаћинству или у блиском и непрекинутом узајамном односу“ (Giddens, 2005: 187). Када је реч о изучавању институције породице, Гиденс говори о супротстављеним теоријским приступима и тако наводи да „функционалисти наглашавају да је породица основна институција друштва, нарочито због своје улоге у социјализацији деце“, док „поборници феминизма истражују неједнакости у многим областима породичног живота, укључујући породичну поделу рада, неједнак однос моћи и активности у вези са старањем о другима“ (Giddens, 2005: 205). Уз све то, овај аутор додаје и да „породични живот ни у ком случају није увек слика склада и среће; понекад долази до сексуалног злостављања и насиља“ (Giddens, 2005: 205). О значају породице за друштво данашњице говори и то што Уједињене нације обележавају Међународни дан породице сваког 15. маја¹⁶⁵.

Временом су се, као и породица, мењали и други сегменти друштва, самим тим и свет масовне комуникације, толико да данас имамо и појам „масовне самокомуникације“, о којој је говорио Мануел Кастелс (*Manuel Castells*), која заобилази раније „контролне тачке“, односно „чуваре капија“ (Kastels, 2009). Ипак, овај рад ће се задржати на извештавању професионалних комуникатора, који функционишу и креирају садржаје у оквиру медијских редакција, а који те садржаје пласирају кроз информативне Веб портале. Актуелни век је донео низ промена, „стари поредак комуницирања се револуционарно мења“, а у тим променама „нови медији све више потискују старе, терајући их на трансформисање“ (Петровић, 2014: 9). Интернет је постао изузетно значајан део свакодневице човека 21. века, „ова глобална мрежа је ујединила могућности традиционалних медија, па су тако раније најчешће подељени читаоци, слушаоци и (или) гледаоци добили револуционарну платформу у којој нема подела, а комуникација је обогаћена бројним могућностима брзих повратних информација, попут коментара, блогова и друштвених мрежа“ (Вајић, 2017: 58).

Информације објављене на Веб порталима могу да досегну до значајно већег броја људи у односу на традиционалне медије (видљивост садржаја, пре свега насловних блокова, додатно се проширује дељењем на друштвеним мрежама), а сама производња садржаја је таква да се често квантитет ставља испред квалитета како би се дошло до што веће посете, сталним пласирањем новог или рециклираног садржаја. Циљ овог рада је да укаже на које начине се породица појављује и представља у садржајима информативних онлајн портала у Србији, односно у којим све околностима се употребљава.

¹⁶⁴ У књизи „*Sociology (fourth edition)*“, која је изашла 2001. године (*Polity Press, Cambridge*), из чијег издања на српском језику из 2005. године су цитати у овом раду.

¹⁶⁵ Више на <https://www.un.org/en/observances/international-day-of-families>. Посећено: 11.07.2020.

Методологија

Када је реч о теоријском аспекту везаном за медије, често је позивање на концепте попут теорије дневног реда (*agenda-setting*), чувара капија (*gatekeeping*) и уоквиравања (*framing*), који је посебно значајан за овај рад. Када говоримо о медијском уоквиравању, можемо да га дефинишемо као „процес у којем се тема презентује из одређеног угла (или неколико углова), позивајући публику да изведе одређене закључке и да направи одређене алузије на друге теме“ (Džajls, 2011: 159). Такође, Роберт Ентман (*Robert Entman*) дефинише уоквиравање као „одабирање и истицање одређених аспеката неких догађаја или тема и њихово повезивање на начин да се промовише одређено тумачење, вредновање и/или решење“ (Entman, 2004: 5; Perloff, 2014: 158).

У новинарски структурисаном садржају, без обзира на жанр, посебан је однос према насловним блоковима, као нарочито упечатљивом делу, који привлачи читаоце, скреће им пажњу на текст. У једном од ранијих истраживања, истакнуто је како „седамдесет одсто читалаца у новинама прочита искључиво наслове“ (Јевтовић, Петровић, Арацки, 2014: 56), а свакако да значај насловног блока не јењава без обзира на проток времена, околности и платформе. Јасно је да је то још снажније истакнуто у онлајн медијима, који претежно нуде читаоцима садржај без новчане накнаде и ослањају се на њихове „кликове“ у економској стратегији, имајући у виду да је управо наслов често кључан да се посетилац привуче да приступи одређеном садржају.

У овом раду су издвојени сви текстови који управо у насловима имају реч „породица“ („породични“ и слично, без обзира на то да ли је преовлађујућа тема или се само спомиње), а који су излазили током три дана - 12, 14. и 16. јула 2020. године (изабрана су два радна дана и један дан викенда) на страницама најпосећенијих информативних Веб портала општег типа у Републици Србији. Такође, издвојени су и они који су листани хронолошки са другим текстовима на информативном Веб порталу, а који су у поменутим данима објављивани у рубрици „Породица“ или у рубрикама које у имену садрже и ту реч (примећене су на одређеним Веб порталима). У избору Веб портала је било значајно да је продукција разноврсна, да имају садржаје из разних области, како би био досегнут што је могуће шири опсег у идентификацији садржаја у којима се помиње породица по критеријумима овог рада.

Јасно је да је за опажање целокупне слике о употреби породице у онлајн медијима потребно опсежно истраживање у дужем временском периоду, на још ширем нивоу, као и да постоји одређени број садржаја који већ у наслову наводе на породичне односе, породичне вредности и слично, а да се не помиње кључна реч. Ипак, за потребе овог рада издвојен је фрагмент у којем је фокус задржан на односу креатора садржаја директно према траженом појму. У ту сврху је анализиран велики број популарних Веб портала у Србији, односно 20 који испуњавају раније поменуте критеријуме. Избор је начињен према ранг-листи „*Gemius Audience*“¹⁶⁶, према броју реалних корисника (*real users*) по мерењу у јуну 2020. године. То су: blic.rs, kurir.rs, telegraf.rs, novosti.rs, espresso.rs, srbijadanas.com, alo.rs, mondo.rs, b92.net, n1info.com, informer.rs, danas.rs, republika.rs, pink.rs, rts.rs, direktno.rs, 021.rs, nedeljnik.rs, politika.rs и happytv.rs. Поред ових, постоји више Веб портала који су мање разноврсни, односно оних са знатно слабијим бројем потребних садржаја на дневном нивоу, који су по посећености у рангу неких од анализираних, па је то разлог зашто нису уврштени.

Када се погледа структура, приметно је да се међу изабранима налазе Веб портали свих осам дневних листова општег типа са седиштем у Београду, који се дистрибуирају на нивоу државе (*Блиц*, *Курир*, *Вечерње новости*, *Ало*, *Информер*, *Данас*, *Српски телеграф* - његов портал је republika.rs и *Политика*), као и да је међу изабранима и један недељник (*Недељник*). Ту су и *Радио-телевизија Србије*, која је јавни медијски сервис Републике Србије, портали повезани са телевизијама које имају националну фреквенцију - *Б92*, *Пинк* и *Хепи*, онлајн издање кабловске телевизије *Н1* и портал новосадског *Радија 021*. Све то показује колико снажно су се

¹⁶⁶ Више на <https://rating.gemius.com/rs/tree/32>. Посећено: 11.07.2020.

традиционални медији утемељили и на онлајн платформи. Такође, кроз списак анализираних Веб портала се јасно види доминација таблоидног дела медијског спектра, што је случај и када се посматра структура традиционалних медија на нивоу Србије.

Тривијализација породице у насловима таблоидних Веб портала

Посматрајући Веб портале кроз хронолошки пресек, јасна је разлика између њих у укупном броју садржаја који емитују у току дана. Укупан број садржаја издвојеног по критеријумима овог рада (породица, породични и слично у наслову или да су објављени у посебно издвојеној рубрици која има у називу тражени појам, на раније објашњени начин, током 12, 14. и 16. јула 2020. године) јесте 158, уз напомену да су се током посматраних дана Веб портали повремено фокусирали на исте актуелне теме, догађаје и(ли) личности и обрађивали их на сличан или различит начин. По броју предњачи осам Веб портала (седам таблоидних - *Блиц*, *Курир*, *Србија данас*, *Пинк*, *Ало*, *Информер* и *Еспресо*, као и *Б92*), који чине укупно више од 80 посто издвојеног узорка, док је од укупно 20 анализираних Веб портала тражени садржај током три посматрана дана пронађен на 18 (нису их имали *Н1* и *Данас*).

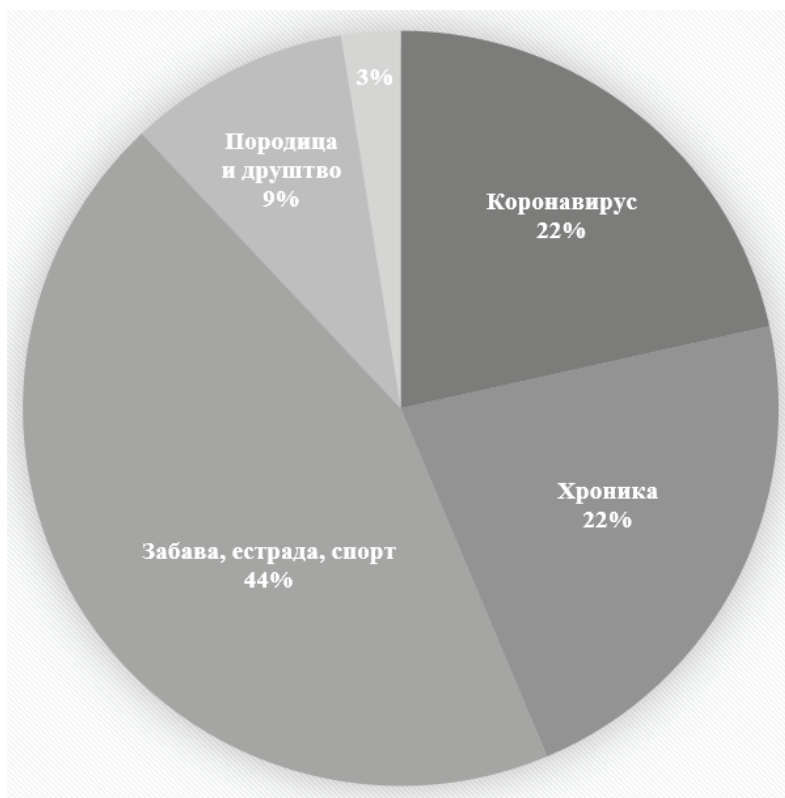

График: Подела по областима укупног броја садржаја анализираних Веб портала који је издвојен по критеријумима овог рада

Поглед на График говори о томе да се породица у насловима анализираних Веб портала у Србији у поменутом периоду најчешће директно спомињала када је реч о забави, естради, шоубизнису и сличном, а у том контексту доминирају садржаји везани за телевизијски ријалити формат и приче његових истакнутих личности. Да таква ситуација представља тенденцију на домаћој медијској сцени, конкретно у таблоидном делу, који је доминантан, говори и раније

истраживање другог сегмента, које је показало да „српском штампом доминирају таблоидизација, спектакуларност, лака забава и комерцијализација, производећи нову свест публике, док се из амбијента јавног интересовања потискују садржаји који би се могли дефинисати као општи интерес, култура, уметност и културна баштина“, а у „првом плану се истичу старлете, контроверзне личности из света ријалитија, криминала, естраде и политике, која се тривијализује кроз слике прожимајућих скандала и корупције“ (Јевтовић, Бајић, 2018: 277). Такође, када је реч о доминантној таблоидној штампи, приметна је синхронизација тема са ријалити садржајима телевизија, које такве новине „наглашавају на својим насловницама, док је сâм концепт ријалитија, као телевизијског формата, деформисан у неким од најпопуларнијих формата у Србији у толикој мери да је све теже, на разуман начин, оправдати његову свеприсутност“ (Петровић, Бајић, 2019: 612).

Више од половине садржаја који су сврстани у област „Забава, естрада, спорт“, у Графику урађеном на основу резултата истраживања по критеријумима овог рада, припада догађајима из ријалити формата на телевизији *Пинк* који је имао завршницу сезоне управо у посматраном периоду, личностима везаним за тај формат, као и причама о евентуалним новим учесницима. Највише таквих наслова у којима се директно помиње породица, према истраживању у овом раду, уочено је управо на Веб порталу поменуте медијске куће, коју је пратило више других таблоидних портала (углавном *Србија данас*, *Еспресо*, *Информер*, *Ало*, *Курир* и *Блиц*). Водећи се жељом за сензационализмом и брзим узбуђивањем јавности, насловни блокови су били такви да су доминирале негативности, свађе у породици, несреће и друго, уз посебно истицање коришћењем великих слова, у жељи да се нагласе одређени елементи. Примери су следећи: „НАЈПОТРЕСНИЈА СЦЕНА У ЗАДРУЗИ 3! Задругарима ушла породица, Тара изненађена ко јој је дошао! (ВИДЕО)“ (*Еспресо*, 12. јул), „ЈАЊУШ СТИГАО КУЋИ! Зграбио је и НЕ ПУШТА - Месецима је БРУКАО ПОРОДИЦУ, а сада ИСПЛИВАЛА ФОТКА - Дрмају га ЕМОЦИЈЕ“ (*Информер*, 12. јул), „АНАБЕЛА ТРЕБА НА ЛЕЧЕЊЕ, РИЗИЧНА ЈЕ ЗА ДЕЦУ И ОКОЛИНУ: Породица Ћогани поносна на Гагија, а Атијасову НАРИБАЛИ!“ (*Курир*, 12. јул), „ИЗГУБИЛА ЧЛАНА ПОРОДИЦЕ Мима Живковић стигла кући, па завршила у сузама (ФОТО)“ (*Пинк*, 12. јул), „НЕВИЂЕНИ ПОРОДИЧНИ ОБРАЧУН Ћогани жестоко напао Анабелу, Луна смиривала малу Нину! Денсорова сестра урлала, а онда улетео Андреј Атијас!“ (*Ало*, 14. јул), „ЦЕЛА ПОРОДИЦА МУ ЈЕ РАЗОЧАРАНА Менсур поручује: 'Они знају шта сам ја све доживљавао, за Минину и моју будућност НЕ ГАРАНТУЈЕМ'“ (*Блиц*, 14. јул), „Задругар доживео језиву саобраћајну несрећу! Цела породица била у колима!“ (*Република*, 14. јул), „ЕКСКЛУЗИВНО 'НИЈЕ ВРЕДНА РАСПАДА ПОРОДИЦЕ' Стефан Карић НИКАД ИСКРЕНИЈИ! Ево ШТА га је дочекало НАПОЉУ“ (*Србија данас*, 14. јул).

Поред наслова везаних за ријалити формат, поменути блок из Графика садржи и позитивне и негативне приче, како информативног, тако и сензационалистичког карактера, из живота других личности из света забаве и естраде, као и из спорта, кроз који се, такође, у садржају издвојеном за потребе овог рада, истичу теме везане и за приватни живот. Примери су следећи: „Имобиле: Навијачи имају кратко памћење, оставите ми породицу на миру“ (*Б92*, 12. јул), „УПАЛИ МУ У КУЋУ И СВЕ ОТЕЛИ: Рибери у паници након напада - НАПУШТА Италију! Штити породицу“ (*Србија данас*, 12. јул), „Тошић иде у Кину, ћерке га стегле и не пуштају: Емотиван опроштај са породицом пред нову сезону“ (*Телеграф*, 14. јул) и „ЖУЧНА РАСПРАВА У ПОРОДИЦИ Викторија Бекам против женидбе сина: Спрема му освету и УДАРА ГА ТАМО ГДЕ НАЈВИШЕ БОЛИ“ (*Блиц*, 16. јул).

У области „Хроника“ у Графику издвојени су садржаји са насловима који су говорили о криминалним радњама, кријумчарењима, крађама, породичном и другом насиљу, злочинима итд. И у овом сегменту, у којем је породица у насловима везана за непријатне, тужне и трагичне догађаје, одређени портали који гаје таблоидни дискурс су имали тенденцију да карактеристичним речима додатно стимулишу емоције посетилаца и да кроз „мамце“ у насловима дођу до већег броја кликова ка садржају. О различитом приступу представљању истог догађаја говоре и следећи насловни блокови од 14. јула: „Породица крила 100.000 фунти у хлебу, чипсу, прашку за прање“

(Политика) и „ФОТО: Породица покушала да прошверцује 100 хиљада фунти преко Градине, сакрила новац у хлеб, чипс, пелене...” (021), односно „КОЛА ПУНА ХЛЕБА, УЛОЖАКА, ПЕЛЕНА... Полиција зауставила породицу на Градини, када су видели шта покушавају да ураде ухватили су се за главе! (ФОТО)“ (Ало) и „ШТЕК У ВЕКНИ ХЛЕБА, КЕСИЦИ ЧИПСА, ПЕЛЕНАМА И УЛОШЦИМА Цариници зауставили четворочлану породицу и шокирали се када су видели ШТА КРИЈУ У 'АУДИЈУ' (ФОТО)“ (Блиц). Такође, међу примерима који су истакнути у посматраним данима нашли су се и они из иностранства, међу којима је и једна од водећих тема у САД у 2020. години - „ФЛОЈД ЈЕЦАО ДОК СУ ГА ИЗВЛАЧИЛИ ИЗ АУТОМОБИЛА: Због новог снимка убиства, породица подноси тужбу против Минеаполиса“ (Курир, 16. јул). Ту су и други домаћи примери, нпр. „Породица претученог дечака с аутизмом тражи истрагу“ (Директно, 16. јул) и „ТУКАО ЖЕНУ ПРЕД ДЕЦОМ? Никшићанин осуђен због насиља у породици“ (Новости, 16. јул).

Број садржаја у другим блоковима би био већи да није издвојен посебан део под називом „Коронавирус“, имајући у виду актуелну пандемију, која је доминантна тема и у светским медијима у 2020. години, као и све последице тога. Попут „Хронике“ и овај блок представља више од једне петине укупног броја издвојених садржаја. Такође, ово је још један блок у којем се налазе теме које буде осећаје стрепње, страха, где се говори и о трагичним случајевима. Најчешћа таква тема на анализираним порталима у посматраном периоду, у којима је у наслову поменута породица, везана је за случај породице из Србије на летовању у Грчкој, о чему говоре поједини примери од 14. јула: „ТРОЈЕ ДЕЦЕ У БОЛНИЦИ: Цела српска породица заражена корона вирусом на Лефкади!“ (Хепи), „ПРЕСЕЛО ИМ ЛЕТОВАЊЕ: Петочлана српска породица заражена короном у Грчкој“ (Мондо), „Српска петочлана породица позитивна на COVID-19, смештена у грчку болницу“ (Недељник) и „Петочлана породица из Србије у грчкој болници, заражена корона вирусом“ (РТС). Такође, писало се и о другим проблемима проузрокованим пандемијом коронавируса, о чему говори следећи пример: „ДОШЛИ НА ЦРЕС НА ПРОДУЖЕНИ ВИКЕНД, ПА ОСТАЛИ 4 МЕСЕЦА: Корона вирус заробио немачку породицу у Хрватској“ (Курир, 14. јул).

У четвртм издвојеном блоку у Графику, под називом „Породица и друштво“ (што је најмања област не рачунајући остали садржај, који није сортиран у постојеће блокове, а кога има три посто), налазе се и теме које говоре о односима у породици, породичним вредностима, ставовима појединаца и група о томе, као и свакодневни проблеми одређених породица, животне приче и друго. Тако су медији у посматраним данима, између осталог, говорили како „Ових ПЕТ фраза уништавају брак и руше породицу“ (Пинк, 14. јул) и о значају породице у изборној кампањи за председника Пољске - „Заштитници 'породичних вредности' vs. 'урбане елите': Два политичара са различитим визијама желе да владају земљом, а народ НИКАД ПОДЕЉЕНИЈИ“ (Блиц, 12. јул).

Закључна разматрања

Доминација таблоида на медијској сцени Србије и њихова стална потреба за високим бројевима, у случају онлајна када је реч о посећености и броју „кликова“ на садржаје, девастирала је критеријуме који чине основу новинарске професије и норме етичког понашања у медијима. У једном од ранијих истраживања, на подручју штампе, дошло се до закључка да „медијска опседнутост естрадом, ријалитијима, крими заплетима, аферама, сензацијама и популистичком забавом доприноси да јавним дискурсом доминира драматургија турбо стварности, која циља на промену друштвених норми и тихо преумљавање маса“ (Јевтовић, Бајић, 2018: 287). И у сегменту које је обухватило истраживање у овом раду видљива је поменута медијска опседнутост тривијалним садржајима, чиме је обухваћена и породица. Чињеница је да у томе не учествују сви, постоји јасна дистинкција између Веб портала, али је, такође, чињеница да је доминантна слика таблоидног дела, уз додатак да и међу њима има разлика у приступу, када више од петине укупно издвојеног садржаја у само три посматрана дана припада садржајима везаним за један ријалити формат и досадашње и могуће будуће актере тог формата. Колики је опсег таквог утицаја говори то

што је, како је показало истраживање, доминантан број од укупног броја таквог садржаја пронађен на пет од седам Веб портала из врха листе која је узета као релевантна за одабир медија за истраживање у овом раду (*Блиц*, *Курир*, *Еспресо*, *Србија данас* и *Ало*). Тако је јасно да су поред штампе и одређени таблоидни онлајн медији постали промотери телевизијских ријалити формата, а „управо ријалити садржаји, какве имамо прилике да видимо на домаћој сцени, све тривијалнији и баналнији из сезоне у сезону, постају све опаснији по моћ рационалног расуђивања њихових корисника и посматрача“ (Петровић, Бајић, 2019: 612).

Самим тим, имајући у виду резултате истраживања, јасно је и да употреба речи „породица“ у посматраном периоду у насловима анализираних онлајн медија није ишла ка промоцији породице и породичних вредности као стуба друштва, већ су доминантне биле негативне приче, свађе, трагедије и друго (рачунајући не једино поменуте садржаје везане за ријалити, већ и друге, попут садржаја који су издвојени у областима „Хроника“ и „Коронавирус“, с тим што ти блокови, иначе, носе у себи призвук лошег - и док је инсистирање на првом део уређивачке политике одређеног медија у дужем периоду, други је наметнут актуелном пандемијом). Све то је још један печат доминантног таблоидног дискурса, на начин на који се употребљава на овим просторима - и уз јасну ограду да постоје и портали који професионалне и етичке критеријуме не подређују броју „кликова“, али који су и у овом истраживању били у знатно мањем броју.

Литература

1. Ђурић, Ж. и Суботић, Д. (2009). *Медији, јавно мњење и политика*. Београд: Институт за политичке студије.
2. Јевтовић, З. и Бајић, П. (2018). Културна политика на насловним странама дневних новина у Србији. *Култура*, (160), 274-290.
3. Јевтовић, З., Петровић, Р. и Арацки, З. (2014). *Жанрови у савременом новинарству*. Београд: Јасен.
4. Петровић, Р. (2014). *Нови јурнализам: како спасити новинарство*. Београд: Јасен.
5. Петровић, Р. и Бајић, П. (2019). Ријалити као медијска доктрина реконструкције свести преко штампе. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 70 (172), 603-614.
6. Altiser, L. (2009). *Ideologija i državni ideološki aparati (beleške za istraživanje)*. Loznica: Karpos.
7. Bajić, P. (2017). Onlajn štampa - odnosi između sadržaja u štampanim i onlajn izdanjima dnevnih novina. *CM: Communication and Media*, 12 (39), 57-82.
8. Džajls, D. (2011). *Psihologija medija*. Beograd: Clio.
9. Entman, R. M. (2004). *Projections of power: Framing news, public opinion, and U.S. foreign policy*. Chicago: University of Chicago press.
10. Gemius Audience. Najposećeniji Veb portali u Srbiji. URL: <https://rating.gemius.com/rs/tree/32>. Posećeno: 11.07.2020.
11. Gidens, E. (2005). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
12. Kastels, M. (2014). *Moć komunikacija*. Beograd: Clio.
13. Lorimer, R. (1998). *Masovne komunikacije: komparativni uvod*. Beograd: Clio.
14. Perloff, R. M. (2014). *The dynamics of political communication: Media and politics in a digital age*. New York & London: Routledge.
15. United nations. International day of families - 15 May. URL: <https://www.un.org/en/observances/international-day-of-families>. Posećeno: 11.07.2020.

FRAMING OF THE FAMILY IN ONLINE MEDIA IN SERBIA

Abstract: *The family was and remains one of the fundamental human institutions, regardless of all the changes. It is the same in our region, where it is one of the key segments of society. The focus of this paper is on the ways in which the family appears in the contents of online media in Serbia. Information published on Web portals can reach a significantly larger number of people than traditional media, and quantity is often ahead of quality on the most visited Web portals. The only goal is to get as many visits as possible, as many “clicks” as possible, by constantly publishing new or recycled content. The dominance of tabloids on the Serbian media market and their constant need for high numbers devastated the elementary criteria of the journalistic profession, which is also visible in the content analyzed in this paper. In the headlines of the analyzed online media, the word “family” is often used when the stories are negative, when talking about conflicts, tragedies, The COVID-19 pandemic, etc. This is not strange when it is known that tabloid discourse is dominant, in the way it is used in the media in Serbia - and with a clear indication that in the media in Serbia also existing some other portals, that do not subordinate professional and ethical criteria to the number of “clicks”.*

Keywords: *family, Web portals, tabloidization, reality TV, media content.*

**МЕСТО И УЛОГА ПОРОДИЦЕ У ДРУШТВУ,
С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ЕКОНОМСКУ, ВАСПИТНУ И РЕЛИГИЈСКУ
ФУНКЦИЈУ**

Доц. ДР ДРАГАН РАДИШИЋ
ФАКУЛТЕТ ЗА БЕЗБЕДНОСТ И ЗАШТИТУ БАЊА ЛУКА

***Апстракт:** Кроз рад се жели указати на незамењиву улогу породице у друштву. Исто тако, рад има за циљ да допринесе реafirмацији породице у друштву и укаже на њене најзначајније функције, економску, васпитну и религијску. Поред тога, сагледаћемо виђење породице у будућности и њене перспективе.*

***Кључне ријечи:** Породица, економика, васпитање, религија, будућност*

УВОД

“Све сретне породице налик су једна на другу, свака несретна, несретна је на свој начин.”

Лав Николајевич Толстој

“Ви не бирате своју породицу. Она је Божји дар вама, као што сте и ви њима.”

Desmond Tutu

Породица или фамилија (латински: *familia*) у биолошкој научној класификацији, представља таксономски ранг између реда и рода. Породица обично укључује више родова, а више породица чини ред.

Породица је основна социјална група у друштву, и обично се састоји од једног или два родитеља и њихове деце. Породица је и група људи који деле заједничке вредности и имају заједничке циљеве, и обично живе у истој кући, стану, пребивалишту. Сви чланови домаћинства који су под једним кровом су породица. То је и група људи који имају заједничке претке, заједничко порекло.

Породица је незамењива средина у којој се човек формира као личност, у којој живи задовољавајући неке од својих најбитнијих потреба које се само у породици и могу да задовоље. Породица је специфична био-социјална заједница људи. Она има веома значајну улогу у развоју човека, али не само човека него и друштва уопште. Породица је посредник између друштва и појединца, али породица врши више функција од било које друштвене групе. Настанак неке друштвене групе има за циљ да се нека радња обави и таква група постоји док постоје и потребе,

што значи да након престанка потреба таква група може да се расформира. Формирањем породице човек као социјално биће доживљава на тај начин што његов живот има сасвим другачији смисао битисања када више није сам него поред њега постоји његов брачни друг, деца.

Реч „породица“ данас се односи на различите појмове. У најширем смислу то је „нераздвојна целина особа повезаних браком или усвајањем“ или „рађање појединца који наслеђују један другог“ – што значи, „лоза“, „род“, „династија“. У ужем смислу реч породица значи „родбинско повезане особе које живе под истим кровом“ – или још уже „оца, мајку и децу“.

Модерна породица је резултат свеопште индустријализације друштва, која је најпре захватила западноевропске земље, а потом се проширила на велики део савременог друштва. Од производне породице се трансформисала у потрошачку друштвену групу. Постоје различите дефиниције породице али професионалцима у Породичном саветовалишту најближа је она којом се породица дефинише као „заједница од најмање три генерације живих сродника који су везани емоционалним, психолошким, историјским, економским и законским везама“. Без обзира на структуру и тип породице у којој живимо, промене начина везивања чланова, те све чешће кохабитацијске заједнице, за породицу су увек „везани снови сваког човека о љубави, интимности, стабилности, сигурности и заштитености, али и страхови од напуштања, губитка и неуспеха.

ПОЈАМ ПОРОДИЦЕ

Породица је специфична друштвена група која се хисторијски мењала и развијала, у којој се преплићу друштвено – економски, биолошки и психички чиниоци. Биолошки карактер породице је један од основних обележја. Оно обухвата две врсте међусобно повезаних али различитих односа у којима се прожимају биолошки, психолошки и друштвени елементи: задовољавање полног нагона и емотивних потреба људи, рађање и подизање деце. Иако ове категорије се могу одвијати и изван породице, оно се највећим делом одвија у породици.

Иако нам се чини да о породици углавном скоро све знамо, њено научно проучавање није нимало лако, тако да у овој области постоји низ нерашчишћених питања и проблема – почев од историјског развоја породице, преко њене структуре и функција, односа према глобалном друштву, унутрашњих односа и динамике. Сложеност породице као посебне друштвене групе и тешкоће које се јављају у њеном проучавању изискује сарадњу великог броја наука, како природних тако и друштвених.

Традиционална или модерна породица

Традиционална или модерна породица у (Србији, БиХ) била је изразито патријархална. Овакву породицу према Косовићу (1987) карактерише економска функција са строгом и јасном поделом рада у којој је најстарија мушка особа била у изузетно привилегованом положају, док је жена имала најнижи ранг што је подразумевало обављање најтежих послова. Положај жене био је додатно отежан бројним порођајима и чињеницом да је она била у економски зависном положају. Мноштво промена довело је до смањења економске функције породице која је постала значајна за лично функционисање појединца.

Породица данас, налази се у процесу транзиције од традиционалне ка савременој породици. Отац више није једини хранитељ, а запослењем жене проширене су њене примарне улоге супруге, мајке и домаћице. Жена је постала значајна носитељица економске стабилности у породици, што захтева прерасподелу одговорности и обавеза. Мењају се и очекивања мушкарца и жене. Жена жели

постићи равноправност, а мушкарац настоји задржати позицију ауторитета. У околностима слабљења патријархалне структуре породице дошло је и до промене начина функционисања породичних система, смањења породичне кохезије и повећања степена индивидуализације чланова, те промене начина обављања родитељских улога. Границе између субсистема родитеља и деце се бришу. Либерални начин одгоја промовира самосталност и самопоуздање детета, а доводи до тога да деца преузимају моћ у процесу доношења одлука. Смањен број деце у породици омогућио је да се степен улагања различитих ресурса у децу повећа, те да највећа преокупација родитеља постане улагање у постизање успешности деце, док су поштовање, солидарност као и друге моралне вредности постале мање важне.

Системско разумевање породице

Системско разумевање породице : „Породично саветовалиште преферирамо системски приступ у раду са породицом који нам помаже да разумемо да је породица организована, трајна, самообнављајућа целина са мењајућим обрасцима понашања, те да је она много више од једноставног збира њених чланова, што значи да промене у једном делу система обликују читав породични систем. Према Goldner-Vukov, (1988) свака породица има структуру, хијерархијски је организована и омеђена психолошким границама преко којих комуницира са другим системима. Пропустљивост породичних граница одређује начин на који породица допушта промене. Ове границе могу бити дифузне (превише отворене), ригидне (превише затворене) и полупропусне. Породични системи који су омеђени полупропусним породичним границама имају капацитет да негују наслеђене културе, а истовремено су осетљиве и на стечене културе. Оне прихватају промене које им омогућавају развој без угрожавања породичног идентитета. Овакве границе обезбеђују функционалност породичног система. Током нашег рада уочили смо да свака породица има специфичан језик којим се споразумева, односно посебан начин на који се одвија вербална и невербална комуникација. Породице негују своје специфичне обичаје. То су конкретне форме којима се дефинише начин и време окупљања породице, те начин одржавања породичних веза и изражавања емоционалне присутности. Такође, породице имају своје митове. То су приче о значајним члановима породице које помажу у превазилажењу тешких ситуација. Ове приче се такођер преносе и имају функцију задржавања непромењивости. У раду са породицама откривамо да већина породица има искуства која чува као породичне тајне. То су забрањене теме које прати осећање стида и кривње, а везане су за: инцест, самоубиство члана породице, ванбрачно дете, криминалне активности, специфичне болести итд. Овакве теме временом могу бити доживљене као опасност и као такве бивају снажан организатор породичног живота. У процесу пружања подршке породици увиђамо да све породице имају правила којима се обликује динамика унутар породичних односа и начин мишљења поколења. Мишљења се трансгенерацијски преносе и додатно учвршћују. На овај начин обликују се специфичне културне вредности којима су одређена важна питања попут оних ко чини породицу, време уласка у брак, стварање потомства, начин одгоја деце и уверења шта се сматра прихватљивим понашањем. Као и сваки други систем, породица настоји задржати непромењивост (homeostazu) јер је излагање новим, неочекиваним ситуацијама извор стреса. Истовремено, породица на путу свог развоја мора испунити задатке који произилазе из одређених развојних фаза, што само по себи представља промену. У раду са породицама ми се не питамо зашто него када је проблем настао. То нам помаже да разумемо да ли је проблем развојног карактера или се ради о неразвојној кризи у породици.

Животни циклус породице

Породица је систем који функционише као живи организам који расте и развија се кроз време. На том путу породица прође кроз осам развојних фаза које се одређују према узрасту најстаријег детета у породици. У свакој фази породица мора одговорити на одређене задатке и прилагодити се новим животним околностима. У свакој транзицијској тачки, преласка из једне у другу развојну

фазу, преиспитује се функционалност породичних односа из претходног периода. Развојне фазе животног циклуса породице су: 1. почетна породица 2. породица са сасвим малим дететом 3. породица са предшколским дететом 4. породица са школским дететом 5. породица са адолесцентом 6. одлазак деце од родитеља 7. постродитељска породица 8. остарела породица. Процес испуњавања задатака на које породица мора да одговори праћен је низом промена и очекиваних потешкоћа као што су: проблеми везани за прерасподелу одговорности и обавеза у породици, проблеми недовољног уважавања различитости и немогућност формирања породичних граница, те конфликти који прате процес успоставе породичних правила. У време када партнери постају родитељи јавља се неспремност за прихватање родитељске улоге, конфликти око преузимања одговорности као и отвореност граница у односу на породице порекла. У породици у којој је најстарије дете кренуло у школу јављају се потешкоће везане за учење и понашање детета, школска фобија и сл. У позадини ових проблема најчешће су неразрешени родитељски или брачни конфликти. Све фазе носе са собом изазове, али се време адолесценције најстаријег детета у породици сматра најбурнијим периодом на путу развоја једне породице. Уколико породица нема развијен капацитет за промене суочава се са проблемом конфликта на релацији адолесцент-родитељи. Проблеми одложене сепарације младих од родитеља, несигурности и страх од самосталности најчешће се јављају у фази када деца напуштају породицу. Током дугог низа година основна преокупација партнера је одгој њихове деце. Потешкоће са којима се породица суочава у обављају родитељских улога, као једне од основних функција породице, помера партнерство у други план па се одласком деце из породице партнери суочавају са потребом поновног међусобног прилагођавања новонасталим условима живота, за које су карактеристични промена начина комуникације и регулисање блискости и дистанце у односу, што често резултира конфликтима, а неретко и разводом.

Родитељство - основна функција породице

На мотивацију за родитељство, односно потребу, жељу и одлуку за добивање деце, утичу биолошки, психолошки и социјални фактори. Lacković-Grgin i Vitez (1997) наводе да су идентификовани фактори мотивације за доношење одлуке да се постане родитељ: потврђивање селфа, продужење породичне лозе, очување стабилности брака и патриотизам. Доживљај родитељства овиси о spolu, доби родитеља и деце, квалитетних партнерских односа, способности добре организације породице, те друштвеној атмосфери и времену у којем се деца одгајају, што потврђују и резултати истраживања (Cox, Paley, Burchinal, Payne, 1999). Најважнија функција породице је нега потомака, а претпоставка за адекватно обављање родитељских улога је трајна партнерска релација. Према Lacković-Grgin (2010.) родитељско понашање овиси о начину на који родитељи парципирају своју улогу. Адаптација на родитељске улоге и одговорност која из њих произилази је изузетно стресна. Овај процес праћен је неразумевашем и различитим дилемама партнера, који су узроковани недостатком сна, повећањем обавеза у домаћинству, умором и незадовољством. Адекватним обављањем родитељских улога обезбеђује се формирање личности сваког појединца, док неадекватно родитељство оставља дугорочне и несагледиве последице по појединца и начин функционирања породице у друштвеној заједници. Уколико изостане међусобно разумевање и подршка родитељског пара, ако родитељи немају капацитет за постизање договора о начину реализовања родитељских улога и немају развијене вештине разрешавања конфликтних ситуација, то ће значајно одредити начин реализације родитељских улога и обликовати атмосферу у којој деца стичу прва искуства о значајним аспектима породичног живота. Колико год се трудили да дете не види и не чује расправе родитеља, оно увек осети њихово незадовољство, тугу, разочарење и несретност, што доводи до прелевања проблема са нивоа партнерства на цели породични систем. Квалитет односа у породици и адекватно понашање родитеља су најзначајнији фактори који утичу на формирање личних особина и развој потенцијала деце. „Целовита породица и њени емоционално и социјално блиски односи помажу развоју дјетета, његовом задовољству и самопоуздању, те поверењу према околини, док чак и најмање нарушена

повезаност представља озбиљне проблеме у позитивно одгојном деловању породице“ (Previšić, 2003). Према Ferić (2002) фактори ризика који доводе до поремећаја у понашању детета су: конфликти у породици, насиље у породици, честе стресне ситуације, недоследност у успостави дисциплине детета, нереална очекивања родитеља, недостатак подршке, те социјална изолација породице. Заштитни фактори који потичу адекватан раст и развој деце су: подржавајућа породична атмосфера, осећај блискости и топлине, јасно дефинисане породичне улоге, функционални односи родитељског пара, способност прихватања промена, адекватно проведено заједничко вријеме, отворена и јасна комуникација, оптималан социоекономски статус породице, те мрежа подршке као и личне особине чланова породице. Највећи изазов за родитељство и тест функционалности породичних односа је време адолесценције детета у породици. Адолесценција је развојни процес којег прате бројне психофизичке промене младе особе, а које карактерише потреба за већим степеном самосталности и прихватања нових вредности адолесцента изван породице при чему се тестирају границе породичног система и ауторитет родитеља. У време адолесценције јавља се побуна против родитеља којом адолесценти развијају властити идентитет што може постати проблем, а најчешће је наставак ранијих емоционалних и развојних потешкоћа које нису адекватно решаване. Можемо закључити да је родитељство веома одговоран и комплексан задатак, те да не постоји идеалан родитељ који је у сваком тренутку обављао своју улогу доследно и фокусирано на дете. Стога је важно истаћи да се родитељске компетенције требају континуирано развијати, јер знања о начину обављања родитељских улога, која смо стекли у породицама порекла, нису довољна за њихову реализацију у времену интензивних друштвених и унутарпородичних промена.

ЕКОНОМСКА ФУНКЦИЈА

У савременој породици дошло је до значајнијег преображаја економске функције , где нема средстава за производњу , где понекад само она поседује кућу за становање и башту. Зависи искључиво од плате и зараде ван породице. Она није више „заједница произвођача“ као патријархална породица већ је готово искључиво потрошачка (конзумна) јединица.

Рад ван куће упућује оба супружника на одвојене животне средине а често и на одвојене породичне буџете, деца већи део дана проводе у школи , вртићима где добијају један оброк. Приходи породице имају значајну улогу у њеној стабилности , а тежња породице усмерена ка порасту животног стандарда. Привређивање породице није натурална, већ новчано, није сезонски већ месечно, тај породични месечни буџет се планира и води рачуна о приходима и расходима , настоје се да се они што економичније искористе. Треба истаћи да штедња, игра важну улогу у стварању осећаја породичне сигурности.

Висина прихода породице служи као обилежје друштвене вредности и њеног угледа у друштву.

У САД-у води се рачуна о спољним обележјима материјалног стања, избор куће, ауто, избор продавница у којима се снабдева породица, док у Француској 1958.и 1959. године спроведен систем опорезивања. Врши се механизација послова у домаћинству што знатно скраћује време обављања домаћих послова. Врши се подела соба између свих чланова породице без обзира на пол и узраст , многе функције преносе се на индустрију , припрема хране , прање, пеглање , припремање зимнице. Изчезавање кућних послова не доводи до еманципације жена већ и деце нарочито женске, идеал породице није имање, колико квалификација , знање и стручно образовање. Остваривањем самосталности, деца такођер могу имати своју имовину , зарађену или добивену на други начин и њоме располагати.

Док у патријархалној породици издаци за исхрану се сматрају најважнијим елементом потрошње али у демократској се однос битно мења , са порастом прихода расту и други породични издаци што на стан и издржавање стана, набавка покућанства и намештаја, знатни су и трошкови комуналија као и за личну хигијену нарочито женских чланова за гардеробом, затим биоскоп,

позориште и издаци за рекреацију и забаву , годишњи одмор такођер, расту потребе деце за одређеним видом забаве, литературе, технологије.

У целини стабилност савремене демократске породице зависи од економске и политичке стабилности капиталистичког друштва . У том смислу се породица социјализује (зависи од друштва као целине) и ради тога држава мора да јој обезбеди извесне накнаде за њену стабилност , помоћ у запослења, здравствену заштиту, пензијско осигурање, породичне додатке.

ВАСПИТНА ФУНКЦИЈА

Васпитна функција у савременој породици подељена је између породице и државе , али још увек је велики значај породице у васпитању деце. Деца од родитеља не примају само љубав и нежност већ и поглед на свет, начин живота, поред осталог родитељи имају улогу васпитача и дисциплинарног старешине.

Они теже да се њихова деца понашају по нормама које су они усвојили . Ако деца тако поступају каже се да су односи у породици хармонични и да је породица уравнотежена. Међутим ако родитељи и деца се не придржавају истих моралних вредности, норми тада породични систем није добро интегрисан и долази до понашања појединих чланова породице насупрот очекиваног, ово понашање се може претворити у девијантно понашање.

Ако дође до овог стадија, породици је тада потребна интервенција државе ради заштите интереса деце. Породично васпитање може бити конзервативније или неправилније од друштвеног и обрнуто. То такођер може довести до девијације па и деликвентног понашања ако се дете не снађе у двоструком положају. У сваком смислу тај дуализам оставља дубоке трагове у његовој души . После другог светског рата расте деликвенција омладине у целој свету па се она чак опажа и у социјалистичким земљама. Она је поред наведеног последица претежно губљења перспективе у животу. Запушта се и комплекс мање вредности код деце имућних родитеља и високих стручњака док код радничке омладине се види тежња да се прескочи друштвени положај или више класе. Образовање се стиче у школама од најнижих до највиших. Када су изграђени високи морални принципи и у области брака и породице, временом је почело да се учвршћује уверење да је област породичног живота аутономна, приватна област сваког човека.

Најимућнији грађани обично шаљу своју децу у посебне колеџе где добијају систематско образовање и што шире квалификације.

Међутим питање се не поставља да ли породица треба или не треба да врши васпитно-одгојну функцију , већ да ли она под садашњим околностима то може и у којој мери. При томе треба поћи од чињенице да наш просветни систем није задовољавајући. С једне стране родитељи због заузетости и незнања нису у објективној могућности да довољно васпитају и утичу на децу. Ту функцију не врши довољно ни школа због њене претежне оријентације на образовну функцију деце. Наизад друштво није преузело на себе обавезу да организује и усмерава рад , дружење , слободно време , игру, забаву и разоноду предшколске и школске деце и омладине.

РЕЛИГИЈСКА ФУНКЦИЈА

Верска, обичајна и културна традиција су трајни пратилац породице и брака . На њиховим основама и гледиштима успостављене су моралне норме, обичаји али и законодавство. Религија на себи својствен начин успоставља критерије допуштености брака , гледишта на верност, прељубу, раставу брака, односе према деци, деце према родитељима , права наследства имовине.

Религија је првобитан поглед на свет примитивних народа. Током дуге историје човјечанства разне религије су сматране за своју важност да примитивном човеку да објашњење о породици и суштини породичних и брачних односа.

Брак је у Старом Риму кроз историју сматран неформалном лаичком установом, породица у почетку почива на верском културном доживљају предака. Само она породица која посвећује довољну пажњу својим прецима, која их не скрнави не вршењем обреда и не поштивањем њихових успомена ужива углед и уважавање. Ова религија је прописивала и врло строг морал, прељуба жене сматрала се највећим злочином који се кажњавао смртном казном јер је постојала опасност да жена тиме уведе у дом туђинца чиме би била прекинута веза између предака и потомака и огњиште било угашено, прописивало је апсолутну покорност жене и деце шефу породице. Хришћанство и његове три варијанте: православна, католичка и протестанска и друге религије су успеле да породици наметну одређене верске и мистичне функције веровања. Црквени ритуал при склапању брака при крштењу деце, сахрани, верски обреди представљају форме у којима се испољавало и данас испољава религиозно-мистична функција породице.

Иначе ова религије су проповедале неједнакост и апсолутну покорност жене и деце оцу породице. Тако је хришћанство бар на почетку имало у целини негативан став према породици и браку, позивајући људе да се одричу, овоземаљских задовољстава тј. да се уздрже од полних односа, само на тај начин према овој религији човјек постиже потпуну савршеност и приближава се тако Богу.

Доказано је да је породица која се заједно моли веома сложна. Нарочито ако научимо, како је ред и у Цркви, да опростимо једни другима пре него што се помолимо и одемо на спавање и кажемо: „Опрости ми, погрешио сам!“ – и тек тада одемо на починак. Тада наш породични дом и није дом, он постаје небо, то је заиста нешто најлепше – рај! Када породицу мучи раздор, дом се претвара у пакао и то је страшно. И немојте да мислите да деца то не разумеју: она имају озбиљну интуицију.

Данас тај свети чин брачног живота претварају у разврат, на основу њега праве рекламе, снимке које продају. Најсветији акт стварања човека претворили су у одвратан приказ, који може да се изврши где било...

Вишечлана породица чувеног руског песника Лава Толстоја

Протојереј Јован Осјак, (Русија) са 18 чланова породице

ПОРОДИЦА У БУДУЋНОСТИ

Породица у блиској будућности неће се битно разликовати од садашње наше породице, бар не по спољном изгледу. Ипак у периоду у којем настаје припремање се услови за неке битне промене у структури а нарочито у односу породице и друштва, те међусобних односа појединих чланова породице. У првом реду знатно ће се повећати материјално богатство и животни стандард. Футуристи предвиђају изразиту хомогенизацију друштва, све више ће нестајати разлике између пољопривредних и индустријских структура између градског и сеоског становништва, између заосталих и развијених подручја, између патријархалног и демократског начина живота.

Увећавања градског становништва пораст урбане културе, велика разуђеност градског начина живота створиће постепено императивну потребу развоју не пољопривредних делатности, услужних служби, сервиса за домаћинство, механизацију послова, многовећи развој педагошких и социјалних установа.

Биолошко репродуктивна функција и даље ће бити једна од најзначајнијих, људи ће и даље имати потребу да задовољавају свој биолошки инстинкт за продужењем врсте, породица ће планирати број деце, у великој мери бит ће изражено средство против зачећа при томе остаје питање да ли ће и даље опадати морталитет.

Економска функција претрпјеће највеће промене, производња ће постепено изаћи из породичних оквира, порашће још већи значај друштвене потрошње, другим речима економска функција ће се свести на најмању меру чиме би функција породице временом престала да буде потрошачка заједница односно економска заједница.

Уместо породичне заштите прошириват ће се облици друштвене заштите породице и њених чланова док ће се неки дуго задржавати кући, правно – имовинску заштиту (издражавање и наслеђивање) неће се зависити од помоћи и заштите породице већ друштвеном заједницом.

Битно је напоменути да од свих функција породице највише ће се задржати морално-васпитна функција. Она ће остати центар, језгро које ће најуспешније омогућити социјализацију личности, истовремено ће јачати утицај друштвеног васпитања деце и омладине.

Утицај породице биће посебне врсте, она би требала да буде резервоар љубави, личне среће, топлине, срећног детињства и у томе ће породица бити и остати незамењива и само ова функција биће довољна да оправда постојање у будућности.

С великом забринутошћу, – видимо како се појачава притисак на традиционалну институцију породице у многим земљама. Сама идеја породичног живота се често дискредитује у јавном простору, на страницама модних часописа, на друштвеним мрежама које наглашавају то да породични живот наводно снижава ниво комфора и потрошње. Предлаже нам се да породицу као колевку живота заменимо новим репродуктивним технологијама. Дошло је време да реагујемо на ове изазове. Породици је потребна комплексна заштита, укључујући и јавни простор и најшира подршка народа и државе.

Наши преци су могли да преносе породичне вредности са оца на сина, са мајке на кћерку. У томе им је помагало задружно устројство живота. Родитељ говорећи детету о браку и породицу није имао конкуренцију ставова који продиру кроз све и који су данас присутни у такозваној популарној култури. Ми данас живимо у условима потпуне информационе отворености и непрестане борбе идеја, а то значи опадање значаја сваког ауторитета.

Практично није могуће заштити генерацију која расте од такозване слободне љубави. Укључите телевизор, одете у биоскоп – ова тема је свуда прилично живописно приказана, што несумњиво утиче на свест, на разум и на душевно стање омладине. Али наравно, можемо да учимо како да се свему томе супротставимо и како да речју и искуством демантујемо лажна обећања која младим људима даје популарна култура која отворено изјављује да су традиционалне представе о породичним вредностима заостале.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

За успостављање функционалних односа у породици најодговорнији су родитељи, а функционално партнерство је кључ доброг родитељства. Једино јак родитељски савез и усаглашени одгојни стилови могу обезбедити предувјете за квалитетно родитељство. Иако је родитељство захтевна, комплексна и веома одговорна улога од које овиси будућност детета ипак треба нагласити да је задовољство које произилази из адекватно реализоване родитељске улоге немерљиво што потврђују резултати истраживања (Nelson i sar. 2013) која говоре у прилог чињеници да се у просеку родитељи свакодневно осећају боље од особа које нису остварене у овој улози, те да родитељи налазе много више задовољства у бризи о својој деци, него у осталим активностима. „Родитељство је путовање које ће трајати до краја нашег живота. На свакој станици тог пута наићи ћемо на препреке, замке, искушења. Жеља да у свему заштитимо дете само је један од изазова. А како би на том путу имали што више радости, испуњења и обостраног задовољства, увек требамо имати на уму крајње одредиште: своје одрасло дете“ (Jelena Holcer).

ЛИТЕРАТУРА:

1. Брајша-Џганес, А. (2002), Родитељске метаемоције и социјално-емоционални развој дјете, Докторска дисертација, Загреб,
2. Бобић, М. (2003), Прекомпоновање брака, партнерства и породице у савременим друштвима, Прегледни чланак, Београд
3. Cowan CP, Cowan PA. (1992), When partners become parents: The big life change for couples, Basicbooks, New York.
4. Cox MJ, Paley B, Burchinal M, Payne CC. (1999), Marital perceptions and interactions across the transition to parenthood, Journal of Marriage and the Family. ;61:611–625
5. Екермен, В.Н. (1987), Психодинамика породичног живота, НИО „Побједа“, Подгорица
6. Ферић, М. (2002б), Комуникација у обитељи као чимбеник заштите и ризика за развој поремећаја у понашању адолесцената, Едукацијско-рехабилитацијски факултет Свеучилишта Загреб
7. Милић, А., Томановић, С., Љубичић, М., Секулић, Н., Бобић, Н., Милетић-Степановић, В., Станојевић, Д. (2010), „Време породица“ - социолошка студија о породичној трансформацији у савременој Србији, Београд. 19. Милојковић, М., Срна, Ј., Мићовић, Р., (1997), Породична терапија, Београд.
8. Николић, С. (1996), Основе обитељске терапије, Медицинска наклада, Загреб

***THE PLACE AND ROLE OF THE FAMILY IN SOCIETY,
WITH SPECIAL REFERENCE TO ECONOMIC, EDUCATIONAL AND RELIGIOUS FUNCTION***

DRAGAN RADISIC, PhD

FACULTY OF SECURITY AND PROTECTION, BANJA LUKA

ABSTRACT: *The paper aims to point out the irreplaceable role of the family in society. Also, the paper aims to contribute to the reaffirmation of the family in society and point out its most important functions, economic, educational and religious. In addition, we will look at the vision of family in the future and its perspectives.*

KEY WORDS: *Family, economy, education (upbringing), religion, future*

LICE ZA PODRŠKU KAO NOVI INSTITUT U PORODIČNOM ZAKONU CRNE GORE

*Dr Valentina Smolović,
Viši sud u Podgorici-Stručna služba
Crna Gora
e-mail:smolovicvanja68@gmail.com*

Apstrakt: Porodica je životna zajednica roditelja, djece i drugih srodnika, a koji u smislu Porodičnog zakona imaju međusobna prava i obaveze, kao i druga osnovna zajednica života u kojoj se njeguju i podižu djeca. Članovi porodice dužni su da se uzajamno poštuju, pomažu i izdržavaju u skladu sa ovim zakonom. Roditelji imaju jednaka prava i dužnosti prema svojoj djeci i odgovorni su za podizanje, vaspitanje i osposobljavanje djece za samostalan život, zaštitu njihovih interesa i dobrobiti. Dijete je svako lice do navršenih 18 godina života. Prava djeteta su nedjeljiva, uzajamno povezana i cjelovito se ostvaruju. Država je dužna da poštuje i unapređuje prava djeteta i preduzima potrebne mjere za zaštitu djeteta od zanemarivanja, zlostavljanja, eksploatacije i diskriminacije. U situaciji kada roditelji odluče da se raziđu i podnesu tužbu za razvod braka sudu, a imaju zajedničku djecu, sud i svi učesnici u postupku dužni su da prema djetetu koje učestvuje u postupku postupaju sa posebnom pažnjom, vodeći računa o situaciji u kojoj se dijete nalazi, o njegovim potrebama i dobrobiti, uz puno poštovanje njegovog dostojanstva, ličnosti i individualnosti. U postupcima u vezi sa porodičnim odnosima, sud može, ako ocijeni da to zahtijeva intenzitet konflikta između djeteta i roditelja ili između roditelja, postaviti djetetu lice za podršku, i to djetetu mlađem od 14 godina života bez njegove saglasnosti, a djetetu starijem od 14 godina života uz njegovu saglasnost. Informacije i savjeti pružaju se djetetu blagovremeno, na djetetu razumljiv način, prilagođen njegovom uzrastu i zrelosti.

Ključne riječi: Porodica, brak, dijete, razvod braka, lice za podršku

U V O D

Porodično pravo, kao pozitivno pravo i naučna disciplina, reguliše porodičnopravne odnose u svakoj zemlji, pa i u savremenoj Crnoj Gori. Porodično pravni odnosi predstavljaju posebnu društvenu pojavu u kojoj dominira ličnopravni momenat. Zaštita porodice i porodičnih odnosa je, možemo slobodno reći, osnovni i najvažniji zadatak porodičnog prava. Snažno i zdravo pokoljenje koje se formira u zdravoj i snažnoj porodici predstavlja budućnost i oslonac svake zemlje, pa i Crne Gore. Konvencija o pravima djeteta smatra da porodici, kao osnovnoj grupi društva i prirodnom okruženju, za rast i dobrobit svojih članova, a naročito djece, treba pružiti potrebnu zaštitu i pomoć, tako da bi mogla potpuno preuzeti svoje obaveze u okviru ljudske zajednice.

ZNAČENJE I ZNAČAJ PORODICE

Od rođenja pa do smrti u porodici se odvija ljudski život. Porodica stvara pravne okvire našeg postojanja, opstajanja, naše pripadnosti, ali takođe i moralnu ali i psihološku osnovu za fizički i duševni razvoj. Čovjek se rađa u porodici, odnosno potiče iz porodice, ali istu i stvara kada za to dođe vrijeme. Ako pogledamo spise mnogih filozofa iz prethodnog perioda, nailazimo na različita mišljenja, odnosno različita tumačenja porodice. Društveno-ekonomski odnosi u pojedinim epohama su imali neposredan

uticaj na ulogu porodice u društvu, ali i na odnose među članovima te porodice kao i na razvoj ličnosti kod njih. Tokom istorije porodica je mijenjala svoju formu, odnosno pojavni oblik i bila je izložena različitim razaranjima. Međutim, i pored destruktivnih sila koje su je kroz vijekove pratile, porodica je odolijevala različitim silama i iskušenjima na način što je pokazivala fleksibilnost, odnosno vitalnost i moć da se prilagođava uslovima i promijenjenim društvenim prilikama. Upravo iz tog razloga ona je prvobitna, izvorna ljudska zajednica zato što je najvažnija i najprisnija ljudska skupina. U porodici se uspostavljaju trajne, emotivno prisne, solidarne i svestrane veze između članova. Porodica se smatra i osnovnom socijalnom institucijom u kojoj ljudi stiču prva životna iskustva, predstave o životu, sebi samom. "Biofizička struktura ljudskog mladunčeta, koja je uvjetovana njegovim biološkim nasljeđem, jest prirodna osnova za djelovanje svih okolnih faktora koji će iz te sirovine stvoriti čovjeka koji pripada određenoj socijalnoj, etničkoj i kulturnoj sredini. Biološko nasljeđe stvara osnovu na koju će se prenositi socijalno nasljeđe i tako formirati socijalni mentalitet jedinke, u skladu sa normama i običajima zajednice i civilizacije u kojoj je odrasla" (M. Zvonarević, 1978, str. 209)

Zbog toga, a i zbog višestrukih bioloških, psihičkih i društvenih funkcija, porodicu mnogi smatraju osnovnom ćelijom svakog društva. I sama priroda navodi čovjeka na porodicu. Porodica je naše utočište, naša sigurnost, iz nje polazimo i u nju se vraćamo. Ona je nešto najvrijednije u čovjekovom životu. Ona je prvi i veoma važan stepen u složenom pravcu socijalizacije. Porodica je osnovna i početna društvena zajednica u kojoj se stvaraju moral i moralna bića i čiji se pozitivan odnos ne može ničim drugim zamijeniti.

Društvo je uvijek, manje ili više, poklanjalo pažnju porodici. Zavisno od mjesta koje porodica ima u društvenoj strukturi društvo će prema tome i imati svoj stav i politiku prema njoj. Ali" nezavisno od toga ostaje činjenica da je u svim sistemima, bez obzira na različita teorijska i ideološka shvatanja o značaju i tretmanu porodice, svako društvo (država) bilo zainteresovano za sadržaj odnosa u porodici. Osnovni razlog za društveni (državni) interes prema porodici bili su uglavnom uvijek isti: važnost prokreacije za reprodukcije društva i značaj porodice za socijalizaciju ličnosti" (R. Korać, Podgorica, 2011., str. 45) Kada je porodica u pitanju ono što je takođe bitno istaći je i činjenica da" društvenim usmjeravanjem, regulisanjem i sankcionisanjem odnosa u njoj, porodica je uvijek bila i društvena ustanova, a ne samo privatna stvar pojedinca " (R. Korać, Podgorica, 2011., str. 44). Na osnovu svega prethodno iznesenog proizilazi da moderno društvo stalno mora voditi računa o porodici, te da mu to bude najvažnija briga i zadatak. Onog trenutka kada se zanemari porodica društvo prestaje voditi brigu o vlastitom napretku i blagostanju, odnosno uspjehu i sreći.

PORODICA I RODITELJSTVO U CRNOJ GORI

Ustavom Crne Gore, kao najvažnijim aktom jedne zemlje, zagarantovana je posebna zaštita porodice. Najnovijim izmjenama i dopunama Porodičnog zakona Crne Gore porodica se definiše kao "životna zajednica roditelja, djece i drugih srodnika koji u smislu ovoga zakona imaju međusobna prava i obaveze, kao i druga osnovna zajednica života u kojoj se njeguju i podižu djeca" ("Službeni list Crne Gore", br. 053/16) Ovim zakonom uređuju se i brak i odnosi u braku, odnosi roditelja i djece, usvojenje, postupci nadležnih organa u vezi sa bračnim i porodičnim odnosima.

Međutim, ono što je jako bitno je i činjenica da porodica može nastati i mimo braka, a takođe i bez bračne zajednice. Iz toga slijedi da porodica nastaje u stvari aktom rođenja i na osnovu pravnog akta, odnosno usvojenja. Prema osnovu iz kog nastaju, postoje tri vrste porodice:

1. Bračna porodica - ovaj oblik porodice zasniva se na braku kao zakonom uređenoj zajednici zasnovanoj na slobodnoj odluci muškarca i žene da sklope brak, na njihovoj ravnopravnosti, uzajamnom poštovanju i međusobnom pomaganju" Zakon o izmjenama i dopunama Porodičnog zakona ("Službeni list Crne Gore", br. 053/16). Ovu porodicu sačinjavaju bračni drugovi i njihovi potomci. Roditelji imaju jednaka prava i

dužnosti prema svojoj djeci i odgovorni su za podizanje, vaspitanje i osposobljavanje djece za samostalan život, zaštitu njihovih interesa i dobrobiti. Djeca su obavezna da se staraju o svojim roditeljima kojima je neophodna pomoć. Zbog značaja porodice za zdrav i sređen društveni život porodica uživa posebnu zaštitu.

2. Vanbračna zajednica - to je zajednica zasnovana na faktičkoj vezi muškarca i žene. Ne zasniva se pravnim putem, odnosno sklapanjem braka, već faktom zajedničkog života. Osnov ove porodične zajednice je krvna veza vanbračnih roditelja i njihove djece. " Djeca rođena van braka imaju ista prava i obaveze kao i djeca rođena u braku" (Ustav Crne Gore, Podgorica, 2010.)

3. Porodica po usvojenju ili adoptivna porodica nastaje vještačkim putem između jednog punoljetnog lica ili bračnih drugova i tuđeg maloljetnog lica. "Porodica po usvojenju ne zasniva se na krvnoj vezi između potomaka i predaka, niti na odnosu između bračnog druga i krvnih srodnika njegovog supruga, već na pravnom aktu kojim se zasniva između usvojioca i usvojenika odnos koji odgovara odnosu roditelja i djece"(M.Mitić, Niš,1969. str.32) Zakonom o izmjenama i dopunama Porodičnog zakona Crne Gore jasno je precizirano usvojenje tako da " usvojenjem između usvojioca i usvojenika uspostavljaju se odnosi koji postoje između roditelja i djece, s ciljem da se djetetu koje se usvaja pruže uslovi života kakve imaju djeca koja žive u porodici". ("Službeni list Crne Gore", br. 053/16). Adoptivna porodica ne nastaje rođenjem, odnosno prirodnim putem, već odlukom nadležnog organa, tako da u njoj ne postoji krvno već građansko srodstvo.

Bez obzira na koji način je nastala porodica, odnosno da li su djeca rođena u braku, van braka ili usvojenjem, članovi porodice dužni su da se uzajamno poštuju, pomažu i izdržavaju u skladu sa Ustavom i Porodičnim zakonom Crne Gore. Roditelji imaju jednaka prava i dužnosti prema svojoj djeci i odgovorni su za podizanje, vaspitanje i osposobljavanje djece za samostalan život, zaštitu njihovih interesa i dobrobiti. Država je dužna da poštuje i unapređuje prava djeteta i preduzima potrebne mjere za zaštitu djeteta od zanemarivanja, zlostavljanja, eksploatacije i diskriminacije. Prava i dužnosti roditelja i drugih srodnika prema djeci, kao i prava i dužnosti djece prema roditeljima i srođnicima jednaka su, bez obzira da li su djeca rođena u braku ili van braka.

NAJBOLJI INTERES DJETETA

Kako djeca predstavljaju naročito osjetljivu i ranjivu kategoriju svakog društva, pa i Crne Gore, ostvarivanje dječijih prava kao i njihova zaštita posebno je osjetljivo pitanje. Ključno polazište savremenog međunarodnog prava o pravima djeteta, a samim tim i naše zakonske normative jeste da je dijete autonomni pravni subjekat i samostalni titular ljudskih prava i sloboda, prilagođenih njegovim razvojnim potrebama, čime se obezbjeđuje zadovoljavajući stepen slobode ličnosti i djetetovog samoodređenja. Konvencijom o pravima djeteta uspostavljeni su međunarodni standardi u pogledu učešća djece u građanskim sudskim postupcima i donošenja odluka koje su u najboljem interesu djeteta. Dva su ključna prava i principa kojim se ostvaruje dječija sloboda i samoodređenje a to su poštovanje dječijih najboljih interesa i pravo djeteta na slobodno izražavanje mišljenja.

Odlučivanje o najboljem interesu djeteta je pravo djeteta i vrhovni princip kojeg se moramo držati. "Svako je dužan da se rukovodi najboljim interesom djeteta u svim aktivnostima koje se direktno ili indirektno tiču djeteta. Najbolji interes djeteta ima prioritet i utvrđuje se polazeći od: prava djeteta; mišljenja i želje djeteta; uzrasta, razvojnih sposobnosti i drugih ličnih svojstava djeteta; potrebe zaštite života i zdravlja djeteta; potrebe osiguranja bezbjednosti djeteta; potrebe fizičkog, emocionalnog, obrazovnog, socijalnog i drugog razvoja djeteta; prethodnog iskustva i okolnosti u kojima dijete živi; potrebe očuvanja stabilnosti i kontinuiteta odnosa sa roditeljima, porodicom i sredinom iz koje dijete potiče ili u kojoj boravi i uticaja promjene sredine; kvaliteta odnosa koje je dijete uspostavilo sa roditeljima, članovima porodice ili drugim licima i neposrednih i dugoročnih posljedica održavanja tih odnosa; potrebe očuvanja porodičnih odnosa, a naročito odnosa sa braćom i sestrama; uticaja odvajanja od roditelja, drugih članova porodice, a naročito

od braće i sestara; potrebe očuvanja ličnog i porodičnog identiteta; kulturne, nacionalne, etničke, vjerske i jezičke pripadnosti, odnosno porijekla djeteta i drugih okolnosti i stanja koja mogu da utiču na dobrobit djeteta". (Zakon o izmjenama i dopunama Porodičnog zakona "Službeni list Crne Gore", br. 053/16).

Pravo djeteta da aktivno učestvuje u sudskom postupku ili postupcima i utiče na sadržinu sudske odluke proističe iz njegovog prava na slobodno izražavanje mišljenja. Na osnovu Konvencije o pravima djeteta "Države-potpisnice će osigurati djetetu, koje je u stanju da oblikuje svoje vlastite stavove, pravo da slobodno izražava takve stavove po svim pitanjima koja se tiču djeteta, a stavovima će pridavati odgovarajuću važnost u skladu sa uzrastom i zrelošću djeteta". Istom Konvencijom takođe je predviđeno da će u gore navedenu svrhu "dijete posebno dobiti priliku da bude saslušano u bilo kakvom sudskom postupku ili upravnom postupku koji se tiče djeteta, bilo direktno, preko predstavnika ili odgovarajućeg tijela, na način koji je u skladu s proceduralnim pravilima nacionalnog zakona". Po prirodi stvari, svaki postupak iz porodičnih odnosa koji tangira prava i interese djeteta spada u red postupaka u kojima djetetu treba omogućiti da slobodno izrazi svoje mišljenje.

Onog trenutka kada je ugroženo dječije pravo, bilo da je jedno ili više njih, neophodno je angažovati sve subjekte zaštite u sredini u kojoj dijete živi kako bi djetetovo zdravo odrastanje bilo u najkvalitetnijoj i najvećoj mogućoj mjeri. Imajući na umu da bi prava djece i njihova zaštita bili na najboljem mogućem nivou, potrebno je da svako društvo ima kvalitetne zakone. Međutim, dobar zakon nije moguće sprovesti ako pored njega društvo nema i kvalitetan kadar koji bi sprovodio takve zakone.

Kako bi se djetetu u porodično-pravnim postupcima obezbijedila adekvatna podrška Zakonom o izmjenama i dopunama Porodičnog zakona ("Službeni list Crne Gore", br. 053/16) a sa ciljem pružanja stručne pomoći i podrške djetetu koje učestvuje u sudskim postupcima u vezi sa porodičnim odnosima u kojima postoji takav intenzitet konflikta između djeteta i roditelja ili između roditelja koji bi mogao štetno da utiče na psihofizički razvoj djeteta, po prvi put u Crnoj Gori se uvodi institut lice za podršku djetetu u postupcima u vezi sa porodičnim odnosima. Uvođenjem ovog instituta stvoreni su uslovi za efektivno učešće djece u sudskim postupcima iz porodično-pravnih odnosa, pružanje potrebne stručne pomoći i podrške djeci o čijim se pravima i interesima odlučuje u skladu sa međunarodnim standardima.

ULOGA LICA ZA PODRŠKU

U postupcima u vezi sa porodičnim odnosima, sud može, ako ocijeni da to zahtijeva intenzitet konflikta između djeteta i roditelja ili između roditelja, postaviti djetetu lice za podršku, i to djetetu mlađem od 14 godina života bez njegove saglasnosti, a djetetu starijem od 14 godina života uz njegovu saglasnost. Kao što je i ranije navedeno dobar zakon nije moguće sprovesti ako pored njega društvo nema i kvalitetan kadar koji bi sprovodio takve zakone.

Lice za podršku može biti lice koje ima završene specijalističke studije VIII nivo kvalifikacije obrazovanja iz oblasti socijalnog rada, psihologije, pedagogije, sociologije, defektologije ili specijalne pedagogije; ima najmanje pet godina radnog iskustva u struci; ima praktična iskustva iz oblasti porodičnih odnosa; uspješno je završilo obuku za lica za podršku; nije osuđivano za krivično djelo koje ga čini nedostojnim za obavljanje poslova lica za podršku; da se protiv njega ne vodi krivični postupak za krivično djelo za koje se preduzima krivično gonjenje po službenoj dužnosti te da mu nije izrečena mjera bezbjednosti zabrana obavljanja poziva, djelatnosti ili dužnosti. Izuzetno, Ministarstvo može izdati licencu i licu druge struke koje ima završene specijalističke studije VIII nivo kvalifikacije obrazovanja ako ispunjava opšte uslove te da je utvrđeno da to lice svojim praktičnim znanjem i iskustvom može uspješno obavljati poslove lica za podršku. Obuku za lica za podršku sprovodi Ministarstvo pravde. Provjeru stečenih znanja i vještina tokom obuke sprovodi komisija koju obrazuje Ministarstvo. Uvjerenje o uspješno završenoj obuci izdaje Ministarstvo. Zahtjev za izdavanje licence sa dokazima o ispunjavanju

uslova podnosi se Ministarstvu. Ministarstvo utvrđuje da li podnosilac zahtjeva ispunjava uslove za izdavanje licence. O zahtjevu za izdavanje licence Ministarstvo odlučuje u roku od 15 dana od dana prijema zahtjeva. Lice koje ispunjava uslove predviđene Zakonom o izmjenama i dopunama Porodičnog zakona ("Službeni list Crne Gore", br. 053/16) izdaje se licenca za rad. Licencu izdaje Ministarstvo za vrijeme od pet godina i može se produžiti za isti period u skladu sa ovim zakonom.

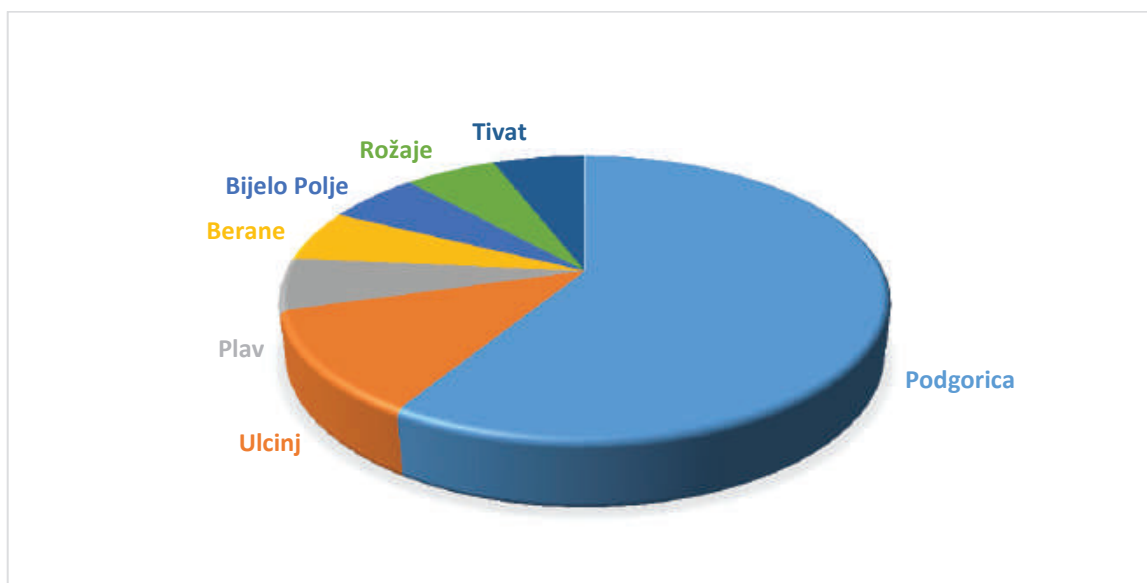
Zahtjev za produženje licence lice za podršku podnosi Ministarstvu najkasnije tri mjeseca prije isteka roka važenja licence. O zahtjevu Ministarstvo odlučuje u roku od 15 dana od dana prijema zahtjeva. Prilikom odlučivanja o produženju licence, posebno će se cijeniti mišljenje suda pred kojim je podnosilac zahtjeva postupao kao lice za podršku, broj postupaka u kojima je podnosilac zahtjeva učestvovao kao lice za podršku; pohađanje obuka na teme koje se odnose na rad sa djecom te broj postupaka u kojima je kandidat odbio da postupa kao lice za podršku i razloge odbijanja. U slučaju da podnosilac zahtjeva ne ispunjava uslove zakona, Ministarstvo će donijeti odluku o odbijanju zahtjeva za izdavanje licence. Odluka kojom se odbija zahtjev za izdavanje, odnosno produženje licence i odluka kojom se utvrđuje da prestaje da važi licenca je konačna i protiv nje se može pokrenuti upravni spor. Licenca prestaje da važi istekom vremena za koje je izdata; na zahtjev lica za podršku; ako se utvrdi da prilikom izdavanja licence, lice za podršku nije ispunjavalo uslove predviđene zakonom; ako se utvrdi da lice za podršku prestane da ispunjava uslove iz člana 317g stav 1 ovog zakona te ako se utvrdi da lice za podršku ne izvršava obaveze propisane ovim zakonom. Lice za podršku kome je prestala da važi licenca saglasno zakonu, briše se sa liste lica za podršku odmah nakon prestanka važenja licence.

Lice za podršku koje je dobilo licencu upisuje se u listu lica za podršku odmah nakon izdavanja licence. Lista lica za podršku objavljuje se na internet stranici Ministarstva i redovno se ažurira. Uslovi za praktičnu primjenu instituta Lice za podršku stvoreni su u novembru 2017. godine kada je licima izdata licenca za rad i sačinjena lista lica za podršku koja je dostavljena svim osnovnim sudovima.

Tabela 1. Ukupan broj lica za podršku po opštinama

Redni broj	Lice za podršku djetetu u postupcima u vezi sa porodičnim odnosima po opštinama	Broj lica
1.	Podgorica	10
2.	Ulcinj	2
3.	Plav	1
4.	Berane	1
5.	Bijelo Polje	1
6.	Rožaje	1
7.	Tivat	1
UKUPNO		17

Iz tabele 1. i dijagrama 1. zapaža se da je najviše lica za podršku sa mjestom prebivališta smješteno u Podgorici što čini više od polovine ukupnog broja lica za podršku što nije neobično s obzirom da je u Podgorici brojno najviše stanovništva a samim tim i postupaka pred Osnovnim sudom u Podgorici u vezi sa porodičnim odnosima u kojima se dijete pojavljuje kao stranka

Dijagram 1. Ukupan broj lica za podršku po opštinama

Lice za podršku dužno je da se brižljivo i savjesno stara o ličnosti i interesima djeteta, da sa djetetom izgradi odnos povjerenja, da se njegovim stavovima i mišljenju posveti dužna pažnja, upozna ga sa njegovim pravima, pruži informacije o predmetu, toku i mogućem ishodu postupka i pruži objašnjenja koja se tiču mogućih posljedica izražavanja mišljenja djeteta. Lice za podršku dužno je da, uz saglasnost djeteta, sudu prenese njegovo mišljenje, da prisustvuje ročištu na kome se dijete saslušava odnosno neposredno iznosi mišljenje, kao i da djetetu objasni sadržinu odluke i njene posljedice. Lice za podršku ima pravo uvida u spise predmeta, dostavljaju mu se svi podnesci i ovlašćeno je da prisustvuje svim ročištima. Ono što mu je obaveza je da čuva podatke dobijene od djeteta kao povjerljive. Prava i obaveze lica za podršku prestaju donošenjem pravosnažne sudske odluke.

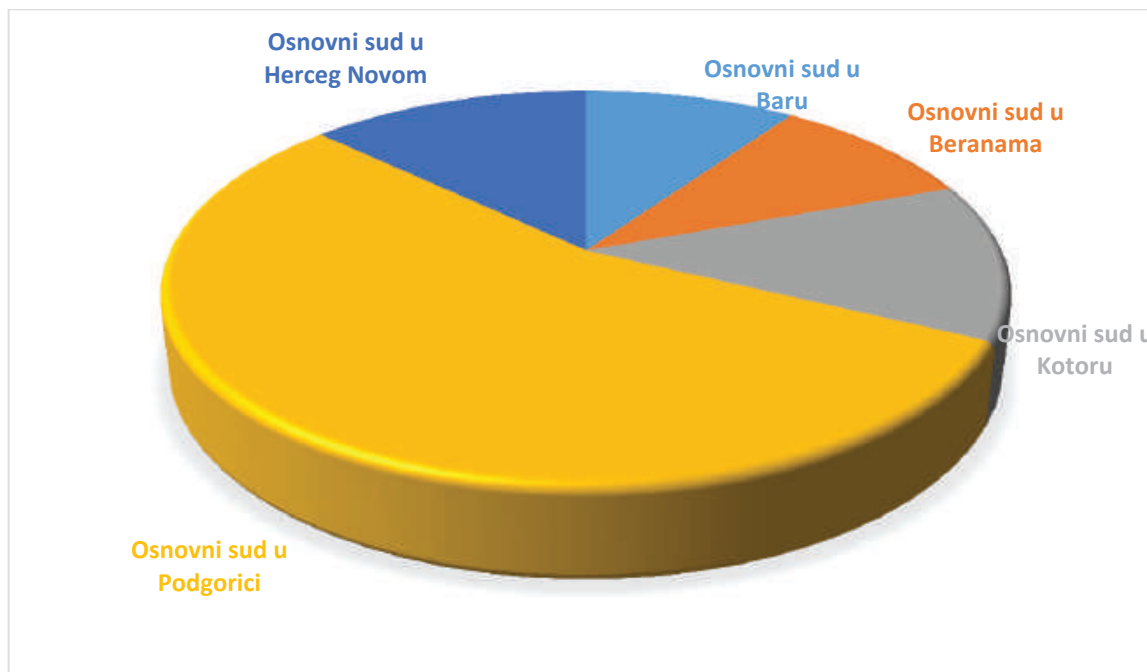
U Konvenciji o pravima djeteta, najbolji interes djeteta, kao pravna kategorija posebno naglašena smatra se temeljem pravne doctrine. Zavisno od toga koliki je interes djeteta realizovan u praksi, zavisi i sami kvalitet dječije zaštite. Upravo iz tog razloga, a kako je prethodno već napomenuto, institut lica za podršku u pravni sistem Crne Gore iz oblasti porodičnog zakonodavstva uvodi se Zakonom o izmjenama i dopunama Porodičnog zakona. Glavna želja, odnosno cilj uvođenja novog instituta jeste pružanje pomoći i podrške djetetu u sudskim postupcima u vezi sa porodičnim odnosima. Lice za podršku olakšava i rad sudijama, koji nisu stručno osposobljeni za razgovor sa djecom, prvenstveno sa djecom mlađeg uzrasta.

U tabeli koja slijedi prikazani su Osnovni sudovi u Crnoj Gori koji su u periodu od osnivanja u novembru 2017. godine pa do kraja decembra 2019. godine angažovali 31 lice za podršku u postupcima koji su, zbog visoko konfliktne situacije u porodičnim odnosima, bili prinuđeni da prilikom donošenja odluke a za pravilnu procjenu i utvrđivanje najboljeg interesa djeteta, angažuju lice za podršku, kako bi došli do autentičnog djetetovog mišljenja.

Tabela 2. Broj predmeta po Osnovnim sudovima u Crnoj Gori koji su angažovali lica za podršku

Naziv suda	Broj predmeta
Osnovni sud u Baru	3
Osnovni sud u Beranama	3
Osnovni sud u Kotoru	4
Osnovni sud u Podgorici	17
Osnovni sud u Herceg Novom	4
UKUPNO	31

Iz tabele 2 i dijagrama 2 zapaža se da je Osnovni sud u Podgorici u najvećem broju predmeta angažovao lice za podršku, što čini više od polovine od ukupnog broja predmeta u kojima su ova lica angažovana. Ako se pogleda regionalna zastupljenost, primjećuje se da su lica za podršku bila angažovana u svim regijama u Crnoj Gori.

Dijagram 2. Broj predmeta po sudovima koji su angažovali lica za podršku

ZAKLJUČAK

Poveljom Ujedinjenih nacija priznato je urođeno dostojanstvo i jednaka i neotuđiva prava svih članova ljudske zajednice, što predstavlja temelj slobode, pravde i mira u svijetu. Porodica kao osnovna društvena grupa trebala bi pružiti potrebnu zaštitu i pomoć svih svojih članova, naročito djece.

Savremena crnogorska porodica, u periodu koji je iza nas, doživjela je korjenite promjene u ukupnim društveno-ekonomskim odnosima. Porodicu u savremenoj Crnoj Gori karakterišu sve više humaniji, ravnopravniji i demokratskiji odnosi, odnosi koji se zasnivaju na međusobnom uvažavanju i toleranciji. Zaštita porodice i porodičnih odnosa je, možemo slobodno reći, osnovni i najvažniji zadatak savremenog crnogorskog društva. Snažno i zdravo pokoljenje koje se formira u zdravoj i snažnoj porodici predstavlja budućnost i oslonac svake zemlje, pa i Crne Gore. Iz tog razloga postojeći propisi, prije svih porodično-pravni, iziskuju određene izmjene i osavremenjivanje odredbi koje se odnose na roditeljsko pravo i dječja prava kao novu pravnu i vrijednosnu kategoriju.

Konvencijom o pravima djeteta, najbolji interes djeteta, kao pravna kategorija smatra se temeljem pravne doktrine. Kvalitet dječje zaštite zavisao je od toga koliki je interes djeteta realizovan u praksi. Iz tog razloga u pravni sistem Crne Gore iz oblasti porodičnog zakonodavstva uvodi se Zakonom o izmjenama i dopunama Porodičnog zakona institut lica za podršku. Glavna želja, odnosno cilj uvođenja novog instituta, jeste pružanje pomoći i podrške djetetu u sudskim postupcima u vezi sa porodičnim odnosima.

Lice za podršku olakšava i rad sudijama, a takođe je koristan i sa aspekta zaštite prava i interesa djece a samim tim i promoviše koncept prava djeteta. Institut je značajan i zbog jačanja djeteta u građanskim parnicama gdje se prvenstveno poštuje želja i mišljenje djeteta. Na duge staze može pozitivno uticati na promjenu odnosa prema djeci koji se još uvijek, kako kod nas, tako i u okruženju u dovoljnoj mjeri ne prepoznaju kao nosioci, odnosno titulari prava.

L I T E R A T U R A

- Zakon o izmjenama i dopunama Porodičnog zakona ("Službeni list Crne Gore", br. 053/16)
- Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima djeteta usvojena 20. novembra 1989. Ženeva
- M.Mitić, Porodično pravo, Prosveta, Niš, 1969.
- M.Zvonarević, Socijalna psihologija, Školska knjiga, Zagreb, 1978.
- R.Korać, Porodično pravo, 3M Makarije, Podgorica, 2011.
- Ustav Crne Gore, Podgorica, 2010.

SUPPORT AS A NEW INSTITUTE IN MONTENEGRO FAMILY LAW

***Dr. Valentina Smolovic
High Court in Podgorica - Expert Service
Montenegro
e-mail: vanjasmolovic68@gmail.com***

Apstract: Family is a living community of parents, children and other relatives who, in terms of the Family Law, have mutual rights and obligations, as well as the other basic community of life in which children are nurtured and raised. Family members are obliged to respect, assist and support each other in accordance with this law. Parents have equal rights and responsibilities to their children and are responsible for raising, educating and empowering children to live independently, protect their interests and well-being. A child is every person under 18 years of age. The rights of the child are indivisible, interconnected and fully realized. The state is obliged to respect and promote the rights of the child and take the necessary measures to protect the child from neglect, abuse, exploitation and discrimination. In situations where the parents decide to divorce and file for divorce with the court and have common children, the court and all participants in the proceedings are obliged to treat the child participating in the proceedings with special care, taking into account the situation in which the child is in, their needs and well-being, with full respect for their dignity, personality and individuality. In family relations proceedings, the court may, if it deems it intensifying the conflict between the child and the parent or between the parents, appoint a child support person, a child under 14 without his or her consent, and a child over 14 years of age life with their consent. Information and advice are provided to the child in a timely, understandable manner, adapted to their age and maturity.

Keywords: Family, marriage, child, divorce, support person

СТАВОТ НА МЛАДИТЕ ЗА БРАКОТ И СЕМЕЈСТВОТО ВО Р. МАКЕДОНИЈА

*Доц.д-р Драган Стефановски¹⁶⁷
Самостоен истражувач*

Апстракт: Кога говориме за бракот и семејството видливо е дека македонското општество сеуште и во ера на глобализација во основа се држи до неговите традиционални вредности. Семејството како заедница претставува базичен столб на секое општество. Македонското општество, македонската традиција, култура и семјните вредности заземаат едена од централните позиции во вредносниот систем. Во фокусот на внимание на оваа теоретско-емпириска студија се промените на вредносниот систем кај младата популација како резултат на влијанието на современите медиуми и прифаќањето на западните културни вредности, сврзани со институцијата брак. Она што некогаш беше препознатливо за високоразвиениот западен свет, срамежливо се инкорпорира и во македонското општество. Тука пред се мислам за формите на заедничко живеење, (кохабитација, вонбрачна заедница, и еднородителски семејства), кои во минатото беа реткост, но на генерациите родени во последните декади на дваесетиот век стануваат вистинска реалност, а кон истите се приоѓа без било каква стигматизација или осуда. Главна водилка на трудот е одговорот на прашањето зошто младите се покасно се одлучуваат за стапување во брак, насочувајќи го влијанието кон социоекономските аспекти на младите, но и улогата која ја имаат современите медиуми и социјални мрежи при креирањето на нивниот став. За оваа цел во периодот јануари-февруари 2020 година на подрачје на град Скопје реализирано е истражување на примерок од двеста испитаници во кои се вклучени млади од сите структури.

Клучни зборови: брак, семејство, кохабитација, медиуми, млади

Вовед

Современите општествени трендови во постмодерната општествена реалност се во контекст на вредностите на процесот на глобализација. Во последните три децении постсоцијалистичките општества се соочија со процеси на транзиција и трансформација. Глобалните влијанија и вредностите на културниот модел пред се кај младите иницираат постојана еволуција во општеството, што значи и делумна трансформација на вредносниот систем и пожелните вредности. Дел од трудов посветен е на еволуцијата на социолошката мисла за бракот и семејството, отстапувајќи место на функционалистичките размислувања на Талкот Парсонс, во контекст на нуклеарното семејство, неговите општествени функции и феноменот именуван како институционален индивидуализам. Воедно се повикуваме на современите сфаќања за семејството прцепирано од страна на Улих и Елизабет Бек Грамшајн. Постмодерното општество е одбележано од индивидуализмот, кариеризмот, хедонизмот како и нихилистичкиот начин на размислување.

¹⁶⁷ draganstefanovski@hotmail.com

Шулц и Леванте даваат минималистичка дефиниција за семејството. „тоа се состои од жена и деца зависни од неа“ (Шулц и Леванте, 2009 во Ацески 2013, 680)

Место во трудот е отстапено и на влијанието кое современите мејнстрим медиуми го имаат пред се врз младата популација по прашања сврзани со бракот и семејството.

Семјните вредности и современото општество

Живеејќи во постмодерно општество, помеѓу вредносниот систем на индивидуализмот и нихилизмот, индивидуите и општествените групи, сосема легитимно е да го поставиме прашањето за местото на семејството и на младата индивидуа во истото. Во сите досега познати еволутивни општествени форми опстојува бракот и семејството. „Р.Л Косер смета дека суштината на современото семејство е во тоа што обезбедува задоволување на потребите на детето за човечки контакт и што овозможува детето да се формира како човечко суштество.“ (Ацески 2013, 680)

Постмодерната може да се согледа како општествен судир на различни вредности и идеали. Како и за мноштво други феномените, така и за бракот и семејството во науката постојат поларизирани стојалишта.

„По мислење на Франсоа де Сенгли брачната врска има функција да го потпомага градњето на личниот идентитет, покажувајќи како современиот пар настојува да го помири почитувањето на другиот и грижата за себе, две димензии кои често се во несклад и поради што често доаѓа до развод.“ (Сегалан 2009, 171)

Како најелоквентна во овој контекст ја земам структурално функционалистичката мисла на Талкот Парсонс. Таа во себе го интегрира институционалниот индивидуализам и функционалистичките сфаќање за семејството, низ призма на американското општество.

„Од доцните шеесети наваму, Парсонс го опишува Американскиот систем на вредности како кулминација на Западната форма на индивидуализам, во која индивидуалната слобода е промовирана како вредност вградена во рамките на комплексната (сложената) мрежа на институции и социјални релации“ (Verschraegen, 2019, 183).

Видливо е дека кај него преовладува идеата за нуклеарното семејство во кое егзистира поделба на работите. Итиот е фокусиран на промените и адаптацијата што се спротивно од смртта и распаѓањето, сугерирајќи при тоа на повеќе содржини, карактеристични за функционалноста на нуклеарното семејство што во суштина еволуирало на „барање“ на потребите на модерното пред се индустриско семејство.

„Според Парсонс, како економијата станува се повеќе диференцирана од семејството, и потребата за специјализирана, подвижна работна сила расте..., од перспективата на Парсонс, семејството еволуираше од исполнување на целта на економската продукција и потрошувачката, кон изведување помалку различни, но еднакво значајни улоги на социјализација на децата и стабилизирање на возрасните во рамките на границите. Функционалистичката анализа беше основана на јасна полова дистинкција на улогите, во семејство. За Парсонс оваа нуклеарна структура беше идеално поклопена со барањата на модерното општество“... (Gillies, 2003, 3-4).

Во постмодерното општество се соочуваме со сериозни предизвици и промени во општеството и во општествените групи меѓу кои и во семејството. Промените се видливи и во меѓусебните врски и комуникација, во периодот од една до друга еволутивно општествена форма на семејство, од традиционалниот семеен живот па се до кулминацијата односно појавата на индивидуализација на социјалниот живот. во овој контекст би ја спомнал Јинина Ширан која говори „за заедница со жена како јадро на семејството, во кое мајката е единствен хранител. Споед неа 13% од

британските домакинства ги сочинуваат самохрани мајки“.(J.Sheeran 1993 во Ацески,2013). Карактеристично е дека и во Република Македонија е поприсутна за разлика од минатото појавата на еднородитески семејства во кои доминантна е мајката како родител.

Во продолжение ќе го интегрирам и сфаќањето на модерното семејството на Урлих Бек како и на Елизабет Бек Герс-хајм:

„Истите се обидоа да ја документираат итноста од новиот социјален поредок на „рефлексивната модерна“ за која што тврдат дека ќе води до трансформација на искуството. Укажуваат на начинот на кој структуралните рамки како потпора на хетеросексуалните врски се олабавија и заматија низ годините, преку стекнувањето на подобра финансиска независност на жените во учеството на пазарот на трудот како и загрижувачката бројка на разведени или раздвоени парови“ (Gillies,2003,9).

Според нив, се што било карактеристика во предмодерната, во модерната нема вредност, а поединецот пред себе има ракатка на можности за избор. Воедно семејството е претворено во институција на контрадикторност и и судири.

Еволуцијата на општеството донесе и засилена еманципација на жената како уште еден аспект и фактор кој влијае на подоцнежното стапување во брак на младата популација. Од ова произлегува дека модернизмот со своите „пипци“ ја отстранува лесната предвидливост и сигурност на индустриското општество.

Индивидуализмот како вредност се поврзува со високи остварувања во кариерата, економскиот успех, начинот на живеење, како и хедонизмот како пожелни и доминантни вредности.

Легитимно е да го поставиме прашањето каде е реалното место на семејството во постмодерното општество, така и во вредносниот систем на младата индивидуа. Младата популација се повеќе се однесува конформистички. Општеството само по себе ја подразбира општествената регулација на односите преку нивната институционализација. Посмодерната може да се согледа и како општествен судир на различни вредности и идеали на претставниците на различни генерации и идеологии.

Бракот и семејството во Република Македонија

Општествената трансформација иницирана од процесот на глобализација се интегрира во секој општествен сегмент. Тука би се запрашале дали и во која мерка, глобализацијата врши влијание и на демографската структура на населението во Р.Македонија. Во овој контекст би се навратиле на поблиското минато, поточно „ пред прифаќање на лепезата од глобални влијанија“, кадешто една од круцијалните базични вредности претставуваше формирањето на семејство. Во Р Македонија „Бракот е заедница на живот на маж и жена уредена со закон во кој се остваруваат интересите на брачните другари, семејството и општеството. Односите меѓу брачните другари се засноваат врз слободна одлука на мажот и жената да склучат брак, врз нивната рамноправност, меѓусебно почитување и заемно помагање“. (член 6 Законот за семејство).

Во продолжение би проговорил за два момента, имено за бројот на склучени бракови, и фертилитетот, презентирајќи притоа и суштински демографски белези.

Согледувајќи ја ситуацијата со склучени бракови во Р. Македонија во последната деценија видлива е тенденција на намалување на склучување нови бракови. Причините за истото може да се бараат во влошената социо-економска положба, контаминиранчки високата стапка на невработеност, промена на животниот стил, како и појавата на одлив на млади кадри кои заминуваат во странство, кадешто и најчесто формираат брак и семејство.

Воедно видлива е константна тенденција на опаѓање на живородени деца, која појава се донесува во корелација со продолженото образование особено кај жените, подоцнежнo стапување во брак, прифаќањето на еднородителско семејство, како и на модели на семејства без деца. Сето ова доведува до појавата на демографско стареење на нацијата.

Година	Вкупен број на бракови
2008	14695
2009	14923
2010	14155
2011	14736
2012	13911
2013	13982
2014	13813
2015	14186
2016	13199
2017	13781
2018	13494

Вкупен број на склучени бракови во Република Македонија
Табела 1. Извор: Државен завод за статистика на Република Македонија

Согледувајќи ги податоците на Државниот завод за статистика за бројот на живородени деца видлив е нивен континуиран пад. Така во 1994 година нивниот број изнесува 31 421, во 2000 година 26.168, во 2005 година 22 482 живоодени деца, за да во 2010 година се бележи благ пораст на 24296, по што повторно се бележи благ пад и во 2018 година каде што тој број изнесува само 21.333 живородени деца.

Анализа на емпириските податоци

Со цел согледување на реалната перцепција со општествениот феномен брак и семејство во современото општество како и влијанието на современите масовни медиумите при креирање на ставот за бракот и семејството кај младата популација во Република Македонија, во периодот јануари и февруари 2020 година реализирано е емпириско истражување на примерок од 200 испитаници од различни етникуми. Во овој контекст 68.5% од анкетираниите се македонци, 16.0% албанци, 6.5% се од српска националност, 4.5% од турска и 6.0% од ромска националност, што само ја отсликува мултикултуралноста на градот Скопје и Република Македонија.

Вниманието е насочено во контекст на размислувањата на анкетираниите граѓани за бракот и семејните вредности. Со студијата се утврдува влијанието на социо-економските фактори врз одлуката кај младите за брак, како и улогата што во овој контекст ја имаат медиумите и социјалните мрежи. Анализата е поделена на два дела, првиот сврзан со социо-економските влијанија како фактори за подоцнежнo стапување во брак, а вториот се однесува на можното влијание на медиумите врз вредносниот модел и градењето на слика за главните приоритети.

Став	Проценти
Стапување во брак и формирање на семејство	51.5
Високи достигнувања во професионалниот живот и признанија во истата	23.5
Економски успех и стекнување на богатство припадност кон високиот општествен слој	17.5
Поседување на општествена и политичка моќ	0.5
Практикување на глобалниот урбан начин на живот (урбана фаца ,мангуп	7.0
Вкупно	100.0

Табела 2. Општествени вредности в современото македонско општество
Извор:Емпириско истражување

За мнозинството од анкетираната популација бракот и формирањето на семејството се заедница која е една од позначајните општествени вредности. Населението во македонското општество се сочува со сериозна општествена трансформација, тоа се прилагодува на современите актуелни општествени потреби прифаќајќи ги и промените во вредносниот систем. Во таа смисла 51.5% од анкетираниите смета дека стапувањето во брак и формирање на семејство е нивни приоритет. За 23.5% од анкетираниите за приоритет го имаат достигнувањата во кариерата и признанијата во истата, а 17.5% за примарна вредност ја земаат економскиот успех и стекнување на богатство. Мнозинството од анкетирани се изјаснија дека припаѓаат на средниот општествен слој, на кој припаѓаат и нивните партнери, истото се однесува и во поглед на образованието. Во овој контекст мали отстапувања бележиме кај анкетираниите роми, кадешто мажите најчесто имаат за степен повисоко образование од нивните партнерки.

Став	Проценти
Апсолутно се согласувам	35.5
Се согласувам	38.0
Немам мислење	14.0
Не се согласувам	12.5
Вкупно	100.0

Табела 3. Економската благосостојба е круцијален фактор за склучување на брак и формирање на семејство

Извор :Емпириско истражување

Економската благосостојба е еден од факторите кои влијаат при донесување на одлука за формирање на брак и семејство. Мнозинството од анкетираниите смета дека економската

благосостојба има примарна улога за стапување во брак, додека за 12,5% од анкетираниите истата не е од клучно значење, а 14% од анкетираниите немаат мислење по дадениот став.

Став	Проценти
Системот на вредности се промени во целост	27.0
Настана поголеми промени	35.5
Незнам дали настанаа промени	13.5
Настанаа мали промени во пожелниот систем на вредности	22.5
Не настанаа никакви промени во пожелниот систем на вредности	1.5
Вкупно	100.0

Табела 4. Современиот урбан начин на живот иницира промени во системот на пожелни и престижни вредности Извор :Емпириско истражување.

Урбаниот начин на живот е составен сегмент од секојдневието на поединецот, што е особено значаен момент за младите. Напливот на глобалните процеси и базично медиумското ширење на вредностите на урбаниот начин на живот го детектираме и во македонското општество. Мнозинството од анкетираниите сметаат дека се настанати поголем број на промени пред се во вредносниот систем, додека 22.5% сметаат дека се настанати помали промени во истиот, препознатливи во живеењето на младите и нивно креирање на слободното време.

За припадниците на повисокиот општествен слој приоритетни се високите достигнувања во кариерата, по што следува стапувањето во брак и формирањето на семејството. За мнозинството од припадниците на средниот општествен слој на врвот од вредносната пирамида се наоѓа стапувањето во брак и формирање на семејство, по што следува достигнување во кариерата, и поседување на општествена и политичка моќ.

Став	Проценти
Со блиски пријатели	60.5
Со членови на пошироко семејство	24.0
Со колеги од работа надвор од работното место	8.0
Со сопартијците	6.0
Со соседите	1.5
Вкупно	100.0

Табела 5. Со кои од наведените групи најчесто комуницирате Извор:емпириско истражување

Во истражувањето се опфатени и сет од прашања сврзани со начинот на комуникација, со кого и како истата се одвива. Современите технологии овозможува забрзана циркулација на информации и разновидност на начинот на комуницирање. Мнозинството анкетирани поточно 60.5% најинтензивно остварува комуникација со своите пријатели, по што следува комуникација со

членовите на поширокото семејство, како и со колеги од работа. При тоа во комуникацијата 35.5% од анкетираниите користат мобилни телефони, а 34% од анкетираниите средбите ги остваруваат тет а тет. Комуникација преку социјалните мрежи интензивно ја користат 18.5% од анкетираниите, а 12% комуникацијата ја остваруваат користејќи ја апликацијата за чет.

Вториот дел од анализата на емпириските податоци е насочено кон влијанието на современите масовни медиуми врз системот на вредности кон младата популација и нивните ставови за бракот.

Став	Проценти
Целоно се согласувам	38.0
Се согласувам	37.5
Немам мислење	10.5
Не се согласувам	12.5
Воопшто не се согласувам	1.5
Вкупно	100.0

Табела 6. Зголемената употреба на интернет придонесува за социјална изолација и ја намалуваат можноста за брак. Извор: емпириско истражување

Информатичко-информациската технологија во значајна мера го измени функционирањето на современото општество преку можностите кои истата ги нуди, како во начинот на комуникација и циркулација на информациите. Можностите на истите во голема мера го „втурнаа“ поединецот во светот на виртуелното, губејќи во голема мера значаен сегмент од реалниот социјален живот. Така поединецот самиот „креира“ своја социјална изолација „заборавајќи“ притоа на личните но и „барањата“ на општеството. Мнозинството од анкетираниите смета дека развојот на информатичката технологија иницира намалување на примарните контакти. Зголемениот број на виртуелни заедници придонесува за намалување на бројот на реалните, во кои индивидуата активно учествува. Користењето на истата предизвикува состојба на социјална изолација, а во овој контекст кај ваквите индивидуи се намалува и можноста за склучување на брак.

Став	Проценти
Целоно се согласувам	32.5
Се согласувам	53.5
Немам мислење	5.5
Не се согласувам	8.0
Воопшто не се согласувам	0.5
Вкупно	100.0

Табела 7. Културата презентирана во современите масовни медиуми влијае на модифицирање на културниот модел на младото население. Извор: Емпириско истражување.

Во овој сегмент анализата е насочена кон влијанието на масовните медиуми врз младиот човек во контекст на културата и вредносниот систем. 86% од анкетираниите целосно се сложуваат или се сложуваат со ставот дека масовните медиуми значително влијаат на модифицирање на културните модели кај младите. Истите влијаат на промената на одредени ставови и промени на пожелните вредности кај младите кои се одразуваат и на одлуката за подоцнежното стапување во брак.

Став	Проценти
Целоно се согласувам	36.0
Се согласувам	47.0
Немам мислење	6.0
Не се согласувам	9.0
Воопшто не се согласувам	2.0
Вкупно	100.0

Табела 8. Медиумската порака на современите масовни медиуми влијаат на одлуката за подоцнежното стапување во брак .Извор :Емпириско истражување.

Современите масовни медиуми преку медиумските пораки ги афирмираат вредностите на индивидуализмот и кариеризмот. На овој начин тие ги „поткопуваат“ и вредностите на семејството. Подоцнежното стапување во брак и пониското ниво на фертилитет се должи и на ширењето на вредностите на феминизмот и еманципација на жената.

Став	Проценти
Целоно се согласувам	27.0
Се согласувам	59.0
Немам мислење	10.0
Не се согласувам	2.5
Воопшто не се согласувам	1.5
Вкупно	100.0

Табела 9. Пораките на современиот холивудски филм ги поткопува вредностите на семејството и семејниот живот.Извор:Емпириско истражување.

Финалниот фрагмент од анализата на емпириските податоци се однесува на влијанието на пораките на филмската уметност врз младата индивидуа. Филмската индустрија, преку содржините односно пораките на своите филмови шири вредности на индивидуализам и хедонистички начин на живеење.Притоа креира идеализирана слика за урбано живеење карактеристично пред се глобалниот град. Преку „испорачаните“ пораки со децении на назад успешно ги поткопува семејните и традиционални вредности.

Заклучок:

Процесот на глобализација и глобалните влијанија во постсоцијалистичките општества ги интегрира глобалните вредности и глобалниот вредносен систем кој иницираше трансформација во севкупното општество. Истото доведе до дополнително раслојување и поларизација на населението. Социо-економските фактори вршат значајно влијание при носење на одлука за стапување во брак, притоа економската благосостојба претставува круцијален фактор за стапување во брак. Последниве три декади, како и во останатите земји во регионот, РМакедонија се соочува со континуиран пад на наталитетот и процес на стареење на населението, што се должи на подоцнежното формирање на семејство, зачестените разводи, зголемениот број на еднородителски семејства и процесот на заминување на млади кадри во странство. Информатичкото информацијската технологија во голема мерка го интегрираше човекот во „виртуелниот свет“ губејќи притоа значаен сегмент од социјалниот живот, согледан во контекст на бракот и семејството. Масовните медиуми иницираат трансформација на вредносниот систем кај младата популација односно им ги приближија вредностите на современиот начин на живот во глобалниот град.

Библиографија:

- Ацески,И. (2013).*Социологија*.Филозофски факултет:Скопје.
Јовановиќ,А. (1998).*Родноста и планирањето на семејство во Република Македонија*.
Метаморфоза :Скопје.
Foa,M. (2017).*Gospodari Medija*. Clio:Beograd.
Gillies,V. (2003).Family and Intimate Relationships: A Review of the Sociological Research. Families & Social Capital ESRC Research Group. South Bank University: London
Kastels,M. (2013).*Moč komunikacija*.Clio:Beograd.
Manović,L. (2015).*Jezik novih medija*. Clio:Beograd.
Parsons,T. (1964). *The social system*. The free press: New York.
Petrovič,D. (2013).*Društvenost u doba internet*.Akademska knjiga:Novi Sad.
Prajs,S. (2011).*Izučavanje medija*.Clio:Beograd.
Radok,E. (2015).*Mladi i mediji*.Clio:Beograd.
Selegan,M. (2009).*Sociologija porodice*. Clio:Beograd
Taner,DŽ. (2017).*Sociologija*.Mediterran publishing:Novi Sad.
Verschraegen,G. (2019).Institutionalised Individualism.Parsons and Luhmann on American Society.
www.stat.gov.mk

The Attitude of the young population towards marriage and family in R. Macedonia

Assistant professor Dragan Stefanovski

Independent researcher

Abstract: Talking about the marriage and family even though in the era of Globalization, our Macedonian society basically adheres to its traditional values. Family as a community represents a basic pillar of every society. Macedonian society, tradition, culture and the family values occupy one of the central position in the value system. The focus of this theoretical-empirical study is on the changes in the value system of the young population as a result of the influence of modern media and the acceptance of Western cultural values associated with the institution of marriage. What was once recognizable in the highly developed Western countries nowadays is fearfully incorporated in the Macedonian society. I'm focusing my attention to the forms of cohabitation (cohabitation, extramarital affairs, and single parent families), which have been rare in the past, but for the newer generations, born in the last decades of the twentieth century are practically a reality, approaching them without any stigmatization or condemnation. The paper is focusing on the issue regarding the fact that the young population today is choosing to marry later, focusing on their socioeconomic aspects, as well as the role that modern media and social networks play in creating their attitudes. For this purpose, in the period January-February 2020, on the territory of the City of Skopje, an empirical research study on two hundred respondents was conducted, involving young people from all structures.

Keywords: marriage, family, cohabitation, media, youth

PRAVNI POSTUPAK ZA ZAŠTITU OD NASILJA U PORODICI U REPUBLICI SRPSKOJ

*Doc.dr Tamara Marić¹⁶⁸
Ministarstvo pravde Republike Srpske*

Apstrakt: *Nasilje nad ženama i nasilje u porodici, je tema koja je veoma aktuelna, a uzimajući u obzir važeći pravni okvir, radnje nasilja u porodici kao vrsta krivičnog djela su zakonski normirane i sankcionisane. Svaki vid ponašanja, koji ima oblik nasilja je, u važećoj pravnoj regulativi u Republici Srpskoj, neprihvatljiv i konstatno se radi na unapređenju zakonskih rješenja i normativnih okvira kako bi u praksi ono bilo spriječeno i što više zaustavljeno. Prepoznajući da nasilje u porodici, u najvećem broju slučajeva, pogađa žene, a u cilju unapređenja i jačanja međusobne saradnje u zaštiti, pomoći, i podršci žrtava nasilja u porodici veoma je važan multisektorski sistem podrške i zaštite žrtava. Kada su u pitanju pravni postupci za zaštitu žrtava nasilja u porodici, odnosno postupanja i saradnja institucija Republike Srpske u pomenutim slučajevima, domaći entitetski pravni i strateški okvir je veoma kvalitetan u ovoj oblasti djelovanja, što će u samom radu biti i detaljno opisano.*

Ključne riječi: *nasilje u porodici, žrtve nasilje, nasilje nad ženama, pravni postupci zaštite od nasilja u porodici.*

Uvod

Zaštita žrtava od bilo kakvog oblika nasilja, posebno od nasilja u porodici je obaveza svih relevantnih institucija jedne države kao dio njihovih redovnih aktivnosti, a najčešće započinje prepoznavanjem nasilja koje može biti rezultat prijave od strane žrtava ili nekih drugih osoba bilo kojoj ustanovi u sistemu zaštite. Nasilje u porodici podrazumjeva sva djela fizičkog, seksualnog, psihičkog ili ekonomskog nasilja koja se događaju u porodici ili domaćinstvu između bivših ili sadašnjih bračnih drugova, odnosno partnera nezavisno od toga da li počinitelj djela ili je djelio isto prebivalište sa žrtvom. Postupanje subjekata zaštite na sprečavanju i suzbijanju svih oblika nasilja u porodici definisana je nizom domaćih i međunarodnih propisa. Konvencija Savjeta Evrope o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici¹⁶⁹ je najvažniji međunarodni ugovor sačinjen od strane Savjeta Evrope i potpisan 11. maja 2011. godine u Istanbulu (u daljnjem tekstu Istarska konvencija), a odnosi se na sve vidove nasilja nad ženama, uključujući i nasilje u porodici, koje po zvaničnim statistikama mnogo više pogađa žene. Istarska konvencija je stupila na snagu u avgustu 2014. godine, a Bosna i Hercegovina je ratifikovala pomenutu Konvenciju 7. novembra 2013. godine, čime je postala šesta zemlja članica Savjeta Evrope koja je ratifikovala ovu konvenciju. Upravo ova Konvencija naglašava potrebu za multisektorskom saradnjom svih subjekata zaštite žrtava nasilja u porodici.

Bosna i Hercegovina je usvojila Okvirnu Strategiju za provedbu Konvencije Savjeta Evrope o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici za period 2015-2018. godinu¹⁷⁰, dok su na

¹⁶⁸ Ministarstvo pravde RS, t.maric@mpr.vladars.net

¹⁶⁹ Službeni glasnik BiH – Međunarodni ugovori, br.19/13.

¹⁷⁰ Službeni glasnik BiH, broj 75/15.

entitetksim nivoima u BiH usvojeni zakoni o zaštiti nasilja u porodici koji definišu sam pojam nasilja u porodici ali i propisuju način djelovanja i obavezujućeg postupanja nadležnih institucija u slučajevima nasilja u porodici.

Pravni okvir djelovanja u Republici Srpskoj

U Republici Srpskoj borba protiv nasilja u porodici ima, prije svega, svoj osnov u Ustavu Republike Srpske (u daljem tekstu Ustav RS) i poredstavlja oblik kršenja ljudskih prava. Dakle, pravni okvir djelovanja predstavljaju Ustav RS i set domaćih zakona. Građani Republike Srpske su, u skladu sa odredbama Ustava RS, ravnopravni u slobodama, pravima i dužnostima, odnosno jednaki pred zakonom i uživaju istu pravnu zaštitu bez obzira na rasu, pol, jezik, nacionalnu pripadnost, vjeroispovjest, socijalno porijeklo, rođenje, obrazovanje, imovno stanje, političko i drugo uvjerenje, društveni položaj ili drugo lično svojstvo¹⁷¹. Dalje, Ustav RS garantuje, prije svega, neprikosnovenost čovjekog života, nepovredivost slobode i lične bezbjednosti čovjeka, kao i nepovredivost ljudskog dostojanstva, tjelesnog i duhovnog integriteta, čovjekove privatnosti i ličnog, odnosno porodičnog života. U tom smislu, niko ne smije biti podvrgnut mučenju, svirepom, nehumanom ili ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju.¹⁷² Pored toga, Ustavom je utvrđeno da porodica, majka i dijete imaju posebnu zaštitu.¹⁷³

Normativno-pravni okvir u oblasti nasilja u porodici je u Republici Srpskoj u poslednjoj deceniji značajno poboljšan. Ipak, potrebno je podsjetiti da je krivičnopravna zaštita od nasilja u porodici u Republici Srpskoj uspostavljena donošenjem Krivičnog zakonika iz 2000. godine, kada je nasilje u porodici, po prvi put, zakonski definisano kao društveno neprihvatljivo ponašanje sa predviđenom krivičnopravnom sankcijom. Nekoliko godina kasnije, tačnije 2005. godine, usvojen je prvi Zakon o zaštiti od nasilja u porodici čijim su odredbama radnje osnovnog oblika krivičnog djela nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici preuzete iz Krivičnog zakona i definisane kao prekršaj. U namjeri bržeg i efikasnije procesuiranja učinioca nasilja, kao i brže i kvalitetnije zaštite žrtava nasilja u porodici, 2012. godine donesen je novi Zakon o zaštiti od nasilja u porodici¹⁷⁴, koji je ujedno i najvažniji zakonski propis u ovoj oblasti. Navedeni zakon je bio u primjeni sve do 1. maja tekuće godine, kada je na snagu stupio Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti od nasilja u porodici¹⁷⁵, kojeg je Narodna skupština Republike Srpske usvojila na Šestoj redovnoj sjednici održanoj u septembru 2019. godine, a koji je donio dopunu već postojećih zakonskih normi ali i neka nova zakonska rješenja o kojima će biti riječi u nastavku referata.

Pored navedenog zakona, veoma je bitno navesti i ostale zakone koji se primjenjuju u slučajevima nasilja u porodici a koji čine sveobuhvatan pravni okvir kojim se reguliše oblast nasilja u porodici, odnosno zaštita i pružanje pomoći žrtvama nasilja u porodici u Republici Srpskoj, a to su: Krivični zakonik, Zakon o krivičnom postupku, Porodični zakon, Zakon o prekršajima, Zakon o socijalnoj zaštiti, Zakon o unutrašnjim poslovima i bezbjednosti, Zakon o policiji i unutrašnjim poslovima, Zakon o ostvarivanju prava na besplatnu pravnu pomoć, Zakon o zaštiti svjedoka u krivičnom postupku, Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku i Zakon o socijalnom stanovanju. Osim navedenih zakona, potrebno je navesti i ostale propise koji su u primjeni i od velikog su značaja, a to su: Pravilnik o standardima za realizaciju sigurne kuće, Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja Registra

¹⁷¹ Ustav Republike Srpske, šesto izdanje, Banja Luka, januar, 2005. godina, član 10.

¹⁷² *Ibid*, član 12-17.

¹⁷³ *Ibid*, član 36.

¹⁷⁴ Službeni glasnik RS, broj 102/12.

¹⁷⁵ Službeni glasnik RS, broj 84/19.

sigurnih kuća, Pravilnik o načinu dodjele sredstava sigurnim kućama, Pravilnik o izmjenama i dopunama pravilnika o sadržaju evidencije i izvještaja o nasilju u porodici, Pravilnik o načinu sprovođenja hitnih i zaštitnih mjera koje su u nadležnosti MUP-a RS, Pravilnik o načinu i mjestu sprovođenja zaštitne mjere obaveznog psihosocijalnog tretmana, Pravilnik o načinu i mjestu sprovođenja zaštitne mjere obaveznog liječenja zavisnosti o alkohola i opojnih droga.

U dijelu krivičnog zakonodavstva, svakako je veoma bitno naglasiti da je donošenjem novog Krivičnog zakonika Republike Srpske¹⁷⁶ (u daljem tekstu KZ RS), 2017. godine učinjen značajan iskorak u smislu prilagođavanja domaćeg zakonodavstva sa standardima Istambulske konvencije. To dalje znači da su odredbe Konvencije djelimično uticale na propisivanje novih odredbi u KZ RS, koje nisu postojale u Krivičnom zakonu RS koji je do tada bio u primjeni. Na taj način, krivično zakonodavstvo nastavlja kontinuitet krivičnopravne zaštite od nasilja u porodici, stavljajući akcenat na nepovredivost i zaštitu čovjekovog života, slobode i lične bezbjednosti čovjeka. Tako je u grupi Krivičnih djela protiv braka i porodice, članom 190. propisano krivično djelo Nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici. Pomenutom zakonskom odredbom propisan je osnovni i kvalifikovani oblik krivičnog djela a za učinioce istih predviđena je kazna zatvora ili novčana kazna.

Multisektorski sistem podrške i zaštite žrtava nasilja u porodici

Republika Srpska ima razvijen strateški okvir za borbu protiv nasilja u porodici. Obaveza međusobne saradnje za sve subjekte zaštite (policija, tužilaštva, centri za socijalni rad, zdravstvene ustanove, obrazovne ustanove i nadležni sudovi) utvrđena je Zakonom o zaštiti nasilja u porodici. Procedura rada navedenih subjekata i pružanje koordinisane zaštite i aktivnosti na suzbijanju i sprečavanju ponavljanja nasilja određena je Opštim protokolom o postupanju u slučajevima nasilja u porodici u Republici Srpskoj¹⁷⁷ (u daljnjem tekstu Protokol). Svrha Protokola je obezbjediti koordinisan, efikasan i sveobuhvatan rad potpisnika Protokola u cilju trenutne pomoći, podrške i zaštite žrtava nasilja i porodici, suzbijanje i sprečavanje ponavljanja nasilja. Ustavni osnov za donošenje Protokola sadržan je u Amandmanu XXXII tačka 5. i 12. na član 68. Ustava RS prema kojem Republika Srpska uređuje i obezbjeđuje ostvarivanje i zaštitu ljudskih prava i sloboda i druge oblike socijalne zaštite, te brige o djeci¹⁷⁸.

Prvi i rukovodeći princip postupanja svih potpisnika Protokola je zaštita sigurnosti žrtve zaustavljanjem nasilja i sprečavanjem ponavljanja nasilja, vodeći računa o izbjegavanju dodatne viktimizacije i povređivanja žrtve. Svi subjekti zaštite su dužni da, bez odgađanja, obezbjede hitno rješavanje predmeta nasilja u porodici, da postupaju u skladu sa zakonskim odredbama i da pruže zaštitu, podršku i pomoć žrtvama nasilja bez obzira da li je protiv učinioaca pokrenut postupak ili ne. Uspješna saradnja podrazumjeva jasne procedure, pravilnike i protokole kojih se imaju pridržavati svi subjekti, jasne smjernice za rad svakog subjekta, kao i podizanje stručnih kompetencija profesionalaca.¹⁷⁹

Zakon o zaštiti od nasilja u porodici je u članu 4. propisao da Narodna skupština Republike Srpske, a na prijedlog Vlade Republike Srpske, ima obavezu donošenja Strategije za suzbijanje nasilja u porodici, koja se donosi na period od najmanje 5 (pet) godina. Donedavno je u promjeni bila Strategija donesena za period 2014-2019. godina, a trenutno je u završnoj fazi priprema Nacrta nove Strategije za

¹⁷⁶ Službeni glasnik RS, broj 64/17.

¹⁷⁷ Službeni glasnik RS, broj 104/13.

¹⁷⁸ *Opšti protokol o postupanju u slučajevima nasilja u porodici u Republici Srpskoj*, Vlada Republike Srpske, Ministarstvo porodice, omladine i sporta, Banja Luka, 2014.godina, str.5.

¹⁷⁹ Priručnik - Multisektorski odgovor na nasilje nad ženama i nasilja u porodici, Gender centar Republike Srpske, Banja Luka, mart, 2018.godina, str.9.

period 2020-2024. godina koja predstavlja nastavak strateškog pristupa rješavanju problema nasilja u porodici. Sastavni dio dosadašnje Strategije bio je Okvirni akcioni plan na osnovu kojeg je Ministarstvo porodice, omladine i sporta RS u saradnji s partnerima, a u cilju realizacije iste, predlagalo godišnje akcione planove. Ciljevi i prioriteti Akcionih planova uglavnom su usmjereni na: promociju i podizanje svijesti, odnosno edukativne programe u svim sektorima društva; primjena međunarodnih standarda i jačanje multidisciplinarnog i koordinisanog sistema zaštite žrtava nasilja; unapređenje postupanja policije, pravosuđa i centara za socijalni rad kroz usavršavanje službenika i razmjenu informacija, iskustava i dobrih praksi; uvođenje i unapređivanje evidencija, statistika, istraživanja i analiza u ovoj oblasti; praćenje efikasnosti hitnih mjera zaštite, zaštitnih mjera i sl.

Pravni postupak za zaštitu od nasilja u porodici

Do momenta donošenja Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti od nasilja u porodici¹⁸⁰, koji je stupio na snagu u maju ove godine, radnje nasilja u porodici su mogle biti kvalifikovane kao krivično djelo ali i kao prekršaj. Pararleno sa tim, u slučajevima izvršenja radnji nasilja u porodici, mogao je biti pokrenut krivični postupak i prekršajni postupak za zaštitu od nasilja u porodici. Usvajanjem Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti od nasilja u porodici u 2019.godini, institucije Republike Srpske su pokazale da teže nultom stepenu tolerancije na nasilje u porodici i to na način što je podignuta zaštita žrtava na viši nivo propisujući da je svako djelo nasilja u porodici definisano kao krivično djelo. Zakonodavac je po prvi put odvojio pomoć, podršku i zaštitu žrtava nasilja u porodici od sankcionisanja učinioca na način da je prvo propisano Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici, a drugo Krivičnim zakonikom Republike Srpske. Takvim pristupom, zakonodavac je smatrao da će se dobiti bolja zaštita žrtve, ali i efektivniji i restriktivniji odgovor društva prema učiniocu nasilja, a da će žrtve nasilja dobiti dodatnu, odnosno adekvatniju i pravovremenu pomoć i podršku. U svakom slučaju, cilj koji je postavljen novim zakonskim rješenjem i kojem se teži u budućnosti, kroz primjenu novih zakonskih odredbi, je da odgovor i reakcija društva na društveno neprhvatljive radnje nasilja u porodici i sankcionisanje učinioca nasilja budu na najvišem stepenu racionalizacije i realizacije. S obzirom da su odredbe navedenog zakona tek stupile na snagu, teško je u ovom momentu i u ovom referatu analizirati njihovu primjenu u praksi, kao i rezultate istih.

Krivični zakonik RS je u glavi XVI „Krivična djela protiv braka i porodice“ u članu 190. definisao krivično djelo Nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici. U smislu navedenog, zakonodavac je predvidio novčanu kaznu ili kaznu zatvora do 3 (tri) godine za učinioce za koje se utvrdi da su primjenom nasilja ili prijetnjom ostvarili napad na život ili tijelo, odnosno drskim ponašanjem ugrozili spokojstvo, tjelesni integritet ili duševno zdravlje člana svoje porodice ili porodične zajednice i time doveli do povrede njegovog fizičkog ili psihičkog integriteta. Pored navedenog osnovnog oblika krivičnog djela nasilja u porodici ili porodičnoj zajednici, zakonom je u istoj odredbi, propisana kazna zatvora od 6 (šest) mjeseci do 5 (pet) godina za one učinioce za koje se utvrdi da su prilikom preduzimanja radnji nasilja u porodici koristili oružje, opasno oruđe ili drugo sredstvo pogodno da teško povrijedi tijelo ili naruši zdravlje žrtve. Ukoliko, usljed prethodno navedenih radnji, nastupi smrt člana porodice ili porodične zajednice, učinilac se može kazniti kaznom zatvora u rasponu od 3 (tri) godine do 15 godina. Ako je usljed radnji nasilja u porodici, nastupila teška tjelesna povreda ili teško narušavanje zdravlja ili su djela učinjena prema djetetu ili u prisustvu djeteta, učinilac se može kazniti kaznom zatvora od 2 (dvije) do 10 (deset) godina. Takođe, zakonodavac je u stavu 6. navedenog člana, u smislu ovog krivičnog djela, definisao ko se sve smatra članom porodice ili porodične zajednice. U ovom momentu, taj član nije usaglašen sa stavom 1. člana 12. Zakona o zaštiti od nasilja u porodici koji je novim zakonskim rješenjem izmjenjen i proširen.

Prema novom zakonskom rješenju nasilje u porodici postoji ukoliko postoji osnov sumnje da je član porodice ili porodične zajednice izvršio radnje fizičkog, seksualnog, psihičkog i/ili ekonomskog

¹⁸⁰ Službeni glasnik RS, broj: 84/2019.

nasilja, kao i pretnje koje izazivaju strah od fizičke, seksualne, psihičke i/ili ekonomske štete kod drugih članova porodice ili porodične zajednice. Radnje nasilja u porodici, u smislu prethodno navedenog, su:

- a) primjena sile na fizički ili psihički integritet člana porodice ili porodične zajednice;
- b) postupanje koje može prouzrokovati ili izazvati opasnost da će prouzrokovati fizičku ili psihičku bol ili patnju člana porodice ili porodične zajednice;
- c) prouzrokovanje straha ili lične ugroženosti ili povrede dostojanstva člana porodice ili porodične zajednice ucjenom ili drugom prinudom;
- d) verbalni napad, vrijeđanje, psovanje, nazivanje pogrdnim imenima, te drugi načini grubog uznemiravanja člana porodice ili porodične zajednice;
- e) seksualno nasilje;
- f) onemogućavanje pristupa zdravstvenoj zaštiti i njezi;
- g) praćenje i svi drugi slični oblici uznemiravanja člana porodice ili porodične zajednice;
- h) namjerno oštećenje ili uništenje imovine člana porodice ili porodične zajednice, zajedničke imovine ili imovine u posjedu;
- i) uskraćivanje ili oduzimanje prava na ekonomsku nezavisnost zabranom rada ili držanje člana porodice ili porodične zajednice u odnosu zavisnosti ili podređenosti;
- j) vaspitanje djece na način ponižavajućeg postupanja;
- k) oduzimanje djece ili izbacivanje iz stana člana porodice ili porodične zajednice;
- l) iscrpljivanje radom, izgladnjivanjem, uskraćivanjem sna ili neophodnog odmora članu porodice ili porodične zajednice;
- m) nepridržavanje odluke nadležnog organa kojom je utvrđen lični kontakt djece sa roditeljima;
- n) zadržavanje putne isprave ili nekog drugog dokumenta člana porodice ili porodične zajednice;
- o) nasilna izolacija ili ograničenje slobode kretanja člana porodice ili porodične zajednice;
- p) i svaka druga radnja koja predstavlja nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici.

Pod radnjama nasilja u porodici, smatraju se i prijetnje radnjama koje su prethodno nabrojane.¹⁸¹

Ukoliko dođe do izvršenja radnji nasilja u porodici, potrebno je da se takve radnje prijave nadležnim subjektima zaštite kako bi se pokrenuo sudski postupak i ostvarila zaštita žrtava nasilja, a učinilac nasilja u porodici bio kažnjen za svoje postupanje u skladu sa zakonom. U subjekte zaštite se ubrajaju: policija, tužilaštvo, centri za socijalni rad, zdravstvene i obrazovne ustanove i nadležni sud. Svi nabrojani subjekti zaštite su dužni, u skladu sa zakonom, pružiti zaštitu, pomoć i podršku žrtvama nasilja u porodici. Prema novom zakonskom rješenju, članovi porodice, subjekti zaštite, kao i zaposleni u obrazovnim, socijalnim i zdravstvenim ustanovama, kao i svaki drugi građanin, dužni su, odmah, nakon saznanja da je počinjeno nasilje u porodici ili da postoji osnov sumnje za navedeno, da prijave to policiji. Nakon zaprimljene prijave o počinjenom nasilju u porodici, policijski službenik je dužan da odmah o tome obavjesti centar za socijalni rad i nadležnog javnog tužioca. Centar za socijalni rad je dužan da odmah pruži socijalnu zaštitu i psihosocijalnu pomoć žrtvi o čemu će sačiniti službeni izvještaj. Dalje, zdravstvena ustanova je dužna omogućiti žrtvi besplatan ljekarski pregled radi utvrđivanja postojanja povreda fizičkog ili psihičkog integriteta.¹⁸²

Kao što je to navedeno, policijski službenik će o prijavljenom nasilju u porodici obavjestiti nadležnog javnog tužioca, kojem će se, u narednoj fazi, uz izvještaj dostaviti prikupljeni dokazi i procjena rizika. Nadležni tužilac je dužan, nakon okončanja istrage, u pisanoj formi obavjestiti nadležnog policijskog službenika da li je podignuta optužnica protiv osumnjičenog lica ili je došlo do obustave istrage uz obrazloženje razloga zbog čega je tako odlučeno. Takođe, veoma je bitno naglasiti, da su

¹⁸¹ Zakon o zaštiti od nasilja u porodici, Službeni glasnik RS, broj: 12/102, 108/13, 82/15 i 84/19, 84/2019, član 3

¹⁸² *Ibid*, član 7.

subjekti zaštite već u prvom kontaktu sa žrtvom, dužni upoznati žrtvu o svim njenim zakonskim pravima. To dalje podrazumjeva da u postupku ostvarivanja svojih prava i zaštite, žrtve imaju pravo na besplatnu pravnu pomoć u skladu sa relevantnim zakonskim propisima koji regulišu ovu oblast.

Ono što je novina u zakonu, a spomenuto je u prethodnom dijelu rada, je tzv. procjena rizika. Nadležni policijski službenik će, ubuduće, po svakoj prijavi nasilja u porodici, vršiti procjenu rizika na osnovu prikupljenih informacija o sledećem: da li je učinilac ranije činio radnje nasilja u porodici ili druge vidove nasilja i da li je spreman da ga ponovi; da li je osumnjičeni prijetio ubistvom ili samoubistvom; da li osumnjičeni posjeduje oružje; da li je osumnjičeni mentalno bolestan ili zloupotrebljava psihoaktivne supstance; da li postoji sukob oko starateljstva nad djecom ili oko načina održavanja ličnog kontakta deteta i roditelja koji je učinilac; da li je učiniocu izrečena hitna mjera ili mjera zaštite od nasilja u porodici; da li žrtva doživljava strah i kako žrtva procjenjuje rizik od ponavljanja nasilja, kao i druge bitne činjenice i okolnosti a koje su od značaja za procjenu od rizika. S obzirom da se radi o novom članu, u nastavku zakonskog teksta ostavljena je obaveza ministru unutrašnjih poslova da donese Pravilnik o postupku i načinu sprovođenja procjene rizika¹⁸³. Prema dostupnim informacijama iz MUP-a RS, u periodu pisanja ovog referata, formirana je Radna grupa koja bi trebala da započne rad na donošenju navedenog pravilnika kako bi policijski službenici mogli da postupaju po novoj zakonskoj odredbi.

Nakon što je nasilje u porodici prijavljeno i nakon što su svi subjekti zaštite postupili u skladu sa zakonskim odredbama u smislu pružanja zaštite, podrške i pomoći žrtvama nasilja u porodici, moguće je izreći hitne mjere zaštite prije pokretanja postupka ili u toku postupka. Prijedlog za izricanje hitne mjere zaštite može da podnese: nadležni policijski službenik, centar za socijalni rad ili žrtva nasilja u porodici ili porodičnoj zajednici. Zakon je predvio 2 (dvije) **hitne mjere zaštite**:

- a) udaljenje učinioca nasilja iz stana, kuće ili drugog stambenog prostora i/ili
- b) zabrana približavanja i kontaktiranja učinocu nasilja sa žrtvom nasilja u porodici.

Hitne mjere zaštite izriče nadležan sud u prekršajnom postupku, a izriču se rješenjem najkasnije u roku od 24 časa od prijema prijedloga, odnosno izvođenja učinioca nasilja u porodici pred sud¹⁸⁴. Hitne mjere zaštite ne mogu da traju duže od 30 dana, a na rješenje nadležnog suda moguće je uložiti žalbu u roku od 3 (tri) dana od dana izricanja istih, s tim da žalba ne odgađa izvršenje izrečene hitne mjere. O žalbi odlučuje vijeće nadležnog suda koji je donio rješenje i to u roku od 48 časova od prijema žalbe. Ukoliko je izrečena hitna mjera zaštite udaljenja učinioca nasilja iz prostora za stanovanje, njemu zakon dozvoljava da uzme svoje lične stvari koje su neophodne za njegovo svakodnevno funkcionisanje uz obavezu da preda ključeve od stana, kuće ili drugog prostora za stanovanje. Sud je dužan rješenje o izvršenju hitne mjere zaštite dostaviti nadležnoj organizacionoj jedinici MUP-a na sprovođenje i praćenje opravdanosti trajanja u periodu za koji je izrečena.

Osim hitnih mjera zaštite, zakon je propisao mjere čija se osnovna svrha izricanja ogleda u osiguravanju nužne zaštite i bezbjednosti žrtve, te da se otklone stanja ili uslovi koji mogu biti od uticaja ili mogu pogodovati ili podsticajno djelovati da učinilac nastavi sa vršenjem radnji nasilja u porodici. Navedene mjere se nazivaju **zaštitne mjere**, a to su:

- a) udaljenje iz stana, kuće ili drugog stambenog prostora (određuju se u trajanju od 30 dana do 6 mjeseci);
- b) zabrana približavanja žrtvi nasilja u porodici ili porodičnoj zajednici (određuju se u trajanju od 30 dana do jedne godine);
- c) zabrana uznemiravanja i uhođenja žrtve nasilja u porodici ili porodičnoj zajednici (određuju se u trajanju od 30 dana do jedne godine);
- d) obavezan psihosocijalni tretman (traje do prestanka razloga zbog kojeg je određena, ali ne duže od jedne godine);

¹⁸³ Zakon o zaštiti od nasilja u porodici, Službeni glasnik RS, broj: 12/102, 108/13, 82/15 i 84/19, član 12a.

¹⁸⁴ *Ibid*, član 13.

- e) obavezno liječenje od zavisnosti (traje koliko je potrebno za liječenje po mišljenju specijalizovanih stručnjaka, ali ne duže od godinu dana).

Zaštitne mjere izriče nadležan sud u prekršajnom postupku, a na prijedlog nadležnog policijskog službenika, centra za socijalni rad ili žrtve nasilja u poroici, i to u roku od 30 dana od dana podnošenja prijedloga. Nadležan sud može, učiniocu nasilja u porodici ili porodičnoj zajednici, izreći jednu ili više zaštitnih mjera ukoliko postoje zakonski uslovi za izricanje istih. Sud je dužan da rješenje o izrečenoj zaštitnoj mjeri dostavi organu ili ustanovi koja je nadležna za sprovođenja izvršenja u roku od 3 dana od dana donošenja. U tom kontekstu potrebno je navesti da je sprovođenje prve tri navedene zaštitne mjere (pod a, b i c) u nadležnosti MUP-a RS, te je i sam zakon propisao da ministar unutrašnjih poslova RS donosi pravilnik o načinu sprovođenja ovih zaštitnih mjera. Preostale dvije zaštine mjere (pod d i e) su u nadležnosti Ministarstva zdravlja i socijalne zaštite RS, jer je ministar zdravlja i socijalne zaštite RS zakonom zadužen za donošenje pravilnika o načinu sprovođenja navedenih zaštitnih mjera. To dalje znači da će nadležan sud rješenje o izrečenoj zaštitnoj mjeri pod a, b i c, dostaviti na izvršenje policiji, dok rješenje za preostale dvije zaštitne mjere će dostaviti na izvršenje centru za socijalni rad i organu, odnosno ustanovi koja izvršava zaštitnu mjeru u skladu sa zakonom kojim je regulisana oblast liječenja i rehabilitacije lica zavisnih od alkohola, opojnih droga i drugih psihoaktivnih supstanci.

Navedeni organi koji su nadležni za sprovođenje zaštitnih mjera su dužni, u skladu sa zakonom, da prate njihovo izvršenje i o tome izvještavaju sud, ali istovremeno da, u skladu sa situacijom, predlažu prekid, produženje ili zamjenu drugom mjerom. O svemu navedenom, podnosi se izvještaj sudu koji je izrekao zaštitnu mjeru, i to u roku od šest mjeseci od dana izricanja konkretne mjere, a po potrebi i ranije.

Kao što je već navedeno, svrha izricanja zaštitnih mjera ogleda u osiguravanju nužne zaštite i bezbjednosti žrtve, ali i da se otklone stanja ili uslovi koji mogu biti od uticaja ili mogu pogodovati ili podsticajno djelovati da učinilac nastavi sa vršenjem radnji nasilja u porodici. Učinilac nasilja je dužan da postupi u skladu sa izrečenom zaštitnom mjerom, ali ima pravo da protiv rješenja o određivanju zaštitne mjere izjavi žalbu nadležnom osnovnom sudu u roku od tri dana od dana dostavljanja rješenja. O uredno podnesenoj žalbi, zakon je propisao da odlučuje nadležan okružni sud u roku od tri dana od dana prijema žalbe, s tim da žalba ne odgađa izvršenje rješenja. Ukoliko subjekat zaštite dobije saznanja da se učinilac nasilja u porodici ili porodičnoj zajednici ne pridržava, odnosno ne postupa u skladu sa izrečenom zaštitnom mjerom, dužan je da o tome obavjesti nadležan sud i centar za socijalni rad. Zakon o zaštiti od nasilja u porodici¹⁸⁵ i Krivični zakonik RS¹⁸⁶ su predvidjeli sankcionisanje onih učinilaca koji prekrše, odnosno ne postupe u skladu sa izrečenim hitnim mjerama ili zaštitnim mjerama, na način da je propisano da će se takvo lice kazniti novčanom kaznom i kaznom zatvora od tri mjeseca do tri godine.

Već je navedeno u radu da su donedavno, radnje nasilja u porodici mogle biti kvalifikovane kao krivično djelo ali i kao prekršaj. Pararleno sa tim, u slučajevima izvršenja radnji nasilja u porodici, mogao je biti pokrenut krivični postupak i prekršajni postupak za zaštitu od nasilja u porodici. Usvajanjem Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti od nasilja u porodici u 2019. godini, koji je u primjeni od 1. maja tekuće godine, nasilje u porodici i porodičnoj zajednici se može procesuirati samo kao krivično djelo. S toga će, ubuduće, prema novom zakonskom rješenju, nakon zaprimljene prijave o počinjenom nasilju u porodici, policijski službenik odmah o tome obavjesti centar za socijalni rad i nadležnog javnog tužioca. Nadležni tužilac je dužan, nakon okončanja istrage, u pisanoj formi obavjestiti nadležnog policijskog službenika da li je podignuta optužnica protiv osumnjičenog lica ili je došlo do obustave istrage uz obrazloženje razloga zbog čega je tako odlučeno. U krivičnom postupku, žrtva nasilja ima status oštećene i kao takva se mora odazvati svakom pozivu tužilaštva i suda. Dalje, oštećena ima pravo da bude upoznata sa tokom postupka koji se vodi protiv učinioca nasilja kao i sa ostalim pravima koje oštećena ima u postupku. Takođe, oštećena ima pravo biti obavještена o rezultatima postupka pregovaranja o

¹⁸⁵ Službeni glasnik RS, broj: 12/102, 108/13, 82/15 i 84/19, član 43

¹⁸⁶ Službeni glasnik RS, broj: 64/17, član 190.

krivici, povlačenju optužnice ili obustavljanju krivičnog postupka. Oštećena ima pravo da bude prisutna na glavnom pretresu i da da iskaz, odnosno da bude saslušana u toku istrage i na glavnom pretresu. Takođe, tužilac, odnosno sudija je dužan da upozori oštećenu da može i da odbije svjedočenje ukoliko je osumnjičeni odnosno optuženi bivši bračni ili vanbračni partner, roditelj ili dijete, odnosno usvojlac ili usvojenik. Dakle, na osnovu svega prethodno iznesenog, oštećena ima pravo prisustvovati na glavnom pretresu, bez obzira na odluku da li hoće ili neće da svjedoči protiv optuženog člana porodice. Veoma je bitno da optužena bude poučena da tokom postupka mogu biti postavljena pitanja na koje ona ne mora da odgovori, a to su pitanja u vezi njenog seksualnog života prije nego što je bila izložena nasilju i da se na odgovorima na ova pitanja ne može zasnivati odluka suda.

Osim svega navedenog, nadležni tužilac ima obavezu da poduči oštećenu stranu u krivičnom postupku nasilja u porodici ili porodičnoj zajednici o proceduri podnošenja imovinskopravnog zahtjeva. Prijedlog za ostvarivanje imovinskopravnog zahtjeva u krivičnom postupku podnosi se tužiocu, odnosno sudu i to u situacijama kada oštećena strana potražuje naknadu štete koju je pretrpjela izvršenjem krivičnog djela nasilja u porodici, povrat stvari ili poništenje određenog pravnog posla. Prijedlog se može podnijeti najkasnije do završetka glavnog pretresa, odnosno pretresa za izricanje sankcije pred sudom. Imovinskopravni zahtjev koji se nastao usljed izvršenja krivičnog djela raspraviće se na prijedlog ovlašćenih lica u krivičnom postupku ako se time ne bi znatno odugovlačio postupak. O imovinskopravnom zahtjevu odlučuje sud, i to u skladu sa Zakonom o krivičnom postupku na više načina:

- a) sud može predložiti osuđenoj strani i optuženom sprovođenje postupka medijacije posredstvom medijatora, ako ocjeni da bi se svrsishodnost imovinskopravnog zahtjeva postigla upućivanjem na medijaciju;
- b) sud može u presudi (kojom se optuženi oglašava krivim) oštećenoj strani dosuditi imovinskopravni zahtjev u potpunosti;
- c) sud može u presudi (kojom se optuženi oglašava krivim) oštećenoj strani dosuditi imovinskopravni zahtjev djelimično, a za ostatak je uputiti na parnicu;
- d) sud može oštećenu stranu uputiti da imovinskopravni zahtjev u cjelosti može da ostvaruje u parničnom postupku, ukoliko nema dovoljno podataka u krivičnom postupku na osnovu kojih bi se presudom djelimično ili potpuno odlučilo o imovinskopravnom zahtjevu;
- e) sud će uputiti oštećenu stranu da imovinskopravni zahtjev ostvaruje u parničnom postupku u situacijama kada sud donese presudu kojom se: optuženi oslobađa od optužbe, optužba odbija ili kada se rješenjem obustavi krivični postupak.¹⁸⁷

Učiniocu nasilja u porodici ili porodičnoj zajednici, kada postoje određene okolnosti koje upućuju na postojanje uslova predviđenih zakonom, može se izreći mjera pritvora¹⁸⁸ kako bi se omogućilo nesmetano vođenje krivičnog postupka. Dalje, pored zaštitnih mjera i hitnih mjera zaštite, u skladu sa Zakona o krivičnom postupku, a kada okolnosti slučaja na to ukazuju, moguće je da se učiniocu nasilja izrekne jedna ili više **mjera zabrane**. Ukoliko postoje okolnosti koje upućuju da bi nasilnik mogao pobjeći, sakriti se ili otići u inostranstvo, sud može rješenjem zabraniti optuženom napuštanje boravišta, odnosno zabranu putovanja (naređivanjem da se privremeno oduzmu putne isprave uz zabranu izdavanja novih, kao i zabranu korištenja lične karte za prelazak državne granice). Osim navedene dvije, sud takođe može izreći jednu ili više sledećih mjera zabrane:

- a) zabranu preduzimanja određenih aktivnosti ili službenih dužnosti;
- b) zabranu posjećivanja određenih mjesta ili područja;
- c) zabranu sastajanja sa određenim licima,
- d) naredbu da se povremeno javlja određenom državnom organu,
- e) privremeno oduzimanje vozačke dozvole.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Zakon o krivičnom postupku RS, Službeni glasnik, broj: 53/2012., član 108.

¹⁸⁸ *Ibid*, član 196-199.

¹⁸⁹ *Ibid*, član 184-187.

Sud navedene mjere zabrane optuženom ili osumnjičenom izriče rješenjem, s tim da ga istovremeno upozorava da ukoliko prekrši obavezu iz izrečene mjere može mu se odrediti pritvor. Sud će u slučaju potrebe da se izrečene mjere produže ili ukinu, takođe donijeti rješenje. Protiv rješenja kojim se mjere zabrane određuju, produžavaju ili ukidaju, branilac oštećene strane, kao i tužilac, mogu izjaviti žalbu, s tim da tužilac može izjaviti žalbu i protiv rješenja kojim se njegov prijedlog za izricanje mjere odbija. Mjere zabrane mogu trajati dok za njima postoji potreba, a najduže do pravosnažnosti presude ako optuženom licu nije izrečena kazna zavora, odnosno najkasnije do upućivanja na izdržavanje kazne zatvora u slučajevima kada je kazna zatvora izrečena.

Ukoliko sud procjeni da je neophodno, može počinocu nasilja, izreći, jednu ili više mjera bezbjednosti. U Krivičnom zakoniku RS, odredbom člana 72. propisano je 9 (devet) **mjera bezbjednosti**, od kojih se 3 (tri) mogu izreći počinocima krivičnih djela sa elementima nasilja, i to:

- a) zabrana približavanja i komunikacije sa određenim licima (član 79. KZ RS)
- b) obavezan psihosocijalan tretman (član 80. KZ RS)
- c) udaljenje iz zajedničkog domaćinstva (član 81. KZ RS).

Zabrana približavanja i komunikacije sa određenim licima – podrazumjeva da se za određeno vrijeme učiniocu zabrani: a) približavanje oštećenom licu na određenoj udaljenosti, b) pristup u prostor oko mjesta stanovanja ili mjesta rada oštećenog lica, c) dalje uznemiravanje oštećenog, odnosno dalju komunikaciju sa oštećenim. Sud će ovu mjeru bezbjednosti izreći ako se opravdano može očekivati da bi dalje vršenje navedenih radnji, od strane učinioca krivičnog djela, bilo opasno po oštećenog.

Obavezan psihosocijalan tretman – ovo je mjera bezbjednosti koju sud može izreći učiniocu krivičnog djela sa elementima nasilja ako na osnovu ranijeg života učinioca i njegovih psihičkih karakteristika utvrdi da postoje opasnosti da će se ponoviti takvo ili slično djelo, a da je za otklanjanje te opasnosti potreban ovakva vrsta tretmana. Ako se ova mjera izrekne uz kaznu zatvora, izvršavaće se u ustanovi za izdržavanje kazne zatvora.

Udaljenje iz zajedničkog domaćinstva – je mjera bezbjednosti koja će se izreći ako postoji opasnost da će učinilac ponovo izvršiti nasilje prema članu zajedničkog domaćinstva a da je radi otklanjanja ove opasnosti neophodno udaljenje istog. Zakon je propisao da je učinilac, u slučaju izricanja ove mjere, dužan da u prisustvu policijskog službenika odmah nakon pravosnažnosti presude napusti stan, kuću ili drugi stambeni prostor koji predstavlja zajedničko domaćinstvo sa žrtvom. Iako je udaljeno iz domaćinstva, lice je dužno da i dalje doprinosi izdržavanju lica koja su ostala u domaćinstvu, na način kako mu je to odredio sud.

Ono što je zajedničko za sve 3 (tri) navedene mjere je njihovo trajanje, koje ne može biti kraće od 6 (šest) mjeseci, niti duže od 2 (dvije) godine, računajući od dana pravosnažnosti presude. U vrijeme trajanje navedenih mjera ne uračunava se vrijeme provedeno na izdržavanju kazne zatvora, odnosno u zdravstvenoj ustanovi za čuvanje i liječenje u vrijeme trajanje ove mjere. Ako učinilac prekrši ove mjere tokom vremena provjeravanja uslovne osude, sud će opozvati uslovnu osudu i izreći utvrđenu kaznu. Ukoliko učinilac prekrši ove mjere za vrijeme uslovnog otpusta, uslovni otpust će se opozvati.

Presuda, u slučajevima krivičnih djela nasilja u porodici i porodičnoj zajednici može biti osuđujuća ili oslobađajuća. Osuđujućom presudom se optuženi oglašava krivim i izriče mu se zakonom zapriječena kazna. Počinocu krivičnog djela osim kazne, može se izreći uslovna osuda ukoliko sud procjeni da će se na takav način postići svrha kažnjavanja i učinilac ubuduće odvratiti od ponovnog učinjenja krivičnog djela nasilja. Sud je dužan pratiti izvršenje uslove osude i može je opozvati ukoliko učinilac nasilja ponovo izvrši radnje krivičnog djela nasilja.

U slučaju oslobađajuće presude, pravo na žalbu ima postupajući tužilac koji je zastupao optužnicu, dok oštećene mogu podnijeti žalbu u vezi odluke o troškovima postupka i imovinskopравnog zahtjeva ukoliko je isti dosuđen tokom krivičnog postupka. Rok za podnošenje žalbe naveden je u dijelu presude „Pouka o pravnom lijeku“.

Zaključna razmatranja

Umjesto klasičnog zaključka, veoma korisno bi bilo u završnici ovog referata navesti još nekoliko veoma bitnih informacija ili savjeta za sva ona lica koja su bila žrtve nasilja u porodici ili koja se bave naučnim proučavanjem ili stručnim praćenjem ove oblasti. Svaka osoba koja bi se eventualno, našla u poziciji žrtve nasilja u porodici ili porodičnoj zajednici treba da zna da je prijavljivanje nasilja u porodici nadležnim institucijama zakonski obavezno i da je preporučljivo da svako obraćanje bilo kojem subjektu zaštite bude u pisanoj formi, i to u više primjeraka kako bi žrtva nasilja jedan primjerak obraćanja zadržala za sebe.

Nakon prijave nasilja, oštećena strana, odnosno žrtva ima pravo da se informiše o svom predmetu kod organa kojem je podnijeta prijava o nasilju, i to o sledećem: pod kojim brojem se rješava predmet, ko ga rješava, u kojoj fazi se nalazi predmet, kao i da se izvrši uvid u spis predmeta.

Tokom krivičnog postupka, oštećena strana može imati uvid u predmet i stanje spisa nakon što bude ispitana kao svjedok. Ako se desi da oštećena strana, iz opravdanih razloga (bolest, neodložno putovanje i sl), bude spriječena da se odazove pozivu suda ili javnog tužilaštva, potrebno je da o tome blagovremeno budu obavješteni sud, odnosno tužilaštvo i priloži dokaze o razlozima spriječenosti (ljekarski nalaz, putni nalog i sl.). U svakom slučaju, žrtva nasilja u krivičnom postupku ima status oštećene i kao takva obavezna je da se odazove svakom pozivu tužilaštva i suda. Iako je tužilac ovlašćen da goni učinioce krivičnih djela, nerijetko se dešava u praksi da žene koje su bile žrve nasilja u porodici, odustanu od sudskog postupka, povuku iskaz ili slično, što dodatno otežava situaciju i ima konačan ishod obustavu krivičnog postupka. Upravo iz tih razloga, savjet svim žrtvama nasilja je da ukoliko pokrenu sudski postupak, treba da istraju i da ga okončaju, a u slučaju da naiđu na određene probleme treba da potraže pravnu pomoć. Čak i psihološka pomoć u toku pripreme za suđenje i u toku samog postupka, mogu da budu veoma značajne jer će sve to uticati na ishod postupka ali i na buduće psihičko stanje žrtve.

U toku krivičnog postupka, dokazi su ključni kako bi se dokazalo da je izvršeno krivično djelo nasilja u porodici, kao što su: Ljekarsko uvjerenje o nanesenim povredama, izjava svjedoka, korišćena djeća i ostali predmeti i sl. Ljekarsko uvjerenje u kojem su konstatovane informacije o zadobijenim povredama ili psihičkom stanju, je veoma bitan dokaz o izvršenom nasilju. Žrtva nasilja bi trebala da ode kod ljekara u najkraćem vremenskom roku nakon nanošenja povreda, s tim da se posjeta ljekaru može ponoviti s obzirom da neke povrede mogu biti vidljive tek nakon nekoliko dana. Što se tiče svjedoka, u najvećem broju slučajeva u krivičnim postupcima, iskaz daju lica koja su bila direktni očevici događaja, ali to mogu biti i druga lica kojima je poznato šta se desilo ili koje je žrtvu zateklo nakon čina nasilja i sl.

Sve prethodno navedeno u referatu ima za cilj da se još jednom apostrofira da tolerancija društva na nasilje u porodici mora da ima minimalnu toleanciju, kao i da se sve žrtve nasilja pravno obuču na koji način se može pokrenuti krivični postupak kako bi učinilac nasilja u porodici i porodičnoj zajednici bio adekvatno procesuiran i kažnjen.

Literatura:

1. Krivični zakonik Republike Srpske, Službeni glasnik RS, broj 64/17.
2. Opšti protokol o postupanju u slučajevima nasilja u porodici u Republici Srpskoj, Službeni glasnik RS, broj: 104/13.
3. Opšti protokol o postupanju u slučajevima nasilja u porodici u Republici Srpskoj, Vlada Republike Srpske, Ministarstvo porodice, omladine i sporta, Banja Luka, 2014.godina.
4. Priručnik - Muktisektorski odgovor na nasilje nad ženama i nasilja u porodici, Gender centar Republike Srpske, Banja Luka, mart, 2018.godina.
5. Zakon o krivičnom postupku RS, Službeni glasnik, broj: 53/2012.
6. Zakon o zaštiti od nasilja u porodici, Službeni glasnik RS, broj: 12/102, 108/13, 82/15 i 84/19.
7. Ustav Republike Srpske, šesto izdanje, Banja Luka, januar, 2005.godina.

**LEGAL PROCEDURE FOR PROTECTION AGAINST VIOLENCE
IN THE FAMILY IN THE REPUBLIC OF SRPSKA**

Tamara Marić¹⁹⁰

Abstract: *Violence against women and domestic violence is a topic that is very current, and taking into account the current legal framework, acts of domestic violence as a type of crime are legally regulated and sanctioned. Any type of behavior, which has a form of violence, is, in the current legal regulations in the Republika Srpska, unacceptable and constant work is being done to improve legal solutions and normative frameworks in order to prevent it in practice and stop it as much as possible. Recognizing that domestic violence, in most cases, affects women, and in order to improve and strengthen mutual cooperation in the protection, assistance and support of victims of domestic violence, a multi-sectoral system of support and protection of victims is very important. When it comes to legal procedures for the protection of victims of domestic violence, ie actions and cooperation of Republika Srpska institutions in the mentioned cases, the domestic entity legal and strategic framework is very high quality in this area of activity, which will be described in detail in the paper.*

Key words: *domestic violence, victims of violence, violence against women, legal procedures for protection against domestic violence.*

¹⁹⁰ Assistant Professor, Faculty of Law, University of Apeiron;

Ministry of Justice RS; t.marić@mpr.vladars.net

ДРУШТВО, ПОРОДИЦА И ОБРАЗОВАЊЕ О СТАРОСТИ И СТАРИЈИМА¹⁹¹

Проф. др Весна С. Трифуновић¹⁹²
Универзитет у Крагујевцу
Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу

Проф. др Гордана Будимир Нинковић¹⁹³
Универзитет у Крагујевцу
Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу

Апстракт: Српско друштво се деценијама суочава са негативним демографским кретањима као што су депопулација становништва и повећање броја старих особа. Уочени демографски аспекти развоја имају вишеструке негативне импликације на кретања у различитим подручјима друштва. Развојне политике Републике Србије настоје да одговоре на различите унутрашње и спољне изазове: нерешена економска, социјална, културна, безбедносна и читав низ других питања, пренебрегавајући потребу за проналажењем одговора на круцијални изазов – обнављање становништва, као и креирање популационе политике која ће обезбедити цивилизацијски досегнут квалитет живота старијим лицима. Један од механизма који може да покрене прогресивне промене у односу према старости и старијим лицима јесте институционализовано образовање и то на свим нивоима, од основног до високог. Нарочито високо образовање, редизајнирањем постојећих и увођењем нових студијских програма, може активно да учествује у процесу припреме нових генерација младих људи који ће се са поштовањем односити према старости и старијим лицима.

Кључне речи: друштво, породица, образовање, старост, старији људи

¹⁹¹Реализацију овог истраживања финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. Уговора 451-03-68/2020-14/ 200140).

¹⁹²vesna.trifunovic@pefja.kg.ac.rs

¹⁹³budimirninkovic@yahoo.com

Увод

Интересовање за старост и старење је одувек постојало у људским друштвима и културама, међутим, однос према старијима је другачији у различитим друштвима и културама (DeBovoar, 1978; Миноа, 1994). Доминантан образац друштва према старости од којег зависи и однос према старијима градио се, дијахронијски, на различитим приступима: од рационалног односа према старијима, преко њиховог поштовања као извора традиције и очувања културног идентитета заједнице у усменим културама, до њиховог доживљавања као групе која увећава трошкове социјалне и здравствене заштите у модерним друштвима (Миноа, 1994). Актуелизација проблема старости и старијих настаје са демографским променама у модерним друштвима оличеним, пре свега, у опадању природног прираштаја и порастом удела старијег становништва (сенилизација популације). Повећање удела старијих у укупној популацији је глобално раширени феномен који је не само присутан у Србији већ је сврстава међу најстарије популације у свету (Рашевић, 2010).

Супротстављеност између различитих поколења, које, изгледа, прати развој људског друштва, доводи до расподеле моћи између њих. Један од показатеља расподеле моћи између поколења у друштву јесте и присутност, диференцираност и континуитет учења о старости и старијима у формалном образовању, који можемо да разумемо као интегрални део једног од четири стуба знања о коме говори Делор (J. Delore), *знање за постојање* (1996). Анализа присутних садржаја о феномену *старости* и узрасној категорији *старији* на различитим нивоима образовања и у оквиру различитих предмета, омогућила би извођење закључака о односу доминантне културе према њима, коју преноси формално образовање (Огбу, 1989). Међутим, овај комплексни задатак могуће је остварити тек у дужем временском периоду уз ангажовање тима стручњака различитих профила - намера аутора овог рада је много скромнија.

Аутори су настојали да: 1) истакну да се у темељу односа према старости и старијима налази разумевање односа међу *покољењима* и улози *традиције* у успостављању датог односа; 2) да се истакне важност присуства садржаја о старости на свим нивоима формалног образовања за одвијање процеса социјализације културе (генерацијско преношење културе) у циљу очувања солидарности међу различитим генерацијама; 3) да се истакне потреба дизајнирања нових студијских програма на високошколским институцијама у циљу припреме кадрова за бригу о старијима. Такви програми би успоставили сарадњу високошколских институција са локалном средином у циљу задовољавања њених потреба, што је у предтранзиционом периоду представљао друштвени идеал (Илић, 1992).

Друштвене промене и однос према старијима

Крајем осамдесетих година XX века српско друштво улази у циклус тзв. транзиционих фаза, које су, сукцесивно, уобличавале обресе новог поретка. Укупне промене у друштву (политичке, економске, социјалне, културне, образовне) довеле су до преобликовања «живота» друштва – последице су бројне, попут девастације економије, културе (Митровић, 2009), а највидљивије су негативна демографска кретања. Процеси попут а) негативног природног прираштаја на готово целокупној територији Србије (сем малих „острваца“ које чине поједине општине на територији града Београда и општине на другим деловима територије Републике у којима је већинско муслиманско и ромско становништво), б) великих миграторних померања радно способног становништва из руралних средина у развијене урбане средине унутар земље, в) исељавање активног радно способног становништва из земље, нарочито из тзв. рубних (приграничних и пограничних) подручја у економски развијене земље, које, најчешће, припадају западном културном кругу - доводе до депопулације становништва и његовог старења. Уколико се посматра однос између различитих категорија становништва у укупној популацији у Р. Србији, лако је

установити да се у неколико последњих пописних периода, као један од кључних обележја демографског кретања, појављује процентуално повећање становништва старости преко 65 година у односу на проценат становништва старости до 15 година (*Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији*, 2011) што упућује на одмакао процес старења становништва.

Промена величине и структуре становништва Србије последњих неколико деценија, али и пројекције будућих кретања, указују на процесе депопулације и демографског старења. Према подацима објављеним 2012. у Србији је живело 1.233.412 становника старијих од 65 година, што је сврстава у групу демографски старих популација. Становништво старије од 65 година 2010. године чинило је 16,9% укупног становништва, а процењује се да ће се до 2050. године ова група повећати на 23,2% (Пројекције радне снаге Републике Србије 2010-2050, 2011: 10). У српском друштву осиромашеном у тзв. прелазном периоду (транзицији) један од основних проблема популације старијих јесте сиромаштво. Подаци показују да једну четвртину од укупног броја сиромашних у Србији или 24,8% чини становништво старије од 65 година (Сатарић и Козарчић, 2003: 11). Управо овај део популације је највише изложен ризику од сиромаштва који процентуално изражен износи 40,0% у односу на просечан индекс сиромаштва целокупног становништва Србије (Студија о животном стандарду 2002-2007, 2007).

Демографски показатељи (наталитет, морталитет) откривају процес непрестаног осипања биолошког језгра који ће, уколико не дође до значајних промена у популационој али и укупној развојној политици, српско становништво у наредних неколико деценија суочити са нестајањем. Истовремено, глобалне и локалне развојне стратегије заснивају се на неолиберализму који „брине“ о репродукцији капитала а не репродукцији људи.

Глобално раширена неолиберална капиталистичка логика развоја није благонаклона према онима који немају место на тржишту рада и не стварају профит, нити «емпатична» према онима који су упали у зачарани круг сиромаштва. Економски принципи постају универзални и примењиви у свим подручјима друштва: оно што није профитабилно је непотребно. Пратећи такву логику, неразвијена друштва, сопствено становништво излажу економској «шок терапији» која ствара контекст оштре ексклузије и доводи до осиромашења огромног дела становништва. С друге стране, будући да имају ниске стопе раста, неразвијена друштва не могу да издвајају велики проценат друштвеног бруто производа (БДП) за компензаторне трошкове који би уједначили социјалну позицију оних категорија становништва које су искључене из главних друштвених токова, попут старијих. Транзициона друштва не располажу довољним материјалним средствима и механизмима за побољшање тешког укупног положаја групација које су доживеле ексклузију. Нови дух капитализма (Seenett, 2009) генерише егзистенцијалну несигурност, урушава *солидарности* међу припадницима друштва, изазива сукобљавање између различитих социјалних група које настоје да остваре и заштите сопствене интересе. Посебно се, по својој оштрини, издваја супротстављеност између интереса старијих са интересима «остатка» друштва. Некадашња друштвена устројства која су се добрим делом темељила на традиционалним хришћанским вредностима изградила су очекивања да породица збрине своје остареле чланове, да би са настанком тзв. модерних друштава та брига постала и институционализована. Однос према старости и старијим људима је био самераван са цивилизацијски досегнутим квалитетом живота, који се огледао у *поштовању* према старости и пракси *чувања* старијих. У тзв. домаћој школи (Бестужев-Лада, 1998) унутар породице преносиле су се вредности, формирали ставови и моделовали облици понашања који су обезбеђивали уважавање старијима и бригу о њима. Кроз формално образовање, касније, се такође преноси доминантни културни образац поштовања према старости и старијима, све до тренутка када «звона великих религија почињу да зову на узбуну» (Фурастје, 1971). У развијеним друштвима, која развој темеље на неолибералној логици, жива традиција се одбацује и прихватају економски принципи као кључни принципи устројства целокупног друштва и живота људи, што је довело до потпуно промењеног односа према старости и старијима. Они се сада посматрају као баласт који оптерећује профитабилну супстанцу, тј. као проблем који захтева ефикасно решење.

Традиција и поколења

Демографски показатељи код нас и у свету допринели су интересовању за феномене старости и старијих људи. Демографско старење је обележје целокупне људске популације и «карактерише глобалне промене у свим регионима света, с тенденцијом повећања учешћа старих до 2050. године у свим земљама» (Вуковић, 2010:166). Феномен старење може да се посматра као 1) индивидуално старење под којим се подразумевају «промене у физичким и менталним особинама, као и друштвеним функцијама које обавља» појединац (Костић и Ђорђевић, 2004: 4) и 2) старење популације или демографско старење под којим се подразумева промена старосне структуре становништва изазване факторима попут ниске стопе наталитета и фертилитета, продужавања трајања живота и др. (Мацура, 1993: 16). Старење становништва је комплексан феномен који поред демографске треба да се сагледа и из других перспектива попут социјалне, економске, политичке. Старост је повезана са осећањем самоће, туге, досаде, осећања некорисности код старијих и равнодушности млађих људи према њима (DeBovoor, 1986). Положај старијих, према М.Младеновићу (1980) је тежак због губљења ослонаца у породичној солидарности и због одсуства шире друштвене солидарности, што у причу о старању о старијима уводи младо поколење.

Реч *поколење* је полисемична. И. Кон (1991) даје преглед различитих значења *поколења*: „1) генерација, карица у ланцу који води од заједничког претка; 2) узрасно-истородна група, кохорта вршњака који су се родили у исто време, али нису повезани родбинским везама; 3) условни период времена у току којег живи или активно делује дато поколење; 4) скуп савременика који су се формирали у одређеним историјским условима под утицајем неких значајних историјских догађаја, независно од њиховог хронолошког узраста“ (Кон, 1991: 107-108). Наведена подела суштину конфликта међу поколењима «види» на различите начине: у карактеру узајамних односа родитеља и њихове деце; у односу старијих и млађих; у историјским променама, различитом животном искуству људи одраслих у специфичним друштвеним условима (Кон, 1991).

Историја може да се посматра као стална смена поколења између којих се одвија својеврсна примопредаја: наслеђивање, мењање наслеђа и стварање нових услова за деловање. М. Мид (1983) указује на зависност међугенерациских односа од темпа научно-техничког и социјалног развоја, истичући да међугенерациска трансмисија културе укључује у себе ток информација који иде двосмерно: од родитеља према деци и обрнуто. Интерпретација савремености и културног наслеђа од стране младих утиче на старије поколење, међутим, узајамни односи старих и младих и подела социјалних функција међу њима не могу бити потпуно симетрични. Какве год новине предлагали млади, оне су увек засноване на искуству прошлих поколења и, према томе, на одређеној културној традицији (Кон, 1991). Смена поколења, међутим, има и своју социјалну димензију – предајом наслеђа младим генерацијама старији губе своје социјалне функције и позиције.

У тзв. модерним друштвима, као и у друштвима која су им претходила, формирају се групе депривилегованих, које су према материјалним, статусним и другим обележјима измештане на дно хијерархијске лествице. У различитим епохама јављали су се заступници идеологија које су тежиле смањењу или, чак, елиминисању неједнакости у материјалном богатству, изједначавању укупног положаја појединаца (и група) у друштву, међутим, они нису успели да одрже системе засноване на тим идеологијама и утопијама. Ми данас, напротив, живимо у времену које је означено као *крај свих утопија* (Fukuyama, 1994), у времену у коме је утопија дискредитована и утопијски дух ишчезао (Јурић, 2005).

Проглашени крај утопије, који је, истовремено, означавао глобално распрострањење неолибералног капитализма означио је успостављање оштрих неједнакости у друштву и довео до урушавања система обезбеђивања заштите и помоћи (здравствена заштита, социјална заштита) за бројне категорије становништва. Заштита и помоћ становништву које је доживело ексклузију може,

начелно, да се пружи: прво, кроз тзв. капиларне токове (у непосредној интеракцији с другима) у групама, попут породице, где везе солидарности нису покидане и, друго, кроз развијену институционалну мрежу коју формира држава.

Социјална искљученост се може посматрати као процес „кидања веза“ између појединца (и група) и шире заједнице, којим они бивају потиснути из једне или више димензија друштва (економске, политичке, социјалне, културне). Социјална искљученост може да се односи и на географске области попут руралних подручја, региона, затим, на делове насеља попут сиромашних градских четврти када последице трпи становништво концентрисано у тим подручјима (Giddens, 2007).

Укупна развојна обележја савременог српског друштва указују на постојање великих регионалних неједнакости, чији је крајњи ефекат осиромашење становништва: неједнак приступ материјалним добрима и немогућност задовољења потреба. Приходи одређују начин живота који нека особа (или група) води, као и могућност да учествује у животу друштва. Сиромаштво води ка социјалној искључености и немогућности досезања животног благостања бројних скупова, а нарочито деце и старијих људи (*Први извештај о имплементацији стратегије за смањење сиромаштва у Србији*, 2005; *Други извештај о имплементацији стратегије за смањење сиромаштва у Србији*, 2007). Њихове појединачне животне приче могу да допринесу разумевању фактора који су их довели до искључености и препознавању типичних реакција средине на постојање истих (Сатарић и Козарчанин, 2003), међутим, друштвени и културни контекст, у коме остварују своју животну причу је исти..

Суочавајући се са врло ограниченим приступом различитим врстама услуга, због сопственог и сиромаштва властите деце, као и због рестриктивне социјалне политике - старији људи живе у тешким животним условима. И тешкој спознаји да, заправо, не могу да учине готово ништа да им буде боље.

Традиционална породица кроз вођење процеса примарне социјализације код најмлађих чланова изграђује осећај *дужности* и *поштовања* према старијима и подржава *љубав* деце према родитељима (и обрнуто). Тако усвојене вредности и норме обликују моделе понашања који гарантују да ће деца преузети бригу о родитељима, спознајући да ће и сами, у том континуитету генерацијске подршке, бити збринуте од сопствене деце.

Породица се доживљавала као област која има централно мсто у култури свакодневног живота, тако да је у србији најубедљивија идентификација с породицом (Цветичанин и Миланков, 2011). Поред овог генерацијског прећутног договора или својеврсног неписаног уговора, развијена друштва су, паралелно, кодификовала положај старих лица и мрежу установа и служби које системски преузимају бригу о њима. У различитим друштвима брига о старијима се каналише различитом регулативом коју прати различита финансијска подршка у зависности од економске развијености њихове. Заједничка је, ипак, друштвено препозната потреба пружања организоване системске подршке старијима.

У тзв. модерним друштвима која пролазе кроз читав низ промена у свим димензијама постојања, уочљив је један круцијални процес који на различите начине има уплив на обликовање социјалне организације живота унутар њих. Стално је присутан „обрачун“ са традицијом као таквом, дакле и са традицијом која је неутилитарна, неидеологизована, немитологизована – традицијом која је омогућила опстанак људског друштва, а *брига о старијима* је управо један од таквих елемената традиције. Системи у којима се старији поштују због свог доприноса заједници, због свог искуства и знања се одбацују као непотребни остаци прошлости, као део традиције коју треба заборавити. Насупрот томе промовишу се системи у коме се не изграђују лични односи и где је све подређено материјалном као врховној вредности, унутар којих појединац има значај реципрочан профиту који остварује. Економски принципи организовања представљају свеопште принципе устројства

друштва и односа између појединаца и различитих поколења: старији и млади су различито вредновани унутар њих. Млади представљају потенцијал за стварање профита, док старији представљају трошење и умањење створеног профита. У тим координатама *солидарност* између ове две социјалне категорије је битно нарушена и, уколико се не промени устројство друштва (глобалног и локалних), вероватно ће довести до њеног нестанка. У том кључу ваља посматрати и деловање медија који воде перманентну политику промовисања *младости, лепоте, богатства, хедонизма* и протеривања из јавног дискурса приче о *старијима*, као и о *сиромаштву* и *болестима* који су њихови, најчешћи, пратиоци.

Друштва која имају намеру да сачувају људско лице морала би да осмисле стратегију одбране вредности-које-су-омогућиле-опстанак-људског-друштва, а неке од тих вредности су брига *о животу* као таквом и брига *о другом човеку*. Такав приступ је обликован оним идејама и формама понашања које припадају спектру *одрживог развоја*. Постоје бројна одређења одрживог развоја и намера овде није да се она предоче, већ да се скрене пажња на један њихов битан елемент који их приближава. То је однос према животу као таквом и његовим различитим формама: истиче се поштовање живота и право свих људи на доступност добара и услуга неопходних за одржање квалитета живота, уз стално присутну одговорност и према прошлим и према будућим генерацијама како њихов опстанак не би био нарушен. У остварењу идеје одрживог развоја немерљиву улогу имају институције у друштву, међу њима посебно место припада образовним институцијама.

Формално образовање: учење о старости и старијима

Институционализовано образовање је увек имало и трансмисиону функцију, тј. испољавало се као важан чинилац преношења доминантне културе и врховних система вредности учесницима образовања. И управо у тој тачки деловања, образовање може да допринесе обликовању односа младих према старости и старијима: преносећи традиционални концепт бриге о старијима, подучавањем сваке нове генерације љубави, поштовању и дужности према старијим поколењима али и будућим поколењима. Само континуитет таквог односа може одбранили достојанство људског постојања.

Проблем увођења садржаја о феномену *старости* и узрасној категорији *старије поколење (старији)* може да се посматра: 1) као део функција културе коју промовише институционализовано образовање које, по дефиницији, задовољавају не само потребе учесника образовног процеса већ и потребе локалне средине; 2) као економски аспект прилагођавања образовних институција тржишном моделу постојања. Економска логика налаже да је продуктивно дати понуду која ће, групи која је прихвати, омогућити изгледе на добитак у тржишној утакмици. У друштву у коме се одвија убрзани процес старења становништва „профитабилно“ је да образовне институције понуде програме припреме кадрова за бригу о њима. На „добитку“ могу да буду и образовне институције које тако обезбеђују непрекинути континуитет у раду и финансирању, као и учесници образовног процеса који припремом за одређена занимања могу да постану конкурентни на тржишту радне снаге.

Разматрање односа између културе и образовања захтева ближе одређење функција културе образовних институција. Функције културе образовних институција, речју, имало би да представљају основу на којој може да се базира савремени пројекат образовања, који уважава смернице и препоруке Међународне комисије образовања за XXI век: “Нас мора да води утопијски циљ усмеравања света ка већем међусобном разумевању, већем осећању одговорности и већој солидарности, помоћу прихватања наших духовних вредности и разлика у културама. Обезбеђивањем приступа знању за све, образовање добија тачно онај универзални задатак да помогне људима да схвате свет и да разумеју друге” (Делор, 1996: 43). Посматрано са тог аспекта,

функције културе образовних институција могле би да се дефинишу као део васпитно-образовног програма који, прво, доприноси развијању могућности личног усавршавања и, друго, доприноси културном развоју локалне социјалне заједнице, негујући специјализовано културно значење за конкретну средину. Подразумева се да је за остварење функција културе неопходно остварити квалитетну сарадњу образовне институције и друштва. Њихово проучавање може да допринесе задовољавању друштвене потребе да формално образовање омогући појединцу упознавање са различитим културним обрасцима, њихово упоређивање са сопственим културним одговорима, као и развијање критичког односа према датим културним решењима на начин стварања аутентичног културног одговора (Трифунковић, 2001), у овом случају, какав би однос према старости и старијима ваљало да се успостави.

Формално образовање би, уколико се промени укупна развојна парадигма друштва, могло да допринесе стварању друштвене подршке старијима управо преношењем оних вредности и норми младим генерацијама које би развиле модел понашања заснован на поштовању и емпатичности према старијима.

Увођење нових студијских садржаја, студијских предмета и модула на високошколским институцијама усмерених на припрему кадрова за бригу о старијима представљао би друштвено одговоран чин, који је саображен потребама друштва суоченог са убрзаним растом старог становништва и ослабљеним друштвеним и породичним механизмима бриге о њима. Припрема кадрова за бригу о старијима на студијским смеровима или модулима (нпр. васпитачи за бригу о старијим лицима) представљала би квалитативан искорак из устаљене праксе образовних институција које се споро усаглашавају са захтевима шире друштвене средине. И допринела друштвено одговорнијем односу према старијима.

Закључак

У премодерним друштвима старење је појединцу доносило уважавање у заједници којој је припадао; његово животно искуство и стечена мудрост су се поштовали и то је придоносило његовом статусном престижу. Процес старења није успостављао границу између поколења већ је отварао нове могућности за старије, „ослобођене“ од обавеза и принуде свакодневног живота којима су изложене групације радно активног становништва.

У модерним друштвима, која се означавају и као „друштва затворених добних скупина“ (Гиденс, 2007), социјални и културолошки чиниоци који уобличавају однос према старости и старијима и дефинишу положај старијих, доводе до њихове дискриминације. У друштвима где су младост, здравље и лепота високо цењени, старији, упркос чињеници да чине већи део укупне популације, постају „невидљиви“. Друштвена брига о старијима (систем социјалне заштите, систем здравствене заштите) суочава се са финансијским ограничењима; истовремено, млађи чланови породице због низа друштвених промена и њиховог утицаја на породицу, одустају или не успевају да поштују морални закон - брига о остарелим родитељима. Иако постоје велике разлике унутар популације старијих у погледу одржавања њиховог општег статуса, сви се, заправо, суочавају са бројним физичким, материјалним и емоционалним проблемима и непостојањем одговарајуће друштвене подршке.

Традиционални однос према старијима, чије су одреднице биле солидарност, брига, заједништво, изгубио се. У Србији која већ деценијама пролази кроз трансформацију, од традиционалног солидаризма, преко идеолошки управљане солидарности ка хоризонтално организованим институцијама али недовољне солидарности и флексибилности (Цвејић, Бабовић и Пудар, 2011) дошло је до депривације друштвено-економског положаја старијих. С друге стране, ниво

разумевања и толеранције између различитих поколења је низак стога је неопходно да се унутар формалног образовања младима пренесу вредности и обрасци понашања који би допринели „укидању“ невидљивости и маргинализације старијих.

Литература

Цвејић, С., Бабовић, М. и Пудар, Г. (2011). *Студија о хуманом развоју - Србија 2010*. Београд: УНДП.

Цветичанин, П. и Миланков, М. (2011). *Културне праксе грађана Србије*. Београд: Завод за проучавање културног развика.

DeBovoar, S. (1987). *Starost*, I-II. Beograd: BIGZ.

Други извештај о имплементацији стратегије за смањење сиромаштва у Србији. (2007). Београд: Влада Републике Србије.

Fukuyama, F. (1994). *Krajpovijesti i posljednji čovjek*. Zagreb: Hrvatskasveučilišna naklada.

Giddens, A. (2007). *Sociologija*. Zagreb: Globus.

Делор, Ж. (1996). *Образовање скривена ризница*. Београд: Министарство просвете Републике Србије.

Илић, В. (1992). *Школа – средиште културе*. Београд: Завод за проучавање културног развика; Ниш: Просвета.

Jurić, H. (2005). Utopija - anti-utopija - post-utopija – utopijaili: utopija, filozofijai društveni život. *Arhe*, II, 3/2005: 217-225.

Кон, И.С. (1991). *Дете и култура*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Костић, М. и Ђорђевић, Р. (2004). Виктимизација старих особа као посебне маргиналне групе, *Темид*, 2: 3-11.

Мацура, М. (1993). Старење становништва и популациона политика, *Геронтологија: часопис Геронтошког друштва Србије*, 1: 16-17.

Маргарет, М. (1983). *Култура и прејемственост*. Москва: Наука.

Миоа, Ж. (1994). *Историја старости, Од антике до ренесансе*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књијница Зорана Стојановића.

Митровић, Љ. (2009). *Транзиција у периферни капитализам*. Београд: Институт за политичке студије.

Ogbu, J.G. (1989). *Pedagoška antropologija*. Zagreb: Školskenovine.

Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији. Београд: Републички завод за статистику. Преузето:

<http://media.popis2011.stat.rs/2012/Nacionalna%20priпадnostEthnicity.pdf> (датум приступа: 08.07.2018).

Први извештај о имплементацији стратегије за смањење сиромаштва у Србији. (2005). Београд: Влада Републике Србије.

Пројекције радне снаге Републике Србије. (2011). Београд: Републички завод за статистику. <http://publikacije.stat.gov.rs/G2011/pdf/G20114002.pdf> (Приступљено: 23.03.2020.)

Рашевић, М. (2010). О старењу и старости у Србији, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 131: 199-209.

Sataric, NadezdaiLidija, Kozarčanin. (2003). Stariusiromaštvu, *Studijaslučajevasiromaštvastarihlica, komparativnaanalizaipredlozimerazaStrategijuzasmanjenjesiromastva*. Beograd: UNDP.

Studija o životnom standardu. (2007). Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.

Трифуновић, Весна. (2001). *Сеоке школе и култура*. Јагодина: Учитељски факултет.

Вуковић, Д. (2010). Старост и сиромаштво, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 131: 165-177.

SOCIETY, FAMILY AND EDUCATION ABOUT OLD AGE AND ELDERLY PEOPLE

***Vesna S. Trifunović, Full Professor
University of Kragujevac
Faculty of Education in Jagodina***

***Gordana Budimir Ninković, Full Professor
University of Kragujevac
Faculty of Education in Jagodina***

Abstract: Serbian society has faced negative demographic trends such as depopulation and an increase in the number of elderly people for over decades. These demographic aspects of growth have multiple negative implications on trends in different aspects of society. Development policies of the Republic of Serbia seek to respond to different internal and external challenges: unresolved economic, social, cultural, security and many other issues, while neglecting the need to find the answer to the crucial challenge - rebuilding the population and creating a population policy that will provide civilizational and an achieved quality of life for the elderly persons. One of the mechanisms that can initiate progressive changes in the attitude towards old age and elderly people is institutionalized education at all levels, from primary to higher levels. Higher education in particular, by redesigning existing ones and introducing new study programs, can actively participate in the process of preparing new generations of young people that will respect old age and the elderly people.

Key words: society, family, education, old age, elderly people

SINOVI UBICE MAJKI

*Prof.dr Zorica Mršević, naučna savetnica
Institut društvenih nauka, Beograd¹⁹⁴*

Apstrakt. Predmet rada je matricid - femicid majki koje su izvršili njihovi sinovi. Studija slučajeva daje uvid u tipičan portret ubice, koji su najčešće životni gubitnici u srednjim godinama, ne(iz)lečeni zavisnici i/ili psihijatrijski bolesnici, mada u krivičnopravnom smislu uglavnom potpuno uračunljivi. Po socijalnom profilu: oni su tipično višegodišnje strukturalno nezaposlena, od strane roditelja izdržavana lica, neutilizovanog obrazovanja. U kriminološkom pogledu: oni su najčešće višegodišnji nasilnici tipa hegemonističkog maskuliniteta, kojima se niko, ni sa privatne, ni sa institucionalne strane, nije efikasno suprotstavio. Analiza matricida smeštena je u kriminološki definisana dva konteksta: društvenog položaja starijih žena i porodičnog nasilja nad ženama. Kroz analizu 25 slučajeva koja su se desili u posmatranom periodu (prva polovina 2013. do 2020), uočava se izražena tipiziranost, tj. nema nikakvih razlika među tim delima s obzirom na godinu, niti se oni razlikuju s obzirom na različitu nacionalnu pripadnost članova porodice, različitu geografsku ili urbano-ruralnu tipologiju naselja kao mesta izvršenja. Pažnju skreće izražena brutalnost izvršenja koja prevazilazi silu neophodnu za lišenje života. U većini slučajeva se navodi da su institucije nadležne za suprostavljanje nasilju u porodici, kao i cela okolina, uglavnom bili svesni višegodišnje agonije kroz koju je prolazila ubijena majka zbog sinovljevog nasilja i maltretiranja. Kao glavna karakterista slučajeva zaključuje se njihova međusobna znatna kriminološko-fenomenološka podudarnost i repetitivna manjkavost institucionalnog sistema da deluju preventivno. Cilj rada je da kroz analitičko sagledavanje elemenata matricida, deluje mobilizirajuće upravo u pravcu efikasnije institucionalne prevencije, ukazujući da eskalacija porodičnog nasilja ovog tipa često predvidljivo da vodi do letalnog završetka. U metodološkom pogledu, primenjena je kvalitativna kriminološka analiza slučajeva iz kontinuirano longitudinalno praćenih javno dostupnih podataka o pojedinim slučajevima matricida, analiza domaće i inostrane kriminološke literature porodičnog nasilja, starenja i položaja starijih žena, kao i inostranih teoretskih analiza matricida.

Ključne reči: brutalnost matricida, sinovi ubice, neizlečeni zavisnici, psihijatrijski bolesnici, nereagovanje institucija, hegemonistički maskulinitet

UVOD

„Mlađe osobe su te koje imaju moć odlučivanja i upravljanja društvenim tokovima, pa ne treba da smetnu s uma da one svojim uticajem na status starijih lica, u stvari utiču na obeležja svoje sopstvene budućnosti“ (Konstantinović Vilić, Nikolić Ristanović i Kostić, 2012, str.135).

Revoltiranost javnosti ubistvima majki od strane sinova, njihovom brutalnošću naspram nemoći njihovih majki kao žrtava, obično je intenzivnija od slične reakcije na druga porodična ubistva, (npr. supruge, nevenčanih i bivših supruge), što je ujedno i motivaciona osnova autorke

¹⁹⁴ zorica.mrsevic@gmail.com

ovog teksta. Naime, radi se o možda najstrašnijem grehu oduzimanja života onima koji su ih rodili i podizali, celog života štitili i do svog tragičnog kraja voleli i izdržavali. Matricid, ubistvo femicid majki od strane sinova treba sagledati u društvenom kontekstu položaja starijih osoba, posebno starijih žena. Prvi korak u analizi femicida majki je sagledavanje društvenog položaja starijih žena koji se često karakteriše viktimiziranošću, različitim oblicima nasilja, uključujući i femicid, posle koga se dolazi do specifičnog mikrokonteksta porodičnog nasilja. Neophodan elemenat kontekstualne analize je tradicionalno ambijentalno podržavanje i negovanje ponašanja muškaraca koje se u fenomenologiji nasilja definiše kao hegemonistički maskulinitet. To je društvena pojava tolerisanja načina na koji muškarci praktikuju muškost i održavaju sopstvenu dominaciju nad članovima porodice, što uključuje i nasilje radi njihovog potčinjavanja.

DRUŠTVENI KONTEKST STARENJA I RIZIK OD NASILJA

Ljudski život se produžio u savremenim uslovima, ali mora se konstatovati da moderna civilizacija još uvek nije mnogo naklonjena starijim osobama (Konstantinović Vilić, Nikolić Ristanović i Kostić, 2012, str.134). Starost kao treće životno doba poseban je sociološki fenomen koji reflektuje način na koji su definisane socijalne uloge kao i stepen spremnosti za njihovo prihvatanje. Generalna skupština UN je 2002. usvojila Političku deklaraciju i Madridski internacionalni plan akcije za starenje, dokumenta koja obavezuje vlade da se suoče sa izazovima starenja populacije u svetu, gde se kao prvi cilj predviđa ukidanje svih oblika zanemarivanja, zlostavljanja i nasilja nad starijim osobama.

Nasilje nad starima je najskrivljenija forma nasilja u porodici i institucijama u mnogim društvima. Stare sobe mogu biti izložene svim vrstama kriminalne viktimizacije (fizičke, psihičke, seksualne, ekonomske) kako u porodici tako i izvan nje osobama. Starost gotovo uvek i bez izuzetka znači pripadanje subordiniranoj grupi ljudi osobama (Konstantinović Vilić, Nikolić Ristanović i Kostić, 2012, str.132). Osnovne poteškoće predstavljaju socijalna izolovanost starijih osoba koja sa svoje strane predstavlja pogodno tlo za razne vrste zlopotreba, maltretiranja i nasilja. Tendencija da se porodični sistem adaptira na asocijalno, pa i nasilno ponašanje člana porodice koji diktira način komunikacije i odnose, možda najviše dolazi do izražaja kada je u pitanju izloženost starijih osoba nasilju (Bošković, 2007, str. 278), posebno od strane sopstvene odrasle dece. Na mestu su upozorenja eksperata za nasilje, da je od verbalnog do fizičkog nasilja samo jedan korak (Jovanović, 2010), a takođe i od dugotrajnog nasilja koje se prikriva u tišini porodičnih odnosa, do letalnog ishoda, tj. femicida žrtve višegodišnjeg nasilja.

Zlostavljanje starijih kao posebna vrsta nasilja, po prvi put je postala predmet pažnje i proučavanja u Velikoj Britaniji sedamdesetih godina prošlog veka kada je i skovan termin zlostavljanje baka (*granny battering*).¹⁹⁵ Od osamdesetih godina dvadesetog veka nasilje nad starijim osobama se izučava kao ugrožena kategorija ljudi koja trpi različite oblike nasilja. Klasična žrtva porodičnog nasilja, ženska osoba starija od 75 godina, a oblici su različiti i idu od ekonomske viktimizacije kroz zlopotrebu poverenja, krađu imovine i falsifikovnje testamenta, preko zanemarivanja i zapuštanja starijih članova porodice, uskraćivanje lekova, hrane, vode, zanemarivanje higijene, davanje prekomerne doze lekova i zaključavanje u zatvorene prostorije (Konstantinović Vilić, Nikolić Ristanović i Kostić, 2012, str.133).

I u našoj sredini u poslednje vreme sve češće skreću pažnju slučajevi nasilja nad starijima. Primećuje se kao opšta karakteristika da žrtve obično ne prijavljuju učinioce, jer je reč o članovima porodice. Starije osobe koje postanu žrtve nasilja neretko su opterećene stidom, osećanjem da su same krive za nasilje, strahom od nasilnika, kao i nepoverenjem u odgovarajuće institucije sistema (Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, 2014). Nadalje, među emocionalnim preprekama prijavljivanja nalaze se i sindrom naučene bespomoćnosti, osećanje nemoći, te želje da se ćutanjem zaštiti porodica i sam nasilnik.

¹⁹⁵ Izraz nije novi fenomen, datira još iz 1975.godine.

STARIJE ŽENE

Iskustvo starijih žena varira u zavisnosti od rodne pripadnosti, nivoa prihoda, rasne ili etničke pripadnosti, tipa naselja mesta boravišta – urbanog ili ruralnog. U aktuelnoj pandemijskoj situaciji u mnogim zemljama mogu biti posebno izložene riziku od COVID-19, jer imaju višestruke i ukrštene (interseksionalne) oblike diskriminacije (UNFPA, 2020, str. 10). Oni uključuju (ali nisu ograničeni na) veći rizik od nutritivnih nedostataka, rizik od rodno zasnovanog nasilja, manje obrazovne mogućnosti i veći rizik od nepismenosti, nižu celoživotnu zaradu, veći rizik da žive same i veći rizik od siromaštva (UNFPA, 2020, str. 11).

Preko 75% starijih osoba koje su bile izložene nasilju u porodici su žene, što potvrđuje rodnu dimenziju ovog tipa nasilja do kojeg dolazi u uslovima porodične privatnosti, a koje se od svih drugih oblika nasilja razlikuje upravo po tome što u neproporcionalno većem obimu pogađa žene. Prosečna starost starijih osoba koje su pretrpele nasilje u porodici, jeste preko 70 godina, a među izvršiocima dela nasilja prema starijim članovima porodice najviše je muškaraca (preko 90%). Podaci o odnosu između žrtava i izvršilaca pokazuju da nasilje prema starijim osobama u porodičnom kontekstu najčešće vrše njihova deca i unuci, za razliku od nasilja prema drugim članovima porodice, gde se kao dominantan oblik pojavljuje partnersko nasilje – nasilje prema bračnom, vanbračnom ili bivšem supružniku. Nasilje nad starijim ženama koje vrše njihovi supružnici ne retko je samo „nastavak“ celoživotnog, kontinuiranog nasilja kojem su bile izložene i u mlađim godinama.

FEMICID STARIJH ŽENA

Ubistva starijih žena u Srbiji su stalno prisutna, a u nekim godinama, kao na primer 2014, je iznosilo čak 21.4% od svih femicida u toj godini. Ubice su podjednako srodnici, ali i njima nepoznati ili slabo poznati mlađi muškarci koji su ponekad istovremeno i silovatelji tih starica. U oba slučaja, žrtve su ubijene i silovane zato što su stare i nemoćne žene, same i bespomoćne, zato što mogu jednostavno i lako da budu mučene i ubijene. Ubistva starijih žena, kako usamljenih starica tako i majki/baka unutar porodica (Mršević, 2016, str. 65-67) gotovo svake godine, pripadaju najbrutalnijim po načinu izvršenja, jeziva do besmisla po okolnostima i motivima, najgora, cenjeno po svim kriterijumima humanosti. Nad njima se vršila muška moć samo radi demonstriranja sopstvene nadmoći, iako ponekad dobija prizvuk ubistva iz koristoljublja i onda kada je ma kakva korist bagatelna ili nepostojeća. Koren im je u hegemonističkom maskulinitetu, dakle isti je uzrok kao i u partnerskim femicidima (Mršević, 2014, str. 93).

MATRICID

Ne stradaju samo usamljene starice, starije žene život gube u sopstvenim kućama, majke od ruke sinova ubica. Ne dešavaju se u svim godinama, ali u onima u kojima postoje ti slučajevi, čine oko 2 posto femicida. Prosečna starost ubijenih majki je u posmatranom periodu (prva polovina 2013 - 2020), koji se analizira u ovom tekstu, u Srbiji je između 65 i 68 godina. Najmlađa žrtva je imala 50, a najstarija 84 godine. Prosečna starost njihovih sinova ubica je 40,6 godina. Najmlađi ubica je imao 22, a najstariji 59 godina. Ubistvo najčešće vrše sami. Maloletnici se ne javljaju u posmatranom periodu kao izvršioци matricida. Najučestaliji su matricidi od strane sinova ne(iz)lečenih psihijatrijskih bolesnika i zavisnika od PAS (psihoaktivnih supstanci), što ujedno svojom nerešivošću već godinama predstavlja najveći izazov. Paralelno, kod svih njih postoji niska samokontrola, tako da na izazove u svojoj okolini odgovaraju eksplozivno, tako što preduzimaju akciju „ovde i sada“ (Ignjatović, 2009, str. 175).

Takođe su alarmantni slučajevi postojanja višegodišnjeg nasilja sinova koje je kulminiralo matricidom, kao i matricidi izvršeni na posebno brutalan način. Sve pomenute kategorije karakterišu se postojanjem izraženog hegemonističkog maskuliniteta ubica. Osim tog sveprisutnog atributa, takođe, u gotovo svim slučajevima, prisutni su kombinovano i elementi drugih kategorije, npr. višegodišnji nasilnici su npr. i neizlečeni zavisnici, brutalne ubice i psihički obolele osobe i sl.

UBICE NE(IZ)LEČENI PSIHIJATRIJSKI BOLESNICI I ZAVISNICI

Blic, 11. mart 2014 - Mirijevo, majku Mariju Milivojević pretukao do smrti sin narkoman. Policija i cela okolina su bili potpuno svesni višegodišnje agonije kroz koju je prolazila ubijena majka zbog sinovljevog maltretiranja (*Večernje novosti*, 11. mart, „Narkoman ubio majku nogarom od stolice“). Marija se žalila da je sin maltretira, a prijavljivala ga je i policiji (*Kurir*, 11. mart, „Heroinski zavisnik nogarom od stolice tukao majku do smrti“). Istog dana kada je izvršeno ubistvo policija je intervenisala zbog njegovog nasilničkog ponašanja prema bivšoj devojci, koje je sprečila, ali ga nije uhapsila, posle čega je otišao svojoj kući i ubio majku (*Informer*, 11 mart, „Majci smrskao glavu nogarom od stolice“). Izbeumljen od besa, Nikola je nekoliko minuta šutirao vrata i pretio da će ubiti nekoga ako mu ne otvore. Neko od komšija je pozvao policiju i kad je stigla patrola, zatekla ga je ispred vrata sa psom. Posle razgovora, on se smirio, pa su ga policajci pustili da ode kući. Međutim, nekoliko sati kasnije ubio je majku. Nikola Milivojević (50), dugogodišnji narkoman, nasmrtno je premorio majku Mariju (80) u porodičnoj kući u Mirijevu. Mediji navode da je ona bila divna žena, izuzetna majka. Nije smela da ode kući ako nema da Nikoli da novac. Ona je živela od skromne penzije i sin joj je sve uzimao. Tortura je počela kad joj je umro suprug, a Nikola ostao teško povređen u udesu. Od tada je počeo da je maltretira. Marija se žalila policiji, ali oni ništa nisu preduzimali. Komšije je probudilo zapostavljanje nesrećne žene koje je dopiralo iz kuće Milivojevića: „Čuli smo kako joj Nikola pretilo i kako urla na nju. Smenjivali su se tupi udarci i zvuci srčane“; kažu komšije.

Blic, 26. april 2015 - Selo Bogatić kod Crne Bare, Zoran Isaković (47) ubio je majku Smiljanu (80), sa kojom je živio. Svi u Crnoj Bari su Zorana znali pod nadimkom Sija. Do odlaska u vojsku 1990. godine bio je jedan od najboljih fudbalera seoskog fudbalskog kluba „Hajduk Stanko“. Znali su takođe i da je psihijatrijski bolesnik, da se leči, ali po njegovom miroljubivom ponašanju niko nije mogao pretpostaviti da će počiniti ubistvo, i to rođene majke, koju je često spominjao.

Večernje novosti, 26. april 2015 - Vranje, student Predrag Jović (23) tukao majku Slavicu (50) do smrti. Vranjanac Predrag Jović majku Slavicu ubio je u porodičnom domu, posle čega se zabarikadirao u kući, odakle je policija nekoliko sati pokušavala da ga izvede. Stravičan zločin u Ulici Maksima Gorkog ostavio je sve bez reči, pa niko ne zna šta je uzornog mladića, studenta, nateralo da digne ruku na majku. Poznato je da je Predrag bio psihički bolesnik.

Večernje novosti, 30. januar 2017 - Beograd, Mirijevo, Milan Vićentić (33) nožem usmrtno je premorio majku Ljubinku Vićentić (51). Stravičan zločin dogodio se ujutro u 4.15 u beogradskom naselju Mirijevo, kada je Milan Vićentić (33) nožem zaklao majku Ljubinku Vićentić (51) u iznajmljenom stanu u ovom delu grada. Pošto je počinio zločin, izašao je nag na ulicu, posle čega ga je privela policija. Prevezen je na psihijatrijsko odeljenje VMA. Nezvanično, Milan je duševni bolesnik.

Politika, 12. februar 2018 - Pepeljevac kod Kruševca, B. J. (37) nožem usmrtno je premorio majku (56). Nezvanično, ubica B. J. je psihijatrijski lečen. Uoči počinjenog ubistva otpušten je sa psihijatrijskog odeljenja Opšte bolnice u Kruševcu. S majkom se često svađao, ali je malo ko verovao da će je ubiti na tako svirep način.

Večernje novosti, 23. septembar 2018 - Boleč, psihički bolestan sin sekirom ubio majku. Ubistvo se dogodilo u beogradskom naselju Boleč, kada je Ljubiša Marković (59) sekirom ubio svoju majku Dobrinku (78). Policiju je pozvala ubičina bivša supruga Snežana, a on se mirno predao. Ukućani vele da su mesecima strahovali da bi ovako nešto moglo da se dogodi jer je Ljubiša težak psihički bolesnik. Sve se dogodilo oko 5.30 ujutru u porodičnoj kući Markovića. Buknula je svađa između majke i sina. Ljubiša je ženu najpre udarao šakama, potom je zgrabio sekiru. Ubica je prethodno pretio bivšoj ženi. On je alkoholičar sa psihičkim problemima, mešao je alkohol i lekove. Da odnosi u porodici Marković nisu dobri potvrđivale su juče i komšije. Nije im jasno ni kako su lekari mogli psihickog bolesnika da puste kući. Ljubiša je imao psihičkih problema, od 2001. se lečio, bio je nekoliko puta na klinici za psihijatrijske bolesti „Dr Laza Lazarević“. Pio je lekove, ali ko zna da li redovno. Videlo se da mu nije dobro. Poslednjih godinu dana nije ni izlazio iz kuće, poslednja tri dana nije se pomerao sa stolice u dvorištu. „Nije trebalo da ga puste iz bolnice. Inače, sve je pošlo naopako kada mu je brat umro“, kažu komšije.

Blic, 28. oktobar 2018 - Veliki izvor, Zaječar, Gorica Petrović (57) ubijena je prekjuče u porodičnoj kući. Nju je s desetak uboda nožem u vrat, leđa i grudi usmrtio sin Dalibor Petrović (36), a zatim sebi prerezao vrat. Tragedija kakvu ovo mesto ne pamti dogodila se oko 6.30 sati ujutru, u porodičnoj kući Petrovića u Karađorđevoj ulici. Kako se pretpostavlja, majka i sin su se posvađali iz još uvek neutvrđenih razloga, nakon čega je Dalibor uzeo nož i počeo da ubada majku po telu. Dalibor je majci naneo 10 uboda u predelu grudi, leđa i vrata. Po svemu sudeći, nesrećna žena mu je nakon nanetog uboda u grudi okrenula leđa i pokušala da pobegne, međutim sin se nije zaustavio dok se Gorica nije srušila na pod. Jezive krike nesrećne žene čuo je njen suprug Jovan, koji je potrčao na sprat kako bi video šta se događa, međutim njegov sin je zaključao vrata. Jovan je zatim razvalio spratna ulazna vrata, a kad je podigao pogled ugledao je pomahnitalog sina kako nastavlja da se ubada istim nožem u vrat. „Gorica je bila divna, vredna, čista žena i domaćica, mnogo mi je žao nje. Njen muž je šeceraš, čovek od 150 kilograma, Dalibor je psihički bolestan. Njih dvojica nisu radili, pa je zbog toga ona išla s vremena na vreme u Nemačku kod ćerke, kako bi njima zaradila za život“, priča jedna komšinica.

Blic, 13. jul 2018 - Užice, Mirjana Supurović (59), koju je 12. juna, dan pošto je sahranila supruga, krvnički izbo njen psihički oboleli sin Marko (22), preminula je 11. jula. U popodnevnom satima 12. juna Marko Supurović je, pred očima svog teško bolesnog dede Miloja prikovanog za invalidska kolica, u sobi nasrnuo na majku koja je tražeći pomoć pobegla na terasu. Za njom je, držeći kuhinjski nož u ruci, istrčao njen sin i više puta joj zabio oštricu u leđa. „Prvo sam čuo dreku koja me je podsećala na vapaj nekog kog trese struja. Izašao sam napolje i video Mirjanu stomakom pribijenu uz ogradu terase, a iza nje Marka. Kukala je iz sveg glasa“, ispričao je tada komšija Supurovića. Marko je teško povređenu majku pokušao da baci sa balkona visokog desetak metara, ali mu se ona nekako izvukla i pala na terasu. Nije odustajao, seo joj je na leđa i nastavio da je bode nožem. Naneo joj je oko 30 uboda, a zatim hladnokrvno izašao iz kuće u kojoj je ostavio majku i dedu. Utom je stigla policija i uhapsila ga na stepeništu.

Bogatić, Marko Puzić (27) ubio majku Desanku, staru 65 godina i pretukao babu Veru (82) koja je preminula u bolnici, a svemu je prethodila stravična scena, 2. oktobar 2019. On je golim rukama davio i pretukao majku i babu do smrti, a motiv zločina nije poznat. Komšije su čule kako je pretio da želi da ubije nekog komšiju i urlao da je „Isus i da mora da pusti krv“. Kako komšije pretpostavljaju, majka i baka su nastradale dok su pokušavale da ga obuzdaju. Na saslušanju se setio da je čuo neke glasove koji ga dozivaju i kako ga je neko vukao za ruku dok je razjaren na ulici urlao: „Ja sam najjači, ja sam Isus“.

UBICE OD RANIJE POZNATI KAO NASILNICI

Da su ikada bili sankcionisani za dela nasilja, pa progresivno ponovljeno sankcionisani ako bi nastavili (npr. narkoman ubica iz Mirijeve), verovatno ne bi došlo do eskalacije nasilja, niti do konačnog letalnog ishoda tj. ubistava majki, jer bi bili ili u zatvoru, ili pre toga efikasno ubeđeni da nasilništvo neminovno vodi ka neprijatnim sankcijama, a u oba slučaja svakako pacifikovani i fizički odvojeni od svojih žrtava. I jedno i drugo bi preveniralo matricide i spasilo više ljudskih života.

Večernje novosti, 6. juli 2013 - Višegodišnji nasilnik ubio majku i dve strine. Mileta Sarić u krvavom piru macolom zatro poslednje tri kuće u zaseoku Visoka - Sarići. Ubio je majku Slobodanku 75 i strine Milenu 82 i Kosaru 83. Godinama su meštani sela Visoka kod Arilja strahovali od Milete Sarića (55), nasilnog i problematičnog komšije. Znali su svi o kakvom je čoveku reč. Mileta je često tukao majku. Tukao je i oca, sve dok ovaj nije umro pre godinu ili dve. Svi su od Milete strahovali. Dolazila je i ranije policija zbog njegovih ispada. Uvek se sve završavalo tako što bi on završio na lečenju na psihijatriji. Ne postoji nijedna institucija koja bi ga pratila i kontrolisala. Na njega kao mentalno ometenu ličnost, kako kažu, trebalo je da paze Centar za socijalni rad i policija. Pacijenta često kontroliše porodica, što se podrazumeva i Centar za socijalni rad. U njegovom slučaju, pošto su u porodici stariji članovi, odgovornost je imao Centar za socijalni rad, gde su govorili: „Ne možemo ništa dok on nešto ne uradi.“

Večernje novosti, 1. jun 2017 - Beograd, Vidikovac, Milan S. (36) nožem rasporio majku Zlatu S. (67). Sin je majku iskasapio dok su se raspravljali. Kako svedoče komšije, začuli su svađu iz stana Zlate S., ali se nisu mnogo obazirali s obzirom na to da se svaka sinovljeva poseta majci tako završavala. Milan

je i ranije bio problematičan, maltretirao je majku. Jednom joj je razbio glavu, pa je završio u policiji i kratko bio u zatvoru.

Blic, 15. april 2018 - Beograd, Kaluđerica, Miljan Zlatković (31) ašovom usmratio majku Bosanku (58). Sumnja se da je ubistvu nesrećne žene prethodila kraća svađa između nje i njenog sina u dvorištu kuće u kojoj su stanovali. Kako se sumnja, on je u naletu besa uzeo ašov i majku udario nekoliko puta, od čega je na licu mesta preminula. Prema informacijama iz istrage, u trenutku svađe majke i sina samo su njih dvoje bili kod kuće. Ubičin otac, odnosno žrtvin suprug, Kosta, bio je van kuće. On je bio prvi koji je naišao i zatekao krvav pir. Mladić je poznat kao problematičan, još ranije je imao problem s drogom i sa nasilničkim ponašanjem, čak ima i presudu zbog učestvovanja u tuči.

Večernje novosti, 27. januar 2018 - Trgovište, braća Dejan (30) i Martin Arsić (38) golim rukama, do smrti, pretukli svoju majku Javorku Arsić (68). Sumnja se da su njih dvojica rukama više puta udarali majku sa kojom su živeli u zajednici, nakon čega je nesrećna žena preminula od zadobijenih povreda. Iz Osnovnog javnog tužilaštva u Vranju nam je potvrđeno da ovo nije prvi put da je Javorka trpela zlostavljanje svojih sinova. Prošle godine je ovo tužilaštvo podiglo optužni predlog sudu protiv Dejana Arsića zbog nasilja u porodici. On se tada sumnjičio da je majku gađao šerpom i naneo joj povrede glave. Taj slučaj ipak nije dospao do suda.

BRUTALNO IZVRŠENI MATRICIDI

Kada su u pitanju brutalno izvršeni matricidi, najčešće se stvara slika da se radi o poremećenim ubicama, monstrumima i zverima, koji se bitno razlikuju od običnih „normalnih“ muškaraca, čime se to nasilje smešta u prostor patologije, dakle oblast u kome se kreću samo retke žene i muškarci. Time se do nevidljivosti eliminiše društveno prisustvo i ambijentalna „odobrenost“ hegemonističkog maskuliniteta kao glavnog uzroka femicida i hegemonističkih muškaraca kao glavnih ubica žena (Vilić, 2019, str. 19). I kada je u pitanju matricid, tj. femicid majki, takođe može da se identifikuje hegemonistički maskulinitet kao karakteristika ubice, kao i kod većine drugih vrsta femicida. Hegemonistički maskulinitet je tradicionalni, patrijarhalni model prezentovanja muške dominacije nad ženama, deom i drugim članovima porodice. Termin „hegemonističko“ se odnosi na muški stav da su članovi porodice njihovo „prirodno“ vlasništvo, da su im podređeni, i da im „duguju“ bespogovornu poslušnost u životu, i isto tako bespogovorno poštovanje njihovog dominantnog položaja. Kao tip vaspitanja dečaka i mladića, i društveno tolerisan i prihvatljiv način ponašanja muškaraca uopšte, hegemonistički maskulinitet im omogućuje da odrastaju i žive neometani u razvijanju i ispoljavanju sopstvene nasilničke prirode. Oni žive u uverenju da im je nasilje ne samo dozvoljen, već i „prirodan“ način ispoljavanja muškosti, da im društveni položaj muškarca i fizička nadmoć legitimno omogućavaju da se osećaju kao „gospodari“ svih članova porodice. (Mršević, 2014:93-96)

U slučajevima koji se analiziraju u ovom tekstu hegemonistički maskulinitet se ispoljeva kroz celoživotnu istoriju nasilničkog ponašanja, kao i kroz vanprosečnu brutalnost ubijanja, koja kao nepotrebna, daleko prevazilazi nivo nasilja potrebnog da bi se žrtva samo lišila života. U tim krajnostima, hegemonistički muškarac je postao toksični muškarac, spreman da bezobzirno povredi i ubije. Dakle, nema tu pomena o motivima, uobičajenim nagađanjima uzroka u vidu svađe i sl. „Ovako nešto će racionalizirati kao čin nekog navodno poremećenog pojedinca, te im stoga ovaj socijalni sumrak neće izgledati kao sistematski kontinuirana društvena pojava. Tužno je što prihvatajući sve ovo kao devijaciju nad kojom nemamo kontrolu, pa onda u konačnici niti osobnu građansku odgovornost, svi mi zajedno sudjelujemo u ustaljivanju ovakve seksističke brutalizacije društvenog položaja redovnih, uobičajenih žena (G.D. 2019).“

Informer, 21. april 2015 - Selo Izvor kod Paraćina, Mlađa Đurić (50) ubio majku. Mlađa Đurić (50) iz Izvora u subotu je nasmrtno pretukao majku Milju T. (75) jer mu nije dala da pije. Zatim je mirno odšetao do policijske stanice, gde se prijavio. U trenutku hapšenja ruke su mu bile krvave i modre od siline udaraca koje je zadao nesrećnoj ženi. Navodi se da je popio pola litre rakije, a kad ga je majka pozvala da dođe iz kafane kući, pošto je došao, udarao ju je pesnicama do smrti.

Blic, 12. septembar 2016 - Selo Rajčilovci kod Bosilegrada, Čedomir Vasev (35) nakon bezazlene svađe nožem usmratio majku Vericu (58). Prema svedočenju očevidaca, nezapamćeni zločin dogodio se u naselju Laloš u ponedeljak oko osam sati ujutru. Mada nisu poznati svi detalji porodične tragedije, osnovano se sumnja da je zločinu prethodila svađa majke i sina zbog neraščišćenih imovinskih odnosa. Većina meštana u Bosilegradu tvrdi da je Čedomir Vasev bio miran, tih i povučen i da nije bio sklon nasilničkom ponašanju, kavgama i narušavanju javnog reda i mira. Međutim, meštаниn Rajčilovaca, koji je insistirao na anonimnosti, kaže da je i otac Čedomira Vaseva pre više od 20 godina robijao jer je u Božici ubio rođaka.

Blic, 4. avgust 2016 - Horgoš, Friđeš Balint (41) usmratio majku Mariju (66) udarcima čekićem u glavu. Majka i sin su se posvađali, a medijima je motiv ostao nepoznat. Mrtvu Mariju pronašao je suprug, nakon što se vratio sa puta. Porodica je važila za imućniju, pa su sinu kupili kuću. Nakon što je ubio majku, pobjegao je njenim autom, ali je uhapšen nakon dan-dva.

Kurir, 7. oktobar 2016 - Požarevac, Saša Nikolić (41) zadavio majku Gordanu Nikolić (64) pa podmetnuo požar (otkriveno tek u novembru). Mediji navode kao nazvanično saznanje da je ubica 7. oktobra napao i zverski pretukao majku, da bi je na kraju zadavio. Potom je odlučio da zapali kuću, posle čega je pozvao vatrogasce, kako se sumnja, sa ciljem da zataška jezivo delo koje je počinio. Na lice mesta ubrzo su stigle vatrogasne ekipe i policija, koji su tokom gašenja vatre pronašli beživotno Gordanino telo. Obavljen je uviđaj, a telo je potom poslato na obdukciju. Intenzivnim radom na ovom slučaju policija je došla do saznanja da žena nije preminula usled trovanja ugljen-monoksidom tokom požara, već da je smrt nastupila nasilnim putem, odnosno davljenjem.

Blic, 6. april 2018 - Paraćin, Ivan Stanojević (53) uhapšen je zbog sumnje da je zbog para zadavio majku Ljiljanu (84) u njenom stanu, a zatim pustio muziku do daske i otišao da se kupi. „Ceo komšiluk čuo je vriske iz njihovog stana u utorak oko 10 ujutru. Ivan je urlao na majku, terao ju je iz kuće. Jauci nesrećne žene i dozivanje u pomoć odzvanjali su zgradom. Čuli smo kako viče: „Policija, zovite pomoć.“ Međutim, niko od nas nije pozvao policiju, jer slične su se stvari sa njima događale i ranije“, priča jedan komšija. Jutarnja svađa majke i sina negde oko podneva se smirila, a niko od komšija nije pomislio da se zapravo u stanu broj 6, gde je Ljiljana živela sa sinom, dešava nešto užasno - da Ivan Stanojević ubija svoju majku. Tišina iz njihovog stana trajala je do sutradan posle podne, kada je odjednom krenula da trešti glasna muzika. Ubrzo je došla policija.

UPOZORAVAJUĆE PRETHODNO NASILJE NAD MAJKAMA

Karakteristika porodičnog nasilja je da eskalira, tj. da što duže traje, češće se ponavlja, postaje sve surovije i brutalnije. Nasilje počinje sa verbalnim konfliktima i fizičkim zlostavljanjem ali vremenom dolazi do ozbiljnih povreda, koje mogu da se završe ubistvom. Poznato je da okolina izuzetno retko reaguje na konflikte unutar porodice iako se duže vreme zna za slučajeve nasilja, kada dom postaje „utočište“ zla i patologije (Bošković 277-279).

Paradigmatičan je već pomenuti slučaj postojanja prethodnog nasilje konkretnog ubice nad majkom, koje je bilo prijavljeno policiji, ali niko nije sprečio to višegodišnje, sve brutalnije nasilje koje se na kraju završilo ubistvom. *Blic*, 11. mart 2014 - Mirijevo, majku Mariju Milivojević 80 pretukao do smrti sin narkoman. Policija i cela okolina su bili potpuno svesni višegodišnje agonije kroz koju je prolazila ubijena majka zbog sinovljevog maltretiranja (*Večernje novosti*, 11. mart, „Narkoman ubio majku nogarom od stolice“). Marija se žalila da je sin maltretira, a prijavljivala ga je i policiji, ali oni ništa nisu preduzimali.

Slučajevi koji su se desili ove 2020. godine, mogu se smatrati početkom eskalacije nasilja, koji za sada nisu doveli do letalnog ishoda, ali svakako upozoravaju na tu mogućnost, tako da je dobro da je došlo do brze reakcije policije i njihovo lišenje slobode. Za vreme mera sprečavanja širenja zaraze desili su se slučajevi nasilja sinova prema majkama, tog intenziteta da ih je policija uhapsila. Stavljeno im je na teret krivično delo nasilja u porodici, određeno im je zadržavanje do 48 časova u kom roku su, uz krivičnu prijavu bili privedeni mesno nadležnom osnovnom javnom tužilaštvu. *Politika*, 4. april 2020. Inspektori policijske stanice u Brusu priveli su I. K. (33) iz tog grada zbog sumnje da je pretio majci i vređao je, a

potom je tukao i povredio je. Takođe, policija je u Staroj Pazovi uhapsila D. A. (42) zbog sumnje da je pretio majci i da je tukao. *Politika*, 14. april 2020. Beogradska policija uhapsila je Milivoja J. (49) iz Barajeva zbog sumnje da je u nedelju po podne pretukao majku G. J. (69). Bizarni momenat je da je on sa majke skinuo garderobu i takvu je izbacio iz kuće.

MATRICID U KONTEKSTU PARICIDA – UBISTVA RODITELJA

Kada se ubicama majki sudi, obično se uopšte ne raspravlja o pitanju da li su to učinili, (pa ni kako), pošto su to obično očigledne činjenice, već zašto? Odbrana obično tvrdi da su godinama bili izloženi okrutnom emocionalnom i/ili seksualnom zlostavljanju, ali činjenice najčešće demantuju ne samo intenzitet, već i samo postojanje zlostavljanja. Ne retko se otkrivaju dokazi o postojanju banalnih motiva sticanja protivpravne imovinske koristi. A dešava se i da dokazi uopšte ne potvrđuju postojanje bilo kakvog uzroka ubistva, posebno ne onog koje je bilo izvršeno na surov način.

Postoje dve osnovne teorije zbog kojih sinovi ubijaju majke. Sigmund Frojd, koji je proveo veliki deo svog istraživanja baveći se odnosima roditelja i dece, tvrdio je da se sin koji ubija majku brani od sopstvenih incestuoznih impulsa. (Nasuprot tome, sinovi koji ubiju oca možda eliminišu konkurenciju za „posedovanje njegove majke“.) Drugi stručnjaci - poput Ketlin Hajdi, profesorke kriminologije na Univerzitetu Južna Florida, stručnjakinje za ubistva roditelja (paricid) – veruje da sinovi tim činom najčešće nastoje da povrate kontrolu nad sobom i sopstvenim životom. Ona navodi da „muškarci koji izvrše matricid često govore o osećaju da su njihove majke ili ambivalentne prema njima ili preterano dominiraju“. Oni često opisuju kako čin ubistva svoje majke smatraju načinom sticanja/održavanja sopstvene muškosti ili kao zaštitu od ekstremnih emocija podstaknutih ponašanjem njihovih majki. Psihijatar Fredrik Vertham, jedan od prvih lekara koji je dubinski analizirao paricid, kombinovao je te dve teorije: „mnogi matricidi počinjeni prekomernom silom događaju se u spavaćoj sobi podstaknuti neposrednim, trivijalnim razlozima. Ovi zločini predstavljaju sinovljevu nesvesnu mržnju prema majci, koja je prekrivena seksualnom željom za njom (Linkletter, 2016).“

Paricid čini manje od 2 procenta svih ubistava u Sjedinjenim Državama, a odnedavno su se pojavili slučajevi koji se suprotstavljaju uvreženoj percepciji da deca koja ubijaju roditelje to čine samo zbog roditeljskog zlostavljanja ili svoje mentalne bolesti. Pojava paricida uključuje različite vrste ubica roditelja. Neki slučajevi uključuju osobe koje su pretrpele roditeljsko zlostavljanje ili zanemarivanje, dok druge uključuju osobe koje pate od ozbiljne mentalne bolesti. Postoji saznanje da oni koji ubiju roditelje možda uopšte nisu zlostavljani ili psihički bolesni, ali mogu pokazati antisocijalno ponašanje što u kombinaciji sa psihopatskim osobinama povećavajući verovatnoću ubistva. Ipak, postoje ubice koji ne otkrivaju znakove mentalne bolesti, niti otkrivaju zlostavljanje kao motiv za ubistvo, ali mogu otkriti ozbiljne antisocijalne osobine ličnosti. Ubice roditelja ubijaju kada su roditelji otkrili kriminalno ponašanje svoje dece, da spreče njihovu reakciju. Autori se koncentrišu na antisocijalni razlog zašto decu ubijaju i veruju da ta odrasla deca pokazuju psihopatična svojstva koja povećavaju verovatnoću da nasilje vide kao rešenje problema. Treba na ovom mestu svakako napomenuti da psihopate nisu dezorijentisane osobe koje su izgubile kontakt sa stvarnošću, niti žive u zabludama, imaju halucinacije ili intenzivne subjektivne nevolje, koje karakterišu većinu drugih mentalnih poremećaja. Oni su racionalni i svesni šta rade i zašto. Njihovo ponašanje je rezultat izbora, slobodno izvršenje dela, ali u kombinaciji sa iskrivljenim osećajem stvarnosti (Perri, Mackenzie and Lichtenwald, 2008).

Matricid, kao i patricid, neki autori još uvek smatraju veoma retkim događajima, tako da ubistva majki predstavljaju manje od jedan posto svih ubistava u Sjedinjenim Državama. Takođe, teoretičari kroz svoje analize ne ukazuju na učestalost matricida. Dostupni podaci sugerišu da su se ubistva majki, (kao i očeva), smanjila u poslednjih 30 godina (Heide, 2012). Izveštaj Ministarstva pravde SAD iz 2011. godine to demantuje, podatkom da su ubistva izvršena od strane sopstvene dece u porastu - sa 9,7 procenata svih porodičnih ubistava u 1980. godini na 13 procenata u 2008. godini, tako da je paricid najbrže rastuća vrsta porodičnih ubistava (Linkletter, 2016).“ Ogromna većina ubica roditelja ubili su majke. Preovlađuju odrasle ubice (18 i stariji). Procenat odraslih ubica u proseku je iznosio 84 procenta, dok su maloletnici činili 16 procenata, ubica majki. Maloletnici su značajno češće od odraslih prestupnika koristili saučesnike

u ubistvima majki (22 procenta u odnosu na 6 procenata samostalno izvršenih matricida). Oni koji su osim majke ubili još neke žrtve u 90 odsto slučajeva su bili sinovi.

U slučajevima ubistva majki, vatreno oružje je prvo oružje posle koga dolaze noževi (Linkletter, 2016)¹⁹⁶, a zatim i drugo oružje, uključujući tupe predmete, davljenje, ugušivanje ili druga sredstva poput otrova, droge, eksploziva, bacanje žrtve kroz prozore i utapanje. Višestruko ubadanje je indikativno za oslobađanje vrlo jakih negativnih emocija. U suštini, stres i agresija formiraju brzu petlju samoindukovanog uzajamnog pojačavanja. Kada se stres povećava, agresija se povećava. Ubice često u ovoj situaciji kasnije kažu da su zapanjeni onim što su učinili, skoro da su bili na „automatskom pilotu“ i iznenada se probudili videći nasilje koje su izvršili. Jednom kada je ubica napao, njegova sposobnost zaustavljanja, razmišljanja i savesnog odlučivanja bila je ozbiljno ugrožena.

U većini ovih ubistava (ali ne u svim) identifikovano je postojanje zloupotreba i zanemarivanje u dečjem uzrastu. Podaci još kazuju da su oba roditelja bila alkoholičari i godinama su zlostavljali sina, kasnijeg ubicu. Analize pokazuju da sinovi ubice mlađi od 18 godina, mnogo češće koriste vatreno oružje za ubijanje roditelja nego odrasle ubice. Odrasle ubice, posebno oni koji su srednjih godina, verovatno će ubiti ostarele majke zbog sopstvenih teških mentalnih bolesti, poput psihoze ili teške depresije. Ali takođe ubijaju iz antisocijalnih razloga, npr. da bi nasledili njihovu imovinu. Nekadašnje zlostavljanje u dečjem uzrastu, retko je pokretačka snaga kod starijih odraslih sinova da ubiju majku, ali jeste kod mladih ubica.

Identifikuju se tri kategorije sinova ubica majki: oni koji su u detinjstvu bili teško zlostavljano dete,¹⁹⁶ opasno antisocijalno dete¹⁹⁷ i teško mentalno bolesno dete. Među decom, adolescentima i mlađim odraslim osobama najčešće su teško zlostavljano dete i opasno antisocijalno dete. Teško mentalno bolesna deca (*severely mentally ill children - SMIC*), obično su na psihotropnim lekovima i najčešće su ubila kad prestanu da ih uzimaju. Na primer, mogu ubiti jer imaju zablude (bizarna i iracionalna uverenja), da je u nju ušao đavo. Među starijim odraslima dominiraju teško mentalno bolesni i opasno antisocijalni tipovi. Mnogo je veća učestalost slučajeva u kojima odrasli sinovi, koji ubiju majke, žive sami sa njima, nego sa oba roditelja.

ZAKLJUČAK

Osnovna zamisao ovog teksta je da svaki matricid bude pažljivo analiziran da bi se identifikovali propusti u zaštiti, sa ciljem da se poboljšaju i dalje razvijaju neophodne preventivne mere. Jedno od prvih zapažanja kroz analizirane slučajeve je zahtev da institucije veruju ženama kad prijavljuju nasilje i reaguju odmah i efikasno na svaku prijavu (Autonomni ženski centar, 2019). Eskalacija nasilja nad majkama, predvidivo vodi do letalnog ishoda, zato je neophodna energična akcija na svaku prijavu nasilja nad tom populacijom, posebno imajući u vidu njihove snižene, ispodprosečne mogućnosti suprotstavljanja nasilniku. Na to se nadovezuje zapažanje važnog problema nedostatka specijalizovanih službi za podršku žrtvama nasilja u većem delu Srbije, koje su malobrojne i pretežno ih vode nevladine organizacije sa

¹⁹⁶ Teško zlostavljana deca (*Severely Abused Child - SAC*), ubijaju roditelja koji ih zlostavlja kako bi prekinuli zlostavljanje. Te roditelje godinama su zlostavljali njihovi roditelji. Zloupotreba je obično poznata drugima. Pokušali su pobeći, razmatrali su samoubistvo, i u nekim slučajevima, pokušali su se ubiti. Obično su očajni i ne vide drugi izlaz osim ubistva. Ove osobe obično imaju dugogodišnju istoriju depresije i ispunjavaju dijagnostičke kriterijume za posttraumatski stresni poremećaj (PTSP).

¹⁹⁷ Opasno antisocijalna deca (*Dangerously Antisocial Children - DAC*), ubijaju roditelja radi nastavljanja postizanja sopstvenih ciljeva. U tim slučajevima roditelj je prepreka na njihovom putu da dobiju ono što žele. Te se osobe, na primer, mogu ubiti kako bi imale više slobode, nastavile izlaziti sa osobom za koju roditelji prigovaraju i naslediti novac za koji veruju da će im konačno doći. Opozicioni prkosan poremećaj (*Oppositional Defiant Disorder – ODD*). Ako se ovaj obrazac ponašanja ne popravi, mladi će često učestvovati u kriminalnim aktivnostima koje mogu uključivati nasilje prema ljudima ili životinjama, uništavanje imovine, mnogo opasnije po društvo od prvog, u smislu ponovnog vređanja i povreda drugih ljudi u budućnosti.

ograničenim budžetima. Poseban izazov je, ne samo kada su u pitanju ubijene majke, broj osuđenih za većinu vrsta nasilja nad ženama koji je i dalje ekstremno nizak, što doprinosi osećaju nekažnjivosti među učiniocima nasilnih dela (GREVIO, 2020).

Nepostojanje usluga i servisa podrške je i dalje prisutno, naročito usluge pomoći u kući koja je često neophodna ovoj populaciji, jer bi ih učinilo manje zavisnim od potencijalno nasilnih članova porodice (Zaštitnik građana, 2019, str. 48). Zato Vlada treba da kreira jasnu i preciznu politiku usmerenu na uspostavljanje efikasnijeg sistema socijalne zaštite za starije i stare građane koji je usklađen sa njihovim potrebama i koji se susreće sa novim izazovima u vreme globalne ekonomske krize (Zaštitnik građana, 2017, str. 355).

Pored sistema socijalne zaštite (usluge predaha, usluge dnevnih centara za starije, pomoći u kući, obuke neformalnih negovatelja sa posebnim akcentom na negu osoba sa demencijom) i zdravstvene zaštite (skrininzi, detekcija i usluge namenjene žrtvama zlostavljanja), na koje se najčešće misli kada je ova tema u pitanju, od presudne je važnosti učešće policije (senzibilizacije policije u radu sa starijim osobama i prepoznavanja različitih oblika zlostavljanja starijih), ali i pravosudnog sistema (kroz zakonodavni okvir koji jasno prepoznaje ovaj fenomen i definiše okvir zaštite u slučajevima zlostavljanja) (Janković, 2019, str. 352).

I dalje deluje pomalo utopistički potreba vođenja zajedničke društvene akcije da se transformišu mogućnosti i kvalitet života žena i muškaraca, kako stare (čl. 6) jer je potencijal starijih osoba ne samo korisna već i moćna osnova za budući razvoj sredine koja omogućava da se društvo sve više oslanja na veštine, iskustva i mudrost starijih osoba (čl. 10). Produžetak životnog veka u mnogim regionima sveta, je sigurno jedan od glavnih dostignuća čovečanstva (čl. 2) ali je neophodno da se u smislu efikasnog priznavanja i zaštite dostojanstva starijih osoba, eliminišu svi oblici zanemarivanja, zlostavljanja i nasilja (čl. 5). Zato je neophodno jačanje solidarnosti među generacijama i međugeneracijskih partnerstava, imajući u vidu posebne potrebe i starijih i mlađih, kao i podsticanje uzajamno odgovornih odnosa između generacija (čl. 16) (Politička Deklaracija i Madridski Međunarodni Plan Akcije o Starenju, 2002).

I naša Nacionalna strategija o starenju podvlači neophodnost sprečavanje pojave zanemarivanja, zlostavljanja, nasilja nad starijim licima, posebno ženama, ublažavati i otklanjati njihove posledice usvajanjem i primenom protokola o saradnji svih učesnika u zaštiti žrtava, kao i vođenjem kampanja protiv više različitih vrsta diskriminacije i nasilja, stvaranjem lokalnih sistema podrške žrtvama zanemarivanja, zlostavljanja i nasilja (Konstantinović Vilić, Nikolić Ristanović i Kostić, 2012, str. 135).

Svako od nas, i mladi i stari, ima ulogu u promovisanju solidarnosti između generacija, u borbi protiv diskriminacije i nasilja nad starijim osobama, i u izgradnji budućnosti bezbednosti, mogućnosti i dostojanstva za ljude svih uzrasta (Janković, 2019, str. 346). Kao i u svakoj drugoj vrsti nasilja, rešenje nije „ćutanje“ i „bežanja od problema“, uz opravdanje da je to privatna porodična stvar. Efikasan odgovor društva na problem zlostavljanja starijih je praktično nemoguć ukoliko ne postoji formalno definisana koordinacija institucija sistema, ali i šire lokalne zajednice, kada do zlostavljanja već dođe. Jer samo adekvatan i blagovremen odgovor može da prevenira ubistvo (Janković, Todorović i Vračević, 2015, str. 39 i 40).

LITERATURA:

Autonomni ženski centar. (2019, 6. decembar). *Stop ubijanju žena!* Saopštenje povodom Međunarodnog dana borbe protiv femicida.

Bošković, M. (2007). *Kriminologija*. Novi Sad: Pravni fakultet Univerzitet u Novom Sadu.

2.

Druga Svetska Skupština o starenju. (2002, 8 – 12. April). Politička Deklaracija i Madridski Međunarodni Plan Akcije o Starenju. Madrid, Španija.

3.

Ekspertska grupa Saveta Evrope za borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (GREVIO). (2020, 22. januar). *Prvi izveštaj o primeni Istanbulske konvencije u Srbiji*. Strazbur / Beograd.

4.

5. G.D. (2019, 2. avgust). Ustavni sudac o masakru u Zagrebu: „Ništa od toga nije slučajno. Sustavno je“. *IndexHr Vijesti*. Preuzeto 2. jula 2020, sa <https://www.index.hr/vijesti/clanak/ustavni-sudac-o-masakru-u-zagrebu-nista-od-toga-nije-slucajno-sustavno-je/2105897.aspx>.

Heide, M.K. (2012, July 26). Learn more about parricide, matricide and the behaviors behind the acts. Q&A: WHY KIDS KILL PARENTS. *CBS News*. Preuzeto 10. jula 2020, sa <https://www.cbsnews.com/news/qa-why-kids-kill-parents/>.

Ignjatović, Đ. (2009). *Kriminologija*. Beograd: Pravni fakultet.

Janković, B., Todorović, N. i Vračević, M. (2015). *Dobro čuvana porodična tajna: zlostavljanje starijih osoba*. Beograd: Crveni krst Srbije.

Janković, S. (2019). Marginalizovan društveni položaj starijih žena. Ur: Macanović, N. U: *Položaj marginalizovanih grupa u društvu*. Banjaluka: Fakultet političkih nauka. Centar modernih znanja. Beograd: Fakultet za specijalnu rehabilitaciju i edukaciju. 345-352.

Jovanović, S. (2010, 23. juni). Ljudi istih godina nisu isto stari. *Politika*. Preuzeto 21. aprila 2018, sa <http://ravnopravnost.gov.rs/rs/međunarodni-dan-borbe-protiv-nasilja-nad-starijim-osobama/>.

Konstantinović Vilić, S., Nikolić Ristanović, V. i Kostić, M. (2012). *Kriminologija*. Niš: Pravni fakultet Centar za publikacije.

Linkletter, A. (2016, May 9). Why Men Kill Their Mothers. Psychologists believe matricide is fueled by a combination of hatred and sexual desire. *Vice*. Preuzeto 9. jula 2020, sa https://www.vice.com/en_us/article/wd7wnw/why-men-kill-their-mothers.

Mršević, Z. (2017). Nepartnerski femicid u Srbiji. Ur. dr ZoranPavlović. U: *Zbornik radova sa Konferencije mreže „Život bez nasilja – Istanbulska konvencija – odgovornost i obaveze institucija“*. Novi Sad: Autonomna pokrajina Vojvodina Pokrajinski zaštitnik građana – ombudsman. 71-83. Pogledati na: <http://zoricamrsevic.in.rs/najnovije/NepartnerskiFemicidMrsevic.pdf>.

Mršević, Z. (2014). *Nasilje i mi – ka društvu bez nasilja*. Beograd: Institut društvenih nauka. Pogledati na: http://zoricamrsevic.in.rs/knjige/Nasilje_i_mi_final.pdf.

Perri, F., MacKenzie, P. and Lichtenwald, T. (2008, October). *Lull before the storm: Adult children who kill their parents*. Article. Preuzeto 25. juna 2020, sa

https://www.researchgate.net/publication/328252980_Lull_before_the_storm_Adult_children_who_kill_their_parents.

Razgovor sa dr Zoricom Mršević. (mart 2019). Sprečavanje i iskorenjivanje femicida u Srbiji. (str. 19). Ur: Vilić, V. *Elektronski bilten br 2*. Kuća rodnih znanja i politika, Udruženje građanki FemPlatz i Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju. Preuzeto 26. septembra 2019, sa http://www.zicni.org.rs/download/bilten/Bilten_2_Final.pdf.

United Nations Population Fund - UNFPA. (2020, 24 April). *Global Technical Brief Implications of COVID-19 for Older Persons: Responding to the Pandemic*. Preuzeto 30. maja 2020, sa, *Age Platform Europe*: <https://www.age-platform.eu/coronavirus-covid-19> i https://www.unfpa.org/sites/default/files/resource-pdf/Older_Persons_and_COVID19_final.pdf.

Zaštitnik građana. (2017). *Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2016. godinu*. Beograd: Zaštitnik građana. 355.

Zaštitnik građana. (2019). *Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2018 godinu*. Beograd: Zaštitnik građana. 48.

SONS AS MOTHER-KILLERS

**Zorica Mršević, PhD principle science researcher
Institute of Social Science Belgrade**

Abstract. *The subject of the paper is the matricide - femicide of mothers committed by their sons. The case study provides an insight into the typical portrait of murderers who are most often middle-aged life losers, (untreated) addicts and / or psychiatric patients, although in the criminal law sense they are mostly completely sane. According to their social profile, they are typically structurally unemployed for many years, dependents supported by their parents, with not utralized education. From the criminological point of view, they are usually long-term perpetrators of the type of hegemonic masculinity, which no one, neither on the private nor on the institutional side, has effectively opposed. Analysis of matricide is placed in criminologically defined two contexts, the social position of older women and domestic violence against women. Through the analysis of 25 cases that occurred in the observed period (2013-first half of 2020), a clear typification is observed, ie. there are no differences between these acts with regard to the year, nor do they differ in regard to different national affiliation of the family members, and the different geographical or urban-rural typology of the settlement as the place of execution. Attention is drawn to the brutality of the execution, which exceeds the force necessary for deprivation of life. In most cases, it is stated that the institutions responsible for combating domestic violence, as well as the whole social environment, were mostly aware of the many years lasted agony that the murdered mother went through due to her son's violence and abuse. The main feature of all analyzed cases is their significant mutual criminological and phenomenological similarity and the continued shortcoming of the institutional system to act preventively. The aim of the paper is to act mobilizing precisely towards the direction of more efficient institutional prevention, pointing out that the escalation of domestic violence of this type can predictably lead to a lethal outcome. In methodological terms were applied the qualitative criminological analysis of cases from continuously longitudinally monitored publicly available data on individual cases of matricides, analysis of domestic and foreign academic criminological literature on domestic violence, on aging and on the position of older women, as well as foreign theoretical analyzes of matricides.*

Keywords: *matricide, brutality, sons as mothers killers, untreated addicts, psychiatric patients, non-response of institutions, hegemonic masculinity*

KRIMINOLOŠKI DISKURS PORODICE I PORODIČNIH ODNOSA

*Marina M. Simović, vanredni profesor,
Ombudsman za djecu Republike Srpske¹⁹⁸*

Fakultet pravnih nauka Panevropskog univerziteta "Apeiron" u Banjoj Luci,

*Miomira P. Kostić, redovni profesor,
Pravni fakultet Univerziteta u Nišu¹⁹⁹*

Apatrakt: Glavna uloga porodice sastoji se u stvaranju osnova za društveno-kulturno i personalno formiranje novorođene jedinice. Porodica se javlja kao posrednik između ličnosti svojih punoljetnih članova i djece, s jedne strane i društvene zajednice, s druge strane. Djeca će postati zasebne ličnosti spram kulturnog nasleđa i društvenog života koje najprije upoznaju u sopstvenoj porodici. Način na koji će dijete gledati na spoljni svijet, u koji aktivno tek treba da stupi, zavisi od toga šta i kako mu roditelji, starija braća i sestre i drugi odrasli članovi porodice prenose iz tog svijeta, kako oni sebe i svoju okolinu vide i doživljavaju, kako u njoj učestvuju i da li prihvataju ili odbacuju svoje okruženje. Savremena porodica zadržala je u sebi mnoge odlike patrijarhalnosti. Međusobna povezanost članova porodice, sprovođenje procesa socijalizacije i zainteresovanost za djecu ponekad ima odlike "bizarno iskazanih osjećanja" - počev od pretjeranog sputavanja i potrebe da se djeci "obezbijedi sve" po svaku cijenu do potpunog zanemarivanja dječije potrebe za ljubavlju i iskazivanja ravnodušnosti u kontaktima ili otvorenih i prikrivenih formi zlostavljanja djece. Dosadašnja izučavanja nesumnjivo su potvrdila da je u etiologiji kriminaliteta neophodno sagledati porodicu kao kriminogeni faktor. Kriminogeni uticaj porodice objašnjava se različitim shvatanjima, počev od isticanja porodice kao jedinog i najvažnijeg kriminogenog faktora, pa do posmatranja porodičnog miljea u sklopu drugih kriminogenih faktora na makro i mikro nivou uzročnosti. Harmoničan razvoj djetetove ličnosti moguće je da bude ostvaren samo u relativno stabilnoj emocionalnoj atmosferi u kojoj dijete raste. Karakterističan način na koji roditelji pokazuju svoju uzajamnu ljubav i ljubav prema svojoj djeci je najznačajniji za određivanje emocionalne atmosfere u porodici. U porodičnom okruženju dijete prolazi kroz najznačajniji proces svoga razvitka – kroz socijalizaciju.

Ključne reči: porodica; djeca; roditeljstvo; kriminologija; kriminogeni faktor.

Uvod

Položaj djeteta u porodici i društvu mijenjao se od vremena postanka ljudske zajednice do danas, zavisno od ispoljenog kulturnog stava okoline prema djeci i mladima. Fizičke i psihičke osobine djeteta, formirane u uslovima njegove tjelesne inferiornosti i egzistencijalne zavisnosti od odraslih osoba, uticale su da njegov položaj u društvenoj zajednici bude potčinjen, što se po nekim osobinama nije promijenilo ni do današnjih dana. Zavisnost djece ogleda se u tome što odrasli jednostrano donose odluke o tome koliko su

¹⁹⁸ e-mail: marina.simovic@gmail.com.

¹⁹⁹ e-mail: kosticm@prafak.ni.ac.rs.

spremni da prilagode svoje potrebe potrebama i zahtjevima djeteta u svakom od perioda njegovog formiranja i sazrijevanja.

Prema antropološkom shvatanju, životna istorija svakog pojedinca predstavlja početak prilagođavanja obrascima i mjerilima koji se prenose s jedne generacije na drugu. Od trenutka kada dijete dođe na svijet, običaji društva, u kojem je ono rođeno, određuju okvir njegovog budućeg životnog iskustva i ponašanja.²⁰⁰ Prema Benediktu, nijedna osobina plemenske društvene organizacije kojoj dijete pripada, jezika kojim govori, niti pak lokalne religije u čijem je duhu odgajano - nije bila utisnuta u oplodne ćelije njegovih roditelja.²⁰¹

Od momenta kada se rodi, dijete počinje da razvija svoju ličnost u određeni socijalno-kulturnim uslovima. Pošto je ljudskoj vrsti potrebno da pređe dugi put od psihofizičke, emocionalne i socijalne zrelosti, rođenjem djeteta nastaju obaveze i odgovornost za roditelje i društvenu zajednicu da se staraju o novom članu. Dosadašnja istorija ukazuje na značajnu biološki i socijalno zasnovanu vezu između roditelja i djece, kojom se obrazuje porodica kao specifična društveno-kulturna tvorevina, koja je zajednica ličnosti, kao posebnih individua i kao članova porodične zajednice i dio određenog društveno-kulturnog sistema.²⁰² Porodica je univerzalno rasprostranjena u svim civilizovanim ljudskim društvima, a sudbina žene i djeteta uvijek je bila vezana za sudbinu porodice. Istorija porodice i položaja djeteta u njoj najlakše se može pratiti kroz istorijske etape starog vijeka, srednjeg vijeka i građanskog društva.²⁰³

Od najdavnijih vremena postanka ljudske civilizacije do danas, potomci nisu imali mogućnost da biraju osobine socijalno-kulturne sredine u kojoj će se roditi i odrastati. Tek po rođenju, njihove ličnosti se formiraju kroz složene procese kultivacije, socijalizacije i individualizacije, u uslovima kulturnog nasljeđa njihovih roditelja.²⁰⁴

U prvobitnoj zajednici, tek na početku srednjeg stupnja divljaštva, sa pojavom stočarstva i zemljoradnje, nastala je prva ljudska zajednica - rod ili gens. Međusobni odnosi članova zajednice zasnivali su se na principu solidarnosti među članovima roda, što im je omogućilo da opstanu i produže svoju vrstu. Ovaj period se odlikovao relativnom ravnopravnošću muškaraca i žena. Postojala su dva načina računanja srodstva: po majčinom i po očevom stablu. Prvi sistem je bio vremenski stariji od drugog. U njemu se muž, odnosno otac djeteta nije smatrao pripadnikom rodovske, odnosno porodične grupe kojoj su pripadali majka i djeca. Vlast nad ženom i djecom vršio je najbliži krvni srodnik žene, majčin brat, ujak djece. Na višem stupnju varvarstva, sa nastankom privatne svojine i klasnog raslojavanja društva, nastao je patrijarhalni model porodičnog života, koji dominira u svim raslojenim društvima. Njegova osnovna

²⁰⁰ R. Benedikt, *Obrasci kulture*, Beograd 1976, 31.

²⁰¹ R. Benedikt, nav. djelo, 41.

²⁰² M. Janjić-Komar, *Pravo deteta na život i zdravlje*, doktorska disertacija, Beograd 1981, 5.

²⁰³ M. Mladenović, *Uvod u sociologiju porodice*, Beograd 1973, 93.

²⁰⁴ Tako, na primjer, kod drevnih Tagija, koji su na Srednjem istoku prestali da postoje oko 1300. godine, bilo je uobičajeno, po pravilima njihove sekte, da u mjesecu hodočašća izlaze na puteve i surovo ubijaju putnike, uvijek se pobrinuvši da budu udaljeni od kuće po nekoliko stotina kilometara, čime nisu izazivali nikakvu sumnju. Muška djeca Tagija bila su automatski inicirana i uključivana u sektu. Njihov Tagi-tutor je insistirao na potpunoj poslušnosti i bio neka vrsta vjerskog učitelja. Kada bi dječaci napunili devet ili deset godina - bilo im je dozvoljeno da igraju uloge vodiča, a da nešto kasnije budu prisutni prilikom ubijanja. Sa punih 18 godina postajali su dio krvavog rituala i mogli su jesti ritualno jelo gur. K. Vilson, *Psihologija ubistva*, Niš 1990, 20-24.

svojstva ostala su ista: privatna svojina, očinska i muževljeva vlast i potčinjenost žene i djece autoritetu muža i oca.

U starom vijeku, tokom perioda robovlasništva, došlo je do raspada rodovsko-plemenskog društva i nestajanja rodovske jednakosti i homogenosti.²⁰⁵ U starom Egiptu među faraonima je bio čest običaj da se žene sopstvenim ćerkama. Religija je obavezivala vjernike da se staraju o zaštiti siromašnih i nejakih, naročito starih osoba, djece i siročadi bez majki.

Najstariji period jevrejske istorije bio je obilježen matrilinearnim srodstvom. Djeca su smatrana božjim darom, a njihova brojnost božjim blagoslovom.²⁰⁶ Ta potreba za djecom bila je uslovljena ekonomskim i religioznim razlozima, a dobijanje potomstva je bila obaveza koju je svaki čovjek morao da izvrši prema državi. Muški potomci održavali su kult ognjišta, a sa praktične strane, djeca oba pola bila su pomoć i odmena u radu.

U antičkoj Grčkoj postojala je apsolutna vlast šefa porodice. Rađanje djece je bio osnovni cilj braka. Majka je bila obavezna da se stara o djeci, i to o dječaku dok ne dobije učitelja, a o djevojčici dok se ne uda. Djevojčice su rasle sa dječacima sve do polne zrelosti i učestvovala u svim tjelesnim vježbama.²⁰⁷

U robovlasničkom Rimu najvišu vlast imao je otac - *pater familias* koji je svoje pravo *ius vitae ac necis* [*diritto di vita e di morte*] primenjivao nad svim članovima svoje porodice. Neželjena ili nakazna djeca predstavljala su ekonomski teret i ugrožavala ekonomsku egzistenciju cijele zajednice. Sa razvojem društva *patria potestas* se sve više ograničavala. Trajan je obavezao oca da u slučaju maltretiranja emancipuje svog sina. Hadrijan je za ubistvo sina od strane oca kažnjavao oca protjerivanjem ili izricanjem smrtna kazne. Antonijus Karakla zabranio je prodaju djece, osim zbog posebnog siromaštva, dok su Konstantin i Justijan ograničili prodaju samo ako se radilo o novorođenčetu. Između roditelja i bračne djece vremenom su se uspostavila uzajamna prava i dužnosti, a djeca više nisu bila obavezna na slijepu poslušnost ne samo prema ocu, nego prema oba roditelja.²⁰⁸

U srednjem vijeku na brak i porodicu su uticali germanski običaji. Germanska porodica je patrijarhalnog tipa, grupisana oko oca porodice koji je nad ženom i djecom imao ovlašćenje *mund* ili *mundium*. Različitost *mundiuma* od rimskog *patria potestas* je u tome što je otac imao i obaveze prema djeci, a i djeci su se priznavala izvjesna prava. Šira porodica - srodnici, takođe su imali ovlašćenja u zaštiti djece. Inače, otac je mogao da na samom rođenju odbaci dijete ukoliko sumnja u očinstvo ili ako je dijete rođeno slabo ili s manom. Isto je pravo pripadalo i majci. Ako se otac nije starao o djetetu na način kako zahtijevaju običaji ili djetetovi srodnici - mogao je da izgubi roditeljsko pravo. Uopšte, očeva vlast je prestajala njegovom smrću, odlaskom, zloupotrebom roditeljskog prava ili progonstvom djeteta.²⁰⁹

Već u srednjem vijeku prema djeci je postojalo nekoliko povezanih tendencija, koje su bile iskazane kroz institucionalno djelovanje i porodične odnose. Djetinjstvo je postalo posebno priznato doba u životu čovjeka, osnivale su se škole i porodica je polako počinjala da se odvaja od starog tipa domaćinstva ka samostalnoj instituciji koja stvara i čuva cjelokupni fizički i mentalni razvoj djeteta. Porodica i škola

²⁰⁵ D. Lakićević, *Uvod u socijalnu politiku*, Beograd 1980, 80-83.

²⁰⁶ M. Mladenović, nav. djelo, 95.

²⁰⁷ Isto.

²⁰⁸ Stoljar, *The Social, Legal and Historical Position of Children*, Inter. Enciclopedia of Comp. Law, v. IV, str. 19., cit. u: M. Janjić-Komar, nav. djelo, 10.

²⁰⁹ Isto.

počele su zajedno da formiraju dijete za svijet odraslih - prekidajući njegovo "slobodno djetinjstvo". Međutim, surov odnos prema djeci se zadržao, što se ogledalo u načinu na koji je bilo sprovedeno njihovo školovanje (upotreba biča, zatvora i kazne, kao za zatvorenike najnižeg staleža). Iz opšte ravnodušnosti roditelja i zajednice krenulo se ka bizarno iskazanim osjećanjima brige i ljubavi.²¹⁰ Oko sedme godine života djeca su ulazila u zajednicu odraslih gdje su u užoj i široj porodici dijelila svakodnevne poslove i igre sa njenim mlađim i starijim članovima. Porodica je uspijevala da održi funkciju očuvanja života, dobara i imena i nije zadirala duboko u osećanja svojih članova.

U 17. vijeku škole su se osnovala samo za djecu iz imućnijih slojeva, a djeca nižeg socio-ekonomskog statusa radila su sa punim radnim vremenom. Djeca siromašnih zanatlija su od svoje šeste-sedme godine već pomagala ocu u zanatu, da bi sa 11 il 12 godina napuštala kuću i postajala šegrti. Slanje djece na šegrtovanje i duga odsustvovanja od kuće još više su slabila emotivne veze između djece i roditelja. Dječaci su rano počinjali da se brinu o sebi, a djevojčice su radile u kući i pomagale majci sa šest-sedam godina. Starija ćerka je u uzrastu između desete i 15 godine preuzimala svu odgovornost u kući oko domaćinstva, kuvanja, pranja, ishrane, čuvanja mlađih ukućana i brigu oko stoke.²¹¹

Veliki broj djece je umirao, što je bilo praćeno opštom ravnodušnošću.²¹² Ovakva ravnodušnost je bila neposredna i neizbježna posljedica demografske situacije iz toga doba.²¹³ Urbanizacija i industrijalizacija na tlu Evrope i Amerike razbila je tradicionalni model zajedničkog života. Ako bi se porodici nešto dogodilo, dijete je bilo prepušteno samo sebi. U literaturi se navodi da su u 17. vijeku kraj obala Amerike plutali prepuni brodovi napuštene dece sakupljene na ulicama Londona.

Tek u 19. vijeku nastaju drugačije snage važne za moderan razvoj djeteta - novi zakoni i običaji, profesije i institucije, koji su stvorili društveni okvir u kome djeca i roditelji prihvataju svoju uzajamnu odgovornost. Osnovni događaj početkom modernih vremena bio je povratak brige o obrazovanju i vaspitanju djece. Na ovu pojavu uticali su reformatori - moralisti.²¹⁴ Porodica više nije bila samo institucija privatnog prava, namijenjena očuvanju imena i dobara. Briga oko djeteta probudila je novu osjećajnost, navike i način života koji povezuju članove porodice.²¹⁵ U ovom periodu došlo je do pravnog regulisanja punoljetstva, djelimično je ograničena roditeljska vlast u imovinskim odnosima roditelja i djece, uvedeno obavezno osnovno školovanje i zakonski ograničena bezobzirna eksploatacija dječijeg rada.²¹⁶

20. vijek - "zlatni vijek djeteta".

Tek se 20. vijek može nazvati "zlatnim vijekom djeteta". U ovom vijeku uspostavljena je prava humana i višeznačna emocionalna veza između roditelja i djece. Izgrađen je složen sistem odnosa između porodice i države. Država se obavezuje da obezbijedi minimum socijalne sigurnosti porodici i njenim članovima, a roditelji su obavezni da prilikom staranja o svojoj djeci postupaju u skladu sa interesom ili blagostanjem

²¹⁰ F. Arijes, *Vekovi detinjstva*, Beograd 1989, 306.

²¹¹ N. Kapor-Stanulović, *Na putu ka odraslosti*, Beograd 1988, 20.

²¹² F. Arijes, nav. djelo, 65.

²¹³ "Sva su mi pomrla još kao odojčad", pisao je Montenj. Cit. u: M. Montenj, *Ogledi*, Beograd 1977, 45.

²¹⁴ F. Arijes, nav. djelo, 306-307.

²¹⁵ F. Arijes, nav. djelo, 308-309.

²¹⁶ S. White, B. N. White, *Djetinjstvo*, Zagreb 1986, 29-32.

djeteta - kao rukovodećim principom u porodičnim odnosima. Za drugačije postupanje država ima pravo da izrekne sankcije krivičnogpravnog i građanskopravnog karaktera.

Uporedo sa stvarnim promjenama u porodičnim odnosima i socijalno-kulturnom stavu prema djeci - javila su se neka teorijska shvatanja koja objašnjavaju ulogu i mjesto porodice i njenih članova u društvu. Prema funkcionalističkoj teoriji, temelj društva je porodica i ona svoju ulogu obavlja za društveno dobro. Taj cilj njenog funkcionisanja ostvariće se samo ako svaki član vrši svoju funkciju. Porodica je isključivo zadužena za podizanje i vaspitanje djeteta i za funkcionaliste je dijete subjekt porodičnih odnosa. Bez postojanja brige porodice, dijete ne bi bilo sposobno da se prilagodi zahtjevima šire društveno-kulturne sredine. Predstavnici kritičke teorije društva zastupaju sasvim suprotno stanovište u pogledu socijalnog položaja djeteta. Porodica, prema njihovom učenju, ima presudnu ulogu u vaspitanju djeteta, ali se djetetov položaj u porodici i društvu može okarakterisati kao položaj "zarobljenika" autoriteta.

Socijalni antropolozi, zajedno sa psiholozima razvojne škole, unose nov momenat u tumačenje socijalnog položaja djeteta. Po prvi put se naučno utemeljuje činjenica da detinjstvo predstavlja presudno doba u razvoju ličnosti. To je podstaklo društvo, u smislu zakonskog i institucionalnog delovanja, kao i porodicu, kroz promjenu ponašanja njenih odraslih članova prema potomstvu, da postave dijete na pijedestal svoje pažnje i interesovanja i time obezbijede njegov neometeni razvoj.²¹⁷

Savremena porodica

Savremena porodica zadržala je u sebi mnoge odlike patrijarhalnosti. Patrijarhalni porodični odnosi sačuvali su se u običajnom iskazivanju potčinjenog položaja djece i supruge - žene u odnosu na oca i muža - muškarca, pri čemu se gubi emocionalna privrženost i toplina između roditelja i između roditelja i djece, a pridodaju odlike ubrzanog životnog ritma u kome nema vremena za češće izlive osjećanja i posvećivanje jednih drugima. Međusobna povezanost članova porodice, sprovođenje procesa socijalizacije i zainteresovanost za djecu, ponekad ima odlike "bizarno iskazanih osećanja" - počev od pretjeranog sputavanja i potrebe da se djeci "obezbijedi sve" po svaku cijenu, do potpunog zanemarivanja dječije potrebe za ljubavlju i iskazivanja ravnodušnosti u kontaktima ili otvorenih i prikrivenih formi zlostavljanja djece.

U praksi stručnjaka različitih profesija zabilježeni su mnogi slučajevi roditelja koji nisu ostvarili kontakt sa svojom djecom na različitim nivoima njihovog razvoja. Između druge i treće godine života dijete će pokazati težnju da ostvari svoju nezavisnost, što neće naići na razumevanje kod depresivne ili ozlojeđene majke koja ima potrebu da produži simbiotski odnos bespomoćnosti između sebe i novorođenčeta. Tek prohodalo dijete želi da istražuje svoju okolinu, ali ne pribjegava verbalnoj komunikaciji,²¹⁸ dok predškolsko, pričljivo dete iznosi niz komentara i pitanja, često u zatvorenoj formi, tražeći objašnjenja ili odgovor na njih. Ako je stav roditelja pun predubjeđenja, roditelji će često brutalno i sa strahom prići razrješenju djetetovih dilema. Uvjerjenje da su djeca "nevina", da moraju uvijek da se ponašaju "pristojno" i prema očekivanjima odraslih - može da prouzrokuje drastično kažnjavanje djece kada se roditelji osjete prikraćenim u svojim očekivanjima.²¹⁹ Nekada na verbalnom planu roditelji izražavaju jedne potrebe i očekivanja usmjerena prema djetetu, a svojim cjelokupnim emocionalnim odnosom i stavom ispoljavaju

²¹⁷ S. Jakšić, *Dečje pitanje u socijalizmu*, Beograd 1986, 17-18.

²¹⁸ M. S. Mahler, *The Psychological Birth of the Human Infant Symbiosis and Individualization*, New York, Basic Books, 1975., cit. u: *The Abused Child, A Multidisciplinary Approach to Developmental Issues and Treatment* (ed. by Harold P. Martin), Ballinger Publishing Company, Cambridge, Massachusetts, 1976, 21.

²¹⁹ V. Matić, *Psihopatologija detinjstva i mladosti*, nav. delo, 86.

suprotno. Tako nastaje nesklad između ova dva nivoa funkcionisanja čime se pojačavaju izgledi za nesporazume unutar lične i među-personalne komunikacije kod djece i roditelja.²²⁰

Socijalno-kulturnim stavom roditelja obuhvaćena su razna očekivanja usmjerena prema još nerođenom djetetu, u smislu izgleda ili pola djeteta, kada će samo slučajnost moći da utiče da se ta očekivanja ostvare.²²¹ Neki autori smatraju da je kod starije djece lakše identifikovati nerealistična očekivanja, kao, na primjer, kada roditelj dvogodišnjeg djeteta od njega očekuje da ima koordinaciju, socijalno ophođenje i verbalnu komunikaciju četvorogodišnjaka ili petogodišnjaka. Roditelji, u procesu odgajanja svoga potomstva, očekuju da vide sliku dječije naivnosti, a u djetetovim postupcima nešto besmisleno, smiješno, neočekivano i nerazborito. Ta nerealna slika, sa dozom podsmešljivog, u sebi nosi opasnost da dijete svojim ponašanjem, inače adekvatnim za određeni period razvoja, prouzrokuje gubitak naklonosti osoba od kojih egzistencijalno zavisi.²²²

Seksualno ponašanje djeteta prije puberteta izaziva niz poteškoća u odnosima između djeteta i okoline. Roditelji obično odbijaju da vide dječiji seksualitet i u većini slučajeva dijete zna kako da prikrije onaniju i ona prolazi neprimijećena, a ponekad postaje egzibicionistička potreba. Nekada roditelji, u takvim trenucima, drastično kažnjavaju svoje dijete smatrajući to izazovom koga treba suzbiti u procesu odgajanja. Sem batina, roditelji upotrebljavaju zastrašivanja, zbog kojih je onanija velikim dijelom i nastupila, kao, na primjer, da će im odsjeći polni organ, da će on sam otpasti, da će dijete postati glupo. Neki će roditelji ovo ponašanje okarakterisati kao prolaznu pojavu, dok će drugi, ubijeđeni da dječiji seksualitet ne postoji, smatrati ponašanje svoga djeteta kao težak patološki poremećaj.²²³

Ponašanje dječaka i djevojčica u svakom ljudskom društvu je različito, ali se, isto tako, od njih očekuje različito ponašanje, u skladu sa biološkim osobinama njihove različite polne pripadnosti. Najpoznatija hipoteza o porijeklu polnih razlika je ta da je žena, u stvari, uškopljeni muškarac.²²⁴ Kod dječaka se podstiče energija i takmičarski duh, a kod djevojčica poslušnost i briga za druge. Ponašanje koje ne odgovara polnim ulogama obično povlači za sobom sankcije. S druge strane, usljed urođenih polnih razlika, koje se ispoljavaju još u ranom djetinjstvu, dječaci i djevojčice podstiču svoje roditelje da se različito ponašaju prema njima. Roditelji svoje ponašanje zasnivaju na tome kakvo uobičajeno treba da bude dijete toga pola. To znači da su skloni da svako ponašanje djeteta, koje smatraju "prirodnim" za dati pol, prihvate kao neizbježno, kao i da primjećuju ono ponašanje koje im izgleda neobično za njegov pol (plašljivost kod dječaka i agresivnost kod djevojčica).²²⁵

Posebne poteškoće u odnosima roditelj - dijete nastaju u periodu puberteta. Zbog svog specifičnog socijalnog položaja koji je određen kulturološki i zakonski, adolescenti su izloženi mnogo većem riziku da učine paricid²²⁶ u odnosu na punoljetna lica. Prema istraživanju Ketlin Hajd (1995), imajući u vidu

²²⁰ K. Kondić, *Povezanost dječjih neurotičnih smetnji sa strukturom ličnosti, odnosno patologijom roditelja*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu 1980, 114.

²²¹ S. Gerr, *A Family Study of Child Abuse*, Amer. J. Psychiatr., 1970., cit. u: *The Abused Child*, op. cit., 34.

²²² G. Yervis, *Kritički priručnik psihijatrije*, Zagreb 1977, 97.

²²³ V. Matić, nav. djelo, 82.

²²⁴ V. Matić, nav. djelo, 73.

²²⁵ E. E. Maccoby, C. N. Jacklin, *The Psychology of Sex Differences*, Stanford, 1974., cit. u: I. S. Kon, *Dete i kultura*, Beograd 1991, 249-251.

²²⁶ Paricid predstavlja čin ubijanja vlastitih roditelja. Dolazi u dva oblika - ubistvu oca (patricid) i majke (matricid).

američko zakonodavstvo, adolescentima do sticanja punoljetstva nije dozvoljeno da samovoljno napuste roditeljski dom, iako mogu biti izloženi svakodnevnom maltretiranju od strane roditelja. Oni nemaju sopstvene izvore prihoda, proces obrazovanja nisu okončali i obično još nisu osposobljeni za obavljanje nekog zanimanja. Kognitivni razvoj adolescenata, njihov način rasuđivanja i karakterne osobine onemogućavaju ih da uoče postojanje nekih drugih načina postupanja, onako kako bi to učinile odrasle osobe. Zato se smatra da je ubistvo roditelja od strane odrasle osobe “neobičan događaj”. Odrasla osoba, koja smatra da je dalji kontakt sa roditeljima iz nekog razloga neprihvatljiv, najverovatnije će donijeti odluku da napusti porodicu. U istraživanjima paricida navodi se hipoteza da mentalno oboljenje ili druga ozbiljnija psihopatologija češće postoji kod odraslih učinilaca paricida nego kod djece učinilaca paricida. Prema Hajd (Heide, 1995), rezultati istraživanja mnogih empirijskih studija i kliničkih izvještaja su potvrdili ovu hipotezu.²²⁷

Sukob sa roditeljima oko oslobađanja od zavisnosti ima značajne socijalne posledice. Teže posljedice nastaju kod one djece kojoj roditelji od ranije nisu dozvoljavali da porastu. U pubertetskim sukobima neka djeca ili prepuštaju odlučivanje drugima, roditeljima na primjer, dok druga prihvataju samo ona rješenja koja su suprotna savjetu, bez obzira na to što je takva solucija manje povoljna po njih. Brze promjene od djetinjastog do zrelog ponašanja često su zagonetne i zastrašujuće za dijete u pubertetu, ali i za roditelje. Uz održavanje stalnog realističnog i potpornog stava odraslih, poteškoće u odnosima roditelj - dijete mogu biti ublažene posebno ako odrasli prihvate da intenzivna emocionalna previranja u ovom periodu nastaju mimo volje djeteta.²²⁸

Biološko-psihološki razvoj djeteta i njegov socijalni položaj

Djetinjstvo i mladost, kao periodi razvoja u životu svakog ljudskog bića, predstavljaju nastavak procesa biološke reprodukcije iz trougla žena-muškarac-dijete, pri čemu je trenutak začeća najvažniji u životu svake jedinke. Tada se stvara nova individua i određuje njena cjelokupna nasljedna komponenta i pol.²²⁹ Od trenutka kada se rodi, dijete počinje da razvija svoju ličnost u određenim socijalno-kulturnim uslovima. Uz biološki materijal i potencijal, naslijeđen od predaka, djetetova ličnost se formira u porodici, koja je dio šire kulturne sredine u kojoj dijete živi. Djeca ne mogu da biraju istorijski, društveni i porodični milje u kojem će se roditi i odrastati. Zato postoji shvatanje da su od samog rođenja djeca suočena sa “univerzalnim sindromom rizika dolaska na svijet”.²³⁰ Otuda se kao zajednička osobina svih novorođenih ljudskih bića ističe njihova potpuna nezaštićenost i bespomoćnost²³¹ u odnosu na druge mladunce sisara. Ni pred jednim drugim potomstvom priroda i njegova okolina ne stavljaju tolike zadatke koje jedino dijete primarno treba da ispuni da bi opstalo i odgovorilo zahtjevima svoje sredine i vrste.

²²⁷ K. Heide, op. cit, 5.

²²⁸ H. K. Silver, *Priručnik iz pedijatrije*, Beograd 1986, 246.

²²⁹ B. E. Herlok, *Razvoj deteta*, Beograd 1956, 36.

²³⁰ L. Todorović, *Deca i društvo*, Beograd 1989, 15.

²³¹ Bespomoćnost djeteta se smatra kao isključivo biološka činjenica. Hornaj smatra da poslije prve dvije do tri godine života dolazi do prelaska biološke zavisnosti na zavisnost koja uključuje mentalni, intelektualni i duhovni život djeteta. Što se dijete osjeća bespomoćnije, a manje hrabro i nezavisno, ono se rjeđe usuđuje da osjeća ili pokaže stav suprotstavljanja, a dominantna crta u njegovom ponašanju biće strah i bespomoćnost. K. Horney, *Neurotična ličnost našeg doba*, Titograd 1970, 62-63.

Rast i razvoj ljudske jedinice predstavljaju stalne i dinamične procese koji se odvijaju od začeća do zrelosti, odnosno kroz čitav period trajanja života individue.²³² Razvoj se odvija prema određenom modelu, jer je prenatalni razvoj fetusa i postnatalni razvoj čovjeka utvrđen ljudskom genetskom osnovom, koja utiče na redosljed javljanja novih karakteristika.²³³ Naučna ispitivanja djece su pokazala da se u različitim dobima starosti ispoljavaju izvjesne opšte forme razvoja, po kojima se jedno doba razlikuje od onoga koje mu prethodi i onoga koje nastupa poslije njega. Na razvojne faze ljudskih bića utiču tri međusobno povezana faktora: nasljeđe, sredina i aktivnosti pojedinca. Ovi činioci utiču na formiranje bitnih i neponovljivih karakteristika svakog pojedinca i njegove ličnosti, t.j. identitet ljudskog bića.²³⁴

Cjelokupan tok razvoja djeteta, kao zakonit i kontinuirani proces, odvija se kroz jedinstvo između tjelesnog i duševnog sazrijevanja u određenim socijalnim uslovima. Biološke, psihološke i socijalne komponente, čije se ispoljavanje primjećuje u različitim periodima razvoja djeteta i po kojima se dijete razlikuje od odraslih, sadrže u sebi niz uslova koji utiču na pojavu neprilagođenog ili agresivnog ponašanja koje nekada postaje delinkventno.

Dijete, čije je tjelesno zdravlje slabo, obično biva osujećeno u svom mentalnom i fizičkom razvoju. Bolest u djetinjstvu utiče na stavove i ponašanje djeteta. Ozbiljna i dugotrajna bolest može da utiče na stav djeteta prema sebi, što se dalje odražava na kvalitet njegovog ponašanja u svim oblastima života. Zdravstveno stanje djeteta tokom detinjstva povezano je sa socio-ekonomskim statusom porodice,²³⁵ a njegov biološko-psihološki razvoj zavisi od kvaliteta odnosa između roditelja i djeteta.²³⁶ Odnos roditelja i djeteta u ovom uzrastu može da bude od velike važnosti za konfliktne situacije u koje će dijete ulaziti u kasnijem uzrastu. Emocionalna napetost, izazvana nepovoljnim uslovima u porodici, ostaviće trag na ličnost djeteta. Nezdravi stavovi, formirani u toku prvih godina života, rijetko kada mogu potpuno da se uklone, a njihov se uticaj može zapaziti u odraslom dobu.²³⁷

Predškolsko dijete sve više postaje svjesno sebe i drugih, naročito u svom osjećajnom i socijalnom razvoju i učenju. Ono takođe ispoljava gnjev i ljutnju zbog igračaka, oblačenja ili naglog prekida, po njega, zanimljivih aktivnosti.²³⁸ Ukoliko je djetetov emocionalni razvoj ometan ili spriječavan kroz duži period vremena, pa dijete zbog toga trpi unutrašnju nelagodnost, mogu se javiti izvjesne forme problematičnog ponašanja. Ako se takvo ponašanje zadrži dugo, to je pouzdan znak da se dijete time oslobađa svojih unutrašnjih napetosti i tegoba.²³⁹ Isto tako, dugotrajne i jake traume koje mogu doživjeti djeca u svojim

²³² H. Silver, nav. djelo, 35.

²³³ A. Smit, *Ljudsko telo*, Novi Sad 1973, 277.

²³⁴ E. Herlok, nav. djelo, 47.

²³⁵ B. E. Herlok, nav. djelo, 136.

²³⁶ Rezultati pojedinih istraživanja su pokazali da djeca koja su prepuštena na staranje srodnicima pokazuju slabe rezultate u učenju, njihova pažnja je umanjena, a koncentracija oslabljena. Dubowitz i Sawyer su ispitali 374 školska djeteta o kojima su se starali njihovi rođaci. Većina djece je ispoljila naglašeno agresivno ponašanje, želeći time da privuče pažnju na sebe. Sa svojim nastavnicima i drugovima uspostavljali su relativno bolje odnose nego sa svojim staraocima - rođacima. Dubowitz, H., Sawyer, R J., School behavior of children in kinship care, *Child Abuse Neglect*, Nov. 1994., 18 (11), 899-911.

²³⁷ B. E. Herlok, nav. djelo, 25.

²³⁸ L. Žlebnik, *Psihologija deteta i mladih*, 1-3, Beograd 1972, deo 2, 233.

²³⁹ L. Žlebnik, nav. djelo, 237.

porodicama još od najranijeg djetinjstva, utiču na pojavu nesposobnosti da se ispolje različite emocije. Naime, kada se ispolji ova nesposobnost, kod takvih osoba u kasnijim godinama života -nastaju ponašanja koja se opisuju kao “pokušaji samostišavanja”. Neki od tih pokušaja odnose se na odanost jednima i odbacivanje odnosa sa drugim osobama, kada se ponovo reaktiviraju stare traume, pa dolazi do samosakaćenja, poremećaja ishrane i zlostavljanja drugih. Bolna iskustva iz djetinjstva, povezana sa interpersonalnim odnosima prema određenim osobama, utiču da bijes i emocionalne potrebe odraslih osoba, izazivaju u njima želju za odvojenošću od drugih ljudi, tokom koje nekada nastupa samodestruktivno ponašanje.²⁴⁰

Pred kraj predškolskog doba dijete poseduje sopstveno znanje o sebi i stvara ocjenu o samom sebi i svojim tvorevinama. U ovom periodu intenzivnije se formira karakter djeteta i ispoljava njegova volja, prilikom reagovanja na uticaje iz spoljnog svijeta. Pojedine vrste saznanja postaju objektivnije, pamćenje postaje organizovano, trajno i tačno. Djetetova mašta se razvija u crtanju, doživljavanju priča, bajki i igri.

Pred kraj predškolskog doba, oko šeste godine, dijete postaje: razdražljivo, jogunasto, svadljivo, eksplozivno, nezadovoljno i neodlučno. U njemu se javljaju suprotnosti između tople nježnosti i hladnog odnosa. U to vrijeme dijete često pati od smetnji u snu, noćnog mokrenja i smetnji u govoru. Može da ispolji grube histerične reakcije, agresivno i brutalno ponašanje. Poslije šeste godine dijete se ponovo stišava.²⁴¹ Od tada, pa sve do puberteta, dijete prestaje da oponaša roditelje, a njegovi uzori postaju vršnjaci iz ulice ili iz škole. Nastupa period novih odnosa u kojima je najznačajnije uklapanje u nepoznatu sredinu i prihvatanje djeteta u društvo vršnjaka. Dječaci i djevojčice izabraće djecu sličnih osobina i lako naći zajednički interes sa njima.²⁴²

U ličnosti školskog djeteta diferencira se njegova individualnost, pa samim tim i individualne razlike u ličnostima pojedine djece postaju manifestne. Dijete, tokom školskog doba, stiče samopouzdanje i socijalnu svijest, a njegova egocentričnost sve više opada. Ono ima potrebu da ga okolina uvaži i pohvali. Tokom školovanja, dijete postepeno razvija sposobnost da živi u skladu sa svojim osjećanjima, da preuzima odgovornost za sebe i da posmatra sebe kao nešto što vrijedi, ali ne kao savršenstvo.²⁴³

Formiranje ličnosti odvija se prvenstveno u porodici kao “primarnoj ljudskoj situaciji u kojoj se individua susreće sa uslovima društveno-kulturnog života, koji joj određuje okvir u kojem se može razvijati kao ličnost”.²⁴⁴ Sreća i dobrobit djece zavisice od stepena ljubavi i odobravanja koje im ukazuju odrasli.

Roditelji, kao osobe najbliže djeci, često u svom postupanju prema njima griješe, ophrvani sopstvenim strahovima pri pomisli na neka ponašanja, koja sami doživljavaju kao “krivična djela”. Zato se agresivnost kod djece može ispitivati u kontekstu porodičnog okruženja agresivne djece. Hapasolo i Trembli (Haapasolo, Tremblay, 1994) su ispitivali grupu fizički agresivnih dječaka u uzrastnom periodu od šest do 12 godina. Dječaci iz porodica niskog socio-ekonomskog statusa koji su pokazivali fizičku agresivnost, bili su grupisani od strane nastavnika u nekoliko grupa. Ova studija je ukazala da je razvojni put fizički

²⁴⁰ Van-der, Kolk, B. A., et al., Trauma and the development of borderline personality disorder, *Psychiatr. Clin. North. Am.*, Dec. 1994., 17 (4), 715-730.

²⁴¹ L. Žlebnik, nav. djelo, 262-263.

²⁴² Ć. Hajduković, *Prestupničko ponašanje mladih*, Beograd 1975, 59.

²⁴³ L. Žlebnik, nav. djelo, 357-360.

²⁴⁴ Z. Golubović, *Porodica kao ljudska zajednica*, Zagreb 1981, 239.

agresivnog ponašanja dječaka bio povezan sa porodičnim siromaštvom i lošim roditeljstvom, što sve zajedno predskazuje da će se dječaci u budućnosti ponašati delinkventno.²⁴⁵

Odrasli su ponekad nesvjesno ubijedeni da su odgovorni za smrt oca ili majke. Zato djeci usađuju nove strahove, polazeći od pretpostavke da oni koji se ne plaše ničega - ne mogu biti dobri. Smrt za djecu često ne znači ništa drugo do odstranjivanje osobe koje se dijete boji, pa djeca u svojim igrama imitiraju oduzimanje života i u svojoj mašti ubijaju one koji se suprotstavljaju njihovim željama. Međutim, stalna destruktivnost problematičnog djeteta ima drugačiji smisao od destruktivnih radnji normalnog djeteta.²⁴⁶ Agresivnost je nekada usmjerena prema sebi, a nekada prema osobama iz neposredne okoline.

Vivona i saradnici (Vivona, et al., 1995) su ispitivali agresivno ponašanje kod 89 dece i adolescenata koji su jedno vrijeme bili pacijenti psihijatrijske ustanove. U poređenju sa grupom neagresivnih pacijenata, agresivni pacijenti su češće u prošlosti pokazivali antisocijalno ponašanje, bili žrtve zlostavljanja ili zanemarivanja, živjeli u hranjeničkim porodicama i promijenili po nekoliko različitih staralaca. Djeca koja su boravila kod više različitih staralaca - češće su se samopovređivala tokom hospitalizacije. Ovi autori smatraju da je daljim istraživanjima neophodno utvrditi razlike između pacijenata koji se samopovređuju i onih koji su agresivni prema drugim osobama i objasniti odnose između prekinutog, nestabilnog ili neodgovarajućeg staranja i agresivnosti, posebno u slučajevima samopovređivanja.²⁴⁷

Umjesto zaključka

Porijeklo budućeg moralnog razvitka treba tražiti u prvom društvenom osjećanju djeteta, na samom početku oblikovanja njegove ličnosti. Sramota, strah od greške, strah od neuspjeha i griža savjesti - predstavljaju različita osjećanja koja se ispoljavaju tokom djetetovog razvoja. Ova osjećanja utiču na proces društvene integracije djeteta i na njegovo osamostaljivanje.²⁴⁸

„Dečiji potčinjeni status, čiji osnov proizilazi iz nesposobnosti djeteta da se samo brani, ima korijen u istom dobronamjernom despotizmu na osnovu koga su kraljevi, muževi i gospodari zahtijevali svoje moralno pravo“.²⁴⁹ Tek kada je dijete počelo da se posmatra kao ličnost u razvoju, sa svojim biološkim i psihološkim osobinama koje su zahtijevale da ima poseban porodični i društveni tretman, zajednica je nametnula pravila ponašanja prema njemu, i to kako porodici, tako i institucijama koje se bave djetetom. Kao tekovina moderne civilizacije prihvaćeno je shvatanje da se svako odstupanje od tih pravila ponašanja može smatrati činom viktimizacije djeteta, što treba da povlači za sobom odgovarajuće reakcije države.

²⁴⁵ Haapasalo, J., Tremblay, R. E., Physically aggressive boys from ages 6 to 12: family background, parenting behavior, and prediction of delinquency, J. Consult. Clin. Psychol., Oct. 1994., 62 (5), 1044-1052.

²⁴⁶ A. Nil, *Slobodna deca Samerhila*, Beograd 1980, 111.

²⁴⁷ Vivona, J. M., et al., Self-and other-directed aggression in child and adolescent psychiatric inpatients, J. Am. Acad. Child Adolesc. Psychiatry, Apr. 1995., 34 (4): 434-444.

²⁴⁸ M. Zlotovic, *Strahovi kod dece*, Beograd 1982, 84.

²⁴⁹ Wald, *Making Sense Out of the Rights of Youth*, Human Rights, 1974, p. 13-15., cit. u: M. Janjić-Komar, nav. djelo, 4.

LITERATURA

- Arijes, A. (1989). *Vekovi detinjstva*, Beograd.
- Benedikt, R. (1976). *Obrasci kulture*, Beograd.
- Dubowitz, H., Sawyer, R. J. (1994). School behavior of children in kinship care, *Child Abuse Neglect*, Nov. 1994., 18 (11), 899-911.
- Golubović, Z. (1981.) *Porodica kao ljudska zajednica*, Zagreb.
- Hajduković, Č. (1975) *Prestupničko ponašanje mladih*, Beograd.
- Haapasalo, J., Tremblay, R. E. (1994). Physically aggressive boys from ages 6 to 12: family background, parenting behavior, and prediction of delinquency, *J. Consult. Clin. Psychol.*, Oct. 1994., 62 (5), 1044-1052.
- Herlok, B. E. (1956). *Razvoj deteta*, Beograd.
- Horney, K. (1970). *Neurotična ličnost našeg doba*, Titograd.
- Jakšić, S. (1986). *Dečje pitanje u socijalizmu*, Beograd.
- Janjić-Komar, M. (1981). *Pravo deteta na život i zdravlje*, doktorska disertacija, Beograd.
- Lakićević, D. (1980). *Uvod u socijalnu politiku*, Beograd.
- Kapor-Stanulović, N. (1988). *Na putu ka odraslosti*, Beograd.
- Kon, I. S. (1991). *Dete i kultura*, Beograd.
- Kondić, K. (1980). *Povezanost dečjih neurotičnih smetnji sa strukturom ličnosti odnosno patologijom roditelja*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu 1980.
- Matić, V. (1980). *Psihopatologija detinjstva i mladosti*, Beograd.
- Mladenović, M. (1973). *Uvod u sociologiju porodice*, Beograd.
- Montenj, M. (1977). *Ogledi*, Beograd.
- Nil, A. (1980). *Slobodna deca Samerhila*, Beograd.
- Silver, H. K. (1986). *Priručnik iz pedijatrije*, Beograd.
- Smit, A. (1973). *Ljudsko telo*, Novi Sad.
- The Abused Child, A Multidisciplinary Approach to Developmental Issues and Treatment* (ed. by Harold P. Martin), Ballinger Publishing Company, Cambridge, Massachusetts, 1976.
- Todorović, L. (1989). *Deca i društvo*, Beograd.
- Vilson, K. (1990). *Psihologija ubistva*, Niš.
- Vivona, J. M. et al. (1995). Self-and other-directed aggression in child and adolescent psychiatric inpatients, *J. Am. Acad. Child Adolesc. Psychiatry*, Apr. 1995., 34 (4): 434-444.
- Wald, P. (1974). Making Sense Out of the Rights of Youth, *Human Rights, Human Rights*, Vol. 4, No. 1, 13-29.
- White, S., White, B. N. (1986). *Djetinjstvo*, Zagreb.
- Yervis, G. (1977). *Kritički priručnik psihijatrije*, Zagreb.
- Zlotovic, M. (1982). *Strahovi kod dece*, Beograd.
- Žlebnik, L. (1972). *Psihologija deteta i mladih*, 1-3. Beograd, deo 2.

CRIMINOLOGICAL DISCOURSE OF A FAMILY AND FAMILY RELATIONS

Marina M. Simović

Ombudsman for Children of the Republika Srpska and Associate Professor at the Faculty of Law of University „Apeiron“ in Banja Luka

Miomira P. Kostić

Full professor at the Faculty of Law of Niš University

Summary

The main role of the family is to create a basis for socio-cultural and personal formation of newborn members. The family appears as a mediator between the personality of its adult members and children, on the one hand and the community, on the other hand. Children will become a private person against the cultural heritage and social life, which first met in his own family. The manner in which the child will look to the outside world, to which active is yet to enter depends on what and how his parents, older siblings and other adult family members are transferred from that world, how themselves and their environment are to be seen by them and by their experience and how they participate in it and whether to accept or reject their environment. Modern family kept many features of patriarchy. Interconnection of family members, the implementation process of socialization and interest in children sometimes has characteristics of “bizarre expressed feelings” - from excessive restraint and the need to give children “provide all” at all costs to complete neglect children's need for love and expression of indifference in contacts or overt and covert forms of child abuse. Previous studies have undoubtedly confirmed that the etiology of crime necessary to consider the family as a criminogenic factor. A criminogenic family influence is explained by the different concepts, ranging from highlighting the family as the only and most important criminal factors, to the observation of family backgrounds as part of other criminal factors at the macro and micro levels of causality. The harmonious development of the child's personality can be achieved only in a relatively stable emotional atmosphere in which the child grows. The characteristic way in which parents show their mutual affection and love for their children is the most important for determining the emotional atmosphere in the family. In the family environment of the child is going through the most important process of their development - through socialization.

Keywords: *family; children; parenthood; criminology; criminogenic factor.*

JEDNORODITELJSKE PORODICE I MALOLETNIČKA DELINKVENCIJA²⁵⁰

Prof. dr Danica Vasiljević-Prodanović²⁵¹
Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Doc. dr Milica Kovačević
Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Apstrakt: Promene koje se dešavaju u savremenom društvu nisu zaobišle ni porodicu, kao primarnu društvenu grupu. Prema statističkim podacima, tradicionalna porodica u nekim delovima sveta praktično iščezava i ustupa mesto drugim oblicima porodične strukture. Od poslednje četvrtine XX veka primetan je porast učešća jednoroditeljskih porodica, kao i povećanje interesovanja istraživača za ispitivanje problematike ove pojave. Jedno od važnih pitanja je povezanost ovakvog oblika strukture porodice sa maloletničkom delinkvencijom, što čini i predmet ovog rada. Cilj rada je ukazivanje na značaj ispitivanja porodičnih faktora rizika delinkvencije, sa posebnim osvrtom na specifičnosti jednoroditeljskih porodica.

Ključne reči: struktura porodice, jednoroditeljska porodica, maloletnička delinkvencija

UVOD

Porodica je primarna društvena zajednica sa osnovnim obeležjima: To je zajednica muškarca i žene, zasnovana je radi stvaranja i negovanja potomstva, individualnog razvoja, podrške članovima porodice i obezbeđivanja njihove društvene i ekonomske sigurnosti. Prema jednoj definiciji, porodica je „najstariji oblik socijalne zajednice, zasnovan na bio-seksualnim, reproduktivnim, ekonomskim i socio-zaštitnim funkcijama“ (Bošković, 2007, prema Bošković, 2010).

Porodica ima primarni značaj u oblikovanju ponašanja, pogleda na svet i izgradnje sistema vrednosti kod deteta. Osnovne moralne postulate društva dete usvaja upravo u okviru porodice. U okviru porodice započinje i proces socijalizacije koji se odvija putem vaspitavanja, obrazovanja, obučavanja i prosvetavanja (Mirić, 2014). Kroz interakciju sa članovima porodice i posmatranjem odnosa među njima, dete formira stavove i usvaja obrasce ponašanja. Porodica sa svojim funkcijama ima pozitivnu ulogu u formiranju ličnosti svojih mladih članova (Miladinović, Konstantinović, Đurđić, 1989).

Ukoliko je funkcija porodice narušena, efekat na dete može biti negativan i ona može proizvoditi devijantnost. Prema nekim autorima, devijantnost, odnosno devijantno ponašanje je „simptom poremećenih porodičnih odnosa i neadekvatnog roditeljstva“ (Jugović, 2011: 399). Karakteristike porodice koje su prepoznate kao najvažniji faktori rizika za nastanak devijacija mladih su: „istorija problema u ponašanju roditelja; mentalna oboljenja u porodici; način rešavanja problema u porodici; porodični konflikti; odobravanje problematičnog ponašanja i/ili uključenost u problematično ponašanje

²⁵⁰ Ovaj rad je nastao kao rezultat rada na projektu *Razvoj metodologije evidentiranja kriminaliteta kao osnova efikasnih mera za njegovo suzbijanje i prevenciju*, br. 179044, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, koji implementira Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, a kojim rukovodi prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović.

²⁵¹ vp.danica@gmail.com

roditelja; zlostavljanje dece; stresni životni događaji; poremećaji u komunikaciji među članovima porodice; slaba emocionalna povezanost dece i roditelja, itd“ (Jugović, 2011: 399).

Delinkvencija, odnosno prestupništvo maloletnika se može odrediti sa užeg pravnog stanovišta kao vršenje protivpravnih dela (Ignjatović, 2007), ili pak samo kao vršenje krivičnih dela (Nikolić-Ristanović, 2014). Prema širem određenju ovim pojmom se obuhvata „svako ponašanje pojedinaca ili grupa mladih koje je protivdruštveno, odnosno društveno neprihvatljivo, tj. kojim se krše pravne ili moralne norme određenog društva i koje, kada je društveno vidljivo, izaziva spontano ili organizovano društveno reagovanje u nameri da se zaštite društvena dobra i vrednosti, a i sami akteri takvog ponašanja“ (Jašović, 1991: 61).

Mnogi istraživači, kod nas i u svetu, bavili su se ispitivanjem uticaja porodičnih faktora na nastanak delinkvencije mladih, imajući u vidu da porodica predstavlja psihosocijalni milje koji prelama društvene vrednosti (Nikolić-Ristanović, Konstantinović-Vilić, 2018). Struktura porodice je jedan od faktora rizika na koji se ukazuje u velikom broju izvora iz oblasti kriminologije, sociologije, socijalne patologije. Brojne studije pokazuju da se u zavisnosti od strukture porodice razlikuju i stepeni rizika delinkvencije. Najšira tipologija prema strukturi je podela na potpunu, nepotpunu i proširenu porodicu. U zavisnosti od broja članova, načina funkcionisanja i odnosa među članovima porodice, razlikujemo nuklearnu porodicu (koju čine roditelji i bar jedno dete), proširenu (koja pored roditelja i dece sadrži bar jednog člana u ulozi babe/dede), jednoroditeljsku nuklearnu (jedan roditelj i bar jedno dete), jednoroditeljsku proširenu (jedan roditelj, bar jedno dete i bar jedan član u ulozi babe/dede), kohabitaciju (vanbračna zajednica), demokratsku (u kojoj se odluke donose usaglašavanjem mišljenja svih članova), autoritarnu porodicu (u kojoj odlučuje jedan član porodice).

Nepotpuna, odnosno jednoroditeljska porodica se u najvećem broju ranijih i novih studija izdvaja kao faktor rizika delinkvencije maloletnika. Takva porodica je označena kao deficijentna, degradirana, disfunkcionalna, porodica u kojoj nema harmoničnih odnosa, te stoga ne može da odgovori svim svojim zadacima. Postavlja se pitanje da li je struktura porodice odlučujući faktor ili postoje i drugi činioci koji imaju posredan uticaj na povećanje rizika delinkvencije. Pojedini autori naglašavaju da pojam nepotpune porodice nije jasno određen i da se u istraživanjima ne vodi računa o porodičnim odnosima koji su prethodili nastanku takve porodice. Naime, nepotpuna porodica nastala nakon smrti jednog roditelja može da ima mnogo bolju porodičnu atmosferu nego nepotpuna porodica nakon razvoda (Miladinović i sar, 1989).

JEDNORODITELJSKE PORODICE

Jednoroditeljsku porodicu čini jedan roditelj sa detetom (decom) i u strukturnom smislu takva porodica predstavlja jedan oblik nepotpune porodice. To su porodice u kojima je jedan roditelj preminuo, razveden, nestao, napustio porodicu, ili se nikad nije ni angažovao u životu deteta, zatim porodice u kojima je jednom roditelju oduzeto starateljstvo ili poslovna sposobnost, koji su na izdržavanju kazne ili dužem lečenju (Fišer i sar., 2006, prema Novakov, 2012). Neki autori navode da nepotpune porodice nastaju ili sopstvenom voljom ili nametnutom situacijom i okolnostima.

Promene koje se dešavaju u savremenom društvu nisu zaobišle ni porodicu, kao primarnu društvenu grupu. Prema statističkim podacima, tradicionalna porodica u nekim delovima sveta praktično iščezava i ustupa mesto drugim oblicima porodične strukture. Od poslednje četvrtine XX veka primetan je porast učešća jednoroditeljskih porodica. Najveći uticaj na povećanje procenta učešća ovih porodica ima broj razvoda i rađanja od strane nevenčanih majki. Stopa jednoroditeljskih porodica je najveća u razvijenim zemljama zapada. Procenjuje se da će između 43% i 46% brakova u SAD u periodu od 2000-ih biti razvedeno. Podaci o broju dece koja žive u jednoroditeljskim porodicama govore da je najveći procenat u SAD (23%), Ujedinjenom kraljevstvu (21%), Rusiji (18%), Danskoj (17%) i Francuskoj (16%) (Kramer, 2019). Prema podacima iz 2011. u Srbiji je učešće porodica majki sa detetom iznosilo 13,7%, a očeva sa detetom 3,6%. U različitim delovima sveta jednoroditeljske porodice se posmatraju u okviru različitih diskursa. Prema jednom, porodice „sami majki“ se označavaju kao društvena pretnja, prema drugom kao

društveni problem, prema trećem kao životni stil, a prema četvrtom kao bekstvo od patrijarhata (Tomanović, 2014).

Društveni položaj jednoroditeljskih porodica u Srbiji karakterišu „lošija pozicija na tržištu rada, prosečno niži prihodi po članu domaćinstva od dvoroditeljskih porodica, lošija ukupna materijalna situacija, viši stepen zavisnosti od formalnih i neformalnih mreža podrške... izraženije finansijske potrebe... i značajnije trošenje resursa za dobrobit dece“ (Stanojević, 2014: 82). U odnosu na sve tipove jednoroditeljskih porodica, društveni položaj porodica nevenčanih majki je takav da ih svrstava u kategoriju koja je pod znatnim rizicima (Stanojević, 2014). Najizraženiji problem jednoroditeljskih porodica je materijalna deprivacija, koja se odnosi na nedostatak finansijskih sredstava i stambene prilike (Tomanović, 2014).

Jedno od istraživanja funkcionalnosti jednoroditeljskih porodica u Srbiji ukazuje da ispitanici koji žive u partnerskom domaćinstvu, nuklearnoj ili proširenoj porodici doživljavaju odnose među članovima porodice kohezivnijim u odnosu na ispitanike koji žive u jednoroditeljskoj porodici. Ovaj nalaz se objašnjava time što je za doživljaj emocionalne povezanosti i bliskosti neophodan partnerski odnos i podrška partnera (Todorović, Simić, 2012). Sociološka studija o jednoroditeljskim porodicama u Srbiji (Tomanović i sar., 2014) je pokazala da se kohezivnost ovih porodica procentualno nalazi u funkcionalnim nivoima. Međutim, poređenje između tipova porodica je pokazalo da se dvoroditeljske značajno razlikuju od porodica razvedenih i nevenčanih roditelja. Dok se dvoroditeljske porodice približavaju jednom ekstremnom polu kohezivnosti (umreženost), druga dva tipa porodice su na drugom ekstremu (dezangažovani tip emotivne vezanosti) (Ljubičić, 2014).

ISTRAŽIVANJA POVEZANOSTI STRUKTURE PORODICE I DELINKVENCije

Povezanost strukture porodice i maloletničke delinkvencije je dokumentovana u brojnim studijama. Mnogi autori ukazuju da promene porodične strukture, posebno razvod braka, predstavljaju značajan faktor rizika kriminaliteta odraslih, naročito kriminaliteta povratnika (Bošković, 2010). Prema ovim autorima, u etiološke faktore kriminaliteta se ubrajaju „nepotpune porodice u kojima porodično ognjište nije razdvojeno, ali je socijalna adaptacija deteta ugrožena, kao i razdvojena porodica, gde se ubrajaju sve vrste rastave, smrti i drugi oblici nestanka jednog od roditelja“ (Bošković, 2010: 122). Jedno novije istraživanje obavljeno u SAD pokazalo je slabu povezanost promene porodične strukture i delinkvencije, dugoročno posmatrano (Boccio, Beaver, 2019). Druga istraživanja ukazuju na povezanost razvoda roditelja sa delinkvencijom. Prema nekim podacima, 35% dece u SAD živi u netradicionalnim porodicama, sa jednim roditeljem ili nebiološkim roditeljem. Tako veliki broj dece koja odrastaju u uslovima rasturenih brakova, uz podatak o povezanosti delinkvencije i razvoda roditelja, ukazuje na moguću porast maloletničke delinkvencije u populaciji (Boccio, Beaver, 2019).

Od novijih istraživanja u našoj zemlji treba svakako izdvojiti Međunarodnu anketu samoprijavlivanjem delinkvencije, realizovanu tokom 2013. i 2014. korišćenjem metodologije razvijene na međunarodnom nivou. Ovo je prvo istraživanje ovakvog tipa rađeno u Srbiji na reprezentativnom uzorku učenika osnovnih i srednjih škola u Beogradu i Novom Sadu. Ispitivanje povezanosti delinkvencije posmatrane u užem i širem smislu nije pokazalo statistički značajne razlike u odnosu na strukturu porodica ispitanika. Kada je reč o pojedinačnim oblicima delinkventnih ponašanja, statistička značajnost na nivou ($p < 0,010$) utvrđena je za varijable: provala u zgradu kako bi se nešto ukralo; krađa iz automobila; učestvovanje u grupnoj tuči na javnom mestu; nanošenje povrede drugome u tuči; trgovina drogom ili pomoć nekome da proda drogu; ilegalno skidanje sadržaja sa interneta. Statistički značajna povezanost na nivou ($p < 0,050$) ustanovljena za sledeće oblike delinkvencije: pisanje grafita; krađa bicikla i nošenje oružja (Vasiljević-Prodanović, 2016).

Jedno istraživanje obavljeno u Kazneno-popravnim zavodu za maloletnike u Valjevu na uzorku od 270 maloletnika ukazuje da je jedan od glavnih faktora delinkventnog ponašanja dezintegrirana porodica (Krstić, 2014). Ovakvu porodicu karakteriše nedostatak zajedništva, uzajmne podrške i solidarnosti, nemogućnost ispunjenja porodičnih ciljeva i poremećaj porodičnih uloga. Autor navodi određenje prema kome do dezintegracije porodice dolazi usled „smrti jednog supružnika, dužeg odsustva jednog supružnika

iz porodice, neverstva, neželjene ili vanbračne trudnoće, raznih oblika devijantnog ponašanja, duge nezaposlenosti člana porodice, iznenadnog osiromašenja, migracija ili izgnanstva“ (Golubović, 1981, prema Krstić, 2014).

Istraživanje sprovedeno na uzorku od 40 delinkvenata sa neurotskim poremećajem koji su veštačeni u Specijalnoj zatvorskoj bolnici u Beogradu pokazuje da je 27,5% ispitanika odrastalo uz samo jednog roditelja (20% samo uz majku, a 7% samo uz oca). Nedelinkventi na kontrolnom uzorku su u 60% slučajeva odrastali uz oba roditelja. Autorka zaključuje da je rizik za delinkventno ponašanje četvorostruko manji kod ispitanika koji potiču iz potpunih i funkcionalnih porodica (Kecman, 2007).

Pojedini autori primećuju da nepotpuna porodica „nije sama po sebi odlučujući faktor kriminaliteta, iako nedostatak jednog roditelja doprinosi emocionalnoj nesigurnosti, onemogućava pozitivnu identifikaciju sa roditeljima... i dovodi do osećaja odbačenosti i usamljenosti, što su podobni činioci za kriminogenu aktivnost“ (Mirić, 2014: 199). U tom smislu se može posmatrati i kritika sadržaja udžbeničke građe o etiologiji kriminaliteta, objavljene na prostorima bivših republika SFRJ (Ljubičić, 2012). Autorka u svojoj analizi pokazuje da se ideje o uticaju porodice na kriminalitet, nastale 1960-ih godina, nekritički prenose putem udžbenika iako su danas porodične forme u znatnoj meri promenjene u odnosu na tadašnje okolnosti.

Istraživanje Miladinovića i saradnika (1989) na uzorku delinkventnih maloletnica je pokazalo da na poduzorku maloletnica prema kojima je vođen krivični postupak 29,9% potiče iz nepotpunih porodica, a 70,1% iz potpunih. Kada je reč o dva poduzorka maloletnica koje su bile na izvršenju vaspitne mere upućivanja u VP dom, procenat onih koje žive u nepotpunim porodicama je znatno veći (55,4%, odnosno 63,6% respektivno).

Nalazi jednog istraživanja u SAD su pokazali da je stopa hapšenja maloletnika koji žive u porodicama bez oca relativno veća u odnosu na porodice sa oba roditelja. Pritom, u porodicama u kojima je majka ponovo stupila u brak sa drugim partnerom, maloletnici su imali tri puta veću stopu hapšenja u odnosu na porodice sa oba roditelja i znatno veću stopu u odnosu na porodice sa jednim roditeljem (Harper, McLanahan, 2004).

ZAKLJUČAK

Jednoroditeljske porodice predstavljaju formu porodične strukture koja ostvaruje sve veće učešće u ukupnom broju porodičnih domaćinstava. Položaj jednoroditeljskih porodica u Srbiji u velikoj meri zavisi od institucionalnog okvira podrške. Podaci ukazuju da su te porodice u znatno lošijem položaju u odnosu na porodice sa oba roditelja zbog lošije stambene i materijalne situacije, nižih prihoda po članu domaćinstva, lošijoj poziciji na tržištu rada, izraženijim finansijskim potrebama, težem usklađivanju radnih i porodičnih obaveza itd. Svi navedeni faktori povećavaju rizike kojima je jednoroditeljska porodica izložena, uključujući i rizik delinkvencije. Ukoliko je roditelj primoran da radi više poslova kako bi ostvario prihod neophodan za opstanak porodice, svakako će imati manje vremena da se posveti roditeljskim zadacima i brizi za razvoj svog deteta. Imajući u vidu podatke o tendenciji porasta udela jednoroditeljskih porodica u pojedinim zemljama u svetu tokom poslednjih nekoliko decenija, zadatak pred istraživačima je da prodube ispitivanja u oblasti etiologije maloletničke delinkvencije. U tom smislu, takođe je važno ustanoviti koji zaštitni faktori mogu doprineti smanjenju rizika delinkvencije u jednoroditeljskim porodicama.

LITERATURA

- Boccio, C., Beaver, K. (2019). The influence of family structure on delinquent behavior. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 17(1), 88-106.
- Bošković, M. (2010). Porodični faktori kriminaliteta i porodično nasilje. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 3/2010, 117-140.
- Harper, C., McLanahan, S. (2004). Father absence and youth incarceration. *Journal of Research on Adolescence*, 14(3), 369-397.
- Jašović, Ž. (1991). *Kriminologija maloletničke delinkvencije*. Beograd: Naučna knjiga.
- Jugović, A. (2011). Socio-kulturni kontekst kriminaliteta maloletnika u Srbiji. *Teme*, 35(2), 385-402.
- Kecman, B. (2007). Psihosocijalna porodična patologija i delinkventnost. *Engrami*, 29(1-2), 29-38.
- Kramer, S. (2019). U.S. has world's highest rate of children living in single-parent households. Dostupno na: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/12/12/u-s-children-more-likely-than-children-in-other-countries-to-live-with-just-one-parent/> pristup stranici: 18.04.2020.
- Krstić, O. (2008). Značaj istraživanja promena u strukturi porodice i njihov uticaj na ponašanje maloletnika. U: Lj. Mitrović (ur.) *Tematski naučni skup Maloljetnička delinkvencija kao oblik društveno neprihvatljivog ponašanja* (49-60), Banja Luka: Visoka škola unutrašnjih poslova.
- Krstić, Ž. (2014). Činitelji delinkventnog ponašanja. *Europski časopis za bioetiku*, 5/2(10), 323-348.
- Ljubičić, M. (2012). Porodica i delinkvencija: Analiza udžbeničke građe o uticaju porodice na maloljetničko prestupništvo. *Sociološki pregled*, 46(3), 417-440.
- Ljubičić, M. (2014). Funkcionalnost jednoroditeljskih porodica. U: S. Tomanović, M. Ljubičić, D. Stanojević (ur.) *Jednoroditeljske porodice u Srbiji - sociološka studija* (155-174), Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja.
- Miladinović, V., Konstantinović, S., Đurđić, V. (1989). Porodica kao faktor delinkvencije maloletnica. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 29, 49-65.
- Mirić, F. (2014). *Savremena shvatanja fenomenologije i etiologije maloletničke delinkvencije*, *Doktorska disertacija*. Univerzitet u Nišu, Pravni fakultet.
- Nikolić-Ristanović, V. (2014). Određenje pojma i njegove konsekvence: kriminalitet maloletnika ili maloletnička delinkvencija?. U: V. Nikolić-Ristanović, Lj. Stevković (ur.) *Maloletnička delinkvencija u svetu i Srbiji-trendovi i društveni odgovori* (7-12), Beograd: Prometej.
- Nikolić-Ristanović, V., Konstantinović-Vilić, S. (2018). *Kriminologija*. Beograd: Prometej.
- Novakov, M. (2012). Jednoroditeljske porodice. *Sociološki pregled*, 46(3), 387-399.
- Stanojević, D. (2014). Društveni položaj jednoroditeljskih porodica. U: S. Tomanović, M. Ljubičić, D. Stanojević (ur.) *Jednoroditeljske porodice u Srbiji - sociološka studija* (49-91), Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja.
- Todorović, J., Simić, I. (2012). Dimenzije porodičnog funkcionisanja, subjektivno blagostanje i tip domaćinstva. *Psihologija i savremeno društvo, NISUN 2 naučni skup sa međunarodnim učešćem Nauka i savremeni univerzitet* (298-310), Niš: Filozofski fakultet.
- Tomanović, S. (2014). Od društvene pretnje do individualizacije: Jednoroditeljske porodice u savremenom društvu – konceptualno-analitički okvir istraživanja. U: S. Tomanović, M. Ljubičić, D. Stanojević (ur.) *Jednoroditeljske porodice u Srbiji - sociološka studija* (9-35), Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja.
- Vasiljević-Prodanović, D. (2016). Porodica i delinkventno ponašanje mladih. U: V. Nikolić-Ristanović (ur.) *Delinkvencija i viktimizacija maloletnih lica u Srbiji. Rezultati Međunarodne ankete samoprijavlivanjem delinkvencije* (77-150), Beograd: IGP Prometej.

SINGLE-PARENT FAMILIES AND JUVENILE DELINQUENCY

Danica Vasiljević-Prodanović, Assoc. Prof.
University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation

Milica Kovačević, Asst. Prof.
University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation

Abstract: *The changes that are happening in modern society have not evaded the family, as primary social group. According to statistics, the traditional family in some parts of the world is practically disappearing and giving way to other forms of family structure. Since the last quarter of the 20th century, there has been a noticeable increase in the participation of single-parent families, as well as an increase in the interest of researchers in examining the problems of this phenomenon. One of the important issues is the connection between this form of family structure and juvenile delinquency, which is the subject of this paper. The aim of this paper is to point out the importance of examining family risk factors for delinquency, with special reference to the specifics of single-parent families.*

Keywords: *family structure, single-parent family, juvenile delinquency*

PREVENCIJA MALOLJETNIČKOG PRESTUPNIŠTVA I PROGRAM (SEKUNDARNE) PREVENCIJE I NEPRIHVATLJIVIH OBLIKA PONAŠANJA I ZAŠTITE UČENIKA U OSNOVNIM ŠKOLAMA KANTONA SARAJEVO

Doc. dr. Vildana Pleh
*Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu**

Mr. sc. Elma Omersoftić
*Osnovna škola "Edhem Mulabdić", Sarajevo***

Sažetak: *Borba protiv različitih vidova neprihvatljivog ponašanja djece i maloljetnika posebno je aktuelna u posljednjih nešto više od sto godina. Ovdje prevashodno mislimo na ponašanja koja su dovela do počinjenja krivičnih i prekršajnih djela, dok je tema preveniranja takvog ponašanja prisutna u oblasti teorija krivičnog prava, psihologije i pedagogije mlađeg datuma, ali izuzetno je značajna i sve aktuelnija. Porodica, a posebno škola, predstavlja okruženje u kojem se može pratiti socioemocionalni razvoj djeteta, odnosno u kojem se mogu primijetiti određene socioemocionalne potrebe djeteta koje nisu zadovoljene. S obzirom na to da posljedice dugoročnog zanemarivanja tih potreba mogu dovesti do rizika da dijete postane počinilac ili žrtva nasilja u svom okruženju, važno je sistemski upoznati nastavnike i stručne saradnike o načinima prepoznavanja, kao i o načinima reagiranja na određena ponašanja kod djeteta koja mogu ukazivati na to da neka od djetetovih potreba nije zadovoljena. U Kantonu Sarajevo realiziran je Program prepoznavanja i zaštite djece od faktora rizika koji upravo podrazumijeva metodologiju prepoznavanja, praćenja i reagiranja u slučajevima prepoznavanja nekih oblika ponašanja koja mogu ukazivati na postojanje rizika da neka od dječijih potreba nije zadovoljena i da to može dovesti do ponašanja koja prerastaju u prekršaj ili krivično djelo. Navedeni program, nakon niza intervencija i preporuka, preimenovan je u Program (sekundarne) prevencije neprihvatljivih oblika ponašanja i zaštite učenika u osnovnim školama Kantona Sarajevo. Upravo zbog svog značaja, adekvatna prevencija i borba protiv maloljetničkog prestupništva teme su kojima se autorice bave u ovom članku nastojeći ukazati na značaj sistematskog pristupa u sprečavanju takvog ponašanja, odnosno na što adekvatniju intervenciju ako do takvog ponašanja dođe. U tom smislu autorice su, nakon uvodnih razmatranja o značaju i vrstama prevencije, napravile pregled navedenog programa ukazujući na subjekte i njihove uloge u navedenom programu, odnosno predstavljajući postupak njegove primjene.*

Ključne riječi: *djeca, maloljetnici, prestupništvo, neprihvatljiva ponašanja, prevencija, faktori rizika*

* E-mail adresa: v.pleh@pfsa.unsa.ba

** E-mail adresa: comersoftic@yahoo.com

Uvod

Evidentna je nedovoljna posvećenost djeci, maloljetnicima i omladini u cijelosti, inertnost društva u pogledu motiviranja porodica da, pored redovnih školskih obaveza, u odgoj svoje djece uključe više aktivnosti koje se odnose na podršku njihovom psihofizičkom razvoju u pogledu njihovog angažmana u edukativnim radionicama, kreativnim programima, sportskim aktivnostima, učenju i savladavanju specifičnih vještina i drugih aktivnosti. Govoreći o navedenim aktivnostima govorimo o preventivnim programima koji će, okupirajući djecu i maloljetnike i utječući pozitivno na njihov rad i razvoj, umanjiti potencijalne rizike za njihova “pogrešna” ponašanja odnosno smanjiti rizik od mogućnosti sukoba sa zakonom. Kada je riječ o djeci i maloljetnicima u sukobu sa zakonom, možemo reći da su to ona djeca koja su kršeći postavljena društvena pravila došla u poziciju u kojoj je neophodna intervencija države odnosno njenih tijela, škola, centara za socijalni rad, centara za mentalno zdravlje, policije, tužilaštava, sudova, institucija u kojima se smještaju djeca i maloljetnici koji imaju određeni vid rizičnog ponašanja ili poremećaja u ponašanju, odnosno u kojima se izvršavaju neke alternativne mjere, alternativne sankcije ili krivične sankcije u slučaju kada su djeca počinila prekršaje ili neko krivično djelo. Kako god posmatramo djecu i maloljetnike, sa aspekta preventivnih programa ili pak sa aspekta intervencije u slučaju kada se nađu u sukobu sa zakonom, njihov položaj je specifičan i svaka intervencija bilo kog subjekta u tom procesu vođena je jednim principom, a to je “najbolji interes djeteta”, koji je obezbijeđen kako kroz međunarodne dokumente tako i nacionalna zakonodavstva u svim sferama rada s djecom i maloljetnicima.

Na normativnom nivou, kada govorimo o djeci koja su počinila krivična djela, bilo je puno aktivnosti u posljednje vrijeme. Doneseni su novi zakoni i podzakonski akti koji su usklađeni s međunarodnim standardima i “zahtjevima” modernog društva, koji se u principu bave posljedicama propusta, koje smo kao društvo ili zajednica napravili ne baveći se životima djece i njihovim problemima u prvim koracima njihovog odrastanja, odnosno ne baveći se prvenstveno njihovim porodicama, vrtićima, školama, a posebno drugim “sporednim” aktivnostima koje nerijetko opredjeljuju njihovu budućnost.²⁵²

Nakon uvodnih tema i vrsta prevencije, predstaviti ćemo jedan program sekundarne prevencije koji ima posebno značajno mjesto u sistemu borbe protiv maloljetničkog prestupništva, odnosno sprečavanja rizika da djeca dođu u sukob sa zakonom uopće.

Značaj ranog prepoznavanja i rane intervencije

Osnovna škola je mjesto gdje se mogu prepoznati problemi u ponašanju kao faktori rizika koji okružuju dijete i gdje se može provesti adekvatna intervencija odnosno preventivne aktivnosti kako bi se spriječilo razvijanje neprihvatljivih oblika ponašanja kod učenika, a istovremeno osnažili oni kapaciteti djeteta koji ga usmjeravaju ka prosocijalnom ponašanju.

Neki autori čak naglašavaju važnost prevencije u predškolskom periodu. Tako, u više od 20 objavljenih studija, grupa naučnika²⁵³ pronašla je značajnu povezanost između ranih znakova delinkventnog ponašanja i kasnije delinkvencije. Flores (2003) navodi četiri razloga zašto je predškolski period vrlo značajan u postavljanju temelja za preventivne aktivnosti, koje imaju za cilj spriječiti neprihvatljive oblike ponašanja:

- Problemi u ponašanju, poput težih oblika agresivnosti i hroničnog ugrožavanja prava drugih i njihove svojine, najčešći su uzrok upućivanja predškolske djece u službe za mentalno zdravlje (Keenan i Wakschlag, 2000, navedeno prema Flores, 2003);

²⁵² Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima FBiH; Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima RS; Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima Brčko distrikta BiH. Kao i veliki broj podzakonskih akata kao provedbenih akata.

²⁵³ Espiritu i dr., 2001; Farrington, Lambert i West, 1998; Krohn i dr., 2001; Loeber, 1982, 1988; Loeber i Farrington, 1998; Moffitt, 1993, navedeno prema Flores (2003).

- Studije su objavile prediktivnu povezanost između problema u ponašanju kod predškolske djece i kasnijih problema u ponašanju kao i delinkvencije (Silva, 1990, navedeno prema Flores, 2003);
- Mnoge važne razvojne vještine (poput razvoja jezika) počinju se formirati u ovoj dobi i poteškoće u razvoju ovih vještina mogu loše utjecati na učenje te doprinijeti razvoju neprihvatljivog ponašanja i delinkvencije (Keenan, 2001, navedeno prema Flores, 2003);
- Razumijevanje rane pojave problema u ponašanju može pomoći kreiranju ranih efektivnih intervencija za prevenciju delinkvencije kod djece (Kazdin i Kendall, 1998, navedeno prema Flores 2003).

Nema sumnje da već od prvog razreda osnovne škole nastavnici trebaju biti educirani da prepoznaju neke od znakova neprihvatljivih oblika ponašanja, kao i faktora rizika koji utječu na to da dijete postane počinilac ili žrtva nasilja. Osim toga, u ranim razredima osnovne škole neophodno je početi s kontinuiranim preventivnim programima koji uključuju saradnju stručne službe škole s roditeljima kao i ostalim sektorima u zajednici (službama za socijalnu zaštitu i zdravstvenim ustanovama), a sve u cilju zaštite prava djeteta na zdrav rast i razvoj.

Faktori rizika za izloženost djece društveno neprihvatljivim oblicima ponašanja

Faktore rizika važno je posmatrati s dva aspekta: sa aspekta izloženosti društveno neprihvatljivim oblicima ponašanja učenika u vidu žrtve i u vidu počinioaca. Naime, počinjenje društveno neprihvatljivog ponašanja i bivanje žrtvom društveno neprihvatljivih ponašanja usko su povezani, što su dokazale i mnoge naučne studije. Tako su u svojoj studiji iz 2014. godine, Dubow, Huesmann, Boxer i Smith (navedeno prema Tisak i dr., 2016) dokazali da izloženost agresivnosti u vidu žrtve tokom adolescencije predviđa počinjenje kriminalnih djela u srednjoj odrasloj dobi. Osim toga, učenici koji počine društveno neprihvatljivo ponašanje najčešće su stigmatizirani od strane vršnjaka, odnosno njihovo ponašanje je samo po sebi rizik za odbačenost iz prosocijalnih i društveno prihvatljivih socijalnih grupa. Iz tog razloga vrlo je važno djelovati na osviještenost stručnjaka koji rade s djecom kada je u pitanju potreba za tranzicijom u pristupu djeci koja pokazuju probleme u ponašanju u okviru škole. Naime, potrebno je i dalje promovirati sve prednosti preventivnog pristupa umjesto tradicionalnog, koji jedino poznaje kaznene mjere prema učenicima čije ponašanje na neki način odstupa od prihvatljivog.

Preventivni pristupi su upravo ti koji utječu na faktore rizika, odnosno pružaju tretman za učenika i njegovu porodicu i šire okruženje kako bi se otklonili faktori rizika koji utječu na promjene u ponašanju.

Naučnici su otkrili brojne faktore rizika koji povećavaju vjerovatnoću da će dijete postati žrtvom ili počinioцем društveno neprihvatljivih ponašanja. Neki od njih su: internalizirani i eksternalizirani problemi u ponašanju (Hodges i dr., 1997, navedeno prema Salzinger i dr., 2002); muški spol (Lambert i dr., 2005; Selner O'Hagan i dr., 1998; Weist i dr., 2001, navedeno prema Lambert i dr., 2010); odbačenost od vršnjaka (Isaacs, Card i Hodges, 2001, navedeno prema Salzinger i dr., 2002); zloupotreba alkohola ili droge u porodici i nasilje u porodici (Lynch i Cichetti, 1998; Rumm i dr., 2000, navedeno prema Cicchetti, 2016); nadzor roditelja, ekonomski stres u porodici, jednoroditeljska domaćinstva, visoka stopa kriminaliteta u susjedstvu, siromaštvo u susjedstvu.

Prevencija u okviru škole

Kornberg i Caplan (Nenadić-Bilan, 2012) su 1980. godine definirali tri nivoa prevencije: primarnu, sekundarnu i tercijarnu. Mjere primarne prevencije poduzimaju se prije pojave problema u funkcioniranju djeteta, sekundarna prevencija nakon pojave prvih znakova, a tercijarna prevencija nakon manifestacije smetnje. Kada je u pitanju prevencija maloljetničkog prijestupništva, primarna prevencija je usmjerena na opću populaciju učenika i upućena na faktore rizika za razvoj društveno neprihvatljivih oblika ponašanja. Sekundarna prevencija također je upućena na faktore rizika, ali je više namijenjena populaciji koja je pod rizikom. I konačno, programi tercijarne prevencije usmjereni su na djecu koja su na neki način već u kontaktu sa zakonima, a cilj ovih programa je spriječiti recidivizam. Obično se razmišlja o prevenciji kao

o nečemu što se preduzima prije pojave društveno neprihvatljivih oblika ponašanja, međutim, važno je prevenciju posmatrati i u kontekstu populacije djece koja su već u kontaktu sa zakonom (Carson, 2017).

Sva tri oblika prevencije u osnovnoj školi odnose se na intervencije koje se usmjeravaju na lokalnu zajednicu, upravu škole, nastavnike, učenike i roditelje. Naime, multisektorski pristup je jedini ispravan kada govorimo o prevenciji neprihvatljivih oblika ponašanja. Obrazovni, zdravstveni i sektor socijalne zaštite trebaju djelovati zajednički u cilju sprečavanja, oslabljivanja i, na koncu, uklanjanja faktora rizika koji povećavaju mogućnost da dijete postane žrtva ili počinilac nasilja.

Primarna prevencija u okviru škole predstavlja edukaciju nastavnog osoblja i roditelja učenika o važnim temama kada je u pitanju prepoznavanje prvih znakova problema u ponašanju kod djece, kao i obuku o adekvatnom reagiranju na takve pojave u odjeljenju i u porodičnom domu. Pored toga, primarnu prevenciju čine i časovi odjeljske zajednice putem kojih se učenici educiraju o pojavi nasilja, ali i uče prepoznati vlastite emocije, ponašanje i kognicije. Neki od primjera primarne prevencije društveno neprihvatljivog ponašanja u okviru škole su: posjeta policajca u zajednici koji obučava učenike o zakonskim posljedicama korištenja eksplozivnih naprava i učestvovanja u tučnjavama; rad pedagoga i psihologa škole na času odjeljske zajednice tokom kojeg učenici vježbaju socijalne vještine; učešće svih učenika u školskim priredbama (umjesto isključivog učešća učenika s najboljim školskim uspjehom).

Sekundarna prevencija odnosi se na poduzimanje mjera sa učenicima kod kojih su prepoznati određeni faktori rizika u individualnim karakteristikama ili u okruženju, a koji mogu utjecati na razvoj neprihvatljivih oblika ponašanja u budućnosti. Cilj programa sekundarne prevencije jeste intervencija usmjerena na uklanjanje ili oslabljivanje faktora rizika i jačanje protektivnih faktora.

Naprimjer, to može biti provođenje radionica tokom cijele godine od strane stručne službe škole za ciljnu grupu učenika kod kojih postoje određeni faktori rizika (npr. zanemarivanje u porodici, učenici koji pokazuju agresivno ponašanje, učenici koji su povučeni u odjeljenju) u okviru škole, a u cilju jačanja socijalnih vještina tih učenika. Osim toga, sekundarna prevencija podrazumijeva i rad s roditeljima učenika koji pokazuju određene probleme u ponašanju u cilju osnaživanja roditeljskih kapaciteta i preispitivanja odgojnih metoda.

O *tercijarnoj prevenciji* govorimo ukoliko je dijete već počinilo krivično djelo. U školi se mogu primjenjivati mjere tercijarne prevencije koje imaju za cilj da se spriječi recidivizam.²⁵⁴ Iako ovdje govorimo o školi kao glavnom subjektu u provođenju tercijarne prevencije, njena uloga je velika i u primjeni drugih alternativnih mjera, alternativnih sankcija ili krivičnih sankcija kao terciarnog vida prevencije. Pravo na obrazovanje ili drugačije rečeno obrazovni tretman, jedna je od najvažnijih oblasti života djeteta odnosno maloljetnika u svakoj životnoj situaciji, a posebno u fazi kada se preduzimaju aktivnosti na njegovoj resocijalizaciji i reintegraciji, nakon izvršenja alternativne mjere ili krivične sankcije. Stoga su mjere tercijarne prevencije izuzetno značajne za život maloljetnog prestupnika.

Iako su svi vidovi prevencije izuzetno značajni, u nastavku ćemo predstaviti poseban program sekundarne prevencije, koji je pokazao itekako značajne rezultate za život, razvoj i obrazovanje djece.

²⁵⁴ Primjer alternativne mjere u kojoj škola ima posebno značajnu ulogu je provođenje odgojne preporuke – redovno pohađanje škole, čija je svrha da se ne pokreće krivični postupak prema maloljetniku uz jačanje njegove lične odgovornosti kako ubuduće ne bi činio krivična djela. Prijedlog za izricanje odgojne preporuke ili mjere mora biti utemeljen na opravdanim razlozima koji prvenstveno štite najbolji interes djeteta, kao i činjenici da će se time otkloniti ili u velikoj mjeri smanjiti rizik u kojem je dijete trenutno. Najčešće se predlaže, ukoliko je maloljetnik sklon čestom, prekomjernom i neopravdanom izostajanju s nastave, a i krivično djelo je počinjeno u to vrijeme i ukoliko kontinuirano i intenzivno odsustvuje iz škole, a s obzirom na druge aspekte, cijenimo da to predstavlja visoki rizik za njegovo daljnje funkcioniranje. U praćenju provođenja ove odgojne preporuke učestvuju razrednik učenika, stručni saradnik iz škole (pedagog, psiholog, socijalni radnik) te stručni saradnik ispred organa starateljstva.

Program sekundarne prevencije u Kantonu Sarajevo

“Program prepoznavanja i zaštite djece od faktora rizika od društveno neprihvatljivih oblika ponašanja” je program sekundarne prevencije maloljetničkog prestupništva koji ima za cilj da prepozna i pruži podršku učenicima osnovnih i srednjih škola koji su u riziku da počine nasilje ili da budu žrtve ili svjedoci nekog od oblika nasilja.²⁵⁵ Nastao je kao rezultat značajnog projekta i tokom realizacije projekta izrađen je set indikatora na osnovu kojih su nastavnici i stručni saradnici prepoznavali određene faktore rizika kod djece i adolescenata. Indikatori su razvrstani u osam faktora i to: A: Poteškoće u učenju i ponašanju, B: Odnos sa vršnjacima, C: Odnos učenika i nastavnika, D: Odnos roditelja i učenika, E: Odnos roditelja prema školi, F: Sposobnost nošenja s problemima, G: Internalizirana ponašanja, H: Društveno neprihvatljivo ponašanje. Radi zaštite privatnosti učenika, Programom koordinira stručna služba škole koja je ovlaštena da brine o mentalnom zdravlju djece u školi. Program podrazumijeva educiran nastavni kadar koji će imati obavezu da, ukoliko primijeti neka od nedozvoljenih ponašanja kod učenika, usmeno komunicira s razrednikom ili stručnim saradnikom u školi, a nakon toga, ukoliko procijene da postoji potreba, razrednik ili stručni saradnik u saradnji s roditeljem i učenikom osmišljavaju individualni plan podrške za dijete. Cilj tog plana je da se putem različitih intervencija u okviru škole ili porodice zajednički otklone faktori rizika koji postoje u djetetovom okruženju kao i da se ojačaju zaštitni faktori. U situacijama kada, i pored procjene stručnih saradnika o postojanju rizika, roditelj odbija saradnju sa školom, škola uključuje centar za socijalni rad i izrađuje se individualni plan brige za dijete. Ukoliko stručna služba škole procijeni da se radi o većem riziku za dijete, koji zahtijeva klinički tretman ili procjenu, stručni saradnik uključuje centar za mentalno zdravlje u datoj općini, uz saglasnost roditelja. Kompletan metodologija Programa podrazumijeva timski pristup stručnih osoba koje učestvuju u radu s djecom, u pružanju podrške djetetu i aktivnu ulogu djeteta i roditelja u kreiranju i realiziranju te podrške.

Kao što je i vidljivo, pored obrazovnog sektora u implementaciji Programa učestvovali su i zdravstveni i socijalni sektor, te je projektiran referalni mehanizam međusektorske saradnje koji je imao za cilj povećavanje djelotvornosti reakcije sistema na prepoznate faktore rizika za maloljetničko prijestupništvo.

Kompletan program uređen je podzakonskim aktima i to – Pravilnikom o načinu i obliku provođenja odgojno-obrazovne podrške i stručnog tretmana učenika u osnovnim školama u Kantonu Sarajevo i Pravilnikom o vođenju evidencije o neprihvatljivim oblicima ponašanja i zaštiti učenika.²⁵⁶ U tekstu koji slijedi predstaviti ćemo proceduru primjene Programa iz “oka” navedenih podzakonskih akata i ukazati na njihov značaj kao mehanizama prevencije maloljetničkog kriminaliteta.

“Djeca u riziku” su ona djeca koju okružuju različiti faktori rizika koji su prijetnja njihovom razvoju i prilagođavanju u društvu, a njihovo ponašanje na koje se reagira jeste primijećeno ponašanje. Tako je primijećeno ponašanje ono koje predstavlja identificirane oblike ponašanja djeteta koji ukazuju na postojanje faktora rizika koji negativno utječu na razvoj i prilagodbu u društvu, to jest govorimo o neprihvatljivom ponašanju. Tako svako ono ponašanje učenika koje na neki način ometa samog pojedinca u redovnom funkcioniranju, te može biti štetno i opasno po samog učenika i/ili njegovo okruženje

²⁵⁵ Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo i Centar za istraživanje politike suprotstavljanja kriminalitetu (CPRC) su, uz podršku UNICEF-a, tokom dvije školske godine (2016/17. i 2017/18) testirali “Program prepoznavanja i zaštite djece od faktora rizika od društveno neprihvatljivih oblika ponašanja”. Program je u prvoj pilot-fazi (2016/17. školska godina) obuhvatio 13 škola u Kantonu Sarajevo (devet osnovnih i četiri srednje škole), a u drugoj fazi sve osnovne i srednje škole s područja Kantona Sarajevo. Nakon pilotiranja projekta i primjene programa, program je preimenovan u “Program (sekundarne) prevencije i neprihvatljivih oblika ponašanja i zaštite učenika u osnovnim školama Kantona Sarajevo”. Trenutno se primjenjuje samo u osnovnim školama u Kantonu Sarajevo, dok su u toku pripreme za njegovu primjenu i u srednjim školama odnosno u ostalim kantonima u FBiH. Više: <https://j4c.ba/blog/program-prepoznavanja-i-zastite-djece-od-faktora-rizika-2/> (stranica posjećena 19. 7. 2020).

²⁵⁶ U daljem tekstu: Pravilnik o provođenju podrške i stručnog tretmana i Pravilnik o evidenciji. Pravilnici se temelje na opštim propisima i to: Zakonu o organizaciji organa uprave u Federaciji Bosne i Hercegovine, član 66. st. (1) i (2) i Zakonu o osnovnom odgoju i obrazovanju, član 61. st. (4) i 62. st. (2) tačka f).

predstavlja neprihvatljivo ponašanje. To su ponašanja koja su zakonski definirana kao zabranjena i za koja postoje propisane sankcije, a koja upozoravaju na nepovoljan razvoj i negativne ishode ako se pravovremeno ne intervenira, odnosno ne pruži dodatna stručna ili šira društvena pomoć za prevladavanje manifestiranih poremećaja.²⁵⁷ Ovako definirani pojmovi u Pravilniku o provođenju podrške i stručnog tretmana opisuju osnovni subjekt ovog preventivnog programa, a to je dijete odnosno učenik škole kojeg nazivamo učenik u riziku.

Određena primijećena ponašanja učenika zahtijevaju intervenciju, u prvom redu škole. Ta konkretna ponašanja navedena su u Pravilniku o evidenciji u tzv. “listi faktora rizika”, koja predstavlja sastavni dio evidencionog lista.²⁵⁸ Faktore rizika čini grupa faktora označenih kao “neprihvatljivi oblici ponašanja” i ima ih 19. Ti oblici ponašanja učenika odnose se na sljedeća ponašanja: učenik je prkosan i u konstantnom otporu prema školskim pravilima, konstantno neopravdano izostaje iz škole, verbalno, fizički i relacijski pokazuje nasilje prema vršnjacima, ugrožava vršnjake ili druge osobe u digitalnom okruženju (cyber-prostoru), pasivno svjedoči i snima vršnjačko nasilje, fizički se sukobljava s nasilnicima, vrlo često za svoje loše postupke optužuje druge, sklon je samopovređivanju (autoagresija), pokazuje jake izlive bijesa pri minimalnom podražaju, kontinuirano krši pravila škole, inicira i/ili učestvuje u tučnjavama, namjerno uništava javno dobro u i oko škole, u školi prisvaja tuđe stvari, konzumira cigarete i/ili alkohol, konzumira drogu, za vrijeme nastave provodi vrijeme u kafićima ili kladionicama, u školu unosi opasne predmete kojima može povrijediti vršnjake, skita i/ili prosjači, iznosi ksenofobne stavove i/ili govor mržnje.

Kao posljednje na listi faktora pod rednim brojem 20 navedeno je “nešto drugo što nije navedeno u popisu”. Ovakva formulacija ostavlja mogućnost reagiranja na neka druga moguća ponašanja koja nisu predviđena u listi faktora rizika, a za koje nastavnik procijeni da ugrožavaju najbolji interes učenika. Za razliku od prethodnih, druga ponašanja učenika se ne evidentiraju u evidencioni list. Možemo ih svrstati u nekoliko grupa kako je to prikazano na slici 1 (Kafedžić i dr., 2019, str. 46).

Slika 1 Prikaz grupa ponašanja djeteta iz kojih mogu proizaći njegova neprihvatljiva ponašanja

Kao što je vidljivo iz šematskog prikaza ta ponašanja se odnose na poteškoće koje učenik može imati pri ispunjavanju svojih obaveza, u odnosima sa osobama u svom bliskom okruženju odnosno poteškoće s kojima se susreće pri rješavanju problema.

²⁵⁷ Pravilnik o provođenju podrške i stručnog tretmana, čl. 2. st. 1. tačke a., b i c.

²⁵⁸ Samu evidenciju čine: evidencioni list i opis primijećenih ponašanja. Evidencioni list se sastoji od dva dijela: “liste faktora rizika” i “obrasca za evidentiranje primijećenog ponašanja”. Lista faktora rizika je operacionalizirana kroz indikator “primijećeno ponašanje”.

Učenik je osnovni subjekat u programu, a pored njegovih roditelja, staratelja i usvojlaca/usvojitelja škola je ta koja nosi najveći dio odgovornosti. Pored subjekata koji su u primarnom odnosu ovog preventivnog programa, centri za socijalni rad i centri za mentalno zdravlje su, na neki način, sekundarni subjekti čija je uloga izuzetno značajna.

Predmet Pravilnika o provođenju podrške i stručnog tretmana čine mjere za učenike s problemima u ponašanju i uopće za zaštitu učenika, načini postupanja subjekata u tom procesu radi osiguravanja sveobuhvatnog razvoja učenika i njegove prilagodbe u društvu. Predmet Pravilnika o vođenju evidencija čine svrha, sadržaj, oblik i način vođenja i uništavanja spomenutih evidencija.

Sadržaj provođenja odgojno-obrazovne podrške i stručnog tretmana predstavlja stručnu podršku učeniku i roditelju. Učeniku se podrška pruža kroz savjetovanje, programe razvijanja komunikacijskih, socijalnih i životnih vještina, pomoć u organizaciji i načinu učenja, poticanje odgovornog i prihvatljivog ponašanja, smisleno bavljenje slobodnim vremenom, usvajanje društvenih normi, prevenciju ovisnosti i druge sadržaje primjerene potrebama učenika. Podrška roditelju odvija se kroz savjetovanje, unapređenje roditeljskih vještina, podršku porodici i druge mjere podrške i osnaživanja.

Primjena programa ranog prepoznavanja djece u riziku u osnovnim školama

Sadržaj stručnog tretmana koji provodi stručna služba škole podrazumijeva: utvrđivanje uzroka neprihvatljivih oblika ponašanja, procjenu učeničkih potreba, definiranje sadržaja i oblika rada u skladu s prepoznatim potrebama učenika. Provođenje odgojno-obrazovne podrške i stručnog tretmana odvija se kroz interakciju subjekata u ovom procesu i to: odnos razrednik – učenik/roditelj kroz savjetodavni razgovor; saradnja razrednik – stručna služba škole zatim saradnja stručna služba škole – roditelji te interakcija stručne službe škole – stručne službe zajednice.

Kada nastavnik primijeti ponašanje učenika koje se nalazi na listi faktora rizika, dužan je o tome obavijestiti razrednika odjeljenskog vijeća. Razrednik obavlja savjetodavni razgovor s učenikom i/ili s roditeljima u okviru škole, tj. pruža adekvatnu odgojno-obrazovnu podršku. Dužan je obezbijediti sigurno mjesto u okviru škole gdje će obaviti savjetodavni razgovor sa učenikom i roditeljem, kako bi se zaštitila privatnost učenika. Međutim, ukoliko se roditelj ne odazove na poziv ili ignorira sugestije razrednika, razrednik je dužan odmah obavijestiti stručnu službu škole o toj činjenici. S obzirom na okolnosti obavještenje roditeljima i stručnoj službi škole može biti pismeno ili usmeno. Druga situacija – ukoliko procijeni da problem odnosno ponašanje učenika koje se nalazi na listi faktora rizika ipak prevazilazi njegove kompetencije, razrednik obavezno obavještava stručnu službu škole, na način primjeren okolnostima (pismeno ili usmeno).

Stručna služba škole, kada dobije informaciju o primijećenom ponašanju učenika, unosi ga u evidenciju o neprihvatljivim oblicima ponašanja i mjerama zaštite učenika kojima je neophodno pružiti podršku i tretman. Postupanje stručne službe škole i izrada individualnog plana podrške zahtijeva drugačije postupanje. Naime, nakon što evidentira primijećeno ponašanje, ovlaštena osoba stručne službe škole preduzima mjere odgojno-obrazovne podrške i stručnog tretmana, odnosno sačinjava individualni plan podrške koji je sastavni dio pedagoške dokumentacije učenika. Individualni plan podrške sadrži utvrđene uzroke neprihvatljivog ponašanja, procijenjene učenikove potrebe i definirane oblike rada u skladu s prepoznatim potrebama, kao što su: savjetovanje, program razvijanja komunikacijskih, socijalnih i životnih vještina, pomoć u organizaciji i načinu učenja i sl.

Za izradu i realizaciju individualnog plana podrške potrebna je saglasnost roditelja. Međutim, ukoliko roditelji ne daju saglasnost ili ne prihvate sadržaj individualnog plana podrške, ovlaštena osoba stručne službe škole o tome obavještava centar za socijalni rad i bez saglasnosti roditelja će izraditi i provesti individualni plan podrške, a sve u najboljem interesu učenika!

Pored individualnog plana podrške, u posebnim “težim” situacijama izrađuje se i individualni plan brige. Individualni plan brige je razvojni dokument koji se sačinjava ukoliko individualni plan podrške ne ostvaruje očekivane rezultate i, u drugom slučaju, ako su primijećena ponašanja visokog rizika za učenika. Izrađuje ga stručna služba škole u saradnji i uz saglasnost roditelja, izuzetno može i bez njihove saglasnosti, ukoliko je to u najboljem interesu učenika. Ukoliko škola nema kapaciteta za izradu individualnog plana brige, onda potrebnu pomoć dobija od stručnih službi iz zajednice, kao što su centri za mentalno zdravlje.

Mjere iz individualnog plana brige ili iz individualnog plana podrške realiziraju se u okviru škole, osim u situacijama kada je time ugrožen najbolji interes učenika i/ili je planirane mjere nemoguće realizirati u školi zbog visokog rizika, prirode podrške i neadekvatnog tretmana za učenika. Vremenski period u kojem se provodi usklađen je s potrebama učenika i nije uslovljen odnosno ograničen na period trajanja školske godine. Koordinacija stručne službe škole i stručne službe zajednice obezbijedena je kroz periodične koordinacione sastanke, tako da su najmanje jedanput mjesečno stručne službe svih škola na nivou jedne općine dužne organizirati koordinacione sastanke kojima prisustvuju predstavnici stručnih službi škole, općinskog centra za socijalni rad, centra za mentalno zdravlje u zajednici i, izuzetno, mogu prisustvovati i policijski službenici iz reda odjeljenja za rad policije u zajednici, što procjenjuje predstavnik općinskog centra za socijalni rad.

Evidencija koju vodi stručna služba škole izuzetno je značajna tako da se kroz propise osigurava posebna procedura evidentiranja, vođenja, čuvanja i uništavanja sačinjenih evidencija za tu školsku godinu. Inače, evidenciju čine evidencioni list, koji se sastoji od liste faktora rizika i obrasca za evidenciju primijećenog ponašanja, i opis primijećenih ponašanja. Evidencija se vodi u pismenoj formi. Unos podataka i upis primijećenih ponašanja vrši stručna služba škole i to osoba koju direktor škole ovlasti na početku svake školske godine. Evidencija se čuva isključivo u posebno formiranoj arhivi u prostorijama stručne službe škole. Podacima iz evidencije isključivo raspolaže imenovana osoba stručne službe škole. Evidencija se potpuno uništava posljednjeg dana tekuće školske godine. Podaci iz evidencije iz tekuće školske godine, mogu biti sačuvani samo u obliku zbirnih podataka s ciljem analitičkog sagledavanja stanja u školi, bez navođenja ličnih podataka ili bilo kojih drugih karakteristika koje bi omogućile identificiranje učenika. Uništavanje evidencije vrši osoba koja je i vodila evidencije o čemu sačinjava zapisnik koji dostavlja direktoru škole u roku od tri dana. Direktor škole pismeno obavještava Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo o ispunjenju obaveze najkasnije osam dana od dana uništavanja evidencije. Na početku svake nove školske godine škole štampaju novi evidencioni list.

U evidencioni list upisuje se samo onaj učenik, bez obzira na razred i odjeljenje, kod kojeg je po uvjerenju nastavnika, ali prema stručnoj procjeni stručne službe škole, primijećeno ponašanje iz liste faktora rizika. Učenici kod kojih nije primijećeno ponašanje iz liste faktora rizika ne upisuju se!

Postupanje kod ponašanja koja nisu predviđena u “listi faktora rizika” je, kako je već rečeno, drugačije. Znači, ukoliko takva ponašanja ugrožavaju najbolji interes učenika, prijavljuju se stručnoj službi škole bez unošenja u evidencioni list. U ovom slučaju stručna služba škole dužna je na osnovu detaljne analize i u skladu sa stručnim standardima odlučiti o postupanju prema učeniku i može izraditi individualni plan podrške ili individualni plan brige, ukoliko procijeni da je to neophodno i u najboljem interesu učenika!

Lični podaci učenika sadržani u evidenciji predstavljaju službenu tajnu. Svako postupanje s podacima učenika iz evidencije provodi se u svrhu vođenja evidencija, kako je to utvrđeno pravilnikom i određenim zakonom, te radi provođenja utvrđenih ciljeva i načela osnovnog odgoja i obrazovanja, i u druge svrhe se ne može koristiti. Dužnosti čuvanja tajnosti podataka iz evidencije škola, odnosno odgovorna osoba stručne službe škole, može biti oslobođena samo ako je to zakonom propisano i ako je to u najboljem interesu učenika.

Zaključna razmatranja

Rad s djecom u sukobu sa zakonom je prije svega rad s porodicama, rad u vrtićima, a posebno u osnovnim i srednjim školama, kroz preventivne programe zaštite i podrške djeci i maloljetnicima uobličene u različite programe primarne i sekundarne zaštite. U tim aktivnostima značajan akcenat stavlja se na njihov odgoj, obrazovanje ali i njihovo uključivanje u sistem “korisnog trošenja slobodnog vremena”, koje je veoma važno za njihov zdrav rast i razvoj. U tom procesu njihovog odgoja i obrazovanja nerijetko se pojavljuju ponašanja koja predstavljaju kršenja određenih pravila odnosno pravnih normi, a koja zahtijevaju intervenciju tijela koja prate taj proces, pa govorimo o prepoznavanju ponašanja djece na koja treba preventivno reagirati. Bosna i Hercegovina treba raditi na osnaživanju kapaciteta u institucijama koje se bave djecom i porodicama kako bi se takva ponašanja prepoznala i kako bi se na njih adekvatno reagiralo.

Ukoliko pak dođe do ponašanja koja predstavljaju kršenje zaštićenih ljudskih prava i sloboda, odnosno ukoliko dođe do povrede određenih dobara, onda je neophodna i strožija intervencija države u vidu primjene odredaba iz prekršajnog i krivičnog zakonodavstva, što u konačnici znači i primjenu i izvršenje mjera i sankcija koje mogu biti van institucionalnog i institucionalnog karaktera, a čiji je prvenstveni cilj resocijalizacija i reintegracija maloljetnika i njegovo vraćanje i uključivanje u redovne i ispravne tokove života. U BiH je obezbijeđena “infrastruktura” reagiranja u ovakvim slučajevima u skladu s principom najboljeg interesa djeteta, zahvaljujući kontinuiranim, sveobuhvatnim i sistematskim aktivnostima na uspostavi sistema borbe protiv maloljetničkog prestupništva.

Međutim, najidealniji pristup je “bolje spriječiti nego liječiti”, što znači puno veće ulaganje u prevenciju kako bi intervencija bila rjeđa i manje potrebna. Iz predstavljene procedure primjene Programa primjene (sekundarne) prevencije neprihvatljivih oblika ponašanja i zaštite učenika u osnovnim školama Kantona Sarajevo vidljiva je njegova sveobuhvatnost, koja se odnosi kako na rad s djecom, odnosno učenicima koji imaju određena rizična ponašanja, tako i s djecom kojoj je neophodna zaštita zbog ponašanja drugih. Program uključuje kako učenika i njegove roditelje, staratelje, usvojioce i školu kao osnovne subjekte, tako i subjekte šire društvene zajednice – centre za socijalni rad i centre za mentalno zdravlje, što na određeni način govori o ozbiljnosti i širem pristupu u radu s djecom u školama, a samim tim i preveniranju maloljetničkog prestupništva koje je vrlo izvjesno ako se blagovremeno ne reagira na ponašanje djece i mladih.

Literatura

- Budimlić, M., Datzer, D., Muratbegović, E., Maljević, A., Puharić, P., Bojanić, N., Mujanović, E., i Gušo, H. (2010). *Izvršenje alternativnih mjera za maloljetnike: pravni, institucionalni i praktični problemi*. Sarajevo: Centar za istraživanje politike suprotstavljanja kriminalitetu.
- Carson, D. (2017). *Delinquency and crime prevention. Criminology*. Oxford: Oxford University Press.
- Cicchetti, D. (ur.) (2016). *Developmental Psychopathology. Risk Resilience and Intervention* (Vol. 4). John Wiley & Sons.
- Dizdarević, E. (2017). *Vodič za primjenu odgojne preporuke redovno pohađanje škole ili redovan odlazak na posao*. Tuzla: Federalno ministarstvo rada i socijalne politike, Biro za ljudska prava.
- Flores, J. R. (2003). *Child Delinquency*. Department of Justice, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
- Kafedžić, L., Bjelak-Guska, S., Omersoftić, E., Osmanagić, L. i Muratbegović, E. (2019). *Program (sekundarne) prevencije neprihvatljivih oblika ponašanja i zaštite učenika u osnovnim školama*

Kantona Sarajevo: Materijal za obuku nastavnika i stručnih saradnika. Sarajevo: Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo.

Kosović, J. (2018). *Komentar Zakona o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku FBiH, RS, BDBiH.* Sarajevo: Misija OSCE-a u Bosni i Hercegovini.

Lambert, S. F., Nylund-Gibson, K., Copeland-Linder, N., Ialongo, N. S. (2010). Patterns of Community Violence Exposure During Adolescence. *American Journal of Community Psychology*, 46(3–4), 289–302.

Muratbegović, E., Uletilović, D., Vuksan, S., i Suljagić, S. (2016). *Priručnik za vanpravosudne organe o primjeni odredbi Zakona o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku u Federaciji BiH i Brčko Distriktu.* Sarajevo: Save the Children.

Nenadić-Bilan, D. (2012). Strategije prevencije ovisnosti o drogama. *Magistra Iadertina*, 7(7), 35–53.

Salzinger, S., Feldman, R. S., Stockhammer, T., i Hood, J. (2002). An ecological framework for understanding risk for exposure to community violence and the effects of exposure on children and adolescents. *Agression and Violent Behaviour*, 7(5), 423–451.

Salzinger, S., Ng-Mak, D. S., Feldman, R. S., Kam, C., i Rosario, M. (2006). Exposure to Community Violence: Processes that Increase the Risk for Inner-City Middle School Children. *Journal of Early Adolescence*, 26(2), 232–266.

Sijerčić-Čolić, H., i Vranj, V. (2011). *Uvod u penologiju i izvršno krivično pravo Bosne i Hercegovine.* Sarajevo: Pravni fakultet Sarajevo.

Tisak, M. S., Tisak, J., Baker, E. R., Graupensperger, S. A. (2016). Relations Among Victimization, Witnessing and Perpetration of Aggression: Impact of Gender Among Youth Offenders. *Journal of Interpersonal Violence*, 34(10), 1–23.

Vranj, V. (2008) Alternativne mjere – primarni odgovor na maloljetnički kriminalitet u Bosni i Hercegovini. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LI, 717–736.

Vranj, V. (2009). *Alternativne mjere i sankcije u krivičnom zakonodavstvu i praksi u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo: Pravni fakultet Sarajevo.

Vranj, V. (2010). Krivične sankcije prema maloljetnicima u duhu novog Zakona o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku u Bosni i Hercegovini. *Nova pravna revija*, (1–2), 34–40.

Propisi

Pravilnik o načinu i obliku provođenja odgojno-obrazovne podrške i stručnog tretmana učenika u osnovnim školama u Kantonu Sarajevo. Službene novine Kantona Sarajevo, 29/19.

Pravilnik o vođenju evidencije o neprihvatljivim oblicima ponašanja i zaštiti učenika. Službene novine Kantona Sarajevo, 29/19.

Zakonu o organizaciji organa uprave u Federaciji Bosne i Hercegovine. Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, 35/05.

Zakonu o osnovnom odgoju i obrazovanju. Službene novine Kantona Sarajevo, 23/17 i 33/17.

Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima Brčko distrikta BiH. Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, 44/2011.

Zakon o zaštiti i postupanju s djecom i maloljetnicima FBiH. Službene novine FBiH, 7/14.

Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima RS. Službeni glasnik RS, 13/10 i 61/13.

***PREVENTION OF JUVENILE DELINQUENCY AND PROGRAM OF (SECONDARY)
PREVENTION OF UNACCEPTABLE BEHAVIOR FORMS AND
PROTECTION OF STUDENTS IN PRIMARY SCHOOLS OF SARAJEVO CANTON***

Summary: *The fight against various types of unacceptable behavior of children and minors has been especially present in the last hundred years. Here, we primarily mean the behaviors that led to the commission of criminal and misdemeanor acts, while the topic of preventing such behavior is present in the field of theories of criminal law, psychology, and pedagogy of a younger date. However, it is essential and increasingly relevant. The family, and especially the school, represents an environment in which the socio-emotional development of the child can be monitored, i.e., in which particular socio-emotional needs of the child that are not met can be noticed. Given that the consequences of long-term neglect of these needs can lead to the risk of the child becoming a perpetrator or victim of violence in their environment, it is essential to inform teachers systematically, and professional associates about ways to recognize and respond to certain behaviors in children point that some of the child's needs are not being met. The Sarajevo Canton has implemented a program for recognizing and protecting children from risk factors, which includes a methodology for recognizing, monitoring and responding in cases of recognizing some forms of behavior that may indicate the risk that some of the children's needs are not met and that this may lead to behaviors in a misdemeanor or criminal offense. This Program, after a series of interventions and recommendations, was renamed the Program of (secondary) prevention of unacceptable forms of behavior and protection of students in primary schools in Sarajevo Canton. Precisely because of its importance, adequate prevention, and fight against juvenile delinquency are the topics that the authors deal within this article, trying to point out the importance of a systematic approach in preventing such behavior and the adequate intervention if such behavior occurs. The authors describe the importance and types of prevention, make an overview of this Program, pointing to the subjects and their roles in this Program, as well as the presenting process and its implementation.*

Keywords: *children, juveniles, delinquency, unacceptable behaviors, prevention, risk factors*

STRUKTURA I SOCIOEKONOMSKA OBILJEŽJA PORODICA MALOLJETNIH PRESTUPNIKA

*Prof.dr Nebojša Macanović²⁵⁹
Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka
Studijski program socijalni rad*

Apstrakt: Porodice je važan faktor koji utiče na razvoj ličnosti i uopšte socijalizaciju djeteta. Struktura porodice je značajan preduslov njene funkcionalnosti, jer poremećaji u strukturi porodice često imaju negativan uticaj na cjelokupni porodični sistem. Brojna su istraživanja koja ukazuju da je socioekonomska situacija unutar porodice bitan faktor koji može uticati na pojavu prestupničkog ponašanja kod mladih. Upravo iz tog razloga željeli smo istražiti koliko su struktura porodice i socioekonomska obilježja, kao i njihov odnos, zapravo pokazatelji stvaranja rizičnih situacija koje mogu uticati na javljanje brojnih oblika devijantnog ponašanja kod djece i mladih. Ovo istraživanje polazi od dileme da li su djeca iz nepotpunih porodica i lošijeg socioekonomskog stanja u većem riziku da ispolje neki od oblika devijantnog ponašanja.

Ključne riječi: struktura porodice, socioekonomsko stanje, devijantno ponašanje, disfunkcionalnost porodice.

UVOD

Porodica se označava kao osnovna društvena grupa i primarna zajednica u kojoj se pojedinac rađa, raste i razvija. Ona vrši brojne funkcije: vaspitnu, biološku, kulturnu, reprodukciju itd. Porodica je temelj svakog društva, a njena funkcionalnost osnova za razvoj zdrave populacije.

Kroz interakciju sa članovima porodice i posmatranjem odnosa među njima, djeteta formira stavove i usvaja obrasce ponašanja. Porodica sa svojim funkcijama ima pozitivnu ulogu u formiranju ličnosti svojih mladih članova (Miladinović, Konstantinović, Đurđić, 1989). Ukoliko je funkcija porodice narušena, efekat na djeteta može biti negativan i ona može proizvesti devijantnost. Devijantnost, odnosno devijantno ponašanje je „simptom poremećenih porodičnih odnosa i neadekvatnog roditeljstva“ (Jugović, 2011: 399). Karakteristike porodice koje su prepoznate kao najvažniji faktori rizika za nastanak devijacija mladih su: „istorija problema u ponašanju roditelja; mentalna oboljenja u porodici; način rješavanja problema u porodici; porodični konflikti; odobravanje problematičnog ponašanja i/ili uključenost u problematično ponašanje roditelja; zlostavljanje djece; stresni životni događaji; poremećaji u komunikaciji među članovima porodice; slaba emocionalna povezanost djece i roditelja, itd“ (Jugović, 2011: 399).

Roditelji imaju značajnu odgovornost za kada je riječ o socijalno neprilagođenom ponašanju svog deteta (Randall, 1997). Brojni autori su proučavali doprinos pojedinih faktora porodičnog konteksta nastanku devijantnog ponašanja kod dece (npr. Beane, 2008; Benbenishty & Avi Astor, 2005; Duncan, 2008; Finkelhor, 2008; Holmes and Holmes- Lonergan, 2004). U takvim istraživanjima je uočeno da su faktori na nivou porodice koji neposredno doprinose pojavi devijantnog ponašanja dece: netrpeljivost roditelja, nerazumevanje, česte svađe, nasilje u porodici i slične situacije, kruta disciplina, emocionalna

²⁵⁹Vanredni profesor na FPN Banja Luka, e-mail:nebojsa.macanovic@fpn.unibl.org

hladnoća i dr., nepotpunost porodice, loš socioekonomski status, slaba kohezivnost, nedoslednost u vaspitanju, izolovanost porodice od okruženja, nedostatak roditeljskog nadzora, nedostatak socijalne podrške od strane roditelja, pozitivan stav roditelja prema nasilju, i sl.

Kada govorimo o strukturi porodice, u literaturi se najčešće govori o potpunoj i nepotpunoj porodici. Potpuna ili cjelovita je ona porodica koja se sastoji od supružnika i dece, a nepotpuna je porodica ona u kojoj nedostaje jedan supružnik – roditelj (zbog razvoda, smrti ili iz drugih razloga).

Porodice čija je struktura narušena usljed smrti nekog od roditelja, razvoda, vanbračnosti mogu imati negativan uticaj na razvoj djeteta. Takođe, porodice sa formalnom očuvanom strukturom, ali poremećenim porodičnim odnosima, daleko su rizičnije za pojavu devijantnog ponašanja kod djece (Macanović, 2014). Porodice u kojima dolaze do izražaja različiti elementi i oblici strukturalne razorenosti i funkcionalne dezorganizacije, postaje centar devijantnog pritiska, koji se manifestuje i preko prestupničkog ponašanja mladih članova. Upravo iz tog razloga značajno je uvidjeti odnos strukture porodice i socijalnoekonomskog stanja u istoj kako bi u njima pronašli eventualne uzroke koje mogu uticati na devijantno ponašanje djece i mladih i biti značajan rizični faktor koji dovodi do takvog ponašanja.

Sociološka shvatanja kriminalnog ponašanja spadaju u ona koje uzroke ovakvog ponašanja vide pre svega u spoljnim – egzogenim faktorima, odnosno faktorima sredine. Pošto faktori sredine mogu biti različiti s obzirom na to da li potiču iz socijalne ili prirodne sredine, ova shvatanja su usmjerena na proučavanje pre svega društvenih uticaja. „Ove teorije pokazuju da je devijantnost (svijet socijalne patologije) reakcija normalnih ljudi na njihovu društvenu situaciju, a ne izraz nekog genetskog koda ili abnormalnog svojstva ličnosti“ (Milosavljević, 2004: 31). Za proučavanje socijalnih uzroka maloljetničke delinkvencije posebno su važne teorije socijalne kontrole. One polaze od suprotnog pitanja - zašto pojedinci ne čine delikte, a ne zašto ih čine.

Jedno je sigurno, svim sociološkim teorijama zajedničko je da kriminal i maloljetničku delinkvenciju posmatraju kao pojavu koja je društveno uslovljena, a one koji čine krivična djela kao psiho-tjelesno zdrave ljude koji su počinili krivično djelo zbog djelovanja društveno nepovoljnih činilaca. Sociološke teorije uzroke kriminaliteta maloletnika pronalaze u negativnom delovanju prevashodno društvenih faktora.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Empirijsko istraživanje je sprovedeno u martu 2020 godine u Vaspitno popravnom domu Banja Luka i Dnevnom centru za maloljetnike koje funkcioniše u okviru Centra za socijalni rad Banja Luka.

Cilj istraživanja jeste da se utvrde koliko struktura i socioekonomska obilježja porodice mogu biti rizični faktori u razvoju prestupničkog (delinkventnog) ponašanja njihove djece.

Hipoteze istraživanja smo razvrstali na glavnu i posebne hipoteze.

Glavna istraživačka hipoteza glasi: Struktura i nepovoljne socioekonomske prilike u porodicama maloljetnih prestupnika utiču na pojavu njihovog prestupničkog ponašanja.

Posebne hipoteze su nam poslužile prilikom dokazivanja glavne hipoteze. Osmislili smo četiri posebne hipoteze.

(H1) Prepostavljamo da postoji statistički značajna razlika između strukture porodice maloljetnih prestupnika i zaposlenosti roditelja.

(H2) Očekujemo da postoji statistički značajna razlika između strukture porodice maloljetnih prestupnika i materijalnih prilika u porodici.

(H3) Prepostavljamo da postoji statistički značajna razlika između strukture porodice maloljetnih prestupnika i mjesta prebivališta.

(H4) Očekujemo da postoji statistički značajna razlika između strukture porodice maloljetnih prestupnika i kategorije stanovništva kojoj pripadaju.

Varijable istraživanja razvrstali smo na zavisne i nezavisne varijable. Zavisna varijabla je *struktura porodice*, dok su nezavisne varijable zaposlenost roditelja, mjesto prebivališta, materijalne prilike i kategorija stanovništva.

Metodom teorijske analize proučavali smo relevantne pisane izvore. *Istraživačka tehnika* putem koje smo prikupili relevantne podatke za naše istraživanje bila je analiza dokumentacije. *Za analizu dokumentacije koristili smo sljedeće izvore*: dosije maloljetnih prestupnika, socijalne anamneze, sudske presude, izvještaje kako bi došli do što validnih podataka o strukturi porodice i socioekonomskim obilježjima iste.

Populaciju istraživanja činila su maloljetna lica koja su se nalazila na izdržavanju vaspitne mjere u Vaspitno popravnom domu Banja Luka, odnosno lica koja su upućena od strane Centra za socijalni rad Banja Luka u Dnevni centar za maloljetnike .

Uzorak istraživanja činilo je 40 maloljetnih lica kod kojih smo na osnovu dostupne dokumentacije analizirali porodične i socioekonomske prilike u porodici. Od ukupnog broja njih 12 je boravilo u VPD Banja Luka, a 28 u Dnevnom centru za maloljetnike Banja Luka. Svi ispitanici kod kojih smo analizirali porodične prilike su bili muškog pola, uzrasta od 15 do 20 godina.

Kada su u pitanju socioekonomski faktori koji utiču na pojavu prestupničkog ponašanja treba istaći prije svega: disfunkcionalnost društva, ekonomska situacija, sistem vrijednosti, nezaposlenost, siromaštvo, migracije, stambene prilike, materijalne prilike, religioznost, uticaj medija, politička situacija u društvu, položaj mladih u društvu i dr. Ne želeći da umanjimo značaj svih ovih faktora, u našem radu smo se odlučili da istražimo odnos strukture porodice i četiri po nama značajna socioekonomska faktora (zaposlenost roditelja, mjesto prebivališta, materijalne prilike i kategorija stanovništva) kako bi uvidjeli koliko zapravo ovi odnosi i relacije mogu biti rizični faktori u pojavi prestupničkog ponašanja kod djece i mladih.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Sama porodica veoma je važan faktor u socijalizaciji mladih. Ipak često disfunkcionalnost porodice, siromaštvo, nezaposlenost, loši odnosi u porodici mogu biti i rizični faktori u razvoju i formiranju njihove ličnosti, te smo iz tog razloga željeli da utvrdimo koliko struktura i socioekonomska obilježja porodice mogu biti i rizični faktori u razvoju prestupničkog ponašanja. Kada je riječ o strukturi porodice u našem istraživanju definisali smo tri grupe i to: porodice koje su cjelovite ili potpune, porodice gdje su roditelji razvedeni i nepotpune porodice usljed smrti jednog od roditelja ili gdje usljed nekog drugog razloga djeca odrastaju sa jednim roditeljem.

Tabela 1. Odnos strukture porodice i zaposlenosti roditelja maloljetnih prestupnika

Struktura porodice	Zaposlenost roditelja								Ukupno	
	Oba roditelja zaposlena		Jedan		Nisu zaposleni		Imaju povremeni posao			
Cjelovita	9	52,9%	4	23,5%	0	0,0%	4	23,5%	17	100,0%
Roditelji razvedeni	6	100,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	6	100,0%
Jednoroditeljske porodice	0	0,0%	3	17,6%	14	82,4%	0	0,0%	17	100,0%
Ukupno	15	37,5%	7	17,5%	14	35,0%	4	10,0%	40	100,0%
Df	6									
X ²	39,462									
C	0,705									

Prva posebna hipoteza (H1) odnosila se na to da li postoji statistički značajna razlika između strukture porodice i zaposlenosti roditelja maloljetnih prestupnika. Uvidom u predstavljene podatke iz Tabele 1. uočavamo da u okviru cjelovite ili potpune porodice imamo 9 ili 52,9% slučajeva gdje su oba roditelja zaposlena, 4 ili 23,5% gdje je zaposlen samo jedan roditelj, a isto tako 4 ili 23,5% slučajeva gdje roditelji imaju povremeni posao. U porodicama gdje su roditelji razvedeni imamo 6 ili 100% slučajeva gdje su oba roditelja zaposlena. Takođe u jednoroditeljskim porodicama imamo 3 ili 17,6% slučajeva gdje je zaposlen samo jedan roditelj, a 14 ili 82,4% gdje nisu uopšte zaposleni.

Iz podataka iznesenih u Tabeli 1. vidljivo je da postoji statistički značajna razlika između strukture porodice i zaposlenosti roditelja maloljetnih prestupnika. To smo utvrdili izračunavanjem χ^2 - kvadrata. Utvrđeni $\chi^2 = 39,462$ pri $df = 6$ je statistički značajan na nivou 0,01; što potvrđuje našu hipotezu, tj. da kod djece, maloljetnih prestupnika koji dolaze iz nepotpunih porodica roditelji u značajnoj mjeri nisu zaposleni što ukazuje da su ovo zaista rizični faktori koji su uticali i na njihovu prestupničko ponašanje. Time je prva posebna hipoteza (H1) dokazana.

Tabela 2. Odnos strukture porodice i materijalnih prilika u porodicama malolj. prestupnika

Struktura porodice	Prihodi u porodici								Ukupno	
	Odlični		Prilično dobri		Prosječni		Ispod prosjeka - loši			
Cjelovita	10	58,8%	1	5,9%	5	29,4%	1	5,9%	17	100,0%
Roditelji razvedeni	0	0,0%	0	0,0%	4	66,7%	2	33,3%	6	100,0%
Jednoroditeljske porodice	3	17,6%	5	29,4%	5	29,4%	4	23,5%	17	100,0%
Ukupno	13	32,5%	6	15,0%	14	35,0%	7	17,5%	40	100,0%
Df	6									
X²	15,471									
C	0,528									

Druga posebna hipoteza (H2) odnosila se na to da li postoji statistički značajna razlika između strukture porodice i materijalnih prilika u porodicama maloljetnih prestupnika. Materijalne prilike odnosile su se na ukupna novčana primanja roditelja. Uvidom u predstavljene podatke iz Tabele 2. uočavamo da u okviru cjelovite ili potpune porodice imamo 10 ili 58,8% porodica gdje materijalna primanja odlična, 1 ili 5,9% gdje su prilično dobra, 5 ili 29,4% gdje su prosječna i 1 ili 5,9% gdje su materijalne prilike u porodici ispod prosjeka ili jako loša. U porodicama gdje su roditelji razvedeni imamo 4 ili 66,7% porodica gdje su materijalne prilike prosječne i 2 ili 33,3% ispod prosjeka ili loše. Takođe u jednoroditeljskim porodicama imamo 3 ili 17,6% porodice gdje su materijalne prilike odlične, 5 ili 29,4% gdje su prilično dobre, 5 ili 29,4% gdje su prosječne i 4 ili 23,5% gdje su ispod prosjeka ili loše.

Iz podataka iznesenih u Tabeli 2. vidljivo je da postoji statistički značajna razlika između strukture porodice i materijalnih primanja roditelja maloljetnih prestupnika. To smo utvrdili izračunavanjem χ^2 - kvadrata. Utvrđeni $\chi^2 = 15,471$ pri $df = 6$ je statistički značajan na nivou 0,05; što potvrđuje našu hipotezu, tj. da kod djece, maloljetnih prestupnika koji dolaze iz jednoroditeljskih porodica ili u kojima su roditelji razvedeni materijalne prilike su prosječne ili ispod prosjeka u značajnijoj mjeri u odnosu na potpune porodice što ukazuje da su ovo rizični faktori koji mogu značajno uticati na prestupničko ponašanje. Time je i druga posebna hipoteza (H2) dokazana.

Tabela 3. Odnos strukture porodice i prebivališta roditelja maloljetnih prestupnika

Struktura porodice	Prebivalište							
	Grad		Prigradsko naselje		Selo		Ukupno	
Cjelovita	8	47,1%	9	52,9%	0	0,0%	17	100,0%
Roditelji razvedeni	0	0,0%	1	16,7%	5	83,3%	6	100,0%
Jednoroditeljske porodice	6	35,3%	8	47,1%	3	17,6%	17	100,0%
Ukupno	14	35,0%	18	45,0%	8	20,0%	40	100,0%
Df	4							
X ²	19,612							
C	0,574							

Treća posebna hipoteza (H2) odnosila se na to da li postoji statistički značajna razlika između strukture porodice i prebivališta roditelja maloljetnih prestupnika. Uvidom u predstavljene podatke iz Tabele 3. uočavamo da u okviru cjelovite ili potpune porodice imamo 8 ili 47,1% porodica koje žive u gradu, a 9 ili 52,9% prigradskim naseljima. U porodicama gdje su roditelji razvedeni imamo 1 ili 16,7% porodica koje žive u prigradskom naselju, a 5 ili 83,3% porodica koje žive na selu. Takođe u jednoroditeljskim porodicama imamo 6 ili 35,3% porodica koje žive u gradu, 8 ili 47,1% koje žive u prigradskim naseljima i 3 ili 17,6% porodica koje žive na selu. Posebno je zanimljiv podatak da 83,3% maloljetnih prestupnika koji dolazi iz porodica čiji su roditelji razvedeni žive na selu.

Iz podataka iznesenih u Tabeli 3. vidljivo je da postoji statistički značajna razlika između strukture porodice maloljetnih prestupnika i mjesta prebivališta roditelja maloljetnih prestupnika. To smo utvrdili izračunavanjem hi - kvadrata. Utvrđeni $\chi^2 = 19,612$ pri $df = 4$ je statistički značajan na nivou 0,01; što potvrđuje našu hipotezu, tj. da djeca, maloljetni prestupnici iz potpunih porodica najčešće žive u gradskim i prigradskim naseljima, za razliku od nepotpunih porodica gdje u većoj mjeri njihove porodice žive u prigradskim naseljima i na selu. Time je i treća posebna hipoteza (H3) dokazana.

Tabela 4. Odnos strukture porodice i kategorije stanovništva kojoj pripadaju

Struktura porodice	Kategorija stanovništva							
	Domicijalno stanovništvo		Raseljena izbjegla lica		Povratnici		Ukupno	
Cjelovita	16	94,1%	0	0,0%	1	5,9%	17	100,0%
Roditelji razvedeni	1	16,7%	5	83,3%	0	0,0%	6	100,0%
Jednoroditeljske porodice	15	88,2%	1	5,9%	1	5,9%	17	100,0%
Ukupno	32	80,0%	6	15,0%	2	5,0%	40	100,0%
Df	4							
X ²	26,099							
C	0,628							

Četvrta posebna hipoteza (H4) odnosila se na to da li postoji statistički značajna razlika između strukture porodice i kategorije stanovništva kojoj pripadaju. Uvidom u predstavljene podatke iz Tabele 4. uočavamo da u okviru cjelovite ili potpune porodice imamo 16 ili 94,1% porodica koje pripadaju domicijalnom stanovništvu, 1 ili 5,9% su povratnici. U porodicama gdje su roditelji razvedeni imamo 1 ili 16,7% porodica koje pripadaju domicijalnom stanovništvu, a 5 ili 83,3% porodica pripadaju kategoriji raseljena i izbjegla lica. Takođe u jednoroditeljskim porodicama imamo 15 ili 88,2% porodica koje

pripadaju domicijalnom stanovništvu, 1 ili 5,9% kategoriji raseljena i izbjegla lica i 1 ili 5,9% su povratnici.

Iz podataka iznesenih u Tabeli 4. vidljivo je da postoji statistički značajna razlika između strukture porodice maloljetnih prestupnika i kategorije stanovništva kojoj pripadaju. To smo utvrdili izračunavanjem hi - kvadrata. Utvrđeni $\chi^2 = 26,099$ pri $df = 4$ je statistički značajan na nivou 0,01; što potvrđuje našu hipotezu, tj. da kod djece, maloljetnih prestupnika koji dolaze iz potpunih porodica imamo u znatnoj mjeri veći procenat pripadnosti kategoriji domicijalno stanovništvo nego što je to slučaj sa nepotpunim porodicama. Time je i četvrta posebna hipoteza (H4) dokazana.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Iz prikazanih rezultata istraživanja utvrdili smo kada je u pitanju struktura porodice da od ukupno 40 porodica maloljetnih prestupnika koje su činile uzorak istraživanja njih 17 ili 42,5% pripada cjelovitim porodicama, 6 ili 15% porodicama gdje su roditelji razvedeni i 17 ili 42,5% nepotpunim porodicama. Znači sagledavajući samo strukturu porodice maloljetnih prestupnika vidimo da njih 23 ili 57,5% pripadaju nepotpunim porodicama što predstavlja rizičnu skupinu kada je u pitanju njihova adekvatna socijalizacija i odrastanje. Kada u obzir uzmemo i socioekonomske uslove takvih porodica uočavamo da kod djece, maloljetnih prestupnika koji dolaze iz nepotpunih porodica roditelji u značajnoj mjeri nisu zaposleni što ukazuje da su ovo zaista rizični faktori koji su u određenoj mjeri uticali i na njihovu prestupničko ponašanje. Kada su u pitanju materijalne prilike u odnosu na strukturu porodice utvrdili smo da kod djece, maloljetnih prestupnika koji dolaze iz nepotpunih porodica ili u kojima su roditelji razvedeni materijalne prilike su prosječne ili ispod prosjeka u značajnijoj mjeri u odnosu na potpune porodice. Takođe, maloljetni prestupnici iz potpunih porodica najčešće žive u gradskim i prigradskim naseljima, za razliku od nepotpunih porodica gdje u većoj mjeri njihove porodice žive u prigradskim naseljima i na selu. Posebno je zanimljiv podatak da 83,3% maloljetnih prestupnika koji dolazi iz porodica čiji su roditelji razvedeni žive na selu. I na selu zbog same egzistencije porodice odlaze da rade u inostranstvo, gdje često brigu o djeci preuzima jedan roditelj ili baka i deda. U takvim okolnostima često djeca nemaju adekvatnu kontrolu pa se često upuštaju u avanture i izazove koje ih odvođe u pogrešnom smjeru. Zbog ratnih dešavanja i migracija stanovništva veliki broj raseljenih lica nastanjen je na periferiji grada, tj. prigradskim naseljima. Na takvim mjestima izgrađena su i stambena naselja za raseljana i izbjegla lica, ali i za porodice poginulih boraca. Dobijeni podaci ukazuju na ovu činjenicu tj. da kod djece, maloljetnih prestupnika koji dolaze iz potpunih porodica imamo u znatnoj mjeri veći procenat pripadnosti kategoriji domicijalno stanovništvo nego što je to slučaj sa nepotpunim porodicama. Djeca koja dolaze iz prigradskih naselja i iz takvih porodica su često frustrirana zbog slabijih uslova života, zbog čega se često ne uspijevaju prilagoditi novoj sredini ili to pokušavaju na pogrešan način. Lično nezadovoljstvo, frustriranost zbog lošeg životnog standarda, loša materijalna situacija samo su neki od uzroka nezadovoljstva kod ove kategorije mladih kod kojih se često uočava i poremećen sistem vrijednosti. Ove činjenice ukazuju da su upravo prigradska naselja žarišta i najkritičnija mjesta za razvoj devijantnog ponašanja djece i mladih uopšte.

Rezultati istraživanja ukazuju na povezanost strukture porodice i socioekonomskih prilika unutar porodica maloljetnih prestupnika. Ovi aspekti dovode i do disfunkcionalnosti porodice i često narušavanje porodičnih odnosa što se direktno reflektuje i na ponašanje njihove djece. U takvim okolnostima i uslovima odrastanja često dolazi i do socijalno neprilagođenog ponašanja djece koje sa uzrastom postaje sve ozbiljnije i poprima neki od obilka delinkventnog ponašanja. Zato je neophodno pružiti maksimalnu podršku i porodicama i djeci kako bi se stvorili adekvatni uslovi za njihovo zdravo odrastanje bez obzira na strukturu porodice. Ako već ne možemo uticati na to kakva je struktura porodice u kojoj dijete odrasta možemo uticati sa aspekta socijalne zaštite da socioekonomske prilike u porodici budu na zadovoljavajućem nivou i da one ne budu jedan od rizičnih faktora koje ga uvlači u prestupničko ponašanje.

Literatura:

1. Beane, L. A. (2008). Protect your child from bullying - Expert advice to help you recognize, prevent, and stop bullying before your child gets hurt. San Francisco: Jossey-Bass, A Wiley Imprint.
2. Benbenishty, R. & Avi Astor, R. (2005). School violence in context: Culture, neighborhood, family, school, and gender. New York: Oxford University Press.
3. Duncan, D. R. (2008). The Impact of Family Relationships on School Bullies and Victims. In D.
4. Finkelhor, D. (2008). Childhood victimization - Violence, crime, and abuse in the lives of young people. New York: Oxford University Press.
5. Holmes, R. J. & Holmes-Lonergan, A. H. (2004). The bully in the family: Family influences on bullying. In C. E. Sanders & Phye, D. G. (Eds.), Bullying – Implications for the classroom (pp. 111-136). USA, San Diego, California: Elsevier Academic Press.
6. Jugović, A. (2011). Socio-kulturni kontekst kriminaliteta maloletnika u Srbiji. Teme, 35(2), 385-402.
7. K.Espelage & S. M. Swearer (Eds.), Bullying in American schools – A social-ecological
8. Macanović, N. (2014). *Kriminogena inficiranost učenika*. Banja Luka: Udruženje nastavnika i saradnika Univerziteta Banjoj Luci.
9. Miladinović, V., Konstantinović, S., Đurđić, V. (1989). *Porodica kao faktor delinkvencije maloletnika*. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, 29, 49-65.
10. Milosavljević, B. (2004). *Socijalna patologija i društvo*. Banja Luka: Univerzitet u Banja Luci – Filozofski fakultet.
11. Randall, P. (1997). Adult bullying - Perpetrators and victims. London: Routledge.

**STRUCTURE AND SOCIO-ECONOMIC CHARACTERISTICS
OF MINOR DELINQUENTS FAMILIES**

Abstract: Family is an important factor that affects the development of personality and the socialization of the child in general. The structure of the family is an important prerequisite for its functionality, because disorders in the structure of the family often have a negative impact on the entire family system. There are numerous studies that indicate that the socio-economic situation within the family is an important factor that can influence the occurrence of criminal behavior among young people. For this reason, we wanted to investigate how the structure of the family and socio-economic characteristics, as well as their relationship, are actually indicators of the creation of risky situations that can affect the occurrence of many forms of deviant behavior in children and youth. This research starts from the dilemma of whether children from incomplete families and poorer socio-economic conditions are at higher risk of exhibiting some form of deviant behavior.

Key words: family structure, socioeconomic situation, deviant behavior, family dysfunction.

MALOLETNICI KAO IZVRŠIOCI KRIVIČNOG DELA NASILJA U PORODICI

Dr Gordana Nikolić²⁶⁰
Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije

Apstrakt: *Nasilje u porodici je u Krivični zakonik Republike Srbije uvedeno još 2002. godine najpre inkriminacijom u članu 118a, ali je donošenjem novog Krivičnog zakonika čija je primena otpočela 1. januara 2006. godine, ovo delo regulisano u članu 194. u grupi krivičnih dela protiv braka i porodice. Noveliranjem zakonskog teksta, ovo delo je do pozitivne primene pretrpelo nekoliko izmena i dopuna, bez modifikacije osnovnih konceptualnih normi, ali u pooštavanju njegovog kažnjavanja. Inkriminacija dela nasilja u porodici i određenje osnovnog i težih oblika je pokazatelj pravnog sistema da se porodica štita kao osnovna vrednost ljudskog društva. Kao lex specialis u smislu detaljnije inkriminacije ovog dela, a posebno u doprinosu njegove prevencije 2016. godine je donet i Zakon o sprečavanju nasilja u porodici koji se primenjuje samo na punoletne učiniocce. Analizirajući tekstove o krivičnom delu nasilja u porodici stiče se utisak da su izvršiocci ovog dela najčešće pojavljuju punoletna lica, supružnici, muskarci, pa i žene, pa se nametnulo pitanje da li se maloletnici pojavljuju u kategoriji izvršioca nasilja u porodici, imajući u vidu da se po logici stvari najčešće javljaju u ulozi žrtve. Statistički podaci su pokazali ipak zapanjujuć podatak koji se odnosi na to da se maloletnici pojavljuju kao izvršiocci ovog dela, a ukoliko uzmemo u obzir činjenicu da roditelji retko prijavljuju svoje dete kao izvršioca nasilja u porodici, kao i da se retko kasnije u krivičnom postupku priključuju i gonjenju, stiče se utisak da je težina ovog dela izvršena od strane maloletnika još veća. U tome ide u prilog i činjenica da je tamna brojka kod maloletnih izvršioca dela nasilja u porodici izražena, te da i statistički podaci i zvanične prijave nisu sigurni i stoprocenti pokazatelj zastupljenosti maloletnika kao izvršioca ovog dela. Autor u radu se kratko osvrće na normiranje krivičnog dela nasilja u porodici u Krivičnom zakoniku Republike Srbije, dok suštinu rada stavlja na statističku analizu broja prijavljenih, optuženih i osuđenih maloletnika za izvršeno delo nasilja u porodici u vremenskom okviru od deset godina, kao i na krivične sankcije koje su im za ovo delo izrečene, na osnovu čega se iznose zaključci u vezi zastupljenosti maloletnika kao izvršioca ovog dela.*

Ključne reči: *nasilje, porodica, maloletnici, Krivični zakonik, krivično delo.*

Uvodna razmatranja

Porodica je oduvek, kako u našoj istoriji, tako i našoj sadašnjosti, bila stup i osnova društvenog sistema. U njoj se delila sreća i nesreća, razgovoralo o problemima, trazio savet ili pomoć, delila radost, stvarale uspomene, osećala ljubav i kao takva, sa svim svojim blagodetima i lepoti življenja, opstanka, stvaranja i srodstva, ona je bila i ostala temelj svakog društva. Savremeno društvo dovelo je i mnogo novina, drugačijih vrednosti i modernizaciju porodičnog života, te su se tako pomalo i izgubile one stalne i trajne vrednosti koje su nekada porodice imale. U tome je u mnogome doprinela drugačija dinamika života, sve veće obaveze, guzve, žurbe, poslovi, pa je porodica, malo po malo, zapadala u neki drugi životni plan i gubila smisao jedinstva, stabilnosti i mira. Ipak, suštinski je zadržala svoj značaj i uprkos mnogim izazovima, porodica je ostala temelj društva i društvenih odnosa.

²⁶⁰ chupka84@gmail.com

U pravnom smislu ne postoji jedinstvena definicija porodice, već je mnogi autori različito definišu, dok porodično pravo čak i ne daje definiciju porodice. Ovo je donekle i opravdano, smatrajući da nijedna zakonska norma ne može u potpunosti definisati jer su osobine porodici ipak zakonski nemerljive i ne mogu se jasno normama izraziti odnosi unutar nje. Sa druge strane, u formalnom smislu, nema tu ničega toliko kompleksnog, već se jednostavno i zna pojam porodice.

Od jedne toliko temeljne ljudske zajednice, posmatrano i kroz istoriju, porodica je menjala svoj oblik postojanja, te smo tako u istoriji imali mnogobrojnije porodice, gde je više generacija zivelo zajedno, što se i danas može videti u ruralnim sredinama, preko istorijskog patrijaharta, primata matijaharta, do savremene porodice, kojoj su pojedinačna ljudska prava sa jedne strane donela mnogo, a sa druge i izgubila. Prednosti savremene porodice su svakako ravnopravni odnosi između muškarca i žene u braku, zaštićena ljudska prava i mogućnost zaštite od strane države i društva usled mogućih i ispoljenih porodičnih sukoba. Ovo je vrlo važno posebno u odnosu na ranije društvene periode, gde je sa jedne strane bilo sramno prijaviti supružnika ili decu za nasilničko ponašanje u porodici, a sa druge strane postojala je i nedovoljna reakcija države i društva na ove pojave zbog nepostojećih pravnih normi.

Porodica, kao kompleksna kategorija, sa različito ispoljenoscu i zaštićenošću u društvenim pravnim sistemima, u jednom je uvek bila i ostala ista – u svojoj osnovi i temeljnosti društvenih života. Postavlja se pitanje „Zašto neko uništava svoju porodicu”. Toliko jednostavno pitanje, a toliko kompleksni odgovori, da je sve grane društvenih nauka proučavaju. Savremeno društvo je dovelo i do novih fenomena koji se u porodici pojavljuju, ali do novih krivičnog dela - nasilje u porodici i njegovog različitog oblika ispoljavanja. Postavlja se još jedno pitanje „Da li je moguće izraziti nasilje u porodici, u kojoj su ostvarene najveće životne vrednosti”. Praksa je pokazala da je moguće, a samim tim je i teorija stvarala svoje definicije, kao i normativne oblike u zakonodavnom sistemu.

Pitanje koje se nameće je još kompleksnije „da li su maloletnici zbog svoje posebne fizičke i pishičke osobenosti, dovoljno sposobni da izvrše delo nasilja u porodici”. Odgovor je da. Praksa je to, nažalost, pokazala. Iako se nasilje u porodici u prvom mahu vezuje za punoletne izvršioce, posebno muškarce, odnosno na žene kao žrtve i ranjivije kategorije, interesantno pitanje u ovom nesrećnom krivičnom delu je da li su i maloletnici izvršioци ovog dela. Statistika i prkasa su nam ipak dali zapanjujući podatak u smislu evidentiranja maloletnika kao izvršioca ovog dela.

Važno je podsetiti da se u skladu sa Zakonom o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica (*Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 85/2005) maloletno lice smatra lice koje je u vreme izvršenja krivičnog dela navršilo 14 godina, a nije navršilo 18 godina, dok se lica u uzrastu do 14 godina nazivaju decom i prema njima se ne mogu primeniti krivične sankcije, niti druge krivično-pravne mere ako učine krivično delo. Prema pomenutom Zakonu maloletnici se kao učinioci krivičnih dela prema uzrastu dele na mlađe i starije maloletnike. Mlađi maloletnici su lica uzrasta od navršenih 14 do nenavršenih 16 godine, dok u stariji maloletnici lica koja su navršila 16, ali nisu navršila 18 godina. U određenim slučajevima maloletničko krivično pravo se primenjuje i na mlađa punoletna lica, odnosno na lica koja su u vreme izvršenja krivičnog dela navršila 18 godina, a u vreme suđenja nisu navršila 21 godinu (Jovašević, 2012).

U vezi prethodno navedenog, u radu će biti postupljeno na sledeći način: učinjen će biti kratak osvrt na krivično delo nasilja u porodici, kao i na položaj maloletnika kao učinioca krivičnih dela, te statistički, tabelarni i grafički prikaz maloletnika kao izvršioca krivičnog dela nasilja u porodici u periodu od deset godina (zbog obima rada), broja optuženja i osude, odnosa izvršenja ovog dela u odnosu na celokupan broj izvršenja dela iz grupe krivičnih dela, ali i ukupnog broja izvršenja krivičnih dela od strane maloletnika, kao i prikaz i analiza krivičnih sankcija koja su maloletnim izvršiocima ovog dela izrečene.

Nasilje u porodici u Krivičnom zakoniku Republike Srbije

Nasilje u porodici (Škulić, 2014) je u pravnom sistemu Republici Srbiji regulisano čak u tri Zakona: u Krivičnom zakoniku, Porodičnom zakonu i onedavno (2016 godine) donetog Zakona o sprečavanju nasilja u porodici („Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 94/16) čija je uloga preventivna u smislu sprečavanja da do nasilja u porodici dodje i čija se primena ogleda u izricanje korpusa mera

potencijalnim izvršioca krivičnog dela nasilja u porodici i zaštiti žrtava. Njegova primena je ipak ograničena samo na punoletne izvršioce, te se tako ovaj Zakon ne primenjuje na maloletna lica koja izvrše nasilje u porodici, što je i opravdano, imajući u vidu poseban status maloletnih lica kao i njihovu ulogu kao zaštićenih lica u porodici i društvu uopšte.

Krivično delo nasilja porodici je u Krivični zakonik Republike Srbije uvedeno još marta 2002. godine noveliranjem zakonskog teksta (inkriminacijom u članu 118a), čija je primena važila do 2005. godine, kada je donet potpuno novi Krivični zakonik koji se primenjuje od 1. januara 2006. godine („Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 85/05) u kojem je ovo delo propisano u članu 194., u grupi krivičnih dela protiv braka i porodice, u glavi 19. i koje je usled više izmena i dopuna ovog Zakonika („Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/19) zadržalo svoju sadržinu, oblike ispoljavanja i karakteristike koji su upodobljeni prihvaćenim međunarodnim standardima u ovoj oblasti, osim što su noveliranjem zakonskog teksta propisane znatno strožije kazne za učinioce ovog dela.

Objekt zaštite (Đurđić & Jovašević, 2010) krivičnih dela protiv braka i porodice je dvojako određen kao: 1) brak i 2) porodica. To su osnovne ljudske i društvene vrednosti koje čine zajednicu života ljudi zasnovanu na ljubavi, osećanjima i srodstvu. Brak je zakonom uređena zajednica života muškarca i žene koji se zaključuje na osnovu slobodnog pristanka budućih supružnika na način i po postupku koji su uređeni odredbama Porodičnog zakona („Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 18/2005, 72/2011 i 6/2015). Ovo je najuža i najintimnija zajednica iz koje nastaje porodica koja je povezana krvno, emotivno, interesno i materijalno. Porodični zakon je u članu 4. odredio da vanbračna zajednica predstavlja trajniju zajednicu života žene i muškarca između kojih nema bračnih smetnji pri čemu vanbračni partneri imaju sva prava i dužnosti supružnika.

Društvena uloga braka, vanbračne zajednice i porodice je velika i ona se ogleda u stvaranju, podizanju i vaspitanju potomstva. Pored zakonskog regulisanja odnosa u braku i porodici, njima se pruža zaštita i putem niza društvenih ustanova: bračna i porodična savetovališta, centri za socijalni rad, fondovi za dečju zaštitu itd. Pravom se ipak ne mogu regulisati, ni zaštititi svi odnosi u braku i porodici, jer se radi o najintimnijoj sferi ljudske ličnosti, o odnosima koji se zasnivaju na ljubavi i osećanjima (Jovašević, 2014).

Samo krivično delo nasilje u porodici se sastoji u primeni nasilja, pretnji da će se napasti na život ili telo, drskom ili u bezobzirnom ponašanju čime se ugrožava spokojstvo, telesni integritet ili duševno stanje člana svoje porodice (Jovašević, 2014). Za izvršen osnovni oblik dela je proisana kazna zatvora od tri meseca do tri godine.

Objekt zaštite kod krivičnog dela nasilje u porodici je telesni i duševni integritet i dostojanstvo ličnosti člana porodice. Ovo je posebni, specijalni oblik krivičnog dela ugrožavanja sigurnosti. Radnja izvršenja je izražena upotrebom trajnog glagolskog oblika što znači da delo postoji bez obzira da li je delatnost činjenja preduzeta jednom ili više puta prema istom pasivnom subjektu, pri čemu broj ponovljenih radnji može biti od značaja za odmeravanje kazne učiniocu (Đurđić & Jovašević, 2010).

U prilog trajnom glagolskom obliku iz radnje izvršenja dela bez mogućeg dovođenja u pitanje postojanja osnovnog oblika dela preduzete radnje jednom ili više puta prema pasivnom subjektu ide i sama priroda krivičnog dela, imajući u vidu da je reč o kontinuiranom stanju u kome se nalazi jedan član porodice usled radnji koje preduzima drugi član porodice prema njemu. Krivično delo nasilja u porodici može postojati i onda kada je radnja izvršenja preduzeta samo jednom, ali imajući u vidu posledicu, to zavisi od toga o kom obliku radnje izvršenja se radi. Korišćenje grubog nasilja i upotrebe kvalifikovane pretnje u nekim slučajevima je dovoljno da je radnja i jedanput preduzeta da bi delo praktično bilo izvršeno, odnosno da je došlo do ugrožavanja spokojsva, telesnog integriteta ili duševnog stanja pasivnog subjekta, dok drsko i bezobzirno ponašanje, po pravilu, može prouzrokovati to ugrožavanje samo onda kada se više puta ponavlja (Stojanović, 2020).

Krivično delo nasilja u porodici pored osnovnog oblika ima i tri teža (kvalifikovana) oblika i jedan poseban oblik. Prvi teži oblik dela za koji je propisana kazna zatvora od šest meseci do pet godina (što znači da je i pokušaj ovog krivičnog dela kažnjiv zbog visine zaprećene kazne) postoji ako je učinilac

pri preduzimanju radnje izvršenja osnovnog dela koristio oružje, opasno oruđe ili drugo sredstvo koje je podobno da telo teško povredi ili zdravlje teško naruši (stav 2).

Drugi teži oblik (stav 3) dela nasilje u porodici za koji je propisana kazna zatvora od dve do deset godina (a ranije do septembra 2009. godine kazna zatvora od jedne do osam godina) postoji u dva slučaja: 1) kada je usled preduzete radnje izvršenja osnovnog ili prvog težeg oblika nastupila teška telesna povreda ili teško narušavanje zdravlja člana porodice ili 2) ako je delo učinjeno prema maloletniku (licu uzrasta do osamnaest godina života). Kod ovog oblika dela obim i intenzitet prouzrokovane teže posledice (koja mora biti u uzročno posledičnoj vezi sa preduzetom radnjom izvršenja) i uzrast pasivnog subjekta predstavljaju kvalifikatorne okolnosti za koje zakon propisuje strože kažnjavanje.

Najteži oblik ovog krivičnog dela (stav 4) postoji ako je usled preduzete radnje izvršenja nastupila smrt člana porodice. Smrt mora biti rezultat radnje izvršenja (upotrebljenog sredstva ili načina preduzete radnje) i mora biti obuhvaćena nehatom učinioca. Za ovo je delo propisana kazna zatvora od pet do petnaest godina, a ako je pasivni subjekt maloletno lice, zakonodavac za učinioca ovog oblika dela propisuje još strožije kažnjavanje određenjem posebnog minuma od najmanje deset godina zatvora, dok se shodno ovakvoj kazni maksimum kažnjavanja određuje opštim maksimum koji može biti do dvadeset godina zatvora. Ukoliko je smrt pasivnog subjekta nastupila umisljajnim radnjom izvršioca, u tom slučaju se neće raditi o ovom kvalifikovanom obliku dela nasilja u porodici, već o krivičnom delu teškog ubistva.

Posebni oblik nasilja u porodici zakoni je propisano kumulativno kažnjavanje kazne zatvora od tri meseca i tri godine i novčane čini ono lice koje prekrši mere zaštite nasilja u porodici koje mu je sud odredio na osnovu zakona kojim se uređuju porodični odnosi.

Pitanje koje se nameće je da li postoji sticaj ukoliko je delo izvršeno prema više članova porodice (izuzev kod kvalifikatornog oblika iz stava 4 gde je nesporno da postoji sticaj). U sudskoj praksi preovladava stav, da iako je radnja preduzeta prema više članova porodice, postoji samo jedno krivično delo (dok bi kod drugih krivičnih dela postojao sticaj dela). Iako se radi o različitim pasivnim subjektima, u ovom slučaju se ne šite pojedini kao takvi, već porodica i porodični odnosi, te s tim u vezi pojedinci, odnosno pasivni subjekti u porodici čine porodici, a porodica čini jedinstvo i zbog toga ne postoje više pasivnih subjekata, već jedan, bez obzira na to koliko ih kod ovog dela ima. Ukoliko je radnja preduzeta na takav način da ukazuje na prirodno jedinstvo deloa, sticaj neće postojati. To se odnosi na kvalifikovani oblik iz stava 4, kada će uvek postojati sticaj. (Stojanović, 2020).

Analiza statističkog prikaza maloletnih izvršioca krivičnog dela nasilja u porodici

Maloletnici se, iako sa svojim posebnim statusom i tretmanom u pravnom sistemu i njihovoj krivičnopravnoj zaštiti, izdvajanjem od punoletnih učinioca po svojim biološkim, sociološkim i psihološkim karakteristikama, nažalost, ipak pojavljuju kao izvršioci krivičnog dela nasilja u porodici. Sa jedne strane je pomalo i čudno da su ova bića sa još oseljivim i zaštićenim položajem u porodici javljaju kao izvršioci ovih dela, a sa druge strane je i iznenađujuće i opravdano da ih članovi porodici prijavljuju kao izvršioci. Neizostavno i nesporno je da tamna brojka izvršenja dela nasilja u porodici od strane maloletnika zaista postoji i da je izražena upravo iz tog razloga što se roditelji teško odlučuju da prijave i procesuiraju svoje dete kao izvršioca dela, kao i na potencijalnu mogućnost da ih vaspitaju i prevaspitavaju u krigu porodice bez prijavljivanja. Bilo kako bilo, najbitnije je da svi članovi porodice budu zatsičeni, što je i osnovno ljudsko načelo u kojem svaki građanin uživa.

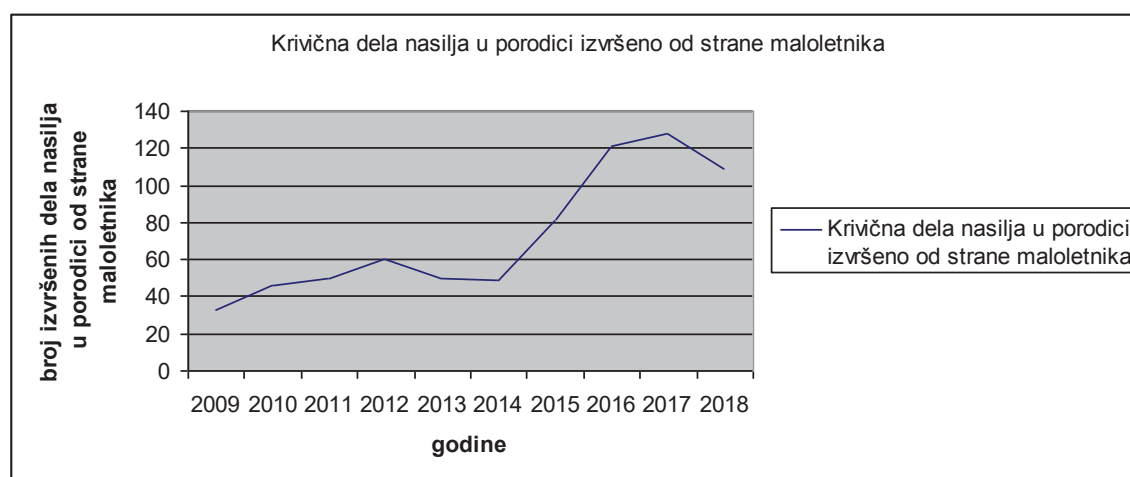
U narednom tekstu rada bići prikazani podaci koji se odnose na broj prijavljenih, optuženih i osuđenih maloletnika za izvršeno krivično delo nasilja u porodici. Ujedno će analizirani podaci biti prikazani i na odnos broja izvršenih dela nasilja u porodici od strane maloletnih lica i ukupnog broja dela grupe kojoj pripada, kao i u odnosu na ukupan broj izvršnih dela od strane maloletnika.

U svim prikazanim tabelama, analizirajuće se podaci koji se odnose na maloletne izvršioce krivičnog dela nasilja u porodici u vremenskom periodu od 2009. do 2018. godine. Svi podaci koji će u radu biti analizirani preuzeti su iz Biltena Republičkog zavoda za statistiku; Maloletni učinioci krivičnih dela – prijave, optuženja i osude (Bilteni Republičkog zavoda za statistiku: broj 528 za 2009. godinu (2010); broj 547 za 2010. godinu (2012); broj 559 za 2011. godinu (2012); broj 577 za 2012. godinu

(2013); broj 589 za 2013. godinu (2014); broj 604 za 2014. godinu (2015), broj 618 za 2015. godinu (2016); broj 630 za 2016. godinu (2017); broj 641 za 2017. godinu (2018) i broj 654 za 2018. godinu (2019); Beograd: Republički zavod za statistiku.)

Tabela 1. Prijavljeni maloletnih izvršioca krivičnog dela nasilja u porodici u Srbiji u periodu 2009-2018. godine

godine	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Krivična dela nasilja u porodici izvršeno od strane maloletnika	33	46	50	60	50	49	82	121	128	109

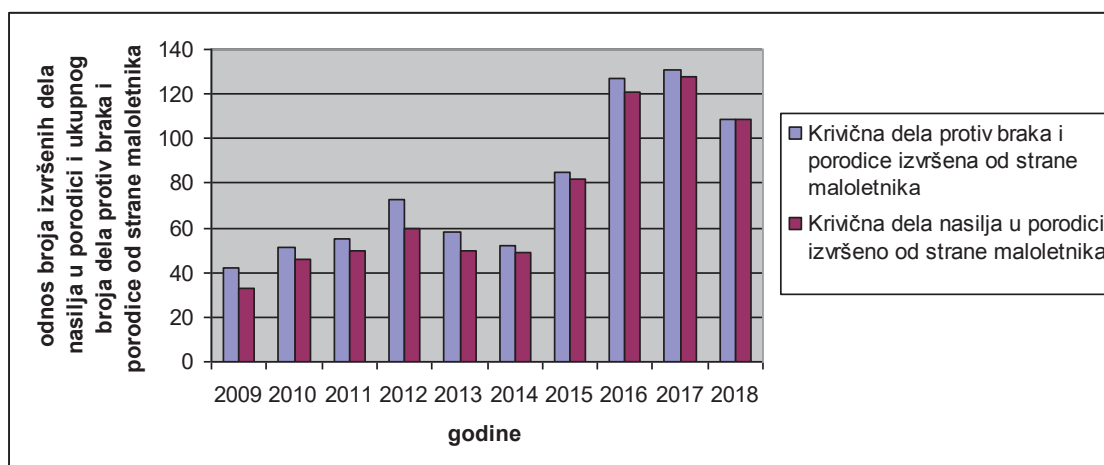
Grafikon 1. Ilustracioni prikaz dinamike izvršenog krivičnog dela nasilja u porodici od strane maloletnika u Srbiji u periodu 2009-2018. godine

Analizirajući tabelu 1 i grafikon 1 stiče se jasan utisak o intenzivnom porastu broja prijavljenih maloletnika za krivično delo nasilja u porodici u analiziranom periodu od 2009. do 2018. godine. Interesantan podatak je da je od 2009. godine do 2014. godine broj prijavljenih maloletnika za krivično delo nasilja u porodici bio veoma sličan i krtao se između 46 i 60 prijavljenih maloletnika, sa najmanjim brojem 2009. godine od svega 33 prijavljena.

Analizirajući broj prijavljenih maloletnika za delo nasilja u porodici od 2015. do 2018. godine jasno se uočava porast broja prijavljenih, te ukoliko se ti brojevi posmatraju na periode pre 2015. godine, može se zaključiti da su brojevi prijavljenih maloletnika čak i duplirani, pa se najveći skok, odnosno porast broja prijavljenih ogleda u 2015. godini u odnosu na 2014. godinu, sa intenzivnim rastom broja prijavljenih u sledećem godinu, sve do 2018. godine u kojoj je broj prijavljenih maloletnika nešto vrlo manji u odnosu na prethodnu godinu, ali svakako intenzivnije veći u odnosu na periode pre 2015. godine. Ovi podaci ukazuju na dve stvari: da se oštrije i strožije treba suptotsaviti maloletnim izvršiocima ovog dela, kao i činjenica da se svest ljudi promenila i da se oslobodili u prijavljivanju za ova dela maloletne izvršiće, što bi bio i donekle dobar i ohrabrujuć pokazatelj u podsticaju ljudi na prijavu i reagovanje na nasilje u porodici, koje se možda ranije skrivalo i pretvaralo u tamnu brojku, sto bi u ovom slučaju, kao i u prvoj akternativnoj pretpostavci ukazivalo na oštrije sankcionisanje maloletnika za izvršena dela nasilaj u porodici.

Tabela 2. Prijavljeni maloletni izvršioци krivičnog dela nasilja u porodici u odnosu na ukupan broj prijavljenih maloletnih izvršioца krivičnih dela protiv braka i porodice u Srbiji u periodu 2009-2018. godine

godine	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Krivična dela protiv braka i porodice izvršena od strane maloletnika	42 100%	51 100%	55 100%	73 100%	58 100%	52 100%	85 100%	127 100%	131 100%	109 100%
Krivična dela nasilja u porodici izvršena od strane maloletnika	33 79%	46 90%	50 90%	60 82%	50 86%	49 94%	82 96%	121 95%	128 98%	109 100%

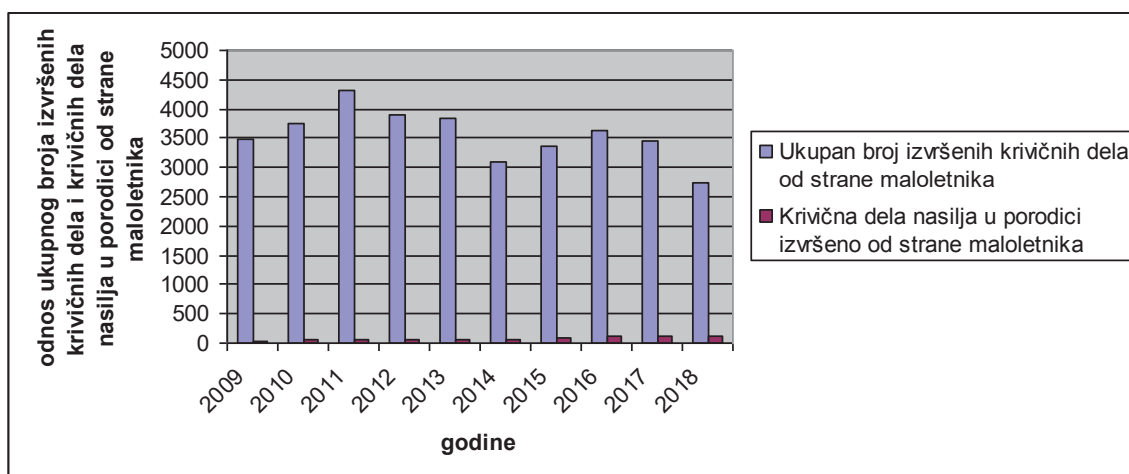

Grafikon 2. Ilustracioni prikaz prijavljeni maloletnih izvršioци krivičnog dela nasilja u porodici u odnosu na ukupan broj prijavljenih maloletnih izvršioца krivičnih dela protiv braka i porodice u Srbiji u periodu 2009-2018. godine

Krivična dela nasilja u porodici izvršena od strane maloletnika u odnosu na broj prijavljenih maloletnika za dela protiv braka i porodice, grupu krivičnih dela u kojoj je inkriminisano delo nasilja u porodici, značajno dominiraju u odnosu na druga dela, imajući u vidu da analizirani podaci ukazuju da je procenat zastupljenosti prijavljenih maloletnika u najčešćim analiziranim godinama između 90% i 100%, sa nešto za nijansu manjem izraženim procentom zastupljenosti od 82% i 86% u 2012. i 2013. godini, odnosno 79% u 2009. godini u kojoj je inače i najmanji broj prijavljenih maloletnih izvršioци za krivično delo nasilja u porodici, kao i ukupnog broja dela protiv braka i porodice. Najveći procenat zastupljenosti prijavljenih maloletnika za izvršeno delo nasilja u porodici u odnosu na grupu dela je neminovno 2018. godine u kojoj se kao procenat izvršenja nasilja u porodici od strane maloletnika izražava u 100% u odnosu na ostala dela. Zanimljivo manji u odnosu na ovu godinu, ali se velikom zastupljenošću prijavljenih maloletnika za delo nasilja u porodici od čak 94-98% u odnosu na ukupan broj dela iz grupe dela je ispoljeno u periodu od 2014. do 2017. godine.

Tabela 3. Prijavljeni maloletni izvršioci krivičnog dela nasilja u porodici u odnosu na ukupan broj izvršenih krivičnih dela od strane maloletnika u Srbiji u periodu 2009-2018. godine

godine	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ukupan broj izvršenih krivičnih dela od strane maloletnika	3497	3747	4323	3913	3844	3110	3355	3643	3465	2744
	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Krivična dela nasilja u porodici izvršeno od strane maloletnika	33	46	50	60	50	49	82	121	128	109
	0,94%	1,22%	1,15%	1,53%	1,30%	1,57%	2,44%	3,32%	3,69%	3,97%

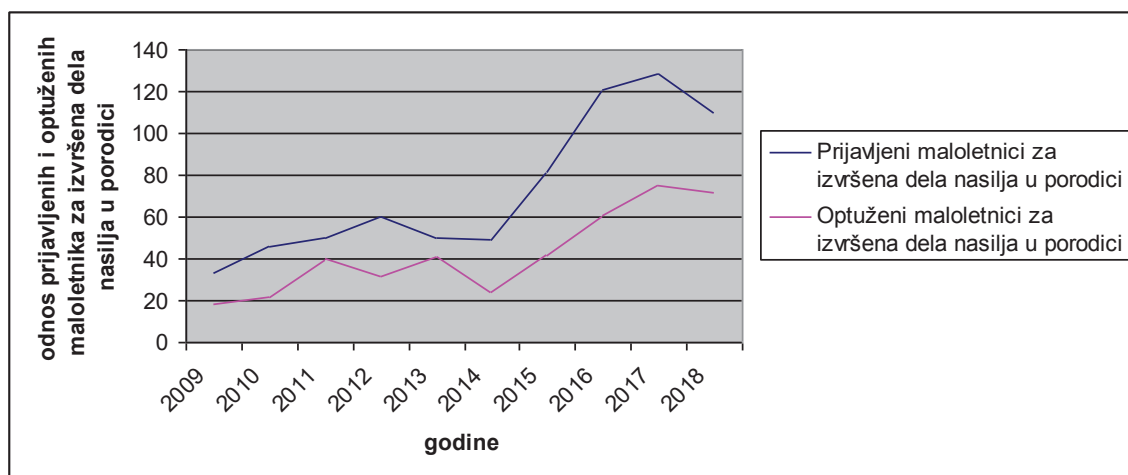

Grafikon 3. Ilustracioni prikaz prijavljeni maloletnih izvršioaca krivičnog dela nasilja u porodici u odnosu broj prijavljenih maloletnih izvršioaca za ukupan broj izvršenih krivičnih dela u Srbiji u periodu 2009-2018. godine

Nasilje u porodici, samo po sebi, je teško krivično delo, samim tim što se njegovom radnjom izvršenja ispoljava nasilje, a kao drugo, što se to nasilje primenjuje u porodici, prema najbliim, najvoljenijim i najstrodnijim osobama. Još izraženijoj težini dela doprinosi i činjenica da je to delo izvršeno od strane maloletnog lica. S tim u vezi broj izvršenih dela od strane maloletnika nije ni malo mali, posebno što se radi o posebnoj kategoriji ljudi, a spremnosti i sposobnosti da ovako teška dela izvrše. Iako procenat zastupljenosti ovih dela izvršenih od strane maloletnika u odnosu na ukupan broj prijavljenih maloletnika za izvršena dela je mali, ali realan i zabrinjavajuć, imajući u vidu da maloletnici češće i učestalije vrše imovinska krivična dela i dela u vezi sa drogom, dok se u kategoriji izvršioaca dela nasilja u porodici ne bi ni trebala pronaci. Ipak statistički podaci ukazuju da je procenat zastupljenosti od 0,94%, do 3,97% u analiziranim godinama. Period od 2015. do 2018. godine obeležava veća zastuplenost prijavljeneih maloletnika za delo nasilja u porodici u odnosu na ukupan broj dela, odnosno u procentima od 2,44% do 3,97% što je intenzivniji broj, odnosno pokazatelj zastuplenosti u odnosu na prethodne godine, mali u odnosu na ukupan broj, ali ne zanemarujući posebno što se treba imati u vidu da se radi o teškim krivičnim delima izvršenih od strane maloletnika.

Tabela 4. Optuženi maloletnici za izvršena krivična dela nasilja u porodici u Srbiji u periodu 2009-2018. godine

godine	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Optuženi maloletnici za izvršena dela nasilja u porodici	18	22	40	32	41	24	42	61	75	72

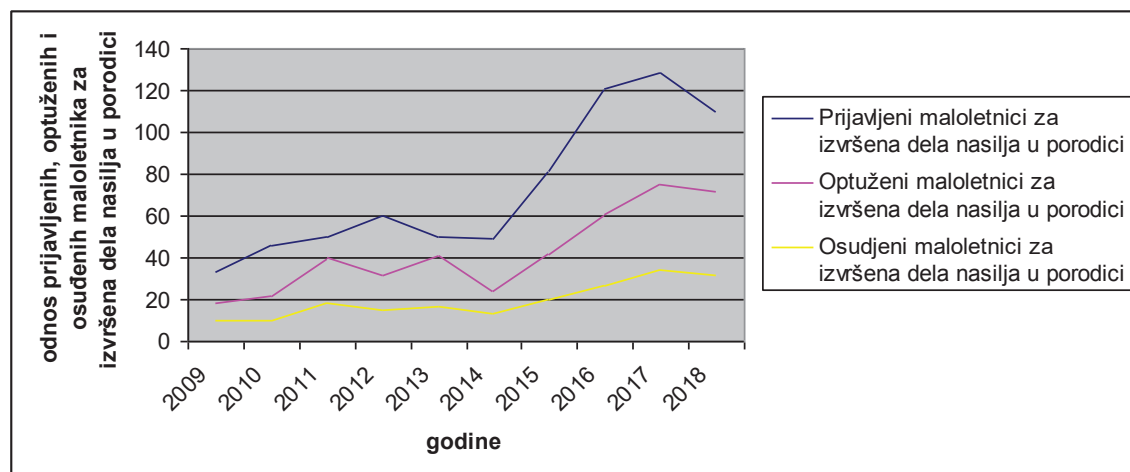

Grafikon 4. Odnos prijavljenih i optuženih maloletnika za izvršena krivična dela nasilja u porodici u Srbiji u periodu 2009-2018. godine

Broj optuženih maloletnika je nešto manji u odnosu na broj prijavljenih maloletnika za izvršeno krivično delo nasilja u porodi, u prilog čega idu niz činjenica koje su utvrđene u krivičnim postupcima a u najčešćim slučajevima su to odustanak oštećenih od daljeg krivičnog gonjenja (posebno roditelja). Imajući u vidu da se svi započeti postupci ne završe u istoj godini, a i neki su započeti pred kraj godine, analiza odnosa prijavljenih i optuženih maloletnika za izvršeno delo nasilja u porodici koja je prikazana u grafikonu 4 nije u potpunosti validna, ali ukoliko se uzme sveobuhvatan broj prijavljenih maloletnika za izvršeno delo nasilja u porodici i isti taj broj optuženih, navedeni odnos nam daje adekvatne pokazatelje koji se zasnivaju na prethodno navedenoj konstataciji da je srazmerno nizi broj optuženih maloletnika u odnosu na prijavljene za izvršena dela. Kao izuzetak u ovoj analizi su 2011. i 2013. godina u kojim je broj optuženih maloletnika najveći u odnosu na broj prijavljenih za izvršena dela nasilja u porodici.

Tabela 5. Osuđeni maloletnici za izvršena krivična dela nasilja u porodici u Srbiji u periodu 2009-2018. godine

Godine	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Optuženi maloletnici za izvršena dela nasilja u porodici	10	10	18	15	17	13	20	27	34	32

Grafikon 5. Odnos prijavljenih, optuženih i osuđenih maloletnika za izvršena krivična dela nasilja u porodici u Srbiji u periodu 2009-2018. godine

Odnos osuđenih maloletnika za izvršena krivična dela nasilja u porodici u odnosu na broj optuženih i prijavljenih maloletnika je srazmerno nizi što je prikazano u grafikonu 5. I u ovoj analizi je slučaj kao i u prethodnoj, odnosno da se u istoj godine ne izreknu presude za isti broj prijavljenih i optuženih maloletnika iz te godine, zbog same dužine trajanja postupka, ali i izvršenja dela pred kraj tekuće godine. Ipak, odnos ukupnog broja prijavljenih, optuženih i osuđenih maloletnika ukazuje na faktički, odnosno stvarni odnos između navedenih procesnih statusa maloletnika. Ukoliko analiziramo samo broj osuđenih maloletnika možemo videti da je on u blagom porastu, posebno u periodu od 2015. do 2018. godine, ali ako ovaj period uporedimo sa istim periodom prijavljenih maloletnika možemo konstatovati da je broj prijavljenih u naglom porastu u odnosu na prethodne godine, dok je broj osuđenih u manjem porastu u odnosu na prethodne godine, što ukazuje na manji broj osuđenih maloletnika u odnosu na prijavljene u ovom periodu, nego što je slučaj sa ovim odnosom poredjenja u periodu od 2009. do 2014. godine, u kome jeste manji broj osuđenih maloletnika u odnosu na period od 2015. do 2018. godine, ali u poredjenju sa prijavljenim maloletnicima iz ovog perioda broj osuđenih je u komparaciji sa prijavljenim maloletnicima iz ovog perioda veći.

Krivične sankcije izrečene osuđenim maloletnicima za izvršeno delo nasilja u porodici

Zakon o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica (*Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 85/2005) je svojim odredbama materijalnog krivičnog prava regulisao i kažnjavanje maloletnika za učinjena krivična dela, te se tako njima mogu izreći sledeće krivične sankcije: *vaspitne mere, kazna maloletničkog zatvora i mere bezbednosti*.

Svrha krivičnih sankcija prema maloletnicima je da se nadzorom, pružanjem zaštite i pomoći, kao i obezbeđivanjem opšteg i stručnog osposobljavanja utiče na razvoj i jačanje lične odgovornosti maloletnika, na vaspitavanje i pravilan razvoj njegove ličnosti, kako bi se obezbedilo ponovno uključivanje maloletnika u društvenu zajednicu, dok je svrha maloletničkog zatvora, pored navedene svrhe, i vršenje pojačanog uticaja na maloletnog učinoca da ubuduće ne vrši krivična dela, kao i na druge maloletnike da ne vrše krivična dela (član 10 ZMUKD).

Najčešće krivične sankcije koje se izriču maloletnicima su vaspitne mere (nezavodskog i zavodskog tipa) i mogu se izreći i mlađim i starijim maloletnicima. Prethodno navedeni Zakon predviđa čitav niz taksativno navedenih vaspitnih mera koje su mogu izreći maloletnicima. U izuzetnim slučajevima. U izuzetnim slučajevima kada su ispunjeni zakonom predviđeni uslovi i ako je sud došao do uverenja da se svrha maloletničkih krivičnih sankcija ne može ostvariti primenom vaspitnih mera, sud može starijem maloletniku da izrekne posebnu vrstu kazne – kaznu maloletničkog zatvora, uz određene

kumulativne uslove. I konačno, mere bezbednosti se mogu izreći maloletnicima ako im je izrečena vaspitna mera ili kazna maloletničkog zatvora, osim mere bezbednosti obavezno psihijatrijsko lečenje i čuvanje u zdravstvenoj ustanovi koja se može izreći samostalno.

Tabela 6. Krivične sankcije izrečene osuđenim maloletnicima za krivično delo nasilja u porodici u Srbiji u periodu 2009-2018. godine

God.	mal. zativ.	Vaspitne mere								
		sudski ukor	posebne obaveze	pojačan nadzor roditelja	pojačan nadzor organa starat.	pojač. nadz. u ustan. za vasp.	posebne obav. uz pojač. nadzor	upuć. u vaspit. ustan.	upuć. u vaspit.- popr. dom	upuć. u posebnu ustan.za lečenje i osposob ljavanje
2009	-	1	2	-	5	-	-	2	-	-
2010	-	1	1	1	7	-	-	-	-	-
2011	-	2	3	-	9	-	-	3	1	-
2012	-	1	1	2	6	-	1	3	1	-
2013	-	2	2	3	5	-	1	3	1	-
2014	-	-	5	1	5	-	-	-	-	2
2015	-	1	6	2	7	-	2	-	2	-
2016	-	1	14	2	9	-	-	-	1	-
2017	-	7	11	1	12	-	2	-	1	-
2018	-	2	5	4	12	-	4	2	3	-

Kao što je i u teoriji rečeno, analiza prethodne tabele ukazuje da su vaspitne mere najdominantnije u izricanju prema maloletnicima. Kao mera koja se posebno izdvaja u svom najvećem broju izricanja je pojačan nadzor organa starateljstva, koje su posebno najviše izricane u 2017. i 2018. godini. Posebne obaveze, koje su izrečene u sličnom broju u analiziranim godinama, svoj nagli porast u izricanju su zabeležile 2016. 2017. godine. Iznenađujući podatak je i da je tokom 2014. godine zabeleženo 2 slučaja izricanja zavodske mere upućivanje u posebnu ustanovu za lečenje i osposobljavanje, dok ova zavodska mera ni u jednom slučaju nije izrečena osuđenom maloletniku u ostalim analiziranim godinama. Pored vaspitnih mera, kazna maloletničkog zatvora nijednom nije izrečena u analiziranom periodu, što oravdava njena posebnost u izricanju sa ispunjenim nizom kumulativnih uslova i izuzetna nužnost, koja se očigledno nije stvorila pri odmeravanju kazni maloletnim izvršiocima krivičnog dela nasilja u porodici.

Zaključak

Iako je na prvi pogled, delovalo da se maloletnici ne pojavljuju kao izvršioci krivičnog dela nasilja u porodici, te da je ogromna pažnja usmerena na punoletne učinioce, donošenjem i posebnih lex specialis zakona, statistički podaci demantuju prve sumnje i nažalost pokazuju da se maloletnici, sa svim svojim posebnim osobinama, kao zaštićena socijalna kategorija, ipak pojavljuju kao izvršioci ovog teškog, nasilničkog krivičnog dela. Njihova zastupljenost u izvršenju u odnosu na grupu dela kojoj nasilje u porodici pripada, krivična dela protiv braka i porodice, je izuzetno velika, što procentualno iznosi od 85-100%, što je i opravdano imajući u vidu da maloletnici nisu u braku, pa samim tim dela protiv braka i ne mogu da vrše. Iako je njihov broj izvršenja u odnosu na ukupan kriminal, odnosno ukupna krivična dela koja su maloletnici izvršili u analiziranim godinama mali, okvirno od 1-4% posto, svakako nije zanemarljiv imajući u vidu da se radi o teškom nasilničkom delu, koje izaziva posebnu pažnju i kada su punoletni učinci u pitanju, što maloletnim izvršiocima ovih dela daje još veću težinu izvršenja.

Broj optuženih i osuđenih maloletnika je srazmerno niži u odnosu na broj prijavljenih, ali ne u zanemrljivom broju, već u opravdanom smanjenju njihovog procesnog statusa. U ovome mnogo doprinosi činjenica da roditelji ili članovi porodici vrlo često u krivičnom postupku odustanu od gonjenja maloletnika za izvršeno delo nasilja u porodici. Krivične sankcije koje su maloletnicima izrečene za ovo delo su najčešće vaspitne mere i to pojačan nadzor organa starateljstva, sa dominacijom u izricanju i posebnih obaveza tokom 2016. i 2017. godine. Zavodska mera upućivanje u posebnu ustanovu za lečenje i osposobljavanje je izrečena tokom 2014. godine prema dvoje maloletnika što je izuzetak u odnosu na ostale analizirane godine u kojima ova mera nijednom nije bila izrečena. Kazna maloletnikom zatvora takođe ni u jednom slučaju nije izrečena, što je i opravdano imajući u vidu da se izriče samo izuzetno uz takstivno ispunjene kumulativne uslove.

Suprotsavljanje nasilju u porodici je je predmet svim pravnih sistema, svakog društva, svih procesnih subjekata i svakog pojedinca. Ovo teško krivično delo je još teže ukoliko je izvršeno od strane maloletnika, što na iznenadjenje celokupne pavne zajednice sigurno predstavlja impozantan podatak da ova „nežna bića“, koja se razlikuju od punoletnih lica po svojim biološkim, psihološkim i sociološkim karakteristikama, ipak pojavljuju kao izvršioci krivičnih dela nasilja u porodici.

Represivnim i preventivnim merama prema maloletnicima da do izvrenja ovih dela ne dođe se treabmo svi boriti, porodica kao prva i osnova karika u ovoj borbi, a potom pravni i društveni sistemi. Posebno se treba u ovoj borbi osvrnuti na podizanju svesti kod maloletnika da je porodica stub i osnova svakog društva, u kojoj se stiče ljubav, vaspitanje, vredost i čiji su članovima srodstvom povezani, te da se kao takva treba čuvati i odnosi u njoj negovati, a ne nasilje sprovoditi u njoj. Ukoliko maloletnici vrše dela nasilja u porodici, sigurno će im ta izvršenja biti osnov ta vršenje i drugih kriivčnih dela u društvu, jer ukoliko svoje članove porodice ne doživljavaju kao zaštićene socijalne kategorije,ostale članove i imenitelje društva će još lakse prepoznati kao potencijale žrtve budućih krivičnih dela.

Literatura

1. Bilteni Republičkog zavoda za statistiku: broj 528 za 2009. godinu (2010); broj 547 za 2010. godinu (2012); broj 559 za 2011. godinu (2012); broj 577 za 2012. godinu (2013); broj 589 za 2013. godinu (2014); broj 604 za 2014. godinu (2015), broj 618 za 2015. godinu (2016); broj 630 za 2016. godinu (2017); broj 641 za 2017. godinu (2018) i broj 654 za 2018. godinu (2019); Beograd: Republički zavod za statistiku.
2. Banović, B., Turanjanin, V. & Voštinić, M. (2014). Nasilje u porodici – krivičnopravni i krivičnoprocesni aspekti. Zbornik radova, *Nasilje u Srbiji – uzroci, oblici, posledice i društvene reakcije*, tom 1, Tara, Beograd: Kriminalističko-policijska akademija, Fondacija „Hans Zajdel”.
3. Đurđić, V., & Jovašević, D. (2010). *Krivično pravo, posebni deo*. Beograd: Nomos.
4. Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, „*Službeni glasnik Republike Srbije*“, broj 94/16.
5. Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, „*Službeni glasnik Republike Srbije*“, broj 85/2005.

6. Jovašević, D. (2005). *Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica*. Beograd: Službeni list SCG.
7. Jovašević, D. (2010a). *Krivično pravo, opšti deo*. Beograd: Nomos.
8. Jovašević, D. (2010b). *Položaj maloletnika u krivičnom pravu*. Niš: Pravni fakultet.
9. Jovašević, D. (2011). *Maloletničko krivično pravo*. Niš: Pravni fakultet.
10. Jovašević, D. (2012). *Kažnjavanje maloletnika u krivičnom pravu, Maloletničko pravosuđe u Republici Srbiji, Zbornik radova*. Beograd: Centar za prava deteta.
11. Jovašević, D. (2014). *Krivično pravo, posebni deo*. Beograd: Dosije.
12. Krivični zakonik, "Službeni glasnik RS", broj 85/05, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/12, 104/13, 108/14, 94/16 i 35/19.
13. Lazarević, Lj. (2000). *Krivično pravo–posebni deo*. Beograd: savremena administracija.
14. Porodični zakon, "Službeni glasnik RS", broj 18/2005, 72/2011 i 6/2015.
15. Radulović, LJ. (2010). *Maloletničko krivično pravo*. Beograd: Pravni fakultet.
16. Simović, M, et al. (2013). *Maloljetničko krivično pravo*, Istočno Sarajevo.
17. Stojanović, Z., & Delic, N. (2013). *Krivično pravo, posebni deo*. Beograd: Pravna knjiga.
18. Stojanović, Z. (2014). *Krivično pravo, opšti deo*. Beograd: Pravna knjiga.
19. Stojanović, Z. (2019). *Komentar Krivičnog zakonika: prema stanju Krivičnog zakonika od 1. decembra 2019. godine i prema stanju zakonodavstva od 21. maja 2019. godine*. Beograd: Službeni glasnik.
20. Škulić, M. (2010). *Starosna granica sposobnosti za snošenje krivice u krivičnopravnom smislu. Crimen*. Beograd: Pravni fakultet.
21. Škulić, M. (2011). *Maloletničko krivično pravo*. Beograd: Pravni fakultet.
22. Škulić, M. (2014). *Nasilje u porodici: neki problemi zakonske inkriminacije i sudske prakse. Zbornik radova, Nasilje u Srbiji – uzroci, oblici, posledice i društvene reakcije*, tom 1, Tara, Beograd: Kriminalističko-policijska akademija, Fondacija „Hans Zajdel”.

JUVENILES AD PERPETRATORS OF CRIMINAL OFFENSES DOMESTIC VIOLENCE

Gordana Nikolic, PhD
Ministry of Internal Affairs of the Republic of Serbia

Abstract: Domestic violence was introduced into the Criminal Code of the Republic of Serbia in 2002, first by incrimination in Article 118a, but with the adoption of the new Criminal Code, which began on January 1, 2006, this offense is regulated in Article 194 in the group of crimes against marriage and families. By amending the legal text, this work underwent several changes and additions until its positive application, without modifying the basic conceptual norms, but in sharpening its punishment. The incrimination of acts of domestic violence and the determination of basic and more severe forms is an indicator of the legal system that the family is protected as a basic value of human society. As a *lex specialis* in the sense of detailed incrimination of this act, and especially in the contribution of its prevention, in 2016, the Law on Prevention of Domestic Violence was passed, which applies only to adult perpetrators. Analyzing the texts on the criminal offense of domestic violence, one gets the impression that the perpetrators of this offense are most often adults, spouses, men, and even women, so the question arose whether minors appear in the category of perpetrators of domestic violence, bearing in mind that by logic things most often occur in the role of victim. However, the statistics showed astonishing data regarding the fact that juveniles appear as perpetrators of this crime, and if we take into account the fact that parents rarely report their child as a perpetrator of domestic violence, as well as that they rarely join the criminal proceedings later. persecution, one gets the impression that the gravity of this crime committed by the juvenile is even greater. This is supported by the fact that the dark number of juvenile perpetrators of domestic violence is expressed, and that both statistical data and official reports are not sure and one hundred percent indicator of the representation of minors as perpetrators of this crime. The author briefly reviews the norms of the criminal offense of domestic violence in the Criminal Code of the Republic of Serbia, while the essence of the paper is based on a statistical analysis of the number of reported, accused and convicted juveniles for domestic violence within ten years, as well as criminal sanctions imposed on them for this crime, on the basis of which conclusions are made regarding the representation of minors as perpetrators of this crime.

Keywords: violence, family, juveniles, Criminal Code, crime.

АНАЛИЗА СОЦИО-ЕКОНОМСКОГ СТАЊА ПОРОДИЦА ЗАТВОРЕНИКА НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ ДЕРВЕНТА

мр сци Љубинка Лазих,

Деана Ђекић, дипл.социјални радник

ЈУ Центар за социјални рад Дервента БиХ²⁶¹

Сажетак: Криминал као друштвена девијација и појава која има опште-социјални карактер, има и породичне консеквенце. Услови и социо-економско стање породица су значајни за живот свих њених чланова. Посебно су значајни као предиктори негативних појава у породици, али и као чиниоци правилног развоја и живота чланова породице. Криминал као социјално-патолошка појава је у значајној вези са породицом лица починиоца кривичног дјела у смислу да породица може да дјелује као заштитни фактор али и негативно. Циљ овог рада је био анализирати соци-економско стање породица затвореника са подручја Општине Дервента. Тако смо нашли да се породице затвореника налазе у неповољном социо-економском положају због незапослености, ниског образовног статуса затвореника, као и неријешеног стамбеног статуса. Да криминал и казна затвора стоје према социо-економском стању породице у узрочно-посљедичном односу полазна је претпоставка овог рада и истраживања. Фактори који утичу на задовољавање потреба породице затвореника и квалитетан живот чланова породице свакако су економска стабилност тј, запосленост чланова породице и стамбени статус породице. Надаље, нашли смо да добијени резултати упућују на то да социо-економски фактори нису сами за себе већ да интеракција више фактора и више околности неповољно утиче како на јављање неповољног стања у породици тако и на његово побољшање. Значај ове анализе је у допроносу бољем разумијевању стања, проблема и потреба породица затвореника, посебно у транзицијским условима друштва. Практични значај истраживања је у указивању на потребу даљих истраживања, унапријеђења мултидисциплинарног приступа проблемима попут сиромаштва, незапослености, образовања становништва, а посебно ка предузимању мјера превенције, развоја алтернативних кривичних санкција и помоћи породицама затвореника као дио успјешног плана ресоцијализације и реинтеграције.

Кључне ријечи: казна затвора, породица, затвореник, социо-економски статус.

УВОД

Изучавати криминал подразумјева, у социолошком погледу, изучавање узрока криминалног понашања и идентификовање његовог утицаја на друштво. Фактори криминалног понашања се тако могу подијелити на: спољне: економска стабилност друштва, политички фактори, фактори културе, социјални фактори и унутрашње факторе: својства личности која се испољавају кроз интелигенцију, емоционалност, карактер. (Ковачевић, Ромић, 2009).

Казна затвора, гледајући и кроз концепт фактора ризика и заштите, се манифестује етиолошки и захтјева протективне факторе производећи различите негативне посљедице што

указује на предузимање и репресивних, превентивних и протективних мјера. (Поповић-Ћитић, Жунић-Павловић, 2005).

Казна затвора има вишеструке посљедице на друштво, а гледано из хуманистичког аспекта, од изузетно негативног значаја су утицаји казне затвора на појединца и породицу. Гледано историјски и друштвено, починилац кривичног дјела и његово понашање су деценијама главни предмет друштвених и стручних реперкусија и истраживања. Међутим, средином прошлог вијека фокус се помјерио и на егзогене чиниоце, посљедице, групе, појединце. Истраживања узрока попут социо-економског стања породице затвореника нису предмет значајне научне пажње, тако да је управо то предмет овог рада.

Појам казнено-поправног завода

Полазећи од посматрања криминала као социјално-патолошке појаве која захтјева и карактеристичне друштвене реакције, говори се и о различитим санкцијама и репресивним мјерама кажњавања криминалног понашања, а најтежа мјера, у кривичном законодавству Босне и Херцеговине, односно Републике Српске, је казна затвора односно лишења слободе и служење казне у установи.

Казнено-поправни заводи на територији Републике Српске дјелују у саставу Министарства правде и то као установе затвореног (Бања Лука, Бијељина и Фоча) и полуотвореног типа (Добој, Источно Сарајево и Требиње).

Према Криминолошком лексикону најужа дефиниција казнено-поправне установе је да су то “државне институције и установе у којима осуђеници издржавају временске казне лишења слободе – казне затворе” (Бошковић, 1999: 129). У савременој свјетској пенолошкој пракси појављују се и приватне казнено-поправне установе, као и службе за пробацију и спровођење алтернативних кривичних санкција.

У складу са чланом 1. став 1. тачка 3. Закона о извршењу кривичних и прекршајних санкција Републике Српске затвореник је лице које у казнено-поправној установи издржава казну затвора по правоснажној судској одлуци изреченој у кривичном или прекршајном поступку (“Службени гласник Републике Српске” број 63/18).

Социо-економски статус породице

Криминал као друштвена девијација и појава која има криминално-правни опште-социјални карактер, има и социјално-педагошке и породичне консеквенце и конотације.

Према Речнику социјалног рада породица је “универзална људска заједница коју чине одрасли репродуктивно способни партнери и њихово потомство, али и даљи сродници који живе заједно са њима. Породица, поред репродуктивне, привредне, социјалне има и значајну психолошку, васпитну и социјализацијску улогу. Она је важна примарна група и један од најзначајнијих агенаса социјализације” (Видановић, 2006: 300, 301).

Развојно гледано, социолошка схватања и посматрања породице су ишла, од појаве организованих друштвених заједница до данас у опсргу “од непримјећивања, подцјењивања и запостављања па до величања њене улоге, утицајности и значаја” (Милић, 2007: 19). У литератури се наилази и на израз „дефицијентна породица“. У квантитативном смислу дефицијентна породица је породица у којој је одсутан једна родитељ због привремене одсутности услед служења казне затвора, лијечења или рада у иностранству или пак због трајног одсуства због смрти или развода. Дефицијентна породица у квалитативном смислу је деградирана породица у којој су присутне неке друштвене девијације, нпр: алкохолизам, проституција, наркоманија, насиље у породици, породичне свађе, слично. (Купчевић, Млађеновић, Р. 1997, према Марковић, 2010).

Криминолошка истраживања баве се етиологијом и феноменологијом криминалитета, а науке попут социјалног рада, педагогије које се иначе баве породицом, проблемима и заштитом породице, недовољно се баве породицом лица која се налазе на издржавању казне затвора. Поред

личних проблема које има лице које издржава казну затвора попут депривације и ентропије, пажња треба да буде усмјерена и породици затвореника, односу са дјецом и браку. Социо-економски статус породице и њене могућности и потенцијали су значајни и као протективни фактор ради предупредјења појаве криминала, али и као значајан ресурс, потенцијал који осуђено затворено лице има и које му може помоћи у процесу реинтеграције и предупредјења појаве рецидивизма. Лишењем слободе, односно одсуством из породице њеног битног члана угрожава се остваривање функција породице, како у односу на социјализацију дјете тако и у односу на њену стабилност и развој.

Социо-економски статус породице односи се на стање породице у друштву у контексту материјалних могућности, односно нивоа ресурса породице који друштвено није прецизно дефинисан, а посматра се на различите начине, најчешће преко прихода, нивоа образовања, занимања или радног статуса и често су међусобно повезани.

Висока стопа неактивности и незапослености у Републици Српској, након економске кризе услијед грађанског рата, привредне депресије, као и глобалне економске кризе, одражава се на породице појавом сиромаштва, разарањем породичне кохезије и слично. Проблем незапослености у породици и непостојање сталног сигурног извора прихода узрокује и низ тешкоћа у породици као што су стамбени статус породице и обезбјеђење средстава за образовање дјете.

Издржавање од повремених послова, рада на дневницу и бављења пољопривредом уколико породица живи на селу условљавају економску неизвјесност. С обзиром на биолошке и социолошке улоге жене у домаћинству (репродукције, кућни рад), на мушкарцима је велика одговорност за обезбјеђење основних средстава за задовољавање животних потреба. Теоретски посматрано, декомпензације брачног живота могу узроковати проблеме и довести до дестабилизације брака и допринијети дезорганизацији у породици. (Милић, 2007) Због тога и лишење слободе мушкарца у породици може изазвати појаву низа тешкоћа у социо-економском функционисању у породици.

Посматрано из угла ресоцијализацијске сврхе кажњавања на страни затвореника стоји потреба породичне подршке и у току временаведеног на служењу казне затвора а и потреба породичне стабилности након изласка из казнено-поправне установе у процесу реинтеграције.

У Закону о социјалној заштити (37/12, 90/16, 64/19, 42/20) члан 18. став 2. тачка 8. пунољетно лице је корисник социјалне заштите „које се нађе у стању социјалне потребе због сиромаштва, дуготрајне незапослености, претрпљене елементарне непогоде, ратног страдања, избјеглиштва, миграције, репатријације, смрти једног или више чланова породице, дуготрајног лијечења, издржавања казне, отпуста из установе или других непредвидивих околности“. С обзиром на услове и радну способност лица млађих од 65 година живота, право које се најчешће признаје лицима која су служила казну затвора је једнократна новчана помоћ, а и њен једнократни карактер, као и низак ниво износа у односу на потребе породице тј. домаћинства, органи старатељства су у могућности да помогну појединцу и породици на тај начин те кроз остваривање права из дјечије заштите која су цензусно условљена приходима и примањима. Поред права из Закона о социјалној заштити Центри за социјални рад пружају право на савјетовање, а у оквиру дјелатности социјалне заштите проводе и мјере и активности усмјерене на предупредјење појава и посљедица неповољних стања, мјере помоћи породици за остваривање заштитне функције и сл., а чињеница је и да центри за социјални рад имају ограничен буџет те велики број датих надлежности, обавеза, послова, те обављајући своју заштитну функцију неки послови често трпе и неке мјере предупредјења и социјалног рада у заједници неправедно изостају.

У социјалном раду, као младој науци, врше се истраживања о многим феноменима, друштвеним девијацијама, о методологији рада и сл., а узимајући у обзир плурализам и обим послова, не придаје се значај свим појавама подједнако. Породица је често обрађивана област у педагогији, психологији, социологији, социјалном раду, а повезаност породице и казне затвора није често истраживана. Затвореницима се, због значаја породице за ресоцијализацију затвореника, омогућавају различите погодности за контактирање са породицом. Полазећи од поставке значаја улоге родитеља у животу дјетета на социјализацију, матурацију, социјалну компетентост и емоционалну сигурност дјетета, Мацановић (2018) је провео истраживање о односу дјете са

члановима породице који се налазе на издржавању казне затвора и указао на то да постоји статистички значајан однос између коришћења ванзаводских погодности и очувања породичних односа, посебно контактирања са дјецом. Резултати су показали да 50% затвореника нема посјете дјете, а у 20% је тај однос нарушен, а као разлоге недолажења у посјете 25% затвореника наводи недостатак материјалних средстава породице с чим повезују и удаљеност и egzистенцијалне тешкоће које породица сада има. Подаци су указали и да затвореници значајно вреднују помоћ и подршку коју добијају од родбине што говори о емпатији, солидарности и породичним релацијама. Управо то указује на значај породице за индивиду и на потребу јачања капацитета и потенцијала породице као фактора ресоцијализације и реинтеграције затвореника, те потребу развијања нових видова заштите породице које ће ублажити негативан утицај одсуства њиховог члана у затвору и немогућности личног доприноса издржавању породице.

Свака нестабилност и дезорганизација у породици се манифестује на њено функционисање, на њену egzистенцијалну функцију задовољавања потреба свих чланова породице, на њену васпитну и контролну функцију код дјете. Подјела улога и обавеза у свакој је породици присутна, а да чињење криминалних дјела члана породице, конкретно оца се може негативно одразити на појаву друштвено неприхватљивог понашања дјете показује и истраживање о малољетничкој делинквенцији проведено 2018. године на подручју општине Дервента. Оно је указало да у укупној структури социо-патолошких проблема у породицама малољетних починиоца кривичног дјела у 54% породица присутан алкохолизам неког од чланова, у 15% породица присутна је осуђиваност за кривична дјела члана породице малољетника, у 13% породица регистрована је склоност ка нераду, затим склоност скитњи је заступљена у 10% породица и проституција члана породице малољетника је заступљена код 8% породица. (Мацановић, Дујаковић, 2019).

Постоји значајан низ погодности које су дате на располагање за коришћење затвореницима како у кругу Установе, тако и ван Установе, односно у породици. Како је и Закон о извршењу кривичних и прекршајних санкција Републике Српске у члану 140. став 2. нормативно дефинисао “погодности су скуп подстицајних мјера усмјерених на пружање повјерења затворенику у циљу одржавања и промовисања односа са породицом, као и подстицања личног учешћа у остваривању програма поступања, јачања одговорности и самопоуздања, ради оспособљавања за самостални живот у складу са правним поретком и нормама друштва” (“Службени гласник Републике Српске” број 63/18). Ради доношења одлуке о одобравању погодности ван установе, казнено – поправни заводи се обраћају полицијским станицама и органима старатељства по мјесту пребивалишта/боравишта затвореника у сврху процјене ризика и давања мишљења о ставовима породице и социјалне средине у односу на потенцијални боравак затвореника у породици. Управо коришћење ових погодности може помоћи затворенику и његовој породици те их због тога кратко помињемо, иако се нећемо бавити тим, мада и даље остаје отворено питање одрживости и стабилности социо-економског и другог стања у породици услјед кризе изазване лишењем слободе једног њеног члана, конкретно супруга, оца.

Предмет истраживања

Полазећи од претходно ученог проблема неповољног утицаја издржавања казне затвора на квалитет живота породице предмет истраживања овог рада је анализа социо-економског и стамбеног стања породица затвореника на подручју општине Дервента ако је један брачни или ванбрачни супружник лице осуђено на издржавање казне затвора.

Материјал и методологија рада

Истраживање је спроведено 2020. године, а за период од 2015. до 2019. године у Јавној установи Центар за социјални рад Дервента. Циљ истраживања је утврдити социо-економски статус стање породица затвореника. Истраживањем је обухваћено 58 пунољетних лица са подручја

општине Дервента, а која су се налазила или се још увијек налазе у казнено-поправним заводима на подручју Републике Српске.

У току истраживања коришћен је метод анализе садржаја уз аналитичко-дедуктивну методу. Проучавањем садржаја документације Јавне установе Центра за социјални рад Дервента анализирали смо стања породица кроз извјештаје стручних радника – социјалне анамнезе. Социо-анамнестичка процјена и извјештаји су рађени на захтјев казнено-поправних завода Републике Српске, а у циљу одобравања коришћења погодности ван Установе.

Популација и узорак

Циљану популацију обухваћену овим истраживањем чинила су породице лица издржаваоци казне затвора, од укупно 58 пунољетних лица, 57 лица су мушког пола, а једно лице је женског пола.

Резултати анализе и дискусија

У овом дијелу се налази приказ и дискусија спроведене анализе у нашем истраживању. Социјална обиљежја посматрана истраживањем била су врста почињеног кривичног дјела, брачни статус, материјални статус породице тј. извор прихода, образовање и стамбени статус. Добијени резултати су показали социо-економско стање породица затвореника на подручју општине Дервента. Број и полна структура затвореника који се налазе у евиденцији ЈУ Центра за социјални рад Дервента у периоду од 2015. године до краја 2019. године приказани су у Табели 1.

Табела 1. Структура затвореника у периоду од 2015. године до 2019. године

ГОДИНА	МУШКАРЦИ	ЖЕНЕ	УКУПНО
2015.	4	1	5
2016.	11	0	11
2017.	13	0	13
2018.	16	0	16
2019.	13	0	13
УКУПНО	57	1	58

У Табели број 1. видљиво је да је укупан број затвореника у периоду од 2015. године до 2019. године 58, у 2015. години укупан број затвореника је 5, од тога 4 лица мушког пола, а једно лице женског пола. Наредних година, затвореници су мушког пола, а у 2016. години их је 11, у 2017. години и у 2019. години их је по 13, док их је 16 у 2018. години.

Истраживањем је утврђено да од укупног броја затвореника у 2018. години 4 лица су повратници, односно лица осуђена два или више пута у кривичном поступку кажњена казном затвора, а у 2019. години су то 2 лица.

Табела 2. Структура почињених кривичних дјела у периоду од 2015. године до 2019. године

КРИВИЧНО ДЈЕЛО	2015. година	2016. година	2017. година	2018. година	2019. година	УКУПНО	
						N	%
ратни злочин против цивилног друштва	1	0	1	2	0	4	6%
против живота и тијела	0	0	0	0	1	1	1%
против слобода и права грађана	0	0	0	2	2	4	6%
против полног интегритета	0	5	2	3	2	12	18%
сексуалног искориштавања дјетета	0	0	0	2	0	2	3%
против брака и породице	0	0	0	0	2	2	3%
против здравља људи	0	0	0	0	2	2	3%
против имовине	2	3	1	13	8	27	39%
против безбједности јавног саобраћаја	1	1	5	2	0	9	13%
против јавног реда и мира	1	0	1	0	2	4	6%
против правног саобраћаја	0	0	0	0	1	1	1%
против органа Републике Српске	0	0	0	0	1	1	1%
УКУПНО	5	9	10	24	21	69	100%

Из података изнесених у Табели број 2. видљиво је да је највише кривичних дјела против имовине и то укупно 27, затим 12 кривичних дјела против полног интегритета, а 9 кривичних дјела против безбједности јавног саобраћаја. Највећи удио кривичних дјела чине дјела почињена против имовине, а потом против полног интегритета, те дјела у вези са саобраћајем.

Анализом је обухваћено и питање структуре породице у смислу брачног статуса затвореника са подручја општине Дервента те је добијено да је број лица која нису у брачној заједници 18 (31%), ожењених лица је 20 (35%), лица у ванбрачној заједници је 6 (10%), а разведених 14 (24%). Када су у питању повратници од њих укупно 6 разведених има 4, а за 2 лица је дошло до прекида ванбрачне заједнице, с тим што се прекид брачне или ванбрачне заједнице десио између двије или више казни затвора. Добијени резултати указују да 26 (45%) затвореника има уредно очуване породичне односе, док код осталих постоје проблеми у породичном функционисању.

Ради утврђивања материјалног статуса породице извршена је анализа извора прихода породица затвореника, а добијени резултати указују да је број породица затвореника са приходима по основу запослености или права на пензију 18 (31%). У 68 % породица затвореника, односно код 40 породица утврђено је да се баве радом на дневницу и евентуално пољопривредом и код тих породица се није могла одредити висина мјесечних прихода које породица евентуално остварује, тако да те породице немају сигурне мјесечне приходе и имају релативно неповољне материјалне услове.

У овом дијелу посебно издвајамо материјалну структуру затвореника починиоца три кривична дјела која су се издвојила у највећем проценту, а то су кривична дјела против безбједности јавног саобраћаја, против полног интегритета и против имовине. Истичемо податак да су починиоци кривичног дјела против безбједности јавног саобраћаја, углавном запослена лица, односно конкретно њих 6 је запослено, а када су у питању починиоци кривичног дјела против полног интегритета њих 3 су пензионери, тј. имају континуиране изворе издржавања породице. Сви

починиоци кривичног дјела против имовине су незапослена лица, што указује на чињеницу да се они, тј. њихове породице издржавају од рада на дневницу. Под радом на дневницу се мисли на повремене послове којима лица могу остварити брзи приход, а то су, на основу сазнања анализом документације, повремени послови, рад на црно и сл., а уколико ово повежемо и са добијеном структуром кривичних дјела, може се повезати и са пословима попут шумских крађа, односно имовински криминал.

Из горе наведеног можемо закључити да је социо-економски статус породица затвореника починиоца имовинског криминала изузетно неповољан и може се успоставити директна веза између неповољног материјалног статуса и инкриминисаног понашања затвореника.

У укупном узорку 37 (64%) затвореника има завршених осам разреда основне школе, а 21 (36%) затвореник има завршено средњошколско образовање, што указује на низак ниво образовног статуса затвореника са подручја општине Дервента. Евидентно је да, што се тиче образовности доминирају нискоквалификовани затвореници без занимања што указује и на ограничења по питању могућности запошљавања и висину личних примања која по основу тога могу остварити. Подаци добијени у овом малом истраживању индикативно су указали и на то да је најчешћа појава имовинског криминала, а да су починиоци дјела најчешће незапослени као и лица без занимања, што се може повезати са потребама брзе зараде (продајом украдене имовине и сл).

Када је у питању станарски статус породице затвореника, добијени подаци су показали да 9 (15%) породица затвореника има ријешен стамбени статус, односно живи у властитој стамбеној јединици. Привремено ријешен стамбени статус има 26 (45%) породица затвореника, односно оне живе у вишегенерацијском домаћинству гдје је власник куће мајка или отац затвореника. Као подстанари у изнајмљеном стамбеном простору живе 23 (40%) породице затвореника, односно они немају ријешено стамбено питање. Дакле, евидентно је да је стамбени статус породица затвореника на подручју општине Дервента доминантно неповољан јер живе као подстанари или у заједници са родитељима у кућама које су раније изграђене и могуће имају још потенцијалних насљедника.

Закључак

Полазећи од теоријских и утврђених емпиријских чињеница о одабраном проблему можемо рећи да се породице затвореника са подручја општине Дервента налазе у неповољном социо-економском стању. Социјална обиљежја која су посматрана су дала реалативно јасну слику. Економско стање породица затвореника није повољно из разлога изражене стопе незапослености, непостојања сигурног мјесечног извора прихода. Породице у којима су изражени проблеми недостатка материјалних и финансијских средстава налазе се пред тешкоћама и за задовољавање потребе за ријешеним стамбеним питањем па живе као подстанари гдје плаћају смјештај који користе без даљих улагања за адаптирање простора или живе у кућама чији нису власници или насљедници. Образовни ниво затвореника је низак те тако и могућност зараде на послу који обављају као неквалификована радна снага.

Нашли да се породице затвореника налазе у неповољном социо-економском положају због незапослености, ниског образовног статуса затвореника, као и неријешеног стамбеног статуса. Добијени резултати ове мале анализе су и поред малог узорка, индикативни јер се могу схватити као упозоравајући тако што указују на проблем незапослености у друштву, низак ниво образовања грађана, те тешкоће око рјешавања стамбеног статуса породица и шире гледано, на проблем сиромаштва. Сложеност истраживачке теме захтјева шири систематски приступ и у погледу система који се требају укључити у рјешавање проблематике с којима се породице затвореника сусрећу. Социо-економски статус породице утиче и на квалитет живота породице, на породичну кохезију, на подршку коју породица може пружити затворенику и како му може супортивно помоћи у процесу ресоцијализације, а касније и реинтеграције. Представљени резултати истраживања могу послужити као смјерница системима социјалне и дјечије заштите, те друштву уопште у смислу подсјећања да породица у друштву заузима најважније мјесто, да

породици треба помоћу у задовољавању основних животних потреба. Могу бити смјерница и образовном систему који треба да буде обухватнији када је у питању усмјерено радничко образовање, те да исто учини доступним, и дјечи и одраслима. Могу бити смјерница и казнено-поправним заводима, конкретно службама третмана, тако да, у сарадњи са образовним системом, се учини доступним образовање и оспособљавање за затворенике ради процеса третмана и реинтеграције.

Надаље, нашли смо да добијени резултати упућују на то да се социо-економски фактори нису сами за себе већ да интеракција више фактора и више околности неповољно утиче како на јављање неповољног стања у породици тако и на његово побољшање.

Значај овог истраживања је научни и практични и то научни је из разлога што се резултати истраживања могу посматрати као научни допринос бољем разумјевању стања, проблема и потреба породица затвореника, посебно у транзицијским условима друштва, а практични значај истраживања је у сачињавању препорука за унапријеђење мултидисциплинарног приступа породицама како у истраживању тако и у превенцији и интервенцијама усмјереним на помоћ породицама затвореника, а као дио сачињавања успјешних планова ресоцијализације и реинтеграције затвореника.

У моментима суочавања са различитим животним изазовима, тешкоћама човјек тражи помоћ у примарним групама, у везама са блиским људима, у породици. Породица је извор подршке, солидарности, разумјевања, развоја резилјентности, развоја самопоуздања, емоционалне сигурности. Очување породице је због тога битно за цијело друштво, јер је породица и извор и модел понашања, и то како формирања тако и измјене понашања и прилагођавања новим појава и захтјевима средине и заједнице. Оно чиме савремено друштво треба да се води, при планирању мјера заштите породице и појединца јесу, између осталог, циљеви Програма одрживог развоја до 2030. године које су чланице Уједињених нација усвојиле 2015. године. Међу седамнаест (17) циљева одрживог развоја издвајамо први искоријењивање сиромаштва, а затим и борбу против неравноправности и неправде, глади, болести и обезбјеђење воде и санитарних услова живота, како би грађани живјели у миру, благостању и просперитету. Уз сиромаштво неизоставно се мора поменути незапосленост која се показује као присутан проблем у дефицијентним породицама. Управо због тога, због значаја који породица има, због друштвено препознатих потреба породице и људи уопште, потребно је активније се бавити социо-економским условима живота људи, подићи ниво запослености, образовања, подићи ниво подршке породици и социјалне сигурности генерално. Управо из ових свих разлога органи старатељства се требају више бавити пружањем подршке и помоћи породици затвореника и то у периоду док се затвореник налази на издржавању казне затвора, а такође и након одслужења казне затвора. Та помоћ центара за социјални рад треба да се огледа у финансијској подршци у моментима када се породица нађе у стању социјалне потребе, као и у погледу помоћи у развијању социјалних вјештина, заступању, социјалној интеграцији, упућивању, оснаживању и психосоцијалном савјетовању затворенику и његовој породици. Важан аспект рада центара за социјални рад јесте и планирање превентивних програма и мјера усмјерених ка побољшању социјалних услова живота, едукацији дјеце и породица и подстицању структуралних промјена увезивањем различитих система заштите и развоја. С обзиром на то, ова мала анализа стања социо-економског стања породица затвореника на подручју општине Дервента је мали допринос са идејом да се овом проблему посвети пажња и да се побољшање социо-економске ситуације породица затвореника укључи међу главне циљеве ресоцијализацијских и пробацијских планова.

Литература

1. Бошковић, М. (1999). *Криминолошки лексикон*, Нови Сад: Матица Српска, Универзитет у Новом Саду.
2. Видановић, И. (2006). *Речник социјалног рада*, Београд: Народна библиотека Србије;
3. Ковачевић, Б., Ромић, Р. (2009). *Социјална патологија*; Бања Лука, Народна и универзитетска библиотека Републике Српске.
3. Милић, А. (2007). *Социологија породице*, Београд: Чигоја штампа.
4. Мацановић, Н., Дујаковић, Д. (2019). Стање малолетничке делинквенције на подручју општине Дервента; *Београдска дефектолошка школа* 25 (1), 47-69.
5. Мацановић, Н., (2018). Однос дјете и родитеља који се налазе на издржавању казне затвора; *Београдска дефектолошка школа* 24 (3), 53-69.
6. Марковић, И. (2010). *Основи криминологије*; Бања Лука: Правни факултет Универзитета у Бања Луци.
7. Поповић-Ћитић, Б., Жунић-Павловић, В. (2005). *Превенција преступништва деце и омладине*, Београд, Партедон.
8. Закон о социјалној заштити Републике Српске, Службени гласник Републике Српске бр: 37/12, 90/16, 94/19, 42/20.
9. Закон о извршењу кривичних и прекршајних санкција Републике Српске, Службени гласник Републике Српске 63/18.

ANALYSIS OF THE SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF FAMILIES OF PRISONERS IN THE MUNICIPALITY OF DERVENTA

Summary

Crime as a social deviation and a phenomenon that has a general social character, also has family consequences. The conditions and socio-economic condition of the family are important for the life of all its members. They are especially important as predictors of negative phenomena in the family, but also as factors of proper development and life of family members. Crime as a socio-pathological phenomenon is in a significant connection with the family of the committer in the sense that the family can act as a protective factor, but also negatively. The aim of this paper was to analyze the socio-economic situation of the families of prisoners from the Municipality of Derventa. Thus, we found that the families of prisoners are in an unfortunate socio-economic position due to unemployment, low educational status of prisoners, as well as unresolved housing status. That the crime and imprisonment stand opposite to the socio-economic condition of the family in a cause-and-effect relationship is the starting premise of this paper and research. Factors influencing the satisfaction of the needs of the family of prisoners and the quality of life of family members are certainly economic stability, ie employment of family members and housing status of the family. Furthermore, we found that the obtained results indicate that socio-economic factors are not alone, but that the interaction of several factors and multiple circumstances adversely affects both the occurrence of unfortunate conditions in the family and its improvement.

The significance of this analysis is in the contribution to a better understanding of the situation, problems and needs of the families of prisoners, especially in the transitional conditions of society. The practical significance of the research is in pointing out the need for further research, improving the multidisciplinary approach to problems such as poverty, unemployment, education, and especially towards taking prevention measures, developing alternative criminal sanctions and helping families of prisoners as part of a successful resocialization and reintegration plans.

Keywords: *imprisonment, family, prisoner, socio-economic status.*

STARIJE OSOBE NA IZDRŽAVANJU KAZNE ZATVORA U REPUBLICI HRVATSKOJ

Ivica Luketić²⁶², viši stručni savjetnik u Centru za dijagnostiku u Zagrebu, Uprava za zatvorski sustav Ministarstva pravosuđa, doktorand kaznenopravnih znanosti na Pravnom fakultetu u Zagrebu

Sažetak: Izvršavanje kazne zatvora u RH za zatvorenike starije životne dobi organizirano je na način da se zatvorenicima osigura smještaj koji je primjeren njihovoj dobi i zdravstvenom stanju te da im se omogući neobvezujuća okupacijska terapija i dostupnost zdravstvene zaštite. Različitost u individualiziranim programima izvršavanja kazne zatvora kod starijih osoba u odnosu na druge zatvorenike ponajviše se očituje u smještaju, prehrani, zdravstvenoj zaštiti a djelomično i pogodnostima u smislu češćih dodira sa vanjskim svijetom. Opisane su specifičnosti programa izvršavanja kazne zatvora starijih osoba te posebnosti koje on sadržava u odnosu na specifične potrebe starijih osoba. Također i problemi sa kojima se starije osobe u zatvorskom sustavu susreću. Nadalje prikazuju se brojevi pokazatelji o starijim osobama na izdržavanju kazne zatvora u Republici Hrvatskoj. Posebno se radom želi istaći potreba za posebnim interesima vezanim uz kriminalitet osoba starije životne dobi te njihovih potreba kako na izdržavanju kazne zatvora tako i u organizaciji poslijepenalnog prihvata, kao što glasi i sama svrha izvršavanja kazne zatvora: osposobljavanje osobe koja se nalazi na izdržavanju kazne zatvora za život na slobodi u skladu sa zakonom i društvenim pravilima te čovječno postupanje i poštovanje dostojanstva.

Ključne riječi: svrha kazne zatvora, starije osobe - postupanje, zdravstvena zaštita.

Uvod

Kazna zatvora kao jedna od kazni oduzimanja slobode prisutna je i danas u svim suvremenim sustavima kaznenopravnih sankcija. Mnogobrojne kritike upućuju se glede njezine uspješnosti u realizaciji svrhe kažnjavanja. Između više ciljeva koji se kaznom nastoje postići- preventivni, etički, socijalni, najviše zamjerki usmjereno je prema preventivnoj funkciji kazne zatvora i to prije svega prema specijalnoj prevenciji kroz resocijalizaciju zatvorenika (Z.Šeparović, 1987). Zato je potrebno što bolje i konkretnije definirati područje izvršavanja kazne zatvora, kako ne bi naknadno bilo neželjenih ili štetnih posljedica po zatvorenike. Međutim koliko god teoretski dio bio dobar, odnosno, koliko god određeni zakoni bili dobro napisani i sročeni, u praksi ponekad može doći do manjih odstupanja između planiranog i stvarnog stanja. Navedeno se ponajviše očituje primjerice u prekapacitiranosti zatvora ili kaznionice te u neprimjerenim tehničkim uvjetima. Nažalost „lijeka“ za takve probleme i nema, osim onoga da se u državnom proračunu osiguraju veća financijska sredstva kako bi se općenito stanje u postojećim zatvorima ili kaznionicama popravilo, ili kako bi se radilo na izgradnji novih zatvorskih kapaciteta.

²⁶² ivica.luketic@gmail.com

ivica.luketic@uzs.pravosudje.hr

Glavna svrha izvršavanja kazne zatvora je čovječno postupanje i poštovanje dostojanstva osobe koja se nalazi na izdržavanju kazne zatvora te osposobljavanje zatvorenika za život na slobodi u skladu sa zakonom i društvenim pravilima. Pritom zatvorenik mora uživati zaštitu temeljnih ustavnih prava. Prava zatvorenika se inače mogu ograničiti samo iznimno i ako je to prijeko potrebno poradi zaštite reda sigurnosti zatvora ili kaznionice ili samih zatvorenika. Kazna zatvora inače se izvršava na način koji zatvoreniku jamči poštovanje ljudskog dostojanstva. Zabranjeni su i kažnjivi postupci kojima se zatvorenika podvrgava bilo kakvom obliku mučenja, zlostavljanja ili ponižavanja te liječničkim ili znanstvenim pokusima, zabranjenim postupcima smatraju se oni postupci koji su nerazmjerni održavanju reda i stege u zatvorima ili kaznionicama ili su nezakoniti pa mogu proizvesti trpljenje ili neprimjereno ograničenje temeljnih prava zatvorenika (Zakon o izvršavanju kazne zatvora).

Dodatan „teret“ za zatvorski sustav predstavljaju i starije osobe, koje predstavljaju specifičnu, osjetljivu i ranjivu skupinu. Postoje razlike u definiranju početka starosti. Određivanje starenja, starosti kao i životne dobi općenito je složeno, pa odatle veliko šarenilo u literaturi. Danas prevladava stajalište da starenje nije bolest već funkcija samog života, koje prema nekima počinje samim životom, te starenje i život bivaju jedno te isto (L.P. Saxe-N.Gerson,1966.), ali ako mislimo na čitav organizam, a ne na pojedine dijelove organizma, starenje počinje na kraju sredine životnog ciklusa jednog organizma. Ako i uzmemo da starenje kao proces započinje od samog rođenja, starost počinje svakako kasnije, kada procesi degeneracije, regresije, involucije dominiraju. Značajno je ovdje naglasiti da je starenje proces, da postoje velike razlike između tjelesne i duhovne staračke regresije.

Početak starenja znanstveno nije nedvojbeno utvrđen.²⁶³ Zbog statističke jednostavnosti možemo pretpostaviti da proces starenja kao razdoblje u kojem involucija dominira nad evolucijom, možemo odrediti da počinje negdje sa četrdesetom godinom, ali pri tome treba imati u vidu relativnu vrijednost pojma starenja. Određivanje staračke dobi pa tako i njenog početka vrši se različitim metodama sa različitim sadržajima. Razlikujemo npr. fiziološko od patološkog starenja, promjene što nastaju kao prirodne posljedice odvijanja životnih funkcija od promjena koje nastaju zbog patogenetskih razloga²⁶⁴. U zapadnim zemljama „starija dob“ je najčešće povezana sa 60 odnosno 65 godina²⁶⁵, što je i povezano sa zakonskom dobi umirovljenja.

Procjene pokazuju da će se do 2025. godine ukupna svjetska populacija starijih od 60 godina udvostručiti s 542 milijuna u npr. 1995.godini na otprilike 1,2 milijarde (Abuse of elderly, 2002), stoga je opravdano da će se udio starih ljudi u općoj populaciji s vremenom još povećati, naročito u razvijenim zemljama (Petrak, Despot Lučanić,2006). Također se i u Hrvatskoj predviđa da će do 2020. godine biti oko 20% stanovništva starijeg od 60 godina (Pečjak,2001).

²⁶³ Ako bismo htjeli s patoanatomskog stajališta razgraničiti starost od zrele dobi, pa i od razvojne dobi, našli bismo se pred nerješivim zadatkom. Ima procesa s obilježjem starenja već u tkivima i organima fetusa, kao što ima procesa u staraca koji su obilježje organizma u razvoju.

²⁶⁴ Uspor. Medicinska enciklopedija, op.cit.667. Navodi se kao primjer ateroskleroza, koja je doduše česta, ali ipak nužna staračka pojava. Naglašava se da ako nema bolesti koje bi se javljale isključivo u staračkoj dobi, oblik i tempo mnogo patoloških procesa ovisan je o starosti organizma. Bolesti starih ljudi imaju osim kliničkih i svoje socijalno-medicinske specifičnosti.

²⁶⁵ Prema kriterijima Svjetske zdravstvene organizacije starost se dijeli na raniju, srednju i duboku

Općenito o institucijskoj kvaliteti skrbi o osobama starije životne dobi te starenju

Mjerenje kvalitete skrbi kod starijih osoba znatno je teže, nego kada su u pitanju mlađe osobe. Prije svega, starije osobe imaju različite poglede i prioritete, oni daju uvijek prednost skrbi ka produžavanju života tj. ako se ne mogu u svakom pogledu brinuti za sebe, posebice ako nemaju članove obitelji ili nekoga tko će to učiniti umjesto njih. Institucijska skrb je inače za starije osobe cjelovita i u kontekstu kvalitete zdravstvene zaštite. Kvaliteta skrbi podrazumijeva puno širi raspon aktivnosti, nego tradicionalna zdravstvena zaštita, poput bolničke zdravstvene zaštite jer korisnici u tom prostoru i žive. U institucijskoj skrbi se područje kvalitete života isprepliće s kvalitetom socijalne skrbi i kvalitetom zdravstvene zaštite (O Reilly M. Courtney M, Edwards H. 2007; vol.19).

Većina studija o kvaliteti skrbi za osobe starije životne dobi uzima u obzir rezultate ACOVE Studije²⁶⁶, koje u 22 područja preporučuje indikatore kvalitete skrbi usmjerene na mjerenje kvalitete procesa skrbi i ishoda skrbi, a indikatori kvalitete pokrivaju tri područja: prevenciju, dijagnozu i terapiju. Sistematska pretraga svih situacija i rezultata primjene tih indikatora do 2010. godine pokazala je veliku varijabilnost između i unutar pojedinih indikatora. Originalna područja ACOVE Studije su: pravilna primjena lijekova, kronična bol, kontinuitet skrbi, demencija, Alzheimerova bolest, depresija, dijabetes, palijativna skrb, mobilnost padovi, prijelomi, gubitak sluha, gubitak ravnoteže, kronična bolest srca, bolnička skrb, hipertenzija, ishemička bolest srca, malnutricija, osteoporoza, osteoartritis, upala pluća, dekubitus, moždani udar, fibrilacija atrija, urinarna inkontinencija i smetnje vida (Courtney M Spencer L. 2000 (2)).

Prema općenitoj primjeni ACOVE indikatora izgleda da je kvaliteta skrbi starijih osoba općenito slaba. Najčešći korišteni indikatori nisu i najstabilniji. Među najstabilnijim indikatorima su primjena lijekova, gubitak sluha, kontinuitet skrbi i padovi. Nadalje postoje velike varijabilnosti u specifičnim individualnim potrebama starije populacije u različitim državama i kulturama. Pojedini indikatori kvalitete skrbi modificiraju se prema specifičnim potrebama u pojedinoj državi, tako da su jednako primjenjivi u svakoj institucijskoj skrbi.

Australija je država s najdužom tradicijom provjere kvalitete skrbi u institucijskom smještaju starijih osoba. Postoje brojni podaci o primjenjivosti i vrijednosti pojedinih indikatora. Na temelju analize mnogih anketa i podataka u studiji objavljenoj 2012. godine (Sequist Thomas D. von Glahn T.A. Rogers W.H., 2012) ukazuje se na to da je korisnicima najvažnije pravo na liječnika, odgovarajuća prehrana i zubno zdravstvena zaštita.

Svjetska zdravstvena organizacija, također naglašava važna područja kvalitete života u institucijama u kojima borave osobe starije životne dobi. Tako Svjetska zdravstvena organizacija definira kvalitetu života kao percepciju pojedinca o njihovom položaju u životu kroz kontekst kulturoloških i vrijednosnih sistema u kojem žive te u odnosu na njihove ciljeve, standarde i potrebe. Definicija uključuje osam domena; fizičko zdravlje, psihološki status, razinu neovisnosti, primjenu pravilne prehrane, socijalni kontekst, faktori okoliša, pozitivno/negativno zdravstveno ponašanje te duhovne potrebe.

Iz navedenog proizlazi da se multidimenzionalni karakter kvalitete života odnosi na procjenu fizičkih funkcija, emocionalnog psihološkog stanja, socijalne i somatsko-psihološke funkcije. Kvaliteta zdravstvenog stanja ocjenjuje se dužinom života, socijalnim mogućnostima pod utjecajem bolesti, liječenja ili politikama socijalne skrbi i zdravstvene zaštite.

„Glavni su znaci starenja brz tjelesni i duševni umor, tjelesna i duševna nespretnost, popuštanje inicijativnosti i dosjetljivosti, ukočeno mišljenje i otežano opažanje. Emocionalno se opaža tupost i

²⁶⁶ Developing Quality of care Indicators for vulnerable elderly, the Acove project 2001, Ann Inter med;135

indolentnost, bezobzirnost, razdražljivost, nezadovoljstvo, nepovjerenje, nepristupačnost i nepodnošljivost. Etička i estetska čuvstva popuštaju, javlja se sklonost lascivnim šalama, seksualnim ispadima i alkoholizmu. Opaža se opća nepodnošljivost i tvrdoglavost koja je nepristupačna svakoj kritici. Adaptiranje životnim zahtjevima otežano je, ali uz to sve mogu starije osobe često svladati običajne i redovne poslove, čak intelektualno visokog nivoa, ne pokazujući znakove demencije“²⁶⁷.

Pojavni oblici i uzroci kriminaliteta starih

Da bi se mogli govoriti o opsegu kriminaliteta starih osoba, morali bismo postaviti neku pouzdanu donju granicu životne dobi od koje se može smatrati da se radi o toj pojavi. Opće poznato je da se redovno uzima kronološka dob a ne biološka. Uvjetno bismo mogli uzeti 65 godina života kao graničnu od koje bismo dalje mogli smatrati da se radi o osobama takve životne dobi u kojoj su znaci starenja redovito toliko prisutni, da se i kriminalitet u toj dobi i kasnije može smatrati osebnim i posljedicom pretežno bioloških čimbenika (D.O. Moberg; 1952/53 vol.43).

Opseg kriminaliteta starijih osoba, kako je opće i posvuda utvrđeno, neznatan je, on je krajnje rijedak (E.Kern, Hamburg, 1964.). U nas čini svega oko 5%, osim toga ovaj kriminalitet nije niti izrazitije društveno opasan, ne samo s obzirom na počinitelja (zločinačka karijera ne može biti osobito duga) već i s obzirom na strukturu kaznenih djela, što ih čine ove osobe.

Značajke i etiologija starosnog kriminaliteta još uvijek su nedovoljno istražene.²⁶⁸ Do sada poznati rezultati dozvoljavaju izvođenje općeg zaključka da je kriminalitet u starosti po opsegu relativno manji, nego za bilo koju drugu dobnu skupinu, dakako osim djece.

U literaturi (E. Sutherland, D.Cressey, 1939.) nalazimo različite odgovore. npr. stare osobe nisu više sposobne za počinjenje nekih kaznenih djela ili je ta njihova sposobnost umanjena slijedu smanjenja vitaliteta, usporavanja pokreta, refleksa, općeg smanjenja aktivnosti. Za razliku od mladosti koja je bezobzirna i impulzivna, starost je oprezna pa se zločin u starijoj dobi teže otkriva. Osim toga mladost je razdoblje avanture, svjesnog rizika, stariji manje riskiraju te se na zločin teže odlučuju ili ga sigurnije izvode. Zločinci žive hazardnim životom i ne doživljavaju dublju starost. Stari su obično materijalno situirani i ne čine veći broj imovinskih delikata.

Karakteristike su kriminaliteta starih osoba, da je to kriminalitet slabosti, čak i u muškaraca, profesionalnih zločina, u starijim godinama prelaze u neke pasivnije forme (E. Selig, 1963.). Neki zločini su u starosti posve isključeni, neki su pak jače zastupljeni; zločini u kojih je potrebna značajnija primjena snage u starosti su rjeđi: smatra se da su seksualni delikti (Goring, Hentig, V.Fox, 1946/47.) i delikti protiv časti relativno česti.

Značajke kriminaliteta starih u nas

Općenito se smatra da su seksualni delikti²⁶⁹ najtipičnija i vrlo raširena socijalno patološka pojava starije dobi. Uzroke se različito objašnjava. Prevladava uvjerenje da se radi o pojavama etičkog otupljenja i popuštanja kočnica, što vodi oslobađanju primitivnih nagonskih tendencija; pojačan libido uz prisutnu

²⁶⁷ Medicinska enciklopedija, op.cit.677

²⁶⁸ U našoj literaturi još se nitko nije pozabavio problematikom kauzaliteta ove pojave. Samo je Milutinović ukazao na to da se starenje ima shvatiti, ne samo u biološkom smislu već u prvom redu ko društveni proces, koji je praćen i starenjem u biološkom smislu.

²⁶⁹ Tako Kern cit.str.131 smatra da su seksualni delikti relativno česta pojava kod starijih.

impotenciju može odvesti u ekshibicionizma a u održanoj potenciji i u druge delikte, posebno pedofiliju (B. Uglešić, 1964.). Žrtve su često djeca. Djelo je često popraćeno mentalnim smetnjama odnosno senilnošću. Brane se da su djelo počinili ne znajući sto čine, ili pod utjecajem alkohola, ili na poticaj same žrtve, zavedeni od djevojčice. Takav počinitelj obično ranije nije kažnjavao te se njegov čin za obitelj i okolinu pokazuje kao veliko iznenađenje.²⁷⁰

Psihički poremećaji staračke dobi i socijalno-patološke pojave

Visoka starost u ljudi duševno i tjelesno zdravih može proteći harmonično, ali može dovesti i do brojnih izmjena na duševnom polju, smanjivanjem sposobnosti razmišljanja, slabljenjem pamćenja i popuštanju opće sposobnosti shvaćanja. Problem je kako povući granicu na psihičkom području između normalnih staračkih izmjena i abnormalnih bolesnih pojava. Ako starija osoba pokazuje odviše negativno ponašanje, koje je u suprotnosti s vladanjem što ga je pokazivala na prijašnjim stepenicama života, onda se u većini slučajeva ne radi o djelovanju starosti kao takve već o pojavama uvjetovanim bolešću. Smatra se da je u početnim stadijima bolest kolizija sa zakonom češća nego u duševno ruiniranih osoba, koje zbog opće slabosti duševnih i tjelesnih funkcija ponekad i ne mogu ispoljiti antisocijalno ponašanje. Pored toga od velikog je značenja prijelazno razdoblje, klimakterično ili prijelazno doba kao i involucija kao proces od samog početka jer se u to doba mogu pojaviti depresije i psihoze, s njihovim paranoičnim obilježjima i često seksualnim sadržajima a postoje i neke bolesti s vrlo karakterističnim anatomskim promjenama i s vrlo karakterističnim psihičkim slikama.

Problematika specifične staračke socijalne patologije odnosno asocijalnog ponašanja u staračkoj dobi, neodvojiva od neuropsihijatrije i mentalne higijene staračke dobi. Zločinac iz navike koji svoju karijeru redovito započetu u mladosti produžava do u duboku starost nije pojava od većeg značenja za naš problem ovdje, jer niti je tipična niti donosi neke nove specifične probleme. Starački kriminalitet i asocijalno vladanje staraca zavređuje posebnu pažnju u prvom redu kao pojave asocijalnog vladanja koje se po prvi puta javljaju u staračkoj dobi. Zato se čini opravdanim zaključak da je starački kriminalitet u prvom redu medicinski, a ne pravi problem, prije svega bio-psihopatološka, a ne društveno uvjetovana pojava.

Socijalno-patološke pojave u staračkoj dobi

Alkoholizam starijih osoba može biti navika koja se vuče od ranije, ili je pojava nastala upravo u kasnijoj životnoj dobi. Nagle promjene aktivnosti i povlačenje iz „aktivnog“ života mogu biti uzrokom odaju uživanju alkoholnih pića. To može proizaći iz specifičnih tegoba prijelazne dobi osobito u žena.²⁷¹ Ili involucijskih procesa uopće. Alkoholizam u staračkoj dobi manje je društveno opasan (manje pogađa obitelj pošto su djeca već odrasla, nema radnog odnosa, obično nema više dodira s tehnikom i drugim izvorima povećane opasnosti) ali zato jače ugrožava samog bolesnika, zbog ionako već smanjene otpornosti organizma uslijed involucijskih procesa. Alkohol može biti u staračkoj dobi osobito štetan i kada se samo povremeno uzima, dakle i u akutnom alkoholizmu, jer je osjetljivost na alkohol povećana. Socijalno značenje alkoholizma je dobro izraženo i poznato. Za nas je u prvom redu od interesa odnos

²⁷⁰ Milutinović navodi da se često radi o jednoj promjeni ličnosti, koja je za okolinu i površno promatranje neprimjetna. Promjena ličnosti može se još kretati posve u normalnim razmjerima ljudske svijesti i ponašanja.

²⁷¹ Hudolin, naglašava da je u posljednje vrijeme primijećen naročito velik porast alkoholizma kod žena koji se javlja nakon klimakterija, što većina autora dovodi u vezu s psihičkim i drugim teškoćama žene koje joj ta faza života donosi.

zločina i alkoholizma. Njihova uzročna veza i povezanost je složena ali i nedvojbeno. Osobito je opasna kombinacija više negativnih faktora; alkoholizam, duševni poremećaji²⁷² staračka slabost i sl.

Seksualni delikt i zločin nasilja može se upravo u starijih osoba javiti i pod utjecajem alkohola koji oslobađa iz neugodne psihičke napetosti, „potiskuje“ životne poteškoće, izaziva smanjenje spolne potencije, razvija poznatu psihozu ljubomore, stvara prividan osjećaj povećane snage što sve ima izrazito kriminogeno značenje.

Skitničarenje nalazimo relativno često kod starijih osoba koje žive od prošnje i sitnih krađa, a posve rijetko počine poneku tešku krađu. Većinom s pasivni, slabe volje, njihova unutrašnja nesigurnost razvija se u „nagon za lutanjem“. Čim ih se otpusti iz zatvora oni nastavljaju po starom. U starijim godinama, profesionalni zločinci postaju suradnici, savjetnici jer im nedostaje snage i okretnosti pa i odvažnosti za nasilnički imovinski kriminalitet. Oni tonu u pasivnije oblike kriminaliteta, završavaju često kao kronični alkoholičari, okupljaju se na „svojim „mjestima“.

Činilo se da nije posve jednostavno opravdati primjenu kazne na ostarjele osobe odnosno, da se osnovanost i svrha kazne ovdje pojavljuju u posebnom svjetlu. Naime, danas se naglašava da je primarna svrha kazne resocijalizacija delinkvenata (Vodopivec, 1960.) ali u odnosu na starije osobe, njeno ostvarenje dvojako je otežano; kao prvo staru osobu vrlo je teško mijenjati, preodgajati. Potreba za preodgojem, resocijalizacijom ovdje je manja, kao što su i životni izgledi ovdje manji nego u mladima.

Postupak sa zatvorenicima

Liječnik u kaznenom tijelu obavlja zdravstveni pregled najkasnije dvadeseti četiri sata od upisa u maticu zatvorenika, odnosno od samog dolaska na izdržavanje kazne zatvora. Na zahtjev zatvorenika ili na temelju zdravstvenih smetnji uočenih prigodom prijama zdravstveni pregled obaviti će se bez odgode.

Sam smještaj zatvorenika treba odgovarati zdravstvenim, higijenskim i prostornim zahtjevima te klimatskim prilikama. Zatvorenika se u pravilu smješta u zasebnu prostoriju. Zajednički se mogu smjestiti zatvorenici za koje se pretpostavlja da neće međusobno negativno utjecati.

Prostorije u kojima borave zatvorenici moraju biti čiste, suhe i dovoljno prostrane. Za svakog zatvorenika u spavaonici mora biti najmanje 4m² i 10 m³ prostora, Svaka prostorija mora imati dnevno i umjetno svjetlo koje omogućuje čitanje i rad bez smetnji za vid. Kaznionice i zatvori moraju imati sanitarne uređaje koji omogućuju obavljanje fizioloških potreba u čistim i primjerenim uvjetima, Pitka voda uvijek mora biti dostupna.

Zatvoreniku se u pravilnim razmacima osiguravaju odgovarajuće pripremljeni i posluženi obroci koji kakvoćom i količinom zadovoljavaju prehrambene i higijenske standarde, a primjereni su dobi, zdravlju i naravi te prema mogućnosti kaznionice ili zatvora, njihovim vjerskim i kulturološkim zahtjevima. Zatvoreniku se osigurava najmanje tri obroka dnevno kalorične vrijednosti od najmanje 3000 kcal dnevno. Sastav i hranidbenu vrijednost hrane nadzire liječnik ili druga osoba medicinske struke.

Zatvoreniku se osigurava liječenje te mjere aktivnost zdravstvene zaštite kvalitetom i opsegom određenim u javnom zdravstvu za osigurane osobe iz obveznog zdravstvenog osiguranja. Ukoliko zatvorenik nema zdravstveno osiguranje, liječenje se osigurava na trošak kaznionice ili zatvora. Zatvorenik je dužan držati se uputa liječnika i poduzimati mjere u svrhu liječenja, sprečavanja zaraznih bolesti i zaštite zdravlja. Radi održavanja higijene zatvorenik je dužan držati se uputa ovlaštene službene osobe.

²⁷²Pospišil - Završki, op.cit.naveli su da je među 173 vještačene osobe zbog izvršenog kaznenog djela bilo čak 60 alkoholičara sa ili bez psihopatije.

Zatvoreniku će se propisati lijekovi s osnovne liste lijekova Hrvatskog zavoda za zdravstveno osiguranje u okviru prava iz obveznog zdravstvenog osiguranja. Prigodom prijama zatvorenika na izdržavanje kazne zatvora, kao i prigodom otpusta obavezan je liječnički pregled. Podatke o stanju zdravlja liječnik unosi u zdravstveni karton i Osobnik zatvorenika.

Zatvorenika koji je bolestan ili ozlijeđen odnosno kod kojeg se na temelju njegova izgleda ili ponašanja može pretpostaviti da je tjelesno ili duševno bolestan, liječnik je obavezan pregledati i poduzeti sve potrebno da bolest spriječi, liječi i ne pogorša. Pritom se program izvršavanja kazne usklađuje sa zdravstvenim stanjem zatvorenika.

Potreba nabavke ortopedskog pomagala, naočala, slušnog aparata ili drugog pomagala na prijedlog liječnika kaznionice ili zatvora utvrđuje se u skladu s propisima iz područja zdravstva. Pri odlučivanju o troškovima uzet će se u obzir zatvorenikove imovne mogućnosti i duljina izrečene kazne.

Zatvorenik ima pravo tražiti pregled liječnika specijalista ako takav pregled nije odredio liječnik kaznionice odnosno zatvora. Ako se nalazom liječnika specijalista utvrdi da nema bolesti ili nema novih spoznaja o bolesti, troškove snosi zatvorenik. Odobrenje i mjesto pregleda određuje upravitelj ovisno o sigurnosnim razlozima. Liječnik specijalist može propisati isključivo lijekove koji se nalaze na listi lijekova Hrvatskog zavoda za zdravstveno osiguranje.

Stanje u Republici Hrvatskoj

Uzimajući u obzir činjenicu da je izvršavanje kazne zatvora samo po sebi iznimno zahtjevno i stresno te da se stres povećava za osobe starije životne dobi. Na kraju 2017. godine u kaznenim tijelima u Republici Hrvatskoj je bilo 192 zatvorenika starije životne dobi (stariji od 59 godina) i to (177 muškaraca i 15 žena) što predstavlja 8,94 % od ukupne populacije zatvorenika. U dobi između 60 i 70 godina, ukupno je bilo 154 zatvorenika što predstavlja 7,17 % od ukupnog broja zatvorenika, i to 144 muških i 10 žena. U dobi između 70 i 80 godina je bilo ukupno 33 zatvorenika što predstavlja 1,53 % od ukupnog broja zatvorenika, od čega je 29 muških i 4 žene zatvorenice. Ukupno pet zatvorenika je bilo starijih od 80 godina i to četiri zatvorenika i jedna zatvorenica.²⁷³

Velika većina zatvorenika starije životne dobi upućena je na daljnje izdržavanje kazne zatvora u neku od kaznionica ili zatvora, vodeći računa o visini izrečene kazne, vrsti kaznenog djela te ostalim kriminološkim osobinama ali i uvjetima života i rada u kaznionicama i zatvorima.

Zatvorenici starije životne dobi najčešće se upućuju u Kaznionicu u Lepoglavi zatim slijede Kaznionica u Požegi, Lipovici, Valturi, Zatvor u Zagrebu, nešto manje u Zatvor u Puli i Kaznionici u Turopolju.

Iako se ovdje radi o zatvorenicima relativno starije životne dobi, relativno mali broj zatvorenika ima ozbiljnijih zdravstvenih problema zbog kojih se oni upućuju u Zatvorsku bolnicu u Zagrebu.

Izvršavanje kazne za zatvorenike starije životne dobi organizirano je na način da se zatvorenicima osigura smještaj primjeren njihovoj dobi i zdravstvenom stanju te da im se omogući neobvezujuća okupacijska terapija kao i dostupnost zdravstvene zaštite.

Među starijom populacijom u kaznenim tijelima ima i onih koji su osobe s invaliditetom. Osobe s invaliditetom uključuju one koju imaju dugotrajna tjelesna, mentalna intelektualna ili osjetilna oštećenja koja u međudjelovanju s različitim preprekama mogu sprečavati njihovo puno i učinkovito sudjelovanje u društvu na ravnopravnoj osnovi s drugima. Često se pojam osoba s invaliditetom koristi samo u odnosu na

²⁷³ Ministarstvo pravosuđa, Izvješće o stanju i radu kaznionica, zatvora i odgojnih zavoda za 2017. godinu

osobe s fizičkim i senzoričkim oštećenjima. Međutim osobe s invaliditetom se smatraju i osobe s intelektualnim oštećenjima i osobe s mentalnim ili psiho socijalnim oštećenjima.

Uvjeti smještaja u kaznenim tijelima nešto s bolji u kaznionicama u kojima s sobe i zajedničke prostorije nalaze u prizemlju objekta. Takav je slučaj s Kaznionicom u Valturi i Kaznionicom u Lipovici- Popovači a u novom dijelu Kaznionice u Glini ustrojeno je na svakom od šest odjela po jedna soba prilagođena za boravak invalidnih osoba s teškim tjelesnim invaliditetom. Problemi se ogledaju u činjenici da za osobe s invaliditetom u svim kaznionicama i zatvorima nisu ugrađeni liftovi a smještaj se osigurava na katovima.

Iako postoje zakonske odredbe i propisi koji određuju uvjete u kojima bi trebali boraviti zatvorenici, među koje se ubrajaju i zatvorenici starije životne dobi, javnost je s vremena na vrijeme upoznata s situacijom u zatvorima. Naime, nerijetko dolazi do kršenja zakona na različitim razinama, od higijenskih uvjeta veličine prostorija broja zaposlenih stručnosti pa sve do neadekvatnog postupanja prema zatvorenicima i različitih sukoba među samim zatvorenicima. Navedene okolnosti uvelike negativno utječu na starije zatvorenike jer su starije osobe sklonije bolestima, gubljenju samokontrole, ali i manje mogu pružiti otpor u odnosu na mlađe osobe. Navedene okolnosti nikako im ne idu u prilog pa se nerijetko događa da s starije osobe u zatvorima sklonije depresiji suicidalnim mislima ili počinjenju samoubojstva.

U navedenim okolnostima javlja se još jedan neizostavan problem u funkcioniranju zatvorskog sustava. Naime, u zatvorima, kaznionicama vrlo su deficitni stručnjaci za pružanje psihijatrijske i psihosocijalne pomoći. Stoga terapije i liječenje na ovom području vrlo rijetko provodi tj. u većini slučajeva ne dolazi ni do postavljanja ozbiljne dijagnoze. Na navedeno upućuje i izostanak ozbiljnijih studija o broju psihički oboljelih zatvorenika te o načinu njihovog liječenja.

Također starijim zatvorenicima nikako ne ide u prilog i činjenica da se u zatvorima često stvaraju klanovi i grupe usmjerene jedne protiv drugih. Stariji zatvorenici u takvim su okolnostima u lošijoj poziciji jer niti im je snaga na vrhuncu a i brojčano su manje prisutni po zatvorima u odnosu na osobe srednje životne dobi.

ZAKLJUČAK

Reforma hrvatskih zatvora/ kaznionica nužna je na različitim područjima. Međutim, da bi se promjene mogle provoditi, tj. da bi se poboljšao rad hrvatskih zatvora, potrebna su strateška planiranja bolje i kvalitetnije organizacije zatvora, uvođenje dodatnih sadržaja, mogućnosti rehabilitacije zatvorenika, pružanje pomoći zatvorenicima i rad na smanjenju nasilja među zatvorenicima.

Osobe starije životne dobi, posebna su kategorija zatvorenika i prema njima bi se trebalo postupati sukladno njihovim potrebama a prema mogućnostima kaznionice/zatvora. Međutim, u praksi situacija nije uvijek naklonjena potrebama i mogućnostima zatvorenika starije životne dobi. Takvo se stanje često opravdava nedostatkom financijskih sredstava za reformu zatvorskog sustava, nedovoljnim prostornim kapacitetom zatvora, nedovoljnim brojem stručnjaka u zatvorskim krugovima i nejasnim mjerama za poboljšanje kvalitete u kaznionicama/zatvorima.

Kvalitetniji pristup zatvorenicima svakako može pomoći njihovoj integraciji u društvo nakon izlaska iz zatvora, odnosno u samoj organizaciji poslijepenalne pomoći, što sada uvelike pomažu Probacijski uredi, koji su jedna ustrojstvena jedinica Ministarstva pravosuđa.

LITERATURA

1. CHSRA Center for Health Systemresearch and Analysis, University of Wisconsin System 2011; QI Domainsand descriptions www.chsra.wisc.edu
2. Courtney M.Spencer L.,2000. Clinically Indicators of Quality in Residential Aged Care Facilities, Collegian 7 (2), 14-19
3. Despot Lučanić J. Iskustvo starenja, Jastrebarsko, 2003, Naklada Slap
4. Goring Hentig, V.Fox; Intelligence, Race and Age as Selective factors in Crime J.crim 1946/47 str.141.
5. Hudolin V. Mala enciklopedija alkoholizma, Panorama, Zagreb, 1965.
6. Izvješće o stanju i radu kaznionica, zatvora i odgojnih zavoda za 2017. godinu, Ministarstvo pravosuđa
7. Kastenbaum R., Starenje, Globus, Zagreb, 1986.
8. Kern E. Vom Selenleben des Varbrechers, Kriminalistik, Hamburg, 1964. str.131.
9. Milutinović M., Kriminologija, Beograd, 1972.
10. Moberg D.O., Old Age and Crime, Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science, vol.43 str.764
11. O Reilly M., Courtney M, Edwards H, How is quality being monitored in Australian residentialaged care facilities A.narrative review 2007.Int J.Qual Health Care; 19, 177-182
12. Pečjak V. Psihologija treće životne dobi, Prosvjeta, 2001.
13. Petrak O, Despot Lučanić J., Lučanić D, Kvaliteta starenja- neka obilježja starijeg stanovništva, Revija za socijalnu politiku (2003) 13 (1) 37-50
14. Pospisil-Završki K., Uloga alkohola u djelima protiv dostojanstva ličnosti morala, Zbornik radova Trećeg savjetovanja pravnika i psihijataru BiH, Sokolac, Psihijatrijska bolnica Sokolac,1989; 41-55
15. Priručnik za zatvorenike, Ministarstvo pravosuđa, Zagreb, 2007.
16. Saxe L.P.-N.Gerson; Seksualni život zrelog muškarca, Epoha, Zagreb, 1966 str.160
17. Seeling E., Lehrbuch der Kriminologie, III izd. Stoytscheef, Darmstadt, 1963. str.81.
18. Sequist Thomas D. von Glahn T., Li Angela, Rogers W.H. and Gelb Safran Dana Editors choice; Measuring chronic care delivery: patient experiences and clinical performance 2012; Int J.Qual Health Care; 24 (3) 206-213
19. Sutherland E. , D. Cressey; Principles of Criminology, New York, 1939. str.97.
20. Šeparović Z. Kazneno izvršno pravo i uvod u penologiju, Pravni fakultet u Zagrebu, 2003.
21. Šeparović Z. Kriminologija i socijalna patologija, drugo izmijenjeno izdanje, Zagreb-Beograd, 1987.
22. Uglešić B. Određivanje krivične odgovornosti senilno promijenjenih osoba u uvjetima ambulantnog vještačenja, Savjetovanje o forenzičkoj psihijatriji, Zagreb, 1964. str.210.
23. Vodopivec K. Zaštita društva i problemi resocijalizacije, Naša zakonitost, Zagreb, 1960. str.619.
24. Zakon o izvršavanju kazne zatvora, Narodne novine br. 128/99,55/00,59/00,129/00,59/01,67/01,11/02,190/03,76/07,27/08,83/09,18/11 i 48/11.

OLDER ADULTS IN PRISON IN THE RH

Ivica Luketić, Senior Expert Advisor at the Center for Diagnostics of the Prison System Administration, Ministry of Justice of the Republic of Croatia and PhD in Criminal Law at the Faculty of Law, University of Zagreb

ABSTRACT

The imprisonment of elderly prisoners in the Republic of Croatia is organized in such a way as to provide prisoners with accommodation appropriate to their age and health status and to provide them with optional occupational therapy and access to health care. The difference in individualized programs for executing imprisonment in the elderly in relation to other prisoners is mainly manifested in accommodation, food, health care and partly in benefits in terms of more frequent contact with the outside world.

The specifics of the program for the execution of prison sentences for the elderly are described, as well as the particularities that it contains in relation to the specific needs of the elderly. Also, the problems that the elderly in the prison system face. Furthermore, numerical indicators on the elderly serving their imprisonment in the Republic of Croatia are presented.

Particularly, the paper seeks to highlight the need for special interests related to the crime of older persons and their needs both in serving prison sentences and in organizing post-penitentiary reception, as stated by the very purpose of executing a prison sentence: training a person serving a prison sentence for freedom to live in accordance with law and social rules, and human treatment and respect for dignity.

Keywords: *purpose of imprisonment, the elderly - treatment, health care.*

PORODICA I OVISNOST O PSIHOAKTIVNIM SUPSTANCAMA

*Nejra Zejnullahu Suljagić²⁷⁴, magistar psiholoških nauka
Javna ustanova Terapijska zajednica Kampus Kantona Sarajevo*

Sažetak: Ovisnost o psihoaktivnim supstancama predstavlja veoma složen sistem u kojem dominira princip interakcijskog odnosa između ličnosti, sredine i psihoaktivne supstance. Ipak, nastanak ovisnosti se u velikom dijelu pripisuje karakteristikama porodičnog okruženja. Porodica kao relevantan sociopsihološki faktor sa svim svojim interakcijskim modelima značajna je kod gotovo svih potencijalno negativnih i nepovoljnih uticaja na formiranje i razvoj ličnosti i zaštitu njenog mentalnog zdravlja. Istražujući problematiku ovisnosti o psihoaktivnim supstancama, nezaobilazno je navesti značaj porodice kao potencijalni faktor rizika i prediktor pojave i održavanja ovisnosti. Ovisnost o psihoaktivnim supstancama se može pojaviti u svakoj porodici. U ovom radu će biti prikazani negativni faktori i karakteristike porodice i porodičnih odnosa kao faktor rizika zloupotrebe psihoaktivnih supstanci. Porodični milje i međusobni odnosi u porodici su vrlo značajni, ako ne i presudni, kako u razvoju ovisnosti, tako i u njenom oporavku. Za ovisnost o psihoaktivnim supstancama se kaže da je "bolest" porodice, te je stoga bitan paralelni stručni rad kako sa pojedincom, tako i sa njegovom porodicom. Porodica predstavlja značajan resurs za rehabilitaciju ovisnika, ali i pomoć u održavanju funkcionalnosti svog rehabilitiranog člana.

Ključne riječi: ovisnost o psihoaktivnim supstancama, porodica, tretman

Uvod

Historija konzumiranja psihoaktivnih supstanci nije otkriće savremenog društva. Smatra se da historija psihoaktivne supstance prati stazu čovječanstva. Gotova da nema naroda čiji pripadnici nisu u nekom periodu svog razvoja posegnuli za sredstvima koja su ih vodila u nove doživljaje, u nova i drugačija raspoloženja. Kroz historiju ljudskog roda stalno se povlači neobjašnjiva želja za mijenjanjem stanja svijesti. Međutim i dalje je mnogo nepoznanica koje karakterišu ovu pojavu o čemu govori veliki broj multidisciplinarnih istraživanja u svijetu. Ovisnost o psihoaktivnim supstancama je specifičan fenomen i predstavlja jedan od gotovo nerješivih problema savremenog svijeta. Ona danas predstavlja problem svjetskog značaja, prisutna je u svim dijelovima svijeta. To se više ne događa negdje drugo i nekom drugom, već je ovdje među nama, ne poznaje rase, spol, ekonomsko stanje, uzrast ili nacionalnost. Ovisnost se razvija na složen i nejasan način. Ozbiljno narušava tjelesno i psihičko zdravlje, umanjuje radnu sposobnost, mijenja karakteristike ličnost, skraćuje životni vijek i u velikom broju slučajeva se završava fatalno po život ovisnika (Petrović, 2003).

Na razvoj ovisnosti o psihoaktivnim supstancama utiču razni biološki, psihološki i socijalni faktori. Psihološke osobine korisnika, tjelesne osobine korisnika koje stvaraju podložnost, sama priroda psihoaktivne supstance, kulturno i društveno okruženje i dostupnost supstanci je od velikog značaja i utiče na razvoj ovog kompleksnog problema. Samo je djelomično shvaćeno napredovanje od eksperimentalne do povremene upotrebe, a zatim i do same ovisnosti.

²⁷⁴ nejrazejnullahu@gmail.com

Prema definiciji Svjetske zdravstvene organizacije ovisnost o psihoaktivnim supstancama je: „*Stanje periodične ili hronične intoksikacije, štetne za pojedinca i društvo, izazvano ponavljanim unošenjem prirodnih i sintetskih supstanci*“ (Svjetska zdravstvena organizacija, 1957).

Prema novijim shvatanjima stručnjaka Svjetske zdravstvene organizacije ovisnost kao bolest definiše se kao: "*Stanje fizičke ili psihičke ili stanje i fizičke i psihičke ovisnosti prouzrokovano stalnim uzimanjem jedne ili više vrsta psihoaktivnih supstanci, te nemogućnost apstinencije i postojanje žudnje za korištenjem psihoaktivne supstance*".

Istražujući problematiku ovisnosti o psihoaktivnim supstancama, nezaobilazno je navesti značaj porodice. Cilj ovog rada jeste prikazati značaj porodice i porodičnih odnosa kao faktor rizika zloupotrebe psihoaktivnih supstanci. U ovom radu će biti prikazani rezultati raznih istraživanja koji ukazuju na značajan uticaj porodice na razvoj ovisnosti. Ovisnost o psihoaktivnim supstancama predstavlja veoma složen sistem u kojem dominira princip interakcijskog odnosa između ličnosti, sredine i same psihoaktivne supstance. Ipak, nastanak ovisnosti se u velikom dijelu pripisuje karakteristikama porodičnog okruženja.

Porodica kao relevantan sociopsihološki faktor sa svim svojim interakcijskim modelima značajna je kod gotovo svih potencijalno negativnih i nepovoljnih uticaja na formiranje i razvoj ličnosti i zaštitu njenog mentalnog zdravlja. Ovisnost o psihoaktivnim supstancama se može pojaviti u svakoj porodici, no u ovom radu ćemo ukazati na mnogobrojne negativne faktore i karakteristike porodičnog okruženja koje doprinose nastanku ovisnosti, ali i na značaj porodice kao neopodan resurs u oporavku od ovisnosti.

Porodica

Porodica predstavlja prvu i osnovnu društvenu zajednicu koju uspostavlja priroda, a koja je temeljna ustanova za život svakog pojedinca. Unutar porodice stiču se prvi odnosi i prva iskustva o sebi i svijetu oko sebe. Porodica se prepoznaje kao socijalna jedinica koja predstavlja most između pojedinca ka društvenoj zajednici, te je kvalitet ranih socijalnih odnosa ključan za kasniji razvoj ličnosti.

Savremena porodica našla se na udaru progresivnih i ubrzanih promjena sociokulturnog miljea, miješanje različitih uticaja, uspostavljanje novih trendova, rušenje tradicionalnog i uspostavljanje novog, stalni rast i razvoj porodice, promjene njene strukture, kvaliteta i obima funkcionalnosti (porast broja vanbračnih zajednica, razvoda koji dovode do stvaranja porodica sa jednim roditeljem, povećanje broja porodica u kojima partneri podižu svoju i zajedničku djecu, stvaranje homoseksualnih zajednica i dr.), ugrožena iznutra i s vana porodica doživljava radikalnu transformaciju i kao takva postaje potencijalni faktor sa visokim stepenom patogenosti (Đukanović, 1999).

Psihološki značaj porodice oduvijek je bio naglašavan. Mnogobrojni psiholozi i psihijatri su značajan dio svojih istraživanja posvetili upravo porodici. Početke proučavanja mehanizama uticaja porodice na pojedinca nalazimo u psihoanalizi. Ovdje ćemo samo navesti nekoliko tumačenja, a koja daju uvid u široko i raznoliko istraživanje porodice.

Frojd iako se nikada nije bavio porodicom kao cjelinom, on je u svojim učenjima o pregenitalnim fazama razvoja, razvoju libida i Super-ega, Edipovom kompleksu ustvari pokazao ogroman uticaj roditelja koji su od velike važnosti i može se reći i presudni za razvoj individue, strukturu ličnosti i obrasce njenog kasnijeg ponašanja i prilagođavanja.

Adler je sve neadekvatnosti i pogrešnosti u stilu života, ponašanju i odnosu sa drugim ljudima, tumačio kao probleme koji su nastali još u djetinjstvu, sa posebnim osvrtom na odnos roditelja prema djetetu. Prema njemu tri osnovna razloga u djetinjstvu koja svakog pojedinca dovode kasnije do njegovih maladaptivnih oblika ponašanja, življenja i devijacije karaktera su: djeca sa nedostacima, razmažena djeca i zapuštena djeca. On je također bio zainteresiran i za redosljed rođenja djece. Prema Adleru veliki broj kriminalaca, alkoholičara, neurotičara i slično su prvorođena djeca.

Sullivan se zalagao za grupnu pripadnost kao vodeći faktor u formiranju ličnosti. Posmatrajući ličnost kao neodvojivu i nezamislivu izvan interpersonalnih odnosa, vraća se na prvobitne interakcije

djeteta sa okolinom i sa njegovom majkom kao najvažnijim objektom. Adekvatan interpersonalni odnos majka-dijete zavisi od količine umetnute anksioznosti u ovaj interpersonalni odnos.

Anksioznost može biti umanjena ili povišena u zavisnosti od interpersonalnog iskustva i sigurnosti i svakako da ugrožava komunikaciju djeteta sa okolinom i prijeti značajnim rizikom za dalji normalan razvoj mentalnog zdravlja.

I Carl Gustav Jung u svom konceptu o arhetipu naglašava da arhetipovi sadržavaju sliku roditelja i kao takvi određuju individualno nesvjesno, kao i odnos pojedinca prema vlastitim procesima individualizacije.

W. Rajh spada u najveće kritičare porodice. On porodici zamjera njenu autoritarnu ideologiju i činjenicu da kroz roditeljsku funkciju roditelji ne prenose samo vrijednosti i ideje društva, već i svoje inhibicije, potiskivanja, strahove i frustracije.

Sve više, istraživanja potvrđuju da fenomen attachment-a nije samo jedna spoljašnja manifestacija ili naučeni oblik ponašanja, nego urođeni mehanizmi koji dijete usmjeravaju da se veže za osobu koja ga neguje, to jest s kojom reguliše svoju potrebu za preživljavanjem, gdje se pored prehrane i zaštite, misli i na bliske socijalne kontakte, sigurnost, ljubav, pažnju, zadovoljavanje interesa, komunikaciju, tjelesni kontakt i slično (Pašalić – Kreso, 2004). Dijete nije sposobno da opstane samo, da se razvije iz ljudske jedinice u ljudsko biće bez odrastanja u ljudskom okruženju.

Prema Berk emocionalno topla i podržavajuća porodična atmosfera preduslov su za tjelesno i psihičko zdravlje djece tokom cijelog života. Za razliku od toga, izolacija i otuđenje porodice često su povezani sa razvojnim problemima (Berk, 2008).

Porodica kao potencijalni faktor rizika

Veliki broj istraživača početak konzumacije psihoaktivnih supstanci objašnjava kvalitetom odnosa unutar porodice. Porodični ambijent u kojem dijete odrasta značajan je prediktor negativnih oblika ponašanja kao što je zloupotreba psihoaktivnih supstanci (Sanković, 2005). Neefikasno roditeljstvo je uz siromašan model komunikacija i haotičan okoliš jedan od najčešćih faktora rizika u nastanku ovisnosti o psihoaktivnim supstancama koja upravo maskira i kompenzira širok spektar porodičnih problema.

Lurija navodi listu specifičnih rizika za nastanak ovisnosti o psihoaktivnim supstancama na kojoj dominantan broj pripisuje faktoru porodice. Autor te faktore navodi sljedećim redoslijedom: razorena porodica, loši odnosi u porodici, upotreba depresanata od strane roditelja, prekomjerno pušenje roditelja, ekscesivna upotreba alkohola od strane roditelja, nisko obrazovanje, potcjenjivanje sopstvene ličnosti, neučestvovanje u posebnim aktivnostima, upotreba psihoaktivnih supstanci među prijateljima (Lurija, 1974).

Hasanović ističe da je ovisnost u porodici poseban problem. U porodici ovisnika često se pojavljuju intenzivni psihopatološki fenomeni, s jedne strane kao uzrok ovisnosti (alkoholizma, ovisnost o psihoaktivnim supstancama), a s druge strane kao reakcija ostalih članova porodice na ponašanje ovisnika u porodici (Hasanović, 2012).

Utvrđeno je da postoji povezanost između roditeljskog prihvatanja/odbijanja i problema mentalnog zdravlja kao što su depresija, ponašajni problemi i zloupotreba droga (Rohner, 2002). Neki autori ovisnost o psihoaktivnim supstancama smatraju logičnom posljedicom roditeljskog odbijanja. Prema istim autorima zloupotreba supstanci može se shvatiti kao oblik suočavanja čiji je cilj minimalizirati psihičku bol izazvanu percepcijom odbacivanja roditelja (Greblo, 2005).

Određeni autori smatraju da ovisnik uzima supstancu „da bi privukao na sebe pažnju svojih roditelja i prekinuo njihovu borbu“. Može se zaključiti da je u ovim porodicama prisutno izraženo osjećanje usamljenosti, odbijanja, lišavanja, gubitka, krivice, straha, ljutnje, depresije, napuštenosti, beznačajnosti i bezvrijednosti. Da bi se odbranila od ovako negativne klime koja vlada u njoj i svih nepovoljnih afekata porodica pokušava da se odbrani putem tehnike samoliječenja. Članovi porodica pribjegavaju kompulsivnom posezanju za različitim medikamentima, alkoholom, cigaretama ili hranom. Članovi

porodica kroz ovo unošenje različitih sadržaja teže ka učvršćivanju slabog samopoštovanja i ublažavanju psihičkih prijetnji tj. osjećaja emocionalne napuštenosti, separacije i usamljenosti.

Također, rezultati istraživanja pokazuju da percipirano odbijanje majke i oca u djetinjstvu teži da bude značajno više među ovisnicima o psihoaktivnim supstancama nego kod onih koji nisu ovisni. Značajno, iako još uvijek neobjašnjeno, očevo odbijanje više uzrokuje zloupotrebu supstanci kod oba spola nego majčinsko odbijanje (Campo i Rohner, 1992, prema Rohner, 2002).

Poremećaj porodične sredine može biti izazvan nekim psihičkim poremećajima jednog ili oba roditelja, poremećenim odnosima među roditeljima. U porodici su izloženi alkoholizmu roditelja ili ovisnosti o psihoaktivnim supstancama i razim tabletama, frustracijama, nemirima i neredu uzrokovanom stalnim svađama, verbalnim i fizičkim sukobima između roditelja, kao i drugim događanjima u porodici. Porodica gdje jedan od roditelja zloupotrebljava alkohol ili druge psihoaktivne supstance predstavlja jedan od najrizičnijih porodičnih sistema. Tolone i Dermont (1975) u svojim istraživačkim rezultatima i zaključcima ukazuju na vrlo značajnu pozitivnu povezanost između pušenja roditelja, njihovog uzimanja alkohola i psihofarmaka sa zloupotrebom psihoaktivnih supstanci od strane njihove djece. Djeca roditelja alkoholičara nisu samo više sklona posezanju za drogama već ispoljavaju smanjenje kognitivnih sposobnosti (Petrović, 2003).

Nerijetko su roditelji ovisnika pretjerano ambiciozni i superiorni, sa velikim zahtjevima i bez dovoljno emotivnog davanja. Sve se to nepovoljno odražava na razvoj ličnosti koja u psihoaktivnoj supstanci pokušava naći izlaz iz nepodnošljive porodične situacije. Nedostatak pažnje s jedne strane i pretjerana pažnja s druge su jednako štetni i utiču na razvoj psihopatologije (Đukanović, 1999).

Ovisnosti su posebno sklona djeca iz razorenih brakova i djeca koja ne viđaju svoje roditelje zbog njihovih radnih i društvenih obaveza. Istraživanja strukture porodice, najčešće njene cjelovitosti pokazuju da djeca rastavljenih roditelja su u pet puta većem riziku za ulazak u svijet ovisnosti, od djece koja žive u cjelovitoj i skladnoj porodici. Djeca bez čvrstog oslonca u porodici su vrlo ranjiva (Buljan, 2010). To potvrđuju i pojedinačni rezultati istraživanja Bluma (1972) i Johnstone (1975) objedinjeni istim zaključcima i nalazima, ističu da ovisnici dolaze iz nepotpunih porodica. S druge strane, nailazimo na podatke kako se u nekim istraživanjima cjelovitost primarne porodice nije pokazala kao relevantan faktor zloupotrebe psihoaktivnih supstanci kod adolescenata (Galić i sur., 2001, Glavak, 1998, prema Greblo, 2005).

Kurdek i Sinclair navode kako prilagođavanje adolescenata nije povezano sa strukturom porodice nego s konfliktima, odnosno dimenzijom interpersonalnih odnosa u porodici (Kurdek i Sinclair, 1988, prema Lacković–Grgin, 1994). Navedeni autori zaključuju kako je odvojenost od oca ili majke, pa i od porodice u cjelini manje štetna od loše atmosfere koja može ostaviti trajne posljedice na razvoj pojedinca. Istraživanje u kojem učestvuje 146 ispitanika klaster analizom su pokazali da među ovisnicima o drogama postoje određene podgrupe koje se mogu kategorizirati s obzirom na obilježja porodica, te prisutnost porodičnih rizičnih faktora koji utiču na pojavu i održavanje ovisnosti. Kao ključno obilježje opisanih grupa (izuzev pete) pokazala se negativna uloga oca i negativan emocionalni odnos ovisnika s njim tokom njihovog djetinjstva i adolescencije. U te četiri grupe, komunikacija s ocem u velikom postotku je defanzivna i negativna, a prisutna je još jedna uočljiva pojava koja je pronađena u istraživanjima, a to je da je emocionalni odnos s ocem značajno negativniji nego emocionalni odnos s majkom (Ivandić-Zimić, 2010).

U našoj sredini, djeca i adolescenti su privrženiji majci. Ispitanici govore kako ih majke bolje razumiju, bolje poznaju i više učestvuju u njihovim životima. Izvještavaju da su im pomagale sve vrijeme i govore o većoj bliskosti sa majkama i izrazitom povjerenju spram njih (Stevanović, 1999). Ovo ukazuje da se podcjenjuje emocionalna i psihološka uloga koju otac ima u odgoju djece i adolescenata. Pri tome veliki broj očeva konzumira alkohol i pokazuje nasilno ponašanje što još više usložnjava kvalitet interakcija u porodici (Petrović, 2003).

Istraživanje Đukanovića pokazuje da članovi porodica ovisnika međusobno ne pokazuju svoja osjećanja niti emocionalno reaguju na druge oko sebe. One ne mogu izraziti osjećanja blagostanja kao što su ljubav, nježnost, sreća ili osjećanje opasnosti kao što su strah, tuga, bijes itd. Možemo ih opisati i kao „

razjedinjene“ jer nisu u stanju da odgovore na stimuluse emocionalne prirode sa osjećanjima koja su prikladnog kvaliteta i intenziteta. U istom istraživanju pokazano je da su porodice ovisnika okarakterisane lošim komunikacijskim obrascem i naglašenom komunikacionom devijacijom (Đukanovića, 1999).

Porodica kao resurs u oporavku od ovisnosti

Zloupotreba psihoaktivnih supstanci se može pojaviti u svakoj porodici, često je postepena, na početku dobro prikrivena, neupadljiva, uslijed čega mnogi roditelji kasno saznaju za ovisnost svoje djece. Osobe koje su ušle u svijet ovisnosti o psihoaktivnim supstancama kada žele naći izlaz i osloboditi se ovisnosti, najčešće se nalaze u situacijama bez kvalitetne pomoći i podrške užeg i šireg socijalnog okruženja, te su skloniji recidivu.

Sam proces oporavka od ovisnosti o psihoaktivnim supstancama zahtjeva i aktivno uključivanje porodice. Dugogodišnje iskustvo u radu sa ovisnicima i njihovim porodicama pokazuje da se tokom liječenja ovisnika porodica često ne uključuje u proces tretmana ili se nedovoljno kontinuirano uključuje u proces pomoći i podrške svojim članovima.

Porodični odnos u porodicama ovisnika je sterilan i praćen neprijateljstvom i nepovezanošću, porodični sistem je disfunkcionalan. U ovim porodicama pojavljuju se sljedeće karakteristike: visok stepen hostilnosti, oskudna kohezija, rivalstvo, nedosljednost, nestabilan porodični život, defektnost strukture i pasivnost (Đukanović, 1999).

Porodice ovisnika teško se snalaze sa zadacima i odgovornošću. U ovim porodicama nije jasno ko šta treba da čini. A kada se članovi uspiju dogovoriti šta činiti i ko to treba da čini, mala je mogućnost da će se individualno sprovesti do kraja ovaj sporazum (White, 2013).

Članovi porodice veoma često okarakterišu ovisnika kao „jedinog krivca“ za razvoj ovisnosti, pa samim tim i za cjelokupnu disfunkcionalnost porodice. Sva odgovornost, kao i zahtjevi za potrebnim promjenama se prebacuju na ovisnika. Neadekvatno i nepotpuno uključivanje porodice tokom procesa oporavka ima značajan uticaj na rizik od recidiva u postrehabilitacijskom periodu.

Schwartzman (1975) primjećuje da su očevi distancirani i da imaju sekundarnu ulogu u odnosu na majku kada je uticaj i odnosi sa sinovima u pitanju. Očevi ovisnika o heroinu opisani su kao hladni, distancirani, sa izraženom kompetitivnošću spram sinova (Kufman, 1974). Većina majki (88%) su emocionalno povezane sa sinovima koji konzumiraju psihoaktivne supstance, izvještavaju da njihova sreća i emotivna bol ovisi o ponašanju i bliskosti sa sinovima dok je 43% očeva odsutno ili emocionalno isključeno od ovisnika ili čitave porodice (Kaufman, 1981).

Upravo ovakvi podaci pokazuju da je za oporavak od ovisnosti značajno da se uključi čitava porodica. Stephanie Brown, američka stručnjakinja iz područja ovisnosti, opisuje porodicu s problemom ovisnosti kao funkcionalnu zajednicu koja postaje disfunkcionalna tek kada se član koji je ovisan podvrgne tretmanu i mijenja svoju dosadašnju ulogu unutar porodice. Stoga je važno da se cijela porodica uključi u tretman da bi se lakše nosila sa promjenama koje slijede i ugrožavaju dosadašnju porodičnu strukturu.

Porodica predstavlja značajan resurs za pomoć u održavanju funkcionalnosti svog rehabilitiranog člana, te je stoga bitan paralelni stručni rad kako sa pojedincem, tako i sa njegovom porodicom.

Za porodičnu terapiju karakteristično je pomicanje fokusa i krivnje s jednog člana porodice, te rad na podjeli odgovornosti i definiranju ciljeva koji obuhvataju sve članove porodice, a koji se ne baziraju isključivo na postizanju apstinencije. Porodici se pomaže da postane svjesna svojih mogućnosti i potreba, te da promijeni obrasce ponašanja koji su doveli do problema. Važnost porodične terapije jeste u promjeni referentnog okvira i atmosfere unutar porodice i poboljšanju komunikacije (Serdarević i Marčić, 2007).

Porodična terapija predstavlja proces u kojem je svako uključen u promjenu i gdje promjena pogađa sve članove porodice.

Za kraj

Porodični milje i međusobni odnosi u porodici su vrlo značajni, ako ne i presudni, kako u razvoju ovisnosti, tako i u njenom oporavku.

Istraživanja pokazuju da je kvaliteta odnosa roditelj-dijete okarakterizirana kao roditeljsko prihvatanje (ljubav) i odbijanje (nedostatak ljubavi) glavni prediktor psihološkog funkcioniranja i razvoja djece i odraslih. Kvalitetna i funkcionalna porodica, dobra porodična atmosfera, zdrave i toplinom prožete porodične interakcije, komunikacije i odnos povjerenja između djece i roditelja, možemo reći da predstavljaju najbolju zaštitu od zloupotrebe psihoaktivnih sredstava.

Mnoge osobe nažalost ne žive u takvim porodicama i okruženju, te se suočavaju sa raznim problemima unutar porodice. Dakle, one porodice u kojima su narušeni brakovi, puni netrpeljivosti i emocionalne hladnoće, gdje vlada napeta situacija, konflikti i nasilničko ponašanje, pogrešni odgojni stavovi, prezaustetost roditelja i materijalno davanje zbog uskraćenog emotivnog davanja, porodice u kojima se desila prerana smrt jednog roditelja, razvod, emocionalna labilnost roditelja, psihopatološke osobine samih roditelja, kao i čitav niz drugih faktora koji remete normalnu porodičnu harmoniju u mladom čovjeku izaziva osjećaj nesigurnosti, odsustva podrške i razumijevanja, usamljenost i odbačenost, te sve to stvara idealnu podlogu za nastanak ovisnosti o psihoaktivnim supstancama.

Čak i u situacijama kada porodični okvir pruža ljubav, podršku i snagu moguće su krize i disfunkcionalnost odnosa. Problem sa psihoaktivnom supstancom dešava se i u porodicama u kojima vlada red i u kojima ih roditelji vole i vode brigu o njima. U ovom slučaju u pitanju su prezaštitnički orijentirane porodice, u kojima su roditelji uglavnom ubijedeni da njihovi mladi znaju sve što treba o životu, oni ranije počnu izlaziti vani, ostaju duže, skloniji su zabavi, imaju više novca, roditelji ih manje kontroliraju.

Pehar-Zvačko navodi kako se porodica promijenila na način koji pogoduje pribjegavanju psihoaktivnim supstancama: smanjena je, otac je često odsutan, roditeljski autoritet i socijalne kontrole slabe. Na jednoj strani su materijalno dobro situirane porodice u kojima utrka za novcem potiskuje njegovanje međusobnih odnosa, a s druge strane one koje se guše u borbi za preživljavanje, pa roditelji nemaju vremena za bavljenje djecom. Takva djeca su prepuštena sama sebi, pa traže dopunu praznina na drugom mjestu, pribjegavajući i uživajući alkohol i psihoaktivne supstance. Stoga je, uz iskazivanje ljubavi i podrške, važno da roditelji imaju i određen stepen kontrole, odnosno uvida u svakodnevni sadržaj aktivnosti djeteta (Pehar-Zvačko, 2003).

Snaga porodice i adekvatna podrška je značajna u procesu prevencije ovisnosti o psihoaktivnim supstancama, ali i u procesu rehabilitacije i resocijalizacije ovisnika, što će pozitivno doprinjeti održavanju uspotsvaljene apstinecije, zdravim životnim navika, kvaliteti socijalne adaptacije, kao i cjelokupnoj funkcionalnosti rehabilitiranog člana.

U velikom broju istraživanja istaknuta je važnost pozitivne porodične komunikacije i roditeljske potpore u prevenciji i tretmanu svih poremećaja u ponašanju, pa tako i ovisnosti (Tokić, 2008).

U cjelokupnom spektru istraživanja porodica ovisnika, najbrojniji su radovi koji tretiraju problem odnosa roditelj-dijete kao potencijalni faktor rizika i prediktor pojave i održavanja ovisnosti.

Za ovisnost o psihoaktivnim supstancama se kaže da je "bolest" porodice, pa savremeno liječenje ovisnika obavezno uključuje članove porodice i terapijski rad i promjene svakog člana, a ne isključivo ovisnika.

Rad želim da završim citatom J. W. Goethe:

„Način na koji vidite ljude ogleda se u načinu na koji se prema njima odnosite, a način na koji se odnosite prema njima je ono što oni postaju...”

LITERATURA

1. Berk, L. E. (2008). Psihologija cjeloživotnoga razvoja (Prijevod 3. izdanja). Jastrebarsko: Naklada Slap
2. Buljan, D. (2010). Sprečavanje, prepoznavanje i liječenje ovisnosti: djelovanje sredstava ovisnosti na mozak i ponašanje. Zagreb: Klinika za psihijatriju. Centar za proučavanje i suzbijanje alkoholizma i drugih ovisnosti Kliničke bolnice „Sestre milosrdnice“
3. Đukanović, B. M. (1999). Porodice narkomana. Kaligraf.
4. EMCDDA 2016. Annual report
5. Greblo, Z. (2005). Religioznost, obiteljski čimbenici i zloupotreba droga kod adolescenata. Znanstveni rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
6. Hasanović, I.M., Kuldija, A., Pajević, M.I., Zorić, S. (2012). Some Epidemiological Characteristics Of Heroin Addicts Clinically Treated in Post-war Bosnia and Herzegovina. Acta Medica Saliniana 41(1)
7. Ivandić Zimić, J. (2010): Rizični čimbenici za pojavu ovisnosti o drogama s naglaskom na čimbenike u obiteljskom okruženju. Izvorni znanstveni članak: Kriminologija & socijalna integracija : časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju, Vol. 19 No.1.
8. Kaufman, E., Kaufmann P.(1977). Multiple family therapy: A new direction in the treatment of drug abusers. American Journal of Drug and Alcohol Abuse.
9. Kaufman, E. & Patison E.M. (1981). Different methods of family therapy in the treatment of drug abusers. Quarterly Journal of Studies on Alcohol.
10. Lacković-Grgin, K. (1994). Samopoimanje mladih. Jastrebarsko: Naklada Slap.
11. Pašalić-Kreso, A. (2004). Koordinate obiteljskog odgoja. Sarajevo: JEŽ
12. Pehar-Zvačko, L. (2003). Slobodno vrijeme mladih ili... Sarajevo: Filozofski fakultet Sarajevo.
13. Petrović P.S. (2001). Droga i ljudsko ponašanje”. Četvrto prerađeno i dopunjeno izdanje, Beograd: Partenon.
14. Petrović P.S. (2003). Droga i ljudsko ponašanje. Peto izdanje, Beograd: Partenon.
15. Rohner, R.P.(2002). PARTheory. Scribd.
16. Sanković, K.(2005). Ispitivanje razlika u percepciji roditeljskog prihvatanja i odbijanja kod studenata različite privrženosti u ljubavnim vezama. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
17. Serdarević, I., Maričić, I. (2007). Uključenost obitelji u tretman ovisnosti. Bilten Rizik. Rijeka: Nastavni zavod za javno zdravstvo Primorsko-Goranske županije.
18. Tokić, A. (2008): Suvremene spoznaje u istraživanju povezanosti roditeljstva i adolescente prilagodbe. Društvena istraživanja. 17 (6). 1133-1155.
19. White, T. (2013). Alkohol i droge. Psihopolis 2014
20. World Health Organization. (2003). Investing in mental health.

FAMILY AND ADDICTION TO PSYCHOACTIVE SUBSTANCES

Nejra Zejnullahu Suljagić, Master of Psychological Sciences

Summary

Addiction to psychoactive substances is a very complex system in which dominates the principle of interaction between the person, the environment and the psychoactive substance. Nevertheless, the development of addiction is largely attributed to the characteristics of the family environment. The family as a relevant socio-psychological factor with all its interaction models is important in almost all potentially negative and unfavorable influences on the formation and development of the personality and the protection of its mental health. Researching the issue of addiction to psychoactive substances, it is inevitable to state the importance of the family as a potential risk factor and a predictor of the occurrence and maintenance of addiction. Addiction to psychoactive substances can occur in any family. This work will present the negative factors and characteristics of family and family relationships as a risk factor for the abuse of psychoactive substances. Family miles and interpersonal relationships in the family are very important, if not crucial, both in the development of addiction and in its recovery. Addiction to psychoactive substances is said to be a "disease" of the family, and therefore parallel professional work with both the individual and his family is important. The family is a significant resource for the rehabilitation of addicts, but also help in maintaining the functionality of its rehabilitated member.

Key words: addiction to psychoactive substances, family, treatment

ULOGA PORODICE U PREVENCIJI OVISNOSTI O PSIHOAKTIVNIM SUPSTANCAMA

mr.sc. Sanela Pekić²⁷⁵

Javna ustanova Terapijska zajednica – Kampus Kantona Sarajevo

Apstrakt: U etiologiji nastanka ovisnosti značajnu ulogu imaju različiti faktori koji se odnose na ličnost, porodicu, školu, vršnjake i zajednicu. Iako su svi navedeni faktori međusobno povezani, porodica predstavlja najvažniji kontekst za nastanak i prevenciju brojnih sociopatoloških pojava, uključujući korištenje i ovisnosti o psihoaktivnim supstancama. Svi konceptualni modeli prevencije ovisnosti orijentisani su ka porodici i najčešće je smatraju osnovnim agensom i okosnicom svih ostalih faktora u cjelokupnom preventivnom radu. Procesi koji se odvijaju u porodici, struktura i odgojni stilovi koje roditelji koriste su u vezi s tim da li će mladi ljudi početi koristiti psihoaktivne supstance ili neće. Kroz pozitivne i čvrste veze između članova porodice, jasna pravila ponašanja koja se dosljedno provode u porodici, roditeljski nadzor nad aktivnostima djece porodica pruža zaštitu djeci od različitih oblika društveno neprihvatljivih ponašanja. Međutim, porodica može djelovati poticajno za korištenje psihoaktivnih supstanci ukoliko vlada haotična atmosfera, posebno ako u porodici već postoji zloupotreba droga, ako roditelji koriste neadekvatne odgojne pristupe, ako između članova porodice ne postoji bliskost i povezanost. Funkcionalna porodica je temelj prevencije ovisnosti. Neophodno je podići svijest roditelja o ulozi porodice u prevenciji ovisnosti i podučiti ih roditeljskim vještinama koje će unaprijediti preventivne kapacitete porodice.

Ključne riječi: *prevencija, ovisnost, mladi, porodica*

Uvod

Ovisnost mladih o psihoaktivnim supstancama pojava je koja ozbiljno narušava zdravlje i integritet čovjeka, te neminovno ostavlja posljedice na sadašnji i budući život mladog čovjeka, kao i njegove okoline. Ovisnost onemogućava uravnoteženo socijalno funkcionisanje velikog broja mladih ljudi u najosjetljivijoj fazi njihovog individualnog razvoja, a ujedno upozorava društvo na potrebu promjene postojećih stavova prema egzistencijalnim potrebama mladih (Bouillet, Uzelac, 2007).

Rezultati istraživanja provedenog u Hrvatskoj (Glavak-Tkalić i sar. 2012) pokazuju da je najčešće korištena ilegalna supstanca marihuana, čija je prevalencija 15,6%. Rezultati dosad provedenih studija u Bosni i Hercegovini, također, pokazuju porast konzumacije ove supstance. Prema nekim istraživanjima (ESPAD, 2011, prema Pilav i sar., 2014), marihuana je najčešće konzumirana opojna droga koju koriste učenici uzrasta 15 do 16 godina u oba entiteta, i to 8,2% u Federaciji BiH i 4,5% u Republici Srpskoj. Navedene podatke potvrđuju Rezultati istraživanja o kockanju i korištenju interneta, te navikama konzumiranja cigareta, alkohola i marihuane među djecom i mladima u tri kantona Federacije Bosne i Hercegovine iz 2016. godine na uzorku učenika uzrasta od 13 do 17 godina gdje je navedeno da je 9%

²⁷⁵ sanela@link.ba

ispitanih učesnika konzumiralo marihuanu, od toga 4,9% su bili aktivni konzumenti u vrijeme provođenja istraživanja.

S obzirom na evidentnu prisutnost konzumiranja psihoaktivnih supstanci među mladima, neophodno je kontinuirano raditi na prevenciji nastanka ovisnosti. Najbolji rezultati u oblasti prevencije ovisnosti se postižu kroz strateško i kontinuirano uključivanje cijele zajednice, pri čemu porodica ima najznačajniju ulogu u razvoju ličnosti djece i mladih.

Sociolozi porodicu tretiraju kao jedinstvo bio-socijalnih, društveno-kulturnih i psihosocijalnih faktora. Mikrosocijalni pristup u cjelosti je usmjeren na problem strukture i dinamike interpersonalnih odnosa u porodici sa stalnim ukazivanjem na važnost ovog odnosa kao presudnog faktora za razvoj i formiranje pojedinca. Od dinamike ovih odnosa svakako će zavisiti stabilnost i integritet porodice, a od toga eventualna geneza određenih poremećaja u porodici koji će se odraziti kako na pojedinca tako i na širi društveni kontekst.

Porodica je prva i osnovna zajednica u kojoj dijete uči kako da zadovolji svoje potrebe kroz odnose sa roditeljima i drugim članovima porodice, formira navike, prepoznaje i ispoljava emocije, izgrađuje stavove i uvjerenja. U porodici dijete izgrađuje sistem životnih vrijednosti što doprinosi razvoju određenog životnog stila. Jedan od ciljeva odgoja bi trebao biti formiranje ličnosti mlade osobe koja je spremna da se nosi sa izazovima savremenog društva koji se svakodnevno nameću. Da bi se ovaj cilj ostvario mladima je potrebno pružati ljubav, jačati njihovo samopouzdanje, razvijati odgovornost za vlastite postupke kroz postavljanje jasnih granica u toplom i podržavajućem porodičnom okruženju.

Adolescencija je vrijeme velikih promjena koje su snažno povezane sa intrapsihičkim razvojem pojedinca i predodređuje njegov dalji rast i sazrijevanje oblikujući sve formativne kapacitete do finalnog statusa odrasle, adaptirane i funkcionalne ličnosti. Ove promjene i rast su praćene dubokim emocionalnim nemirom, predstavljaju svojevrsnu stresogenu situaciju i mogu dovesti do brojnih maladaptivnih modela savladavanja bolnih zahtjeva i pritisaka psihološkog razvoja.

Rizične periode za mlade predstavljaju značajne životne promjene poput razvoda roditelja i preseljenja. Prva velika promjena za djecu je kada napuštaju sigurnost vlastitog doma i kreću u školu. Kasnije značajnu promjenu predstavlja prelazak iz osnovne u srednju školu, gdje često iskuse nove školske i socijalne situacije, kao što je prilagođavanje na veće i raznovrsnije grupe vršnjaka, te veća očekivanja u smislu školskog uspjeha. U kasnoj adolescenciji izrazit je izazov odlazak od kuće zbog daljeg školovanja, gdje se mlada osoba nađe prvi put bez roditeljskog nadzora i u sredini u kojoj je veća dostupnost droge. Kada kao mladi odrasli ulaze u poslovni svijet ili brak, ponovo se suočavaju s novim izazovima i stresorima, tako da se javlja osjetljivost i prilika da dođe do zloupotrebe droge. Ovakvi izazovi mogu biti i zaštitni faktori ako predstavljaju priliku za rast i ostvarenje vlastitih ciljeva i interesa (National Institute for Drug Abuse, 2003).

Riziko i zaštitni faktori u porodičnom okruženju

Brojna istraživanja su definisala riziko i zaštitne faktore u porodičnom okruženju i njihovu povezanost sa konzumiranjem psihoaktivnih supstanci. Riziko faktori podrazumijevaju sve individualne karakteristike ili socio-ekonomske, demografske, kulturne i druge uslove koji povećavaju mogućnost za upuštanje u buduće kriminalno ponašanje. Zaštitni faktori označavaju određene socio-ekonomske i kulturne faktore, kao i individualne karakteristike koji pomažu u zaštiti djece od mogućnosti upuštanja u rizična ponašanja u budućnosti.

Kada se govori o riziko i zaštitnim faktorima, treba imati na umu kako uvijek postoji velik broj potencijalnih riziko faktora koji dovode do i/ili pospješuju pojavu problema u ponašanju, a isto tako veliki broj zaštitnih faktora koji umanjuju mogućnost pojave poteškoća u ponašanju. I jedni i drugi utječu na ponašanja mladih, stoga samo fokusiranje na riziko faktore ili pak samo promoviranje zaštitnih faktora

neće biti učinkovito kao kada detektiramo, identificiramo i jedne i druge pri planiranju preventivnih aktivnosti u zajednici (Mrazek, Biglan, Hawkins, 2003.)

U velikom broju socioloških istraživanja utvrđena je značajna uloga porodičnih faktora na nastanak ovisnosti o psihoaktivnim supstancama, kao i drugih oblika društveno neprihvatljivih ponašanja. Ti faktori se odnose na porodičnu strukturu, a uključuju bračni status roditelja, broj djece u porodici, redoslijed rođenja djeteta u porodici, kao i socio-demografska obilježja porodice (Đukanović, 1999; Mlačić, Šakić, Franc, 2002; Brajša-Žganec, Raboteg-Šarić, Glavak, 2002; Raboteg-Šarić, Sakoman, Brajša-Žganec, 2002). Ostali faktori koji imaju važnu ulogu odnose se na kvalitet roditeljskog odgoja, međusobni odnos roditelja, odnos roditelja i djece, roditeljsku podršku i nadzor, kao i bliskost, prihvatanje i povezanost članova porodice (Raboteg-Šarić, Sakoman, Brajša-Žganec, 2002).

Harachi (2000, prema Ferić-Šlehan, 2008) i Catalano i saradnici (2002, prema Ferić-Šlehan, 2008), govoreći o riziko faktorima u porodici koji mogu doprinijeti uključivanju mladih u rizična ponašanja ili razvoju poremećaja u ponašanju navode: porodičnu kriminalnu historiju, probleme u vođenju porodice, porodične sukobe, upotrebu sredstava ovisnosti od strane roditelja ili pozitivne stavove prema zloupotrebi droga i kriminalnom ponašanju. Steinglass (1984, prema Đukanović, 1999) i Barnes (1990, prema Đukanović, 1999) najglasnije i najargumentovanije ukazuju i tvrde da upotreba droga od strane roditelja stavlja adolescenta pod najveći rizik za ličnu upotrebu droga. Jedno istraživanje je pokazalo da upotreba određene supstance od strane roditelja predstavlja veoma jak indikator da će i adolescent početi koristiti upravo tu supstancu (Velleman, Templeton, Copello, 2005). U svom istraživanju Gerra i saradnici (2004, prema Mihić, Musić, Bašić, 2013) navode kako su riziko faktori u porodici za konzumiranje psihoaktivnih supstanci neadekvatna skrb majke i loša privrženost majci. Donovan (2004, prema Mihić, Musić, Bašić, 2013) ističe kako su neadekvatni stavovi roditelja prema zloupotrebi psihoaktivnih supstanci ključni riziko faktori za razvoj ovisnosti. Sakoman, Brajša-Žganec i Kuzman (2002) u svom istraživanju indikatora ranog prepoznavanja visokorizične populacije hrvatskih mladih u odnosu na zloupotrebu sredstava ovisnosti, kao i rezultati istraživanja roditeljskih stilova odgoja, te načina na koji adolescenti provode vrijeme (Raboteg-Šarić i sar. 2002) potvrdili su utjecaj porodičnih faktora na njihovo rizično ponašanje. Aquilino i Supple (2001, prema Ferić-Šlehan, 2008) su u svom istraživanju došli do podataka (1) da je prisila, kao način odgoja, povezana s neprijateljskim ponašanjem u ranoj odrasloj dobi, te (2) da su adolescenti koji su imali stroge roditelje češće koristili drogu i alkohol.

Sakoman (2009) navodi da je u kliničkoj praksi uočeno da je u porodicama ovisnika u Hrvatskoj češći problem kod očeva da su češće odsutni, neangažirani, ne uspostavljaju toplu komunikaciju s djecom, netolerantni su, prezahitjevni, prenagli i agresivniji u reakcijama, dok je kod majki češći problem u njihovoj pretjeranoj vezanosti, posesivnosti, brizi, strahovima, psihičkim problemima i pretjeranom bavljenju na način koji otežava osamostaljenje djece.

Narušeni i razoreni brakovi puni netrpeljivosti i emocionalne hladnoće, pogrešni odgojni stavovi, rušenje patrijarhalnih porodičnih kodeksa, prezaustetost roditelja u svakodnevnoj životnoj trci gdje se za uskraćeno emotivno davanje djeci nudi naglašeno materijalno davanje, psihopatološke osobine samih roditelja i niz drugih faktora koji dovode do razgradnje porodične kohezije, što u mladom čovjeku stvara osjećaj nesigurnosti, odsustva podrške i razumijevanja, usamljenosti i odbačenosti, jednom rječju stvara se nepovoljna klima za psihosocijalni rast mladog čovjeka, te se iz ovakvih okolnosti javlja potreba vezivanja za nove grupe i traganje za novim identifikacionim modelima (Đukanović, 1999).

Slaba komunikacija između roditelja i djeteta, loše definisana i loše iskomunicirana očekivanja od djeteta, pretjerano strogo i nedosljedno kažnjavanje, izražena negativna interakcija između članova porodice ili konflikti u porodici su prediktori povećanog rizika korištenja psihoaktivnih supstanci, delinkvencije i poremećaja ponašanja. Suprotno tome, redovno pokazivanje roditeljske topline i ljubavi, podržavanje djetetovih kompetencija, iskazivanje jasnih prosocijalnih očekivanja, nadgledanje djece i dosljedno i umjereno discipliniranje može spriječiti problematično ponašanje kod djece (Velleman, Templeton, Copello, 2005).

Shodno navedenom, Nacionalni institut za istraživanje zloupotrebe droga SAD-a, kao važne zaštitne faktore u porodici za konzumiranje psihoaktivnih supstanci navodi blizak odnos s roditeljima, roditeljsku podršku, te adekvatan roditeljski nadzor. Istraživanjem povezanosti faktora u porodici i zloupotrebe droga kod mladih došlo se do rezultata kako postoji povezanost između učestalosti korištenja droga od strane mladih i roditeljskih stavova o discipliniranju u porodici, te učestalosti razgovora u porodici o rizičnim ponašanjima (Bašić, Ferić Šlehan, Kranželić Tavra, 2007). Prikazani rezultati upućuju na zaključak kako su netolerantni stavovi roditelja prema korištenju, discipliniranje u porodici za upuštanja u rizična ponašanja, te češći razgovori o rizičnim ponašanjima zaštitni faktor za zloupotrebu psihoaktivnih supstanci kod mladih.

Kada u porodici postoji čvrsta povezanost između djece i roditelja, upućenost roditelja u aktivnosti kojima se bave njihova djeca, roditeljska podrška koja obuhvata njegove emocionalne, kognitivne, socijalne i finansijske potrebe, kada postoje jasne granice i dosljednost u odgoju, adekvatan roditeljski nadzor, te poznavanje djetetovih prijatelja, kao i negativan i jasan stav roditelja prema konzumaciji sredstava ovisnosti porodica doprinosi prevenciji nastanka ovisnosti o psihoaktivnim supstancama.

Važno je istaknuti kako riziko faktori, kao i zaštitni faktori, variraju u svom utjecaju tokom razvojnog ciklusa porodice, kao što varira i snaga interakcije tih faktora. Istraživanja u prevencijskoj nauci koja se bavi riziko i zaštitnim faktorima, te njihovim utjecajem na porodicu značajna su kako bi se porodicama mogla ponuditi pomoć i podrška koja im je potrebna i u trenutku kada im je potrebna (Ferić Šlehan, 2008).

Neadekvatni odgojni pristupi i osobine djece pod povećanim rizikom

Roditeljski odgojni stil jest zbir roditeljskih stavova prema djetetu, emocionalna klima unutar koje se odvijaju različiti roditeljski postupci (Obradović, Čudina-Obradović, 2003). Sakoman (2009) govori o neprimjerenom odgojnom pristupu roditelja, pri čemu ističe prezaštitnički, autoritarni i liberalni pristup koji može doprinijeti konzumiranju sredstava ovisnosti.

Prezaštitnička porodica: roditelji se prezaštitnički postavljaju prema djeci, drže ih pod kontrolom kako bi ih zaštitili od vanjskih utjecaja, te nesvjesno s djecom grade simbiotski odnos. Ovisno o aspektu ličnosti, dio tako odgajane djece će se pasivno i poslušno prepustiti na brigu svojih roditelja, bez intencije da ostvare vlastitu autonomiju na putu odrastanja. Oni drugi će vrlo rano početi manipulirati s roditeljima kako bi im ispunjavali želje. Takva djeca s godinama postaju sve prkosnija, neposlušnija, nekritičnija u svojim zahtjevima. Ulaskom u adolescenciju, s obzirom da nisu naučili odgađati želju za ugodom, počinju im imponirati vršnjaci koji se znaju dobro zabaviti i koji ne mare za obaveze. Time se otvara prostor za ulazak u društvo koje se rizično ponaša.

Autoritarna porodica: roditelji na vrlo krut način postavljaju visoke zahtjeve i provode strog nadzor, a ne daju dovoljno topline i podrške. Autoritarni roditelj stalno kontroliše svoje dijete, a usmjeravanje djeteta prema poželjnom ponašanju ostvaruje stalnim prijetnjama kaznom i drugim neugodnim posljedicama koje će dijete imati ako nešto učini ili ne učini. Zato se autoritarno odgajana djeca neće povjeriti roditeljima ako im se nešto loše dogodi zbog straha od njihove reakcije. Ona će se osjećati inferiorno u odnosu na svoje vršnjake koji imaju više slobode i zato im mogu imponovati oni vršnjaci koji konzumiraju supstance, izostaju iz škole, puše cigarete. Krutim autoritarnim odgojem teško je graditi odnos koji će rezultirati unutrašnjom potrebom djeteta da ispunjava roditeljska očekivanja. Djeca iz porodica u kojima se koristi autoritarni odgoj formiraju se kao ličnosti sa malom samostalnošću i osrednjim kapacitetima za socijalnu odgovornost.

Liberalna porodica: roditelji djeci daju veliku autonomiju, slobodu i povjerenje uz slabu kontrolu i nadzor. Obično se radi o ambicioznim i obrazovanim osobama liberalne životne orijentacije, koji su zbog poslovnih obaveza manje prisutni u životu djeteta, pa je i njihova emocionalna vezanost manje izražena. Nemaju vremena da se bave djecom, ne ograničavaju ih, niti ih kažnjavaju. Nisu skloni poštivanju

tradicionalnih vrijednosti, a novac i prestiž im mnogo znače. Djeca iz ovih porodica počinju izlaziti u mlađoj dobi, izlaze češće, ostaju duže vani i imaju novca, a kontrola i nadzor roditelja su vrlo slabi. Sve to povećava rizik, posebno kod onih adolescenata koji su skloni supkulturnim obrascima ponašanja, da dođu kontakt s društvom koje konzumiranje supstanci doživljava kao normalno ponašanje.

Osim navedenih pristupa, kao faktor rizika Sakoman (2009) spominje pojam „**bolesne porodice**“ pod čim podrazumijeva porodice koje bismo smatrali teže disfunkcionalnim do onih koje su do temelja razorene sa slabom kohezijom, nedostatkom ljubavi, hladnoćom, indiferentnosti, potpunim zanemarivanjem ili zlostavljanjem djece. Izloženost frustracijama, stresu i vrlo neugodnoj klimi ima za posljedicu da su djeca iz „bolesnih porodica“ anksioznija, depresivnija, ugroženog samopoštovanja i niskog samopouzdanja. Nepodnošljivu situaciju u kući adolescentima je najlakše izbjeći ako izađu vani. „Bolesne porodice“ svojom patologijom ubrzavaju odvajanje i osamostaljivanje djece i prije nego što ona uspiju u procesu sazrijevanja razviti mehanizme samokontrole svoga ponašanja, obično potpadnu pod utjecaj „lošeg društva“ nešto starijih vršnjaka za koje su se skloni jako vezati.

Međutim, postoje djeca čiji je odgoj složeniji, često veoma težak, pa je potreban posebno prilagođen odgojni pristup kako bi se smanjio rizik da takva djeca postanu ovisnici. Postoje crte ličnosti praćene specifičnom ekspresijom ponašanja na osnovu kojeg se može zaključiti da se radi o djetetu sa znatno višim rizikom od zloupotrebe psihoaktivnih supstanci. Sakoman (2009) navodi slijedeće podtipove razvrstane prema ekspresiji njihovog ponašanja:

- Motorički hiperaktivna, neobuzdano radoznala, pretjerano samopouzdana, druželjubiva, sklona riziku, zabavi, koja će se, ne razmišljajući o „poslije“, radi trenutačne ugone i uzbuđenja, izložiti i neugodnim posljedicama. Čini se da slabo uče iz iskustva, jer će stalno ponavljati iste greške.
- Djeca koja odmalena teže biti u „centru pažnje“ roditelja, ostaju emocionalno nezrela, prkosna, izražavaju svoju samovolju, nekritično vrše pritisak na roditelje da im ispunjavaju želje, a pružaju otpor činjenju stvari koje su obaveza. Skloni su za sve loše šta im se dešava okrivljivati druge, a slabo vide svoj dio odgovornosti, od bližnjih očekuju da im rješavaju probleme koje su prouzrokovali svojim ponašanjem.
- Djeca koja su znatno više od drugih „zatvorena“, povučena, preosjetljiva, imaju prejak osjećaj odgovornosti, nepotrebno i bez pravog razloga osjećaju krivicu. Na kritiku reaguju pretjerano, niskog su samopouzdanja, depresivnije reaguju od vršnjaka u određenim situacijama. Skloniji su priklanjati se vršnjacima koji imaju neke „životne ili psihološke probleme“, teže nalaze smisao u životu, bave se „dubljim“ pitanjima, žale se na dosadu, mogući su elementi autoagresivnosti.
- Djeca koja pokazuju izraženiju agresivnost, neposlušnost, nedostatak adekvatnog emocionalnog reagovanja, sklonost suprotstavljanju autoritetima. Teško ih je disciplinirati i odgojem postići da poštuju društvene norme. Neka uživaju odmalena u činjenju stvari koje nisu dopuštene.
- Djeca koja su čudna po svom ponašanju i nepredvidivom reagovanju, moguće velike oscilacije raspoloženja, sklonost nerealnim fantazijama, nespretnost u socijalnim kontaktima, teže uspostavljaju i održavaju prijateljstva.

Mnoge od navedenih karakteristika, slabije izraženo, nalazimo kod djece uopće. Da bismo neko dijete ocijenili rizičnim, pojedini navedeni elementi moraju biti vrlo izraženi i takve su prirode da u porodici, školi ili samom djetetu uzrokuju teškoće, na njih se odgojem teško utječe, uočljivi su vrlo rano i pogoršavaju se u vrijeme adolescencije.

Programi prevencije usmjereni na porodicu

Pri osmišljavanju intervencija i preventivskih programa usmjerenih prema porodici, trebalo bi uzeti u obzir nekoliko principa koji čine temelj učinkovitih programa. Prema Ferić (2002) najvažniji su sljedeći principi:

Sveobuhvatnost intervencije – istodobno djelovanje i obuhvatanje velikog broja riziko faktora, intervencije se usmjeravaju prema cjelokupnim razvojnim ishodima djeteta (kognitivnim, ponašajnim, emocionalnim, duhovnim) i na različita okruženja djeteta (društvo/kultura, zajednica, škola, vršnjačke grupe i porodica) (Kumpfer, 1997, prema Ferić, 2002).

Usmjerenost na porodicu – utjecanje na potrebe porodičnog sistema, a ne samo na pojedince (Penino i sar, 2001, prema Ferić, 2002).

Dugotrajnost – programi usmjereni prema porodici trebali bi biti dugotrajniji što je problem jače izražen. Kratke intervencije s visokorizičnim porodicama su samo „flasteri“ na disfunkciju koja vlada u porodici (Kumpfer, 1999, prema Ferić, 2002).

Dovoljan intenzitet – što je porodica više u potrebi s obzirom na riziko faktore/procese, više vremena je potrebno da se modificiraju disfunkcionalni procesi u porodici (Center for Substance Use Prevention, 1993, prema Ferić, 2002).

Razvojna prikladnost – pri djelovanju na riziko i zaštitne faktore treba voditi računa o specifičnom vremenu kada porodica treba pomoć, kao i vremenu kada su korisnici podložni promjenama (Ferić, 2002).

Promjena dosadašnje porodične dinamike – ukoliko intervencije potaknu promjene u porodičnoj dinamici i okruženju postići će i veću učinkovitost. Dokaz predstavljaju programi koji su ohrabivali porodice da drže sedmične sastanke i nakon završetka programa, a koji su imali najveću učinkovitost. Razlog leži u pozitivnoj i trajnoj promjeni unutrašnje porodične organizacije i načina komunikacije (Catalano i sar., 1996, prema Ferić, 2002).

Rani početak – što je veći rizik kod roditelja i što je većeg intenziteta, preventivna intervencija, ukoliko se želi postići njena učinkovitost, mora početi što ranije (prenatalni period ili u ranoj djetetovoj dobi) (Kumpfer, 1996, prema Ferić, 2002).

Naglasak na porodične odnose, komunikaciju u porodici i roditeljski nadzor – učinkoviti programi započinju s poboljšanjem odnosa roditelj-dijete, a zatim se usmjeravaju na komunikaciju u porodici, nadzor i disciplinu (Kumpfer, 1996, prema Ferić, 2002).

Ipak, najveći izazov preventivskih programa usmjerenih na porodicu je pridobijanje roditelja i/ili porodice da se uključe u program i njihovo zadržavanje u programu, osobito kada je riječ o programima na selektivnom ili indiciranom nivou. Upravo porodice/roditelji kojima je program najpotrebniji, odnosno visokorizične porodice se i najteže uključuju u programe (Ferić, 2002). Spoth i sar. (1996, prema Ferić 2002) navode najčešće faktore koji predviđaju neuključivanje ili odustajanje roditelja od programa:

- raspored aktivnosti u programu (vrijeme i mjesto)
- percepcija roditelja da je njihovo dijete u niskom riziku
- zabrinutost oko procjenjivanja i privatnosti.

Programi namijenjeni roditeljima trebaju biti zanimljivi, prilagođeni potrebama korisnika, usmjereni na razvoj vještina, a ne samo na informiranje roditelja o prikladnoj roditeljskoj praksi. Također bi trebali koristiti interaktivne strategije učenja, kako bi i roditelji i djeca mogli uvježbati nove vještine u stvarnom okruženju (Etz, Robertson i Ashery, 1998, prema Ferić, 2002). Prilagoditi vrijeme provođenja programa u skladu sa obavezama roditelja, osigurati čuvanje djece dok su roditelji uključeni u aktivnosti programa čine program dostupnijim. Nadalje, jedan od mogućih razloga zbog kojih roditelji smatraju da je njihovo dijete u niskom riziku je neznanje roditelja i mišljenje kako ne postoji potreba za programom s obzirom na

djetetov uzrast. Zbog toga je potrebno educirati roditelje o mogućim naznakama određenih poremećaja u ponašanju, te o sve ranijem uključivanju djece u određena rizična ponašanja. Zabrinutost oko privatnosti osobito predstavlja problem za manje sredine s tradicionalnim stavovima, gdje je sramota imati problem kao i zatražiti pomoć, jer na taj način osoba pokazuje da nije dobar roditelj, te na svoju porodicu skreće veliku negativnu pažnju. Slično navode i Hoyt i sar. (1997, prema Ferić, 2002) koji su došli do rezultata kako je veličina zajednice povezana s traženjem pomoći roditelja, odnosno traženje pomoći u manjoj zajednici bi značilo veću mogućnost izlaganja stigmatizaciji. Jedno od mogućih rješenja pitanja privatnosti jeste potpisivanje ugovora o privatnosti s voditeljima programa, kao i ostalim roditeljima, što obavezuje učesnike na diskreciju i zadržavanje povjerljivih informacija unutar grupe.

Također, pri osmišljavanju i provođenju programa, na svim nivoima, potrebno je osigurati prostor koji će biti neugrožavajući za korisnike, odnosno kojeg će korisnici doživjeti kao siguran, programe trebaju provoditi educirani stručnjaci koji su u stanju odgovoriti na probleme koji se mogu javiti u provođenju, te svakako u program treba uključiti evaluaciju (Kumpfer, 1999, prema Ferić, 2002).

Velleman i saradnici (2005) smatraju da programi prevencije trebaju roditeljima pružiti mogućnost da razviju slijedeće vještine:

- roditeljske vještine jačanja porodične kohezije, zatim vještine jasne komunikacije, visoko kvalitetnog nadzora i rješavanja konflikata;
- vještine koje se odnose na upotrebu supstanci i podrazumijevaju pružanje tačnih informacija i naglašavanje da su roditelji modeli ponašanja svojoj djeci;
- i vještine koje podrazumijevaju samopouzdanje roditelja da sa djecom razgovaraju o zloupotrebi supstanci.

Iako dječaci žele da ostvare efikasniju komunikaciju s očevima, veoma je teško motivirati očeve da se uključe u projekte koji bi unaprijedili njihove komunikacijske vještine. Kada se oba roditelja uključe u edukativni program, majke pokazuju bolje vještine u kontekstu porodičnih interakcija, dok očeви pokazuju bolju komunikaciju samo u situacijama koje zahtijevaju rješavanje problema.

Preventivni edukativni programi za roditelje trebaju sadržavati informacije o fazama psihološkog razvoja djeteta, vulnerabilnosti razvojne etape adolescencije, odgojnim stilovima, značaju socijalizacije i druženja s vršnjacima, postavljanju granica i discipliniranju, vršenju nadzora nad aktivnostima djece, a ne samo o psihoaktivnim supstancama.

Cilj svih preventivnih aktivnosti je da se postigne emocionalno zdravlje i blagostanje, te da se promijeni patološka interakcija među članovima porodice. Mnogi teoretičari se istrajno zalažu za to da se primarno preventivni programi i djelovanje kod porodica počnu primjenjivati još dok je dijete jako malo, a nisu rijetki oni autori za koje ove aktivnosti treba da počnu već sa trudnoćom majke, tj. prije rođenja djeteta.

Uprkos rezultatima istraživanja, roditelji nemaju osjećaj koliko je jak njihov utjecaj i koliko je njihovo ponašanje model na osnovu kojeg se njihova djeca kasnije ponašaju. Zbog toga bi trebao biti primarni cilj prevencije ovisnosti da se roditelji educiraju o tome koliko njihovo ponašanje utječe na to da li će mlada osoba početi koristiti neku supstancu.

Zaključak:

Porodica se našla na udaru progresivnih i ubrzanih promjena, urušava se tradicionalna porodica koju mijenja savremena porodica zasnovana na drugačijem sistemu vrijednosti. Porodica u savremenom svijetu doživljava radikalnu transformaciju u svom totalitetu, što je istovremeno promoviše u potencijalni faktor sa visokim stepenom patogenosti. Također, porodični sistem ima značajan preventivni potencijal u nastanku sociopatoloških pojava koji treba jačati kroz programe usmjerene na podizanje nivoa funkcionalnosti porodice u strukturalnom i dinamičkom smislu.

Kvalitetna i funkcionalna porodica najbolja je zaštita od zloupotrebe psihoaktivnih supstanci. Sakoman (2009) navodi da je funkcionalna porodica sistem u kojem:

- roditelji imaju vještinu prilagođavati odgojni pristup različitosti ekspresije ponašanja djeteta koje proizlazi iz genskog naslijeđa, a da pritom njihov utjecaj pozitivno doprinese oblikovanju i strukturisanju kvalitetne ličnosti buduće odrasle osobe.
- roditelji pažljivo planiraju svoje aktivnosti i obaveze kako bi svojoj djece posvetili dovoljno kvalitetnog vremena potrebnog za provođenje odgoja i održavanje uvida u sve relevantne stvari i događanja u životu svoje djece.
- je odmalena uspostavljena i u kontinuitetu održavana osjećajna vezanost roditelja i djece temeljena na bezuvjetnoj ljubavi i poštovanju i u kojoj vlada topla, ugodna atmosfera u kojoj se djeca osjećaju sigurnom. Roditelji s pozicije autoriteta postavljaju djeci (prilagođeno uzrastu) razumne granice između onoga šta smiju i ne smiju i dosljedni su u svojim zahtjevima koje postavljaju.
- roditelji omogućavaju svojoj djeci da se uz njihovu potporu, razumijevanje, nadzor, osamostaljuju i odrastaju (što posebno dolazi do izražaja tokom adolescencije) učeći ih samostalno donositi odluke i spremnosti prihvatiti sve više obaveza i odgovornosti.
- roditelji pomažu djeci izgraditi kvalitetan sistem vrijednosti učeći ih šta je zapravo najvažnije u životu (zdravlje, moralnost, rad, ljubav, znanje...) i šta se ne bi smjelo činiti ako žele biti zdravi (paziti na prehranu, baviti se fizičkim aktivnostima, ne pušiti, suzdržavati se od alkohola...).
- roditelji uče djecu potrebnim socijalnim i drugim vještinama (samopotvrđivanje, izbor prijatelja i druženje s vršnjacima, zabava, odupiranje pritisku izvana...) i pomažu im da razviju samopouzdanje, samopoštovanje i pozitivnu sliku o sebi.
- ih kvaliteta života i odgoja raduje, što je nezamislivo bez ljubavi, razumijevanja, osjećaja sigurnosti, tolerantnosti, poštovanja ličnosti djeteta, zadovoljavanja temeljnih materijalnih potreba i stalnog prilagođavanja odgojnog postupka njihovim individualnim specifičnostima i potrebama.
- su roditelji potvrdili vlastitim životom da život koji žive ima smisla, što pomaže djeci da lakše stvaraju viziju vlastite (buduće) životne organizacije, posebno u pogledu njihovih raznolikih socijalnih uloga i buduće porodične i profesionalne „karijere“.
- se i porodičnom edukacijom i pokazivanjem ličnog primjera osposobljavaju za samozaštitu zdravlja. U okviru toga očekuje se da izgrade stav da uzimanje sredstava ovisnosti ugrožava kvalitetu i dužinu života, zdravlje, prirodno doživljavanje radosti i odrastanje u adolescentnom uzrastu.

Kada govorimo o prevenciji ovisnosti o psihoaktivnim supstancama najefikasnije bi bilo poduzimati mjere koje imaju za cilj unapređenje funkcionalnosti porodičnog sistema. Početak upotrebe droga u adolescentnom uzrastu često je odraz poremećenog odnosa s roditeljima, odbacivanje njihovog autoriteta i težnje za samostalnosti i slobodom da sami odlučuju o sebi načinu kako će živjeti, kako će provoditi svoje slobodno vrijeme, zabavljati se...

Literatura

- Bašić, J., Ferić Šlehan, M., Kranželić Tavra, V. (2007). *Prikaz projekta: Zajednice koje brinu kao model prevencije poremećaja u ponašanju - razvoj, implementacija i evaluacija modela prevencije u zajednici*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet. str. 161-162
- Brajša-Žganec, A., Raboteg-Šarić, Z., Glavak, R. (2002). *Spolne razlike u povezanosti između nekih obiteljskih čimbenika i zlouporabe sredstava ovisnosti u adolescenata*. Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, Vol. 11 No. 2-3 (58-59).
- Dukanović, B. M. (1999). *Porodice narkomana*. Sarajevo: Kaligraf.
- Ferić, M. (2002). *Obitelj kao čimbenik rizika i zaštite za razvoj poremećaja u ponašanju djece i mladih*. Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja, Vol. 38 No. 1.
- Ferić-Šlehan, M. (2008). *Rizični i zaštitni čimbenici u obiteljskom okruženju: razlike u procjeni mladih i njihovih roditelja*. Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja, Vol. 44 No. 1.
- Glavak Tkalić, R., Miletić, G.M., Maričić, J., Wertag, A. (2012). *Zlouporaba sredstava ovisnosti u općoj populaciji Republike Hrvatske: istraživačko izvješće*.
- Mihić, J., Musić, T., Bašić, J. (2013): *Obiteljski rizični i zaštitni čimbenici kod mladih nekonzumenata i konzumenata sredstava ovisnosti*. Kriminologija i socijalna integracija, 21 (1), 49-63.
- Mrazek, P., Biglan, A., Hawkins, J. D. (2003). *Community monitoring systems: Tracking and improving the well-being of America's children and adolescents*. Falls Church, VA: Society for Prevention Research.
- Obradović, J., Čudina-Obradović, M. (2003). *Potpora roditeljstvu: izazovi i mogućnosti*. Revija za socijalnu politiku, Vol. 10 No. 1.
- Raboteg-Šarić, Z., Sakoman, S., Brajša-Žganec, A. (2002). *Stilovi roditeljskog odgoja, slobodno vrijeme i rizično ponašanje mladih*. Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, Vol. 11 No. 2-3 (58-59).
- Sakoman, S. (2002). *Obitelj i prevencija ovisnosti*. Zagreb: SysPrint.
- Sakoman, S. (2009). *Uloga obitelji u razvoju ovisničkih ponašanja*. Medicus. Vol. 18, No. 2, 193-204.
- Sakoman, S., Raboteg-Šarić, Z., Kuzman, M. (2002). *Raširenost zlouporabe sredstava ovisnosti među hrvatskim srednjoškolcima*. Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, Vol. 11 No. 2-3 (58-59).
- Šakić, V., Franc, R., Mlačić, B. (2002). *Samoiskazana sklonost adolescenata socijalnim devijacijama i antisocijalnim ponašanjima*. Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, Vol. 11 No. 2-3 (58-59).
- Uzelac, S., Bouillet, D. (2007). *Osnove socijalne pedagogije*. Školska knjiga, Zagreb.
- Velleman, R. D. B., Templeton, L. J., Copello, A. G. (2005). *The role of the family in preventing and intervening with substance use and misuse: a comprehensive review of family interventions, with a focus on young people*. Drug and Alcohol Review, 24, 93-109.

THE ROLE OF THE FAMILY IN THE PREVENTION OF ADDICTION TO PSYCHOACTIVE SUBSTANCES

Abstract:*In the etiology of addiction, various factors related to the individual, family, school, peers and community play a significant role. Although all the above factors are interrelated, the family represents the most important context for the occurrence and prevention of numerous sociopathological phenomena, including the use and dependence on psychoactive substances. All conceptual models of addiction prevention are family-oriented and are most often considered the basic agent and backbone of all other factors in the overall prevention work. The processes that take place in the family, the structure and the upbringing styles that parents use are related to whether young people will start using psychoactive substances or not. Through positive and strong bonds between family members, clear rules of conduct that are consistently enforced in the family, parental supervision of children's activities, the family provides protection to children from various forms of socially unacceptable behaviors. However, the family can act as an incentive to use psychoactive substances if there is a chaotic atmosphere, especially if there is already drug abuse in the family, if parents use inadequate parenting approaches, if there is no closeness and connection between family members. A functional family is the foundation of addiction prevention. It is necessary to raise parents' awareness of the role of the family in addiction prevention and teach them parenting skills that will improve the preventive capacities of the family.*

Key words: *prevention, addiction, youth, family*

ФЕНОМЕН ДЕЦЕ РАТА (РАТНИКА)

Хатиџа БЕРИША, Владимир ТОМАШЕВИЋ²⁷⁶
Факултет за инжењеријски менаџмент, Београд

Сажетак: *Савремена политичка реалност, чији смо сведоци, обележена је ескалацијом терористичких активности широм света. Тероризам је оружје слабих, које у модерном добу коме припадамо, као начин супротстављања надмоћнијем непријатељу, користе бројне и различите политичке и верске групе и организације. Премда је добро познато да све терористичке организације широм света поседују свој подмладак, те да се регрутација деце и манипулација њима не разликују у значајној мери од истих појава у земљама захваћеним ратним сукобима, у наредним ћемо пасусима, због тематске одређености и природе самога рада, излагање преваходно усмерити на злоупотребу деце у оружаним сукобима, без нарочитог осврта на њихову злоупотребу у извршењу терористичких активности. Водећи се овом чињеницом, у раду ћемо настојати да поменутом феномену приступимо ослањајући се на научни метод анализе садржаја јавно доступних података садржаних у извештајима органа УН, као и већег броја регионалних иницијатива и у коалиција које су, својим програмима и радним активностима, окупљене око истог циља - смањења експанзије ове вишеструко значајне друштвене појаве.*

Кључне речи: *деца, ратници, тероризам, оружани сукоб, ратни сукоб, злоупотреба*

Увод

Феномену деце ратника у савременим оружаним сукобима, судећи по досадашњим стручним и научним истраживањима, није посвећено довољно пажње. Извештаји, које су, пре свега, Уједињене нације (у даљем тексту: УН) и њене специјализоване агенције, самостално или у сарадњи са локалним, националним, регионалним и светским невладиним организацијама, објављивале у претходним годинама, углавном представљају изводе из парцијалних регионалних и локалних извештаја о оружаним сукобима.

Имајући у виду бројност и разноликост оружаних сукоба у свету и ограничења у прикупљању релевантних информација, као и традиционалну резервисаност државних органа при уступању таквих података, чак и уколико није реч о подручјима захваћеним оружаним сукобом, очекивано је и јасно да УН представљају једину организацију која поседује механизме прикупљања неопходних информација на терену.

Мада злоупотреба деце у оружаним сукобима има дугу историју, јачање њеног интензитета и тежину и важност друштвених последица које она собом носи, нарочито су, у негативном смислу, определила бројна технолошка достигнућа на пољу наоружања током последња два века. Уколико ову појаву сместимо у шире оквире и сагледамо је као употребу деце у војним јединицама, односно државно организовану милитаризацију у малолетничком узрасту, феномен регрутације деце могуће је регистровати и пратити у свим досадашњим оружаним сукобима,

²⁷⁶ hatidza.berisa@mod.gov.rs

укључујући и оне који се у данашње време одвијају и у најразвијенијим државама света, попут САД или Велике Британије.²⁷⁷

ТЕРОРИЗАМ И ДЕЦА

Савремене друштвене околности донеле су и нови феномен Исламске државе (у даљем тексту: ИД), која, у исти мах, поседује војну организацију и задржава своју терористичку компоненту, чиме је створена могућност да њени припадници учествују у оружаним сукобима као борци, али и да, истовремено, буду извршиоци терористичких акција. Велики број бораца ИД лица су млађа од 18 година (најчешћи критеријум за пунолетност у већини држава света) или су тек ступила у свет пунолетства са претходно богатом биографијом војне обуке у млађем узрасту.

Уз поменути савремени феномен ИД,²⁷⁸ још од завршетка Другог светског рата, широм света доминира процес деколонизације бивших колонија, углавном под управом европских држава: Велике Британије, Шпаније, Португала, Француске, Белгије и Холандије. Процес деколонизације у свакој од бивших колонија разликовао се по свом садржају, начинима борбе и утицају на односе између великих сила у време хладног рата и током постхладноратовског периода.

Међу некадашњим колонијама и државама у којима се данас одвијају оружани сукоби, приметна је неспорна подударност. Наслеђе колонизације огледа се у постојању бројних савремених политичких група у тим државама, при чему се насиље сматра легалним начином доласка на власт.

Енглеска реч *infantry*, општепозната и својствена војној терминологији, означава најбројнији род сваке војске - пешадију. Иронично, као и већина других речи које се користе у државној организацији Велике Британије, она води порекло из француског језика: постала је од француске речи *enfant*, чије је значење *dete*.

ДА ЛИ СЕ ПОШТУЈУ КОНВЕЦИЈЕ ЗА ЗАШТИТУ ДЕЦЕ ?

Проблем одређивања старосне границе до које су деца сматрана децом, како историја несумњиво сведочи, присутан је одувек. Узраст у коме је дете постајало пунолетно, односно ступало у свет одраслих, током времена се мењао. Тек у 20. веку, захваљујући иницијативама, пре свега, УН, али и других међународних организација, учињени су напори у правцу дефинисања ове старосне границе.²⁷⁹

²⁷⁷ Крајем 2007. године, Комитет за права детета (UN Committee on the Rights of the Child, у даљем тексту: ЦРЦ) испитао је 28 извештаја које је добио од стране једнаког броја држава чланица Допунског протокола уз Конвенцију о праву детета о учешћу деце у оружаним сукобима из 2000. године (ступио на снагу 2002. године). Истраживање је показало да ниједна од 28 држава чланица суштински није развила чврсте претпоставке да у њима не може доћи до употребе деце у сврху службе у државним оружаним снагама у случају евентуалног оружаног сукоба. ЦРЦ је у својим истраживањима показао да се испуњење циљева Допунског протокола не може никако постићи само његовим пуким увођењем у законодавство државе чланице, већ да он мора бити примењив у случају сукоба, криза или других емергенција те врсте. Значајна примедба односила се на неговање милитаристичких вредности кроз образовање деце - *Child soldiers global report 2008*, Coalition to Stop the Use of Child Soldiers; доступно на: https://www.hrw.org/legacy/pub/2008/children/Child_Soldiers_Global_Report_Summary.pdf, p.5., датум приступа: 2. децембар 2017. године.

²⁷⁸ Мирослав Талијан, Хатица Бериша, Раде Слаковић: „Борба против Исламске државе- неке могуће стратегије“, Дани Рајса Арчибалда, међународна научна конференција, Криминалистичко полицијска академија, Београд, 2016, 10-11. 03. 2016. године, стр. 336-343

²⁷⁹ За учешће деце млађе од 14 година у оружаним сукобима били су једнако пресудни врста наоружања које је коришћено, његова тежина и једноставност коришћења. Настојање да се у војним активностима њихов број смањи,

Мада је УНИЦЕФ основан још 1945. године, већ на првом заседању УН, при чему је постојала и значајна међународноправна активност у области људских права, која је заступала посебну заштиту детета, најбитнији међународни уговор о заштити права детета – Конвенција о праву детета (у даљем тексту: Конвенција) донет је тек 1989. године.

Иако је Конвенцијом препознат, и самим тиме и истакнут значај проблема злоупотребе деце у оружаним сукобима, нагли пораст броја деце ратника широм света током 90-их година прошлога века утицао је неминовно на доношење Допунског протокола уз Конвенцију о праву детета о учешћу деце у оружаним сукобима 2000. године (у даљем тексту: Допунски протокол). Данас су они основни правни извори права детета, а њихова повреда кажњива је од стране националних и међународних (ad hoc и сталних) кривичних судова.

Уз Женевско право, које прописује начине заштите детета у оружаним сукобима, Конвенција и Допунски протокол допринели су додатном јачању заштите детета, при чему се њихов највећи допринос очувању дејчјих права огледа у утврђивању старосног узраста при регрутацији. Међународноправна заштита у оружаним сукобима и даље је предмет прогресивног развоја међународног права, али, као што је то случај са већином међународних прописа у оружаним сукобима, присутан је проблем поштовања поменутих међународних уговора на терену (Табела 1).

Табела 1: Правне норме које се односе на узраст деце приликом регрутације²⁸⁰

ОДГОВАРАЈУЋИ СПОРАЗУМИ (са доњом границом за регрутацију)	Узраст	
	Обавезна регрутација	Доброволна регрутација
Протокол о женским правима у Африци	18	18
Допунски протокол уз Конвенцију о правима детета о укључивању деце у оружане снаге (2000)	18	16*
Конвенција 182. међународне организације рада која се односи на забрану најгорих облика дејчјег рада и неодложно деловање на њихово елиминисање (1999)	18	н/а
Афричка повеља о правима и добробити детета (1990)	18	18
Конвенција о правима детета (1989)	15	15
Протоколи 1 и 2 придодати Женевској конвенцији (1977)	15	15

бележи се као тренд присутан све до завршетка 2. светског рата. За старију децу, узраста од 14 до 18 година, с друге стране, важила је пракса која се и данас уважава и спроводи у појединим земљама широм света, а која подразумева њихову употребу у готово свим видовима, родовима и службама у војсци - UNICEF, Children as soldiers, Children in war (1996); доступно на: <https://www.unicef.org/sowc96/2csoldrs.htm>, p.1., датум приступа: 3. децембар 2017. године.

²⁸⁰ Извори: Вучинић, З. (2006): *Међународно ратно и хуманитарно право*, Службени гласник, Београд;

Rome Statute of the International Criminal Court: доступно на: http://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/EA9AEFF7-5752-4F84-BE94-0A655EB30E16/0/Rome_Statute_English.pdf, датум приступа: 8. децембар 2017. године и *Child soldiers global report 2008*, Coalition to Stop the Use of Child Soldiers: доступно на: https://www.hrw.org/legacy/pub/2008/children/Child_Soldiers_Global_Report_Summary.pdf, датум приступа: 8. децембар 2017. године. Превео и прилагодио: аутор.

МЕЂУНАРОДНИ СУДОВИ (Регрутација испод наведеног узраста постаје РАТНИ ЗЛОЧИН)		
Статут Специјалног суда за Сијера Леоне – ССЛЕ (2002)	15	15
Римски Статут Међународног кривичног суда – ИЦЦ (1998)	15	15
* Допунски протокол захтева од држава потписница да се обавезу на успостављање доње старосне границе од 16 година за добровољну регрутацију и посебних мера заштите које ће обезбедити да се нико не може натерати или присилити на такву регрутацију.		

Иако Женевско право има универзалну примењивост, и својим правним актима посредно обавезује сваку оружану формацију, државну или недржавну, да примењује његове основне правне одредбе, савремена пракса не уважава њиме утврђена и прописана правила. Прописи међународноправне заштите детета представљају *lex specialis* правне заштите цивилног становништва, сматрају се специјалним правом и подразумевају класификована и утврђена правила у оквиру следећих области:

- регрутовање и коришћење деце у оружаним сукобима,
- правила о евакуацији деце,
- правила о идентификацији деце,
- положај деце на окупираној територији и
- специјална правила о заштити деце.²⁸¹

Када говоримо о данашњем феномену деце ратника, највећи значај имају правила о регрутовању и коришћењу деце у оружаним сукобима. Мада су кључна за тему нашег рада, у искорењавању проблема на чију важност настојимо да њиме скренемо пажњу, ова правила немају много већи значај у односу на остале наведене области. Пропусти у осталим областима међународноправне заштите значајно погодују могућности да се деца нађу у ситуацији да буду регрутована.

РЕГРУТАЦИЈА ДЕЦЕ ЗА ПОТРЕБЕ РАТА

Без обзира на то да ли учествују у оружаном конфликту или не, деца војници се могу одредити као особе млађе од прописаног узраста, које припадају или су пак придодате националним оружаним снагама, односно некој другој редовној или нерегуларној оружаној формацији.²⁸²

Мада разлике између следећих категорија понекад нису сасвим јасно уочљиве, деца се регрутују присилно, под обавезом или добровољним путем. Присилна регрутација представља ступање детета у оружане снаге или војне групе путем отмице и/или под претњом коришћења силе

²⁸¹ *Child soldiers global report 2008*, Coalition to Stop the Use of Child Soldiers; доступно на: https://www.hrw.org/legacy/pub/2008/children/Child_Soldiers_Global_Report_Summary.pdf, p.6., датум приступа: 8. децембар 2017. године.

²⁸² Како је наглашено у доле наведеним *Принципима*, који представљају скуп препорука владама и народима, као и добром праксом за превенцију регрутације деце у оружане снаге из Кејптауна (1997), израз *деца војници* не односи се само на децу која носе или су носила оружје - *The Paris Principles and Guidelines on Children associated with armed groups*, 2007; доступно на:

http://www.diplomatie.gouv.fr/en/IMG/pdf/Paris_Conference_Principles_English_31_January.pdf, p.5.,

датум приступа: 8. децембар 2017. године.

и других насилних метода против самог детета или чланове његове породице.²⁸³ Обавезна регрутација, позната и као редовна, представља процес утврђен и захтеван законским прописима државе и њених редовних оружаних снага²⁸⁴, док добровољна пак подразумева да је одлука детета о прикључењу оружаним снагама донета слободном вољом.

Допунски протокол одређује доњу старосну границу од 16 година за добровољно пријављивање у оружане снаге и прописује да особа млађа од 18 година не сме учествовати у ратним дејствима.

На добровољно пријављивање детета у оружане снаге утичу бројни и различити фактори:

- *политички и безбедносни* – злостављање од стране државних или невладиних снага, рат, инвазија, окупација;
- *економски и друштвени* – економско пропадање, сиромаштво, незапосленост, недостатак образовања, насиље у кући, експлоатисање;
- *потреба за заштитом* – губитак породице или дома, шиканирање и дискриминација појединаца или њихових породица;
- *културни* – системи вредности који глорификују војнички живот, потреба за изједначавањем;
- *идеолошки* – борба за оно што се верује да је оправдани циљ и
- *лични* – добијање војних привилегија, образовања, новца или статуса.²⁸⁵

Када је дете регрутовано, следи његова обука за учешће у борби. Она је веома сурова и, зависно од војне или паравојне формације која је спроводи, креће се од физичког и психичког изнуривања деце у импровизованом војничком „дрилу“ до много бруталнијих метода које својом нехуманошћу превазилазе границе људске имагинације.

У глобалном извештају Коалиције за спречавање употребе деце у оружаним сукобима из 2008. године (Coalition to stop the use of child soldiers, у даљем тексту: Коалиција)²⁸⁶, на основу индивидуалних исповести деце војника и извештаја са терена више УН органа и НВО, описан је начин на који деца постају директни учесници у оружаним сукобима. Такође, министар Владе Мозамбика Грака Машел (*Graca Machel*), у Извештају за УНИЦЕФ 1996. године, дао је посебно објашњење психолошких механизма који се примењују на деци ратницима.²⁸⁷

Први корак у обуци је селекција деце према њиховом узрасту, полу, физичким карактеристикама, интелигенцији и мотивисаности за учешће. Деца млађег узраста издвајају се од дечака, односно девојчица који, према проценама, могу бити ефикасно обучени за руковање наоружањем и војном опремом. Најчешће, та граница је између 10. и 12. године живота. Старија деца бивају подељена у одељења која броје 10 до 12 дечака или девојчица. Неретко, девојчице бивају изузете из војне обуке јер их многе војне групе превасходно користе за знатно суровију праксу сексуалног искоришћавања.

Млађа деца пролазе веома кратку обуку, у трајању од пет до седам дана, за помоћне активности у јединици, какве су, рецимо, ношење муниције и експлозивних средстава, помоћ куварима и различите друге дужности које могу обављати у складу са својим узрастом. Насупрот

²⁸³ Lecture on child soldiers by Adam Wozniak of Flinders University, Australia: доступно на: <https://vimeo.com/77278132>, датум приступа: 8. децембар 2017. године.

²⁸⁴ Ibidem.

²⁸⁵ *Child soldiers global report 2008*, Coalition to Stop the Use of Child Soldiers: доступно на: https://www.hrw.org/legacy/pub/2008/children/Child_Soldiers_Global_Report_Summary.pdf, p.7., датум приступа: 8. децембар 2017. године.

²⁸⁶ Ibidem, p.13-15.

²⁸⁷ Machel, G. (1996): *UNICEF report, Impact of Armed Conflict on Children*; доступно на: <http://www.un.org/rights/introduc.htm#contents> и https://www.un.org/ruleoflaw/files/a51-306_en.pdf, p.17., датум приступа: 8. децембар 2017. године.

томе, старија деца пролазе далеко озбиљнију обуку. Свако одељење добија свог командира који је задужен за њихово оспособљавање за руковање наоружањем и војном опремом. Командир одељења је махом искуснији дечак борац у узрасту од 16 до 18 година.

Два су разлога због којих војне вође обуку деце препуштају управо деци. Први је свест о томе да дете командир треба да послужи као идол регрутованој деци, као неко ко је већ прошао све што их очекује, а при томе је постигао успех у јединици, поседује неопходан ауторитет и завређује поштовање старијих колега. Други разлог је што су деца неретко, током обуке, много суровија од одраслих и способнија да у својим „војницима“ препознају оне „слабе“.

Психологија ову појаву објашњава чињеницом да се наведене способности ове деце заправо развијају као један од њихових психолошких механизма одбране. Она су свесна својих поступака у прошлости, а своју грижу савести, настојећи да себи олакшају болну и мучну свакодневницу, умирују тиме што од других очекују и захтевају да буду попут њих самих. С друге стране, пружајући им жељену моћ – власт и извесни значај, војне вође код дечака вођа развијају и учвршћују још већу лојалност, којом, потом, неретко манипулишу приликом обрачуна са конкуренцијом, односно другим претендентима на место војног вође.²⁸⁸

Обука деце је релативно кратка и, зависно од околности на терену (интензитета борбених дејстава, јачине јединице и сл.), може трајати од неколико дана до месец дана. Организованије војне формације избегавају да обучену децу одмах укључе у борбене операције јер веома често долази до њиховог дезертирања, али и повећане смртности или рањавања услед недовољне обучености и сл.²⁸⁹

Током обуке, све наведене активности праћене су развијањем навика одраслих код деце. Она обично добијају следовања – „привилегије“ у виду алкохолних пића, цигарета и разних наркотика. За ову праксу постоји више разлога: она је битна карика у систему мотивације, успешан начин да деца буду отргнута из света детињства и претворена у зависнике којима ће у будућности бити могуће лако манипулисати.²⁹⁰

Иако се, у војном смислу, овом врстом обуке деца могу сасвим оспособити за војне задатке, многе војне и паравојне формације захтевају од детета додатни, последњи доказ да је довољно војно оспособљено и да може бити сматрано припадником јединице. Он се остварује кроз посебан задатак, којим се од новообученог војника детета захтева да учествује у тортури и мучењу својих комшија, чланова породице и других њему блиских људи. На многим местима, укључујући Колумбију, Руанду и Сијера Леоне, деца су присиљавана да извршавају ужасне ствари над својим породицама и припадницима локалних заједница, почев од батинања, па све до учествовања у масакрима.²⁹¹

²⁸⁸ Human Rights Watch, *Child Soldiers, The Shadow Of Their Existence*, English language, 2009: доступно на: <https://resourcecentre.savethechildren.net/node/4066/pdf/4066.pdf>, p.26., датум приступа: 8. децембар 2017. године.

²⁸⁹ *Child soldiers global report 2008*, Coalition to Stop the Use of Child Soldiers; доступно на: https://www.hrw.org/legacy/pub/2008/children/Child_Soldiers_Global_Report_Summary.pdf, p.12., датум приступа: 8. децембар 2017. године.

²⁹⁰ Machel, G. (1996): UNICEF report, *Impact of Armed Conflict on Children*; доступно на: https://www.un.org/ruleoflaw/files/a51-306_en.pdf и <http://www.un.org/rights/introduc.htm#contents>, p.13., датум приступа: 8. децембар 2017. године.

²⁹¹ Lecture on child soldiers by Adam Wozniak of Flinders University, Australia: доступно на: <https://vimeo.com/77278132>, датум приступа: 8. децембар 2017. године.

МИРОВНЕ МИСИЈЕ У ЦИЉУ СПРЕЧАВАЊА ЗЛОУПОТРЕБЕ ДЕЦЕ

За припаднике МО и ВС, због ангажовања наших представника у мировним операцијама у Централноафричкој Републици, посебно су интересантни подаци о којима је Коалиција известила 2016. године.²⁹² Како она наводи, све оружане формације, владине и невладине (војне опозиционе групе на североистоку земље, укључујући исламистичку Селека коалицију (Seleka), Хришћанску милицију Анти-Балака (Anti-Balaka) и др.), интензивно су користиле децу војнике, бројности око десет хиљада и узраста испод осам година. Она су, према подацима Коалиције, била ангажована као борци, стражари, курири, шпијуни и кувари, при чему је забележен и велики број девојчица које су сексуално искоришћаване. Аутори извештаја истичу да је, иако истраживање упућује на податак да је већина деце регрутована добровољно, добровољност у овом случају могуће оспорити из више разлога.

Део програма мировне операције Централноафричке Републике, под називом MINUSCA, осмишљен и остварен у виду напора и акција усмерених на демобилизацију деце и њихову реинтеграцију у друштво (Child Protection, DDR and SSR sections), имао је позитиван ефекат на демобилизацију 5500 деце. Такође, Коалиција у свом извештају као највећи проблем у заштити деце издваја оружану групу Анти-Балака, која је и даље присутна у бројним локалним заједницама, где спроводи активности регрутације деце. При томе, извештај доноси и најновији феномен: појаву преусмеравања ове оружане групе ка криминалним активностима и укључивања деце у оружане пљачке, услед смањења интензитета оружаних сукоба у Централноафричкој Републици.

У раду смо настојали да, кроз метод анализе садржаја, укажемо на постојеће проблеме унутар међународне правне регулативе којом се регулише статус детета у оружаним сукобима и прикажемо различите начине злоупотребе деце ратника у пракси. Према статистичким подацима глобалног извештаја о деци војницима из 2008. године, у последњих 20 година, стотине хиљада деце испод 18 година чиниле су део владиних армија, побуњеничких снага, паравојних и других милитантних група, док је у последњих 50 година, у 75% сукоба учествовало преко 80% деце млађе од 15 година.²⁹³

Имајући у виду ескалацију оружаног насиља последњих година, феномен Исламске државе који у себи обједињава војну и терористичку компоненту, могуће је извести сасвим рационалан закључак да су проценти учешћа деце у оружаним сукобима од времена поменутог извештаја знатно већи. Правило је једноставно и јасно: у дуготрајнијим оружаним сукобима и свету тероризма, деца су препозната као веома вредан ресурс.

О каквом ресурсу је реч, најбоље говори податак из Годишњег извештаја УНИЦЕФ-а за 2016. годину да, у тренутку израде извештаја, око 50 милиона деце живи у условима социјалне нестабилности, без могућности наставка образовања, и социјалне маргинализације, као избеглице или расељена лица. Другим речима, овде говоримо о глобалном просеку 1:45, то јест о сваком 45.

²⁹² Child Soldiers International, *Briefing note on child recruitment and use in Central African Republic (CAR)*, 14 March, 2016; доступно на: <https://www.child-soldiers.org/Handlers/Download.ashx?IDMF=b2841469-6929-4413-b2c4-94a8615dc3f5>, p.1-2., датум приступа: 10. децембар 2017. године.

²⁹³ *Child soldiers global report 2008*, Coalition to Stop the Use of Child Soldiers; доступно на: https://www.hrw.org/legacy/pub/2008/children/Child_Soldiers_Global_Report_Summary.pdf, p.11., датум приступа: 10. децембар 2017.

детету, а то је управо онај ресурс чију злоупотребу за попуњавање својих војних редова свака оружана група или формација у земљама где трају оружани сукоби ретко пропушта.²⁹⁴

Осим способности руковања модерним наоружањем, деца имају и бројне друге предности као војници: мање су склони дезертирању, имају мање захтева од својих старијих колега, спремни су да беспоговорно изврше сваку наредбу, јефтинији су за храњење, лакши за сваки вид манипулације и не траже плату.

Логичан је и илустративан податак из Јемена, који потврђује да је интензитет борбених дејстава директно пропорционалан са повећањем броја деце војника, па је тако у Јемену од стране УН регистровано да је број деце војника, за само годину дана, од 2014. до 2015. године, нарастао са 576 на 1168.²⁹⁵ О значају овог друштвеног проблема можда понајбоље говори податак да је, у тренутку писања овога рада, више од трећине држава света поприште оружаних сукоба. Прецизније, оружани сукоби трају у 67 држава света и у њима, поред легалних оружаних државних формација, учествује и 770 недржавних оружаних група различитих националних, идеолошких и верских корена.²⁹⁶

ЗАКЉУЧАК

Оружане сукобе у последњих 20 година карактерише поражавајући пораст броја деце војника. Деца се регрутују у државне војне јединице, парамилитарне организације, разне милиције, терористичке организације, криминалне организације које поседују јединице налик војним, потом у својству бораца, курира, слуга, шпијуна, куvara, па и људских детектора минских поља.

Иако већина деце војника данас припада недржавним армијским групама, регрутација деце млађе од 18 година и њихово присуство у државним оружаним снагама ради обуке, па чак и учешћа у борбеним дејствима, друштвени је феномен коме треба посветити посебну пажњу. Упркос високом нивоу међународне заинтересованости за прекид ове сурове праксе, постоје јасни показатељи да се на самом терену увек јавља ризик да деца постану војници.

Деца војници су реалност савремених оружаних сукоба, без обзира на начин њихове класификације. Поред свих напора међународне заједнице, извештаји са ратом захваћених простора говоре да се њихов број повећава. Брзо и једноставног решења нема. Војне групације на просторима где се одвијају оружани сукоби рапидно мењају свој карактер, идеологију, политичке циљеве и тактике које користе у оружаном сукобу. У таквим условима, тешко је осмислити стратегију за престанак регрутације и коришћења деце у војне сврхе.

²⁹⁴ UNICEF (2016): Годишњи извештај: доступно на: https://www.unicef.org/publications/files/UNICEF_Annual_Report_2016.pdf, p.45., датум приступа 10. децембар 2017.

²⁹⁵ The Guardian (2016): *Child soldier recruits double in one year in Middle East and North Africa*: доступно на: <https://www.theguardian.com/global-development/2017/sep/11/child-soldier-recruits-double-in-one-year-in-middle-east-and-north-africa>, p.1., датум приступа: 10. децембар 2017. године.

²⁹⁶ WARS IN THE WORLD, List of ongoing Conflicts: доступно на: <https://www.warsintheworld.com/?page=static1258254223>, датум приступа: 10. децембар 2017. године.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Старчевић Миодраг, *Извори међународног хуманитарног права*,
2. Талијан Мирослав, Бериша Хатица, Слаковић Раде: „Борба против Исламске државе- неке могуће стратегије“, Дани Рајса Арчибалда, међународна научна конференција, Криминалистичко полицијска академија, Београд, 2016, 10-11. 03. 2016.
3. Међународни комитет Црвеног крста, Београд 2002.
4. Вучинић, Зоран (2006): *Међународно ратно и хуманитарно право*, Службени гласник, Београд.
5. UNICEF (2016) https://www.unicef.org/publications/files/UNICEF_Annual_Report_2016.pdf,
6. UNICEF, *Children as soldiers, Children in war* (1996); <https://www.unicef.org/sowc96/2csoldrs.htm>,
7. The Guardian (2016): *Child soldier recruits double in one year in Middle East and North Africa*: доступно на: <https://www.theguardian.com/global-development/2017/sep/11/child-soldier-recruits-double-in-one-year-in-middle-east-and-north-africa>,
8. Child Soldiers International, *Briefing note on child recruitment and use in Central African Republic (CAR)*, 14 March, 2016, <http://www.child-soldiers.org/Handlers/Download.ashx?IDMF=b2841469-6929-4413-b2c4-94a8615dc3f5>,
9. *Child soldiers global report 2008*, Coalition to Stop the Use of Child Soldiers: https://www.hrw.org/legacy/pub/2008/children/Child_Soldiers_Global_Report_Summary.pdf,
10. Machel, G. (1996): *UNICEF report, Impact of Armed Conflict on Children*: https://www.un.org/ruleoflaw/files/a51-306_en.pdf и
11. <http://www.un.org/rights/introduc.htm#contents>,
12. Lecture on child soldiers by Adam Wozniak of Flinders University, Australia: доступно на: <https://vimeo.com/77278132>,
13. Rome Statute of the International Criminal Court: доступно на: http://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/EA9AEFF7-5752-4F84-BE94-0A655EB30E16/0/Rome_Statute_English.pdf,
14. The Paris Principles and Guidelines on Children associated with armed groups, 2007:
15. http://www.diplomatie.gouv.fr/en/IMG/pdf/Paris_Conference_Principles_English_31_January.pdf,
16. Human Rights Watch, *Child Soldiers, The Shadow Of Their Existence*, English language, 2009: <https://resourcecentre.savethechildren.net/node/4066/pdf/4066.pdf>,
17. WARS IN THE WORLD, List of ongoing Conflicts: доступно на: <https://www.warsintheworld.com/?page=static1258254223>.

PHENOMENON OF CHILD WARRIORS

Abstract: *Modern political reality that we are witnessing, is marked by an escalation of terrorist activities around the world. Terrorism is the weapon of the weak, which in the modern era to which we belong, as a way of confronting the powerful enemy forces, using numerous and various political and religious groups and organizations. Although it is well known that all terrorist organizations around the world have their own offspring, and that the recruitment of children and manipulation of them do not differ significantly from the same phenomenon in countries affected by armed conflict, in the following we will passages, because the thematic specificity and nature of the work itself, exposure primarily focus on the abuse of children in armed conflict, without particular reference to the abuse in the commission of terrorist activities. Guided by this fact, the paper will seek to said phenomenom approach relying on scientific methods of content analysis of publicly available information contained in the reports of UN bodies, as well as a number of regional initiatives and the coalitions, their programs and work activities, gathered around the same goal-reducing the expansion of the multiple significant social phenomena.*

Keywords: *children, warriors, terrorism, armed conflict, military conflict, abuse*

ЗАШТИТА ЦИВИЛНОГ СТАНОВНИШТВА У УСЛОВИМА ПАДА ПОД ВЛАСТ НЕПРИЈАТЕЉА

Проф. др Мирослав Баљак
*Европски универзитет Kallos Тузла*²⁹⁷

Абстракт: Угрожавање живота људи је веома присутно у свим областима друштвеног живота, а посебно у оружаним сукобима. Оружани сукоби су опстали и поред великог напретка људске цивилизације. Истина, попримили су другу физиономију, али и даље односе људске животе и наносе патње. У новије доба испољене су тежње које оружаним сукобима дају другу димензију, што је довело до повећања цивилних жртава у односу на војне. Међународно право оружаних сукоба пружа општу, али и посебну заштиту одређеним категоријама лица.

Кључне ријечи: *цивилно становништво, тортуре, заштита, непријатељства*

Увод

Заштита цивилног становништва у немеђународним оружаним сукобима у ситуацијама пада под власт непријатеља је врло специфична јер постоји више ситуација, а ради се о грађанима једне државе. У немеђународним оружаним сукобима сви цивили и цивилно становништво су у исто вријеме држављани дотичне државе. Права људских права представљају ограничења државној власти у односу на сва лица који су њени субјекти.

С друге стране, међународно хуманитарно право регулише односе у оружаним сукобима, па се у заштити цивилних лица у овој врсти сукоба преклапају права човјека и норме међународног хуманитарног права. На основу одредби заједничког члана 3 Допунског протокола II и правила обичајног међународног права, стране у немеђународном оружаном сукобу у чијој власти се налазе цивили и цивилно становништво на територији која је преузета од супростављене стране је дужна да са њима поступа човјечно и без дискриминације засноване на раси, вјероисповјести или политичким увјерењима.

Врло битно је дефинисати када је дошло до пада под власт непријатеља, односно када је престала примјена силе једне од супростављених страна на одређеном дијелу територије. Овај моменат је врло битан јер међународно хуманитарно право не третира стања унутрашњих немира и тензија, која скоро увијек представљају „претпоље“ оружаног сукоба, али се појављују и након непосредног завршетка оружаног сукоба. Стварни пад под власт непријатеља одређене територије садржи следеће услове:

- супростављена сила мора бити у могућности да органе власти на заузетој територији који су морали бити онемогућени у јавном функционисању, замијени својим органима власти;
- супростављена страна се предала или се повукла, а подручја борби не могу се сматрати територијом под власти супростављене стране; повремен локални отпор, чак и успјешан, не утиче на на стварност преузимања предметне територије и
- на датој територији је успостављена привремена управа и издата су упутства цивилном становништву за обезбјеђење провођења функција исте.

²⁹⁷ baljak.miroslav@gmail.com

На основу изнесеног можемо закључити да поједини цивили и цивилно становништво које се у датом моменту и на било који начин, у случају сукоба нађу у рукама стране у сукобу имају право на заштиту норми међународног хуманитарног права. Такође, је важно истаћи да се подручје на којем се конкретно одвијају борбе не поклапа нужно са географском зоном на коју се примјењује међународно хуманитарно право. Оно се примјењује на читавој територији под контролом сукобљених страна, независно од тога да ли се на том мјесту стварно воде или не воде борбе, све до закључења мира. Дакле релевантне норме међународног хуманитарног права штите цивили и цивилно становништво и у вријеме и на мјесту гдје се не воде никакве борбе.

Право које промовише једна од супростављених страна на заузетој територији је примјењиво само на подручју под стварном контролом супростављене стране, а престаје бити примјењиво када иста више не врши стварну власт над заузетом територијом.

Забрана убиства цивила

Као што је познато у вези са регулисањем вођења непријатељстава, незаконита убијања могу да произлазе из директног напада на цивиле, из недискриминаторског напада или из напада против војних циљева који изазивају сувишне губитке цивилних живота, који су сви забрањени правилима о вођењу непријатељстава. У ситуацијама пада под власт непријатеља можемо само говорити о случајевима директног напада на цивиле.

Забрана убиства цивила је позната већ у Либеровом кодексу.²⁹⁸ Заједнички члан 3 забрањује „повреде које се наносе животу и тјелесном интегритету, нарочито све врсте убиства”. Забрану убиства, као основну гаранцију познаје и Допунски протокол II.²⁹⁹ Убиство је одређено као злочин и према Статуту Међународног кривичног суда у односу и на међународне, и на немеђународне оружане сукобе.³⁰⁰ Забрана убијања цивила и лица *hors de combat* је објављена у бројним војним приручницима, те је садржана и у законодавству великог броја држава. Међународни комитет Црвеног крста је у бројним приликама осудио убијања цивила и лица *hors de combat*, руководећи се чињеницом да је такво понашање забрањено међународним хуманитарним правом. Убиство цивила и лица *hors de combat* је забрањено и правом људских права. Ова забрана се не може дерогирати по овим уговорима и зато је примјенљива у свако доба.³⁰¹

Најновији сукоби на блиском истоку су потврдили чињеницу да у сукобима у последњих неколико деценија страда далеко више цивила него раније. Страдање цивила директно је повезано са оружаним операцијама. Цивили страдају од директних напада оружаних снага и оружаних група.

Нехумани поступак и дискриминација

Захтјев да се хумано поступа са цивилима и лицима *hors de combat* је истакнут у заједничком члану 3: „...поступаће се у свакој прилици човјечно, без икакве неповољне дискриминације засноване на раси, боји коже, вјери или убјеђењу, полу, рођењу или имовном стању, или било коме другом сличном мјерилу.“ Допунски протокол II који представља

²⁹⁸ Либеров кодекс, чл. 23. и 44.

²⁹⁹ Допунски протокол уз Женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава немеђународних сукоба, члан 4(2)(а).

³⁰⁰ Статут Међународног кривичног суда, члан 8(а)(i) и (ц)(i).

³⁰¹ Види Међународни пакт о грађанским и политичким правима, члан 4(2).

надоградњу „Минијатурне конвенције“ појачава ову заштиту чланом 4 у којем се наводи: „Сва лица која не узимају директно учешће или која су престала да учествују у непријатељствима, без обзира на то да ли је њихова слобода била ограничена или не, имају право да њихова личност, част и убјеђење и вјерско убјеђење буду поштовани. Она ће у свим приликама бити хумано третирана, без икакве дискриминације“.

Међутим, прије фокусирања на „хумани поступак“ врло је битно запазити у садржају и код заједничког члана 3 уз све Женевске конвенције и члана 4 Допунског протокола II, позив на поступање „без икакве неповољне дискриминације“, односно „без икакве дискриминације“.

Појам „неповољног разликовања“ подразумијева да, иако је дискриминација између лица забрањена, може се правити разлика да би се дао приоритет онима чије су потребе за бригом најхитније и најпотребније. Обичајно међународно хуманитарно право се такође одредило према хуманом поступку правилом 87 у којем се истиче: „Према цивилима и лицима *hors de combat* мора да се поступа хумано.“³⁰² Пракса држава установљава ово правило као норму обичајног међународног права, примјенљиву и у међународним, и у немеђународним оружаним сукобима. Међутим, стварно значење „хуманог поступања“ није детаљно објашњено, иако нека тумачења указују на поштовање достојанства или на забрану злостављања лица.

Захтјев за хуманим поступањем је стари концепт. То показује, на примјер, чињеница да се захтјев за хуманим поступањем помиње у међународним инструментима од средине 19. вијека. Норме и правила међународног хуманитарног права садрже специфичне захтјеве за хуманим поступањем према одређеним категоријама лица попут рањеника, болесника, бродоломника, лица лишених слободе, расељених лица, жена, дјеце, старих, неспособних и немоћних. Међутим, ова правила и одредбе не изражавају пуно значење онога што хумано поступање значи, пошто се тај појам развијао и развија кроз вријеме, под утицајем промјена у друштву. Насупрот хуманом поступању, термин „нехумани поступак“ је дефинисан у Статуту Међународног кривичног суда, као наношење „тешког физичког или психичког бола или патње“.³⁰³

Забрана тортуре

Често је тешко утврдити прецизне границе између „тортуре“ и других облика „свирепог, нечовјечног или понижавајућег поступања или кажњавања“. Те границе могу зависити од специфичних околности датог случаја и од карактеристике жртве о којој је ријеч. И поред тога што је забрањена и на основу међународног права и на основу законодавства већине, ако не и свих земаља свијета, тортура се и даље примјењује. Мада је јавно осуђена, тајно се примјењује широм свијета, како у мирнодопским условима тако и у оружаним сукобима међународног или немеђународног карактера.

Заједнички члан 3 забрањује „сурово поступање и тортуру“ и „насиље над људским достојанством, посебно понижавајуће и деградирајуће поступање“ према цивилима и лицима *hors de combat*. Забрана тортуре и насиља над личним достојанством, посебно понижавајуће и деградирајуће поступање, призната је као основна гаранција за цивиле и лица *hors de combat* у Допунском протоколу II.³⁰⁴ У члану 1 Конвенције Уједињених нација против тортуре и других свирепих, нечовјечних или понижавајућих поступања или казни из 1984. године, наведена је

³⁰² Обичајно међународно хуманитарно право (уред. Jean-Marie Henckaerts, Louise Doswald – Beck), Том I,

Правила, Међународни комитет Црвеног Крста, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, стр. 314.

³⁰³ Статут Међународног кривичног суда, члан 8(2)(a)(ii) и ц (i.).

³⁰⁴ Допунски протокол уз Женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава немеђународних сукоба, члан 4. став 2 .

међународно договорена дефиниција аката који представљају тортуру: „...означава сваки чин којим се неком лицу наносе велике патње, физичке или душевне, са циљем да се од њега или трећег лица изнуди информација или признање, да се казни за неко дјело које је оно или неко треће лице починило или се сумња да га је починило, или с циљем да се та особа или треће лице застраше или на нешто приморају, или из било које друге побуде засноване на било каквом облику дискриминације...“ , из чега можемо закључити да елемент који разликује нехумани поступак од тортуре је одсуство захтјева да поступак буде нанесен са посебном сврхом.

Забрана тортуре, сурово или нехумано поступање и насиље над личним достојанством, садржани су у бројним војним приручницима, а ова забрана је објављена и у законодавству великог броја држава. Међународно обичајно хуманитарно право се такође одредило према овом понижавајућем поступку правилом 90 у коме се истиче: „Забрањени су тортура, сурово или нехумано поступање и насиље над људским достојанством, посебно понижавајући и деградирајући поступци“.³⁰⁵ Пракса држава установљава ово правило као норму обичајног међународног права, примјенљиву и у међународним, и у немеђународним оружаным сукобима. Такође, забрана тортуре садржана је у многобројним међународним уговорима о људским правима и тумачи се као начело општег међународног права. Такође се сматра да забрана тортуре има специјални статус у општем међународном праву те се третира као *jus cogens*, односно „императивна норма“ општег међународног права.³⁰⁶ Опште међународно право обавезујуће је за све државе чак и уколико нису ратификовале дати уговор.

Пљачка цивилног становништва

Пљачка је дефинисана у Блековом правном речнику као „присилно узимање приватне имовине од стране нападачке или освајачке војске, од непријатељских субјеката“.³⁰⁷ Пљачку можемо разумјети као све облике противзаконитог присвајања имовине у оружаном сукобу међународног и немеђународног карактера. Члан 47 Конвенције о законима и обичајима рата на копну из 1907. године, изричито забрањује пљачку цивилног становништва.

Пљачка је забрањена и у Допунском протоколу II.³⁰⁸ По Статуту Међународног кривичног суда „пљачкање насеља и мјеста, чак и кад су заузети на јуриш“, сматра се ратним злочином у немеђународним оружаным сукобима.³⁰⁹ Забрана пљачке се не односи само на дјела почињена на територијама гдје се изводе или су се изводиле војне операције, него на цјелокупном простору који се налази под влашћу сукобљених страна.

Поступак сукобљених страна у немеђународном оружаном сукобу према заплијени приватне имовине је доста нејасан јер не може се пронаћи правило за ову врсту оружаных сукоба које би забранило, у складу са међународним правом, одузимање приватне имовине, нити постоји

³⁰⁵ Обичајно међународно хуманитарно право (уред. Jean-Marie Henckaerts, Louise Dodoswald – Beck), Том I,

Правила, Међународни комитет Црвеног Крста, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, стр. 323.

³⁰⁶ Правила *jus cogens* не могу бити оспорена ни укинута било каквим уговорним законом нити којим другим правилом међународног права.

³⁰⁷ *Black's Law Dictionary*, Fifth Edition, West Publishing, St. Paul, Minnesota, 1979, стр.1033.

³⁰⁸ Допунски протокол уз Женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава немеђународних сукоба, члан 4(2)(g).

³⁰⁹ Статут међународног кривичног суда, члан 8(2)(e)(v).

правило у међународном праву које дозвољава такво одузимање. Ипак се очекује да ово питање буде регулисано националним законодавством.

Сила која држи ратне заробљенике може овима одузети предмете од вриједности само из разлога безбједности. У том случају биће примјењен исти поступак као и при одузимању новца. Те предмете, као и новац одузет у некој другој валути која није валута Силе која држи ратне заробљенике и чији притежалац није тражио замјену, дужна је чувати Сила која држи ратне заробљенике и они се заробљенику, на завршетку његовог заробљеништва морају вратити у њиховом првобитном облику.³¹⁰

Арбитрарно лишавање слободе

Концепт да притварање не смије да буде арбитрарно је садржан и у међународном хуманитарном праву и праву људских права. Иако постоје одређене разлике између ове двије врсте међународног права и међународно хуманитарно и право људских права су једним својим дијелом усмјерени на спрјечавање арбитрарног притварања, одређујући основе за притварање и контроле оправданости тих потреба.

Заједнички члан 3. захтјева да се према свим лицима која не учествују непосредно у непријатељствима поступа хумано, а арбитрарно лишавање слободе у сваком случају није у складу са овим захтјевом. Допунски протокол II такође у члану 4 обезбјеђује, у нормативној пројекцији, захтјев хуманости за сва лица која не узимају директно учешће у непријатељствима.

Међународно обичаној хуманитарно право се правилом 99 одредило према арбитрарном лишавању слободе: „Арбитрано лишавање слободе је забрањено“. Забрана арбитрарног лишавања слободе у немеђународним оружаним сукобима је утемељена праксом држава која је исказана кроз национална законодавства, војне приручнике и званичне изјаве.

Терминологија која се користи у законодавствима и војним приручницима се разликује од назаконого-нелегалног хапшења и незаконитог-нелегалног притварања, као и арбитрарног или непотребног притварања. Право људских права се Међународним пактом о грађанским и политичким правима, Конвенцијом о правима дјетета и Европском конвенцијом о људским правима одредило према питању арбитрарног лишавања слободе приписујући да нико не може бити арбитрано хапшен или притваран.³¹¹ Послије значајног напретка у области људских права, дошло је до напретка и у погледу људских права која се тичу спрјечавања арбитраног лишавања слободе која се односе на слједеће обавезе:

- обавезу да се обавјештавају лица која су ухапшена о разлозима за хапшење;
- обавезу да се лице лишено слободе по кривичној оптужби што прије изведе пред судију и
- обавезу да се лицу лишеном слободе пружи прилика да провјери законитост притварања.

Право на праведно суђење

Лишавање заштићеног лица на праведно суђење је тешка повреда међународног хуманитарног права како у међународним тако и немеђународним оружаним сукобима. Заједнички члан 3 у ставу 1(д), забрањује у свако доба и на сваком мјесту: „изрицање и извршавање казни без претходног суђења од стране редовно установљеног суда пропраћеног свим судским гаранцијама који цивилизовани народи признају за неопходне“.

Допунски протокол II, такође у члану 6(2) обавезује: „Изрицање било какве пресуде и извршење било какве казне над лицем за које се утврди да је криво за повреду може се извршити

³¹⁰ Женевска конвенција о поступању са ратним заробљеницима од 12. августа 1949, чл. 18.

³¹¹ Међународни пакт о грађанским и политичким правима, члан 9 (1), Конвенција о правима дјетета, члан 37 (б), и Америчка конвенција о људским правима члан 5(1).

само по пресуди коју је изрекао суд који пружа основне гаранције о независности и непристрасности“. Обичајно међународно хуманитарно право такође уређује ову област поштовања људских права обавезом супростављеним странама да „... нико не може бити оптужен или осуђен, осим последице праведног суђења које му обезбеђује све основне правне гаранције“.³¹²

Право на праведно суђење укључено је и у статут Међународног кривичног суда за оптужена лица која се појављују пред њим³¹³. Из изложеног можемо закључити да међународно хуманитарно и право људских права садрже основне гаранције усмјерене на осигуравање да оптужена лица добију праведно суђење.

Међутим, ако посматрамо терминологију коју различите норме обе гране међународног права користе у смислу „праведног суђења“ онда се можемо срести са терминима попут „редовно установљени суд“ (који садржи заједнички члан 3), „независности и непристрасности“ (Допунски протокол II). Уговори из области права људских права захтјевају „надлежни“ и-или суд „установљен законом“.³¹⁴ Суд је редовно установљен ако је установљен и организован на основу закона и поступка који је већ на снази у држави. Значење независности и непристрасности представља веома битне чиниоце праведности, јер да би суд био независан мора да извршава своје функције независно од било ког органа власти, нарочито извршне власти. Да би се могло рећи да је суд непристрасан онда морамо ставити акценат на личну непристрасност и општу непристрасност према објективном гледишту.

Забрана узимања талаца и коришћења људских штитова

Заједнички члан 3 забрањује узимање талаца као и Допунски протокол II.³¹⁵ Узимање талаца је ратни злочин по статуту Међународног кривичног суда и у међународним и немеђународним оружаним сукобима.³¹⁶ Међународно право људских права не забрањује „узимање талаца“ посебно, али је оно забрањено обавезом која се не може дерогирати, пошто се то рачуна као арбитрарно лишавање слободе. Међународно хуманитарно обичајно право такође, правилом 96 изриче обавезу: „Узимање талаца је забрањено“. Међународна конвенција о узимању талаца у члану 1 дефинише ову радњу као „хапшење или затварање лица (талаца) комбиновано са пријетњом убиством, повредом или настављањем затварања талаца, да би се принудила трећа страна да изврши неки акт, или да се уздржи од њега, као изричити или прећутни услов за ослобађање талаца“. Можемо закључити да забрана узимања талаца није само усмјерена према цивилима и цивилним лицима него према свим лицима која су заштићена Женевским конвенцијама из 1949. године.

Често супростављене стране прибјегавају поступцима који се састоје од употребе цивила или других заштићених лица у сврху избјегавања да се неке стратешке тачке или подручја (или војне снаге) учине имуним од војних операција. Овакве радње представљају ратни злочин у

³¹² Обичајно међународно хуманитарно право (уред. Jean-Marie Henckaerts, Louise Dodoswald – Beck), Том I,

Правила, Међународни комитет Црвеног Крста, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, стр. 360.

³¹³ Статут Међународног кривичног суда, члан 8. став 2ц.

³¹⁴ Међународни пакт о грађанским и политичким правима, члан 14 (1)., Америчка конвенција о људским правима, члан 8 (1)., Европска конвенција о људским правима, члан 6 (1).

³¹⁵ Допунски протокол уз Женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава немеђународних сукоба, члан 4 став 2(ц).

³¹⁶ Статут Међународног кривичног суда, члан 8.2 (a) (viii) и (c) (iii).

оружаним сукобима. Иако, Допунски протокол II не помиње изричиту забрану коришћења људских штитова, ова забрана би могла бити садржана у члану 13 став 1 у којем се истиче: „Цивилно становништво и поједини цивили уживају општу заштиту од опасности које проистичу из војних операција“. Такође, намјерно коришћење цивила у покушају утицаја на извођење борбених дејстава није у складу са принципом разликовања циљева и мјера предострожности које су сукобљене стране дужне да изврше да би се одвојили цивили и цивилно становништво од војних циљева.

Међународно хуманитарно обичајно право установљава забрану кориштења људских штитова као норму примјенљиву и у међународним и немеђународним оружаним сукобима.³¹⁷ По статуту Међународног кривичног суда „искоришћавање цивила, или неких других категорија заштићених лица, да би се повратиле одређене зоне, области или да би одређене војне снаге заштитиле од војних операција“ представља ратни злочин у међународним оружаним сукобима, али не и у немеђународним. Ипак, нека национална законодавства (Бјелорусије, Литваније, Њемачке и др.) инкриминише коришћење људских штитова у немеђународним оружаним сукобима

Обавезе цивила и цивилног становништва према лицима *hors de combat*.

Цивилно становништво има обавезу да поштује рањенике, болеснике и бродоломнике. Ова обавеза цивилног становништва у немеђународним оружаним сукобима произилази из члана 7 Допунског протокола II у којем се наводи да „сви рањеници болесници и бродоломници било да су учествовали или да нису учествовали биће поштовани и заштићени“.

Поменута обавеза цивилног становништва се само своди на поштовање рањеника, болесника и бродоломника, а не и њихову заштиту. Према томе, то је прије свега обавеза уздржавања од акције, односно, обавеза нечињења насиља против рањеника или искоришћавања њиховог стања, пошто би непоштовање представљало повреду основних гаранција датих свим лицима *hors de combat*. Међутим, цивили и цивилно становништво могу у складу са Допунским протоколом II кад год услови дозвољавају а посебно после сукоба, помоћи рањеним, болесним цивилима, али и лицима *hors de combat*.³¹⁸

Закључак

Упркос бројним међународним конвенцијама и другим међународним инструментима, морамо констатовати да су цивили и цивилно становништво и даље, или би можда чак могли да кажемо – све више предмет напада у разним оружаним сукобима.

Заштита цивила и цивилних објеката коју гарантује међународно хуманитарно право може у потпуности престати, смањити се или суспендовати у три изузетна случаја:

- када цивили злоупотребљавају своја права;
- када, иако је војни напад усмјерен на војне циљеве, зараћене стране не могу избјећи изазивање такозване успутне штете према цивилима и цивилним објектима; и
- бар према неким изворима, када цивили могу бити легитиман објект ратних репресалија.

³¹⁷ Обичајно међународно хуманитарно право (уред. Jean-Marie Henckaerts, Louise Doswald – Beck), Том I,

Правила, Међународни комитет Црвеног Крста, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, стр. 344.

³¹⁸ Допунски протокол уз Женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава немеђународних сукоба, члан 8.

LITERATURA:

1. Америчка конвенција о људским правима (http://www.oas.org/dil/treaties_B-32_American_Convention_on_Human_Rights.htm)
2. *Black's Law Dictionary*, Fifth Edition, West Publishing, St. Paul, Minnesota, 1979.
3. Допунски протокол уз Женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава немеђународних сукоба
4. Европска конвенција о људским правима (https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_SRP.pdf)
5. Женевска конвенција о поступању са ратним заробљеницима од 12. августа 1949.
6. Либеров кодекс
7. Међународни пакт о грађанским и политичким правима
8. Обичајно међународно хуманитарно право (уред. Jean-Marie Henckaerts, Louise Dodoswald – Beck), Том I, Правила, Међународни комитет Црвеног Крста, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
9. Статут Међународног кривичног суда.

PROTECTING CIVILIANS UNDER CONDITIONS FALLS UNDER THE AUTHORITY OF THE ENEMY

Abstract: *Endangering people's lives are very present in all areas of social life, especially in armed conflicts. Armed conflicts persisted despite the great progress of human civilization. True, they have received a second physiognomy, but they still relate human lives and inflict suffering.*

More recently, aspirations have been expressed that give armed conflicts a different dimension, leading to an increase in civilian casualties relative to the military. International law on armed conflicts provides general but also special protection to certain categories of persons.

Keywords: *civilian population, torture, protection, hostilities*

VIRUS KORONA KAO SAVREMENI BEZBJEDONOSNI IZAZOV I NJEGOV UTICAJ NA PORODICU

*Gorana Đukić, Magistar međunarodnih odnosa, Razvojna agencija Gradiška, Gradiška
(Student doktorskih studija Fakulteta političkih nauka u Banja Luci- Odsjek politikologija,
Univerzitet u Banja Luci)³¹⁹*

Apstrakt: Virus korona je svojom pojavom postao najveći savremeni bezbjedonosni izazov danas. Uticao je na socijalne nejednakosti u društvu, zaustavio rad javnih službi kao i to da je svojom pojavom uticao na cjelokupnu bezbjednost države. Drugim riječima, virus je pokazao uticaj globalne pandemije na društvo. S druge strane, porodica kao osnovna ćelija društva, tokom virusa je vršila funkciju pružanja zaštite. Unutar porodice su se zbrinjavali oboljeli i njeni članovi su provodili vrijeme zajedno u zatvorenom tokom karantina. Da li se funkcija savremene porodice tokom virusa izmijenila i da li će funkcije savremene porodice kao posrednika između pojedinca i društva ostati iste i nakon virusa korona neka su od pitanja na koja treba dati odgovor.

Ključne riječi: Virus korona, savremeni bezbjedonosni izazovi, savremena porodica, funkcije savremene porodice.

UVOD

Virus korona kao jedan od najvećih savremenih bezbjedonosnih izazova danas je uticao na sve društvene sfere, a naročito na porodicu.

Porodica kao temelj i osnova društva našla se pred novim izazovom i u okviru porodice i njene strukture trebalo je odgovoriti na ovaj izazov.

Porodica se svakodnevno suočava sa brojnim izazovima, od nasilja u porodici do raznih drugih devijantnih ponašanja koja se dešavaju unutar porodice. Virus KOVID-19 je novi problem koji je uticao na porodicu jer su porodice širom svijeta bile prinuđene da jedan vremenski period budu na okupu kao i da sve negativne strane virusa kao što su pozitivan nalaz na virus, pa i zdravstvene komplikacije i smrtni ishod podnesu unutar svojih zidova.

Da li je porodica zbog posljedica ovog virusa poljuljana ili je njena unutrašnja struktura ostala nepromijenjena?

Da li se porodica pod uticajem virusa samo izmijenila i poprimila neki novi oblik koji odgovara uslovima savremenog društva u kome se nalazi, vidjećemo dalje u ovom radu? Sve pozitivne i negativne strane uticaja virusa korona na porodicu kao i na njenu strukturu vidjećemo dalje u radu.

VIRUS KORONA

Virus korona kao savremeni bezbjedonosni izazov predstavlja pandemiju koja je svojom pojavom ostavila trag na savremeno društvo u cjelini.

Ekonomska, socijalna, humanitarna, zdravstvena i ekološka pitanja, s naglaskom na pitanje pandemije, terorizma, nuklearnog naoružanja i upotrebe vojne sile predstavljaju savremene bezbjedonosne

³¹⁹ goranadjukic2020@gmail.com

izazove. U vezi s tim, danas u svijetu ne postoji država ili državna organizacija na koju nisu uticali neki od pomenutih izazova i kao takvi doveli u potencijalnu opasnost njen opstanak i funkcionisanje.

Prema Skitarelić i ostali (2020., str. 6) Corona virusi (CoV) su velika porodica virusa koja uzrokuje različite bolesti respiratornog sistema, u rasponu od obične prehlade do znatno ozbiljnijih i težih bolesti. Corona virus (virus SARSCoV-2) je uzročnik Covid-19 pandemije, a prenos virusa sa životinja na ljude izvor je infekcije u ljudskoj populaciji. Širenje bolesti koje se prenosi s čovjeka na čovjeka postao je epidemiološki najvažniji put širenja infekcije.

Ovakva vrsta virusa može i da dovede do smrtnog ili fatalnog ishoda.

Prema Skitarelić i ostali (2020., str. 6) visoki rizik od teškog oblika bolesti i smrtnog ishoda imaju stariji bolesnici. Oboljeli od 70 do 79 godina života imaju smrtnost do 8%, a bolesnici iznad 80 godina života 15%.³ Bolesnici s komorbiditetnim bolestima imaju veći rizik od nastanka teškog oblika bolesti i smrti. Iako se takvi bolesnici mogu javiti s blažim simptomima bolesti, kod njih je potreban stalni nadzor zbog mogućeg naglog pogoršanja bolesti.

Virus prouzrokuje primarne zdravstvene probleme ali njegove posljedice su uticale i na društvo u cjelini. Virus korona je postao društveni problem i u skladu s tim se posmatraju njegovi uticaji.

Prema Williams (2008., str. 279) pandemija može uticati na socijalne nemire i prijetnju stabilnosti države: to može uticati na povjerenje u državu ukoliko ne obezbijedi osnovni nivo zaštite protiv bolesti; socijalne nejednakosti tom prilikom mogu biti izražene što može voditi do javnih nereda; ukoliko dosta ljudi umire/ili ne može ići na posao, javne službe mogu biti u riziku prijeteći da naruše funkcionisanje države; nasilje može da se pojavi ukoliko neke grupe preuzmu stvari u svoje ruke videći da nemaju šta da izgube. Na ovaj način država može da ne uspije u namjeri da sačuva svoju bezbjednost.

Kao bezbjedonosni izazov na prvom mjestu, virus korona je zahtijevao reakciju države koja je uvela niz mjera i radnji kako do ovih i nekih drugih većih posljedica ne bi došlo. Država je donijela niz državnih dokumenata, između ostalog odluka kojima se definiše ova problematika kao i ko sve sprovodi odluke u vezi ove problematike.

Organizacija svakodnevnog života išla je usporeno, mnoge javne službe su ograničile radno vrijeme, a kretanje je bilo u većoj mjeri zabranjeno. Takve mjere su uticale na društvo. Mjere izolacije i karantina za veći broj ljudi su bile mjere koje su države širom svijeta uvodile kako bi na što bolji način odgovorile na virus i spriječile neke veće posljedice za građane i društvo u cjelini.

Izolacija koja je trajala 14 dana natjerala je građane da budu na jednom mjestu i da ne izlaze vani. To je uticalo na svakodnevni život ljudi koji su bili u izolaciji. A najviše je uticalo na život starije populacije kao najugroženije pa nakon toga i djece kao najmlađe populacije.

Djeca kao najmlađa kategorija društva, a i najranjivija su svoje svakodnevne obaveze kao što su odlazak u školu ili vrtić prekinuli i bili su obavezni da provode vrijeme na jednom mjestu zajedno sa svojom porodicom. Porodice su u ovoj situaciji bile mjesto okupljanja i poslužile su kao otpusni ventil za mnoge događaje koji bi se u nekim drugim uslovima dešavali na drugim mjestima.

Brojna istraživanja su pokazala kako je virus korona uticao na odnose u porodici, posebno na nasilje nad djecom. Kako piše Đapić i ostali (2020., str. 184) studije pokazuju da socijalna isključenost porodice je rizičan faktor koji može biti posmatran sa nivoa šire zajednice zato što je povezan sa drugim rizičnim faktorima iskorištavanja djece.

Slučajevi uticaja virusa korona na djecu su vidljivi na primjeru nekih izvještaja država u svijetu. Đapić i ostali (2020., str. 185) pišu da 30% više snimljenih poziva koji govore o nasilju u porodici je zaprimljeno u Floridi (SAD) u martu nego u februaru ove godine. SOS linija za žrtve porodičnog nasilja u Nikšiću (Crna Gora) zabilježila je povećanje od 20% poziva u zadnjoj sedmici marta.

Virus korona je imao i ekonomske posljedice na porodicu u vidu pada primanja nekih članova porodice. Mnoge porodice su se suočile sa smanjenjem plate tokom virusa korona ili čak sa otkazom uslijed posljedica virusa korona. Manji kućni budžet je uticao na situaciju unutar porodice, na svakodnevni život, školovanje djece, odlazak na odmore i ostalo.

Prema Čavrak (2020., str. 6) vremenska dinamika zdravstvenog šoka prethodi ekonomskim šokovima, a drugo, profil ekonomskog šoka je inverzan u odnosu na intenzitet zdravstvenog šoka. Veći intenzitet mjera zdravstvene zaštite s ciljem poravnavanja krivulje pandemije više opterećuje zdravstveni

sistem i generiše veću negativnu amplitudu ekonomskih šokova i proizvodi dublju ekonomsku krizu. Uvođenje karantine (zaustavljanje proizvodnje i kretanja ljudi, zaustavljanje robnih i finansijskih tokova, zatvaranje trgovina, obrta, javnih ustanova i službi, zatvaranje škola, vrtića, fakulteta i sl.) označava potpuno zaustavljanje nekih djelatnosti ili njihovo smanjenje na minimum.

Čavrak dalje navodi (2020., str. 11) porodice koja izgube primanja (plate, rente, penzije, socijalne naknade) doživljavaju finansijske probleme i bankrot. Situacija porodica u Hrvatskoj je posebno teška zbog zatečenog stanja kojem je prethodila dugotrajna recesija i finansijsko iscrpljivanje. Mnogi su zbog toga izvrgnuti relativno visokim dugovima pa nemaju rezervi kojima bi na duže vrijeme premostili situaciju u kojoj su se našli. Egzistencija mnogih porodica zavisi gotovo isključivo od tekućeg dohotka.

Ovakvih primjera je zaista mnogo i jasan su pokazatelj stvarnog uticaja virusa na sve segmente društva, a posebno na porodicu.

Da bi se vidio stvaran uticaj virusa na porodicu potrebno je vratiti se na samu strukturu porodice i na njenu organizaciju kako bi se vidjeli efekti i stvarne posljedice uticaja virusa.

Da li je porodica danas snažnija nakon virusa ili je slabija vidjećemo u drugom dijelu rada. Može li se reći da su promjene koje je donio virus uticale da porodica postane osjetljivija na promjene ali i dalje jednako snažna i osnova svakog društva.

O PORODICI

Porodica je po mnogima osnovna ćelija društva i vrši ulogu posrednika između pojedinca i društva.

Prema Alagić (2016., str. 3) porodica je nezamjenjiva sredina u kojoj se čovjek formira kao ličnost i u kojoj živi zadovoljavajući neke od svojih najbitnijih potreba. Porodica je specifična biosocijalna zajednica ljudi. Ona ima značajnu ulogu u razvoju čovjeka ali i društva uopšte.

Porodica postoji od kada i ljudska civilizacija i kroz vrijeme je doživjela mnoge promjene. Prema Benveniste (1972., str. 34) za porodicu se može reći da je prva pojava ljudskog roda. Počeci joj se gube u praistoriji čovječanstva. Ne samo da je ustanova braka, opisana na prvim stranicama Biblije, nego i etnolozi ističu da je porodični život u smislu trajne povezanosti od više generacija, originalna ljudska tvorevina. Univerzalan je jer svi živi narodi imaju porodični život, osim toga i svi izumrli narodi za koje znamo su živjeli u porodici tako da možemo reći da je čovjek porodično biće.

Za porodicu se može reći i da se dijeli u nekoliko tipova porodice. Pa tako imamo tradicionalnu, patrijarhalnu, egalitarnu, matrilinearnu, patrilinearnu, bilateralnu, nuklearnu, proširenu, potpunu, nepotpunu, integrisanu i dezintegrisanu porodicu.

Svaki od ovih tipova nosi neke svoje karakteristike pa tako patrijarhalna porodica počiva na neprikosnovenom autoritetu oca porodice koji donosi sve odluke i čija je riječ zadnja. Egalitarna ili demokratska porodica predstavlja porodicu gdje se raspodjela uloga između polova vrši na osnovu sklonosti i sposobnosti svojih članova.

Pored podjele na vrste porodice, porodica ispunjava i neke svoje osnovne funkcije, a to su reproduktivna, ekonomska, funkcija zadovoljavanja polnog nagona i emotivna funkcija, funkcija pružanja zaštite, funkcija zabave i razonode i vaspitna i obrazovna funkcija.

Prema Vukoje (2012., str. 137-144) savremena porodica u ekonomskom smislu nema sredstava za proizvodnju. Ona je potrošačka zajednica. Ideal ove porodice je znanje i stručno obrazovanje. Zato svaki član privređuje i stiče veću ekonomsku samostalnost. Ali pak rastom prihoda porodice rastu i rashodi kao što su stanarina, komunalne usluge, održavanje stambene i lične higijene, ishrana, odjeća i slično.

Vukoje (2012., str. 137-144) dalje navodi da se funkcija pružanja zaštite u porodici odnosi na čuvanje i podizanje djece, moralnu zaštitu, zatim pravnu zaštitu, ekonomsku zaštitu koja se ogleda kroz formu izdržavanja i slično. Sve ove oblike prvo bi trebalo da pruža porodica, pa tek onda država.

Savremena porodica doživjela je svoju transformaciju, i od ispunjavanja nekih od svojih osnovnih funkcija, porodica u savremenom svijetu pruža mogućnosti za proširenje svog uticaja.

Prema Benveniste (1972., str. 48) porodični život više nije strogo određen nego je više program, dogovor dvoje slobodnih i odgovornih ljudi kojima je budućnost zagarantovana njihovim unutrašnjim duhovnim ljudskim potencijalima. Porodica je iznutra dobila pojačanje u svojim primarnim dimenzijama, tj. u odnosima između supružnika i odnosima između roditelja i djece, odnosima samostalna porodica i druge samostalne porodice.

Kako pišu Krešić i Softić (2016., str. 268) promjene u strukturi i poimanju porodičnih odnosa, posljedica su brze i neprestane evolucije porodice te razvijanja načela individualizma i liberalizma u odnosima pojedinaca u društvu. U modernom društvu stalno se dešavaju brojne i raznovrsne promjene, od kojih su neke vrlo značajne. Ovakav trend nije zaobišao ni važne društvene i pravne ustanove kakva je porodica, odnosno brak. Od kraja XX. vijeka nastale su radikalne promjene u odnosu društva i države prema ovim ustanovama, i to naročito u smislu napuštanja tradicionalnog koncepta braka i porodice i uvođenja u pravni poredak novih oblika životnih zajednica.

Savremena porodica više nije organizovana u tvrdo postavljenim okvirima nego se prilagođava promjenama koje nosi vrijeme u kome se nalazi. Svakako to ne utiče na njenu osnovnu ulogu u društvu i njenu strukturu ali izgled savremene porodice je svakako izmijenjen u odnosu na nekoliko decenija unazad.

Kao što kaže Košarac (2017., str. 42) istraživanja pokazuju da su porodice u Republici Srpskoj pod dejstvom izuzetno stresnih događaja poslednjih decenija, a koje za posledicu imaju brojne destruktivne promjene u životu porodica i pojedinaca. Trendovi promjena se ogledaju u sledećem: snižavanje fertiliteta i nataliteta, visoka stopa mortaliteta, odlaganje ulaska u brak, povećanje broja siromašnih i nezaposlenih i velika migraciona kretanja.

Jedan od svakako najvećih problema savremene porodice danas je siromaštvo.

Kako piše Šijaković (2008., str. 96) porodica je u današnje vreme suočena sa brojnim teškoćama kako bi se održala i ispunila pretpostavljene funkcije i očekivanu ulogu. Prvi problem sa kojim se savremena porodica susreće jeste siromaštvo. Istraživanja pokazuju da jedna petina svjetskog stanovništva živi u siromaštvu. Siromaštvo je prisutno u lokalnim sredinama pa i cijelim kontinentima. Porodica trpi dvostruki pritisak od siromaštva: prvo, porodice se raspadaju zbog siromaštva i drugo, na vrijeme ne mogu da se zasnaju nove porodice i obavljaju očekivane funkcije.

Kada posmatramo uticaj savremenih izazova na porodicu, među kojima je i virus korona, možemo da vidimo kako se današnja savremena porodica ponaša u skladu sa tim izazovom.

Funkcija pružanja zaštite bi se mogla izdvojiti kao osnovna funkcija porodice u ovom slučaju. Porodica je tokom trajanja virusa bila utočište i pružala fizičku i mentalnu zaštitu za svoje članove, a i ekonomsku. Karantin koji je trajao po nekoliko dana kao mjera za sprječavanje širenja bolesti, zahtijevao je okupljanje unutar porodice građana koji su poštovali ovu mjeru. Porodica se ovdje našla kao oblik primarne zaštite za svoje građane pa tek nakon toga je uslijedila zaštita države kao sekundarni oblik.

Pored funkcije zaštite, porodica je pružala i funkciju zabave i razonode.

Prema Vukoje (2012., str. 137-144) funkcija zabave i razonode naglašava potrebu na polju rekreacije koja se ispoljava kroz organizovane godišnje i nedjeljne odmore kao i upražnjavanje sportskih aktivnosti. Ova funkcija tokom virusa nije bila moguća u takvoj mjeri ali je porodica u uslovima karantina koji je trajao i po nekoliko dana bila mjesto gdje se zabava i razonoda i mogla jedino sprovesti.

Funkcija zaštite porodice je bila posebno izražena jer je porodica bila uključena u zaštitu svojih članova od zbrinjavanja oboljelih od virusa do provođenja zajedničkog vremena u karantinu. Pri tom treba istaći da su se građani jedne države vratili porodici i povećali njenu ulogu u svakodnevnom životu.

Mnoštvo primjera je pokazalo da su građani širom drugih država u svijetu vrijeme tokom karantina pa i izolacije provodili u krugu porodice. Svakodnevni život, druženja pa i posao se odvijao u porodičnom okruženju. Ljudi su putem društvenih mreža ali i ostalih medija prikazivali svoj svakodnevni život koji je podrazumijevao prisustvo većeg broja članova porodice. S tim u vezi možemo zaključiti da je virus kao savremeni izazov uticao da se društvo vrati primarnoj zajednici, a to je porodica.

Prema RTVCG (2020.) roditelji su u grupi pitanja gdje se ispitivao nivo bliskosti članova porodice, naveli da se od uvođenja privremenih mjera zaštite od virusa, u porodici znatno više obraća pažnja na kvalitet pripremanja hrane i da su članovi porodice često zajedno ručali i večerali i zbog čega su

se značajno zbližili. Ovo je značajno uticalo na pozitivne aspekte homogenizacije porodice, koja zbog savremenih trendova i ubrzanog tempa života sve manje provodi vrijeme na okupu.

Svakako, ovakve promjene treba sagledavati u okviru savremenih uslova i savremene porodice, a ona je dosta fleksibilnija i otvorenija za promjene i u njoj se pronalazi dosta slobode, a manje zabrana za sve njene članove. Zbog toga možemo reći da su novonastale promjene uticale da se obnovi bliskost i povežu članovi porodice koji zbog svakodnevnih obaveza i savremenog načina života nisu u mogućnosti da više vremena provode zajedno.

S druge strane, promjene koje su se desile uticale su i na neke negativne i devijantne oblike ponašanja unutar porodice, a to je porodično nasilje. Kao što je u prethodnom dijelu rečeno, riječ je o nasilju na djecom.

Vukoje (2012., str. 141) navodi da pedagozi smatraju da svaki međuljudski odnos u porodici je istovremeno i pedagoški odnos jer se od roditelja zahtijevaju pravilni pedagoški stavovi, odnosno traži se da roditelji uključuju djecu u život. Suština je da osnovu porodičnih odnosa treba da čine razumijevanje i prijateljstvo. Roditelji ne smiju vaspitavati svoju djecu na osnovu svoje sreće, jer se odnos roditelja prema djeci mora temeljiti na zdravim i harmoničnim odnosima.

Zatvoren prostor i nemogućnost obavljanja svakodnevnih aktivnosti kao i slobodnog vremena, uticalo je da se poveća broj nasilja u porodici i to naročito nad djecom.

Brojni pokazatelji govore o tome da je veliki broj ljudi doživio negativno uvedene mjere karantina i ograničavanja kretanja te da su zbog toga pokazivali neslaganje i nezadovoljstvo unutar svojih porodica. Peitl i ostali (2020., str. 194) pišu da su oni koji su zaraženi virusom osjećali krivnju zbog efekata zaraze, karantine i stigmatizacije koja je bila upućena njihovim porodicama i prijateljima.

Takođe, Peitl i ostali (2020., str. 194) pišu da je zajedno sa porastom broja oboljelih, strah i anksioznost su porasli u opštoj populaciji, što je ukazivalo na potrebu psihijatrijske podrške za pacijente i medicinsko osoblje.

Sve ove situacije proizvod su negativnog uticaja pojave virusa korona i njegovog uticaja na savremenu porodicu kao još jednog savremenog bezbjedonosnog izazova.

Ove promjene su neminovno uticale na izgled savremene porodice. S jedne strane proizvele su izazove u vidu slučajeva nasilja u porodici, a s druge strane ojačale povezanost i važnost uloge pojedinca i porodice.

Porodica je pokazala da je ona još uvijek mjesto na kome se može naći zaštita i ljubav za svoje članove i da bez porodice kao baze društva ni društvo ne bi moglo da se nosi sa brojnim izazovima. S ovim svojim uticajem tokom virusa, porodica se dijelom vratila i u prošlost gdje je imala veliki uticaj na život i opstanak pojedinca.

Dakle, možemo zaključiti da promjene koje se dešavaju utiču na savremenu porodicu ali ne u smislu da je iz korjena mijenjaju nego da u uslovima savremenih izazova ona i dalje čuva svoje prvobitne vrijednosti i da promjene koje se u društvu dešavaju utiču da ona samo mijenja načine svoga djelovanja i postojanja.

Budućnost će donijeti nove izazove za porodicu kao dio društva ali svakako da neće bitno uticati na njenu najznačajniju ulogu u društvu. Porodica će i dalje imati najvažniju ulogu u povezanosti između pojedinca i društva u savremenom načinu života.

ZAKLJUČAK

Na kraju možemo da zaključimo da je virus korona kao savremeni bezbjedonosni izazov uticao na porodicu tako što joj je na određen način povratio prvobitnu ulogu ali i značajno uticao na porast nasilja i neslaganja unutar porodice.

S jedne strane virus je donio pozitivne, a s druge strane negativne promjene.

Porodica kao okruženje gdje se jedino provodilo vrijeme tokom virusa bila je otpusni ventil, a i mjesto gdje su se svi problemi rješavali tokom virusa.

Funkcije savremene porodice kao što su zaštitna funkcija i funkcija pružanja zabave i razonode pokazale su se kao veoma važne, a i pokazale su važnost uloge porodice u savremenom svijetu. Tako je pored fizičke, mentalne i ekonomske zaštite, porodica pružala i zabavu i razonodu kako bi se vrijeme u zatvorenom prostoru što kvalitetnije i bolje provodilo.

Zbog toga možemo reći da je porodica kao primarna baza društva u okviru savremenih izazova odoljela i zadržala svoju ulogu, učestvujući u promjenama koje su se u društvu dešavale. Zadržala je svoju strukturu bitno je ne mijenjajući i prilagođavajući se promjenama ali na dosta otvoreniji i prilagodljiviji način nego što je bio u prošlosti.

Očuvanje prvobitnih porodičnih vrijednosti i briga o svojim članovima, pokazuje da savremena porodica iako je suočena sa brojnim savremenim izazovima i dalje posjeduje snagu da traje i da bude otvorena i za neke druge buduće izazove.

LITERATURA:

1. Alagić, A. (2016.) *Porodica u savremenom društvu*. Sarajevo (BIH): Univerzitet u Sarajevu, Farmaceutski fakultet.
2. Benvin, A. (1972.) Obitelj kroz povijest. *Bogoslovska smotra*, Vol. 42 No.1, str. 35-51.
3. Čavrak, V. (2020.) Makroekonomija krize COVID-19 i kako pristupiti njenom rješavanju. *EFZG working paper series*, No. 03, str. 1-19.
4. Đapić, M. i ostali (2020.) Djeca iza zatvorenih vrata COVID-19 izolacije: zlostavljanje, zanemarivanje i nasilje u obitelji. *Archives of Psychiatry Research: An International Journal of Psychiatry and Related Sciences*, Vol. 56 No. 2., str. 181-192.
5. Košarac, B.R (2017.) Uticaj socijalnog kapitala na funkcionisanje porodice. *Radovi*, br. 19, str. 41-52.
6. Krešić, B. i Softić, E. (2016.) Demokratizacija porodičnog prava, *Zbornik radova Pravnog fakuleta u Tuzli*. (266-281). Tuzla (BIH) Pravni fakultet u Tuzli.
7. Pietl, V. i ostali (2020.) Mental Health Issues and Psychological Crisis Interventions During the COVID-19 Pandemic and Earthquakes in Croatia. *Archives of Psychiatry Research: An Internatinal Journal of Psychiatry and Related Sciences*, Vol. 56 No.2, str. 193-198.
8. Radio i Televizija Crne Gore. (2020.) *Period izolacije povećao bliskost i okupio porodicu*. URL: <http://www.rtcg.me/vijesti/drustvo/281030/period-izolacije-povecao-bliskost-i-okupio-porodicu.html>. Posjećeno 02.06.2020.
9. Skitarelić, N. i ostali (2020.) Covid- 19 pandemija: kratki pregled dosadašnjih spoznaja. *Medica Jadertina*, Vol. 50 No.1, str. 5-8.
10. Šijaković, I. (2008.) *Sociologija*. Banja Luka (BIH): Univerzitet u Banjoj Luci, Ekonomski fakultet.
11. Williams, D. P. (2008.) *Security studies*. London (UK) and New York (USA): Routledge.

CORONA VIRUS AS A MODERN SECURITY CHALLENGE AND ITS IMPACT ON THE FAMILY

Abstract: *With its appearance, the corona virus has become the biggest modern security challenge today. He influenced social inequalities in society, stopped the work of public services, as well as the fact that his appearance affected the overall security of the state. In other words, the virus has shown the impact of the global pandemic on society. On the other hand, the family, as the basic cell of society, during the virus performed the function of providing protection. Within the family, the sick were cared for and its members spent time together indoors during quarantine. Whether the function of the modern family has changed during the virus and whether the functions of the modern family as a mediator between the individual and society will remain the same even after the corona virus are some of the questions that need to be answered.*

Key words: *Corona virus, modern security challenges, modern family, functions of modern family.*

ГРАФИТИ КАО КУЛТУРА ОТПОРА МЛАДИХ
(Прилог социологији свакодневног живота)

Др Немања Ђукић
Ванредни професор
Факултет политичких наука
Универзитет у Бањој Луци
nemanjadjukic00@yahoo.com

Оливера Грбић, мс.
Виши асистент
Факултет политичких наука
Универзитет у Бањој Луци
oliveragrbc@live.com

Резиме: Простор је политички и идеолошки концепт (Lefebvre, 1977:341, 1991:278-282). Сваки поредак, свака констелација моћи интервенише у простор и претвара га у територију како би осигурала властиту одрживост и спријечила властито превладавање. Отуда, територија је моћ одређена у простору (Lefebvre, 2009:224). Територија је политички организовани простор - структурирани систем правила која регулишу размјену значења (култура), размјену добара (економија) и личне односе (друштеност). Прво, ауторитет покушава контролисати простор директно путем визуелно-естетске организације простора. Ауторитет се отјеловљује у простору дефинишући и манифестујући своју моћ у монументалним грађевинама. У том случају, графити релативизују физичку контролу простора. Као израз отпора младих, графити представљају визуелни поремећај у простору који је директно повезан са моралним поремећајем. Показујући неспособност ауторитета да контролише физички простор, графити одузимају суверенитет ауторитету на најексплицитнији начин - на оним мјестима гдје власт слави свој суверенитет кроз монументалне грађевине. Друго, ауторитет покушава индиректно контролирати простор стандардизујући психосоцијалну повезаност значења, понашања и простора. Ауторитет се утјеловљује у простору прописујући какав је тип понашања прихватљив и прикладан за одређени простор. У том случају, присуство графита у јавном простору ремети доминантну дистрибуцију значења. Графити релативизују симболичку, социјалну и психолошку контролу над понашањем у простору, супротстављајући безличној и статичкој моћи ауторитета личну и флуидну снагу свијета живота. Као акт побуне и субверзије против ауторитета који отјеловљује своју моћ у простору, графити у социолошком смислу представљају онтолошки и револуционарни потенцијал свијета живота. Као екстериторијални, трансгресивни и хетеротопни, графити ометају и спречавају моћ у сталној производњи територије. Графити детериторијализују простор и одузимају легитимитет – помоћу графита територија постаје подвргнута процесима дестабилизације, реструктурирања и трансформације. Укратко, графити показују како моћ губи простор.

Кључне ријечи: Графити, простор, територија, моћ, млади, свијет живота, трансгресивност, хетеротопија.

Увод

Изградња (урбаног) простора је од суштинске важности за идентитет, јер она одређује систем вриједности, перцепцију као начин разумијевања и хоризонт искуства. Разлика у изградњи руралног и урбаног простора одражава разлику у изградњи урбаног и руралног идентитета. Урбани идентитет је отворен, либералан, ексцентричан, трансгресиван и флуидан. Рурални идентитет је затворен, конзервативан, традиционалан, етноцентричан и крут. Графити адекватно репрезентују урбани идентитет. Као дио урбаног идентитета, графити су екстериторијални, глобални, трансгресивни и хетеротопни. Стога анализа графита и познавање графита нужно укључује знање о простору и анализу простора. Знање о простору није само знање о простору као апстрактном принципу. То нужно укључује знање о моћи, идеолошкој и материјалној контроли која у свакодневном животу и пракси ствара вриједности, норме, значења и симболе.

Моћ, простор и територија

Простор је политички и идеолошки концепт (Lefebvre, 1977:341, 1991:278-282). Сваки поредак, свака констелација моћи интервенише у простор и претвара га у територију како би осигурала властиту одрживост и спријечила властито превладавање. Апстрактни простор је политички производ државних просторних стратегија - администрације, репресије, доминације и централизоване моћи. Апстрактни простор је сам по себи насилан и географски експанзиван. (Brenner, 2009:359). Присуство моћи у простору увијек има облик стратешке интервенције. Моћ врши стратешку интервенцију у географски простор у циљу његове реорганизације и контроле. Моћ интервенише у географски простор кроз процесе фрагментације, хијерархизације и хомогенизације. На овај начин, моћ институционализује географски простор, колонизује географски простор и претвара га у политички простор. Укратко, моћ се отјеловљује у простору тако што трансформише простор у територију.

Моћ трансформише простор у територију помоћу различитих политичких механизма, стратегија, интервенција и репрезентација (Raffestin 1980:129–130). Ауторитет своју моћ манифестује и реификује у простору на два начина. Прво, ауторитет покушава да контролише простор директно визуелно-естетичком организацијом простора. Ауторитет се отјеловљује у простору директно тако што испољава своју моћ у монументалним грађевинама. Друго, ауторитет покушава индиректно контролирати простор прописивањем прихватљивих облика понашања у јавном простору. Ауторитет се отјеловљује у простору индиректно тако што дефинише значења у смислу да прописује која је врста понашања прихватљива и прикладна за одређени простор. На тај начин, свеукупно посматрано, ауторитет не само да успоставља физичку контролу над простором (репресивна контрола простора), већ успоставља и симболичку, социјалну и психолошку контролу над понашањем у простору (метафизичка регулација понашања у простору). Успостављањем монопола јавног (безличног) над приватним (личним), ауторитет системски колонизује свијет живота.

Отуда, територија је моћ материјализована у простору. Нема државе без територије и нема територије без државе. Територија је политички облик простора произведен и повезан с моћи (Lefebvre, 2009:224). Територија је политички организовани простор - структурирани систем правила који регулишу размјену значења (култура), размјену добара (економија) и личне односе (друштвеност). У тачки постаје видљива суштинска веза између појма *терора* и *територије*. (Lefebvre 1991:242). Концепт територије већ подразумева појам суверенитета као политички организованог и контролисаног простора. Отуда је сама идеја државе неодвојива од идеје концентрационог логора (Agamben 1998; 2005). Држава и концентрациони логор заснивају се на суверенитету као властитом егзистенцијалном принципу. Као примарни објект своје политичке моћи и држава и концентрациони логор имају производњу „голог живота“. Територија, затвор, држава и концентрациони логор су синонимима - то су само технике помоћу којих моћ редукује

живот као постојање (ζωον) на живот као биолошку присутност (βίος). Сходно томе, питање територије као питање односа моћи према простору има онтолошки карактер јер се најдиректније тиче саме идеје живота. Отуда, одговор на питање територије као односа моћи према простору мора бити онтолошки – он се мора састојати у трансгресивној и хетеротопној негацији идеје о територији као просторном облику моћи.

Графити

Графити имају онтолошку и политичку функцију. Моћ модерног друштва настоји да произведе, сачува и прошири своју контролу над простором, трансформишући простор у територију различитим просторним стратегијама које трансформишу простор у управљиву и калкулабилну категорију. Моћ регулише простор - регулише садржај простора, стерилизује простор и трансформише простор у функцијску и производну категорију. Истовремено, различите друштвене снаге покушавају да створе, одбране и прошире слободни (неколонизовани) простор друштвене свакодневице. Једна од тих пракси креирања, одбране и ширења слободног простора друштвене свакодневице, јесу графити. Као екстериторијални, трансгресивни и хетеротопни, графити ометају и спречавају моћ у сталној производњи територије. Графити детериторијализују простор на тај начин што делегитимишу моћ ауторитета у простору – простор који се налази под контролом ауторитета графити извргавају процесима дестабилизације, реструктурирања и трансформације. Графити показују да моћ губи простор. Коначно, графити постају облик отпора терору. Разумијевање графита је „разумијевање изазова који су упућени хегемонској ортодоксији хомогенизујућих пракси планирања, дизајна, трговине и свеобухватне бриге са проценом ризика и избјегавањем, надзором, редом и сигурношћу и потребама капитала за стварањем услова за максимизирање профита“ (Zieleniec, 2018:5). Дакле, политика урбаног развоја није само пракса функционализације простора него много више – она је стратегија развоја Лебенсраума (простора а не територије, неопходног за опстанак).

Модерни графити су најбитнији универзални урбани феномен (Zieleniec, 2016: 1). У социолошком смислу, графити представљају онтолошки и револуционарни потенцијал свијета живота. Треба их схватити као акт побуне и субверзије против системске колонизације свијета живота - као интервенцију у праксу свакодневног градског живота која покушава да простор или још конкретније урбани простор учини нечим много вишим од објекта интереса капитала, финансијске или институционалне моћи (Zieleniec, 2016). Ауторитет настоји директно контролисати простор дефинисањем и испољавањем његове моћи у монументалним грађевинама (визуелно-естетском организацијом простора). У том случају, графити релативизују физичку контролу простора. Као визуелни поремећаји у простору, графити имају директну везу с моралним поремећајем. Показујући неспособност ауторитета да контролише физички простор, графити одузимају суверенитет и легитимитет ауторитету на најексплицитнији начин - на оним местима гдје ауторитет слави свој суверенитет кроз монументалне зграде. Ауторитет покушава индиректно контролирати простор прописивањем прихватљивих облика понашања у јавном простору (стандардизацијом психосоцијалне везе између значења, понашања и простора). У том случају, присуство графита у јавном простору ремети доминантну дистрибуцију значења. Графити релативизују симболичку, друштвену и психолошку контролу понашања у простору, јер као пракса личног и слободног симболичког означавања јавних површина, графити супротстављају безличној и статичкој моћи ауторитета личну и флуидну моћ подређених, показујући да тај означени простор фактички не припада стерилном и безличном ауторитету, који на њега формално полаже право, већ њима - људима који свакодневно живе тамо. У оба случаја графити представљају тријумф појединца над споменицима ауторитета, тријумф имена над безименим (Zieleniec, 2016).

Као симболички и морални изазов доминантној констелацији моћи, графити могу бити индикатор урбаног идентитета јер они представљају сукоб око коришћења и размјене вриједности друштвеног и јавног простора (Zieleniec, 2016: 4). Отуда, негативна перцепција и негативни

ставови према графитима или одсуство графита у урбаном простору као таквом, може бити индикатор кризе урбаног идентитета, јер одражава одсуство побуне као темељног хуманистичко-еманципацијског потенцијала свијета живота. Негативна перцепција и негативни ставови према графитима или одсуство графита у урбаном простору представља немогућност сагледавања да дихотомија између приватног и јавног простора представља својствену карактеристику града и урбаног (Craswel, 1996: 31-61).

Трансгресивност и хетеротопија

Негативни став према графитима почива у одбацивању њихове реметилачке природе. Метафоричка интерпретација графита у категоријама смећа, заразе, прљавштине, опсцености, насиља, епидемија итд. указује да графити не припадају „овом мјесту“, већ као Друго, Страно и Туђе, они узнемиравају успостављени естетски, симболички и морални поредак. Разумијевање графита у вриједносно негативним категоријама својствено је било којој аутоцентричној конзервативној и репресивној концепцији идентитета (етноцентрична, расноцентрична, економикоцентрична итд.) У својој суштини, психолошки посматрано, конзервативна реакција на графите генерисана је страхом од губитка контроле и осећајем дубоке несигурности. Тако су, на примјер, реакције америчке јавности на прве графите који су се појавили у Њујорку 1960-их биле негативне и генерисане расноцентричним страхом. Графити су описивани као маса прљавих, опсцених и лудих метафора које не припадају јавном простору те који као такви угрожавају јавни простор зато што припадају „другом мјесту“ и који се, као куга и зараза, шире из држава трећег свијета, нарушавајући околину, угрожавајући ред и поредак, узрокујући морално уништење доносећи Туђост и Страност. (Craswel, 1996: 31-61).

У том смислу, разумијевање графита као прљавштине, куге, болести и лудила, заправо објашњава њихову трансгресивну и хетеротопну природу и суштину: „Прљавштина је нешто што се налази на погрешном мјесту или у погрешном времену. Значење прљавштине зависи од његове локације. Пошто се прљавштина појављује тамо гдје не би требало, она лежи на дну хијерархијске скале вриједности. Уклањање прљавштине дио је успостављања уређеног окружења. Окружење успостављамо у складу са идејом, осјећајем за ред. Прљавштина је "ствар ван мјеста", дефиниција која истовремено сугерише неки облик реда и супротност том поретку. Прљавштина зависи од постојања система и начина класификације“ (Cresswell, 1996:38).

Такође, графити, који се схватају као инфекција, подразумевају контаминацију градског тијела. Инфекција је последица инвазије страних предмета који по природи ствари припадају негдје другдје и који као такви (страни и болесни) не припадају нама, не припадају неком одређеном мјесту, не припадају тијелу града. Графити интерпретирани као инфекција дају једноставан закључак - тијело града је болесно. Такође, опис графита у смислу куге подразумева страно поријекло. У истом смислу, разумијевање графита у категоријама здравља и лудила показује да дистрибуција здравља зависи од повезаности између моралног и физичког окружења (Foucault, 1967).

Негативни став према графитима почива у специфичној перцепцији њихове функције. Хетеротопна природа графита чита се у чињеници да они имају истовремено двије супротне функције. У исто вријеме, они представљају приватизацију јавног простора и чине простор друштвеним и јавним: „Графити могу бити разумљени у смислу стварања и посједовања простора. Без обзира колико били лични и привремени, они у исто вријеме простор чине друштвеним и јавним тако што јавно критикују хомогенизујуће праксе планирања, дизајна, трговине и њихову свеобухватну бригу о надзору, реду и безбједности. Отуда писати и читати графите значи борити се за преуређивање града као хуманијег и праведнијег друштвеног простора“ (Zielenies, 2016:1-2).

Такође, хетеротопни карактер графита видљив је и у њиховој двострукој природи: „С једне стране графити могу бити схваћени као израз живахног урбаног уличног живота и културе, као важна пракса у стварању субкултурног и омладинског идентитета, као урбана декорација и сквотерска умјетност на улицама, као репрезентација младости, урбаности и креативности. С друге

стране, они могу бити сматрани вандализмом, антисоцијалним девијантним понашањем, симболом распада и пропадања заједнице, симптомом градске вреве, недостатка смјера, дисциплине и девијантности код младих“ (Zieleniec, 2016:3).

Негативни став према графитима почива и у специфичном осјећају и разумијевању околине. Дјеца руралног социјалног поријекла и дјеца градског социјалног поријекла немају исту перцепцију околине (Williams, 1990:157-162). Разлог негативне перцепције графита од стране становништва руралног социјалног поријекла почива у чињеници да у селу нема јавног простора. Стога на селу нема графита. Модерни графити су најбитнији универзални урбани феномен (Zieleniec, 2016: 1). Као симболички и морални изазов доминантној констелацији моћи, графити могу бити показатељ урбаног идентитета јер као израз модерног урбаног стања представљају сукоб око коришћења и размијене вриједности друштвеног и јавног простора (Zieleniec, 2016: 4). Отуда, негативна перцепција према графитима или одсуство графита као таквих, може бити индикатор кризе урбаног идентитета, јер негативан став према графитима или њихово одсуство у јавном простору одражава немогућност сагледавања дихотомије између приватног и јавног простора, која представљају карактеристику својствену граду и урбаном (Craswel, 1996: 31-61).

Негативни однос према графитима почива и у традиционалном и затвореном систему перцепције, крутом и структурираном систему вриједности, психолошки субмисивном односу према ауторитету те недовољно развијеној естетици.. Рурални симболички простор заснован је на ауторитету традиције и прошлости. Систем вриједности и систем перцепције у руралном простору је затворен, статичан и конзервативан. Етноцентризам, колективизам и трибализам су доминантни облици идентификације и друштвености. Вјерски објекти имају централно мјесто у организацији руралног окружења. Основна психолошка карактеристика је страх од страха који угрожава ред. Насупрот, урбани симболички простор заснован је на идеји отворености. Систем вриједности и систем перцепције у урбаном простору је инклузиван, динамичан и флуидан. Индивидуализам је доминантан облик идентификације и друштвености. Секуларни објекти имају централно мјесто у организацији урбаног окружења док основну психолошку карактеристику представља побуна против ауторитета.

Литература

1. Agamben, G. (1998). *Homo Sacer*. Stanford, California: Stanford University Press.
2. Agamben, G. (2005). *State of Exception*. Chicago; University of Chicago Press.
3. Brenner, B., Elden, S. (2009). *Henri Lefebvre on State, Space, Territory*. International Political Sociology, Volume 3, pp. 353–377.
4. Craswel, T. (1996). *In-Place/Out of Place. Geography, Ideology and Transgression*, Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
5. Foucault, M. (1967). *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*. London: Tavistock.
6. Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
7. Lefebvre, H. (1977). *Reflections on the Politics of Space*. Radical Geography, R. Peet, (ed.)
8. Lefebvre, H. (2009). *State, Space, World: Selected Essays*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
9. Raffestin, C. (1980). *Pour une géographie du pouvoir*. Paris: Libraires Techniques.
10. Williams, M.S. (1990). *The analysis of ecological attitudes in town and country*. Journal of Environmental Management, Volume 31, Issue 2, pp. 157-162.
11. Zieleniec, A. (2016). *The right to write the city: Lefebvre and graffiti*. Environnement Urbain / Urban Environment, Volume 10.
12. Zieleniec, A. (2018). *Lefebvre's Politics of Space: Planning the Urban as Oeuvre*. Urban Planning, Volume 3, Issue 3, pp. 5–15.

GRAFFITI AS A CULTURE OF YOUTH RESISTANCE

Summary: *Space is a political and ideological concept. (Lefebvre, 1977:341, 1991:278-282). Every order, every constellation of power intervenes in the space and transforms it into the territory to ensure its sustainability and prevent its overcoming. Hence, the territory is the power materialized in space. (Lefebvre, 2009:224). The territory is a politically organized space - a structured system of rules governing the exchange of meaning (culture), the exchange of goods (economy) and personal relations (sociability). At first, the authority trying to control space directly by the visual-aesthetic organization of space. The authority embodies itself in the space by defining and manifesting its power in monumental buildings. In that case, graffiti relativizes the physical control of space. As the visual disruption in the space, graffiti as a youth resistance has a direct connection with the moral disorder. Showing the inability of authority to control the physical space, graffiti takes away sovereignty from the authority in the most explicit way - in those places where authority celebrates its sovereignty through monumental buildings. Second, the authority trying to control space indirectly by standardization psychosocial connection between the meaning, behavior, and space. The authority embodies itself in the space by prescribing what type of behavior is acceptable and appropriate for a particular space. In that case, the presence of graffiti in the public space disturbs the dominant distribution of meaning. Graffiti relativizes the symbolic, social and psychological control over behavior in space, by counteracting the impersonal and static power of authority with the personal and fluid power of Lifeworld. As an act of rebellion and subversion against the authority that embodies its power in space, in the sociological sense graffiti represents the ontological and revolutionary potential of Lifeworld. As a non-territorial, transgressive and heterotopic, graffiti disrupt and prevents power in the continual production of territory. Graffiti deteriorate the space – by graffiti territory has been subjected to processes of destabilization, restructuring, and transformation. In short, graffiti shows that power is losing space.*

Keywords: *Graffiti, Space, Territory, Power, Youth, Lifeworld, Transgressiveness, Heterotopia.*

VALUE-SEMANTIC PREDICATORS OF THE ADAPTIVITY OF FOREIGN STUDENTS IN RUSSIA

I.B. Kudinova, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor Peoples' Friendship University of Russia, Moscow email: kudinov_ib@rudn.ru

Ho Vo Kue Ti, Candidate psychological sciences, assistant of Peoples' Friendship University of Russia, Moscow email: chiho20ussh@gmail.com

S.S. Kudinova, student of the Department of Psychology, Peoples' Friendship University of Russia, Moscow email: Kudinova.sofia2017@yandex.ru

A.V.Hovhannisyan, graduate student of Peoples' Friendship University of Russia, Moscow email: hovhannisyanaraks776@gmail.com

Summary: *The article provides an analysis of the results of an empirical study on the problem of adaptivity of foreign students with different indicators of the value-semantic orientation of the personality. The study was conducted over two years on a sample of Vietnamese students studying in Russian universities.*

The study of adaptability was carried out in the context of a holistic-functional approach, in which this property is considered as a multidimensional psychological formation, which includes a complex of individual and personal components that ensure the subject's readiness to accept new norms, values, traditions of a foreign cultural environment. The value-semantic orientation in the study is understood as the basic core of the personality structure, ensuring its orientation, while acting as a regulator of the personality's social behavior. The system of value orientations determines the content side of the personality's orientation and forms the basis of its worldview, attitude to the world, to itself and to other people.

At the first stage of an empirical study, using the standardized psycho-diagnostic tools, the characteristics of the value-semantic orientation of the personality of Vietnamese students were studied. After mathematical and statistical data processing, three groups of respondents were distinguished with different indicators of value-semantic orientation: professional-business, selfish-personal, and social-communicative. At the next stages, with an interval of two years, adaptivity indicators were studied. After that, a comparative analysis of the components of the value-semantic orientation and adaptivity in the presented samples was carried out. At the final stage of the study, a comparative analysis of the dynamics of adaptivity of Vietnamese students with different types of value-semantic orientation was carried out.

Keywords: *personality, adaptability, value-semantic predictors, values, respondents, Vietnamese students, variables, analysis.*

Introduction

In the modern world, the academic mobility of young people has increased more than ever. The processes of globalization have significantly expanded the boundaries for self-realization of the young generation. Huge flows of youth, especially from Asia, Africa and South America, rush to other countries, mainly the United States, and European countries to receive education. Some of them come to Russian universities. As an analysis of earlier studies on the adaptivity of foreign students shows, a significant

barrier in this process is the difficulty in mastering the Russian language, a different mentality, the specificity of interpersonal interaction and. etc. A significant part of students, especially from China, cannot fully adapt in Russia and for this reason they tend to spend most of their time in the community of fraternity. As a rule, this leads to their academic failure. The work experience of the Peoples' Friendship University of Russia for many decades with foreign students indicates that the students from China and Vietnam are experiencing the greatest difficulties in socio-psychological adaptation. At the same time, a significant part of students from these countries successfully complete their studies at Russian universities with the defense of their dissertations. The question arises, what is the catalyst for the adaptability of some students and the maladaptation of others?

Despite the fact that the problem of adaptivity has repeatedly become the subject of special research in Russian psychology, the question of its final solution is not yet closed. Currently, among the variety of studies of this problem, one can single out works devoted to the study of the general adaptation system, adaptation barriers, adaptive abilities of a person, adaptation of foreign students [Alexandrovsky, 1993; Aliaidarai, 2010; Aliaidarai, Costales, 2011; Volkova, Chan Thi Hyong, 2016; Kotlyar, Nguyen Thi Ngok Fyong, 2015], as well as studies where adaptivity is analyzed in the context of a systematic approach as a multidimensional sustainable personality formation [Boyko, Khasenova, 2015; Buoy Duc Tuan, 2015; Krupnov, 2006; Maslova, 2011].

Of course, such categories as abilities, motivation, hard work and others have an impact on the success of training and probably on the adaptation process. However, values and meanings, being the regulator of the social behavior of an individual, play, in our opinion, a key role in this process.

Modern studies have shown that the value-semantic determinants of personality, being an indicator of self-realization, ensure the success of the subject's self-expression in different spheres of life, including in the educational multicultural space [Aybazova, 2015; Kudinov S.I., Kudinov S.S., Aybazova, 2016]. Other studies noted that during the period of adaptation and values undergo transformation [Buy Dic Tuan, 2016; Maslova, 2011]. So, Buy Dic Tuan established that in the structure of values of Vietnamese students over the year of study in Russia, there have been changes in both terminal and instrumental values. In the sample of respondents, among other values, such as material well-being and productivity of life significantly increased. At the same time, collectivist-oriented values have significantly lost their relevance.

In this way, a significant amount of research has been carried out regarding the development of the problem of values and adaptation in one or another aspect. However, the question of how the value-semantic orientation of the personality can influence the specificity of the adaptivity of the personality of Vietnamese students in the multi-ethnic educational space in Russia remains poorly studied.

Methods and research sample

The organization and conduct of empirical research to identify the dependence of the value-semantic orientation of the personality of Vietnamese students and their adaptivity in a multi-ethnic educational environment was carried out through a series of successive stages. At the first stage, the peculiarities of the value-semantic orientation of Vietnamese students were revealed. At the second stage, the peculiarities of respondents' adaptivity for two years with different indicators of value and semantic orientation were studied and at the final, the dynamics of respondents' adaptivity were compared with different individual typological characteristics of the value-semantic orientation.

The study involved Vietnamese students studying in Russian universities. The sample included 112 students aged 18-21, of which 46 were girls and 66 were boys.

In the study of the adaptivity of the individual was used the "blank test of adaptability", developed by AI Krupnov. This technique has passed all the stages of standardization and has been widely recognized, it has been successfully used to diagnose adaptivity. To study the value-semantic orientation of the personality, the "Test of life-meaning orientations" (D. A. Leontyev), "Test of personality orientation" (B. Bass), and "Questionnaire of the socio-psychological personality attitudes in the motivational-need sphere" (O. F. Potemkin) were used. The listed methods are standardized, have passed

all stages of standardization, meet the requirements of reliability and validity, and have received wide appreciation in Russian psychological science. All these methods were subjected to double translation into Vietnamese in order to obtain objective research results.

Results and its discussion

The data obtained in an empirical study were subjected to quantitative and qualitative analysis. At the first stage, a cluster analysis of component values was carried out (fig.1). As a result of the cluster analysis, three clusters with dominant values indicators were identified. An analysis of each of the clusters allowed them to be conditionally designated as a professional-business value-semantic orientation, selfish-personal value-semantic orientation and a social-communicative value-semantic orientation. The cluster of professional business orientation included 38 Vietnamese respondents. These subjects showed a high value of the indicator of focus on business (n = 13.26), then in the hierarchy of expression is the value of communication (n = 7.32) and focus on oneself (n = 6.66). Next are the values of the process (n = 6.89), the result (n = 6.26), altruism (n = 5.79), selfishness (n = 4.42), labor (n = 5.53), freedom (n = 5.89), power (n = 2.42) and money (n = 2.68).

The selfish-personal cluster includes 30 respondents. These students revealed significant differences from the first group in the hierarchical structure of values. The highest indicator is fixed by the variable self-orientation (n = 11.67). After that, focus on activity (n = 9.44) and focus on communication (n = 6.5). The remaining values are expressed in the following sequence: money (n = 3.72), power (n = 3.78), labor (n = 4.33), altruism (n = 4.61), freedom (n = 5.56), result (n = 5.67), selfishness (n = 5.83), process (n = 5.94).

And finally, in the third cluster, the values were distributed as follows, focus on communication (n = 11.30), on business (n = 9.09), on oneself (n = 6.61). The remaining values are ranked as follows: process (n = 6.73), freedom (n = 5.70), labor (n = 5.68), result (n = 5.27), altruism (n = 5.27), selfishness (n = 4.98), money (n = 3.95), power (n = 3.61).

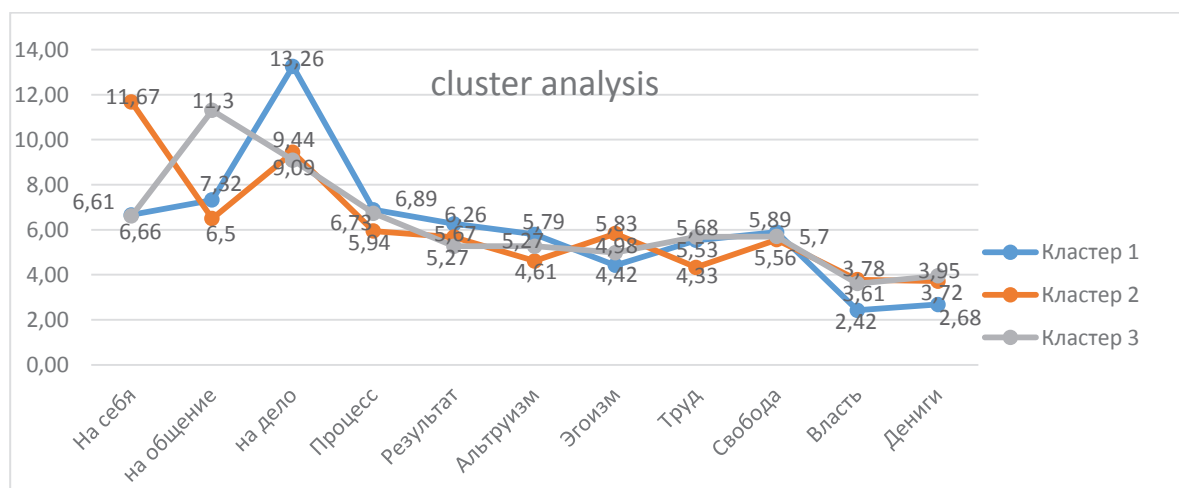

Fig. 1. Indicators of the value-semantic orientation of the personality of Vietnamese students (n = 112)

A substantial analysis of the value-semantic orientation of each of the clusters allows us to note some specific features in the behavior, activities and communication of Vietnamese students belonging to different groups. So, students with a professional and business value-semantic orientation are characterized by a desire for knowledge, attention to activity results and details, they have a high level of aspirations, they value freedom in activity and justice in relationships. For these respondents, planning is an important factor in life, they analyze each action, set clear goals, choose suitable methods to achieve them, make the necessary efforts to complete and achieve results in their work. Apparently, their professionally-oriented values are connected with the desire to achieve high results in mastering the

specialty, which subsequently will serve as the basis for career growth and overall well-being of the individual. For the sake of this, they limit themselves to entertainment and are not distracted by activities not related to professional development.

Respondents with a selfish-personal value-semantic orientation are distinguished by the fact that achieving personal goals and distinguishing themselves from others are highlighted. These students are often perceived as egoists, since they are not interested in others, think only of themselves, always put their own needs in the first place. They do not expect help from others and do their own way. Their reputation is based on the nature and independence of work. They feel embarrassed if they have to seek help. These respondents are distinguished by high activity, optimism and self-regulation. Typical personal characteristics of such people: self-confidence, determination, ability to concentrate, responsibility, organization. They are shy in communication, tend to achieve high results in the learning process, but are not inclined to help others, because they are not interested in making someone more successful. The main goal of labor for these students is personal gain, and only then the solution of social problems. When performing activities, they compete with others to express themselves, achieve goals and satisfy personal needs, are more likely to experience irritation and discomfort compared to other groups. Personal motives are also manifested in self-love and in real life. They live a modern life, try to do what they want.

In the group of respondents with a socio-communicative value-semantic orientation, communication is the main value. These respondents are not inclined to satisfy personal ambitions, they are not selfish and do not seek to compete with others. They are actively expanding the circle of their friends and use most of their time for communication. In the process of communication, they expand their interests, acquire knowledge, establish and maintain relationships with other students. Other areas of life, such as work, leisure, training serve the main purpose. These subjects tend to help others, attach particular importance to interpersonal relationships, take care of friends and family members. In the group, these students are very suitable for teamwork - they easily receive the support and help of most people. They want life and learning to be fun, the main thing is to be happy and healthy. However, they pay too much attention to the opinions of other people and society, and this reduces the chances of building and implementing their own plans, personal aspirations and ambitions.

At the next stage of the empirical study, the features of adaptivity in each selected group of respondents were revealed. So, students with a professional-business value-semantic orientation have a high rate on the adaptivity scale and lowest on the scale of difficulty in communication, at an average level, an asthenicity indicator is recorded. Other components of adaptability are at low and medium-low levels of severity (Fig. 2). The data obtained allows us to characterize the adaptivity of these students quite successfully. They are ready to cooperate with other students from different countries, enthusiastically accept new ideas and advanced technologies in their professional activities, easily adapt to new conditions for them, seek to interact with a variety of people, but the subject of their interaction is the field of professional activity. Their curiosity extends to different spheres of life of the Russian people, they seek to know better Russian culture, literature, traditions and customs, achievements in science, technology, and sports. Apparently, the training at the preparatory faculty during the year favorably affected the study of the Russian language. They communicate a lot with Russian students, which explains the lack of communication difficulties. Certainly, the absence of language barriers greatly simplifies the process of personality adaptation. Despite the good adaptivity indicators in this group of respondents, it is nevertheless necessary to emphasize that from time to time they experience a decline in mood, fatigue, irritation, and other negative emotions. Most likely, this is the result of experiencing a break with family, a familiar environment and getting used to a new, foreign socio-cultural environment.

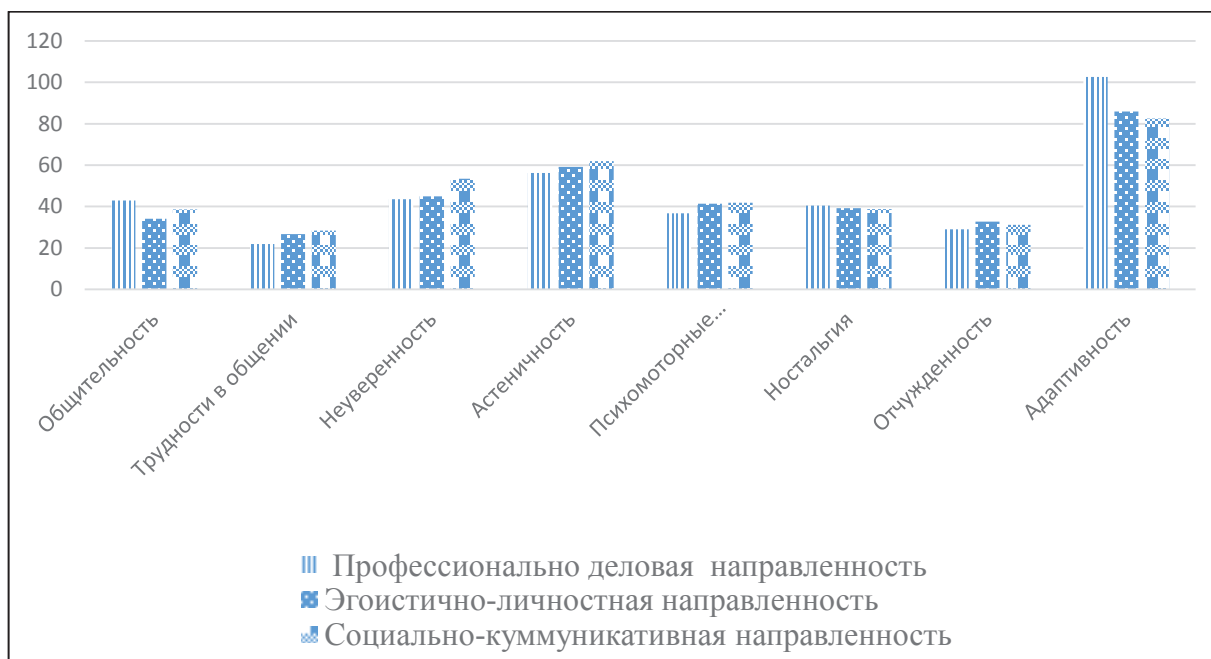

Fig. 2. Indicators of adaptivity of Vietnamese students with different value-semantic orientation (n = 112).

Analyzing the adaptivity indicators of Vietnamese students with a selfish - personal value-semantic orientation, we can note a generally similar picture with the previous group, adjusted for the fact that the adaptability indicator in this group is slightly lower, and asthenicity, on the contrary, is higher. In this group, students strive to use all opportunities to improve their performance in educational and other activities. In mastering the language, increasing group status, academic success, solving personal problems. When interacting with others, these students experience slightly more difficulties than the first group, as evidenced by the indicator of difficulty in communication. Apparently, this explains the manifestation of asthenic emotions. They are not always satisfied with the process of communication and interaction with other students and teachers. Often they experience irritability, dissatisfaction, apathy, nostalgia for loved ones and their country. They are more likely to experience estrangement than students of the first group being alone in student groups. In general, these unfavorable factors affect the overall rate of adaptivity. It is slightly lower than in the previous group. Of course, this is a consequence of a demonstration of the selfish behavior of these students. Being in the student community, they openly position their narrowly personal needs, which is an obstacle to their acceptance by other students. All this together reduces their adaptive resources.

Analyzing the components of adaptivity in a group of Vietnamese students with a socio-communicative value-semantic orientation, it is necessary to emphasize that their distinguishing feature from the above-mentioned subgroups is the lowest adaptivity coefficient and the highest rates for variables of uncertainty, communication difficulties and asthenicity. The combination of these characteristics as a whole determines the specificity of the adaptivity of these students. Despite the fact that the priority of values for these students is communication and sociocentric intentions, they are more likely than other students to experience failures in interpersonal communication. The main difficulties in communication for these students are such as: difficulty in making contact, choice of argumentation, inability to defend their point of view, inadequate emotional response to verbal manifestations, stiffness, emotional inexpressiveness and others. The characteristics listed above apparently are due to the uncertainty of these students. This indicator has a high level of severity. The combination of these characteristics leads to the manifestation of a negative emotional background. These students are more often than others prone to manifestations of irritability, apathy, depression, and sometimes aggression. Reduced psycho-emotional

background, uncertainty and difficulties in interaction significantly reduce the resource opportunities for the adaptation of these students in a multi-ethnic educational environment.

At the last stage of the empirical study, the adaptivity features of Vietnamese students after one year of study at Russian universities were identified. As additional survey results showed, students with a professional and business value-semantic orientation began to better understand Russian traditions and culture, expanded knowledge of the country's geography, its features, delved into the history of the Russian state, and had ideas about outstanding people in the country's history. Certain changes occurred on the adaptivity scales (Fig. 3).

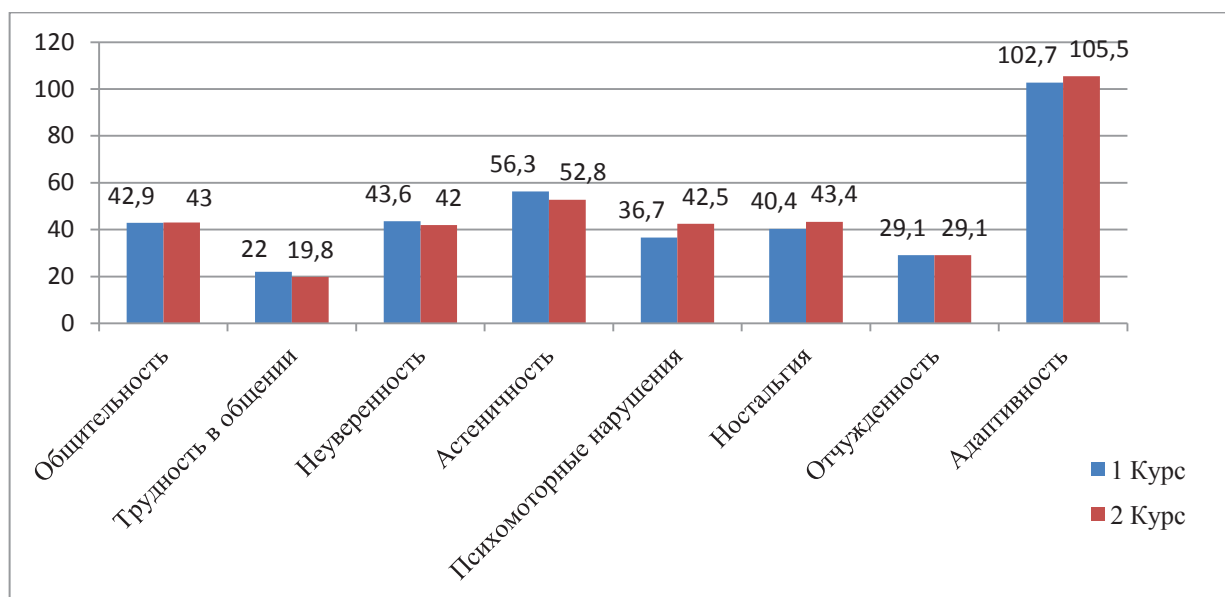

Fig. 3. Indicators of the severity of adaptability variables in Vietnamese students with professionally-business value-semantic orientation at the ascertaining and control stages of empirical research (n = 38).

As can be seen in the figure, statistically significant changes were recorded by such indicators as asthenicity, psychomotor disorders, nostalgia and adaptability $p < 0.01$. After a year of study in a multi-ethnic educational space, Vietnamese students felt more confident. This is reflected in the fact that they easily began to make contact with students and teachers. They expanded the circle of friends. Their activities spread beyond the educational framework, they began to show themselves more actively in research projects, in educational events, in the social life of the faculty and the university, and their academic mobility increased. The consequence of this was a marked decrease in asthenicity. Respondents were much less likely to show negative emotional feelings. Their negative emotions have become more objectified. Negative manifestations occur mainly in tense and unpleasant situations for students. At the same time, among students, the rate of psychomotor disorders and nostalgia increased slightly. This is most likely due to the fact that respondents do not have the opportunity to see relatives and friends for a long time. Experiences for loved ones, the inability to be close to them, to be useful to them, causes internal discomfort and strengthens nostalgic moods.

In general, for this group, we can conclude that despite the improvement in adaptivity and the reduction of negative feelings, Vietnamese students feel a desire to return to their homeland soon. They still feel some discomfort while away from their country. They lack full-fledged communication in their ethnic culture, full self-expression, national cuisine and other ethnically important components for socialization in a foreign culture.

In the group of students with a selfish-personal value-semantic orientation, the main changes at a statistically significant level $p < 0.01$ also occurred in terms of adaptivity, in other variables there is a tendency to decrease or increase the figure (Fig. 4).

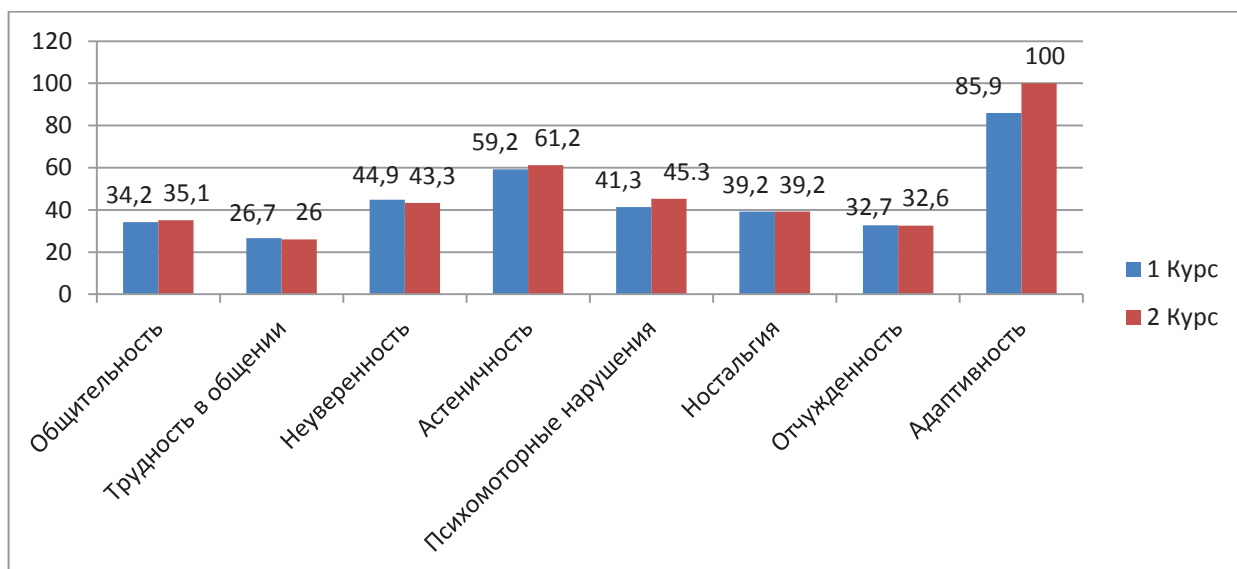

Fig. 4. Adaptability indicators in Vietnamese students with a selfish - personal value-semantic orientation at the ascertaining and control stages of empirical research (n = 30).

Analyzing the peculiarities of the adaptability of students' data after a year of study in Russia, it can be noted that they began to more actively integrate into different spheres of life in a multi-ethnic educational environment. Their educational success indicators improved significantly, and they began to take part more often in discussing scientific and social problems in the student community and in the auditorium. They have qualitatively improved the preparation of reports and presentations of materials. Relations with a narrow circle of students have become more stable. These students still feel lonely in the academic environment, experiencing some discomfort in conversations or discussions with other students and teachers. In difficult situations, they cannot quickly deal with them. They still have a feeling of homesickness and this does not give a feeling of complete happiness and a rich interesting life. An increase in the quantitative indicator on the scales of asthenicity and psychomotor disturbances indicates that respondents still experience a reduced psychoemotional background, just like a year ago. They worry about their future and do not receive emotional satisfaction from the present. Living and studying in a different multi-ethnic environment is a forced situation for them. Therefore, in surveys, students of this group more often than others expressed a desire to finish their studies soon and return to their homeland.

In the group of students with a socially - communicative value-semantic orientation, the most significant changes are revealed in adaptivity indicators after a year of study (Fig. 5). As in the previous group, significant transformations are recorded on the adaptivity scale, this indicates that students have made significant progress in the adaptation process. Their behavior and activities have changed significantly. They began to show more initiative and activity both in communication and educational activities. The effectiveness of their adaptability is due primarily to a decrease in indicators of difficulty in communication, asthenicity and uncertainty. Reliability on these scales corresponds to a significance level of $p < 0.05$.

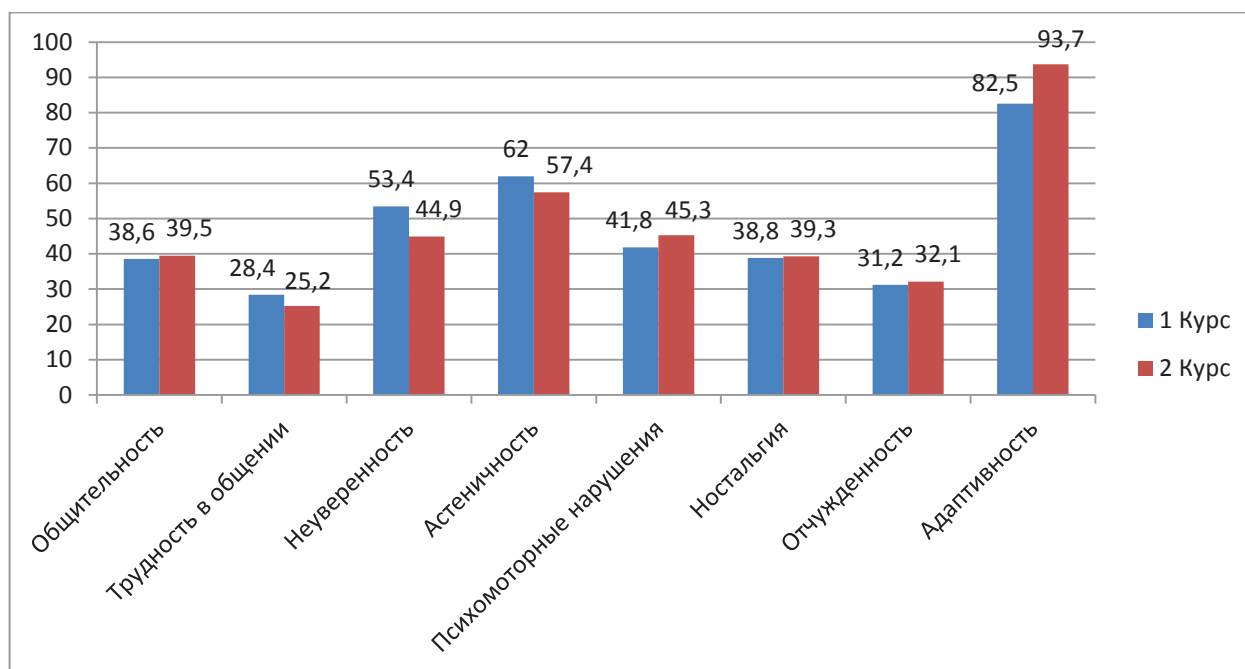

Fig.5. Indicators expressing adaptivity variables in Vietnamese students with a socio-communicative value-semantic orientation at the ascertaining and control stages of empirical research (n = 44).

Apparently, mastering the Russian language allowed respondents to significantly expand their communicative field, which, accordingly, could not but affect the increase in their confidence. Their stiffness when interacting with students of other nationalities, as well as with teachers, disappeared. They became more open, accessible for communication to other fellow students, their general emotional background improved. When interacting with others, they are affable, calm and friendly. Periodic failures in educational activities and other areas do not cause them severe emotional distress, depression, or other negative manifestations. They recover quickly and correct the situation. They have improved self-regulation in activities, communication and behavior. The result of this is their self-control of emotions and verbal manifestations during discussions, upholding their positions. They mastered Russian traditions, began to better understand Russian proverbs and sayings, got acquainted with Russian cuisine. Their social life in Russia has become more active and interesting for them. They willingly express themselves outside of training events, participation in concert programs, sports, research projects.

When conducting a correlation analysis of the components of adaptability and values in all three identical subgroups, the correlation pleads of the direct dependence of adaptivity, sociability, and work value was identical. With a variety of other relationships, differing both in the degree of severity of the level of reliability and the specificity of the coverage of variables. It follows from this that the main factors of adaptivity of Vietnamese students are the degree of their involvement in the process of communication and activity. The more they form contacts with other students, teachers and other people, the more intensively they communicate and actively engage in different types of activities, the more successfully their adaptation process takes place in a multi-ethnic educational space.

Conclusions

An empirical study revealed some psychological characteristics of the adaptivity of Vietnamese students with different indicators of the value-semantic orientation of the personality. First of all, it is necessary to emphasize that the combination of value orientations and life-meaning attitudes form the value-semantic orientation of the personality. The results of the study made it possible to distinguish three subgroups of Vietnamese students with different indicators of value-semantic orientation. A longitudinal study made it possible to establish that the highest adaptivity indicators were found in a subgroup of students with a professional-business value-semantic orientation. While students with a socio-communicative orientation were less adaptive compared to other subgroups. However, the most significant changes in the dynamics of adaptivity occurred in this subgroup. The revealed patterns, in our opinion, are due to the fact that the formed values do not affect the adaptation process, but on the behavior, communication and activity of the individual. Students with dominant values of business, labor, process and result (professional and business orientation) rationally stand up their self-expression strategy in different spheres of life, which provides high adaptive capabilities. Respondents with values of selfishness, freedom, result (selfish-personal orientation) are more concerned about personal well-being, comfort. They have sufficient adaptive potential, but excessive emphasis on personal needs distances them from other students and creates some difficulties in communication, which a little complicates the process of adaptation. Students with dominant values of altruism, work, freedom (socially-communicative orientation) do not have objectified, clearly verified plans in their life, spend a significant part of time on establishing relationships with others without specific goals, which greatly complicates the process of their adaptation, despite communication.

In this way, based on the results of the study, it can be concluded that the value-semantic orientation of Vietnamese students does not significantly affect the adaptation process, but is a secondary factor influencing the behavior, activity and communication strategies of these respondents.

Bibliography

- [1] Aibasova S.R. (2015) The role of axiological orientation in the dynamics of self-identity // Thesis of the Candidate of Psychological Sciences. M. 239 p.
- [2] Aleksandrovsky Yu. A. (1993) The state of mental disadaptation and its compensation / Yu. A. Aleksandrovsky. – M.: Meditsina, 367 p.
- [3] Aliaidarai A. (2010) Features of the adaptation of Albanian students in Russian universities / Aliaidarai // Vestnik of the Peoples' Friendship University of Russia. Series "Psychology and Pedagogy". No. 1. P. 74-78.
- [4] Aliaidarai A., Kostales. A. (2011) Features of the adaptation process of Albanian and Latin American students in other-culture environment / Aliaidarai A. Kostales // Vestnik of the Peoples' Friendship University of Russia. Series "Psychology and Pedagogy". No. 2. P. 85-91.
- [5] Boiko Z.V., Khasanova L.B. (2011) The development of adaptability and value orientations of Kazakh students in the process of cultural adaptation // Vestnik of the Peoples' Friendship University of Russia. Series "Psychology and Pedagogy". No. 3. P. 34-39.
- [6] Bui Duc Tuan (2015) The dynamics of the values of Vietnamese students during the initial period of the study in Russia // Thesis of the Candidate of Psychological Sciences. – Moscow, 178 p.
- [7] Volkova T. F., Chan Tkhi Khiehong (2016) Study of the adaptability of foreign students to the educational environment of the university (for example, Tomsk Polytechnic University) // International education and intercultural communication: problems, searches, solutions: compilation of works of the International Scientific and Practical Conference, Tomsk: Publishing house of the Tomsk Polytechnic University, P. 165-167.
- [8] Kotliar N.V., Nguyen Thi Ngoc Phuong. (2015) The problem of the adaptation of Vietnamese students in Russian universities // Legal and personnel policy of the Russian state in XXI century: state, problems and directions of development: materials of the annual International Scientific and Practical

Conference / Editor-in-chief, Candidate of Juridical Sciences, Professor A.Yu. Mamychyev, Vladivostok State University of Economics and Service; Law Institute – Vladivostok: Publishing house of the Vladivostok State University of Economics and Service, P. 86-89.

[9] Krupnov A.I. (2006) The systemic and dispositional approach to the study of personality and his/her characteristics [Text] / A.I. Krupnov // Vestnik of the Peoples' Friendship University of Russia. Series "Psychology and Pedagogy". No. 1. P. 63-73.

[10] Kudinov S.I., Kudinova I.B., Aibazova S.R.(2016) Psychological features of the axiological orientation of students / Izvestiia of the Saratov University. New series. Acmeology of education. Developmental psychology. . Vol. 5. No. 1. P. 54-60.

[11] Leontiev D.A. (1992) The technique of studying value orientations / D.A. Leontiev. Moscow. P. 213-245.

[12] Maslov O.V. (2011) Basic beliefs of the individual as a resource for intercultural adaptation // Vestnik of the Peoples' Friendship University of Russia. Series "Psychology and Pedagogy". No. 3. – P. 12-18.

ЦЕННОСТНО-СМЫСЛОВЫЕ ПРЕДИКТОРЫ АДАПТИВНОСТИ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ В РОССИИ

Аннотация: В статье приводится анализ результатов эмпирического исследования, посвященного проблеме адаптивности иностранных студентов с разными показателями ценностно-смысловой направленности личности. Исследование проводилось в течение двух лет на выборке вьетнамских студентов, обучающихся в вузах России.

Изучение адаптивности осуществлялось в контексте целостно-функционального подхода, в котором данное свойство рассматривается как многомерное психологическое образование, включающее в себя комплекс индивидуальных и личностных составляющих обеспечивающих готовность субъекта к принятию новых норм, ценностей, традиций инокультурной среды. Ценностно-смысловая направленность в исследовании понимается как базовое ядро структуры личности, обеспечивающее ее направленность, выступая при этом регулятором социального поведения личности. Система ценностных ориентаций определяет содержательную сторону направленности личности и составляет основу ее мировоззрения, отношения к окружающему миру, к себе и к другим людям.

На первом этапе эмпирического исследования с помощью стандартизированного психодиагностического инструментария были изучены особенности ценностно-смысловой направленности личности вьетнамских студентов. После математико-статистической обработки данных были выделены три группы респондентов с разными показателями ценностно-смысловой направленности: профессионально-деловая, эгоистично-личностная и социально-коммуникативная. На следующих этапах с интервалом в два года исследовались показатели адаптивности. После чего проводился сопоставительный анализ составляющих ценностно-смысловой направленности и адаптивности в представленных выборках. Подробно проанализирована факторная структура адаптивности в выделенных группах респондентов, дана психологическая сравнительная характеристика. На завершающем этапе исследования осуществлялся сопоставительный анализ динамики адаптивности вьетнамских студентов с разными типами ценностно-смысловой направленности.

Ключевые слова: личность, адаптивность, ценностно-смысловые предикторы, ценности, респонденты, вьетнамские студенты, переменные, анализ

RESPONSIBILITY OF PERSONALITY AS A FACTOR OF SUCCESSFUL IMPLEMENTATION OF ACTIVITY

*S.I. Kudinov, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Peoples' Friendship University of Russia,
Moscow email: rudn.tgu@yandex.ru*

*S.S. Kudinov, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of Peoples' Friendship
University of Russia, Moscow email: kudinov_ss@rudn.ru*

*V.S. Kudinov, graduate student Peoples' Friendship University of Russia, Moscow email:
kudinov_vlad@mail.ru*

Summary: *The publication examines the role of responsibility in the successful implementation of activity. Responsibility is analyzed from the perspective of a systemic paradigm in the context of a dispositional concept of personality and individuality characteristics of A.I. Krupnov. A certain relationship between the level of manifestation of responsibility and effectiveness of activity is shown. The study involved three groups of respondents performing different types of activities. Students revealed the level of formation of personal responsibility and success in educational activities. The same was assessed among graduate students in carrying out research activities and court staff in carrying out their professional duties.*

In the study of responsibility as personality traits an expert assessment and a liability judgment test developed by A.I. Krupnov were used. As experts for students acted instructors, for graduate students - supervisors and instructors, for court staff - administrative staff and colleagues. The experts assessed in questionnaires on a five-point scale for the manifestation of responsibility in different situations were related to educational, research and professional activities. The liability judgment test is a standardized technique that meets the requirements of reliability and validity. To determine the success index in the performance of respondents' activities, an expert assessment, content analysis and analysis of the products of activities were also used. When processing empirical material, quantitative analysis was applied using methods of mathematical and statistical data processing and qualitative analysis.

The results showed that in all three groups of respondents there is a correlation between the level of development of responsibility and the quality of performance of activity. The higher the level of manifestation of responsibility, the greater the success recorded in educational activities among students, the more qualitatively the scientific research is carried out among graduate students and the higher indicators in professional activity are revealed among court employees. At the same time, respondents with a high level of responsibility and success in their activity recorded a higher level of anxiety. This fact indicates that these respondents may be at risk for the development of emotional burnout.

This work can be the basis for conducting deeper longitudinal studies on the problem of the relationship and the deployment in time of these phenomena in different professional groups.

Keywords: *responsibility, personality, activity, productivity, variables, property, respondents, characteristics.*

Keywords: *responsibility, personality, activity, productivity, variables, property, respondents, characteristics.*

Introduction

Responsibility as a phenomenon is of interest to a number of scientific branches: philosophy, psychology, pedagogy, sociology, ethics, political science, law and others. The history of the study of this phenomenon has a fairly long period, starting from ancient times. Perhaps all business, political, professional and personal relations between people were considered through the prism of this phenomenon.

Researches on the problem of responsibility are widely represented both in Russian and foreign science. Most often, representatives of existential and humanistic psychology addressed this problem. One of the founders of the existential theory J.P. Sartre showed in his works the essence of responsibility in the context of his own being, where a person is the author of his fate and, accordingly, he is responsible for everything that happens to him, for all his achievements and failures (Sartre, 1989). From the perspective of existentialists, a person is responsible for his own life and this fills it with a certain meaning. By the way, Sartre did not agree with the position of Z. Freud regarding the unconscious as the main source of human motivation, depriving him of responsibility and choice of freedom.

In his turn, E. Fromm showed in his well-known work that man, on the one hand, seeks to gain freedom, and on the other hand, to get rid of it, since it is burdened with responsibility that falls on a person, causing him a feeling of fear and loneliness.

Thoughts of responsibility, although hidden, can be seen in the famous work of W. Frankl in search of the meaning of life. The key aspect of this work is the idea that a person is responsible for his own life and its meaning, which manifests itself in the realization of a person's intentions throughout his entire conscious life (Frankl, 2001).

In modern foreign studies, this problem is considered mainly in the context of subjectivity and from the standpoint of self-realization of the personality. Perhaps the largest amount of research relates to the educational activities and school practices of students. In the works of Russian scientists, this issue has also been widely discussed over a long period of time. At present, works performed in the context of a systemic paradigm are widely known in psychological research. So, in the doctoral dissertation L.I. Dementiy "Responsibility of the individual as a property of the subject of life", a typology of responsibility is highlighted and a detailed description of the identified types of responsibility is given (Dementiy, 2001). In the dissertation of V.P. Pryadein, "Comprehensive study of responsibility as a systemic quality of personality" analyzes the systemic nature of this psychological education (Pryadein, 1999). Based on the methodology of system analysis, the author considers responsibility as a comprehensive formation that includes a system of individual and personality traits, which, on the one hand, are the determinants of the manifestation of this property, and on the other are markers of the success of this quality. In the doctoral dissertation S.V. Bykova "Socio-psychological regulation of personal responsibility", the role of social predictors in the manifestation of this property is proved. According to the author, the main regulators of the manifestation of this formation are self-attitude, subjective control, self-disclosure, self-expression and self-affirmation (Bykov, 2006). Apparently, the author's conclusions are not convincing enough if we consider this phenomenon from the perspective of a systematic approach.

In recent years, interest in this problem has increased slightly. Responsibility is considered from the standpoint of stylistic characteristics (Guseva, 2000). It is studied in the professional activities of teachers, emphasising typology (Kurenkov, 1995). It is analyzed among teachers with burnout syndrome, which proves the thesis that a high level of responsibility is a prerequisite for the development of this syndrome (Kudinov, Sedova, 2016). Responsibility is also considered in other aspects, for example, its role in the manifestation of civil patriotism is studied (Kudinov, Gavrilushkin, 2018), and the issues of responsibility in various professional groups are analyzed: teachers, doctors, lawyers, etc.

Research methodology

In the context of this study, the theoretical and methodological basis is based on the systemic and subjective-activity approaches, as well as the multidimensional functional concept of personality and individuality characteristics A.I. Krupnov (Krupnov, 1994). In the context of this concept, responsibility will rise as a systemic personality trait, determined by instrumental-style and motivational-semantic parameters that manifest themselves in different fields of activity and determine the level of manifestation of responsibility. As instrumental and stylistic characteristics are dynamic, emotional and regulatory, due to a greater extent to the neurodynamic and temperamental characteristics of the individual. The motivational-semantic ones are: cognitive, motivational and reflective components, dependent in their development on the social environment, the system of training and education.

An empirical study was carried out on the basis of the Peoples' Friendship University of Russia, the Meshchansky Court. The study was attended by students of 2-3 courses of RUDN University in the amount of 67 people, postgraduate students of 2-3 courses 44 people and court employees 42 people aged 24-30 years. A total of 153 respondents aged 19 to 30 years participated in the study. The sample is presented in equal proportions by gender.

For the study of responsibility blank responsibility test of A.I. Krupnov and expert assessment was used. Achievement of success in different areas of respondents' activity was assessed using expert judgment, content analysis, and a personal portfolio of subjects. As an additional methodology, the Spilberger-Hanin anxiety level assessment test was used.

Research results and discussion

At the first stage of the empirical study, features of the manifestation of responsibility were identified among respondents performing various types of activities. During the statistical processing of data in each professional group to simplify further analysis of the data two subgroups of respondents with high and low indicators of responsibility were identified. High and low levels of responsibility were distinguished by calculating the average indicators for harmonic and non-harmonic variables of responsibility. With the dominance of the total indicator of harmonic components over the non-harmonic more than two times was diagnosed a high level of responsibility, with the dominance of non-harmonic indicators a low level of responsibility was observed. The following characteristics were taken into account as harmonic variables: ergism (the intensity of the desire to manifest this property), stenicity (a positive attitude towards success), internality (the severity of internal self-control and self-regulation during the manifestation of the property), meaningfulness (the degree of awareness of the importance and necessity of responsible behavior, as well as the variability of the demonstration of such behavior), the motivation and effectiveness of responsible behavior. Non-harmonic characteristics include asthenicity (negative emotions in the manifestation of responsible behavior), aergism (weak activity in the manifestation of responsibility, inertness, passivity), externality (the dominance of external self-control and self-regulation, manifestation of responsibility is dependent on other people and circumstances), awareness (lack of knowledge in positioning responsible behavior in society), as well as difficulties in realizing properties.

As an additional tool for the diagnosis of responsibility, an expert assessment was used. For students, the experts were teachers, for graduate students - supervisors and teachers, and for court employees - their direct supervisors. In the expert sheets, it was necessary to evaluate each subject according to the five-point system in three positions: responsibility is constantly manifested; responsibility appears situationally depending on external motivation; responsibility appears occasionally.

The data on the two methods revealed respondents with high, medium, and low levels of responsibility table 1. To identify contrasting differences, respondents with an average level of responsibility did not participate in a further study. After processing the primary material and exclusion from the sample of respondents with average indicators of responsibility, the subjects were distributed in approximately equal proportions between high and low levels of responsibility.

Table 1. **A quantitative indicator of the degree of responsibility among respondents with different types of activities** N =83

Levels of responsibility	Students	Graduate students	Court staff
High	16	18	15
Low	13	10	11

With further statistical processing of the obtained results, Student's T-test was carried out for average values of indicators of responsibility among respondents with a high and low level of manifestation of this property. The results of the analysis showed statistically significant differences for all groups of respondents between high and low levels of responsibility at the level of $P < 0.05$ and higher.

At the next stage of the study, using expert assessment, content analysis and portfolio analysis (personal achievements), the levels of respondents' success in the performed activities were identified. Students with a high level of responsibility, experts noted in educational activity expressed motivation, lack of unexcused absence, the strict implementation of all educational tasks at the appointed time. Interest in the educational process, participation in scientific events, discipline. An analysis of the records and grade books showed a high academic performance of students, for all exams and tests the average score is 84. For students with low indicators of responsibility, experts noted a weak motivation for theoretical and practical courses, frequent absenteeism for no good reason, some students have periodic arrears in courses, untimely delivery of completed home, creative and individual tasks, as well as poor quality of their implementation. The average score for all disciplines is 67.

The results of the correlation analysis showed a direct correlation at a statistically significant level between successful learning activities and such indicators of a high level of responsibility as sociocentric and egocentric motivation ($p = 0.04$), meaningfulness ($p = 0.04$), and subject-communicative productivity ($p = 0.03$) and negative relationships were found with aegism ($p = 0.02$) and asthenicity ($p = 0.04$). The opposite correlation constellation was recorded in students with a low level of responsibility, where educational activity was positively statistically significantly correlated with asthenicity ($p = 0.05$), externality ($p = 0.04$), subject-communicative productivity ($p = 0.01$) and negative with meaningfulness ($p = 0.02$). The revealed correlation dependences show certain patterns in which a high level of responsibility can predict the success of educational activities, while a low level of responsibility is a deterrent to the success of this process. For students with high educational success, the structure of responsibility is dominated by pronounced aspirations for the manifestation of this property, marked clearly expressed motivation, thoughtfulness of responsible behavior and effectiveness. Students with poor quality of educational activity have poor motivation, responsible behavior is characterized by passivity, unwillingness to assume obligations, etc.

Among graduate students with high indicators of responsibility, experts noted hard work, expressed motivation, perseverance and openness. These respondents devote a lot of time to research work, constantly work with scientific literature, participate in all possible scientific events, prepare and speak at conferences, constantly take active part in scientific and methodological seminars, and during postgraduate studies take additional professional courses to enhance professionalism and retraining courses. They submit scientific works and tests in the disciplines on time at a qualitative level. In their second year of study, they have up to ten or more publications, including in peer-reviewed scientific journals in international databases. As a rule, dissertations are prepared at a high scientific level and defended on time. Graduate students with low levels of responsibility constantly break individual work plans. They do not cope with the load, do not have time to complete the curriculum. They are characterized by a low level of participation in scientific events. Often have arrears in the curriculum disciplines. Low quality of publication activity. By the second year, they cannot sometimes publish even one article in the conference proceedings. They refuse to conduct seminars on their own. As a result, either with great difficulties and the help of a supervisor, they come to the defense, or they cannot write dissertations and finish graduate school without defending a dissertation.

A correlation analysis of scientific activity and responsibility characteristics in respondents with different levels of manifestation of this property showed that for responsible graduate students, activity is positively associated with such property variables as: the internal locus of control ($p = 0.02$), personal and subject-communicative performance ($p = 0.01$), stenicity ($p = 0.03$), meaningfulness ($p = 0.02$) and egocentric motivation ($p = 0.01$). Graduate students with a low level of responsibility have a direct connection between research activity and asthenicity ($p = 0.05$), externality ($p = 0.02$), egocentric motivation ($p = 0.05$), and the opposite - with ergism ($p = 0.04$), internality ($p = 0.05$). The established relationships indicate a specific relationship between the results of research activities and the levels of manifestation of responsibility of graduate students: the more responsible the graduate students, the more successfully their research activities are carried out.

A fairly similar pattern about the dependence of activities and levels of responsibility was obtained in the sample of respondents performing professional activities. The results of an expert assessment of the professional activities of the court's employees showed that employees with a high level of responsibility are characterized by discipline, impeccable performance of their duties, delicacy in communication with visitors, fulfillment of deadlines and proper quality of service assignments. Respondents with low indicators of responsibility are characterized by periodic lateness to work, contravention of labor discipline, untimely and poor-quality fulfillment of certain instructions of senior managers, carelessness in the execution of cases, frequent fatigue, and restraint in communicating with visitors.

The results of the correlation analysis showed direct and inverse relationships of professional activity with separate responsibility variables in respondents with a high and low level of manifestation of this property. So for respondents with a pronounced responsibility, the success of professional activity is positively correlated with socially significant goals ($p = 0.01$), meaningfulness ($p = 0.04$), socially oriented motivation ($p = 0.03$), subject-communicative and subjective personal productivity ($p = 0.05$) and negatively with asthenicity ($p = 0.05$). For employees with low indicators of responsibility, professional activity positively correlates with subjective and personal productivity ($p = 0.04$), egocentric motivation ($p = 0.05$), externality ($p = 0.03$) and negatively with ergism ($p = 0.02$). The obtained correlation dependences indicate stable links between the success of professional activities and the indicators of responsibility of court employees.

The results obtained allow us to conclude that responsibility as a basic property of an individual affects the quality of performance of an activity. The higher the level of awareness and manifestation of responsible behavior, the better the activity.

At the last stage, indicators were analyzed by the anxiety technique. According to the data of respondents in all three groups with a high level of responsibility and high-quality performance indicators, a high level and higher than average personal anxiety was recorded in 39% of cases and 44% medium-high level of situational anxiety. At the same time, among respondents with low indicators of responsibility and performed activities, a medium-high level of personal anxiety was noted only in 19% of cases, and situational anxiety was 26%. Apparently, the more respondents are concerned about the quality performance of the activity and, accordingly, the manifestation of responsibility, the more they are subject to the development of anxiety symptoms, which under aggravating conditions can provoke the development of professional burnout and deformities. In this way, the pilot study conducted revealed some patterns, manifestations of responsibility and the success of the activity. For students, as the data shows, the success of educational activities is more associated with such characteristics of responsibility as motivation, meaningfulness, subject-communicative productivity and the intensity of responsibility. It can be assumed that these variables are universal determinants for the manifestation of responsibility in educational activities, ensuring the achievement of success of the latter. For graduate students, the success of the activity is due to such characteristics of responsibility as the internal locus of control, personal and subject-communicative effectiveness, stenicism, meaningfulness, and egocentric motivation. At the same time, the success of the professional activities of court employees is determined by the socially significant goals of responsibility, meaningfulness, sociocentric motivation and the high effectiveness of responsible behavior.

So, the study showed that responsibility as a personality trait is an essential prerequisite for the success of various activities. For different types of activities in the structure of responsibility, the system-forming components are the cognitive meaningfulness of the manifestation of the property, the wide motivation of inducements and the focus on effectiveness. At the same time, a pronounced level of manifestation of responsibility can become a prerequisite for the manifestation of anxiety of an individual.

Bibliography

1. Abulkhanova Slavskaya K.A. (1995) Typologies of personality and humanistic approach // Humanistic problems of psychological theory. Russia. Moscow. P. 27-48
2. Antsiferova LI (1990) A systematic approach to the psychology of personality // The principle of consistency in psychological research. Russia. Moscow P.61-78
3. Bikov S.V. (2006). Socio-psychological regulation of personal responsibility: abstract. Doctors of psychological sciences: 19.00.05 / Institute of pedagogy and psychology of prof. education of the RAE Kazan, P.42
4. Gusaeva T.A. (2000) Style aspects of responsibility: Monograph. Russia. Biysk: SRC BS PI P.70
5. Dementiy L.I (2001) Responsibility: typology and personality bases. Russia. Omsk P.192
6. Krupnov LI (1994) A holistic-functional approach to the study of personality traits // Systematic studies of personality traits. Russia. Moscow. UND. P.9-23
7. Kurenkov IA (1995) Psychological features of responsibility in various groups of teachers: Abstract. dis. ... Candidate of Psychological Science, Moscow, P. 14-16
8. Kudinov S.I., Kudinov I.B., Sedov I.V. (2016) Features of the emotional burnout of teachers with pronounced responsibility // Psychology of Education in a multicultural space. Russia. № 34 (2). P.21-29
9. Kudinov S.I., Kudinov I.B., Gavrilushkin S.A., (2018) Systematic study of patriotism and responsibility of a person // Monograph. Publishing house << Pen >>, P.263 (ISBN 978-5-00122-208-8)
10. Pryadein V.P. (1999) A comprehensive study of responsibility as a systemic quality of personality. Dis. ... Dr. Psychol. Sciences: 19: 00.01: Ekaterinburg, P.299
11. Sartr J.P. (1989) Existentialism is Humanism // Twilight of the Gods. P.323
12. Frankl V. (2001) Man in Search of Meaning. Moscow. P.54
13. Freud Z. (1923) Basic psychological theories in psychoanalysis P.207
14. Fromm.E (1998) Escape from freedom; Man for himself / transl. From English. P.672

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЛИЧНОСТИ КАК ФАКТОР УСПЕШНОСТИ ВЫПОЛНЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация: В публикации рассматривается роль ответственности в успешности выполнения деятельности. Ответственность анализируется с позиций системной парадигмы в контексте диспозиционной концепции свойств личности и индивидуальности А.И. Крупнова. Показана определенная зависимость между уровнем проявления ответственности и результативностью деятельности. В исследовании приняли участие три группы респондентов выполняющие разные виды деятельности. У студентов выявлялся уровень сформированности личностной ответственности и успешность в учебной деятельности. Тоже самое оценивалось у аспирантов при выполнении научно-исследовательской деятельности и сотрудников суда при выполнении ими своих профессиональных обязанностей.

При исследовании ответственности как свойства личности использовались экспертная оценка и тест суждений ответственности разработанный А.И. Крупновым. В качестве экспертов у студентов выступили преподаватели, у аспирантов научные руководители и преподаватели, у сотрудников суда административные работники и коллеги. Эксперты оценивали в анкетах по пятибалльной шкале проявления ответственности в разных ситуациях связанных с учебной, научно-исследовательской и профессиональной деятельностью. Тест суждений ответственности является стандартизированной методикой, отвечающей требованиям надежности и валидности. Для определения индекса успешности в выполнении деятельности респондентов, также использовалась экспертная оценка, контент анализ и анализ продуктов деятельности. При обработке эмпирического материала применялся количественный анализ с применением методов математико-статистической обработки данных и качественный анализ.

Результаты исследования показали, что во всех трех группах респондентов существует зависимость между уровнем сформированности ответственности и качеством выполнения деятельности. Чем выше уровень проявления ответственности, тем больший успех зарегистрирован в учебной деятельности у студентов, тем более качественнее выполняется научное исследование у аспирантов и более высокие показатели в профессиональной деятельности выявлены у работников суда. В тоже время, у респондентов с высоким уровнем ответственности и успешностью деятельности зафиксирован более высокий уровень тревожности. Данный факт свидетельствует о том, что эти респонденты могут входить в группу риска по развитию эмоционального выгорания.

Данная работа может являться основой для проведения более глубоких лонгитюдных исследований по проблеме взаимосвязи и развертывании во времени этих феноменов в разных профессиональных группах.

Ключевые слова: ответственность, личность, деятельность, продуктивность, переменные, свойство, респонденты, характеристики.

DEKADENCIJA DRUŠTVENIH I PORODIČNIH ODNOSA NA PRIMJERU GRAĐANSKE DRAME S KRAJA XIX I POČETKA XX VIJEKA

Prof dr Almedina Čengić
*Filozofski fakultet Sarajevo*³²⁰

Abstrakt: *Novi pravci u političkom ustrojstvu svijeta, krajem XIX i početkom XX vijeka, u prvi plan, istaknuće društvenu klasu buržoaskog-kapitalističke provijencije, pod prepoznatljivim nazivom - građansko društvo. Direktna kritika tog "novog društva" i njegovog poretka, postaće okosnica tematskog opredjeljenja, gotovo u svim oblicima književnog izražavanja. Realan prikaz svih negativnosti, koje su obilježile ovo razdoblje u razvoju čovječanstva, prezentiran je, između ostalog, i kroz ilustraciju porodične dekadencije: bluda, prevara, zločina; što pokreće proces demistifikacije socijalnog fenomena "skladne i bezprijekorne zajednice", osnovne jedinice društva, porodice. Potreba za apsolutnom iskrenošću i priznanjem istine o stvarnom stanju u kome se našlo europsko društvo, pokrenuće, nove smijernice u umjetničkom predstavljanju stvarnosti. Ovaj rad pokušava da dokaže značaj umjetničkog prezentiranja velikih promjena koje su se dešavale u sudaru vijekova i početku turbulentnog vremena, u kojima se našlo čovječanstvo. Kao specifikum u književnom žanru, odabrana je drama, koja je eksplicite mogla predstaviti ključna događanja scenski, a tematskim specifikumom, ostati veoma aktuelna u vremenu kome nastaje, a potom i u savremenom dobu. Glembajevski ciklus Miroslava Krleže pisan je, po uzoru "nordijske škole" devedesetih godina, avangardnih pisaca tog vremena, Henrika Ibsena (1828-1906) (porodične drame) i Augusta Strindberga (1849-1912) (drame snoviđenja); koji će u idejnim opredjeljenjima pokrenuti niz promjena, ne samo u književnosti, nego i u cjelokupnoj umjetničkoj projekciji. Teme, koje tretiraju odnos između društva i porodice, njihovog razjedinjavanja i izolacije individue postavljene u centar tragičnih događanja, usmeriće dramu ka potpuno novim opredjeljenjima. Pored direktnog utjecaja H. Ibsena i A. Strindberga, i komparativne determinante u prednosti M. Krleže, u odnosu prema njima, u ovom radu se želi pokazati, utjecaj društveno-politčkih previranja na umjetničko stvaralaštvo dramskih pisaca na prijelazu XIX u XX vijek.*

Ključne riječi: *dekadencija*³²¹, *građansko društvo, građanska drama, destrukcija porodice*

Uvod

Događaji i veoma značajne promjene krajem XIX i početkom XX vijeka, na europskoj i svjetskoj društveno političkoj sceni, imali su veoma jake reprekusije i na događanja u umjetnosti, samim time i u književnosti. Ilustracijom porodične dekadencije: bluda, prevara, zločina, ubojstava; pokrenuće se proces demistifikacije socijalnog fenomena "skladne i bezprijekorne zajednice", osnovne jedinice društva, porodice.

³²⁰ almedina_dr@yahoo.com

³²¹ dekadencija ž. /fr./ 1. opadanje, posustajanje, nazadovanje, nestajanje stvaralačkih snaga u različitim područjima ljudske djelatnosti. 2. Pravci u umjetnosti i književnosti s kraja XIX vijeka za koje je karakterističan krajnji individualizam i formalizam; dekadencija, dekadans, u Dževad Jahić. Rječnik bosanskog jezika, ANU BiH, Sarajevo, 2010., str. 24.

Razumljivo je da su historijska događanja, pogotovo veoma burni revolucionarni pokreti u Europi, usloveli dešavanja i promjene u umjetnosti uopće. Pojavila se nova grupacija ljudi unutar svjetske populacije koja želi iskoristiti, za svoje potrebe, napretke nauke, tehnike, industrije i prevazići romantičarska idealizirana stremljenja, *prakticizmom* i *pozitivizmom*. Zadatak umjetnosti tog vremena, osobito same književnosti, je vezan za analizu svih segmenata tadašnjeg buržoaskog društva. Pozorište je u mnogome bilo podređeno univerzalnim idejama vezanim za egzistenciju čovjeka i čovječanstva, a time uopšte i dramska umjetnost. To će svakako dovesti do promjena u svim umjetničkim formama, pogotovo onim koji se tiču dramskog stvaralaštva.

Ono što idejno određuje „modernu dramu“ s kraja XIX stoljeća, je globalno djelovanje tri veoma značajna stvaraoca koji će izazvati velike promjene u stručnim stavovima i tvrdnjama, u okvirima naučnih disciplina kao što su: filozofija, psihologija i antropologija (Friedrich Nietzsche, Sigmund Freud i Charles Darwin).³²²

Idejna i tematska zamisao književnosti je veoma konkretna, sa težnjom da ostavi jasno obilježje u kritičkom stavu prema društvu svoga vremena i prenese tu poruku čovječanstvu, koja bi trebala da probudi, „do patetike, glasnu svijest“ o tragediji u koje ono srlja. Na političkom planu u svijetu se događaju burna previranja vezana za promjenu ustaljenog sistema. Humanističke iluzije o svijetu, porodici i čovjeku uopšte, su narušene i istrošene. Javlja se osjećaj otuđenja gotovo u svim nivoima ljudske djelatnosti: od individualnog, do onog socijalnog, kao i ironično-skeptičan stav prema životu. Kida se veza između čovjeka i zajednice i jedinka ostaje izolovana, prepuštena sama sebi, svojoj beznadežnosti. Jedini mogući izlaz vodi u snove, maštu i halucinacije. Ovaj period u književnosti obilježen je idejama pisaca koji žele da stvaraju vlastitu poetiku, bez robovanja bilo kakvoj općoj poetici. Dakle, nema više zajedničkih normi, nema pravila, niti moralnih distanci. Književnost se bavi tokom duhovnog razvoja ličnosti i u centru zanimanja predstavljen je, eksplicite, problem pojedinca. Otvara se novi prostor dramskog zanimanja - čovjek kao jedinka suprotstavljen društvu i poretku. Takve stavove zastupaju intelektualci-umjetnici koji istražuju ljudsku podsvijest, traže u njoj spas za čovjeka i njegovo izbavljenje. Oni imaju ideju da se problem čovjeka kao individue postavi u centar zbivanja. Takvom čovjeku je potrebna sasvim nova, takozvana *viša kultura*, a ona bi trebala otvoriti vrata novih umjetničkih svjetova, proširiti saznanja i stvaralačke domete umjetnika, te konačno ponuditi nova umjetnička djela. Građanska klasa se tako pokušava distancirati i ograditi svoje područje interesa na društvenom, moralnom, političkom, pa čak i na umjetničkom planu. Stvarnost, koja okružuje čovjeka, opterećena je potrebom da je on sam prenebregne, pobjegne od nje i da je promijeni. Taj isti čovjek će potražiti spas u sferama nekog novog zamišljenog svijeta i života.

³²²Ničeanizam - filozofski nadzori njemačkoga pisca Friedricha Nietzschea (1844.-1900.). Za ničeanizam karakteristični su: krajnji individualizam, kult t. zv. „natčovjeka“ i nepriznavanje moralnih normi.

Frojdizam – psihologijski smjer kojem je osnivač Sigmund Freud (1856.-1939.g.). Freudova psihoanaliza predstavlja metodu, kojom se jednako pojave normalnog psihičkog života kao i psihoneurotičke pojave tumače iz podsvijesne dinamike nagona, poimenice seksualnog nagona, koji određuje i smjer i sadržaj svjesnih duševnih doživljaja.

Darvinizam – nauka o evoluciji, o postanku biljnih i životinjskih vrsta (uključujući i čovjeka) putem prirodnog odabiranja, t.j. održavanja u životu najsposobnijih u borbi za opstanak; začetnik njezin Charles Darwin (1809.-1882.) svojom knjigom „Podrijetlo vrsta putem prirodnog odabiranja“ (1859.) izazvao je prevrat u predodžbama o organskom svijetu; Darwin je pokazao, da život na zemlji nije nešto nepromjenljivo, nego se mijenja i razvija kao proces, koji vječno djeluje; svi organski oblici posljedica su toga razvoja, a ne proizvod „stvaranja čudom“. U Bratoljub Klaić „Rječnik stranih riječi“, „Zora“, Zagreb, 1951., str. 129./ 237./ 477.

Građanska klasa³²³ i njegov protuživotni moral u demistifikaciji socijalnog feneomena

Građanska klasa postaće predmetom zanimanja mnogih velikih pisaca svjetske književnosti kao što su Thomas Mann (1875.-1955.), Fjodor Mihajlovič Dostojevski (1821.-1881.), Lav Nikolajevič Tolstoj (1828.-1910.), Walt Whitman (1819-1892.), Antun Pavlovič Čehov (1860-1904.),...; koji su slikali europsko dekadentno društvo zasnovano na dominaciji ideologije velikih osvajačkih sila i koji će u svojim književnim djelima, kako u prozi, tako i u poeziji, a eksplicite u drami, pokazati njegov raspad i totalni krah čitavih porodica i njihovih potomaka.

Oči naturalista bile su uprte u svijet koji je u tom času prolazio kroz jednu od najozbiljnijih kriza, krizu vrijednosti, slobode i volje istovremeno, koja je na površinu izbacila dezorijentisanog, zbunjenog i nedefinisanim strahom obuzetog čovjeka. Kuda krenuti, šta činiti, to su pitanja koja je on postavio sebi, dakle, upravo ona pitanja koja je u istoriji dramske književnosti do tog časa postavila samo jedna jedina dramska ličnost - Hamlet, taj arhetipski slučaj čovjeka bez svojstava, dakle antijunaka. Do istinskog patosa stradanja, tu kukavnu kretauru, da se poslužimo Krležinim riječima, tog čovjeka koji čini neoprostivo pogrešne korake, kada se uopšte odluči da ih učini. (Miočinović 1975 : 27)

Glavni akteri će otvoreno progovoriti o svojoj prošlosti; otkriti tajne svog najčešće bludnog i nepoštenog života, propuste i genetske nedostatke. Individue, kao odgovorni čimbenici, priznaće poraz, krivo opredjeljenje; a neminovno kao krajnji rezultat, prihvatiti sopstveni tragični kraj.

Onaj, naime, nagovještaj nekog psihičkog razdora unutar osamljenih pojedinaca, takvih pojedinaca koji ne uspevaju postići čak ni takav stupanj psihičkog integriteta kakav bi im omogućio bilo kakvu akciju, ili bar pravi sukob s društvom i sa svijetom, oblikuju Sablasti i Gospođica Julija načinom koji i danas izaziva izuzetno zanimanje. Tu su počeci neke suvremene građanske tragedije u kojoj više nema prave tragičnosti dosljednog sukoba velike ličnosti sa svijetom, nego se javlja podvojenost unutar osoba čija je uvijek pomalo slučajna životna katastrofa ipak na svoj način tragična, jer kao da nema uporišta ni u njima samima, ni izvan njih, na kojem bi one mogle postići sklad smislene ljudske sudbine. (Solar 1997 : 113)

Krleža se veže, u to vrijeme, za avangardnu, "nordijsku dramu" čiji su glavni predstavnici Henrik Ibsen (1828-1906.) i August Strindberg (1849-1912). To je očito u tematskom odabiru, ali i po načinu obrade dramskih tekstova. Ipak, u specifičnosti koje ovaj autor unosi u svoja djela podrazumijevaju otklon u odnosu na likove i dramske situacije, u tendenciozno prikazanom lokalnom i temporalnom određenju, što njegove tekstove čini jedinstvenim u okvirima dramskog opusa i obilježava ga kao pisca koji je veoma brzo prevazišao svoje uzore.

Ibsen je svoju evropsku slavu dugovao društvenoj poruci svojih komada, koja se konačno može svesti na jednu jedinu misao, naime na dužnost pojedinca prema samom sebi, na zadatak ostvarenja samog sebe, na prisiljavanje sopstvene prirode protiv uskogrudnih, glupih i preživjelih konvencija građanskog društva. Njegovo jevanđelje individualizma, njegovo veličanje suverene ličnosti i apoteoza stvaralačkog života, to jest opet jedan manje ili više romantičarski ideal, ostavili su najdublji utisak na mlađu generaciju i ne samo da su bili srodni Ničeovom idealu natčovjeka i Bergsonovoj filozofiji života već su našli odijeka i u Šoovoj ideji "životne snage". (Hauzer 2005 : 742)

Struktura naturalističke građanske drame uspostavljena je na posebnim zakonitostima. S obzirom da je tema vezana za konačno otkrivanje istine o društvu i čovjeku kao jedinki tog društva, trebalo je pronaći način koji bi bio najadekvatniji u prikazivanju te istine. Ona jeste tragična i pogubna za glavne junake koji

³²³ **Klasa** /klas.evr./1. ideol. pol. Određeni sloj ljudi povezan zajedničkom društveno-ekonomskom pozicijom i interesom, u : Dž. Jahić, *Rječnik bosanskog jezika.*, 4, Sejtarija, Sarajevo, 2012., str.149.

ispaštaju prokletstvo svojih predaka, ali je ona u okvirima ideje vodilje čiji je zadatak otkriti sve nedostatke tadašnjeg društvenog poretka, ogrezlog u prevarama, lažima, krvi, koji ne preza ni od čega da bi došao do konačnog cilja.

*Na trećem stupnju svog razvoja koji se poklapa s pojavom realizma i naturalizma, građanska drama otkriva životnu laž samozadovoljnog građanstva (Ibzen, Krleža) i često zastupa zahteve radničke klase (Hauptman); na taj način građanska drama postaje socijalna drama u užem smislu. Najzad, kritika građanskog društva dobija razmere groteske i karikature s pojavom – **ekspresionizma i nadrealizma** (Vedekind, Kajzer, Gol). (Rečnik književnih termina 2001: 245)*

Dakle, pozorište se okreće čovjeku, njegovim egzistencijalnim krizama, problemima koji ga neprestalno opsjedaju i prostoru koji ga okružuje. Ono ne želi da pobjegne od stvarnosti, nego ima namjeru da je prezentira, upravo, onakvom kakva jeste i zahtijeva apsolutnu iskrenost u iznošenju činjenica, bez potrebe za osjećanjima i bilo kakvom vrstom društvene solidarnosti. Scenska realnost trebala je biti što više približena svakodnevnoj realnosti, sa zadatkom da gledaocu prikaže i ono što on ne želi vidjeti i doživi svojevrsnu „katarzu“.

...Moje duše (karakteri) su konglomerati bivših i sadašnjih društvenih stepena, isečenih iz knjiga i novina – otpaci ljudi, otgnuti komadi prazničnih odela koji su postali obične krpe, upravo nako kao što je i duša sastavljena sva od krpa. A, osim toga, dao sam malo i istorije razvitka, pri čemu puštam da slabiji krade reči od jačega i da ih ponavlja, puštam duše da jedna od druge uzimaju ideje, ili sugestije – kako ih zovu. (A. Strindberg u: V. Rejmond 1970 : 92)

Krleža i građanska drama

Treći dramski ciklus Miroslava Krleže je „*Ciklus o Glembayevima*“. Nastao je u vremenskom periodu 1926. - 1930. godine, dakle, između dva svjetska rata. Njemu pripadaju tri dramska teksta: „*Gospoda Glembayevi*“, „*U agoniji*“ i „*Leda*“. Ovaj autor otvoreno priznaje („Osiječko predavanje“ 1928.), da su njegovi uzori bili čuveni nordijci (H. Ibsen i A. Strindberg), pisci građanske drame.

Glembayevi se pojavljuju u doba feudalizma, ali se u svom kasnijem razvitku mogu ubrojati u tipičnu buržoasku porodicu sa velikim vinogradarskim posjedima u Zagorju, nekretninama u Agramu i značajnim dionicama u europskim metropolama kao što su Pešta i Beč. Očita je njihova povezanost na ekonomskom i političkom planu sa tadašnjom velikom Austro-Ugarskom monarhijom, bez obzira na njene uspone ili kasnije krize i padove (na kraju XIX stoljeća).

Minulo je više od sto i osamdeset godina od dana, kada je u župnoj matici međimurskog remetinca zapisan prvi autentični dokumenat o Glembayevima, a koliko je odonda proteklo krvi, počinjeno zločina, prevara i skandala, koliko li je isplakano suza i izmoljeno molitava, a sve za Glembayeve i u interesu Glembayevih; koliko li je puta proketo to ime Glembayevih u sedmo i u deveto koljeno zbog zla i nesreće, što ih je glembayevska logika glembayevskih kamata i interesa nanijela bližnjima kroz tri stoljeća: od Marije Terezije pa sve do posljednjih dana francjozefizma.

U prvoj grupi prvoga koljena Glembayevi bijahu još cehovski bezimeni; u drugome koljenu prvi znaci kriminala i grabežljive violencije, u trećem rade Glembayevi s prvim parnim strojevima, osnivaju prve banke, obogaćuju se lihvarskim kamatnjakom, pretvarajući hladnokrvno ljudsku krv u zlato. Sedamdesetih godina to glembayevsko Zlato postaje već advokatsko, latinizirano, bankarsko, otmjeno. To se Zlato oplemenjuje visokorođenim gospodama i rađa gospodsku djecu koja u slijedećoj generaciji silaze s pozornice, napuštajući te naše toliko puta opjevane životne daske s teatralnim sredstvima degeneracije: u grčevima bolesnih živaca, s veronalom i brauningom.^{324 325}

³²⁴ Miroslav Krleža „*Glembayevi – proza*“, „Nolit“, Beograd, 1970., str.10.

U momentu kada stasa prva klasa intelektualaca, koja će spoznati tajnu sopstvenog porijekla, desiće se obrnuti proces u razotkrivanju historije Glembayevih, kao prototipa društva tadašnjeg vremena. Stvarno saznanje o istini te zelenaške porodice objedlodaniće upravo njeni posljednji potomci, koji više neće biti u stanju da izdrže pritisak nezasluzenog bogatstva, koje će nestati pod totalnim bankrotom kada se rezultati rasipničkog i bahatog života Glembayevih pojave u javnosti i kada prokletstvo, predodređeno mnogo ranije, započne djelovati.

LEONE: Ništa ne će biti dobro! Ti znaš, Beatrice: onog čovjeka ondje sam ja dotukao! Ja sam htio da oborim jednog tvrdog, ogromnog Glembaya, a ono ondje bio je jedan desperater pred stečajem! Strašilo bijedno za ptice! Ja sam se tukao s jednom fikcijom!

(Stanka. Leone, dišući kratko i uzrujano, suhim ustima kao u ognjici, brzo inervozno, ali ne glasno): Sve je to kriminalno! Glembajevski kriminalno! Ja sam još učio nepravilne grčke glagole kada sam prvi put doživio kriminal! Bila se digla vjetrina i čupala stabla s korijenom, a mi dečki na botaničkom izletu, s bilinskom kantom i leptirskim mrežama, sklonismo se u jednu krčmu u šumi kraj kamenoloma. I tamo u tmini, u smrdljivoj krčmi, kod petrolejke, tamo su neki crni i rutavi ugljenari govorili kako nekome treba pustiti krv! -Ubiti ga treba-, tako je rekao jedan. Ja sam kao u bunilu, nošen groznim strahom, potrčao u tminu, u noć, i u onoj vjetrini, u prolomu oblaka, po grmljavini, ja sam od straha vikao i trčao bez glave! Tamo sam prvi put stvarno doživio da se ljudi ubijaju! Onda sam se kretao svijetom s leptirskom mrežom u ruci i sa šafranovom lukovicom! A danas sam star i glup, danas sam bolestan, i još uvijek živim u krvavoj krčmi! O, kad bih mogao da pobjegnem iz svega toga!

(Zvona u gradu. Ptice. Dan raste.)

Iz toga se ne može. Imala je stara Barboczyjeva pravo: Glembayevi su ubojice! Onaj varaždinski Glembay koji drži remetiničku crkvu u ruci, on je u viničkoj šumi orobio jednog kranjskog zlatara koji je vozio u Varaždin crkvenu zlatninu! To sam čuo od jednog glembajevskog kočijaša koji je služio još kod pokojnog Ferdnanda. (Krlježa 1970: 636)

Glembayevi su klasa koja niče iz blata, ogrezla u zločinima, lažima, prevarama; stasala do uglednih bogataša, visoko obrazovanih intelektualaca. Oni su istovremeno klasa koja će tragično skončati i nestati kroz sopstveni grijeh i ljudsko prokletstvo; progonjena krivicom i sjenama iz prošlosti. Nije slučajno da istinu o okrutnosti života Leon Glembay spoznaje upravo u krčmi još kao dječak, i u kasnijim psihološkim krizama sve dublje uočava iskvarenost društva čiji je i on protagonista.

Dramska radnja više nije vezana za prepoznatljive i značajne pojedince u historiji čovječanstva, nego se dešava, obratan process, da pojedinci koje on odabire za svoje tekstove postaju simboli. Oni postaju predstavnici jednog sistema koji ima svoja pravila i odrednice, neovisno o svemu onome što se događa izvan ograničenog kruga čovječanstva u svijeta. U sporednim likovima prikazana je čitava struktura socijalnog sastava tog doba, a u sporednim dramskim radnjama sva događanja, koja su izvan centralnog

³²⁵ Ivo Frangeš, "Riječ okrenuta zvijezdama", "Prije svega Krlježin ciklus prikazuje kako je zapravo tekao razvitak građanske Hrvatske, u okviru razvoja austrijskog kapitalizma; kako su se Glembayevi – od opskurnih međimurskih seljaka – zločinima, spekulacijama, ženidbama, uspjeli uvući u svoje "više društvo"; što je, zapravo, to austrohrvatsko više društvo, koje živi usred Zagreba (njemački Agram) u svojoj "superiornoj" agramerskoj izolaciji; što znači, i kakvu psihologiju predpostavlja, biti okružen Zagrebom, Hrvatskom i hrvatskim jezikom, a ostvariti agramerski rezervat, govoriti njemački, i klasno, bahato prezirati sve "ispod" sebe: jednom riječju, Krlježa je u književnost unio posebnu psihologiju "agramerštine", anjezin sumrak prikazao kao dio velikog sutona koji se zove raspad austrijskog carstva. Stoga je posve logično da su lomovi koji se odigravaju po glembajevskim salonima našli prirodan izraz u onome što se, samo uvijetno, može nazvati zakašnjenjem ašto je zapravo dokaz o relativnosti pojma istovremenog.", u: Ivo Frangeš "Matoš, Vidrić, Krlježa", "Liber", Zagreb, 1974., str. 241.

dramskog sukoba, su u vezi s njim i čine jednu dramsku cjelinu. Specifičan postupak u skiciranju likova stvara uslove za nove situacije, koje neposredno utiču na tok centralne dramske radnje.

Dramski tekst "*Gospoda Glembayevi*" za osnovni motiv ima socijalne probleme vremena i društva s početka dvadesetog stoljeća i razrada tog motiva prezentirana je "demistifikacijom socijalnog feneomena", specifičnim dramskim postupcima u profiliranju likova i iniciranju osnovnog dramskog sukoba u njihovim odnosima. Krleža analizira građansko klasu "svog vremena", formirajući dramske situacije jedinstvom mjesta, vremena i radnje, ali, istovremeno, retrospektivno skicira dušvenu pozadinu i događanja, koja su bila preteča novonastale krize.

Postupkom psihološku analizu svojih likova, kroz datu atmosferu, dramske forme dijaloga i monologa, kao i kroz netipične dramske situacije, Krležini likovi se oslobađaju nagomilanih i sabijenih emocija, koje nisu samo rezultat trenutnog raspoloženja, nego i genetskog opterećenja, koje je prisutno već duži vremenski period.

FABRICZY: Jawohl, das ist di Barboczy-Legende: die Glembays sind Morder und Falshspieler (No, da, to je ona barboczjevski Legenda: Glembayevi su ubojice i varalice), i svi su Glembayevi prokleti! To je bablja pripovijest!

LEONE: Tako, to je sve Barboczy-Legende? Prekrasno! Uzmi samo od Četrdesetosme ovamo, molim te lijepo! Za ovu Ludvigu sam si rekao da se utopila, sama iz vlastite inicijative; i njen sin skočio je u vodu iz vlastite inicijative. Das hast du selber gesagt (To si rekao ti sam!)? Brat ovog ajznbanera (der die Wiener Hochbauer heiretete), der ist im Irrenhaus gestorben (koji se oženio Bečankom Hochbauerovom), taj je umro u ludnici!)? Najstariji njegov sin, taj se ustrijelio. Generalica Warroniggova dva puta se bacala u vodu. Ihre Tochter Laura, Baronin Lenbach, ist eine ausgesprochene Selbstmordkandidatin (Njezina kći Laura, barunica Lenbach, izraziti je kandidat samoubojstva!)? Tu je moja pokojna mama! Dobro! Ona nije Glembajica, ali ona se otrovala u kompleksu Glembay! Kannst du das vielleicht leugnen (Možeš li možda to poricati!)? Alice, a Alice zar se nije utopila? Pokojni Ivan zar nije pao iz trećeg kata?

FABRICZY: Das war der reinste Zufall (To je bio najčistiji slučaj!)

LEONE: Dobro, a svi Glembayevi treće i četvrtje linije? Svi, Agrameri, svi Ballocsanszky, pa konačno i vi Fabriczyjevi, ist das alles nicht verflucht und degeneriert (nije i sve proketo i degenerirano?) Zar je to sve baš tako normalno da ovdje Beatrice stoji u svom dominikanskom kostimu? Nije li barunica Zygmuntowicz udova jednog samoubojice Glembaya? Und das alles nennst du eine Barboczy-Legende (I ti nazivaš sve to barboczjevskom legendom?)? Moj dragi illiustrissime. (Krleža 1970: 241)

Leone G., tipični predstavnik dekadentne sredine svoga vremena, je opsjednut tamnim sjenama prošlosti koje ga proganjaju kao povremeni blijeskovi mučnog sjećanja. U sredini, koja pogoduje buđenju njegove "glembajevštine", te skice iz njegove memorije su sve jasnije i sve tragičnijeg sadržaja. On postaje svjestan svog porijekla, svoje naslijeđene genetike i uzaludnosti unutarne borbe protiv tog naslijeđa. Nemoćan je da obuzda nagon emotivne erupcije, koja potaknuta konačnim saznanjima o tragičnom prokletstvu, teži da bukne u svoj svojoj silini.

Vrijeme individualne tragedije, opće tragedije, vrijeme ljudskog bola, vrijeme užasa i patnji pojedinca i kolektiva, biće Krležina savremenost s početka prošlog stoljeća. On će obuhvatiti sve sfere ljudskog djelovanja počevši od historije, politike, nauke, kulture, etike, i prokomentirati ih u stavovima svojih likova o svijetu i čovjeku. Apsolutno postaje nebitno da li je junak njegovih djela čovjek sa naših prostora (Hrvat, Balkanac, Evropejac.....) ili neki *imaginarni internacionalac*; on sa sobom nosi sinteze svestvremenskih i sveljudskih nevolja života. Krleža je u stanju da, u tom svom opusu, sjedini historijska događanja koja obuhvataju period duži od hiljadu godina; osmisli, promijeni i da duhovnost, važnost legendama i mitovima; u stanju je da promijeni historiju i maštom preusmjeri aktivnosti njenih aktera; da stvori klase koje ne postoje i dozvoli im u svojim djelima da se bore, bogate i nestaju. Krleža čak ima moć da predvidi politička zbivanja, čijim svjedokom on neće biti, tako da s jedne strane njegovo stvaralaštvo doživljavamo kao realističnu sliku životne stvarnosti, a sa druge strane kao alegoriju, metaforu, simbol, ili *plod njegove bogate mašte*, koja njegovim djelima udahnjuje još jači i dublji smisao. On osjeća

propadanje jednog sistema i nesnalaženje mase pred velikim historijskim promjenama, stoga su njegovi likovi su ograničeni društvenim normama koje ih sputavaju i guše, a jedini izlaz iz toga je bijeg, bijeg u prošlost, budućnost i u samu smrt.

Analizirajući pojedinca kao individuu i analizirajući društvo u totalu i u odnosu prema pojedincu, njegove unutarnje nedoumice i promišljanja pisca se vode ličnim, subjektivnim stavovima o čovjeku i vremenu u kojem žive. Moralistički stav u odnosu na život, konstantno će poticati unutarnju težnju o promijeni svijeta, do koje po njemu mora doći. Svako djelo iz ovog perioda ipak, ostavlja poruku koja nije apsolutni beznadežni vapaj očajnika, nego se upravo u tom golemom vremenskom okviru, kreće njegov *konkretno povijesni čovjek* kome treba dati prostora da postoji i preživi.

Zaključak:

Težnja pisaca ovog perioda je konkretno isforsirana željom da u prvi plan stave samog Čovjeka, njegove sreće, nesreće i njegove težnje da se dokaže kroz historiju. U funkciji tog dokazivanja je i umjetnost općenito, kao i sredstva kojim čovjek dokazuje i opravdava svoje postojanje. Kroz svoje padove i uspone, taj izgubljeni Čovjek traga za sopstvenim Egom i pokušava pronaći smisao i svoj pravi izraz. Zatvorenost i jedinstvenost incidentalnog karaktera (kao psihološko-uzročna motivacija djelovanja) napušta se, u ekspresionističkoj drami, za volju lica koje je ostavljeno na milost i nemilost razornim silama. To dramsko lice nalazi se sada u središtu dramske radnje, gdje je sve usmjereno rješavanju opštih, a ne individualnih, problema. Tako građanska (naturalistička) drama konotira sa ekspresionističkom dramom koja slijedi, ali djelimično, i sa lirskom dramom (simbolizma) u strukturalnom smislu.

Drama ovog perioda će se direktno uključiti u tu, takozvanu, *avanturu novog vijeka*, ali će istovremeno odgovoriti na pitanja i tome šta se dešava sa čovjekom u novonastalom životnom haosu. Likovi će sagorijevati u svojim naporima da promjene haotično stanje u kojem su se zatekli. Zanimljivo je da u književnosti s početka XX stoljeća dominiraju pisci koji će nagovijestiti novu eru društvenih normi i vrijednosti. Kolektivna svijest gubi svoje značenje. Misao i djelovanje pojedinca dominira nad prozaičnom moralnom vrijednošću porodice i društva. Time se i negira tradicionalna veza unutar klasičnog oblika dotadašnje zajednice.

Političke prilike, na prijelazu dva pomenuta vijeka, su tematski, tendenciozno, uslovljavale određena književno-umjetnička djela, a time plasirala i lične stavove samih autora. Za europsko podneblje, na političkoj sceni, bitno je to, da započinje raspad velike Austro-Ugarske monarhije i početak Socijalističke revolucije u Rusiji. Intenzivna tragična događanja tokom Prvog svjetskog rata i historijske promjene međuratnog perioda, rezultirali su socijalnim nemirima, krizama i opštim nezadovoljstvom, pa umjetnici ovog perioda osjećaju potrebu da se oslobode iz okvira društvene i stvaralačke suspregnutosti i stvaraju izvan one unutarnje sprege emocija koja ih pritišće i guši.

Bez obzira što pripada savremenom globalnom društvu, čovjek ovog vremena osjeća jaku potrebu za zajednicom, koja poštuje ideale kao što su: pravednost, humanost, sloboda i jednakost. Međutim, upravo taj „novi čovjek” i to „novo društvo“, postaća suprotnost svojoj prvobitnoj ideologiji, stvoriće se klasa, kao što je građanska, koja će čovječanstvo povući u provaliju još jedne svjetske kataklizme – Drugog svjetskog rata i njegovih posljedica.

Literatura:

1. Čengiđ Almedina, 2008, *Krleža i nordijska drama*, BH MOST, Sarajevo
2. Frangeš Ivo, 1974. *Matoš, Vidrić, Krleža*, Liber, Zagreb
3. Hauzer Arnold, 2005, *Socijalna istorija umjetnosti i književnosti*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad
4. Jahić Dževad, 2010, *Rječnik bosanskog jezika*, ANU BiH, Sarajevo
5. Klaić Bratoljub, 1951, *Rječnik stranih riječi*, "Zora", Zagreb
6. Korunić Petar 1997, *Porijeklo i integracija nacije ...*, *Migracijske teme* 13, 3: 151-188,
7. Kovač, Zdenko (2016), *Nove interkulturalne studije: međuknjiževna čitanja mentorstva*, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
8. Nemeć Krešimir, (2017), *Glasovi iz tmine: Krležološke rasprave*, Ljevak, Zagreb .
9. Nikčević, Sanja, (2016), *Mit o Krleži: ili krležoduli i krležoklasti u medijskom ratu*. Matica hrvatska, Zagreb.
10. Nikčević Sanja, (2016), *Druga slika hrvatskog kazališta ili izvan glavne struje*, DHK, Zagreb
11. Matvejević Predrag 1982, *Razgovori sa Miroslavom Krležom*, Spektar, Zagreb
12. Mirjana Mioćinović, 1975., *Surovo pozorište*, Prosveta, Beograd
13. Solar Milivoj, 1997, *Pregled svjetske književnosti*, Školska knjiga, Zagreb
14. Vilijams Rejmond, 1979, *Od Ibzena do Brehta*, Nolit, Beograd
15. Miroslav Krleža, 1970, *Gospoda Glembayevi*, U: *Glembayevi*, Nolit, Beograd
16. Živković Dragiša, urednik, 2001, *Rečnik književnih termina*, Romanov, Banja Luka

Časopis:

- Čengiđ Almedina, *Demonski, vidoviti, pjesnički zanos*, velikog pisca Miroslav Krleža, 1832 KNOWLEDGE – International Journal Vol.35.6, 1833, Institute of Knowledge Management, Skopje, 2019.

DECADENCY OF SOCIAL AND FAMILY RELATIONS ON THE CASE OF CIVIL DRAMA FROM THE END OF THE XIX AND THE EARLY XX CENTURY

Abstract: New directions in the political organization of the world, at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, will highlight the social class of the bourgeois-capitalist clan under an already recognizable categorization - civil society. Direct criticism of such a society and its order will become the backbone of almost all literary forms of expression. A realistic account of all the negativities that will crystallize by illustrating family decadence: fornication, deceit, crime, will initiate the process of demystifying the social phenomenon of "harmonious and impeccable community", the basic unit of society, family. The need for absolute honesty and recognition of the truth about the real situation in which European society has found itself, will launch, in a spontaneous, new wave of artistic representation of reality, which will itself manifest itself in decadence.

This paper will attempt to prove the importance of the artistic experience of the great changes that have taken place in the collision of centuries and the beginning of a turbulent time in which humanity will be found. Drama was chosen as a specific feature of the literary genre, which could explicitly present key events on the stage, thematically stay very current and in the modern age.

The Glembay cycle of Miroslav Krleža was, therefore, modeled after the Nordic school of the 1990s and the avant-garde writers of that time, Henry Ibsen (family drama) and August Strindberg (dream drama), Nordics, who would launch their own conceptual forms not only in literature but also in a whole new projection of art, entirely new themes, concerning the relationship between society and family, their separation and the individual placed at the center of tragic events. In addition to the direct influence of the Nordic writers H. Ibsen and A. Strindberg, and the comparative determinants of M. Krleža's advantage over them, this paper seeks to show the influence of socio-political turmoil on the artistic creation of playwrights at the turn of the nineteenth and twentieth centuries.

Keywords: decadence, civil society, civil drama, family destruction

ПОРОДИЧНИ БИЗНИС КРОЗ АСПЕКТЕ ПРЕДУЗЕТНИШТВА И БРЕНДИРАЊА

*Доц.др Весна Новаковић, Министарство просвјете и културе³²⁶
Доц.др Кристина Бобрек Мацановић, Универзитет за пословне студије Бања Лука*

Анстракт: *Породични бизнис је један од носиоца економског развоја и сматра се јако важним фактором привредног раста у свакој економији. С обзиром да је тешко тачно процијенити заступљеност породичног бизниса у глобалним оквирима постављен је широк распон, те породичне компаније чине између 65 и 90 процената укупног броја активних предузећа у свјетској економији. Породични бизнис представља укљученост породице у обављање одређених заједничких дјелатности с циљем остваривања профита, без обзира на начин институционализације посла. Породична предузећа представљају напуларнију и најчешће заступљену форму власничког орагнизовања. Породична предузећа суштински представљају спој породице и бизниса, породица је група људи која има задатак да креира повољне и здраве услове за одрастање својих чланова, док је предузеће група људи која има за циљ да обавља одређену дјелатност ради стицања добити. Када се чланови породице удруже и пронађу заједнички интерес у циљ оставривања прихода настаје породични бизнис. У овом раду је породични бизнис представљен из угла предузетништва и брендирања породичне робне марке, као аспеката за његов тржишни успијех.*

Кључне ријечи: *породица, бизнис, предузетништво, брендирање*

УВОД

Како би се на јасан и недвосмислен начин ставио у заједнички контекст појам породице и појам предузетништва требало би прво дефинисати појам породице. Као што смо сви учили у образовном систему као дефиниција породице се узима следеће дефиниција: Породица је основна ћелија друштва. Бизнис, односно пословни подухват јесте удруживање људи како би обавили одређену дјелатност с циљем стицања добити.

Међутим, морамо дефинисати и одређене мотиве који покрећу људе да се баве предузетнишвом. Тако разликујемо предузетнике који су увидјели добру прилику да се баве тим и предузетнике који су покренули породични бизнис из потребе. Када посматрамо породични бизнис можемо покретаче разврстати у поменуте групе, док њихове наслиједнике можемо посматрати као

РАЗУМИЈЕВАЊЕ ПОРОДИЧНИХ ПРЕДУЗЕЋА

Када се осврнемо на савремену литературу у економији можемо видјети да су прилично актуелне теме предузетништво, стартап предузећа, омладинско предузетништво, али не бисмо смјели ни занемарити огроман значај породичних предузећа на раст и развој глобалне економије и потребу да њихову анализу урадимо и кроз стручни рад.

Породично предузеће уједно представља добру прилику за дјецу, чији су родитељи покретачи пословног подухвата и која одрастају и улазе у пословни свијет да започну каријеру, уз посебан

³²⁶ Novakovic.vesnabl@gmail.com

осјећај припадности и поноса. Само покретање пословног подухвата је знатно теже, изазовније и неизвесније него прије неколико деценија уназад. Изазови који су стално присутни су:

- ограничени ресурси,
- специфичне форме организације које захтјевају јединствен приступ менаџменту,
- потреба за одговарајућим фокусом за дугорочну политику развоја,
- рањивост у односу на различите стејхолдере,
- отежани услови обезбеђења финансијске подршке,
- услови пословања у окружењу,
- неодговарајуће системске подршке,
- регрутација одговарајуће радне снаге и остали фактори.

Неке од основних специфичности породичног бизниса јесу да се темељи на власништву једне породице и управљање предузећем је подређено интересима породице, те је породица власник предузећа најмање двије генерације. Појам породично предузеће не би требало поистовјеђивати са појмом микро предузећа или малог предузећа.

Како смо и у уводу поменули једне од највећих корпорација данашњице су породична предузећа: „Форд“, „Бетанкур“, „Пежо“, „Рено“, „Мекдоналдс“, „Хајнекен“, „Фереро“, „Мишелин“, „Жилет“) у Босни и Херцеговини неки од примјера су „Милкос“, „Млекара Пађени“, „Крајина Клас“, „Превент“, „Виолета“, „Алма Рас“.

Породично предузеће је потребно дефинисати узимајући у обзир више фактора: дефиницију породице, који је степен власништва породице, учешће чланова породице, сукцесије међу генерацијама. Неке од постојећих дефиниција породичног предузећа су:

- Породично предузеће је предузеће које у пракси контролишу чланови само једне породице.
- Организација у којој је већински власнички удио у рукама појединаца или чланова исте породице.
- Предузеће у којем на одлуке у погледу власништва и управљања утичу породични односи.
- Интеракција двије организације – породице и предузећа, која одређује основне карактеристике породичног предузећа и дефинише његову пословну изврсност.
- Предузеће се сматра породичним када је изразито повезано са најмање двијема генерацијама породице, а та повезаност има изузетан утицај на политику предузећа и породичне планове.

Као недостатак породичног бизниса јесте да се у породици могу „пренијети“ проблеми из пословног живота јер се може створити ривалство, непотизм, конфликти чланова породице, који могу а униште породицу.

ПРЕДУЗЕТНИЧКИ МОТИВИ У ПОРОДИЧНОМ БИЗНИСУ

Можемо издвојити различите мотиве да се особе одлуче да покрену сопствени посао, да се баве предузетништвом. Мотиви зависе и од услова живота, циљева, преференција, интереса. Сматра се (Schoof, 2006) да услови живота умногоме одређују мотив који покреће особу да се бави предузетништвом, те се може разликовати **потреба као мотив предузетништва**, а са друге стране **прилика** коју препозна појединац као мотив за бављење предузетништвом. Односно, разликују се двије врсте предузетника са једне стране су они који добровољно слиједе атрактивну пословну прилику, док се са друге стране налазе они који се баве предузетништвом из неопходности, јер не могу наћи одговарајући посао. С обзиром да ГЕМ студија³²⁷ разликује предузетништво мотивисано

³²⁷ Global Entrepreneurship Monitor – ГЕМ представља међународни истраживачки подухват који су иницирали истраживачи са London Business School и Babson College-а из Бостона. ГЕМ показује истраживање и мјерење предузетничких активности у различитим земљама. www.gemconsortium.org

потребом и предузетништво мотивисано приликом, истраживање разликује предузетничку активност (ТЕА индекс³²⁸) насталу кроз дјеловање предузетника који су то постали због нужде (јер нису имали другачији избор) и предузетника који су то постали због препознавања пословне прилике.

Предузетништво вођено потребом је када не постоји ниједна друга алтернатива за остваривање прихода и егзистенције. ГЕМ студија показује да је овај тип предузетништва преовлађујући у земљама са ниским нивоом социјалне сигурности, великим одступањима у висини прихода, нижим нивоом партиципације у секуларном и терцијарном образовању, стога се млади и одлучују да покрену предузетнички подухват услјед недостатка могућности запослења, потребе да обезбједе приход домаћинству, као и услјед сиромашности. Иако у Босни и Херцеговини расте ниво предузетничких активности то није вођено првенствено препознавањем прилика за подухватништво, већ потребом, с обзиром да појединци често немају могућност избора за неку другу опцију запошљавања и обезбјеђења егзистенције својим породицама.³²⁹

На другој страни предузетништво вођено приликом – шансом односи се на предузетништво које је резултат жеље да се уочена пословна прилика искористи. Иста није једина опција за стварање прихода и обезбјеђивање егзистенције тог момента. Степен прилика предузетништва је повезан са: вјером у себе да се посједују одређене вјештине и способности да се може започети посао, затим уколико се познаје неко ко је започео властити бизнис у протекле двије године, увидјевши добре пословне прилике у будућности, као и са постојањем пословних анђела и одређених активности које пружају подршку. Услјед напријед наведеног можемо закључити да предузетништво вођено шансом, приликом, више доминира у земљама са великим приходима.

Наравно, да је у пракси тешко повући јасну линију раздвајања на горе наведене врсте предузетништва, с обзиром да се често преклапају мотиви за покретање предузетничког подухвата (Schoof, 2006). Породичне особине, интересовања и индивидуална снага појединца такође одређује мотиве бављења предузетнишвом. Наше одлуке о томе како да искористимо сопствене могућности, да ли да радимо напорно или да доколичаримо, да ли да се прихватимо једног посла или другог, да ли да се упустимо у неки подухват или да га избјегнемо, да штедимо или да трошимо утиче на то да ли ће особа своје могућности расипати или исте користити и подстицати и унапређивати (Фридман, 1996).

Неки од мотива за покретање властитог бизниса јесу (Schoof, 2006) и жеља да се буде више самосталан, флексибилан, да се стреми новој пословној перспективи, тражи се нови изазов, да се заради више новца, да се креира репутација, да се реализује идеја, или визија, да се споји страст и посао. Најчешћи мотив који су млади у Аустралији навели за покретање сопственог посла јесте да особа ради оно што заиста жели, а не да ради што јој други кажу да би требало³³⁰, а све то како би се обезбједио бољи квалитет живота, уз креирање сопствене организационе културе, као и да се нешто трајно остави породици. Предности уласка у предузетништво јесу: преузимање контроле над властитом судбином, могућност мијењања ствари, могућност коришћења својих потенцијала, остваривање неограничених профита, поштовање од стране друштва, да особа ради ствари које воли, недостаци: несигурност дохотка, ризик губитка уложеног капитала, недефинисано радно

³²⁸ ТЕА представља индекс укупне предузетничке активности који изражава однос броја људи на сваких 100 одраслих становника (од 18 до 64 година старости) који покушавају покренути властити посао или су власници, односно манаџери у неком активном предузећу које није старије од 42 мјесеца

³²⁹ Global Entrepreneurship Monitor BiH 2009, *Рецесија редуковала предузетничку активност у БиХ Б.*, Умиханић, Р., Тулумовић, М., Арифовић, С., Симић, Е., Спахић, Тузла, 2010, стр. 27, www.cerpod-tuzla.org

вијеме и напоран рад, низак квалитет живота у току отпочињања пословања, висок ниво стреса, неограничена одговорност, обесхрабрење.

Неки од мотива који се могу издвојити да се особа бави предузетништвом су, како слиједи: тежња ка престижу, тежња за постизањем успјеха у одређеној врсти дјелатности, мотив самосталности који се огледа у тежњи за остваривањем личне самосталности³³¹ (Вукмировић / Станковић, 1995).

АСПЕКТИ МАРКЕТИНГА ПОРОДИЧНОГ БИЗНИСА

Управљање маркетингом у оквиру породичног бизниса је свакако једна од најзначајнијих пословних функција, имајући у виду неопходност адекватног креирања производа, постављања тржишно прихватљиве и довољно профитабилне цијене, дефинисања адекватних канала дистрибуције, те одређивања одговарајућег начина промоције и комуникације са циљним тржиштем. У овом раду ћемо се фокусирати само на посљедњу карику маркетинг микса, промоцију, и то кроз фокус на значај брендирања породичног бизниса.

Истраживање³³² које је спровео у Великој Британији *National Youth Entrepreneurship Attitude Survey* показало је да брендирање породичног бизниса управно именом породице и стварањем породичног брэнда може значајно да допринесе половном успјеху.

Више од половине испитаника (54 посто) изјавило је да је брендирање породичног предузећа важан дио њихове маркетиншке стратегије, што јасно показује да, не само компаније у Великој Британији, углавном доживљавају промоцију породичног поријекла компаније као корисну, већ и да је породично предузеће важан дио њиховог идентитета компаније и карактеристика на коју су поносни. Међутим, само мали дио анкетираних компанија примјењује системски приступ у погледу промоције њихове природе као породичног предузећа. Ово указује прије свега на недовољну едукацију из ове обалсти, те потребу упознавања власника породичних предузећа са правилима и могућностима брендинга породичних фирми. Такође, истраживање је показало да је брендирање породичне фирме врло релевантно за одређене производе као што су прехранбени производи, производи у луксузној индустрији или дјелатност туризма.

Надаље, двије трећине испитаника (66 посто) сматра да је њихова корпоративна репутација супериорна у односу на конкуренте који нису чланови породице. Занимљиво је да се чини да нема разлике између компанија које послују у контексту између предузећа (Б2Б) и предузећа између потрошача (Б2Ц); обоје сматрају да би било корисно да се промовишу као породично власништво.

БРЕНИДРАЊЕ ПОРОДИЧНОГ БИЗНИСА

Можемо издвојити четири кључна аспекта у брендирању бизниса као породичног:

1) Основа брендирања породичних фирми је адекватна припрема породице и бизниса. Породица и посао који нису припремљени за идентификацију робне марке породичног предузећа нужно ће ограничити ефикасност креирања брэнда породичне фирме и ефекте поруке робне марке.

³³¹ Станковић Ф., Вукмировић Н., *Предузетништво нове методе и технике*, Матица српска, Нови Сад, 1995

³³² *National Youth Entrepreneurship Attitude Survey – Department of Industry, Science and resources Emerging Industries Section, Australia, Maj 2001, str.25*

Породица мора бити спремна и бити у стању на одговарајући и правовремен начин одговорити на било какво успутно понашање у име чланова породице које се може повезати са послом, а то захтијева отварање дискурса како би били сигурни да су сви чланови породице свјесни своје улоге у јавности и одговорности која долази са повећаном видљивошћу. Са пословне стране се мора осигурати да се вриједности породице одражавају у пословним политикама и праксама (на пример, породично власништво је углавном повезано са оријентацијом према купцу) како би се испунила очекивања корисника, али и дионичара.

2) Породични допринос кроз препознавање прилика како породица може додати вриједност Упућивање на власништво породице и давање компанији људског лица може довести до низа користи за пословање. Међутим, једноставно позивање на чињеницу да је компанија у породичном власништву можда није довољно за остваривање знатних позитивних користи. Снажни бренд породичне фирме приказује како власничка породица додаје вредност за све заинтересова стране, нпр показивањем личног надзора квалитета понуђених производа и услуга.

3) Имплементација кроз одабир интензитета и осигурање погодности Породична природа посла може се промовисати на различите начине и до различитог степена. Прво и најважније, ниво промоције робне марке зависи од спремности породице да буде породица с јавним профилем, имплицирајући, од њихове способности да испуне очекивања која постају јавно видљива. Друго, свака компанија треба истражити потенцијалне користи и недостатке промоције бренда породичних предузећа у одговарајућем контексту. Нека питања која треба ријешити укључују како ће се њихови купци осјећати због куповине од породичног предузећа (хоће ли то позитивно утицати) и како би то могло промијенити имиџ компаније на тржишту рада (хоће ли компанија остати атрактивна за запошљавање квалитетних кадрова и слично)?

4) Оживљавање вриједности

Изградња увјерљивог бренда породичног пословања неопходно укључује оживљавање вриједности које дефинишу компанију и породицу. То се може учинити на најмање четири начина:

- Осигуравање усклађивања између кључних породичних вриједности и поруке бренда.
- Истакнути кључне вриједности кроз властито понашање.
- Успостављање процеса који омогућују оцјену усклађености са постојећим вриједностима.
- Стварање вриједности видљивим и опипљивим за све запослене свакодневно.

За породичне фирме које желе да искористе позитивну перцепцију породичног бренда и предности засноване на имиџу које данас уживају породичне компаније, сигнализирање статуса породичне фирме њиховим акционарима је од стратешке важности. Занимљиво је да, иако резултати анкете јасно показују да се интерна промоција робне марке према запосленима сматра важном, већина компанија чини се да фокусира своје напоре на маркирању на вањске заинтересоване стране, попут купаца или добављача. С обзиром да истраживања показују да интерно брендирање породичног предузећа јача посвећеност и мотивацију запосленика, непостојање интерне стратегије брендирања породичних фирми могло би бити пропуштена прилика.

Укратко, бренд породичне фирме може значајно унаприједити тржишну позицију, користити запосленима и другим заинтересованим странама, а свакако и допринијети изградњи повјерења и задовољства купаца, лојалности и мотивације запосленика, породичне хармоније и кохезије, те још много тога. Међутим, кориштење породичног бренда за породичне фирме такође повећава видљивост породице у јавности и захтијева да чланови породице свакодневно буду дио обећања овог бренда, те буду свјесни одговорности око које сви чланови породице морају бити у договору.

ЗАКЉУЧАК

Породичне фирме које себе називају породичним бизнисом су приступе широм свијета, у све већем броју. Међутим, у којој мјери се промовише та породична природа пословања се јако разликује између компанија, као и начини примјене промоције и брендирања. Брендирање породичних фирми више је од тренда, јер породичне фирме имају предност када је ријеч о изградњи аутентичних брендова и имају користи од формалне стратегије брендирања. Јединственост сваке предузетничке породице (њихова историја, вриједности и карактери појединих чланова породице) треба да буду полазна тачка за изградњу аутентичног, увјерљивог, па тако и вриједног бренда породичног посла. Брендирање породичног предузећа није „магична формула“, загарантовани фактор успјеха или неупитни извор конкурентских предности за свако породично предузеће. Вриједност засебног бренда породичног пословања зависи, на примјер, од квалитета усклађености са производима и услугама, као и о индустрији у којој предузеће послује, или уважавању породичне природе фирме. Најважније је да то зависи и од спремности и способности породице у власништву да испуни очекивања створена референцирањем породице на свакој додирној тачки и током сваке интеракције са унутрашњим и вањским заинтересованим странама. Међутим, чињеница је да само мала мањина компанија примјењује систематски поступак када се брендирају као породично власништво. Ово може бити опасан пут с обзиром да упућивање на породицу можда није корисно у свим контекстима. Породичне фирме које желе да промовишу своје породично поријекло требале би пажљиво процијенити потенцијалну вриједност бренда породичне фирме у њиховом одређеном контексту, укључујући индустрију, позиционирање производа и услуга, све заинтересоване стране и земљу и генерално тржиште на којем послују. Приказана четири кључа успјешног брендирања породичног пословања пружају смјернице за породичне фирме које су одлучиле истражити промоцију свог породичног поријекла, будући да се баве задацима о којима породица и компанија морају водити рачуна приликом референцирања на породицу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Адигес И., *Адижесов буквар за предузетнике*, Adžes Southeast Europe, Нови Сад, 2006.
2. Global Entrepreneurship Monitor BiH 2009, *Рецесија редуковала предузетничку активност у БиХ* Б., Умиханић, Р., Тулумовић, М., Арифовић, С., Симић, Е., Спахић, Тузла, 2010, стр. 27, www.cerpod-tuzla.org
3. Novaković V., „Omladinsko preduzetništvo – spona između Bosne i Hercegovine i Evropske unije“, Panevropski univerzitet Apeiron, Banja Luka, 2018.
4. National Youth Entrepreneurship Attitude Survey – Department of Industry, Science and resources Emerging Industries Section, Australia, Maj 2001, str.25
5. Schoof, U. *Stimulating Youth Entrepreneurship: Barriers and incentives to entrepreneurship start-ups by young people.*, International Labour Organization, Geneva 2006
6. Станковић Ф., Вукмировић Н., *Предузетништво нове методе и технике*, Матица српска, Нови Сад, 1995
7. http://www.emc-review.com/sites/default/files/2011_2/EMC%20-%20godina%20I_broj%20-%20-%20Zvezdan%20Djuric.pdf
8. <https://www.danas.rs/ekonomija/porodicni-biznis-je-poseban-put-u-preduzetnistvo/> Очитано 20.05.2020.

FAMILY BUSINESS THROUGH ASPECTS OF ENTREPRENEURSHIP AND BRANDING

Summary: *Family business is one of the carriers of economic development and is considered a very important factor of economic growth in any economy. Since it is difficult to accurately estimate the representation of family businesses in the global framework, a wide range has been set, and these family companies make up between 65 and 90 percent of the total number of active companies in the world economy. Family business is the involvement of the family in the performance of certain joint activities with the aim of making a profit, regardless of the manner of institutionalization of work. Family businesses are the most popular and most common form of ownership organization. Family businesses are essentially a combination of family and business, a family is a group of people who have the task of creating favorable and healthy conditions for their members to grow up, while a company is a group of people whose goal is to perform a certain activity for profit. When family members come together and find a common interest in earning income, a family business is created. In this paper, the family business is presented from the point of view of entrepreneurship and branding of the family brand, as aspects for its market success.*

Keywords: *family, business, entrepreneurship, branding*

PRAĆENJE I EVIDENTIRANJE ZADOVOLJSTVA POSLOM UZ PODRŠKU SISTEMA POSLOVNE INTELIGENCIJE

***Doc. dr sci Lajšić Helena, doktor ekonomskih i tehničkih nauka
Univerzitetska jedinica NUB RS Banja Luka³³³***

Apstrakt: *Interesantna su saznanja do kojih se dolazi istraživanjem i preispitivanjem načina upravljanja ljudskih resursa u Republici Srpskoj. Upravljanje ljudskim resursima u svakom poslovnom sistemu postaje potpuno različito od dosadašnjeg. Ono se više ne shvata samo kao puka funkcionalna aktivnost već i kao nova poslovna filozofija koju treba provoditi na svim menadžerskim nivoima. Cjelovito, koherentno upravljanje ljudskim resursima organizacije u cilju osiguranja maksimuma dodane vrijednosti i najboljeg pozicioniranja za ostvarenje organizacijskih strategijskih ciljeva. Poslovna inteligencija je multidisciplinarno polje ali ako je fokus na tehnologiju i aplikacije, onda se može reći da ona podrazumijeva menadžerske metode i tehnike za planiranje, sabiranje, sortiranje, transformaciju, strukturiranje i smještaj podataka u Data Warehouse i data martove radi što efektivnijeg i efikasnijeg analiziranja podataka, izvještavanja, vizualizacije, generisanja onlajn aktivnih izvještaja i sprovođenja naprednih analitičkih tehnika klasterizovanja, klasifikacije, segmentiranja i predikcije. Poslovna inteligencija i poslovno inteligentni sistemi poboljšavaju IT infrastrukture organizacija i omogućavaju koristi i za poslovno okruženje organizacije. Ovo se postiže zbog činjenice da se aplikacijama sve organizacione jedinice integrišu u zajednički sistem što čini IT strukturu organizacije, logičniju i lakšu za upravljanje. Takodjer, sistemi poslovne inteligencije krajnjim korisnicima omogućavaju da mogu da pokrenu sopstvene izvještaje u bilo kom trenutku u vremenu. Organizacije uviđaju da su glavne prednosti poslovne inteligencije bolji pristup podacima, a to dalje ima za cilj bolje informisanje i bolja rješenja. Važno je voditi računa o tome da je poslovno inteligentna tehnologija u organizaciji jednostavna za korišćenje, a da su informacije koje se generišu jednostavne i korisne za donošenje odluka. Činjenica je da se poslovna inteligencija koristi u različitim poslovnim procesima, od ljudskih resursa, prodaje i marketinga, finansijskih službi... Ključne oblasti gde se poslovna inteligencija najviše koristi su upravo ove navedene. Prednosti koje poslovna inteligencija omogućava organizacijama koje u svojoj praksi primjenjuju ove savremene informacione tehnologije su da imaju konkurentsku prednost, bolje usluge i jedinstveni pogled na poslovanje. Neki od neophodnih uslova za uspješno upravljanje ljudskim resursima (ULJR) i performansom se obezbjeđuju putem upravljanja informacionim resursima organizacije (podacima, informacijama i znanjima). Stavovi o poslu i zadovoljstvo poslom su veoma važan segment u svim organizacijama. Zadovoljan zaposleni biće produktivniji, te će to uticati pozitivno na organizaciju. Mnoga saznanja ukazuju na to da je zadovoljstvo zaposlenih ključni faktor motivacije i postignuća uz pozitivan stav zaposlenog o radnom mjestu. Radna uspješnost je stepen u kojem radno ponašanje zaposlenih pridonosi ostvarenju organizacijskih ciljeva. Ona je višedimenzionalan konstrukt što znači da postoje različiti načini i ponašanja kojima zaposleni mogu doprinositi organizacijskim ciljevima. Nezadovoljstvo na poslu nagovještava razne oblike ponašanja ali prvenstveno mnoga devijantna ponašanja zaposlenih. Poseban izazov je da se ispita stanje i mogućnosti razvoja ljudskih resursa u nekim profitnim i neprofitnim institucijama u Republici Srpskoj. Ovim naučnim radom pokušaćemo se steći nedostajuće informacije o sadržaju i načinu upravljanja određenim procesima ljudskih resursa, kao što je proces praćenja i evidentiranja zadovoljstva poslom u profitnom i neprofitnom sektoru, posmatranom u kontekstu informacionih sistema.*

Ključne riječi: *Informacioni sistemi, poslovna inteligencija, sistemi za upravljanje ljudskim resursima, HRIS, upravljanje ljudskim resursima, zadovoljstvo poslom*

³³³ helena.lajsic@nub.rs

1. UVOD, METODOLOGIJA, HIPOTEZE I CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja ovog naučnog rada je problem zastupljenosti modernih procesa i primjene savremenih informacionih tehnologija i sistema kao što je poslovna inteligencija u poslovnim procesima i upravljanju ljudskim resursima u praksi.

Cilj istraživanja jeste sticanje informacija o primjeni savremenih informacionih tehnologija i sistema kao što je poslovna inteligencija u konkretnim poslovnim procesima praćenja i evidentiranja zadovoljstva poslom, pri upravljanju ljudskim resursima u profitnim i neprofitnim organizacijama u regiji nekoliko gradova u Republici Srpskoj.

Problemi istraživanja u ovom empirijskom dijelu izraženi su istraživačkim pitanjima i ček listom na koje je ovaj naučni rad dao odgovarajuće odgovore. Inicijalni povod bilo je nastojanje da se istraživanjem steknu nedostajuće informacije o sadržaju i načinu primjene savremenih informacionih tehnologija u organizacijama, kao i da li su određeni poslovni procesi kao što je praćenje i evidentiranje zadovoljstva poslom, podržani savremenim informacionim tehnologijama.

Istraživačka pitanja i problemi istraživanja glase:

P1: Da li organizacija posjeduje i koristi sisteme poslovne inteligencije za podršku poslovnim procesima?

P2: Da li organizacija posjeduje i koristi informacione sisteme za podršku upravljanja ljudskim resursima?

P3: Da li je proces praćenja i evidentiranje zadovoljstva poslom kao dio upravljanja ljudskim resursima podržano sistemom poslovne inteligencije?

Postavljene su slijedeće istraživačke hipoteze:

H1: U skupu organizacija iz kojih je uzet prigodni uzorak nije dovoljno rasprostranjena primjena informacionih sistema za podršku procesa upravljanja ljudskim resursima.

H2: U skupu organizacija iz kojih je uzet prigodni uzorak nije dovoljno rasprostranjena primjena sistema poslovne inteligencije za proces praćenja i evidentiranja zadovoljstva poslom.

2. ZADOVOLJSTVO POSLOM I RADNA PERFORMANSA

Upravljanje ljudskim resursima je poslovna funkcija koja se ubrzano razvija i mijenja svoj položaj i uticaj u organizacijama. Pomenuti razvoj se dešava paralelno na nivou prakse, ali i kao predmet proučavanja upravljanja ljudskim resursima kao naučne discipline. Prepoznavanje ljudskih resursa kao najvažnijeg kapitala organizacija vodi ka povećanju i održivosti konkurentske prednosti, ali preduslov za to je transformacija poslovne funkcije upravljanja ljudskim resursima. Zapravo, primarni izazov pred kojim se nalazi savremeno upravljanje ljudskim resursima je i sam proces transformacije, zauzimanje i zadržavanje uloge strateškog dijela organizacije.

Autori Harvardskog modela uče da se efektivno upravljanje ljudskim resursima može mjeriti kvalitetom odnosa između menadžmenta i zaposlenih, putem sljedećih kriterija (Noe, R.A.; Hollenbeck J.R., 2006):

- posvećenost poslu,
- kompetentnost,

- troškovna efektivnost,
- usaglašenost (u smislu usaglašenosti očekivanja zaposlenih, menadžmenta, šire društvene zajednice i ostalih interesnih grupa).

Mnoga saznanja ukazuju da je zadovoljstvo zaposlenih ključni faktor motivacije i postignuća zaposlenih, kao i da je ima najznačajniji uticaj na pozitivan stav zaposlenih o radnom mjestu. Zadovoljstvo poslom je složen stav koji uključuje određene pretpostavke i vjerovanja o tom poslu kao kognitivnu komponentu, osjećaje prema poslu kao afektivnu komponentu te ocjenu posla kao evaluativnu komponentu. Stavovi o poslu i zadovoljstvo poslom su veoma važan segment u svim organizacijama. Zadovoljan zaposleni biće produktivniji, a to će uticati pozitivno na organizaciju. Svaka osoba može imati veliki broj stavova, no organizacijsko ponašanje fokusira našu pažnju na vrlo ograničen broj stavova povezanih s poslom. Stavovi o poslu koriste se kao pozitivne ili negativne ocjene zaposlenih o nekim aspektima njihove radne sredine. Razmatraće se sljedeće vrste stavova o poslu: zadovoljstvo poslom, uključenost u posao, predanost organizaciji, percipirana podrška od organizacije i angažovanost zaposlenih. (Robbins, S. P., Judge, T. A., 2010)

1) Zadovoljstvo poslom: Zadovoljstvo poslom predstavlja pozitivan stav o sopstvenom poslu koji proizlazi iz ocjene karakteristika posla. Osoba sa visokim stepenom zadovoljstva gaji pozitivna osjećanja prema svom poslu, a isto tako osoba koja je nezadovoljna svojim poslom gaji negativna osjećanja prema svom poslu.

2) Uključenost u posao: Uključenost u posao mjeri stepen do kojeg se osoba identifikuje sa svojim poslom, aktivno u njemu učestvuje i smatra radnu performansu važnom za samovrednovanje. Vezana sa pojmom psihološka ovlaštenost – odnosi se na uvjerenja zaposlenih o stepenu uticaja koji imaju na svoje radno okruženje, kompetentnost, smislenost posla i percipiranu samostalnost u poslu. Zaposleni sa visokim stepenom uključenosti u posao snažno se poistovjećuju sa poslom koji obavljaju i veoma im je stalo do tog posla.

3) Predanost organizaciji: Predanost organizaciji je stanje u kojem se zaposleni identifikuje sa određenom organizacijom i njenim ciljevima, stoga želi ostati član te organizacije. Visoki stepen predanosti organizaciji znači identifikovanje sa organizacijom u kojoj je osoba zaposlena.

4) Percipirana podrška od organizacije: Percipirana podrška od organizacije je stepen do kojeg zaposleni vjeruju da organizacija cijeni njihov doprinos, te se brine o njihovom blagostanju i dobrobiti.

5) Angažovanost zaposlenih: Angažovanost zaposlenih definiše se kao uključenost osobe u posao što ga obavlja te njeno zadovoljstvo i oduševljenje tim poslom. Veoma je važno da se zaposleni trudi u svemu što radi za svoju organizaciju, a također da organizacija to zna cijeniti i tako ga dodatno motivisati. Svi ovi stavovi usko su povezani. Ukoliko su ljudi snažno uključeni u posao možemo reći da i vole svoj posao, odnosno da su zadovoljni poslom. Također, ukoliko zaposleni imaju visoku podršku od organizacije biće predani organizaciji.

Zadovoljstvo na poslu usko je vezano s mogućnošću zadovoljenja potreba zaposlenih i može se odnositi na sljedeće faktore: saradnici, sadržaj posla, nadređeni, plata, uslovi rada, radno vrijeme, unapređenje, školovanje, priznanje, status, uspjeh, odgovornost, sigurnost i mogućnost razvoja. Rezultate zadovoljstva/nezadovoljstva poslom možemo uočiti kroz ponašanje zaposlenih u radnom okruženju. Može se pronaći uska povezanost zadovoljstva poslom sa radnom performansom, organizacijskim građanskim ponašanjem, zadovoljstvom klijenata, apsentizmom, kao i devijantnim ponašanjem u radnom okruženju. Pretpostavlja se da će sretni radnici biti i produktivniji radnici. Činjenica je da je korelacija između zadovoljstva poslom i radne performanse prilično jaka. Kada promatramo istraživanja i podatke o zadovoljstvu i performansu za organizacije u cjelini, može se vidjeti da su organizacije s više zadovoljnih zaposlenih efikasnije od organizacija s manje zadovoljnih zaposlenih. Nezadovoljstvo na poslu

nagovještava mnoga ponašanja pa tako i pokušaje sindikalnog organizovanja, ali i mnoga devijantna ponašanja kao što su: krađa na poslu, upotreba nedozvoljenih sredstava koje izazivaju ovisnost, neprimjereno druženje na poslu, kašnjenje i izražen apsentizam. Istraživanja pokazuju da su ta ponašanja pokazatelji šireg sindroma koji nazivamo devijantnim ponašanjem u radnom okruženju.

Zadovoljstvo poslom je jedna od najvažnijih i najistraživanijih varijabli u industrijsko-organizacijskoj psihologiji (Locke, 1976; Connolly i Viswesvaran, 2000). Razlog tome je što pokazuje povezanost s varijablama važnim za organizaciju, posao i pojedinca. Rezultati mnogobrojnih analiza pokazali su da je zadovoljstvo poslom visoko povezano sa zadovoljstvom životom (Bowling, Eschleman i Wang, 2010). Zadovoljstvo poslom pokazuje negativnu povezanost s fluktuacijom zaposlenih (Schyns i Croon, 2006; Griffeth, Hom i Gaertner, 2000), a pozitivnu s odanosti organizaciji (Schyns i Croon, 2006; Taris, Feij i van Vianen, 2005).

3. SISTEMI POSLOVNE INTELIGENCIJE KAO PODRŠKA I UNAPREĐENJE POSLOVNIH PROCESA U ORGANIZACIJAMA

Poslovna inteligencija – BI, predstavlja kontinuirani proces koji se sastoji od različitih metoda i koncepata za obradu podataka s ciljem lakšeg i uspješnijeg donošenja poslovnih odluka. Poslovna inteligencija se koristi u različitim poslovnim procesima, od ljudskih resursa, prodaje i marketinga, finansijskih službi, itd. Prednosti koje poslovna inteligencija omogućava organizacijama koje u svojoj praksi primjenjuju ove savremene informacione tehnologije su da imaju konkurentsku prednost, bolje usluge i jedinstveni pogled na poslovanje. Poslovna inteligencija je veoma široko i multidisciplinarno polje koje sinergijski i složeno kombinuje poslovne procese, ekspertsku znanja, tehnologije i aplikacije da bismo donosili bolje strategijske i taktičke poslovne odluke. Organizacije uviđaju da su glavne prednosti poslovne inteligencije bolji pristup podacima, a to dalje ima za cilj bolje informisanje i bolja rješenja. Važno je voditi računa o tome da su poslovno inteligentna tehnologija u organizaciji jednostavna za korišćenje, a da su informacije koje se generišu jednostavne i korisne za donošenje odluka.

Poslovna inteligencija se može integrisati u poslovne procese preduzeća na nekoliko načina [Eckerson, 2004]:

- Integracijom analitičkih aplikacija sa operativnim aplikacijama korišćenjem enterprise portala, da bi podacima mogli pristupiti i interni i eksterni korisnici;
- Ugrađivanjem analitičkih metoda u operativne aplikacije u procesu razvoja aplikacija;
- Uvođenjem Web servisa koji će dinamički integrisati analitičke metode internim, ili partnerskim operativnim aplikacijama radi podrške zajedničkom poslovanju.

Poslovna inteligencija i poslovno inteligentni sistemi poboljšavaju IT infrastrukture organizacija i omogućavaju koristi i za poslovno okruženje organizacije. Ovo se postiže zbog činjenice da se aplikacijama sve organizacione jedinice integrišu u zajednički sistem što čini IT strukturu organizacije, logičniju i lakšu za upravljanje. Također, sistemi poslovne inteligencije krajnjim korisnicima omogućavaju da mogu da pokrenu sopstvene izvještaje u bilo kom trenutku u vremenu. IT osoblje je više uključeno u pripremu izvještaja i promjene koje smanjuju organizacione troškove i dovodi do efikasnije i racionalnije opterećenosti organizacije ljudskih resursa. Poslovna inteligencija pruža razne pogodnosti organizacijama, i prvenstveno olakšava proces donošenja odluka i povećava brzinu odgovora organizacija na promjenljivo poslovno okruženje. Međutim, organizacije koje su donijele odluku da uvedu, najčešće cijenovno skupe i sofisticirane alate, možda nisu predvidile kako će to rezultirati i odraziti se na poslovanje, s obzirom da nije lako tačno i precizno izmjeriti efekte sistema poslovne inteligencije i njihov

uticaj na proces donošenja odluka. Pored toga, organizacije često nisu spremne na popratne probleme i poteškoće koje mogu nastati tokom faze implementacije, od integracije takvih složenih rješenja koje utiču ne samo na IT infrastrukturu organizacije, već i na njihove ukupne poslovne procese. Međutim brojne prednosti se mogu odraziti relativno brzo u dobro iskorišćenom sistemu poslovne inteligencije. Kao i kod većih privrednih organizacija, lista pogodnosti koje sistem poslovne inteligencije donosi malim i srednjim organizacijama je veoma duga. Na duže staze, opravdanost uvođenja poslovne inteligencije proizilazi iz koristi koje pravilna implementacija i korišćenje sistema poslovne inteligencije u organizaciji može donijeti.

4. SISTEMI POSLOVNE INTELIGENCIJE- ZNAČENJE ULOGA I KONCEPT U KONTEKSTU UPRAVLJANJA LJUDSKIM RESURSIMA

Poslovna inteligencija je multidisciplinarno polje, ali ako se fokusiramo na tehnologiju i aplikacije, onda možemo reći da one podrazumijevaju menadžerske metode i tehnike za planiranje, sabiranje, sortiranje, transformaciju, strukturiranje i smještaj podataka u Data Warehouse i data martove radi što efektivnijeg i efikasnijeg analiziranja podataka, izvještavanja, vizualizacije, generisanja onlajn aktivnih izvještaja i sprovođenja naprednih analitičkih tehnika klasterizovanja, klasifikacije, segmentiranja i predikcije. Data Warehouse su baze podataka najšireg opsega, obuhvataju sve podatke neke organizacije, dok se data mart fokusira na restriktivne segmente, organizacione dijelove i/ili procese kao što je HRM odjeljenje odnosno proces „Upravljanja ljudskim resursima“ (Kapoor, B., 2010). Radi pružanja raznovrsnih strategijskih odgovora, osoblju za upravljanje ljudskim resursima i menadžmentu u cjelini su potrebne ključne informacije dobijene odgovarajućim tehnološkim procesima i alatima za analizu.

Poslovna inteligencija omogućava odjeljenjima za upravljanje ljudskim resursima da postanu strateško sredstvo unutar organizacije. Ona kreativno, a i krajnje produktivno, pomaže u jačanju efikasnosti, kako unutar odjeljenja upravljanja ljudskim resursima, tako i u strategijskom domenu organizacije u cjelini, prije svega u donošenju ključnih odluka u vezi sa zapošljavanjem, planiranjem i izradom proračuna za podršku strategijskim ciljevima. Ništa manja uloga poslovne inteligencije nije u podršci donošenja taktičkih i operativnih odluka.

Sintetizovani stav o ulozi poslovne inteligencije u poslovnim procesima mogao bi se izreći jednom rečenicom – od mnogobrojnih i razolikih podataka do integrisane informacije. Iz raznovrsnih podataka mogu se derivirati integrisane informacije pomoću odgovarajućih mjerila, analiza, metoda i tehnika poslovne inteligencije. Rješenja poslovne inteligencije mogu omogućiti odjeljenjima da: (1) podrži njihove odluke, a i drugih menadžera u iznalaženju odgovora koji se tiču strategijskih ciljeva i strategija organizacije, (2) donosi i realizuje neke strategijske odluke koje se tiču konkretno npr. odjeljenja upravljanja ljudskim resursima.

U mnogim slučajevima, podaci o ljudskim resursima su haotični, što dovodi do nesistematičnog zapošljavanja, obuke, učinkovitosti menadžmenta i procesa kompenzacije. Organizacije moraju prikupiti i uskladištiti velike količine podataka o njihovim zaposlenima, kojim treba upravljati i koje treba obrađivati. Volumen takvih podataka iz godine u godinu raste i u velikim organizacijama doseže visok nivo. Prava tehnologija upravlja velikim obimom podataka je Data Warehouse, kao centralni, ključni sačinitelj sistema poslovne inteligencije.

Data Warehouse arhitektura dopušta integraciju podataka i velika je baza podataka koju opskrbljuje jedan ili više operativnih sistema. Cilj ovakve organizacije podataka jeste integracija podataka i ostvarivanje mogućnosti da se neka organizacija posmatra iz jednog integralnog stanovišta i multidimenzionalnog analitičkog pogleda.

Pri savremenom upravljanju ljudskim resursima potrebno je istaći značaj mjerenja performanse. To obično podrazumijeva sistematsko definisanje i odabiranje (kvantitativno ili kvalitativno) mjerljivih pokazatelja, kao i dobijanje njihovih mjera u određenim vremenskim razmacima, čijim se slijedenjem tokom vremena mogu pratiti postignuća i napredovanje u postizanju prethodno postavljenih ciljeva. Donosiocu odluke u upravljanju performansom pokazatelji omogućavaju da ocijeni napredovanje u postizanju naumljenih postignuća u procesu upravljanja ljudskim resursima.

Važno je napomenuti da se u vizualizaciji izračunatih indikatora performanse, kao i nekih izvještaja, u praksi koriste dva metoda, odnosno postupka ili tehnike: (a) pokazatelj ljudskih resursa (karta rezultata) i (b) kontrolna tabla (Dashboard). Karta rezultata i kontrolna tabla dio su sistema upravljanja učinkom (performansom), koji obezbjeđuje menadžere i druge ljude u organizaciji sa kritičnim informacijama o njihovim performansama u formatu jednostavnom za korištenje. Ove softverske vizualizacije kreiraju, upravljaju, prikazuju i isporučuju organizacijsku ključnu metriku (na primjer: kvartalno mjerenje performanse zaposlenih u ostvarivanju postavljenih ciljeva, analiza zapošljavanja, zadržavanja i odlazaka zaposlenih, zadovoljstvo zaposlenih, kretanja zarada i drugih troškova i slično) i predstavljaju ih koristeći razne simbole.

5. SAVREMENO PRAĆENJE I EVIDENTIRANJE ZADOVOLJSTVA POSLOM U ORGANIZACIJAMA REGIJE GRADA BANJA LUKA

Velika je važnost inteligentnih poslovnih sistema i tehnologija, odnosno softverskih proizvoda i neophodno je istaći njihovu ulogu i značaj u bilo kojoj podršci procesima u organizacijama, a tako i u procesu upravljanja ljudskim resursima. Istraživački instrumenti su upitnik i ček lista i na taj način će se pristupiti istraživanju prakse organizacionih sistema u nekoliko većih gradova Republike Srpske: Banja Luka, Prijedor, Doboj, Prnjavor i Gradiška.

Problemi istraživanja u ovom empirijskom istraživanju izraženi su skupom istraživačkih pitanja i hipoteza na koja je istraživanje dalo odgovarajuće odgovore. **Istraživačka pitanja i problemi istraživanja glase:**

P1: Da li organizacija posjeduje i koristi sisteme poslovne inteligencije za podršku poslovnim procesima?

P2: Da li organizacija posjeduje i koristi informacione sisteme za podršku upravljanja ljudskim resursima?

P3: Da li je proces praćenja i evidentiranje zadovoljstva poslom kao dio upravljanja ljudskim resursima podržano sistemom poslovne inteligencije?

Cilj empirijskog istraživanja jeste sticanje informacija o načinu upravljanja u organizacijama, upravljanju ljudskim resursima i implementaciji informacionih sistema u tim procesima.

Postavljene su slijedeće istraživačke hipoteze:

H1: U skupu organizacija iz kojih je uzet prigodni uzorak nije dovoljno rasprostranjena primjena informacionih sistema za podršku procesa upravljanja ljudskim resursima.

H2: U skupu organizacija iz kojih je uzet prigodni uzorak nije dovoljno rasprostranjena primjena sistema poslovne inteligencije za proces praćenja i evidentiranja zadovoljstva poslom.

Način istraživanja

Populacija i uzorak

Uzorak nije mogao biti slučajan, jer su organizacije veoma promjenljive, stoga se pribjeglo prigodnom uzorku organizacija i u ovaj uzorak je ušlo 22 organizacije različitih djelatnosti, profitnog i neprofitnog sektora i različite veličine, koje posluju u gradu Banja Luka, Prijedoru, Doboju, Prnjavoru i Gradiškoj. U cilju pridobijanja što objektivnijih rezultata i realnije slike u nekim organizacijama je ispitano po nekoliko zaposlenih- ispitanika. Presjek stanja primjene pojedinih funkcionalnosti informacionog sistema se radio uzevši u obzir ukupan broj organizacija, a ne samo one koje posjeduju IS, iz razloga pridobijanja podatka o primjeni pojedine funkcionalnosti u odnosu na ukupan broj organizacija. U istraživanju je učestvovalo 50 ispitanika (uzorak ispitanika).

Instrumenti istraživanja

U ovom empirijskom istraživanju korišten je istraživački instrument- ček lista.

Ček lista sadrži pitanje o postojanju sistema poslovne inteligencije, pitanje o dijelu organizacije u kojem se primjenjuje informacioni sistem i pitanje o postojanju informacionog sistema za upravljanje ljudskim resursima u organizaciji kao i stavka o funkcionalnosti softvera za podršku praćenja i evidentiranja zadovoljstva poslom. Ispitanici su odgovorali zaokružujući odgovor 1 (DA) ukoliko se u određenom odjelu koristi informacioni sistem i ukoliko softver koji koriste u njihovoj organizaciji ima takvu funkcionalnost, odnosno zaokružujući 0 (NE) ukoliko toga nema.

Stavke ček liste:

Da li organizacija posjeduje i koristi sisteme poslovne inteligencije u svom poslovanju?

Koji koji sektor (odjel primjene) je podržan inteligentnim poslovnim sistemom?

Da li je praćenje i evidentiranje zadovoljstva poslom podržavano informacionim sistemom upravljanja ljudskim resursima?

Funkcionalnost softvera za:

– Podrška praćenja i evidentiranja zadovoljstva poslom.

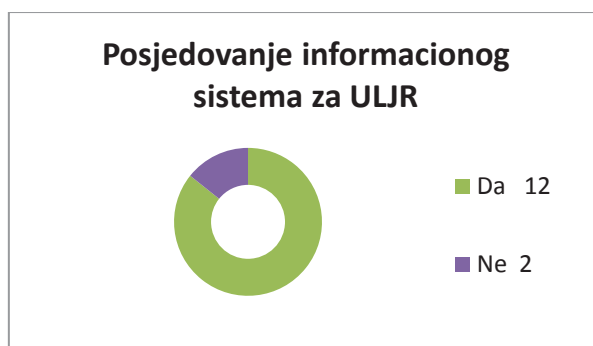
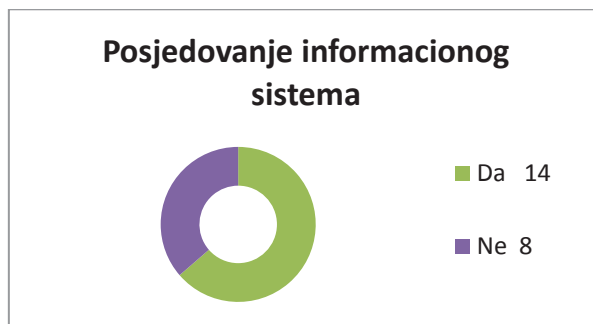
Podaci dobijeni istraživanjem

Podaci prikupljeni ispitivanjem ispitanika prikazani su u Prilogu 1. Grafikon i tabela obrađenih podataka- Obađeni podaci dobijeni ček listom odjeljenja i funkcionalnosti upravljačkog IS ljudskih resursa.

Tumačenje obrađenih podataka- rezultata istraživanja

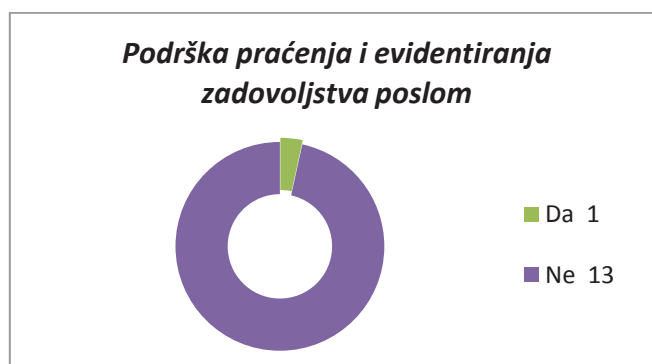
Dobijeni podaci predstavljeni tabelom i grafikonima, jasno i nedvosmisleno ukazuju na to da se u organizacijama u gradovima Banja Luka, Prijedor, Dobo, Prnjavor i Gradiška vrlo pojednostavljeno primjenjuju sistemi poslovne inteligencije i upravljanje ljudskim resursima, a da se praćenje i evidentiranje zadovoljstva poslom skoro uopšte ne sprovodi. Ako imamo u vidu činjenicu da su ljudski resursi ključ kompetitivne prednosti i značajan faktor društveno-ekonomskog napretka i razvoja, onda se nameće zaključak da je ovaj segment poslovanja značajno zapostavljen i da se njime upravlja na zastarjeli način. Podaci pridobiveni istraživanjem u prvi mah daju optimističan podatak da čak 14 od 22 organizacije posjeduju neki od informacionih sistema koji podržavaju njihovo poslovanje. Međutim dalja

podrobnija analiza stanja, dovodi do saznanja da se informacione tehnologije i sistemi skoro isključivo koriste za neke druge procese kao na primjer obračun plata zaposlenih i ostalih finansijskih nadoknada kao i za vođenje evidencije zaposlenih. Najčešće ih koriste službe računovodstva, a ne odjeli za upravljanje ljudskim resursima, koje mali broj organizacija uopšte i posjeduje.

Na pitanje koji koji sektor (odjel primjene) je podržan inteligentnim poslovnim sistemom, dobijeni su sljedeći odgovori :

➤ Marketing	4 DA	10 NE
➤ Finansije	12 DA	2 NE
➤ Planiranje	0 DA	14 NE
➤ Logistika	5 DA	9 NE
➤ Upravljanje klijentima (kupci)	6 DA	8 NE
➤ Prodaja	7 DA	7 NE
➤ Upravljanje ljudskim resursima	12 DA	2 NE

Prilog 1: Grafikon i tabela obrađenih podataka
Obrađeni podaci dobijeni ček listom funkcionalnosti upravljačkog IS ljudskih resursa.

6. ZAKLJUČCI

Razvoj informacionih tehnologija i informacionih sistema dramatično mijenja upravljanje svim resursima u organizaciji. Strategijska spremnost informacionog kapitala (IT i sistema) je najsmislenija mjera vrijednosti informacionog kapitala organizacije. Glavni značaj sistema poslovne inteligencije je, da on analizom informacija uz pomoć cjelovitog sistema upita i izvještavanja i sa jedinstvenim pogledom na organizaciju, pomaže boljem razumjevanju poslovnih prilika. Podaci i informacije se tretiraju kao drugi najvažniji izvor poslovanja, odmah uz zaposlene. ERP sistemi, HRIS i DSS u BI (Business Intelligence) tehnologiji organizaciji u procesu upravljanja ljudskim resursima obezbjeđuju odličnu podršku i daju proaktivna rješenja problematike zaposlenih. To je od velike, neprocjenjive pomoći u prepoznavanju talenata, planiranju, regrutovanju i izboru, smanjenju troškova, zadržavanju talenata, boljoj i pouzdanijoj segmentaciji zaposlenih, praćenju i mjerenju zadovoljstva zaposlenih i slično. Činjenica je da se glavni cilj sistema poslovne inteligencije sastoji u poboljšanju blagovremenosti i kvalitete informacija. Tehnologije poslovne inteligencije omogućavaju odjeljenjima efektivnu i efikasnu transakcionu obradu podataka, automatizaciju velikog broja procesnih aktivnosti, zatim generisanje raznih izvještaja, sprovođenje mnoštva analiza, što opet potpomaže proces tačnog, preciznog i pouzdanog odlučivanja u organizaciji u cjelini. IT tehnologije i softverska rješenja razvijena u tim tehnologijama doprinose stvaranju novih, dodatnih vrijednosti u organizaciji i same su po sebi strateška vrijednost, odnosno konkurentska prednost.

Povezanost između zadovoljstva i performanse je velika. Nezadovoljstvo na poslu nagovještava mnoga ponašanja pa tako i pokušaje sindikalnog organizovanja, ali i mnoga devijantna ponašanja kao što su: krađa na poslu, upotreba nedozvoljenih sredstava koje izazivaju ovisnost, neprimjereno druženje na poslu, kašnjenje i izražen apsentizam. Istraživanja pokazuju da su ta ponašanja pokazatelji šireg sindroma koji nazivamo devijantnim ponašanjem u radnom okruženju.

Problemi istraživanja u empirijskom dijelu rada izraženi su skupom istraživačkih pitanja i hipoteza na koja je istraživanje dalo odgovarajuće odgovore. Odgovori na istraživačka pitanja su jasno i nedvosmisleno predstavljeni u segmentu rezultata istraživanja u ovom radu i evidentno se nameće odgovor da su u regiji gradova Banja Luka, Prijedor, Doboj, Prnjavor i Gradiška, dosta skromno implementirani inteligentni poslovni informacioni sistemi, a upravljanje ljudskim resursima nepotpuno i u nedovoljnoj mjeri podržano informacionim sistemom. U ovom naučnom radu predstavljeni su ključni rezultati ali detaljnija analiza je pokazala da se informacioni sistemi koje su namijenjeni za cjelovito upravljanje ljudskim resursima koriste uglavnom samo za obračun plata i evidenciju zaposlenih. Obe hipoteze su potvrđene: u praksi organizacija iz kojih je uzet uzorak **nije** dovoljno rasprostranjena primjena savremenih informacionih sistema ljudskih resursa, **niti** je dovoljno rasprostranjena primjena informacionih sistema za podršku praćenja i evidentiranja zadovoljstva poslom zaposlenih. Cilj empirijskog istraživanja bio je sticanje informacija o načinu primjene sistema poslovne inteligencije u određenim procesima upravljanja ljudskim resursima u organizacijama različitih sfera poslovanja, što je u ovom naučnom radu i realizovano.

KORIŠTENA LITERATURA:

- Batt, Rosemary and Hermans, Michel (2012): Global Human Resource Management: Bridging Strategic and Institutional Perspectives. Research in Personnel and Human Resources Management, Volume 31, Emerald Group Publishing Limited, pp.1–52.
- Byars L.L. (1992) Concepts of Strategic Management, New York: Harper Collins Publisher Inc.
- Balaban N., Durković J., Ristić Ž., Trninić J., Tumbas P. (2014) Informacione tehnologije i sistemi: Osnove upravljanja performansom organizacije. Ekonomski fakultet Subotica.
- Balaban, N., Ristić, Ž. i dr. (2012) Informacione tehnologije i informacioni sistemi. Ekonomski fakultet, Subotica.
- Balaban, N., Ristić, Ž. i dr. (2005) Informacioni sistemi u menadžmentu. Savremena administracija a.d., Beograd.
- Becker B.E., Huselid M.A., Ulrich, D. (2001) The HR scorecard: Linking people, strategy, and performance, Harvard Business Press.
- Bhushan Kapoor: (2010) "Business Intelligence and Its Use for Human Resource Management" The Journal of Human Resource and Adult Learning Vol. 6, Num. 2, December.
- Bowling, N. A., Eschleman, K. J. i Wang, Q. (2010). A meta-analytic examination of the relationship between job satisfaction and subjective well-being. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 83(4), 915-934.
- Elias, J. & Scarbrough, H. (2004) Evaluating human capital: an exploratory study of management practice, Human Resource Management Journal, Vol. 14, No. 4, s. 21–40.
- Eckerson, W. (2004). Gauge Your Data Warehouse Maturity. Information management. <http://www.informationmanagement.com/issues/20041101/10123911.html?zkPrintable=1&nopagination=1>
- Eckerson, W. & Howson, C. (2005). Enterprise Business Intelligence: Strategies and Technologies for Deploying BI on an Enterprise Scale. 101communications LLC. Chatsworth, California. [Online] Available at <http://www.dw-institute.com/dmcreport>
- Howson C., (2007) Successful Business Intelligence: Secrets to Making BI a Killer App., McGraw - Hill Osborn Media.
- Locke, E. A. (1976). The nature and causes of job satisfaction. *Handbook of industrial and organizational psychology*, 1, 1297-1343.
- Noe, R.A., Hollenbeck J.R. i dr: Menadžment ljudskih potencijala. Mate, 2006.
- Noe R: A., Hollenbeck J. R., Gerhart B., Wright P.M.: Human Resource Management. McGraw Hill, 2011. Fourth Edition.
- Rainer, R. Kelly, Watson, Hugh J. and Prince Brad (2013) Management Information Systems, 2nd Edition, Moving business forward, Wiley.
- Rakićević, Zoran; Omerbegović-Bijelović, Jasmina; Lečić-Cvetković, Danica (2016). International symposium Reshaping the Future Through Sustainable Business Development and Entrepreneurship SymOrg XV, 10-13, Zlatibor, Open source enterprise resource planning: solution for production planning in SMEs/Faculty of organizational sciences, 2016 (Smederevo: Newpress)
- Schyns, B. i Croon, M. A. (2006). A model of task demands, social structure, and leader–member exchange and their relationship to job satisfaction. *The International Journal of Human Resource Management*, 17(4), 602-615.

Robbins, S. P., Judge, T. A., (2010) Organizacijsko ponašanje, Mate, Zagreb,

Sikavica, P., Bahtijarević-Šiber, F., Pološki- Vokić, N.(2008): Temelji menadžmenta, Školska knjiga, Zagreb.

Stankić, Rade i Krsmanović, Branko (2009). Upravljački informacijski sistemi. Fakultet spoljne trgovine, Bijeljina, (Bijeljina: Grafosemlerija)

Taris, R., Feij, J. A. i van Vianen, A. E. (2005). Met expectations and supplies–values fit of Dutch young adults as determinants of work outcomes. *The International Journal of Human Resource Management*, 16(3), 366-382.

Viswesvaran, C., Sanchez, J. I. i Fisher, J. (2000). The role of social support in the process of work stress: A meta-analysis. *Journal of vocational behavior*, 54(2), 314-334.

Internet adrese:

http://humanresources.about.com/od/employeesurvey1/g/employee_satsfy.htm

<http://www.hrnet.net/>), Success Factors (http://www.successfactors.com/en_us.html).

<https://www.sap.com/corporate/en/company.html>

<https://www.sap.com/corporate/en/documents/2016/07/0a4e1b8c-7e7c-0010-82c7-eda71af511fa.html>

<http://www.datastatus.co.yu/hrm>

<http://www.istcube.com/services/hr-services/orientation.html>

<http://www.ebcso.com/>

<http://www.humanresources.about/library/weekly/previss.htm>

**MONITORING AND RECORDING JOB SATISFACTION WITH
SUPPORT OF THE BUSINESS INTELLIGENCE SYSTEM**

Abstract: *The findings of research and re-examination of the manner of human resource management in the Republika Srpska are interesting. Human resource management in every business system is becoming completely different from the previous one. It is no longer understood only as a mere functional activity but also as a new business philosophy to be implemented at all managerial levels. Comprehensive, coherent management of the organization's human resources in order to ensure maximum added value and the best positioning to achieve organizational strategic goals. Business intelligence is a multidisciplinary field, but if the focus is on technology and applications, then it can be said that it involves managerial methods and techniques for planning, collecting, sorting, transforming, structuring and storing data in Data Warehouse and data marts for more effective and efficient analysis data, reporting, visualization, generation of online active reports and implementation of advanced analytical techniques of clustering, classification, segmentation and prediction. Business intelligence and business intelligent systems improve the IT infrastructure of organizations and provide benefits for the business environment of the organization. This is achieved due to the fact that applications integrate all organizational units into a common system, which makes the IT structure of the organization, more logical and easier to manage. Also, business intelligence systems allow end users to run their own reports at any time. Organizations recognize that the main benefits of business intelligence are better access to data, and this further aims to provide better information and better solutions. It is important to keep in mind that the business intelligent technology in the organization is easy to use, and that the information that is generated is simple and useful for decision making. The fact is that business intelligence is used in various business processes, from human resources, sales and marketing, financial services, etc. The key areas where business intelligence is most used are precisely these. The advantages that business intelligence provides to organizations that apply these modern information technologies in their practice are that they have a competitive advantage, better services and a unique view of business. Some of the necessary conditions for successful human resource management (HRM) and performance are provided through the management of the organization's information resources (data, information and knowledge). Attitudes about work and job satisfaction are a very important segment in all organizations. Satisfied employees will be more productive, and that will have a positive effect on the organization. Many findings indicate that employee satisfaction is a key factor in motivation and achievement with a positive attitude of the employee about the workplace. Work performance is the degree to which the work behavior of employees contributes to the achievement of organizational goals. It is a multidimensional construct which means that there are different ways and behaviors by which employees can contribute to organizational goals. Dissatisfaction at work suggests various forms of behavior but primarily many deviant behaviors of employees. A special challenge is to examine the state and possibilities of human resources development in some for-profit and non-profit institutions in the Republika Srpska. This scientific paper will try to gain missing information on the content and management of certain human resource processes, such as the process of monitoring and recording job satisfaction in the for-profit and non-profit sector, viewed in the context of information systems.*

Keywords: *Information systems, business intelligence, human resource management systems, HRIS, human resource management, job satisfaction*

PARTNER KONFERENCIJE

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

316.356.2:37.013.42(082)
316.624(082)

МЕЂУНАРОДНА научна конференција Друштвене девијације (5 ;
2020 ; Бања Лука)

Porodica i savremeno društvo : izazovi i perspektive : zbornik
radova / Peta međunarodna naučna konferencija Društvene devijacije,
Banja Luka, 2020. godine = Family and modern society : challenges and
perspectives / V international scientific conference Social deviations ;
[glavni i odgovorni urednik Nebojša Macanović ; urednici Jagoda
Petrović, Goran Jovanić]. - Banja Luka : Centar modernih znanja ;
Beograd : Resursni centar za specijalnu edukaciju, 2020 (Banja Luka :
Markos). - 634 стр. : граф. прикази, табеле ; 30 см

Кор. и хрпг. ств. насл.: Друштвене девијације. - Текст ћир и лат. -
Радови на срп. и енгл. језику. - Тираж 200. - Напомене и
библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. -
Summaries.

ISBN 978-99976-761-9-1 (broš.)

COBISS.RS-ID 129288193

ISBN 978-99976-761-9-1

